УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

А–Г

ФОЛІО

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
А–Г
І

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут міжнародних відносин

Присвячується 180-й річниці Київського національного університету

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

у 5-ти томах

За загальною редакцією проф. Д. В. Табачника

Том I

Харків
«ФОЛІО»
2013

ББК 66.49я2
У 45

Редакційна колегія:

Д. В. Табачник (голова), **М. М. Гнатовський, В. І. Головченко, К. І. Грищенко, Л. В. Губерський** (заступник голови), **О. В. Задорожній, Л. О. Кожара, В. Ю. Константинов, О. Л. Копиленко, В. В. Копійка** (заступник голови), **В. Г. Кремень, В. П. Крижанівський, М. А. Кулінич, В. М. Литвин, В. А. Манжола, В. М. Матвієнко** (відповідальний секретар), **О. О. Рафальський, Ю. С. Шемшученко, О. І. Шнирков**

Художник-оформлювач
Іванова О. М.

Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д. В. Табачник (голова) та ін.; ху-
У 45 дож.-оформлювач О. М. Іванова. — Харків: Фоліо, 2013. — Т. 1. — 526 с.
ISBN 978-966-03-6609-1
ISBN 978-966-03-6628-2 (т. 1)

ББК 66.49я2

ISBN 978-966-03-6609-1
ISBN 978-966-03-6628-2 (т. 1)

© В. В. Копійка, В. М. Матвієнко, І. О. Мінгазутдінов, М. М. Рижков, О. І. Шнирков та ін., 2013
© О. М. Іванова, художнє оформлення, 2013

СПИСОК АВТОРІВ

Андреєва О.М.
Андрущенко С.В.
Анісімова О.Ю.
Балюк Н.В.
Батрименко В.В.
Березовенко С.М.
Бєлоусова Н.Б.
Білоусов М.М.
Білоцький С.Д.
Бовсунівський П.В.
Богданович І.І.
Божко С.О.
Божков А.Д.
Борділовська О.А.
Бруз В.С.
Будкін В.С.
Бульвінський А.Г.
Бур'ян М.С.
Буряк Г.С.
Бусол К.І.
Буткевич О.В.
Валевська І.А.
Вдовенко В.М.
Вербовський В.В.
Вергун В.А.
Вергун Л.І.
Весела Н.М.
Віднянський С.В.
Волошин О.А.
Гайдуков Л.Ф.
Галаган С.О.
Галака С.П.
Глухова Д.А.
Гнатовський М.М.
Головченко В.І.
Гондюл В.П.
Гончар Б.М.
Григоров О.М.
Грищенко К.І.
Грищенко Т.А.
Гріненко О.О.
Громико О.В.
Грушова А.Т.
Губерський Л.В.
Гузенко І.Ю.
Гуменюк А.Г.
Гуменюк Б.І.
Гуцал А.Ф.
Дальський В.Б.
Даниленко С.І.
Денисенко К.Ю.
Дзюба П.В.
Дикий О.В.
Добржанська О.Л.
Дорошко М.С.
Дубов Д.В.
Єделєв Р.С.
Єременко О.К.
Забара І.М.
Заблоцька Р.О.
Задорожній О.В.
Запорожець О.Ю.
Зернецька О.В.
Злочевська К.М.
Знахоренко О.М.
Івлєва І.В.
Ігнатьєв П.М.
Калінічева Г.І.
Каменецький М.С.
Камінський Є.Є.
Капітоненко М.Г.
Карп В.С.
Клочко В.П.
Кобзаренко А.
Ковтун О.Ю.
Кожара Л.О.
Коломієць В.Ф.
Коміренко І.Д.
Кононенко М.Г.
Кононенко С.В.
Константинов В.Ю.
Копиленко О.Л.
Копистира А.М.
Копійка В.В.
Коппель О.А.
Кориневич А.О.
Корюкалов М.Ю.
Котляр М.Ф.
Кравченко І.С.
Кривонос Р.А.
Крижанівський В.П.
Крикун В.А.
Крушинський В.Ю.
Кудряченко А.І.
Кузьменко Л.Р.
Кулеба Д.І.
Кулінич М.А.
Кулініч Т.О.
Кучер О.Б.
Кучмій О.П.
Кушерець Д.В.
Литвиненко О.В.
Лобода К.С.
Луцишин З.О.
Львовін А.В.
Мазуренко В.І.
Мазуренко В.П.
Макаренко Є.А.
Маковський С.О.
Манжола В.А.
Матвєєв В.В.
Матвієнко В.М.
Медведєва М.О.
Мельничук Н.Б.
Мережко О.О.
Метельова Т.
Миклащук І.М.
Миронова М.А.
Михальченко М.І.
Мицик В.В.
Мінгазутдінов І.О.
Мішин О.В.
Морозов В.С.
Музика Г.О.
Намонюк В.Є.
Нанавов А.С.
Негода А.В.
Ноговіцина Ю.О.
Ожеван М.А.

Пазюк А.В.
Панченко Ж.О.
Пархомчук О.С.
Перепелиця Г.М.
Петров В.В.
Петюр Р.К.
Піпченко Н.О.
Піскорська Г.А.
Плахонін А.Г.
Поєдинок О.Р.
Покровська І.С.
Поліщук Л.С.
Полторацький О.С.
Расшивалов Д.П.
Рафальський О.О.
Резнікова Н.В.
Резніченко В.І.
Репецький В.М.
Ржевська В.С.
Рижков М.М.
Рогач О.І.
Романенко Ю.В.
Рубель В.А.
Рубцова М.Ю.
Рудяков П.М.
Румянцев А.П.
Рябчун Н.В.
Сапсай А.П.
Сахаренко О.В.
Серажим В.І.
Сербіна Н.Ф.
Сергійчук В.І.
Серьогін О.Ю.
Скороход Ю.С.
Скринька Д.В.
Смирнова К.В.
Солдатенко В.Ф.
Солошенко В.В.
Стаканов Р.Д.
Ступницький О.І.
Суботін А.А.
Суліма Є.М.
Табачник Д.В.
Тропін З.В.
Трубайчук А.
Улицька І.І.
Фаренюк Н.В.
Федорова А.Л.
Філіпенко А.С.
Філіпенко В.І.
Флюр О.М.
Фролова О.М.
Хилько О.Л.
Хлистун Г.Ю.
Хоменко Г.Д.
Циганов С.А.
Черінько І.П.
Черкас Б.О.
Чорногор Я.О.
Чугаєв О.А.
Швець О.В.
Шевченко О.В.
Шепелєв М.А.
Шинкаренко Т.І.
Шнирков О.І.
Шпакова Н.В.
Яковенко Н.Л.
Яковець А.В.

ЯК КОРИСТУВАТИСЬ ЕНЦИКЛОПЕДІЄЮ

Згідно з усталеною традицією вітчизняних і зарубіжних енциклопедично-довідкових видань, в «Українській дипломатичній енциклопедії» статті розташовані за алфавітом, їхні назви подані як в однині («Автаркія»), так й у множині, коли є необхідність висвітлити в одній статті кілька схожих подій, процесів і явищ («Антиассирійські коаліції») чи поняття й терміни міжнародного права («Внутрішні води») та дипломатичної служби («Дипломатичні картки»). Якщо назви статей складаються зі сполучення іменника та прикметника, на перше місце може ставитись іменник («Аналітика міжнародна»), але в більшості випадків, з огляду на специфіку видання, виноситься прикметник («Амазонський пакт»).

Прикметник стоїть у препозиції в наступних випадках: 1) коли він разом з іменником складає єдине усталене словосполучення («Камбоджійська проблема»); 2) коли на прикметник падає логічний наголос, що підкреслює специфічний зміст статті («Валютний кошик»); 3) коли прикметник вказує на місце здійснення дипломатичної акції («Аданська конференція 1943»); 4) у разі укладення двосторонньої (багатосторонньої) угоди на початковому місці значиться прикметник, похідний від найменування першого за алфавітом учасника («Австрійсько-англійсько-французька таємна угода 1815»).

Назви статей набираються напівжирним прописним шрифтом, у біографічних довідках після прізвища зазначається його іншомовне написання, а також у круглих дужках вказуються дати народження та смерті особи. Усі дати, що стосуються дореволюційних дипломатичних історій України й Росії до 16 лютого 1918 року, подаються за старим стилем; наступні події з міжнародної історії датуються за новим стилем; датування за двома стилями здійснено в тих випадках, коли подія, що відноситься до історії України чи Росії, відбулася за кордоном. Щоб допомогти читачеві повніше ознайомитися з питанням, яке його цікавить, а також запобігти зайвому повторенню матеріалу в споріднених статтях, в енциклопедії застосовується система посилань. Назва статті, на яку робиться посилання, набирається курсивом. Етимологічні довідки подаються до слів, що входять до назви статті та є безсумнівними запозиченнями з іноземних мов.

Умовні позначення і скорочення застосовані, щоб заощадити місце; поряд із загальноприйнятими подані скорочення, встановлені для «Української дипломатичної енциклопедії». Для уніфікації та полегшення користування енциклопедією вся нумерація подається арабськими цифрами.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

абс. — абсолютний
австр. — австрійський
авт. — автономний
агр. — аграрний
адмін. — адміністративний
амер. — американський
англ. — англійський
антич. — античний
археол. — археологічний
афган. — афганський
африк. — африканський

балт. — балтійський
бас. — басейн
біогр. — біографічний
біол. — біологічний
бл. — близько
Бл. Схід — Близький Схід
болг. — болгарський
б-ба — боротьба
брит. — британський
бурж. — буржуазний

в т. ч. — в тому числі
ВР України — Верховна Рада України
визв. — визвольний
в. о. — виконуючий обов'язки
вир-во — виробництво
відп. — відповідний
військ. — військовий
вкл. — включно
внутр. — внутрішній

ген. — генеральний
геогр. — географічний
гл. — глава
гол. — головний
гол. ч. — головним чином
госп. — господарчий, господарський
госп-во — господарство
грец. — грецький
громад. — громадський
громадян. — громадянський

Дал. Схід — Далекий Схід
демокр. — демократичний
д-ва — держава
держ. — державний, державницький
див. — дивись
дип. — дипломатичний
дир. — директор
дог-р — договір
док-т — документ
дол. — долар США
д-р — доктор
дух. — духовний

екон. — економічний
етногр.- етнографічний
екз. — екземпляр

євр. — єврейський
європ. — європейський
зав. — завідуючий, завідувач
заг. — загальний
закорд. — закордонний
заст. — заступник
зах. — західний
зем. — земельний
зовн. — зовнішній

ідеолог. — ідеологічний
імпер. — імператорський
ім. — імені
імп. — імператор, імператриця, імперія
ін. ч. — іншим чином
інд. — індійський
індивід. — індивідуальний
інозем. — іноземний
ін-т — інститут
інформ. — інформаційний
іспан. — іспанський
істор. — історичний
італ. — італійський

КМ України — Кабінет Міністрів України
канад. — канадський
київ. — київський
клас. — класовий
класич. — класичний
к-т — комітет
комуніст. — комуністичний
конс. — консульський
конф. — конференція
кн. — князь
косм. — космічний
культ. — культурний

лат. — латинський
літ. — літературний

м. — місто
макс. — максимальний
маркс. — марксистський
матеріал. — матеріальний
мед. — медичний
метод.- методичний
методол. — методологічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
міжнар. — міжнародний
мін. зак. справ — міністр закордонних справ
мінім. — мінімальний
мін-во — міністерство
міс. — місяць
млн — мільйон
млрд — мільярд
мор. — морський
моск. — московський
муніц. — муніципальний
мусульм. — мусульманський

н. е. — наша ера
н. ст. — новий стиль
навч. — навчальний
наз. — називається
напр. — наприклад
нар. — народився
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
нім. — німецький

о. — острів
обл. — область
о-ва — острова
оз. — озеро
окуп. — окупаційний
орг. — організаційний
орг-ція — організація
офіц. — офіційний

парл. — парламентський
парт. — партійний
партиз. — партизанський
пед. — педагогічний
петерб. — петербурзький
півд. — південний
півн. — північний
повітр. — повітряний
пол. — половина
політ. — політичний
поч. — початок
практ. — практичний
прав. — правовий
презид. — президентський
природ. — природний
прогрес. — прогресивний
пролет. — пролетарський
пром. — промисловий
просвіт. — просвітницький
проф. — професор
прус.- прусський

р. — рік
рад. — радянський
рев. — революційний
рев-ція — революція
рез. — резолюція
реліг. — релігійний
респ.- республіканський
рим. — римський
р-н — район
рос. — російський
рр. — роки
румун. — румунський
РФ — Російська Федерація

с. г-во — сільське господарство
с. — селище, село
с.-г. — сільськогосподарський
с.-д. — соціал-демократичний
секр. — секретар
сер. — середній
Сер. Схід — Середній Схід
сканд. — скандинавський
слов. — слов'янський
соц. — соціальний
соціал. — соціалістичний
соціол. — соціологічний
спец. — спеціальний
ст. — століття, стаття
студ. — студентський
сусп. — суспільний
суход. — суходільний
сучас. — сучасний
схід. — східний

та ін. — та інший
т. зв. — так званий
т. — том
т. ч. — таким чином
теорет. — теоретичний
територ. — територіальний
техн. — технічний
технол. — технологічний
т. в. о. — тимчасово виконуючий обов'язки
тис. — тисяча
торг. — торговельний, торговий
трансп. — транспортний
трлн. — трильйон
тт. — томи
тур. — турецький
укр. — український
ун-т — університет
уч-ще — училище

фаш. — фашистський
федер. — федеральний
федерат. — федеративний
феод. — феодальний
фізич. — фізичний (ант. юридичний)
філол. — філологічний
філос. — філософський
фінанс. — фінансовий
франц. — французький
ф-т — факультет
ф. ст. — фунт стерлінгів

хім. — хімічний
христ. — християнський

центр. — центральний
церк. — церковний

чл.-кор. — член-кореспондент
чл. — член

швейц. — швейцарський
шт. — штат

юрид. — юридичний

япон. — японський

А

Аахенський конгрес 1818 — другий дипломатичний конгрес, проведений державами *Священного союзу* та Францією 30.09–21.11.1818. Сторони на конгресі були представлені російським імператором *Олександром I*, австрійським канцлером К. *Меттерніхом*, міністром закордонних справ Великої Британії лордом Р. *Каслрі*, прусським канцлером К. А. фон Гарденбергом та прем'єр-міністром Франції герцогом де *Ришельє*. На відміну від першого конгресу у Відні до участі не були запрошені інші держави Європи. Як поступку Франції 20.10.1818 було підписано конвенцію про виведення окупаційних військ союзників з її території до 30.11.1818. Франція наполягала на поверненні статусу *великої держави* і перетворенні спілки чотирьох *великих держав* на рівноправний союз п'яти держав, але 1.11.1818 було підписано таємний протокол, який підтверджував збереження Священного союзу, створеного для підтримки встановленого у Франції порядку, у незмінній формі. Лише після цього *Людовику XVIII* було запропоновано приєднатись до чотирьох монархів задля підтримки непорушності кордонів і політичної системи в Європі у вигляді, визначеному у Відні. 15.11.1818 учасниками конгресу була розповсюджена декларація, в якій зазначалось, що союз буде дбати «про дотримання принципів *міжнародного права*». На конгресі не торкалися проблем внутрішньої політики держав-учасниць і засобів, які уряди використовували для їх вирішення. Фактично конгрес встановив систему вирішення міждержавних протиріч задля збереження стабільності в Європі і можливості використання сил урядів для контролю над внутрішньою ситуацією та збереження монархічного ладу. Крім політичних проблем на конгресі було прийнято *Аахенський протокол про ранг міністра-резидента*.

В. А. Манжола

Аахенський мирний договір 1668 завершив франко-іспанську війну 1667–68 за Іспанські Нідерланди, був укладений 2.05.1668. Французький король Людовік XIV, зять іспанського короля Філіппа IV, висунув претензії на всю територію Іспанських Нідерландів. Після початку вторгнення французьких військ до Бельгії, за ініціативи Голландії було утворено антифранцузьку коаліцію, до якої увійшли також Англія та Швеція. Англія та Голландія виступили посередниками між Іспанією та Францією, остання обмежилася незначними територіальними здобутками. За умовами **А. м. д.** Франція змушена була обмежитися лише незначними територіальними здобутками: вона отримала Ліль, Шарлеруа, Куртре та повернула Іспанії Франш-Конте.

Л. Ф. Гайдуков

Аахенський мирний договір 1748 між Великою Британією і Голландією, з одного боку, та Францією з іншого, підписаний 18.10.1748; завершив *війну за австрійську спадщину 1740–48*. Пізніше **А. м. д.** підписали Австрія, Іспанія і Сардинія. Договір підтверджував *Прагматичну санкцію* австрійського імператора Карла VI, згідно якої за його донькою Марією Терезією визнавалися права на престол. Пруссія отримувала Сілезію, Іспанія і Сардинія — територію в Італії, частково за рахунок австрійських володінь. Франція повинна була повернути землі, захоплені в Нідерландах, а також повернути Англії Мадрас і деякі території в Америці. Англія, крім того, домоглася пролонгації на 4 роки договору про «асієнто» (права англійських компаній на ввезення рабів в іспанські *колонії* в Америці), чим завершила *англійсько-іспанську війну 1739–48*, та рішення про зруйнування укріплень Дюнкерка. Договір ще більше загострив суперництво Австрії і Пруссії, і не вирішив протиріч між європейськими державами, що згодом призвели до *Семилітньої війни 1756–63*.

В. А. Манжола

Аахенський протокол про ранг міністрів-резидентів від 21.11.1818 був прийнятий під час *Аахенського конгресу 1818*; додав до переліку класів глав *дипломатичних представництв* (*посли*, легати або *нунції*; *посланники* або *інтернунції*; *повірені у справах*), визначеного *Віденським регламентом 1815*

клас міністрів-резидентів, встановивши, що вони займають проміжне положення між *посланниками* та *повіреними у справах* і будуть акредитовані при *главі держави*. Ця угода стала загальновизнаною нормою *міжнародного права* та дипломатичного *етикету*. Встановлена Віденським регламентом 1815 класифікація глав дипломатичних представництв збереглася й понині; дипломатичні представники перших двох класів вважаються акредитованими при главах держав; повірені у справах акредитуються при міністрах закордонних справ. Щодо міністрів-резидентів, то їх призначення вже на початку XX ст. стало досить рідким явищем, а згодом цей клас дипломатичних представників фактично вийшов з ужитку. Законодавством України він не передбачений і не використовується в її дип. практиці.

В. М. Матвієнко

Абдалла ібн Абдель Азіз ас-Сауд (1.08.1924, Ер-Ріяд, Султанат Неджд і приєднані території) — 6-й король Саудівської Аравії й служитель двох святинь; народився в родині засновника держави — Абдель Азіза II і його восьмої дружини з аристократичного клану племені «шамар», мав двох сестер і зведених братів по батькові. Політичну кар'єру почав із посади мера Мекки, 1962 був призначений королем *Фейсалом* командувачем Національною гвардією, в 1975 за правління іншого зведеного брата — короля Халіда отримав посаду 2-го заступника прем'єр-міністра, ще один зведений брат — король Фахд по вступові на престол 13.06.1982 призначив Абдаллу кронпринцом і першим заступником глави уряду.

Зі смертю короля Фахда був коронований в урядовому палаці 3.08.2005 (фактичним правителем держави був з 21.02.1996 після інсульту попередника); реалізував державну програму стипендій для відрядження молоді в західні університети для навчання (більше 7 тис. студентів отримували освіту більш ніж у 25-ти країнах, в т. ч. в США, Великій Британії й Австралії); 6.11.2007 відвідав Ватикан і зустрівся з Папою Римським *Бенедиктом XVI*, виступивши першим саудівським монархом, що здійснив візит до глави Римо-католицької церкви.

14.02.2009 оприлюднив укази про збільшення складу Консультативної ради з 81 до 150 депутатів, надання вперше жінці високої державної посади — заступника міністра в справах жінок, створення Верховного суду — гаранта законодавства королівства й зміну вищої релігійної інстанції — Ради вищих улемів шляхом включення до її складу крім правознавців домінуючого ханбалітського мазхабу також інших (ханафітського, малікітського й шафіїтського) мазхабів. У вересні того ж року поблизу Джидди був відкритий Університет науки і техніки короля Абдалли зі спільним навчанням хлопців і дівчат, а після переговорів з високопоставленими представниками мусульманського духовенства у вересні 2011 оголосив, що жінкам відтепер дозволено бути членом Консультативної ради і брати участь у муніципальних виборах 2015. Тоді ж внаслідок *«Арабської весни» впливу на міжнародні відносини* започаткував $ 37-млрд. програму нових видатків у соціальній сфері, включивши до неї допомогу з безробіття, витрати на освіту й житлові субсидії, списання боргів і фінансування нового спортивного каналу; пообіцяв до кін. 2014 виділити загалом $ 400 млрд для поліпшення освіти, охорони здоров'я й інфраструктури королівства; в липні 2012 заявив про дозвіл спортсменці вперше брати участь в Олімпійських іграх.

Очолює список найбагатших правителів світу за версією журналу «Forbes»; 27.08.2012 передав фактичне управління державою зведеному брату — спадковому принцу і міністру оборони Сальману; був одружений на 30-ти жінках і є батьком принаймні 35-ти дітей.

В. І. Головченко

Абдалла II бін аль-Хусейн (30.01.1962, Амман, Хашимітське Королівство Йорданія) — 4-й король Йорданії й нащадок Пророка Мухаммеда в 43-му коліні; народився від шлюбу короля *Хусейна бен Талала* й доньки британського майора — Антуанетти Авріль Гардінер, тому в країні спадкоємця престолу називали «іноземцем». Початкову освіту отримав в Ісламському освітньому коледжі в Аммані; закінчив Королівську військову академію в Сандхерсті (Велика Британія), Оксфордський університет і курси офіцерів британських військ; пройшов стажування в батальйоні британської Королівської кавалерії Збройних сил в якості командира. У 1988 отримав ступінь магістра з міжнародних питань у Джорджтаунському університеті (США). По поверненні на батьківщину отримав звання старшого лейтенанта, в січні 1992 призначений командиром батальйону бронетанкового полку, в 1994 отримав звання бригадного генерала.

На той час король Хусейн бен Талал страждав від раку нирок і тривалий час перебував за межами Йорданії на лікуванні, в його відсутність функції регента виконував консервативний кронпринц — молодший брат короля Хасан бін Талал. Коли король дізнався про безнадійність операції з вилікування раку, то в січні 1999 призначив спадкоємцем престолу свого сина від другої дружини-англійки, принца Абдаллу. Значною мірою цей вибір був зумовлений любов'ю до останнього в армії, де його називали принцом-солдатом. 7.02.1999 Абдалла зійшов на престол після смерті батька; тоді ж отримав звання фельдмаршала й маршала Королівських йорданських військово-повітряних сил.

Новий король проголосив, що слідуватиме курсу батька в *зовнішній політиці* й передусім налагодив відносини з арабським світом та Іраном, водночас зберігаючи тісні стосунки зі США за президентства Дж. В. *Буша* й загалом країнами *Північноатлантичного альянсу*; 2006 отримав міжнародну премію «Діалог цивілізацій». Як військовий, він надавав посиленої уваги потребам *збройних сил* і в 2002 здійснив їхнє переозброєння та збільшив постачання. Королю вдалося досягти чималих успіхів в економіці й соціальній сфері, забезпечивши створення в країні сучасного технологічного й виробничого центру, що дозволило йому уникнути значних народних протестів в умовах *«Арабської весни» впливу на міжнародні відносини*.

Є кваліфікованим водолазом, парашутистом і пілотом, захоплюється авторалі; одружений з «найкрасивішою королевою планети» — бізнес-адміністратором палестинкою Ранія, має двох синів і двох дочок.

23.04.2002 нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого I ст. «за визначний особистий внесок у розвиток українсько-йорданських відносин»; 22.06.2011 — орденом «За заслуги» I ст. «за визначний особистий внесок у зміцнення українсько-йорданських міждержавних відносин».

В. І. Головченко

Абдель Кадер (Abdel Kader) Ясір Мохамед Атеф (20.07.1962) — єгипетський *дипломат*; у 1985 закінчив Американський університет (Каїр), отримав ступінь бакалавра політичних наук. Працював у *дипломатичних представництвах* Єгипту в Туреччині, Російській Федерації та Малайзії. В 2006–07 — директор департаменту міжнародних економічних зв'язків МЗС Єгипту; 2007–08 — заступник міністра закордонних справ Єгипту з міжнародних економічних відносин. У 2008–12 — Надзвичайний і Повноважний Посол Арабської Республіки Єгипет в Україні.

Р. К. Петюр

Абдуалієв Алішер Хабібуллаєвич (20.05.1965, м. Ташкент, Узбекська РСР) — узбецький *дипломат*. У 1989 закінчив Ташкентський державний університет, у 2005 — юридичний факультет Національного університету ім. М. Улугбека. 1989–92 — стажер-дослідник, аспірант, викладач кафедри політичної економії Ташкентського державного університету; 1992–93 — провідний, головний спеціаліст відділу контролю за виконанням міжнародних договорів та угод Головного управління аналізу та перспектив розвитку зовнішньоекономічних зв'язків міністерства зовнішньоекономічних зв'язків (МЗЕЗ) Узбекистану; 1993–95 — головний спеціаліст відділу зовнішньоекономічного співробітництва з країнами Європи Головного управління аналізу та перспектив розвитку зовнішньоекономічних зв'язків МЗЕЗ Узбекистану; 1995–2001 — головний спеціаліст відділу координації зовнішньоекономічної діяльності та розвитку зовнішньої торгівлі Департаменту координації зовнішньоекономічної діяльності Кабінету міністрів Узбекистану; 2001–04 — головний спеціаліст групи з питань розширення експортного потенціалу та імпортозаміщення Департаменту зовнішньоекономічних зв'язків та іноземних інвестицій Кабінету міністрів Узбекистану; 2004–05 — провідний спеціаліст Інформаційно-аналітичного департаменту з питань зовнішніх зв'язків Кабінету міністрів Узбекистану; 2006–08 — головний спеціаліст з питань розвитку зовнішньоекономічних зв'язків і міжнародного фінансового співробітництва Зведеного інформаційно-аналітичного департаменту з питань економіки та зовнішньоекономічних зв'язків Кабінету міністрів Узбекистану; 2008–12 — завідувач відділу

експертизи та моніторингу реалізації міжнародних договорів Управління правової експертизи та міжнародних договорів Кабінету міністрів Узбекистану. З грудня 2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Узбекистан в Україні.

Р. К. Петюр

Абдул Разак бін Хусейн Тун Хаджі (Abdul Razak bin Hussein, Tun Haji) (11.03.1922, м. Пекан, султанат Паханг, Британська Малайя — 14.01.1976, Лондон, Велика Британія) — малайзійський громадсько-політичний і державний діяч; у роки *Другої світової війни* в складі партизанського загону брав участь у бойових діях проти японців. 1947 поїхав до Великої Британії здобувати юридичну освіту; у велику політику вступив 1955; по поверненні до Малайї був обраний керівником молодіжної організації Об'єднаної малайської національної організації (ОМНО), займав низку регіональних управлінських посад. Був обраний до вищого законодавчого органу 1959, в тому ж році його призначено віце-прем'єр-міністром Малайзії та міністром оборони. Суміщав ці дві посади аж до 1970, коли став прем'єр-міністром Малайзії, міністром закордонних справ та міністром оборони, сконцентрувавши в своїх руках прямий контроль над силовими міністерствами. 1966 очолив представницьку делегацію, метою якої було нормалізація відносин з Індонезією після напружених років протистояння konfrontasi; 1974 за його активної участі Малайзія відновила дипломатичні відносини з КНР. Перебуваючи при владі в часи етнічних бунтів, Адбул Разак зробив першу спробу перерозподілити національне багатство від заможної китайської меншини на користь малайської більшості, вираженням якої стала нова економічна політика, розпочата 1971.

П. М. Ігнатьєв

Абдул Рахман Путра (Abdul Rahman Putra) (8.02.1903, м. Алор Сетат, султанат Кедах, Британська Малайя — 6.12.1990, Куала-Лумпур, Малайзія) — малайзійський громадсько-політичний і державний діяч, народився у родині султана Абдул Хамід Шаха, був його двадцятим сином, вищу освіту здобув у Кембриджі (1925), бакалавр права та історії; під час навчання заснував Малайську асоціацію для малайзійських студентів. По поверненні до колоніальної Малайї працював на дрібних управлінських посадах аж до *Другої світової війни*, під час якої займався антияпонською діяльністю. Один із батьків — засновників ОМНО (1945), з 1951 — її керівник, саме за його пропозицією до ОМНО було введено політичні структури індусів і китайців — Малайську китайську асоціацію (1952) та Малайський індійський конгрес (1955); в результаті цього його Партія Альянс здобула вражаючу перемогу на виборах 1955, після яких він став головним міністром та міністром внутрішніх прав. 1956 очолив представницьку делегацію до Лондона, метою якої було проведення переговорів про надання Малайї незалежності; в ході переговорів британська сторона погодилася надати колонії незалежність 1957. 28.8.1957–15.4.1959 і 21.8.1959–22.9.1970 прем'єр-міністр Малайї і Малайзії; саме йому належала ідея про створення Малайської федерації 1963 з Малайї, Брунею, Сінгапуру, Сабаху та Сараваку. 1970 залишив посаду прем'єр-міністра, 1970–73 перебував на посаді першого генерального секретаря *Організації Ісламська Конференція*. Абдул Рахман Путра по-праву вважається батьком сучасної Малайзії.

П. М. Ігнатьєв

Абоїмов Іван Павлович (6.11.1936, с. Зарічне Ташлинського району Оренбурзької області, РРФСР) — російський радянський *дипломат*; у 1959 закінчив Лієпайський державний педагогічний інститут (Латвійська РСР), у 1972 — Вищу дипломатичну школу МЗС СРСР; володіє угорською, англійською, німецькою та латиською мовами. З 1959 працював у комсомольських та партійних органах Латвійської РСР; у 1962–63 — відповідальний секретар Комітету молодіжних організацій Латвійської РСР, заступник завідуючого відділу пропаганди й агітації ЦК ЛКСМ Латвії; в 1963–67 — інструктор ідеологічного відділу, в 1967–69 — завідуючий сектором зовнішньополітичної пропаганди й іноземних зв'язків ЦК Компартії Латвії. В 1972–84 — працівник МЗС СРСР; у 1972–79 — перший секретар, радник Посольства СРСР в Угорщині; в 1979–84 — в центральному апараті МЗС СРСР; у 1984–86 — радник-посланник Посольства СРСР в Угорській Народній Республіці; в 1986–88 — начальник Управління кадрів Головного управління кадрів і навчальних закладів, член Колегії МЗС СРСР; у 1988–90 — заступник міністра закордонних справ СРСР. У 1990–96 — *посол* СРСР, Російської Федерації в Угорській Республіці; в 1996–99 — Надзвичайний і Повноважний Посол Російської Федерації у Фінляндській Республіці. 6.08.1999–21.05.2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Російської Федерації в Україні; потім — на пенсії за віком.

Н. Ф. Сербіна

Абсолютного імунітету держави теорія — теорія, відповідно до якої позови проти іноземн. держави за відсутності її згоди на це вважаються неприйнятними та забороняються процесуальним законодавством незалежно від того, стосується предмет позову приватної чи публічної (суверенної) діяльності держави. Принцип абс. юрисдикційного імунітету іноземн. д-ви склався в XIX ст. у судовій практиці переважної більшості країн Європи та Півн. Америки (за винятком Нідерландів і сканд. д-в). Основою **А. і. д. т.** є принцип суверенної рівності д-ав, що виражається у лат. вислові «par in parem not habet imperium» («рівний над рівним влади не має»). У 2-й пол. XX ст. спостерігався відхід багатьох країн від **А. і. д. т.**; значної популярності набула теорія обмеженого (функціонального) імунітету д-ви, закріплена в законодавстві США, Великої Британії та інших д-в сім'ї заг. права в 70-х XX ст. Чинне цивільне та госп. процесуальне законодавство України продовжує дотримуватися **А. і. д. т.** На міжнар. рівні, зокрема в ході кодифікаційної роботи *Комісії міжнародного права ООН*, після зникнення «соціалістичного табору» на **А. і. д. т.** продовжують наполягати лише КНР, а також деякі країни, що розвиваються.

М. М. Гнатовський

Абуджійський договір — *договір міжнародний багатосторонній* про створення Панафриканської економічної спільноти (ПАЕС); підписаний 50 державами Африки 3.06.1991 в м. Абуджа (Нігерія), набув чинності 12.05.1994. Договір складається з 22 розділів та 106 статей й передбачає формування спільного культурного, економічного та політичного простору Африки шляхом втілення в життя поетапного шестиступеневого плану. До 1999 планувалося утворити регіональні блоки в тих регіонах континенту, де їх не було; до 2007 передбачалося посилити інтеграцію між регіональними блоками та гармонізувати стосунки між ними. В період до 2017 мають сформуватися *зони вільної торгівлі* та *митні союзи* в кожному з регіональних блоків, а до 2019 загальноконтинентальний митний союз та зона вільної торгівлі. Ще за 5 років має бути створений Африканський спільний ринок. Останній перехідний період почнеться до 2028 шляхом формування загальноконтинентального економічного та валютного союзу й парламенту. Згідно **А. д.**, ПАЕС мав бути складовою частиною *ОАЄ*, а сам договір мав стати частиною Хартії ОАЄ. В організаційному плані **А. д.** передбачав функціонування 7 спільних з ОАЄ статутних органів: Асамблеї голів держав та урядів, ради міністрів, Панафриканського парламенту, соціально-економічної комісії, суду спільноти, генерального секретаріату та спеціалізованих технічних комітетів. Механізм поетапної реалізації **А. д.** підкреслює специфіку інтеграційного процесу в Африці, яка полягає не у взаємній потребі держав у розширенні національних ринків, а у взаємній підтримці в боротьбі проти спільної загрози маргіналізації Африки в сучасному світі. В даний час перший етап договору був виконаний підписантами в повному обсязі, за винятком держав-членів *Союзу арабського Магрибу* та Сомалі. Остаточне розгортання економічної спільноти передбачено **А. д.** до 2034.

С. В. Андрущенко

Абудіяб (Abudiab) Сулейман (1950, с. Хусейн Альбахр, поблизу м. Тартус, Сирійська Арабська Республіка) — сирійський *дипломат*; у 1976 закінчив факультет журналістики Ленінградського державного університету, в 1995 захистив дисертацію в Академії Сходознавства в Москві на тему «Політика і новітня історія». В 1980–89 — директор новин радіо та телебачення в Дамаску; 1989–94 — директор бюро сирійського інформаційного агентства «Сана» в Москві; 1995–2003 — директор новин радіо і телебачення в Дамаску. З 2004 — на дипломатичній службі в МЗС Сирії; в 2005–09 — Тимчасовий Повірений у справах Сирійської Арабської Республіки в Україні.

Р. К. Петюр

Август II Фрідріх, також **Август Сильний** (нім. August II der Starke, пол. August II Mocny) (12.05.1670,

м. Дрезден, Курфюрство Саксонія — 1.02.1733, Варшава, Річ Посполита) — курфюрст Саксонії (як Фрідріх Август I з 7.05.1694), король польський і великий князь литовський (15.09.1697–24.09.1706 і з 8.08.1709); син саксонського курфюрста Іоанна-Георга III (1647–91). Вибраний королем Польщі після смерті Яна III Собеського. Домігся польського королівського трону в результаті боротьби зі ставлеником Франції принцом Конті за допомогою підкупу частини депутатів сейму та введення до Польщі саксонського війська, до того ж його правління підтримувала монархія Габсбургів. До 1706 спирався на антифранцузьку міжнародно-політичну систему («Великий союз»), до складу якої, крім Австрії, входили Англія, Голландія, Бранденбург-Пруссія, Португалія, Савойя і більша частина князівств *Священної Римської імперії* німецької нації; прагнув реалізувати особисту *унію* й створити унітарне саксонсько-польсько-литовське державне об'єднання, яке поставило б представника династії Веттінів в один ряд з провідними монаршими дворами. Для цього шукав підтримки сусідніх держав, пропонуючи їхнім правителям в обмін за допомогу в боротьбі з «шляхетськими вольностями» польські та литовські землі. Намагався приєднати до спадкових саксонських володінь Ліфляндію (нині північна частина Латвії і південна частина Естонії) та Естляндію (нині північна частина Естонії), а також Трансільванію (нині в складі Румунії) й Молдову. В результаті війни Священної ліги проти Османської імперії за *Карловицькими мирними договорами 1699* до Польщі відійшли Поділля й частина Правобережної України; незважаючи на постанову сейму 1699 про заборону козацької «міліції», намагався використати козацтво Правобережжя, про що свідчила вручена фастівському полковнику С. *Палію* корогва з королівським гербом; королівським універсалом від 15.06.1700 на українських землях Корони Польської греко-католики зрівнювалися у правах з римо-католиками, проте на початку 1702 **А. II** видав універсал про ліквідацію козацтва у Київському та Брацлавському воєводствах, а також спільно з союзником у *Північній війні 1700–21 — Петром I*, згідно з Нарвським договором 30.08.1704, придушив повстання під проводом С. Палія, А. Абазина, С. Самуся та Іскри на Правобережній Україні. Протягом 1711–12 за наполяганням короля і згідно з польсько-російськими домовленостями відбулося виселення жителів козацьких полків з Правобережжя на Лівобережну Україну.

В результаті шведської окупації Польщі в розпал Північної війни та невдоволення внутрішньої опозиції, т. зв. Великопольської шляхетської конфедерації, **А. II** за договором із королем Швеції Карлом XII від 24.09.1706 віддав польську корону його ставленику — Станіславу I Лещинському; Річ Посполита у цей час була виключена із сфер впливу Австрії й Франції та поступово потрапила в геополітичну орбіту Росії. Після Полтавської битви 1709 **А. II** відновив владу над Річчю Посполитою; 20.10.1709 **А. II** і Петро I уклали мир в Торуні, згідно з яким Росія зобов'язувалася надавати королю військову підтримку; у відповідь вальний сейм 1710 у Варшаві ратифікував *Вічний мир 1686* і визнав встановлені ним польсько-російські кордони. Протягом 1715–17 за допомогою саксонських військ вів боротьбу з Тарногородською конфедерацією, яка закінчилася підписанням договору між королем і шляхтою; він регулював унійні стосунки між Річчю Посполитою і Саксонією: саксонським урядовцям заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі й представляти її на міжнародному рівні; саксонське військо мало покинути польсько-литовську державу; королю заборонялося протягом тривалого часу перебувати у столиці Саксонії — Дрездені. Передбачалося проведення скарбово-військової реформи (встановлення на користь війська постійного поголовного податку в Польщі і подимного — в Литві); польське військо мало нараховувати 24 тис. осіб; обмежувалися права коронних і польних гетьманів; у воєводських сеймиків відбиралося право набору до війська і збирання окремих податків; заборонялося створювати опозиційні шляхетські конфедерації. **А. II** мав одну з найрозвиненіших у тогочасній Європі *дипломатичних служб*, його постійні представники перебували майже в усіх європейських державах. Проте поступове зближення у 1720–30-х інтересів Російської імперії, Австрії й Пруссії щодо Польщі готувало *поділи Речі Посполитої* між цими державами.

В. І. Головченко

Австрійська спадщина — спадкові землі дому Габсбургів (Австрія, Чехія, Угорщина, Південні Нідерланди, землі в Італії), навколо яких виникла суперечка навколо щодо наслідування після смерті в 1740 австрійського імператора Карла VI. Права старшої доньки Карла VI Марії Терезії, закріплені в *Прагматичній санкції*, були заперечені королями Баварії, Саксонії та Іспанії, що також були у родинних стосунках з Габсбургами. Суперечка призвела до *війни за австрійську спадщину 1740–48*, в якій Австрію підтримували Англія і Голландія, а до складу антиавстрійської коаліції увійшли Франція, Баварія, Пруссії, Саксонія, Іспанія, королі неаполітанський, сардинський і шведський та деякі дрібні німецькі князівства. У 1747 на боці Австрії у війну вступила Росія. Війна за австрійську спадщину велася також в *колоніях* і завершилася підписанням *Аахенського мирного договору 1748*.

В. М. Вдовенко

Австрійсько-англійсько-французька таємна угода 1815 — сепаратна угода трьох учасників переговорів на *Віденському конгресі 1814–15* проти Росії та Пруссії; підписана 3.01.1815. Причиною укладення цієї угоди було прагнення перешкодити приєднанню Польщі до Росії, та Саксонії до Пруссії. Міністр закордонних справ Франції Ш. *Талейран*, скориставшись протиріччями між державами-переможницями над наполеонівською Францією щодо територіального переділу Європи, зумів роз'єднати колишніх союзників — Австрію, Пруссію та Росію. Австрійський канцлер К. *Меттерніх* і міністр закордонних справ Великої Британії лорд *Каслрі*, спираючись на рішення *Паризького мирного договору 1814*, намагались обмежити територіальні надбання Росії та Пруссії. **А.-а.-ф. т. у.** передбачала, що в разі виникнення небезпеки *війни* для будь-якої із сторін, інші займуть щодо неї позицію *нейтралітету*, а в разі початку війни — нададуть їй допомогу 150-тис. армією кожна; сторони також зобов'язувалися не укладати впродовж такої війни сепаратний мир. Пізніше до **А.-а.-ф. т. у.** приєдналися Баварія, Ганновер, Нідерланди, Гессен-Дармштадт. Таким чином, угода закріпила спільний фронт трьох держав на Віденському конгресі, що змусило Росію та Пруссію піти на певні поступки. Так, до Росії відійшла лише частина колишнього герцогства Варшавського, а до Пруссії була приєднана лише північна частина Саксонії. Втеча *Наполеона I* з острова Ельба й висадка його 1.03.1815 у Франції сприяли зближенню учасників Віденського конгресу. Спроба Наполеона I використати у своїх інтересах виявлений ним примірник **А.-а.-ф. т. у.**, який він переслав імп. *Олександру I*, не мала успіху. Незважаючи на невдоволення Олександра I сепаратною змовою, Росія взяла участь у 7-й *антифранцузькій коаліції*.

Б. М. Гончар

Австрійсько-іспанський договір 1725 про взаємне визнання мав урегулювати відносини між державами, що залишалися напруженими з часу *війни за іспанську спадщину 1701–14*; був підписаний 30.04.1725 у Відні. Австрійський імператор Карл VI Габсбург не визнавав Філіпа V іспанським королем, а Філіп V не погоджувався зі статтею *Раштатського мирного договору 1714* щодо передачі Австрії іспанських володінь в Італії. Зближення супротивників почалося після того, як Карл VI не зміг добитися від європейських держав гарантій *Прагматичної санкції*. Угода закріплювала відмову Карла VI від претензій на іспанську корону, а Іспанії — на італійські володіння імператора. Між двома країнами було укладено оборонний союз. Іспанія гарантувала Прагматичну санкцію, Карл VI визнавав інфанта Дон Карлоса спадкоємцем герцогів Парми і Тоскани. В таємні статті австро-іспанського договору була включена обіцянка імператора допомогти Іспанії повернути Гібралтар і Порт-Магон (сучасний острів Мальорка).

В. М. Вдовенко

Австрійсько-німецький союз 1879 — договір про військовий союз між Австро-Угорщиною і Німеччиною, підписаний 7.10.1879 у Відні терміном на п'ять років з можливістю подальшого подовження. Спрямований проти Росії і Франції, мав на меті не допустити укладення союзу між ними. Країни зобов'язувались у разі нападу Росії на одну з них вступити у *війну* і не укладати з нею сепаратного миру поодинці. У разі війни одного з учасників договору з *третьою державою*, інша мала дотримуватись сприятливого *нейтралітету*. У разі, якщо союзником цієї держави виступала Росія, автоматично вступало в силу перше положення договору. Ініціатором укладення договору з Австро-Угор-

щиною виступав О. фон *Бісмарк*. Його підписання відразу погіршило відносини між німецьким і російським урядами, які до того носили приязний характер. Даний союз став першим з числа двосторонніх та багатосторонніх договорів, які були укладені в рамках створення *Троїстого союзу*.

С. О. Маковський

Австрійсько-румунський оборонний союз 1883 — таємний договір, підписаний 30.10.1883 у Відні між Австро-Угорщиною та Румунією терміном на 5 років із можливістю пролонгації на 3-річні періоди за згодою сторін. Румунія зобов'язалася у випадку нападу на сусідні з нею області Австро-Угорщини надати військову допомогу; Австро-Угорщина взяла аналогічне зобов'язання в разі нападу на Румунію. У 1892 була замінена аналогічною угодою, яку сторони подовжували в 1896 та 1902. У 1901 під час переговорів з Австро-Угорщиною про поновлення угоди Румунії не вдалося домогтись формальної рівності прав із союзником, що призвело до зниження зацікавленості Румунії в союзі. 5.11.1913 була укладена нова союзна угода, однак Румунія не виконала свої союзницькі зобов'язання за нею та не вступила в *Першу світову війну* на боці *Троїстого союзу*; натомість у серпні 1916 вона приєдналася до держав *Антанти*.

В. В. Копійка

Австрійсько-прусська війна 1866 — між Пруссією та Італією, з одного боку, і Австрією в союзі з Саксонією, Баварією та кількома іншими невеликими німецькими країнами — з іншого, стала результатом боротьби Пруссії й Австрії за переважаючий вплив серед німецьких держав, зокрема, в Німецькому союзі, а також політики голови уряду Пруссії князя О. фон *Бісмарка*, направленої на об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю». Пруссія й Австрія, незважаючи на *Гаштейнську конвенцію* щодо спільного управління анексованими у Данії герцогствами Шлезвіг і Гольштейн, продовжували конфліктувати через адміністративне реформування цих територій. У боротьбі за гегемонію Пруссії в Німеччині Бісмарк розпочав підготовку до *війни* з Австрією. 8.04.1866 він уклав таємний союз з Італією, пообіцявши їй Венецію за допомогу проти Австрійської імперії; щоб забезпечити нейтралітет Франції, пообіцяв її імператору *Наполеону III* не чинити перешкод приєднанню до Франції частини Бельгії та інших територій на лівому березі Рейну. Навесні 1866 Бісмарк висунув до Австрії вимогу погодитися на докорінну реформу Німецького союзу. Не отримавши позитивної відповіді, Пруссія в червні 1866 ввела війська в Гольштейн, який знаходився під управлінням Пруссії. Одночасно Бісмарк розіслав усім німецьким країнам проект нової конституції Німецького союзу, що передбачав виключення з нього Австрії. Австрія запропонувала союзному сейму оголосити мобілізацію військ Німецького союзу проти Пруссії. Союзний сейм став на бік Австрії, тоді Пруссія оголосила, що вона виходить з союзу. 15.06.1866 Пруссія, а потім Італія розпочали воєнні дії проти Австрії та її союзників. На італо-австрійському фронті австрійці досягли успіхів, але у боротьбі з прусськими військами змушені були відступати. Три відмінно підготовлені прусські армії, вперше використовуючи у військових цілях залізниці й телеграф, озброєні новими голчатими рушницями, завдали нищівної поразки Австрії та її союзнику Саксонії. У вирішальній битві 3.07.1866 біля богемського селища Кьоніггрец прусські війська одержали перемогу. 26.07 в Нікольсбурзі, біля Відня, за французького посередництва було підписано перемир'я, а остаточний мир був укладений 23.08.1866 в Празі. Згідно умов цього миру Німецький союз розпускався і Австрія втрачала право вступати в нове державне об'єднання — Північно-німецький союз, на чолі якого ставала Пруссія. Австрія змушена була погодитися на приєднання до Пруссії герцогств Шлезвіг і Гольштейн та інших територій, поступитися Італії Венецією, зобов'язувалася заплатити Пруссії воєнну *контрибуцію*. Поразка Австрії у війні з Пруссією стала вирішальним кроком політики Бісмарка в об'єднанні Німеччини під проводом Пруссії.

Б. М. Гончар

Австрійсько-прусько-данський конфлікт 1864 — *війна* через статус герцогств Шлезвіг-Гольштейн і Лауенбург, які були заселені головним чином німцями. Шлезвіг-Гольштейн був зв'язаний із Данією персональною *унією*, але з 1848 мав окрему конституцію; Лауенбург увійшов до складу Данії за рішенням *Віденського конгресу 1814–15*. У листопаді 1863 король Данії Фредерік VII поширив дію данської Конституції на Шлезвіг-Гольштейн і Лауенбург, а невдовзі помер, не залишивши прямого спадкоємця. Королем Данії та Шлезвіг-Гольштейну став Крістіан IX, чиї формальні права на престол було оскаржено, що спонукало висунення в Шлезвіг-Гольштейні вимог про самовизначення. У Німеччині у відповідь на дії Копенгагена розгорнувся рух за визволення герцогств від данської залежності. Голова прусського уряду О. фон *Бісмарк* скористався ситуацією, щоб відірвати герцогства від Данії військовим шляхом. Попри напругу у відносинах між Пруссією та Австрією, 1.02.1864 вони спільно виступили проти Данії; коротка, але кровопролитна, війна закінчилась поразкою останньої. За *договором мирним*, підписаним 30.10.1864 у Відні, Австрія та Пруссія отримали в спільне володіння Шлезвіг, Гольштейн і Лауенбург. Порядок управління захопленими територіями був визначений *Гаштейнською конвенцією*.

Б. М. Гончар

Австрійсько-сербський союз 1881 — таємний договір, укладений між Австро-Угорщиною та Сербією 28.06.1881 в Белграді. За умовами австрійсько-сербського союзу Сербія відмовлялась від претензій на Боснію та Герцеговину, зобов'язувалася не укладати політичних угод з іншими державами без попередньої згоди Австро-Угорщини, а також не пускати на власну територію війська інших держав. Австро-Угорщина визнавала королівство Сербію, погоджувалася сприяти такому визнанню з боку інших європейських держав, а також визнавала легітимність правлячої династії Обреновичів. Австро-Угорщина також брала зобов'язання не перешкоджати територіальному розширенню Сербії на півдні, за винятком територій Нові-Пазарського санджаку. Сербія зобов'язувалась не здійснювати будь-яких акцій, ворожих до Австро-Угорщини. Договір заклав підвалини політичної та економічної залежності Сербії від Австро-Угорщини. Його наслідками стало загострення політичної ситуації на Балканах на початку XX ст., а також економічне та торгівельне суперництво між Австро-Угорщиною та Сербією, яке вилилось в т. зв. «Свинячу війну» 1906–1911. Разом із союзом трьох імператорів 1881 та австрійсько-румунським оборонним союзом 1883, австрійсько-сербський союз заклав основу австрійської політики на Балканах та зміцнив позиції Австро-Угорщини в регіональному протистоянні з Росією.

М. Г. Капітоненко

Австро-Угорська імперія — багатонаціональна європейська континентальна *імперія*, що існувала 1867–1918 і складалася з Австрійської імперії та Угорського королівства, які очолювалися монархом з династії Габсбургів. Створення **А.-У. і.** було способом подолання затяжної кризи Австрійської імперії, спричиненої піднесенням національних рухів народів країни (хорватів, румунів, поляків і словаків), які вимагали перетворення держави на федерацію рівноправних народів, зміцненням національних еліт, поразками у *Війнах за об'єднання Італії 1859–60* та в *австрійсько-прусській війні 1866*, зростанням загрози з боку *панславізму*, а також провалом спроб реформування імперії на засадах централізму. Скасування *Священної Римської імперії* німецької нації, яка залишила Габсбургам тільки титул імператора Австрії, означало початок розбіжності німецького та австрійського розвитку. Поразка у війні з Пруссією означала виключення Австрійської імперії з Німецької конфедерації і завершення процесу *Німеччини об'єднання 1848–71* під егідою Пруссії. Відповідно до договору, укладеного 15.03.1867 між австрійським імператором *Францем Йосифом I* і представниками угорського національного руху на чолі з Ф. Деаком, Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну Австро-Угорщину. Ним передбачалося надання угорській частині держави повної самостійності у внутрішніх справах, за збереження на рівні загальноімперського уряду лише питань зовнішньої, військово-морської і фінансової політики. Обидві частини повинні були мати парламент, що обирається, і незалежний уряд, власну систему державної адміністрації, суду та юстиції. До складу Угорського королівства (Транслейтанії) увійшли, крім Угорщини, території Трансільванії, Хорватії і Славонії, Воєводини, Закарпатської України і місто Рієка. Решта території імперії утворила австрійську частину монархії («королівства та землі, представлені в рейхсраті», Цислейтанія: Верхня і Нижня Австрія, Штирія, Каринтія, Тіроль, Зальцбург, Форарльберг, Крайна, Гориця і Градишка, Трієст, Істрія, Далмація, Богемія, Моравія і Сілезія, Галичина і Буковина). Новий державний устрій мав

істотні недоліки, серед яких найважливішими були збереження сильної влади імператора, що фактично врівноважувала роль парламентських структур, і незадоволеність інтересів інших націй імперії. В умовах поразки у *Першій світовій війні* вони відіграли фатальну роль у долі Австро-Угорщини, спричинивши крах і розпад імперії в 1918. Після розпаду Австро-Угорщини, що включала близько 20 народів, на її колишній території виникло декілька унітарних етнократичних держав, більшість яких існує дотепер. Решта територій, населених розділеними народами, увійшли до складу вже існуючих або новостворених держав. Юридично розпад імперії був оформлений у *Сен-Жерменському мирному договорі 1919* з Австрією і *Тріанонському мирному договорі 1920* з Угорщиною.

М. А. Шепелєв

Автаркія (з грец. αυτάρκεια — самодостатність) — 1) гіпотетично можливий стан самоізоляції *актора міжнародного* від його міжнародного середовища, що, разом з низькою інтенсивністю взаємодії з іншими акторами, характеризується низьким рівнем чутливості до міжнародних процесів. Автаркія міжнародного актора може бути результатом його суб'єктивної політики або наслідком об'єктивних обставин, і є транзитивною ситуацією, винятковою для *міжнародних відносин*. У *міжнародних відносин теорії* найближче до обґрунтування практичної доцільності автаркії підійшла класична німецька геополітика в інтерпретації К. Хаусхофера, який своєю концепцією «пан-регіону» обстоював необхідність для *великої держави* мати регіонально окреслену сферу політичного впливу, географічні рамки якої встановлювалися виходячи з економічної самодостатності; 2) економічна політика відокремлення країни від економіки інших країн з метою створення самодостатнього, замкнутого господарчого комплексу в межах окремої держави.

А. А. Суботін

Автентичний текст (грец. αυθεντικός — справжній) — текст документа, офіційно визнаний рівнозначним іншому тексту, складеному, як правило, іноземною мовою, та такий, що має однакову з ним юридичну силу; вироблений та узгоджений сторонами остаточний текст *договору міжнародного*. Як правило, текст двостороннього договору складається мовами обох сторін, а багатостороннього — мовами, прийнятими у якості офіційних або тими, про які домовляться сторони. Договір може бути вироблений і прийнятий однією мовою, але його автентичний текст встановлено двома чи більше мовами. Якщо договір складено двома чи більше мовами, то його текст кожною з цих мов вважається рівно автентичним, якщо в договорі не передбачено, що в разі розбіжностей при тлумаченні переважаючу силу матиме текст мовою (або мовами), що спеціально вказані в договорі. Процедура встановлення автентичності тексту передбачається в самому договорі або подальшою згодою сторін, її наслідком є презумпція закріплення однакового правового змісту в текстах різними мовами; раніше в доктрині вона не виділялась як окрема стадія укладання міжнародного договору, бо в часі, як правило, співпадає з його підписанням. Форми встановлення автентичності тексту: підписання, *парафування міжнародного договору*, включення тексту договору в документ *організації міжнародної*, на якій його було прийнято тощо. Автентичний текст при тлумаченні та застосуванні міжнародного договору має переважаючу силу перед офіційним, «оригінальним» текстами і перекладом.

О. В. Буткевич

Автономістсько-федералістський курс Центральної Ради — політична лінія проводу *Української революції* в процесі національного державотворення у березні–грудні 1917. Її теоретичним підґрунтям стали програмні документи УСДРП, УПСР, УПСФ, інших партій і організацій, рішення Українського Національного з'їзду (конгресу), інших представницьких форумів, праці Голови Центральної Ради М. *Грушевського*, його однодумців. Сутність курсу полягала у спробах легітимного переустрою Росії із «тюрми народів» на *федерацію* національно-державних утворень з широкими автономними правами. Торжество демократичних порядків у масштабах федерації мало забезпечити її суб'єктам можливість розпоряджатися власною долею, розв'язувати нагальні проблеми розвитку в інтересах більшості населення національно-територіальної одиниці. Кожен народ, у тому числі український, повинен був зробити максимальний внесок у процес поглиблення демократичних перетворень у Росії в цілому, закріплення на всіх її колишніх теренах республіканського ладу. Належність до федеративного об'єднання зумовлювалась не лише браком гарантів самостійного національно-державного розвитку — війська, адміністративного апарату, фінансової системи тощо, складностями їх швидкого створення, а й бажанням скористатись з переваг *великої держави* на міжнародній арені (особливе значення це мало в умовах *Першої світової війни*) і в економічному відношенні: доступ до природних ресурсів всієї країни, гігантська концентрація продуктивних сил, зокрема — людських, використання господарських механізмів, систем, що складалися протягом тривалого часу і довели свою ефективність — фінанси, митна служба, сполучення, зв'язок тощо.

Реалізація Центральною Радою автономістсько-федералістського курсу наштовхнулася на жорстку протидію Тимчасового уряду. Однак, створення національних представницьких органів і їх визнання офіційним Петроградом, проведення національних форумів, оголошення державницьких актів-універсалів, формування структур виконавчої влади стали реальними надбаннями українського національно-визвольного руху, державотворчого процесу.

Після ліквідації Тимчасового уряду Центральна Рада своїм III Універсалом (7(20).11.1917) підтвердила прагнення новопроголошеної Української Народної Республіки бути складовою частиною демократичної федеративної республіки Росія. Не визнавши правомочною владу Ради Народних Комісарів, Українська Центральна Рада взяла на себе роль ініціатора створення федерації вільних народів (національно-державних утворень колишньої імперії) на основі визнання принципу однорідно-соціалістичної влади. Це стало однією з головних причин конфлікту Центральної Ради з Радою Народних Комісарів і разом із невдачею спроб консолідації антибільшовицьких сил у всеросійському масштабі привело лідерів Української революції до усвідомлення необхідності переходу на самостійницькі державницькі позиції, оформлення відповідного державного статусу Української Народної Республіки.

Літ.: Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991; Винниченко В. Відродження нації. — К., Відень, 1920. — Ч. I-II; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2-х т. — Т. I. — К., 1996; Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. — К., 1997; Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1997; Політична історія України XX століття. Т. 2. — К., 2003.

В. Ф. Солдатенко

Автономія (з грец. αὐτονομία — самоуправління, незалежність) — 1) характеристика *актора міжнародного*, що визначає рівень його суб'єктності в системі *міжнародних відносин*. Ступінь автономності зовнішньополітичної діяльності є одним з критеріїв класифікації міжнародних акторів; 2) самостійне здійснення державної влади або широке самоуправління, що надається окремим адміністративним утворенням всередині *держави*. Такі автономні утворення можуть отримувати право на здійснення певної зовнішньоекономічної і зовнішньополітичної діяльності.

А. А. Суботін

Агашерська війна — прикордонний збройний *конфлікт міжнародний*, який відбувся 25–30.12.1985 між Буркіна-Фасо та Малі за контроль над територією Агашерської смуги — пустельної області площею 2952 кв. км. зі значними покладами природного газу, марганцю, титану та урану; тривалий час район виступав об'єктом претензій з боку уряду Малі, що посилався на факт адміністративного знаходження даної території в складі країни в 1932–47. Напруженість у відносинах між країнами почала зростати з 1983 після приходу до влади у Верхній Вольті (з 1984 — Буркіна-Фасо) «африканського *Че Гевари*» — капітана Т. Санкари, що проголосив курс на розв'язання *територіальних спорів*. Приводом до збройного протистояння став інцидент з помилковим заходом буркінійських переписувачів населення у поселення племені фульбе з малійського боку кордону. У відповідь на це Малі висловила протест та привела свої *збройні сили* в стан повної боєготовності. 25.12.1985 малійські війська здійснили серію локальних наземних та повітряних атак на буркінійські прикордонні застави й поліцейські пости уздовж Агашерської смуги, захопивши декілька населених пунктів. 26.12.1985 за посередництва Лівії було досягну-

то першого припинення вогню, але в той же день його було порушено. Малійська авіація здійснила авіаційний наліт на м. Оухігоуа, за 80 км на південь від власного кордону, що стало несподіванкою для збройних сил Буркіна-Фасо та засвідчило перевагу сил супротивника в повітрі. 29.12 зазнала провалу чергова спроба досягти перемир'я між сторонами, яку здійснили Нігерія та Лівія під егідою Організації Африканської Єдності. Тільки 30.12 за посередництва держав-членів регіонального Договору про ненапад, взаємодопомогу та спільну оборону (НВДСО) сторони ухвалили спільну декларацію, що містила умови припинення вогню, а на саміті НВДСО в Ямусукро (Кот д'Івуар) 16.01.1986 відбулося офіційне примирення між лідером Буркіна-Фасо Т. Санкарою та малійським президентом М. Траоре, яке супроводжувалось відведенням збройних сил на довоєнні позиції та подальший обмін *військовополоненими*. Питання приналежності Агашерської смуги було передано до *Міжнародного Суду ООН*, який у грудні 1986 схвалив рішення щодо практичного рівного розподілу спірної території між двома державами.

С. В. Андрущенко

Агент дипломатичний — узагальнююче найменування глави та членів дип. персоналу *дипломатичних представництв* іноземних держав на території країни перебування. У *Віденському регламенті 1815* найменування дипломатичного агента стосувалося лише глав дипломатичних представництв. В ході того, як у *міжнародному праві* та практиці формувався погляд, що члени дипломатичного персоналу *посольств* і *місій* — це співробітники державних установ, а не свита *посла* чи *посланника* (як на них дивилися ще у XIX ст.), зазначене коло осіб також почало розглядатися в якості дипломатичних агентів. З цього положення, як загальновизнаного, виходять статті про дипломатичні зносини та імунітети, підготовлені Комісією міжнародного права ООН 1958. *Гаванська конвенція 1928 року про дипломатичних чиновників* відносить до дипломатичних агентів не тільки глав і дипломатичний персонал посольств та місій, але й офіційних представників держав на міжнародних конференціях, а також глав і членів делегацій, які відряджаються однією державою в іншу зі спеціальною місією. У сучасній практиці статус **А. д.** регулюється *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961*. Згідно з Конвенцією дипломатичний агент — це глава дип. представництва або член дип. персоналу представництва. Усі **А. д.** мають відповідні *дипломатичні ранги* та, як правило, *дипломатичні паспорти*, а після процедури акредитації отримують у відомстві закордонних справ країни перебування спеціальні *дипломатичні картки*, що засвідчують їх право користуватися *дипломатичними привілеями та імунітетами*. Усі **А. д.** входять до *дипломатичного корпусу* в країні перебування.

В. М. Матвієнко

Агреман (франц. agrement — згода) — згода уряду приймаючої держави на призначення певної особи в якості дипломатичного представника акредитуючої держави, запитується тільки на глав *дипломатичних представництв*. Запит на агреман робиться зазвичай через МЗС. При запиті агремана Міністерству закордонних справ приймаючої держави повідомляються деякі біографічні відомості про особу, яка передбачається для призначення (рік народження, сімейний стан, освіта, звання або посада тощо). Зазвичай агреман запитується і дається у письмовій формі, але згідно з практикою ряду держав агреман може запитуватися усно, таким самим чином може надаватися відповідь. Міжнародною дипломатичною практикою передбачено, що листування про агреман і, насамперед, можлива відмова в ньому не розголошуються. Відповідь на запит агреману прийнято давати у максимально короткий термін. Після отримання агреману кандидат на посаду глави *дипломатичного представництва* стає *персоною грата*; негативна відповідь означає, що дана особа вважається *персоною нон грата*. Приймаюча сторона не зобов'язана повідомляти мотиви відмови в агремані.

В. М. Матвієнко

Агресивний намір — за сучасним *міжнародним правом* допоміжний критерій, який може враховувати *Рада Безпеки ООН* при визначенні, чи мав місце *агресії акт* у конкретному випадку. Агресивний намір може полягати у прагненні застосувати силу проти *суверенітету*, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, здійснити *окупацію воєнну* її території, анексувати із застосуванням сили територію іноземної держави або її частину; він може включати також підготовку до блокади портів або берегів держави, нападу на *збройні сили* іншої держави або намір здійснити інші дії, які відповідно до сучасного міжнародного права вважаються актом агресії. Токійський військовий трибунал, наприклад, встановив свідчення агресивних намірів Японії у її військових цілях, ухвалених на Імперській конференції 5.11.1941. На цій підставі Трибунал виправдав проголошення Нідерландами війни Японії у грудні 1941 на підставі самооборони, оскільки території на Далекому Сході, на той час належні Нідерландам, були визначені як об'єкт військових зазіхань Японії.

В. С. Ржевська

Агресії акт — за сучасним *міжнародним правом* найнебезпечніший вид порушення миру, який полягає у застосуванні збройної сили *державою* проти *суверенітету*, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або іншим чином, несумісним зі *Статутом Організації Об'єднаних Націй*. Агресивна війна є порушенням імперативної норми загального міжнародного права і як така тягне міжнародну відповідальність держави порушниці, а також є міжнародним злочином (див.: *Агресії злочин*), що тягне індивідуальну кримінальну відповідальність за міжнародним правом. *Агресія* не може бути виправдана будь-якими міркуваннями політичного, економічного, військового чи іншого характеру. Жодне територіальне надбання чи особлива вигода, одержані внаслідок агресії, не є і не можуть бути визнані правомірними. Відповідно до глави VII Статуту ООН, виключні повноваження кваліфікувати дії держави як акт агресії належать *Раді Безпеки ООН*. Документ «Визначення агресії» (резолюція 3314/XXIX *Генеральної Асамблеї ООН* від 14.12.1974) містить примірний перелік дій, кожна з яких становить акт агресії, в цілях переслідування за такі дії за міжнародним правом. Цей же документ встановлює, що застосування збройної сили державою першою у порушення Статуту ООН є свідченням акту агресії prima facie (тобто доки не буде доведено протилежне). Утім, Рада Безпеки ООН не зв'язана «Визначенням агресії» та має право визначити, що інші, не перелічені у «Визначенні» акти, становлять агресію згідно з положеннями Статуту ООН, або навпаки, може відмовитися вважати застосування сили державою актом агресії в даному конкретному випадку, зважаючи на недостатньо серйозний характер цих дій або їх наслідків. Визнання дій держави актом агресії є підставою для застосування Радою Безпеки колективних примусових заходів відновлення міжнародного миру на підставі глави VII Статуту ООН.

В. С. Ржевська

Агресії злочин — планування, підготовка, ініціювання чи здійснення особою, яка здатна фактично здійснювати керівництво або контроль за політичними чи військовими діями держави, *агресії акта*, який в силу свого характеру, серйозності та масштабів є грубим порушенням *Статуту ООН* (пункт 1 статті 8-біс Статуту *Міжнародного кримінального суду*). Пункт 2 статті 8-біс уточнює, що акт *агресії* у цьому контексті має розумітися як застосування *збройної сили* державою проти *суверенітету*, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави або у будь-який інший спосіб, несумісний зі Статутом ООН. Перелік актів агресії подається у відповідності з «Визначенням агресії», ухваленим *Генеральною Асамблеєю ООН* 14.12.1974 (резолюція 3314/XXIX). Індивідуальна кримінальна відповідальність за злочин агресії була вперше встановлена у *міжнародному праві* в Статуті *Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі* 1945, відповідно до статті 6(а) якого *злочинами проти миру* є «планування, підготовка, розв'язування або ведення агресивної війни чи війни на порушення міжнародних договорів, угод чи запевнень або участь у спільному плані чи змові, спрямованих на вчинення будь-якої зі згаданих вище дій». У ході трибуналу звинувачення у вчиненні злочинів проти миру були пред'явлені всім 22 особам, які перебували на лаві підсудних. 12 з них було визнано винними у вчиненні цих злочинів. Саме Нюрнберзький трибунал здійснив вирішальний крок до криміналізації агресивної війни, виходячи з того, що всі інші злочини, вчинені під час *Другої світової війни*, були її наслідком, і що лише покаранням конкретних індивідів можна забезпечити встановлену у міжнародному праві за-

борону агресії. При цьому заборона кримінального переслідування ex post facto не поширюється на відповідальність керівників держав за вчинені ними злочини проти міжнародного права. Аналогічно до Статуту Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі було сформульовано склад злочинів проти миру у статті 5(а) Статуту Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу (див.: *Токійський процес*). На Токійському процесі у злочинах проти миру було обвинувачено 28 підсудних, 25 з яких було визнано винними. Низка звинувачень у злочинах проти миру висувалася і під час післявоєнних процесів у Німеччині, проведених на підставі Закону № 10 Контрольної Ради Німеччини 1946, проте винними було визнано ще лише двох осіб. Склади злочину агресії, що містяться у статутах післявоєнних кримінальних трибуналів, а також вирок Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі дали початок формуванню opinio juris міжнародного співтовариства про злочинність ведення агресивної війни і призвели, зрештою, до загального визнання ведення агресивної війни злочином, що було підтверджено низкою резолюцій Генеральної Асамблеї ООН.

Проте під час прийняття тексту Статуту Міжнародного кримінального суду 1998 державами було досягнуто лише принципової згоди про поширення його юрисдикції на злочин агресії (пункт 2 статті 5 Статуту Міжнародного кримінального суду у редакції 1998), але склад злочину агресії та умови здійснення Міжнародним кримінальним судом юрисдикції щодо нього визначені у тексті документа не були. Визначення злочину агресії для цілей Статуту Міжнародного кримінального суду було узгоджено лише на Конференції з перегляду *Римського статуту Міжнародного кримінального суду*, що відбулася у травні–червні 2010 у м. Кампала (Уганда). При цьому рішення про початок здійснення юрисдикції Міжнародного кримінального суду може бути ухвалене більшістю його держав-учасниць не раніше 1.01.2017, а порядок здійснення та сфера поширення такої юрисдикції суттєво обмежені порівняно з іншими злочинами проти міжнародного права. Так, щодо держави, яка не бере участь у Римському статуті, Суд не може здійснювати свою юрисдикцію щодо злочину агресії, вчиненого громадянами цієї держави або на її території. Розслідування злочину агресії може бути розпочате Прокурором Міжнародного кримінального суду лише після прийняття *Радою Безпеки ООН* рішення щодо акту агресії, вчиненого відповідною державою. Суд може здійснювати юрисдикцію виключно на підставі передачі справи Радою Безпеки ООН (а не за ініціативою держави-учасниці Римського статуту чи власною ініціативою Прокурора) та тільки щодо злочинів агресії, вчинених після прийняття рішення про початок здійснення Судом юрисдикції (тобто у будь-якому разі не раніше 1.01.2017) або через рік після *ратифікації* прийнятих на конференції у м. Кампала поправок тридцятьма державами-учасницями, залежно від того, яка з цих дат є пізнішою. Крім того, для недопущення занадто широкого тлумачення досягнутого визначення складу злочину агресії, до рішень конференції у м. Кампала було включено досягнуте її учасниками розуміння, що агресія є найсерйознішою та найнебезпечнішою формою незаконного застосування сили, і що визначення вчинення акту агресії вимагає розгляду всіх обставин кожного конкретного випадку, включно з тяжкістю відповідних актів та їхніми наслідками. Для встановлення того, чи є факт агресії явним порушенням Статуту ООН, трьох компонентів — характеру, тяжкості та масштабу — повинно бути достатньо для того, щоб кваліфікувати порушення як «явне». Жоден з цих трьох компонентів сам по собі не є достатньо значущим для того, щоб відповідати стандарту явного порушення.

М. М. Гнатовський

Агресія — застосування *державою* військової сили проти *суверенітету*, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави. Агресивна *війна* є злочином проти міжнародного миру й тягне міжнародну відповідальність. **А.** не може бути виправдана жодними міркуваннями політичного, економічного, військового чи іншого характеру. Ніяке територіальних надбання чи особлива вигода, одержані внаслідок **А.**, не є і не можуть бути визнані законними. Відповідно до розділу VII *Статуту ООН*, кваліфікувати дії держави як **А.** уповноважується *Рада Безпеки ООН*. Як **А.** може визначатись: вторгнення або напад *збройних сил* держави на територію іншої держави; *окупація воєнна*; *анексія* із застосуванням сили; *блокада морська* портів або узбережжя держави збройними силами іншої країни; напад збройних сил держави на повітряні, морські або сухопутні сили іншої держави; надання державою своєї території іншій державі для здійснення акту **А.** проти третьої держави; надсилання державою збройних формувань для здійснення насильства проти іншої держави. При визначенні **А.** за основу береться принцип ініціативи здіснення *агресії акту*. Відповідальність за **А.** включає примусові заходи щодо її припинення та відновлення миру, а також заходи щодо ліквідації наслідків **А.** та попередження її повторного виникнення. *Міжнародне право* передбачає політичну та матеріальну відповідальність за **А.** Особи, винні в плануванні, підготовці та здійсненні **А.**, несуть міжнародну кримінальну відповідальність. Визначення **А.** у сфері *міжнародних відносин* вперше було включено в Лондонські конвенції про визначення агресії 1933 за пропозицією СРСР. Резолюцію №3314 *Генеральної Асамблеї ООН*, що містить визначення **А.**, було прийнято 14.12.1974.

В. А. Манжола

Агресія непряма — заслання *державою* чи від імені держави озброєних банд, угруповань та регулярних сил або *найманців*, що здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави настільки серйозного характеру, що це дорівнює актам агресії, вчиненим регулярними збройними силами держави, або істотна участь держави у таких діях озброєних угруповань на території іншої держави. Таке визначення міститься у пункті (g) «Визначення агресії», ухваленого резолюцією *Генеральної Асамблеї ООН* 3314/XXIX 14.12.1974. Держава несе міжнародну відповідальність за такі дії як за злочин проти міжнародного миру і не може ухилитися від відповідальності, посилаючись на те, що подібні озброєні угруповання не є її органом. *Міжнародний Суд ООН* у рішенні у справі «Про військову та напіввійськову діяльність проти Нікарагуа на території Нікарагуа» (Нікарагуа проти США, 1986) підтвердив, що заслання державою на територію іншої держави озброєних угруповань чи підтримка нею діяльності антиурядових збройних загонів у іншій державі становить непряму агресію не завжди, а лише тоді, коли така операція за своїм масштабом та наслідками може бути прирівняна до збройного нападу, який здійснюють регулярні війська. Так, на погляд Суду, не можуть розглядатися як акт непрямої агресії постачання зброї воєнізованим формуванням та їхнє матеріально-технічне забезпечення. Не можуть бути визнані актом непрямої агресії також прикордонні інциденти. Якщо ж співпраця держави з антиурядовими військовими загонами, які діють на території іншої держави, є настільки інтенсивною, що може бути за масштабом та наслідками прирівняна до дій регулярного війська, спрямованих проти політичної незалежності та територіальної цілісності іншої держави, тоді такі дії можуть розглядатися цією останньою як підстава для застосування збройної сили в порядку самооборони. В таких випадках велике юридичне значення має встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями збройних загонів та політикою конкретної іноземної держави. Проблема юридичної кваліфікації дій держав як непрямої агресії набуває особливої гостроти в контексті відповідальності держав за співпрацю з терористичними організаціями та можливості застосування збройної сили проти держав, які здійснюють таку співпрацю. Вирішальна роль у кваліфікації дій держав як акту агресії належить *Раді Безпеки ООН*.

В. С. Ржевська

Агресія пряма — застосування *державою* регулярних *збройних сил* проти *суверенітету*, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або іншим чином, несумісним зі *Статутом Організації Об'єднаних Націй*. Відповідно до статті 3 «Визначення агресії», ухваленої *Генеральною Асамблеєю ООН* 14.12.1974 (резолюція 3314/XXIX), прямою *агресією*, незалежно від оголошення *війни*, є: вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не мала, що є наслідком такого вторгнення чи нападу, або будь-яка *анексія* із застосуванням сили території іншої держави або її частини; бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави; блокада портів чи берегів держави збройними силами ін-

шої держави; напад збройними силами держави на суходільні, морські чи повітряні сили або морські чи повітряні флоти іншої держави; застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави згідно угоди з державою, яка їх приймає, на порушення умов, передбачених цією угодою, або будь-яке продовження їхнього перебування на такій території після припинення дії угоди. Окрім цього, *Рада Безпеки ООН* може кваліфікувати інші дії держави як такі, що відповідно до положень Статуту ООН становлять агресію, або навпаки, може відмовитися вважати названі дії держави агресією, зважаючи на недостатньо серйозний характер цих дій або їх наслідків. Відповідно пряма агресія тягне міжнародну відповідальність держави як порушення імперативної норми загального міжнародного права. Юрисдикцію щодо кримінальної відповідальності індивідів за вчинення злочину агресії здійснює *Міжнародний кримінальний суд*.

В. С. Ржевська

Агресор — *держава*, яка вчинила *злочин міжнародний* проти миру і безпеки людства — *агресії акт*. Міжнародно-правові засади відповідальності за розв'язання війни почали формуватися в період між *Першою* та *Другою світовими війнами*, під час становлення принципу незастосування сили або загрози силою у формі міжнародно-правового звичаю. Асамблея *Ліги Націй* 24.09.1937 ухвалила резолюцію, яка забороняла і оголошувала міжнародним злочином агресивну війну. Подальші кроки, спрямовані на закріплення міжнародно-правової відповідальності агресора, пов'язані з Всезагальним пактом про заборону війни як засобу національної політики (*Бріана-Келлога пакт 1928*), який, проте, не передбачав санкцій за його порушення, а також із *Лондонськими конвенціями про визначення агресії 1933*. У вказаний період домінувало уявлення, за яким Рада Ліги Націй володіла повноваженнями, не спираючись на будь-які міжнародно-правові норми, вирішувати питання про те, хто з держав — учасниць збройного конфлікту повинен нести відповідальність як агресор, залежно від фактичних обставин у кожному конкретному випадку. Заходом відповідальності агресора вважалося виключення з Ліги. Хоча Пакт Ліги Націй проголошував війну або загрозу війни, спрямовану проти когось із членів Ліги, справою загального занепокоєння всіх членів Ліги (ст. 10, 11 Пакту), обов'язку застосування щодо агресора колективних заходів примусу до миру, включаючи військові дії, не передбачалося. Рада Ліги уповноважувалася надавати рекомендації щодо заходів, які слід ужити для захисту територіальної цілісності та політичної незалежності членів Ліги. Напередодні II світової війни Рада Ліги двічі приймала рішення про визнання держави агресором і виключення її з членів Ліги: щодо Італії внаслідок вторгнення в Абіссінію (Ефіопію) у 1935 (див.: *Італійська агресія проти Ефіопії 1935–36*) та щодо СРСР внаслідок війни з Фінляндією у 1939 (див.: *Радянсько-фінляндська війна 1939–40*). Обидва ці рішення не мали впливу ані на перебіг конфліктів, якими були спричинені, ані на подальший розвиток *міжнародних відносин*, що вів до нової світової війни. Статут Міжнародного військового Нюрнберзького трибуналу 1945 (див.: *Нюрнберзький процес*) визначив як злочини проти миру «планування, підготовку, розв'язання або ведення агресивної війни або війни на порушення *договорів міжнародних*, угод чи запевнень, або участь у спільному плані чи змові, спрямованих на здійснення будь-якої з названих вище дій» і вперше встановив у *міжнародному праві* принцип відповідальності за *агресію* не лише держав, але й індивідів, безпосередньо винуватих у її вчиненні. У такому випадку відповідальність держави-агресора виражається в обмеженні її *суверенітету*, що полягає у позбавленні *імунітету* від юрисдикції міжнародних судових установ, створених іноземними державами без її згоди, її вищих посадових осіб, які і несуть індивідуальну відповідальність за акт агресії. У системі міжнародного права, яка сформувалася після 1945, *Рада Безпеки ООН* виступає як орган, повноважний кваліфікувати дії держави як акт агресії і визначати заходи міжнародно-правової відповідальності агресора.

В. С. Ржевська

Адальберт Магдебурзький (Adalbert von Magdeburg) (? — до червня 981) — єпископ-місіонер, перший архієпископ Магдебурзької єпархії (968—981), хроніст, автор «Продовження хроніки Регінона Прюмського», з котрої, а також незалежних від неї «Хільдесхаймських анналів» відомо про посольство великої київської княгині *Ольги* до німецького короля Оттона I з проханням надіслати місіонерів для хрещення. (Сучасні дослідники пояснюють цей крок Ольги напругою в переговорах з імператором Візантії Романом II). На прохання Ольги і для поширення католицизму місійним єпископом до Київської Русі було призначено Адальберта, проте його місія виявилася невдалою. У дипломатичній боротьбі з Римом Візантії вдалося утримати Київську державу у сфері свого впливу.

А. Г. Плахонін

Адамкус Валдас (Вольдемар) (Adamkus, справжнє прізвище — Адамкявічус) (3.11.1926, Каунас, Республіка Литва) — литовський громадсько-політичний і державний діяч; народився в сім'ї службовця; під час *Другої світової війни* став учасником руху за незалежність Литви й видавав нелегальну газету «Яунім, будек» («Молодь, будь на варті»); 1944 емігрував до Німеччини; 1949 разом із родиною перебрався до США. Займався активною політичною діяльністю серед литовської еміграції у 1950–60-ті, захищаючи право литовського народу на державну незалежність і культурну спадщину; займав провідні посади у таких організаціях як ліберальне об'єднання «Сантара-Свієса» («Останнє світло»), Литовська громада в Америці, Американська литовська рада. Розпочав кар'єру в Агентстві захисту довкілля (Environmental Protection Agency (EPA)), де працював до 1970, у 1971 був призначений заступником регіонального адміністратора регіону V на Середньому Заході; від 1981 — регіональний адміністратор. Повернув собі литовське громадянство у 1992, але продовжував проводити більшу частину часу у США до початку 1997, коли після довгих судових баталій отримав право балотуватися на президентських виборах у Литві. 26.02.1998 — 25.02.2003 і 12.07.2004 — 12.07.2009 — президент Литовської Республіки; забезпечив внутрішньополітичну і дипломатичну підготовку вступу країни до *ЄС* і *НАТО*; 5–6.11.1998 відвідав із *візитом державним* Україну. В 2003 отримав звання посла доброї волі *ЮНЕСКО* з питань суспільствознавства; в 2004 виступив посередником в урегулюванні політичної кризи в Україні, пов'язаної з президентськими виборами. Нагороджений українськими орденом князя Ярослава Мудрого I ст. (1998), орденом «За заслуги» I ст. (2006) і орденом Свободи (2009).

О. О. Рафальський

Адамс (Adams), Джон (19.10.1735 Брейнтрі, нині штат Массачусетс, США — 4.07.1826, Квінсі, штат Массачусетс, США) — американський громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*, 2-й президент США; після закінчення Гарвардського університету (1755) почав займатися адвокатською практикою, політичною діяльністю, став активним противником британського колоніального правління. 1774–77 був учасником роботи *Континентального конгресу*, 1777–85 і 1789–95 спеціальний посланник у Франції і член делегації на переговорах по укладанню Паризького мирного договору 1783 з Великою Британією, 1780–82 — посланник у Нідерландах, 1785–88 — посланник у В. Британії. Дипломатична діяльність **А.** відіграла велику роль у зміцненні американської державності: він зробив важливий внесок у підготовку мирного договору США з колишньою митрополією, добився дипломатичного визнання, союзного договору і позики США з боку Нідерландів (1782). Його служба у Лондоні не увінчалася однак, вагомими здобутками через небажання британської сторони реального втілення в життя англо-американських угод. 1789–1797 — віце-президент в адміністрації Дж. *Вашингтона*, 4.03.1797–4.03.1801 — президент США від Федералістської партії. Центральною зовнішньополітичною проблемою його президентства було погіршення стосунків з Францією: у відповідь на визнання американцями за угодою з В. Британією всіх нейтральних суден, які прямували з вантажами у порти Франції, перевізниками контрабанди, французи почали аналогічним чином розглядати американські кораблі, які рухалися до британських портів, і знищили близько 300 з них. Спроба адміністрації **А.** владнати конфлікти на американо-французьких переговорах у Парижі зазнала невдачі і спричинила різку критику з боку республіканської опозиції вдома. США почали відплатні дії проти французьких суден, що призвело до неоголошеної війни на морі (1798–1800) і фактично поклало кінець чинності *американсько-французьких договорів 1778*.

Т. А. Грищенко

Адамс (Adams), Джон Квінсі (11.07.1767, Брейнтрі, нині штат Массачусетс, США — 23.02.1848, Вашингтон, США) — американський громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*, 6-й президент США, син Дж. *Адамса*. Після навчання в Європі, закінчення Гарвардського університету та недовгої адвокатської практики 1794 поступив на дипломатичну службу; перебував на посадах посланника в Нідерландах (1794–97), Пруссії (1797–1801), Росії (1809–11), В. Британії (1815–17), працював у складі делегації по підготовці *Гентського миру 1814*, який підбив підсумки англо-американській війні 1812. Після призначення 1817 президентом Дж. *Монро* держсекретарем, упродовж 8-ми років очолював дипломатичне відомство. Серед найзначніших його досягнень на цій посаді були придбання Флориди (1819), узгодження лінії американо-канадського кордону за конвенцією 1818 і вироблення засад *Монро доктрини*. Після президентського терміну (1825–29), який не був позначений помітними зовнішньополітичними здобутками, неодноразово обирався до Конгресу; займав негативну позицію щодо *Техасу анексії* та *американсько-мексиканської війни 1846–48*. Політичні та дипломатичні здібності, а також дар зовнішньополітичного стратега дозволили А. посісти місце одного з найзначніших лідерів американської зовнішньої політики I пол. XIX ст.

Т. А. Грищенко

Адамс (Adams), Чарльз Френсіс (18.05.1807, Бостон, штат Массачусетс, США — 21.11.1886, там само) — американський громадсько-політичний діяч і *дипломат*, син Дж. К. *Адамса*; закінчив Гарвардський університет (1825); 1829 розпочав юридичну практику 1829; 1841 обирався до штатної магістратури Массачусетсу, кандидував на посаду віце-президента 1848, був членом палати представників Конгресу США 1858–61. Президент А. *Лінкольн* призначив А. *посланником* до Великої Британії 1861; за час перебування на цій провідній дипломатичній посаді (до 1868) виявив себе як ефективний і виважений представник своєї *держави* в період, коли вирішувалася її доля; успішно опротестував визнання Лондоном Конфедерації південних штатів воюючою стороною (що могло створити підставу для її міжнародно-правової легітимізації), перешкодив продовженню переговорів британського міністра закордонних справ і емісарів Півдня, сприяв поліпшенню іміджу американської *дипломатії* у Британії. 1872 відійшов від активної участі у публічному політичному житті, хоча 1876 кандидував на посаду губернатора Массачусетса від Демократичної партії; в останні роки життя займався вивченням родинного архіву родини Адамсів.

Т. А. Грищенко

Аданська конференція 1943 відбулася за участю прем'єр-міністра Великої Британії В. *Черчілля* і президента Туреччини І. *Іненю* 30.01.1943 в Адані (Туреччина). Черчілль прибув до Туреччини одразу після *Касабланкської конференції*, тому фактично представляв узгоджену англо-американську позицію. Іненю підтвердив відданість Туреччини *англійсько-французько-турецькому договору про взаємну допомогу 1939* і запевнив Черчілля, що його країна не буде вдаватися до будь-яких ворожих по відношенню до Великої Британії дій. Під час Аданської конференції сторони домовилися про постачання Великою Британією та США сучасної зброї для турецької армії, щоб переозброїти її та підготувати до вступу в *Другу світову війну* на боці *антигітлерівської коаліції*. Конкретні строки вступу Туреччини у війну на конференції не обговорювались. Невдовзі після Аданської конференції до Туреччини прибула британська військова місія, яка мала наглядати за постачанням озброєнь та сприяти турецьким військовим у його впровадженні. Під час *Тегеранської конференції 1943* союзники закликали Туреччину вступити у війну якнайшвидше. В грудні 1943 Іненю був запрошений на *Каїрську американсько-англійсько-турецьку конференцію 1943*, де Черчілль та президент США Ф. *Рузвельт* знову підняли питання про початок турецькими військами бойових дій на Балканах. Але Туреччина продовжувала зберігати *нейтралітет*, внаслідок чого в березні 1944 британська військова місія була відкликана з Анкари. Туреччина проголосила *війну* Німеччині та Японії лише 23.02.1945, внаслідок чого стала учасником *Сан-Франциської конференції 1945*.

В. Ю. Константинов

Адаптація — пристосування діючих національних правових норм до нових міжнародних зобов'язань держави. Законодавство України зводить поняття адаптації законодавства до приведення його у відповідність з acquis communautaire, що розуміється як правова система *Європейського Союзу*, яка включає акти законодавства ЄС (але не обмежується ними), прийняті в рамках Європейського співтовариства, *Спільної зовнішньої політики та політики безпеки* і Співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ. Адаптація законодавства є способом забезпечення відповідності законодавства України зобов'язанням, що випливають з *Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994*, інших *договорів міжнародних*, що стосуються співробітництва України з ЄС; розвитку національного законодавства у напрямі його зближення із законодавством ЄС та забезпечення високого рівня підготовки в Україні проектів актів законодавства; створення правової бази для інтеграції України до ЄС. У Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженій законом України від 21.11.2002, адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу визначається як поетапне прийняття та впровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням законодавства Європейського Союзу. Відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 18.03.2004, метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи України acquis communautaire з урахуванням критеріїв, що висуваються ЄС до держав, які мають намір вступити до нього. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС сприймається у зазначеному законі як пріоритетна складова процесу інтеграції України до ЄС, що в свою чергу є пріоритетним напрямом *зовнішньої політики України*.

О. В. Задорожній

Адашев Олексій Федорович (? — 1561, Юр'єв (Тарту), нині — Естонія) — російський державний діяч і *дипломат*, походив із костромських дворян — «роду не знатного, але доброго», 1549–60 — один із керівників Вибраної ради — неофіційного уряду *Івана IV Грозного* з «радників, мужів розумних і досконалих». Проводив політику реформ, що відображали інтереси широких кіл феодалів і сприяли централізації влади; провів перетворення в армії — обмежив місництво, поклав початок стрілецькому війську; брав участь у створенні Судебника 1550; продовжив розпочате за *Івана III* створення органів управління галузями державного життя — приказів; особисто керував вищим контрольним органом — Чолобитним приказом. Серед важливих титулів і посад А. були: окольничий, керівник Чолобитного приказу, постільничий і хранитель особистого архіву царя разом із печаткою «для скорих і таємних справ»; керував роботами по укладенню офіційної розрядної книги «государева родословця» та редагував матеріали офіційного літопису — «Літописця початку царства». Близько 1550 став скарбником (казначеєм), очолив фінансове відомство, з того ж часу постійно брав участь у переговорах з іноземними послами. 1553–60 фактично керував дипломатичними зносинами Московської держави, вів переговори зі Швецією, Данією, Литвою, Польщею, Лівонією, Казанню; прихильник підкорення ординських ханств; займався дипломатичною підготовкою приєднання Казанського та Астраханського ханств, інженерними роботами під час облоги Казані 1552. Після приєднання Казані (1552) та Астрахані (1556) виступив з ініціативою розпочати похід на Крим; разом з дяком І. М. *Висковатим* керував дипломатичною підготовкою Лівонської війни 1558–83. У 1560 потрапив у немилість до Івана IV Грозного, який запідозрив А. в отруєнні цариці Анастасії. Був усунутий царем від влади і відправлений третім воєводою на службу в Лівонію, у Вільянді, після облоги і взяття якого залишений там першим воєводою, незабаром помер від «вогняної хвороби». Формально уряд А. було усунуто внаслідок розбіжностей з Іваном IV у проведенні *зовнішньої політики*, насправді ж було підведено межу під давнім суперництвом царя і реформаторів, які не хотіли прискореної централізації держави у поєднанні з обов'язковим терором.

Н. Ф. Сербіна

Ад гок (з лат. ad hoc — для даного випадку, для певної мети, спеціальний). У *дипломатії* — норми, що регулюють діяльність *спеціальних місій*, спе-

ціальних представників, спеціальних організацій, комітетів або робочих груп, які мають тимчасовий характер і призначених для виконання спеціально поставлених завдань. Так, звертаючись до арбітражу ad hoc або третейського суду ad hoc, сторони в кожному конкретному випадку створюють арбітражний або судовий орган для розв'язання суперечки, що виникла між ними, який після винесення рішення припиняє своє існування. В *ООН* набула поширення практика створення комітетів ad hoc (спеціальних комітетів) для розробки, обговорення або вирішення конкретних проблем. Під Ad hoc дипломатією розуміють діяльність такої форми представництва, як спеціальні місії. Конвенція про спеціальні місії 1969 визначає такого роду місію як тимчасове представництво *держави*, яке направляється однією державою до іншої за узгодженням з останньою для особливо важливих питань або для виконання спеціального завдання.

В. М. Матвієнко

Аддис-Абебська конференція 1963 відбулася 22–25.05.1963 в столиці Ефіопії за участю *глав держав* та *глав урядів* 31 з 32-х суверенних на той час африканських держав і завершила процес створення загальноафриканської міждержавної організації, започаткований під час конференцій незалежних держав Африки в Аккрі (Гана) 1958 та Аддис-Абебі 1960. Головним пунктом порядку денного Аддис-Абебської конференції стало заснування *Організації Африканської Єдності* (ОАЄ) та підписання її Хартії — статуту організації, в якому визначались її цілі, принципи та структура. Основними принципами політики ОАЄ на міжнародній арені проголошувалися «неприєднання до будь-яких блоків» та дотримання принципу суверенітету кожної країни й невтручання у внутрішні справи одна одної. Хартія також наголошувала на тісному взаємозв'язку між розвитком Африканського континенту та укріпленням міжнародного миру та безпеки. Конференцією було розглянуто інші нагальні питання розвитку континенту і прийняті відповідні резолюції, зокрема щодо роззброєння, в якій *великі держави*, перш за все СРСР та США, закликалися до підписання договору про загальне та повне роззброєння під суворим та ефективним міжнародним контролем, а також щодо наміру досягти шляхом переговорів завершення воєнної окупації африканського континенту, ліквідувати іноземні військові бази на території Африки та перетворити Африканський континент на *без'ядерну зону*. Резолюція щодо деколонізації містила звернення до колоніальних держав виконати *Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам*, а їхнім союзникам не надавати допомогу для придушення національно-визвольних рухів. Голови африканських країн та урядів оголосили про своє колективне рішення розірвати *дипломатичні відносини* з ПАР та Португалією і встановити торговельний бойкот цим країнам. На конференції було прийнято рішення про заснування Комітету з координації допомоги незалежних африканських держав національно-визвольним рухам на залежних територіях, який розташувався в Дар-ес-Саламі (Танзанія). День створення ОАЄ проголошено Днем Африки, що відзначається щорічно.

С. В. Андрущенко

Аддис-Абебська угода 1972 — група домовленостей, досягнутих 27.02.1972 між урядом Республіки Судан та Рухом визволення Південного Судану (РВПС), які поклали кінець Першій громадянській війні (1955–72) в Судані. Основним документом стала Угода щодо проблеми Південного Судану, яка складалася з 33 статей та двох додатків, й передбачала надання трьом південносуданським провінціям — Бахр ель-Газайль, Екваторіальна та Верхній Ніл — статусу самоврядного регіону з власними законодавчими (Народна регіональна асамблея) та виконавчими (Вища виконавча рада) органами. Арабська мова була визнана єдиною державною мовою, а англійська набула статусу регіональної мови на Півдні Судану. У додатках до **А.-А. у.** передбачалось надання мешканцям Півдня гарантій їх фундаментальних прав та свобод, а також врегульовувалося питання розподілу прибутків від *експорту* товарів з Півдня Судану та надання дотацій регіону. Після вступу в дію **А.-А. у.** автоматично набирала чинності Угода щодо припинення вогню на Півдні Судану, яка складалася з 10 статей та вводила заборону на будь-які військові дії та операції в регіоні й регулювала діяльність Спільної комісії з питань репатріації *біженців*. Також у пакеті документів **А.-А. у.** було підписано Протокол

про тимчасовий устрій, який налічував 17 статей й передбачав формування Тимчасової вищої виконавчої ради для розв'язання поточних проблем регіону на строк у 18 місяців; протокол ініціював формування Народних збройних сил Півдня Судану чисельністю 12 тис. вояків, при цьому 50 % мали бути громадянами Півдня, а 50 % з інших частин Судану. Особливе значення **А.-А. у.** визначається тим, що вона стала першим прикладом завершення збройного конфлікту в постколоніальній Африці політичним шляхом. Але **А.-А. у.** не змогла вирішити всі протиріччя між Північчю та Півднем: 1983 президент Судану Дж. Німейрі проголосив утворення ісламської держави, яка мала жити за законами шаріату, поширивши їх на Південь. Скасування 5.06.1983 південносуданського самоврядування спричинило початок *Другої громадянської війни в Судані 1983–2005*.

О. В. Мішин

Аддис-Абебський мирний договір 1896 завершив *італійсько-ефіопську війну 1895–96* і підписаний 26.10.1896 в столиці Ефіопії. Після поразки 1.03.1896 в битві біля м. Адуа Італія була змушена піти на підписання мирного договору та беззастережне визнання незалежності Ефіопії. *Учціалійський договір 1889* оголошувався анульованим; Італія зобов'язувалася сплачувати Ефіопії *контрибуцію*. Протягом року з дня підписання Аддис-абебського мирного договору сторони мали визначити кордони між Ефіопією та Еритреєю; до того часу тимчасовий кордон між Ефіопією та італійськими володіннями встановлювався по лінії річок Мареб, Белеса та Муна. Італ.-ефіопська конвенція 10.07.1900 визнала цей кордон як остаточний. Підписання Аддис-абебського мирного договору розцінювалося як дипломатичний успіх Італії, якій, незважаючи на військову поразку, вдалося зберегти свою *колонію* на узбережжі Червоного моря.

М. А. Миронова

Аденауер (Adenauer) Конрад (05.01.1876, Кельн, Німецька імперія — 19.04.1967, Рьондорф, ФРН) — німецький громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*, народився у родині дрібного службовця, отримав юридичну освіту в університетах Фрайбурга, Мюнхена та Бонна. 1906 обраний заступником міського голови Кельна, 1909–17 — перший заступник міського голови Кельна, 1917–33 — міський голова Кельна; водночас 1921–33 — голова Державної ради Прусії. 1933 позбавлений усіх посад нацистами, попри відмову від активної політичної та громадської діяльності тричі арештовувався гестапо 1934 та 1944. Призначений міським головою Кельна американськими окупаційними властями (1945), 1946 обраний головою Християнсько-демократичного союзу (ХДС) британської окупаційної зони та головою фракції ХДС у ландтазі землі Північний Рейн — Вестфалія, 1948–49 — президент Парламентарної ради у Бонні, один з авторів Основного закону (конституції) ФРН. 1949–63 — федеральний канцлер ФРН, водночас 1951–55 — Міністр Закордонних справ Західної Німеччини, 1950–66 обирався головою ХДС. Брав безпосередню участь у опрацюванні та підписанні Петерсберзької угоди (1949), Договору про створення *Європейського об'єднання вугілля і сталі* (1951), *Боннського договору* та Паризьких договорів 1954, які забезпечили початок відновлення *суверенітету* ФРН у зовнішньополітичних справах. Заклав концептуальні засади *зовнішньої політики* ФРН, що ґрунтувалися на розбудові союзницьких відносин зі США та встановленні інтеграційних відносин із західноєвропейськими сусідами, передусім із Францією, з якою було укладено договір про дружбу та співпрацю (1963). Брав безпосередню участь у підписанні Римських договорів 1957 про створення *ЄЕС*; домігся прийняття ФРН до *НАТО* на рівноправних засадах (1955); відмовився від запропонованого *Сталіним* об'єднання Німеччини на засаді її нейтральності (1952). Під час візиту в Москву (1955) домігся повернення до ФРН останніх 10 тисяч військовополонених й 30 тисяч цивільних осіб, ув'язнених у СРСР, та встановлення *дипломатичних відносин* між ФРН та Радянським Союзом. Уряду Аденауера вдалося встановити дружні відносини з Ізраїлем (1952), уклавши договір про відшкодування кривд, завданих Німеччиною єврейському народу під час панування нацистського режиму. Від 1963 — у відставці.

Р. А. Кривонос

Аділ-Герай (Adil Geray) (1617, с. Ак-Месджід, Кримський ханат — 1672, м. Карин-Абад (нині —

м. Карнобат Бургаської області, Болгарія), Османська імперія) — кримськотатарський політичний, державний і військовий діяч; єдиний із правлячих ханів, що належав до бічної гілки Чобан-Гераїв; батько **А.-Г.** — Мустафа був пастухом із селища під Ак-Месджідом і вважався побічним сином Фетіха І Герая (1557–96), хоча сам Фетіх І Герай категорично це заперечував. Мустафу визнав членом ханського роду Мехмед III Герай (1584–1629), який призначив його своїм нуреддином (другим спадкоємцем); дітям Мустафи — Кул-Болду і Чул-Болду були дані нові імена (Фетіх-Герай і Аділ-Герай). У 1665 **А.-Г.** за підтримки турків скинув з престолу хана Мехмеда IV Герая й розпочав боротьбу зі знаттю за зміцнення центральної влади; до сер. 1668 підтримував *зовнішню політику* правобережного гетьмана П. *Дорошенка*, однак плани останнього про возз'єднання Козацької України та курс на прийняття *протекторату* Османської імперії перешкоджали планам **А.-Г.** щодо послаблення залежності ханату від офіційного Стамбула, а також встановлення контролю над Правобережною Україною. Тому коли в 1670 варшавський уряд позбавив П. Дорошенка булави та поставив козацьким гетьманом М. Ханенка, **А.-Г.**, що став прибічником союзу з Річчю Посполитою, не питаючи дозволу Туреччини, уклав угоду з новим гетьманом і підтримав опозицію Запорозької Січі до П. Дорошенка. За це в квітні 1671 був скинутий султаном з престолу.

В. М. Матвієнко

Ад інтерім (з лат. ad interim — тимчасово, поки що) — термін, який вживається перед назвою посади дип. особи, яка уповноважена здійснювати необхідні дип. акти чи підписувати документи, та означає, що така особа лише тимчасово перебуває на цій посаді. У практиці роботи *посольств* та *місій* у випадку, коли глава *дипломатичного представництва* не може виконувати свої функції (відпустка, хвороба тощо), його обов'язки покладаються зазвичай на одного з радників чи іншого старшого за посадою та рангом дипломата, який іменується *тимчасовим повіреним у справах*. Відповідно до порядку нотифікації його прізвище повідомляється *відомству закордонних справ* країни перебування. Тимчасові повірені у справах не становлять якогось особливого класу глав дип. представництв, а лише заступають останніх на період відсутності.

В. М. Матвієнко

Адміністративний комітет ООН з координації — див. *Координаційна рада керівників системи Організації Об'єднаних Націй.*

Адміністративні союзи міжнародні — організаційна форма міжнародного багатостороннього спілкування держав у спеціальних галузях, які пов'язані з розвитком економічних, науково-технічних, інформаційних та інших зв'язків. Адміністративні союзи виникли у другій половині XIX ст. (Міжнародний союз для виміру Землі в 1864; Всесвітній телеграфний союз у 1865; *Всесвітній поштовий союз* у 1874; Міжнародне бюро мір і ваги в 1875). Усі міжнародні адміністративні союзи мали у своїй основі багатосторонні договори як правило безстрокового характеру, а також постійні органи (бюро або комісії), функції яких мали здебільшого інформаційний та посередницький характер. Як правило, такі союзи проводили періодичні конференції чи зустрічі представників держав-учасниць, що ухвалювали рішення за принципом одностайності, а також постійні секретаріати (бюро), існування яких відрізнило адміністративні союзи від конференцій. Це нині розглядається як один з найголовніших внесків адміністративних союзів до формування сучасної концепції *організацій міжнародних*. Після створення *Організації Об'єднаних Націй* деякі адміністративні союзи набули статусу спеціалізованих установ ООН; деякі функціонують як міжурядові організації зі спеціальних проблем.

О. В. Задорожній

Адміністративні трибунали у міжнародних організаціях — внутрішні органи *організацій міжнародних*, що здійснюють правосуддя у сфері трудових відносин, які виникають між міжнародними організаціями та їхнім персоналом. Створення спеціалізованих органів для вирішення трудових спорів за участю персоналу міжнародних організацій обумовлено особливостями статусу міжнародних цивільних службовців та обмеженими можливостями захисту їх прав у рамках національних судових та адміністративних процедур. Юрисдикція адміністративних трибуналів може розглядатися як доповнення до імунітетів міжнародних організацій. Першим в історії міжнародним адміністративним трибуналом став Адміністративний трибунал *Ліги Націй*, заснований у 1927. У 1946 цей трибунал став структурною одиницею *Міжнародної організації праці*. Юрисдикцію Адміністративного трибуналу МОП можуть визнати міжурядові й окремі неурядові організації шляхом подачі Генеральному директорові МОП відповідної заяви. На сьогодні компетенцію даного трибуналу визнали 59 міжнародних урядових і неурядових організацій.

Адміністративний трибунал ООН було створено у 1949. Діяв з 1.01.1950 до 31.12.2009. З 1.01.2010 у рамках *ООН* діє Система внутрішнього правосуддя, яка є дворівневою і складається з трибуналу першої інстанції (Трибунал зі спорів ООН) і трибуналу другої інстанції (Апеляційний трибунал ООН). Ці трибунали мають компетенцію розглядати позови службовців *Секретаріату ООН*, миротворчих місій, регіональних комісій ООН, міжнародних кримінальних трибуналів, фондів та програм ООН тощо.

Сьогодні також діють Адміністративний трибунал Світового Банку, Адміністративний трибунал *Міжнародного валютного фонду*, Адміністративний трибунал *Міжамериканського банку розвитку*, Адміністративний трибунал *Азійського банку розвитку*, Адміністративний трибунал *Організації американських держав*, Адміністративний трибунал *Організації економічного співробітництва та розвитку*, Трибунал публічної служби *Європейського Союзу* та ін. Крім того, діє низка комісій з розгляду спорів (Комісія з розгляду спорів НАТО, Комісія з розгляду спорів Європейського космічного агентства, Комісія з розгляду спорів Європейської організації з космічних досліджень, Комісія з розгляду спорів Європейської організації з розвитку ракетної техніки тощо), які мають крім консультативних погоджувальних функцій повноваження судового розгляду спорів і за термінологією інших міжнародних організацій можуть розглядатися як адміністративні трибунали. Питання компетенції кожного трибуналу визначені його статутом, однак можна говорити про низку спільних рис усіх адміністративних трибуналів: 1) судовий спір повинен випливати з договору або умов призначення службової особи; 2) заявник повинен бути службовою особою організації або особою, прирівняною за статусом до такої особи відповідно до положень статуту трибуналу; 3) з процесуальної точки зору службова особа організації завжди є позивачем, а організація — відповідачем. Статути адміністративних трибуналів передбачають вимогу вичерпання службовою особою всіх адміністративних процедур внутрішнього врегулювання спору. Компетенція міжнародних адміністративних трибуналів обмежується за часом, колом осіб і з підстав скарги. Для різних трибуналів нормативні положення, що встановлюють такі межі, різняться. Зазвичай, трибунал не компетентний приймати до розгляду позови, подані організацією проти службової особи; спори між службовими особами; спори між асоціаціями та об'єднаннями службових осіб, профспілками, з одного боку, і організацією або службовими особами, з іншого. Джерелами застосовного адміністративними трибуналами права, за ієрархією, є: 1) установчі документи (статути, конституції) міжнародних організацій; 2) рішення основних правотворчих органів міжнародних організацій; 3) загальні принципи права. За певних обставин непрямо може застосовуватися і національне право.

Р. С. Єделєв

Адомайтіс Валентин Володимирович (23.02.1953, Київ, Українська РСР) — укр. *дипломат*, перекладач; закінчив ф-т романо-германської філології Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1978.) 1974–77 — перекладач Київ. об'єднання Держ. к-ту СРСР з питань інозем. туризму; 1979–81 — старший інструктор відділу проведення міжнар. спортивних заходів і прийому інозем. делегацій Комітету по фізичній культурі та спорту УРСР; 1982–85 — перекладач у Нігерії; 1985–92 — референт, старший референт, спеціаліст, заст. зав. відділом країн Азії, Африки та Лат. Америки Українського товариства дружби та культ. зв'язків з інозем. країнами. 1992–93 — 1-й секр., радник, в. о. зав. відділу країн Азії і Тихоокеанського регіону Першого територ. Управління МЗС України; 1993–94 — радник Посольства України в Індії; 1994–98 — заст. зав. відділу, зав. відділу країн АТР, Бл. і Сер. Сходу та Африки МЗС України. 2.07.1998–1.08.2000 — Надзвичайний і Повно-

важний Посол України в Республіці Індія, водночас 20.10.1998—1.08.2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Народній Республіці Бангладеш та Королівстві Непал за сумісництвом, 23.02.1999 — 1.08.2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Демократичній Соціалістичній Республіці Шрі-Ланка за сумісництвом. 2005–2007 — Директор Першого територіального департаменту МЗС України; 7.03.2007—30.05.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Австралії і Новій Зеландії (за сумісництвом).

П. М. Ігнатьєв

Ад референдум (лат. ad referendum — для доповіді, для подальшого розгляду) — термін, що означає: за умови схвалення вищої інстанції. Таке застереження іноді робиться особою, яка веде переговори при підписанні нею угоди, акта, проекту або пропозиції на знак того, що її підпис має умовний характер та потребує схвалення її керівництвом.

В. М. Матвієнко

Адріанопольський мирний договір 1713 між Московським царством і *Османською імперією* підписаний 13(24).06.1713 на основі *Прутського мирного договору 1711*. Оскільки виконання умов останнього розтягнулось на 2 роки, Стамбул затримував висилку шведського короля Карла XII, а *Петро I*, продовжуючи *Північну війну 1700–21* зі Швецією, тримав війська у Польщі і не поспішав віддавати Азов та руйнувати Таганрог, наприкінці грудня 1711 Туреччина пригрозила знову розпочати військові дії. Лише після цього Петро I віддав наказ про передачу Стамбулу Азова і зруйнування Таганрога. Умови Прутського договору 1711 було покладено в основу нової московсько-турецької угоди, підписаної 12(23).04.1712, за яким Московське царство зобов'язувалось вивести війська з Польщі не пізніше, ніж через місяць, але з правом вести війну на території Польщі, якщо шведські війська вступлять на її територію. Петро I втрачав владу над українськими козаками, що жили на західному березі Дніпра, і Січчю; тільки Київ з прилеглими територіями залишався за Росією. Сторони зобов'язалися не будувати фортеці між Азовом і Черкаськом. 29.11(10.12.)1712 Туреччина знову оголосила війну Петру I, розраховуючи, що він негайно запросить миру. Однак ці розрахунки не виправдались, і наприкінці березня 1713 Туреччина пішла на переговори, які закінчилися підписанням 13(24).06.1713 Адріанопольського мирного договору, що в основному повторював умови Прутського мирного договору 1711. Змінювався лише російсько-турецький кордон, він проводився між річками Самарою й Оріллю.

Н. Ф. Сербіна

Адріанопольський мирний договір 1829 між Російською й *Османською імперіями* 2(14).09 в Адріанополі (Едірне), закінчив російсько-турецьку війну 1828–29. Підписанню договору передувала активна дипломатична боротьба; за угодою гирло Дунаю з островами, все Кавказьке узбережжя Чорного моря від гирла р. Кубані до північного кордону Аджарії, фортеці Ахалкалакі й Ахалцих з прилеглими територіями переходили до Росії. Туреччина визнавала приєднання до Російської імперії Грузії, Імеретії, Мінгрелії і Гурії, а також ханств Ерівського та Нахічеванського, які перешли від Ірану за *Туркманчайським мирним договором 1828*. Адріанопольський мирний договір також забезпечував автономію Дунайських князівств (Молдови і Валахії); підтверджувалися отримані раніше Росією права вільної торгівлі у всіх областях Османської імперії; султан зобов'язався здійснити всі розпорядження Аккерманської конвенції 1826 стосовно самоврядування Сербії; Туреччина відкривала прохід через Босфор і Дарданелли іноземним та російським торговельним суднам; Греція отримала широку *автономію*.

Н. Ф. Сербіна

Ад'юдикація — міжнародно-правовий термін, що означає: 1) узагальнену назву мирних засобів вирішення *спорів міжнародних*, що передбачають звернення до міжнародної судової установи або *арбітражу міжнародного*. Характерними особливостями міжнародних засобів ад'юдикації є обов'язковий характер рішень для учасників спору, участь у вирішенні міжнародного спору міжнародних органів (постійних — міжнародних судових установ або тимчасових — арбітражів), що діють на підставі певних процедур, мають певну міжнародну правосуб'єктність, є самостійними органами, які висловлюють у рішеннях свою власну думку, а не погоджену позицію сторін спору. Основою для винесення рішень у порядку ад'юдикації є *міжнародне право* як у матеріальному, так і в процесуальному аспектах; 2) спосіб набуття території через рішення міжнародного арбітражу чи суду у випадку мирного вирішення територіального спору. У сучасному міжнародному праві ад'юдикацію розглядають як правомірний спосіб набуття території, оскільки сам факт розгляду спору міжнародною арбітражною чи судовою установою передбачає наявність у сторін правових підстав для претензій на володіння певною територією.

О. В. Задорожній, З. В. Тропін

Аеропорт міжнародний — державний аеропорт для приймання, випуску та обслуговування повітряних суден, що здійснюють польоти до інших держав. Для виконання цих функцій аеропорт міжнародний повинен мати належний аеровокзал з постами прикордонного, митного та карантинного контролю, аеродром з наземними спорудами та необхідним аеронавігаційним обладнанням. Аеропорт міжнародний повинен відповідати вимогам стандартів та нормативів *Міжнародної організації цивільної авіації* (ІКАО). Основні завдання аеропорту міжнародного: забезпечення міжнародних пасажирських, вантажних та поштових перевезень; міжнародних польотів іноземних та національних повітряних суден; обслуговування пасажирів, що прибувають до країни або відлітають з неї; прийом, зберігання та видачу вантажів та пошти, обслуговування екіпажів іноземних повітряних суден тощо.

М. М. Гнатовський

Азарі (Azari) Анна (1959) — ізраїльський дипломат, народилася в СРСР, закінчила Університет Хайфи (бакалавр із загальної історії та англійської мови) і Коледж із підготовки дипломатів при МЗС Ізраїлю (1983); 1984–86 — працівник Фонду ім. Ротшильда; 1986–89 — службовець Департаменту у справах країн Східної Європи МЗС Ізраїлю; 1989–92 — консул у Сан-Франциско; 1992–93 — 1-й секретар Першого міжнародного відділу, 1-й секретар Департаменту політичного планування МЗС; 1995–98 — радник-посланник у Москві; 1998–99 — заступник начальника Першого відділу Департаменту у справах країн Східної Європи МЗС. 1999–2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол Держави Ізраїль в Україні.

В. І. Головченко

Азаров Микола Янович (17.12.1947, м. Калуга, РРФСР) — український громадсько-політичний і державний діяч, економіст, 14-й Прем'єр-міністр України; народився у родині гірничого інженера; закінчив геологічний факультет Московського державного університету імені М. В. Ломоносова (1971) за фахом «геолог-геофізик», доктор геолого-мінералогічних наук (1986), професор (1991), член-кореспондент НАН України (1997), почесний професор Московського державного університету (2009). В 1971–84 працював на підприємствах вугільної галузі у Підмосков'ї; 1984–95 — заступник директора, директор Українського державного науково-дослідного і проектно-конструкторського інституту гірничої геології, геомеханіки та маркшейдерської справи Міністерства вугільної промисловості України (м. Донецьк); 1994–98 — народний депутат 2-го скликання, голова Комітету Верховної Ради України з питань бюджету, член Президії Верховної Ради України; в 1996–2002 — Голова Державної податкової адміністрації України, член Ради національної безпеки і оборони України, член Координаційної ради з питань політики фінансового сектору; член Національної ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування; водночас у 1995–98 — член валютно-кредитної Ради Кабінету Міністрів України, в 1997 — член Вищої економічної ради при Президентові України, в 1998 — член Міжвідомчої комісії з питань регулювання ринку продовольства, цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників, у 1999 — член Координаційного комітету з боротьби із корупцією і організованою злочинністю при Президентові України. 26.11.2002—4.02.2005 — Перший віце-прем'єр-міністр України, Міністр фінансів України, 7–28.12.2004 і 5–24.01.2005 — виконував обов'язки Прем'єр-міністра України; з травня 2006 — народний депутат України 5-го скликання, голова Комітету Верховної Ради України з питань бюджету. 4.08.2006—18.12.2007 року — Перший віце-прем'єр-міністр України, Міністр фінансів

України. 2007–10 — народний депутат 6-го скликання (обраний за списками Партії регіонів), голова Комітету Верховної Ради з питань фінансів і банківської діяльності; 11.03.2010 за поданням Партії регіонів обраний Верховною Радою України Прем'єр-міністром України; 24.04.2010 на з'їзді Партії регіонів одноголосно обраний її головою; 13.12.2012 Указом Президента України призначений Прем'єр-міністром України після підтримки кандидатури Верховною Радою 7-го скликання. Державний службовець I рангу, Головний державний радник Податкової служби. Кавалер орденів «За заслуги» I (2000), II (1999) і III (1996) ступенів, ордена князя Ярослава Мудрого V ступеня (2004), ордена Дружби Російської Федерації (2007), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2004), почесний працівник Податкової служби, заслужений економіст України (1997). Автор і співавтор понад 112 наукових праць і книг.

В. І. Головченко

Азереду да Сильвейра (Azeredo da Silveira) Антоніо Франсиско (22.09.1917, Ріо-де-Жанейру, Республіка Сполучених Штатів Бразилії — 27.04.1990, там само) — бразильський *дипломат*, з 1945 — працівник посольств і консульств на Кубі, в Аргентині, Італії, Іспанії, у 1961–63 — генеральний консул Бразилії в Парижі, у 1966–68 — постійний представник Бразилії при Європейському відділенні ООН (Женева), у 1968–74 — посол Бразилії в Аргентині. 15.03.1974—15.03.1979 — міністр закордонних справ в уряді президента генерала Е. Гейзела, активно відстоював перетворення Бразилії на регіональний центр сили, автономний від США, сприяв зміцненню її позицій серед азійсько-африканських країн шляхом засудження расизму і нерівноправних економічних відносин у системі Північ—Південь, забезпечив стабільний імпорт близькосхідної нафти в обмін на поставки зброї й технічну допомогу Іраку та Лівії. У 1979–85 — посол Бразилії у США.

В. І. Головченко

Азійський банк розвитку (Asian Development Bank), **АБР** (ADB) — регіональний банк розвитку, складова частина міжнародної системи фінансування розвитку. Створений 19.12.1966 за безпосередньої участі *Економічної і соціальної комісії ООН для Азії і Тихого океану*. Штаб-квартира знаходиться в м. Маніла (Філіппіни). Президент — Такехіко Накао. Членами банку є 67 країн (48 — регіональні країни, 19 — нерегіональні країни-члени). Статутний капітал, який спершу було визначено в розмірі 1,1 млрд. дол., на початок 2012 становив 153,0 млрд. дол. США, поділяється на сплачену та гарантійну частини. Внески здійснюються наполовину золотом чи вільноконвертованою *валютою*, наполовину національною валютою країни-члена. Загальна кількість ресурсів, отриманих на міжнародних ринках позичкового капіталу, не повинна перевищувати гарантійну частину статутного капіталу. Найбільшими регіональними акціонерами є Японія (15,7 %), КНР (6,5 %), Індія (6,4 %) та Індонезія (5,2 %); найбільшими нерегіональними — США (15,7 %), Канада (5,3 %), Німеччина (4,3 %) і Франція (2,3 %). Відповідно до Статуту, **А. б. р.** застосовує систему «зваженого голосування», а саме 20 % голосів (т. зв. базисних) розподіляються порівно між пайовиками незалежно від їхньої участі в статутному капіталі, 80 % — пропорційно внескам у статутний капітал. До системи банку входять кілька спец. фондів — Фонд азійського розвитку (ФАР), Спец. фонд техн. допомоги (СФТД), Япон. спец. фонд (ЯСФ). Фінансові ресурси **А. б. р.** складаються з Фонду звичайних ресурсів (відсоткова ставка за кредитами відповідає рівню відсоткових ставок світового грошового ринку) і ресурсів спец. та інших фондів, які фінансуються переважно за рахунок внесків нерегіональних країн-членів і створені з метою пільгового кредитування та надання техн. допомоги (ресурси спец. фондів містяться на окремих рахунках, відсоткові ставки є нижчими за ринкові).

Звичайні ресурси включають передплатну частину статутного капіталу; прибутки від кредитної діяльності **А. б. р.**; кошти, запозичені на міжнародних ринках капіталу. Бл. 75 % кредитних операцій **А. б. р.** здійснюється за рахунок звичайних ресурсів банку. Кредити із звичайних ресурсів банку надаються терміном від 10 до 30 років залежно від періоду окупності об'єкта, який фінансується, включаючи пільговий період від 2 до 7 років. Ці кредити базуються на 6-міс. ставці *ЛІБОР* і можуть надаватись як із використанням фіксованої, так і плаваючої базисної ставки, що о будь-який час може бути змінена на фіксовану за бажанням клієнта або через інші причини. Ставка позичкового відсотка за кредитами з плаваючою ставкою переглядається кожні 6 місяців й обчислюється як базисна ставка ЛІБОР плюс спред, який фіксується в кредитній угоді. Кредити надаються як державному, так і приватному секторам і дають можливість позичальникам вибирати валюту кредиту, змінювати першочергові умови кредиту протягом дії кредитної угоди. Подібно до інших регіональних банків розвитку, основні цілі діяльності **А. б. р.** — подолання бідності, скорочення відсталості від розвинених країн, забезпечення сталого розвитку в регіоні, а основними видами його операцій є кредитування, вкладення в акціонерні капітали, надання гарантій, технічної допомоги. Пріоритетне значення надається розвиткові таких галузей народного господарства регіональних країн-членів: сільське господарство (у т. ч. іригація, розвиток сільських районів, рибальство, тваринництво, лісництво); енергетика (у т. ч. створення нафтопереробних підприємств і мереж газопроводів); транспорт і зв'язок (порти й судноплавство, дороги, залізниці, аеропорти, телекомунікації); інфраструктура (муніципальна інфраструктура, проекти у сфері освіти й охорони здоров'я). За період 1968–2012 **А. б. р.** надав фінансування на загальну суму 139 млрд дол., при реалізації 2900 проектів у 59 державах-членах.

В. В. Батрименко

Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (Asia-Pacific Economic Cooperation), **АТЕС** (APEC) — міжнародна міжурядова економічна організація, створена 7.11.1989 у відповідь на створення торгових блоків у інших частинах світу та на зростаючий вплив Японії в АТР й можливість створення виключно східноазійського економічного союзу. Засновниками АТЕС стали 12 країн («економік-учасниць»): Австралія, Бруней, Індонезія, Канада, Малайзія, Нова Зеландія, Півд. Корея, Сінгапур, США, Таїланд, Філіппіни, Японія. Згодом до них приєдналися ще 9 країн: 1991 — Гонконг, Тайвань (як Китайський Тайбей) і КНР, 1993 — Мексика та Папуа — Нова Гвінея, 1994 — Чилі, 1997 — Росія, Перу та В'єтнам. Метою АТЕС з 1994 є створення системи вільних і відкритих торгівлі та інвестиційного режиму в АТР до 2010 для розвинених економік-учасниць та до 2020 для економік-учасниць, що розвиваються. Кожна країна самостійно визначає свій статус і терміни запровадження нових режимів на основі індивідуальних планів дій.

АТЕС працює у 3-х напрямах: лібералізація торгівлі та інвестицій, сприяння веденню бізнесу, економічне та технічне співробітництво. АТЕС створено як вільний консультативний форум без жорсткої організаційної структури і бюрократичного апарату. Організаційна структура становить 2 рівні: політичний та робочий. До політичного входять: 1) саміт (неформальна зустріч) лідерів країн АТЕС (проходять з 1993, у 1989–92 відбувались щорічні наради на рівні міністрів) — найвищий орган АТЕС, відбувається раз на рік, результатом є прийняття декларації, яка визначає діяльність АТЕС на наступний рік; 2) зустріч міністрів закордонних справ та економіки відбувається напередодні саміту лідерів економік-учасниць АТЕС, результатом є оцінка діяльності за рік і рекомендації для саміту лідерів економік-учасниць АТЕС; 3) зустрічі міністрів різних секторів (освіти, енергетики, навколишнього середовища, сталого розвитку, фінансів, розвитку людських ресурсів, регіонального наукового та технологічного співробітництва, малого та середнього бізнесу, телекомунікацій та інформаційної індустрії, туризму, торгівлі, транспорту тощо) відбуваються постійно для обговорення поточних проблем та надання рекомендацій для саміту лідерів економік-учасниць АТЕС; 4) ділова консультаційна рада АТЕС, до якої входять по три представники національних ділових кіл від кожної економіки-учасниці, збирається 4 рази на рік, її представники беруть участь у всіх зустрічах міністрів та саміті лідерів економік-учасниць. Результатом діяльності є щорічний звіт про реалізацію у кожній економіці-члені програмних документів АТЕС з рекомендаціями по конкретних проблемах ведення бізнесу в АТЕС. У межах ДКР функціонує низка цільових груп з окремих проблем.

Робочий рівень включає чотири комітети: 1) комітет з торгівлі та інвестицій, 2) комітет вищих посадових осіб з економічного та технічного співробітництва; 3) економічний комітет; 4) бюджетний та управлінський комітет. У рамках зазна-

чених комітетів періодично створюються цільові підкомітети, експертні групи та робочі групи. Результатом діяльності є підготовка саміту лідерів країн та зустрічей міністрів, а також реалізація конкретних проектів у рамках АТЕС. Єдиним бюрократичним органом є Секретаріат АТЕС, що знаходиться у Сінгапурі і включає 23-х дипломатів, що представляють економіки-члени, а також 20 місцевих найманих співробітників. Очолюється Секретаріат Виконавчим директором, який обирається на 3 роки з 21 кандидата від кожної економіки-учасниці. Діяльність Секретаріату полягає у координації всієї діяльності в рамках АТЕС та управлінні бюджетом організації.

Особливостями АТЕС як регіонального угруповання є 1) співробітництво виключно в економічній сфері з акцентом на пріоритетне співробітництво приватних секторів економік-членів, 2) мінімальний адміністративний апарат, 3) виключно консультативний характер роботи та добровільність виконання рішень («мережева організація співробітництва»), 4) діяльність на основі принципу відкритого *регіоналізму* (відсутності дискримінації щодо третіх країн), 5) приоритетність інформаційного обміну, 6) висока поляризація економічного, соціального, політичного та культурного розвитку економік-членів у поєднанні з рівноправністю усіх членів при розробці спільних документів, 7) відсутність механізму прийняття рішень, 8) відсутність конкретних планів щодо еволюції організаційної форми та діяльності. Станом на 2012 на АТЕС припадало 40 % населення планети, 57 % світового ВВП та 48 % світової торгівлі.

А. М. Копистира

Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР) — поняття, що використовується для позначення групи *держав*, території яких мають вихід до Тихого океану. До *Другої світової війни* АТР не був чітко визначений у географічному або культурологічному аспекті. Синонімами поняття АТР для більшості вчених є терміни «Тихоокеанський басейн», «Тихоокеанський регіон», «Тихоокеанська Азія», «Азійський Тихий океан», «Тихоокеанська економіка», «Азійсько-Тихоокеанський простір», «Тихоокеанське кільце». У 1969 тодішній прем'єр-міністр Японії Е. *Сато* висунув ідею «об'єднання» Азійського й Тихоокеанського регіонів у «Тихоокеанську Азію». На його думку, до цього регіону мали увійти країни Східної Азії й південної частини Тихого океану. Офіційний збірник МЗС Японії «Блакитна книга» де-факто включає в АТР Південну, Південно-Східну і Північно-Східну Азію, але не включає Росію, США, Канаду, країни Тихоокеанської Латинської Америки (ТЛА) й південну частину Тихого океану. Своєрідність китайського підходу полягає в тому, що вони взагалі віддають перевагу поняттю Північно-Східної Азії, а коли використовують термін АТР, то включають у нього Південну, Південно-Східну і Північно-Східну Азію, Австралію й Нову Зеландію та Океанію, але не долучають ТЛА. Австралійські вчені не зараховують в АТР Південну Азію й ТЛА.

Зі змісту багатьох праць виявляються два основні підходи у визначенні АТР: економічний і океано-географічний. Океано-географічний підхід припускає, що в АТР включаються країни, розташовані на узбережжі й островах Тихого океану (тобто Північна, Центральна й Тихоокеанська Південна Америка), південна частина Тихого океану, Північно-Східна Азія, або Далекий Схід, і частина Південно-Східної Азії, оскільки західна її частина належить до басейну Індійського океану. Цей підхід викликає в деяких дослідників заперечення тому, що цілі субрегіони й безліч країн опиняються водночас у різних океанічних зонах. Але схожа ситуація спостерігається, наприклад, щодо країн арабського Магрибу, які належать до Африки, *Афразії* та Середземноморського регіону. Цей підхід реалізується у діяльності *Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва* (АТЕС), що є не регіональною інтеграційною організацією, а лише інструментом багатостороннього міжнародного діалогу та співробітництва.

За економічного підходу за географічним принципом апріорі окреслюється регіон із заданою кількістю держав, що проявляють інтеграційні властивості. В одному випадку серед цих елементів фігурують країни Північно-Східної, Східної й Південно-Східної Азії та Океанії, в іншому до них додають країни Латинської Америки. Природно, скрізь присутні США й Канада. За основу *інтеграції міжнародної* беруть особливості тихоокеанського *регіоналізму*, що визначаються набором таких параметрів: 1) середньорічні темпи зростання ВНП і *зовнішньої торгівлі*; 2) частка внутрішньорегіональної торгівлі в *експорті* й *імпорті* країн Тихоокеанського регіону; 3) *інвестиції прямі* США і Японії в Тихоокеанському регіоні; 4) центри банківської й міжнародно-фінансової діяльності в Тихоокеанському регіоні; 5) частка Тихоокеанського регіону у видобутку мінералів капіталістичними країнами.

Незважаючи на чимало невизначеностей при визначенні змісту поняття АТР, він розглядається як ключовий у геостратегічному та геоекономічному аспектах регіон, насамперед з огляду на те, що він є одним з головних вузлів перетинання інтересів і формування суперечностей між провідними країнами, що виходять на тихоокеанське узбережжя (США, Китай, Росія, Японія, Канада, Австралія, Індонезія). Регіон стає одним з основних епіцентрів *гонки озброєнь*, у ньому є багато «заморожених» і чимало тліючих *конфліктів міжнародних*, що періодично призводять до спалахів силового протистояння (зокрема, на Корейському півострові і навколо Тайваню). Все це змушує розглядати АТР скоріше як арену геополітичного протистояння у боротьбі за світове лідерство і гегемонію, ніж як простір інтеграції. Інтеграційні проекти в АТР не охоплюють регіон у цілому, а реалізуються провідними регіональними державами або угрупованнями порівняно невеликих держав, що прагнуть їм протидіяти.

Є. М. Суліма

Азхар (Azhar) Мохамед (1945) — марокканський *дипломат*, закінчив Паризький університет за спеціальністю «економічна статистика» (1968); 1968–82 — працівник міністерства з питань планування Марокко; 1982 — радник з економічних питань посольства Марокко у Москві; 1985–88 — 1-й радник посольства Марокко у Бельгії; 1988–91 — головний інженер, уповноважений з питань співробітництва з країнами Європи посольства Марокко у Бельгії; 1991 — начальник відділу співробітництва з країнами Європи МЗС Марокко. В 2000–04 — надзвичайний і повноважний посол Марокко в Україні.

В. І. Головченко

Айгунський договір 1858 — між Росією і Китаєм про торгівлю і кордони, підписаний 16 (28).05 в м. Айгуні (правий берег Амура) генерал-губернатором М. Муравйовим і уповноваженим Цинської імперії Хейлунцзянським головнокомандувачем І Шанем. З часів *Нерчинського договору 1698* Росія досліджувала і заселяла нові землі в Приамур'ї і Примор'ї, імператор *Микола I* повелів вважати їх російськими, у зв'язку з чим необхідним стало уточнення кордонів. Згідно Айгунського договору Росії поверталися території, відібрані китайцями за Нерчинським договором, юридично встановлювалася належність Росії лівого берега річки Амур від річки Аргуні до гирла; правий берег Амура до ріки Уссурі закріплювався за Китаєм. Район між Уссурі і Тихим океаном до остаточного визначення кордону між двома державами залишався у спільному володінні Росії і Китаю. Плавання по Амуру, Сунгарі й Уссурі дозволялося тільки російським і китайським суднам. Дозволялася взаємна торгівля російського і китайського населення, яке проживало по цих ріках. Договір був затверджений указом богдихана 2.06.1858 і ратифікований Росією 8.06.1858. Остаточно кордон між Росією і Китаєм на Далекому Сході був визначений *Пекінським російсько-китайським додатковим договором 1860*, який підтвердив положення **А. д.** і *Тяньцзіньських договорів 1858*.

С. О. Маковський

Айїті (Aichi) Кіїті (10.10.1907, Токіо, Японія — 23.11.1973, там само) — японський державний діяч і дипломат; 1931–50 — урядовець міністерства фінансів; 1950–54 — депутат Палати радників; 1954 — міністр зовнішньої торгівлі і промисловості; з 1955 — депутат Палати представників японського парламенту від правлячої Ліберально-демократичної партії; 1957–58 і 1966–68 — генеральний секретар кабінету міністрів; 1958–59 — міністр юстиції; 1964–66 — міністр освіти; 30.11.1968—5.07.1971 — міністр закордонних справ; 22.12.1972—23.11.1973 — міністр фінансів; був активним прибічником здійснення політики зовнішньоекономічної експансії на ринки США і країн Південно-Східної Азії.

В. І. Головченко

Айнали-Кавакська конвенція 1779 призначена доповнити *Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774*, яким завершилась російсько-турецька війна 1768–74, що була для Росії цілком успішною, призвівши до її утвердження в північному Причорномор'ї,

Приазов'ї, Криму. Низка військових перемог на суходолі (при Рябій Могилі, Ларзі, Кагулі) та на морі (Чесменська битва) довела перевагу російської зброї над турецькою, а Кючук-Кайнарджийський мирний договір та Айнали-Кавакська конвенція, що його доповнювала, стали важливими дипломатичними перемогами Російської імперії. Вона перетворювалася на дійсно європейську *велику державу*, долаючи ті регіональні перешкоди й геополітичні бар'єри, що заважали їй утвердитись у цьому статусі. Йдеться про вирішення трьох основних зовнішньополітичних питань — польського, турецького (південного), шведського (північного). Останнє вже було майже вирішеним, хоча війни зі Швецією тривали і після *Ніштадського мирного договору 1721* (в 1741–43 та 1788–90). Натомість два перші питання виявилися небезпечно заплутаними й взаємопов'язаними. Так, російсько-турецька війна 1768–74 була спровокована польськими конфедератами, що підтримувалися Туреччиною й Францією, а польська територія, в контексті *поділів Речі Посполитої*, використовувалася сусідніми державами з метою дотримання *балансу сил концепції*, порушеного внаслідок успіхів Російської імперії у війні з Османською. Відмова, під тиском Австрії і внаслідок дипломатичних інтриг Пруссії, російської сторони від частини відвойованих у Туреччини земель (зокрема Молдови й Валахії) компенсувалася територіями, отриманими нею внаслідок *поділів Речі Посполитої*.

Кючук-Кайнарджийський мирний договір потребував доповнення й додаткового тлумачення з огляду на заплутаність і невизначеність політичної ситуації між двома російсько-турецькими війнами (1768–74 і 1787–92), причому плутанини й невизначеності значною мірою додавали польські справи — пов'язаність просування Росії на південь з необхідністю здійснювати поділи Речі Посполитої. Айнали-Кавакська конвенція містила такі основні положення: 1) *Османська імперія* й Російська імперія визнають незалежність Кримського ханату і зобов'язуються не втручатися у його внутрішні справи, утримуватися від односторонніх дій щодо цієї держави, консультуватися в разі виникнення непередбачених політичних обставин; 2) Оттоманська Порта визнавала кримським ханом російського ставленика Шахін Герая та зобов'язувалася підтримувати з Кримським ханатом винятково духовно-релігійні зв'язки (передусім йшлося про дарування османським султаном, в якості халіфа, «благословляючих грамот» кримським ханам); 3) Туреччина підтверджувала надання російській стороні права проходу через протоки («з Чорного моря в Біле і з Білого в Чорне») та урівнювала її права в цьому питанні з французькою та британською сторонами; 4) *Османська імперія* підтверджувала *автономію* Молдовського й Валаського князівств, зобов'язувалась не порушувати права християн у цих князівствах, дозволяла їм мати свої представництва в Стамбулі та повертала окремі території.

Але російсько-турецька війна 1768–74, результати якої було нормативно закріплено Кючук-Кайнарджійським мирним договором та Айнали-Кавакською конвенцією, створила непевну й невизначену повоєнну ситуацію, не принісши тривалого миру. Стосовно такої непевності й невизначеності відомий російський історик В. Ключевський зазначав, що перед війною прагнули звільнити слов'ян і православних від мусульман, а в результаті звільнили мусульман від мусульман (кримських татар від турків). Усім було зрозуміло, що незалежність Криму є лише тимчасовим й перехідним політичним станом, а його приєднання до Російської імперії неминуче. Так і сталося в 1783 відповідно до Маніфесту *Катерини II*, що спричинило наступну російсько-турецьку війну. Ключевський відзначав прожектерство, властиве *зовнішній політиці* Катерини II, тобто невідповідність між стратегічними планами і реальними можливостями. Зокрема, виник прожект створення з Молдови, Валахії та Бессарабії держави Дакії, що мала відігравати буферну роль між Росією, Австрією й Османською імперією. Однак найбільш відомим прожектом став план створення Грецької імперії зі столицею в Константинополі та онуком Катерини II (великим князем Костянтином) на троні. Таким чином, одні держави, силою уяви, проектувались, натомість інші (Річ Посполита та Кримський ханат) руйнувались, породжуючи конфлікти, що тривають і донині. Згаданий російський історик називав подібне прожектерство «політикою археологічних реставрацій», водночас вважаючи прагнення московських царів та російських імператорів об'єднати слов'янські (і не тільки) народи, що мешкали на теренах колишньої Київської Русі, чимось іншим — чимось цілком практичним.

Айнали-Кавакська конвенція містить положення (ст. 5, п. 3), які безпосередньо стосувалися запорозького козацтва. Там говориться про видачу Туреччиною російській владі тих запорожців, що забажають скористатися царською амністією, яка жалується «винятково з безмірної великодушності й людинолюбства її імператорської величності». Натомість, ті запорозькі козаки, котрі амністією не скористаються, мають бути переселені як подалі від Чорного моря — вглиб території Оттоманської Порти. Таким чином, Софія Фредеріка Августа Ангальт-Цербстська (після вбивства чоловіка — Катерина II Велика) милостиво дозволяла українцям повернутися в Україну.

С. В. Кононенко

Айюб Хан (Ayub Khan) Мухамед (14.05.1907, с. Рехана біля м. Хріпур, провінція Хазара Британської Індії — 19.04.1974, Ісламабад, Ісламська Республіка Пакистан) — пакистанський військовий і державний діяч, закінчив Алігархський мусульманський університет і Військову академію в Сандхерсті (Велика Британія); 1927–47 — офіцер британської колоніальної армії, учасник *Другої світової війни*, генерал-майор (1948). 1951 призначений головнокомандувачем пакистанською армією, 1954 — міністром оборони; 7–8.10.1958 здійснив військовий переворот, 8–28.10.1958 — прем'єр-міністр, 27.10.1958—25.3.1969 — президент Пакистану. У внутрішній політиці 1960 запровадив систему «низової демократії» — мережу виборних органів самоврядування, розпочав аграрну реформу і сприяв розвиткові національної промисловості; у *зовнішній політиці* на поч. 1960-х встановив тісні військово-політичні зв'язки з КНР; пішов у відставку внаслідок поразки в *індійсько-пакистанській війні 1965* і студентських антиурядових виступів.

В. І. Головченко

Акаєв Аскар Акаєвич (10.11.1944, с. Кизил-Байрак, Кемінського р-ну Чуйської області Киргизької РСР) — киргизький державний і громадсько-політичний діяч, науковець, 1-й (1990–2005) президент Киргизької Республіки. Закінчив Ленінградський інститут точної механіки та оптики; захистив кандидатську й докторську дисертації з методів розрахунку голографічних систем, зберігання й перетворення числової інформації; академік АН Киргизької РСР (1984). У 1986–87 — завідувач відділу ЦК Компартії Киргизії; у 1987–89 — віцепрезидент, у 1989–90 — президент Академії Наук Киргизької РСР. 27.10.1990 обраний Верховною Радою президентом Киргизької РСР; на загальнонародних виборах 12.10.1991 став першим президентом незалежного Киргизстану; президентські повноваження були підтверджені на референдумі 30.01.1994; у грудні 1995 переобраний президентом на другий, 29.10.2000 — на третій термін (отримав 74% голосів). А. вдалося створити позитивний імідж Киргизстану, насамперед, серед пострадянських держав Центральної Азії, що дозволило заручитися підтримкою міжнародних фінансових інституцій з метою досягнення макроекономічної стабільності та економічного зростання. У *зовнішній політиці* орієнтувався на поглиблення *інтеграції міжнародної* в рамках *Співдружності Незалежних Держав* при одночасній підтримці добрих стосунків із країнами Заходу. 5.04.2005 внаслідок гострої внутрішньополітичної кризи склав президентські повноваження; емігрував до Москви, працював головним науковим співробітником Інституту математичних досліджень складних систем ім. І. Р. Пригожина; в травні 2006 обраний іноземним членом РАН «за видатні дослідження в області оптичної обробки інформації»; в 2009 був координатором підпрограми «Комплексний системний аналіз і моделювання світової динаміки» Президії РАН.

О. О. Рафальський

Акіль (Akil) Мохамед Саїд (05.02.1954, м. Алеппо, Сирійська Республіка) — сирійський державний діяч і *дипломат*; у 1978 закінчив електротехнічний факультет Московського енергетичного інституту, в 1980 — докторантуру Московського енергетичного інституту; володіє російською, англійською та французькою мовами. З 1984 — викладач в Університеті м. Алеппо, Сирія; має вчене звання професора (1997), член Сирійської наукової асоціації з інформатики, Сирійсько-британської асоціації, Асоціації винахідників Сирії. В 1978–79 — керівник АТС на заводі №790 (ВПК); 1989–99 — завідувач кафедри автоматичного управління та промислової електроніки факультету електротехніки Університету м. Алеппо; 1992–94 — директор інженерного інституту при

Університеті м. Алеппо; 1993–2000 — голова Ради профспілки інженерів м. Алеппо. В 1999–2000 — голова міської ради м. Алеппо; 2000–05 — губернатор провінції Хама; 2005–06 — губернатор Дамаської провінції. З квітня 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Сирійської Арабської Республіки в Україні.

Р. К. Петюр

Акіно (Aquino) Бенігно III (8.02.1960, Маніла, Республіка Філіппіни) — громадсько-політичний і державний діяч, 15-й президент Республіки Філіппіни; народився в родині спадкових політиків — майбутнього 11-го президента К. *Акіно* і сенатора-опозиціонера, генерального секретаря Ліберальної партії Акіно Бенігно-молодшого. У 1981 закінчив Манільський університет Атенеум у Кесон-Сіті зі ступенем бакалавра економіки й приєднався до родини в еміграції в США. По поверненні на батьківщину після вбивства 21.08.1983 за наказом президента-диктатора Ф. *Маркоса*-батька працював асистентом виконавчого директора організації «Філіппінський бізнес за соціальний прогрес», пізніше приєднався до «Філіппінської Індустрії Мондрагон» в якості асистента контролера за роздрібним продажем. Під час президентства матері в 1986–92 став віце-президентом належної дядькові компанії «Корпорація страхування середніх верств»; 28.08.1987 був поранений повсталими солдатами.

Вперше був обраний до Палати представників у 1998, переобирався в 2001 і 2004, в 2007 став сенатором, в Ліберальній партії обіймав посаду генерального секретаря, нині є заступником голови партії. Як кандидат від неї отримав більшість голосів на президентських виборах 10.05.2010; активізував співпрацю зі США в боротьбі проти *тероризму міжнародного*, а також роль і участь країни в зміцненні *зони вільної торгівлі* в рамках *Асоціації держав Південно-Східної Азії*..

В. І. Головченко

Акіно (Aquino) Корасон (25.01.1933, Панікі, провінція Тарлак, Філіппіни — 1.08.2009, м. Макаті, столична метрополія Маніла, Республіка Філіппіни) — філіппінська громад.-політ. і держ. діячка; нар. у родині заможного цукрового плантатора й конгресмена, її дід був членом сенату країни; здобула освіту в приватних католицьких школах на Філіппінах, у 1946 продовжила навчання в Нью-Йорку та Філадельфії, вивчала право у Далекосхідному ун-ті в Манілі (1953–54), але в 1956 поступилася кар'єрою юриста, одружившись із журналістом і політиком Ніноєм Акіно. Після його арешту (1972) за звинуваченням у вбивстві та підривній діяльності очолила опозиційні до Ф. *Маркоса* сили; в 1980–83 мешкала з чоловіком у США, де він проходив курс лікування серця. Після вбивства Н. Акіно (1983) в міжнар. аеропорту Маніли стала головним опозиційним лідером в країні. Зіштовхнувшись із масовими порушеннями під час передвиборчої кампанії з боку Ф. Маркоса (1985), закликала населення міст до публічної кампанії непокори, яка в кінцевому підсумку змусила диктатора залишити Філіппіни та виїхати на один із гавайських островів. У 1986 була названа впливовим журналом «Тайм» Жінкою року. Президент Філіппін (25.02.1986–30.06.1992); серед її гол. досягнень — прийняття нової Конституції, повернення країни до *демократії*, поновлення свободи преси та зібрань, конституційно закріплене обмеження перебувати на президентській посаді один термін, інтенсифікація дип. і фінанс.-екон. стосунків із членами *Асоціації держав Південно-Східної Азії* та КНР. Її син *Акіно Бенігно III* став 15-м Президентом Філіппін.

П. М. Ігнатьєв

Акіхіто (Akihito, ера «Хейсей» («Досягнення миру»)) (23.12.1933, Токіо, Японія) — 125-й імператор Японії, син імператора *Хірохіто* й імператриці Нагако, закінчив привілейовану середню школу Гакусюїн і факультет політики й економіки Університету Гакусюїн (1956). 10.11.1952 оголошений спадковим принцем, відтоді з офіційними візитами відвідав більше 40 держав; 10.04.1959, порушивши 1500-літню традицію, одружився з особою неаристократичного походження — донькою борошняного магната, випускницею римо-католицького Токійського університету Мітіко Сіодою. З 19.9.1988 — фактичний регент, з 7.01.1989 — імператор, офіційно зійшов на трон 12.11.1990. Веде в основному світське життя, захоплюється західною класичною музикою, іхтіологією і ботанікою, 1980 обраний почесним членом Лондонського товариства К. Ліннея.

В. І. Головченко

Акламація (від лат. acclamation — оклик) — метод прийняття рішень без проведення голосування, на основі реакції учасників, що виражається окликами, репліками, оплесками тощо. Цей метод зустрічається в практиці *організацій та конференцій міжнародних*.

А. Т. Грушова

Акредитування (з лат. accredere — довіряти) — процес призначення глави *дипломатичного представництва*, він включає: внутрішній акт *держави*, що виражається у призначенні даної особи компетентним органом у якості дипломатичного представника цієї держави, і обов'язкову згоду приймаючої держави на це призначення (див.: *Агреман*). Завершенням процесу акредитування є вручення главі держави перебування *вірчих грамот* дипломатичним представником. В Україні, як і в більшості держав світу, дипломатичний представник вважається таким, що розпочав виконання своїх обов'язків з моменту вручення вірчих грамот; у деяких державах — з моменту нотифікації *відомству закордонних справ* про прибуття та представлення завіреної копії вірчих грамот. Існує також практика акредитування журналістів.

В. М. Матвієнко

Акреція (з лат. accretion — зростаю, збільшуюсь) — загальний міжнародно-правовий термін, що позначає природне набуття *державою* території завдяки поступовим природним процесам, яке не потребує формального закріплення. У результаті акреції виникають знов утворені суходільні ділянки. Так, до збільшення території призводить утворення у витоку річки дельти, яка вважається набутою суходільною територією тієї країни, якій належить річка. До акреції можна віднести і утворення нових островів у межах *територіальних вод*. Обидва згадані способи набуття суходільної території можуть впливати на переміщення лінії *кордону держави* (кордону між державами, що проходить по річці, або зовнішнього кордону територіальних вод), якщо змінюється лінія відліку.

О. В. Задорожній

Акт дипломатичний — дія чи заява органів зовнішніх зносин *держави*, які тягнуть політичні чи міжнародно-правові наслідки. Акт дипломатичний може виражатися в різних формах встановлення *дипломатичних відносин*, вручення *вірчих грамот*. Під актами дипломатичними розуміються також письмові дипломатичні документи (*договір міжнародний, нота дипломатична, меморандум*). Акти дипломатичні можуть розглядатися як свідчення практики держави при визначенні її позиції стосовно звичаєвої *норми міжнародного права*, що формується.

О. В. Задорожній

Акт злуки (Акт соборності) України 22 січня 1919 — об'єднання в одне державне ціле двох утворень — Української Народної Республіки (УНР) і Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), які виникли на руїнах Російської та *Австро-Угорської імперій* в результаті національно-визвольної боротьби і революційних процесів. Упродовж віків етнічно-українські землі, починаючи із занепаду Київської Русі, були роз'єднаними і входили до складу сусідніх держав — Литви, Польщі, Туреччини, Молдови, Угорщини, Московії. На початок XX ст. вони знаходились у складі двох тогочасних найбільших європейських імперій — Російської та Австро-Угорської. Перспектива відновлення цілості *нації* залежала від здобуття незалежності, можливої лише за умови істотних геополітичних зрушень, створення та зміцнення власної державності. Після повалення російського самодержавства процеси національного відродження привели до утворення у листопаді 1917 УНР. Її лідери прагнули, не зазіхаючи на сусідні території, не заселені українською людністю, на основі ґрунтовних наукових (етнографічних, статистичних) даних у ряді документів (III Універсал Центральної Ради тощо) чітко окреслити кордони своєї держави. Під час *Брестських мирних переговорів 1917–18* делегація УНР домоглася ухвалення таємних протоколів, згідно з якими Холмщина і Підляшшя, окуповані на той час австро-угорськими і німецькими військами (на них претендувала Польща), мали бути включені до складу УНР. Уряд Австро-Угорщини взяв на себе зобов'язання до 20.07.1918 ухвалити закон про об'єднання в адміністративну одиницю (коронний край) Східної Галичини і Північної Буковини як гарантію протидії польським зазіханням.

Однак австро-німецька окупаційна влада пішла на державний переворот 29.04.1918 і відмовила режиму П. *Скоропадського* у виконанні брестських домовленостей з Центральною Радою. Тому опозиційний гетьманату Український Національний Союз виступив з ініціативою скликання на 17.11.1918 у Києві Всеукраїнського національного конгресу (з представництвом і від західноукраїнських теренів) для розв'язання найнагальніших питань загальнонаціонального розвитку. Скликання конгресу було властями заборонено, а створена УНС Директорія очолила антигетьманське повстання за відновлення УНР. У цей момент соборницький рух одержав нового імпульсу, набувши двостороннього, зустрічного характеру. У процесі розпаду Австро-Угорщини восени 1918 на західних землях була проголошена ЗУНР, яка відразу ж стала об'єктом польської агресії. Тому провід ЗУНР (Українська Національна Рада), опинившись у скрутному становищі (під натиском поляків зразу ж довелося відступати з власної території), змушений був форсувати кроки щодо об'єднання з відроджуваною УНР.

Проте повалення режиму П. Скоропадського затяглося і 1.1.1918 повноважні представники Державного Секретаріату ЗУНР — Л. *Цегельський*, Д. *Левицький* і члени Директорії В. *Винниченко*, С. *Петлюра*, П. Андрієвський, Ф. Швець підписали у Фастові Передвступний договір про майбутнє об'єднання двох республік. У документі висловлювався «непохитний намір» Західно-Української Народної Республіки злитись у найкоротшім часі в одну Велику державу з Українською Народньою Республікою», — «намір перестати існувати, як окрема держава, а натомість увійти з усією своєю територією й населенням, як складова частина державної цілости, в Українську Народню Республіку». Про зустрічний намір заявила і УНР. У документі відзначалося, що до практичної реалізації обопільного наміру ЗУНР одержує територіальну *автономію*, межі якої мала виробити спеціальна комісія.

Всупереч прагненням керівництва ЗУНР якнайшвидшій ратифікації Передвступного договору перешкодив несприятливий хід воєнних дій. Західноукраїнський уряд змушений був невдовзі залишити Львів і переїхати спочатку до Тернополя, а згодом — до Станіславова. Саме там 3.01.1919 на першому ж засіданні УНРади була одностайно затверджена Ухвала про Злуку ЗУНР з УНР. «Українська Національна Рада, — зазначалося в ній, — виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно зєдинене з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцільну, суверенну Народну Республіку». Затвердивши Передвступний договір, документ визначав, що до моменту скликання спільних Установчих зборів законодавчу владу на території колишньої ЗУНР має виконувати УНРада, а цивільну і військову владу — Державний Секретаріат. З метою урочистого нотифікування Ухвали УНРади, завершення оформлення злуки двох республік, а також участі в роботі Трудового Конгресу України до Києва була направлена представницька делегація ЗУНР на чолі з віце-президентом УНРади Л. Бачинським. До її складу ввійшли О. Бурачинський, Д. *Вітовський*, С. *Вітик*, С. *Витвицький*, І. Мирон, Я. Олесневич, І. Сандуляк, Т. Старух, В. Стефаник, Л. Цегельський та інші — всього 36 чоловік. Делегація прибула до столиці УНР 18.01.1919, наступного дня відбулася урочиста нарада Директорії та Ради Народних Міністрів УНР з приводу об'єднання республік за участю президії делегації ЗУНР. Члени делегації вручили Директорії вірчу Грамоту УНРади про об'єднання ЗУНР з Великою Україною. Були заслухані й, після обговорення, затверджені всі акти соборності, в тому числі й текст Універсалу Директорії.

Тим часом прагнення до соборності зростало, захоплюючи найвіддаленіші українські землі, в тому числі й Закарпаття, що в той час стало об'єктом боротьби відразу кількох держав за володіння краєм. Всенародні збори закарпатських українців, які відбулися в Хусті 21.01.1919 за участю 420 делегатів від 175 міських та сільських громад і понад 1,5 тис. чоловік без мандатів, висловились за приєднання краю до соборної України. 22.1.1919 в урочистій обстановці представники ЗУНР (Л. Бачинський) і УНР (В. Винниченко) вручили один одному соборні документи. В Універсалі Директорії говорилося: «Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини Єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) й Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Віднині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями своїх синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську на благо й щастя всього її трудового люду». Наступного дня Трудовий Конгрес України, заслухавши і обговоривши Акти Соборності, схвалив їх, надавши їм законної юридичної сили. ЗУНР офіційно оголошувалася Західною областю Української Народної Республіки (ЗОУНР). Президент УНРади Є. *Петрушевич* незабаром був обраний до складу Директорії.

Однак об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через ряд обставин не було доведене до кінця. Головна з них — скрутне становище, в якому незабаром опинилися Директорія та її уряд, вони змушені під натиском радянських військ залишити майже всю територію України. Не в кращій ситуації опинилася і ЗОУНР. Північна Буковина була загарбана Румунією, Закарпаття окупувала Чехословаччина, Східна Галичина вела важку й нерівну боротьбу проти *агресії* польських мілітаристів. Практично Ухвала УНРади від 3.01.1919 і Універсал Директорії від 22.01.1919 лише декларували проведення державного об'єднання в майбутньому, що мали закріпити Всеукраїнські Установчі збори, скликати які в тих умовах виявилося неможливим. До того часу встановлювався державний зв'язок між двома українськими державними організаціями, близький до конфедеративного, з окремими урядами, системами державної адміністрації й збройними силами. Ця організаційна окремішність збереглася навіть тоді, коли територію ЗОУНР було повністю окуповано польськими військами, а її уряд разом з армією опинилися на теренах підконтрольних безпосередньо Директорії. Все відзначене негативно позначилося на загальноукраїнському державотворчому процесі. Особливо ж згубними для долі соборної держави виявилися протилежні зовнішньополітичні орієнтації лідерів українства. Провід ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем прагнув будь-що завоювати прихильність *Антанти*, у волі якої було обмежити польські зазіхання. Зусилля в цьому напрямку врешті вилилися у зрив єдиного фронту і перехід головної української формації — УГА — в табір союзника Антанти — А. Денікіна — ворога будь-якої української державності, що стало справжньою катастрофою. А Директорія УНР під зверхністю С. Петлюри, не знаходячи міжнародної підтримки, дедалі зближалася з Польщею, яка не допускала перспективи будь-якої непольської влади на західноукраїнських землях. Безпосередньою реакцією на переговорний процес, що йшов у кінці 1919 у Варшаві між С. Петлюрою і Ю. *Пілсудським* і наочно виявляв тенденцію до відмови від українського суверенітету над Східною Галичиною, іншими західними теренами на користь Польщі, стало одностороннє скасування 20.12.1919 у Відні зібранням членів Української Національної Ради і уряду ЗОУНР Акта Злуки від 22.01.1919, відновлення старої назви практично неіснуючого державного утворення — Західно-Української Народної Республіки.

Літ.: Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). — К., 2001; Проблеми соборності України в XX столітті. — К., 1994; Сергієнко П. П. Соборна Україна: від ідеї до життя. — К., 1993; Соборність України. Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. — Кн. І. — К., 2000; Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акта Злуки 22 січня 1919 р.). — К., 1999.

В. Ф. Солдатенко

Акт незаконного втручання у діяльність цивільної авіації (АНВ) — злочин, спрямований проти безпеки цивільної авіації. Найбільш повний перелік незаконних і навмисних дій, що підпадають під поняття АНВ дано в ст. 1 Монреальської конвенції 1971 про боротьбу з актами незаконного втручання, спрямованими проти безпеки цивільної авіації: 1) будь-яка особа здійснює злочин, якщо вона незаконно та навмисно а) здійснює акт насильства в стосунку до особи, що знаходиться на борту *судна повітряного цивільного* в польоті, якщо такий акт може загрожувати безпеці цього повітряного судна, або б) руйнує повітряне судно, що знаходиться в експлуатації, або заподіює йому пошкодження, які можуть вивести його з ладу або можуть загрожувати його безпеці в польоті, або в) розміщує або здійснює дії, що призводять до розміщення на повітряне судно, що знаходиться в експлуатації, яким би то не було чином пристрій або речовину, що може зруйнувати таке повітряне суд-

но або спричинити йому пошкодження, що може загрожувати його безпеці в польоті, або г) руйнує або пошкоджує аеронавігаційне обладнання або втручається в його експлуатацію, якщо будь-який такий акт може загрожувати безпеці повітряних суден у польоті, або д) повідомляє свідомо неправдиві відомості, створюючи тим самим загрозу безпеці повітряних суден в польоті; 2) будь-яка особа також здійснює злочин, якщо вона: а) спробує здійснити будь-який зі злочинів, згаданих в пункті 1 статті, або б) є співучасником особи, яка здійснює чи пробує здійснити будь-який такий злочин.

Додатковий Протокол до Монреальської Конвенції від 24.02.1988 про боротьбу з незаконними актами насильства в *аеропортах міжнародних*, що обслуговують міжнародну цивільну авіацію, (вступив у силу 6.08.1989) привніс у вище вказаний перелік АНВ акти насильства проти осіб, які користуються послугами міжнародних авіаперевізників, в міжнародних аеропортах, а також злочини, пов'язані з руйнуванням і пошкодженням обладнання і споруд аеропорту. Україна бере участь у низці конвенцій, спрямованих на боротьбу з АНВ, найважливішими з яких є Токійська конвенція 1963 про злочини та деякі інші дії, що здійснюються на борту повітряного судна та Гаазька конвенція 1970 про боротьбу з *суден повітряних незаконним захопленням*. Новим етапом у розвитку міжнародного співробітництва проти АНВ став Пекінський протокол 2010 (чинності не набрав), який дав нове, більш широке трактування такого різновиду АНВ, як незаконне захоплення повітряного судна. Згідно зі ст. 86 чинного Повітряного Кодексу України 2011, АНВ — це, насамперед: 1) незаконне захоплення повітряного судна в повітрі; 2) незаконне захоплення повітряного судна на землі; 3) *заручників захоплення* на борту повітряного судна, на аеродромі або в аеропорту; 4) насильницьке проникнення на борт повітряного судна, у зону обмеженого доступу аеропорту (аеродрому) або в місця розташування наземних засобів зв'язку, навігації, спостереження; 5) розміщення на борту повітряного судна, в аеропорту, зоні обмеженого доступу, що охороняється, аеродромі зброї, небезпечного пристрою або матеріалу, що може створити потенційну загрозу безпеці цивільної авіації; 6) надання неправдивої інформації, яка ставить під загрозу безпеку пасажирів, членів екіпажу повітряного судна в повітрі або на землі або безпеку осіб, персоналу в аеропорту, на аеродромі. Крім цього, спеціальний Закон України «Про державну програму авіаційної безпеки цивільної авіації» 2003 додатково регламентує співпрацю державних органів управління і суб'єктів авіаційної діяльності з метою запобігання та боротьби з АНВ.

О. М. Григоров

Акт проголошення незалежності України 1991 — політико-правовий документ Верховної Ради України, ухвалений 24.08.1991, яким засвідчувався новий статус Української держави. Цій події передувало прийняття Верховною Радою України 16.07.1990 Декларації про державний суверенітет України, якою проголошувалася самостійність, повнота і неподільність влади Української держави в межах її території та *незалежність* і рівноправність у зовнішніх зносинах. Прийняття Акта відбувалося в умовах, коли спроба державного перевороту в СРСР 19–22.08.1991 виявила повну залежність союзних республік-держав від розвитку подій у Москві, їхню беззахисність. Тільки повний провал московського путчу зберіг Україну від втрати національного *суверенітету* та повернення її до тоталітарних часів. З огляду на це 24.08.1991 в Києві розпочала роботу позачергова сесія Верховної Ради УРСР, з доповіддю про політичну ситуацію в країні виступив Голова Верховної Ради України Л. *Кравчук*, зі співдоповідями депутат О. Мороз — від комуністичної більшості та І. Юхновський — від опозиції «Народна рада». У доповіді й співдоповідях висловлювалась єдина думка про необхідність вжити рішучих заходів щодо захисту суверенітету України; було запропоновано визначити і створити всі структури суверенітету та механізм його практичної реалізації, надійну обороноздатну систему, прийняти закони про статус військ, дислокованих на території України, вирішити питання про деполітизацію правоохоронних органів республіки, вжити заходів щодо забезпечення економічного суверенітету. Від імені «Народної ради» І. Юхновський запропонував проголосити акт, у якому мали бути зафіксовані незалежний статус України, абсолютне верховенство її Конституції, законів та урядових постанов; проголошення цього акта пропонувалося підтвердити республіканським референдумом. Надвечір 24.08.1991 позачергова сесія Верховної Ради України (392 депутати — «за», 4 — «проти») проголосила Акт незалежності України; на всеукраїнському референдумі 1.12.1991, в якому взяло участь 84,18 % громадян від загальної кількості внесених до списків, ствердну відповідь на питання бюлетеня про підтвердження Акта проголошення незалежності України дали 90,32 % голосуючих, проти проголосувало 7,58 %, недійсними було визнано 2,1 % бюлетенів.

Л. В. Губерський

Акта держави доктрина — сформульований у англо-американському праві підхід, згідно з яким суди однієї *держави*, як правило, не ставлять під сумнів дійсність чи правомірність офіційних актів іншої суверенної держави або офіційні чи офіційно санкціоновані акти її представників тією мірою, якої такі акти є здійсненням публічної влади держави, мають на меті створення юридичних наслідків у межах сфери її власної юрисдикції та не суперечать міжнародному праву. Ця доктрина, сформульована Верховним Судом США, є поширеною у *міжнародному праві* та розглядається, подібно до інституту юрисдикційних імунітетів держави та її власності, як наслідок принципу суверенної рівності держав, закріпленого у *Статуті ООН*, та, відповідно, принципу par in parem non habet imperium (рівний над рівним влади не має). Відповідно до акта держави доктрини, за загальним правилом посадові особи держави не можуть притягатися до відповідальності за акти, вчинені ними від імені іноземної держави. Разом з тим, це правило має багато винятків, що стосуються, насамперед, *злочинів міжнародних* (злочинів проти міжнародного права) — *геноциду*, *злочинів проти людяності*, *злочинів воєнних*, злочину *агресії*. Так, *Римський статут Міжнародного кримінального суду* (ст. 27) не визнає імунітетів від індивідуальної кримінальної відповідальності за вчинення основних міжнародних злочинів на підставі нинішньої чи колишньої посади особи. Акта держави доктрина також застосовується у конституційному праві Великої Британії, де вона передбачає обмеження права британських судів переглядати акти виконавчої влади, вчинені у ході зовнішніх зносин щодо іноземної держави або її фізичних чи юридичних осіб. Ця доктрина не може бути застосована, якщо позов подає британський підданий або іноземець, що проживає на британській території.

М. М. Гнатовський

Актор міжнародний (з англ. actor — учасник) — учасник *міжнародних відносин*; найчастіше вживається в працях західних дослідників міжнародних відносин. У *міжнародних відносин теорії* це поняття застосовується для означення будь-якої суспільної одиниці, що бере участь у взаємодіях з іншими. В цій якості можуть виступати різні суспільні одиниці; але серед акторів міжнародних завжди визначаються держави, а також міждержавні організації та коаліції. Відповідно до характеру *системи міжнародних відносин середовища* та етапу розвитку міжнародних відносин, змінюються ієрархії міжнародних акторів. У рамках класичних підходів до вивчення міжнародних відносин, зокрема, реалізму політичного, головним міжнародним актором виступає держава. Водночас, сучасний етап розвитку міжнародної системи підкреслює зростання ролі недержавних акторів (міжурядових та неурядових організацій, *транснаціональних корпорацій* тощо), на чому наголошують представники *лібералізму* політичного та неолібералізму. Актори міжнародні можуть бути державними та недержавними; національними (суверенні держави), транснаціональними (регіональні міждержавні об'єднання) та універсальними.

О. А. Коппель

Аламан-і-Ескалада (Alaman y Escalada) Лукас Ігнасіо (18.10.1792, м. Гуанахуато, віце-королівство Нова Іспанія — 2.06.1853, м. Мехіко, Мексиканська Республіка) — мексиканський державний діяч, *дипломат* і історик, народився в аристократичній сім'ї, виховувався у духовній семінарії, закінчив гірниче училище. В 1823–24, 1830–32, 1851–53 — міністр закордонних і внутрішніх справ, 1829–32 і 1853 — головний міністр, водночас — один із лідерів консервативної партії; добився *визнання де-юре* Мексики з боку Великої Британії, США, Пруссії, Данії, Нідерландів, Франції, Іспанії й Ватикану; був прибічником державного *протекціонізму* для економічного розвитку країни; активно виступав за збереження цілісності мексиканської території й протидіяв спробам США здійснити *Техасу анексію*.

У своїх наукових працях («Історія Мексики» у 5-ти томах) з консервативно-клерикальних позицій висвітлював історію боротьби за визволення Мексики від іспанського колоніального панування.

В. І. Головченко

Аландська конвенція 1921 — підписана 20.10 в Женеві представниками Великої Британії, Німеччини, Данії, Італії, Латвії, Польщі, Фінляндії, Франції, Швеції та Естонії; визначила статус Аландських островів, що з 1809 належали Російській імперії і були *демілітаризованою зоною* згідно Паризької конвенції 1856. Після визнання 31.12.1917 Радянською Росією незалежності Фінляндії, Аландські острови увійшли до складу останньої. 24.06.1921 Рада *Ліги Націй*, розглянувши спір між Швецією і Фінляндією, визнала *суверенітет Фінляндії* над Аландськими островами за умови надання їм прав *автономії*. Аландська конвенція передбачала їхню *демілітаризацію* і *нейтралізацію території*, поклавши на Фінляндію всі попередні зобов'язання Росії по відношенню до островів. Уряд РРФСР не визнав конвенцію, оскільки вона була підписана без участі російської делегації. Демілітаризований статус Аландських островів підтверджувався відповідною *радянсько-фінляндською угодою про Аландські острови 1940* та ст.5 мирного договору з Фінляндією 10.02.1947 (див.: *Мирні договори із союзниками Німеччини в Європі 1947)*.

О. А. Волошин

Александропольський мирний договір — *договір міжнародний двосторонній*, який підвів підсумок вірменсько-турецькій війні 1920; укладений 2.12.1920 в Александрополі (з 1991 — м. Гюмрі Ширакської області, Вірменія). Війна велась між турецькими кемалістами (за підтримки радянської Росії), які одночасно боролися за владу на території сучасної Туреччини із султанським урядом, грецькими інтервентами й збройними силами незалежної Вірменії, де при владі перебувала націоналістична партія «Дашнакцутюн». За результатами війни Вірменія зазнала поразки. Згідно з договором, її територія обмежувалась районами Єревана та оз. Гокча (Севан). Нахічеванський округ передавався під *протекторат* Туреччини. Турецький *посланник* в Єревані отримував право здійснювати інспекцію та розслідувати питання, що регулюються договором. *Збройні сили* Вірменії обмежувались. Туреччина зобов'язувалась надавати дашнакському уряду військову допомогу. Після перемоги радянської влади у Вірменії вона визнала Александропольський договір, укладений дашнакською владою, нечинним. Росія, встановивши у квітні 1920 радянську владу в Азербайджані, який ставав її природнім партнером, і опираючись окупації спірних територій Нахічевані, Зангезуру та Карабаху Туреччиною, висловилась за їхню передачу Азербайджану, а не Вірменії. Відтак, Нахічевань була оголошена соціалістичною республікою в союзі з Азербайджаном. Московський договір про дружбу і братерство між РСФРР і кемалістською Туреччиною від 16.03.1921, що встановлював радянсько-турецький кордон, фактично, скасовував більшу частину положень Александропольського договору. Замінений *Карським договором 1921* про дружбу між Вірменською, Азербайджанською й Грузинською соціалістичними радянськими республіками та Туреччиною.

О. Л. Хилько

Александру Іоан I (справжнє ім'я — Александру Іоан Куза Воєвода) (20.03.1820, Гузі, Князівство Молдова — 15.05.1873, Гайдельберг, Німецька імперія) — румунський громадсько-політичний і державний діяч, народився у родині дрібного молдовського дворянина, брав участь у революційних подіях 1848; коли підтриманий революціонерами Григоре Гіка став молдовським господарем у квітні 1849, Кузу було залучено до роботи в уряді. 1857 він був обраний до Молдовської асамблеї (парламентської установи при господарі з дорадчими правами); попри вимоги великих держав, щоб румунські князівства були відокремлені одне від одного, обраний господарем Молдови у січні 1859 та Валахії у лютому 1859, чим було здійснено спочатку фактичне, а від 1861 — офіційне об'єднання Румунії. Прагнув правити у популістській манері французького імператора *Наполеона III*; 1863 секуляризував земельні володіння монастирів, у серпні 1864 розпочав широкомасштабну земельну реформу, збираючись не лише наділити селян землею, але й звільнити їх від усіх податків та повинностей на користь поміщиків; з метою запровадження загальної вільної та обов'язкової освіти, будував школи усіх рівнів, а також запровадив фінансову підтримку бідних студентів з боку держави; провів виборчу, судову та адміністративну реформи з метою посилення особистої влади. Реформи викликали спротив великих земельних власників та частини середнього класу, і 1866 група військових змовників змусила Александру Іоана I зректися престолу й емігрувати.

Р. А. Кривонос

Алексенко Борис Григорович (10.07.1941, м. Лебедин Сумської області, Українська РСР) — український *дипломат*; закінчив Азербайджанський політехнічний інститут (1970) і Бакинську вищу партійну школу (1982). 1965–73 — технолог, голова профкому, секретар парткому Бакинського машинобудівельного заводу ім. С. М. Кірова; 1973–78 — голова Ленінського районного комітету народного контролю м. Баку; 1978–81 — інструктор відділу планових і фінансових органів ЦК Компартії Азербайджанської РСР; 1981–83 — голова Комітету профспілок місцевої промисловості та комунально-побутових підприємств АзРСР; 1983–86 — заступник завідуючого відділу торгівлі, планових і фінансових органів ЦК Компартії Азербайджанської РСР; 1986–89 — міністр побутового обслуговування населення Азербайджанської РСР; 1989–92 — заступник керуючого справами Ради Міністрів, помічник прем'єр-міністра Азербайджану; 1992–96 — головний спеціаліст відділу по зв'язках з *СНД* Кабінету Міністрів України, керівник служби віце-прем'єра; 1996–97 — радник, тимчасовий повірений у справах України в Азербайджані. В 1997–2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Азербайджанській Республіці.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Алексич Горан (7.09.1960, Рим, Італійська Республіка) — сербський *дипломат*; навчався на юридичному факультеті Белградського університету, в 1993 захистив кандидатську дисертацію, у 1996 закінчив Дипломатичну академію у Відні (спеціалізація для молодих дипломатів). З 1991 — 3-й секретар Дирекції країн *Руху неприєднання* МЗС Союзної Республіки Югославія; 1993–98 — 3-й секретар Дирекції з питань *організацій міжнародних*; 1998 — 1-й секретар Дирекції з питань міжнародних організацій; 1998–2001 — 1-й секретар Посольства Сербії і Чорногорії в Грецькій Республіці; 2001 — Тимчасовий Повірений у справах Посольства Сербії і Чорногорії в Грецькій Республіці; 2001–03 — заступник директора Дирекції з питань багатосторонніх економічних відносин регіональної ініціативи у ранзі Першого радника. В 2004 — начальник Протоколу МЗС Сербії і Чорногорії у ранзі Повноважного міністра. В лютому 2005 — вересні 2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол Сербії в Україні.

А. П. Сапсай

Алієв (Aliyev) Гейдар Алі Рза оглу (10.05.1923, Нахічевань, Азербайджанська РСР — 12.12.2003, Клівленд, США) — азербайджанський державний і громадсько-політичний діяч; закінчив педагогічний технікум (1939) та історичний факультет Азербайджанського державного університету імені С. М. Кірова (1957). У 1941–44 працював у органах НКВС Нахічеванської АРСР, потім — у Раднаркомі республіки; з травня 1944 — в органах державної безпеки Азербайджанської РСР; у 1949–50 навчався у Школі перепідготовки керівного оперативного складу МДБ СРСР. З 1964 — заступник голови Комітету держбезпеки (КДБ), з 1967 — голова КДБ Азербайджанської РСР. У 1969–82 — 1-й секретар ЦК Компартії Азербайджану; проводив політику підтримки національних кадрів серед республіканської номенклатури. У 1971–87 — член ЦК КПРС; у 1976–82 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, у 1982–87 — член Політбюро ЦК КПРС. У 1982–87 — 1-й заступник голови Ради Міністрів СРСР, одночасно, з 1986 — голова Бюро Ради Міністрів СРСР із соціального розвитку; у 1983 очолював комісію зі шкільної реформи СРСР; обирався депутатом Верховної Ради СРСР VIII—XI скликань; двічі удостоєний звання Героя соціалістичної праці. На березневому пленумі ЦК КПРС 1985 кандидатура Г. Алієва, за спогадами А. *Громики*, поряд з кандидатурою М. *Горбачова* розглядалася як одна із можливих на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС. У 1987–90 — перебував на пенсії та, фактично, 1987–89 — під домашнім арештом (відправлений на пенсію М. Горбачовим як потенційний конкурент та через звинувачення у корупції, що набули широкого розголосу завдяки західним

ЗМІ). У січні 1990, коли в Баку були введені додаткові сили Радянської армії, Г. Алієв у представництві Азербайджанської РСР у Москві виступив з різкою антигорбачовською промовою, яка була схвально сприйнята в республіці, у тому числі прибічниками Народного фронту Азербайджану. У 1991 — обраний головою Верховного Меджлісу Нахічеванської Автономної Республіки, що, відповідно до конституції Азербайджану, визначало його статус як заступника голови Верховної Ради Азербайджану. Влітку 1993, під час збройного заколоту проти президента Азербайджану А. Ельчибея, прибув до Баку, де населення сприйняло його як єдину сильну особистість, що здатна навести порядок у період нестабільності; 24.06.1993 обраний головою Верховної Ради, 10.10.1993 — президентом Азербайджанської Республіки. Проводив політику налагодження, насамперед, двостороннього співробітництва в рамках *Співдружності Незалежних Держав* при розбудові відносин із країнами Заходу та Туреччиною. Прагнув активізувати стосунки з Росією, заохотивши її до активнішого розв'язання *Нагірнокарабахського конфлікту*; брав активну участь у створенні в червні 1996 *«Кавказької четвірки»* — конференції лідерів трьох держав Закавказзя та Росії, що регулярно скликалися напередодні самітів СНД з метою обговорення й вирішення складних проблем регіону. Добився укладення Азербайджаном з провідними нафтовими компаніями світу так званого «Контракту століття» — угоди про розвідку, розробку і долевий розподіл видобутку нафти на родовищах «Азері», «Гюнешли», «Чіраг» в азербайджанському секторі Каспійського моря. У квітні 1999 за його сприяння було введено в дію новий альтернативний нафтотранспортний маршрут Баку—Супса, яким нині експортується на світові ринки більша частина азербайджанської нафти; ініціював у листопаді 1999 у ході *Стамбульського саміту ОБСЄ 1999* підписання пакету угод стосовно будівництва через територію Грузії й Туреччини Основного експортного трубопроводу (ОЕТ) Баку—Тбілісі—Джейхан (обидва проекти здійснювалися за широкої підтримки західних країн, передусім, з боку США). Окрім того, Азербайджаном було укладено угоду про партнерство і співробітництво з *ЄС* та угоду про співпрацю з *НАТО* у рамках *Ради Євроатлантичного партнерства* за програмою *«Партнерство заради миру»*. Виступав одним із найпалкіших прибічників ідеї створення субрегіональної організації для співробітництва пострадянських держав — *ГУАМ* (1997); активно розбудовував двосторонні відносини з Україною, прагнучи, насамперед, створення міжнародно-політичної противаги впливу Росії в рамках СНД.

Л. В. Губерський

Алієв (Aliyev) Ільхам (Гейдар оглу) (24.12.1961, Баку, Азербайджанська РСР) — азербайджанський державний і громадсько-політичний діяч; син *Г. Алієва*; закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин (1982), де захистив кандидатську дисертацію з історії та працював викладачем у 1985–90. У 1991–94 займався комерційною діяльністю у Москві та Стамбулі; з травня 1994 — 1-й віце-президент Державної нафтової компанії Азербайджану. У 1995 обраний до парламенту Азербайджану; у 1997–2003 — голова Національного олімпійського комітету Азербайджану. У грудні 1999 став заступником, а у 2001 — 1-м заступником голови партії «Ені Азербайджан» («Новий Азербайджан»), провідної політичної сили країни. 4.08.2003 призначений прем'єр-міністром Азербайджанської Республіки; 15.10.2003 обраний президентом країни (отримав 76,8 % голосів); обраний на другий термін 15.10.2008 з більш, ніж 88 % голосів виборців; наступного року в Азербайджані відбувся референдум на користь ухвалення поправок до конституції, що скасували ліміт у два президентські терміни. У *зовнішній політиці* загалом продовжує курс свого батька; у вересні 2010 підписав із президентом Росії Д. *Медведевим* Договір про державний кордон між двома країнами, що оформив 390-км *кордону державного лінію* на вигідних офіційному Баку умовах. У 2008 нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого I ступеня «за видатний особистий внесок у зміцнення українсько-азербайджанських відносин».

Л. В. Губерський

Алієв Талят Мусеїб оглу (1942, м. Нахічевань, Азербайджанська РСР) — азербайджанський громад.-політ. діяч, *дипломат*. Закінчив Ін-т нафти та хімії Азербайджану (1977); на дійсній військ. службі в Збройних силах СРСР (1964–67); співробітник тресту «Азнафткашфіят» (1967–70); співробітник заводу «Геофізприлад» (1970–81); заступник директора Ін-ту ВНДІхімпроект (1981–95). Із 1996 — ген. директор «БАМ-Київ Лтд», ген. директор «МЕСА Лтд» (1997—2000). У 2001–05 – Надзвичайний і Повноважний Посол Азербайджану в Україні; в 2005–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол Азербайджану в Білорусі; в 2006–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол Азербайджану в Україні.

П. М. Ігнатьєв

Алімов Рафшанбек (1966) — узбецький *дипломат*; закінчив Московський державний університет ім. М. Е. Баумана та Академію державного та громадського будівництва при Президенті Республіки Узбекистан. 1990–92 — спеціаліст відділу по роботі зі студентами наукового центру «Ніхол» при Союзі молоді Республіки Узбекистан; 1992–93 — завідувач відділу асоціації «Толаімпекс»; 1993–94 — заступник генерального директора спільного узбецько-білоруського підприємства «УзБелст»; 1994–96 — заступник начальника управління повноважного представника міністерства зовнішніх економічних зв'язків Узбекистану в Андижанській області; 1996–97 — слухач Академії державного та громадського будівництва при президенті Узбекистану; 1997–2000 — консультант з питань зовнішніх економічних зв'язків апарату президента Узбекистану; 2000 — начальник управління міністерства зовнішніх економічних зв'язків Узбекистану; 2000–01 — провідний спеціаліст з питань мобілізації та державних резервів секретаріату прем'єр-міністра Узбекистану; 2001–03 — начальник управління розвитку зовнішніх економічних відносин та прогнозування зовнішнього торгового балансу міністерства макроекономіки та статистики Узбекистану. В 2003–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Узбекистан в Україні.

Р. К. Петюр

Алі Хан (Ali Khan) Газанфар (1.10.1949, м. Джелум, Пакистан) — пакистанський військовий та *дипломат*; генерал-майор. Отримав ступінь магістра військових досліджень (Університет Каід-і-Азам, Ісламабад), випускник Командно-штабного коледжу (Пакистан, Кветта), Військового коледжу (Франція), Національного коледжу оборони (Ісламабад), а також прослухав технічний курс в Коледжі з електротехніки та інженерів-механіків Пакистану. З 05.1969 — на військовій службі в *збройних силах* Пакистану: командир піхотного батальйону, бригади та дивізії; займав посаду інструктора Командно-штабного коледжу протягом двох років; був заступником начальника Генерального штабу і заступником начальника Генерального штабу в Ставці (Равалпінді), генеральним директором з виробництва боєприпасів Міністерства оборонної промисловості. Нагороджений орденом Хілал-і-Імтіаз (Hilal-i-Imtiaz) за заслуги. В серпні 1993 — березні 1998 — військовий секретар президента Пакистану Фарука Ахмеда Хана Легарі. 7.05.2007–27.08.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол Ісламської Республіки Пакистан в Києві.

Н. Л. Яковенко

Алматинська зустріч країн-учасниць СНД 1991 відбулася 21.12 в столиці Казахстану за участю керівників 11-ти колишніх радянських республік. Вірменія, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Туркменістан, Таджикистан і Узбекистан підписали Декларацію про *Співдружність Незалежних Держав* (СНД) і приєдналися до *Біловезької угоди про створення СНД* від 8.12.1991. У ході зустрічі Російська Федерація, Україна, Казахстан та Білорусь, на території яких залишилася стратегічна ядерна зброя колишнього СРСР, підписали Угоду про спільні заходи щодо ядерної зброї. Сторони підтвердили, що забезпечуватимуть режим нерозповсюдження ядерної зброї. Республіка Білорусь та Україна зобов'язалися приєднатися до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*. Відповідно до ст. 4, до повної ліквідації ядерної зброї на територіях Республіки Білорусь та України рішення щодо необхідності її застосування мало прийматися після узгодження із Президентом РРФСР. Фактично, згідно угоди Росія отримувала контроль над всією ядерною зброєю на території колишнього СРСР. Було вирішено, що Білорусь, Україна та Казахстан забезпечать вивіз тактичної ядерної зброї на територію РРФСР до 1.06.1992 для подальшого розукомплектування під спільним контролем (ст. 6), а також подадуть *американсько-радянський договір про скорочення і обмеження наступальних озброєнь*

1991 на *ратифікацію* до парламентів своїх держав (ст.7). Угода поклала початок процесу ядерного *роззброєння* України, Білорусі та Казахстану.

С. В. Андрущенко

Аловов Недірмамед (21.5.1938, с. Мехінли Каахинського району Ашгабатської області, Туркменська РСР) — туркменський *дипломат*; закінчив заочно Туркменський державний університет (1964), за освітою бухгалтер-економіст; 1955–56 — старший товарознавець Куня-Ургенчського сільського споживчого товариства; 1957–62 — бухгалтер середньої школи № 15 Каахинського району; 1962–76 — на виборчих посадах у партійних органах; 1976–88 — голова Держкомпраці Туркменської РСР; 1988–91 — голова Держкомсоцпраці Туркменської РСР; 1991–94 — міністр соціального забезпечення Туркменістану; 1994–95 — голова Державного акціонерного об'єднання «Туркменшина». В 1995–99 — Надзвичайний і Повноважний посол Туркменістану в Україні.

П. М. Ігнатьєв

Алхазал (Alhathal) Джудія З. М. (11.01.1959) — саудівський *дипломат*; у 1981 закінчив Університет Кувейту, здобув диплом бакалавра права та правознавства, в 1984 навчався в м. Нью-Йорк, отримав диплом магістра державного управління; володіє англійською мовою. В 1982–97 — співробітник юридичного департаменту МЗС Саудівської Аравії; 1997–98 — спеціаліст з планування, керівник відділу навчальних програм, директор департаменту досліджень Інституту дипломатичних досліджень при МЗС Саудівської Аравії; 1998–99 — помічник директора, директор департаменту двосторонніх економічних зв'язків економічного відділу МЗС Саудівської Аравії. В 2001 та 2002 брав участь у самітах *Ліги арабських держав* у Аммані (Йорданія) та Бейруті (Ліван). У 2003–04 — Тимчасовий Повірений у справах Саудівської Аравії в ФРН; 2004–06 — повноважний міністр МЗС Саудівської Аравії; 2006 — директор департаменту зовнішньої допомоги МЗС Саудівської Аравії; 2006–10 — посол Саудівської Аравії у Венесуелі. З серпня 2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Саудівська Аравія в Україні.

Р. К. Петюр

Аль-Аджмі Хафіз Мохамед (1960) — кувейтський *дипломат*, закінчив Кувейтський університет за спеціальністю «торговельно-економічні відносини». З 1980 працює в МЗС Держави Кувейт, з 1984 — аташе Управління економічного співробітництва МЗС, з 1985 — співробітник посольства Держави Кувейт у Бангладеш, з 1988 — 3-й секретар посольства Держави Кувейт в Іраку, з 1991 — 3-й секретар Управління міжнародних організацій МЗС, з 1992 — 2-й секретар посольства Держави Кувейт в Сирії, з 1996 — 1-й секретар, радник Посольства Держави Кувейт в Саудівській Аравії. В 2001–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол Держави Кувейт в Україні.

О. А. Коппель

Аль-Азрак договір 1245 — *договір мирний* між арагонським королем Хайме I Завойовником та маврським командувачем Мухаммадом абу Абдуллою бен Худзаїлом, на призвісько Аль-Азрак («Блакитноокий»). Аль-Азрак був губернатором Алькали (нині — м. Алькала-де-Чиверт у провінції Кастельйон автономної спільноти Валенсія) та сусідніх з нею територій — останніх, що залишалися під контролем маврів на сході Піренейського півострова (на території сучасних провінцій Валенсія та Аліканте автономної спільноти Валенсія) після того, як Хайме I в ході папського хрестового походу захопив Валенсію (1238) та Шатіву (1244). У 1244 Аль-Азрак припинив збройну боротьбу та уклав *перемир'я* з арагонцями, яке було закріплено у **А. д.** Аль-Азрак віддавав Хайме I більшість підконтрольних йому територій, залишивши за собою Алькалу. Для Хайме I укладення **А. д.** стало приводом проголосити переможне завершення валенсійського хрестового походу. У 1248 Аль-Азрак поновив боротьбу проти Хайме I, внаслідок чого **А. д.** втратив силу для обох сторін. Текст **А. д.** є єдиним з численних християнсько-мусульманських двомовних угод доби Реконкісти, що зберігся до теперішнього часу у повному вигляді.

І. С. Покровська

Аль-Айні Мохсен Ахмед (1932) — північноєменський державний діяч і дипломат; активний учасник підпільної військової організації «Вільні офіцери» і республіканського перевороту 27.09.1962. 5.11.—21.12.1967, 29.07—2.09.1969, 5.02.1970—26.02.1971, 18.09.1971—30.12.1972 і 22.06.1974—16.01.1975 — прем'єр-міністр Єменської Арабської Республіки (ЄАР), належав до поміркованого угруповання в керівництві, що виступало за примирення зі збройною релігійно-племінною опозицією. В 1962, 1965, 1970–72 і 1974 — перший міністр закордонних справ ЄАР, намагався досягти порозуміння з консервативними аравійськими монархіями задля припинення громадянської війни; в 1962–65, 1965–66, 1967–69 і 1979–81 — постійний представник ЄАР при ООН і водночас у 1962–65 — посол у США, 1968–69 — посол у СРСР, у серпні-вересні 1971 та в 1975–76 — посол у Франції, в 1973–74 — посол у Великій Британії, в 1981–90 — посол у ФРН.

В. І. Головченко

Аль-Асаад (Alasaad) Мохаммед Касем (10.10.1958, м. Рамалла, Західний берег Йордану) — палестинський *дипломат*; у 1985 отримав диплом магістра за спеціальністю «цивільне будівництво» Російського університету дружби народів, м. Москва, в 1986 отримав диплом викладача російської мови того ж університету, в 1990 здобув ступінь доктора технічних наук в Російському університеті дружби народів, м. Москва; володіє англійською та російською мовами. З 1987 — член Палестинського союзу інженерів; 1987–91 — голова комітету підтримки першої *інтифади* в м. Москва; 1988–91 — віце-президент Палестинської Спільноти, відповідальний за відносини з Росією; 1990–95 — керівник палестинських культурних центрів за сумісництвом в Москві, Ташкенті та Баку. В 1990–2010 — секретар палестинського руху Фатх у СРСР, а згодом у Росії; в 1991 — спеціальний посланник Президента Палестини Я. *Арафата* з відносин між Палестиною та Казахстаном; 1993–95 — голова палестинського культурного центру в Москві; 1995–2000 — Перший секретар Посольства Палестини в Російській Федерації; 2005–10 — віце-президент Арабського форуму в Москві; 2006–10 — віце-президент Палестинської Спільноти в Росії, голова департаменту зовнішніх зв'язків. З листопада 2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол Палестини в Україні.

Р. К. Петюр

Аль-Барадей Мохаммед (17.06.1942, Каїр, Королівство Єгипет) — єгипетський *дипломат*, державний діяч, Генеральний директор *Міжнародного агентства з атомної енергії* (МАГАТЕ) (1.12.1997—1.12.2009); лауреат *Нобелівської премії миру*, яку отримав спільно з МАГАТЕ в 2005 «за їх зусилля в попередженні використання ядерної енергії у військових цілях та забезпеченні застосовування ядерної енергії в мирних цілях максимально безпечним способом». Народився в родині Мустафи аль-Барадея, адвоката і колишнього президента Єгипетської судової асоціації; отримав ступінь бакалавра права в Каїрському університеті (1962) і ступінь доктора міжнародного права в Юридичній школі Нью-Йоркського університету (1974). В 1964 розпочав кар'єру в якості співробітника єгипетської *дипломатичної служби*, працював в постійних представництвах Єгипту при *Організації Об'єднаних Націй* у Нью-Йорку і Женеві, де займався політичними та юридичними питаннями, а також питаннями контролю над озброєнням. У 1974–78 працював спеціальним помічником міністра закордонних справ Єгипту, був членом різних президентських і міністерських двосторонніх делегацій; входив до складу групи ведення переговорів щодо підготовки *єгипетсько-ізраїльського мирного договору 1979*. У 1980 залишив дипломатичну службу для роботи в ООН, став старшим дослідником по програмі *міжнародного права* в Навчальному та науково-дослідному інституті ООН (United Nations Institute for Trading and Research). 1981–87— ад'юнкт-професор міжнародного права Юридичної школи Нью-Йоркського університету; з 1984 займав керівні посади в Секретаріаті МАГАТЕ, зокрема, пост радника з правових питань МАГАТЕ (до 1993) та помічника Генерального директора із зовнішніх зв'язків (до 1997). У 1997 Мохаммед аль-Барадей обійняв посаду Генерального директора МАГАТЕ і двічі переобирався — в 2001 і 2005; очолював інспекції МАГАТЕ в Іракові та Ірані, спрямовані на пошук *зброї масового знищення*, але в результаті інспекцій не було виявлено ознак виготовлення чи наявності ядерної зброї. США не одразу погодились голосувати за переобрання кандидатури аль-Барадея на посаді Генерального директора МАГАТЕ в 2005, що пов'язано із позицією керівника Агентства щодо іранської ядерної проблеми. Аль-Барадей є володарем почесних ступенів Нью-Йоркського університету, Університету штату Меріленд, Американського університету в

Каїрі, Вільного середземноморського університету в Барі, Університету Осака в Японії, Університету Циньхуа в Пекіні, Політехнічного університету Бухареста, Політехнічного університету Мадрида і Конкукського університету Сеула. Він також отримав ряд урядових нагород, у тому числі орден «Намисто Нілу» — вищу цивільну державну нагороду Єгипту. Є членом ряду професійних асоціацій, зокрема, Міжнародної правової асоціації та Американської асоціації міжнародного права. Під час подій «Арабської весни» в Єгипті 2011 аль-Барадей висловлював намір балотуватися на пост *глави держави*, проте пізніше відмовився; створив і очолив Конституційну партію Єгипту.

О. А. Коппель

Альберт I (Albert, повне ім'я — Альберт Леопольд Клемент Марі) Мейнрад (8.04.1875, Брюссель, Королівство Бельгія — 17.02.1934, Марш-ле-Дам біля Намура) — король Бельгії (1909–34), племінник короля *Леопольда II*, став кронпринцем після того, як син останнього помер у віці 10 років, старший брат Альберта, принц Болдуїн, загинув за загадкових обставин, а його батько Філіпп, граф Фландрії і молодший брат короля, відмовився від претензій на престол. Видавши себе за бельгійського робітника, інкогніто поїхав до США, де працював газетним репортером у Брукліні, 1900 одружився з баварською принцесою Елізабет. Ставши королем, прагнув покращити соціальні умови у Бельгії та Бельгійському Конго; 2.08.1914 підтвердив *нейтралітет* Бельгії щодо Франції й Німеччини й відкинув *ультиматум* Берліна, що вимагав вільного проходу німецьких військ через бельгійську територію; взяв на себе командування бельгійською армією, проте більша частина країни, за виключенням південно-західних районів Фландрії, була окупована німецькими військами. У вільних районах королівська штаб-квартира знаходилася до кінця війни; у вересні 1918 очолив командування франко-бельгійською північною армійською групою, яка відвоювала у німецьких військ бельгійське узбережжя. Після завершення *Першої світової війни* повернувся до Брюсселя і звернувся до союзників із вимогою відмінити бельгійський нейтралітет; спрямовував зусилля на відбудову господарства; виступив «фінансовим диктатором» Бельгії впродовж шести місяців після 15.7.1926, коли відбувалася стабілізація французького франка. Загинув під час прогулянки в горах.

Р. А. Кривонос

Альберт II (Albert, повне ім'я — Альберт Фелікс Гумберт Теодор Християн Ежен Марі) Сакс-Кобург-Готський (6.06.1934, Брюссель, Королівство Бельгія) — 6-й король Бельгії (9.08.1993—21.07.2013), другий син короля Леопольда III й королеви Астрід. 1953–58 — військова служба на бельгійському флоті; з 1958 — президент Бельгійського товариства Червоного Хреста, президент національного Олімпійського комітету й Міжфедеративного комітету Бельгії, член Сенату. 2.07.1959 одружився з Паолою Руффо ді Калабрія, італійською принцесою. 1962–99 — почесний голова Бельгійського бюро *зовнішньої торгівлі*. Після смерті старшого брата — короля Болдуїна, що був бездітним, 9.08.1993 успадкував бельгійський престол. 21.07.2013 зрікся престолу на користь старшого сина — принца Філіппа.

Р. А. Кривонос

Альварес дель Вайо (Alvarez del Vayo) Хуліо (9.07.1891, м. Вільявісіоса-де-Одон, провінція Мадрид, Королівство Іспанія — 3.05.1975, м. Женева, Швейцарська Конфедерація) — іспанський громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*. 1931–33 — посол Іспанії у Мексиці; 1933 призначений послом у СРСР, але правий уряд, що прийшов до влади відразу по тому, анулював призначення; 1933–34 — голова комісії *Ліги Націй* з урегулювання територіальної суперечки між Болівією й Парагваєм; 1936–37 та 1938–39 — міністр закордонних справ республіканської Іспанії, одночасно 1936–37 очолював Головний військовий комісаріат. Від 1939 перебував у Мексиці як міністр закордонних справ уряду республіканської Іспанії у вигнанні, потім мешкав у США. Залишався переконаним прибічником відновлення *демократії* в Іспанії шляхом збройного повалення франкістської диктатури.

Р. А. Кривонос

Аль-Габанді (Al-Gabandi) Юсеф Хусейн (04.07.1955) — кувейтський *дипломат*; закінчив Каїрський університет, отримав диплом бакалавра комерції. В 1978–81 — співробітник посольства Кувейту в КНР; 1981–87 — співробітник посольства Кувейту в Туніській Республіці; 1987–93 — співробітник генерального департаменту МЗС Держави Кувейт; 1993–96 — дипломат посольства Кувейту в Російській Федерації; 1997–99 — голова місії Кувейту в Кенії; з 1999 — співробітник генерального департаменту, заступник директора департаменту Азії та Африки МЗС Кувейту; 2004–10 — посол Кувейту у Венесуелі. З листопада 2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол Держави Кувейт в Україні.

Р. К. Петюр

Аль-Гуейрі (El-Gwery) Ас-Садик Мухаммад Аш-Шібані (1954, м. Місурата, Об'єднане лівійське королівство) — лівійський *дипломат*, закінчив Каїрський університет, Інститут Гаруджет (Лідс, Велика Британія, 1982), має диплом спеціаліста з англійської мови (Кембріджський університет, 1982), доктор юридичних наук. У 1974–79 — спеціаліст по контрактах компанії ЕССО Стандарт (м. Сірт, Лівія); в 1980–84 — асистент на юридичному факультеті Університету Гарьюніс; у 1984–88 — член навчальної ради юридичного факультету Університету Гарьюніс. У 2002–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол Великої Соціалістичної Народної Лівійської Арабської Джамахірії в Україні.

Твори: «Криза сучасної західної дипломатії», «Історія політичної та конституційної думки в Лівії».

В. І. Головченко

Аль-Дуейлах Халет Мутлак Заєд (5.11. 1946) — кувейтський *дипломат*, закінчив Пенджабський університет (Пакистан, 1974) зі ступенем бакалавра політології й економіки та Університет штату Північна Кароліна (США, 1983) зі ступенем бакалавра міжнародних відносин. З 1975 працює в МЗС Держави Кувейт, з 1984 — 2-й секретар Управління державного протоколу МЗС, 1987 працював у посольстві Держави Кувейт в Єменській Арабській Республіці, з 1988 — 1-й секретар Управління державного протоколу МЗС Держави Кувейт, з 1991 працював в Управлінні країн Європи, Північної та Південної Америки МЗС, 1992 призначений радником, з 1993 — співробітник посольства Держави Кувейт у Лівії; 1997 переведений на роботу до МЗС. У 1998–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Держави Кувейт в Україні.

О. А. Коппель

Альєнде Госсенс (Allende Gossens) Сальвадор (26.06.1908, Вальпараїсо, Республіка Чилі — 11.09.1973, Сантьяго, Республіка Чилі) — громадсько-політичний і державний діяч, 29-й президент Республіки Чилі; народився в знатній родині адвоката-масона, відомій своїми ліберальними поглядами; закінчив медичний факультет столичного університету (1932), під час навчання двічі арештовувався за участь в антидиктаторських виступах, був віце-президентом федерації студентів університету. 1933 виступив співзасновником Соціалістичної партії, наполягав на єдності дій з комуністами, очолював партійну міліцію у Вальпараїсо, з 1938 — заступник генсека, 1942–45 — генсек Соціалістичної партії; 1937 обраний депутатом Національного конгресу від Народного фронту соціалістів, комуністів і радикалів, 1945–70 — сенатор, 1951–55 — віце-голова, 1966–69 — голова Сенату, 1939–42 — міністр охорони здоров'я і соціального забезпечення в уряді Народного фронту президента Педро Агірре Серди. Коли 1948 соціалісти увійшли в коаліцію з урядом «національної концентрації» президента Рафаеля Гонсалеса Відели (радикали, ліберали, консерватори) й підтримали закон про заборону компартії та Конфедерації трудящих Чилі, А. порвав із колишніми однодумцями й заснував Народно-соціалістичну партію. Але з огляду на підтримку нею на президентських виборах 1952 екс-диктатора генерала Карлоса Ібаньєса дель Кампо, А. повернувся в соцпартію й ініціював створення спільно з комуністами Фронту народної дії, від якого висувався кандидатом у президенти в 1952 (5,3 % голосів), 1958 (28,5 %) і 1964 (38,6 %). 1969 наполіг на реформуванні Фронту в блок «Народної єдності» за участю соціалістів, комуністів, радикалів, соціал-демократів, Руху єдиної народної дії та Незалежної народної дії; програма блоку передбачала *націоналізацію* іноземного й місцевого монополістичного капіталу, ліквідацію латифундизму, широкі соціальні заходи на користь трудящих і їхнє залучення до управління економікою, демократизацію державного управління, армії й місцевого самоврядування та незалежну *зовнішню*

політику; причому здійснення цих перетворень мало відбуватися за дотримання конституційних правових норм, демократичних свобод, політичного й ідеологічного плюралізму, багатопартійності й змішаної економіки, що мало забезпечити поступовий перехід у перспективі до соціалізму.

В якості кандидата «Народної єдності» на президентських виборах 4.09.1970 А. вийшов на перше місце з 36,3 % голосів (представник правих отримав майже 35 %), але, з огляду на брак абсолютної більшості, змушений був піти на компроміс із лівими християнськими демократами, щоб забезпечити позитивне рішення Конгресу, — не здійснювати *експропріацій* без санкцій закону, не звільняти адміністрацію з ідеологічних міркувань, не порушувати свободу ЗМІ, не втручатися в справи армії й не створювати альтернативні збройні формування; президент отримав право самому призначати командувача сухопутними військами. 24.10.1970 Конгрес більш ніж ¾ голосів обрав А. президентом Чилі, однак його уряд, таким чином, не мав повної влади, ліві в парламенті складали меншість (40 % у 1970 і 44 % у 1973), але діяльність уряду продемонструвала можливість успішного здійснення радикальних перетворень мирним і конституційним шляхом: 11.07.1971 націоналізовано мідну й інші галузі видобувної промисловості шляхом викупу земель у власників-монополістів, що послабило залежність економіки від іноземного капіталу; на приватних підприємствах впроваджено робітничий контроль; у державному секторі, що розширився за рахунок крупних підприємств, банківської системи й *зовнішньої торгівлі*, ради в складі представників адміністрації, профспілок і робітників отримали право змінювати умови праці й вирішувати питання економічного планування; експропрійовано 500 тис. га угідь, на яких створено мережу сільськогосподарських кооперативів, що покінчило з латифундизмом; скасовано більше 20 декретів з підвищення цін і суттєво збільшений мінімум зарплати, частка якої в національному доході зросла з 51 до 59 %, а реальний рівень протягом 1970–72 — на 18,8 %; впроваджено безплатне медичне обслуговування; безробіття зменшилося з 8,3 до 3,8 % та ін.

На міжнародній арені А. виступав за рівноправні взаємини з усіма державами, співробітництво з *«третього світу»* країнами, активізацію участі Чилі в *Русі неприєднання*, ініціював поновлення *дипломатичних відносин* із Кубою і їхнє встановлення з КНР, НДР, МНР, ДРВ і КНДР, у грудні 1972 відвідав з офіційними візитами Гавану й Москву. Втрата *кредитів міжнародних* (північноамериканські фірми, що вклали чималі капітали в мідеплавильну промисловість, відмовилися прийняти компенсацію) і обмеження *експорту* міді (головний споживач — США) призвели в 1973 до різкого спаду виробництва, зростання інфляції й незадоволення середнього класу курсом радикальних перетворень; розбіжності всередині урядової коаліції й активізація лівацьких елементів спричинили послаблення позицій лояльної до президента частини офіцерського корпусу й політичну ізоляцію А.; 22.08.1973 Палата депутатів своєю постановою звинуватила президента в авторитарних устремліннях і прагненні знищити роль законодавчої влади, в нехтуванні судовими рішеннями й замахах на свободу слова, арештах, побитті й тортурах опозиційних журналістів, у зазіханнях на університетську автономію й власність, у впровадженні в освіту марксистської ідеології та ін. 11.09.1973 внаслідок військового перевороту, очоленого А. *Піночетом*, А. був усунений від влади й загинув під час штурму президентського палацу.

Твори: Allende S. Nuestro camino al socialismo. La via chilena. — Buenos Aires, 1971; Allende S. Discursos. — La Habana, 1975; Альенде С. История принадлежит нам. Речи и статьи. 1970–1973. — М.: Политиздат, 1974.

Літ.: Gonzalez Pino M., Fontaine Talavera A. Los mil dias de Allende. — Santiago, 1998; Rojas A. Salvador Allende: Una epoca en blanco y negro. — Buenos Aires, 1998; Лаврецкий И. Р. Сальвадор Альенде. — М., 1975; Королев Ю. Н. Чилийская революция: проблемы и дискуссии. — М., 1982; Отеро Л. Разум и сила: Чили. Три года Народного единства. — М., 1983.

В. І. Головченко

Аль-Каїда (араб. al-Qā'idah — база, основа) — найбільш відома, широко розгалужена ультрарадикальна ісламістська організація, що закликає до джихаду (боротьби проти «невірних») у всьому світі, головною метою чого є створення Великого ісламського халіфату на основі законів шаріату. Заснована в 1988 Усамою бін Ладеном для боротьби проти присутності СРСР в Афганістані, організація отримувала фінансову підтримку від США, які через територію Пакистану спрямовували її афганським моджахедам. Після виведення радянських військ з Афганістану об'єктом боротьби Аль-Каїди стали корумповані (на їх думку) арабські лідери, США та прихильники західного способу життя. Тисячі *найманців*, завербованих в різних *державах*, проходили тренування в таборах для підготовки бойовиків у Пакистані, Афганістані та інших ісламських країнах. Характерними методами діяльності організації стали: використання терористів-самогубців та проведення кількох терактів одночасно в різних місцях. Після вибухів у *посольствах* США в столицях Кенії і Танзанії в 1998 Аль-Каїду було оголошено терористичною організацію №1 у світі. Аль-Каїда взяла на себе відповідальність за підрив американського військового корабля «Коль» біля берегів Ємену в 2000, за теракти 11.09.2001 в США, а також за ряд інших гучних терактів у Іспанії, Великій Британії, Туреччині, Ізраїлі, Йорданії, Кенії, Саудівській Аравії, Алжирі, Індонезії. Після нападів 2001 США завдали повітряних ударів по базам Аль-Каїди в Афганістані та ініціювали ряд системних заходів глобального характеру по боротьбі з *тероризмом міжнародним*. У більшість міжнародно-правових та національних документів було внесено поняття загрози тероризму як одного з ключових для *безпеки міжнародної*, національної й регіональної.

Внаслідок міжнародних заходів після 2001 було суттєво послаблено канали комунікації всередині мережі організації. Це обумовило певну децентралізацію процесу прийняття рішень і появу ряду локальних терористичних угрупувань, які, здійснюючи свою діяльність, санкціоновано використовували «бренд» Аль-Каїди. Експерти з питань тероризму висувають дві версії сучасного розвитку Аль-Каїди: одні вважають, що організація фрагментована, розпалась на багато дрібних локальних екстремістських рухів, що мають слабкі зв'язки один з одним; інші переконують у тому, що Аль-Каїда на сьогодні є інтегрованою мережею, яка чітко керована з території Пакистану та має масштабну стратегічну мету. 2.05.2011 Усаму бін Ладена було вбито американським спецназом недалеко від пакистанської столиці Ісламабада. Новим лідером Аль-Каїди 16.06.2011 було проголошено праву руку Бін Ладена — Аймана аль-Завахірі; найпотужнішими осередками та відгалуженнями Аль-Каїди експерти з питань тероризму вважають структури в Іраку й Магрибі, молодіжний рух аль-Шабааб у Сомалі, Єгипетський ісламський джихад, осередки в Ємені та Саудівській Аравії.

І. О. Мінгазутдінов

Алькаковаська угода 1479 — підписана 4.09 в Алькаковасі (Португалія); завершила війну Арагону й Кастилії проти Португалії, яку підтримувала Франція, за «кастильську спадщину» 1474–79. За умовами угоди Арагон та Кастилія зберегли недоторканими власні території та вибороли право на політико-династичне об'єднання шляхом шлюбної *унії* «католицьких королів» Фердинанда II Арагонського та Ізабелли I Кастильської. За Португалією визнавалися володіння в Гвінеї, Азорські острови, острови Кабо Верде та Мадейра, а також всі майбутні завоювання в зоні на південь від Канарських островів; водночас, Португалія відмовлялась від претензій на Канарські острови і визнавала їхню приналежність Кастилії. Після укладення угоди було утворено єдину *державу* — королівство Іспанію — при збереженні елементів автономних структур Арагону й Кастилії на перехідний період спільного правління Фердинанда й Ізабелли. По смерті Ізабелли й Фердинанда їхня «арагонська» династія іспанських королів припинилася, оскільки її фундатори не лишили після себе спадкоємця престолу. Остаточне злиття Арагону й Кастилії в єдину іспанську державу сталося за правління наступного іспанського короля з дому Габсбургів — Карла I [1516–56].

В. А. Рубель

Альмейда Медіна (Almeyda Medina) Клодомиро (11.02.1923, Сантьяго, Республіка Чилі — 25.08.1997, там само) — чилійський громадсько-політичний і державний діяч, один із лідерів Соціалістичної партії; закінчив юридичний факультет Університету Чилі (1948), професор політичної теорії. В 1941 вступив до Соціалістичної партії Чилі; у 1952–53 — міністр праці, міністр гірничодобувної промисловості; з 1960 — депутат конгресу, у 1970–73 — міністр закордонних справ в уряді блоку Народна єдність, нормалізував *дипломатичні відносини* з Кубою і встановив їх з НДР, МНР, ДРВ,

КНДР та низкою країн, що розвиваються (Гайана, Гана, Лівія, Нігерія та ін.), активізував участь Чилі у *Русі неприєднання* та *Андській групі*. Після військового перевороту 11.9.1973 на кілька місяців був ув'язнений у концентраційному таборі й висланий до НДР, у 1987 повернувся до Чилі й був засланий військовою владою до віддаленого гірського селища та позбавлений на 10 років політичних прав, але Верховний Суд відмінив це рішення. У 1990–93 — посол Республіки Чилі у Москві, забезпечив надання тимчасового політичного притулку в посольстві колишньому східнонімецькому лідерові Е. *Хоннекеру*. Після відходу від політичної діяльності був деканом факультету соціології в Університеті Чилі.

В. І. Головченко

Аль-Мубаракі Ахмед Абдулла (1942) — кувейтський *дипломат*, закінчив факультет журналістики Каїрського університету за спеціальністю «література»; з 1967 працював у МЗС Держави Кувейт, перебував на різних дипломатичних посадах у посольствах Держави Кувейт у Пакистані та Марокко, з 1981 — Надзвичайний і Повноважний Посол Держави Кувейт в Єменській Арабській Республіці, 1983–88 — Надзвичайний і Повноважний Посол Держави Кувейт у Бахрейні, потім працював на керівних посадах в МЗС Держави Кувейт. У 1995–98 — Надзвичайний і Повноважний Посол Держави Кувейт в Україні.

О. А. Коппель

Аль-Роудан (Al-Roudhan) Хамуд Юсеф Мішарі (7.01.1949) — кувейтський *дипломат*; у 1972 закінчив Кувейтський педагогічний інститут. У 1971–83 працював від Міністерства освіти Кувейту на посаді викладача в школі «Муркаб»; у 1983 отримав ступінь бакалавра ділового управління в США. В 1984 — керівник відділу арабських та іноземних стипендій департаменту культурних відносин міністерства освіти Кувейту, співробітник МЗС Кувейту в ранзі другого секретаря, в 1987 отримав ранг першого секретаря. В 1987–92 — співробітник посольства Кувейту в Югославії; в 1992 отримав дипломатичний ранг радника і став співробітником посольства Кувейту в Єгипті; з 1997 — посол Кувейту в Таїланді, з 2003 — посол Кувейту в Бразилії. В 2006–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол Держави Кувейт в Україні.

Р. К. Петюр

Альтерглобалізм — масовий рух противників нинішньої американоцентричної моделі *глобалізації*, представники якого виступають за посилення соціальної та демократичної спрямованості глобального устрою, а також ідеологічні засади цього руху. А. передбачає не відмову від глобалізації як такої, а зняття її сучасних корпоративно-капіталістичних обмежень, збереження розмаїття культур, господарських укладів і способів життя, заперечення глобальної гегемонії корпоративного капіталу, як і взагалі всіх форм гегемонії та відчуження. Ідеологи А. вважають його інституційним та ідеологічним проявом глобалізації Праці як реакції на глобалізацію Капіталу. Джерела А. сягають того часу, коли формувалась економічна система глобалізму, альтернативу якій і прагнуть віднайти представники цього руху. Поява феномена А. співвідноситься з виникненням у 1970-ті ідей *нового міжнародного економічного порядку*. Основною тезою концепції НМЕП була теза про історичну відповідальність країн світового центру за відсталість світової периферії (див.: *Центру/периферії дихотомія*). Подолати цю відсталість пропонувалося через подолання нееквівалентного обміну та дискримінаційних економічних і фінансових механізмів. Саме навколо цієї концепції об'єдналося широке коло суб'єктів А., до яких можна віднести як *Групу 77* країн, що розвиваються, так і мережу громадських об'єднань і рухів, відомих як «антиглобалісти», хоча вони не заперечують об'єктивність глобалізаційного процесу як такого. Якщо в 1970–80-ті провідну роль відігравали *держави*, то в 1990-ті нова конфігурація співвідношення сил у світі, а також зростання внутрішніх суперечностей усередині самого світового постіндустріального центру призвели до того, що на перший план вийшли громадські об'єднання і рухи.

Основними загальними цілями А. є: 1) у середньостроковому плані — анулювання або реорганізація і демократизація нинішніх наднаціональних структур (*СОТ*, *МВФ*, *Світового банку*), забезпечення прозорості в їхній діяльності; 2) у довгостроковому плані — розроблення альтернативних, демократичних механізмів прийняття рішень з міжнародних проблем, усунення соціальних, економічних, екологічних диспропорцій між державами. Альтерглобалістські організації підтримують ідеї списання боргів країн, що розвиваються, і посткомуністичних країн, вироблення нових правил міжнародного кредитування, насамперед з метою заборонити кредиторам висувати такі умови, які обмежують державний *суверенітет*, у тому числі право народу самостійно обирати економічну систему і політичний курс. Особливий акцент робиться на принциповому відокремленні суспільного інтересу і приватних прибутків: пропонується, щоб суспільні грошові ресурси витрачалися виключно на громадські, соціалізовані проекти. Це доповнюється ідеєю транснаціоналізації суспільного сектору господарства. Ставиться питання про створення процедур демократичного формування інститутів, що визначають основні параметри міжнародної взаємодії у соціально-економічній сфері, вироблення на максимально демократичній основі нормативів, які б обмежували діяльність глобальних корпорацій. Лунають вимоги демократичного, базованого на «міжнародній солідарності трудящих» вирішення проблеми міграції робочої сили. Наголошується на необхідності радикальної демократизації міжнародних регулюючих органів та підтримки «глобалізації знизу». Нарешті, висловлюються вимоги розпуску військових блоків за паралельного посилення ролі міжнародних сил безпеки, наприклад, на основі *Збройних сил ООН*.

Альтерглобалістський рух, будучи певною глобальною соціальною мережею, вирізняється гнучкістю, відкритістю і демократичністю, швидкістю створення та розпаду структур, їх другорядністю відносно змісту діяльності, некомерційною спрямованістю останньої. Водночас відкритість мережевих структур А. перешкоджає можливості брати активну участь в інституційно оформлених політичних процесах, у тому числі в боротьбі за владу. Рух А. із самого початку розгортався як подвійний феномен, в якому містились як системні, так і антисистемні елементи. Перші утворюють своєрідний рух за глобальну демократію, об'єднуючи у своїх лавах прибічників зміни нинішньої неоліберальної моделі глобалізації та попередження неототалітарних тенденцій у розвитку політичної системи мондіалізму. Вони не заперечують глобалізації як такої, прагнучи спрямувати її розвиток у напрямі, який більш відповідатиме інтересам світової більшості. Другі обстоюють ідеї радикальної відмови від глобального капіталізму як такого, заперечують всю його політичну інфраструктуру у вигляді інститутів і цінностей глобалізму і *мондіалізму*. Вони, зокрема, вважають, що завдання вільного, загальнодоступного поширення культурних благ в умовах інформаційного суспільства вимагають скасування приватної власності на знання, розвитку засобів їх використання, доступної для всіх комп'ютеризації, загальнодоступної безкоштовної освіти.

М. А. Шепелєв

Альтернат (франц. alternat, лат. alternare — чергуватись, змінюватись) — сукупність правил, що регулюють порядок підписання *договорів міжнародних* (черговість зазначення сторін договору, місце розташування підписів, печаток тощо), за яким підписи представників *держав* під *договором міжнародним двостороннім* розташовуються навпроти або одна під іншою. У текстах обома мовами перше місце (ліве або верхнє) займає підпис представника та печатка тієї держави, в якої буде зберігатись даний екземпляр договору, текст договору на мові держави цієї сторони розміщується на першому місці, а в назві договору її найменування у загальному переліку сторін ставиться на перше місце. В текстах договорів на мовах, в яких текст пишеться справа наліво, першим місцем вважається місце підпису на правій стороні. Альтернат є втіленням принципу суверенної рівності держав. Як правило, альтернат застосовується при укладанні двосторонніх договорів, які можуть бути як двомовними, так і багатомовними, і не застосовується при підписанні договорів з участю міжнародних організацій. В сучасній доктрині *міжнародного права* наголошується на тенденції зменшення ролі альтернату і на поширенні звичаю ставити підписи в алфавітному порядку, користуючись англійським чи французьким алфавітом, або взагалі без визначеного порядку (pêle-mêle).

О. В. Буткевич

Альхесіраська конференція 1906 — конференція представників 13 держав, скликана 15.01 за ініціативою Німеччини в м. Альхесірас (Іспанія)

для врегулювання конфлікту, що виник весною 1905 між Німеччиною і Францією через Марокко (див. *Марокканська криза 1905*). Німецькі дипломати розраховували, що міжнародна конференція засудить спроби Франції встановити *протекторат* над Марокко і зробить марною англо-французьку *«Сердечну згоду» 1904* та забезпечить для німецького капіталу більш сприятливі умови для проникнення в Марокко. Проте Німеччина на конференції опинилася майже в повній ізоляції (її підтримувала лише Австро-Угорщина) і зазнала дипломатичної поразки. Конференція закінчила роботу 7.04 підписанням трактату, що визнавав Марокко незалежною, суверенною *державою*. Це визнання, однак, зводилося нанівець іншими постановами, що складалися з 123 статей. Так, організація марокканської поліції віддавалася в руки Франції та Іспанії (кожній — у її зоні впливу). Це давало їм, перш за все Франції, можливість здійснювати контроль над Марокко під приводом підтримки внутрішнього порядку в країні. Винятково важливою для Франції стала остання стаття, яка зберігала в силі всі попередні угоди між Марокко і європейськими державами, а відповідно всі кабальні договори, нав'язані французьким урядом марокканському султану. На користь Німеччини були зроблені лише незначні і переважно декларативні поступки: проголошено «свободу і повну рівність» у Марокко для всіх *націй* в економічному відношенні, створено Марокканський державний банк під контролем Великої Британії, Франції, Німеччини та Іспанії, встановлено міжнародний контроль над марокканськими митницями. Німецька дипломатія на Альхесіраській конференції не змогла ані посилити позиції Німеччини в Марокко, ані витіснити Францію з цієї країни, ані зруйнувати англо-французьку *Антанту*.

Б. М. Гончар

Альшаарі (Elshaari) Фейсал Атія М. (05.01.1958, м. Бенгазі, Лівія) — лівійський *дипломат*; закінчив Університет Бенгазі, отримав диплом бакалавра політології. З 1982 — співробітник МЗС Лівії; 1982–87 — третій секретар офісу міністра закордонних справ; 1987–91 — другий секретар місії Лівії при ООН, м. Нью-Йорк; 1992–97 — перший секретар офісу заступника міністра закордонних справ; 1998–2003 — радник посольства Лівії в Австрії; 2003–08 — старший радник в генеральному управлінні з європейських справ, згодом в офісі міністра закордонних справ Лівії. В 2008–12 — Надзвичайний і Повноважний Посол Лівії в Україні.

Р. К. Петюр

Аль-Шамарі (Al-Shamari) Халід Джасім Мохаммад (1.07.1950, м. Аль-Кадісія, Ірак) — іракський *дипломат*; у 1974 в Університеті Аль-Мунтасерія отримав диплом бакалавра зі спеціальності «англійська мова»; в 1983 закінчив університет м. Бас (Велика Британія), отримав диплом магістра зі спеціальності «переклад з англійської мови»; 2002 в Університеті Багдада здобув ступінь бакалавра зі спеціальності «іспанська мова». В 1968–80 — службовець і перекладач в міністерстві сільського господарства Іраку; 1980–83 — перекладач у МЗС Іраку; 1983–84 — третій секретар МЗС Іраку; 1984–86 — третій секретар посольства Іраку в Малайзії; 1986–90 — третій секретар, згодом — перший секретар посольства Іраку в США. В 1990–92 — перший секретар, радник в МЗС Іраку; 1992–95 — повноважний міністр МЗС Іраку; 1995–98 — повноважний міністр, тимчасовий повірений у справах Іраку в Австралії; 1998–2002 — повноважний міністр МЗС Іраку. В 2002–03 рр. — повноважний міністр, тимчасовий повірений у справах Іраку в Австрії; 2003–04 — повноважний міністр МЗС Іраку; 2004–06 — начальник прес-служби МЗС Іраку. В 2007–10 — Повноважний Міністр, Тимчасовий Повірений у справах Республіки Ірак в Україні.

Р. К. Петюр

Альянс воєнний (від франц. alliance — спілка) — об'єднання *держав* з воєнними цілями на основі угоди, воєнний союз держав. Воєнні об'єднання держав відомі уже в Стародавньому Світі, де практика утворення таких союзів супроводжувалася її теоретичним осмисленням. Утворювані з конкретною воєнно-політичною метою спільного наступу на ворогів або спільної оборони, вони могли також використовуватися лідером такого союзу для власного підсилення і призводити до включення колишніх союзників до нової держави. Можуть бути також засобом оформлення міжнародного порядку та контролю за ним. Пам'ятки політико-правової думки Стародавньої Індії «Закони Ману» (II ст. до н. е. — II ст. н. е.) та трактат «Артхашастра» (легендарний автор — *Каутилья*, IV ст. до н. е., або, можливо, — I–II ст. до н. е.) визначають союз як один із шести методів політики. У Стародавньому Китаї у період Чжаньго (Період Царств, що борються, прибл. V–III ст. до н. е.) активно утворювалися різні форми міждержавних об'єднань: «союзи дальніх країн проти ближніх», «союзи по вертикалі» (об'єднання царств Півночі і Півдня), «союзи по горизонталі» (об'єднання царств Заходу і Сходу). Назву «Школи (союзів) по вертикалі й по горизонталі» мала філософська школа тих часів, що об'єднувала теоретиків і практиків *дипломатії*, радників правителів (див.: *Китаю традиційного дипломатія*). Стародавні грецькі міста-поліси утворювали воєнно-політичні союзи з наступальною та оборонною метою; наступальні мають назву *симахії*, від давньогрецького «сіммахос» (σύμμαχος) — «союзник», помічник, а оборонні — епімахії, можливо, від давньогрецьких слів ἐπί — «на», «проти» та μάχη — битва, проте чіткого розрізнення між цими двома видами союзів не було на практиці. Найбільш значними з-поміж симахій V ст. до н. е. були Лакедемонська, утворена навколо Спарти, де відносини держав-учасниць характеризувалися порівняно низьким рівнем централізації, та Афінська (або Делоська), утворена за лідерства Афін з першочерговою метою остаточного звільнення та превентивного захисту грецьких держав від персів, але згодом використана для посилення залежності союзників від Афін і утворення на його основі великої афінської держави, або «афінської імперії» — «архе». Нерівноправні союзницькі договори Стародавнього Риму під назвою foedus слугували для розширення його впливу та призвели до утворення сучасного нам терміна «федерація» для позначення держави, що утворилася на основі союзного договору. Протягом подальшої історії людства утворювалися численні різнотермінові воєнні союзи. Так званий *Священний Союз* (утворений 1815 Росією, Австрією і Пруссією після перемоги над *Наполеоном I*) став прикладом воєнного союзу держав-переможниць у значному міжнародному конфлікті, спрямованого на закріплення досягнутого ними *статус-кво* та збереження міжнародного порядку, досягнутого за результатами такого конфлікту. У *Першій* і *Другій світових війнах* протистояли один одному значні воєнні союзи, відповідно у Першій світовій війні — *Троїстий союз* та *Антанта*, у Другій світовій війні — держави «Вісі» та *антигітлерівська коаліція*. *«Холодна війна»* була протистоянням *Організації Північноатлантичного Договору* — НАТО та *Організації Варшавського договору* — двох міжнародних міжурядових організацій, в основі діяльності яких лежали угоди про воєнні союзи держав-учасниць. Політико-історичному термінові «воєнний союз» у *міжнародному праві* після 1945 відповідають такі терміни як «угоди/організації колективної безпеки», «угоди/організації колективної самооборони», або, у суворій відповідності до термінології глави VIII *Статуту ООН*, — «регіональні угоди», призначені для регіональних дій, спрямованих на підтримання міжнародного миру й безпеки. Однак Статут ООН не допускає утворення воєнних союзів із наступальною метою. Тому діалектика воєнних союзів за сучасним міжнародним правом полягає в тому, що вони формально можуть утворюватися тільки з метою підтримання міжнародного миру й безпеки, але фактично можуть використовуватися для проведення агресивної політики під цим гаслом.

В. С. Ржевська

Альянс цивілізацій — ініціатива, проголошена *Генеральним секретарем ООН* К. *Аннаном* у 2005; вперше ця пропозиція була сформульована у виступі голови іспанського уряду Х. *Сапатеро* на 59-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН* (21.09.2004) та підтримана в червні наступного року прем'єр-міністром Туреччини Р. Т. *Ердоганом*. **А. ц.** спонукає до широкого консенсусу *держав*, культур і релігій, що взаємопов'язані й взаємозалежні в прагненні до стабільності, процвітання і мирного співіснування. **А. ц.** спрямований на мобілізацію міжнародного співтовариства на спільні дії з метою подолання міжкультурних конфліктів на основі принципу взаємної поваги між людьми, що належать до різних культур і релігійних традицій, і шляхом сприяння мобілізації на узгоджені дії в цьому напрямку. Мета **А. ц.** полягає у зміцненні взаєморозуміння і відносин співробітництва між країнами і народами, боротьбі з поляризацією суспільства й екстремізмом.

2.09.2005 для виконання завдань, поставлених ініціативою, була створена Група високого рівня у складі 20-ти видатних діячів політики, освіти, грома-

дянського суспільства, релігії та ЗМІ. Група високого рівня збиралася п'ять разів протягом 2005–06 та підготувала доповідь, акцентуючи увагу на відносинах між західною та ісламською спільнотами. Доповідь містила рекомендації й практичні рішення щодо подолання нерозумінь і непорозумінь між західним і мусульманським світами. Згідно з нею «політика, а не релігія, — корінь зростаючого поділу Ісламу та Заходу». 26.04.2007 Генеральний Секретар ООН *Пан Гі Мун* призначив Ж. Сампайю, колишнього президента Португалії, Високим Представником «Альянсу цивілізацій». В червні того ж року він представив Пан Гі Муну «План дій», в якому визначені цілі, завдання, функції, структура, а також фінансування **А. ц.** Перший форум «Альянсу цивілізацій» був проведений 15–16.01.2008 в Мадриді за участі представників 78 країн. Було оголошено ряд ініціатив, що стосуються медійних, освітніх та інших програм для просування цілей **А. ц.** в різних країнах, підписано Меморандум порозуміння з *ЮНЕСКО*, *Лігою арабських держав*, Ісламською організацією з питань освіти, науки і культури, Арабською організацією з освіти, культури та науки та «Об'єднаними містами і місцевими урядами», а також підписано Листа про наміри з *Радою Європи*. **А. ц.** створив мережу під назвою «Група друзів» — співтовариство, що складається з держав та *організацій міжнародних*, що підтримують цілі **А. ц.**, і займається налагодженням широких мереж за участю організацій громадянського суспільства, діяльність яких присвячена розширенню сфери міжкультурного і міжрелігійного взаєморозуміння та співробітництва.

С. О. Божко, М. Г. Кононенко

Амае (Amae) Кішічіро (26.12.1943) — японський *дипломат*, закінчив Університет Хітотсубаші (1967); 1982–84 — начальник відділу іноземної преси Управління культурних зв'язків та зв'язків з громадськістю МЗС Японії; 1984–85 — начальник відділу преси Секретаріату міністра закордонних справ; 1985–87 — начальник відділу ООН Управління ООН МЗС; 1987–90 — радник посольства Японії в Республіці Корея; 1990–94 — радник посольства Японії в СРСР і Російській Федерації; 1994–95 — заступник генерального директора з питань преси та зв'язків з громадськістю Секретаріату міністра закордонних справ; 1995–98 — генеральний консул Японії в Гонолулу (США); 1998–2000 — генеральний директор Управління країн Близького і Середнього Сходу та Африки; 2000–02 — Надзвичайний і Повноважний Посол Японії в Сирії. В 2002–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол Японії в Україні.

В. І. Головченко

Амазонський пакт (El Pacto Amazonico) — субрегіональна економічна організація в Латинській Америці, до складу якої входять Болівія, Бразилія, Еквадор, Венесуела, Гаяна, Колумбія, Перу і Сурінам; створена в 1995 з ініціативи Бразилії, якій належить більша частина басейну р. Амазонка; юридичним фундаментом організації є Договір про амазонське співробітництво, що був підписаний 3.07.1978 в м. Бразиліа (Бразилія) й складається з 28 статей. Мета Амазонського пакту — прискорене і більш раціональне використання спільної (7 млн. км^2) і недостатньо освоєної території басейну Амазонки. Пактом передбачено проведення членами об'єднання спільних заходів по раціональному використанню природних ресурсів зони (ст. 1); забезпечення свободи торговельної навігації по Амазонці та її притокам для всіх країн — членів Амазонського пакту за умов дотримання місцевого законодавства (ст. 3); співробітництво в освоєнні гідроресурсів і будівництві ГЕС загального користування (ст. 5); раціональне використання та дослідження амазонської флори і фауни з метою підтримки екологічної рівноваги (ст. 7); співробітництво в сфері наукових досліджень і технології із залученням міжнародних структур (ст. 9); створення інфраструктури, особливо в транспортній сфері (наземної, річкової та повітряної) і зв'язку (ст. 10); розвиток роздрібної торгівлі товарами споживчого призначення в прикордонних областях країн — учасниць (ст. 12); розширення туризму, в тому числі з третіх країн (ст. 13). Дія договору поширюється не тільки на басейн р. Амазонка, але також і на будь-яку територію учасника пакту, яка за своїми географічними характеристиками тісно пов'язана з амазонською зоною (ст. 2). Пакт не порушує вже існуючі у країн-членів договори, не торкається прикордонних питань. Разом з тим, нові двосторонні або багатосторонні угоди країн-учасниць не повинні суперечити цілям Амазонського пакту. Вищим політичним органом Амазонського пакту є нарада міністрів закордонних справ країн-членів, яка проводиться в разі необхідності для визначення спрямованості спільної політики та оцінки процесів амазонського співробітництва (ст. 20). Виконавчий орган — Рада амазонського співробітництва, яка скликається не рідше одного разу на рік. Рада відслідковує хід виконання договору і рішень, які приймаються на зустрічах міністрів закордонних справ (ст. 21).

У 1998 Договір доповнений Протоколом про створення Організації та Постійного секретаріату. Постійний секретаріат заснований у 2002 для захисту регіональних інтересів і складається з п'яти підрозділів, які відповідають основним напрямкам діяльності: збереження та захист природних ресурсів; гармонізація освіти, технологій та науки відповідно до Управління знаннями та обміном інформацією для Амазонки (записані у Стратегічному порядку денному співробітництва регіону Амазонки 2010); координація транспорту, інфраструктури, комунікації та туризму; підтримка місцевого населення. Організація вирішує політичні, дипломатичні, стратегічні та технічні питання, відповідно до Договору та забезпечує втілення цілей Договору. Однією з функцій Організації є також співробітництво з усіма організаціями та ініціативами, які існують у районі р. Амазонки з питань інфраструктури, транспорту та комунікацій. Важливим елементом є співпраця з *Союзом південноамериканських націй (УНАСУР)*. Організація виходить з того, що Амазонка, маючи найбагатші природні ресурси на планеті, є основою майбутнього розвитку регіону і має бути збережена задля регіонального розвитку. Всі рішення в рамках пакту приймаються країнами — учасницями угрупування одноголосно. Договір є безстроковим і закритим для приєднання інших країн (ст. 27). Штаб-квартира організації знаходиться в м. Бразиліа; генеральним секретарем у липні 2012 став Роббі Девнарейн Рамлахан.

Н. В. Балюк, Г. Д. Хоменко

Аманмурадов Нурберди Аманмурадович (12.03.1961, с. Берекет, нині — Марійського велаяту, Туркменістан) — туркменський *дипломат*; у 1983 закінчив Туркменський сільськогосподарський інститут, у 1993 — Дипломатичну академію МЗС Російської Федерації за спеціальністю «сучасне міжнародне право». В 1983–84 — інженер ПМК-31 «Мургабремводбуд»; 1984–90 — заступник секретаря, секретар комітету комсомолу Туркменського сільськогосподарського інституту; 1990–92 — працював у центральному комітеті комсомолу і центральній раді Союзу молоді Туркменістану; 1994–96 — радник, начальник управління консульської служби, начальник відділу країн Азійсько-Тихоокеанського регіону МЗС Туркменістану; 1996 — перший радник посольства Туркменістану в Туреччині; 1996–2004 — консул генерального консульства Туркменістану в м. Стамбул; 2004–09 — посол Туркменістану в Туреччині; 2009–10 — посол Туркменістану в Таджикистані. З травня 2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол Туркменістану в Україні.

Р. К. Петюр

Аманулла-хан (Amanullah Khan) (1.06.1892, м. Пагман, Держава Афганістан — 25.04.1960, Цюрих, Швейцарська Конфедерація) — афганський державний діяч, третій син еміра Хабібули-хана, завдяки зв'язкам із молодоафганським рухом та підтримці армії прийшов до влади після загибелі батька з наміром добитися незалежності країни і її модернізації. 28.02.1919—9.06.1926 — емір, 9.06.1926—14.01.1929 — король Афганістану; здобув перемогу в третій англо-афганській війні 1919 (див.: *Англійсько-афганські війни*), згідно Равалпіндського попереднього мирного договору 8.08.1919 отримав право самостійних зовнішніх зносин і відмовився від британських фінансових субсидій, уклав *Афгансько-російський договір 1921* і остаточну мирну угоду з Великою Британією, а також рівноправні договори з Іраном, Італією, Німеччиною, Туреччиною і Францією та встановив із ними *дипломатичні відносини*. У внутрішній реформі здійснив низку прогресивних ліберальних реформ, у т. ч. запровадження «Основного закону» (конституції) Афганістану 10.04.1923, однак ініційована ним після 7-місячної зарубіжної подорожі 1928 чергова серія нововведень, спрямованих на запровадження парламентського устрою і технічний прогрес країни, спричинила реакційно-клерикальне повстання. Після втрати столиці у травні 1929 емігрував до Італії і Швейцарії, де залишався до смерті.

В. І. Головченко

Амарнська система дипломатії — *дипломатія* Стародавнього Єгипту першої половини епохи Нового царства, відомості про яку дійшли до нашого часу завдяки текстам Тель-ель-Амарнського архіву. Майже 400 глиняних табличок, що містять дипломатичну кореспонденцію аккадською мовою, датуються XIV ст. до н. е., коли в період царювання фараонів Аменхотепа III та Аменхотепа IV Єгипет ще залишався політичним гегемоном на Близькому Сході, але його вплив поступово зменшувався. Архів містить інформацію про відносини Єгипту з великими самостійними державами Стародавнього Сходу (Вавілоном, Сирією, Палестиною, Фінікією) та залежними від нього містами-державами Передньої Азії. Основну частку дипломатичної кореспонденції складають листи від правителів Азії, які визнавали верховну владу Єгипту; в них відображено складну політичну ситуацію того періоду — поступове зростання могутності хеттів, постійні повстання проти влади Єгипту у віддалених азійських володіннях. Документи архіву свідчать, що в період амарнської системи дипломатії вже існували чіткі правила звертання між рівними за статусом правителями (такими для фараонів Єгипту були царі Міттанні, касситського Вавілону, пізніше — хеттів та Ассірії), та між фараоном і царями підлеглих йому держав. У відповідності до приналежності самостійній або васальній державі визначалися статус і функції посланців, які прибували до Єгипту. При дворі фараонів Єгипту існував інститут посланців, які забезпечували відносини з країнами Азії, вони мали великі повноваження і були особами, наближеними до фараона. В амарнській системі дипломатії, що охоплювала значну частину Стародавнього Світу, значного поширення набула шлюбна дипломатія, звичайною для міждержавних зносин була практика обміну подарунками та сплата данини.

О. А. Борділовська

Американоцентризм — уявлення, згідно з якими США як носії особливої місії поширення свободи, *демократії* та справжніх культурних цінностей у світі, покликані твердо і надовго взяти на себе керівництво світом, що хаотично розвивається, стверджуючи в ньому принципи американської системи. Витоки **А.** пов'язані зі спробами протиставити Новий світ Європі, розглядаючи Америку як новий культурний простір, принципово інший світ. Квінтесенцією цього світогляду стала символічна фраза «Град на Пагорбі», написана проповідником Дж. Уїнтропом у 1630. Вона була навіяна віршами Євангелія від Матвія й означала образ Нового світу, що підноситься над світом Старим, в якому гріх і несправедливість тріумфували частіше, ніж святість і добро. Вважалося, що цей град зростає, і одного разу, згідно з прогнозом Т. *Джефферсона*, перетвориться на «імперію свободи». У липні 1845 в обіг входить поняття «передвизначення долі», вперше вжите редактором журналу «Демократік рев'ю» Джона О'Саллівена (див.: *«Визначеної долі» доктрина*). Згодом, у 1850 американський письменник Г. Мелвілл проголосив: «Ми, американці, — особливий, обраний народ, Ізраїль нашого часу. Ми несемо на собі тягар свободи світу».

Ключовим моментом американської винятковості є твердження про те, що США та їх народ відрізняються від інших народів як об'єднання людей, які приїхали з усього світу, але займають спільну позицію у відстоюванні певних істин, таких як свобода, невід'ємні *права людини*, демократія, республіканізм, верховенство закону, громадянські свободи, цивільні чесноти, загальне благо, справедливість і приватна власність. **А.** — характерна риса американського світогляду. Вважається, що США покликані стати форпостом розвитку нової досконалої культури, базованої на релігійній та громадянській свободі й рівноправності всіх соціальних і етнічних груп. Америка повинна поширити нові культурні цінності на всі регіони світу. У руслі цих ідей, зокрема, в січні 1917 Президент США В. *Вільсон* заявив, що американські принципи — це принципи всього людства. Він запропонував націям світу «прийняти президента *Монро доктрину* як доктрину для всього людства». Розквіт **А.** припадає на кінець XX ст., коли з *СРСР розпадом* США залишилися єдиною *наддержавою* у світі й у них з'явилися можливості та мотивація для здійснення глобальної перебудови та «поширення благ свободи» по всьому світу. Ідеї **А.** знаходять відображення у провідних зовнішньополітичних концепціях, створених американськими дослідниками у XX–XXI ст. (А. Мехен, Н. Спайкмен, З. *Бжезінський*, Ч. Краутхаммер, В. Крістол тощо).

Д. В. Табачник

Американська адміністрація допомоги (American Relief Administration, ARA) була створена рішенням Конгресу США 24.02.1919 для допомоги населенню європейських країн, що постраждали під час *Першої світової війни*. Ініціатор створення ARA, президент США В. *Вільсон* вважав, що продовольча допомога знизить ризик поширення в Європі комуністичних революцій. Директором ARA став майбутній президент Г. *Гувер*. Початкові 100 млн доларів США для ARA виділив Конгрес, проте основну частину бюджету організації становили благодійні внески приватних донорів. За 1919–23 ARA доставила в 23 європейські країни більше 180 млн продовольчих пайків, а також велику кількість ліків та одягу. Найбільше допомоги (20 % від її загальної кількості) отримала Польща; серед інших великих реципієнтів: Вірменія, Чехословаччина, уряд О. Колчака, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва й Королівство сербів, хорватів і словенців. За Ризьким (20.08.1921) та Лондонським (30.12.1921) договорами із РСФРР та Московським (10.01.1922) договором із УСРР, ARA погодилася надати допомогу голодуючим на радянських територіях. Спочатку, за рішенням ЦК РКП(б), допомога надходила переважно жителям Поволжя, потім її дію поширили на інші території, з квітня 1922 допомогу почали отримувати мешканці УСРР. Окрім продовольчих пайків, надсилалися медикаменти (зокрема, ліки проти тифу) та одяг. За два роки ARA надала допомоги на 78 млн. доларів США, у т. ч. більше 580 тис. тон продовольства, щоденно організація годувала близько 10 млн. осіб. Для голодуючих було відкрито більше 15 тис. їдалень, в системі розподілу продукції від ARA працювало 300 громадян США та 120 тис. громадян радянських республік. Діяльність ARA на радянських територіях була припинена влітку 1923, оскільки керівництво організації отримало інформацію про початок *експорту* радянською Росією зерна.

С. П. Галака

Американська громадянська війна 1861–65 — *війна* між північними та південними штатами США внаслідок загострення суперечностей щодо подальшого суспільно-економічного розвитку країни. Після обрання у 1860 президентом США А. *Лінкольна*, в США загострилася боротьба за скасування *рабства*, яке було основою економіки сільськогосподарських південних штатів. У відповідь південні штати заявили про вихід із США; у лютому 1861 було створено *Конфедерацію* південних штатів, до якої увійшли 11 з 34 штатів. У квітні 1861 створені Конфедерацією *збройні сили* захопили арсенали американської армії на Півдні. 15.04.1861 Лінкольн проголосив конфедератів заколотниками. Хоча на початковому етапі громадянської війни Конфедерація випереджала супротивника в озброєннях та якості офіцерського корпусу, Північ мала значну потенційну перевагу в військовому та економічному плані (22 млн населення проти 9 млн., близько 90 % промислового потенціалу та більше 95 % воєнних підприємств).

У 1861–62 жодна із сторін не домоглася принципової перемоги, хоча більших успіхів у боях досягли сили Конфедерації. Однак їм не вдалося захопити Вашингтон і домогтися швидкої перемоги, на чому й будувалися стратегічні плани війни Півдня. До того ж військово-морським силам Півночі вдалося встановити *блокаду* портів Конфедерації, що значно ускладнило зв'язок останньої із Великою Британією, яка надавала Конфедерації політичну та економічну допомогу. В другій половині 1862, після низки військових поразок та загрози втрати столиці, керівництво США пішло на політичну радикалізацію протистояння: було ухвалено низку законів, що забезпечували переведення сільського господарства на капіталістичні рійки, проведено чистку в армії, конфісковано власність заколотників, а також прийнято прокламацію про звільнення рабів у південних повсталих штатах (1.01.1863). Масова мобілізація в північних штатах, у тому числі й чорношкірих, дозволила досягти значної кількісної переваги над силами Конфедерації. Влітку 1863 наступив перелам у війні — після перемоги у битві під Геттісбергом (1–3.06.1863) армія Півночі завдала конфедератам ще кілька поразок, взяла контроль над р. Міссісіпі й фактично розділила територію Конфедерації навпіл. У 1864 сили Півночі остаточно встановили контроль над ходом бойових дій й примусили армії Конфедерації до *капітуляції* (найбільш боєздатна армія генерала Р. Лі капітулювала 9.04.1865, на початку літа війська Конфедерації остаточно склали зброю).

Важливою частиною Громадянської війни стала *дипломатія* Півночі та Півдня й позиції провідних

європейських держав щодо американського громадянського конфлікту. Очевидна економічна слабкість Конфедерації означала, що Південь може вести війну лише за умови підтримки зовнішніх сил; в якості ключового союзника для конфедератів виступила Велика Британія, яка прагнула послаблення США, зокрема, через побоювання за долю Канади. Зокрема, саме за британської допомоги конфедерати організували крейсерську війну на морі, яка стала серйозним випробуванням для американської зовнішньої торгівлі. Відповідно, головним завданням *дипломатії* Півночі було створення перешкод британській допомозі. Перемога Півночі у Громадянській війні не тільки призвела до скасування рабства, але й визначила індустріальний шлях розвитку США, стрімке поширення капіталістичних відносин по всій країні, в тому числі й у сільськогосподарських штатах. Збереження цілісності держави та її індустріалізація стали основою подальшого посилення США та їх поступового перетворення на одну з провідних держав світу.

С. П. Галака

Американська зона вільної торгівлі — див.: *Панамериканська зона вільної торгівлі.*

Американська конвенція про права людини 1969 (або Договір (Пакт) Сан-Хосе) — частина міжамериканської системи захисту *прав людини.* Конвенція була ухвалена 22.11.1969 на Міжамериканській дипломатичній конференції у Коста-Риці, де її підписали 19 з 26 американських держав, що брали участь у конференції. Конвенція набрала чинності у 1978 після її ратифікації одинадцятою *державою*; США підписали Конвенцію лише у 1977, але, як і Канада, досі не ратифікували її. В 1988 було укладено додатковий протокол до Конвенції, що розширив межі закріплених прав. У 1990 було прийнято протокол про скасування смертної кари. Американська конвенція про права людини містить традиційні громадянські та політичні права, а також економічні, соціальні і культурні права. За змістом вона переважно повторює права, що містяться у Міжнародному біллі прав людини та *Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод*, проте має і свої особливості. Згідно зі ст. 1 конвенції держави-учасниці «зобов'язуються поважати права і свободи, визнані в ній, і забезпечувати для всіх осіб, що перебувають під їхньою юрисдикцією, вільне і повне здійснення цих прав і свобод без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, економічного, станового або якогонебудь іншого соціального положення». Конвенція гарантує двадцять чотири позиції прав і свобод. Громадянські і політичні права, передбачені у главі II Конвенції, включають право на визнання правосуб'єктності (ст. 3); право на життя (ст. 4); заборону катувань (ст. 5); свободу від рабства (ст. 6); право на особисту свободу (ст. 7); право на справедливий суд (ст. 8); свободу від законів ex post facto (ст. 9); право на компенсацію (ст. 10); право на особисте життя (ст. 11); свободу совісті і релігії (ст. 12); свободу думки і вираження поглядів (ст. 13); право на відповідь (ст. 14); право на збори (ст. 15); свободу асоціації (ст. 16); права на сім'ю (ст. 17); право на ім'я (ст. 18); права дитини (ст. 19); право на громадянство (ст. 20); право на майно (ст. 21); свободу пересування і вибору місця проживання (ст. 22); право участі в державному управлінні (ст. 23); право на рівний захист (ст. 24); право на судовий захист (ст. 25). Глава III, що передбачає економічні, соціальні і культурні права, містить єдину ст. 26 під назвою «Прогресивний розвиток», яка наголошує на тому, що держави-учасниці зобов'язуються вживати заходів як внутрішньодержавних, так і в порядку міжнародної співпраці, зокрема з економічних і технічних питань, з метою поступового забезпечення повного здійснення прав, що випливають з економічних, соціальних, освітніх, наукових і культурних норм, закріплених у Статуті *Організації американських держав.* Додатковий протокол до Американської конвенції про права людини щодо економічних, соціальних та культурних прав (Договір Сан-Сальвадор) 1988 доповнив цю статтю правами на: працю та справедливі її умови (ст. 6–7); на страйк (п. b ст. 8); на соціальне забезпечення (ст. 9); на охорону здоров'я (ст. 10); на здорове навколишнє середовище (ст. 11); достатню їжу (ст. 12); на освіту (ст. 13); на досягнення культури, мистецтва, науки і техніки (ст. 14); на створення та захист родини (ст. 15); правами дітей (ст. 16); правами людей похилого віку (ст. 17); правом інвалідів на захист (ст. 18).

До особливостей Конвенції порівняно з іншими аналогічними документами слід віднести, серед іншого, охорону права на життя з моменту зачаття (п. 1 ст. 4), «право на відповідь» (ст. 14) — право кожної людини, що постраждала в результаті помилкових або образливих заяв або ідей, поширених серед широкої громадськості регульованим законом засобом інформації, на відповідь або на внесення виправлення, використовуючи ті ж інформаційні канали на умовах, які можуть бути визначені законом тощо. Значна частина Конвенції присвячена засобам захисту встановлених прав. Ст. 33 Конвенції визначає два органи, які мають компетенцію заслуховувати питання, що стосуються виконання зобов'язань, узятих на себе державами — учасницями Конвенції: Міжамериканську комісію з прав людини та Міжамериканський суд з прав людини.

В. В. Мицик

Американський комітет друзів на службі суспільству (American Friends Service Committee), АКДСС (AFSC) — лауреат *Нобелівської премії миру* за 1947; створений у м. Філадельфія (штат Пенсільванія) 4.06.1917 релігійним товариством квакерів, які відмовилися від насильства в ім'я любові, співчуття і миру. *Колонію* Пенсільванія в Північній Америці було засновано в середині XVIII ст. саме квакерами, які однаково ставилися до всіх людей, незалежно від майнового стану, раси чи статі. Вони піклувалися про ув'язнених і божевільних, боролися за права жінок, домагалися скасування смертної кари, брали участь у діяльності Американського товариства миру. На знак протесту проти вступу США до *Першої світової війни* в 1917 квакери, переконані в тому, що *війна* суперечить волі Божій, утворили АКДСС і розробили програму альтернативної цивільної служби на противагу військовій. Під час Першої світової війни АКДСС збирав пожертви, одяг, продукти харчування, котрі направлялися *переміщеним особам* до Франції. Разом з британськими квакерами організовувалися групи молодих людей, що направлялися у Францію для надання медичної допомоги, ремонту будинків, на допомогу фермерам у відновленні зруйнованих під час війни полів і заснуванні пологового будинку.

Після закінчення війни в 1918 АКДСС почав працювати в Росії, Сербії, Польщі, де допомагав дітям-сиротам та жертвам голоду і хвороб, згодом діяльність поширилась на Німеччину та Австрію. Протягом 1921–23 група Друзів знаходилася в Радянській Росії, рятуючи голодуючих Поволжя. У період між двома світовими війнами були створені чотири секції цієї організації: міжнародна, міжрасова, миру, внутрішньодержавної діяльності. Всі вони опікувалися проблемами за різними напрямами: допомагали жінкам і дітям під час *громадянської війни в Іспанії 1936–39*; сприяли євреям в еміграції з передвоєнної гітлерівської Німеччини.

У роки *Другої світової війни* АКДСС надав допомогу біженцям від режиму *Віші уряду* (Франція), підтримував американців японського походження під час їх *інтернування.* Після закінчення війни Друзі допомагали у відбудові Європи, Японії, Індії та Китаю. У 1947 допомагали біженцям під час розділу Британської Індії і в секторі Гази. В часи міжблокового протистояння Друзі допомагали цивільним особам під час *Корейської війни 1950–53*, угорської революції 1956, *війни за незалежність Алжиру* і в нігерійській *Біафрі.* Починаючи з 1966, АКДСС розробив програми допомоги дітям і надавав медичне приладдя і протези для цивільних осіб як у Південному так і Північному В'єтнамі. В обхід *Державного департаменту США* відправляв медикаменти в Північний В'єтнам через Канаду. Протягом усієї *В'єтнамської війни 1964–75* Друзі надавали консультативну допомогу молодим американським чоловікам та пропагували християнський *пацифізм.*

У Центральній Америці Друзі фінансували сирітські притулки, надавали легальну допомогу політв'язням та їхнім родинам. У 1984 АКДСС доставив гуманітарний вантаж мешканцям Нікарагуа, в 1985 аналогічна акція проведена в постраждалому від землетрусу Мехіко. Організація надає допомогу народам Африки, змученим посухою і голодом. У Сполучених Штатах АКДСС підтримує рухи за громадянські права і права афро-американців, корінних американців, американців мексиканського походження і американців азійського походження. З 1970-х АКДСС активно працював у рамках руху за мир, зосереджуючи свою увагу на зупинені виробництва і розгортання ядерної зброї. Діяльність організації була високо оцінено світовою спільнотою: в 1947 АКДСС став співлауреатом Нобелівської премії миру разом з ще однією квакерською

організацією — Радою друзів на службі суспільству. З післявоєнного часу і до наших днів АКДСС продовжує допомагати жертвам війни, *тероризму міжнародного*, несправедливості і гноблення в усьому світі, не тільки підтримуючи життєві сили, але і зміцнюючи дух. Друзі намагаються вирішувати проблеми бідності, голоду, *прав людини* і здоров'я в США і інших країнах, аби покінчити із ненавистю і страхами, повернути людині любов і віру, сприяти в такий спосіб справі загального миру. Своїм девізом АКДСС у 1967 обрало слова «Подивимося, що може зробити любов».

П. В. Бовсунівський

Американсько-англійська війна 1812–14 — збройний конфлікт між США і Великою Британією, приводом до якого стали систематичні порушення прав американського торговельного нейтрального судноплавства з боку Великої Британії, насильницьке захоплення кораблів США з їх екіпажами. Велика Британія, яка брала участь у *війні* проти Франції, запровадила суворі торговельні обмеження у відповідь на встановлення *Наполеоном I континентальної блокади*. Розв'язанню війни сприяли також експансіоністські настрої в Конгресі США, де «військові яструби» на чолі зі спікером Г. Клеєм обґрунтовували необхідність загарбання Канади і «витіснення» Британії з північноамериканського континенту; їх підтримувала адміністрація президента Дж. *Медісона*. 18.06.1812 Конгрес офіційно оголосив війну Великій Британії, головним театром бойових дій став кордон між США і британською колонією — Канадою. Але вже перші битви для американців були невдалими, хоча в липні американські війська вступили на територію Канади, уже в серпні вони відступили до Детройта і здали його англійцям без бою. У квітні 1813 американці захопили місто Йорк (зараз Торонто), де пограбували й спалили будівлю законодавчого зібрання Канади, але потім англійці блокували їх на канадському боці Ніагари. Американський флот отримав перемоги в битвах на озері Ері у вересні 1813 та на озері Шамплейн у вересні 1814, а також у кількох морських сутичках, але не зміг прорвати англійську *блокаду морську*, що завдало економіці США значної шкоди. У серпні 1814 британські експедиційні сили висадилися в Чесапікській затоці у Вірджінії і, рухаючись на північ, захопили Вашингтон. У відплату за спалений Йорк англійці підпалили Капітолій, Білий дім, інші урядові установи. Але у вересні 1814 спроба англійського десанту захопити Балтімор було невдалою. З серпня 1814 в м. Гент (нині — Бельгія) розпочалися мирні переговори між США і Великою Британією, що увінчалися підписанням *Гентського договору 1814*, який відновив довоєнний стан.

Б. М. Гончар

Американсько-англійська конвенція 1818 підписана 20.10.1818 в Лондоні; визначала питання рибальства, кордонів і повернення рабів, забраних англійцями в роки *американсько-англійської війни 1812–14*. Кордоном між британськими володіннями і США від озера Лісне до Скелястих гір визначався 49° північної широти (ст. 2). Велике значення мала ст. 3, яка проголошувала вільною і відкритою для освоєння громадянами США і підданими Великої Британії величезну територію північно-західної Америки — від Скелястих гір до узбережжя Тихого океану (Орегону) протягом 10 років, незалежно від претензій будь-якої іншої країни (Іспанії чи Росії). Статті конвенції про правила рибальства біля Атлантичного узбережжя Північної Америки стали правовою базою для наступних угод із цього питання до 1912.

Б. М. Гончар

Американсько-англійський договір 1794 про дружбу, торгівлю та мореплавство (договір Джона *Джея*) — підписаний 19.11.1794 у Лондоні британським міністром закордонних справ Ґренвілем і спеціальним уповноваженим американського уряду Дж. Джеєм. Потреба у врегулюванні спірних питань виникла з початком англійсько-французької війни (див.: *Антифранцузькі коаліції*), яка супроводжувалась впровадженням жорстких заходів репресивного характеру з боку британського флоту щодо американських торгових суден. Згідно договору британські кораблі отримували право вільного заходу в усі порти США, в той час як американські такого права не мали; обмежувався тоннаж суден, що вели торгівлю з Великою Британією та її колоніями. Кораблям США дозволявся вивіз товарів виключно для внутрішнього споживання. З території Вест-Індії заборонявся вивіз товарів стратегічного характеру (патока, какао, кава, бавовна). Встановлювався режим вільного судноплавства по Міссісіпі. Договір також врегульовував питання відшкодування збитків англійцям від конфіскації майна під час *Війни за незалежність у Північній Америці 1775–83*. Створювались спільні комісії для визначення американсько-канадського кордону. Договір ратифікований Сенатом 24.06.1795 із застереженням щодо неприйнятності пунктів про правила торгівлі із Вест-Індією. Остаточно це питання врегулювали на користь США 1830, а питання про уточнення американсько-канадського кордону в 1842.

С. О. Маковський

Американсько-англійський договір 1850 про Панамський канал (Договір Клейтона—Булвера) — підписаний 19.04.1850 в Вашингтоні держсекретарем США Дж. Клейтоном та британським посланником Г. Булвер-Літтоном; став компромісною угодою між США і Великою Британією щодо майбутнього каналу між Тихим та Атлантичним океанами. Британія, занепокоєна зростанням американської присутності в Панамі, під приводом підтримки зазіхань маріонеткового короля Москітного берега в Нікарагуа, в 1848 окупувала гирло річки Сан-Хуан з м. Грейтаун, на одній із можливих трас каналу. Різке посилення британської присутності в Центральній Америці спричинило загострення англо-американських відносин. У Вашингтон прибув британський уповноважений Булвер-Літтон, який узгодив з Клейтоном умови договору. Дві держави домовилися про спільне використання майбутніх міжокеанських комунікацій (каналів і залізниць), гарантували їх *нейтралітет* і доступ до них дружніх країн. США і Британія зобов'язалися не окупувати і не підпорядковувати своїй владі будь-яку частину Центральної Америки. Практично це означало, що Лондон втрачав Москітний берег і послабив свої позиції в Нікарагуа і Коста-Рика. Хоча США нічого не придбали, співвідношення сил у боротьбі за Карибські країни змінилось на їх користь, що полегшило проникнення в цей регіон. Новий американсько-англійський договір 1901 (договір Хея—Паунсфота) передавав право на спорудження каналу та його управління США.

Б. М. Гончар

Американсько-англійський договір про поділ Орегону 1846 (Орегонський договір) — договір про розмежування території США і Великої Британії і північно-західній Америці, підписаний 15.06 у Вашингтоні держсекретарем Дж. *Б'юкененом* і британським посланником Р. Пекенхемом. За *американсько-англійською конвенцією 1818* дві держави спільно володіли цією спірною територією, але зі збільшенням кількості переселенців на Захід орегонським трактом (через Скелясті гори до Тихого океану) посилилися вимоги включити у склад США район на захід від Скелястих гір, що спускався в долину річки Колумбія і був відомий як орегонські землі. Американські колоністи створили органи самоуправління та прийняли конституцію т. зв. «території Орегон». Прагнення США до ствердження на берегах Тихого океану надало вимогам приєднання Орегону до США загальнонаціональний характер. Переселенці хотіли, щоб північний кордон з британськими володіннями проходив на північ від острова Ванкувер по паралелі 54°40′, і 1844 президент США Дж. Полк використав гасло «54–40 або війна» в своїй передвиборчій кампанії, яка принесла йому перемогу. У боротьбі за Орегон була сформульована також *«визначення долі» доктрина*, що обґрунтовувала право США на всю Північну Америку. 27.04.1846 Конгрес прийняв рішення про відмову від режиму спільного з Великою Британією освоєння орегонських земель. Почалися переговори з англійцями, які наполягали, щоб кордон проходив річкою Колумбія; зрештою, 1846 британський міністр закордонних справ лорд Абердін і президент Полк прийшли до компромісної угоди: кордон був проведений по 49-й паралелі до Тихого океану, але без острова Ванкувер, що залишався в складі британських володінь. Англійці отримали право вільної навігації на річці Колумбія.

Б. М. Гончар

Американсько-англійські «особливі відносини» — термін, що використовується для характеристики двосторонніх амер.-брит. відносин; набув ужитку в 1946 після промови В. *Черчілля* у Фултоні та свідчить про неординарність і певну специфіку відносин між двома країнами. **А.-а. «о. в.»** є довготривалим та неоднозначним процесом, що мав певні особливості на різних етапах розвитку й відіграв важливу роль у формуванні новітньої системи *міжнародних відносин*. Весь комплекс міждержавних

зв'язків США і Великої Британії здійснюється на основі спільності мови, історії, традицій, культурних і духовних чинників, що об'єктивно зближує американську і британську *нації* й визначає життєву потребу в їхніх двосторонніх відносинах. Феномен **А.-а. «о. в.»**, які ефективно функціонують і досі, полягає в тому, що вони не були декларовані в жодних міждержавних документах, ніде не визначалося конкретних меж, сфер діяльності чи властивостей таких стосунків, не вказувалося відповідних прав чи зобов'язань *держав* одна щодо одної у цих стосунках. **А.-а. «о. в.»** є істор. феноменом XX ст., що був започаткований упродовж *Другої світової війни*. На Квебекській конференції 1943 брит. прем'єр-міністр В. Черчілль і президент США Ф. *Рузвельт* досягли домовленості про створення атомної бомби й узгодили свої зобов'язання щодо нової зброї (див.: *Квебекська угода 1943*). Ф. Рузвельт, який прагнув використати Велику Британію для реалізації власних стратегічних імператив, надав значного розвитку ідеї про тісний зв'язок обох *держав*, а володіння ядерною зброєю й технологіями її виготовлення могло призвести до англ.-амер. домінування в повоєнному світі, що задовольняло імперські амбіції офіц. Лондона. Щоправда, англ.-амер. угоди 1946 та 1948 закріпили за Британією статус молодшого партнера в ядерній співпраці, і все ж, офіц. запровадження в 1958 англ.-амер. співробітництва в ядерній галузі ставило Велику Британію щодо її відносин зі США в особливе становище з погляду *третіх держав*. Для Великої Британії рівень **А.-а. «о. в.»** мав неабияке значення в політ. сенсі, з огляду на втрачену можливість самостійно впливати на вирішення міжнар. проблем. Певний час таке становище задовольняло брит. інтереси та підтримувало проімперські настрої д-ви, але офіц. Лондон добре уявляв, що опинився в безпосередній військ.-політ. залежності від Вашингтона. У розвиткові **А.-а. «о. в.»** вирішальним був чинник зовн. загрози — він визначав головний зміст співробітництва обох країн. Нім. загроза спричинила виникнення, а рад. обумовила континуїтет **А.-а. «о. в.»** за часів протистояння Схід — Захід. Збереження **А.-а. «о. в.»** стало в 1960-ті суттєвою перепоною вступу Лондона до *Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)*, у чому були зацікавлені США для посилення свого впливу в Європі, надаючи Великій Британії роль «будівельника мосту» між Зах. Європою та США. Позитивне ставлення США щодо вступу Великої Британії до «Спільного ринку» було також зумовлене їхнім бажанням переорієнтації брит. *зовнішньої політики* на Європу, де Лондон мав відіграти провідну роль у зміцненні «європейської опори» *НАТО*. Тому президент Франції Ш. де *Голль* небезпідставно вважав Велику Британію амер. «троянським конем» і двічі (1963 і 1967) накладав вето на її вступ до ЄЕС. Із приходом до влади в 1979 консервативного уряду на чолі з М. *Тетчер* спостерігалось швидке пожвавлення **А.-а. «о. в.»**. Прем'єр-міністр всіляко підтримувала амер. ініціативи у військ. сфері, зокрема заходи щодо розташування нового покоління амер. ядерної зброї на європ. континенті та власне на території Великої Британії, здійснення натовської стратегії модернізації та контролю над озброєнням (саме з брит. військових баз амер. літаки здійснювали каральні операції проти Лівії в 1986). М. Тетчер виконала також своєрідну посередницьку місію в налагодженні амер.-рад. порозуміння та закінченні *«холодної війни»*. У свою чергу США надали суттєвої підтримки Великій Британії під час *англійсько-аргентинського конфлікту 1982*. Варто зазначити, що «о. в.» ефективно розвиваються за умови взаємної прихильності і дружніх стосунків між лідерами обох держав, прикладом такої плідної співпраці можуть слугувати відносини між Г. *Макміллaном* та Дж. *Кеннеді*, М. Тетчер та Р. *Рейганом*, Дж. *Мейджором* та Дж. Г. В. *Бушем*, Е. *Блером* та В. *Клінтоном*, Е. Блером та Дж. В. Бушем.

Водночас у процесі еволюції **А.-а. «о. в.»** відомими є випадки неузгодження й непорозуміння між партнерами. Йдеться, напр., про припинення американцями дії угоди з *ленд-лізу* в 1945, розходження в поглядах щодо офіц. визнання КНР в 1950 і встановлення з нею *дипломатичних відносин*, непорозуміння щодо вирішення Палестинської проблеми впродовж 1945–48. **А.-а. «о. в.»** зазнали серйозного удару під час *Суецької кризи 1956*, коли США не підтримали свого брит. партнера. Це призвело до натягнутості відносин між двома д-вами, і Велика Британія відчула ненадійність заокеанського союзника. Взагалі на 1960—70-ті припадає чи не найгірший період розвитку **А.-а. «о. в.»**. Велика Британія відмовилась воювати разом зі США у В'єтнамі, хоча й не засудила амер. *агресію*. У 1983 мала місце неузгоджена зі Сполученим Королівством *висадка військ США на Гренаді*, члені брит. *Співдружності Націй*, без попереднього повідомлення Лондона. Водночас *біполярність* у системі міжнар. відносин була вагомим чинником для подолання тих непорозумінь, що виникали. В умовах постбіполярності **А.-а. «о. в.»** відігравали якісно іншу роль, набули для офіц. Вашингтона вагомого значення для дип. впливу на подальший розвиток НАТО. Велика Британія стала не лише своєрідним «мостом» США до Європи, а й найважливішим форпостом на континенті для підтримки та подальшого впровадження свого впливу, а також виправдання амер. агресивних акцій і надання їм «союзницького» характеру. Після трагічних подій 11.09.2002 значно посилено не лише взаємодію обох д-в, а й безпосередній вплив Сполученого Королівства на США, що стали переважно «англосаксонським» єдиним цілим у військ. галузі та сфері безпеки. У ході операції «Шок і тремтіння» (2003) в Іраку було продемонстровано повну синхронізацію дій Вашингтона й Лондона. На сучас. етапі **А.-а. «о. в.»** залишаються одним із винятково важливих зовн.-політ. напрямків для обох країн, які засновані на спільних поглядах і цінностях і відіграють домінантну роль у світовій політиці загалом. Вони пов'язують і узалежнюють обидві держави настільки, що найповніше реалізувати свої національні інтереси вони можуть лише разом. І США, і Сполучене Королівство потребують взаємної підтримки і збереження **А.-а. «о. в.»**, це залишається одним із головних аспектів їхньої зовн. політики. «Унікальність та необхідність» **А.-а. «о. в.»** була підтверджена лідерами обох країн під час візиту Д. *Камерона* до США у березні 2012.

Н. Л. Яковенко

Американсько-британський договір про взаємну оборону 1958 — двостороння угода про розширення і поглиблення співробітництва в тому числі і у сфері ядерної зброї; підписаний 3.07.1958. Замінила «Угоду про співробітництво в області інформації з атомної тематики для взаємних цілей оборони» між Великою Британією і США від 1955. Була підписана після успішного випробування першою водневої бомби. Угода передбачала обмін секретною інформацією, що стосувалась ядерної зброї, розробку планів захисту від *зброї масового знищення*, підготовку кадрів, спільну розробку засобів доставки ядерної зброї, обмін ядерними матеріалами, надання полігонів для ядерних випробувань, проведення спільних досліджень в ядерних лабораторіях США. З метою успішного обміну інформацією було створено Управління з координації питань в ядерній області (Atomic Coordination Offices). У рамках цієї угоди США передавали Великій Британії інформацію стосовно «ядерного пристрою W28», який пізніше став вироблятись в Англії під назвою Ред Сноу і став основою для головної частини британської ракети Блю Стіл класу «повітря-земля» для стратегічних бомбардувальників «Вулкан-В.2» і «Віктор-В.2». Угода є безстроковою за умови продовження її кожні 10 років.

В. Ю. Крушинський

Американсько-іспанська війна 1898 — збройний конфлікт між Іспанією і США, викликаний експансіоністськими устремліннями США щодо іспанських колоніальних володінь. Зовнішнім приводом до *війни* стало невдоволення американської громадськості становищем на Кубі, де Іспанія вдалася до надзвичайно жорстоких засобів придушення повстання кубинців, які з 1895 розпочали новий етап боротьби за свою *незалежність*. З 1896 повстання проти іспанців розпочалося і на Філіппінах. Безпосереднім поштовхом для початку війни став вибух американського броненосця «Мен» 15.02.1898 на рейді Гавани. 11.04 президент США В. *Мак-Кінлі* звернувся до Конгресу із закликом здійснити «силове замирення Куби». Право США на втручання в іспансько-кубинський конфлікт він обґрунтував комерційними інтересами американців і необхідністю встановити на Кубі порядок і стабільний уряд. 20.04 Конгрес визнав незалежність Куби і висунув вимогу до Іспанії, щоб та вивела війська і морські сили з острова та кубинських територіальних вод. Проголошувалася також відмова США від намірів анексувати Кубу. У відповідь на оголошення американцями блокади Куби Іспанія 23.04 оголосила війну США. 25.04 Конгрес США прийняв резолюцію про оголошення стану війни з Іспанією.

Війна, що продовжувалася близько трьох місяців, закінчилася поразкою Іспанії. За французько-

го посередництва 12.08 було укладено угоду про перемир'я. 10.12.1898 Паризький мирний договір завершив війну, він передбачив відмову Іспанії від прав на Кубу, передачу США Пуерто-Рико та інших островів у Вест-Індії, а також тихоокеанського острова Гуам. США отримали також Філіппінські острови, сплативши Іспанії за нього у якості компенсації 20 млн доларів. Іспанія відмовилася поступитися США Каролінськими островами, які разом з Маріанськими (окрім о. Гуам) 1899 були продані Німеччині. Куба, хоч і стала республікою, була окупована військами США, які фактично встановили на острові свій *протекторат*. Війна означала перетворення США в колоніальну державу, зміцнення їх позицій у басейні Карибського моря і на підступах до Східної Азії, а також завершила витіснення Іспанії з Латинської Америки і стала важливою віхою в практичному здійсненні *Монро доктрини*.

Б. М. Гончар

Американсько-китайські комюніке 1972–82. Загострення китайсько-радянської конфронтації в другій пол. 1960-х (див.: *Китайсько-радянський прикордонний конфлікт 1969*) та посилення впливу КНР в країнах *«третього світу»* призвели до значних структурних змін в азійсько-тихоокеанській регіональній системі й фактичного руйнування регіональної біполярності. Пошук керівництвом КНР зовнішньої підтримки для реформ у державі, а також зміни, яких зазнав стратегічний курс США у світовому протистоянні з СРСР (див.: *Ніксона доктрина*) створили сприятливі умови для нормалізації американсько-китайських відносин. У липні 1971 держсекретар США Г. *Кіссінджер* здійснив таємний візит до КНР з метою узгодження з пекінським керівництвом умов нормалізації американсько-китайських відносин. У серпні 1971 США виступили з ініціативою передати КНР місце постійного члена *Ради Безпеки ООН*, яке належало Тайваню (див.: *Тайванська проблема*), за умови збереження за останнім статусу члена *ООН*. Ця пропозиція не була прийнята Пекіном, і в жовтні 1971, коли КНР було прийнято до ООН, Тайвань добровільно вийшов з цієї організації, щоб уникнути виключення.

Умови нормалізації американсько-китайських відносин було закріплено в Спільному комюніке (Шанхайське комюніке), підписаному 27.02.1972 у Шанхаї під час візиту президента США Р. *Ніксона* до КНР (21–28.02.1972). Сторони погодилися, що основою для розвитку відносин між ними мають стати принципи взаємної поваги *суверенітету* та територіальної цілісності, невтручання в справи інших держав, мирне співіснування та взаємовигідне співробітництво. КНР і США погодилися з необхідністю нормалізації двосторонніх відносин. Водночас встановлення *дипломатичних відносин* між двома державами не відбулося. У Спільному комюніке 1972 наголошувалося на відмові сторін від спроб встановити свою гегемонію в АТР, а також на недопущенні встановлення такої гегемонії будь-якою *третьою державою*. Фактично США відмовились від політики подвійного стримування СРСР та КНР у регіоні на користь стримування лише СРСР, в тому числі й завдяки узгодженим із КНР діям. Але у документі не було вирішено центральне протиріччя, що залишалось між США та КНР — питання щодо американської підтримки Тайваню. КНР підкреслила, що дотримується принципу «одного Китаю», вважає Тайвань невід'ємною частиною власної території і наполягає на негайному виведенні американських військ з Тайваню. США зобов'язались евакуювати з острова свої військові об'єкти, розірвати в майбутньому дипломатичні відносини з Тайванем та денонсувати американсько-тайванський договір 1954.

Під час візиту до КНР помічника президента США з питань національної безпеки Г. Кіссінджера (15–19.02.1973) сторони домовилися про обмін місіями зв'язку, на які до встановлення дипломатичних відносин покладалось завдання здійснення офіційних американсько-китайських контактів. З приходом у КНР до влади *Ден Сяопіна* та проголошенням у грудні 1978 курсу на інтенсифікацію господарських реформ було закріплено зовнішньополітичну орієнтацію КНР на співробітництво з США та Японією (12.08.1978 було підписано *китайсько-японський Договір про мир та дружбу*), які могли надати необхідну КНР економічну допомогу. В свою чергу, протягом 1978 США усунули усі формальні перешкоди для встановлення дипломатичних відносин з КНР: з Тайваню було виведено американські війська, офіційні відносини з Тайбеєм перетворено на неофіційні, денонсовано американсько-тайванський Договір про спільну оборону 1954. У травні 1978 президент США Дж. *Картер* заявив, що США не заперечуватимуть проти продажу КНР західноєвропейськими державами озброєнь. 1.01.1979 у Вашингтоні під час візиту Ден Сяопіна до США було підписано Спільне комюніке (його текст оприлюднений у КНР та США 15.12.1978), яким сторони проголошували встановлення дипломатичних відносин між КНР та США, підтверджували принципи, закладені в Шанхайському комюніке, а також погоджувались укласти двосторонні угоди про співробітництво в торговельній, промисловій, науковій та інших сферах (перша така угода — про торгівельні відносини — була підписана 7.07.1979 в Пекіні).

Але навіть після встановлення дипломатичних відносин між КНР та США і формального розриву останніми дипломатичних відносин із Тайванем, питання про американську підтримку Тайваню залишалося найгострішим у двосторонніх відносинах. На тлі їхнього погіршення внаслідок засудження США застосування КНР збройних сил проти В'єтнаму в лютому–березні 1979, а також у зв'язку з приходом до влади адміністрації президента США Р. *Рейгана* (1980), яка не поділяла прокитайської політики своїх попередників у АТР, віддаючи перевагу посиленню існуючих військових союзів, передусім із Японією, Вашингтон відмовлявся повністю розірвати відносини з офіційним Тайбеєм. У 1979 конгресом США було прийнято закон про відносини з Тайванем, який дозволяв зберегти їх фактично в попередньому обсязі й продовжувати продаж «бунтівному острову» зброї. Збереженню активності американсько-китайських відносин певною мірою сприяла міжнародна обстановка, що склалася внаслідок введення радянських військ в Афганістан. Щоб послабити негативні наслідки американсько-тайванського співробітництва для відносин США з КНР, Вашингтон пішов на прийняття нового Спільного комюніке (підписане 17.08.1982) під час візиту держсекретаря США Дж. *Шульца* до КНР. США зобов'язались утримувати обсяги постачання зброї на Тайвань на рівні, що склався в попередні роки, та поступово скорочувати ці обсяги. Однак, погоджуючись із дотриманням принципу «одного Китаю», США не відмовились від політики підтримки фактичної незалежності Тайваню. Водночас КНР підтвердила намір вирішувати тайванську проблему мирним шляхом. Підписанням американсько-китайських комюніке було оформлено взаємне визнання двох держав та закріплено нормалізацію їх відносин, створено підгрунтя для розвитку економічного співробітництва та стабілізації міжнародної ситуації в АТР. Водночас, протиріччя, що виникли між державами після проголошення КНР, залишались невирішеними та продовжували значною мірою визначати характер американсько-китайських відносин.

В. Ю. Константинов

Американсько-корейський договір 1882 про мир, дружбу, торгівлю та мореплавання — підписаний 22.05.1882 у м. Чемульпо (нині — Інчхон, Республіка Корея). Договір обмежував державний *суверенітет* Кореї і надавав великі привілеї американському капіталу, передбачав встановлення *консульських* і *дипломатичних відносин*, надання американцям права *екстериторіальності* та свободи торгівлі на умовах найбільшого сприяння в трьох корейських портах, вже відкритих для Японії у відповідності з корейсько-японським договором 1876. США брали на себе зобов'язання надавати «послуги з метою мирного врегулювання» ускладнень у відносинах Кореї з *третьою державою*. Порушуючи це зобов'язання США сприяли японській експансії, а за таємною угодою Тафта—Кацура 27.07.1905 санкціонували загарбання Кореї Японією. Комодор (старший офіцер) американського військово-морського з'єднання Р. У. Шуфельд, який уклав американсько-корейський договір, не мав необхідних повноважень, але Сенат США дав згоду на його *ратифікацію*, лише висловивши надію, що цей випадок не стане прецедентом.

Б. М. Гончар

Американсько-корейський договір про взаємну оборону 1953 — підписаний 1.10.1953 у Вашингтоні між США і Республікою Корея на необмежений термін; набув чинності 17.11.1954. Його укладення невдовзі по завершенні *Корейської війни 1950–53* було зумовлено необхідністю закріпити позиції США на Корейському півострові, здобуті впродовж бойових дій та забезпечити існування проголошеної за американської підтримки Республіки Корея, що займала південну частину півостро-

ва. За договором сторони зобов'язувались проводити двосторонні консультації в разі виникнення загрози їх політичній незалежності, безпеці з боку третьої сторони, спільно та самостійно розвивати і підтримувати засоби стримування збройній *агресії*. Сторони визнавали будь який збройний напад на території в Тихоокеанському регіоні, що належать одній із сторін або перейдуть у їхню юрисдикцію у повній відповідності до *норм міжнародного права* після набуття договором чинності, загрозою безпеці обом сторонам та зобов'язувались протидіяти спільній загрозі. Республіка Корея надавала *збройним силам* США право розпоряджатися власною територією та повітряним простором у відповідності до двосторонніх домовленостей. У процесі *ратифікації* угоди американським Сенатом було зроблено роз'яснення, що вона не передбачає зобов'язання жодної із сторін надавати військову допомогу іншій за винятком прямого збройного нападу на неї з боку третьої сторони, і США нададуть військову допомогу лише в разі вторгнення іншої держави на територію, що перебуває під адміністративним контролем Республіки Корея. Це роз'яснення згодом стало невід'ємною частиною договору (його текст було передано корейській стороні нотою від 28.01.1954, Сеул погодився включити роз'яснення до тексту договору нотою від 1.02.1954). На підставі угоди на території Республіки Корея розташовані американські бази і війська (біля 37 тис. вояків). Військовий союз, фактично створений за договором, розглядається США як засіб стримування потенційної агресії КНДР проти Республіки Корея.

В. Ю. Константинов

Американсько-кубинський договір 1903 (Угода про вугільні та військово-морські станції) — *договір міжнародний двосторонній*, укладений 16.02.1903 в Гавані; 23.02.1903 підписаний президентом США Т. *Рузвельтом*. Згідно з **А.-к. д.** США отримали право на безстрокову оренду зони затоки Гуантанамо та затоки Онда з метою розташування там військово-морських станцій та станцій забезпечення. При цьому США визнавали *суверенітет* Республіки Куба щодо цих зон, одночасно встановлюючи над ними свій контроль і юрисдикцію на принципах *екстериторіальності*. За кубинськими торговельними суднами зберігалося право вільно заходити у води обох заток. Термін оренди не визначався. 2.07.1903 сторони підписали Угоду про встановлення меж військово-морської станції Гуантанамо і затвердили Регламент оренди військово-морських і вугільних станцій, відповідно до якого визначалася щорічна орендна платня у розмірі «2000 песо в золотій валюті США», скасовувалися мита на матеріали, що імпортувалися в зону військово-морських станцій, заборонялося використовувати надані території для створення промислових об'єктів або ведення торговельної діяльності. **А.-к. д.** був частиною поправки Платта, включеної до Конституції Куби у вигляді додатку та до Постійного договору про відносини між Кубою та США від 22.05.1903 у вигляді статей договору. У 1934 був підписаний новий договір про відносини між Кубою та США, який відмінив Постійний договір про відносини 1903 та поправку Платта, а також уточнив, що припинення оренди Гуантанамо обумовлювалося укладенням відповідної двосторонньої угоди або відмовою США від оренди. У затоці Онда США так і не скористалися перевагами, що надавалися Угодою 1903, натомість у Гуантанамо була створена військово-морська база США.

Н. М. Весела

Американсько-мексиканська війна 1846—48 виникла внаслідок експансіоністських прагнень Вашингтона; Мексика категорично відмовлялася визнати приєднання Техасу до США і у відповідь на рішення Конгресу і уряду США про *Техасу анексію* Мексика 28.03.1845 розірвала *дипломатичні відносини*. Подальша *експансія* США була направлена на розширення кордонів Техасу до річки Ріо-Гранде (див.: *Ріо-Гранде конфлікт 1846*) і приєднання мексиканських територій Каліфорнії та Нової Мексики. Спочатку США вдалися до дипломатичних засобів (див.: *Слайдела місія 1845*), а згодом до застосування військової сили. В кінці квітня — на початку травня 1846 американські війська спровокували на Ріо-Гранде військові сутички з мексиканськими патрулями, і 13.05.1846 США формально оголосили Мексиці війну. Американські війська здійснювали наступ проти Мексики з трьох напрямів, а військово-морський флот блокував східне і тихоокеанське узбережжя країни. У червні 1846 американські поселенці долини Сакраменто підняли заколот і проголосили створення «Республіки Каліфорнії». Американські війська практично без бою анексували Каліфорнію, а згодом окупували і Нову Мексику, яка 22.08.1846 була проголошена територією США. У Північній Мексиці американські війська перетнули Ріо-Гранде і встановили контроль над цим регіоном. Однак план американського командування, розрахований на захоплення мексиканської столиці ударом з півночі, здійснити не вдалося, і головний удар було вирішено завдати зі сходу, через портове місто Веракрус. Експедиційна американська армія оволоділа Веракрусом, а 14.09.1847 — Мехіко, після чого Мексика капітулювала. Військові дії припинилися із підписанням 2.02.1848 *Гвадалупе — Гідальго договору*, евакуація американських військ із Мексики завершилася 1.08.1848. У результаті американсько-мексиканської війни територія США значно збільшилася; на приєднаних територіях були створені штати Нью-Мексико, Арізона, Каліфорнія.

Б. М. Гончар

Американсько-мексиканський договір про кордон 1970 — *договір міжнародний двосторонній* про кордон між США і Мексикою, який остаточно врегульовував існуючі роками *територіальні претензії*, пов'язані з ділянкою *кордону державного лінії* по річці Ріо-Гранде (Ріо-Браво-дель-Норте). Підписаний у Мексиці 23.11.1970. Набув чинності 18.04.1972. Суперечки виникли після змін русла ріки в 1907. При підписанні договору було прийняте рішення про спільне переміщення русла річки з метою наближення його до умов, що існували до 1907. На виконання цього завдання була уповноважена Міжнародна комісія з питань кордону і водних шляхів, за головування якої проект переміщення був завершений в 1977. Річку було випрямлено шляхом спорудження нового каналу довжиною 8 км в одному коліні і 6 км в іншому з метою перерозподілу земель по ту чи іншу ділянку кордону. Інший канал на Ріо-Гранде (в районі Ідальго-Рейнози) також був переміщений з метою передачі частини мексиканських земель до США в обмін на передачу США Мексиці двох ділянок, отриманих за домовленостями 1906. Витрати на проведення робіт були поділені порівну. Жодна з сторін не зазнала суттєвих змін території.

С. П. Галака

Американсько-мексиканський договір про мир, дружбу і кордон 1848 — див.: *Гвадалупе — Гідальго договір*.

Американсько-німецький договір 1921 — підписаний 25.08.1921 в Берліні комісаром США в Німеччині Лорінгом Дрезелем і міністром закордонних справ Німеччини Ф. Розеном; набув сили 11.11.1921. 19.03.1919 Конгрес США під тиском «ізоляціоністів» відмовився ратифікувати *Версальський мирний договір 1919* і вступ до *Ліги Націй*, обмежившись статусом «спостерігача» в цій міжнародній організації. 1921 США уклали з Німеччиною та її колишніми союзниками сепаратні договори без статей щодо Ліги Націй, а також територіальних змін та колоній. Американсько-німецький договір підтвердив права США та американських громадян на права та привілеї, які вони отримали згідно умов *Комп'єнського перемир'я 1918* та *Версальського мирного договору*, а також згідно рішень Конгресу США; підтверджувалося, що США не зв'язані Статутом Ліги Націй та її діями, за виключенням випадків, коли вони самі дадуть на це згоду. На початку 1923 американські окупаційні війська почали виводитись з Німеччини.

О. С. Пархомчук

Американсько-радянська угода 1933 про встановлення *дипломатичних відносин* — укладена 16.11.1933 у Вашингтоні шляхом обміну *нотами*. СРСР і США погодилися встановити дипломатичні відносини та обмінятися *посольствами*. Сторони визначали засади політичних взаємовідносин і брали на себе зобов'язання поважати право одне одного «будувати своє життя в межах своєї юрисдикції на власний розсуд», утримуватися від втручання у внутрішні справи одна одної, взаємно поважати *територіальної цілісності принцип*, не дозволяти створення, перебування та діяльності, а також не створювати, не субсидувати і не підтримувати на своїй території організацій, що займаються діяльністю, спрямованою проти іншої сторони.

Г. О. Музика

Американсько-радянська угода 1942 про принципи, що стосуються взаємної допомоги у веденні *війни* проти *агресії* — підписана 11.06.1942

у Вашингтоні; вступила в силу з часу підписання. Сторони визначили засади союзницьких відносин в умовах *Другої світової війни*, підтверджували принцип взаємної допомоги у боротьбі проти гітлерівської Німеччини і відданість спільним принципам створення справедливого та тривалого загального миру. Сторони зобов'язалися надавати одна одній необхідну матеріальну, технічну та інформаційну підтримку. США підтверджували поширення на СРСР положень закону про *ленд-ліз* 1941, СРСР заявляв про намір сприяти зміцненню оборони США, здійснюючи домовленості про зворотній ленд-ліз. Угода завершила формування ядра *Антигітлерівської коаліції*.

Г. О. Музика

Американсько-радянська угода про запобігання ядерної війни 1973 — *договір міжнародний двосторонній*, підписаний 22.06.1973 у Вашингтоні; набула чинності з моменту підписання; термін дії не обмежений. Сторони наголошували, що метою їхньої політики є усунення небезпеки ядерної *війни* та застосування ядерної зброї, погоджувались діяти таким чином, щоб запобігати виникненню ситуацій, які можуть спричинити небезпечне загострення двосторонніх відносин, запобігати військовій конфронтації й таким чином виключити саму можливість виникнення ядерної війни між сторонами або між однією із сторін та третіми державами. Для виконання вказаної мети сторони зголошувалися утримуватися від погроз силою або застосування сили проти союзників іншої сторони та інших країн в обставинах, які можуть поставити під загрозу міжнародний мир та безпеку. Сторони зобов'язувались розвивати двосторонні відносини та відносини з третіми країнами у відповідності до завдань Угоди та погоджувались, що у ситуації, коли відносини між сторонами або між однією із сторін та третіми країнами спричинятимуть потенційну загрозу виникнення конфлікту із застосуванням ядерної зброї або в разі, коли відносини між третіми країнами, що не є учасниками Угоди, будуть виглядати як такі, що можуть призвести до виникнення ядерної війни між СРСР та США або між однією із сторін та третіми країнами, сторони одразу вдадуться до термінових двосторонніх консультацій одна з одною та вдадуться до всіх необхідних заходів для попередження ризику, що виник.

С. П. Галака

Американсько-радянська угода про заходи щодо зменшення небезпеки виникнення ядерної війни 1971 — підписана 30.09.1971 у Вашингтоні; набула чинності з моменту підписання. Термін дії не обмежений. Угода спрямована на попередження випадкового або несанкціонованого застосування сторонами ядерної зброї. Сторони зобов'язались терміново повідомляти одна одну у випадку несанкціонованого, випадкового або іншого нез'ясованого інциденту, пов'язаного із можливим вибухом ядерної зброї, а також при виявленні невпізнаних об'єктів системами попередження про ракетний напад або при появі перешкод цим системам чи відповідним засобам зв'язку, якщо такі явища можуть створити небезпеку виникнення ядерної війни між сторонами. У випадку інциденту з ядерною зброєю відповідна сторона терміново вдасться до здійснення необхідних заходів по знешкодженню небезпеки, щоб вона завдала шкоди іншій стороні. Сторони зобов'язались заздалегідь попереджати одна одну про заплановані пуски ракет за межі власної національної території у напрямі іншої сторони. Угода передбачає, що для передачі термінової інформації сторони використовуватимуть головним чином лінію прямого зв'язку між урядами СРСР та США. Для сприяння реалізації угоди було створено радянсько-американську постійну консультативну комісію.

С. П. Галака

Американсько-радянський договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності 1987 — підписаний 8.12.1987 у Вашингтоні; набув чинності 1.06.1988. Договір є безстроковим. Окрім самого Договору сторони підписали Меморандум про домовленість щодо встановлення вихідних даних, Протокол про процедури, котрі регулюють ліквідацію ракетних засобів та Протокол про інспекції. Згідно положенням Договору сторони зобов'язувалися ліквідувати свої ракети середньої (радіус дії — більше 1000 км, але не перевищує 5500 км) та меншої (радіус дії — від 500 до 1000 км) дальності, пускові установки для обох

типів ракет, а також пов'язані з такими ракетами і установками допоміжні споруди, обладнання та інфраструктуру, визначені Меморандумом. Сторони також зобов'язалися не виробляти нових ракет середнього та меншого радіуса дії, не проводити їх випробувань і не виробляти складників і пускових установок для таких ракет. Радянський Союз мав знищити 826 одиниць ракет середнього та 926 одиниць — меншого радіуса дії; Сполучені Штати мали знищити відповідно 689 і 170 одиниць. Для контролю за виконанням положень Договору кожна із сторін має право проводити інспекції на місцях, як на національній території іншої сторони, так і в межах інших країн, де розміщувалися ракети середньої та меншої дальності сторін. Для сприяння виконанню цілей і положень Договору була створена Спеціальна контрольна комісія (СКК). Ліквідація ракет, пускових установок для таких ракет, а також пов'язаного з ними обладнання була завершена 1.06.1991, інспекційна діяльність за виконанням положень Договору тривала до 31.05.2001. У жовтні 1992 до Договору приєдналися Україна, Білорусь та Казахстан; у сесіях СКК та інспекціях також приймали участь Туркменістан і Узбекистан. Договір став першим міжнародним актом, що передбачав повну ліквідацію двох класів стратегічних озброєнь.

С. П. Галака

Американсько-радянський договір про скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1991 (Strategic Arms Reduction Treaty), **СНО-1** (START-1) — підписаний 31.07.1991 у Москві президентами СРСР М. *Горбачовим* і США Дж. Г. В. *Бушем*. Сторони домовились про скорочення кількості ядерних боєзарядів і їх носіїв — міжконтинентальних балістичних ракет, балістичних ракет на підводних човнах, важких бомбардувальників тощо. На час підписання договору СРСР мав 2500 носіїв з 10271 боєзарядами, США — 2246 носіїв з 10563 боєзарядами. За умовами Договору сторони скорочували свої стратегічні озброєння до 1600 розгорнутих носіїв, 6000 боєзарядів, в тому числі 4900 — на балістичних ракетах. Були запроваджені обмеження на засоби, що зберігалися в арсеналах сторін, встановлено межу на сумарну вагу балістичних ракет, що мала не перевищувати 3600 т. Сторони зобов'язались виконати скорочення поетапно, протягом 7 років з часу набуття Договором чинності. Скорочення озброєнь здійснювалося шляхом їхньої ліквідації чи переобладнання, у відповідності до детально розроблених процедур. Контроль за дотриманням зобов'язань за договором включав використання національних технічних засобів контролю, різних видів інспекцій, спостереження на об'єктах з виробництва мобільних МБР, забезпечення доступу до телеметричної інформації, переданої з борту балістичних ракет під час пусків тощо. Для сприяння реалізації положень Договору було створено Спільну комісію з дотримання та інспекцій. *СРСР розпад*, внаслідок якого частина стратегічних озброєнь Радянської армії опинилась на території незалежних України, Білорусі та Казахстану, відбувся до *ратифікації* договору; питання про приєднання України, Білорусі та Казахстану до Договору було вирішено за *Лісабонським протоколом 1992*.

С. П. Галака

Американсько-російський договір про купівлю Російської Америки 1867 (Аляски купівля) — підписаний 18(30).03.1867 у Вашингтоні державним секретарем США У. С'юардом і російським посланником Е. Стеклем. Російська Америка — збірна назва володінь Російсько-Американської компанії на північно-західному узбережжі Америки і прилеглих островах, почала освоюватися росіянами з середини XVIII ст. Питання про продаж цієї території США піднімалося під час *Кримської війни 1853–56* і *Американської громадянської війни 1861–65*. За договором США придбали територію площею 1,519 мільйона квадратних кілометрів за 7,2 мільйона доларів. Причинами продажу російської Америки стали: нездатність Росії повнокровно освоїти цю територію, ефективно управляти нею, та забезпечувати її оборону; бажання усунути потенційне джерело протиріч між Росією та США, дружні відносини між якими досягли свого піку, а також можливе сприяння загостренню англо-американських протиріч (оскільки Велика Британія також мала інтереси в цьому районі), що могло створити сприятливі умови для континентальної експансії Росії на Близькому і Далекому Сході; певний інтерес для збіднілої російської скарбниці мали й виручені кошти. Офіційна передача території під юрисдикцію США відбулася 11(23).11.1867. На придбаній США території був створений особ-

ливий адміністративний округ Аляска, який з 1959 став 49-м штатом США.

Б. М. Гончар

Американсько-російський договір про подальше скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1993 (Strategic Arms Reduction Treaty), **СНО-2** (START-2) — підписаний 3.01.1993 в Москві президентами Російської Федерації Б. *Єльциним* та США Дж. Г. В. *Бушем*, ратифікований Конгресом США 26.01.1996 і Державною Думою РФ 14.04.2000. Сторони скорочували кількість ядерних боєзарядів до рівня 3000–3500 боєзарядів, в тому числі 1700–1750 боєзарядів на балістичних ракетах підводних човнів. Ліквідовувалися важкі міжконтинентальні балістичні ракети та міжконтинентальні балістичні ракети з кількома боєзарядами, до загальної кількості зараховувались ядерні боєзаряди, розгорнуті на важких бомбардувальниках, частина важких стратегічних бомбардувальників перепрофільовувалась на виконання завдань, не пов'язаних із розгортанням ядерних озброєнь. Договір визначав порядок ліквідації або перепрофілювання озброєнь та об'єктів, що підпадали під скорочення, визначав механізми контролю за виконанням Договору. Протоколом до Договору, підписаним 26.09.1997 у Нью-Йорку, було подовжено кінцевий термін виконання зобов'язань щодо скорочення озброєнь з 1.01.2003 до 31.12.2007.

С. П. Галака

Американсько-російський договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів 2002 (Московський договір 2002) — підписаний 24.5.2002 в Москві президентами РФ В. *Путіним* та США Дж. В. *Бушем*; набув чинності 1.06.2003. Сторони зобов'язалися скоротити і обмежити свої стратегічні ядерні боєзаряди таким чином, щоб до 31.12.2012 їхня сумарна кількість не перевищувала у кожної із сторін 1700–2200 одиниць. Склад та структура стратегічних наступальних озброєнь у межах, дозволених Договором, визначалися кожною стороною на власний розсуд. Договір діяв до 31.12.2012 і міг бути продовжений за узгодженням сторін або замінений раніше цього терміну наступною угодою; кожна із сторін могла вийти з Договору, повідомивши про це письмово іншу Сторону за три місяці. Договір не визначав процедуру знищення боєзарядів і верифікацію процесу виконання зобов'язань, взятих сторонами на себе. Не визначені були й основні поняття Договору (наприклад «стратегічний наступальний потенціал», «стратегічний ядерний боєзаряд»). Така форма Договору, коли його виконання залежало значною мірою від доброї волі сторін, свідчило про порівняно високий рівень взаємної довіри між Російською Федерацією та США.

С. П. Галака

Американсько-філіппінський договір про взаємну оборону 1951 — союзна угода, підписана 30.08.1951 у Вашингтоні. Обидві сторони зобов'язувались надавати один одному підтримку у випадку зовнішньої атаки на одну з них. Передбачались консультації між обома сторонами у випадку, якщо територіальній цілісності, політичній незалежності чи національній безпеці однієї з них загрожуватиме напад з боку Тихого океану. Про будь-який напад негайно мала бути повідомлена *Організація Об'єднаних Націй*. У травні 1983 згідно з цим Договором було підготовлено спільний план оборони Філіппін. Договір став основою військово-політичного партнерства США і Філіппін і гарантією національної безпеки Філіппін, від якої вони не відмовляються і сьогодні. 16.11.2011, у рік 60-ї річниці Договору, було підписано Манільську декларацію, в якій зазначається, що США і Філіппіни підтверджують свої спільні зобов'язання, взяті згідно Договору 1951. Договір став одним із низки союзних договорів, підписаних США з азійськими країнами, в процесі формування регіональних військових блоків для протистояння СРСР у *Холодній війні*.

С. П. Галака

Американсько-французька конвенція 1800 — двостороння міждержавна угода, підписана 30.09.1800 у Морфонтені (Франція); завершила конфлікт між двома країнами, який виник через порушення нейтрального судноплавства США. У *війнах з антифранцузькими коаліціями* французи постійно захоплювали американські торговельні судна, особливо після *американсько-англійського договору 1794*, тому відносини між США і Францією різко погіршилися. Франція вважала *американсько-французькі договори 1778* як такі, що втратили силу і фактично припинила *дипломатичні відносини* із США. Направлена в Париж восени 1797 спеціальна американська місія завершилася інцидентом: міністр закордонних справ Франції Ш. *Талейран* вимагав від американських представників хабара, обіцяючи схилити Директорію та Законодавчі збори республіки до угоди зі США. Повідомлення про це в США викликало різке посилення антифранцузьких настроїв. США вдалися до заходів зміцнення своєї обороноздатності. Конгрес США відмінив договори 1778, а неодноразові зіткнення кораблів двох країн привели до неоголошеної війни з Францією, яка тривала майже два роки. Прихід до влади 9.11.1799 *Наполеона I*, який прагнув врегулювати відносини зі США, сприяв успіху переговорів, які розпочала нова американська дипломатична місія. Конвенція 1800 підтвердила відміну договорів 1778, проголосила мир і дружбу між двома країнами, нормалізувала торговельні відносини і визнавала права нейтрального судноплавства. Обидві сторони погодилися повернути захоплені, але ще не продані судна, обмежили застосування *блокади* і поняття військової контрабанди. Питання про відшкодування збитків від дій французького флоту було частково задоволено в 1803, коли Наполеон I погодився виплатити США 3750 тис. дол.

Б. М. Гончар

Американсько-французькі договори 1778 — перші міжнародні угоди, укладені США з іноземними *державами*. У *Війні за незалежність у Північній Америці 1775–83* союзником повсталих *колоній* стала Франція, давній суперник Великої Британії в боротьбі за світове домінування. Спочатку Франція надавала повсталим колоніям таємну допомогу грошима і зброєю. З кінця 1776 в Парижі знаходилися американські представники Б. *Франклін*, А. Лі й С. Дін, які мали повноваження на укладення *договорів міжнародних* з деякими європейськими державами. Після вирішальної перемоги американців над англійцями біля Саратоги французи підписали 6.02.1778 два договори. Договір про дружбу і торгівлю надавав обом країнам режим найбільшого сприяння. За договором про союз Франція зобов'язувалася захищати свободу, *незалежність* і *суверенітет* США. Сторони домовилися не укладати *перемир'я* з Великою Британією без взаємної згоди, до визнання нею незалежності США. Франція підтримувала зазіхання США на Канаду, а США — французькі плани захоплення британських володінь у Вест-Індії. Окремий секретний акт передбачав можливість приєднання Іспанії до американсько-французького союзу. США і Франція обмінялися дипломатичними представниками. Підписання договорів привело до початку військових дій між Великою Британією та Францією. У США були направлені французькі військові кораблі та експедиційний корпус, які брали участь у бойових діях проти англійців. Американсько-французькі договори 1778 втратили силу після підписання *американсько-французької конвенції 1800*.

Б. М. Гончар

Американсько-японський договір 1858 — *договір міжнародний двосторонній*, перший з низки нерівноправних договорів про «дружбу і торгівлю», нав'язаних Японії під спільною назвою «Ансейські договори» (його укладення відбулось під загрозою *застосування сили* з боку західної держави); підписаний 29.07.1858 на борту американського корабля «Повхатан» **А.-я. д.** фактично забезпечив торгівельні й *дипломатичні привілеї та імунітети* для Сполучених Штатів в Японії і став основою для західного економічного проникнення в Японію. Ключові положення Договору, що складався з 14 статей: обмін дипломатичними представниками; відкриття Японією для *громадян* США додаткових портів Канаґава, Наґасакі, Ніігата, Хакодате та Кобе, а також відкриття міст Едо (зараз Токіо) та Осаки для іноземців; прийняття Японією системи вільної торгівлі; надання Японією права *екстериторіальності* та консульської юрисдикції для мешканців поселень у відкритих портах; визнання права іноземців на місіонерську та освітню діяльність; вставлення фіксованих експортно-імпортних мит, що підлягали міжнародному контролю. За зразком **А.-я. д.** Японія підписала аналогічні договори із Нідерландами (18.08.1858), Росією (19.08.1858), Великою Британією (26.08.1858) та Францією (9.08.1858). Договори суттєво обмежили *суверенітет* Японії; їх підписання стало одним з приводів для ліквідації інституту сьогунату та посилення імператорської влади. **А.-я. д.**, так само як інші підписані одночасно з ним, набув чинності у

1865 після *ратифікації* імператором. Японії вдалося скасувати договори після реставрації Мейдзі, в період 1894–99. Митна *автономія* Японії була відновлена в повному обсязі лише 1911.

О. Л. Хилько

Ам'єнський мир 1802 — *договір мирний*, підписаний 27.03.1802 Францією та її союзниками — Іспанією і Нідерландами з Великою Британією; завершив розпад другої *антифранцузької коаліції*. Умови договору переважно стосувалися колоніальних територій: Британія повертала супротивникам всі захоплені колонії, крім островів Цейлон і Трінідад, зобов'язувалась вивести війська з Мальти і передати її під контроль ордена Святого Іоанна Єрусалимського. *Нейтралітет* Мальти гарантували Франція, Велика Британія, Росія, Австрія, Іспанія і Пруссія. Франція зобов'язувалася вивести війська з Рима, Неаполя і Єгипту, повернувши останній Туреччині. В квітні 1802 договір був ратифікований; 13.05.1802 до нього приєдналась Туреччина. Ам'єнський мир був схвально зустрінутий фінансовими і торговими колами Британії, представники яких сподівались, скориставшись встановленим миром, активно просунутись на ринки супротивників, зокрема Франції. Остання ж використала Ам'єнський мир для підготовки до наступних військових кампаній в Європі. Приводом до поновлення протистояння стало приєднання до Франції острова Ельба. 22.05.1803 Британія знову проголосила Франції *війну*.

С. О. Маковський

Амін (Amin) Хафізулла (1.08.1929, м. Пагман, Королівство Афганістан — 27.12.1979, м. Кабул, Демократична Республіка Афганістан) — афганський громадсько-політичний і державний діяч, походив з «опального» пуштунського клану Гільзаїв, закінчив Кабульський педагогічний інститут і Педагогічний коледж Колумбійського університету (США), під час навчання вступив до таємної реформістської організації «Пробуджена молодь»; потім працював викладачем у кабульських вузах. З 1965 — член новоствореної марксистської Народно-демократичної партії Афганістану (НДПА), очолив її радикальну фракцію «Халькъ» («Народ»), відповідав за створення підпільної партійної мережі у збройних силах Афганістану; 1969 був обраний до парламенту; відіграв ключову роль в організації військового перевороту 27.04.1978 і ліквідації режиму президента М. *Дауд-хана*. З 30.04.1978 — перший віце-прем'єр і міністр закордонних справ Демократичної Республіки Афганістан (ДРА), з 27.03.1979 — прем'єр-міністр; 14.09.1979 у результаті двірцевого перевороту усунув від влади президента ДРА Н. М. Таракі і запровадив жорстокий терористичний режим, для порятунку котрого від повстанців-моджахедів ініціював введення до країни радянських військ. Загинув під час штурму президентського палацу підрозділом спецназу Радянської Армії.

В. І. Головченко

Амін Дада (Amin Dada) Іді (1.01.1925, Кобоко, протекторат Уганда — 16.08.2003, Джидда, Саудівська Аравія) — угандійський державний і військовий діяч, народився в родині скотаря, закінчив Уїлтширське піхотне училище (Велика Британія, 1963), з 1943 — в британських колоніальних військах у Бірмі й Кенії, брав участь у придушенні антиколоніального повстання «Мау-Мау» 1952–56; з 1964 — заступник головнокомандувача, з 1966 — головнокомандувач збройними силами Уганди, 1968 отримав звання генерал-майора. 25.01.1971—13.04.1979 — військовий диктатор Уганди, 1975–76 — голова *ОАЄ*, 1975 проголосив себе фельдмаршалом, 1976 — довічним президентом. У внутрішній політиці широко застосовував репресивно-каральні методи (насильницька масова депортація громадян азійського походження 1972, примусова ісламізація населення, етнічні гоніння та ін.), у *зовнішній політиці* активно використовував антиімперіалістичну риторику, розірвав *дипломатичні відносини* з Ізраїлем, зблизився з лівійським лідером М. *Каддафі*, визнав Організацію визволення Палестини й відкрив її представництво в Кампалі, підтримував палестинських терористів, що спричинило рейд ізраїльських командос в Ентеббе 3.07.1976. Територіальні претензії до Кенії, Судану і Танзанії призвели до тимчасового розпаду 1977 *Східноафриканського співтовариства*, у жовтні 1978 — до *Танзанійсько-угандійського конфлікту 1978–79*. Після втрати влади і втечі за кордон (Лівія, Ірак) дістав політичний притулок у Саудівській Аравії (Джидда), де зайнявся комерцією.

В. І. Головченко

Амо декларація 1934 — заява Японії про політику в Китаї, зроблена 18.04.1934 представником міністерства закордонних справ Е. Амо у відповідь на оприлюднення інформації про надання Китаю технічної допомоги та постачання військових матеріалів іноземними, переважно американськими, компаніями. Декларація наголошувала, що японський уряд не погодиться, щоб допомогу Китаю надавала будь-яка інша держава крім самої Японії, яка несе «особливу відповідальність за підтримання миру в Східній Азії». Амо декларація викликала протест з боку Великої Британії, Китаю та США, що спонукало міністра закордонних справ Японії *Хірота Кокі* зробити 25.04.1934 заяву, в якій він чітко визначив японську позицію щодо Китаю: поважаючи *«відкритих дверей» доктрину* і незалежність Китаю, Японія однак не може залишатися осторонь дій *третіх держав* у безпосередній близькості від своїх кордонів. У відповідь уряд США надіслав японському уряду ноту, в якій попереджав про неприпустимість узурпації вирішального голосу в питаннях, що торкаються інтересів, прав та обов'язків інших суверенних держав. Дії японського уряду були також засуджені Великою Британією та Францією. Амо декларація демонструвала експансіоністський характер *політики* Японії в Східній Азії і стала свідченням погіршення американсько-японських і англійсько-японських відносин.

В. Ю. Константинов

Аморитських (аморейських) царств система дипломатії склалася в результаті міждержавної зовнішньополітичної активності захоплених західносемітськими племенами амореїв (аморитів) месопотамських міст-держав номового типу, що відродилися на теренах Дворіччя в якості суверенних політичних утворень після політико-економічного краху тотально-централізованої Шумеро-Аккадської держави часів «III династії Ура». Розпад загальномесопотамської державності III династії Ура тоталітарно-комуністичного типу, що стався на межі XXI–XX ст. до н. е., створив сприятливі умови для швидкої територіальної експансії пастуших племен амореїв, котрі спочатку осідали в Межиріччі в якості військових найманців або економічних мігрантів (рятувались від посухи, що вразила їхні корінні землі в межах Сирійської пустелі), а з часом спромоглись насадити владу своїх племінних вождів у більшості месопотамських міст-держав. Протягом XX–XIX ст. до н. е. суверенні царства, очолені аморейськими династіями, склалися в містах-державах Сіппар, Кіш, Кісура, Шуруппак, Урук, Вавилон, Казаллу, Марад, Малґіум, Тутуб, Ларса, Ешнунна та ін. Довше від усіх тримався Іссін, володарі якого продовжували іменувати себе «царями Шумеру та Аккаду», але наприкінці XIX ст. до н. е. Іссін остаточно занепав і потрапив під владу аморейських царів Ларси.

Тотальна політична роздробленість, що її легітимізували аморейські вожді своїми численними утвердженнями на престолах окремих месопотамських міст-держав, категорично суперечила господарським потребам Дворіччя, економіка якого базувалася на експлуатації надзвичайно розгалуженої централізованої іригаційної системи, оскільки її ефективне використання вкрай ускладнилось в умовах відсутності політичної єдності Межиріччя. Саме тому **А. ц. с. д.** віддзеркалювала перманентну боротьбу карликових міст-держав, керованих аморейськими правителями, за всемесопотамське домінування. Проте початкові умови, в яких перебували месопотамські держави, виявились дуже різними, що і зумовило неоднакову результативність їхніх воєнно-дипломатичних зусиль у боротьбі «за землі та води». Початковий успіх у справі поглинання сусідів отримали аморейські царі міст-держав розташованих у Нижній Месопотамії — регіоні з найдавнішими традиціями іригаційного землеробства, найщільніше розвиненою системою каналів та гребель, а відповідно — найпотужнішими господарськими та людськими ресурсами. Особливих успіхів у захопленні сусідніх територій протягом другої пол. XIX ст. до н. е. досягли царі Ларси, що походили з аморейського племені ямутбала. Ними були завойовані Ур, Казаллу, Ніппур, а в правління царя Рім-Сіна I (1822–1763) Ларса поставила під свій контроль Кісуру, Урук, Лаґаш та Іссін. Відтоді Рім-Сін I додав до свого титулу «батька амореїв» титул «царя Шумеру й Аккаду», але перерости на нового загальномесопотамського гегемона Ларсі завадили природно-географічні особливості регіону. Проблема полягала в тому, що Тігр та Євфрат несуть свої води з північного заходу на південний

схід (до Перської затоки), а отже потрапляння води в іригаційну систему Нижньої Месопотамії значною мірою залежало від «водопропускної» політики аморейських царів, що володарювали в містах-державах Середньої Месопотамії. І хоча щільність місцевих іригаційних комплексів істотно поступалася аналогічним показникам Нижньої Месопотамії, що робило міста-держави Середньої Месопотамії менш потужними як за обсягом виробництва, так і за кількістю мешканців, проте можливості стратегічного обмеження обсягів водопостачання Нижньої Месопотамії поставили середньомесопотамські номи у більш виграшну ситуацію.

Найрезультативніше свої геостратегічні переваги використав Вавилон, розташований у середній течії Тігру та Євфрату (в оточенні каналів Арахт та Ірнін), в якому правили аморейські царі — вожді племені амнанум. У правління 6-го царя означеної династії на ім'я Хаммурапі (Аммурапі, 1792–50) вавилоняни спочатку в союзі з царствами Марі та Ашшур силою зброї розгромили та поневолили кількох сусідів по Середній та Верхній Месопотамії (Малґіум, Ешнунна), після чого настала черга нижньомесопотамської Ларси. 1763 р. до н. е. за наказом Хаммурапі вавилоняни спочатку перегородили потужною греблею канал Ітурунґаль, який постачав воду Ларсі, а коли царство Рім-Сіна I було цілковито знекровлене відсутністю води, вавилоняни раптово відкрили свою греблю на повний отвір чим спричинили у Ларсі спустошливу повінь. За кілька місяців облоги знесилена Ларса капітулювала, а Хаммурапі прийняв на себе титули «царя Шумеру й Аккаду» та «батька амореїв». Доля Рім-Сіна I точно не відома, але скоріше за все він був убитий. Після захоплення Ларси останніми незалежними від Вавилону елементами **А. ц. с. д.** залишались колишні союзники Хаммурапі — міста-держави Ашшур (з підлеглою йому Ніневією) та Марі, а також перманентно бунтуюча проти вавилонського панування Ешнунна, але вистояти поодинці проти грандіозної військової потуги Хаммурапі, на яку працювали відтоді економічні та людські ресурси всіх захоплених ним територій, вони вже не могли. Протягом 1750-х рр. до н. е. вавилонські армії знищили останні рештки непідвладних царю Хаммурапі месопотамських міст-держав. У результаті політичне об'єднання Дворіччя було завершено, а на зміну сукупності суверенних аморитських царств, пов'язаних відповідною системою *дипломатичних відносин*, прийшло потужне централізоване Старовавилонське царство, що охопило всю Месопотамію.

Літ.: История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. I. Месопотамия. — М., 1983; История Востока. Т. I. Восток в древности. — М., 1997.

В. А. Рубель

Амстердамський договір 1717 про взаємну допомогу — підписаний 4(15).08.1717 в Амстердамі повноважними представниками Росії (канцлер Г. І. *Головкін*, посол Б. І. Куракін), Франції (посол П. А. Шатонеф) та Пруссії (уповноважений Г. Кніпґаузен) з метою захисту своїх національних інтересів в умовах всеєвропейського перерозподілу сфер впливу та змін державних кордонів унаслідок *Війни за іспанську спадщину 1701–14* та *Північної війни 1700–21*. Згідно Амстердамського договору Росія та Пруссія визнавали умови *Утрехтського миру 1713* та *Раштатського миру 1714*, що завершили Війну за іспанську спадщину, а Франція заздалегідь погоджувалася визнати умови майбутнього *договору мирного* Росії та Швеції за підсумками Північної війни, в якій Росія вже явно перемагала. Це означало, що Франція відмовлялась від пролонгації французько-шведського союзу, дія котрого завершувалася 1718, та визнавала всі територіальні здобутки Росії в Північній війні, за що Росія та Пруссія погоджувалися на посередництво Франції для укладання миру зі Швецією. Згідно Амстердамського договору, Росія, Пруссія та Франція зобов'язувалися надавати взаємну допомогу в разі, коли одна із сторін «буде атакована». Амстердамський договір дозволив Росії та Пруссії спиратися на підтримку Франції для успішного завершення Північної війни. Франція, позиції якої в Європі за результатами Війни за іспанську спадщину істотно погіршилися, а із союзників лишилась тільки слабка Іспанія, отримала в результаті Амстердамського договору двох потужних союзників (Росію та Пруссію), що сприяло швидкому відновленню французького впливу на *міжнародні відносини*.

В. А. Рубель

Амстердамський договір 1997 — підписаний 2.10.1997 міністрами закордонних справ країн *Європейського Союзу* за результатами Міжурядової конференції 29.03.1996—17.06.1997; договір став черговим етапом розбудови ЄС. Була запроваджена реформа структур та інститутів ЄС з метою зміцнення позицій *Європейського парламенту* та *Європейської комісії*, удосконалення правил прийняття рішень, в тому числі був розширений перелік питань, з яких рішення приймаються більшістю голосів. Амстердамський договір передбачив розширення компетенції ЄС у сфері внутрішньої політики, поглиблення співробітництва поліцейських та митних відомств, органів правосуддя країн-членів ЄС. Протягом 5 років після набуття Амстердамським договором чинності, члени ЄС мали зняти контроль на кордонах між собою (за винятком Великої Британії та Ірландії), встановити загальні стандарти контролю зовнішніх кордонів. Були удосконалені процедури прийняття рішень в рамках *спільної безпекової та оборонної політики* (СБОП), де т. зв. «виконавчі» рішення можна стало приймати більшістю голосів. Започатковувалась посада генерального секретаря *Європейської Ради* з питань вироблення та здійснення СБОП. До компетенції ЄС було віднесено здійснення гуманітарних акцій у ході міжнародних конфліктів, а також операцій зі встановлення та підтримання миру; відтепер ЄС міг приймати на основі консенсусу політичні рішення, які уповноважували на проведення таких операцій. Розширювалася компетенція ЄС у галузі питань надання політичного притулку, імміграції та *біженців*. За Амстердамським договором розширювалася компетенція ЄС у протидії проявам дискримінації, обов'язковим для всіх країн Союзу ставав принцип рівноправності чоловіка і жінки. В Амстердамський договір було включено главу про координацію політики зайнятості. Велика Британія погодилася визнати у повному обсязі зобов'язання за спільною соціальною політикою ЄС. Амстердамський договір також встановлював мінімальні стандарти в сфері охорони здоров'я та єдині екологічні критерії. Набув чинності 1.05.1999.

І. О. Мінгазутдінов

Амфіктіонія — релігійно-політичний союз племен і полісів у Стародавній Греції для вирішення мирним шляхом суперечок, що виникали між його членами, і спільного відправлення культу в спільному святилищі. Виникнувши в епоху воєн. демократії у вигляді союзу племен, **А.** згодом стала союзом як племінних громад, так і полісів. Відомі: **А.** дельфійська, при святилищі Аполлона в Дельфах, делосська, теж при святилищі Аполлона, на о. Делос; калаврійська, при святилищі Посейдона, на о. Калаврія, та ін. Найбільше значення мала *дельфійська амфіктіонія* (спочатку з 12 громад Середньої Греції і Фессалії, пізніше склад змінювався), очолювана радою представників громад (кожна громада мала два голоси). **А.** виробляла обов'язкові для її членів правила ведення між ними *війни* (напр., було заборонено відрізати міста від води або руйнувати їх дощенту). Дельфійська **А.** несла охорону свого святилища, організовувала піфійські реліг. святкування, що мали загальноеллінське значення, з гімнастіч. і муз. змаганнями і т. д. Вона впливала на *міжнародні відносини* у всьому еллінському світі, засновувала третейські суди та ін. Філіпп II Македонський використовував її для втручання в грец. справи, домігшись у 346 до н. е. прийняття Македонії в цю **А.** (замість виключеної з неї Фокеї). Філіпп підкорив **А.** македонському впливу, який пізніше змінився впливом етолійського союзу. При імператорі Августі дельфійська **А.** втратила політичне значення. Відомостей про інші **А.** майже не збереглося.

С. О. Божко

Аналіз системний (у міжнародних відносинах) — терміни «система», «системне мислення», «системний підхід» зустрічаються ще в працях античних і середньовічних мислителів, але перехід **а. с.** від інтелектуального світосприйняття до наукової парадигми і конкретної методології розпочався лише в 1930-ті. Концепція **а. с.** формувалась в роботах О. Богданова, І. Пригожина, Е. Ласло, Р. Ешбі, Б. Мільнера, та засновником **а. с.** по праву вважається австрійський фізіолог Карл Людвіг фон Берталанфі (англ. Ludwig von Bertalanffy), автор книги «Загальна теорія систем: основи, розвиток, застосування», завдяки якому **а. с.** було широко підтримано в наукових колах і поширено на всі найважливіші сфери сучасної науки. Базовим принципом теорії **а. с.** є цілісність, що визнається як загальносистемна властивість, через яку зміни

одного елемента системи спричиняють зміни в усіх її елементах і навпаки, будь-яка зміна системи позначається на всіх її елементах. Такий підхід дозволяє розглядати систему одночасно як єдине ціле і водночас як підсистему для вищих рівнів. **А. с.** у дослідженнях *міжнародних відносин* з'явився в 1940-х і набув значного поширення в 1960–70-ті. Плідність системного підходу до аналізу міжнар. відносин пояснюється насамперед його евристичним потенціалом, що сприяє знаходженню детермінант і закономірностей функціонування *системи міжнародної*. Системний підхід дає науці про міжнародні відносини комплекс прикладних методів і технік аналізу, розширюючи тим самим перспективи досліджень, їх практичну користь для пояснення та прогнозування міжнар. відносин і *світової політики*. В своїх дослідженнях типологій міжнародних систем на **а. с.** спирались такі відомі фахівці як Р. Арон, М. Каплан, М. Хрустальов, П. Циганков на ін., що дало їм змогу розкрити загальний зміст історичних подій та спрогнозувати їх розвиток у майбутньому. На сучасному етапі розробкою конкретних методик **а. с.** успішно займаються провідні навчальні заклади світу, так, наприклад, у США створено Міжнародний інститут прикладного системного аналізу (International Institute for Applied Systems Analysis, IIASA).

О. Л. Добржанська

Аналітика міжнародна (від англ. analytics — засіб вирішення проблеми від наслідків до початків, від дії до наслідків) — сукупність дій, які відбуваються в інтересах підвищення ефективності управління різними напрямами міжнародної діяльності й мають на меті пізнання суті, причин, тенденцій розвитку подій на світовій арені, розгляд та оцінку ситуацій, вироблення на основі аналізу та обробки міжнар. інформації висновків, рекомендацій, коментарів. Важливість **А. м.** зумовлюється зростаючими потребами в прогнозуванні *міжнародних відносин*, пов'язаних із швидкоплинним прогресом продуктивних сил, тісним поєднанням економіки, науки й технологій, ускладненням ієрархічної структури світового господарства. Ефективне управління такими складними процесами, як міжнар. відносини, *світове господарство*, наук.-технол. прогрес, неможливе без включення в систему управління функції **А. м.** та *прогнозування міжнародного*, яке визначає результати прийняття того або іншого рішення, а також чинників, які можуть вплинути на об'єкт управління. **А. м.** повинна випереджати події, щоб урядові структури, відповідальні за прийняття керівних рішень, могли врахувати аналітичні прогнози та пристосуватись до майбутньої трансформації своєї зовн. та внутр. політики. До функцій **А. м.** відносять дослідження діяльності людства, політ. та екон. процесів, виявлення основних закономірностей еволюції світової спільноти та визначення зв'язків сучасного й майбутнього. Виділяють такі функції міжнар. аналітичної діяльності, як пізнавальну (гносеологічну) та перетворювальну. Пізнавальна діяльність (нерозривна єдність емпіричного та теоретичного) об'єднує такі складові: спостереження, опис, відчуття, сприйняття, уявлення, судження, аналіз, синтез, дедукцію, індукцію, моделювання, гіпотезу, теорію. Перетворювальна діяльність полягає в тому, що людина, яка пізнає світ, — не ізольований індивід, пасивно пристосований до дійсності, а індивідуум, який активно впливає на світ.

Методологія міжнар. аналітичної діяльності спирається на використання різних методів дослідження, зокрема: філософський — забезпечує основну функцію — пізнавальну; заг.-науковий — забезпечує використання загальних законів і теорій; конкретно-науковий — забезпечує використання законів і положень конкретних наук, теорій; міждисциплінарний — забезпечує використання заг. положень для низки дисциплін; дисциплінарний — забезпечує використання положень конкретних дисциплін. У міжнар. аналітичній діяльності виділяють два рівні: інформаційний, який полягає в пошуку, збиранні, збереженні та розповсюдженні інформації, та аналітичний, на якому систематизується, класифікується та аналізується інформація, узагальнюються висновки й виробляються рекомендації та прогнози. Процес аналітичної діяльності можна умовно розділити на кілька етапів: визначення проблеми; визначення критеріїв оцінювання; ідентифікація альтернативних рішень; оцінка альтернатив і вибір рішення; моніторинг і оцінювання результатів здійснення рішення.

За результатами аналітичної діяльності у сфері міжнародних відносин готуються *аналітичні документи*. Це матеріали (звіти), форма викладу яких зумовлюється глибиною проведеного аналізу, рівнем структурованості викладу та характером питання, що розглядається, з урахуванням встановлених відомчих вимог. Види аналітичних документів: документи зовнішнього використання; документи внутрішнього використання. Документи зовнішнього використання умовно можна розподілити на три типи: програмні, стратегічні документи; документи «зеленої книги» (відображають бачення проблем); документи «білої книги» (відображають плани можливих дій державних органів). Документи внутрішнього використання можна розподілити на чотири типи: аналітичні огляди (систематизація та узагальнення явищ і подій, які мають враховуватись при прийнятті рішень), довідки (структурований виклад конкретного питання з його оцінкою), доповіді (структурований виклад матеріалу щодо конкретної актуальної події з прогнозом розвитку та пропозиціями заходів, які мають бути запроваджені), записки (систематизований виклад узагальнень високого рівня з проблематики досліджень із подальшою їх деталізацією, оцінкою даних, що покладені в основу висновків, іншими поясненнями; при необхідності містить прогноз розвитку подій; потребує обов'язкового відпрацювання пропозиції щодо шляхів вирішення проблем, у випадку невизначеності — пропозиції щодо альтернатив вирішення з оцінкою ризиків, позитивних та негативних наслідків їх упровадження; готується по кожному конкретному узагальненню найвищого рівня, що вимагає запровадження цілісного комплексу заходів).

Літ.: Гондюл В. П., Рыжков М. М. Информационно-аналитическое обеспечение международных отношений. — София, 2000; Макаренко Є. А., Ожеван М. А. та ін. Аналітика, експертиза, прогнозування. — К., Наша наука і культура, 2003; Демидов В. В. Информационно-аналитическая работа. — Новосибирск, 1999.

М. М. Рижков, Н. Б. Бєлоусова

Аналітичні документи — матеріали (звіти), які містять результати аналітичних досліджень і розробок (див.: *Аналітика міжнародна*). Форма викладення обумовлюється глибиною проведеного аналізу, рівнем структурованості викладення і характером питання, що розглядається, з урахуванням встановлених відомчих вимог. Вирізняють аналітичні огляди, довідки, доповіді, записки (розвідки). Огляд — систематизація і узагальнення явищ і подій, які мають враховуватися при прийнятті рішень. Довідка — структуроване викладення конкретного питання (проблеми) з її оцінкою. Доповідь — структурований виклад матеріалу щодо конкретної актуальної події з прогнозом розвитку та пропозиціями заходів, які мають бути запроваджені; (щодо конкретного питання чи події пишеться окрема довідка/доповідь). Записка — систематизований виклад узагальнень високого рівня з проблематики досліджень (зокрема, щодо наявних викликів, загроз, потенційних вигод тощо) з подальшою їх деталізацією, оцінкою даних, що покладені в основу висновків, іншими поясненнями; при необхідності містить прогноз розвитку подій; потребує обов'язкового відпрацювання пропозиції щодо шляхів вирішення проблем, у випадку невизначеності — пропозиції щодо альтернатив вирішення з оцінкою ризиків, позитивних та негативних наслідків їх впровадження (записка готується по кожному конкретному узагальненню найвищого рівня що вимагає запровадження цілісного комплексу заходів).

А. Ф. Гуцал

Анархія міжнародна (грец. anarhía — безвладдя) — стан *системи міжнародної*, коли в ній відсутня міжнародна політична влада і немає централізованих інститутів, здатних забезпечити збереження миру, врегульовувати протиріччя між суверенними *державами*, запобігати *агресії* одних держав проти інших, захищати права всіх *акторів міжнародних*. Теза про анархічну природу *міжнародних відносин* є одним із центральних елементів теоретичної концепції *політичного реалізму*. Для класичного політичного реалізму в анархічному міжнародному середовищі національна безпека була абсолютним пріоритетом в системі зовнішньополітичних завдань держави, а механізм балансу сил виступав головним регулюючим фактором світової політики. Неореалізм диференціював стан анархії в *системі міжнародній* за інтенсивністю, визначаючи зокрема т. з. «зрілу анархію», для якої характерна наявність колек-

тивних норм та принципів поведінки, високого ступеня взаємозалежності.

А. А. Суботін

Ангарія — використання або захоплення воюючою *державою* транспортних засобів (включаючи також рухомий склад залізниць) нейтральних країн для їх подальшого використання у воєнних цілях. Термін має давнє походження (лат. jus angariae — право на транспорт у ганзейському морському праві). На практиці найчастіше має місце захоплення і використання воюючою державою торгових суден нейтральних держав, що перебувають у її портах і водах. *Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права* 1907 кваліфікують ангарію як порушення *нейтралітету* і допускає її винятково у випадках крайньої необхідності з обов'язковою наступною компенсацією.

О. В. Задорожній

Англійсько-американська конвенція про розмежування між Північним Борнео та Філіппінським архіпелагом — *договір міжнародний двосторонній* між урядами Великої Британії та Сполучених Штатів про розмежування кордону між Північним Борнео (який був британським *протекторатом*) і Філіппінським архіпелагом (що контролювався США); підписана 2.01.1930 у Вашингтоні державним секретарем США Генрі Л. Стімсоном і послом Великої Британії в США Есме Говард. Була ратифікована США в лютому 1930, Великою Британією — в листопаді 1932. Набула чинності 13.12.1932.

В. Ю. Крушинський

Англійсько-аргентинський конфлікт 1982 через Фолклендські (Мальвінські) острови — архіпелаг у південно-західній частині Атлантичного океану, на відстані в 500 км на південний схід від Аргентини, що є важливим перевалочним пунктом на шляху з Атлантичного в Тихий океан. За аргентинськими джерелами, в 1520 о-ви відкрив і назвав Мальвінськими іспанський мореплавець Е. Гомес, але британці стверджують, що першовідкривачем островів у 1592 став їхній співвітчизник Дж. Девіс. У 1722 в Парижі була надрукована карта, на якій ці о-ви позначались як французькі, в 1764 французи заснували там поселення, яке через два роки продали іспанцям. У 1820 на о-вах був піднятий прапор незалежної Аргентини, призначений губернатор і дислокований гарнізон. Однак у 1833 Велика Британія відправила в Південну Атлантику воєнну експедицію і оголосила о-ви своєю колонією. З того часу приналежність о-вів є предметом *територіального спору* Аргентини і Великої Британії, в 1964 це питання розглядалось *Генеральною Асамблеєю ООН*, о-ви були включені до переліку несамоврядних територій.

У грудні 1981 до влади в Аргентині прийшла військова хунта на чолі з генералом Л. Гальтієрі, яка активно домагалась права на освоєння і експлуатацію о-вів. Для військової хунти, яку всередині країни піддавали критиці за неефективне економічне управління і порушення *прав людини*, внутрішні негаразди могли бути компенсовані зовнішніми перемогами. Відмовившись від тактики ведення переговорів з Великою Британією, хунта наказала захопити о-ви. 2.04.1982 аргентинські війська зайняли Фолклендські (Мальвінські) острови, а також острови Південна Джорджія та Південні Сандвічеві на півдні Атлантичного океану. Аргентинський уряд оголосив про встановлення над ними свого *суверенітету*, у відповідь британський уряд М. *Тетчер* прийняв 5.04.1982 рішення про відрядження до Південної Атлантики великої військово-морської ескадри для відновлення *статус-кво*. Утримання о-вів під своїм управлінням було питання геополітичного значення для Великої Британії, яка колись володіла статусом великої морської *імперії* і втратила більшість своїх заморських володінь. Про символічне значення о-вів для Британії свідчила відправка туди двох третин військово-морського флоту й одного експедиційного корпусу, М. Тетчер здійснювала особисте керівництво всіх операцій.

Аргентина сподівалася розв'язати конфлікт з Великою Британією шляхом досягнення компромісу, проте остання зайняла непримиренну позицію і вдалася до повномасштабних бойових дій в регіоні, хоча війна Аргентині офіційно не оголошувалася. Більшість європейських держав висловили підтримку Британії, зокрема, шляхом введення економічних *санкцій міжнародних* проти Аргентини. Свої ресурси в рамках *НАТО* запропонували США (були союзниками Аргентини за *Ріо-де-Жанейро договором 1947*), зокрема, військово-морську базу в центрі Атлантичного океану на острові Вознесіння, виділивши необхідну кількість пального для британських літаків, надавши ракети та інші види озброєння і спорядження. 3.04.1982 *Рада Безпеки ООН* прийняла резолюцію № 502, в якій вимагала вивести аргентинські сили з о-вів. Резолюцію підтримали десятьма голосами «за», 1 голос був «проти» (Панама), 4 держави утримались (в т. ч. СРСР). Уряди країн Латинської Америки підтримали Аргентину, виняток становило Чилі, що мало свій *територіальний спір* з Аргентиною навколо островів у каналі Бігл.

Перша фаза війни відзначилась масштабним залученням військово-морських сил, зокрема, британських підводних човнів, що блокували підступи до о-вів. Після найбільшої втрати війни — потоплення британським підводним човном аргентинського крейсера «Генерал Бельграно», під час якого загинуло від 323 до 368 (за різними даними) осіб, — більшість аргентинських кораблів не залишали портів. Аргентина потопила британський есмінець «Шеффілд», два фрегати та ще кілька кораблів. Після цього морська фаза війни закінчилась. Подальші військові дії Аргентина вела за допомогою авіації, яка була застаріла, а відтак, малоефективна. Аргентина втратила близько 30 % своїх літаків. 21.05.1982 на Східних Фолклендах відбулась висадка британських військ, які через кілька днів жорстких боїв взяли в облогу столицю архіпелагу — Стенлі. Аргентинський гарнізон виявився відрізаний від комунікацій і постачання і 14.06 капітулював. 15.06.1982 було підписано тимчасову угоду про припинення воєнних дій та евакуацію залишків аргентинських військ. Втрати сторін: Аргентина втратила від 650 до 760 осіб (за різними джерелами), з яких більше 300 затонулих на «Генералі Бельграно»; Британія втратила 256 осіб.

Після війни Велика Британія побудувала на о-вах аеропорт, розмістила 4 тис. військовослужбовців, у прибережних водах залишила свої військові кораблі. Має там дві військово-повітряні бази, але Аргентина не відмовилась від *суверенітету* над о-ми. За результатами війни Л. Гальтієрі подав у відставку, і в грудні 1983 в Аргентині було відновлено цивільну владу. Швидке й вдале для Британії завершення кампанії з мінімальними затратами зміцнило рейтинг М. Тетчер та Консервативної партії загалом, що відобразили парламентські вибори 1983. Відносини між Британією і Аргентиною загострилися в 2010, коли Велика Британія розпочала експлуатацію родовищ нафти в районі шельфу біля о-вів. Після заяви Аргентини про намір звернутись до суду Британія збільшила в районі о-вів свою військову присутність. У відповідь Аргентина висловила протест щодо *мілітаризації* о-вів. Згідно з результатами референдуму 10–11.03.2013, що мав визначити статус Фолклендських о-вів, 99,8 % їхніх мешканців проголосували за збереження за Фолклендами статусу Британської заморської території.

І. О. Мінгазутдінов, О. Л. Хилько

Англійсько-афганські війни — колоніальні *війни* Великої Британії з метою встановити контроль над Афганістаном для створення надійної буферної зони для захисту з півночі Британської Індії. Відбулося три англійсько-афганські війни — 1838–42, 1878–80 та 1919. Перша англійсько-афганська війна розпочалася вторгненням британських експедиційних сил через Боланський прохід до південно-західного Афганістану. Протягом 1839 британські колоніальні війська зайняли Кабул, Кандагар та Газні. Постійні напади на комунікації, облоги гарнізонів, що призводили до виснаження сил британців, змусили їх спочатку евакуюватися з Кабула, а згодом — з території Афганістану взагалі. Спроба повторної операції в 1842 також провалилася. Після військових поразок британці зосередили зусилля на укріпленні *дипломатичних відносин* з афганською верхівкою. 30.03.1855 було укладено англійсько-афганський *договір міжнародний двосторонній*, що формально врегульовував відносини після Першої **А.-а. в.** Британці відмовлялися від зазіхань на Афганістан, сторони домовлялися про спільний опір ворогам одна одної — безпосередньо це стосувалося Персії. Під час війни з нею за Герат у 1856–57 британці підписали із еміром Афганістану новий договір (26.01.1857), за яким надавали Афганістану військові субсидії та надсилали військову місію для підготовки афганських *збройних сил*.

Активізація російської *експансії* в Центральній Азії та встановлення офіційних російсько-афганських контактів зробили для Великої Британії реальною перспективу військового походу на Індію з

північчі та збільшило зацікавленість у контролі над Афганістаном. У 1878 британці розпочали Другу **А.-а. в.** одночасним наступом на Афганістан через Хайбер, Куррам та Боланський прохід. У січні 1879 було захоплено Кандагар, 26.05.1879 підписано Гандамакський договір, за яким Афганістан перетворювався на залежну від Великої Британії державу. За умовами договору Британія встановлювала контроль над *зовнішньою політикою* Афганістану, над фінансовими та адміністративними рішеннями еміра, а також на постійній основі розміщувала на території Афганістану гарнізони британських військ. Також до Британської Індії відходили території округів Куррам, Сібі та Пішін разом із важливими гірськими перевалами. Але навіть після підписання Гандамакського договору збройна боротьба не припинялася. В кінці 1879 бойові дії значно активізувалися, в липні 1880 британці зазнали поразки у битві при Майванді, в облогу біло взято британський гарнізон у Кабулі. Британці були змушені погодитися на виведення військ та на підписання низки нових угод із еміром Абдуррахманом (червень–липень 1880), за яким відмовлялася від права контролювати внутрішні справи Афганістану. Натомість, положення про підконтрольність зовнішньої політики афганського еміра Великій Британії було підтверджено новою угодою. У 1881 було завершено виведення британських сил з території Афганістану. Умови угод 1880 збереглися незмінними до смерті Абдуррахмана у 1901 й були в цілому підтверджені його наступником — еміром Хабібуллою у Кабульській угоді від 21.03.1905.

Третя **А.-а. в.** розпочалася після того, як емір *Аманулла-хан* проголосив 28.02.1919 *незалежність* Афганістану та розірвав діючі угоди із Великою Британією. 6.05.1919 Велика Британія проголосила Афганістану війну. Британські війська наступали з трьох напрямів: хайберського, вазірістанського та кандагарського. Перемінні успіхи сторін у ході бойових дій, повстання пуштунських племен в тилу британських військ змусили британців згорнути військову операцію та піти на переговори із Афганістаном. 8.08.1919 було підписано *прелімінарний договір* мирний (див.: *Равалпінді договір 1919*), у 22.11.1921 у Кабулі — остаточний мирний договір, що поклав край збройним конфліктам між Великою Британією та Афганістаном. Велика Британія визнавала незалежність Афганістану, сторони встановлювали між собою дипломатичні стосунки та домовлялися про взаємне інформування про будь-які пересування військ поблизу кордону з метою підвищення рівню взаємної довіри.

О. О. Рафальський

Англійсько-афганський договір 1921 — підписаний 22.11.1921 в Кабулі афганським міністром закордонних справ Махмудом Тараї і британським посланником Генрі Доббсом. Містив у собі повне визнання незалежності Афганістану і встановлював нормальні *дипломатичні відносини* між двома країнами безпосередньо через Лондон поза англо-індійський уряд на основі повного півноправ'я. Афганістан визнав *Дюранда лінію* в якості кордону з Індією. Тобто, під контролем британської колоніальної влади в Індії залишались землі пуштунів та белуджів, анексовані під час війни з Афганістаном у 1893. Обидві сторони домовились інформувати один одного про військові операції проти племен своєї прикордонної смуги. Афганістан отримав право пільгового транзиту через територію Британської Індії. Англія обіцяла допомогти Афганістану в будівництві шляхів, телеграфу і промислових підприємств. З самого початку переговорів англійська сторона намагалася обумовити підписання англо-афганського політичного договору обмеженням афгансько-радянських відносин. Але афганська сторона не погодилася розірвати дипломатичні відносини з Радянською Росією, а лише взяла зобов'язання не відкривати радянські консульства в Кандагарі і Газні. Договір було укладено на 3 роки з правом денонсації за рік.

В. Ю. Крушинський

Англійсько-бельгійська угода 1894 про колонії — підписана 12.05.1894 в Брюсселі; закріплювала за королем Бельгії *Леопольдом II*, сувереном Незалежної держави Конго, в довічній оренді лівий берег Білого Нілу від оз. Альберта до Фашоди (Східний Судан) та частину басейну Бахр-ель-Газаля до 10° північної широти. Особливість угоди полягала в тому, що об'єктом оренди були непідконтрольні Лондону території, оскільки зі Східного Судану англійців витіснили повстанці-махдісти. Бельгія отримувала також багату на природні ресурси область Катанги — район, що довгий час був об'єктом англійсько-бельгійської боротьби. Територіальні поступки на користь Бельгії обумовлювалися прагненням Великої Британії створити бельгійський буфер проти французького проникнення в долину Нілу, особливо після відмови Німеччини укласти нову антифранцузьку угоду. У відповідь Леопольд II передавав в оренду Британії смугу землі шириною 25 км (16 миль) уздовж східних кордонів Конго від оз. Альберта до оз. Танганьїка з можливістю проведення через територію Конго лінії трансафриканського телеграфу. Проте, фактично, мова йшла не про оренду (розмір ренти та строки її сплати не обговорювалися), а про відчуження землі. Коридор від Уганди до Південної Африки зробив Велику Британію власником наскрізного шляху уздовж африканського континенту від Каїра до Кейптауна та створив бар'єр для французького просування на Схід. Англійсько-бельгійська угода мала серйозні наслідки для інтересів інших *держав* у регіоні, зокрема, німецькі володіння у Східній Африці зі всіх боків були оточені британськими територіями. Франція та Німеччина виступили з протестом проти угоди, посилаючись на статті Берлінського Генерального акта 1885, згідно з якими Держава Конго не мала права ані віддавати, ані здобувати території. В результаті Велика Британія та Бельгія були змушені 28.05.1894 ліквідувати угоду в її вирішальній частині: втрачали силу статті, що стосувалися оренди областей в Судані та британського коридору в Конго. Чинними залишилися лише пункти, що визначали південний кордон Незалежної держави Конго.

М. А. Миронова

Англійсько-голландські війни XVII ст. — *війни* найрозвиненіших у торгово-економічному відношенні держав свого часу, Англії та Об'єднаних провінцій Нідерландів — через торгівельно-економічне та колоніальне суперництво. Їхні інтереси зіткнулися в Південно-Східній Азії, Америці, Африці, а також на європейському ринку. Перша англійсько-голландська війна 1652–54 розпочалася з ініціативи Голландської республіки у відповідь на прийняття англійським парламентом Навігаційного акта 1651, згідно з яким ввозити іноземні товари в Англію дозволялося лише англійськими суднами. Військові операції охоплювали *територіальні води* Англії та Голландії, Середземне море, протоки, що з'єднують Балтійське та Північне моря, Індійський океан. Війна йшла з перемінним успіхом, але поступово співвідношення сил схилялося на користь Англії, яка встановила *блокаду морську* голландського узбережжя. Перевага англійського флоту і поразки на останньому етапі війни примусила Голландію піти на поступки і фактично примиритися із Навігаційним актом за умовами підписаного 14.04.1654 Вестмінстерського мирного договору. Друга англійсько-голландська війна 1665–67 фактично розпочалася після захоплення 1664 англійською морською експедицією голландської *колонії* в Північній Америці — Нового Амстердаму (нині — острівна частина Нью-Йорка). 24.01.1665 Голландія оголосила війну Англії, в лютому 1666 на боці Голландії виступили Франція та Данія. Після того, як у червні 1667 голландська ескадра блокувала гирло Темзи, Англія була вимушена піти на підписання *договору мирного*. За умовами Бредського договору 31.07.1667 Новий Амстердам перейшов до Англії, яка натомість повернула Голландії захоплений ще в 1630 Сурінам. Голландія також домоглася відміни деяких статей Навігаційного акту.

Третя англійсько-голландська війна 1672–74 стала складовою частиною т. зв. Голландської війни 1672–78, в якій противником Голландії була Франція; Карл II Англійський вступив у війну, оскільки був зв'язаний із Людовіком XIV таємною угодою. На боці Голландії у війні брали участь Іспанія, Німецька імперія, Данія, Бранденбург, деякі інші німецькі князівства. Союзниками Англії були, окрім Франції, Швеція та окремі німецькі князівства. 23.03.1672 англійський флот атакував голландські судна, а в квітні французька армія вступила в Голландію й наблизилась до Амстердама. Відкривши шлюзи, голландці затопили частину території та зупинили просування противника. Перемога голландського флоту над англо-французьким флотом при о. Текселі в серпні 1673 сприяла розриву союзу Англії із Францією. Непопулярність війни серед англійської буржуазії та загострення протиріч із Францією змусили Англію вийти з війни і підписати 19.02.1674 Вестмінстерський мирний трактат. За його умовами було залишено в силі Бредський мирний договір 1667. В результаті англійсько-голландських війн Голландії, чия могутність базувала-

ся на торгівлі, вдалося зберегти свій статус великої морської держави і підтримувати міцний зв'язок із своїми колоніями. Однак подальше зміцнення військово-морського флоту Англії та її прискорений промисловий розвиток швидко перетворили останню на провідну морську державу світу.

Літ.: Английская буржуазная революция XVII в. т.1–2. — М., 1954; Ballhausen C. Die drei Englisch-Hollandische Seekriege. — Haag, 1923.

М. Г. Капітоненко

Англійсько-єгипетський договір 1936 про союз — підписаний 26.08.1936 в Лондоні терміном на 20 років; договір замінив собою односторонню британську декларацію 28.02.1922 про проголошення формальної незалежності Єгипту. Він передбачав проведення взаємних консультацій у випадку конфліктів з іншими *державами*; взаємну допомогу «у випадку війни, загрози війни і надзвичайної міжнародної ситуації». Сторони зобов'язалися не займати позицій, несумісних з їхнім союзом, і обмінятися *послами*. Британський *верховний комісар* перейменовувався в посла, хоча і зберігав значно більші привілеї, ніж дипломатичні представники інших держав. Лондон брав на себе зобов'язання сприяти вступові Єгипту до *Ліги Націй*, а також визнав, що режим капітуляцій «не знаходиться більше у відповідності з духом часу і теперішнім положенням Єгипту», і взяв на себе зобов'язання підтримати Каїр у справі скликання конференції зацікавлених сторін для відміни цього режиму. Договір забороняв Єгипту укладати з іншими державами політичні союзи чи угоди. Суттєвим моментом угоди було фактичне збереження *окупації воєнної* Єгипту Британією, попри проголошення її відміни в документі. Під прикриттям військового союзу Велика Британія не тільки зберегла війська в ряді районів Єгипту, але й розширила свої військово-стратегічні позиції в країні. Зокрема, згідно ст. 8 договору, британські сухопутні війська (10 тис. осіб) і повітряні сили мали залишатися в зоні *Суецького каналу* до того часу, коли обидві сторони погодяться в тому, що єгипетська армія у змозі своїми власними силами забезпечити «свободу і повну безпеку судноплавства по каналу». Британські війська залишалися також у Каїрі і в Александрії, де, крім того, зберігалася військово-морська база Лондона. Одночасно Єгипет брав на себе будівництво військових казарм, ряду стратегічних доріг, мостів, а також інших необхідних Великій Британії об'єктів. У випадку *війни*, безпосередньої загрози війни чи надзвичайної міжнародної ситуації Єгипет зобов'язувався надавати в розпорядження Лондона свою територію і всі ресурси. Англійсько-єгипетський договір визначав, що коли через 20 років після його підписання проблема присутності британських військ не буде вирішена, то це питання слід передати на арбітраж Ліги Націй. З питання Судану Велика Британія погодилася на відновлення єгипетсько-британського *кондомініуму* на його території, примусивши Єгипет визнати її права на Судан. Фактично влада в Судані, як і раніше, була сконцентрована в руках британського генерал-губернатора, який правив від імені двох держав. Єгипет знову одержав можливість надсилати свої війська до Судану, проте кількість цих військ і їхні місцезнаходження визначав генерал-губернатор. Після повалення королівського режиму в Єгипті, Велика Британія змушена була підписати у липні 1954 угоду про виведення військ, на основі якої британські війська залишили територію Єгипту до червня 1956. Проте Лондон зберіг за собою право протягом семи років знову ввести їх в Єгипет «у випадку війни». В січні 1957 Єгипет денонсував цю угоду.

І. Д. Коміренко

Англійсько-ірландська угода 1985 — підписана прем'єр-міністром Великої Британії М. *Тетчер* і прем'єр-міністром Республіки Ірландія Ґ. *Фітцджеральдом* 15.11.1985 в замку Хіллсборо, розширювала співробітництво двох країн з метою врегулювання конфлікту в Північній Ірландії. Угода підтверджувала приналежність території Північної Ірландії Сполученому Королівству, доки за це виступає більшість її мешканців. Угода передбачала започаткування регулярних міждержавних конференцій на рівні членів урядів Великої Британії та Ірландії із дорадчим правом вносити пропозиції до роботи уряду Північної Ірландії. Угоду ратифікували Британський (473 голосами проти 47) та Ірландський (88 голосами проти 75) парламенти. Ольстерські юніоністські партії провели ряд масових акцій протесту і страйків проти цієї Угоди, не погоджуючись на залучення Республіки Ірландія до участі в північноірландських справах. Значна частина Ірландської республіканської армії та «Шинн Фейн», а також найбільша опозиційна партія Республіки Ірландія — «Фіанна Файл» — також не визнали угоди — через закріплення в ній належності Північної Ірландії до Сполученого Королівства. Угода не припинила протистояння між католицькими республіканцями та протестантськими юніоністами Північної Ірландії, а положення про дорадчу роль Республіки Ірландія тривалий час фактично не виконувалося. Тим не менше, вважається, що саме ця Угода зробила можливим подальший прогрес у переговорах щодо мирного врегулювання конфлікту, що зрештою призвело до підписання в 1998 *Белфастської угоди* між Великою Британією та Республікою Ірландія, визнаної всіма основними партіями Північної Ірландії та підтриманої її мешканцями на референдумі.

І. О. Мінгазутдінов

Англійсько-ірландський договір 1921 — підписаний 6.12.1921 урядом Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії на чолі з прем'єр-міністром Д. *Ллойд Джорджем*, з одного боку, та представниками самопроголошеної Ірландської Республіки на чолі з міністром закордонних справ А. Ґріффітом, з іншого, поклав кінець *війні* 1919–21 за незалежність Ірландії. За умовами Договору 6.12.1922 була створена Ірландська Вільна держава як *домініон* на засадах самоуправління (такий же статус, як у Канади, Австралії, Нової Зеландії, Південно-Африканського Союзу, Ньюфаундленду) у складі *Співдружності Націй* Британської (це було перше вживання цієї назви в офіційному документі замість традиційного «Британська Імперія»). За Договором, Північна Ірландія, створена Актом про уряд Ірландії 1920, мала право вийти зі складу Ірландської Вільної держави протягом місяця після вступу Договору в силу (що й було зроблено). Формально головою домініону був британський монарх, представлений генерал-губернатором; члени нового парламенту домініону приносили присягу Ірландській Вільній державі та монарху. Британська армія мала залишити територію Ірландської Вільної держави, окрім кількох портів, які використовувалися Королівськими військово-морськими силами. Ірландська Вільна держава брала на себе частину державного боргу *Британської імперії*. Договір повинен був мати найвищий правовий пріоритет у законодавстві Ірландії.

16.12.1921 Договір ратифікували Палата громад (401 голос проти 58) і Палата лордів (166 проти 47) Великої Британії. Президент самопроголошеної Ірландської Республіки І. де Валера наполягав, що до Договору треба внести зміни, оскільки він був підписаний під тиском Д. Ллойда Джорджа, який під час переговорів погрожував війною. Проте, 7.01.1922, після гострих дебатів, 64 голосами проти 57 Загальноірландська парламентська асамблея ратифікувала Договір. І. де Валера подав у відставку, президентом було обрано прихильника угоди А. Ґріффіта. 14.01.1922 Договір формально ратифікувала також і Палата громад Південної Ірландії. Провідна політична сила Ірландії — партія «Шинн Фейн» розкололася на прихильників та противників Договору. 16.06.1922 на виборах до Конституційної асамблеї Південної Ірландії перемогли прихильники Договору, які 25.10.1922 прийняли нову Конституцію. Розкол в «Шинн Фейн» призвів до *громадянської війни* 1922–23 в Ірландії, яка закінчилася перемогою прихильників Договору. 11.07.1924 Договір був зареєстрований Ірландською Вільною державою в *Лізі Націй*. У 1932, після прийняття британським парламентом *Вестмінстерського статуту 1931*, з Конституції Ірландської Вільної держави були прибрані положення статей Договору про його законодавчий пріоритет, а також положення, пов'язані із монархом та генерал-губернатором.

І. О. Мінгазутдінов

Англійсько-іспанська війна 1739–48 велася за колоніальне домінування на Панамському перешийку, де Велика Британія прагнула захопити іспанські володіння. Обмеження Іспанією англійських торговельних привілеїв, наданих *Утрехтським миром 1713*, призвело до зіткнень екіпажів англійських суден з іспанськими представниками влади в колоніях. Під час одної з сутичок капітан британського судна Дженкінс втратив вухо (з цього інциденту походить друга назва англо-іспанської війни — «війна за вухо Дженкінса»), що було використано на його батьківщині певними зацікавленими колами в парламенті і для громадської агітації на користь війни з Іспанією. Велика Британія сформувала дві спеціальні ескадри: одну — для нападу з боку Мек-

сиканської затоки, другу — для нападу з тихоокеанського узбережжя на Панамський перешийок. Однак британські дії на морі 1740–41 великого успіху не мали. Зі вступом Іспанії у *війну за австрійську спадщину 1740–48* бойові дії між Британією та Іспанією, а також їх союзниками розгорнулися і в Європі. 22.03.1744 поблизу Тулона відбулася битва між британським та французько-іспанським флотами, в якій перший зазнав поразки. Англо-іспанська війна завершилася разом із війною за австрійську спадщину підписанням *Аахенського мирного договору 1748*, який не привніс істотних змін до розподілу колоніальних володінь і не розв'язав основних протиріч між Великою Британією та Іспанією.

Яковенко Н. Л.

Англійсько-італійська угода 1891 про сфери впливу у Східній Африці оформлена у вигляді двох протоколів від 24.03 та 15.04.1891. Згідно першого протоколу встановлювалися південно-західні кордони (від р. Джуба до Голубого Нілу), згідно другого — північно-західні кордони (від мису Гвардафуй (Рас-Асир) до Голубого Нілу) між англійськими та італійськими володіннями. В сфері впливу Італії опинилися територія Сомалі від мису Гвардафуй до р. Джуба, Ефіопія, Еритрея та частина Судану. Кассала та прилеглі до Атбари території залишалися поза межами італійської зони, проте, у разі військової необхідності, дозволялась їхня тимчасова *окупація воєнна*. Італія, зі свого боку, визнавала особливі інтереси Великої Британії в Єгипті та більшій частині Судану. Поступки Італії з боку британської *дипломатії* були спричинені важливістю італійської підтримки у боротьбі з Францією за панування в Єгипті та зміцненням французьких позицій у Північно-Східній Африці. З іншого боку, підписання угоди дало можливість Великій Британії зупинити просування Італії в Занзібар та Судан, в область Верхнього Нілу.

М. А. Миронова

Англійсько-італійська угода 1894 — підписана 5.05.1894 в Римі; доповнила *англійсько-італійську угоду 1891* про сфери впливу у Східній Африці. Згідно з нею розмежовувалися володіння Великої Британії та Італії в північній частині Сомалійського узбережжя та Аденській затоці (по 8° півн. ш. з заходу на схід до перетину з 48° с. д. та уздовж меридіана на північ до Аденської затоки). До італійської сфери впливу відійшов майже весь Харер, що суперечило положенням англійсько-французької угоди 1888, згідно якої сторони зобов'язувалися не анексувати Харер та не встановлювати над ним *протекторат*, а також не надавати такої можливості *третім державам*. Велика Британія зберігала за собою право вступати у разі необхідності в прямі контакти з владою Харера, проте це не повинно було впливати на статус Італії «як держави-покровителя Ефіопії та залежних від неї територій». Були частково враховані італійські претензії на р-н Зейла: порт залишався в англійській зоні, але італійським *громадянам* надавалися рівні з англійцями права у торгівлі та промисловості. Угоди 1891 та 1894 відкрили шлях до розширення італійської експансії в Ефіопії та призвели до *італійсько-ефіопської війни 1895–96*.

М. А. Миронова

Англійсько-малайська угода про взаємну оборону — підписана 12.10.1957 Великою Британією та Малайською Федерацією. З моменту створення в 1963 незалежної Малайзії Угоду було перейменовано на анлійсько-малайзійську. Австралія і Нова Зеландія приєднались до Угоди в 1959, а Сінгапур — в 1961. Згідно з Угодою, Велика Британія гарантувала зовнішню оборону Малайї. Обидві сторони зобов'язувались вести спільні воєнні дії у випадку нападу на Малайю або на британські території в Південно-Східній Азії (такі зобов'язання не накладались на інших учасників, що приєдналися до Угоди пізніше). У випадку виникнення напруги в цьому регіоні обидві сторони мали проводити консультації для визначення подальших дій. Велика Британія мала надавати Малайї допомогу для створення та тренування її власних *збройних сил*. Угода дозволяла Великій Британії, Австралії і Новій Зеландії розміщувати збройні сили на території Малайї та Сінгапуру. Для двох останніх — новопроголошених держав, що лише починали розбудовувати власні збройні сили, ця Угода була гарантією їх безпеки в нестабільному регіоні з огляду на зобов'язання, що брала на себе Велика Британія.

Остання цією угодою поставила в залежність колишні *колонії*. Угода не лише дозволяла Великій Британії тримати свої війська на території Малайї, але й залишала під її контролем крупну військову базу в Сінгапурі. Війська, що Британія утримувала в Малайї, фактично, могли бути використані для потреб *СЕАТО*. Велика Британія трактувала угоду таким чином, що вона могла планувати ядерну відповідь з території Малайї у випадку загрози нападу на Малайю або британські далекосхідні території. Однак, після кількох раундів переговорів вона зобов'язалась консультуватись з цього питання з малайським урядом. Угода була вигідна і керівництву Малайї, оскільки англійські, австралійські та новозеландські війська вели бойові операції проти партизан усередині країни.

У зв'язку з економічною кризою і скороченням оборонних витрат Велика Британія оголосила про завершення дії власних оборонних зобов'язань на територіях «на схід від Суеца» до середини 1970-х років. Угода припинила свою дію 1.11.1971 і в тому ж році була замінена на більш гнучку п'ятисторонню оборонну угоду, що включала в себе Австралію, Нову Зеландію, Сінгапур, Малайзію і Велику Британію (див.: *АНЗЮК*).

О. Л. Хилько

Англійсько-німецька декларація 1938 — спільна декларація А. Н. *Чемберлена* і А. *Гітлера* від 30.09.1938, яка була узгоджена за ініціативою британського прем'єр-міністра по закінченні Мюнхенської конференції. В основу Декларації покладено підтвердження щойно підписаної *Мюнхенської угоди 1938* та англійсько-німецької морської угоди 1935; наголошувалося, що ці акти символізують бажання двох народів «більш ніколи не воювати один проти одного», та висловлювався намір сторін вирішувати усі англо-німецькі суперечності спільно й виключно мирним шляхом. Англійсько-німецька декларація разом з аналогічною *німецько-французькою декларацією 1938* давала підстави Гітлеру сподіватися на відсутність опору з боку європейських держав і сприяла розв'язанню Німеччиною *Другої світової війни*.

Н. Л. Яковенко

Англійсько-німецька угода 1900 про Китай — укладена 16.10.1900 в Лондоні шляхом обміну листами між міністром закордонних справ Великої Британії Р. *Солсбері* та німецьким послом у Лондоні; цією угодою Велика Британія намагалася обмежити експансію Росії в Китаї, а Німеччина прагнула отримати доступ в англійську сферу впливу в басейні річки Янцзи. Так зване «боксерське» повстання 1900 в Китаї, яке було придушене 60-тисячним міжнародним корпусом 8-ми держав світу, стало приводом до розширення «присутності» *великих держав* у Китаї: Росія окупувала частину Маньчжурії, а англійські війська зайняли головний торгівельно-фінансовий центр Китаю — Шанхай. Конфлікт між Росією та Великою Британією розгорівся з новою силою. Намагаючись витіснити Росію з Маньчжурії і одночасно не бажаючи доводити справу до прямого зіткнення, Лондон звернувся до *«відкритих дверей» доктрини*. Звинувативши Росію в порушенні «загальноприйнятих» принципів «відкритості дверей» і «рівних можливостей», Велика Британія намагалася за допомогою Німеччини змусити Росію поважати ці принципи, тобто піти з Північного Китаю. За англійсько-німецькою угодою обидві держави зобов'язалися зберігати територіальну цілісність Китаю і не створювати перешкод «вільній торгівлі» та будь-якій економічній діяльності зарубіжних країн у Китаї. Для Німеччини ця угода була вигідною, оскільки відкривала дорогу в англійську сферу впливу в Китаї. Британія ж хотіла втягнути Німеччину в боротьбу проти Росії за Маньчжурію. Але в договорі Німеччина зробила застереження, що угода поширюється на територію Китаю такою мірою, «наскільки вони (Німеччина і Англія) можуть здійснювати там вплив». Саме спираючись на це застереження, Німеччина утрималася від протидії Росії в Маньчжурії, коли та відмовилася вивести звідти свої війська. Це свідчило про збереження англійсько-німецьких протиріч. Німеччина переслідувала на Далекому Сході лише свої інтереси і не бажала іти на конфлікт з Росією заради інтересів Англії. Японія, яка також хотіла включити Німеччину в антиросійський фронт, наприкінці жовтня 1900 приєдналась до англійсько-німецької угоди. Саме на Японію в подальшому покладалася Велика Британія в боротьбі з Росією в Китаї, наслідком чого став *англійсько-японський союз 1902–21*.

Б. М. Гончар

Англійсько-португальський договір 1373 — підписаний між королем Англії Едуардом III та

португальським королем Фернандо I Прекрасним; встановлював союз між двома державами. Договір формально зберігає силу до сьогодні, що робить його найдавнішим діючим *договором міжнародним* у світі. Англія домоглася укладення договору в процесі формування регіональних коаліцій на першому етапі *Столітньої війни 1337–1453*. Для англійців було важливо зв'язати піренейські королівства, частина з яких перебувала у союзницьких відносинах із Францією. Саме підтримка Португалії, що ворогувала з іберійськими сусідами, стала ключовим фактором зменшення загрози для англійських володінь в Аквітанії та морської загрози для Англії з боку іберійських союзників Франції.

К. Ю. Денисенко

Англійсько-радянський договір 1942 (Договір про союз і війну проти гітлерівської Німеччини та її спільників у Європі й про співпрацю і обопільну допомогу після війни) підписаний 26.05.1942 в Лондоні наркомом зак. справ СРСР В. *Молотовим* та мін. зак. справ Великої Британії Е. *Іденом*. У першій частині дог-ру сторони зобов'язувались надавати одна одній військ. та іншу допомогу у *війні* проти Німеччини та її союзників і не вести з ними сепаратних переговорів та не укладати сепаратних дог-рів. Друга частина дог-ру встановлювала основні принципи післявоєнної співпраці СРСР та Великої Британії: сторони заявляли про готовність співробітничати в запобіганні повторення війни, збереженні миру та протидії агресії в післявоєнний час. Сторони зобов'язувались надати одна одній необхідну екон. та військ. допомоги, якщо одна з країн почне війну проти Німеччини та її союзників; співпрацювати в повоєнній Європі задля забезпечення безпеки та екон. процвітання; не проводити наступальні війни; не укладати союзів і не брати участі в коаліціях, спрямованих проти іншої сторони. Термін дії другої частини складав 12 років. Після підписання Великою Британією 23.10.1954 Паризьких угод про ремілітаризацію ФРН і включення її до *Західноєвропейського союзу* й *НАТО* рад. уряд заявив про несумісність їхніх положень із зобов'язаннями за дог-ром. 7.05.1955 СРСР денонсував договір.

М. С. Бур'ян

Англо-радянсько-іранський союзний договір підписаний 29.01.1942 в Тегерані міністром закордонних справ Ірану А. Сохейлі, послом Великої Британії Буллардом і послом СРСР А. А. Смирновим. Після початку *Другої світової війни* на території Ірану агентура гітлерівської Німеччини провадила активну розвідувальну та диверсійну діяльність, що спонукало СРСР ввести 25.08.1941 війська на територію Ірану, у відповідності до ст.6 *іранського-російського договору 1921*. Одночасно до такого ж кроку вдалася Велика Британія. 8.09.1941 Велика Британія та СРСР підписали з іранським урядом угоду, що визначала дислокацію радянських та британських військ та зобов'язувала іранську сторону розпочати переговори про союзний договір з Лондоном і Москвою. За ним Велика Британія і СРСР зобов'язувались поважати територіальну цілісність, *суверенітет* та політичну незалежність Ірану, «захищати Іран усіма засобами проти будь-якої агресії з боку Німеччини чи будь-якої іншої держави» (ст. 3). Для здійснення цієї мети союзним державам надавалось право тримати на іранській території «сухопутні війська, військові морські і повітряні сили в такій кількості, яку вони вважають за необхідне» (ст. 4). Допомога союзникам з боку іранських збройних сил мала обмежуватися підтриманням внутрішнього порядку на іранській території. Іран мав підтримувати союзників усіма засобами, що мав в своєму розпорядженні, а також зобов'язувався не укладати договорів та не вступати у зносини з іншими країнами, якщо такі не відповідали положенням англо-радянсько-іранського союзного договору. Укладення цього договору забезпечили співробітництво Ірану з державами *антигітлерівської коаліції*. По завершенні Другої світової війни британські та радянські війська було виведено з іранської території до травня 1946.

В. Ю. Константинов

Англійсько-російська торговельна угода 1921 — двостороння угода, підписана 16.03.1921 в Лондоні; стала першою угодою РСФРР з *великою державою*, що фактично прорвала дип. *блокаду* рад. Росії. За умовами угоди піддані обох д-в отримували право вільного повернення на Батьківщину, Велика Британія та Росія відновлювали торг. відносини та взаємно обмінювались торг. представництвами, яким надавався ряд *дипломатичних привілеїв* (дип. імунітет, право шифру, право *дипломатичного листування*). Брит. уряд зобов'язувався не здійснювати жодних дій для оволодіння золотом та власністю, що належали уряду РСФРР. Угода означала для Росії *визнання де-факто* Великою Британією. Угода діяла до розриву брит.-рад. відносин 27.05.1927.

Г. О. Музика

Англійсько-російська угода 1907 (Англійсько-російська конвенція про розділ сфер впливу в Персії, Афганістані та Тибеті) — підписана 18(31).08.1907 в Петербурзі; мала вирішити останні територіальні протиріччя, що залишалися між Великою Британією та Росією після укладення угод про розмежування на Памірі 27.02(11.03).1895 і про розділ сфер впливу в Китаї 16(28).04.1899, і відкрити шлях приєднанню останньої до англо-французької *Антанти*. Персія була поділена на три зони: британську (з північно-східним кордоном по лінії Бендер-Аббас—Бірджент—Гезік), російську (на північ від лінії Касре-Ширін—Ісфахан—Іезд—Зульфагар) і нейтральну. Сторони домовилися не здійснювати жодну економічну діяльність в чужій зоні, а нейтральна залишалася відкритою для конкуренції. Британія та Росія отримували право встановлювати контроль над прибутками перського уряду в своїх зонах у разі невиконання останнім зобов'язань по сплаті позик. Афганістан визнавався Петербургом як такий, що знаходився «поза зоною російського впливу», Росія погоджувалася здійснювати політичні відносини з ним за посередництвом британського уряду. Британія і Росія зобов'язувались не втручатися у внутрішні справи Тибету, не порушувати його територіальної цілісності, а усі зносини з Тибетом здійснювати за посередництва китайського уряду. Велика Британія зобов'язувалася припинити окупацію долини Чумбі в Тибеті після врегулювання з урядом Китаю питання про відкриття для англійських товарів тибетського ринку. Угода завершила створення Антанти у складі Великої Британії, Росії та Франції.

В. Ю. Константинов

Англійсько-російсько-французька угода 1915 про Чорноморські та Середземноморські протоки — таємно укладена 19.02(4.03) — 28.03(10.04).1915 в Петербурзі шляхом обміну промеморіями та *нотами вербальними* між міністром закордонних справ Росії С. *Сазоновим* і *послами* в Росії: британським — Дж. *Б'юкененом* та французьким — Ж. *Палеологом*. Угода передбачали передачу Константинополя і чорноморських проток Росії після перемоги над Німеччиною, за умови, що Росія братиме участь у *війні* до перемоги. **А.-р.-ф. у.** стала першою угодою держав *Антанти* про повоєнний розділ Туреччини.

В. Ю. Константинов

Англійсько-сіамський договір 1909 — підписаний 10.03.1909 між Великою Британією та Сіамом (нині — Королівство Таїланд). Ратифікаційними грамотами обидві сторони обмінялись 09.07.1909 в Лондоні. Англійсько-сіамські відносини концентрувались навколо британських колоніальних інтересів на Малайському півострові, які активно відстоювались з кінця XVIII ст. З 1786 Велика Британія захопила ряд малайських держав та Сінгапур. Після англійсько-сіамського договору 1826, за яким Велика Британія не отримувала ніяких торгівельних преференцій чи економічних пільг, було підписано нерівноправний англійсько-сіамський договір 1855, згідно з яким Велика Британія отримувала право торгівлі, володіння майном в Сіамі та призначення консула, а англійські піддані в Сіамі набували право *екстериторіальності*. Надалі Велика Британія добивалась розширення своєї господарської діяльності на малайських територіях, що належали Сіаму, і розширення своїх економічних преференцій, що їй вдалося шляхом підписання Договору.

Згідно з Договором, Сіам передавав Великій Британії право сюзеренітету над князівствами Кедах, Тренггану, Перліс і Келонтон (які, згідно договору 1826 визнавались тайськими провінціями), що перетворювались на її *протекторати*. Великій Британії надавалось право найбільшого сприяння. В обмін на це вона погоджувалась на скасування своїх консульських судів у Сіамі і на визнання підсудності своїх підданих, зареєстрованих у Сіамі після підписання договору, сіамським судам і законам. Англійські піддані, зареєстровані до 1909, підлягали юрисдикції міжнародних судів (сіамський суд за участю британського консула), повне скасування яких передбачалося після вироблення

європеїзованих судових кодексів. Проте, за наявності англійського радника в сіамському Міністерстві юстиції інтереси англійських підданих забезпечувались і без консульських судів.

Сіам зобов'язувався не надавати дозволи *третім державам* на розміщення військових чи морських баз на Малайському п-ві, що знаходились під його контролем. Велика Британія отримувала ряд податкових пільг на територіях, що знаходились під її контролем, та ексклюзивне право на фінансування і будівництво залізниці Бангкок-Сінгапур. У підсумку, Сіам поступався Великій Британії (та частково Франції, згідно окремим угодам) фактично половиною території Малайського п-ва, що з XVII століття перебувала під його контролем. Таким чином, Договір дав Великій Британії можливість приростити 176 кв. миль територій до тих, якими вона вже володіла в Південно-Східній Азії. Це сприяло подальшому зміцненню британського впливу в регіоні. Водночас, ряд західних дослідників вважають, що цей Договір мав історичне значення для подальшого розвитку і перетворення Малайї на об'єднану сучасну державу.

М. А. Миронова

Англійсько-французька угода 1890 встановлювала кордони між англійськими та французькими володіннями в Африці; підписана 5.08.1890 в Лондоні. Угода мала компромісний характер: Франція визнавала британський *протекторат* над Занзібаром, Велика Британія — французький над Мадагаскаром. Головним об'єктом англійсько-французьких протиріч виступав басейн р. Нігер, тому згідно угоди розмежовувалися британська та французька сфери впливу по лінії Сай (на р. Нігер) — Баруа (оз. Чад), що співпадає з північним кордоном сучасної Нігерії. Території на північ від лінії (від південних кордонів Алжиру до Верхнього Нігеру, включно з Тімбукту, та північна частина оз. Чад) були визнані французькою зоною. До Франції відходила територія в 5 разів більша, ніж до Британії, проте значну її частину складала пустеля Сахара. До сфери впливу Великої Британії потрапили території на південь від оз. Чад та судноплавна частина Нижнього Нігеру і Бенуе.

М. А. Миронова

Англійсько-французька угода про розподіл сфер впливу в Росії 1917 — секретний документ провідних держав *Антанти* щодо розгортання й координації збройних акцій, спрямованих на протидію Німеччині й Австро-Угорщині та «відновлення порядку» в стратегічно важливих регіонах колишньої Російської імперії, де офіційні Париж і Лондон мали серйозні економічні й геополітичні інтереси. Угоду прискорили більшовицький переворот у Петрограді й радянсько-німецьке перемир'я, укладене в Бресті 15.12.1917 (за н. ст.); з пропозицією «розмежування Півдня Росії на англійську й французьку сфери впливу» виступив уряд Французької Республіки. В день підписання угоди 23.12.1917 (за н. ст.) в Парижі відбулися переговори на вищому рівні: господарів представляли прем'єр-міністр Франції Ж. *Клемансо*, міністр закордонних справ С. Пішон, начальник генштабу Ф. Фош; гостей — британський міністр без портфеля лорд А. Мілнер, міністр блокади й друга особа в МЗС Р. Сесіль та начальник військової розвідки Макдоно. Посилаючись на велику французьку військову місію у Яссах (300 офіцерів) і фінансові можливості, Ж. Клемансо домагався включення України й «прилеглих районів» у французьку зону впливу. Він вважав, що: 1) «Україна є потенційним притулком румунського уряду та його армії»; 2) тут зосереджено величезні запаси продовольства, які не повинні дістатися німцям. Т. ч., угода відображала показові зміни політики Антанти в «російському питанні»: Лондон і Париж напр. 1917 — на поч. 1918 понад усе прагнули не допустити виходу Росії з війни (див.: *Перша світова війна*), а тому, обговорюючи власні дії з реалізації угоди й відзначаючи слабкість уряду Радянської Росії — ленінського Раднаркому та уряду Української Народної Республіки, вони, однак, домовилися підтримувати з останніми неофіційні відносини, сподіваючись використати їх для утримання найважливіших флангів Східного фронту. Текст угоди був досить загальним і передбачав розподіл «зон операцій» (ст. 1) і «сфер впливу» (ст. 3); Франції відводилися Бессарабія, Україна й Крим; Великій Британії — «козачі й кавказькі території», Вірменія, Грузія й Турецький Курдистан. За ст. 2 Франція виділяла 100 млн франків кредиту для Добровольчої армії ген. М. Алексєєва, діючи на Дону разом з Великою Британією. Створювався центральний міжсоюзницький орган для фінансування сил, що підтримували Антанту.

В. М. Матвієнко

Англійсько-французько-турецький договір про взаємну допомогу 1939 — підписаний 19.10.1939 в Анкарі строком на 15 років, на основі англійсько-турецької 12.05.1939 і турецько-французької 23.06.1939 декларацій. Договір оформив військовий союз між трьома країнами і передбачав допомогу Туреччині з боку Великої Британії і Франції у випадку *агресії* проти неї, а також допомогу з боку Туреччини у випадку *агресії* європейської держави, наслідком якої стане *війна* в зоні Середземного моря, в яку будуть втягнуті Британія і Франція. Згідно договору, Туреччина зобов'язувалася надати допомогу Греції і Румунії, якщо Британія і Франція будуть втягнуті у війну у зв'язку з тими гарантіями, які вони дали цим країнам згідно з деклараціями від 13.04.1939. Статті цього договору мали силу і як двосторонні зобов'язання між Туреччиною та кожною з двох інших країн. Анкара наполягла на включенні до договору положень, в яких підкреслювалось, що зобов'язання, взяті на себе Туреччиною, «не можуть примусити Туреччину до дії, результатом або наслідком якої буде втягнення її у збройний конфлікт з СРСР» (протокол 2). Протягом 1939 на переговорах з СРСР про підписання *договору міжнародного двостороннього* про взаємодопомогу Туреччина наполягала на укладенні такого договору, який мав взаємодіяти з англійсько-французько-турецьким договором, таким чином, втягуючи СРСР у нерівноправний військовий союз із Британією і Францією, які не мали б ніяких зобов'язань по відношенню до СРСР.

І. Д. Коміренко

Англійсько-японський договір про торгівлю і мореплавство 1894 — підписаний 16.07.1894 у Лондоні; скасовував систему британської екстериторіальності та консульської юрисдикції, що існували згідно Ансейського договору 1855. Укладений терміном на 12 років, договір набув чинності 1899. Після цього всі британські екстериторіальні сеттльменти переходили під загальну японську юрисдикцію. Британські піддані в Японії та японські — в Британії зберігали право займатися торгівлею та іншою економічною діяльністю, але втрачали право купувати землю. За британськими кораблями залишилося право заходу до всіх японських портів, відкритих для торгівлі. Одночасно з набуттям чинності англійсько-японським договором була також скасована система *екстериторіальності* інших держав. Договір став важливим кроком на шляху зміцнення *суверенітету* Японії.

В. Ю. Константинов

Англійсько-японський союз 1902–21 — військово-політичний союз Великої Британії та Японії на Далекому Сході. На межі XIX–XX ст. загострилися протиріччя між *великими державами* за розподіл сфер впливу на Далекому Сході. Перемога Токіо в *китайсько-японській війні 1894–95* прискорила її перетворення у велику колоніальну державу. Головними об'єктами зовнішньополітичної активності Японії стали Корея та Північно-Східний Китай. Зміцнення позицій Росії в Кореї та Китаї, особливо в Маньчжурії після підписання *китайсько-російського договору 1896*, заважало здійсненню японських планів у регіоні. Велика Британія, в свою чергу, намагалася використати російсько-японські протиріччя для послаблення Росії та зміцнення власних позицій на Далекому Сході. 30.01.1902 у Лондоні було підписано перший англійсько-японський договір про союз терміном на 5 років, що передбачав взаємне визнання *незалежності* Китаю та Кореї та принципів рівних можливостей для торгівлі та промисловості. В той же час підкреслювалися «особливі інтереси» Великої Британії в Китаї, Японії — в Китаї та Кореї та можливість застосування заходів для захисту таких інтересів у випадку «внутрішнього безладдя» чи агресивних дій з боку третьої сторони. Згідно з англійсько-японським договором, сторони мали зберігати суворий *нейтралітет* у разі *війни* одного з учасників з *третьою державою*, а у випадку вступу у війну проти одного з союзників двох чи більше держав інший союзник зобов'язувався надати йому військову допомогу. Створення англійсько-японського союзу було значною дипломатичною перемогою Японії, оскільки гарантувало невтручання великих держав у разі війни з Росією. Спроби Росії опротестувати договір не знайшли підтримки з боку інших держав. Росія була змушена обмежитися загальною росій-

сько-французькою декларацією від 3(16).03.1902 про забезпечення *статус-кво* та загального миру на Далекому Сході.

У 1902–05 відбулися зміни у співвідношенні сил на Далекому Сході. Перемога Японії у війні проти Росії посилила її позиції в Китаї, що призвело до погіршення англійсько-японських відносин. Проте Велика Британія погодилася на підписання 12.8.1905 в Лондоні другого англійсько-японського договору про союз терміном на 10 років. Цей договір був вигідний Британії: в умовах загострення англійсько-німецьких протиріч він заважав переходу Японії на бік Німеччини. Зі свого боку, Японія була зацікавлена у збереженні союзу з Лондоном через посилення напруги у американсько-японських стосунках. На відміну від попереднього договору сторони забов'язувались надати одна одній військову допомогу навіть у разі нападу однієї *держави*. В сферу дії договору, крім Китаю та Кореї, були включені британські володіння в Індії. Лондон визнавав інтереси Японії в Кореї та право застосовувати необхідні заходи для контролю та опіки над нею, що фактично було визнанням можливої *анексії* Кореї. Вже 17.11.1905 згідно з японо-корейським договором було встановлено японський *протекторат* над країною, а 20.08.1910 відбулася анексія Кореї та її перетворення на японське генерал-губернаторство. Розвиток подій на Тихому океані об'єктивно послаблював союз. Зіткнення інтересів Японії із США викликало занепокоєння Великої Британії, що у випадку американо-японської війни вона буде змушена виступити на боці Японії. Лондон, у свою чергу, був зацікавлений в американській допомозі у разі війни з Німеччиною й тому домігся від Японії перегляду союзного договору. Згідно з третім англійсько-японським договором від 13.07.1911, укладеним у Лондоні на 10 років, сторона не надавала військову допомогу союзнику проти тієї держави, з якою вона мала генеральний арбітражний договір (в той час проводилися англійсько-американські переговори про укладання такого договору). Нормалізація відносин Росії з Великою Британією та Японією зменшила антиросійську спрямованість союзу. В умовах загострення боротьби з австро-німецьким блоком англійсько-японський союз перетворився на союз проти Німеччини, що обумовило вступ Японії у *Першу світову війну* на боці *Антанти*. Під час роботи *Вашингтонської конференції 1921–22* двосторонній англійсько-японський договір був замінений на договір чотирьох держав (Великої Британії, США, Франції та Японії) від 13.12.1921.

М. А. Миронова

Англо-бурська війна 1899–1902 — *війна* Британської імперії проти бурських республік Трансвааль і Оранжева в Південній Африці з метою їх завоювання. В ході першої англо-бурської війни 1880–81 бурам вдалося захистити самостійність Трансваалю, яку в 1883 визнала Велика Британія. Після того, як у 1886 в Трансваалі було знайдено одне з найбагатіших родовищ золота, в країну їде величезна кількість бажаючих працювати в горнорудній промисловості. До кінця століття їхня кількість досягла близько 200 тис. осіб, з них приблизно 160 тис. англійці, 15 тис. — німці, всі інші — голландці та французи. Переселенці, яких у Південній Африці називали ойтлендерами, розпочинають боротьбу за свої громадянські права, рівність англійської і голандської мов, відміну податку на видобуток золота, зниження мита, релігійні права. Боротьба включала в себе і мирні і збройні методи. Велика Британія бажала не тільки отримати золоті родовища Південної Африки, а і забезпечити британський контроль над величезною територією від Кейптауна до Каїра. З іншого боку і Німеччина мала плани приєднання Трансваалю до своїх колоніальних володінь. Бури, в свою чергу, намагались не тільки зберегти *незалежність* своїх республік, але і захопити сусідні африканські території, створивши об'єднану бурську Південно-Африканську республіку. Саме бури розпочали наступальні дії, розраховуючи нанести превентивний удар до того, як буде перекинуто основний контингент англійських військ. Але Британія досить швидко впоралась з цим завданням, забезпечивши значну кількісну і технічну перевагу (чисельність англійських військ до кінця війни досягла 450 тис.). Намагаючись забезпечити собі свободу дій у Південній Африці, Велика Британія в 1899 укладає угоду з Німеччиною і США про острови Самоа, і з Францією про розмежування в Центральній Африці. Вже в 1900 Німеччина і Франція відмовила Росії в її планах втрутитись у події в Південній Африці з метою припинення англо-бурської війни. Саме тоді британські війська зайняли столицю Оранжевої республіки Блумфонтейн і столицю Трансвааля Преторію. Але 20 тис. бурів розгорнули *партизанську війну*. В Трансваалі на боці бурів воювали голландські, французькі, ірландські, російські, франко-канадські добровольці. Англо-бурська війна дуже вплинула на розвиток воєнного мистецтва, завдяки використанню магазинних гвинтівок, скорострільної артилерії, польової фортифікації, колючого дроту, принципово нової тактики бойових дій. Саме під час цієї війни з'явився новий вид регулярних військ — снайпери. Англійці використовували тактику «випаленої землі» і перші концентраційні табори. Війна закінчилась перемогою Великої Британії і підписанням 31.05.1902 мирного договору в містечку Ферініхінг поблизу Преторії. За цією угодою бури визнали *анексію* Трансвааля і Оранжевої республіки Великою Британією, уряд якої оголошував амністію учасникам бойових дій. Бури визнавали владу британської Корони, але їм було обіцяно самоуправління, можливість використання голландської мови в школах і судах, компенсація збитків від дій англійських військ. Питання про надання виборчих прав африканцям не повинно було підніматись до введення самоуправління. Бажаючи закріпити свій вплив у цьому регіоні, Велика Британія створила в 1910 Південно-Африканський союз, до складу якого увійшли колишні бурські республіки.

В. Ю. Крушинський

Андраші (Andrássy) Дьюла Старший (3.03.1823, с. Олахпатак, нині — с. Влахово Кошицького регіону Словаччини — 18.02.1890, м. Волоска, нині — м. Опатія, Хорватія) — граф, угорський державний й політичний діяч, *дипломат*; учасник революції 1848–49 в Угорщині, 1849 — посланник національного уряду Угорщини в Туреччині. Після поразки революції емігрував до Франції, 1851 — заочно засуджений австрійським імператорсько-королівським судом до смертної кари; після амністії (1857) повернувся до Угорщини, 1861 — обраний до Державних зборів. Брав участь у підготовці австро-угорської угоди 1867, наслідком якої стало перетворення монархії Габсбургів на «дуалістичну» монархію — Австро-Угорську імперію. 1867–71 — голова ради міністрів й міністр оборони Угорщини, 1871–79 — міністр закордонних справ Австро-Угорщини, активно виступав за зближення з Німеччиною. Під час *Франко-прусської війни 1870–71* відстоював політику нейтралітету Австро-Угорщини, вигідну для Пруссії. Брав участь в укладенні *Союзу трьох імператорів* (1873–84), підтримував загарбницькі дії Габсбургів на Балканах, сприяв оформленню *австрійсько-німецького союзу 1879*.

Р. А. Кривонос

Андраші нота — див.: *Віденський ультиматум 1876*.

Андреотті (Andreotti) Джуліо (14.01.1919, Рим, Італійське Королівство — 6.05.2013, там само) — італійський громадсько-політичний і державний діяч; з 1948 — депутат парламенту усіх скликань від Християнсько-демократичної партії (ХДП), 1968–72 — голова фракції ХДП у палаті депутатів; 1954 — міністр внутрішніх справ, 1955–58 — фінансів, 1958–59 — казначейства, 1959–66 та 1974 — оборони, 1966–68 — міністр промисловості, торгівлі й ремесел; 1972–73, 1976–79, 1989–92 — голова Ради міністрів (очолював уряд сім разів); 1974–76 — міністр бюджету, економічного планування, очолював фонд розвитку півдня Італії; 1973–74, 1979–83 — голова комісії у закордонних справах палати депутатів; 1983–89 — міністр закордонних справ Італії. Після виходу у відставку 1993 звинувачений у тісних зв'язках з мафією, 1995 розпочався судовий розгляд щодо причетності Андреотті до організації 1979 вбивства журналіста, який загрожував йому викриттям, визнаний винним за обома звинуваченнями. 2002 засуджений до 24 років ув'язнення за співучасть у вбивстві журналіста, але наступного року був звільнений від відповідальності.

Р. А. Кривонос

Андрієвський Дмитро (27.09.1892, с. Бодаква, нині — Лохвицького району Полтавської області, Україна — 30.08.1976, м. Дорнштадт, земля Баден-Вюртемберг, ФРН) — український громадсько-політичний діяч і *дипломат*, за фахом інженер; за доби Директорії УНР — секретар дипломатичної місії у Швейцарії, *консул* УНР у Швейцарії; з 1922 — в еміграції у Бельгії, Австрії, ФРН; у 1923–26 співпрацював у часописі «Національна думка», очолю-

вав Українську національну раду в Брюсселі. На 1-й Конференції українських націоналістів 3–7.11.1927 у Берліні обраний до складу Проводу, учасник Установчого конгресу ОУН 28.01.–3.02.1929 у Відні, потім — член Проводу ОУН, референт *зовнішньої політики*, активний прибічник орієнтації на внутрішні сили опору; з 1940 — політичний та ідеологічний референт ОУН (м), 1944 ув'язнений нацистами у концтаборі Брец. З 1948 — член Виконавчого комітету Української Національної Ради, керівник ресорту закордонних справ екзильного уряду УНР; автор численних статей з ідеології й *міжнародної політики* українського *націоналізму*. 22.01.2010 прах **А.** перепоховали на полі героїв Личаківського цвинтаря у м. Львові.

В. І. Головченко

Андрієвські (Andrievsky) Олексій (1950) — молдовський *дипломат*, закінчив Московський державний інститут культури (1972) і Вищу партійну школу у Ленінграді (1984); 1973–77 — завідувач відділу ЦК ЛКСМ Молдавії, 1977–79 — перший секретар Ленінського райкому ЛКСМ м. Кишинева, 1979–82 — заступник голови виконкому Ленінського району м. Кишинева, 1984–85 — співробітник організаційного управління ЦК КПРС, 1985–88 — директор Національного театру опери і балету у Кишиневі, 1988–91 — перший заступник міністра культури Молдавської РСР, 1991–93 — міністр-радник постійного представництва Республіки Молдова у Москві, 1993–95 — міністр-радник постійного посольства Республіки Молдова в Україні, 1995–98 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Молдова в Угорській Республіці. В 1999–2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Молдова в Україні.

Н. В. Шпакова

Андрій Боголюбський (бл. 1111, м. Суздаль, нині — Владимирської області Російської Федерації — 29.06.1174, с. Боголюбове під Владимиром) — князь вишгородський (1149–50, 1155–56), пересопницько-туровський (1150–51), рязанський (1153), великий князь владимирський (1156–74); син *Юрія Довгорукого*, онук *Володимира Мономаха*. На політичну сцену вийшов у сер. 1140-х; в 1147 разом з братом Ростиславом ходив за наказом батька на Рязань; під час війни за Київ у 1148–51 між Юрієм Довгоруким і його небожем Ізяславом Мстиславичем **А. Б.** підтримував батька, оскільки той, коли сідав на київський престол, наділяв синів своїми володіннями. В 1149 **А. Б.** одержав від батька Вишгород, а в 1150, замість нього, Туров, Пінськ, Дорогобуж і Пересопницю; проте в 1151 до Києва повернувся Ізяслав, і **А. Б.** втратив ці володіння. У березні 1155 Юрій Довгорукий знову став великим київським князем і дав **А. Б.** Вишгород, де завжди сиділи старші сини київських володарів, перші кандидати на київський престол, однак **А. Б.** не бачив для себе перспектив у Києві, без згоди батька залишив Вишгород і перебрався до Владимира-на-Клязьмі. Після смерті батька 1157 **А. Б.** витіснив із Ростова і Суздаля своїх молодших братів Михалка і Всеволода та об'єднав під своєю рукою північні землі, ставши великим князем Владимиро-Суздальського князівства. За його правління воно сягнуло значної могутності й стало найсильнішим на Русі, в майбутньому перетворившись на осередок сучасної Російської держави. Провадив спроби підпорядкувати своїй владі Новгород, намагався відірвати Суздальську землю від Києва, утворити окрему церковну митрополію; вигнав до Візантії чотирьох своїх братів разом з їхньою матір'ю, другою дружиною Юрія Довгорукого. Давне суперництво **А. Б.** з київськими князями досягло апогею, коли у Києві було обрано князем Мстислава Ізяславича, давнього ворога його батька; на боці владимиро-суздальського князя стали князі Мурома, Рязані, Смоленська, Полоцька, сіверські, чернігівські й дорогобузькі; їхнє об'єднане військо у 1169 обложило, взяло й нещадно пограбувало Київ — знищені та спалені тоді були не лише житлові квартали, а й значна кількість церков та монастирів, ікону Пресвятої Богородиці вивезено з Києва до Владимира. Авторитарні методи правління, буйний норов і жорстокість стосовно навіть близьких людей призвели до організації змови проти **А. Б.**: князь був забитий боярами в ніч проти 30.06.1174 у Боголюбові внаслідок заколоту бояр Кучковичів. Канонізований Російською православною церквою бл. 1751 у лику благовірного.

В. І. Головченко, В. М. Матвієнко

Андропов Юрій Володимирович (15.06.1906, м. Рибінськ Ярославської губернії, Російська імперія — 9.03.1984, Москва, СРСР) — радянський державно-політичний діяч, закінчив Рибінський технікум річкового транспорту. З 1936 працював у Рибінську й Карело-Фінській РСР у керівних органах ВЛКСМ, з 1944 — ВКП (б); з 1951 у центральному апараті ВКП(б)-КПРС. З 1953 — на дипломатичній роботі, 1954–57 — Надзвичайний і Повноважний Посол СРСР в Угорщині, ініціатор придушення радянськими військами народного повстання 1956. У 1957–67 — в ЦК КПРС, з 1967 — голова Комітету Державної Безпеки СРСР, згодом член вищого керівництва КПРС; посилив боротьбу з «дисиденством», «інакомисленням», «буржуазним націоналізмом», зокрема, в Україні; розширив присутність представників розвідки і контррозвідки в дипломатичних установах; разом з іншими керував збройним придушенням *«Празької весни»* 1968, входив у вузьке коло осіб, яке розробило рішення про вторгнення радянської армії в Афганістан. 1982 став генеральним секретарем ЦК КПРС, потім також Головою Президії Верховної Ради СРСР; взяв курс на початок реформування економіки СРСР та відносин з країнами *Варшавського договору 1955*, але в цей час знову розгорнулась *«холодна війна»*, на що він відповідав припиненням переговорів з США, розгортанням додаткових ракет середньої дальності в НДР та Чехословаччині, підготовкою до раптового ядерного нападу США на СРСР. В останні роки життя був прикутий до ліжка через важку хворобу і не зустрічався з іноземними представниками.

М. М. Білоусов

Андрусівський договір 1667 — *перемир'я*, укладене 20(30).01.1667 в с. Андрусово (нині — Монастирщинського району Смоленської області РФ) між Московською державою та Річчю Посполитою на 13,5 років, починаючи з 1.06.1667, що завершило війну 1654–67. Переговори з боку Московського царства вів намісник А. *Ордін-Нащокін*, з польського боку — генеральний староста Ю. Глебович. За умовами договору під владою Московської держави залишалась північна частина Лівобережної України, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ. Правобережна Україна і Білорусія з Вітебськом, Полоцьком і Двінськом залишалися в складі Речі Посполитої. Київ на 2 роки передавався Московській державі для устрою справ православної общини, а в кінці 1669 мав повернутися під польський контроль. Лівобережна Україна на південь від лінії Київ—Прилуки—Ромни проголошувалась зоною, що контролювалася Запорізькою Січчю, над якою Польща і Москва здійснювали *кондомініум*. Умови перемир'я викликали велике незадоволення серед українського суспільства, що переросло у повстання, яке очолив гетьман І. *Брюховецький*. Андрусівський договір, порушивши умови *Переяславсько-Московської угоди 1654*, закріпив насильницький поділ української етнічної території на дві частини — Правобережну Україну і Лівобережну Україну, остаточно затверджений т. зв. *Вічним миром 1686*.

М. Г. Капітоненко

Андська група (El Grupo Andino) — перше міждержавне об'єднання в Південній Америці; засноване 26.05.1969 після підписання Болівією, Еквадором, Колумбією, Перу та Чилі (вийшла 30.10.1976) Картахенського договору в Боготі (Колумбія); 1973 до складу АГ ввійшла Венесуела (остаточно вийшла 22.04.2011); генеральний секретаріат організації знаходиться в м. Ліма (Перу). Країни угруповання ставлять за мету створення співтовариства націй на зразок ЄС шляхом запровадження *митного союзу* та торговельної лібералізації. Основними завданнями інтеграції проголошені індустріалізація, підвищення рівня незалежності від промислових центрів, заміна значної частки торгівлі з США товарообміном всередині зони. Однотипність господарства та експортних структур, нерозвинутість транспортних зв'язків, що ускладнюється особливостями гірського рельєфу, наявність прикордонних суперечок між країнами субрегіону гальмують процес *інтеграції міжнародної*. В 1990 прийняті Андська стратегія та Акт миру. Вищі політичні органи — Андська президентська рада (створена в 1996 на основі щорічних зустрічей на вищому рівні) та Андська рада міністрів закордонних справ.

У вересні 1995 в м. Кіто (Еквадор) прийнято рішення про реорганізацію Андської групи (АГ) в *Андське співтовариство (АС)* (офіційно перейменування відбулося 10.03.1996) та перебудову організаційної структури шляхом створення Андської системи інтеграції (АСІ), до складу якої ввійшли вищі політичні органи, а також спеціалі-

зовані органи — Андська корпорація розвитку, Латиноамериканський резервний фонд, Консультативна підприємницька рада і Консультативна рада праці. Андський парламент і Андський трибунал правосуддя (1979) не зазнали змін. Андська рада міністрів закордонних справ відповідає за політичне представлення Андської групи на міжнародній арені та вироблення спільної *зовнішньої політики* АС; проводить щорічні засідання, готує засідання Ради президентів, призначає та звільняє Генерального секретаря. Виконавчий орган — Комісія — збирається не менше трьох разів на рік для визначення подальших напрямів співробітництва та затвердження програм, рішення приймаються більшістю в 2/3 або одноголосно для важливих питань. Технічний орган — Хунта у 1996 перетворений на Генеральний секретаріат з додатковими повноваженнями здійснення контролю за виконанням міжнародних зобов'язань АС; складається з 10 відділів, володіє законодавчою ініціативою. Для вирішення конкретних проблем діють ради з фінансових, валютних, податкових та інших питань. Латиноамериканський резервний фонд надає рекомендації з питань покращення інвестиційного клімату та уникнення кризових ситуацій. Консультативна підприємницька рада оцінює програми регіональної співпраці. Андський парламент заснований у 1979, складається з 25 депутатів; займається аналізом законодавства країн-членів для гармонізації. Андський суд розглядає суперечки та приймає обов'язкові до виконання рішення. Університет Сімона Болівара як наукова інституція здійснює аналіз регіональної інтеграції.

Процес інтеграції в АГ пройшов 3 основних етапи. На 1-му етапі (1969 — поч. 1980-х) країни субрегіону намагались реалізувати етатистську модель інтеграції, в основу якої були покладені ідеї опори на власні сили та прискореного розвитку. Учасникам вдалося досягнути прогресу в лібералізації взаємної торгівлі, координації економічної політики, регулюванні діяльності іноземного капіталу, спільному плануванні розвитку промисловості. Важливу роль відіграв прийнятий спільний режим стосовно іноземного капіталу (1970), який був покликаний встановити контроль над діяльністю іноземних компаній. 1976 після виходу Чилі з АГ об'єднання пройшло кризу в своєму розвитку. Складними були і перешкоди, що пов'язані з протиріччями з приводу лібералізації взаємної торгівлі, розбіжностями в адміністративних і податкових режимах. Розвиток інтеграції стримували такі політичні фактори, як неврегульовані територіальні спори між Колумбією й Венесуелою, Перу і Еквадором. На 2-му етапі (1982–88) АГ пережила нову глибоку кризу, яка спричинила зменшення зональної торгівлі, змусила учасників змінити модель економічного розвитку і стиль інтеграції, перейти до лібералізації внутрішньої економічної політики. 1989 розпочався 3-й етап розвитку угруповання, на якому була розроблена та схвалена нова програма інтеграції, що передбачала створення до 1991 *зони вільної торгівлі* та митного союзу. Поглиблення інтеграції ускладнилось політичною кризою в Перу 1992; погіршення відносин між Перу та іншими учасниками об'єднання спричинило відміну режиму преференцій у торгівлі. В подальшому Перу розвивала свої торгові відносини з іншими членами об'єднання на двосторонній основі й призупинила своє членство в організації. *Еквадорсько-перуанський збройний конфлікт 1995* підштовхнув керівництво Перу до прийняття рішення про призупинення участі в роботі керівних органів АГ. Однак у серпні 1997 Перу заявила про повернення до складу АГ, що ознаменувало завершення кризи тривалістю 5 років. На початку нового століття взаємна торгівля учасників АС розвивається високими темпами і сприяє розвитку промислового експорту в межах зони. Створена розгалужена система органів інтеграції, що має великий запас міцності, розширюється співробітництво з *МЕРКОСУР* особливо після підписання у квітні 1998 в Буенос-Айресі (Аргентина) відповідної рамкової угоди. Збереженню АС сприяє наявність у його членів спільних задач, традицій інтеграції, конкретних проектів в області економіки, освіти, науково-технічного розвитку і культури.

Н. В. Балюк, Г. Д. Хоменко

Андське співтовариство (АС) — субрегіональне інтеграційне угруповання у складі Болівії, Венесуели, Еквадору, Колумбії і Перу, що виникло в 1996–97 внаслідок реформування *Андської групи*. Асоційованими членами АС є Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай і Чилі, а *спостерігачами* — Іспанія, Мексика, Панама, Сахарська Арабська Демократична Республіка. Угруповання об'єднує країни з населенням близько 100 млн чол. та сукупним ВВП понад 600 млрд дол. Згідно з Протоколом Трухільйо, що у 1997 модифікував Картахенський договір, створювалася Андська система інтеграції, яка формувалася з органів та інституцій АС з метою поглиблення субрегіональної *інтеграції міжнародної*. Запроваджувався Андський правовий порядок, головною характеристикою якого був наднаціональний характер діяльності органів з правом власного рішення. Структура керівних органів набула наступного вигляду: Андська президентська рада — вищий орган (збирається раз на рік); Андська рада міністрів закордонних (збирається двічі на рік); Комісія АС приймає рішення у сфері торгівлі та інвестицій (збирається тричі на рік); Генеральний секретаріат АС є виконавчим органом (штаб-квартира у м. Ліма, Перу); Андський суд (м. Кіто, Еквадор); Андський парламент (м. Богота, Колумбія); Андська корпорація розвитку, Латиноамериканський резервний фонд та ін. За результатами зустрічі Андської президентської ради 27–28.06.2003 у м. Кірама (Колумбія), була схвалена Кірамська декларація, в якій зафіксовано намір держав-членів Співтовариства проводити узгоджену *зовнішню політику*, добиватися об'єднання держав Південної Америки, створення спільного ринку, вести спільну боротьбу з *тероризмом міжнародним*, незаконним обігом наркотиків, організованою злочинністю, корупцією і бідністю. Також було погоджено Інтегрований план соціального розвитку, затверджений 21.08.2004 Рішенням 601, що дозволило включити до порядку денного інтеграції соціальну складову.

Незважаючи на те, що в 1996 країни-члени АС погодилися запровадити спільний зовнішній тариф, повноцінного *митного союзу* їм створити не вдалося. Діє *зона вільної торгівлі* з окремими елементами митного союзу та спільного ринку (див.: *Андський спільний ринок*), як, наприклад, вільний рух робочої сили (з 2006). Між країнами АС встановлено безвізовий режим, а у 2001 було схвалено рішення про запровадження андського паспорта. У 2005 встановлено зону вільної торгівлі між АС та *МЕРКОСУР*. 22.04.2006 Венесуела, висловлюючи незгоду з підписаними Колумбією та Перу двосторонніми угодами про встановлення зони вільної торгівлі зі США, вийшла зі складу АС і невдовзі подала заявку на вступ до МЕРКОСУР (набула повноправного членства 31.07.2012).

Н. М. Весела

Андський спільний ринок — субрегіональне інтеграційне угруповання, до складу якого входять Болівія, Венесуела, Еквадор, Колумбія і Перу. Рішення про формування Андського спільного ринку було прийняте 27.05.1999 у Картахені (Колумбія) на XI нараді Президентської ради *Андського співтовариства*. У прийнятому на нараді Картахенському акті проголошувалося створення Андського спільного ринку у 2005; визначалися інші напрями субрегіональної *інтеграції міжнародної*: спільна *зовнішня політика*, програма соціального і демократичного розвитку, спільна сільськогосподарська політика, охорона навколишнього середовища, транскордонне співробітництво, тощо. Андський спільний ринок має стати наступним щаблем інтеграції, розпочатої зі створення *Андської групи*, яка згодом перетворилася на Андське співтовариство націй.

Н. М. Весела

Анексія (лат. annexio — приєднання) — насильницьке приєднання, загарбання однією *державою* території чи частини території, що належить іншій державі чи народу, або будь-якого простору, що перебуває під контролем чи у спільному користуванні міжнародного співтовариства (*відкрите море, Антарктика* тощо); насильницьке утримання народу в кордонах чужої держави. Анексія, як правило, здійснюється всупереч волі населення приєднаної чи загарбаної території. Найчастіше анексія здійснювалася як спосіб колоніальної експансії та переділу територій, кордонів, сфер впливу у війнах між окремими державами та у світових війнах. Приклади анексії: загарбання США частини території Мексіки в результаті *американсько-мексиканської війни 1846–48*, Пуерто-Рико і Філіппін після *американсько-іспанської війни 1898*; приєднання Німеччиною французьких провінцій Ельзас і Східна Лотарингія (див.: *франко-прусська війна 1870–71*), *аншлюс Австрії* 1938. Анексія є брутальним порушенням *міжнародного права*. Статут *Ліги Націй* зобов'язував держави поважати територіальну цілісність її членів (стаття 10). У грудні 1939 за порушення територіаль-

ної цілісності Фінляндії під час *радянсько-фінляндської війни 1939–40* СРСР був виключений зі складу Ліги Націй. Анексія суперечить нормам і принципам сучасного *міжнародного права*, яке допускає територіальні зміни лише при здійсненні права *націй* на самовизначення або на основі договору між зацікавленими державами за умови добровільності, рівноправності і поваги до інтересів сторін.

Анексія, як правило, є силовим одностороннім актом. У *доктрині міжнародного права* висловлювались погляди, що анексія має два способи реалізації: односторонній та договірний (нав'язування укладання договору про анексію стороною, що її проводить). Проте, з огляду на недійсність *договорів міжнародних*, укладених під примусом (ст. 52 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*), анексію прийнято вважати одностороннім актом. Протиправність анексії закріплено у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами у відповідності до *Статуту ООН* 1970, Декларації ООН про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав, про захист їх незалежності і суверенітету 1965, *Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*. Протиріччя анексії міжнародному праву закріплене в резолюції *Ради Безпеки ООН* № 662/1990 від 9.08.1990, що засуджує анексію Іраком Кувейту та закликає держави і міжнародні організації не визнавати акти анексії правомірними та утримуватись від дій, які могли б свідчити про таке визнання.

Літ.: Барсегов Ю. Г. Культ аннексий: Международное право на рубеже тысячелетий. — М., 1997; Meriboute Z. L'annexion en Droit International Contemporain, Revue de Droit International, de sciences diplomatiques et politiques, Vol. 64 (1985).

О. В. Буткевич, Б. М. Гончар

Анжуанська операція — військова операція, проведена 25.03.2008 *збройними силами* держави Коморська Співдружність за підтримки *Африканського Союзу (АС)* на о. Анжуан (кодова назва операції — «Демократія на Коморах»). Метою **А. о.** було відновлення територіальної цілісності острівної держави, після того як президент автономного уряду о. Анжуан — М. Бакар після військового перевороту в 2001 взяв курс на вихід острова зі складу *федерації*. Конфлікт загострився, оскільки 26.04.2007 Федеральний конституційний суд Коморських островів усунув М. Бакара з посади президента, оголосивши президентський пост вакантним і заявив про необхідність проведення виборів під контролем АС (призначені на 17.06.2007). М. Бакар відмовився визнавати втручання з боку федерального уряду, надрукував власні бюлетені та 10.06 провів альтернативні президентські вибори, які виграв за заявленої підтримки 90% виборців. 14.06.2007 відбулася інаугурація М. Бакара, яка була визнана федеральним урядом та АС протизаконною. Проти уряду М. Бакара були введені політичні та економічні *санкції міжнародні*, які щоправда не призвели до усунення його від влади та відновлення політичної цілісності федерації. Тому було схвалено рішення про вирішення проблеми військовими засобами і президент Коморської Співдружності Ахмед Абдаллах Самбі звернувся за допомогою до Франції та АС. З березня 2008 почалося розгортання на о. Мохелі міжнародного військового контингенту: до 500 вояків урядових *збройних сил* приєдналися 750 вояків із Судану та Сенегалу та 500 танзанійських військових. Лівія надала логістичну й технічну підтримку операції, а Франція — транспортні літаки, які доправили солдат АС у зону проведення операції. 26.03.2008 відбулася десантна операція угрупування збройних сил Коморських островів та АС, які протягом одного дня після нетривалих сутичок встановили контроль над усім островом. Президент М. Бакар утік на французький о. Майотта, де запросив політичного притулку. Наслідками **А. о.** стала ліквідація локального осередку *сепаратизму*, відновлення територіальної цілісності Коморських островів. **А. о.** також мала велике значення для АС, який на практиці продемонстрував свою спроможність розв'язувати кризові ситуації без залучення зовнішньої допомоги та запобігати будь-яким проявам сепаратизму в регіоні.

О. В. Мішин

АНЗЮК (ANZUK) — п'ятистороння угода про оборону між Великою Британією, Австралією, Новою Зеландією, Малайзією та Сінгапуром, укладена у вигляді спільного комюніке, прийнятого міністрами оборони на нараді в Лондоні 15–16.04.1971. Угода набула чинності 1.11.1971 (назва пакту складається з перших літер провідних країн-учасниць: Australia, New Zealand, United Kingdom). Угодою передбачалось проведення спільних консультацій у разі *агресії* проти будь-якої з країн-учасниць. Головна мета АНЗЮК — забезпечити гарантії безпеки Малайзії та Сінгапуру (який до 1965 входив до складу Малайзійської *федерації*) проти зазіхань Індонезії. Планувалося створення об'єднаних *збройних сил* АНЗЮК із підрозділів суход. військ, ВПС та ВМС Австралії, Нової Зеландії та Великої Британії, що базувалися в районі Малайзії та Сінгапуру; створення єдиної протиповітр. системи Малайзії та Сінгапуру; проведення спільних військ. навчань. Для координації дій було утворено Постійну консультативну раду. Британія відкликала підрозділи своїх ВПС та ВМС із Сінгапуру (1976), після чого співробітництво в рамках АНЗЮК фактично припинилось. Формально п'ятистороння угода залишається чинною.

В. Ю. Константинов

АНЗЮС (ANZUS) — військ.-політ. орг-ція, до складу якої війшли Австралія, Нова Зеландія та США (назва пакту складається з перших літер країн-учасниць: Australia, New Zealand, United States). Утворена за Тристороннім договором безпеки, який підписано 1.09.1951 у Сан-Франциско на необмежений термін. Договір набув чинності 22.04.1952. АНЗЮС створено за ініціативою США з метою захисту інтересів сторін у Тихоокеанському регіоні в разі відродження япон. мілітаризму. Австралія та Нова Зеландія отримували від США гарантії безпеки у випадку військ. конфлікту, водночас США одержали право розташовувати на території союзників військ. бази. Членство в АНЗЮС сприяло подальшому вивільненню Австралії та Нової Зеландії з-під впливу Великої Британії. Під час *Корейської війни 1950–53* австралійський уряд підтримав США й передав у їхнє розпорядження кілька авіаційних частин. Австралія та Нова Зеландія надавали підтримку США під час *В'єтнамської війни 1964–75*, операції *антитерористичної коаліції* в Афганістані. Після перемоги Делі 1976 в *індійсько-пакистанській війні 1971* (результатом чого стало утворення незалежної д-ви Бангладеш) Австралія та Нова Зеландія схвалили пропозицію США про включення Індійського океану в зону відповідальності АНЗЮС і зобов'язалися виділяти сили й засоби зі складу нац. ВПС і ВМС для спільного зі США патрулювання цього району. Керівним органом АНЗЮС є Рада, яка проводить свої засідання щорічно на рівні міністрів закорд. справ або їхніх заступників. Окрім цього було створено постійний координаційний комітет на рівні заступників міністрів закорд. справ і військ. комітет із представників військ. штабів. Постійної штаб-квартири АНЗЮС не має. У рамках орг-ції проводились маневри збройних сил країн-учасниць, але влітку 1984 уряд Нової Зеландії заборонив вхід у порти своєї країни кораблів із ядерною зброєю. Австралія та Нова Зеландія підписали *Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, у південній частині Тихого океану 1985*. У 1986 членство Нової Зеландії в АНЗЮС було припинено.

В. Ю. Крушинський

Анклав (з франц. enclave, лат. inklavo — зачиняю на ключ) — держ. утворення або частина території *держави*, оточена територією іншої держави (напр., Республіка Сан-Марино, оточена територією Італії; Ватикан — найменша в світі незалежна держава, резиденція глави католицької церкви, розташована на території столиці Італії Рима). **А.** з мор. берегом називають напіванклавом (напр., Князівство Монако у Франції; Гібралтар — брит. територія в Іспанії; Калінінградська обл. РФ, оточена територіями Литви та Польщі). У прав. відношенні територія **А.** є невід'ємною частиною д-ви, якій вона належить. Зв'язок між територією **А.** та метрополією регулюється відп. угодами між зацікавленими д-вами.

Б. М. Гончар

Анна Ярославна (бл. 1024/1032, м. Київ, Русь — після 1075, не пізніше 1089, Вільєрське абатство побл. м. Етамп, нині — регіон Іль-де-Франс, департамент Ессонн, Французька Республіка) — 6-та (19.05.1051—4.08.1060) королева Франції й регент Франції (1060–69); середня дочка київського князя *Ярослава Мудрого* та дочки короля Шотландії й Швеції Інгігерди (Ірини), 2-га дружина французького короля Генріха I Капета (1008–60) і мати майбутнього короля Філіппа I (1052–1108). В давньоруських джерелах зовсім не згадується, біографія реконструюється винятково на підставі звісток францу-

зьких середньовічних хронік і документів; у 1034 її сватав швагер Генріха I — баварський герцог і майбутній імператор *Священної Римської імперії* Генріх III, але через малоліття княжни безуспішно; в 1048 до Києва прибули посли французького короля Генріха I, який шукав підтримки Ярослава Мудрого в боротьбі проти *імперії*. Наступного року **А. Я.** з великою свитою і багатим посагом прибула до Франції; в невеликому старому соборі Реймса 19.05.1051 відбулося вінчання та коронування **А. Я.**, вона прийняла латинство, і в другому хрещенні дістала ім'я Агнеси; цей шлюб деякі вчені розглядають як наслідок охолодження русько-німецьких відносин (активних у 1030–40-ві). Від **А. Я.** з Генріхом I народились: 1) Філіп I; 2) Едігна (Емма) (1055 — бл. 1109); 3) Роберт (1055–60); 4) Гуго (1057–1102) — засновник династії графів Вермандуа, один із керівників 1-го Хрестового походу. Королева **А. Я.** привезла до Франції не тільки дорогоцінний посаг, а й високу культуру, її тут шанували й поважали; Папи Миколай II та Григорій VII писали до неї листи, в яких висловлювали глибоку увагу, відзначали доброту, благодійність і побожність та прохали її впливати на Генріха I. Після його смерті **А. Я.** залишила двір, але як опікунка юного Філіпа підписувала разом з ним деякі державні документи; ці підписи кирилицею оточують хрести, які ставили неписьменні барони — вищі васали Франції; всупереч поширеній серед істориків думці, вона не була регентом при синові (регентом міг бути лише чоловік), ним став племінник Генріха I — граф Фландрії Бодуен V (1012/1013–67). У 1062 **А. Я.** вдруге вийшла заміж за графа Рауля де Креспі-і-Валуа, що раніше очолював феодальну опозицію до її чоловіка; заради **А. Я.** Рауль покинув свою дружину Елеонору, але шлюб був визнаний незаконним. Коли цей граф у 1074 помер, **А. Я.** повернулася до двору сина й знову підписувала разом з ним французькі державні акти; востаннє її ім'я засвідчене на документі 1075. Деякі російські та французькі історики вважали, що по смерті другого чоловіка **А. Я.** повернулася до Києва й там закінчила своє життя, однак ще напр. XVII ст. вчений абат Менетріє знайшов могилу **А. Я.** в церкві Вільєрського абатства, поблизу м. Етамп у Франції; латинський напис на гробниці мовить: «Hic jacet Domina Agnes uxor quondam Henrici Regis, Eorum per misericordiam Dei requiscant in pace» («Тут лежить пані Анна, вдова короля Генріха»). Існує легенда, що на так званому Реймському Євангелії слов'янською мовою, яке **А. Я.** привезла з собою з Києва, до *Французької буржуазної революції 1789–99* присягали на вірність французькі королі, але факти говорять про непричетність Реймського Євангелія до **А. Я.** і до коронації французьких монархів.

В. М. Матвієнко

Аннан (Annan) Кофі Атта (8.04.1938, м. Кумасі, Золотий Берег, нині — Республіка Гана) — ганський *дипломат*; народився в родині губернатора провінції Ашанті й верховного вождя племені фанте; закінчив факультет науки і техніки університету в Кумасі, магістр економіки Маклестер-коледжа, навчався в Женевському інституті міжнародних відносин і в Массачусетському економічному інституті (США), де одержав ступінь магістра в галузі управління. Роботу в системі *ООН* разпочав 1962, працював співробітником *Всесвітньої організації охорони здоров'я* (Женева), адміністратором *Економічної і соціальної комісії ООН для Африки* (Аддис-Абеба), начальником управління кадрів при Верховному комісарі у справах біженців (Женева), помічником *Генерального секретаря ООН* з трудових ресурсів і Координатором проблем безпеки (Нью-Йорк), помічником Генерального секретаря ООН з питань планування і фінансування програм. Після іракського вторгнення в Кувейт 1990 був направлений в Багдад з гуманітарною місією, а потім очолював групу *ООН*, яка вела переговори з Іраком про можливості пом'якшення санкцій і продажу нафти для закупок медикаментів і продовольства. У березні 1993 був призначений помічником, а потім заступником Генерального секретаря ООН з операцій по підтриманню миру; після підписання *Дейтонських угод 1995*, які поклали край *війні* в Боснії та Герцеговині, виконував функції Спеціального представника Генерального секретаря ООН в колишній Югославії і був спеціальним посланником при *НАТО*. 1.01.1997–29.06.2001 — 7-й Генеральний секретар ООН, переобраний на другий п'ятирічний термін до 3.12.2006; доклав багато зусиль для реформування ООН, її адаптації до вимог сучасності, підвищення ефективності миротворчої діяльності і розвитку міжнародного співробітництва; доповідь «Оновлення Організації Об'єднаних Націй» від 14.06.1997 лягла в основу перебудови Секретаріату. У зв'язку з проведенням *«Саміту тисячоліття»* представив доповідь «Ми, народи: роль *ООН* у XXI столітті» (квітень 2000), де викладені думки щодо підвищення ефективності ООН; запропонована концепція *«гуманітарних інтервенцій»* для подолання гуманітарних катастроф. 10.12.2001 Генеральний секретар і ООН булі удостоєні *Нобелівської премії миру*, норвезький Нобелівський комітет відзначав, що Кофі Аннан «більш, ніж будь-хто, сприяв оновленню Організації». 3.06.2002 нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого I ст.; в 2006 — премією Улофа Пальме. 24.02–31.08.2012 був спеціальним посланником ООН і *Ліги арабських держав* у Сирії для врегулювання конфлікту.

В. С. Бруз

Ансарі (справжнє прізвище — Мошавер-оль-Мемалек) Алі Голі-хан (1869–1940) — іранський державний діяч і *дипломат*; 1902–15 — працівник посольства Персії в Росії, Повірений у справах Персії в Росії; 1915–19 — міністр закордонних справ Персії, учасник *Паризької мирної конференції 1919–20*, виступав проти укладення капітулянтської для Тегерана угоди з Великою Британією 9.08.1919; 1920 — *посол* Персії в Туреччині; 1920–26 — посол Персії в РСФРР і СРСР, вів переговори щодо укладення рівноправного *іранського-російського договору 1921*; 1926–28 — вдруге міністр закордонних справ Персії, брав участь у виробленні договору з СРСР про гарантії й нейтралітет 1927, а також угоди про експлуатацію рибних промислів Південного Каспію; 1928–31 — вдруге посол Персії в СРСР; 1931–33 — посол Персії у Великій Британії.

В. І. Головченко

Антадзе (Antadze) Мераб (4.08.1952, Тбілісі, Грузинська РСР) — грузинський *дипломат*; закінчив Тбіліський політехнічний інститут за фахом геологія та дослідження мінеральних ресурсів. У МЗС Грузії з 1991, керував низкою управлінь і департаментів, зокрема, Управлінням відносин із союзними республіками, був замдиректора Департаменту країн *СНД*. У 1997–98 працював у комітеті з оборони і безпеки парламенту Грузії; з 1998 — заступник міністра закордонних справ Грузії, курував російський напрямок; у липні 2006 став держміністром уряду Грузії з питань врегулювання конфліктів. З листопада 2007 по грудень 2008 — Посол Грузії в Україні. З грудня 2008 — Посол Грузії в Організації за демократію та економічний розвиток (*ГУАМ*).

А. П. Сапсай

Анталкідів мир — *договір мирний*, укладений 387 або 386 до н. е. у Сардах після закінчення *Коринфської війни 395–87 до н. е.* між Спартою, з одного боку, та коаліцією грецьких полісів на чолі з Афінами та Фівами — з другого. Договір названий за іменем глави спартанського посольства Анталкіда. Умови миру були продиктовані грекам Персією, яка воювала спочатку проти Спарти, а потім спільно зі Спартою проти Афін. Відповідно до його положень: під владу персів переходили грецькі міста Малої Азії, острів Кіпр та Клазомени; полісам Давньої Греції надавалась *автономія*, лише Емнос, Імброс і Скірос були залишені під владою Афін; були розпущені усі політичні союзи, крім Пелопоннеського. Неприйняття або невиконання умов Анталкідового миру загрожувало *війною*. Спостереження за виконанням умов договору було покладено на Спарту, що сприяло посиленню її гегемонії в Давній Греції. Анталкідів мир призвів до втрати грецьких завоювань періоду *грецько-перських війн 500–449 до н. е.*, сприяв розвитку політичної роздробленості Еллади.

С. О. Божко

Анталл (Antall) Йозеф (8.04.1932, Будапешт, Угорщина — 12.12.1993, там само) — угорський громадсько-політичний і державний діяч; був головою гімназійного революційного комітету під час народного антикомуністичного повстання 1956, після його придушення радянськими військами перебував під суворим наглядом поліції з забороною викладати та публікуватись до 1963. Пізніше, коли реформістським комуністичним урядом Угорщини було дозволено політичний плюралізм, став засновником правоцентристського Угорського демократичного Форуму (MDF), був обраний його головою у 1989 й продемонстрував свої здібності у проведенні переговорів з урядом у рамках «круглого столу», які увінчалися багатопартійними виборами у березні 1990. Після перемоги на виборах його партії Анталл був

обраний прем'єр-міністром Угорщини; його заслугою став перехід MDF із початкових популістських позицій на більш консервативні, що мають християнсько-демократичне спрямування, а також ринкове реформування економіки країни, залучення закордонних інвестицій та поступове наближення до *НАТО*. Помер у робочому кабінеті.

Р. А. Кривонос

Антанта — воєнно-політичний союз Великої Британії, Франції та Росії, що сформувався впродовж 1904–1914 для боротьби з *Троїстим союзом* (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія). 8.04.1904 Англія і Франція підписали в Лондоні угоду, що врегулювала колоніальні суперечності між ними і започаткувала дипломатичний союз — англійсько-французьку Антанту або «Сердечну згоду». Угода завершила довгий період англо-французьких колоніальних суперечок. 18(31).08.1907 в Петербурзі була підписана *англійсько-російська угода 1907*, в якій були чітко розмежовані сфери впливу двох держав на Близькому і Середньому Сході. Ця угода, вирішивши головні і найбільші суперечливі питання у відносинах між Британією й Росією, зробила можливим співробітництво двох держав у боротьбі з Німецькою імперією. Спираючись на російсько-французький союз (1891–93) і англійсько-французьку угоду 1904, після підписання англійсько-російської угоди 1907 *великі держави* завершили створення військово-політичного блоку. Перетворення Антанти у формальний союз відбулося на початку *Першої світової війни*. 23.8.(5.09.)1914 між Британією, Росією і Францією в Лондоні була підписана угода за якою усі три держави брали на себе зобов'язання спільно вести *війну* і не виходити з неї інакше ніж за взаємною згодою. У ході війни до Антанти приєдналося ще понад 20 держав, у тому числі Італія і США. Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 Росія вийшла з Антанти. В роки *громадянської війни* в Росії (1918–20) країни Антанти зайняли антибільшовицьку позицію, надаючи військову допомогу білогвардійським військам. Здобувши перемогу над Німеччиною та її союзниками, представники країн Антанти зібралися на *Паризьку мирну конференцію 1919–20* для вироблення умов *договору мирного*.

Б. М. Гончар

Антанта балканська — військово-політичний союз Греції, Румунії, Туреччини і Югославії, зацікавлених у збереженні *статус-кво*, встановленого за підсумками *Першої світової війни* в регіоні, й стурбованих посиленням експансіоністської політики Італії та Німеччини. Ініціатива створення на Балканах нового союзу належала Франції, і була підтримана Великою Британією. 9.02.1934 на конференції в Афінах представники чотирьох держав підписали безстроковий Балканський пакт, погодившись співпрацювати задля збереження миру на Балканах та узгоджувати свою *зовнішню політику*. Додатковий секретний протокол передбачав надання допомоги у випадку нападу на одну з країн-учасниць пакту. Втім це положення не розповсюджувалося на той випадок, якби нападу зазнали азійські кордони Туреччини. У пакті передбачалась можливість приєднання до нього, за згодою усіх сторін, Болгарії та Албанії, проте останні відмовилися від такої пропозиції.

Після початку *Другої світової війни* частина учасників пакту стала союзниками Німеччини, інші були окуповані, що призвело до припинення існування Антанти балканської.

О. А. Волошин

Антанта близькосхідна (Саадабадський акт) — політичне об'єднання *держав*, розташованих поблизу південних кордонів СРСР, створене за активної участі Великої Британії, метою якої було зміцнення впливу на Близькому і Середньому Сході та запобігання поширенню комуністичних ідей в регіоні. Пакт був підписаний 8.07.1937 в Саадабадському палаці іранського шаха в Тегерані представниками Афганістану, Ірану, Іраку та Туреччини терміном на 5 років з подовженням на такі ж періоди в разі відсутності денонсації з боку однієї з сторін. Вступив у силу 25.06.1938. Одночасно був підписаний протокол про створення Ради Близькосхідної Антанти — постійного органу у складі міністрів закордонних справ чотирьох держав. Учасники Антанти близькосхідної зобов'язались проводити політику невтручання у внутрішні справи один одного, поважати недоторканність спільних кордонів, взаємно відмовитись від *агресії актів*, проводити консультації в разі виникнення *конфліктів міжнародних*, що зачіпали їх спільні інтереси, не допускати створення і діяльності на своїй території організацій або військових формувань, що переслідують ворожі одній із сторін цілі. Антанта близькосхідна не відіграла помітної ролі в розвитку міжнародних відносин у регіоні. Під час *Другої світової війни* вона розпалась, оскільки її учасники займали різні позиції по відношенню до воюючих держав.

І. С. Покровська

Антанта мала — військово-політичний союз Чехословаччини, Румунії та Югославії, створений 1920–21 за ініціативою Франції; став складовою частиною системи блоків у Південно-Східній Європі в 1920–30-х, яку Франція формувала для збереження Версальського *статус-кво*. Договірні акти, якими було утворено Малу Антанту (чехословацько-югославський договір 1920 про «оборонний союз», румуно-чехословацький та румуно-югославський союзні угоди 1921), були зареєстровані в *Лізі Націй* 30.08.1921. Після Локарнської конференції 1925 (див.: *Локарнські угоди 1925*), наслідком якої стало послаблення позицій Франції та її союзників у Східній Європі, Францією були підписані договори про дружбу з Румунією (10.06.1926) та Югославією (11.11.1927). За активної французької участі 26.03.1926 в Бухаресті були укладені союзний договір та секретна військова конвенція між Польщею та Румунією про надання військової допомоги у випадку нападу на одну зі сторін, що, на думку Франції, мало зв'язати Антанту малу з Польщею. Після приходу до влади в Німеччині *Гітлера* країни Антанти малої підписали 16.02.1933 в Женеві Організаційний пакт, що подовжив на необмежений час всі угоди, які становили основу цього союзу. Для координації *зовнішньої політики* було створено Постійну раду у складі міністрів закордонних справ і виконавчий орган — Секретаріат з місцем перебування у Женеві, а також Координаційну економічну раду. Країни Антанти малої висловились проти укладення *Пакту чотирьох 1933*, підписали запропоновану СРСР конвенцію про визначення *агресії*; в січні 1934 сесія Постійної ради Антанти малої прийняла рішення про нормалізацію відносин з СРСР, у вересні 1934 ці країни підтримали пропозицію Франції про вступ СРСР до *Ліги Націй*, а також французько-радянські ініціативи щодо створення системи *колективної безпеки* в Європі. Однак, створення Антанти малої, як і *Антанти балканської*, не призвело до політичної стабілізації на Балканах і створення механізму колективного захисту від *агресії* небалканських держав. Проіснувала Антанта мала до кінця 1938, коли внаслідок *Мюнхенської угоди 1938* Чехословаччина була спочатку розчленована, а в березні 1939 остаточно анексована гітлерівською Німеччиною.

І. С. Покровська

Антанта середземноморська 1887 — союз Австро-Угорщини, Великої Британії та Італії, спрямований на збереження *статус-кво* у Схід. Середземномор'ї та проти Росії та Франції. Суперництво Великої Британії з Росією на Бл. Сході та загострення англ.-франц. колоніальних відносин призвели до зближення Лондона з д-вами *Троїстого союзу*. Розпочавши в 1886 переговори з Австро-Угорщиною та Італією, брит. прем'єр-міністр Р. *Солсбері* не хотів зв'язувати себе формальним союзом, але під тиском нім. канцлера О. фон *Бісмарка*, який погрожував відмовити Великій Британії в підтримці у вирішенні єгипетського питання, пішов на підписання з Австро-Угорщиною та Італією угод. 12.02.1887 шляхом *нотами обміну* була оформлена угода між Великою Британією та Італією, за якою сторони зобов'язувалися спільно підтримувати статус-кво в Середземному, Чорному, Адріатичному, Егейському морях і на узбережжі Півн. Африки. Велика Британія зробила застереження, що характер спільних дій залежить від обставин кожного окремого випадку; це застереження надавало брит. урядові свободу у вирішенні питання про надання Італії воєнної допомоги. 24.03.1887 до угоди приєдналася Австро-Угорщина. 12.12.1887 в Лондоні було укладено австр.-брит. угоду, до якої 16.12.1887 приєдналася Італія. Нова угода уточнювала заг. політ. лінію трьох д-ав щодо Туреччини, спрямовану на те, щоб запобігти встановленню в ній переважаючого впливу Росії. **А. С.** втратила своє значення в кінці XIX ст. після провалу спроб англ.-нім. зближення та внаслідок зближення Великої Британії з Францією, а пізніше — із Росією, і створення *Антанти*.

Б. М. Гончар

Антарктика (грецьк. Αντάρκτικός — антарктичний, від αντι — проти і αρκτικός — північний) — пів-

денна полярна територія, що охоплює материк Антарктиду і прилеглі до неї ділянки Атлантичного, Індійського та Тихого океану, включно з розташованими там островами. Площа Антарктики становить приблизно 10 % від усієї площі Землі. Антарктида була відкрита у 1820 російською експедицією. Проблема встановлення її правового режиму виникла на початку XX ст. У різний час Велика Британія, Нова Зеландія, Австралія, Франція, Норвегія, Чилі й Аргентина заявляли про поширення свого *суверенітету* на окремі частини — сектори Антарктики, однак такі дії не набули міжнародного визнання. 15.10.1959 у Вашингтоні було скликано конференцію з Антарктики, в роботі якої взяли участь СРСР, США, Велика Британія, Франція, Бельгія, Норвегія, Південно-Африканський Союз, Аргентина, Чилі і Японія. Договір про Антарктику був підписаний 1.12.1959 і набув чинності у 1961. Він закріплює свободу приєднання до нього будь-якої держави-члена *ООН* або будь-якої іншої держави за згодою всіх договірних сторін. Відповідно до Договору 1959 *територіальні претензії* на антарктичні райони були не ліквідовані, а лише «заморожені». Участь у Договорі не означає ані відмову від раніше заявлених претензій на територіальний *суверенітет* в Антарктиці, ані визнання цих претензій з боку інших договірних сторін. Закріплено, що жодна нова претензія або розширення існуючих претензій на територіальний суверенітет в Антарктиці не можуть бути заявлені на період дії Договору. Договір не вирішує питання законності територіальних претензій країн в Антарктиці, але дозволяє уникнути суперечок між ними шляхом унеможливлення реалізації прав, що випливають з національної приналежності земель. У будь-якому випадку здійснення юрисдикції на території Антарктики не повинно завдавати шкоди інтересам інших країн. *Держави* повинні здійснювати свою юрисдикцію на території Антарктики у відповідності з принципами, закріпленими в Договорі, головним з яких є принцип мирного використання Антарктики. Вся територія Антарктики проголошена нейтральною і демілітаризованою зоною, у межах якої заборонена будь-яка військова діяльність як у мирний, так і у воєнний час. Зокрема, забороняються будь-які заходи військового характеру (наприклад, створення військових баз, проведення військових маневрів, випробування будь-яких видів зброї). Згідно зі ст. V Договору про Антарктику «будь-які ядерні вибухи в Антарктиці і захоронення в цьому районі радіоактивних матеріалів забороняються». Договір 1959 також проголошує принцип свободи наукових досліджень в Антарктиці та встановлює обов'язок держав здійснювати обмін інформацією щодо планів наукових досліджень в Антарктиці, обмін науковим персоналом між експедиціями і станціями, а також обмін даними і результатами наукових досліджень. Договором про Антарктику передбачено регулярні консультативні наради його учасників, завданням яких є обмін інформацією, взаємні консультації з питань Антарктики, розробка, розгляд і представлення рекомендацій урядам держав-учасниць щодо необхідних заходів по здійсненню принципів і цілей Договору. У них беруть участь представники 12 держав — первинних учасників Договору, а також держав, що приєдналися до Договору пізніше. Всі райони Антарктики мають бути відкриті в будь-який час для інспекції будь-якими спостерігачами, призначеними із дотриманням положень Договору. Умови використання морських живих та мінеральних ресурсів Антарктики регулюються окремими угодами між учасниками Договору 1959.

Літ.: Анцелевич Г. А. Международно-правовое положение Антарктики // УЧМП. — № 1. — 2001; Голицын В. В. Антарктика: тенденции развития правового режима. — М., 1989; Трофимов В. Н. Правовой статус Антарктики. — М., 1990.

М. М. Гнатовський

Антиассирійські коаліції VII ст. до н. е. — об'єднання багатьох країн Стародавнього Сходу у спробі протистояти могутності Ассирійської держави, яка за часів правління царів з династії Саргонідів досягла піку свого політичного та військового розвитку. Саргоніди проводили активну завойовницьку політику, намагаючись розширити власну територію та взяти під контроль важливі торговельні шляхи. Активність Ассирії викликала глибоку стурбованість у сусідніх *держав*, що призвело до утворення трьох антиассирійських коаліцій. Першу, південну-західну, очолив Єгипет, другу, на південному сході, — Елам, і третю, на півночі, — Урарту. Коаліції не були міцними, оскільки мали дуже неоднорідний склад, що дозволило ассирійцям їх перемогти. У VIII ст. до н. е. цар Саргон II спочатку розбив у Палестині війська єгипетського фараона, а потім виступив проти еламо-халдейської коаліції на Сході і навіть проголосив себе вавилонським царем. Проте його син Сіннахеріб мав справу вже з більш потужною коаліцією, до складу якої увійшли сирійські та палестинські міста на чолі з Тіром, єгипетський фараон та іудейський цар. Водночас з тим на сході поновлювалася еламо-вавилонська коаліція. Вміло граючи на протиріччях між союзниками, Сіннахеріб спромігся послабити їх могутність, взяв у облогу Єрусалим, заключив мирний договір з Єгиптом і у 689 до н. е. завоював Вавилон. Боротьба з третьою, північною коаліцією на чолі якої стояло Урарту (Ванське царство), тривала протягом декількох століть і вимагала від Ассирії значних зусиль; але їй так і не вдалося підкорити Урарту.

О. А. Борділовська

Антибільшовицький блок народів (АБН) — об'єднання політичних організацій поневолених народів для боротьби з російським *більшовизмом*; створене 21–22.11.1943 за ініціативою ОУН(б) на таємній 1-й конференції поневолених народів Східної Європи й Азії в с. Будераж (тоді у складі рейхскомісаріату «Україна»; нині — село Здолбунівського р-ну Рівненської обл.). В основу концепції **АБН** покладено ідеї лідера ОУН(б) С. Бандери, викладені в інструкції для провідних членів ОУН у Західній Європі, де одним із найважливіших завдань визначалася «акція за одноцілим фронтом антибільшовицького блоку народів», та основні положення статей «Україна в авангарді революції народів» і «Дві концепції — АБН і Межиморя», видрукуваних Проводом закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН) в першому числі видання «Визвольна політика» у Празі. Установчий конгрес **АБН**, серед основних гасел якого було: «Закликаємо російський народ, що його для своїх цілей використовує більшовизм, приєднатися до спільного протиімперського фронту», відбувся 16.04.1946 в Мюнхені. Вже після конгресу С. Бандера в статті «До засад нашої визвільної політики» наголосив, що «український націоналізм має завдання... революційно мобілізувати й активізувати маси народів антибільшовицького фронту». Реалізувати основні функції **АБН** в Україні мала ОУН. На 2-му конгресі (1948) до Блоку приєдналися національні організації Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччини й Хорватії, зокрема, **АБН** підтримали польська організація Народна Сила Збройна, словацька «Білі партизани», литовська «За волю Литви» та ін. (всього до **АБН** увійшли представники визвольних рухів 23-х народів). Конгрес висунув нову концепцію, згідно якої поневолені більшовизмом народи становлять третю силу між Заходом та російським комунізмом. **АБН** проводив активну пропагандистську діяльність: видавав памфлети, брошури, організовував демонстрації, зокрема в Мюнхені 1949, в якій взяли участь понад 10 тис. осіб, створив Фронт молоді АБН, видавав журнал «АБН-кореспонденція» (редактор — С. Стецько (1920–2003), виходив від 1949 німецькою, англійською і періодично французькою мовами). У 1950-ті товариства прихильників **АБН** були створені у Великій Британії, Бельгії, Франції, Канаді, США, Австралії, державах Південної Америки, на Тайвані.

На 3-му конгресі **АБН** у Мюнхені (березень 1954) було прийнято «Маніфест Свободи» та статут **АБН**; до його центральних органів увійшли представники 15-ти національних рухів; того ж року активісти **АБН** пікетували *ООН*. Після 3-го конгресу об'єднання значно розширило зв'язки з національними рухами різних країн, про що свідчать відвідини президента **АБН** Ярослава Стецька (1912–86) Тайваню й Іспанії, візит на запрошення Антибільшовицької Ліги народів Азії, під час якого він пропонував створити світовий фронт проти комунізму і російського імперіалізму. 1967 АБН став співзасновником Світової Антикомуністичної Ліги, в установчій конференції якої взяли участь 72 представники національних рухів народів світу та 14-ти міжнародних політичних організацій. Президенти АБН: Ярослав Стецько (1946–86), Слава Стецько (1986–96). 1996 АБН припинив існування, позаяк виконав свою місію.

Літ.: Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Пер. с англ. П. В. Бехтина. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008.

М. С. Дорошко

Антигітлерівська коаліція — військово-політичний союз *держав* і народів, які під час *Другої сві-*

тової війни вели боротьбу проти агресивного блоку Німеччини, Італії, Японії та їх союзників. Створення Антигітлерівської коаліції, головними учасниками якої були Велика Британія, СРСР і США, відбувалось поступово і, в основному, завершилось в першій половині 1942. Протягом *війни* до неї приєдналося понад 50 держав. Капітуляція Франції, встановлення контролю гітлерівської Німеччини над Західною Європою, за винятком Великої Британії, призначення 10.05.1940 англійським прем'єр-міністром В. *Черчілля* і кінець *дивної війни* прискорили процедуру формування англо-американського союзу: було оформлено угоду (2.09.1940), згідно з якою Британія в обмін на здачу США в оренду на 99 років 8 важливих англійських територій в Атлантиці з правом створення на них військово-морських та військово-повітряних баз (Ньюфаундленд, Багамські та Бермудські острови, Ямайка, Антигуа, Санта-Лючія, Тринідад, Британська Гвіана) отримала 50 есмінців; 11.03.1941 конгрес США, враховуючи важке економічне і військово-політичне становище Великої Британії, прийняв закон про *ленд-ліз*; в січні-березні 1941 у Вашінгтоні відбулись секретні англо-американські штабні переговори, на яких був схвалений план АВС-1, що визначив основи спільної стратегії, в якій війні з Німеччиною віддавалась перевага перед війною з Японією. Ці дії означали фактичну відмову США від політики *нейтралітету* (див.: *Закон про нейтралітет США*), вступ з осені 1940 у фазу «неоголошеної війни» і початок створення антигітлерівської коаліції.

Після нападу нацистської Німеччини на СРСР і заяв прем'єр-міністра Великої Британії (22.06.1941) та президента США Ф. *Рузвельта* (24.06.1941) про підтримку СРСР у війні проти держав німецького блоку починається юридичне оформлення Антигітлерівської коаліції за участю СРСР. 12.7.1941 у Москві було підписано угоду між Британією та СРСР про спільні дії у війні проти нацистської Німеччини, яка містила зобов'язання сторін про надання взаємної допомоги. Візит до Москви наприкінці липня 1941 Г. *Гопкінса*, радника президента США (див.: *Гопкінса місія*), прискорив проведення конференції представників СРСР, США і Великої Британії з питань надання взаємної військово-економічної допомоги (Москва, 29.09–1.10.1941), на якій було підписано протокол про англо-американські військові поставки Радянському Союзу і поставки сировини з СРСР (див. *Московські конференції 1941, 1943*). Наприкінці вересня на міжсоюзній конференції в Лондоні радянський уряд приєднався до *Атлантичної хартії*, зробивши 24.09.1941 заяву про свою згоду з її основними принципами. 7.11.1941 уряд США поширив на СРСР дію закону про ленд-ліз. Напад Японії на американську військово-морську базу Перл-Харбор (7.12.1942) і вступ США у війну прискорили завершення процесу створення Антигітлерівської коаліції в 1942. Основними документами, що склали її правову основу, були: Декларація Об'єднаних Націй, підписана у Вашингтоні 01.01.1942 26 державами (див. *Вашингтонська декларація 1942*), англо-американська Угода про принципи щодо взаємної допомоги у веденні війни проти агресії (Вашингтон, 23.2.1942), *англійсько-радянський договір 1942* про союз у війні проти Німеччини та її спільників у Європі та про співробітництво і взаємодопомогу після війни (Лондон, 26.05.1942), *американсько-радянська угода* про принципи щодо взаємної допомоги у веденні війни проти агресії (Вашингтон, 11.06.1942).

Одночасно із зміцненням англійсько-американсько-радянських відносин відбувалось розширення відносин СРСР з іншими учасниками антинацистської боротьби: 18.07.1941 у Лондоні було підписано радянсько-чехословацьку угоду про відновлення дипломатичних відносин, взаємну допомогу і підтримку у війні проти Німеччини та військову угоду про формування на території СРСР чехословацьких військових частин; 30.07.1941 — ідентичну угоду з урядом Польщі; 26.09.1941 уряд СРСР зробив заяву про визнання Національного комітету руху *Вільна Франція* і про готовність надати допомогу французькому народу в боротьбі з нацистською Німеччиною; було підписано *англійсько-радянсько-іранський союзний договір 1942*; 12.12.1943 у Москві — Договір про дружбу, взаємодопомогу та післявоєнне співробітництво між СРСР та Чехословацькою Республікою, *радянсько-французький договір про союз та взаємну допомогу 1944*.

Найважливіші конференції міністрів і керівників СРСР, США та Великої Британії, на яких вони як засновники Антигітлерівської коаліції вирішували питання ведення війни, розгрому Німеччини та її союзників, а також — післявоєнного врегулювання: Московська конференція 1943, *Тегеранська конференція 1943*, *Кримська (Ялтинська) конференція 1945*, *Потсдамська (Берлінська) конференція 1945*. Одним з найбільш складних питань у взаємовідносинах союзників була *Другого фронту проблема в Другій світовій війні*, у підході до вирішення якого виявились цілі кожної з великих держав та їх суперечності. За ініціативою провідних учасників Антигітлерівської коаліції — США, СРСР та Великої Британії — з метою підтримання та зміцнення міжнародного миру і безпеки було створено *Організацію Об'єднаних Націй (ООН)*, членами-засновниками якої з правом підписання *Статуту ООН* стала 51 держава, що брала участь у війні на боці коаліції або надавала союзникам допомогу. Наслідком успішної взаємодії учасників Антигітлерівської коаліції в роки Другої світової війни стала їх повна перемога над країнами фашистського блоку, звільнення народів окупованих ними держав, забезпечення умов для створення нової, життєздатної системи *міжнародних відносин* і подальшого взаємовигідного співробітництва у мирний час, що не було реалізовано через початок *холодної війни*.

Літ.: Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1976. Т. 1; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1978–1980. Т. 1–6; История дипломатии. — М., 1975. Т. 3; История США. — М., 1985. Т. 3.

І. С. Покровська

Антиглобалізація — теорія та практика боротьби з глобалізмом — процесом посилення влади *транснаціональних корпорацій* за рахунок різкого ослаблення або знищення національно-державного *суверенітету*. Антиглобалізація може позначати або єдиний соціальний рух, або узагальнююче поняття, яке охоплює багато окремих соціальних рухів. У будь-якому випадку, прихильники антиглобалізації виступають проти нерегульованої політичної влади великих, багатонаціональних корпорацій, особливо тих організацій, які здійснюють свій вплив через торговельні угоди. Політична влада транснаціональних корпорацій критикується за те, що вона шкодить своєю діяльністю навколишньому середовищу, підриваючи культурні звичаї та традиції країн, що розвиваються, обмежуючи національний урядовий суверенітет в питанні визначення трудових прав своїх громадян (включаючи право на об'єднання). Більшість людей, які зараховують себе до прихильників «антиглобалізації», вважає, що термін занадто невизначений і неточний, і вважають за краще замість цього терміна описувати себе як «Глобальний рух правосуддя», «Рух антикорпоративна глобалізація», «Рух рухів» (популярний термін в Італії), «Рух альтер-глобалізації» (популярний термін у Франції), рух «Проти глобалізації», і багато інших термінів застосовуються для опису руху в різних країнах.

Члени руху антиглобалізації захищають анархістські, соціалістичні, соціально-демократичні чи еко-соціалістичні напрямки неоліберальної економіки, і прагнуть захистити населення світу і екосистему від руйнівних наслідків *глобалізації*. Підтримка неурядовими організаціями *прав людини*, є іншим наріжним каменем платформи руху антиглобалізації. Вони захищають трудові права, створюють рухи на захист навколишнього середовища, феміністичні рухи, рухи за свободу переміщення, збереження культур місцевих народів, біологічної варіативності, культурного розмаїття, безпеки харчових продуктів. Хоча прихильники руху часто співпрацюють з тими організаціями або рухами, які підтримують процеси глобалізації, сам рух є гетерогенним. Він включає різноманітні і альтернативні бачення, стратегії та тактику. Багато з груп і організацій, які вважаються частиною руху антиглобалізації, не були засновані як антиглобалізаційні, але мають своє коріння в різних існувавших раніше соціальних і політичних рухах (з можливим виключенням АТТАС). У руху антиглобалізації є свої попередники у вигляді таких рухів, як «рух 1968 року» в Європі і «США, протестуючі проти В'єтнамської війни». Протестуючі вважають, що глобальні фінансові установи та угоди підривають місцеві методи прийняття рішення. Багато урядів та установ вільної торгівлі сприймаються, як ті, що працюють на користь міжнаціональних (або багатонаціональних) корпорацій. Активісти також стверджують, що корпорації накладають свого роду «глобальну монокультуру». Активісти особливо

налаштовані проти «зловживання глобалізацією» і міжнародних установ, які просувають ідеї неолібералізму без відношення до етичних стандартів. У світлі економічної відстані між багатими і бідними країнами прихильники руху підтримують «вільну торгівлю» без обмежуючих заходів, захист навколишнього середовища і здоров'я, і добробуту робітників.

О. О. Рафальський

«Антикомінтернівський пакт» 1936 (Угода між урядом Рейху та імператорським урядом Японії про спільну боротьбу проти *Комуністичного Інтернаціоналу*) — німецько-японський договір підписаний 25.11.1936 в Берліні І. *Ріббентропом* і віконтом К. Мусякодзі терміном на 5 років. Він складався з трьох статей та Протоколу підписання, визначив підвалини стратегічних союзницьких відносин двох країн. Сторони вбачали в діяльності Комінтерну прагнення до «знищення та здійснення насильства над існуючими *державами*» і погоджувалися співробітничати «для оборони проти комуністичної руйнації». Протоколом підписання передбачалась співпраця сторін в обміні інформацією, розвідувальній діяльності та оборонна співпраця з метою боротьби проти прихильників Комінтерну всередині країн та за кордоном, а також передбачав створення постійно діючої комісії, в рамках якої сторони мали координувати зусилля з боротьби проти Комінтерну. Секретний протокол, підписаний одночасно з «Антикомінтерновським пактом», прямо вказував на антирадянську спрямованість союзу Німеччини та Японії. Його ключовим положенням стало зобов'язання сторін без взаємної згоди не укладати з СРСР будь-яких політичних договорів, що суперечили б духу угоди. Договір був відкритим для підписання всіма державами, які бажали співпрацювати на антикомуністичній основі, 6.11.1937 до «Антикомінтернівського пакту» приєдналася Італія. На його базі почав оформлюватися військово-політичний союз держав Вісі: Берлін—Рим—Токіо. 24.02.1939 до Антикомінтернівського пакту приєдналися хортистська Угорщина і створена японцями у північно-східному Китаї маріонеткова держава *Маньчжоу-Го*, 27.03.1939 Договір підписала франкістська Іспанія. 25.11.1941 строк дії «Антикомінтернівського пакту» було подовжено на 5 років. Тоді ж до нього приєдналися Болгарія, Фінляндія, Румунія, Данія і маріонеткові уряди Словаччини, Хорватії та Нанкіна — ще однієї креатури Японії на території континентального Китаю.

І. Д. Коміренко

Антисемітизм — форма національної нетерпимості, виражена у ворожому ставленні до євреїв як етнічної чи релігійної групи. Виникнення терміна, що замінив собою менш наукоподібні «антиюдаїзм» та «юдофобію», пов'язують з іменем Вільгельма Марра (Wilhelm Marr) — німецького журналіста й політика, який уперше застосував його в 1880 у своєму памфлеті «Шлях до перемоги германізму над єврейством». Попри його етимологію, термін антисемітизм не вживається для означення негативного ставлення до інших народів семітської мовної групи, зокрема арабів, і «охоплює всю сукупність негативних стереотипів лише щодо євреїв» (О. Бляшке). За визначенням Х. Фейна, антисемітизм — це «стійка латентна структура неприязних переконань щодо євреїв як спільноти, виявлювана і в особистому ставленні до них, і в культурних явищах та образах — міфах, фольклорі, ідеології, і в діях — соціальній та правовій дискримінації, політичній мобілізації проти євреїв, колективному чи державному насильстві, результатом чого є навмисне дистанціювання, витіснення або знищення євреїв як таких».

Розрізнюють антисемітизм ідеологічний та побутовий. Для першого властиве обґрунтування негативних характеристик євреїв як етнічної групи чи послідовників юдаїзму. Другий виявляється у ворожому сприйнятті як етносу в цілому, так і окремих його представників на побутовому рівні і є формою ксенофобії, пов'язаною з негативним переживанням образу євреїв як групи, що веде особливий («чужий») спосіб життя. Б. Льюїс визначає антисемітизм як «особливий випадок забобон, ненависті чи переслідувань, спрямованих проти людей, які тим чи іншим чином відрізняються від решти». Як певна ідеологічна доктрина, антисемітизм має кілька історичних форм: 1) антисемітизм античний, для якого властивий етнічний характер, що виступає як упередження до юдейського етносу з боку язичників в античну добу. Ідеологи античного антисемітизму звинувачували євреїв у ненависті до інших народів, нелояльності до їхніх звичаїв, підриві економіки, поширенню лжевчень тощо — аж до звинувачення в принесенні людських жертв і канібалізмі (кривавий наклеп); 2) християнський антисемітизм (виник у II ст.) ґрунтується на релігійних мотивах — невизнанні юдеями Христа месією та їхній причетності до його розп'яття; 3) расовий антисемітизм (виник у XIX ст.), який ще називають «класичним», розглядає євреїв як носіїв певних біологічно зумовлених шкідливих ознак, а тому вважає асиміляцію євреїв неприпустимою і небезпечною для інших етносів. Наслідком расового антисемітизму у XX ст. був Голокост; 4) «новий антисемітизм», або антисіонізм (виник наприкінці 1990-х) поширює визначення антисемітизму на ненависть до національних прагнень євреїв, до *сіонізму* та Держави Ізраїль.

Окрім етнічного й релігійного антисемітизму, виділяють антисемітизм, підживлюваний реакцією окремих політичних сил на соціальну модернізацію, яку ті розглядають як наслідок «усесвітньої змови» євреїв. Такий «конспірологічний антисемітизм» використовується як «консервативний культурний код для боротьби проти емансипації та лібералізму» (С. Вайнберг). У 2005 Європейський моніторинговий центр расизму і ксенофобії (нині — Агенція з основних прав — Fundamental Rights Agency) розробив детальне й узагальненого визначення антисемітизму, за яким «антисемітизм є певним сприйняттям євреїв, що може бути виражене як ненависть до них. Риторичні і фізичні вияви антисемітизму спрямовано на осіб — євреїв чи неєвреїв та/або їхні якості та власність, на єврейські громадські та релігійні інституції й об'єкти. ...Така маніфестація може також бути зорієнтована на Державу Ізраїль, уявлювану як єврейську спільноту». До сучасних виявів антисемітизму належать: сприяння нанесенню шкоди євреям з ідеологічних чи релігійних міркувань, поширенню негативних стереотипів щодо євреїв, збереження колективної відповідальності євреїв за дії окремих осіб чи груп, заперечення Голокосту чи звинувачення євреїв або Ізраїль в його перебільшенні, звинувачення євреїв у подвійній лояльності чи більшій відданості Ізраїлю, ніж країні їхнього перебування, заперечення права єврейської *нації* на самовизначення та власну державу та ствердження, що своїм існуванням Ізраїль завдячує зусиллям расистів, як і застосування до Ізраїлю подвійних стандартів та вимог, яких не висувають до інших демократичних держав.

Т. О. Метельова

Антитерористична коаліція — широке міждержавне об'єднання, сформована за ініціативи США у відповідь на терористичні акти 11.09.2001 на їхній території, внаслідок яких були повністю зруйновані будівлі Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку, а також частина будинку Пентагону. Жодна терористична організація в світі офіційно не взяла на себе відповідальність за здійснену акцію, проте США звинуватили в цій агресії радикальну ісламістську організацію «Аль-Каїда» та її лідера Усаму Бін Ладена. Удар у відповідь США вирішили завдати в Афганістані, який перебував під владою партії «Талібан» (представників ортодоксально-войовничого мусульманського крила) і де були розташуванні основні бази «Аль-Каїди». До дій проти міжнародних терористів в Афганістані були закликані американські союзники, а також будь-які країни, готові приєднатися до боротьби проти *тероризму міжнародного*. Оскільки згаданий терористичний акт був однозначно розцінений як агресія проти США, Рада *НАТО* на своїй позачерговій сесії одностайно проголосувала за застосування ст. 5 *Вашингтонського договору 1949*, де йдеться про колективну відповідь членів Альянсу в разі нападу на одного з них. Резолюція щодо консолідації зусиль країн світу в антитерористичній боротьбі була прийнята також *Радою Безпеки ООН*.

Учасниками антитерористичної коаліції проголосили себе понад 100 країн світу, хоча вона ніколи не була юридично оформленою організацією з чітко окресленими структурою, цілями, завданнями, функціями. Безпосередню участь у збройних діях в Афганістані взяли США, Велика Британія та ще деякі їх найближчі союзники. Значну роль в успішному проведенні бойових операцій відіграли збройні сили т. зв. «Північного Альянсу» (внутрішньої афганської антиталібівської опозиції). Переважна більшість держав обмежилася наданням всебічної матеріальної, а також моральної підтримки силам антитерористичної коаліції. Проведення антитерористичної кампанії в Афганістані, в результаті якої режим талібів було повалено, зага-

лом було визнано успішним, хоча учасникам антитерористичної коаліції не вдалося ані повністю знищити всі бойові осередки «Аль-Каїди», ані захопити в полон Бін Ладена (2.05.2011 вбитий під Ісламабадом бійцями підрозділу «морських котиків» ВМС США). Після формальної перемоги в Афганістані 2002 і початку під приводом боротьби з міжнародним тероризмом американсько-британських бойових дій в Іраку 2003, які засудили багато країн світу, активність Антитерористичної коаліції знизилась.

І. О. Мінгазутдінов

Антифранцузькі коаліції — військово-політичні союзи *держав* Європи, направлені на відновлення влади монархічної династії Бурбонів у період *Французької буржуазної революції 1789–99*, а згодом на протидію завоюванням наполеонівської Франції. Всього існувало 7 коаліцій, кількість держав-учасниць кожної коаліції постійно змінювалась.

1-ша коаліція (1792–97) була фактично започаткована з підписанням *Пільницької декларації 1791* між Австрією і Пруссією, якою стверджувалась готовність обох держав розпочати війну з Францією задля відновлення монархії. Обидві держави не поспішали вдаватись до активних дій; Австрія побоювалась бути обійденою при другому *поділі Речі Посполитої*, направивши всі свої сили на боротьбу із Францією. Росія підтримала коаліцію і дипломатичними шляхами активно сприяла її зміцненню, але війська проти Франції не надсилала і участі в бойових діях не брала. Після страти Людовика XVI коаліція помітно згуртувалась і розширилась. Формальним початком 1-ї коаліції стало утворення 7.02.1792 австрійсько-прусського союзу проти Франції та проголошення Францією *війни* Австрії 20.04.1792. Станом на березень 1793 до 1-ї антифранцузької коаліції входили Австрія, Велика Британія, Пруссія, Росія, Іспанія, Голландія, Неаполь, Сардинія, Тоскана і деякі німецькі князівства. Основною проблемою коаліції були суперечки між її членами стосовно планів розділу Франції для задоволення власних територіальних претензій. Військові перемоги Франції 1794 значно посилили внутрішні протиріччя в коаліції і прискорили її розпад. 2.04.1795 *Базельський мир 1795* з Францією підписала Пруссія, а 22.07.1795 — Іспанія. Із підписанням *Кампоформійського мирного договору 1797* між Францією та Австрією й початком англійсько-французьких переговорів 1-ша антифранцузька коаліція припинила своє існування. 2-гу коаліцію (1799—1802) було створено для обмеження французького впливу в Швейцарії, Голландії, Північній Італії і Єгипті. Основними учасниками коаліції стали Австрія, Велика Британія, Неаполітанське королівство, Росія і Туреччина. Розпад коаліції почався після поразок Австрії 1800 при Маренго і Гогенліндені. Активна дипломатична робота велась Францією для виведення Росії з війни; 26.09.1801 було підписано сепаратний Паризький мирний договір між Францією та Росією, за котрим остання виходила зі складу 2-ї антифранцузької коаліції. Коаліція розпалась після підписання Францією *Люневільського мирного договору 1801* з Австрією та *Ам'єнського миру 1802* з Великою Британією.

Незадоволення Лондона умовами останнього і продовженням торгівельної блокади з боку Франції, а також побоювання щодо можливості десантування армії *Наполеона I* на Британські острови спонукали британський уряд до активної дипломатичної роботи по створенню 3-ї коаліції (1803–05). Вона складалася з Австрії, Великої Британії, Неаполітанського королівства, Пруссії, Росії та Швеції. 21.10.1805 англійський флот завдав об'єднаному франко-іспанському поразки у Трафальгарській битві, але 20.10.1805 австрійська армія була оточена і знищена під Ульмом, а 2.12.1805 під Аустерліцом були розгромлені об'єднані австрійсько-російські війська. 3-я антифранцузька коаліція припинила існування із підписанням *Пресбурзького мирного договору 1805*. До 4-ї коаліції (1806–07) увійшли Пруссія, Росія, Ганновер, Саксонія, Брауншвейг та Саксен-Веймар; Велика Британія, за ініціативи якої була створена коаліція, та Швеція входили до неї, але не брали участі у бойових діях. Прусські війська були розбиті 14.10.1806 в битвах при Єні та Ауерштеді; після вступу Наполеона I в Берлін 27.10.1806 німецькі союзники Пруссії приєдналися до створеного Францією Рейнського союзу. Російська армія була переможена 14.06.1807 під Фрідландом. Офіційним завершенням існування 4-ї антифранцузької коаліції стало підписання *Тільзитських мирних договорів 1807*. Військові кампанії 3-ї й 4-ї коаліцій були вкрай невдалими для її учасників. Унаслідок перемог Наполеона I суттєво змінилося становище в Європі, фактичним правителем якої він став. З усіх континентальних європейських держав Наполеон I не мав контролю лише над Росією. Франц I мусив відмовитись від титулу імператора *Священної Римської імперії* і почати іменувати себе імператором австрійським, Пруссія втратила біля половини своїх територій і населення, Британія почала сепаратні переговори з Францією. Для Росії наслідки поразок не були катастрофічними, але її економіка потерпала від нав'язаної Тільзитським миром *континентальної блокади*.

5-та коаліція, яка проіснувала з березня по жовтень 1809, складалася з Австрії і Великої Британії. Коли 1808 розпочалося антифранцузьке повстання в Іспанії, Австрія вирішила використати ситуацію для повернення втрачених територій. Але австрійські війська 6.06.1809 в битві при Ваграмі були знову розбиті, і за умовами *Шенбруннського миру 1809* Австрія втратила велику частину своїх територій. Після знищення Великої армії Наполеона I під час російсько-французької війни 1812 виникли умови для створення нової коаліції європейських держав. 6-та коаліція (1813–14) створювалася в лютому — серпні 1813 (див.: *Тепліцькі союзні договори 1813*), і до її складу увійшли Австрія, Велика Британія, Пруссія, Росія, Голландія, Іспанія, Португалія, Швеція та Мекленбург. Остаточний перелом на користь коаліції відбувся після поразки Франції у «битві народів» під Лейпцигом 16–19.10.1813. Австрія і Пруссія не бажали повного розгрому Наполеона I, побоюючись надзвичайного підсилення Росії. За їх ініціативою двічі — у червні 1813 і у лютому 1814 — Франції пропонували укласти мир, але ці пропозиції були відхилені. 30.03.1814 союзні війська зайняли Париж. Наполеон I зрікся престолу і був засланий на о. Ельбу. Існування 6-ї антифранцузької коаліції припинилось із повним розгромом Франції, поваленням влади Наполеона I і формально завершилось підписанням *Паризького мирного договору 1814*. У 1815 країни-учасниці *Віденського конгресу 1814–15* вимушені були створити 7-му коаліцію для війни проти Наполеона I, який висадився на південному березі Франції, швидко дійшов до Парижа і відновив свою владу. Війська коаліції завдали остаточного удару у битві при Ватерлоо 18.06.1815. Після перемоги коаліція підписала *Паризький мирний договір 1815* із Францією, і після цього припинила своє існування.

В. В. Копійка

Антонович Дмитро Володимирович (2.11.1877, Київ, Російська імперія — 12.10.1945, Прага, Чехословацька Республіка) — український громадсько-політичний і державний діяч, дипломат, історик культури, народився в родині відомого професора-історика і громадського діяча В. Антоновича, навчався на історико-філологічних факультетах Київського і Харківського університетів, активний учасник українського студентського руху, співзасновник і керівник РУП (1899) та УСДРП (1905), редактор їхніх друкованих органів, з 1912 — викладач історії мистецтв у приватних школах Києва, під час *Першої світової війни* — уповноважений Всеросійського земського союзу. 7.03—6.04.1917 — товариш голови Центральної Ради і голова її маніфестаційної комісії, у вересні обраний товаришем голови Київської міської думи, у жовтні за дорученням Центральної Ради вів переговори з командуванням Чорноморського флоту про його українізацію, 21.11.1917—29.04.1918 — генеральний секретар (народний міністр) морських справ УНР. У липні 1918 був призначений генеральним консулом Української Держави до Стокгольма (не приступив до виконання обов'язків у зв'язку із антигетьманським повстанням), у листопаді входив до складу делегації на переговорах із представниками *Антанти* в Яссах, 26.12.1918—9.02.1919 — народний міністр мистецтв в уряді В. *Чехівського*, виступив ініціатором заснування Державного драматичного і Державного народного театрів, потім — голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії, опікувався долею українських *військовополонених*. У 1921 виступив одним із засновників, а у 1928–30 і 1937–38 був ректором Українського вільного університету у Празі, 1923–45 — президент Українського історико-філологічного товариства, у 1925–45 — директор Музею визвольної боротьби України у Празі.

Твори: «Українське мистецтво» (1923), «Триста років українського театру 1619–1919» (1925), «Українська культура» (1940).

В. І. Головченко

Антонов-Овсієнко (справжнє прізвище — Овсієнко) Володимир Олександрович (9.03.1883, Чернігів, Російська імперія — 10.02.1938, Москва, СРСР) — радянський громадсько-політичний, військовий і державний діяч, *дипломат*, народився у родині офіцера, закінчив Воронезький кадетський корпус (1901), Володимирське піхотне училище (Петербург, 1904). З 1901 — в революційному русі, 1902 вступив до РСДРП, 1905–06 був один із керівників збройних повстань у Польщі й Севастополі, засуджений до смертної кари, заміненої 20 роками каторги, після втечі в еміграції 1910 примкнув до меншовиків, з травня 1917 — член РСДРП(б). У жовтні 1917 — член Військової організації при ЦК РСДРП(б), секретар Петроградського ВРК, один з керівників жовтневого перевороту 1917, нарком у першому складі РНК РСФРР — член Комітету у військових і морських справах. З кінця 1917 — до травня 1918 — командувач радянськими військами, що діяли проти Української Центральної Ради, член першого українського радянського уряду — Народного Секретаріату; у серпні-вересні 1918 очолював делегацію РНК на переговорах у Берліні з представниками імперського уряду щодо можливості участі німецьких військ у боротьбі з десантом *Антанти* на півночі Європейської частини Росії. 1919 — командувач Українським фронтом, член Ради оборони УСРР, у вересні 1918 — травні 1919 — член Реввійськради (РВР) Республіки. Після громадянської війни — на військовій і дипломатичній роботі, 1922–24 — начальник Політуправління РВР СРСР, 1924 очолював комісію з укладення угоди з Китайською Республікою про КСЗД, 1924–28 — повпред СРСР у ЧСР, 1928–30 — у Литві, 1930–34 — у Польщі, 1936–37 — генконсул СРСР у Барселоні. 12.10.1937 заарештований за звинуваченням у належності до керівництва «троцькістської терористичної й шпигунської організації», 8.02.1938 засуджений до розстрілу, 1956 реабілітований.

Твори: «Записки о гражданской войне», т. 1–4 (М.-Л., 1924–1933); «В боротьбі проти Денікіна й союзницької окупації» («Літопис революції». — 1931. — № 1–2), «У боротьбі проти Директорії» («Літопис революції». — 1929. — № 5–6, 1930. — № 1–5).

М. С. Дорошко

Аншлюс (нім. Anschluss — приєднання) — *анексія* Австрії, здійснена нацистською Німеччиною 11–12.03.1938 на виконання гітлерівського плану розширення німецького »життєвого простору» під гаслом об'єднання територій проживання німецькомовного населення в єдиному Третьому рейху. Ідея об'єднання Австрії з Німеччиною виникла в середовищі німецькомовних австрійських монархістів після падіння Габсбургської монархії і розпаду Австро-Угорщини в 1918 внаслідок її поразки в *Першій світовій війні*. Аншлюс був заборонений *Версальським* і *Сен-Жерменським мирними договорами*. Однак, оскільки заборона суперечила принципу самовизначення народів, що був наріжним каменем *«Чотирнадцяти пунктів» В. Вільсона* і *Паризької мирної конференції 1919–20*, аншлюс став метою багатьох політиків як в Німеччині, так і в Австрії, які продовжували агітацію на його користь протягом 1920-х, особливо в Зальцбурзі та Тіролі. 1931, в умовах світової економічної кризи, виникла ідея створення *митного союзу* між Австрією та Німеччиною, проект якого був представлений на розгляд Ради *Ліги Націй*, де Франція та її союзники-члени *Антанти малої* розцінили його як перший крок до політичного Аншлюсу і висловились проти проекту. Міжнародний Суд у Гаазі визнав митний союз несумісним з *Женевськими протоколами про позику для Австрії та про заборону аншлюсу 1922*.

Після приходу А. *Гітлера* до влади 1933 в Німеччині посилилися вимоги щодо аншлюсу Австрії, спробою реалізації яких став нацистський заколот у Відні 25.07.1934, в ході якого було вбито австрійського канцлера Е. *Дольфуса*. Але заколот завершився поразкою нацистів; Франція, Велика Британія та Італія на сесії *Ліги Націй* 27.09.1934 підтвердили Декларацію про незалежність Австрії від 17.02.1934. Примирення і зближення Італії та Німеччини 1936 під час *громадянської війни в Іспанії 1936–39* залишило австрійський уряд в ізоляції перед загрозою анексії з боку Німеччини. В лютому 1938 на зустрічі з Гітлером у Берхтесгадені новий канцлер Австрії К. Шушніг отримав *ультиматум*, в якому німецький диктатор вимагав амністії австрійським нацистам, включення представників нацистської партії до уряду, призначення німецького ставленика Зейсс-Інкварта на посаду міністра внутрішніх справ та добровільного приєднання Австрії до Третього рейху. Оголошення Шушнігом дати проведення плебісциту (13.03.1938) з питання незалежності Австрії призвело до негайної мобілізації німецької армії, ультимативної вимоги Гітлера щодо скасування плебісциту, відставки 11.03.1938 Шушніга і призначення на його місце Зейсс-Інкварта, який після виконання цих вимог звернувся з проханням про введення німецької армії на територію Австрії. 13.03.1938 Австрія була проголошена частиною гітлерівського Рейху, 10.04.1938 під німецьким контролем було проведено плебісцит, на якому 99 % населення висловилось на користь аншлюсу. Повторно аншлюс був заборонений після *Другої світової війни* згідно з *Державним договором про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955*.

І. С. Покровська

Ань Хен Вон (1.04.1936) — південнокорейський дипломат, закінчив юридичний факультет Сеульського національного університету (1960); з 1961 — в апараті МЗС Республіки Корея; з березня 1966 — працівник посольства в ФРН; з лютого 1977 — директор міжнародного торговельного відділу Міжнародного торговельного бюро МЗС; з березня 1980 — консул Генерального консульства у Сан-Франциско; з січня 1982 — радник посольства в ФРН, заступник генерального директора Договірного бюро МЗС, генеральний інспектор МЗС, генеральний директор Бюро консульських установ і закордонних об'єктів МЗС; з листопада 1988 — генеральний консул у Майямі; з вересня 1990 — радник-посланник посольства у Бельгії. В 1993–95 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Корея в Україні.

В. І. Головченко

Апартеїд або «теорія окремого розвитку» (на африкаанс apartheid — «окремість», «стан розмежованості») — ідеологія та державна політика режиму білої меншості в Південно-Африканській Республіці (до 1961 — Південно-Африканський Союз), що передбачала дискримінацію населення за расовою та етнокультурною ознакою, збереження беззаперечного домінування європейців у політиці та економіці країни. В основі апартеїду лежить постулат про наявність расової «ієрархії». В умовах колоніальної Південної Африки, де перед меншиною європейських переселенців постала потреба в обґрунтуванні монопольних прав на експлуатацію ресурсів країни і утримання політичної влади, апартеїд було покладено в основу державної ідеології, проголошеної після приходу 1948 до влади Національної партії, яка виступала за збереження расової чистоти білого населення країни. Апартеїд передбачав реалізацію політики сегрегації, тобто впровадження расових бар'єрів у всіх сферах життя країни. Проявом апартеїду стала політика «бантустанізації» — організація автономних територіальних утворень для чорного населення ПАР, в які впродовж 1960–70-х примусово виселялися корінні африканці з інших районів країни. На території ПАР було утворено 10 бантустанів, чотири з них (Транскей, Бопутатсвана, Венда, Сіскей) отримали формальну незалежність, не визнану за межами ПАР. Світове співтовариство вперше звернуло увагу на прояви апартеїду 1946, коли відповідне питання включено до порядку денного *Генеральної Асамблеї ООН*. З 1962 на постійній основі працював Спеціальний комітет *ООН* проти апартеїду. Прийнятою 1973 ГА ООН міжнародною Конвенцією про припинення злочину апартеїду та покарання за нього апартеїд було офіційно визнано злочином проти людяності та джерелом загрози міжнародному миру та безпеці. 1977 *Рада Безпеки ООН*, засудивши апартеїд, ввела обов'язкові *санкції ООН проти Південно-Африканської Республіки*. Офіційно апартеїд як державну політику ПАР було скасовано 30.06.1991.

Г. О. Музика

Апатриди (особи без *громадянства*) — особи, що не мають громадянства або підданства жодної з *держав* світу і не володіють доказами, які могли б встановити їхню приналежність до громадянства чи підданства будь-якої держави. Причина появи апатридів — негативні колізії законодавств держав про громадянство. Сучасна доктрина *міжнародного права* розрізняє апатридів де-факто (тяжіє до поняття *біженців*) та апатридів де-юре. Відрізняються апатриди абсолютні (апатриди за народженням) та апатриди відносні (особи, що втратили громадянство). За звичаєвою нормою правове положення апатридів визначається за законодавством держави постійного проживання (*ефективного громадянства принцип*) та, з винятками, прирівнюється до правового статусу місцевого населення. За

внутрідержавним правом апатриди володіють переважно статусом іноземців, проте, на відміну від останніх, позбавлені права на дипломатичний захист. Становище апатридів є правовою аномалією і суперечить *правам людини*, оскільки апатриди не можуть користуватись правами, що випливають зі статусу громадянства. Сучасне міжнародне право спрямоване на стимулювання зменшення випадків апатризму: Конвенція про статус апатридів 1954 встановлює для апатридів статус іноземців; Конвенція про громадянство одруженої жінки 1957 передбачає, що укладання чи розірвання шлюбу з іноземцем або зміна громадянства чоловіком не повинні автоматично впливати на громадянство жінки (призводити до його втрати); Конвенція про скорочення випадків безгромадянства 1961 визначає сприятливий порядок набуття апатридами громадянства держави постійного проживання, орієнтує на переважання «права ґрунту» при визначенні громадянства особи, встановлює заборону позбавлення особи громадянства, якщо внаслідок цього вона стане апатридом (крім випадків неправомірно набутого громадянства).

О. В. Буткевич

Апостиль — 1) спеціальний штамп на національному документі для його визнання за кордоном, що засвідчує дійсність підпису, статус особи, що його підписала та дійсність печатки або штампа, якими скріплено документ, і не вимагає подальшого завірення. Застосування апостилю на заміну дипломатичної або консульської легалізації офіційних документів передбачено Гаазькою конвенцією, що відміняє вимогу легалізації іноземних офіційних документів 1961. Дія Конвенції не поширюється на документи, вчинені *агентами дипломатичними* або консульськими та на адміністративні документи, що мають пряме відношення до комерційних або митних операцій; 2) штамп на довіреності, який дозволяє довіреній особі вчиняти усі дії з купівлі та оформленню за кордоном автомобіля на ім'я довірителя; 3) дозвіл, що видається іноземцям при вступі в шлюб з жителем або жителькою держави реєстрації, котрий засвідчує дотримання всіх необхідних формальностей, які висуває їхня *держава*.

О. В. Буткевич

Апостол Данило Павлович (4.12.1654, с. Сорочинці Миргородського полку, нині — с. Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області, Україна — 17.01.1734, там само) — український військовий і державний діяч, народився в родині козацького старшини, вихідця з Молдови; 1682–1727 — миргородський полковник, як талановитий військовий керівник відзначився в Азовських походах 1695–96 і *Північній війні 1700–21*, зокрема, у боях під Ерестфером (1701) і Варшавою (1705); був прихильником самостійницької політики гетьмана І. *Мазепи* і активним учасником вироблення умов *українсько-шведського союзу 1708*, 28.10.1708 разом з гетьманом приєднався до армії шведського короля Карла XII, але внаслідок перших військово-політичних невдач союзників 21.11.1708 залишив шведський табір із таємним дорученням І. Мазепи досягти порозуміння з *Петром I*, попри невдачу своєї місії отримав амністію і взяв участь у Прутському 1711 і Перському 1722 походах російської армії. Спільно з наказним гетьманом П. *Полуботком* виступав проти обмеження державницьких прав Гетьманщини *Малоросійською колегією*, ініціював вироблення автономістських *Коломацьких петицій Війська Запорозького до Петра I*, за що був ув'язнений у Петропавловській фортеці. Після звільнення і принесення присяги новому імператорові Петру II повернувся на батьківщину, де з дозволу Петербурга на генеральній козацькій раді у Глухові 1.10.1727 був обраний гетьманом; 27.07.1728 звернувся до Петра II з «Нуждами малоросійськими» про відновлення положень *Переяславсько-Московської угоди 1654*, але змушений був задовольнитися т. зв. «Рішительними пунктами», які значно обмежували гетьманську економічну й судову владу. За таких обставин зосередився на проведенні низки адміністративних і фінансових реформ (Генеральне слідство про маєтності, запровадження фіксованого бюджету, введення «Інструкції українським судам», кодифікація законодавства та ін.), які значно упорядкували і зміцнили внутрішнє становище Гетьманщини; домігся переводу Києва з-під влади генерал-губернатора під юрисдикцію гетьмана і амністії для запорожців-союзників І. Мазепи (Олешківська Січ на території Кримського ханату) та дозволу на заснування ними Нової Січі на р. Підпільній.

В. І. Головченко

Арабо-ізраїльська війна 1948–49 — *війна* арабських *держав* проти Ізраїлю за визначення кордонів арабської та єврейської держав на території Палестини. Починаючи з кінця *Другої світової війни*, сіоністські збройні формування вели бойові дії проти британських військ і проти арабського населення з метою прискорення проголошення незалежної єврейської держави. Ці збройні виступи не припинилися і після прийняття 29.11.1947 *Генеральною Асамблеєю ООН* резолюції 181/II про поділ Палестини, оскільки сіоністські збройні формування здійснювали чисельні терористичні операції проти арабського населення з метою добитися контролю над районами, що мали відійти єврейської державі. Відповіддю з боку арабського населення стало створення в грудні 1947 Армії визволення Палестини, яка з початку 1948 розпочала збройну боротьбу проти поділу Палестини за підтримки арабських держав. У результаті арабо-єврейський конфлікт у Палестині швидко переростав у війну проголошеної 14.05.1948 Держави Ізраїль із сусідніми арабськими країнами, що розпочалася вже на другий день із вступом на територію Палестини регулярних військ Єгипту, Сирії, Лівану, Іраку та Йорданії. Окрім цих арабських держав, війну Ізраїлю оголосили Саудівська Аравія і Ємен.

На початковому етапі війни успіху досягли арабські країни; об'єднані арабські збройні сили завоювали центральну частину Палестини, включаючи стару частину Єрусалима, ряд великих і малих палестинських міст. Проте згодом, завдяки військовій допомозі, наданій Ізраїлю рядом країн, в тому числі США, СРСР, Болгарією, Польщею, Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною і іншими, йому вдалося переломити хід воєнних дій на свою користь. 28.05.1948 *Рада Безпеки ООН* прийняла резолюцію, яка приписувала всім учасникам палестинської війни припинити протягом 36 годин бойові дії. У зв'язку з тим, що бої продовжувалися, Рада Безпеки прийняла резолюцію про тимчасове *перемир'я* терміном на чотири тижні. Невиконання вимог цієї резолюції, передбачало застосування економічних санкцій проти воюючих сторін, після чого бойові дії припинилися 11.06.1948. Згодом Ізраїль, чия армія переважала за кількісними і якісними показниками супротивника, ігноруючи численні вимоги Ради Безпеки ООН про припинення вогню, продовжив бойові дії до повної реалізації власних стратегічних планів. У результаті війни Ізраїль захопив частину територій, відведених *ООН* арабській палестинській державі, і частину Єрусалима, під його контролем виявилося 80 % всієї території Палестини. Територіальні надбання здійснили і деякі арабські країни-учасниці, зокрема, Йорданія анексувала Західний берег ріки Йордан і східну частину Єрусалима, Єгипет, за яким стояла Велика Британія, взяв під свій контроль сектор Газа, а Сирія — район аль-Хімма.

Перша арабо-ізраїльська війна завершилася 1949, після укладення Ізраїлем окремих тимчасових угод про перемир'я з арабськими країнами. Переговори з цього приводу проходили на грецькому острові Родос за посередництва представників ООН. 24.02.1949 тимчасову угоду про перемир'я з Ізраїлем уклав Єгипет, 23.03.1949 — Ліван, 3.04.1949 — Йорданія і 20.07.1949 — Сирія; Ірак, Саудівська Аравія і Ємен, які не межують з Палестиною, угод про перемир'я не укладали. Згідно з цими угодами, між сторонами встановлювалися тимчасові лінії перемир'я і припинення вогню, а не державні кордони. Вздовж сирійсько-ізраїльської демаркаційної лінії утворювались декілька *демілітаризованих зон*. Контроль за додержанням перемир'я покладався на змішані арабо-ізраїльські комісії під головуванням представника штабу *спостерігачів* ООН. Угоди не вирішували територіальних питань, залишалася невирішеною проблема палестинських *біженців* (за даними Близькосхідного агентства ООН для допомоги палестинським біженцям і організації робіт, на червень 1967 чисельність офіційно зареєстрованих палестинських біженців складала 1.344.576 осіб), по суті зберігався воєнний стан, що супроводжувався постійними прикордонними інцидентами, не був забезпечений міжнародний статус Єрусалима. Головним наслідком першої арабо-ізраїльської війни стало виникнення *Близькосхідного конфлікту* і його серцевини — *Палестинської проблеми*.

І. Д. Коміренко

Арабо-ізраїльська війна 1956 — див. *Суецька криза 1956*.

Арабо-ізраїльська війна 1967 — («Шестиденна війна», третя арабо-ізраїльська *війна*) роз-

почалась 5.06.1967 раптовим нападом Ізраїлю на Єгипет, Йорданію та Сирію. Їй передували збройні провокації Ізраїлю на встановлених дог-рами 1949 тимчасових лініях припинення вогню (див.: *Арабо-ізраїльска війна 1948–49*), що розпочались у 1965 і загострились навесні 1967. 7.04.1967 стався великомасштабний інцидент на ізраїльсько-сирійському кордоні, у ході якого ізраїльські війська використовували танки й бойові літаки. 16.04.1967 ізраїльські військ. літаки порушили повітр. простір Єгипту; ескалація конфлікту продовжувалась і в травні. На поч. травня 1967 Президент Єгипту Г. *Насер* висунув розташованим на єгипетській території силам *Організації Об'єднаних Націй* вимогу перебазування на територію сектора Гази. Керівництво ООН не погодилось із цією вимогою та прийняло рішення про повну евакуацію військ ООН із території Єгипту. 22.05.1967 Насер оголосив про відновлення блокади Тиранської протоки, знятої в 1957 (див.: *Суецька криза 1956*): жодне ізраїльське судно не мало права проходу протокою, Єгипет також заборонив доставку через протоку в Ізраїль стратегічних товарів на суднах третіх країн. 26.05.1967 на з'їзді арабських профспілок Насер заявив, що настав час знищити Ізраїль; Алжир і Кувейт направили експедиційні корпуси на підтримку Єгипту. 30.05.1967 був підписаний єгипетсько-йорданський військ. договір, а 4.06.1967 — єгипетсько-іракський договір про взаємну оборону, після чого іракські військ. частини увійшли на йорданську територію. Розуміючи неминучість війни, очолюваний Л. Ешколем уряд Ізраїлю вирішив завдати превентивного удару по арабських країнах 5.06.1967. Після бомбових ударів по єгипетських аеродромах ізраїльська армія розпочала наступ на Синайський півострів. Прорвавши єгипетську оборону на трьох ділянках фронту, вона створила собі плацдарми для подальшого наступу. На ранок 8.06.1967 ізраїльські війська дійшли до берегів *Суецького каналу*, ще 7.06.1967 ізраїльський мор. десант зайняв Шарм-аль-Шейх. Того ж дня перемогою ізраїльських військ завершились запеклі бої в секторі Гази, який захищали палестинська дивізія та мешканці розташованих там таборів палестинських *біженців*. 8.06.1967 була розбита йорданська армія, яка втратила контроль над Схід. Єрусалимом і всією територією до р. Йордан включно. Уранці 9.06.1967 ізраїльські війська розпочали наступ на сирійські укріплення на Голанських висотах, звідки вівся обстріл ізраїльської території. *Рада Безпеки ООН* 6.06.1967, 7.06.1967 і 9.06.1967 приймала резолюції про негайне припинення воєнних дій, але ізраїльські війська продовжували наступ і завершили його лише 10.06.1967 о 19.30, вийшовши до міста Кунейтри. Цей момент вважається офіц. закінченням **А.-і. в. 1967**. Питання про становище на Бл. Сході багаторазово розглядалось на засіданнях РБ ООН у жовтні 1967. СРСР наполягав на негайному виведенні ізраїльських військ з окупованих територій без укладання мирного дог-ру з Ізраїлем, із яким він розірвав *дипломатичні відносини* ще 10.06.1967. Зах. країни, зокрема США, наполягали на укладанні миру як попередній умові звільнення арабських територій від ізраїльської окупації. Лише 22.11.1967 РБ ООН ухвалила компромісний проект резолюції. Резолюція №242 визначила принципи політ. врегулювання Бл.-схід. конфлікту. У ній йшлось про «неприпустимість набуття територій шляхом війни», а також визначались основні принципи врегулювання ситуації на Бл. Сході: виведення ізраїльських військ з усіх окупованих арабських територій; припинення стану війни між арабськими країнами й Ізраїлем; забезпечення свободи *судноплавства міжнародного торговельного*; досягнення справедливого врегулювання проблеми біженців; забезпечення територ. недоторканності й політ. незалежності кожної д-ви в регіоні. Але позитивного результату переговорний процес наприкінці 1967 — на поч. 1968 не дав. **А.-і. в. 1967** закінчилася серйозною військ. поразкою арабських країн. Ізраїльським військам вдалося захопити обширні арабські території: єгипетський Синайський півострів, сирійські Голанські висоти, Західний берег р. Йордан, сектор Гази та схід. частину Єрусалима. Під ізраїльською окупацією опинилось бл. 70 тис. км² арабських територій із населенням понад 1 млн осіб. Перемозі Ізраїлю, поряд із раптовістю нападу, оснащеністю ізраїльської армії сучас. озброєнням, її кращою підготованістю до ведення бойових дій, сприяла й неузгодженість дій Єгипту, Сирії та Йорданії.

І. Д. Коміренко

Арабо-ізраїльська війна 1973 («Судного дня» *війна*, четверта арабо-ізраїльська війна) розпочалася 6.10.1973 о 13.50 форсуванням значними контингентами єгипетських збройних сил *Суецького каналу*. Того ж дня сирійська армія, підтримана іракськими з'єднаннями, вступила в ізраїльську окуп. зону на Голанських висотах. Як і дві попередні арабо-ізраїльські війни (див.: *Суецька криза 1956; Арабо-ізраїльська війна 1967*), вона була короткочасна та продовжувалася менше 3-х тижнів. В умовах колонізації Ізраїлем окупованих у 1967 арабських територій, його відмови від переговорів про всебічне бл.-схід. врегулювання та подальшого посилення агресивності Ізраїлю в регіоні вірогідність відновлення воєнних дій між арабами й ізраїльтянами зростала. Розпочаті арабами воєнні дії проти Ізраїлю продемонстрували значне зростання боєздатності арабських армій, солідарності арабських країн у б-бі з Ізраїлем. Разом з арміями Єгипту й Сирії проти Ізраїлю воювали військ. частини та підрозділи Іраку, Алжиру, Марокко, Тунісу, Судану, Саудівської Аравії, Кувейту і Йорданії. Лівія направила на арабо-ізраїльський фронт мед. персонал. Велику допомогу єгипетським і сирійським *збройним силам* надав СРСР, який постачав цим країнам повітрям і морем новітні види озброєнь. Ізраїльська армія вперше зазнала значних втрат у живій силі й техніці. Наслідки перших днів війни розвіяли міф про непереможність ізраїльських збройних сил, продемонструвавши втрату Ізраїлем абс. воєнної переваги в регіоні. Воєнні успіхи Єгипту й Сирії на початковому етапі війни (6–14.10.1973), військ.-техн. і політ. допомога СРСР, активна підтримка Єгипту й Сирії всім арабським світом і міжнар. громадськістю призвели до того, що на Бл. Сході відбулась «неочікувана переміна політичних реалій». Ізраїль виявлявся дедалі більше ізольованим, із ним розривали *дипломатичні відносини* африк. країни (за винятком Кот-д'Івуару, Заїру й Ефіопії). Проте з 15.10.1973 розвиток бойових дій на єгипетсько-ізраїльському фронті зазнав корінних змін. Уже з 8.10.1973 ізраїльська ударна дивізія під командуванням генерал-майора А. *Шарона* уклинювалася між другою (на півночі) й третьою (на півдні) єгипетськими арміями, що наступали. За допомогою значного підкріплення ізраїльські війська вдерлися в цей пролом і досягли Суецького каналу, а вночі з 14.10.1973 на 15.10.1973 форсували його. Переміни, що відбулися в становищі воюючих сторін, значною мірою зумовлювались великою військ. допомогою Ізраїлю з боку США й тим політ. курсом, яким слідував єгипетський Президент А. *Садат* у довоєнний період. Приймаючи рішення щодо відновлення воєнних дій проти Ізраїлю, він прагнув добитись на полі бою таких результатів, яких не зміг добитись у позалаштункових торгах із Вашингтоном на передвоєнній стадії та які дозволили б йому зміцнити своє становище в країні. Занепокоєні можливістю поширення воєнного конфлікту на Бл. Сході, СРСР і США доклали зусиль, щоб уникнути його. У той же час Кремль прагнув не допустити повної військ. катастрофи для арабських країн, а США бажали зберегти рівновагу в регіоні. Унаслідок рад.-амер. переговорів, що відбулися в Москві 20.10.1973, був вироблений проект резолюції № 338, прийнятої *Радою Безпеки ООН* 14-ма голосами з 15-ти (утримався Китай) уночі з 21.10 на 22.10.1973. Резолюція передбачала припинення протягом 12 годин вогню та всіх воєнних дій із залишенням військ на позиціях, що вони займали на 22.10.1973, і проведення переговорів з остаточного врегулювання. Єгипет прийняв цю резолюцію 22.10.1973. Ізраїльтяни також погодилися, проте під приводом інцидентів продовжували бойові операції. Не пройшло і трьох годин із моменту набуття чинності рішення про припинення вогню, як ізраїльські війська розгорнули новий наступ уздовж зах. берега на Суец. Продовження Ізраїлем воєнних дій примусило РБ ООН 23.10.1973 розглянути питання про невиконання резолюції №338 і прийняти резолюцію №339, у якій вона підтверджувала своє рішення щодо негайного припинення всякого вогню й усіх бойових дій і ставила вимогу, щоб війська були повернуті на ті позиції, які вони займали на момент, коли рішення про припинення вогню набувало чинності. РБ ООН також запропонувала *Генеральному секретареві ООН* «здійснити заходи для негайного направлення представників ООН для спостереження за дотриманням припинення вогню між військами Ізраїлю і Єгипту». Проте Ізраїль продовжував воєнні дії, намагаючись шляхом застосування сили добитись зміцнення своїх політ. позицій під час майбутніх переговорів з арабською стороною. РБ ООН 24.10.1973 попередила Ізраїль про найтяжчі наслідки продовження агресивних дій у порушення прийнятих ре-

золюцій. Вона прийняла нову резолюцію №340 про відведення військ на позиції 22.10.1973 і створення під її керівництвом Надзвичайних сил ООН для Бл. Сходу, які у складі 800 осіб були направлені на єгипетсько-ізраїльський фронт із метою забезпечення припинення вогню. Згодом вони були збільшені до 2300 осіб. Бойові дії було остаточно припинено 26.10.1973 на сирійському фронті. А.-і. в. 1973, що стала найбільшим воєнним зіткненням між арабами та ізраїльтянами з часу створення в 1948 Держави Ізраїль, наочно продемонструвала неможливість вирішення воєнним шляхом проблем, що лежать в основі *Близькосхідного конфлікту*, підтвердила нагальну необхідність усебічного політ. врегулювання бл.-схід. кризи.

І. Д. Коміренко

Арабська хартія прав людини (переглянута) 2004 — регіональний *договір міжнародний багатосторонній* з *прав людини*, текст якого було прийнято Радою *Ліги арабських держав* 22.05.2004. На відміну від першої редакції документа, що була ухвалена 1994 та підписана лише Іраком, переглянутий варіант Хартії набрав чинності 18.05.2008 після сьомої *ратифікації* (Об'єднані Арабські Емірати; до того Хартію ратифікували Йорданія, Бахрейн, Алжир, Сирія, Лівія і Палестинська автономія). Хартія підтверджує положення *Статуту ООН*, Міжнародних пактів про права людини 1966 (див.: *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966*, *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966*), Каїрської декларації про права людини в Ісламі 1990. Поряд із закріпленням низки загальновизнаних прав і свобод людини, Хартія містить норми, несумісні з іншими міжнародними стандартами у цій сфері. Зокрема, це стосується можливості застосування смертної кари до дітей, недостатнього закріплення прав жінок та прирівнювання *сіонізму* до *расизму*.

Хартія складається з 53 статей, що мають на меті захищати громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права. Сторони зобов'язуються здійснювати і захищати такі загальновизнані права і свободи: право всіх осіб, які перебувають під їхньою юрисдикцією, володіти правами і свободами, що визначені у Хартії, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, думки, совісті, національного або соціального походження, добробуту, народження або фізичної чи розумової нездатності (заборона дискримінації) (ст. 3); право на життя (ст. 5); заборона катувань (ст. 8); право на рівність перед законом і рівний захист закону (ст. 11); право на приватне життя (ст. 21); право на визнання правосуб'єктності особи (ст. 22), право на участь у політичному житті (ст. 24); права осіб, які належать до меншин (ст. 25); свобода пересування і місця проживання (п. 1 ст. 26); заборона колективних вигнань іноземців (п. 2 ст. 26); право шукати політичний притулок (ст. 28); право на *громадянство* (ст. 29); свободу думки, совісті і релігії (ст. 30); право мати власність (ст. 31); право на інформацію, свободу думки і висловлювання (ст. 32); право шукати, отримувати і передавати інформацію та ідеї (ст. 32); право на одруження і право заснувати родину (п. 1 ст. 33), захист, виживання, розвиток і добробут дитини (п. 3 ст. 33); право працівників на сприятливі умови праці (ст. 34); право створювати профспілки або приєднуватися до них (ст. 35); право на адекватний рівень життя, який включає доступ до їжі, одягу, житла, послуг і права на здорове навколишнє середовище (ст. 38); право на здоров'я (ст. 39); право на освіту (ст. 41); право на участь у культурному житті (ст. 42). Хартія гарантує, крім того, що кожен, чиї права або свободи, визнані в Хартії, порушені, матиме ефективні засоби захисту, незважаючи на те, що порушення було здійснене офіційними особами (ст. 23).

Хартія дозволяє державам відступати від зобов'язань за нею у виняткових ситуаціях критичного стану, які загрожують життю *нації*. Держави-учасниці можуть вживати таких заходів тільки у тих випадках, коли вони офіційно оголошують про таке критичне положення, коли такі заходи відповідають іншим зобов'язанням за *міжнародним правом* і не призводять до *дискримінації* виключно на підставах раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або соціального походження. Хартія містить права і свободи людини, відступ від яких є недопустимим, як наприклад, право на життя, свобода від катувань, свобода від рабства, право на справедливий суд, право на звільнення від тюремного ув'язнення за нездатність заплатити борг, що є результатом договірного зобов'язання (ст. 4).

В. В. Мицик

«Арабської весни» вплив на міжнародні відносини. Суспільно-політичний вибух, що охопив арабський світ наприкінці 2010 — на початку 2011 рр. й отримав влучне визначення «Арабської весни» й призвів до падіння чинної влади в Тунісі, Єгипті та Ємені, громадянської війни в Лівії та Сирії, бурхливих антиурядових виступів у Мавританії, Марокко, Алжирі, Судані, Йорданії, Лівані, Іраку й Бахрейні, має як внутрішній, так і міжнародний вимір, як спільні витоки, так і національну специфіку, зумовлену особливостями історичного розвитку кожної країни, конкретною соціально-економічною, політичною й релігійною ситуацією. Базовим спільним внутрішнім чинником рухів протесту стало загострення соціально-економічних проблем: безробіття, низький рівень життя незаможних верств населення, відсутність перспектив для значної частини молоді. Важливу роль відіграли й політичний застій, корупція та непотизм правлячої верхівки, передусім у Єгипті й Тунісі, придушення громадянських прав і свобод за формального визнання *демократії*. Вагомим чинником стали й демографічні особливості арабського світу: в більшості країн ледве не половину населення складає молодь у віці до 35 років, саме вона в першу чергу й страждає від невирішених соціально-економічних проблем. Безробіття в цій віковій групі сягає 50 %, причому роботу не знаходять передусім дипломовані фахівці, особливо гуманітарних спеціальностей. Саме для цієї категорії населення найбільш властиві зростання громадянської самосвідомості, прагнення до демократичних свобод, європейський вплив. Причому тут не останню роль відіграють сучасні електронні ЗМІ, адже в арабських країнах, передусім Єгипті, Йорданії, Марокко й Тунісі, досить розвинене супутникове телебачення й мережа Інтернет-кафе, що дешеві й доступні для всіх категорій населення. В Бахрейні, Ємені й Лівії до соціально-економічних обставин додалася специфіка внутрішньополітичної ситуації. В Ємені — це дії повстанських шиїтських угруповань на півночі країни, сепаратистський рух на півдні, — в колишній Народній Демократичній Республіці Ємен (НДРЄ), й істотний вплив ісламістів (наявність підпільних осередків *Аль-Каїди*). В Бахрейні — конфесійне протистояння сунітської меншини на чолі з правлячою династією Аль-Халіфа й шиїтської більшості, що бореться за рівні права з сунітами. В Лівії — невдоволення родиною *Каддафі*, що узурпувала владу, й наближеними до неї кланами, сепаратизм племен Кіренаїки, дії суфійських тарикатів та ісламістських угруповань.

Що ж стосується зовнішніх чинників, які вплинули на загострення соціально-економічних проблем в арабському світі, то це насамперед світова фінансово-економічна криза, що різною мірою торкнулася економіки всіх арабських держав. Приміром, світова криза призвела до критичного скорочення туніського експорту, зорієнтованого на держави *Європейського Союзу*, де внаслідок згаданої кризи відбувалося згортання виробництва. Фінансово-банківська сфера Тунісу також зазнала негативних наслідків фінансових проблем банківської системи ЄС, зокрема, французького банку «Сосьєте женераль». До того ж скоротилось число іноземних туристів, що відвідували Туніс і більшу частину яких становили громадяни європейських країн. Водночас учасники ЄС скоротили прийом іноземних робітників і дипломованих спеціалістів-іммігрантів, у т. ч. з Єгипту й Тунісу. Зміни в арабському світі внаслідок т. зв. «Арабської весни» ще тільки належить оцінити з погляду міжнародної політології. Але вже нині, після проведення очікуваних вільних парламентських виборів у Тунісі, Єгипті, Марокко й Лівії, можна зробити певні політичні висновки. По-перше, це зміна диктаторських і напівдиктаторських режимів на більш м'яку модель із значною кількістю атрибутів представницького демократичного суспільства та націоналістичним забарвленням. Для політологічного інструментарію таку модель варто назвати «турецькою». Саме вона найповніше відбиває той вибір інституцій, які арабському світу належало ще створити. Це й багатопартійність, і певна свобода преси. Звичайно, багатьом партіям і об'єднанням уготований «короткий політичний вік», але це аж ніяк не виключає того, що багатопартійність стане настільки ж звичним чинником для більшості країн арабського світу, як і для Європи. Інша справа, що це будуть за партії.

По-друге, на відміну від ідей «Аль-Каїди» чи принципів *панарабізму*, мова не йде про створення наднаціональної надбудови. До влади в *державах*,

вражених «Арабською весною», приходять помірковані ісламські сили за відмови від радикальних ідей на кшталт «боротьби з невірними». Остання теза вже не спрацьовує й не здатна серйозно послабити рівень соціальної напруги всередині цих країн, тому її доля — бути уділом дуже вузької частини населення. Безперечно, нова влада має бути в стані сформувати стабільні коаліційні уряди, але їхній успіх безпосередньо залежатиме від формування й нової політичної системи. По-третє, ісламський чинник безперечно вплине на посилення антиамериканських й антиізраїльських настроїв у регіоні, передусім для вирішення *палестинської проблеми*. В цьому й полягатиме певний дуалізм тенденції щодо інкорпорації цивілізаційної моделі в економічну. Причому палестинський трек є універсальним механізмом такого ідеологічного фундаменту. Звісно, можна передбачити активізацію палестинського руху на Синайському півострові, напевне варто чекати потепління відносин того ж офіційного Каїра з керівництвом ХАМАСу, що зумовлено, як мінімум, двома причинами: посиленням ісламістів у єгипетському керівництві, а також ситуацією на Синайському півострові, де новій владі необхідно знаходити шляхи вирішення своїх суперечностей із бедуїнським населенням. Така тенденція тою чи іншою мірою властива для всіх нових режимів в арабських державах. Більший вплив на це зможе справити й трансформація правлячого режиму в Сирії. Не виключено, що під тиском офіційної Анкари й нових віянь у Каїрі, сирійське баасистське керівництво піде на відповідне «пом'якшення» своєї позиції на палестинському напрямку, що автоматично відіб'ється й на позиції ХАМАСу.

По-четверте, з великою часткою ймовірності внаслідок ісламізації політичних сегментів арабських країн відбудеться більш-менш швидке послаблення інститутів збройних сил. Хоча донедавна вказаний інститут залишався багато в чому єдиним гарантом стабілізації суспільства, але в міру успішного формування нової політичної системи потреба в ньому буде нівелюватися. Такий процес досить швидко розвивається в тій же Туреччині, де армія десятиліттями відігравала роль «останньої інстанції», що виносить остаточний вирок. Зрештою, варто очікувати зміну формату відносин з Іраном у бік «потепління». Але це є справедливим лише щодо Єгипту і країн Магрибу, проте не Аравійського півострова, де вище означені суспільно-політичні процеси розвиватимуться не такими темпами, як на Арабському Заході, й матимуть свою специфіку. А «проривною» ланкою в цій системі стане Єменська Республіка на чолі з колишнім вихідцем із НДРЄ — президентом-генералом Абд Раббо Мансуром Аль-Хаді. В країні цілком сформовані основи багатопартійної структури — від Загального народного конгресу попереднього, беззмінного протягом 34-х років лідера країни Алі Абдалли Салеха, й до колишньої правлячої в НДРЄ — марксистської Єменської соціалістичної партії.

Але впровадження демократичних інститутів для абсолютно непідготовлених для цього людей спричиняє їхнє відторгнення. Навіть у розвинених державах «Старої Європи», де мешкає численна мусульманська діаспора, останні події — погроми, підпали авто й протести проти заборони носіння хіджабів у тій же Франції переконливо свідчать лише про одне. Мусульмани в своїй більшості відкидають «невластивий їм спосіб життя» й відчувають себе «чужинцями». І справа не лише в «курячій сліпоті» західних демократій, що погано соціально адаптують наново прибулих за кращим життям. Це також має місце, але суть питання в іншому: спроба збитися «в купу, як вдома» (оскільки «самореалізуватися» поодинці страшно й суперечить загальному родовому образу мислення) відіграє в цьому феномені основну роль. Спроба «розмити» цю ідентичність шляхом пропозиції «жити за новими демократичними правилами» наштовхується не просто на протест, а на насилля, досить згадати всі теракти в Іспанії й Великій Британії. Вони здійснювалися вихідцями з мусульманських країн, часто вже в другому поколінні, які народилися й виросли на Заході та отримали пристойну освіту. Серед них виявляється потреба в самовираженні на рівні усвідомлення своєї скривдженості, але вона не залежить від ступеня фінансового благополуччя чи якісної освіти. Це боротьба ідей на підсвідомому рівні, на чолі якої стоїть лише одне питання: якщо у нас така правильна релігія, що визначає наше життя цілком і повністю, то чому ці «безбожники» живуть краще? Прийняти тезу про те, що рівень

життя зовсім не залежить від релігії, чи залежить від неї дуже малою мірою, усвідомити неможливо чи надто важко.

Літ.: Арабський світ на порозі нової епохи: від автократії до демократії? (За матеріалами круглого столу) // Зовнішні справи. — 2011. — № 2; Васильев А. М. Рецепты Арабской весны: русская версия) / Алексей Васильев, Николай Петров. — М.: Алгоритм, 2012. — 304 с.

В. І. Головченко

Аралов Семен Іванович (17.12.1880, Москва, Російська імперія — 22.05.1969, там само) — радянський громадсько-політичний діяч, *дипломат*, народився в родині купця, закінчив Московський комерційний інститут (1914). Учасник *Першої світової війни*, штабс-капітан; делегат II Всеросійського з'їзду рад (1917); з 1918 — член РКП(б); у вересні 1918 — липні 1919 — член РВР Республіки; 1920–21 — член радянської російсько-української делегації на Ризькій мирній конференції (див.: *Ризький мирний договір 1921*); у січні-березні 1921 член РВР Київського військового округу. 1921 — повпред РСФРР у Литві, 1921–23 — повпред РСФРР і СРСР у Туреччині (Анкара), 1923–25 — у Латвії; 1925–27 — член колегії НКЗС СРСР; з 1927 — на державній і науковій роботі; учасник *Другої світової війни*, полковник; 1946–57 — на партійній роботі.

Спогади: «Воспоминания советского дипломата» (М., 1960).

Н. В. Шпакова

Аранда і Війєн (Aranda y Villen) Луїс Гомес де (1946, Руте, провінція Кордоба, Іспанія) — іспанський *дипломат*; 1974 — співробітник МЗС Іспанії, член підготовчої комісії з питання присутності Іспанії у Міжнародному суді; 1975–79 — співробітник посольства Іспанії у ФРН; 1979–82 — співробітник Управління міжнародних економічних зв'язків та Управління Африки й континентальної Азії МЗС Іспанії; 1982–84 — радник-посланник посольства Іспанії в СРСР; 1984–90 — радник-посланник посольства Іспанії в Аргентині; 1990–92 — завідувач відділу інформатики генерального секретаріату країн ЄС, завідувач відділу Середнього Сходу МЗС Іспанії; 1992–97 — Генеральний консул Іспанії в Мюнхені; 1997—2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Іспанії в Об'єднаній Республіці Танзанії, за сумісництвом — в Республіці Руанда та в Республіці Бурунді. В 2001–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол Іспанії в Україні.

Р. А. Кривонос

Арас (Aras) Тевфік Рюштю (1883, Чанаккале, Османська імперія — 5.01.1972, Стамбул, Турецька республіка) — турецький громадсько-політичний діяч і *дипломат*, активний учасник патріотичного руху «Спілок захисту прав», у 1920–23 — депутат Великих національних зборів Туреччини, доповідач із закордонних справ, 3.03.1925–11.11.38 — міністр закордонних справ Турецької Республіки, сприяв її зближенню із СРСР (у 1926, 1936 і 1937 відвідував його з офіційними візитами), підписав радянсько-турецький договір 1925 про взаємний *нейтралітет* та низку документів, які його розвивали, взяв участь у виробленні *Лондонських конвенцій про визначення агресії 1933*, водночас забезпечив укладення угоди 1928 про оттоманський борг, позитивно поставився до створення *Антанти балканської* і *Антанти близькосхідної*, що уможливило порозуміння Анкари із демократичними державами Заходу. На *Монтрьо конференції 1936* по суті підтримав позицію Великої Британії про рівність усіх держав щодо проходження їхніх військових суден через Босфор і Дарданелли. У 1939–43 — *посол* Туреччини у Великій Британії, потім відійшов від активної політичної діяльності.

В. І. Головченко

Арафат (Arafat, справжнє ім'я — Мухаммад Абдель Рахман Абдель Рауф Арафат аль-Кудва аль-Хусейні, партійний псевдонім — Абу Омар «будівельник») Ясир (4.08.1929, Єрусалим, Палестина — 11.11.2004, Париж, Французька Республіка) — палестинський державно-політичний діяч, народився у заможній купецькій родині, що за материнською лінією генеалогії походить від пророка Мухаммеда, закінчив інженерний факультет Каїрського університету (1953), де очолював Союз палестинських студентів, і єгипетський військовий коледж, брав участь у бойових діях у складі єгипетської армії під час *Суецької кризи 1956*, потім працював інженером у Кувейті. 1.01.1965 заснував Фронт національного визволення Палестини

(ФАТХ), який невдовзі став одним із найпотужніших угруповань у ОВП, у лютому 1969 очолив Виконком ОВП, ініціював створення штурмового угруповання «Аль-асіфа» («Буря»), яке здійснювало терористичні акти проти Держави Ізраїль, у вересні 1970 став головнокомандувачем Збройних сил Палестинського Руху Опору, 1971 невдало виступив проти монархічного режиму в Йорданії. Отримавши призначення в 1973 керівником політичного департаменту ОВП, перейшов від переважно військово-терористичної діяльності до міжнародно-дипломатичного переконання, у листопаді 1974 став першим представником неурядової організації, що звернулася до пленарної сесії *Генеральної Асамблеї ООН*. Безперспективність збройної боротьби з Ізраїлем призвела **А.** до прийняття 12–15.11.1988 в Алжирі «Політичної декларації» та «Декларації незалежності», в яких містилися визнання права Ізраїлю на державне існування та ідея паралельного створення самостійної Палестинської держави у визначених *ООН* кордонах, а також до підписання його представником Махмудом Аббасом («Абу Мазеном») 13.09.1993 Рамкової угоди про поетапне введення Палестинської автономії. 2.04.1989 затверджений Центральною радою ОВП на посаді президента Держави Палестина; згідно Декларації 4.05.1994 про запровадження палестинського самоврядування у секторі Газа і районі Єрихона 5.07.1994 очолив Раду Палестинської автономії; після загальних виборів 20.01.1996 — голова Палестинської національної адміністрації, верховний головнокомандувач збройних сил Палестини. Рішенням *Генеральної Асамблеї ООН* 1998 його повноваження у статусі спостерігача значно розширені, але невдовзі з'явилися неспростовані дані щодо причетності **А.** до регіонального і *тероризму міжнародного*. Лауреат Золотої медалі миру (1975) і *Нобелівської премії миру* (1994).

В. І. Головченко

Арбітраж міжнародний — третейський суд для розгляду *спорів міжнародних*, сторонами яких виступають *держави* та міжнародні організації. В окремих випадках доступ до арбітражу міжнародного можуть мати приватні особи (Ірансько-американський претензійний трибунал, Міжнародний центр для розвитку інвестиційних спорів). Склад та порядок діяльності арбітражів міжнародних визначається угодою сторін, що має назву «арбітражний компроміс». Переважна більшість арбітражів міжнародних створюється *ад гок*, для розгляду конкретного спору. Світова практика знає декілька спроб створення постійно діючого арбітражу міжнародного. Найбільш вдала з них мала результатом створення Постійної палати третейського суду в Гаазі на підставі Конвенції про мирне вирішення міжнародних сутичок 1907, що нині існує як список арбітрів, з числа яких можна формувати арбітраж для вирішення конкретного спору. Арбітраж міжнародний складається, як правило, з арбітрів, що призначаються сторонами, та узгодженого між ними (або призначеного міжнародною посадовою особою, наприклад, *Генеральним секретарем ООН*) суперарбітра.

М. М. Гнатовський

Арбітражне рішення міжнародне — юридично обов'язкове рішення *арбітражу міжнародного*, що є, як правило, остаточним, але у випадках, передбачених загальним *міжнародним правом* або умовами арбітражної угоди може залишатися відкритим для клопотань сторін про його подальше тлумачення, перегляд, уточнення, апеляцію або скасування.

М. М. Гнатовський

Аргентинсько-чилійський договір про мир та дружбу — *договір міжнародний двосторонній*, що був підписаний 29.11.1984 у Ватикані міністрами закордонних справ Аргентини та Чилі. Підвів риску під конфліктом за канал Бігля, який у 1978 ледве не спровокував *війну* між двома країнами; набрав чинності 2.05.1985. Причина конфлікту полягала в претензіях Аргентини на право володіння островами Леннокс, Піктон і Нуева, розташованими в районі східного входу до протоки Бігля (каналу Бігля), які згідно з аргентинсько-чилійським договором про кордон від 23.07.1881 перебували під *суверенітетом* Республіки Чилі. Скориставшись тим, що договір 1881 не містив чіткого опису лінії проходження каналу Бігля, аргентинська сторона заявила про свої претензії на зазначені острови. Численні двосторонні *переговори міжнародні* про перегляд кордону в протоці Бігля завершувалися

безрезультатно. У 1960-х Чилі демонструвала готовність передати питання спірних островів на розгляд *Міжнародного суду ООН*, але Аргентина опиралася. Компромісним рішенням обох сторін стало застосування *арбітражу міжнародного* за посередництва Великої Британії. Однак постанова арбітрів від 2.05.1977 підтвердила чилійський суверенітет над спірними територіями і не була визнана Аргентиною.

Поступова ескалація конфлікту супроводжувалася заходами воєнного характеру з боку Аргентини, керівництво якої почало планувати проведення військової операції «Суверенітет» проти Чилі. Аргентинсько-чилійське протистояння досягло кульмінації 21–22.12.1978, але під дипломатичним тиском США та Ватикану бойові дії не розпочалися. Сторони погодилися на посередництво Папи Римського *Івана Павла II*, але переговори проходили складно. Лише після поразки в *англійсько-аргентинському конфлікті 1982* офіційний Буенос-Айрес відмовився від силового шляху врегулювання *територіальних претензій*. Аргентинсько-чилійський договір про мир та дружбу 1984 містив положення про *делімітацію кордонів* морських на південь від мису Горн, процедуру вирішення суперечок, права на *судноплавство міжнародне торговельне*, уточнення кордонів у Магеллановій протоці; підтверджувалися також права сторін щодо Антарктиди. Аргентина визнала суверенітет Чилі над усіма островами, розташованими на південь від о. Вогняна Земля (включно зі спірними островами Леннокс, Піктон і Нуева), за винятком аргентинських островів, розташованих у північній частині каналу Бігля, а Чилі надала Аргентині право користуватися своїми *виключними економічними зонами*. Обидві країни обмінялися правами на судноплавство в районі між Магеллановою протокою та протокою Дрейка.

Н. М. Весела

Ардагаст (2-га пол. VI ст.) — вождь територіально-політичного союзу дакійських слов'ян; воював спільно з іншим таким союзом на чолі з Мусокієм проти Візантії; відомості про нього містяться в працях візантійських істориків VII–VIII ст. Феофілакта Сімокатти і Феофана Сповідника, лінгвісти вважають написання імені Ардагаста викривленим слов'янським Радогаст або Радогость. У 583 здійснив вдалий похід у Візантію, під час якого дійшов майже до Константинополя, імператорові Маврикію доводилося особисто очолювати відсіч; на зворотному шляху війська **А.** були розбиті візантійським полководцем Коментіолою під Адріанополем; протягом 592–93 років вів бойові дії на Дунаї, але зрештою зазнав поразки від візантійського полководця Пріска.

М. Ф. Котляр

Аріас Санчес (Arias Sanchez) Оскар Рафаель де Хесус (13.09.1940, Ередія, Республіка Коста-Рика) — громадсько-політичний і державний діяч, 43-й (1986–90) і 48-й (2006–10) президент Республіки Коста-Рика; лауреат *Нобелівської премії миру* 1987 «за миротворчу діяльність у Центральній Америці, що привела до підписання угоди в Гватемалі 7.08.1987». Народився в заможній родині, закінчив столичний Коледж Святого Франциска і факультет права та економіки Університету Коста-Рики, в 1967 навчався в Лондонській школі економіки, в 1974 отримав докторський ступінь з політичних наук в Університеті Ессексу (Велика Британія), де захистив дисертацію на тему «Хто править Коста-Рикою?». Під час навчання брав участь у діяльності соціал-демократичної Національної ліберальної партії (НЛП), політичну кар'єру почав під час третього президентства Хосе Фігейроса Феррера (1970–74), спершу в якості його помічника, а з 1972 — міністра планування й економіки (до 1977). У 1975 обраний секретарем з міжнародних зв'язків НЛП, в 1979 — генеральним секретарем партії. В 1986 переміг на президентських виборах, спираючись на оголошений урядом у 1983 *нейтралітет* країни в Центральноамериканському конфлікті, якого обіцяв строго притримуватися.

Не підтримав ані лівий сандіністський режим у Нікарагуа, ані спроби США використати Коста-Рику як базу для вилазок «контрас» проти нікарагуанського уряду; незважаючи на економічні труднощі, добився успіху в *Центральноамериканському мирному врегулюванні*. В травні 1986 провів зустрічі з президентами Гватемали, Гондурасу, Нікарагуа й Сальвадору для обговорення проекту «Акта миру й співробітництва в Центральній Америці», розробленого в 1984 т. зв. Контадорською групою

(Венесуела, Колумбія, Мексика, Панама) (див.: *Ескіпулаські мирні пропозиції*). Хоча сторони спершу не досягли повної згоди, наступного року А. організував нову зустріч, на якій запропонував власний план мирного врегулювання, що частково включав у себе пропозиції Контадорської групи. 7.08.1987 п'ять президентів погодилися з планом А., що передбачав встановлення *перемир'я* між урядом і збройною опозицією, гарантовану амністію всім політичним в'язням і терміни проведення вільних та демократичних виборів у цих *державах*. Отриману *Нобелівську премію миру* А. витратив на створення в 1988 «Фонду Аріаса за мир і громадський прогрес», під егідою якого були започатковані три програми: центр «За соціальний прогрес», націлений на створення рівних можливостей для чоловіків і жінок в усіх сферах центральноамериканського суспільства; центр «За організовану участь» для стимулювання розвитку філантропії в Латинській Америці; центр «За мир і примирення» з метою сприяння *демілітаризації* й урегулюванню конфліктів у країнах, що розвиваються.

А. володіє біля півсотнею титулів почесного доктора відомих коледжів та університетів, а також великою кількістю почесних нагород.

Твори: Quien Gobierna en Costa Rica? («Who Governs?»). — San Jose: EDUCA, 1976; Let Us Go Together on the Road to Peace. Address. Harvard University, 24 September 1987. — San José: Presidencia de la Republica, 1987.

Літ.: Дабагян Э. С. Дважды президент Коста-Рики Оскар Ариас: штрихи к политическому портрету // Новая и новейшая история. — 2012. — № 3.

В. І. Головченко

Арікат (Ariqat) Халід Ахмед (20.03.1955, м. Абу Діс, Єрусалим) — палестинський *дипломат*; у 1973 закінчив вищу школу Арабської академії в м. Абу Діс; у 1974 вступив до Дамаського університету на факультет економіки; в 1984 отримав ступінь магістра права та міжнародного права в Університеті дружби народів у м. Москва; в 1988 захистив докторську дисертацію з міжнародного права в Академії наук СРСР. Володіє арабською, російською та англійською мовами. З 1981 — член Ради палестинських студентів у м. Москва; 1981–90 — лідер ФАТХ у СРСР, член Палестинського конституційного комітету, Палестинського редакційного конституційного комітету; 1988–97 — *консул* в посольстві Палестини в Москві. В 1997–2001 — генеральний директор у міністерстві планування та міжнародного співробітництва; 2001–03 — генеральний директор юридичного департаменту МЗС Палестини; 2003–05 — генеральний директор департаменту країн Східної Європи МЗС Палестини. В 2006–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол Палестини в Україні.

Р. К. Петюр

Аріта (Arita) Хатіро (24.09.1884, острів Садо, префектура Ніігато, Японія — 4.03.1965, Токіо, Японія) — японський державний діяч і *дипломат*; на дипломатичній службі з 1910, працював у МЗС Японії, очолював Азійський департамент; 1932–33 — віце-міністр закордонних справ; 1934–36 — *посланник* Японії в Бельгії, 1936 — посланник у Китайській Республіці. В 1936–37, 1938–39 і січні-червні 1940 — міністр закордонних справ Японії; відіграв активну роль у підготовці «*Антикомінтернівського пакту*» *1936*, у розробленні та здійсненні принципів «нового порядку у Східній Азії» й концепції «Великої східноазійської сфери взаємного процвітання», в укладенні 3.05.1938 англійсько-японської угоди про морські митниці Китаю, що дозволила різко знизити митні збори на японські товари, а також забезпечив *Аріти—Крейгі угоду 1939*. 1943–45 — дипломатичний радник МЗС Японії; з 1953 — депутат Палати представників, очолював Японську зовнішньополітичну асоціацію, виступав за нормалізацію японсько-радянських відносин.

В. І. Головченко

Аріти—Крейгі угода 1939 про врегулювання англійсько-японського конфлікту, що виник в окупованій японцями частині Китаю — підписана 22.07.1939 в Токіо міністром закордонних справ Японії Х. *Арітою* та послом Великої Британії в Токіо Р. Крейгі. Загострення відносин між двома країнами відбулось внаслідок дій *японських* військових властей, які арештували британського військового аташе та оголосили *блокаду* британської концесії у Тяньцзіні, звинувативши її владу в переховуванні «підривних елементів». Лондон, стурбований спробами Німеччини ізолювати її на Далекому Сході, пішов на підписання угоди, якою він визнавав встановлення прояпонського «нового порядку» в Східній Азії, погоджувався з перебуванням японських військ на території Китаю протягом невизначеного часу, зобов'язувався не надавати допомогу уряду *Чан Кайші* й дотримуватись *нейтралітету* стосовно японсько-радянських суперечностей, що було важливим для Японії, яка вела військові дії проти СРСР і МНР в районі р. Халхін-Гол (див. *Халхін-Гольський конфлікт 1939*). Японія, в свою чергу, давала Великій Британії гарантії нейтралітету щодо англійсько-німецьких суперечностей. Угода, з одного боку, послаблювала британські позиції на Далекому Сході, з іншого, вносила напруженість в японсько-німецькі стосунки, оскільки, на думку Німеччини, Японія віддала перевагу своїм регіональним інтересам на шкоду глобальній взаємодії союзників, чим звільнила Німеччину від зобов'язань перед Токіо по відношенню до СРСР. США відповіли на укладення угоди *денонсацією* американсько-японського торговельного договору 1911 та більш жорсткою політикою щодо Японії, намагаючись запобігти її пануванню в *Азійсько-Тихоокеанському регіоні*.

І. С. Покровська

Арктика (від грец. ἀρκτικός — північний) — півн. полярна область Землі, що включає окраїни материків Євразії та Півн. Америки й майже весь Півн. Льодовитий океан (крім схід. і півд. частин Норвезького моря) з усіма його островами (крім прибережних о-вів Норвегії), а також прилеглі частини Атлантичного й Тихого океанів. Розділена на 5 секторів, які належать 5-ти приарктичним *державам* — РФ, США, Канаді, Данії та Норвегії. Фінляндія після передачі СРСР району Печенги (Петсамо) була позбавлена виходу в Півн. Льодовитий океан. Ісландія визначає всю свою територію як вхідну до арктичної зони, але претензій на власний арктичний сектор не подає. Секторний розподіл Півн. Льодовитого океану не здобув належного міжнар.-прав. закріплення й повного міжнар. визнання. Проблеми прав. режиму Півн. Льодовитого океану ґрунтуються на різниці підходів до визначення цієї частини земної кулі, що може розглядатись або як *відкрите море*, або як особливий вид держ. території 5-ти прилеглих країн. Зазначені точки зору породжують колізії між нормами *міжнародного права* та нормами внутр.-держ. права прилеглих країн. У міжнародному праві існує точка зору, що в 1920-ті склалася звичаєва норма, яка передбачає розподіл арктичних територій на сектори, що знаходяться під юрисдикцією приарктичної д-ви, а на острови та землі в цьому секторі поширюється *суверенітет* відповідної д-ви. При цьому арктичним сектором кожної з д-в є простір, основою якого є узбережжя цієї д-ви, а боковою лінією — меридіани від Півн. полюса до схід. і зах. кордону цієї д-ви. *Конвенція ООН з морського права 1982* прямо не скасовує секторальний принцип визначення статусу територій в А., але й не підтверджує його. Вона встановлює кордон д-ви по зовн. межі *територіальних вод* та 200-мильну *виключну економічну зону*. Дно морів та океанів і надра під ними, які не знаходяться під держ. юрисдикцією, відповідно до Конвенції є заг. спадщиною людства. Отже, лінії, що позначають бокові межі полярних секторів, не визнаються держ. кордонами. Вони проходять по зовн. межі територ. вод приполярних д-в: для Росії, Канади й Данії ця межа визначена в 12 миль, для США — 3 милі. Ряд д-в, що володіють технологіями дослідження та використання мор. дна, заявили про необхідність застосування до Півн. Льодовитого океану заг. принципів і підходів Конвенції, у т. ч. прав на пром. освоєння природ. ресурсів.

М. М. Гнатовський

Арктична рада — міжурядовий форум, створений у 1996 за ініціативою Фінляндії для захисту унікальної природи північної полярної зони. У Арктичну Раду входять вісім приарктичних країн: Данія, Фінляндія, Ісландія, Канада, Норвегія, Росія, Швеція, США. Країни-спостерігачі: Велика Британія, Франція, ФРН, Нідерланди, Польща, Іспанія. Засідання Арктичної вісімки на рівні міністрів закордонних справ проводяться кожні два роки країною-головою. Комітет старших посадових осіб Ради — посли МЗС — збирається регулярно раз на півроку. Для вирішення пріоритетних завдань в Арктичній Раді сформовано шість робочих груп: з усунення забруднень; зі збереження арктичної флори і фауни; із захисту арктичного морського середовища; по арктичному моніторингу та оцін-

ки; щодо запобігання, готовності та реагування на надзвичайні ситуації; зі сталого розвитку. У 2011 в рамках Арктичної Ради підписано перший панарктичний документ, ідея якого належить Російської Федерації — Угода про співпрацю в авіаційному та морському пошуку та порятунку в *Арктиці*. Тоді ж створено спільний фонд Арктичної Ради для фінансування природоохоронних проектів регіону. Нуукська сесія регламентувала відносини зі спостерігачами Арктичної Ради. Ухвалено рішення про створення до 2013 року постійного секретаріату Ради в норвезькому Тромсе. Тимчасовий секретаріат Арктичної Ради діє в Норвегії та фінансується нею.

С. О. Божко

Армель (Harmel) П'єр Шарль (16.3.1911, м. Укль, Бельгія — 15.11.2009, Брюссель, Бельгія) — бельгійський громадсько-політичний і державний діяч, дипломат; 1950–54 — міністр освіти, 1958 — юстиції, 1959–60 — культури, 1960–61 — державних установ, 1965–66 — прем'єр-міністр, 1966–72 — міністр закордонних справ, 1973 — державний міністр. Від 1971 — сенатор, 1973–77 — голова сенату Бельгії. Наприкінці 1960-х висунув план, що став відомим пізніше як «план Армеля», основні напрями якого зводилися до підвищення ролі політичного й економічного співробітництва країн *НАТО*.

Р. А. Кривонос

Арно (Arno) Александр (4.1.1931, Фрайбург, Німеччина) — німецький *дипломат*, вивчав юриспруденцію в Гамбурзі, Фрайбурзі й Гайдельберзі, доктор права. 1962 розпочав працю в МЗС ФРН: 1962–67 — працював у посольстві ФРН у Республіці Дагомея (нині — Республіка Бенін); 1967–70 — у центральному апараті МЗС ФРН; 1970–72 — посол ФРН в Нігерії; 1972–75 — у центральному апараті МЗС ФРН; 1975–79 — начальник політичного відділу посольства ФРН у СРСР; 1979–84 — начальник референтури в МЗС ФРН; 1984–89 — посланник у посольстві ФРН у СРСР; 1989–92 — посол ФРН в Угорщині. В 1993–96 — Надзвичайний і Повноважний Посол ФРН в Україні.

Р. А. Кривонос

Арнолдсон (Arnoldson) Клас Понтус (27.10.1844, Ґетеборг, Королівство Швеція — 20.02.1916, Стокгольм, Королівство Швеція) — шведський письменник, журналіст, політик і пацифіст, спільно з Ф. *Байєром* лауреат *Нобелівської премії миру* 1908; був засновником і першим головою Шведського союзу миру та арбітражу, створеного в 1883; виступав за *нейтралітет* Швеції в *міжнародних відносинах*. Народився в родині музиканта Улофа Арнолдсона і Інги Хагба фон Сет; батько помер, коли хлопцю було всього шістнадцять, тому **А.** довелося залишити школу. Він пішов працювати на залізницю і за 21 рік дослужився до начальника станції. В цей час посилено займався самоосвітою, вивчаючи філософію, історію і релігію. Натхненний ліберальної теологією XIX ст., особливо гуманістичними принципами унітаризму, **А.** повстав проти релігійного догматизму. Утвердившись в думці, що свідомість особи та свобода поглядів можуть поліпшити людське життя, **А.** у 1870-х почав пропагувати її в газетних статтях. Віра в могутність людського розуму проглядається і в підході **А.** до *міжнародної політики*. Вражений кровопролиттям 1864, коли пруссько-австрійські війська захопили данські герцогства Шлезвіг і Гольштейн, і *франко-прусської війною 1870–71*, **А.** прийшов до висновку, що зусилля *Бісмарка* з *Німеччини об'єднання 1848–71* не виправдовують руйнувань, які вони несуть. Тривога **А.** у зв'язку зі зростаючою *мілітаризацією* провідних європейських держав змушує його в 1881 залишити роботу і присвятити весь свій час журналістиці та боротьбі за мир. Швидко досягає успіху як письменник, статті **А.** у шведських газетах і журналах незмінно привертали широкий інтерес.

До 1882 популярність **А.** як публіциста й оратора досягла такого ступеня, що він зайняв місце в нижній палаті шведського парламенту. Всі свої сили **А.** присвятив боротьбі за права особи і демократії, прагнучи законодавчим шляхом забезпечити релігійну терпимість, стримати мілітаризм. Обраний до парламенту, він став переконувати своїх колег прийняти резолюцію про нейтралітет Швеції (домогтися цього вдалося лише в 1914). Йому було ясно, що малі *нації* не можуть змагатися у військовій могутності з такими державами, як Німеччина і Велика Британія. **А.** закликав скандинавські країни об'єднатися на основі нейтралітету, але успіху не досяг. Переконавшись, що принесе більше користі публіцистикою, **А.** зняв свою кандидатуру на виборах до парламенту 1887. Здатність висловлювати абстрактні поняття простою, доступною мовою зробила його одним із найпопулярніших ораторів на зорі європейського руху за мир. У 1889–90 **А.** здійснив поїздку по Швеції і Норвегії, читаючи лекції про *арбітраж міжнародний* як засіб попередження збройного конфлікту. Його промови викликали відгук у норвезькому парламенті, який у 1890 став першою національною асамблеєю, що висловилася за арбітраж. З 1815 Норвегія була в *унії* зі Швецією, але в 1895 прагнення Норвегії до самоврядування стало загрожувати союзу. Спочатку Швеція відхилила претензії Норвегії. **А.**, що вивчив питання в ході своєї поїздки, визнав його відповідним для випробування можливостей арбітражу. Хоча до арбітражу справа не дійшла, **А.** чимало зробив для того, щоб переконати шведських політиків не перешкоджати відокремленню Норвегії. У 1905 норвезький парламент проголосував за незалежність.

А. і данський пацифіст Ф. Байєр були удостоєні Нобелівської премії миру за 1908. Нагорода привела в лють тих шведів, які вважали **А.** зрадником за його участь у вирішенні норвезького конфлікту. Однак кандидатура **А.** була одностайно підтримана Шведської групою Міжпарламентського союзу і 34 членами шведського парламенту. У своїй Нобелівській лекції «Всесвітній референдум» **А.** говорив: «У наші дні є надія, що предмет міжнародних розбіжностей не призведе до війни, якщо буде представлений на суд експертів». **А.** торкнувся резолюції *Гаазької конференції миру 1907*, що знову закликала уряд «вивчити» можливість скорочення військових витрат (вперше цей заклик прозвучав на *Гаазькій конференції миру 1899*). «Якщо людство усвідомлює нині тягар війни, — заявив **А.**, — то буде потрібно щось більш рішуче, ніж «вивчення», для того, щоб скинути цей тягар і, можливо, назавжди покінчити з ним. Якщо це вважається неможливим, то не через технічні труднощі, а через нестачу рішучості». **А.** висунув ідею міжнародного референдуму, коли дорослим громадянам усіх країн було б поставлено питання, чи погодяться вони підписати наступну декларацію: «У разі, якщо всі нації знищать свої збройні сили й обмежаться загальносвітовою поліцією, то я, нижчепідписаний, бажаю, щоб мій народ зробив те ж саме». На думку **А.**, такий референдум надихнув би уряди до загального роззброєння та мирного вирішення всіх суперечок. Пацифізм, говорив **А.**, необхідна умова переходу від варварства до цивілізації. Незважаючи на обмеженість коштів, **А.** передав отримані ним гроші різним пацифістським організаціям, в яких він брав участь. Навіть з початком *Першої світової війни* він продовжував відстоювати свій план референдуму і справу миру.

П. В. Бовсунівський

Арраська унія — об'єднання південно-західних провінцій Нідерландів (Артуа, Генегау, Дуе, Ено, Фландрія), яке було оформлено 6.01.1579 в м. Аррасі (Arras). Ініціатором союзу став намісник іспанського короля у Нідерландах князь Олександр з Парми, який використав протиріччя між південними католицькими та північними протестантськими провінціями. *Унія* була спрямована проти Нідерландської буржуазної революції та відокремлення Нідерландів від Іспанії, і ставила за мету «домогтися спільної угоди з католицьким королем». У відповідь на створення Арраської унії північні провінції Нідерландів уклали *Утрехтську унію*.

О. А. Борділовська

Арушська угода — договір про Асоціацію між *Європейськими співтовариствами* та 3 державами *Східноафриканського співтовариства (САС)* — Кенією, Танзанією та Угандою, укладений 24.09.1969 в м. Аруша (Кенія). **А. у.** складалася з 38 статей, 4 протоколів, Фінального акта та 9 додаткових декларацій. **А. у.** звільняла *імпорт* товарів з держав САС від обкладення митними зборами при доступі на ринок Європейських співтовариств, але пропонований торгівельний режим для них не мав бути більш пільговим, ніж той, що застосовується у торгівлі між самими державами САС. У той же час, режим доступу товарів з держав регіону, які конкурували з аналогічними учасниками Афро-малагасійського союзу, мав бути предметом окремих консультацій. Також певні обмеження накладалися на товари, які підпадали під регулювання норм спільної сільськогосподарської політики *Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)*. Спеціальні умови вводилися щодо *імпорту* необ-

смаженої кави, гвоздики та консервованих ананасів, якщо перевищувалися зафіксовані в угоді річні кількісні обсяги імпорту. **А. у.** набула чинності 1.01.1971. В 1975, після завершення дії **А. у.**, була укладена Ломейська конвенція, яка розширила асоціацію до 46 держав-учасників.

С. В. Андрущенко

Архіви дипломатичні (лат. archivum, грец. archeion — присутнє місце) — сукупність документальних матеріалів, які відклалися у результаті діяльності відомства закордонних справ та його закордонних представництв. У міжнародній практиці поняття архіви дипломатичні закріпилося головним чином за архівами *дипломатичних представництв* та консульств. Згідно з *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961* архіви і документи дипломатичних представництв є недоторканними у будь-який час і незалежно від їх місцезнаходження. У більшості *держав* світу архіви дипломатичні є підрозділами *відомства закордонних справ*. З дня відновлення відомства закордонних справ України 1944 всі його документи та матеріали накопичувалися в Політвідділі МЗС УРСР (1944–51). 1951 на його базі було створено Архів МЗС УРСР, який у свою чергу став основою сучасного історико-архівного управління МЗС України (функціонує з 1993 у складі Відділу архіву зовнішньої політики України, архіву *ООН* та інших міжнародних організацій та Відділу науково-бібліографічних досліджень та публікацій, з грудня 2001 опікується новоствореним Музеєм МЗС України). Власне архів нараховує 56 архівних фондів, що згруповані в Основному фонді, фонді особових справ працівників Міністерства, фонді фотодокументів, фонді міжнародних договорів, зареєстрованих в ООН, із загальною кількістю одиниць зберігання близько 500 тис. Зберігаються документи, які висвітлюють історію зовнішньополітичної діяльності України, функціонування Міністерства (починаючи з 1944), закордонних дипломатичних та консульських установ (з 1992), документи органів та спеціалізованих установ ООН, а також документи та матеріали інших міжнародних організацій. Історико-архівне управління МЗС здійснює функцію депозитарію міжнародних договорів та угод України. Положення про архів дипломатичної служби України затверджується Кабінетом Міністрів України.

В. М. Матвієнко

Архіпелажний прохід — відповідно до ст. 53 *Конвенції ООН з морського права 1982* являє собою здійснення права нормального судноплавства та прольоту через *архіпелажні води* з єдиною метою безперервного, швидкого і безперешкодного транзиту з однієї частини *відкритого моря* або *виключної економічної зони* до іншої частини відкритого моря або виключної економічної зони. Для зручності здійснення права архіпелажного проходу (прольоту) держава-архіпелаг може встановлювати морські й повітряні коридори шириною 50 морських миль. Якщо коридори не встановлено, прохід може здійснюватися шляхами, що зазвичай використовуються для *судноплавства міжнародного торговельного*. До архіпелажного проходу mutatis mutandis (з необхідними змінами) застосовуються норми про транзитний прохід через протоки, які використовуються для міжнародного судноплавства. Держава-архіпелаг зобов'язана не перешкоджати здійсненню архіпелажного проходу (прольоту), але має право приймати закони і правила щодо проходу (прольоту), які не можуть припускати дискримінації іноземних суден або літальних апаратів при здійсненні проходу (прольоту). В свою чергу, судна та літальні апарати іноземних держав зобов'язані дотримуватися під час проходу (прольоту) законів і правил, встановлених державою-архіпелагом, і не мають права під час проходу (прольоту) здійснювати будь-яку діяльність, яка не властива безперервному та швидкому транзиту крізь води держави-архіпелагу.

В. С. Ржевська

Архіпелажні води — згідно з *Конвенцією ООН з морського права 1982* (ст. 47, 49, 52, 53), водна складова території держави-архіпелагу; морський простір, що міститься між островами, які належать державі-архіпелагу, обмежений так званими архіпелажними вихідними лініями. Інститут архіпелажних вод, так само, як і інститут держави архіпелагу і інші споріднені з ним — архіпелажних вихідних ліній, *архіпелажного проходу* (прольоту) — вперше запроваджений в міжнародне морське право Конвенцією 1982. Відповідно до ст. 47 цієї Конвенції, архіпелажні вихідні лінії — це прямі вихідні лінії, за допомогою яких держава-архіпелаг формує свою територію; вони з'єднують найбільш видатні у море точки найбільш віддалених островів архіпелагу та його рифів, які обсихають. Необхідно, щоб утворений архіпелажними вихідними лініями периметр включав головні острови архіпелагу, і скільки-небудь помітні відхилення від загальної конфігурації архіпелагу при проведенні таких вихідних ліній неприпустимі. В межах простору, окресленого архіпелажними вихідними лініями, співвідношення між площею водної поверхні та суходолу, включаючи атоли, повинно складати від 1:1 до 9:1. За загальним правилом довжина архіпелажних вихідних ліній не може перевищувати 100 морських миль. Допускається, щоб до 3 % загального числа вихідних ліній архіпелагу мали максимальну довжину 125 морських миль. Водний простір, обмежений архіпелажними вихідними лініями, визначається як архіпелажні води. Від архіпелажних вихідних ліній також відміряється ширина *територіальних вод*, прилеглої зони, *виключної економічної зони* та *континентального шельфу* держави-архіпелагу. На архіпелажні води, повітряний простір над ними, їх дно і надра поширюється *суверенітет* держави-архіпелагу, який вона здійснює з урахуванням відповідних положень *міжнародного морського права*, а саме: в архіпелажних водах діє специфічне право архіпелажного проходу (прольоту), а також — право мирного проходу, подібно до територіальних вод держави. В межах архіпелажних вод можуть бути такою делімітовані *внутрішні води* держави-архіпелагу.

В. С. Ржевська

Асад Башар Хафез аль-Асад (11.09.1965, Дамаск, Сирійська Арабська Республіка) — громадсько-політичний і державний діяч, 16-й президент Сирії; народився в родині командуючого сирійськими військово-повітряними силами й протиповітряної оборони — бригадного генерала *Асада* Хафеза, що пізніше став президентом країни. Здобув початкову й середню освіту в елітному арабсько-французькому ліцеї «Хуррія» в Дамаску, в 1988 з червоним дипломом закінчив медичний факультет Дамаського університету за спеціальністю «лікар-офтальмолог», в 1991 виїхав на стажування до Великої Британії, де захопився інформатикою. Після загибелі 21.01.1994 в автокатастрофі старшого брата Баселя повернувся до Сирії й поступив до військової академії в Хомсі та був зачислений до дивізії Республіканської гвардії в званні капітана, наступного року командував танковим батальйоном, в 1997 по завершенні з відзнакою штабних курсів отримав звання підполковника й очолив Республіканську гвардію, в січні 1999 отримав чергове звання полковника. **А.** не займався питаннями *зовнішньої політики*, але взяв під опіку сирійсько-ліванські відносини, що вважалися внутрішньою справою країни.

Наступного дня після смерті батька від серцевої недостатності 10.06.2000 **А.** було присвоєно звання генерал-лейтенанта й призначено верховним головнокомандувачем армії; парламент змінив конституцію, знизивши мінімальний вік кандидата в президенти з 40 до 34-х років спеціально для обрання на цю посаду **А.**, що відбулося за результатами референдуму 10.07.2000. В період його правління зовнішня політика Сирії будувалася, передусім, в контексті арабсько-ізраїльського протистояння й водночас мала на меті зменшити залежність розвитку внутрішньої політики країни від зовнішнього чинника. По приходу до влади **А.** наголосив на тому, що не відступить від позиції свого батька в питаннях цілковитого виведення ізраїльських військ з окупованих територій до кордонів 1967 як неодмінної умови миру. Сирія публічно підтримувала Хезболлу, ХАМАС та Ісламський джихад, але й не відкидала можливості поновлення мирного діалогу з Ізраїлем, зокрема, в грудні 2003 **А.** заявив про готовність його країни до поновлення мирних переговорів з Ізраїлем «з точки, де вони зупинилися», не висунувши при цьому жодних попередніх умов.

Складні відносини були в **А.** зі США, що 7.05.2002 включили Сирію до *«вісі зла»*, оскільки в обхід заборони *Ради Безпеки ООН* країна споряджала зброєю іракський режим *Хусейна* Саддама, а під час вторгнення США та їхніх союзників до Іраку 2003 держсекретар К. *Пауелл* і президент Дж. В. *Буш* звинуватили Сирію в збереженні іракської *зброї масового знищення*, сприянні *тероризмові міжнародному* та приховуванні в себе представників

іракського керівництва. Ще одним випробуванням для уряду А. стала т. зв. «кедрова революція» в Лівані 2005, що спалахнула після загибелі внаслідок теракту прем'єра країни Р. *Харірі* й призвела до виведення з країни сирійських військ до 26.04.2005. *«Арабської весни» вплив на міжнародні відносини* спричинив *громадянську війну* в Сирії, попри всі спроби президента до її врегулювання.

Одружений із фахівцем в області комп'ютерних технологій Асмою аль-Ахрас, що походить із відомого сунітського клану міста Хомс; має двох синів і доньку; крім арабської, володіє також англійською й французькою мовами.

В. І. Головченко

Асад (Assad, справжнє прізвище — Вахш) Хафез (6.10.1930, м. Кардаха провінції Латакія, Держава Сирія — 10.06.2000, Дамаск, Сирійська Арабська Республіка) — сирійський військовий, громадсько-політичний і державний діяч; народився в багатодітній сім'ї бідного селянина-алавіта; навчався у військовому училищі в Хомсі, закінчив військово-повітряне училище в Алеппо (1955) і курси підвищення кваліфікації в СРСР (1958); 1947 вступив до сирійського відділення націоналістичної Партії арабського відродження (Баас) і взяв нове прізвище — Асад (арабською — «лев»). 1957 призначений командиром ланки літаків, 1958 — ескадрильї; під час проходження військової служби в Єгипетському районі ОАР захопився ідеєю *панарабізму* і став прибічником зовнішньополітичного курсу Г. *Насера*; після баасистського військового перевороту в Сирії 8.03.1963 в чині підполковника призначений командиром з'єднання ВПС, 1964 — командувачем ВПС. 23.02.1966 виступив одним із керівників лідерів лівого крила Баас, яке прийшло до влади, і призначений міністром оборони у званні генерал-майора; очолив групу прагматиків-військових і відмовився надати дієву допомогу Я. *Арафату* під час Палестино-йорданського збройного конфлікту «чорного вересня» 1970. 13.11.1970 заарештував вище керівництво країни, 21.11.1970—3.04.1971 — прем'єр-міністр Сирійської Арабської Республіки (САР), з 22.02.1971 — беззмінний президент САР і генеральний секретар Баас. У *зовнішній політиці* намагався посісти провідне становище серед арабських лідерів у вирішенні регіональних проблем; прагнув реалізувати ідею створення «Великої Сирії» в складі САР, Лівану, Палестини і Галілеї; з цією метою фінансував опозиційні Я. Арафату угруповання і відкидав можливість проголошення незалежної Держави Палестина, 1976 за мандатом *ЛАД* ввів сирійські війська в охоплений громадянською війною Ліван і відмовився піти на укладення мирного договору з Ізраїлем. Водночас підтримав США під час *Війни в Перській затоці 1990–91* і жорстоко розправився з фундаменталістською опозицією всередині країни; забезпечив передачу президентської влади середньому синові Б. *Асаду*.

В. І. Головченко

Асиметрія в міжнародних відносинах — відносини між *акторами міжнародними* різної величини, коли одна сторона значно переважає за основними параметрами іншу, або, маючи таку перевагу в одних показниках, значно поступається в інших; таким відносинам притаманні дисбаланс, диспаритет і нерівноправність. Узагальненим параметром величини чи ваги суб'єкта асиметричних відносин вважається національна могутність *держави*, що є категорією, яка віддзеркалює не лише наявність певних ресурсів, а й здатність мобілізувати та реалізувати ці ресурси для досягнення певної мети. Найбільший вплив серед складових національної могутності спричиняють військовий та економічний потенціал. Національна могутність держави акцентує увагу на її потенційних можливостях, ресурсах та здатності до їх реалізації, але власне здатність до реалізації потенціалу та її прояв великою мірою залежить від претензій, які висуває держава на міжнародній арені. Тільки при наявності національної могутності і претензій держава може спричинити належний вплив на існуюче міжнародне середовище. Претензії і національна могутність тісно пов'язані з третім критерієм — визначенням місця та ролі держави в *ієрархії* відносин з іншими країнами. В залежності від місця країни в ієрархії *міжнародних відносин*, асиметричними вважаються відносини між державами, які займають різні рівні; це відносини між *наддержавою* та іншими державами, відносини між *великими державами* і середніми чи малими державами, відносини між середніми і малими державами. Із суто методологічного погляду, належність держав до різних рівнів ієрархії являє собою тільки одну із сутнісних ознак асиметричності, характерної для міжсистемних відносин. До асиметричних відносин у цій системі слід віднести також відносини між суб'єктами різного типу, наприклад, між національною державою і міждержавним утворенням або *організацією міжнародною*.

Іншою сутнісною властивістю асиметричності є різна віддаленість від певного центру, в якості чого у внутрішньосистемних відносинах може виступати також певний рівень розвитку, досягнення в тій чи іншій галузі, володіння певними технологіями, сфера впливу чи домінування. В такому разі, різниця між симетричністю та асиметричністю буде полягати у різній віддаленості від певного рівня досягнення чи певної мети, що виступають в якості центру координат системи. Цей різновид асиметрії можна означити як відносини між «лідером» і «аутсайдером»; особливість асиметрії взаємозв'язків у такій схемі визначається більшою мірою якісними характеристиками, ніж кількісними показниками. Це означає, що лідер може поступатися аутсайдеру в кількісних показниках, але якісні переваги дають йому можливість займати домінуючу позицію у відносинах з аутсайдером. Слід зазначити, що в системі асиметричних відносин «лідер—аутсайдер» претензії відіграють другорядну роль, оскільки місце лідера чи аутсайдера визначається не зазіханнями, а реальним рівнем досягнень у тій чи іншій критично важливій галузі. Що стосується спрямованості національних інтересів держав у цій системі асиметрії, то вони мають внутрішній вимір і не завжди пов'язані з підпорядкуванням країни-аутсайдера інтересам країни-лідера. Відносини «лідер—аутсайдер» існують не в процесі конкурентної боротьбі, а в її результаті. Конкурентна боротьба в процесі свого загострення одних учасників виводить у лідери, інші залишаються в аутсайдерах.

Інший різновид асиметрії складають внутрішньосистемні відносини, де в якості центру виступає адміністративно-політична одиниця, або ядро «держава-імперія», чи «центр сили» або «полюс» в геополітичному тлумаченні. В якості іншого суб'єкта відносин виступає периферія. Такий різновид асиметричних взаємин можна означити як *Центру/Периферії дихотомію*. Вони передбачають жорстку централізацію, субординацію і безумовну підпорядкованість інтересів суб'єкта, як частини, інтересам Центру, що уособлює ціле цієї системи. Типовим станом для асиметричних внутрішньосистемних відносин є стан панування і підпорядкованості. Ресурси суб'єкта, як частини, мають спрямовуватися, передусім, на реалізацію інтересів Центру, оскільки саме він покликаний акумулювати і репрезентувати як інтереси цілого, так і його частини. Водночас такі відносини передбачають і зворотний зв'язок, що не виключає співробітництво та взаємодопомогу, адже життєздатність Центру залежить, в першу чергу, від життєздатності його периферії. Такий тип відносин уособлюють у собі т. зв. імперські взаємини, які встановлюються між ядром (чи *метрополією*) та його периферією — країною-*колонією*. Такі ж асиметричні відносини можуть встановлюватись у межах певних міждержавних об'єднань, коли центральне місце в такому об'єднанні посідає країна-лідер, а периферійне місце дістається другорядним країнам. Подібна асиметрична залежність породжує довготривалу, часом вікову залежність периферійних країн від держав, які уособлювали ядро *імперії*.

Літ.: Асиметрія міжнародних відносин / Під ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. — К.: «Стилос», 2005; Steven Eavbakis, James Kiras, Kristin Kolet. Understanding «Asymmetric» Threats to the United States // Comparative Strategy. An international journal, 2002, Volume 21, Number 4; John Leech. Asymmetries of conflict: war without death. — London: Frank Cass Publishers, 2002; Timothy L. Thomas. Russia's Asymmetrical Approach to Information Warfare. The Russian military into the twenty-first century/ Edited by Stephen J. Cimbala. — London: Frank Cass Publishers, 2002; T. V. Paul. Asymmetric conflicts: war initiation by weaker powers. — Cambridge University Press, 1994; Madej Marek. Zagrozenia asymetrychne bezpieszenstwa panstw obszaru transatlantyckiego. — Warszawa, 2007.

Г. М. Перепелиця

Аскольд — київський князь, скандинав за походженням; засновник першого східнослов'янського державного утворення у Наддніпрянщині (Київського князівства). Сучасна наука вважає, що в кінці VIII — на початку IX ст. вихідці зі Скандинавії,

купці й воїни, почали спускатися Дніпром і осідати у Середній Наддніпрянщині. Поряд з Києвом варяги отаборилися тоді в Полоцьку і Турові. У літописах А. діє завжди разом з Діром, проте історики встановили, що А. княжив у Києві в 850–60-х, а Дір — у 870-х — на початку 880-х. А. проводив активну *зовнішню політику*. 18.06.860 200 руських лодій під проводом А. вдерлися до бухти Золотий Ріг, що омивала столицю Візантії Константинополь, з них висадились воїни і розпочали облогу міста. Імператорові Михаїлу III довелось вступити в переговори з А. і підписати з ним мирну угоду, яка, коли виходити із змісту наступних *русько-візантійських договорів*, забезпечувала привілеї руських купців у Візантії. 867, згідно свідчень візантійських джерел, А., можливо, з купкою дружинників, охрестився. Однак то не було хрещення Русі, країна ще не досягла необхідного ступеня в розвитку державної свідомості. Пізні літописні ізводи (Никонівський та ін.) сповіщають, що А. воював з волзькими болгарами, перемагав печенігів, прагнув розширити територію свого князівства, здійснивши похід на полочан. Час і обставини смерті А. невідомі.

М. Ф. Котляр

Аснар Лопес (Aznar López) Хосе Марія (25.02.1953, Мадрид, Іспанія) — іспанський громадсько-політичний і державний діяч; народився в родині головного редактора успішної газети правого спрямування «Ель Соль»; вивчав право в університеті Комплутенс у Мадриді, потім став податковим інспектором; 1978 вступив до Народного альянсу, попередника консервативної Народної партії. Вдало почав політичну кар'єру, обирався депутатом кортесів Іспанії від Авіли в 1982–87 та президентом кортесів Кастиль-Леона 1989; 1990 очолив Народну партію, сприяв її переходу до більш центристських позицій; 1995 мало не загинув від бомби, підкладеної в автомобіль баскськими сепаратистами. Програвши вибори 1989 і 1993, став прем'єр-міністром після парламентських виборів 1996, пообіцявши запровадити економічний аскетизм для зменшення *державного боргу*, інфляції та безробіття, а також політику на подолання корупції, підтримку приватного підприємництва, розвиток самоврядування у регіонах Іспанії. Політичний курс А. отримав серед політологів назву «нового консерватизму» й включав забезпечення економічної стабільності, прагнення до «модернізації Іспанії», скорочення державного апарату й реформу системи оподаткування, подолання безробіття (протягом його правління скоротилося з 22 % до 11 %), приватизацію держ. підприємств, створення професійної армії (1999), рішучу протидію баскському *сепаратизму* й тероризму. Політика А. сприяла покращенню стану іспан. економіки та приєднанню країни до Європейського валютного союзу, що забезпечило Народній партії перемогу на виборах у березні 2000, та дозволило А. зберегти посаду прем'єра (але А. заявив, що надалі не буде виставляти свою кандидатуру втретє). Мав дружні стосунки з прем'єрами британцем Е. *Блером* та італійцем С. *Берлусконі*, твердо підтримував американського президента Дж. В. *Буша* у війні проти іракського режиму 2003, хоча більшість громадян Іспанії заперечувала проти цього; став одним із небагатьох європейських політиків, хто підтримав політику Росії, спрямовану на боротьбу з сепаратизмом і тероризмом на терені Чечні. Відповіддю ісламістської терористичної мережі *Аль-Каїда* на участь іспанських військових у *антитерористичній коаліції* зі США стала організація за три дні до парламентських виборів 2004 13-ти вибухів у Мадриді, де 191 людина загинула і 1247 отримали поранення. Поспішно звинуватив баскських сепаратистів у організації цього теракту, попри відсутність відповідних доказів. Коли стало зрозумілим, що теракт був справою не баскських, а ісламських терористів, громадськість звинуватила проамериканську політику А. у свідомому провокуванні ісламістів та нездатності протидіяти терористичній загрозі. Програв парламентські вибори 14.03.2004 і 17.04.2004 пішов у відставку з посади прем'єра; на XV з'їзді Народної партії в жовтні того ж року поступився головуванням М. *Рахою*; в 2008 став членом Європейської ради з толерантності та взаємоповаги — міжнародної неурядової організації, що здійснює моніторинг толерантності в Європі та розроблення рекомендацій і пропозицій з покращення міжкультурних взаємин; у червні 2010 очолив міжнародну громадську організацію «Ініціатива друзів Ізраїлю», одним із завдань якої є боротьба проти делегітимізації Держави Ізраїль.

Твори: Libertad y solidaridad. — Madrid, 1991; La España en que yo creo. — Madrid, 1995; España: la segunda transición. — Madrid, 1994, 1995; Ocho años de Gobierno. Una visión personal de España. — Madrid, 2004, 2005; Retratos y perfiles. De Fraga a Bush. — Madrid, 2005, 2006; Cartas a un joven español. — Madrid, 2007; España puede salir de la crisis. — Madrid, 2009; Memorias I. — Madrid, 2012.

Р. А. Кривонос

Асо Таро (Aso Taro) (20.09.1940, м. Їдзука, префектура Фукуока, Японська імперія) — японський державний і громадсько-політичний діяч та *дипломат*, 92-й Прем'єр-міністр Японії (24.09.2008–16.09.2009), віце-прем'єр-міністр та міністр фінансів Японії (з 26.12.2012), міністр закордонних справ Японії (31.10.2005–27.08.2007); з 1979 дев'ять разів обирається депутатом парламенту від Ліберально-демократичної партії (ЛДП). Його дід Йосіда Сігеру очолював уряд Японії у 1946–47 та 1948–54. Асо Таро закінчив у 1963 економічний факультет престижного Токійського університету Гакусюїн, короткий час навчався в Стенфордському університеті (США). З 1966 працював у родинному бізнесі, представник «Aso Cement» в Сьєрра-Леоне та Бразилії. Починаючи з 1979, активно включився в політичне життя, представляючи консервативне крило правлячої ЛДП у парламенті та уряді. Заступник міністра освіти, культури та спорту (1988–89); міністр економічного планування (1996–97); міністр економіки (2001); міністр внутрішніх справ (2005). В якості глави зовнішньополітичного відомства у своєму виступі в Японському інституті міжнародних відносин у листопаді 2006 виклав концепцію «дуги свободи і процвітання», в якій обґрунтовувалась необхідність активізації японської *дипломатії* в Центральній Азії, на Кавказі та країнах Східної Європи, зокрема в Україні. Фактично це вперше в історії японської дипломатії виокремлювалась співпраця Японії і України, як один із важливих пріоритетів японської *зовнішньої політики*. На посаді прем'єр-міністра зустрічався і вів переговори з *главою уряду* України під час його офіційного візиту до Токіо в березні 2009. У ході згаданого візиту була підписана Спільна заява прем'єр-міністрів України та Японії, що сприяла активізації двосторонніх відносин між країнами.

М. А. Кулінич

Асоціації виробників товарів міжнародні — орг. форми реалізації міжурядових товарних угод, розроблених та існуючих під егідою *Конференції ООН із торгівлі і розвитку* (ЮНКТАД). Класифікуються на Міжнар. товарні орг-ції з какао (МОКК), з кави (МОК), з натурального каучуку (МОНК), з цукру (МОЦ), з тропічної деревини (МОТД), Міжнар. консультативні к-ти (з бавовни, комітет ЮНКТАД з вольфраму, міжурядові робочі групи з бананів, цитрусових, риби, зерна, шкіри, м'яса, рису, чаю, жирів) і Міжнар. дослідницькі групи з каучуку, зі свинцю і цинку (МДГСЦ), з нікелю (МДГН), з міді (МДГМ). Мета створення міжнар. товарних орг-цій — спостереження за виконанням *угод міжнародних товарних*, вивчення стану світових товарних ринків і вироблення рекомендацій урядам країн-учасниць. Міжнар. товарні орг-ції створені на основі міжнар. товарних угод, володіють правосуб'єктністю, мають конкретні цілі й орг. структуру. Залежно від виду відп. товарної угоди кожна міжнар. орг-ція використовує спеціально створені механізми. Орг. структура міжнар. товарних орг-цій однотипна та включає Міжнародну раду, Виконавчий комітет і Виконавчого директора. Міжнародна рада (вищий орган) складається з представників усіх учасників угоди. Вона проводить регулярні чергові й позачергові сесії, на яких приймаються рішення, пов'язані з реалізацією угоди. Розподіл голосів під час прийняття рішень базується на формальній рівності сторін — країн-експортерів та імпортерів. Виконавчий комітет — це вищий виконавчий орган, який здійснює поточне спостереження за станом кон'юнктури світового ринку й розробляє рекомендації з механізму його регулювання. Міжнародні ради створені в межах міжнародних товарних угод із метою сприяння їх реалізації через регулювання відносин між учасниками угод, надання їм інформації про стан і тенденції розвитку світового товарного ринку та вживання заходів з його регулювання. Вони не володіють правосуб'єктністю. Робочими органами міжнар. рад є пленарні сесії, комітети й секретаріат. Міжнар. консультативні орг-ції створюються у вигляді комітетів, мета яких — сприяння розвиткові міжнар. торгівлі відп. товаром шляхом надання учасникам інформації про стан кон'юнктури світових товарних ринків, обговорення проблем, пов'язаних

із розвитком вир-ва й міжнар. торгівлі відп. товаром, регулюванням ринкових цін. Міжнар. дослідницькі групи із сировинних товарів (МДГ) — міжурядові багатосторонні орг-ції, які діють під егідою ЮНКТАД і створюються для обговорення актуальних проблем розвитку світових товарних ринків і прийняття щодо них необхідних рекомендацій країнам-учасницям.

О. І. Шнирков, А. М. Копистира

Асоціація держав Південно-Східної Азії (Association of Southeast Asian Nations), **АСЕАН** (ASEAN) — регіональна політ.-екон. орг-ція до складу якої входять Індонезія (1967), Малайзія (1967), Сінгапур (1967), Таїланд (1967), Філіппіни (1967), Бруней (1984), В'єтнам (1995), Лаос (1997), М'янма (1997), Камбоджа (1999). Статус спостерігача має Папуа-Нова Гвінея. АСЕАН утворена на конференції міністрів закорд. справ Індонезії, Малайзії, Сінгапуру, Таїланду та Філіппін 8.08.1967 у Бангкоку (Таїланд) згідно з прийнятою там Бангкокською декларацією. Юридично статус АСЕАН було визначено у Договорі про дружбу та співробітництво у Південно-Східній Азії та Декларації згоди АСЕАН у 1976. Цілями АСЕАН є: прискорення економічного зростання, соціального прогресу та культурного розвитку в країнах-учасницях; захист миру та стабільності в регіоні та надання країнам-учасницям змоги мирного розв'язання спірних питань; просування активного співробітництва та взаємодопомоги між країнами-учасницями у економічній, соціальній, культурній, технологічній, науковій, освітній та адміністративній сферах; співробітництво для більш ефективного розвитку сільського господарства і промисловості та спільного просування національних товарів на міжнародних ринках; дослідження проблем Південно-Східної Азії; підтримання тісного та взаємовигідного співробітництва з існуючими міжнародними та регіональними організаціями, що мають подібні цілі. АСЕАН працює у 3-х сферах: політика та безпека (кінцева мета — створення Співтовариства АСЕАН з політики та безпеки до 2015); економіка (кінцева мета — створення на основі *зони вільної торгівлі* Економічного співтовариства АСЕАН до 2015, яке передбачає спільний ринок та виробничу базу, високу конкурентоспроможність регіону, належний економічний розвиток, повну інтеграцію до глобальної економіки); соціокультурний розвиток (передбачає розвиток регіону, орієнтований на людський капітал).

Сфера політики та безпеки охоплює: співробітництво у створенні нейтральної зони (Декларація про зону миру, свободи та нейтралітету в Південно-Східній Азії (1971) або Куала-Лумпурська декларація), *без'ядерної зони* (*Бангкокський договір 1995*), мирного вирішення регіональних конфліктів та протидії *тероризму міжнародному*. Сфера екон. співробітництва охоплює: торгівлю й інвестиції; промисловість; продовольчі товари; с. г-во та лісництво; фінанси й банківські послуги; транспорт і комунікації; мінеральні ресурси й електроенергію; конкурентну політику, приватний сектор. До 2010 Бруней, Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Сінгапур і Таїланд знизили імпортні мита на 99,65 %, Камбоджа, Лаос, М'янма та В'єтнам — на 98,86 %. Таким чином, імпортні мита всередині організації складають 0–5 %. З 2010 ведеться робота по досягненню нульового мита, а також по скороченню нетарифних обмежень міжнародної торгівлі. До 2015 заплановано створити інтегрований ринок фінансовий та капіталу, єдині національні закони із забезпечення конкуренції. Наразі такі закони запроваджено у Індонезії, Таїланді, В'єтнамі. У Камбоджі, Малайзії та Філіппінах розроблено проекти законів, у решті країн проекти у стадії розробки. Сфера соціокультурного співробітництва охоплює: освіту, боротьбу зі СНІДом, боротьбу з транскордонним забрудненням смогом, спорт (Південно-Азійські ігри, чемпіонат Південно-Східної Азії з футболу), засоби масової комунікації.

Найвищим органом АСЕАН є Саміт АСЕАН — зустріч лідерів країн-членів, який відбувається двічі на рік з 2009 (до 2009 саміти проходили спершу раз на 5 років, потім раз на 3 роки, згодом щорічно) протягом 3-х днів. Координуюча рада АСЕАН складається з міністрів закордонних справ країн-членів і збирається принаймні двічі на рік. Діють 3 Ради співтовариства в кожній з основних сфер діяльності АСЕАН: Ради співтовариства з політики та безпеки, Економічна Рада співтовариства, Соціокультурна Рада співтовариства. Під керівництвом Рад співтовариства відбуваються зустрічі міністрів різних секторів економіки. Щорічно проходять зустрічі міністрів фінансів, з меншою періодичністю відбуваються зустрічі міністрів економіки та сільського господарства. Повсякденне керівництво здійснюється Комітетом постійних представників, що складається з постійних послів країн-членів і підпорядковується Координуючій раді. Діють також Національні секретаріати та закордонні комітети АСЕАН. Секретаріат АСЕАН є адміністративним органом АСЕАН, знаходиться у Джакарті (штаб-квартира АСЕАН). Секретаріат очолюється Генеральним секретарем, який призначається Самітом АСЕАН на 5 років з кандидатів від країни-члена, яка є черговою за алфавітним порядком. У складі Секретаріату функціонують підрозділи, департаменти та директорати різних напрямів діяльності. Крім роботи в межах організації АСЕАН регулярно проводить зустрічі з партнерами, мета яких співпадає з основними цілями АСЕАН:

АСЕАН+3: беруть участь країни АСЕАН, а також Китай, Японія, Південна Корея.

Зустріч Азія—Європа: беруть участь країни АСЕАН та ЄС.

Саміт Азія—Росія: беруть участь країни АСЕАН та Російська Федерація.

Східно-Азійський саміт (АСЕАН+6): беруть участь країни АСЕАН, а також Китай, Японія, Південна Корея, Індія, Австралія, Нова Зеландія.

Регіональний форум АСЕАН: беруть участь країни АСЕАН, а також Китай, Японія, Південна Корея, Індія, Австралія, Нова Зеландія, Бангладеш, Північна Корея, Монголія, Пакістан, Папуа Нова Гвінея, Східний Тимор, Шрі Ланка, Канада, США, ЄС, Російська Федерація.

Механізм прийняття рішень базується на доктрині «шляху АСЕАН», тобто на принципах невтручання, неформальності, мінімальної інституціоналізації, консультативності та консенсусу, невикористання сили чи конфронтації. Для прийняття рішень не використовується голосування більшістю голосів, натомість кожна країна-член має право вето. Таким чином процес прийняття рішень в рамках АСЕАН є тривалим, а їх легітимність виявляється обмеженою у порівнянні з аналогічними регіональними політ.-екон. орг-ціями Заходу. Загальна площа АСЕАН становить близько 4,5 млн км² (3 % загальної площі на планеті), населення перевищує 600 млн осіб (8,8 % населення планети), ВВП складає близько 1,8 трлн дол. США, обсяг міжнародної торгівлі перевищує 1,5 трлн дол. США.

А. М. Копистира

Асоціація європейських прикордонних регіонів. У 1970-х активізувалася діяльність окремих регіонів Європи та регіональних лідерів по створенню міжнародних асоціацій. У липні 1971 було створено Асоціацію європейських прикордонних регіонів (Association of European Frontier Regions). До неї входять як прикордонні регіони, так і транскордонні структури. Членами АЄПР є 250 регіонів і транскордонних організацій з 28 країн Європи. Асоціація виступає організатором конференцій та інших форумів, де відбувається обмін думками та напрацювання нових ідей. Асоціація європейських прикордонних регіонів є дорадчим органом *Ради Європи* та *Європейського Союзу*. Організація також відстоює інтереси своїх членів перед державними структурами. Організаційна структура: асамблея членів АЄПР, президія, генеральний секретар. Асамблея членів АЄПР — вищий орган Асоціації, до її повноважень входить: обрання президента, президії, ухвалення рішення про прийняття або виключення членів АЄПР, визначення розмірів членських внесків і т. д. Президія обирається терміном на 2 роки і складається з президента, чотирьох віце-президентів, скарбника і 20 членів, що представляють прикордонні і транскордонні регіони з урахуванням збереження регіонального балансу. Спеціальний «Комітет з транскордонного співробітництва» включає вчених з усієї Європи і здійснює консультативну роботу з питань транскордонного співробітництва, може пропонувати проекти рішень для АЄПР. Робочі мови, що використовуються Асоціацією під час роботи: німецька, англійська, іспанська, італійська, а також, у разі потреби, інші мови, якими розмовляють члени організації.

АЄПР працює для транскордонних і прикордонних регіонів в Європі з метою: 1) демонстрації їх специфічних проблем, можливостей і діяльності в цілому; 2) представлення загальних інтересів регіонів перед національними і міжнародними парламентами й іншими органами, організаціями й установами; 3) ініціювання, підтримки і коорди-

нування загальних заходів за участю регіонів по всій Європі; 4) обміну інформацією і досвідом для визначення загальних інтересів у сфері реалізації транскордонних можливостей і рішення транскордонних проблем, а також з метою співробітництва і визначення шляхів виходу з проблемних ситуацій. АЄПР — добровільна асоціація, її члени сплачують вступний і членський внески, поряд з цим, АЄПР отримує субсидії від *Європейської комісії* і національних урядів.

У 1971 було започатковано проведення «Конференції європейських прикордонних регіонів» у рамках Ради Європи. У 1981 АЄРП підготувала Хартію прикордонних та транскордонних регіонів (змінена та доповнена у 1987). У Хартії, зокрема, підкреслювалось, що прикордонні та транскордонні регіони виступають в якості рушійної сили регіонального розвитку. Протягом 1981–82 було засновано, разом із прибережними периферійними регіонами, організацію BLORE; 1985 — засновано Асамблею європейських регіонів і системи розробки і підготовки міжнародних концепцій розвитку і програм (прийнята в рамках INTERREG); протягом 1987–88 вперше в бюджеті Європейського Союзу передбачена стаття про транскордонне співробітництво. У період з 1988–90 здійснюється активна участь АЄПР у реалізації INTERREG (основні принципи, критерії, проектні розробки), за вимогою Європейської Комісії. Починаючи з 1990 Асоціація здійснювала пілотний проект АЄПР LACE «Спостереження за транскордонним співробітництвом», який був підтриманий Європейською Комісією, і тривав до 2002. Розширення АЄПР до всеєвропейської мережі, що складається з усіх прикордонних регіонів Європи, як у межах, так і поза Європейським Союзом; у 1995 було доповнено видання Європейської Хартії прикордонних і транскордонних регіонів, включаючи розвиток Східної і Центральної Європи; починаючи з 1996 реалізовується програма LACE-Phare, що підтримує прикордонне і транскордонне співробітництво в Східній і Центральній Європі; 1996 здійснювався проект LACE-TAP (Технічна допомога і сприяння), що забезпечує технічну допомогу і сприяння співробітництву в прикордонних регіонах Європи, як у межах ЄС, так і поза його межами. Варто виділити ініціативу INTERREG IIA (1996–2001). Реалізація інтеграційних намірів України в європейські структури та підвищення конкурентоспроможності прикордонних регіонів України потребує внесення змін до нормативно-правової бази України.

В. В. Солошенко

Асоціація Карибських держав (Asociacion de Estados del Caribe), **АКД** (AEC) створена 24.06.1994 на зустрічі в Картахені (Колумбія); є найбільшим досягненням у діяльності *Карибського співтовариства (КАРІКОМ)* у першій половині 1990-х; в числі 25 країн, які підписали договір, окрім членів *КАРІКОМ*, були: Мексика, Колумбія, Венесуела, Гватемала, Сальвадор, Гондурас, Нікарагуа, Коста-Рика, Панама, Домініканська Республіка і Гаїті. Після тривалих дискусій засновники одноголосно підтримали вступ Куби до АКД. Залежні території інших держав у субрегіоні стали асоційованими членами нового об'єднання: володіння Великої Британії — Ангілья, Бермуди, Британські Віргінські острови, Кайманові острови, Монтсеррат, острови Теркс і Кайкос; Віргінські острови, що належать США; від імені острова Аруба та Нідерландських Антильських островів договір підписали Нідерланди, а від Французьких заморських департаментів Мартиніки, Гваделупи і Французької Гвіани — Франція. На відміну від повноправних учасників АКД, асоційовані члени беруть участь в обговоренні і голосуванні в основному з питань, що безпосередньо їх стосуються.

АКД стала другим за розмірами інтеграційним об'єднанням Латинської Америки, в нього входять 25 незалежних держав і 12 залежних територій (на правах *асоційованого членства*) з населенням більше 200 млн. Керівними органами АКД є Рада міністрів країн-учасниць і Секретаріат, який скликає конференції організації. Рада міністрів складається з представників держав-учасниць і є основним політичних органом Асоціації, що визначає напрями її політики та розвитку, слідкує за діяльністю Секретаріату та Асоціації в цілому. Виконавча Рада складається з голови, його двох заступників та доповідача; основні функції — управління та забезпечення виконання Робочого плану Асоціації. У рамках Ради міністрів діють Комітет з торгівлі та міжнародних економічних відносин, Комітет транспорту, Комітет сталого туризму, Комітет зменшення ризику катастроф та Комітет з питань бюджету та адміністрації. Головною метою АКД було проголошено створення до 2005 *зони вільної торгівлі* в межах об'єднання. 1.01.1995 почала працювати штаб-квартира організації на Тринідаді; в березні 2012 генеральним секретарем Асоціації терміном на 4 роки був обраний Альфонсо Мунера Кавадіа.

Основним інструментом співпраці є *саміт*, під час якого відбувається обговорення та аналіз поточної ситуації в регіоні, розгляд поточних справ та планування на майбутнє. Велике значення мав перший саміт АКД, що відбувся 17–18.8.1995 в Порт-оф-Спейні (Тринідад і Тобаго). Окрім країн-засновниць на ньому були присутні делегати 21 регіональних і міжнародних організацій. Основна увага приділялась розвитку в АКД торгівлі, туризму і транспорту. Учасники саміту схвалили Декларацію принципів і План дій для встановлення нового етапу співробітництва між країнами КАРІКОМ, Центральної Америки, Мексики, Колумбії та Венесуели. Було дано доручення Секретаріату організації здійснити ряд заходів для лібералізації торгівлі між членами об'єднання. Туризм був визначений в Плані дій в якості стратегічної галузі для субрегіону. Для розвитку туризму в АКД, на думку учасників саміту, необхідно посилення співробітництва між державним і приватним секторами та поліпшення транспортних зв'язків.

Регулярна робота АКД у відповідності до розробленого плану проходить за участі Куби. У вересні 1996 в Гавані відбулась нарада спеціального комітету АКД з науки, технології, охорони здоров'я, освіти, культури та спорту, яка затвердила програму діяльності організації. У грудні 1996 в Гавані було проведено друге засідання Ради міністрів, яке розробило рішення з розвитку інтеграції з метою подолання слабкої розвинутості та створення інтеграційного фонду АКД. Було дано доручення технічному комітету провести роботу з розробки угоди про вільну торгівлю. Серед наступних зустрічей керівників цієї організації найважливішою була нарада в березні 1997 в Санто-Домінго (Домініканська Республіка) з проблем розвитку іноземного туризму в регіоні. На початку XXI ст., зіткнувшись з труднощами в зональній торгівлі та на зовнішніх ринках, організація намагається розвивати зв'язки з іншими інтеграційними об'єднаннями Західної півкулі. В цілому, поглиблення співробітництва АКД з Канадою, ЄС і латиноамериканськими інтеграційними об'єднаннями розглядається важливим результатом діяльності організації. Саміт 2005 в Панамі був зосереджений на питанні збереження культурної ідентичності, боротьби з наркотиками та подальшого розвитку демократії й верховенства права в регіоні. Глави держав-учасниць підтвердили важливість сталого розвитку та участі громадськості у формування політики держави. На п'ятому саміті, який відбувся у листопаді 2012 на Гаїті, розглядалися питання поглиблення співробітництва з регіональними та *організаціями міжнародними*, посиленням співпраці між державами-членами у освітній, науковій сферах та сфері технологій. Створення Асоціації Карибських держав та її успішна діяльність спричинили нові дискусії в країнах Латинської Америки і Карибського басейну навколо двох протилежних підходів до проблем інтеграції: «автономної інтеграції» та «залежної інтеграції». В політичних і наукових колах країн регіону намагаються визначити, яка з цих двох течій найбільше узгоджується з сучасними тенденціями глобалізації та сприяє прискореному розвитку, подоланню бідності та маргіналізації населення.

Н. В. Балюк, Г. Д. Хоменко

Асоціація міжнародного права (АМП) — міжнародна неурядова організація, створена в Брюсселі в 1873. Згідно зі Статутом, діяльність АМП спрямовується на прогресивний розвиток *міжнародного права*, сприяння його добросовісному застосуванню, уніфікації права, усуненню колізій законів, а також зміцнення міжнародного взаєморозуміння та доброї волі. Завдання АМП полягають також у вивченні та роз'ясненні міжнародного права, розробці пропозицій по вирішенню міжнародно-правових проблем тощо. Членами АМП є провідні спеціалісти в області міжнародного права (публічного та приватного), а також представники інших галузей права, політичні діячі, дипломати, викладачі вузів, адвокати тощо (понад 4500 осіб). Статут також передбачає можливість колективного членства в АМП. Зокрема, колективними членами є національні асоціації, яких нараховується понад 50. Вищим органом АМП є Конференція, яка скли-

кається двічі на рік. Між конференціями керівним органом є Виконавчий комітет, який очолюється Президентом, що обирається Конференцією на 2 роки. Поточні справи знаходяться у віданні генерального секретаря. При АМП діє понад 10 постійних комітетів. Місцезнаходження — Лондон. Основне джерело фінансування — щорічні членські внески, а також добровільні пожертвування.

О. В. Задорожній

Асоціація регіонального співробітництва Південної Азії (The South Asian Association for Regional Cooperation), **СААРК** (SAARC) — міждер. регіональна орг-ція, до якої входять Афганістан (з 3.04.2007), Бангладеш, Бутан, Індія, Мальдівська Республіка, Непал, Пакистан та Шрі-Ланка. Створена 8.12.1985 на зустрічі глав *держав* та урядів країн-учасниць в м. Дакка (Бангладеш). Вищим органом СААРК є саміт глав д-в; за формулювання поточної політики та координацію співробітництва відповідає Рада міністрів закорд. справ. Секретаріат розташовано в Катманду (Непал). Вперше ідея започаткування орг-ції регіонального співробітництва в Півд. Азії була запропонована Президентом Бангладеш генералом З. Рахманом у 1979. Після попередніх консультацій у квітні 1981 в Коломбо зібрались представники МЗС семи країн для обговорення конкретних планів створення такої орг-ції. У серпні 1983 в Нью-Делі зібрались міністри закорд. справ країн Півд. Азії. Вони ухвалили Декларацію регіонального співробітництва Півд. Азії (САРК) та формально запустили проекти співпраці в 5-ти попередньо погоджених сферах: с. г-ві, розвитку сільської місцевості, телекомунікаціях, метеорології та охороні здоров'я. Зустріч глав д-в та урядів країн-учасниць 7–8.12.1985 ухвалила Статут СААРК, що стало формальним початком існування орг-ції. Основним завданням СААРК є сприяння екон. та культ. розвитку, соц. прогресу народів Півд. Азії шляхом багатостороннього співробітництва та кооперації її д-в на основі рівноправності та невтручання в справи один одного. СААРК також ставить завдання розвитку співробітництва з іншими країнами, що розвиваються, міжнар. орг-ціями та регіональними форумами з метою досягнення цілей країн-учасниць. Рішення в СААРК з усіх питань приймаються консенсусом, орг-ція не приймає до обговорення та розгляду питання двосторонніх відносин між країнами-учасницями та суперечки між ними. Значно впливає на результативність співробітництва в СААРК протистояння 2 провідних д-в регіону — Індії та Пакистану. Обидві д-ви поставилися до створення СААРК з обережністю, побоюючись, що інша сторона зможе використати асоціацію для ізоляції суперника в регіоні. Небажання цих двох провідних д-в Півд. Азії брати активну участь у роботі СААРК у перші роки її існування значною мірою обмежувало ефективність асоціації. Наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х, після загострення протистояння в Кашмірі та спричиненого цим охолодження відносин між Індією й Пакистаном і ускладнення внутр.-політ. ситуації в Індії, саміти СААРК не проводились, активність регіонального співробітництва значно знизилась. Ця ситуація повторилась наприк. 1990-х, коли нове загострення протистояння Індії та Пакистану було спричинено зіткненнями в Кашмірі та проведенням обома д-вами випробувань ядерних пристроїв. Із поч. 90-х важливе місце в співробітництві в рамках СААРК обіймають екон. проблеми. 11.04.1993 на саміті в Даккі було підписано Угоду про преференційну торгівлю в Півд. Азії (набула чинності 7.12.1995), яка стала важливим політ. актом на шляху до поглиблення регіональної екон. співпраці. На саміті СААРК у Коломбо в 1998 було ухвалено рішення про підготовку проекту договору про створення *зони вільної торгівлі* Півд. Азії, а на саміті в Катманду в 2002 було визначено мету регіональної екон. інтеграції — створення до 2020 Економічного союзу Півд. Азії. Водночас країни-учасниці СААРК активно співпрацюють у рамках субрегіональних ініціатив екон. співробітництва, зокрема в т. зв. «Чотирикутнику зростання», до якого входять Індія, Бангладеш, Бутан та Непал. Масштаб самітів СААРК, що виключає обговорення гострих політ. питань, надає лідерам д-в можливість встановити нормальний діалог навіть в умовах протистояння інтересів їхніх д-в. Так, у травні 1997 під час саміту СААРК в Мале прямий контакт між прем'єр-міністрами Індії І. *Гуджралом* та Пакистану Н. *Шаріфом* фактично дозволив відновити інд.-пакистанський діалог із широкого кола питань двосторонніх відносин. Цей дип. успіх регіонального форуму визначив важливість СААРК як засобу укріплення взаємної довіри між д-вами регіону. Важливим напрямом співробітництва в СААРК є координація б-би з *тероризмом міжнародним* (у 1987 було підписано конвенцію СААРК про заходи з б-би проти тероризму, що зобов'язує всі держави-учасниці СААРК співпрацювати в переслідуванні та видачі терористів), з незаконним обігом наркотичних речовин (Конвенція СААРК про наркотичні та психотропні речовини 1990).

В. Ю. Константинов

Асоціація «Чорноморський регіон» — створена 26.09.2008 у м. Варна (Болгарія) як наслідок підписання відповідного Установчого акта з метою розвитку міжрегіонального співробітництва в басейні Чорного моря. Асоціація є відкритою для інших учасників. Чорноморський *єврорегіон* (ЧМЄР) — це Асоціація органів територіального самоуправління, національних і міжнародних інститутів Чорноморського басейну. ЧМЄР є форумом співробітництва між місцевими й регіональними владними інститутами таких держав, як Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Російська Федерація, Сербія, Румунія, Туреччина й Україна. До членства у ЧМЄР долучаються одиниці територіального самоуправління, повноважні представники яких підписали Установчий акт відповідно до вимог національного законодавства й міжнародних угод. Спостерігачами в ЧМЄР можуть бути національні та міжнародні організації. Мета створення такої асоціації — розвивати різностороннє співробітництво між її членами, представництво й підтримка їх спільних інтересів та співробітництва з існуючими міжнародними асоціаціями в Чорноморському регіоні. Основними цілями створення ЧМЄР є встановлення взаємовідносин між жителями басейну Чорного моря для розвитку транскордонних і міжрегіональних ініціатив співпраці, розробка спільних програм і стратегій розвитку, створення умов для розвитку соціально-економічної діяльності, спільна участь у проектах і фінансуванні, організація та здійснення раціональних проектів співробітництва. Виконання намічених цілей дасть змогу значно розширити транскордонну співпрацю між приморськими територіями країн всього Чорноморського регіону. До складу Асоціації «Чорноморський регіон» першими ввійшли вісім повітів Румунії та чотири області Болгарії.

Україна підтримує нову політичну ініціативу щодо створення цього єврорегіону. Оскільки рішення про створення ЧМЄР було прийнято у м. Одеса на III Міжнародній конференції з питань міжрегіонального співробітництва в басейні Чорного моря 25–26.06.2007, то Одеська міська влада однією із перших зробила наступний відповідний крок. Згідно рішення від 9.10.2008, Одеська міська рада схвалила Статут і вступила до Асоціації «Чорноморський єврорегіон». Одеська міська рада прийняла рішення про сплату первинного фінансового внеску у розмірі 5000 євро. З української сторони до складу єврорегіону можуть увійти не лише Одеська, а й Миколаївська, Херсонська, Запорізька і Донецька області, Автономна Республіка Крим і м. Севастополь.

Робота Асоціації розвивається у таких напрямах: вдосконалення практики ефективного управління, зміцнення демократичної стабільності, сприяння сталому розвитку, розвиток інфраструктури, сприяння туризму, здійснення програм в сфері культури, науки, освіти, охорони здоров'я, спорту та молоді, підтримка економічних ініціатив. ЧМЄР є некомерційною структурою, він також зберігає відносну стабільність, хоча і відчуває на собі тиск низки внутрішніх і зовнішніх викликів. Зокрема, розвитку регіональної співпраці не сприяє суперництво зовнішніх сил. Адже тут щільно переплітаються інтереси: *Європейського Союзу* і *НАТО*, які прагнуть зробити території у своїх кордонів стабільними; *ГУАМ* та ЄС у сфері реалізації енергетичних та транспортних проектів; Росії, яка прагне економічного і політичного панування в Криму тощо. Програми прикордонного співробітництва країн-сусідів ЧМЄР розраховуються на 7 років і побудовані за принципами горизонтального програмування, партнерства, співфінансування, географічної близькості, законності, взаємовигідності, спільних діях, уніфікованих критеріях оцінки проектів, прозорій системі менеджменту та децентралізації відповідальності. На відмінну від єврорегіонів у Західній Європі, де на першому плані стоять економічні питання, у ЧМЄР вирішується широкий діапазон проблем від культурно-соціальних до цивілізаційно-інтег-

раційних. Участь України у заходах ЧМЄР лягає у площину співробітництва її з ЄС та має за мету прискорення процесу проведення адміністративної реформи, активізацію участі територіальних громад і місцевих органів влади у питаннях прикордонного співробітництва, залучення приватного сектору та підготовку спеціалістів, які співпрацюватимуть за проектами даної асоціації.

Наразі Україна є учасником чотирьох Програм, фінансування яких значно збільшується. Планований бюджет ЧМЄР на 2007–13 роки складає всього 17,3 млн євро, що відчутно менше бюджету Програми прикордонного співробітництва «Польща—Білорусь—Україна». Проте Чорноморський простір має виключне значення для реалізації зовнішньої регіональної політики країни, він є одним із найдинамічніших за своїм інтеграційним розвитком та має великі перспективи у галузі співпраці в частині використання повною мірою транзитних, а особливо енерготранзитних можливостей регіону. Останні роки для ЧМЄР характеризуються значним зростанням обсягів товароперевезень та відчутним нарощуванням рівня багатонаціональних торговельних відносин у регіоні. За останні п'ять років лише кількість контейнерних перевезень зросла втричі.

А. І. Кудряченко

Асоційована держава — статус державного утворення, яке входить до складу іншої *держави*, але яке разом з тим продовжує зберігати самостійність у вирішенні внутрішніх питань. Політико-правове становище **а. д.** регулюється договорами з державою-*метрополією*: менша країна, формально зберігаючи *суверенітет* і незалежність, значну частину своїх владних повноважень довіряє більшій державі, переважно, у сферах *зовнішньої політики*, зв'язку, транспорту і збройних сил. Фактично, **а. д.** — перехідна форма зовнішньої залежності підлеглої території, що перебуває між статусами колонії й самостійної держави. На 01.01.2013 існують такі вільні асоціації: зі США — Пуерто-Рико (з 1952), Північні Маріанські Острови (з 1986), Федеративні Штати Мікронезії (з 1986), Маршаллові Острови (з 1986), Палау (з 1994) (останні три країни — незалежні *суб'єкти міжнародного права* й члени *ООН*); з Новою Зеландією — Острови Кука (з 1965) й Ніуе (з 1974); з Індією — Бутан (з 1971, член ООН); з Італією — Ватикан (з 1929, суб'єкт міжнародного права); з Францією — Монако (з 1814, член ООН) та Нова Каледонія (з 1998); з Францією й Іспанією — Андорра (з 1278, член ООН); зі Швейцарією — Ліхтенштейн (з 1923, член ООН); з Нідерландами — Аруба (з 1986), Кюрасао (з 2010) і Сінт-Маартен (2010). Самопроголошені держави Абхазія й Придністровська Молдовська Республіка проголосили курс на вільну асоціацію з Росією, а Турецька Республіка Північного Кіпру — з Турецькою Республікою. Поняття **а. д.** необхідно відрізняти від *асоційованого членства* в міжнародній організації, зокрема, в *Спільному ринку країн Південного конусу (МЕРКОСУР)*.

О. В. Задорожній

Асоційоване членство (від лат. associare — з'єднувати) — особлива форма правового зв'язку *держави* чи державного утворення з міжнародною регіональною чи іншою організацією. Асоційованими членами *Спільного ринку країн Південного конусу (МЕРКОСУР)* є Болівія, Еквадор, Колумбія, Перу і Чилі; аналогічний статус передбачений і в *Співдружності Незалежних Держав* (з 2005 його набув Туркменистан). Політико-правове становище асоційованого члена регулюється його угодами з організацією держав, причому асоційований член бере участь у роботі організації та її керівних органів, але з правом дорадчого голосу; як правило, він бере участь не в усіх, а лише в окремих заходах, зберігаючи з ряду питань особливу позицію.

В. І. Головченко

Ассер (Asser) Тобіас Міхель Карел (28.04.1838, Амстердам, Королівство Нідерланди — 29.07.1913, Гаага, Королівство Нідерланди) — нідерландський державний діяч і юрист, лауреат *Нобелівської премії миру* за 1911 спільно з А. Фрідом за роль у створенні Міжнародного третейського суду в Гаазі. Народився в родині потомствених юристів, проявив себе як здібний студент, перемігши на конкурсі робіт з твором про економічне поняття вартості, однак згодом відійшов від економіки і послідував сімейній традиції — вступив до амстердамського «Атенеума» (пізніше перетворений в університет). У 1860 отримав ступінь доктора і був призначений урядом членом Міжнародної комісії зі свободи судноплавства на Рейні. Так він придбав перший досвід у *міжнародному праві*. Лише недовгий час **А.** присвятив юридичній практиці, відвівши більшу частину свого життя викладанню, науці та політиці. У 1863 він прийняв пропозицію стати професором приватного права в «Атенеумі», потім у 1876, коли цей інститут став Університетом Амстердама, він залишився в якості професора міжнародного і комерційного права, поєднуючи це з приватною юридичною практикою.

А. вірив, що тяжби між державами можуть бути вирішені шляхом скликання міжнародних конференцій. Він переконав нідерландський уряд скликати низку конференцій європейських держав для кодифікації *міжнародного приватного права*. Перші дві були скликані в Гаазі в 1893 і 1894, результатом їх діяльності стало підписання договору, який набрав чинності в 1899 і прописував єдину міжнародну процедуру ведення процесів по цивільних позовах. Наступні конференції — в 1900 і 1904 — виробили міжнародні судові норми сімейного права, включаючи питання шлюбу, розлучення, опіки над неповнолітніми і т. д. В якості глави делегації Нідерландів на *Гаазьких конференціях миру 1899 та 1907*, **А.** відстоював принцип обов'язкового арбітражу як альтернативу збройному конфлікту. У 1900 він став членом Міжнародного третейського суду в Гаазі. Одним із перших важливих процесів став розгляд спору між США і Росією з приводу прав на рибальство в Беринговій протоці.

Академічні праці та міжнародна активність **А.** незабаром принесли йому широку популярність в юридичних колах. Цьому чимало сприяв той факт, що в 1869 він спільно з Г. Ролен-Жакмінсом (Бельгія) і Дж. Вестлейком (Велика Британія) заснував перший у своєму роді «Журнал міжнародного права та порівняльного законодавства» («Revue de Droit International et de Legislation Comparee»). Через чотири роки на запрошення Ролен-Жакмінса, **А.** взяв участь в невеликій конференції правознавців у Генті, що заснувала Інститут міжнародного права — організацію, яку він згодом очолив. Він також доклав чимало зусиль для створення Академії міжнародного права, яка була створена в Гаазі незабаром після його смерті — в 1923. **А.** був не тільки теоретиком, але і практиком міжнародних відносин. Він виконував обов'язки радника з правових питань при нідерландському МЗС в 1875; в 1893 став членом центрального адміністративного органу країни — Державної Ради; з 1898 виконував обов'язки президента Державної комісії з права; представляв Нідерланди на Гаазьких мирних конференціях в 1899 і 1907, відстоюючи ідею про необхідність обов'язкового арбітражу в сфері економіки; займав пост міністра без портфеля в уряді з 1904 і аж до самої смерті. Загалом, протягом 1875–1913 він брав участь у підготовці практично всіх *договорів міжнародних*, підписаних нідерландським урядом. Особливою заслугою вважається його дипломатичний успіх на міжнародній конференції 1888 в Стамбулі, де обговорювався нейтральний статус *Суецького каналу*. **А.** вдалося включити до складу комісії з Суецького каналу поряд з такими *великими державами* як Британія, Франція, Росія й Туреччина представників Іспанії та Нідерландів, гарантувавши, таким чином, участь у вирішенні цього важливого питання малих європейських держав. Дипломатичним успіхам **А.** багато в чому допомагало його вільне володіння іноземними мовами: німецькою, французькою і англійською.

П. В. Бовсунівський

Астаматій (Остаматенко) Остафій (? — 1678) — український державний діяч і *дипломат*; походив з грецької родини, що проживала на Поділлі; в 1654–56 за наказом гетьмана Б. *Хмельницького* організував митну службу Війська Запорозького, активно співпрацював із генеральним писарем І. *Виговським*, забезпечуючи його міжнародною інформацією; в 1675–78 був послом гетьманів П. *Дорошенка* і Ю. *Хмельницького* у Стамбулі; 1677 призначений наказним гетьманом, намагався відвоювати у поляків частину Правобережної України з центром у м. Немирів; після поразки турецького війська під Чигирином запідозрений у зраді й за наказом Ю. Хмельницького страчений.

В. І. Головченко

АТА книжка («Admission Temporaire — Temporary Admission») — міжнар. супровідний документ, який використовується для тимчасового ввезення деяких товарів (зразки, що мають ринкову собівартість; то-

вари, призначені для використання на виставках чи торгових ярмарках; професійне обладнання тощо). **АТА к.** дозволяє тимчасово ввезти товар на територію тієї чи іншої *держави* без надання застави для забезпечення митних та інших зборів, пов'язаних із митним очищенням. Строк дії **АТА к.** не перевищує один рік із дня її видачі. **АТА к.** видаються торг. палатами держав-учасниць Конвенції, які працюють під егідою Міжнародного бюро торгових палат (МБТП). Вимоги до оформлення **АТА к.** містяться в додатку до Митної конвенції про **АТА к.** для тимчасового ввезення товарів 1961. **АТА к.** складається з двох зелених обкладинок, між якими вставлені два жовтих, два білих та два синіх аркуші. Зелені обкладинки містять заг. відомості про **АТА к.** й заг. перелік вантажів; жовті аркуші призначені для тимчасового вивезення та зворотного ввезення вантажу (реімпорт); білі — для тимчасового ввезення й зворотного вивезення вантажу (реекспорт); сині — для контролю за транзитними перевезеннями вантажу.

О. М. Григоров

Атамбаєв Алмазбек Шаршенович (17.09.1956, с. Арашан Аламудунського району Чуйської області Киргизької РСР) — киргизький державний і політичний діяч, Президент Киргизстану з 1.12.2011; у 1980 закінчив Московський інститут управління за спеціальністю інженер-економіст, організатор управління виробництвом. У 1980–81 — інженер у Міністерстві зв'язку Киргизької РСР; у 1981–83 — головний інженер ДЕУ № 4; у 1983–87 працював на різних посадах в апараті Президії Верховної Ради Киргизької РСР. У 1987–89 — заступник голови Першотравневого райвиконкому м. Фрунзе; 1989–97 — директор науково-виробничої фірми «Форум»; 1997–99 — генеральний директор АТ «Киргизавтомаш»; 1999–2004 — голова ради директорів промислової групи (ПГ) «Форум»; 2004–05 — голова ради директорів корпорації «Киргизавтомаш» (кол. ПГ «Форум»). На початку 2004 увійшов до списку 100 найбагатших людей Киргизстану за версією громадсько-політичної газети «Фергана». Від 1993 — у великій політиці, голова Соціал-демократичної партії Киргизстану (до 1999); у лютому 1995 і березні 2000 — обирався депутатом Жогорку кенеш — парламенту Киргизької Республіки; кандидат на посаду президента Киргизької Республіки на виборах 29.10.2000, посів третє місце. Весною 2005 брав участь в подіях «тюльпанової революції», наслідком якої стала відставка першого президента Киргизстану — А. *Акаєва*. У вересні 2005 – квітні 2006 — міністр економічного розвитку, промисловості та торгівлі Киргизької Республіки. 21.04.2006 пішов у відставку на знак незгоди з курсом президента К. Бакієва на згортання політичних реформ. У 2006–27.03.2007 — співголова опозиційного руху «За реформи»; в березні–листопаді 2007 — прем'єр-міністр Киргизької Республіки; в листопаді 2007–квітні 2010 — знову в опозиції до президента Киргизстану К. Бакієва. На президентських виборах 23.07.2009 отримав понад 7 % голосів виборців, посів друге місце; один з активних учасників квітневих (2010) подій, що призвели до відсторонення Бакієва від посади *глави держави* і формування Тимчасового Уряду Киргизької Республіки. У квітні–липні 2010 — перший заступник голови Тимчасового Уряду Киргизької Республіки; в грудні 2010 обраний депутатом парламенту Киргизької Республіки; в грудні 2010–листопаді 2011 — прем'єр-міністр Киргизької Республіки. 30.10.2011 обраний Президентом Киргизької Республіки.

М. С. Дорошко

Ататюрк (Atatürk) Мустафа Кемаль (справжнє ім'я — Газі Мустафа Кемаль-паша, 19.05.1881, Салоніки, Османська імперія, нині — Грецька Республіка — 10.11.1938, Анкара, Турецька Республіка) — турецький громадсько-політичний і військовий діяч, народився в родині митника; закінчив Стамбульське військове училище (1902) і Академію генштабу (1905), де познайомився з ідеями *демократії* й свободи та створив патріотичне таємне товариство «Ватан» (Вітчизна), згодом приєднався до молодотурецького комітету «Єднання і прогрес» та взяв участь у революції 1908, у квітні 1909 очолив штаб «Армії дії» з придушення контрреволюційного заколоту султана, але невдовзі відійшов від молодотурецького руху й зосередився на військовій кар'єрі. Брав участь в *італійсько-турецькій війні 1911–12* і 2-й *Балканській війні*, 1913–15 — військовий *аташе* в Болгарії; під час *Першої світової війни* відзначився в обороні Дарданелл від десанту *Антанти* навесні-влітку 1915, за що 1.04.1916 отримав звання дивізійного генерала і титул паші. Після підписання *Мудроського перемир'я* був відряджений для контролю за демобілізацією 9-ї армії в Анатолії, по прибутті 19.05.1919 в Самсун заявив, що «незалежність народу буде врятована за волею й рішенням самого народу», й очолив патріотичний рух «Спілок захисту прав», спрямований проти планів розчленування країни переможцями у світовій війні; 23.04.1920 скликав у Анкарі Великі національні збори Туреччини (ВНЗТ), очолив обраний ними уряд і проголосив республіканську мету національно-визвольної революції, пізніше названої «кемалістською»; за організацію вирішальних перемог над грецькими інтервентами 1921 отримав звання маршала й титул «газі» (переможець). 29.10.1923–10.11.1938 — 1-й президент Турецької Республіки, спираючись на створену ним же у вересні 1923 Народно-республіканську партію й жорсткий авторитарний режим, здійснив серію фундаментальних модернізаційних реформ, які мали перетворити Туреччину на європеїзовану світську державу: ліквідація халіфату і скасування шаріатських судів, позбавлення ісламу статусу державної релігії й впровадження свободи совісті, жіноча емансипація й прийняття кодексів законів на засадах лаїцизму, ухвалення нового алфавіту й відміна титулів та введення прізвищ (24.11.1934 рішенням ВНЗТ отримав прізвище Ататюрк — «батько тюрків»), п'ятирічне планування індустріального розвитку й заохочення приватного підприємництва в сільському господарстві та ін. У *зовнішній політиці*, дотримуючись у цілому гасла «Мир у країні — мир в усьому світі», з огляду на обструкцію західних держав, спершу орієнтувався на більшовицьку Росію й СРСР: 7.10.1920 у Сивасі комісаром у закордонних справах кемалістського уряду А. Мухтар-беєм і уповноваженим Раднаркомом РСФРР у близькосхідних справах К. Радеком був укладений договір про взаємодію турецької націоналістичної та Червоної армії щодо операцій у Закавказзі, 16.03.1921 підписаний радянсько-турецький договір про дружбу і братерство, 21.01.1922 — аналогічний *українсько-турецький договір про дружбу і братерство 1922*, що сприяло перемозі «кемалістської революції» й міжнародному визнанню національної Турецької держави за *Лозаннським мирним договором 1923*; з поч. 1930-х ініціював диверсифікацію міжнародної діяльності: вступ Туреччини 1932 до *Ліги Націй*, приєднання 1934 до *Антанти балканської* і 1937 до *Антанти близькосхідної*, повернення контролю над чорноморськими протоками на *Монтрьо конференції 1936*.

Твори: Мустафа Кемаль. Путь новой Турции. Т.1–4. — М., 1929–1934; Ататюрк Мустафа Кемаль. Избранные произведения, речи, выступления. — М., 1966.

Літ.: Розалиев Ю. Н. Мустафа Кемаль Ататюрк // Вопросы истории. — 1995. — № 8; Шахинлер Ментер. Кемализм: зарождение, влияние, актуальность / Пер. с франц. — М., 1998; Пророченко Н. О. Туреччина: історія, культура, географія. — К.: «Світ знань», 2005.

В. І. Головченко

Аташе (з франц. attache — прикріплений) — посада або ранг дип. працівника. У міжнар. дип. практиці існують кілька категорій А.: 1) дипломатичні — дипломати-початківці, молодші дип. працівники центр. апарату *відомства закордонних справ* або *дипломатичного представництва*; 2) військові, військ.-мор., військ.-повітр. (див.: *Військовий аташе*) — представники військ. відомства акредитуючої д-ви (є одними із старших дип. агентів у дип. представництві); 3) спеціальні — представники різних відомств своєї д-ви (з питань культури, техніки, науки тощо), яким у країні перебування доручається вивчати питання за їхнім фахом та підтримувати й розвивати зв'язки між відп. відомствами направляючої та приймаючої д-в; 4) з питань преси (прес-аташе) — відповідальні працівники, які займаються в дип. представництвах питаннями преси та інформації. У практиці ряду країн є **А.** почесні — особи, які обрали дип. кар'єру, але ще не зараховані до штату й не отримують платню. Усі категорії **А.** входять до складу *дипломатичного корпусу*, мають заг.-визнаний міжнар.-прав. статус і користуються однаковими *дипломатичними привілеями та імунітетами. Законом України «Про дипломатичні ранги України» 2002* (ст. 1) **А.** визнано молодшим дип. рангом укр. дип. служби, а згідно зі ст. 12. *Закону України «Про дипломатичну службу» 2001* посада **А.** є первинною для дип. працівників у закорд. дип. установах України.

В. М. Матвієнко

Атлантизм — ідеологізована форма наукової концепції про наявність широкого кола фундаментальних спільних інтересів, єдиної системи соціальних норм, цінностей та інститутів, що об'єднують США та країни Західної Європи в єдиний цивілізаційний простір. Після *Другої світової війни* концепція атлантизму використовувалась, переважно в західноєвропейських країнах-членах *НАТО*, для обґрунтування практичної необхідності підтримання тісних союзницьких відносин зі США та визнання лідерства цієї країни в системі західних союзів.

А. А. Суботін

Атлантична Рада США (US Atlantic Council) — неурядова організація, яка ставить за мету поглиблення трансатлантичних зв'язків та розвиток Євроатлантичної спільноти. Створена у 1961 за ініціативи колишніх Держсекретарів США Д. *Ачесона* та К. Гертера. Основними завданнями Атлантичної Ради США є стимулювання політичного та суспільного діалогу між США та Західною Європою, проведення наукових досліджень та розробка рекомендацій державним та приватним організаціям, організація освітніх програм. До складу Атлантичної Ради входять представники політичної та наукової еліти, великого бізнесу.

С. П. Галака

Атлантична хартія — англо-американська декларація, підписана президентом США Ф. *Рузвельтом* і прем'єр-міністром Великої Британії В. *Черчіллем* на першій двосторонній нараді періоду *Другої світової війни*, що відбулась у бухті Арджентія (острів Ньюфаундленд), і оголошена для преси 14.08.1941. У декларації сформульовані основні принципи *зовнішньої політики* цих *держав* під час *війни* та бачення ними післявоєнного світу. Зокрема, йшлося про відмову від територіальних загарбань, остаточне знищення нацистської тиранії, визнання права народів обирати собі форму правління, рівні можливості у торгівлі і доступі до сировини, післявоєнне економічне співробітництво, відмову від застосування сили у міжнародних відносинах, роззброєння і створення системи загальної безпеки. Атлантична хартія, підписана США за умов їхнього формального *нейтралітету*, демонструвала готовність сторін до зміцнення співробітництва, хоча США відмовились від пропозиції Великої Британії зафіксувати в документі будь-які міжнародні зобов'язання сторін у майбутньому. Атлантичну хартію було схвалено на міжсоюзній конференції в Лондоні у вересні 1941, де до неї приєдналися СРСР і чотирнадцять інших країн, що знаходилися у стані війни з фашистським блоком. 24.09.1941 *посол* СРСР у Великій Британії І. *Майський* оголосив декларацію радянського уряду, в якій було висловлено згоду з основними принципами Атлантичної хартії. Вона носила політичний характер і не мала юридичної сили, однак відіграла значну роль у створенні *антигітлерівської коаліції* під час *Другої світової війни*.

І. С. Покровська

Атомна дипломатія — 1) сукупність методів *зовнішньої політики* США, що використовували атомну зброю як засіб тиску на інші держави. Атомну дипломатію породила монополія США на атомну зброю, які продемонстрували її руйнівні можливості, використавши проти Японії в серпні 1945. Після створення ядерної зброї СРСР 1949 роль атомної дипломатії у зовнішній політиці США поступово знижується. Атомна дипломатія стала однією з основ *«стримування» доктрини 1947*; 2) використання окремими державами або коаліціями держав атомної та ядерної зброї в якості фактору *міжнародної політики*, для здійснення тиску задля досягнення зовнішньополітичних цілей.

С. П. Галака

Аттила (Attila) (? — 453) — вождь гунів (434–53; до 445 правив спільно з братом Бледою, тоді, вбивши брата — самостійно); за часів його правління гунський союз племен з центром у Паннонії (сучасна Західна Угорщина, столиця — поблизу м. Токая) поширив свою владу на Схід — до Кавказу, на Захід — до Рейну, на Північ — до островів Данського архіпелагу, на Південь — за Дунай і досяг найбільшої могутності. 443, 447–48 здійснив ряд походів на територію Східної Римської імперії та Ірану, примусив імператора до сплати щорічної данини у розмірі 21 тис. фунтів золота. 451 розпочав похід у Галію, але, як вважає історична традиція, в битві на Каталаунських полях (тепер Шампань) був розбитий об'єднаною армією римлян, вестготів, франків, бургундів під командуванням римського полководця Ф. Аеція. У 452 гунські війська спустошили Північну Італію, захопивши Аквілею, Падую, Мілан, і підійшли до Рима, але після переговорів з папою Левом I Аттила не став захоплювати місто і обмежився викупом. 453 повернувся до Паннонії, де незабаром і помер, після чого гунська держава розпалась.

М. Ф. Котляр

Аугсбурзька ліга — коаліція європейських *держав*, створена 1686 для спільної протидії експансіоністській політиці Франції часів короля Людовіка XIV Бурбона («короля-сонце»). Протягом серії війн 1667–84 Франція здобула цілковиту перемогу над Іспанією та Голландією (яких підтримували Британія та Швеція), і за умовами Регенсбурзького миру 1684 отримала ряд західнонімецьких земель (включаючи Страсбург), частину Фландрії (Лілль) та Франш-Конте, після чого почала претендувати на Північну Італію, а сам Людовік XIV — на корону імператора «Священної Римської імперії». У цих умовах більшість європейських монархів почали шукати шляхів для обмеження претензій Людовіка XIV. З цією метою 1686 у м. Аугсбург (Баварія) за ініціативою штатгальтера Голландії Вільгельма Оранського була створена Аугсбурзька ліга — антифранцузька коаліція у складі «Священної Римської імперії германської нації», Іспанії, Голландії, Швеції та ряду дрібних німецьких князівств. 1688 до Аугсбурзької ліги приєдналася Англія, оскільки в цей час Вільгельм Оранський став англійським королем Вільгельмом III. Члени Аугсбурзької ліги домовились спільно виступити проти Франції в разі її нової *агресії*, що і сталося, коли 1688 Франція вдерлася у Пфальц. Війна Франції проти Аугсбурзької ліги тривала до 1697 і завершилась без переможців, *Рісвікським миром 1697*, ставши своєрідною прелюдією до всеєвропейської *Війни за іспанську спадщину 1701–14*, що завершилась для виснаженої Франції поразкою. Після підписання *Утрехтського миру 1713* та *Раштатського миру 1714* Аугсбурзька ліга фактично припинила існування.

В. А. Рубель

Аугсбурзький релігійний мир 1555 — укладений 25.09.1555 на засіданні німецького рейхстагу у м. Аугсбург; завершував *війни* католиків і протестантів у Німеччині доби Реформації. Він визнавав рівноправними християнами католиків і лютеран, але залишав поза законом цвінгліанців, кальвіністів та анабаптистів. За умовами миру право визначати релігію своїх підданих на підвладних їм територіях отримали провідники політичної влади, озвучивши даний принцип правовою формулою «Cuius regio, eius religio» («Чия влада, того й віра»). В результаті в Німеччині утворилися два угруповання князівств. Перше складали князівства, де владу зберегли католики (Баварія, Франконія, Прирейнські князівства, Ельзас тощо), а тому продовжували функціонувати всі органи католицької церкви, підпорядковані папському Святому престолу. Друге склали князівства, правителі яких прийняли протестантизм лютеранського типу (Пруссія, Бранденбург, Саксонія, Гессен, Брауншвейг, Пфальц, Вюртемберг тощо), і де всі місцеві лютеранські консисторії були підпорядковані князівській владі та фактично перетворилися на складову частину управлінських органів князівської адміністрації. Аугсбурзький релігійний мир оформив фактичний розпад *Священної Римської імперії* німецької нації та повний крах великодержавної політики імператора Карла V, спрямованої на створення світової католицької імперії Габсбургів. В результаті Карл V зрікся престолу, рештки його імперії були поділені між його братом австрійським імператором Фердинандом I та сином Карла V — іспанським королем Філіппом II. Для Німеччини наслідком Аугсбурзького релігійного миру стала поразка централізаторських тенденцій та посилення політичної роздробленості.

В. А. Рубель

Аудієнція дипломатична (з лат. audientia — слухання) — прийом главою *держави*, главою уряду, мін. зак. справ або іншим членом уряду дип. представника. Залежно від місцевих протокольних правил, класу дип. представника й характеру аудієнції, без протокольних церемоній або в урочистій обстановці відбувається прийом главою д-ви інозем. дип. представника, який вручає свої *вірчі грамоти*.

Т. І. Шинкаренко

Аун Сан Су Чжі (19.06.1945, Рангун, Британська Бірма) — громадсько-політичний діяч, лауреат *Нобелівської премії миру* за 1991; народилася в родині лідера бірманського національно-визвольного руху — комуніста Аун Сана (1915–47); після вбивства батька 19.07.1947 правими змовниками виховувалася мамою — відомим політиком Жин Чжі; коли та була призначена послом в Індію, продовжила свою освіту в Нью-Делі, закінчила коледж у 1964; в 1969 отримала ступінь бакалавра в області філософії, політики й економіки в Коледжі Санкт-Х'ю Оксфордського університету, після чого працювала в *ООН*; в 1985 отримала докторський ступінь у Школі східних та африканських досліджень Лондонського університету. В 1988 повернулася на батьківщину, де згодом очолила демократично-ліберальний рух і заснувала партію «Національна ліга за демократію» на засадах вчення про ненасильство Махатми Ганді, але 20.07.1989 опинилася під домашнім арештом. Хоча на парламентських виборах 1990 «Національна ліга за демократію» здобула 80 % мандатів, військові скасували результати перегонів, попередньо заборонивши Аун Сан Су Чжі виставляти свою кандидатуру й залишивши її під домашнім арештом; тоді ж була нагороджена *Європейським парламентом* Премією імені Сахарова, а роком пізніше — Нобелівською премією миру. Лише 13.11.2010, за посередництва *Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна*, уряд погодився звільнити Аун Сан Су Чжі; на довиборах у парламент 1.04.2012 здобула переконливу перемогу й очолила опозицію в нижній Палаті представників.

Літ.: Stewart, Whitney. Aung San Suu Kyi: fearless voice of Burma. — N. Y.: Twenty-First Century Books, 1997.

В. І. Головченко

Ауссем Володимир Християнович (14.07.1879, м. Орел, Російська імперія — 1936, Ленінград, СРСР) — радянський громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*, народився в родині фламандського емігранта, що дослужився до дворянського титулу дійсного статського радника; закінчив Орловський кадетський корпус; член РСДРП з 1899; 1917 вступив до РСДРП(б); у грудні 1917–квітні 1918 — член Народного Секретаріату, народний секретар фінансів; делегат I з'їзду КП(б)У; з вересня 1918 — член Всеукраїнського ВРК, командир 2-ї Української радянської дивізії, з грудня 1918 одночасно — начальник штабу РВР Червоної армії України. 1921 — член дипломатичної місії УСРР при уряді РСФРР, тоді ж відряджений політбюро ЦК КП(б)У повноважним представником УСРР до Німеччини; завдяки його зусиллям повпредство УСРР зайняло будинок місії УНР, куплений за часів П. *Скоропадського* Українською Державою. У травні 1922 брав участь у переговорах, які вів представник НКЗС РФСРР М. *Литвинов* з міністром закордонних справ Німеччини щодо поширення дії *Рапалльського договору 1922* на Україну і закавказькі республіки; висунув вимогу, щоб Німеччина заплатила 400 млн марок, які вона заборгувала Українській Державі. Німецька сторона заявила, що ця вимога не відповідає Рапалльському договору, який скасував взаємні фінансові претензії обох сторін, повпреда УСРР за надто «самостійницьку» позицію було відкликано. 1923 повернувся до Берліна і після злиття у серпні 1923 консулатів і дипломатичних служб УСРР з апаратом союзного НКЗС знову очолив українську місію в Берліні, 1924–25 працював повпредом УСРР в Австрії. По поверненні отримав призначення на посаду голови ВРНГ УСРР, але невдовзі через непримиренну опозицію до сталінського курсу на згортання внутріпартійної демократії, був виключений з ВКП(б), засланий до м. Армавір, 1929 заарештований і засланий до Казахстану на 3 роки, 1933 вдруге заарештований і засланий на 3 роки до Астрахані. Після звільнення вибув до Ленінграда, покінчив життя самогубством. Реабілітований згідно указу Президії Верховної ради СРСР від 16.01.1989.

Дорошко М. С.

Афанасьєв Георгій Омелянович (1848, м. Одеса, Російська імперія — 1925, Белград, Королівство сербів, хорватів і словенців) — український державний діяч; до *Першої світової війни* працював приват-доцентом на кафедрі всесвітньої історії Новоросійського університету в Одесі, але був звільнений за опозиційну ліберальну діяльність; за політичними переконаннями був близьким до правого крила Конституційно-демократичної партії. Після Лютневої революції 1917 працював директором Товариства взаємного кредиту, керуючим київським відділенням Державного банку, у березні 1918 зблизився з опозиційною Центральній Раді Українською Народною Громадою П. *Скоропадського* і взяв участь у її фінансуванні. 3.05.1918 увійшов до складу гетьманського уряду в якості державного контролера, наглядові котрого підлягала вся господарська діяльність державних установ і кредитові операції банків. 14.11.-14.12.1918 — міністр закордонних справ Української Держави, виступав за *федерацію* з майбутньою небільшовицькою Росією і зближення з *Антантою*; 16.11.1918 надіслав телеграму головкому Добровольчої армії генералу А. Денікіну, в якій заявив, що «українські сили в порозумінні з Доном і паралельно з Добровольчою армією направляються на боротьбу з більшовиками і на відновлення єдності Росії», одночасно повідомив країни Антанти про склад нового гетьманського уряду С. Гербеля та його мету — відновлення єдиної Росії на федеративних засадах, зі збереженням за Україною всіх правових гарантій її державної й національно-культурної самобутності і, головним чином, зі збереженням і зміцненням державного правопорядку в Україні. Проте військові успіхи Директорії звели нанівець усі його спроби врятувати режим П. Скоропадського шляхом отримання допомоги від Антанти та білої Росії; після складання повноважень Радою міністрів Української Держави зі вступом військ УНР до Києва 14.12.1918 безперешкодно виїхав на еміграцію.

В. М. Матвієнко

Афгансько-російський договір 1921 підписаний 28.02.1921 в Москві між РСФРР та Афганістаном (набув чинності 14.09.1921). Сторони взаємно визнавали незалежність одна одної, зобов'язувалися її поважати, підтверджували встановлення в 1919 *дипломатичних відносин*. Сторони зобов'язалися не укладати з *третіми державами* військ. чи політ. угоди, які могли б спричинити шкоду одній зі сторін дог-ру. Росія надала Афганістану право на вільний і необмежений транзит через свою територію товарів, закуплених як у Росії, так і в третіх країнах; погодилась надати Афганістану грошову та іншу матеріал. допомогу, зокрема поставити Афганістану літаки та створити там авіаційну школу, передати 5 тис. гвинтівок із необхідним запасом патронів, побудувати завод з вир-ва бездимного пороху, поставити обладнання для телеграфної лінії Кушка—Герат—Кандагар—Кабул, відрядити до Афганістану фахівців у різних галузях, а також надати безоплатну позику в розмірі 1 млн руб. золотом. А.-р. д. був першим рівноправним дог-ром, що Афганістан уклав із *великою державою*, і тому мав велике значення для всіх країн Сходу, запроваджуючи в їхню дип. практику принципи рівноправності у відносинах із розвиненими країнами. Взяті на себе зобов'язання російський, а згодом рад., уряд повністю виконав до кінця 1923, що відіграло суттєву роль у захисті Афганістаном своєї незалежності.

І. Д. Коміренко

Афінський саміт ЄС 2003 — зустріч *Європейської ради* 16–17.04.2003 в столиці Греції. На саміті обговорювались проблеми реформування владних інститутів *Європейського Союзу (ЄС)*, проект Конституції ЄС, участі ЄС у повоєнному врегулюванні в Іраку. У рамках саміту підписано договір про приєднання 10 країн (Польщі, Чехії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Латвії, Литви, Естонії, Республіки Кіпр та Мальти) до ЄС. Договір мав набути чинності після ратифікації його як у країнах-членах, так і в країнах-кандидатах. Датою офіц. приєднання нових членів до ЄС було визначено 1.05.2004. Під час саміту відбувалась Європейська конференція за участю представників країн Балканського півова, України, Росії, Молдови, Туреччини, Болгарії та Румунії з метою обговорення подальших напрямів співпраці ЄС із цими країнами.

В. В. Копійка

Афінські союзи — військ.-політ. об'єднання міст-держав у Стародавній Греції. Існувало два А. с. 1-й Афінський мор. союз — 477–04 до н. е. (див.: *Делоський союз*). 2-й Афінський мор. союз створений 378 до н. е. з метою об'єднання грец. міст та поновлення гегемонії Афін після завершення *Пелопоннеської війни 431–404 до н. е.* Війна мала спустошливі наслідки та призвела до екон. занепаду еллінських міст і їхньої політ. дезінтеграції, що ускладнювало спробу Афін відновити військ.-політ. об'єднання. Створення Афінського мор. союзу не було підтри-

мано Спартою, яка у свою чергу очолила *Пелопоннеську лігу.* Одночасно претензії на гегемонію висунули й Фіви, які утворили Беотійську федерат. д-ву. У ході Беотійської війни 378–62 до н. е. Афіни підтримали Беотійську державу в її б-бі проти Спарти й Пелопоннеської ліги. Флот Афінського мор. союзу завдав спартанському флотові кілька поразок, але слабкість фінанс. положення Афін спонукала союз піти на сепаратні мирні переговори зі Спартою. За посередництва Персії (371 до н. е.) у Спарті було укладено мирний договір між Афінським мор. союзом і Пелопоннеською лігою, що припиняв війну між ними. За умовами миру майже всі грец. міста отримали права обмеженого самоуправління, що означало фактичний розпуск 2-го Афінського мор. союзу. Після перемоги фіванського війська над військами Спарти при Левктрах (371 до н. е.) і розпаду Пелопоннеської ліги Афіни утворили новий союз разом зі Спартою та Мантінеєю проти Беотійської держави, внаслідок чого Афінський мор. союз формально припинив існування. Конфлікт між Афінами, Фівами та Спартою, що продовжувався, призвів до остаточного занепаду Спарти й Фів і спричинив глибоку кризу в Греції в сер. IV ст. до н. е., якою скористалася Македонія для підкорення грец. міст-держав.

О. А. Борділовська

Афразія — геополітичний регіон, простір генезису ісламської цивілізації, що включає Аравійський півострів, Малу Азію, Передню Азію, Іранське нагір'я, а також Сомалі та Судан. Виокремлюється О. Шпенглером, А. Дж. Тойнбі, Л. М. Гумільовим та ін., які брали до уваги, що ландшафти Близького Сходу, включно з Малою Азією і Північною Африкою, схожі один на одного, тоді як Північна Африка відокремлена від решти континенту — Чорної Африки біосферним кордоном — Сахарою. Регіон сполучений степовими комунікаціями. Згідно з А. Тойнбі, територія афразійського степу простягається від західного узбережжя Перської затоки до східного узбережжя Атлантичного океану і від південних підступів Іранського нагір'я, Анатолії, Сирії і Північно-Західної Африки до північних відрогів Еменської височини та Абіссінії і північної лісової зони Тропічної Африки. У районі Кавказьких гір і Каспію Афразія стикається з Євразією. Тойнбі вважає, що природні умови Євразійського і Афразійського степу зумовлюють подобу людських суспільств, що виникли на цих територіях. Для обох регіонів характерний номадизм. За оцінками Л. Гумільова, А. — середземноморський басейн, що включає Близький Схід і Африку на північ від Сахари. Народи, що населяли А., завжди становили особливу цілісність, пов'язану культурними, економічними та політичними зв'язками. Іноді ця цілісність захоплювала південну частину Європейського п-ва — Іспанію, а іноді відступала на південний схід від Середземного моря. Цей регіон є ядром арабо-мусульманського світу й охоплює основні історичні території Візантійської імперії, Арабського халіфату і *Османської імперії.* С. Хатунцев включає в регіон А. Магриб, Єгипет, Іран і Аравійський півострів. С. Переслегін зазначає, що нині А. не тільки досягла своїх природних меж (Інд, Ніл, Південне узбережжя Чорного, Каспійського, Мармурового морів), а й проникла на територію геополітичної Європи, закріпившись у зоні проток і встановивши контроль над Північною Африкою.

М. А. Шепелєв

Африканська хартія прав людини і народів (Банжульська хартія) 1981 — *договір міжнародний багатосторонній з прав людини,* укладений у м. Банжул (Гамбія), прийнятий на 18-й конференції *глав держав* та *глав урядів* членів *Організації африканської єдності.* Набрала чинності 21.10.1986, коли її ратифікували 25 держав-учасниць ОАЄ (на 1.01.2013 це зробили всі члени *Африканського Союзу*). Хартія є першим загальноафриканським міжнародним договором з прав людини та єдиним існуючим міжнародно-правовим актом, містить одночасно перелік усіх трьох поколінь прав людини: громадянських і політичних прав; економічних, соціальних і культурних прав; колективних прав. Статті глави першої, що присвячена правам людини і народів, містять такий перелік прав людини: заборона дискримінації (ст. 2); право на рівний захист законом (ст. 3); право на повагу до життя і особисту недоторканність (ст. 4); право на повагу гідності і на визнання правосуб'єктності людини (ст. 5); право на свободу і особисту недоторканність (ст. 6); право на розгляд справи компетентними національними органами (ст. 6); свобода совісті, вибору професії і вільного виконання релігійних обрядів (ст. 8); право отримувати інформацію (п. 1 ст. 9), право виражати і поширювати свою думку (п. 2 ст. 9); право на свободу асоціацій (ст. 10); право вільно збиратися з іншими людьми (ст. 11); право на свободу пересування і вибору місця проживання на території держави (п. 1 ст. 12), право залишати будь-яку країну, включаючи свою власну, і повертатися до своєї країни (п. 2 ст. 12), право у разі переслідування шукати притулку і отримувати його в інших країнах (п. 3 ст. 12), заборона масової висилки осіб, що не є громадянами (п. 5 ст. 12); право громадянина вільно брати участь в управлінні своєю країною (п. 1 ст. 13), право рівного доступу до державної служби в своїй країні (п. 2 ст. 13), право доступу до суспільних фондів і послуг (п. 3 ст. 13); право на власність (ст. 14); право на працю на справедливих і задовільних умовах і рівну плату за рівну працю (ст. 15); право на максимально можливий рівень фізичного і психічного здоров'я (ст. 16); право на освіту (п. 1 ст. 17), право вільно брати участь в культурному житті свого суспільства (п. 2 ст. 17), обов'язок держави про розвиток і охорону моральних і традиційних цінностей, визнаних суспільством (п. 3 ст. 17); визнання родини природним осередком і основою суспільства (п. 1 ст. 18), ліквідацію будь-якої дискримінації щодо жінок та захист прав матері і дитини (п. 3 ст. 17), право осіб похилого віку та немічних на особливі заходи захисту (п. 4 ст. 17).

Поряд з індивідуальними правами людини Хартія містить колективні права народів (ст. ст. 19–26): право народів на рівність та рівні права (ст. 19); право народів на існування і самовизначення (п. 1 ст. 20), право народів на допомогу з боку держав — учасниць цієї Хартії в своїй визвольній боротьбі проти іноземного панування (п. 3 ст. 20); право народів вільно розпоряджатися своїм національним багатством і природними ресурсами (п.п. 1–5 ст. 21); право народів на власний економічний, соціальний і культурний розвиток (п. 1 ст. 22); право народів на розвиток (п. 2 ст. 22); право народів на національну і міжнародну безпеку і мир (п. 1 ст. 23; право народів на загальний задовільний рівень навколишнього середовища (ст. 24). Стаття 20 наголошує, що всі народи мають право на існування та «незаперечне і невід'ємне» право на самовизначення. Вони вільно визначають свій політичний статус і здійснюють свій економічний і соціальний розвиток відповідно до *політики,* яку вони вільно обрали. Важливими положеннями Хартії є норми пунктів 2 і 3 ст. 20: «Колоніальні або пригноблювані народи мають право на звільнення від ярма панування будь-якими засобами, визнаними міжнародним співтовариством. Усі народи мають право на допомогу з боку держав — учасниць цієї Хартії у своїй визвольній боротьбі проти іноземного панування, будь воно політичним, економічним або культурним». Стаття 21 проголошує, що всі народи мають право вільно розпоряджатися своїм національним багатством і природними ресурсами виключно на користь народу для зміцнення африканської єдності і солідарності. Особливо підкреслюється, що вільне розпорядження національним багатством і природними ресурсами здійснюється без шкоди для зобов'язання розвитку міжнародного економічного співробітництва, заснованого на взаємній повазі, справедливому обміні і принципах міжнародного права. Стаття 22 визнає права всіх народів на їхній економічний, соціальний і культурний розвиток з належною повагою до їхніх свободи і самобутності і в рівному доступі до загальної спадщини людства. Стаття 23 (1) передбачає: «...Всі народи мають право на національний та міжнародний мир та безпеку». Стаття 24 проголошує право всіх народів на загальне задовільне навколишнє середовище, сприятливе для їхнього розвитку.

Варто звернути увагу на те, що незважаючи на ретельне висвітлення прав народів, творці Хартії ухилилися від визначення терміна «народ». Аналіз положень Хартії свідчить про те, що останній може тлумачитись і як народ певної країни, і як народ, який мешкає на території декількох країн, і як держава, що уособлює народ, який складається з багатьох національностей. При цьому практика свідчить, що право народів на самовизначення — основний принцип розбудови незалежних країн в Африці — інтерпретується у сенсі права незалежних держав, а не народів чи *націй* (рішення Африканської комісії з прав людини і народів у справі «Katangese Peoples' Congress v. Zaire»).

Комісія пояснила, що взагалі поняття «народ» та зміст права народу на самовизначення є дискусійним, і підкреслила, що заявник вимагає не права на самовизначення всього народу Заїру, а лише катангійців. Комісія постановила про необхідність підтримки уряду Заїру як члена ОАЄ та учасниці Хартії, підкресливши, що народ Катанги має обрати такий варіант самовизначення, який не суперечить *суверенітету* і територіальній цілісності Заїру.

У розділі II частини I Хартії окремо закріплені деталізовані обов'язки осіб перед своєю родиною і суспільством, державою, іншими законно визнаними суспільствами і міжнародним співтовариством. Визначено три основних принципи, покладених в основу таких прав. Перший — кожна особа має обов'язки щодо своєї родини, суспільства, держави та інших визнаних національних та міжнародних спільнот. Другий — права кожного індивіда мають бути здійснені з урахуванням інтересів інших осіб, колективної безпеки, моралі та загальних інтересів. Третій — кожен зобов'язаний поважати та сприймати інших без дискримінації, виявляти взаємну повагу та терпимість. Визнаючи, що головне завдання полягає не стільки в проголошенні окремих прав і обов'язків, скільки в практичній їх реалізації, ст. 1 Хартії зобов'язує держави визнавати права, обов'язки і свободи, проголошені в ній, і вживати законодавчих або інших заходів для їх здійснення.

В. В. Мицик

Африканський банк розвитку (African Development Bank), **АфБР** (AfDB) — регіональний банк розвитку, складова частина міжнародної системи фінансування розвитку, створений 4.08.1963 на основі резолюції Конференції народів Африки в Тунісі 1960. Членами АфБР є 77 країн: 53 — регіональні країни, 24 — нерегіональні країни-члени. Штаб-квартира знаходиться в м. Туніс (Туніс). Президент — Дональд Каберука (Donald Kaberuka). Статутний капітал АфБР поділяється на сплачену та гарантійну частини й на початок 2012 становив 36,8 млрд дол. Найбільшими регіональними акціонерами є Нігерія (9,266 %) та Єгипет (5,351 %). Найбільшими нерегіональними акціонерами є США (6,847 %), Японія (5,650 %) і Німеччина (4,261 %). Як і в інших регіональних банках розвитку, в АфБР застосовується система «зваженого голосування». Кожна країна-член має 625 базисних голосів плюс додаткові голоси з розрахунку один за кожну акцію в капіталі АфБР. Країни-члени регіону мають 59,35 % від загальної кількості голосів, нерегіональні члени — 40,65 %. Кожна країна-член АфБР має свою квоту, первісний розмір якої визначається рішенням Адміністративної ради банку. Обов'язковою умовою при будь-яких змінах розміру капіталу АфБР є збереження незмінної пропорції між сукупним капіталом африканських і неафриканських країн. Ресурси АфБР поділяються на звичайні ресурси та спец. фонди. Звичайні ресурси включають: передплатну частину статутного капіталу; прибутки від кредитної діяльності АфБР; кошти, запозичені на міжнародних ринках капіталу. Основні цілі діяльності АфБР — подолання бідності, скорочення відсталості від розвинених країн, забезпечення сталого розвитку на континенті. Основні види операцій АфБР — надання кредитів, інвестиції в акціонерні капітали підприємств, надання гарантій, техн. допомога. АфБР здійснює кредитування за наступними напрямами: кредити державному сектору терміном до 20 років із пільговим періодом не більше 5 років; кредитні лінії, забезпечені державними гарантіями, строком до 14 років із пільговим періодом не більше 4 років; кредити приватному сектору від 5 до 15 років із пільговим періодом 1–3 роки. АфБР застосовує плаваючу ставку позичкового відсотка, що базується на 6-міс. ставці *ЛІБОР*, із фіксованим спредом. Ці кредити переважно надаються державному сектору. Основними напрямами діяльності АфБР є: фінансування регіональних транскордонних проектів розвитку й безприбуткових проектів у соціальній фері (забезпечення розвитку людських ресурсів, охорони здоров'я, включаючи питання планування сім'ї, контролю над різного роду захворюваннями); участь в угодах, що реалізуються за схемою «будівництво — експлуатація — передача іншому власникові», зокрема при спорудженні платних автодоріг й електростанцій; надання допомоги сільському господарству (включаючи будування місцевих доріг, зрошувальних систем, розвиток с.-г. підприємств). Окрім того, до сфер діяльності АфБР належать: розробка стратегії розвитку економіки африканських країн, надання фінансової і технічної допомоги при виборі об'єктів для фінансування та підготовці проектно-кошторисної документації з даних проектів, надання на пільгових умовах ноу-хау, здійснення операцій зі зниження боргових зобов'язань африканських країн. За період 1967–2012 АфБР здійснив фінансування на загальну суму 104 млрд дол. США.

В. В. Батрименко

Африканський Союз (African Union) — найбільша міждержавна організація в Африці, створена 9.07.2002, коли на саміті *Організації Африканської Єдності (ОАЄ)*, що проходив у південноафриканському місті Дурбані, було офіційно оголошено про припинення її існування і створення натомість **А. С.** Ще 9.09.1999 на надзвичайній сесії ОАЄ в Сірті (Лівія) глави держав та урядів країн-членів схвалили декларацію, яка закликала до заснування **А. С.** задля поглиблення процесу *інтеграції міжнародної* на континенті та знаходження адекватних відповідей регіону на виклики всеохоплюючого процесу *глобалізації* (посилення здатності континенту відігравати повноправну роль у глобальній економіці); на Ломейському саміті ОАЄ (Того, 2000) було прийнято Конституційний акт Африканського Союзу; на саміті ОАЄ в Лусаці (Замбія, 2001) було накреслено шляхи імплементації домовленостей про створення АС та прийнято в якості головної програми Союзу план соціально-економічного розвитку континенту *«Нове партнерство для розвитку Африки»*. Саміт ОАЄ в Дурбані започаткував діяльність **А. С.**, скликав першу асамблею голів держав та урядів **А. С.**

У ході підготовки та реалізації плану створення **А. С.** загалом було визначено, що він має будуватися за зразком *Європейського Союзу* і не повинен мати вад свого попередника — ОАЄ. Перед **А. С.** ставиться завдання створення умов для соціально-економічного розвитку Африки, вирішення існуючих конфліктів та зміцнення миру і безпеки на континенті. До **А. С.** станом на 1.01.2013 входять 54 держави-члени (53 колишні учасники ОАЄ, включно із САДР (див.: *Західної Сахари проблема*), а також Республіка Південний Судан, прийнята 28.07.2011, на двадцятий день після проголошення незалежності). На своєму останньому засіданні в липні 2002 Асамблея ОАЄ розглянула рекомендації, підготовлені міністрами закордонних справ, щодо структури **А. С.** й практичних аспектів реалізації плану соціально-економічного відродження Африки. Вищим органом **А. С.** визначено Асамблею глав держав і урядів з періодичністю зустрічей не рідше одного разу на рік. Першим її головою став президент ПАР Т. *Мбекі*. Міністри закордонних справ входять до складу Виконавчої ради, підзвітної Асамблеї. Основними органами **А. С.** також є: Комітет постійних представників, що складається з постійних представників країн-членів Союзу (відповідальний за підготовку роботи Виконавчої ради), і Комісія, що виконує роль секретаріату і складається з голови (з 15.10.2012 — екс-міністр внутрішніх справ ПАР Н. Дламіні-Зума, перша жінка на цій посаді), його заступника та восьми комісарів. Важливу роль покликана відігравати Рада миру і безпеки, що складається з обраних представників 15-ти країн. У рамках Ради, яку порівнюють з *Радою Безпеки ООН*, передбачено механізм раннього запобігання загрозам безпеці континенту. Цей орган, у свою чергу, повинен сприяти створенню власних африканських миротворчих сил — Африканських сил допомоги та Військово-штабного комітету. Передбачається, що **А. С.** матиме право втручатися у розв'язання конфліктів, особливо в разі *геноциду*, тоді як ОАЄ наполягала на *суверенітеті* держав, які входили до неї.

У подальшому були засновані Панафриканський парламент (2004, 265 депутатів), Верховний суд, Економічна, соціальна і культурна ради. Фінансовими органами АС визначено Африканський центральний банк (планується створити до 2028), Африканський валютний фонд і Африканський інвестиційний банк. Розглядається можливість переходу членів Союзу на єдину африканську *валюту* (до 2023). Перед **А. С.** наразі стоять надзвичайно складні завдання, адже ця організація, за задумом творців, має відразу об'єднати 54 держави зі слабкою економікою (більше того — в економічному плані країни континенту є конкурентами), різними культурами та часто протилежними інтересами. Штаб-квартира АС залишається в м. Аддис-Абеба (столиця Федеративної Демократичної Республіки Ефіопія), де розміщувалася ОАЄ.

В. М. Матвієнко

Африканський суд прав людини і народів — регіональний суд з *прав людини*, заснований відповідно до Протоколу до *Африканської хартії прав людини і народів 1998* у рамках *Організації африканської єдності (ОАЄ)*. Протокол набрав чинності у 2004 після його *ратифікації* п'ятнадцятою державою-членом *Африканського Союзу* — правонаступника ОАЄ. Причиною створення Суду за зразком міжамериканського та *Європейського судів з прав людини* було усвідомлення недостатньої ефективності Африканської комісії з прав людини і народів. На 1.03.2013 Протокол про створення Суду ратифікували 26 держав. Суд має юрисдикцію щодо всіх справ і спорів, що йому передаються, стосовно тлумачення та застосування Африканської хартії прав людини і народів, Протоколу до неї і інших документів прав людини, ратифікованих відповідними зацікавленими державами. Суд самостійно вирішує питання про підсудність йому певної справи. Згідно з Протоколом (ст. 5) та Правилами Суду (правило 33) Суд може розглядати скарги та/або заяви, що передаються йому Африканською комісією з прав людини і народів або державами-учасницями Протоколу чи африканськими міжурядовими організаціями, визнаними Африканським Союзом. Безпосередньо порушувати справи у Суді також можуть неурядові організації, що мають статус спостерігача в Африканській комісії прав людини і народів, а також індивіди з держав, які зробили декларацію про прийняття юрисдикції Суду. Станом на 1.03.2013 таких держав лише шість (Буркіна-Фасо, Гана, Малаві, Малі, Руанда і Танзанія).

Суд складається з 11 суддів — громадян держав-членів Африканського Союзу, які обираються строком на шість років або чотири роки з можливістю одного переобрання. Перші судді були обрані у січні 2006. Судді обирають серед себе голову та віце-голову суду на дворічний термін (з можливістю одного переобрання). Лише Голова Суду працює на постійній основі. У виконанні його повноважень Голові Суду допомагає Секретар Суду. Суд офіційно розпочав свою діяльність у Аддис-Абебі (Ефіопія) у листопаді 2006, а у серпні 2007 переніс свою штаб-квартиру до Аруші (Танзанія). У 2006–08 Суд вирішував переважно робочі та адміністративні питання, зокрема розвивав структуру Секретаріату Суду, готував свій бюджет та Тимчасові правила процедури, що були схвалені у 2008. Протягом 2008–10 відбувалася робота з узгодження порядку діяльності Суду та Африканської комісії з прав людини і народів, яка завершилася у квітні 2010. У червні того ж року Суд затвердив остаточну редакцію своїх Правил.

Суд постановив своє перше рішення у 2009 у справі, порушеній у серпні 2008 (Йогогомбає проти Сенегалу). Станом на 1.01.2013 Суд отримав понад двадцять заяв та три прохання про надання консультативного висновку. На основі Протоколу, прийнятого у рамках Африканського Союзу 2008 у Шарм-аль-Шейху (Єгипет), Африканський суд прав людини і народів має бути об'єднаний з Африканським судом (судовим органом Африканського Союзу, створеним для розгляду міждержавних спорів згідно з протоколом, який був прийнятий у 2003 та набрав чинності у 2009) у єдиний судовий орган — Африканський суд справедливості та прав людини (англ. African Court of Justice and Human Rights). Тим же протоколом, який має набрати чинності після 15 ратифікацій, буде затверджено Статут цього об'єднаного міжнародного суду.

В. В. Мицик, М. М. Гнатовський

Афро-малагасійський союз — див. *Спільна афро-малагасійська організація.*

Ахалтекінська експедиція 1880-81 — другий з походів російських військ у Закаспій, був споряджений після невдачі першої експедиції 1879. Метою експедиції було закріпити за Російською імперією Ахалтекінської оази (Туркменія) та перешкодити просуванню англійців на північ з Афганістану. 12.01.1881 російські війська генерала М. Д. Скобелєва взяли укріплення Геок-Тепе (45 км на північний захід від Ашхабада), в травні 1881 Росія встановила контроль над Ахалтекінською оазою. Остаточне приєднання Туркменії до Росії було оформлене 6.03.1884, коли російські війська зайняли Мерв та вийшли до кордонів Афганістану. Ці дії Росії призвели до англійсько-російського збройного конфлікту в Туркменії в березні 1885 й укладення в серпні 1885 другої англійсько-російської угоди про центральну Азію, яка вперше визначили афгансько-російський кордон.

М. Г. Капітоненко

Ахейська війна 147–46 до н. е. (Битва при Коринфі, Битва при Левкопетрі) – *війна* між Римом і *Ахейським союзом*, що закінчилася повним підпорядкуванням Еллади Давньому Риму. Через два роки після розгрому та поглинення Римом Македонії проти римлян виступив Ахейський союз, невдоволений тим, що Рим підтримав Спарту. Центром опору Ахейського союзу стало місто Коринф, за іменем якого іноді також називають цю війну (щоправда, відоміша *Коринфська війна 395–87 до н. е.*). На *Коринфському конгресі* союзні міста одностайно ухвалили зброєю боронити свої права. Завзяття виявилося таким великим, що навіть було даровано свободу невільникам: ахейці відпустили на волю і зарахували в армію 12 тисяч рабів. *Громадян* закликали робити внески в союзну скарбницю для ведення війни. Хоча виступ ахейців проти римлян викликав співчуття народу в багатьох полісах, що не входили в Ахейський союз, але жоден з них не зважився до них приєднатися. Одні ж ахейці не могли витримати війни з Римом. Незабаром консул Луцій Меммій розбив ахейські війська у двох битвах, коло Фермопіл та на Істмі. Коринф було вщент зруйновано і спалено 146 до н. е., а дорогоцінності і мистецькі твори переможці вивезли до Італії. Зруйновані були й інші ахейські міста. Безліч жителів було продано в неволю і вивезено до Риму. Ахейський союз було розпущено, його міста мусили заплатити *контрибуції*, проводирів покарано смертю. Були розпущені взагалі усі грецькі союзи полісів, усюди була відновлена влада олігархів. Еллінські міста остаточно втратили свою незалежність і були підпорядковані уряду римської провінції Македонії, а пізніше з них створили дві нові римські провінції — Ахея та Епір. Хоча поліси й зберегли певне внутрішнє самоврядування, але давнього значення Греція вже не повернула. Безперервні війни, утримання римської армії, контрибуція і «добровільні» подарунки Риму остаточно розорили широкі шари демосу в грецьких містах. Всі античні автори свідчать про зубожіння, знелюднення і запустіння Еллади в II—I ст. до н. е. Вичерпалися суспільні доходи міст. Заборгованість міст приватним особам, нестача продовольства і голод стали частими явищами в Греції. Рівень життя пересічних громадян різко знизився. Однак рабовласницька аристократія, лихварі і землевласники зі встановленням римського панування зміцнили своє положення і забезпечили своє майно від посягань демосу. Римське панування в Македонії і Греції, очевидно, супроводжувалося посиленням експлуатації рабів. Про це можна стверджувати на підставі повідомлень древніх авторів, що стосуються масових виступів рабів. Особливо можна відмітити повстання рабів на Лаврійських копальнях в Аттиці. Раби перебили варту, захопили акрополь на мисі Суній і якийсь час трималися на території Аттики, доки не були розгромлені римлянами.

С. О. Божко

Ахейський союз — об'єднання давньогрецьких міст-держав Пелопоннесу, створене близько 280 до н. е., являв собою новий тип міждержавних утворень, що став характерним для Стародавньої Греції епохи еллінізму. На відміну від союзів класичної доби, *симахій*, Ахейський союз був рівноправним, фактично федеративним об'єднанням. Верховна влада належала загальним зборам громадян, що проводилися двічі на рік, і раді союзників. Союз охоплював більшу частину Пелопоннесу, а також великі міста Коринф та Мегару. Період його розквіту припав на другу половину III століття до н. е., коли його вплив поширився практично на весь Пелопоннес, було встановлено тісні зв'язки з Єгиптом та Македонією. Головним супротивником у боротьбі за вплив на грецькі міста-держави була Спарта. У 230-ті до н. е. Спарта боролася проти Ахейського союзу за вплив на Пелопоннесі, але не досягла успіху і згодом приєдналася до союзу, що брав участь у Македонських війнах на боці Стародавнього Риму. В 147 до н. е. між Спартою та Ахейським союзом розпочалася нова *війна*; Спарта звернулася за посередництвом до Риму, але спроба врегулювати конфлікт дипломатичним шляхом на *Коринфському конгресі* провалилася. Рим виступив проти Ахейського союзу, і в битві на Істмі у 146 до н. е. розгромив його війська. Перемогою в *Ахейській війні* Рим фактично завершив підкорення Еллади.

О. А. Борділовська

Ахмадінежад Махмуд (28.10.1956, с. Арадан, Гамсар, провінція Семнан, Іран) — іранський громадсько-політичний і державний діяч, 6-й президент Ісламської Республіки Іран; народився в родині бідного коваля; закінчив Тегеранський університет науки і технологій та аспірантуру при ньому, 1997 захистив кандидатську дисертацію. Замолоду брав активну участь в опозиційному ісламістському русі, в 1980 добровольцем пішов на *іракcько-іранську війну 1980–88* в складі спецпідрозділу Корпусу стражів Ісламської революції, а після звільнення з армії почав політичну кар'єру: очолював адміністрації міст і областей Західного Азербайджану, був радником губернатора провінції Курдистан, у 1993–97 — губернатором Ардебіля й радником міністра культури й освіти Ірану. Після перемоги на президентських виборах реформатора *Хатамі* пішов у відставку й повернувся до викладання в альма-матер, але в 2003 муніципальна рада Тегерана обрала А. мером столиці, на цій посаді згорнув більшу частину ліберальних реформ попередників. Обирався президентом 24.06.2005 і 12.06.2009, перемігши відомого політика *Хашемі-Рафсанджані* й лідера опозиції Міра-Хосейна Мусаві; у внутрішній політиці ініціював крупну енергетичну реформу з метою зробити нафтову галузь прозорішою й більш прибутковою та спричинив іранську ядерну проблему; в *зовнішній політиці* дотримувався консервативних позицій, жорстко критикував адміністрацію Дж. В. *Буша* й виступав за посилення зв'язків Ірану з Росією та арабським світом, неодноразово гостро таврував Ізраїль і активно заперечував Голокост; у січні 2007 відвідав країни Латинської Америки, лідерів яких об'єднує протистояння *гегемонії міжнародній* США, — Венесуелу (Уго *Чавес* підтвердив готовність захищати право Ірану на розвиток мирних ядерних технологій), Нікарагуа і Еквадор. Результатом суперечок між Іраном і США стало запровадження *санкцій міжнародних* проти країни, попри це, більшість іранців підтримували внутрішню та зовнішню політику А.

В. І. Головченко

Ахтісаарі Мартті (Ahtisaari Martti Oiva Kalevi) (23.06.1937, м. Вийпурі, Республіка Фінляндія (нині — м. Виборг Ленінградської області, Росія) — фінляндський громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*, 10-й президент Фінляндії (1994–2000), лауреат *Нобелівської премії миру* 2008; народився в родині офіцера норвезького походження; закінчив заочне педагогічне відділення Університету Оулу (1959). З 1965 працював у відділі з надання допомоги країнам, що розвивалися (згодом — департамент співпраці з країнами, що розвиваються), МЗС Фінляндії; в 1973 був призначений Надзвичайним і Повноважним Послом Фінляндії в Танзанії, а в 1975, за сумісництвом, очолив дипломатичну місію Фінляндії в Замбії, Сомалі і Мозамбіку; в 1977 призначений уповноваженим *ООН* в Намібії. У 1984 повернувся до Фінляндії й обійняв у МЗС посади помічника статс-секретаря з питань допомоги країнам, що розвивалися, та начальника департаменту допомоги країнам, що розвивалися; в 1987 став заступником *Генерального секретаря ООН* з господарських і адміністративних питань. У 1989–90 керував у Намібії UNTAG (англ. United Nations Transition Assistance Group) — 8-тис. військовим і цивільним контингентом ООН, що займався підготовкою демократичних виборів (див.: *Намібії проголошення незалежності*).

Пізніше очолював діяльність ООН з подолання наслідків *Війни в Перській затоці 1990–91*; в 1992–93 був головою робочої групи з Боснії і Герцеговини на міжнародній конференції ООН з колишньої Югославії в Женеві, виступав на конференції як спеціальний консультант і займав посаду спецпредставника *Генерального секретаря ООН* по колишній Югославії; в 1993 вступив до Соціал-демократичної партії Фінляндії, що висунула його кандидатом на президентських виборах-1994. 1.03.1994–1.03.2000 — перший президент Фінляндії, обраний в ході прямого всенародного голосування; в 1995 країна вступила до *Європейського Союзу*; представляв ЄС у 1999 на переговорах *НАТО*, ЄС і Росії з керівництвом Югославії, в червні, після 11 тижнів бомбардування країни, разом із спецпредставником президента Росії В. *Черномирдіним* домігся підписання президентом Югославії С. *Милошевичем* умов НАТО з припинення конфлікту (див.: *Косовська проблема*). Після закінчення президентського терміну заснував неурядову організацію «Ініціатива з управління кризами» (англ. Crisis Management Iniatiative, CMI); у 2000 працював в комітеті «трьох мудреців», завдяки яким Австрія вийшла з дипломатичної ізоляції з боку інших країн ЄС; потім інспектував склади озброєнь Ірландської республіканської армії й рішенням Генерального секретаря ООН очолював експертну групу з питань безпеки працівників цієї організації в Іраку; був особистим представником голови *ОБСЄ* в Центральній Азії. У 2005 за посередництва А. і CMI був підписаний *договір мирний*, що поклав край тридцятирічній війні між урядом Індонезії і сепаратистським рухом в провінції Ачех; того ж року був призначений спеціальним посланником Генерального секретаря ООН з керівництва процесом визначення майбутнього статусу Косова, в 2007 представив план мирного врегулювання косовської проблеми, який, проте, через позиції Росії і Китаю не був прийнятий *Радою Безпеки ООН*. У жовтні 2008 був удостоєний Нобелівської премії миру — «за ті зусилля у вирішенні міжнародних конфліктів, які він прикладав на кількох континентах протягом трьох десятиліть».

О. О. Рафальський

Ачесон (Acheson), Дін Гудерхем (11.04.1893, Міддлтаун, шт. Коннектикут, США — 12.10.1971, Сенді Спрингс, шт. Меріленд, США) — американський державний діяч і *дипломат*; після закінчення Єльского університету (1915) та Гарвардської школи права (1918) працював особистим секретарем члена Верховного суду Л. Брендейса, 1921–41 займався юридичною практикою, перериваючи її 1933 на 6 місяців для роботи на посаді заступника міністра фінансів, спеціалізувався з корпоративного та міжнародного права. 1941 приступив до роботи в *державному департаменті США*, займаючи посади помічника *державного секретаря США* в 1941–45, заступника держсекретаря в 1945–47 і керівника цього відомства (1949–53). А., який відзначався неординарним знанням проблем світової політики та організаційними здібностями, відіграв одну з ключових ролей у спрямуванні американської *зовнішньої політики* у доленосні роки *Другої світової війни*, період пошуків повоєнного світоустрою та на початковому етапі реалізації *«стримування» доктрини 1947*. Спільно з держсекретарем Дж. *Маршаллом* виступив з ініціативою допомоги Греції та Туреччині, яка лягла в основу *Трумена доктрини*, відіграв важливу роль у опрацюванні *Маршалла плану*, наполегливо просував ідею створення *НАТО*, відіграв провідну роль у підготовці *Сан-Франциського мирного договору 1951* з Японією, спрямовував дипломатичні зусилля Заходу в період *Корейської війни 1950–53*, був одним із ініціаторів залучення ФРН до НАТО. А., переконаний антикомуніст і прибічник твердої політики щодо СРСР, зазнав, однак, критики з боку представників Республіканської партії після приходу до влади у материковому Китаї комуністів. Він, в свою чергу, виступав як принциповий критик *масованої відплати доктрини* його республіканського наступника у держдепартаменті Дж. Ф. *Даллеса*. Після відставки був радником президентів Дж. Ф. *Кеннеді*, Л. *Джонсона* і Р. *Ніксона* та працював над книжками й статтями з проблем зовнішньої політики. Його мемуари 1969 були визначені одним з найкращих американських творів у цьому жанрі і удостоєні Пулітцерівської премії в галузі історії 1970.

Спогади: «Сила і дипломатія» (1958), «Приватні думки і публічні справи» (1967), «Свідок творення» (1969).

Т. А. Грищенко

Аширов Борубек Чийбиловіч (13.02.1956, с. Буденовка Таласького р-ну Таласької об-ті Киргизької РСР) — киргизький *дипломат*; в 1980 закінчив Вищу комсомольську школу при ЦК ВЛКСМ за спеціальністю «викладач історії та суспільствознавства», в 1988 — аспірантуру Академії суспільних наук при ЦК КПРС; має нагороди: Почесна грамота Киргизької Республіки (1997), грамота *СНД* (2001). З 1980 — методист Фрунзенської зональної комсомольської школи при ЦК ЛКСМ Киргизії; 1980–83 — завідувач відділу пропаганди та культурно-масової роботи Таласького облкому комсомолу; 1983–85 — лектор відділу пропаганди та агітації Таласького облкому комсомолу; 1988–89 — співробітник ЦК Компартії Киргизії; 1990–93 — співробітник ЦК КПРС (м. Москва), заступник керівника апарату президента Киргизії. 1993–97 — посол Киргизії в Білорусі, Латвії, Литві, Польщі; 1997–2000 — голова виконкому Міждержради Центральноазійської економічної спільноти; 2000–01 — радник голови виконкому

Міждержради Центральноазійської економічної спільноти; 2001–05 — керівник департаменту секретаріату інтеграційного комітету *Євразійського економічного співтовариства*, м. Алмати (Казахстан); 2008–11 — посол Киргизії в Туркменістані. З квітня 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Киргизької Республіки в Україні.

Р. К. Петюр

Ашока (273–232 до н. е.) — імператор з індійської династії Маур'я (онук засновника династії — Чандрагупти Маур'я), який зміг об'єднати значні території Північної і Центральної Індії (від Кашміру до сучасного Майсура в штаті Карнатака) в межах єдиної, хоча й дуже строкатої *імперії*. В індійській політичній традиції вважається «ідеальним царем», який дбав про свої підлеглих, називаючи їх «мої діти». Прагнув запровадити централізоване управління своєю імперією і дбав про її розвиток: опікувався будівництвом доріг і притулків для подорожуючих прочан, будував криниці з питною водою, особисто здійснював контроль над діями місцевих чиновників і вислуховував скарги від населення. Про його діяльність відомо передусім завдяки його численним наказам — едиктам, висіченим на камені і знайденим на територіях сучасної Індії, Афганістану, Ірану й Непалу. Завдяки цим едиктам нам відомо також, що особисті погляди Ашоки пройшли певну еволюцію: після спустошливої *Калінги війни*, під час якої було вбито 100 тис. і взято в полон 150 тис. чоловік, він відмовився від насильницьких дій і припинив завоювання, сприйняв особисто вчення буддизму з його доктриною ненасилля і намагався всіляко його поширювати як на індійських теренах, так і в інших країнах. Фактично, буддизм набув статусу державної релігії, за правління Ашоки було побудовано багато культових буддійських споруд — ступ, у тому числі й відома ступа в Санчі. За деякими свідченнями, під час його правління відбувся III буддійський собор в столиці імперії Паталіпутрі (сучасна Патна, столиця штату Біхар), на якому було розроблено догматику раннього буддизму (вчення хінаяни). Надзвичайно активною була й *зовнішня політика* Ашоки: він підтримував *дипломатичні відносини* з Сирією, Єгиптом, Македонією, Бірмою, Цейлоном, надсилав посольства у сусідні країни з метою встановлення взаємовигідних стосунків з ними, а також поширення буддизму. Після його смерті величезна клаптикова імперія майже одразу стала розпадатися, її занепад прискорили завойовники — греко-бактрійці і парфяни. В політичній історії Індії Ашока залишаться однією з провідних фігур: мудрий правитель, *дипломат*, меценат і миротворець. Капітель колони Ашоки із зображенням лева, що тримає колесо закону — дгарми, використана в державному гербі сучасної Республіки Індія.

О. А. Борділовська

«ABC» — договір про *арбітраж міжнародний* між Аргентиною, Бразилією та Чилі, підписаний 25.05.1915 в Буенос-Айресі (назва утворена з перших літер назв країн, — Argentina, Brasil, Chile, — які часто об'єднують під назвою *держави* «ABC»). Держави прагнули створити ефективний спільний механізм для вирішення регіональних проблем та мирного врегулювання суперечок між собою. Підписанню договору сприяв досвід співробітництва, якого Аргентина, Бразилія й Чилі набули під час колективного посередництва в конфлікті між США та Мексикою в 1914. Угода передбачала утворення міжнародної арбітражної комісії, до якої мали входити по одному представнику від кожної країни, вона повинна була вирішувати конфлікти, що виникали б між сторонами. Договір був ратифікований лише Бразилією 10.11.1915.

В. Ю. Константинов

Aut dedere aut iudicare (лат. «або видати, або судити») — альтернативне зобов'язання щодо поводження з обвинуваченим, що міститься у низці *договорах міжнародних багатосторонніх* стосовно міжнародного співробітництва з протидії певним видам злочинів. Вираз «aut dedere aut iudicare» є сучасним варіантом формули, використаної ще Г. *Гроцієм* — «aut dedere aut punire» (або видати, або покарати). Сучасна теорія та практика *міжнародного права* відмовилась від такої категоричної формули, оскільки обвинувачений може бути виправданий судом. Зобов'язання судити або видати обвинувачену особу закріплене у значній кількості багатосторонніх міжнародних договорів як з питань конкретних правопорушень, що передбачають їхню криміналізацію та переслідування чи видачу правопорушників, так і з процедурних питань, які присвячені видачі та інших питань правового співробітництва і взаємної правової допомоги між *державами* у кримінальних справах. Зокрема зобов'язання видати чи передати суду протягом останніх десятиліть було включено до всіх так званих «секторальних конвенцій із боротьби з тероризмом», починаючи з Гаазької конвенції про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970.

У випадку вчинення основних міжнародних злочинів (злочин *геноциду*, *злочини проти людяності*, *злочини воєнні*) зобов'язання видати або передати суду обвинувачених осіб закріплене не тільки у багатосторонніх міжнародних договорах (Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948, Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 тощо), але й міститься у загальному звичаєвому міжнародному праві (ст. 9 проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства 1996). Норма aut dedere aut iudicare вплинула і на формування сучасної системи міжнародного кримінального правосуддя. Так, *Римський статут Міжнародного кримінального суду* 1998 передбачає вибір між кримінальним переслідуванням особи, що обвинувачується у вчиненні основних міжнародних злочинів, державою та передачею такої особи до *Міжнародного кримінального суду*.

М. М. Гнатовський

Б

Багатогромадянство — юридичний стан особи, яка має більше ніж одне *громадянство* чи підданство. Причина багатогромадянства — негативні колізії законодавств про громадянство (зокрема «права крові» та «права ґрунту»). Найбільш ефективними засобами зменшення багатогромадянства є укладання договорів про ліквідацію подвійного громадянства (що поділяються на ті, які усувають наслідки багатогромадянства, та ті, що зменшують можливість його виникнення), та оптація, яка закріплюється у більшості договорів про громадянство. За загальним правилом, *держави*, громадяни яких є водночас громадянами іншої (інших) держав, розглядають їх як власних громадян (ст. 3 Конвенції з деяких питань колізії законів про громадянство 1930). Основними проблемами, що витікають зі статусу багатогромадянства, є служба такої особи у *збройних силах* держав своїх громадянств та її дипломатичний захист, що поділяється на захист від *третьої держави* та захист від держави другого громадянства особи (в останньому випадку він здійснюється за принципом ефективного громадянства). Серед внутрішньодержавних засобів скорочення (запобігання) багатогромадянству: надання біпатридам права відмови від одного зі своїх громадянств (оптація); негативна оптація (після досягнення повноліття особа має право відмови від одного зі своїх громадянств); встановлення кількості поколінь осіб, що постійно проживають за кордоном і можуть передати дітям своє громадянство по праву крові; лояльність особи щодо своєї держави (критеріями порушення лояльності є вступ на державну або військову службу іноземної держави, натуралізація в іноземній державі з власної волі та ін.); наділення дітей від змішаного шлюбу громадянством по праву крові батька; принцип, згідно якого вступ у шлюб з іноземцем не впливає на громадянство жінки. Міжнародно-правовими засобами скорочення біпатризму є застосування таких підходів: втрата первинного громадянства у випадку набуття іншого; отримання дозволу про вихід із первинного громадянства перед натуралізацією; дитина втрачає первинне громадянство при усиновленні; критерієм визначення громадянства біпатридів є доміцилій; дія права ґрунту не поширюється на дітей іноземних *дипломатичних представників*; діти, народжені у змішаному шлюбі, отримують громадянство батька, а при роздільному проживанні батьків — матері. Поширеним засобом вирішення правових проблем, що витікають зі статусу особи з багатогромадянством є встановлення її ефективного громадянства (рішення Постійної палати третейського суду у справі Каневаро 1912, рішення *Міжнародного Суду ООН* у справі Ноттебома 1955). Законодавство України про громадянство ґрунтується на принципі єдиного громадянства — громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України.

О. В. Буткевич

Багатонаціональні об'єднані оперативно-тактичні сили НАТО (БООТС) — військові сили, спроможні виконувати повний спектр військових місій *НАТО*, застосування яких передбачає запровадження багатонаціонального командування та управління усіма родами військ з боку штабів БООТС; до таких сил можуть входити підрозділи, що надані країнами-партнерами НАТО. Концепція БООТС була запропонована 1993 і прийнята на Брюссельському саміті НАТО 1994. Зміна характеру загроз *безпеці міжнародній* у Європі, їх диверсифікація вимагала застосування відповідного інструменту регіональної безпеки: мобільних сил, здатних виконувати специфічні військові завдання, — такі як надання гуманітарної допомоги, здійснення миротворчих операцій та операцій з підтримання миру, — і водночас відповідних головному завданню НАТО з *колективної оборони*. Основою реалізації концепції БООТС є створення штабів БООТС, навколо яких на модульній основі формуються в разі потреби з'єднання БООТС для виконання конкретних завдань. Впровадження концепції БООТС було розпочато у 1999; створення штабної структури сил та її оснащення системами управління, командування та зв'язку завершилося наприкінці 2004.

І. О. Мінгазутдінов

Багатополярність — структурна характеристика *системи міжнародної*, що визначається наявністю кількох *акторів міжнародних*, які переважають решту за своїми статусними характеристиками та, водночас, є одноранговими один відносно іншого. Самоорганізація мультиполярної системи зазвичай здійснюється за рахунок встановлення балансу сил між провідними акторами (центрами сили). Як атрибут міжнар. системи Б. протиставляється іншим конфігураціям співвідношення сил у міжнар. системі, таким як *біполярність* та *монополярність*, що змінюють одна одну впродовж певного істор. періоду. Дихотомія багатополярність-біполярність пов'язана з проблемою *стабільності* та конфліктогенності міжнар. системи, які виступають одними з основних характеристик ступенів міжнар. стратифікації.

А. А. Суботін

Багатостороння агенція з гарантій інвестицій (Multilateral Investment Guarantee Agency), **БАГІ** (MIGA) — одна з чотирьох основних інституцій Групи *Світового банку*, заснована в 1988. Місцезнаходження — Вашингтон. Нараховується 177 членів. Україна стала членом БАГІ з 1994. Спеціалізована установа в системі *Організації Об'єднаних Націй*, у фінансовому відношенні виступає незалежною міжнародною інституцією. Вищий керівний орган — Рада керуючих. Управління поточною, оперативною діяльністю здійснює Директорат, який складається з 20 членів; головою Директорату є президент Міжнародного банку реконструкції та розвитку. Джерелом фінансування БАГІ виступає його основний капітал, що формується за рахунок внесків країн-членів. Мета і завдання діяльності БАГІ: надання гарантій на інвестиції, що спрямовуються на виробничі цілі, гол. ч. в країни, що розвиваються; страхування та перестрахування від некомерційних ризиків; сприяння розробці проектів, їх обґрунтування з погляду потреб конкретної країни; надання техн. допомоги з метою стимулювання припливу інозем. інвестицій до країн, що розвиваються; ведення інформ. діяльності. Діяльність БАГІ здійснюється відповідно до визначеної мети й охоплює достатньо широке коло питань. Одним із визначальних напрямків діяльності БАГІ є надання гарантій захисту від втрат, що викликані не конвертованістю місцевої валюти, експропріацією власності в країні перебування, війною та громад. заворушеннями, порушенням контракту з боку контрагента країни перебування. БАГІ надає вибраним ним інвесторам гарантії на інвестиції в країнах-членах (гол. ч. — країнах, що розвиваються) і д-вах із перехідною економікою від некомерційних ризиків, що фактично означає страхування від політ. ризиків. Крім того, БАГІ здійснює операції щодо спільного страхування чи перестрахування інвестицій у країнах, що не підпадають у сферу дій інших страховиків згідно з тією політикою, яку вони проводять, а також обслуговування інвесторів, що не мають доступу до інших офіційно визнаних страховиків, надання гарантій міжнар. консорціумам. БАГІ допомагає країнам, що розвиваються, в розробці проектів і підготовці заявок на надання гарантій, забезпеченні заявок техн.-екон. обґрунтуваннями, поширенні інформації про нові інвестиційні проекти, в розробці маркетингових програм, наданні консультативних послуг зі створення сприятливого інвестиційного клімату для інозем. інвесторів.

В. А. Вергун

Багге (Bagge) Джон Піктон (1877–1967) — британський *дипломат*; з 1903 перебував на консульській службі, в 1905–14 — консул Великої Британії в Санкт-Петербурзі, в 1914–17 — в. о. генерального консула в Одесі; 5.12.1917–25.01.1918 — офіційний представник Великої Британії при уряді УНР, тісно співпрацював із французьким представником Ж. *Табуї*. Прагнув домогтися від Центральної Ради й Генерального Секретаріату УНР підтримки продовження *війни* з Німеччиною та її союзниками, пропонуючи технічну й фінансову допомогу Британії; критично поставився до укладення *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918*. Зав'язав контакти з більшовицьким командуванням, але 22.02.1918 (за н. ст.) по-

кинув Київ. У 1928–37 — керівник закордонного підрозділу Департаменту зовнішньої торгівлі при МЗС Великої Британії.

В. І. Головченко

Бадауї Абдула Ахмад (Badawi Abdullah bin Haji Ahmad) (26.11.1939, м. Кепала Батас, колонія Стрейтс Сетлментс, нині — штат Пенанг, Малайзія) — малайзійський громадсько-політичний і державний діяч, 5-й прем'єр-міністр Малайзії (2003–09); народився в релігійній ісламській родині; закінчив Університет Малайї (1964, бакалавр ісламських мистецтв). З 1964 — парламентський секретар у міністерстві федеральних територій; 1978 обраний до Палати представників парламенту; з 1980 — заступник міністра федеральних територій; з 1981 — керуючий Департаментом прем'єр-міністра М. *Махатхіра*; у травні 1984 обраний віце-президентом правлячої Об'єднаної Малайської Національної Організації; з липня 1984 — міністр освіти; 1986–87 — міністр оборони. 1991–99 — міністр закордонних справ; 8.01.1999 призначений заступником прем'єр-міністра; з 31.10.2003–3.07.2009 — прем'єр-міністр Малайзії; в жовтні 2003—вересні 2006 — голова *Руху неприєднання*; з 2005 — голова *АСЕАН*; здобув визнання «містера чистого» за чесність у проведенні політики постіндустріального розвитку країни; висунув ідеологічну доктрину «цивілізованого ісламу». Почесний доктор *Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС Російської Федерації* (2007).

В. І. Головченко

Бадахоський договір 1267 між королем Кастілії Альфонсо X і королем Португалії Альфонсо III; підписаний 16.02.1267 у Бадахосі (нині — провінція Естремадура, Іспанія). Обидві сторони домовились про взаємну допомогу і дружбу. Альфонсо X поступився всіма правами на Королівство Альгарве. Незважаючи на це, він продовжував використовувати титул «король Альгарве», хоча цей титул, можливо, використовувався з посиланням на територію Нієбла. Підписанти домовились використовувати річку Гуадіана від Ельваса і Бадахоса до Авамонте на Атлантичному океані як лінію кордону між Кастилією і Португалією. Це, в свою чергу, змусило Португалію віддати Аракену, Моуру, Серпу і Арохе, розташовані на схід від лінії кордону. На північ від кордону Португалія зберегла Арронхес, Алегрете і Ельвас, але була змушена поступитись Валенсією де Алькантра і Марвао.

С. О. Божко

Бадахоський мир 1801 — укладений 6.06.1801 в м. Бадахос (Іспанія); завершив *війну* Франції і Іспанії проти Португалії. Причиною 3-місячної війни було невдоволення *Наполеона I* союзницькими відносинами між Португалією і Великою Британією. Угода складалася з 2-х договорів про мир та дружбу: іспансько-португальського та французько-португальського. За договором з Францією Португалія поступалася їй частиною Гвіани, надавала ті ж торгові привілеї, що й Британії, і зобов'язалась сплатити *контрибуцію*. Згідно іспансько-португальського договору Португалія зобов'язалася закрити свої порти для британського військового і торгівельного флотів і відкрити їх для суден своїх нових союзників. Іспанія повертала Португалії провінції Алентежу та Альгарві, за винятком фортеці Олівенси та земель на лівому березі р. Івадіани. Іспанія також гарантувала Португалії недоторканність всіх інших територій та володінь. Після поразки французько-іспанського флоту у Трафальгарській битві 1805 Португалія порушила умови Бадахоського миру, відкривши свої порти для британських кораблів. Остаточно умови Бадахоського миру були анульовані з прийняттям *Паризького мирного договору 1814*.

С. О. Маковський

Бадр (Badr) Усама Тауфік Юсеф (11.05.1956) — єгипетський *дипломат*; у 1980 здобув ступінь бакалавра економіки та ділового управління в Александрійському університеті, в 1985 — диплом магістра міжнародного права у Вільному університеті Берліна (Західний Берлін). Помічник міністра закордонних справ Єгипту; працював у *дипломатичних представництвах* Арабської Республіки Єгипет у Беніні, Франції, Катарі, Бразилії, Нігері. В 2010–12 — директор Інституту дипломатичних досліджень при МЗС Єгипту. З вересня 2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол Арабської Республіки Єгипет в Україні.

Р. К. Петюр

Баєр (Bayer) Михаль (3.12.1954, Мезоберень, Угорська Народна Республіка) — Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Україні; у 1980 закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин, економіст-міжнародник. 30.06.1980–22.07.1981 — референт Департаменту Країн Північної Африки та Ближнього Сходу МЗС Угорщини; 23.07.1981–13.09.1986 — аташе з питань культури та преси Посольства Угорщини у Лівії; 14.09.1986–25.02.1990 — референт Департаменту Країн Північної Африки та Ближнього Сходу; 26.02.1990–9.08.1990 — радник-посланник Посольства Угорщини в Єгипті; 10.09.1990–3.12.1994 — Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Єменській Республіці; 1.02.1995–31.08.1995 — заступник Директора Департаменту Країн Африки та Ближнього Сходу; 1.09.1995–22.08.1999 — директор Департаменту Країн Африки та Ближнього Сходу; 23.08.1999–2.08.2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Китайській Народній Республіці, водночас 3.11.2000–2.08.2004 — Посол-нерезидент у Корейській Народній Демократичній Республіці; 3.08.2004–31.07.2006 — директор Департаменту Співдружності Незалежних Держав; 1.08.2006–28.02.2007 — головний радник Директора з політичних питань МЗС Угорщини; 1.03.2007–31.03.2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол Угорської Республіки в Республіці Молдова; 1.04.2008–20.11.2009 — Посол з особливих доручень — спеціальний представник Угорщини з проекту газопроводу «Набукко»; 21.11.2009–15.07.2010 — Посол з питань енергетичної безпеки. З 1.11.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол Угорської Республіки в Україні.

А. П. Сапсай

Байєр (Bajer) Фредрік (21.04.1837, м. Вестер-Егеде, Королівство Данія — 22.01.1922, Копенгаген, Данія) — данський письменник, пацифіст і політичний діяч, лауреат *Нобелівської премії миру* (1908); народився в родині священика Альфреда Бейєра (Фредерік у 1865 змінив прізвище на Байєр). У 1854 вступив до військової школи, за два роки отримав чин лейтенанта кавалерії. З 1856 по 1864 служив у данській армії, пройшов курс підвищення кваліфікації в другій військовій школі. Під час *австрійсько-прусько-данського конфлікту 1864* командував військами в Північній Ютландії. У 1870 заснував Асоціацію скандинавських вільних держав, яка ставила за мету об'єднання скандинавських народів у *федерацію*, що могло б послужити моделлю для інших *націй*; заснував щорічник «Друг народу». Був членом ради Педагогічного співтовариства; виступав за захист прав жінок. У 1872 переміг на виборах в нижню палату данського парламенту, представляючи Ліберальну партію; в 1882 став засновником першого Данського співтовариства миру під назвою Співтовариство просування данського *нейтралітету* (пізніше Данське товариство миру), головою якого він був до 1892. Байєр вказував на вразливість скандинавських держав через стратегічну важливість морських шляхів, що пов'язують Північне море з Балтійським, яка може привернути увагу ворогуючих сторін і втягнути держави у війни. У зв'язку з цим він закликав до міжнародного визнання нейтралітету скандинавських країн. Пізніше він прийшов до висновку про нейтралітет для Данії як способу життя, що не потребує визнання іншими державами. Байєр брав активну участь у діяльності рухів за мир, Європейського мирного конгресу в Берні 1884, Світового мирного конгресу 1889, установчій сесії *Міжпарламентського союзу* 1889 та регулярно представляв Данське товариство миру на міжнародних конгресах до 1914. У 1890 на Міжнародному конгресі миру в Лондоні Байєр запропонував створити постійне бюро, яке було би центром руху за мир і пошуку мирних рішень конфліктів між державами (штаб-квартира в м. Берн). Така пропозиція була схвалена в 1891 на конгресі у Римі; створене Постійне бюро миру. Байєр став його першим президентом, займав цей пост до 1907. Заснував у 1891 Данську міжпарламентську групу, секретарем якої був 25 років; на цій посаді підготував ґрунт для створення Скандинавського міжпарламентського союзу в 1908.

О. Л. Хилько

Базельський мир 1499 — *договір мирний* між суб'єктами *Священної Римської імперії* німецької нації — Швейцарською Конфедерацією та домом Габсбургів; підписаний 22.09.1499 в м. Базель на північному заході Швейцарії; завершив Швабську *війну* (1499). Конфлікт між членами Швейцарської Конфедерації та правителями Австрії — герцога-

ми Габсбургами розпочався ще напр. XIII ст., коли внаслідок поділів земель Габсбургів у 1379 та 1406 їхній вплив помітно зменшився, й щвейцарці стали поступово приєднувати до *конфедерації* території на кордоні з Австрією, які Габсбурги традиційно вважали своїми. Тривалий час конфлікт не виходив за межі прикордонного, оскільки обидві сторони були рівноправними суб'єктами Священної Римської імперії, а посередництво імператора в більшості конфліктів відбувалося на користь швейцарців, що виступало фактором стримування Габсбургів. Ситуація кардинальним чином змінилася після того як у 1438 імператором Фрідріхом III коронувався представник штірійської гілки Габсбургів. На цьому тлі загострилися протиріччя між Габсбургами та швейцарцями, що вилилося у кілька нових збройних конфліктів. У 1495 Швейцарська Конфедерація відмовилася виконувати положення Імперської реформи, зокрема, сплачувати податки до імперської казни та надсилати війська до складу імперської армії. Відкрита опозиція швейцарців реформі, яку провадив Максиміліан I, ерцгерцог Австрії та майбутній імператор, стали приводом для його спроби ввести проти давнього ворога Габсбургів — Швейцарської Конфедерації — імперські санкції.

У 1499 розпочався збройний конфлікт між Габсбургами та Союзом трьох ліг (об'єднанням незалежних міст і земель регіону Граубюнден, нині — кантон на південному сході Швейцарії); Швейцарська Конфедерація, яка у 1497 уклала військову спілку із Союзом трьох ліг, вступила у війну проти Габсбургів. Максиміліан, який попри імперські санкції не зміг перетворити війну проти швейцарців на імперську (через незгоду імперських князів), залучив до бойових дій сили Швабської ліги (об'єднання німецьких міст Швабії). Фактично, Максиміліан вів війну від імені свого дому, а не імперії, внаслідок чого Швабська війна стала внутрішньою усобицею, а на акцією Священної Римської імперії. Війна з початку складалася вкрай невдало для Швабської ліги, й після поразки під Дорнахом (22.03.1499) Максиміліан був змушений погодитися на завершення бойових дій. Важливу роль в укладанні Базельського договору зіграв герцог Міланський Людовіко Сфорца, який вів війну із французами й був зацікавлений у допомозі з боку як Максиміліана, так і Швейцарської конфедерації. Базельський договір закріпив відмову сторін від *територіальних претензій* щодо одна одної, відновив права та привілеї Швейцарської Конфедерації до 1495 та відмінив дію імперських санкцій, а також торгівельні права швейцарців в прикордонних територіях. Базельський договір закріпив фактичну незалежність Швейцарської Конфедерації від Священної Римської імперії, а також сприяв швидкому приєднанню до Конфедерації Граубюнденa та Базеля (який у війні залишався нейтральним), що згодом сприяло формуванню суверенної державності Швейцарії.

А. А. Суботін

Базельський мир 1795 — *договори міжнародні*, укладені між Францією з одного боку, і Пруссією та Іспанією з іншого; спричинив розпад 1-ї *антифранцузької коаліції* й остаточний розпад *Священної Римської імперії*. Французько-прусський договір був підписаний 5.04.1795; він обумовлював евакуацію французьких військ з правого берега Рейну, тимчасову *окупацію воєнну* французькими військами лівого берега, зняття облоги Майнца. Секретні статті передбачали відмову Пруссії від ворожих дій проти Нідерландів та *держав*, окупованих французькою армією. У випадку остаточного приєднання лівобережних територій Рейна до Франції, остання зобов'язалась виплатити Пруссії відшкодування. Пруссія виходила з 1-ї антифранцузської коаліції, прусський король гарантував у майбутньому *нейтралітет* північнонімецьких держав. Підтверджувалось зобов'язання Пруссії окупувати Ганновер у випадку, якщо його володар відмовиться підтримувати нейтралітет. Французько-іспанський договір було підписано 22.07.1795. За його умовами до Франції відійшла іспанська частина о. Гаїті; Франція повертала Іспанії окуповані території в Каталонії, Наваррі та в Баскських провінціях. Іспанія зобов'язалась укласти союз з Францією та приступити до мирних переговорів із Нідерландами.

С. О. Маковський

Базилевський Борис Миколайович (6.08.1946, Київ, УРСР) — український *дипломат*. Закінчив Московський держ. ін-т міжнар. відносин (1969), спеціаліст з міжнар. відносин; кандидат юрид. наук. 1969 — референт відділу Південної Азії МЗС СРСР; 1969–75 — стажер, аташе, третій секретар Посольства СРСР у Пакистані, м. Ісламабад; 1975–78 — третій секретар, другий секретар відділу Південної Азії МЗС СРСР, Москва; 1978–80 — перший секретар відділу преси МЗС Української РСР, Київ. У 1980–88 — науковий співробітник, завідуючий сектором Дипломатичної академії МЗС СРСР, Москва; 1988–91 — завідуючий сектором, завідуючий відділом Науково-дослідницького центру інформатики МЗС СРСР. У 1991–92 — головний консультант сектору міжнар. зв'язків Верховної Ради України; 1992–95 — завідувач Секретаріату Комісії Верховної Ради України у закордонних справах; 1995–99 — голова *Комітету Верховної Ради України у закордонних справах* і зв'язках з СНД. 06.1999–08.2005 — Генеральний консул України в Чикаго (США); 09.2005–01.2008 — Директор Департаменту консульської служби МЗС України. 25.01.2008–05.02.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Ірландії. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня, відзнакою МЗС України I ступеня, відзнакою МВС України «За сприяння органам внутрішніх справ України» та Почесною грамотою МЗС України.

Н. Л. Яковенко

Байрамов (Bayramov) Аман-Гельди Овезович (1942, Ашхабад, Туркменська РСР) — туркменський держ. діяч, *дипломат*; закінчив Моск. ін.-т народного госп. за спеціальністю «економіст» (1969). 1969–79 — економіст, нач. відділу Держплану Туркменської РСР; 1979–86 — робота в парт. органах Туркменської РСР; 1986–91 — голова міського виконавчого комітету Ашхабада; 1991–92 — міністр фінансів Туркменістану; 1992–93 — аст.. міністра економіки і фінансів; 1993 — заст. директора Ін-ту економіки при КМ Туркменістану. 1993–99 — Надзвичайний і Повноважний Посол Туркменістану в Ісламській Республіці Іран; 1999–2007 — Надзвичайний і Повноважний Посол Туркменістану в Україні.

П. М. Ігнатьєв

Бакеріза (Bakeriza) Луїс (5.09.1948) — аргентинський *дипломат*, юрист; 1974–81 — 3-й, 2-й і 1-й секретар посольства Аргентини в СРСР; 1981–82 — урядовець МЗС Аргентини; 1982–88 — працівник посольства Аргентини у Великій Британії; 1988–90 — урядовець МЗС; 1990–92 — працівник посольств Аргентини у США й Італії. В 1992–99 — Надзвичайний і Повноважний Посол Аргентини в Україні.

В. І. Головченко

Баланс зовнішньоторговельний — складова *балансу платіжного*, співвідношення між монетарною вартістю *експорту й імпорту держави* та її торгівлі з іншими країнами за певний період часу (місяць, квартал, рік). Складається за даними митної статистики і включає як товари, які перетнули кордон, так і платежі та надходження від експорту й імпорту, що у часі можуть не збігатися з рухом товарів. Коли вартість експорту країни переважає над вартістю імпорту, баланс вважається активним, якщо сума експорту менша від суми імпорту — пасивним. **Б. з.** інколи розраховують окремо для товарів і для послуг. **Б. з.** дорівнює різниці економічної віддачі країни та її внутрішньому попиту, тобто різниці товарів, які було вироблено в країні та спожито, враховуючі імпортований продукт. Дана залежність не включає у розрахунок купівлю іноземних фінансових активів та купівлю іноземної сировини для виробництва місцевих товарів. У **Б. з.** переважної більшості країн вартість експорту відображається в цінах ФОБ, тобто без урахування трансп. витрат за кордоном та страхування товарів у дорозі, а вартість імпорту — в цінах СІФ, тобто в ціну товару включено витрати з його транспортування та страхування, **Б. з.** справляє значний вплив на стан платіжного балансу країни. Платежі по імпорту і надходження від експорту та їхнє сальдо є основною статтею платіжного балансу. **Б. з.** виступає одним із ключових макроекономічних індикаторів та ілюструє місце країни в системі сучас. міжнар. поділу праці та конкурентоспроможності.

Г. С. Буряк, В. А. Вергун

Баланс платіжний — балансовий рахунок міжнар. операцій як вартісний, узагальнений вираз усього комплексу міжгосп. зв'язків країни у формі платежів та надходжень, тобто вираз всіх монетарних операцій між країною та рештою світу за певний період часу (місяць, квартал, рік). **Б. п.** відображає лише фактичні платежі між суб'єктами

(громадянами, підприємствами, держ. органами) країни й інозем. суб'єктами. Вартість операцій, які реально не оплачуються у даному періоді, **Б. п.** не фіксує. Дефіцит **Б. п.** є однією з головних макроекономічних причин *інфляції імпортованої*. Існує декілька підходів до трактування **Б. п.**, за методикою *Міжнародного валютного фонду* **Б. п.** містить рахунок поточних операцій і рахунок руху капіталу і фінансових операцій. Рахунок платіжних операцій (р. п. о.) відображає платежі, зумовлені поточними зовн.-екон. операціями і показує чистий обсяг надходжень до країни, якщо сальдо р. п. о. позитивне, або чистий обсяг витрат, якщо сальдо негативне. Р. п. о. містить такі статті: *зовнішня торгівля* товарами (охоплює весь спектр зовн. товарообороту); зовнішня торгівля послугами (відображає рух зустрічних валютних потоків від розрахунків за надані послуги: фрахт, страхування, туризм, брокерські та інші послуги); виплати по інвестиціях (розкриває надходження валюти в країну від капіталовкладень її суб'єктів за кордоном і відплив валюти з країни, пов'язаний із виплатою відсотків і дивідендів іноземн. інвесторам); грошові перекази приватних осіб, громад. орг-цій, держ. установ (перекази грошей і родичам за кордон, пенсії громадян, що проживають в інших країнах, доброчинні перекази, міждерж. допомога тощо). Сума сальдо цих статей становить сальдо р. п. о. Рахунок руху капіталу і фінансових операцій (р. р. к. і ф. о.) містить міжнародні угоди стосовно руху капіталу і відображає чисту зміну володіння активами суб'єктами країни: доходи від продажу акцій, облігацій, нерухомості іноземцям і витрати, що виникають у результаті покупок активів за кордоном. Продаж іноземних активів збільшує запаси іноземної валюти, а їхня купівля зменшує їх. Тому р. р. к. і ф. о. показує чисті надходження іноземної валюти від всіх угод з активами. Дефіцит р. р. к. і ф. о. означає, що у країні відбувається відтік грошей, проте підвищується участь суб'єктів країни у іноземних активах. Оскільки дані, які компонують **Б. п.** надходять із різноманітних джерел, для підведення остаточного підсумку використовується специфічна стаття «Чисті помилки і пропуски», яка розраховується як різниця суми р. п. о. і р. р. к. і ф. о. з одного боку, та величиною зміни офіційних валютних резервів з іншого.

Г. С. Буряк, В. А. Вергун

Балансу сил концепція характеризує такий стан відносин між *державами*, при котрому жодна з них не може здобути або використовувати таку потугу, яка загрожуватиме незалежності будь-якої іншої держави. Термін «баланс сил» також вживається в інших значеннях, а саме як (1) *політика*, що реалізується з метою досягнення певного стану відносин; (2) приблизно рівний розподіл сил між державами та (3) будь-який розподіл сил між державами. Методами політики балансу сил є ведення *гонки озброєнь*, здобуття нових територій та створення союзів держав. Термін «баланс сил» вперше було вжито для позначення силових стосунків у системі міждержавних політичних відносин в Європі від закінчення Наполеонівських війн до початку *Першої світової війни*. В цей період Британська імперія грала роль «арбітра» і «держави-балансира» в міжнародних справах, підтримуючи то одну, то іншу державу або групу держав. Причому Велика Британія не перебувала в постійному союзі з якоюсь однією стороною і керувалась лише своїми інтересами. Після *Другої світової війни* сформувалась «біполярна структура» *міжнародних відносин* і світовий баланс сил забезпечувався двома *наддержавами* — СРСР та США. Розрізняють біполярний баланс сил (дві держави з відносно рівними силами) та багатополярний баланс сил (три або більше держави, що «балансують» між собою).

В. А. Манжола

«Балансування на межі війни» 1956 (англ. — brinkmanship) — зовнішньополітична концепція США періоду *«холодної війни»*, автором якої був *державний секретар США* Дж. Ф. *Даллес*. Базові положення концепції викладена в інтерв'ю, яке він дав журналу «Лайф» у лютому 1956, і в статті «Як Даллес відвернув війну», підготовленій за матеріалами інтерв'ю журналістом Джеймсом Шеплі (James Shepley). Публікація описувала, як у трьох окремих випадках США перебували на межі *війни* і зберегли мир тільки завдяки своїй готовності перейти цю межу. В інтерв'ю Даллес зробив власні припущення стосовно суті протистояння США та СРСР. На його думку, під час *кризи міжнародної* лідери *держави* не можуть дозволити собі показувати заздалегідь, що вони підуть на поступки, бо в такому разі опонент зможе підвищити ставки, значно збільшити свою перевагу і таким чином створити навіть ще більш небезпечну ситуацію. Тому, на погляд Даллеса, США мали завжди бути готовими балансувати на грані війни.

В. А. Манжола

Балканізація — стан постійного *конфлікту міжнародного* в певному регіоні світу з приводу територій і положення національних меншостей, його безперервна атомізація, з можливістю зовнішнього втручання. Внаслідок складної історії Балканського регіону, впродовж тривалого періоду боротьби балканських народів за збереження власної релігії, мови і культури, за національну ідентичність, в їх колективній підсвідомості укоренилися непевність і острах до подій і явищ, що несуть потенційну загрозу для національної самобутності, неподільності території або незалежності *держави*; тому часто поведінка балканських народів є конфліктною і важко передбачуваною. Непоодинокі в історії випадки використання *великими державами* суперечностей між балканськими народами лише поглиблювали недовіру з боку останніх. У Європі Балкани незмінно сприймалися як деструктивний елемент. Сам термін — «Балкани» найчастіше супроводжувався характеристиками цього регіону як «порохового льоху» або «уразливого підчерев'я» Європи. Численні конфлікти в колишній Югославії в 1990-ті, які спричинили втручання багатьох держав, міжнародних організацій, за активного використання ними силових, — військових і поліцейських, — методів, зумовили поширення поняття «балканізація» і його закріплення в міжнародному політичному лексиконі. У період міжетнічної *війни* в Боснії й Герцеговині з'явився також антонім поняттю балканізації — скандинавізація, як приклад вирішення застарілих політичних проблем цивілізованими методами.

М. С. Каменецький

Балканська криза 1990-х — події, процеси та явища, на сутнісному та формальному рівнях пов'язані з розпадом СФРЮ і виникненням на її території кількох незалежних *держав*, а також міжнародний контекст цих подій. За своїми основними ознаками ця криза належить до феноменів сучасного політичного моменту, проте при цьому залишається ще й специфічним результатом певних діахронних у своїй основі тенденцій, які ведуть свій початок з історичного минулого, зокрема з таких подій, як *Друга* та *Перша світові війни*, *Балканські війни 1912–13*, *Боснійська криза 1908–09*, *Берлінський конгрес 1878*, а також з деяких інших, ще більш віддалених у часі. Балканська криза 1990-х є насамперед кризою трансформаційною і становить одну з важливих складових загального процесу зміни системи управління та перерозподілу сфер компетенції і впливу між державно-політичними елітами всередині СФРЮ та її формальних або фактичних правонаступників. Її стрижневою подією слід вважати дезінтеграцію державного простору й розпад федеративного об'єднання південних слов'ян, що сталися під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників і супроводжувалися дією обставин глобального характеру та змісту, котрі безпосереднього відношення до подій на Балканах не мали, проте в той чи інший спосіб позначилися на них. Супроводжуючими моментами кризи слід вважати такі явища, як етнічні чистки на території Хорватії, Боснії і Герцеговини (БіГ), Автономного краю Косово і Метохія; *громадянську війну* в БіГ; примусовий масовий вихід сербського населення з Хорватії; катастрофічне падіння життєвого рівня у переважній більшості республік та регіонів колишньої Югославії; екологічну та гуманітарну катастрофи; міжнародну ізоляцію «нової» Югославії (Сербії та Чорногорії) тощо. Причинами виникнення «балканської кризи» прийнято вважати: економічну стагнацію, етнічну ненависть між південнослов'янськими народами, націоналізм, культурно-цивілізаційні відмінності між безпосередніми учасниками подій на Балканах, зміни в *міжнародній політиці*, морально застарілий своєю наближеністю до «імперсько-авторитарного» тип федеративної югославської держави, специфічне виявлення фактору особистості, структурно-інституціональні та ідеологічні обставини, а також релігійну нетерпимість, фанатизм, інтереси політичних еліт та лідерів кожного із суб'єктів югославської федерації, вплив зовнішньополітичних чинників.

На кожному з етапів балканської кризи існували різні варіанти розвитку подій, в тому числі й такі, котрі б гарантували збереження країни, СФРЮ «розвалили» правлячі еліти (республіканські, ре-

гіональні, локальні), які в ході реалізації власних політичних та економічних інтересів відмовилися від будь-яких компромісів задля досягнення максимального результату. Цей акт було здійснено за свідомої або неусвідомлюваної підтримки та участі міжнародного чинника. Події у колишній Югославії зумовлені передусім обставинами внутрішнього характеру, але разом з тим цілком вписуються у загальний контекст кризи перехідного етапу від одного до іншого періоду світової історії, так само як і в контекст процесів континентального (європейського) і глобального змісту, зумовлених глобалізацією, розпадом біполярного світу й початком формування світового устрою принципово нової, ускладненої структури. В одному із своїх вимірів балканська криза виступає ще й як наслідок асиметричного входження країн постсоціалістичного світу, які опиняються у фазі трансформації й адаптації, до європейської й євроатлантичної спільнот.

Основним змістом початкового етапу кризи є протистояння нових еліт, які сформувалися у кожному із суб'єктів югославської федерації і вийшли на сцену як активні «гравці» невдовзі після смерті Й. Б. *Тіто* (1980), з одного боку, зі «старими» національними елітами, а з іншого, — з федеральним центром. На одному з наступних етапів, уже після завершення громадянської війни у БіГ (1992–95) і підписання *Дейтонських угод 1995*, балканська криза на деякий час перетворюється на конфлікт між двома основними учасниками: офіційним Белградом в особі режиму С. *Милошевича* та міжнародним фактором на чолі із США. Балканська криза безпосередньо пов'язана із самою внутрішньою логікою економічного, суспільно-політичного та національно-культурного розвитку СФРЮ. Вона розпочалася як криза насамперед соціально-економічна, ускладнена зміною політичної моделі, інституціональної моделі і механізмів державного управління. Під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників ця криза на певному етапі поширилася у сферу політичну, а згодом — і зовнішньополітичну. СФРЮ ще у 1970-ті опинилася у вкрай непростій економічній і політичній ситуації. Утримуватися в стані хоча б відносної рівноваги їй, здебільшого, давала змогу солідна фінансова й матеріальна допомога ззовні, яка виділялася Заходом із геостратегічних міркувань, зумовлених розумінням Югославії як регіональної «буферної зони» між двома військово-політичними блоками, а також з огляду на високий особистий авторитет югославського лідера — Тіто — як відомого далеко за межами країнами борця проти нацизму та одного із засновників *неприєднання політики*. Після смерті Тіто конкуруючі між собою суспільно-політичні угруповання та нові національні еліти в окремих республіках здобувають оперативний простір для активізації боротьби за більш високий ступінь політичної та економічної автономії. Доля СФРЮ опиняється в руках етнократичних кланів, які розпочинають битву за перерозподіл влади і власності. Ефективний, в тому числі й за межами країни, засіб, який дозволяв цим кланам залишитися при владі після краху комуністичної ідеології, нові лідери побачили у *націоналізмі*, трактуючи його як специфічну доктрину, головною метою якої є створення національної держави. Активна фаза балканської кризи розпочалася з моменту проголошення державної незалежності Словенією та Хорватією (червень 1991) і їхнього наступного виходу зі складу СФРЮ. Після цього остаточно знімається з порядку денного основне політичне питання попереднього етапу кризи, яке полягало у виборі шляхів подальшого вдосконалення державного устрою Югославії (зокрема й у напрямку посилення конфедеративних елементів). Показово, що сприйняття подій на Балканах на початку 1990-х «конституційної кризи» було характерним як для більшості суб'єктів югославської федерації, так і для представників зовнішнього чинника. Найбільш тривалою і трагічною виявилася фаза балканської кризи, пов'язана з громадянською війною на території Боснії і Герцеговини, після завершення якої ця криза тимчасово перейшла у латентну стадію розвитку. Наступне різке загострення ситуації на Балканах відбулося восени 1998 у зв'язку з сербсько-албанським протистоянням в Косово (див.: *Косовська проблема*) та військовим втручанням *НАТО* (березень-червень 1999).

Загальним підсумком балканської кризи стали: дезінтеграція СФРЮ; розпад попередньої державно-політичної системи; істотне зниження рівня економічного розвитку як в усьому балканському субрегіоні, так і в більшості з його фрагментів; падіння життєвого рівня населення; екологічна та гуманітарна катастрофи; фактична ізоляція частини території півострова від решти Європи та світу, а також від інтеграційних процесів у міжрегіональному та континентальному масштабі. Відбулася істотна зміна державно-політичної та геополітичної конфігурації у субрегіоні: замість традиційної для нього в рамках попереднього історичного періоду формули «6 + 1» за наявності двох представників НАТО, двох — *Варшавського договору 1955*, двох — нейтральних та Кіпру з'явилася зовсім інша модель «11 + 2» з підвищеним ступенем динаміки у виборі більшістю з країн свого місця у системі інститутів міжнародної військової безпеки. Одним із найважливіших наслідків кризи виявилася зміна й перерозподіл державних та адміністративних кордонів, а також поява принципово нового для нинішнього історичного моменту феномену — існування держав і територій під юридично оформленим або фактично встановленим міжнародним управлінням та присутністю на їх території інтернаціональних військових контингентів з мандатами *ООН* і домінуючою роллю НАТО (Боснія і Герцеговина, Косово, Македонія). Загальний рівень конфліктності в межах субрегіону продовжує бути високим. Напруга є «законсервованою» і зберігається одразу в кількох «гарячих точках».

Літ.: Гуськова Е. Ю. История югославского кризиса (1990–2000). — М., 2001; Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик: историческая судьба Югославии в XX веке. — М., 2000; Гудби Дж. Неразделенная Европа: новая логика мира в американо-российских отношениях/ Перевод с английского. — М., 2000; Јовић Д. Југославија — држава која је одумрла. — Београд, 2003.

П. М. Рудяков

Балканські війни 1912—13. 1-у Балканську *війну* (9.10.1912–30.05.1913) вели Сербія, Болгарія, Греція, Чорногорія, які входили в Балканський союз (див.: *Болгарсько-сербський союз 1912*), проти *Османської імперії*. Метою Балканського союзу було звільнення з-під османського гноблення тих балканських територій, які ще знаходилися під пануванням Туреччини. Разом з тим, крім визвольних завдань, уряди країн-учасниць Балканського союзу переслідували і власні зовнішньополітичні цілі. Болгарія шляхом приєднання Салонік і Західної Фракії розраховувала отримати вихід до Егейського моря, а також, виступаючи разом із Сербією, оволодіти більшою частиною Македонії. Греція претендувала на територіальні придбання в Південній Македонії і Західній Фракії, а також на Кріт та інші острівні території в Егейському морі. Сербія, окрім претензій на Македонію, прагнула разом із Грецією здійснити розділ Албанії і тим самим забезпечити собі вихід до Адріатичного моря. Стратегічною метою Сербії було створення під своїм головуванням єдиної південнослов'янської держави. Різні інтереси учасників Балканського союзу ускладнювали його боротьбу проти османського панування на Балканах, але на першому етапі цієї боротьби переважали спільні національно-визвольні цілі й устремління, що визначило успіх Балканського союзу. Скориставшись тим, що Туреччина була втягнута у війну з Італією (див.: *Італійсько-турецька війна 1911–12*), Сербія, Болгарія і Греція 17.10.1912 оголосили їй війну. Чорногорія розпочала бойові дії проти Туреччини ще 9.10.1912. Війська Балканського союзу захопили всі європейські володіння Туреччини, крім Константинополя (Стамбула). Туреччина, зазнавши поразки, 3.11.1912 звернулася до *великих держав* за посередництвом. У результаті їхнього втручання військові дії були призупинені і 3.12.1912 укладено перемир'я. 16.12.1912 в Лондоні відкрилася конференція представників воюючих країн і шести великих держав. Непоступливість Туреччини на переговорах призвела до поновлення військових дій на початку лютого 1913, але турецькі війська знову зазнали поразки і переговори в Лондоні продовжилися. 30.05.1913 було підписано мирний договір між Туреччиною і балканськими країнами, за яким майже всі європейські володіння султана відходили до союзників (див.: *Лондонський мир 1913*). Кордони і внутрішній устрій Албанії, яка проголосила себе незалежною державою 28.11.1912, як і доля острова Кріт та інших турецьких островів у Егейському морі, що були окуповані Італією, передавалися на вирішення великих держав. На переговорах у Лондоні країни *Антанти* підтримували балканські союзні держави, а Австро-Угорщина і Німеччина, підтримуючи Туреччину, намагалися урізати здобутки країн Балканського союзу, особливо Сербії. Так, Австро-Угорщина, вимагаючи від Сербії виведення її військ з території Албанії (самостійний вихід до Адріатичного моря посилив би Сербію і зробив її більш незалежною від імперії Габсбургів), ще в листопаді

1912 провела мобілізацію значної частини своєї армії. Вона зосередила великі сили на сербському кордоні, а також у Галичині проти Росії на випадок, якщо та заступиться за Сербію. Росія, підтримуючи Сербію, також здійснила деякі воєнні приготування, але, відчуваючи свою непідготовленість до війни, змушена була порадити Сербії вивести війська з Албанії. Однак, незважаючи на те, що країни Балканського союзу не вирішили усі свої задуми, 1-ша Балканська війна мала велике міжнародне значення. Перемога балканських держав означала падіння турецького панування майже на всій території Балканського півострова і послаблення Туреччини та позицій австро-німецького угрупування.

2-га Балканська війна (29.6–10.08.1913) велася між Болгарією, з одного боку, і Сербією, Грецією, Румунією, Туреччиною та Чорногорією, з іншого, з метою перегляду умов Лондонського миру 1913. Австро-Угорщина прагнула послабити Сербію, різко загострилися також протиріччя між союзними балканськими державами. Сербія і Греція, невдоволені розподілом турецьких земель, намагалися компенсувати себе за рахунок території Македонії, яка мала відійти Болгарії за умовами мирного договору, тому 1.06.1913 був оформлений грецько-сербський союз, спрямований проти Болгарії. До нього фактично приєдналася Румунія, яка була незадоволена територіальною компенсацією за її *нейтралітет* у 1-й Балканській війні. Австро-Угорщина, підтримувана Німеччиною, намагаючись остаточно зруйнувати Балканський союз, спровокувала 2-гу Балканську війну. 29.06.1913 болгарські війська розпочали бойові дії проти сербів і греків, 10.07.1913 у війну проти Болгарії вступила Румунія, 16.07.1913 Туреччина також напала на Болгарію і відняла у неї Адріанополь. У кінці липня розгромлена Болгарія запросила миру. 30.7.1913 в Бухаресті розпочала роботу мирна конференція (див.: *Бухарестський мир 1913*). За ним Болгарія втратила майже всі придбані нею території в Македонії; Румунія отримала Південну Добруджу і Сілістрію, а Туреччина повертала собі частину Східної Фракії з Адріанополем. 2-га Балканська війна змінила розстановку сил у цьому регіоні, вона сприяла зближенню Румунії, Греції та Сербії з Антантою і переходу Болгарії на бік австро-німецького блоку. За переважаючий вплив у незалежній Албанії розгорнулася боротьба між двома членами *Троїстого союзу* — Австро-Угорщиною та Італією.

Балканські війни, які завершили визволення балканських слов'ян і греків від турецького гноблення, стали важливим чинником впливу на піднесення національно-визвольного руху слов'янських народів, які входили в Австро-Угорську імперію, і створення під егідою Сербії єдиної південнослов'янської держави. Це загрожувало самому існуванню Габсбургської монархії, відтак зумовлювало гострий австрійсько-сербський конфлікт; але цей конфлікт не міг бути локальним, оскільки Сербію підтримувала Росія, а отже і Антанта, Австро-Угорщину в свою чергу підтримувала Німеччина. Після Балканських війн міжнародна ситуація склалася таким чином, що будь-який інцидент на Балканах міг стати приводом до війни загальноєвропейського масштабу.

Б. М. Гончар

Балслев (Balslev) Уффе Андерссьон (27.11.1960, Велика Британія) — данський *дипломат*; закінчив Ессекський університет (Ессекс, Велика Британія), у 1989 закінчив Орхуський університет в Орхусі, Данія, факультет політології. Працював в Міністерстві оборони Данії; 1987–89 — секретар, завідувач відділу МЗС Данії; 1989–92 — секретар Посольства Данії в Москві (СРСР); 1996–2000 — 1-й секретар, радник місії Данії при НАТО; 2004–05 — радник місії Данії в ООН (Нью-Йорк); 2005–09 — Надзвичайний і Повноважний Посол Данії в Україні, одночасно в 2006–09 — Надзвичайний і Повноважний Посол Данії в Грузії та Вірменії за сумісництвом. З 2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол Данії в Естонії.

А. П. Сапсай

Балтажи Микола Федорович (27.04.1956, с. Петрівськ Тарутинського району Одеської області, УРСР) — український *дипломат* і науковець; володіє болгарською, німецькою та англійською мовами. У 1979 закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, спеціаліст з міжнародних відносин, референт-перекладач із німецької та болгарської мов; кандидат історичних наук, старший науковий співробітник. 1973–74 — художній керівник будинку культури в с. Петрівськ-1 Тарутинського району Одеської області; 1979–82 — аспірант Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, м. Київ; 1982–92 — молодший, старший науковий співробітник Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН України, м. Київ; 1992–93 — старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин АН України, м. Київ. У жовтні 1993—грудні 1997 — перший секретар по посаді радника, радник Посольства України в Литовській Республіці; в грудні 1997—лютому 1999 — завідувач відділу політичного аналізу та міжнародної інформації Головного управління з питань зовнішньої політики Адміністрації Президента України; в лютому 1999–липні 2000 — заступник начальника Третього територіального управління–завідувач відділу країн Центральної та Східної Європи МЗС України; в липні 2000–жовтні 2004 — радник Посольства України у Федеративній Республіці Німеччина; в жовтні 2004–січні 2006 — радник-посланник Посольства України у Федеративній Республіці Німеччина; в серпні 2005–січні 2006 — Тимчасовий повірений у справах України у Федеративній Республіці Німеччина; в лютому 2006–листопаді 2007 — заступник директора департаменту-начальник відділу з питань співробітництва в політичній, безпековій і оборонній галузях Департаменту Європейського Союзу МЗС України; в листопаді 2007–лютому 2008 — заступник директора департаменту-начальник відділу співробітництва у сфері зовнішньої і безпекової політики Департаменту Європейського Союзу МЗС України; в лютому-липні 2008 — радник-посланник Посольства України в Республіці Словенія; в липні-серпні 2008 — заступник директора департаменту — начальник відділу співробітництва у сфері зовнішньої і безпекової політики Департаменту Європейського Союзу МЗС України; в серпні 2008–квітні 2011 — радник-посланник Посольства України в ФРН. З квітня 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Болгарія.

В. М. Матвієнко

Балтійські конференції 1919–20 — міжурядові форуми балтійських *держав* (Естонія, Латвія, Литва, Фінляндія, Польща) за участі представників УНР та Білоруської Народної Республіки (неофіційно), що збиралися для вирішення питань політичного, економічного й культурного співробітництва та укладення військово-політичного й економічного союзу. 1-ша конференція Балтійських держав (Естонія, Латвія, Литва) за неформальної участі представників УНР (посол у Фінляндії М. *Залізняк*), Білорусі й Польщі відбулася 9.11.1919 в естонському Тарту (Дерпті). На ній представники Білорусі, Естонії, Латвії й УНР попередньо порозумілися щодо створення міждержавного союзу, але оскільки вони не мали відповідних повноважень від своїх урядів, домовленість залишилася неофіційною. Не мала формально-юридичних наслідків і 2-га Балтійська конференція у Ризі наприкінці грудня 1919 за участю представників Естонії, Латвії, Литви і Польщі. Вони лише дійшли згоди щодо скликання наступної конференції у фінській столиці та ухвалили, що на неї можуть бути запрошені держави тільки за згодою всіх учасників ризького зібрання. Але участь УНР у 3-й конференції балтійських держав була визнана «безумовно бажаною».

3-я конференція відбулася 16.01.1920 у Гельсінкі (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Фінляндія, представник УНР був запрошений лише з інформаційною метою). Згідно ухвал конференції для вирішення конкретних проблем було обрано міжнаціональну комісію (проходження міждержавних кордонів), комісію у справах оборони та комісію в економічних справах. У ході роботи був підготовлений проект резолюції про створення оборонно-наступального військового антибільшовицького союзу, який був переданий на розгляд урядів країн-учасниць. Вироблення ж спільного підходу балтійських держав до проблеми війни і миру з РСФРР було перенесено на чергову, 4-ту конференцію, що мала відбутися 15.05.1920 у Ризі. Згодом латвійський уряд ініціював скликання конференції на 20.07.1920. Делегація УНР, яка змогла прибути до Латвії лише 12.08.1920, взяла участь у роботі 4-ї Балтійської конференції в якості повноправного учасника (голова делегації — міністр внутрішніх справ УНР О. *Саліковський*, заступник — глава дипломатичної місії УНР у Латвії В. *Кедровський*, члени делегації — професор С. Франкфурт, українські дипломати В. Якубовський, О. Лагутенко, М. Добриловський та Л. Задорожний).

Організаційно робота Ризької конференції проходила в комісіях і підкомісіях, причому першорядне значення мали наради політико-юридичної комісії. Незважаючи на розбіжності, делегаціям вдалося протягом 5-денних нарад конференції (21–25.08.1920) виробити низку важливих постанов, пропозицій і конвенцій, що мали на меті зблизити держави-учасниці (Естонія, Латвія, Литва, Польща, УНР, Фінляндія) в політичному, економічному, військовому, комунікаційному та культурно-науковому відношеннях. Найголовнішою підсумковою угодою 4-ї Балтійської конференції стала Політична конвенція, підписана членами делегацій у ризькому палаці Булдур 31.08.1920. Вона складалася з 10-ти параграфів і констатувала взаємне юридичне визнання держав-учасниць (п.1), зобов'язувала їх до мирного урегулювання територіальних конфліктів, а в разі неможливості такого — вдатися до посередництва третьої сторони, зокрема, *Ліги Націй* (п. 2). Принципове значення мали параграфи Політичної конвенції, що забороняли підтримку, організацію й розташування на території країни-учасниці сил, спрямованих проти іншої договірної сторони, а також їхній транзит через національну територію (п. 3). Окремо держави-учасниці застерігалися щодо укладення з третьою стороною договорів, спрямованих проти будь-якої країни, представленої на конференції (п. 4). Держави-учасниці конференції мали негайно виробити оборонну військову конвенцію (п. 5), а також взаємно гарантувати національно-культурні права етнічних меншин (п. 6). Конвенція передбачала відкриття вільного безмитного торговельного шляху з Балтики до Чорного моря.

Політична конвенція та інші угоди, що були вироблені в ході конференції, мали бути ратифіковані не пізніше 15.12.1920 й набути чинності навіть у тому випадкові, коли б якась із договірних держав відмовила у *ратифікації*. 7–15.12.1920 мало відбутися представлення ратифікаційних грамот Політичної конвенції, тоді пройшло сім засідань Ради уповноважених представників держав-учасниць — найважливішої інституції, створеної Ризькою конференцією (саме їй підлягали Економічна рада, військова і військово-морська комісії, а також бюро для справ культури та мистецтва, санітарне і закордонної пропаганди). Але робота комісій і Ради уповноважених представників надзвичайно ускладнилася з початком польсько-литовського збройного конфлікту (22.09.1920). Більше того, на останньому засіданні Ради уповноважених 15.12.1920 з'ясувалося, що представники Естонії, Латвії, Литви і Фінляндії не мають від своїх урядів жодних вказівок у справі ратифікації постанов Ризької конференції, передусім, Політичної конвенції, а польський посол у Латвії В. Каменецький виступив із декларацією, спрямованою проти Литви і УНР. У результаті питання ратифікації постанов Ризької конференції офіційно було відкладене до сприятливіших часів. Таким чином, процес формування політичного й економічного об'єднання балтійських держав і УНР наприкінці 1920 зайшов у глухий кут. Натомість окреслилася перспектива створення військово-політичного союзу таких країн регіону Балтійського моря, як Естонії, Латвії, Польщі й Фінляндії. Угода про нього була підписана міністрами закордонних справ цих держав у Варшаві в березні 1922.

В. М. Матвієнко.

Балтійські протоки — протоки Великий Бельт, Малий Бельт та Зунд, які з'єднують Балтійське і Північне моря. Протоки Великий і Малий Бельти перекриті *територіальними водами* Данії, Зунд — територіальними водами Данії та Швеції. Правовий режим проток визначений в основному Копенгагенським «Трактатом про скасування мита, що стягується з суден та вантажів при проході крізь протоки Зунда та обох Бельтів» від 14.03.1857. Деякі особливості режиму проток встановлює відповідне національне законодавство Данії і Швеції. Копенгагенський трактат проголошує принцип свободи торгового мореплавства в Балтійських протоках: «Жодне судно не може бути віднині, з будь-якого приводу, під час проходу через Зунд та Бельти, бути піддане затриманню чи будь-якій зупинці». Право вільного проходу військових кораблів через Балтійські протоки та право вільного прольоту літаків над протоками діють на підставі міжнародно-правового звичаю. Окрім цього, відповідно до частини III *Конвенції ООН з морського права 1982*, в протоках діє право транзитного проходу. Данія утримує маяки та забезпечує лоцманську проводку без дискримінації за рівні кошти для данських та іноземних суден. Обов'язок утримувати маяки при вході до протоки Зунд лежить на Швеції. У 1951 в Данії був схвалений закон, який визначає правила допуску іноземних військових кораблів та літаків до данських районів проток в умовах миру. Згідно з цим законом, якщо запланований термін перебування іноземного військового судна на ділянці проток, що належить до територіальних вод Данії, перевищує 2 доби, держава прапора має надіслати попереднє повідомлення дипломатичними каналами не пізніше, ніж за 8 діб до запланованого проходження або перебування її судна на території проток. Військові літаки допускаються на данські ділянки проток тільки за попереднім дозволом Данії. Військовим кораблям, окрім тих, які терплять біду, повністю заборонений доступ до так званих «внутрішніх територіальних вод» Данії (включають гавані, вхідні портові фарватери, рейди, бухти та фіорди, а також частину данських територіальних вод у межах і між данськими остовами, обмілинами і рифами, які не весь час затоплені водою).

В. С. Ржевська

Балто-Чорноморський союз — проектований у 1919–21 регіональний союз «окраїнних держав», що виникли на теренах колишньої Російської імперії. Формування нової системи *міжнародних відносин* у Центрально-Східній Європі після завершення *Першої світової війни* по-новому поставило питання про координацію зусиль «окраїнних держав» на дипломатичній ниві в обороні своїх національно-державних інтересів. Це знайшло свій вияв у розвитку ідеї регіональних союзів та спробах оформлення дипломатичних і військово-політичних союзів «окраїнних держав». Одним із ініціаторів ідеї такого союзу від Балтики до Чорного моря 1919 був глава зовнішньополітичного відомства Фінляндської Республіки Р. Гольсті, плани якого підтримувало МЗС Естонії. Великої ваги створенню Балто-Чорноморського союзу «окраїнних держав» надавав С. *Петлюра*. В інструктивному листі до А. *Лівицького* від 30.10.1919 він окреслив розуміння системи коаліції Балтійсько-Чорноморських держав через комбінацію Польщі — України — Латвії — Литви — Естонії з наступним приєднанням до них Кубані та кавказьких держав. У грудні 1919 МЗС УНР розіслало з Варшави українським *послам* і головам дипломатичних місій «обіжник», у якому наголошувалося, що задля досягнення формально-юридичного визнання з боку *Антанти* слід забезпечити солідарність держав-правонаступників Російської імперії, що мало стати основою Балто-Чорноморського (військового і економічного) союзу в складі прибалтійських держав, України, Польщі, Румунії, Кубані і кавказьких держав. Серед українського політичного керівництва та дипломатів (С. Петлюра, К. *Мацієвич*, М. *Порш*, А. *Ніковський*, М. *Славинський*, В. *Кедровський* та ін) склалося переконання, що саме УНР повинна стати ключовою ланкою проектованого союзу. Амбітні федералістські плани виношував і Ю. *Пілсудський*, який розраховував зробити Польщу осередком і патроном Балто-Чорноморського союзу, що неоднозначно сприймалося рядом «окраїнних держав», насамперед, Литвою. Реальна спроба реалізації ідеї Балто-Чорноморського союзу (у складі Естонії, Латвії, Литви, Польщі, УНР та Фінляндії) була здійснена в ході *Балтійських конференцій 1919–20*, насамперед, із підписанням Політичної конвенції та ряду угод на 4-й Балтійській конференції у Ризі 31.08.1920. Однак конференції Балтійських держав та УНР водночас виявили і глибокі розбіжності між «окраїнними державами», котрі стали нездоланною перешкодою на шляху оформлення Балто-Чорноморського союзу.

В. М. Матвієнко

Бальфур (Balfour) Артур Джеймс (25.07.1848, Віттінгехейм, Східний Лотіан, Шотландія, Велика Британія — 19.03.1930, Вокінг, Сюррей, Англія, Велика Британія) — британський громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*, граф. Член палати громад у 1874–1922; з 1922 — член палати лордів; 1878–80 — особистий секретар міністра закордонних справ лорда *Солсбері*, брав участь у поїздці Р. Солсбері і Б. *Дізраелі* на *Берлінський конгрес 1878*; від 1885 — член Таємної Ради, 1885–86 — міністр у справах місцевого самоврядування, 1886–87 — у справах Шотландії, 1887–91 — у справах Ірландії, 1891–92 та 1895–1906 — міністр фінансів і лідер палати громад; 1892–95 — лідер парламентської фракції Консервативної партії; 1902–05 — прем'єр-міністр, один з ініціаторів *англійсько-японського союзу 1902–21* й англійсько-французької угоди 1904, що стала основою *Антанти*; 1915–16 — військо-

во-морський міністр, 1915–19 міністр закордонних справ, 1919–22 і 1925–29 — лорд-голова Ради. Автор проекту, що передбачав створення єврейського «національного осередку» в Палестині і отримав назву *Бальфура декларації 1917*. Заступник глави британської делегації Д. *Ллойд Джорджа* на *Паризькій мирній конференції 1919–20*; очолював делегацію Великої Британії у *Лізі Націй* (1920) та на *Вашингтонській конференції 1921–22*.

Р. А. Кривонос

Бальфура декларація 1917 про створення єврейського «національного осередку» (national home) на Близькому Сході — документ, важливий для розуміння *Палестинської проблеми*, він був оприлюднений 2.11.1917 у вигляді листа міністра закордонних справ Великої Британії А. *Бальфура* лідеру англійського сіоністського руху лорду Волтеру Ротшільду, в якому висловлювалась підтримка британським урядом ідеї створення єврейського «національного осередку» в Палестині за умов захисту «громадянських та релігійних прав існуючих в Палестині неєврейських громад, а також політичного статусу, яким користуються євреї в будь-якій іншій країні». Декларація Бальфура надавала можливість Великій Британії ухилитися не лише від виконання *Мак-Магона—Хусейна угоди*, згідно з якою зацікавлений у залученні арабських країн до виступу проти Туреччини Лондон давав згоду на включення Палестини після завершення *Першої світової війни* до складу майбутньої незалежної арабської держави, але й від *Сайкса—Піко угоди 1916* з Росією та Францією. В 1918 Декларація Бальфура була визнана Францією, США та іншими союзними урядами, включена до *Севрського мирного договору 1920* з *Османською імперією*, а також до мандату на Палестину, отриманого Великою Британією на *Сан-Ремо конференції 1920*, що надало Декларації характеру міжнародного зобов'язання. В 1921–22 англійці відлучили від Палестини землі на схід від Йордану, де утворили державу Трансйорданію, яка була виключена з переліку територій, на яких мав утворюватися єврейський національний осередок. Декларація Бальфура зберігала свою юридичну силу на протязі усього періоду дії британського мандату на Палестину (офіційно до 14.05.1948).

І. С. Покровська

Бангкокський договір 1893 — *договір міжнародний двосторонній*, підписаний 3.10.1893 в Бангкоку між Францією та Сіамом. Захоплення В'єтнаму та Камбоджі і створення 1887 Індокитайського союзу посилило проникнення Франції в Сіам. В липні 1893, через відмову тайців пропустити французькі торгові судна на р. Меконг, уряд Франції відправив військовий флот до Сіамської затоки. В умовах *блокади воєнної* король Сіаму був змушений прийняти вимоги французького *ультиматуму* та укласти нерівноправний договір. Згідно з ним визнавалися права Франції на всі острови та території на лівому березі р. Меконг (територія сучасного Лаосу). Сіам зобов'язувався знищити всі військові об'єкти на правому березі, де створювалася 25-км *демілітаризована зона*, та вивести війська з провінцій Баттамбанг та Сіємреап (частина території сучасної Камбоджі). Сіамському військовому флоту заборонялося судноплавство по р. Меконг. Бангкокський договір надавав Франції додаткові привілеї у торгівлі з Сіамом. Активізація французької політики в Індокитаї викликала занепокоєння Великої Британії, на пропозицію якої 15.01.1896 було підписано англо-французьку угоду про розподіл сфер впливу в регіоні, за умовами якої сторони гарантували формальну незалежність Сіаму в межах басейну р. Менам. Сіам перетворювався у буферну зону між англійською та французькою сферами впливу.

М. А. Миронова

Бангкокський договір 1995 — *договір міжнародний багатосторонній*, підписаний 15.12.1995 тогочасними державами-учасницями *АСЕАН*, а також М'янмою, Камбоджею та Лаосом; передбачає створення в Південно-Східній Азії *без'ядерної зони*, набув чинності 27.03.1997. Договір відповідає цілям, проголошеним країнами регіону ще в Декларації про зону миру, свободи та нейтралітету 1971 (Куала-Лумпурська декларація АСЕАН); але їх реалізація в повному обсязі стала можливою лише після того, як на початку 1990-х США закрили свої військові бази на Філіппінах. Бангкокський договір забороняє на території країн-учасниць виробництво, зберігання та випробування ядерної зброї; згідно нього держави-учасниці, що бажають розпочати власні мирні ядерні програми, погоджуються реалізовувати їх у відповідності до норм та стандартів, рекомендованих *МАГАТЕ*, а також приєднатися до Конвенції про оперативне оповіщення про ядерні аварії 1986. Забороняється утилізація радіоактивних відходів або матеріалів не тільки у морі, але й на суші, однак не дозволяється захоронення таких відходів або матеріалів у рамках програм мирного використання атомної енергії, у суворій відповідності до вимог МАГАТЕ. Бангкокський договір прирівнює до ядерної зброї будь-які ядерні вибухові пристрої, в тому числі й так звані «мирні ядерні вибухові пристрої».

Для нагляду за здійсненням Договору була створена Комісія з без'ядерної зони Південно-Східної Азії та Виконавчий комітет. Для посилення системи контролю у Бангкокський договір внесені положення про можливість проведення «місій з метою встановлення фактів» інспекторами МАГАТЕ для прояснення та вирішення ситуацій, в яких існують сумніви щодо виконання однією із сторін положень Договору. *АСЕАН* також запропонувала п'ятьом ядерним державам підписати протокол до Бангкокського договору, згідно з яким останні зобов'язуються не застосовувати та не погрожувати застосуванням ядерної зброї проти будь-якої держави-учасниці Договору, а також в межах зони, вільної від ядерної зброї в Південно-Східній Азії. Протокол не підписано через застереження деяких ядерних держав, зокрема США та Китаю, проти сфери застосування Бангкокського договору в межах 200-мильної *виключної економічної зони*, а не 12-мильних *територіальних вод*, що істотно ускладнює транзит військових кораблів з ядерною зброєю на борту через води Південно-Східної Азії.

С. П. Галака

Бангладесько-індійський прикордонний конфлікт 2001 — перший збройний конфлікт між Індією і Бангладеш з часів створення останньої як незалежної держави у 1971. Загалом країни підтримували дружні стосунки, але проблемним залишалося невирішене питання статусу так званих *анклавів* — клаптикових територій, що вклинюються на землі сусідньої країни, яких нараховують з обох сторін близька 190. Проблема існує ще з 1947 — поділу колишньої Британської Індії на дві держави, оскільки кордон між Індією і Східним Пакистаном остаточно не був демаркований, його було проведено таким чином, що з обох сторін залишилися численні анклави. Зокрема, одним зі спірних районів був анклав навколо селища Пардіву, яке було зайняте індійськими прикордонниками під час Бангладеської кризи 1971. Анклав розташований на межі району Сілхет з боку Бангладеш з територією індійського штату Мегхалая. У Бангладеш стверджують, що ця земельна ділянка була захоплена і утримувалась індійцями незаконно, а після того, як представники індійської прикордонної служби спробували розташувати поруч свій форпост, було висунуто вимоги звільнити цю територію негайно. Конфлікт спалахнув 16.04 і тривав протягом трьох днів, оскільки індійці відмовилися зняти форпост, і прикордонники Бангладеш спробували вибити їх звідти. Через кілька днів індійські прикордонники спромоглися на удар у відповідь і вклинилися на територію Бангладеш більш, ніж за 100 км на захід від селища Пардіву. Під час зіткнення 16 індійських прикордонників загинуло, багато було поранено, а з бангладеської сторони втрати становили двоє вбитих і один поранений. Після припинення бойових дій тіла загиблих були повернуті індійській стороні, Бангладеш висловила співчуття з приводу їх загибелі, проте за декілька годин сутички розгорнулися вздовж значної ділянки індійсько-бангладеського кордону. Остаточно бойові дії були припинені 20.04, але конфлікт викликав справжню паніку серед мирного населення і спричинив велику кількість *біженців* з двох сторін — близько 10 000 цивільних осіб покинули зону бойових дій. У результаті переговорів між прем'єр-міністрами двох країн наприкінці квітня було вирішено створити комісію для розслідування інциденту і висловлено обопільне бажання у майбутньому проявляти стриманість під час виникнення конфліктних ситуацій. У червні-липня 2001 було створено спільні робочі групи для *демаркації кордону* спірних ділянок.

О. А. Борділовська

Бандаранаїке (Bandaranaike, уроджена Ратватте) Сірімаво (17.04.1916, Ратнапура, Цейлон — 10.10.2000, Коломбо, Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка) — шрі-ланкійський громадсько-політичний і державний діяч, народилася в аристократичній родині; закінчила елітний коледж Святої Бріджит у Коломбо і згодом одружилася з

відомим націоналістичним політиком Соломоном Бандаранаїке — першим прем'єр-міністром незалежного Цейлону. Після вбивства чоловіка буддійським монахом у 1959 очолила його Партію Свободи Шрі-Ланки і стала першою в історії жінкою прем'єр-міністром: 1960–65, 1970–77 (водночас була міністром закордонних справ і міністром оборони) та 1994–2000. Зробила великий внесок у розробку нової конституції країни 1972, положення якої передбачали зміну назви держави з Цейлону на Шрі-Ланку і проголошення республіки, була сингалезькою націоналісткою і прихильницею «жорсткої» державної політики щодо тамілів; у *зовнішній політиці* твердо дотримувалася *нейтралітету політики*. 1980 її було позбавлено парламентського місця, спроба виставити свою кандидатуру на посаду президента 1988 закінчилась провалом. Але 1994 її доньку Чандріку Кумаратунгу було обрано президентом, а вона, в свою чергу, призначила на посаду прем'єр-міністра свою матір. Через поганий стан здоров'я Бандаранаїке була змушена піти у відставку незадовго до смерті.

П. М. Ігнатьєв

Бандунзька конференція 1955 — *конференція міжнародна*, що відбулася 18–24.04.1955 в Бандунгу (Індонезія) з ініціативи Індонезії, Бірми, Індії, Пакистану та Цейлону (Шрі-Ланка); відбувалася в умовах початку розпаду колоніальної системи в Азії. В ній взяли участь 29 незалежних держав і колоніальних територій Азії та Африки. Азію представляли 23 делегації, Африку — 6. Серед них були як представники соціалістичних країн (ДРВ і КНР) так і учасники військово-політичних блоків Заходу — Туреччина, Пакистан, Ірак. Конференція головним чином займалася розробкою практичної програми мирного співіснування та незалежного розвитку країн Азії і Африки, подальшої боротьби проти *колоніалізму*. Заключне комюніке мало в собі узгоджену платформу конференції — антиколоніалізм і антиімперіалізм. Окрім цього комюніке містило Декларацію сприяння загальному миру й співробітництву, яка в своїй основі мала принципи *«Панча шила»*. Ці принципи були запозичені з преамбули угоди між КНР та Індією про торгівлю і зв'язки Тибетського району КНР з Індією 1954. Окрім цього комюніке містило 10 принципів *мирного співіснування*: повага до основних *прав людини*, а також цілей та принципів *Статуту ООН*; повага до *суверенітету* та територіальної цілісності всіх країн; визнання рівноправності всіх рас і націй, великих і малих; утримання від *інтервенції* й втручання у внутрішні справи інших країн; повага до права кожної країни на індивідуальну чи колективну оборону згідно зі Статутом ООН; утримання від використання угод щодо колективної оборони в інтересах якоїсь із *великих держав* і від тиску на інші країни; утримання від *агресії* проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої країни; врегулювання всіх *спорів міжнародних* мирним шляхом; сприяння взаємним інтересам і співробітництву; повага до справедливості й дотримання міжнародних зобов'язань. Рішення Бандунзької конференції сприяли подальшому розвиткові національно-визвольного руху й утвердженню в *міжнародних відносинах* принципу мирного співіснування. Конференція заклала основи *Руху неприєднання*. За висловом Дж. *Неру*, «Бандунзька конференція знаменувала собою вихід на політичну арену з міжнародними цілями більше половини населення Земної кулі».

В. Ю. Крушинський

Банк міжнародних розрахунків (БМР) — міжурядова фінанс. орг-ція, створена 1930 на основі міжурядової домовленості, т. зв. Гаазької угоди, підписаної 6-ма *державами* — Бельгією, Великою Британією, Німеччиною, Італією, Францією та Японією, і Конвенції цих д-в із Швейцарією. Штаб-квартира БМР знаходиться у м. Базель (Швейцарія). Фактично БМР створено центр. банками цих країн. 1931–32 до нього приєдналися 19 центр. банків країн Європи. Членами БМР нині є 41 центральний банк країн Європи, Азії, Африки та США, ряд країн очікують рішення щодо їх включення до БМР. Центр. банки виступають засновниками, керівниками і водночас клієнтами БМР. За своїм цільовим статусом БМР є акціонерним товариством з капіталом розміром 1,5 млрд золотих франків (оплачено бл. 20 %), яким гарантується його незалежність і який формується за рахунок продажу акцій центр. банкам країн-учасниць та на відкритому валютному ринку. Водночас БМР є міжнар. орг-цією, діяльність якої, згідно з Гаазькою угодою, регулюється *нормами міжнародного права* і яка користується відп. привілеями та імунітетами. Керівництво БМР здійснює Рада директорів у складі керуючих 13 центр. банків, у т. ч. 5 країн-засновниць, кожен із яких делегує до Ради одного представника фінанс., пром. або торг. кіл своєї країни. Посади членів Ради не можуть обіймати члени урядів, законодавчих органів або держ. службовці. Голова Ради та його заступник і президент БМР обираються з числа членів Ради не більш ніж на 3-річний термін. Апарат БМР складається також з банківського (операційного) управління, валютно-екон. управління та секретаріату. Фактично БМР є міжнар. центром координації та співробітництва центр. банків. З моменту його заснування головні завдання БМР: полегшення розрахунків по репараційних платежах Німеччини та військ. боргах, сприяння співробітництву центр. банків і розрахунків між ними, забезпечення сприятливих умов для міжнар. фінанс. операцій, здійснення статусу довіреної особи в проведенні міжнар. розрахунків своїх членів. Ці функції БМР успішно виконує і сьогодні. Окрім суто банківської діяльності, БМР відіграє роль потужного міжнар. координаційного та інформ.-дослідного центру аналізу сучас. проблем розвитку міжурядових валютно-фінанс. відносин. БМР відіграє значну роль в орг-ції міжнар. валютного співробітництва, оскільки бере участь у роботі органів *Міжнародного валютного фонду* та інших міжнар. і регіональних інституцій з питань функціонування світової валютної системи.

В. А. Вергун

Банківський союз — єдиний механізм банківського нагляду під управлінням Європейського центрального банку (ЄЦБ), основною метою створення якого є заходи з відокремлення суверенного боргу та ризиків, пов'язаних з ним, від банківського. Таким чином, Європейський стабілізаційний механізм (ЄСМ) буде спроможний рекапіталізувати банки безпосередньо, а не через *бюджети державні* (у цьому випадку позики не збільшуватимуть розмір дефіциту бюджету країни). Об'єктивною передумовою створення **Б. с.** стало прагнення держав-членів *Європейського Союзу* запровадити економічне врядування в єврозоні шляхом посилення інституційної складової та створення інструментів впливу на економічну політику держав-членів ЄС і єврозони. 28–29.06.2012 на зустрічі лідерів країн ЄС була досягнена домовленість щодо зміцнення *економічного і валютного союзу* ЄС як одного із «рятівних кіл» у період глобальної фінансово-економічної кризи. На зустрічі лідери обговорили доповідь «На шляху до дійсного Економічного і валютного союзу», підготовлену Президентом *Європейської ради* при тісному сприянні Президента *Європейської комісії*, Голови Єврогрупи та Президента ЄЦБ. Лідери країн Європи домовились про створення єдиного банківського регулятора, який зможе втручатися в справи будь-якого комерційного банку у єврозоні. Домовленість стала результатом компромісу між двома найбільш сильними країнами валютного союзу — Франції та Німеччини.

Створення спеціального органу для контролювання фінансового сектору ЄС передбачає три етапи. Передусім ЄЦБ візьме контроль над банками Єврозони. Далі — організують єдиний фонд, з якого виплачуватимуть компенсації фінустановам, що збанкрутували. А пізніше виникне єдина система захисту вкладників. До європейського банківського союзу зможуть вступити також країни, що не входять до зони євро. Лідери ЄС підтвердили також можливість прямої рекапіталізації фінустанов через європейський стабілізаційний фонд. Основними базовими елементами **Б. с.** в рамках ЄС стануть єдині правила поведінки (книга правил поведінки) на банківському ринку; централізоване регулювання та нагляд за фінансовими інститутами на єдиному ринку; удосконалення схеми гарантування депозитів; національні фонди і розроблення правових норм для фінансування проблемних банків. Сьогодні **Б. с.** — це ключ до підтримки економічної та монетарної *інтеграції міжнародної*. Централізовані монетарні зобов'язання будуть сприяти економічній та фінансовій інтеграції і посилять трансграничний ефект від превентивних заходів у разі настання кризи. Крім того, загальна, інтегрована система банківського нагляду в межах єврозони — важливий елемент, що забезпечує здійснення нагляду у відповідності з найвищими стандартами, що посилить довіру між країнами-членами ЄС.

С. А. Циганов

Бантиш-Каменський Микола Миколайович (16.12.1737, м. Ніжин, нині — Чернігівської облас-

ті, Україна — 20.01.1814, Москва, Російська імперія) — український і російський історик і археограф, народився в родині молдовського дворянина, племінника Д. *Кантеміра*; навчався в Київській та Московській духовних академіях і Московському університеті. З 1762 працював у Московському архіві *Іноземних справ колегії* Російської імперії, пройшовши службовий шлях від архіваріуса до керуючого архівом (з 1783). Систематизував, упорядкував та підготував видання величезної кількості матеріалів XV-XVIII ст., зокрема й тих, що стосуються історії України, відносин між Росією, Україною та Польщею: «Реєстр і опис малоросійських і татарських справ...», «Огляд зовнішніх зносин Росії до 1800 р.» в 4-х частинах (видана протягом 1894–1902), «Листування між Росією та Польщею по 1700 рік...» (видане 1862) та ін. Один із видавців «Слова о полку Ігоревім».

М. С. Дорошко

Банч Ральф Джонсон (Bunche Ralph Johnson) (7.08.1904, м. Детройт, штат Мічиган, США — 9.12.1971, м. Нью-Йорк, США) — американський політолог і *дипломат*, лауреат *Нобелівської премії миру* (1950) («За створення Скандинавського міжпарламентського союзу для зміцнення регіональної співпраці»); навчався у Гарварді (1930-ті). З 1943 працював у *Держдепартаменті США*; був одним з тих політиків, що готували *Сан-Франциську конференцію 1945* — установчу конференцію *ООН*. Подальшу свою кар'єру **Б.** зв'язав саме з ООН, у 1947 був посланий у зону *Близькосхідного конфлікту*, де виступив ООНівським посередником у переговорах між ворогуючими сторонами. У 1950 за цю посередницьку діяльність в Палестині отримав Нобелівську премію миру, ставши таким чином першим представником чорної раси, який удостоївся такої високої міжнародної нагороди. У 1963 отримав також Президентську медаль Свободи з рук президента США Л. *Джонсона*. Викладав у багатьох вищих навчальних закладах світу, є автором численних наукових праць і статей з політології.

А. П. Сапсай

Бан (Ban) Чуа Теонг (25.01.1961) — малайзійський *дипломат*; закінчив Малайський університет. З 1988 — помічник секретаря адміністративної та дипломатичної служби МЗС Малайзії; з 1991 — другий секретар посольства Малайзії в Республіці Корея; з 1996 — помічник секретаря південно-азійського департаменту МЗС Малайзії; з 1999 — перший секретар посольства Малайзії в Зімбабве; з 2002 — радник міністра посольства Малайзії у Франції; з 2007 — заступник генерального директора азіатсько-малайзійського секретаріату МЗС Малайзії. З квітня 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Малайзії в Україні.

Р. К. Петюр

Бар (Baar) Єжи (23.04.1944, Краків, Польща) — польський *дипломат*, закінчив філософсько-історичний факультет Ягеллонського університету (Краків, 1967), магістр соціології. 1967–69 — асистент Інституту суспільних наук Академії вугільної промисловості і металургії у Кракові; 1973 закінчив аспірантуру при Інституті політичних наук Ягеллонського університету; 1973–74 — старший асистент Сілезького інституту в Ополе; 1974–76 — урядовець МЗС Польщі; 1976–80 — 1-й секретар з питань преси в посольстві Польщі в Румунії; 1980–82 — працював у Департаменті Європи МЗС. З січня 1982, відмовившись від роботи в МЗС, працював асистентом в Ягеллонському університеті; 1983 — стипендіат курсу іноземної мови у Віденському університеті; 1984–85 — стипендіат інституту Гете та Українського вільного університету в Мюнхені; 1986–91 — науковий працівник Швейцарського Східного Інституту в Берні; 1991–92 — радник з політичних питань посольства Польщі в Росії; 1992–94 — Генеральний консул Республіки Польща в Калінінграді; жовтень 1994–травень 1996 — директор 2-го Європейського Департаменту МЗС Польщі. В 1997–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні; в 2001–05 — у Литві; в 2006–10 — у Російській Федерації.

О. М. Знахоренко

Барак Barak, справжнє прізвище — Брог) Егуд (12.02.1942, кібуц Мішмар Хашарон, Центральна Палестина) — ізраїльський громадсько-політичний і державний діяч; народився в родині фермерів; отримав бакалаврський ступінь із фізики і математики у Єврейському університеті Єрусалима (1976) і магістерський із менеджменту економічних систем у Стенфордському університеті США (1978). З 1959 — на дійсній військовій службі у частинах командос, у квітні 1983 у званні генерал-майора очолив розвідувальний відділ Армії оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ), у квітні 1991 — генштаб із присвоєнням найвищого в ізраїльській армії військового звання генерал-лейтенанта, єдиний у країні удостоєний 5-ти нагород за хоробрість на полі бою. Після підписання 4.05.1994 Каїрської угоди щодо обмеженої палестинської автономії в секторі Газа-Єрихона контролював передислокацію урядових військ і відіграв ключову роль у завершенні підготовки *Ізраїльсько-йорданського мирного договору*; 1995 вступив до соціал-демократичної Партії праці («Авода») й невдовзі очолив її; в якості міністра закордонних справ (22.11.1995–18.06.1996) сприяв налагодженню ізраїльсько-сирійського переговорного процесу. У березні 1996 був обраний депутатом кнесету, де працював у комітеті із закордонних справ і оборони; за результатами парламентських виборів 17.05.1999 сформував лівоцентристський коаліційний уряд (6.07.1999–7.03.2001) і водночас обійняв посаду міністра оборони. За його активної участі ізраїльсько-палестинський переговорний процес наблизився до компромісного вирішення проблеми статусу Єрусалима, окреслилися перспективи повного виведення ізраїльських військ із Лівану. Однак у зв'язку з поновленням *інтифади* на дострокових парламентських виборах в лютому 2001 зазнав поразки від партії Лікуд («Згуртованість») А. *Шарона*, відмовився обійняти посаду міністра оборони в його уряді й у листопаді 2002 залишив керівництво Партією праці, зосередившись на викладацькій діяльності. 12.06.2007 повернувся до керівництва «Аводою» і в якості міністра оборони увійшов до кабінету Е. Ольмерта; керував операцією «Литий свинець» (27.12.2008–18.01.2009) із завдання удару по інфраструктурам ХАМАСу в секторі Газа; після поразки «Аводи» на парламентських виборах 10.02.2009 заявив про намір залишитися в опозиції, але в березні прийняв пропозицію прем'єра Б. *Нетаньяху* стати міністром оборони в його уряді; 17.01.2011 оголосив про вихід з «Аводи» й створення нової фракції «Ацмаут» («Незалежність»); 26.11.2012 вдруге заявив про вихід з політики.

В. І. Головченко

Барановський Анатолій Максимович (11.02.1906, м. Київ, Російська імперія — 1.02.1987, м. Київ, Українська РСР) — укр. громадсько-політ. і державний діяч, *дипломат*. Закін. 1933 Харківський плановий ін-т Держплану УРСР за спеціальністю економіст-плановик комплексного планування промисловості. Трудову діяльність розпочав у сер. 20-х XX ст. у податковій інспекції Волинської губ.; перебував на комсомольській роботі, в радянських структурах Житомирщини, служив політруком у конвойному полку військ ОДПУ в Харкові. У 1932–41 — старший економіст, нач. сектору, відділу, заст. голови, голова Держплану УРСР, згодом заст. голови Раднаркому УРСР (швидка кар'єра через дефіцит кадрів унаслідок сталінських репресій). 1941–42 — нач. оперативної групи пром. військ. ради Півд. фронту, займався організацією виробництва озброєння, боєприпасів і військового спорядження на території Ворошиловградської, Ростовської, Сталінградської обл., Краснодарського і Ставропольського країв. У 1942–44 працював експертом з економічних питань МЗС СРСР, був учасником міжнародної конференції ООН з надання післявоєнної допомоги країнам, потерпілим від німецько-фашистської окупації, заст. голови міжнар. комітету з репарацій. У 1944–52 — заступник голови Раднаркому (Ради Міністрів) УРСР; 18.12.1945 від імені УРСР підписав Угоду про надання безвідплатної допомоги Україні з боку Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (*ЮНРРА*), а в березні 1946 взяв участь у сесії Ради ЮНРРА в Атлантик-Сіті (США), де привернув увагу її учасників на надто повільне виконання програми допомоги республіці. По її завершенні 1.04.1948 УРСР одержала від 15 країн, в основному від США та Великої Британії, товарів майже на 207 млн доларів. На *Паризькій мирній конференції 1946* був обраний головою комісії по Румунії; рішуче виступав проти поправки делегації Південно-Африканського Союзу щодо встановлення завищених цін для колишніх союзників Німеччини за товари, придбані у країн-членів ООН у рахунок *репарацій*. Як голова підкомісії цієї конференції з проблеми угорсько-чеського кордону в районі Братислави сприяв її розв'язанню — наполіг задовольнити волю чехословацької сторони про перенесення кордону на 12 миль у південному напрямку. З посиланням на сталінський українсько-

польський досвід було вирішено здійснити обмін населенням між обома державами. Ці тоталітарні акції досі відлунюють болем постраждалих народів. 30.07–18.08.1948 очолював делегацію УРСР на *Дунайській (Белградській) конференції 1948* з перегляду конвенції 1921 щодо судноплавства Дунаєм. Український дипломат виступив проти американо-британського проекту конвенції, що передбачав поширення режиму *міжнародного* на притоки Дунаю та надання зацікавленим *державам* прав не лише на судноплавство, а й торгівельно-промислову діяльність у придунайському регіоні. Делегація УРСР забезпечила прийняття радянського проекту, який обмежував компетенцію нової Дунайської комісії судноплавною частиною річки від баварського Ульма до Чорного моря, забороняв військовим суднам недунайських держав плавання Дунаєм. Прохід військових суден країн регіону дозволявся лише із санкції регіональних сторін. Керував делегацією УРСР на V–VIII сесіях ГА ООН. Вніс на розгляд V сесії проект резолюції щодо негайного припинення *Корейської війни 1950–53*, спільну з представниками СРСР, БРСР, Польщі і Чехословаччини пропозицію визнати несумісним із совістю і честю народів та членством в ООН застосування ядерної зброї. 10.06.1952 був призначений міністром закордонних справ УРСР. Враховуючи, що представник СРСР при ООН Я. *Малик* з січня 1950 не брав участі у роботі РБ ООН на знак протесту щодо присутності в ній представника режиму *Чан Кайші*, річне перебування на цій посаді не було позначене серйозною роботою. 17.06.1953 його звільнено з посади міністра; у 1954–57 — знову голова Держплану УРСР і заст. голови Ради Міністрів УРСР; у 1957–61 — 1-й заст. голови Держплану — міністр УРСР; у 1961–79 — міністр фінансів УРСР. У 1946–80 обирався депутатом Верховної Ради УРСР, у 1952–81 — членом ЦК КПУ.

Д. В. Табачник

Барбаросса план (*нім.* Barbarossa Fall) — кодова назва плану агресивної *війни* нацистської Німеччини проти СРСР, що походить від імені імператора *Священної Римської імперії* Фрідріха I Барбаросси. Почав розроблятися в липні 1940 під керівництвом генерала Е. Маркса, якого замінив генерал Ф. Паулюс. У листопаді отримав умовну назву план «Отто», а після доробки і конкретизації стратегічних завдань був затверджений 18.12.1940 у директиві Верховного головнокомандування № 21 за підписом А. *Гітлера*, якою було передбачено також участь у війні Румунії і Фінляндії. Відповідно до цієї директиви, що була основою для стратегічного розгортання і проведення перших операцій на радянсько-німецькому фронті, німецькі *збройні сили* мали бути готові ще до завершення війни з Великою Британією завдати поразки СРСР шляхом здійснення швидкоплинної військової операції й до осені оволодіти всією європейською територією СРСР до лінії Астрахань—Волга—Архангельськ з наступним захопленням промислових областей Уралу, Північного Кавказу і Закавказзя. Німецьким командуванням передбачалось завершити підготовку до вторгнення на територію СРСР до 15.5.41. Однак, югославська кампанія примусила перенести початок реалізації Барбаросса плану на 22.06.1941.

І. С. Покровська

Бардоський договір 1881 — *договір міжнародний двосторонній*, підписаний 12.05.1881 в палаці Бардо (поблизу м. Туніс) представниками Франції, — генералом Бреаром та агентом французького уряду Рустаном, — і туніським беєм; встановив фактичний *протекторат* Франції над Тунісом. Після загарбання Алжиру, Франція активізувала колоніальну *експансію* проти сусіднього з Алжиром Тунісу, чиє узбережжя гарантувало стратегічні переваги у контролі за Середземним морем. Головним колоніальним суперником Франції в Тунісі була Італія. Заручившись підтримкою німецького канцлера О. фон *Бісмарка*, який намагався відволікти увагу Франції від підготовки до реваншу за поразку у *Франко-прусській війні 1870–71* і зіштовхнути її з іншими колоніальними державами, Франція вирішила захопити Туніс. Приводом для початку активних дій стали зіткнення французьких військ з кочовими племенами на туніско-алжирському кордоні. Французький уряд заявив про рішучість надати допомогу туніському бею в наведенні порядку в його володіннях, після чого французький експедиційний корпус окупував найважливіші центри Тунісу. Перебуваючи в фактичному оточенні французьких військ, туніський бей був змушений підписати наданий Бреаром готовий текст Бардоського договору, який складався з 10 статей. За умовами договору бей погоджувався на окупацію французькими військами указаних ними центрів Тунісу, на встановлення в Тунісі влади французького міністра-резидента, зобов'язувався не укладати ніяких *договорів міжнародних* без попереднього узгодження з Францією і доручав захист інтересів Тунісу та його підданих за кордоном французьким *дипломатичним представництвам*. Франція, зі свого боку, гарантувала бею та його династії підтримку в разі виникнення небезпеки і зобов'язувалася дотримуватися договорів, що раніше були укладені з Тунісом. 1883 за конвенцією, яка була підписана в Ла Марса, над Тунісом був формально встановлений протекторат Франції. Італія, зазнавши поразки в боротьбі з Францією за Туніс, пішла на приєднання до австро-німецького союзу (див.: *Троїстий союз*).

Б. М. Гончар

«Бар'єрний договір» 1715 — *договір міжнародний багатосторонній*, укладений 15.11.1715 в Антверпені між Австрією, Нідерландами і Великою Британією; поновлював аналогічний договір між тими самими державами, підписаний 29.10.1709 в Гаазі. «Бар'єрний договір» підтвердив право Голландії тримати гарнізони в ряді міст і укріплених пунктів (Турн, Іпр, Менен та інші) Іспанських Нідерландів, що відійшли до Австрії згідно *Раштаттського миру 1714*. Цей «бар'єр» призначався для захисту Нідерландів від можливого вторгнення Франції. «Бар'єрний договір» діяв до кінця XVIII ст.

В. М. Вдовенко

Барре (Barre) Мохаммед Сіад (6.10.1919, м. Шілабо, провінція Огаден, нині — Федеративна Демократична Республіка Ефіопія — 2.01.1995, м. Лагос, Федеративна Республіка Нігерія) — сомалійський військовий і державно-політичний діяч, народився в родині кочівника, закінчив військову академію в Італії (1952). Під час *Другої світової війни* вступив на службу до британської поліції; з 1960 — начальник генерального штабу, з 1966 — командувач збройними силами Сомалійської Республіки в ранзі генерал-майора. 21.10.1969 унаслідок безкровного військового перевороту прийшов до влади і очолив Верховну революційну раду Сомалійської Демократичної Республіки (СДР), 1.07.1976–27.01.1991 — президент СДР, водночас генеральний секретар Сомалійської революційної соціалістичної партії. До сер. 1970-х у рамках «соціалістичної орієнтації» у *зовнішній політиці* здійснював промосковський курс, кульмінацією якого стало надання радянському ВМФ низки військових об'єктів у порту Бербера і підписання 11.07.1974 повномасштабного договору про дружбу і співробітництво між СДР та СРСР; 1974–75 — голова *ОАЄ*. На регіональному рівневі виношував плани створення «Великого Сомалі» за рахунок ефіопської провінції Харерге (плато Огаден), Північно-Східної провінції Кенії та Джибуті; 20.07.1977 здійснив збройну *агресію* проти Соціалістичної Ефіопії, що, зрештою, призвело до денонсації 13.11.1977 союзної угоди із СРСР та евакуації із Сомалі радянських і кубинських військових радників. Після поразки у *війні* з Ефіопією уклав 1980 угоду із США щодо використання ними в якості військових баз сомалійських портів і аеродромів, зблизився із Саудівською Аравією, але в січні 1991 втратив владу в результаті *громадянської війни* і емігрував до Нігерії.

В. І. Головченко

Баррозу (Barroso) Жозе Мануел Дурау (23.03.1956, Лісабон, Португальська Республіка) — португальський державний і політичний діяч, функціонер *Європейського Союзу*. З відзнакою закінчив юридичний факультет Лісабонського університету, Європейський інститут (фахівець з європейських досліджень) та магістратуру факультету економічних і соціальних наук Женевського університету (Швейцарія). Проходив стажування у Колумбійському та Джорджтаунському університетах (США), Міжнародному університеті Люксембурга та Європейському університеті у Флоренції. Викладав на юридичному факультеті Лісабонського університету, в департаменті політичних наук Женевського університету та департаменті уряду й школі дипломатичної служби Джорджтаунського університету. Президент академічної асоціації юридичного факультету Лісабонського університету (1975–76). Заснував Університетську асоціацію європейських досліджень (1979). Працював на посаді директора департаменту *міжнародних відносин* приватного університету Лусіада у Лісабоні (1980). У студентські

роки брав участь у діяльності маоїстських політичних угруповань. Член Соціал-демократичної партії Португалії (СДПП) з 1980. Депутат парламенту (1983–2005). Очолював парламентський комітет у міжнародних справах (1995–96). Державний секретар внутрішніх справ у 10-му уряді Португальської Республіки (1985–87), державний секретар у міжнародних справах і співпраці (1987–92) у 11-му та міністр закордонних справ у 12-му (1992–95) урядах Португалії. Брав участь у кількох міжнародних політичних місіях, включаючи організацію самовизначення колишньої колонії Португалії Східного Тимору (1992–95), мирні переговори в Анголі в 1990 і 1991. Домігся встановлення в ангольській громадянській війні перемир'я між Народним рухом за звільнення Анголи — Партією праці (МПЛА) та Національним союзом за повну незалежність Анголи (УНІТА) на основі Бісесської угоди, підписаної 31.05.1991 в Естурілі (Португалія).

Перебуваючи в опозиції (1995–2002), керував делегацією ООН у *Боснії* і Герцеговині у вересні 1996, був радником ООН в проекті «Мирний процес в Африці» (Танзанія). Входить до складу різних неформальних груп радників при *Генеральному секретарі ООН*, включаючи ресурсну групу у справах Демократичної Республіки Конго. На XXII конгресі СДПП обраний головою партії (1999–2004), тричі переобирався на цій посаді. Віце-президент Європейської народної партії (1999–2002), віце-президент Міжнародної партії демократів-центристів (з 2001). Прем'єр-міністр Португалії (6.04.2002—12.07.2004), очолив 15-й конституційний уряд. Здійснив низку непопулярних серед населення реформ, спрямованих на скорочення бюджетного дефіциту відповідно до європейського Пакту стабільності і зростання, але не досяг бажаної мети. Підтримав інтервенцію США і їхніх союзників у Іраку 2003, увійшовши до антиіракської коаліції. Напередодні конфлікту запропонував португальські Азорські острови як місце саміту президента США Дж. В. *Буша* і прем'єр-міністра Великої Британії Т. *Блера* (березень 2002) .

Президент *Європейської комісії* з 1.11.2004 (офіційно вступив на посаду 23.11.2004 змінивши Р. *Проді*). Попри провал заходів, спрямованих на подолання наслідків світової економічної кризи 2008 та кризи державних боргів низки держав Євросоюзу, переобраний на посаді 16.09.2009. Під керівництвом Б. *Європейська рада* у липні 2011 схвалила Європейський механізм стабілізації. Автор численних публікацій на теми політики, міжнародних відносин, Європейського Союзу. Почесний доктор понад півтора десятка університетів світу. Нагороджений орденами й медалями Португалії та інших країн ЄС. Проголошений «глобальним лідером завтрашнього дня» на Світовому економічному форумі в Давосі 1993.

Твори.: Le système politique portugais face à l'intégration européenne, Lisbon and Lausanne, 1983; Uma Certa Ideia de Europa, 1999; Mudar de Modelo, 2002; Reformar: Dois Anos de Governo, 2004.

Р. А. Кривонос

Барроу (Barrow) Тімоті Ерл (15.02.1964) — британський *дипломат*; посол. Закінчив Уорвікський університет, Оксфордський університет. З 1986 — на дипломатичній службі у *Форін офісі*. 1987–88 — референт західноєвропейського департаменту МЗС Великої Британії; 1988–89 — референт радянського відділу МЗС; 1989–93 — другий секретар посольства Великої Британії в Москві; 1993–94 — начальник відділу у справах Російської Федерації департаменту у справах Східної Європи МЗС; 1994–2000 — особистий секретар Міністра закордонних справ Великої Британії; 2000–03 — начальник департаменту зовнішньої політики і безпеки МЗС; 2003–05 — заступник директора управління у справах Європейського Союзу МЗС; 2005–06 — заступник директора політичного управління МЗС; 2006–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол Великої Британії в Україні; 2008–11 — представник Сполученого Королівства в комісії з питань політики і безпеки Європейського Союзу. З 2.08.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Сполученого Королівства в Російській Федерації. Кавалер ордена Святого Михайла і Святого Георгія (2006), лейтенант Королівського Вікторіанського ордену, член ордену Британської імперії (1993).

Н. Л. Яковенко

Барселонський процес — механізм співробітництва країн ЄС із середземноморськими *державами*, започаткований 27–28.11.1995 на Барселонській конференції, яка зібрала міністрів закордонних справ 15 держав-членів ЄС та 12 країн-партнерів із Північної Африки й Близького Сходу (Марокко, Алжир, Туніс, Єгипет, Йорданія, Ізраїль, Сирія, Ліван, Палестинська Автономія, Туреччина, Республіка Кіпр та Мальта). Ухвалена учасниками конференції Барселонська декларація передбачала встановлення Євро-Середземноморського партнерства (ЄСП) в трьох головних сферах: постійний політичний діалог та співробітництво з питань безпеки; розвиток економічного та фінансового співробітництва; зближення між народами через соціальне та культурне партнерство, між культурний діалог. Політичний діалог та діалог з питань безпеки передбачає створення спільної зони миру та стабільності на основі верховенства права, принципів сталого розвитку та поваги прав людини. Цілями ЄСП проголошено встановлення політичного діалогу в інтересах використання мирних засобів врегулювання суперечок між країнами-партнерами, співпраця у боротьбі з *тероризмом міжнародним*, утримання від нарощування військових потенціалів, що перевищують потреби національної оборони. З огляду на *Близькосхідний конфлікт* створення зони миру і процвітання залишається найпроблемнішим аспектом ЄСП.

Економічне та фінансове партнерство передбачало поетапне створення Євро-Середземноморської зони вільної торгівлі (EMFTA) до 2010. У рамках економічного партнерства важливою є розбудова «зони процвітання», що передбачає стимулювання соціально-економічного прогресу, підвищення життєвого рівня, сприяння внутрішньому регіональному розвитку й інтеграції. Успіхом в цьому напрямку є активізація регіональної інтеграції в рамках Агадирської ініціативи — Угоди про вільну торгівлю між Єгиптом, Йорданією, Марокко та Тунісом (підписана в 2001; набула чинності 27.03.2007). Соціальне, культурне та гуманітарне партнерство спрямоване на впровадження взаєморозуміння між народами й має сприяти обміну між громадянами різних культур і релігій, жінками та молодими людьми. Із запровадженням у 2004 Європейської політики сусідства (ЄПС) Барселонський процес склав вагому частину багатостороннього форуму для діалогу та співпраці між ЄС та середземноморськими партнерами. У 2005 на саміті в м. Барселона ухвалено п'ятирічну Робочу програму й Євро-Середземноморський кодекс поведінки щодо боротьби із тероризмом та вирішення проблем міграції, що проголошені четвертим ключовим напрямком ЄСП.

Реалізація ЄСП здійснюється на двосторонньому та загальнорегіональному рівнях: перший рівень передбачає підписання Євро-Середземноморських угод про співробітництво й асоціацію між ЄС та країнами-партнерами, другий — стимулювання регіональної інтеграції та зустрічі на рівні міністрів із профільних питань. У рамках кожного напрямку відбуваються зустрічі партнерів на рівні профільних міністрів (Євро-Середземноморські конференції на рівні міністрів) з метою встановлення політичних механізмів практичної взаємодії. В інтересах просування заходів зі зміцнення довіри створено дослідницькі інституції Euromesco, Femise, тренінги для *дипломатів* на Мальті; у рамках економічної взаємодії прийнято Хартію для підприємництва, проводяться щорічні конференції з питань економічних перетворень. Порядок денний переговорів щодо Євро-Середземноморської зони вільної торгівлі розширюється за рахунок включення сфери послуг, рибальства та сільськогосподарської продукції, поширення права походження продукції ЄС на країни-партнери. У 2000–06 фінансова підтримка ЄС Барселонському процесові здійснювалася у межах програми фінансової допомоги MEDA (4,6 млрд євро), з 2007 — через Європейський інструмент сусідства та партнерства. Партнерство заклало засади Союзу для Середземномор'я (2008), що є інституційним поглибленням ЄСП.

С. В. Андрущенко

«Бартелемі лінія» — демаркаційна лінія між Галицькою армією ЗО УНР і польськими військами, запропонована в умовах успішного наступу першої 28.02.1919 спеціальною місією *Антанти* (голова — французький генерал-майор Ж. Бартелемі, члени — британський полковник, лорд Картон де Варт, американський професор Р. Лорд, італійський майор Стабіле) західноукраїнській делегації (голова — С. *Витвицький*, О. Бурачинський, М. *Лозинський*) під час переговорів у Ходорові (нині — Жидачівський район Львівської обл.). Вона мала пройти від північної межі Галичини уздовж Західного Бугу до Кам'янки Струмилової, далі вздовж східної межі Жовківського, Львівського, Перемишлянсь-

кого і Бібрського повітів до с. Солової, потім по лінії Бібрка—Потік Білий—Соколівка—Вибранівка, південною межею Львівського повіту і східною межею Рудківського, Дрогобицького та Турківського повітів, тобто за Польщею залишалася третина Східної Галичини зі Львовом і Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном. Заступниками голів повітових адміністрацій на схід від зазначеної лінії мали бути поляки, на захід — українці, питання остаточного визначення українсько-польського державного кордону покладалося на *Паризьку мирну конференцію 1919–20*, а доти ЗО УНР зберігала право використовувати для своїх потреб певну кількість бориславської нафти. Її уряд мав дістати повну допомогу від Антанти у справі реорганізації, підготовки, спорядження та озброєння Галицької армії, що спільно з польськими військами створила б антибільшовицький фронт, західноукраїнська держава (до р. Збруч на сході) мала отримати від Антанти *визнання де-факто*. Але під тиском вищого командування Галицької армії керівництво ЗО УНР відмовилося від послуг місії Ж. Бартелемі, західноукраїнська делегація припинила переговори, 2.03.1919 бойові дії на українсько-польському фронті поновилися.

В. І. Головченко

Бартошевський (Bartoszewski, псевдонім Людвік) Владислав (19.02.1922, Варшава, Польська Республіка) — польський громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*; 1940–41— в'язень концентраційного табору Освєнцим, жовнір Армії Крайової, з 1942 — працівник Бюро інформації та пропаганди і делегатури Лондонського емігрантського уряду, в якому разом із В. Беньковським керував єврейським сектором, співзасновник Ради допомоги євреям «Жегота»; 1942–44 — редактор місячника «Правда молодих», учасник Варшавського повстання 1944. 1944–45 — секретар редакції «Інформаційного бюлетеня», член «Незалежності», а пізніше Делегатури Сил Збройних на Край; з 1946 — у Польському Народному Угрупованні, редактор «Народної газети», двічі був ув'язнений (1946–48, 1949–54). З 1982 — у редакції «Загального тижневика», викладач Католицького Любельського університету і німецьких університетів в Аусбурзі, Айхштаті та Мюнхені, неодноразово виступав проти безправних дій комуністичної влади, підписуючи листи протесту інтелектуалів до уряду і сеймів ПНР. У 1990–95 — *посол* Польщі в Австрії, в 1995 і 2000–01 — міністр закордонних справ Польщі. В 2001 нагороджений великим хрестом ордена «За заслуги» ФРН за великий внесок у примирення між німцями, поляками і євреями.

Твори: «Варшавський перстень смерті 1939–1944 рр.» (1967), «1859 днів Варшави» (1974), «Польська підпільна держава» (1979), «На шляху до незалежності» (1987).

О. М. Знахоренко

Барту (Barthou) Жан Луї (25.08.1862, Олорон-Сен-Марі, Атлантичні Піренеї, Французька імперія — 9.10.1934, Марсель, Французька Республіка) — французький державний діяч і *дипломат*; депутат парламенту 1889–1922, з 1922 — сенатор. 1894–95 і 1906–09 — міністр громадських робіт, 1896–98 — внутрішніх справ, у травні — грудні 1913 — прем'єр-міністр; 1917 — державний міністр; брав участь у роботі *Паризької мирної конференції 1919–20*; 1921–22 — військовий міністр; 1922–24 і 1926–29 — міністр юстиції, очолював французьку делегацію на *Генуезькій конференції 1922*, був членом комісії з *репарацій*. У 1934 — міністр закордонних справ Франції, висунув ідею «Східного пакту», був одним з ініціаторів запрошення СРСР до *Ліги Націй*. Вбитий членами хорватського національно-визвольного руху (усташами) в Марселі разом з югославським королем Олександром I за підтримки розвідки нацистської Німеччини.

Р. А. Кривонос

Барух (Baruch) Бернард Маннес (19.08.1870, Кемден, штат Півд. Кароліна, США — 20.06.1965, м. Нью-Йорк, США) — американський громадсько-політичний діяч, фінансист і *дипломат*; закінчив Міський коледж Нью-Йорка (1889). 1891 став брокером нью-йоркської фондової біржі, виявився надзвичайно успішним комерсантом і швидко розбагатів; був великим прибічником президента В. *Вільсона*, який призначив його головою управління з військового виробництва (1918) і членом американської делегації на *Паризький мирній конференції 1919–20*. У міжвоєнний період **Б.** виступав як урядовий консультант, фінансував ряд сенаторів-демократів, за допомогою спонсорованих журналістів домігся створення про нього суспільного образу одного з неофіційних політичних авторитетів країни; виступав проти дипломатичного визнання СРСР, хоч і був прибічником розвитку американсько-радянської торгівлі. «Новий курс» президента Ф. *Рузвельта* підтримував з істотними застереженнями, залишаючись, однак, одним із важливих фінансових донорів Демократичної партії. В роки *Другої світової війни* консультував військове відомство з економічних питань, виступав за визнання радянської сфери впливу у Східній Європі за умови її відкритості для американських товарів. 1946 держсекретар Дж. Ф. *Бірнс* призначив **Б.** представником США у Комісії ООН з атомної енергії. Його завданням були розробка та втілення в життя плану з міжнародного контролю над атомною енергією. В 1950-х політичний вплив **Б.** мінімізувався, хоча радянська пропаганда продовжувала зображати його одним із архитипових «американських імперіалістів».

Твори: «Історія мого власного життя» (1957), «Роки громадського життя» (1960).

Т. А. Грищенко

Баруха план — одна з принципових ініціатив американської *дипломатії* після закінчення *Другої світової війни*, висунута американським представником в Комісії ООН з ядерної енергії Б. *Барухом* 14.06.1946. Первісний американський проект містився у спеціальній доповіді Ачесона-Лілієнталя, проте був змінений Б. Барухом у бік ширшого за обсягом пропонованих заходів та норм варіанту. **Б. п.** мав своєю головною метою повний міжнародний контроль над атомною енергією. Він передбачав створення спеціального органу *ООН* — Адміністрації з розвитку атомної енергії, яка була б наділена значними повноваженнями з контролю над родовищами атомної сировини, атомною промисловістю і науково-конструкторськими розробками в цій галузі. США отримували право зберігати під власним контролем свій ядерний арсенал доти, поки було б встановлено глобальний контроль Адміністрації ООН над атомною енергією. Найголовнішою складовою американського проекту була пропозиція надати Адміністрації каральних повноважень, які б не підлягали скасуванню через вето постійних членів Ради Безпеки. СРСР категорично відкинув **Б. п.** як такий, який би, на його думку, привів до увічнення монополії США на ядерну зброю. Радянський представник в Комісії ООН з ядерної енергії — А. *Громико* висунув альтернативний проект, згідно з яким атомна енергія і надалі перебувала б під національним контролем, а підзвітний *Раді Безпеки ООН* міжнародний орган лише стежив би за її винятково мирним характером використання. Під час голосування щодо **Б. п.** в РБ СРСР наклав вето на його схвалення. Незважаючи на те, що пізніше СРСР намагався досягти компромісу з США, зокрема пропонуючи опрацювати конкретні механізми контролю за характером ядерних розробок, Вашингтон залишився непохитним у своєму баченні проблеми. **Б. п.** в разі його схвалення і ретельної імплементації ймовірно міг би відвернути гонитву ядерних озброєнь, проте реалії міжнародної політики не залишили йому шансів на прийняття.

Т. А. Грищенко

Баршонь Андраш (Barsony Andras) (23.07.1946, Будапешт, Угорщина) — угорський політик, *дипломат*; у 1988 закінчив Будапештський університет економічних наук. У 1994–96 — заступник голови Парламентської асамблеї Ради Європи, заступник голови Парламентської асамблеї *ОБСЄ*. У 1994–98 — заступник голови комісії Державних зборів Угорщини з міжнародних питань, депутат парламенту, член комісії з міжнародних справ. У 1996–99 — голова комісії з питань політики Парламентської асамблеї *Ради Європи*; в 1998–2002 очолював угорсько-австрійську секцію *Міжпарламентського союзу*, заступник голови фракції з міжнародних справ Угорської соціалістичної партії, член комісії державних зборів з питань європейської інтеграції. У 2001–02 — голова комісії з питань загальної політики і політики безпеки Парламентської асамблеї ОБСЄ, голова комісії Ради Європи з моніторингу; в 2002–06 — державний секретар з питань політики МЗС Угорщини. В 2007–2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Україні.

А. П. Сапсай

Бассевітц (Bassewitz) Хеннеке Граф фон (27.01.1935, м. Росток, Німеччина) — німецький

дипломат, за освітою юрист і журналіст; з 1963 — в МЗС ФРН, працював у центральному апараті, *посольствах* ФРН в Іраку, Малайзії, Сінгапурі, США, С'єрра-Леоне, був прес-секретарем при федеральному президентові; у серпні 1989 очолив консульство ФРН у Києві. В 1992–93 — Надзвичайний і Повноважний *Посол* ФРН в Україні; в 1993–98 — Надзвичайний і Повноважний Посол ФРН у Боснії та Герцеговині.

В. І. Головченко

Батумський договір 1918 — угода між Османською імперією й Вірменією та між *Османською імперією* й Грузією; підписання відбулося 4.06.1918 у Батумі, Грузинська Демократична Республіка. В умовах розпаду Російської імперії, фактичного виходу Росії з *Першої світової війни* та розвалу Закавказького фронту, османські війська продовжували бойові дії проти Вірменії та Грузії, які проголосили незалежність. Під частковою *окупацією воєнною* ці нові держави змушені були піти на укладення нерівноправних договорів, які суттєво обмежували їх незалежність. Договір встановлював мир та дружні відносини між сторонами, а також визначав кордони між Османською імперією та проголошеними південнокавказькими державами. Територію Вірменії було обмежено частиною Єреванського повіту та кількома сусідніми із ним районами (загальною площею у 10 тис. кв. км). Грузія передавала Османській імперії Артвін, Ардаган, Батум, Ахалцихський та Ахалкалакський повіти. Вірменія та Грузія забов'язалися негайно розпочати демобілізацію власних збройних формувань, надати в користування османським військам усі залізниці та стратегічні дороги. Османська імперія погоджувалася надавати допомогу Вірменії та Грузії зброєю в разі виникнення внутрішніх заворушень. Після поразки Османської імперії у Першій світовій війні й укладення *Мудроського перемир'я 1918*, Вірменія та Грузія анулювали Батумський договір.

В. Б. Дальський

Батуринські статті 1663 — угода, підписана в Батурині гетьманом Лівобережної України І. *Брюховецьким* і представниками московського уряду. Підтверджуючи умови *Переяславсько-Московської угоди 1654*, доповнювали їх трьома додатковими пунктами, за якими гетьманський уряд зобов'язувався: 1) повернути московським поміщикам селян-втікачів; 2) забезпечувати продовольством московське військо в Україні; 3) заборонити українським купцям вивозити до Росії й продавати там горілку і тютюн, щоб зберегти на їхню реалізацію царську монополію. 1665 були замінені *Московськими статтями 1665*.

В. Ю. Крушинський

Батюк Віктор Гаврилович (15.03.1939, с. Мостовка Верхньо-Тавдинського району Свердловської області, РРФСР — 2.12.1996, Київ, Україна) — український *дипломат*, член Спілки письменників України (1992), закінчив *Московський державний інститут міжнародних відносин* МЗС СРСР (1962). У 1962–68 — третій, другий, перший секретар відділу міжнародних організацій МЗС УРСР, у 1968–73 — другий секретар Постійного представництва УРСР при ООН, у 1973–74 — помічник міністра закордонних справ УРСР, у 1974–78 — генеральний секретар МЗС УРСР, у 1978–84 — постійний представник УРСР у Відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві, у 1985–92 — член Колегії, начальник відділу міжнародних організацій МЗС України. В 1992–93 — Надзвичайний і Повноважний Посол, Постійний представник України при ООН, у грудні 1993 — січні 1996 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Канаді, потім — Надзвичайний і Повноважний Посол з особливих доручень. Опублікував кілька книжок перекладів поетичних і прозових творів авторів із Бангладеш, Індії та США, зокрема, Р. Тагора, К. Енн Портер, М. П'юзо та Д. Керола.

В. І. Головченко

Баубліс (Baublys) Віктор (10.01.1943) — литовський державний діяч і *дипломат*. Закінчив Клайпедський суднобудівний технікум (1963–66), юридичний факультет Вільнюського університету (1966–72) та Вищу партійну школу в м. Ленінграді (1979–82). У 1966–72 — працював на рибопереробному підприємстві у м. Клайпеда; в 1972–83 — інструктор, голова партійної комісії, голова комітету громадського управління міського комітету Комуністичної партії Литви (КПЛ) м. Клайпеда; в 1983–85 — інспектор ЦК КПЛ; в 1985–86 — перший секретар Октябрського райкому КПЛ м. Вільнюс; в 1986–89 — перший секретар Клайпедського міському КПЛ; в 1989–91 — завідувач відділу ЦК КПЛ. Потім очолював раду контролю за пресою МВС Литви (1991–92), приватне підприємство (1992–93). Був речником Уряду Литви (1993–94); в 1994–98 — Надзвичайний і Повноважний Посол Литви в Республіці Білорусь; в 1998–2000 — радник МЗС Литви з питань співробітництва з Калінінградською областю Російської Федерації (1998–2000); в 2000–01 — радник Прем'єр-міністра Литовської Республіки; в 2002–05 — Надзвичайний та Повноважний Посол Литовської Республіки в Україні й Надзвичайний та Повноважний Посол Литовської республіки в Молдові за сумісництвом; в 2005–09 — *Генеральний консул* Литви в Калінінграді, Російська Федерація.

Р. А. Кривонос

Бауер Теофіл Йозефович (30.01.1962, с. Тарашани Глибочицького району Чернівецької обл., УРСР) — український *дипломат* і державний діяч, кандидат філософських наук (тема дисертації — «Соціокультурний статус еколого-економічних систем (методологічний аналіз)»); у 1988 закінчив Українську сільськогосподарську академію. Працював економістом, у 1990–96 — голова колгоспу «Україна» у с. Тарашани Глибоцького району Чернівецької області; в жовтні 1996—червні 1998 — голова Глибочицької районної державної адміністрації; 6.06.1998–29.07.2003 — голова Чернівецької обласної державної адміністрації; в квітні-серпні 2002 — голова Чернівецької облради. В лютому 2004–вересні 2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Румунії; у вересні 2006–серпні 2007 — генеральний директор Аграрного фонду. 13.04.2012 вдруге призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Румунії.

В. М. Матвієнко

Бафдаль (Bafdal) Мокаддем (03.05.1954) — алжирський *дипломат*; закінчив дипломатичне відділення Національної школи адміністрації Алжиру. В 1981–84 — другий секретар, керівник відділу Центральної Америки та Куби МЗС Алжиру; 1984–88 — радник з питань політики та співробітництва посольства Алжиру в Польщі; 1988–90 — радник з питань політики та співробітництва посольства Алжиру в Камеруні; 1990–94 — заступник начальника управління Південної та Східної Африки МЗС Алжиру; 1994–98 — перший радник, керівник відділу науково-технічного та культурного співробітництва посольства Алжиру у Франції; 1998–2004 — заступник начальника управління Східної та Північної Азії, заступник начальника управління Південної Азії. В 2004–09 — Надзвичайний і Повноважний Посол Алжирської Народної Демократичної Республіки в Україні.

Р. К. Петюр

Бахчисарайський мирний договір 1681 — 20-річне *перемир'я*, укладене 13(23).01.1681 у Бахчисараї між Московським царством, Османською імперією та Кримським ханатом. За ним між Московською державою і Туреччиною встановлювалися кордони по Дніпру; Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися під номінальною владою Стамбула, що разом із Бахчисараєм визнавали умови *Андрусівського договору 1667*. На Правобережжі Московське царство утримувало Київ, Васильків, Стайки, Трипілля, Дідовщину, Радомишль; територія між Дніпром і Південним Бугом залишалася нейтральною і незаселеною, але водночас запорозькі козаки зберігали право вільного плавання по Дніпру до Чорного моря і рибальства, а татари — кочування і полювання в південних степах. Хоча Московське царство повинне було щорічно сплачувати кримському ханові «казну», в цілому Бахчисарайський мирний договір зміцнив його міжнародне становище і змусив Річ Посполиту укласти з Москвою *Вічний мир 1686*.

В. Ю. Крушинський

Бачелет Мішель (Bachelet Verónica Michell) (29.09.1951, Сантьяго, Республіка Чилі) — чилійський громадсько-політичний і державний діяч, 34-й (2006–10) президент Чилі, перша в історії Чилі жінка, обрана на посаду глави держави; народилася в родині бригадного генерала ВПС Альберто Бачелета; з відзнакою закінчила столичний жіночий ліцей № 1 і 1970 поступила на медичний факультет Університету Чилі. Оскільки батько **Б.** при президентові С. *Альєнде* був призначений керівником комітету з розподілу продовольства й після перевороту А. *Піночета* 11.09.1973 був заарештований та помер у

в'язниці від тортур, Б. разом з матір'ю була викрадена диктаторськими спецслужбами і ув'язнена на «Віллі Грімальді». Лише завдяки втручанню уряду Австралії й товаришів по службі батька в 1975 була випущена і виїхала до НДР, де продовжила медичну освіту в Університеті Гумбольдта (Берлін); на батьківщину повернулася 1979 і 1982 отримала диплом хірурга в Університеті Чилі, водночас вступивши до Соціалістичної партії. Після відновлення представницької демократії працювала консультантом у *Всесвітній організації охорони здоров'я*, в 1994–97 — радником заступника міністра охорони здоров'я; в 2000 президент Чилі від лівоцентристської коаліції «Демократична згода» Р. Лагос призначив Б. міністром охорони здоров'я, в 2002 — міністром оборони (до цього вона закінчила військовий коледж у США і військову академію в Чилі), таким чином Б. стала першою жінкою в Латинській Америці, що посіла таку посаду. В 2-му турі президентських виборів 15.01.2006 здобула перемогу над кандидатом від опозиційного консервативного блоку «Національне оновлення» мільярдером С. *Піньєрою*, зробила наголос на соціальній зорієнтованості економіки й скороченні розриву між багатими й бідними громадянами країни. У *зовнішній політиці* її правління характеризувалося охолодженням відносин із Аргентиною (через підвищення останньою експортного мита на природний газ та освоєння спірної території в Патагонії) і з Перу (через чилійський закон, що деталізував морський кордон між державами, цей закон був пізніше відмінений Конституційним судом Чилі). Також протягом 2006–2007 Чилі ухвалила та уклала договори про вільну торгівлю з КНР, Індією, Японією, Панамою, Перу, Колумбією; велися переговори про подібні договори з Австралією, В'єтнамом, Туреччиною і Малайзією.

В. І. Головченко

Бачинський Євген Васильович (24.08.1878, м. Катеринослав, нині — Дніпропетровськ, Україна — 1978, м. Бюль, Швейцарія) — український громадсько-політичний і церковний діяч, *дипломат*; народився у родині військового, закінчив Орловський кадетський корпус, Михайлівську артилерійську школу (1905), теологічний факультет Женевського університету (1929). Під час проходження військової служби у фортеці Осовець увійшов до підпільного «Всеросійського союзу офіцерів», який планував примусити *Миколу II* запровадити в Росії конституцію й федеративний устрій, у 1908 за участь у антиурядовому повстанні був заарештований і ув'язнений, після втечі емігрував до Франції, заснував Український клуб у Парижі, у 1913–14 працював у Версальській вищій садівничій школі. З початком *Першої світової війни* перебрався до Женеви, де виконував обов'язки представника *СВУ* і редагував місячник «La Revue Ukraina», у травні 1917–19 — редактор тижневика «L'Ukraina» і заступник директора Українського пресового бюро в Лозанні, водночас із грудня 1918 — консул УНР. З 1922 — офіційний уповноважений від Київської УАПЦ у Західній Європі, у 1939 був призначений Державним Центром УНР в екзилі директором Центрального допомогового комітету Українського Червоного Хреста на чужині, у 1955 висвячений на єпископа УАПЦ.

Спогади: «Рік 1917. Початок другої революції в Росії, як вона відбилася серед українців у Швейцарії» («Визвольний шлях», 1958).

В. І. Головченко

Бачинський Юліан Олександрович (28.03.1870, с. Новосілки, нині — Підгаєцького району Тернопільської області — 6.06.1940, Біломоро-Балтійський виправний табір) — український громадсько-політичний діяч, *дипломат*; народився в родині священика, закінчив юридичний факультет Берлінського університету. У 1890 виступив співзасновником Русько-української радикальної партії, очолював ліве угруповання «молодих радикалів», яке 1899 започаткувало Українську соціал-демократичну партію, у 1895 видав книжку «Україна irredenta» з марксистським обґрунтуванням ідеї політичної незалежності й соборності України, у 1905 виїжджав до США і Канади для дослідження життя української еміграції. У 1915–18 — на службі в тилових частинах австро-угорської армії; 18.10.1918 обраний від УСДП до складу Української національної ради у Львові; в січні 1919 призначений радником Надзвичайної дипломатичної місії УНР до США, у квітні 1919 очолив її; займався вирішенням проблеми американського військового майна, закупленого Надзвичайною дипломатичною місією УНР на *Паризькій мирній конференції 1919–20*, але не зміг добитися дипломатичного визнання України урядом США. Після відкликання місії в грудні 1920 мешкав у Відні, з 1923 — у Берліні, займався журналістикою, видав збірки статей «Більшовицька революція і українці» (1925, 1928). Перейшовши на радянофільські позиції, 26.11.1933 переїхав до УСРР, працював у Харкові науковим співробітником і членом редколегії «Української Радянської Енциклопедії», 6.11.1934 був заарештований за безпідставним звинуваченням у належності до «Об'єднання українських націоналістів», 28.03.1935 засуджений до позбавлення волі на 10 років, реабілітований посмертно у жовтні 1957.

В. І. Головченко

Башир (Bashir) Омар Хасан Ахмед (1.01.1944, с. Хош Баннага, поблизу м. Шенді, провінція Ніл, Англо-Єгипетський Судан) — суданський військовий і державний діяч, 3-й президент Судану; народився в родині селянина; закінчив Суданську військову академію (Хартум, 1966) і Академію ім. Г. А. Насера в Каїрі, стажувався у штабному коледжі в Малайзії та на військових курсах у Пакистані і США. Дійсну військову службу проходив у повітряно-десантних частинах, учасник *Арабо-ізраїльської війни 1973*; 1975–78 — військовий радник в ОАЕ, потім — командир мотопіхотної бригади на півдні Судану, бригадний генерал. 30.06.1989 організував державний військовий переворот і очолив Раду командування «Революції національного порятунку», водночас був призначений прем'єр-міністром, міністром оборони і головнокомандувачем із присвоєнням звання генерал-лейтенанта, з 16.10.1993 — президент Республіки Судан зі збереженням посади прем'єр-міністра; у *зовнішній політиці* виступав з позицій *панарабізму* і *націоналізму*. Здійснювана ним політика ісламізації країни призвела до загострення громадянської війни на християнському Півдні Судану (див.: *Друга громадянська війна в Судані 1983–2005*); будучи не в змозі розгромити Народну армію визволення Судану, змушений був піти на укладення *Найваської угоди 2005 з Південним Суданом*, реалізація якої призвела до проголошення його незалежності 9.07.2011. Силові дії урядових сил під час *Дарфурської кризи* спричинили видачу 4.03.2009 *Міжнародним кримінальним судом* у Гаазі ордеру на арешт Б. — діючого глави держави (вперше в історії), другий ордер зі звинуваченням в організації й проведенні *геноциду* темношкірого населення Дарфуру був виданий 12.07.2010, але, незважаючи на це, Б. продовжував закордонні візити.

В. І. Головченко

Башта (Bashta) Ярослав (15.05.1948, м. Пльзень, Чехословацька Республіка) — чеський *дипломат*; середню школу закінчив у м. Жатсц, у 1967–70 навчався на філософському факультеті Карлового університету за спеціальністю історична археологія; за активну участь під час *Празької весни 1968* у студентському русі в січні 1970 заарештований і в 1971 засуджений до 2,5 років позбавлення волі за так звану «підривну діяльність проти республіки». Після звільнення в 1972–89 — мостобудівний робітник і технік на підприємстві «Будівництво автомобільних доріг і залізниць», брав активну участь у правозахисному русі, друкувався в самвидаві. Після «оксамитової революції» 1989, перемігши в конкурсі, зайняв пост директора Районного музею в м. Пльзень-Север, потім працював у якості директора відділу в Управлінні по захисту конституції і демократії. З грудня 1990 — заступник директора федеральної служби безпеки ЧСФР, потім голова Незалежної комісії при МВС ЧСФР (т. зв. «Люстраційної комісії»), де працював аж до припинення її існування в січні 1993. У 1993–96 займався підприємницькою діяльністю в галузі будівельних і проектувальних робіт, брав участь у кількох міжнародних проектах з проблем подолання минулого, виступав із лекціями в ряді країн. В 1996 обраний до Палати депутатів Парламенту Чеської Республіки, працював головою Постійної комісії з контролю діяльності BIS (Інформаційної служби безпеки), заступником голови Комітету з оборони і безпеки, був членом Постійної делегації Чехії в *НАТО* й членом Організаційного комітету. На виборах 1998 знову обраний до Палати депутатів, член Комітету з оборони і безпеки; в липні 1998 призначений міністром Уряду ЧР (міністр без портфеля); в 2000–05 був Послом ЧР в Російській Федерації; в 2007–10 обіймав посаду Надзвичайного і Повноважного Посла Чеської Республіки в Україні.

А. П. Сапсай

Беатрікс (Beatrix) Вільгельміна Армґард (31.01.1938, Барн, провінція Утрехт, Нідерланди) — королева Нідерландів (третє жіноче царювання в

історії країни з 1890), була найстаршою з 4-х дочок принцеси (пізніше королеви) Юліани і Бернарда Ліппе-Бістерфелдського; закінчила Лейденський університет (1961), доктор юридичних наук. Після нападу нацистської Німеччини на Нідерланди під час *Другої світової війни* королівська родина у травні 1940 знайшла притулок у Великій Британії, пізніше принцеса Юліана та її доньки виїхали до Оттави. Після поразки Німеччини родина у серпні 1945 повернулася до Нідерландів, коли Юліана посіла престол 1948, принцеса Беатрікс отримала титул майбутньої спадкоємиці трону; 1956–61 вона навчалася у Лейденському університеті, вивчаючи соціальні науки, право й історію; 10.03.1966 одружилася із західнонімецьким *дипломатом* Клаусом Георгом Отто Фредеріком Ґертом фон Амсберґом (1926–2002), має трьох дітей, які є першими спадкоємцями чоловічої статі у домі Оранських з 1890. Зійшла на нідерландський трон 30.04.1980 після зречення королеви Юліани; 28.01.2013 оголосила по телебаченню, що 30.04 (дата традиційного свята Дня королеви) зречеться трону на користь свого старшого сина — Віллемо-Олександра (1967), принца Оранського.

Р. А. Кривонос

Бевін (Bevin) Ернест, (9.03.1881, Вінсфорд, Сомерсет, Велика Британія — 14.04.1951, Лондон, Велика Британія) — британський громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*. У 1910–40 займав керівні посади у британському профспілковому русі, лідер поміркованого крила Лейбористської партії; 1940–45 — міністр праці і військової повинності, 1945–51 — міністр закордонних справ, 1951 — лорд-хранитель печатки. Брав участь у роботі *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945*, глава делегації Великої Британії на I сесії *Генеральної Асамблеї ООН* (1946), Лондонській (1945), Паризькій (1946) і Московській (1947) сесіях *Ради міністрів закордонних справ (РМЗС)*, *Паризькій мирній конференції 1946*. Сприяв здійсненню *Маршалла плану*, укладенню *Брюссельського договору 1948* і створенню *НАТО*. У той же час попри спротив США сприяв дипломатичному визнанню Великою Британією КНР.

Р. А. Кривонос

Бегін (Begin) Менахем (16.08.1913, Брест-Литовськ Гродненської губернії, Російська імперія — 9.03.1992, Тель-Авів, Держава Ізраїль) — ізраїльський громадсько-політичний і державний діяч, народився у бідній ремісничій родині, отримав магістерський ступінь з юриспруденції у Варшавському університеті (1935), з 16-ти років брав активну участь у воєнізованому молодіжному сіоністському русі «Бейтар». У червні 1941 був заарештований НКВС СРСР і засланий до Сибіру, наступного року звільнений як польський громадянин і вступив до армії генерала В. Андерса, з якою перебрався до Палестини. З 1943 — командувач єврейської підпільної Національної військової організації («Іргун цвай леумі») й організатор терористичних операцій проти британської колоніальної адміністрації та арабського населення, з 1948 — лідер правого руху «Свобода» («Херут») і парламентської опозиції соціал-демократичним урядам; виступав за створення «Великого Ізраїлю», проти укладення репараційної угоди із ФРН та виведення ізраїльських військ із Синайського півострова після *Суецької кризи 1956*, у 1967-70 — міністр без портфеля в уряді національної єдності Л. Ешкола, з якого вийшов на знак незгоди з прийняттям американської мирної ініціативи — «плану Роджерса» (див.: В. *Роджерс*). Очоливши у 1973 правоцентристський рух «Лікуд», здобув перемогу на парламентських виборах 1977 і став 6-м прем'єр-міністром Ізраїлю (21.06.1977 — 10.10.1983). З огляду на нові політичні реалії, спричинені *арабо-ізраїльською війною 1973*, пішов на переговори з президентом АРЄ А. *Садатом*, які увінчалися підписанням рамкових Кемп-Девідських угод 17.09.1978, *Єгипетсько-ізраїльського мирного договору 1979* (за це керівники обох *держав* удостоїлися *Нобелевської премії миру*) та поверненням АРЄ Синайського півострова. Водночас відмовився від запровадження обмеженої Палестинської автономії й ініціював військові операції 1978 («Літані») та 1982 («Мир для Галілеї») (див.: *Ліванська криза 1982*) проти мережі ОВП у Лівані, а також знищення ядерного реактора поблизу Багдада у 1981. Засудження цих акцій світовою громадськістю й лівими колами Ізраїлю та погіршення стану здоров'я зумовили відставку і усамітнення Б.

Спогади: «Революція» (1951), «Життєвий погляд і національний погляд» (1952), «Білі ночі» (1953), «У підпіллі» (1961).

В. І. Головченко

Беернарт (Beernaert) Огюст Марі Франсуа (26.07.1829, Остенде, нині — Королівство Бельгія — 6.10.1912, Люцерн, Швейцарська Конфедерація) — бельгійський політик, прем'єр-міністр Бельгії, лауреат *Нобелівської премії миру* (1909) за внесок у міжнародний арбітраж і скорочення озброєнь. Народився в католицькій родині державного діяча фламандського походження; в 1851 отримав ступінь доктора права в Лувенському університеті, протягом наступних двох років вивчав систему правової освіти в університетах Франції та Німеччини. У 1853, вступивши в колегію адвокатів, розпочав роботу в Брюссельському апеляційному суді під керівництвом Г. Доле, відомого юриста і колишнього голови Палати представників; після закінчення стажування зайняв місце серед провідних адвокатів, спеціалізуючись з питань оподаткування. В 1873 прем'єр-міністр Ж. Малу запропонував йому обійняти посаду міністра громадських робіт, на якій Б. досяг чималих успіхів; після повернення Католицької партії до влади в 1884 став міністром сільського господарства, промисловості і громадських робіт; через 4 місяці король *Леопольд II* після ряду відставок в уряді запропонував Б. пости прем'єр-міністра і міністра фінансів, які він обіймав з жовтня 1884 до травня 1894. За час його правління був збалансований *бюджет державний* Бельгії, наданий захист фламандській мові; була створена Незалежна держава Конго в 1885, а титул суверена закріплений за Леопольдом II; в 1887 проведено ряд соціальних та судових реформ; переглянута конституція; розширене виборче право; споруджені військові укріплення вздовж р. Мез. Зазнавши невдачу зі своїм проектом пропорційного представництва, в 1894 подав у відставку. На знак визнання заслуг Б. присвоїли титул почесного державного міністра, а в 1895 він був обраний головою Палати представників. У 1896 став активним членом *Міжпарламентського союзу*, головував на кількох його конференціях, а з 1899 очолив Раду Союзу і керував роботою виконавчого комітету з 1908. На Гаазькій мирній конференції в 1899 головував у першій комісії зі скорочення озброєнь; був призначений членом Постійної палати третейського суду в Гаазі; представляв Мексику в суперечці зі США в 1902 та виступав у ролі арбітра в ряді міжнародних спорів; виступав за уніфікацію *міжнародного морського права*. На знак визнання внеску в міжнародний арбітраж і скорочення озброєнь Б. була присуджена Нобелівська премія миру 1909, яку він розділив з Полем д'Естурнеллем де Констаном. Стурбований розвитком військової авіації, на конференції Міжпарламентського союзу в 1912 у Женеві запропонував заборонити повітряні бої, ця пропозиція була схвалена. У роботі другої комісії по скороченню озброєнь обґрунтував заходи щодо забезпечення гуманного поводження з *військовополоненими*.

О. Л. Хилько

Безбородько Олександр Андрійович (14.03.1747, м. Глухів Ніжинського полку, нині — райцентр Сумської області, Україна — 6.04.1799, Петербург, Російська імперія) — український і російський військовий та державний діяч, *дипломат*; народився в родині *генерального писаря* Війська Запорозького, закінчив Київську академію (1765); потім служив у канцелярії генерал-губернатора Малоросії П. Румянцева, був її управителем; командував полком у російсько-турецькій війні 1768–74 і редагував текст *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774*; з 1774 — останній київський козацький полковник; 1775 викликаний до Петербурга, де став особистим секретарем *Катерини II* (до 1792), взяв участь у її переговорах з імператором *Священної Римської імперії* Йосифом II щодо укладення таємного союзного договору. З 1780 — член *Іноземних справ колегії*, активний учасник створення системи *збройного нейтралітету*, підписав відповідні *конвенції міжнародні* з Нідерландами, Пруссією, Португалією й Неаполітанським королівством; 1783 добився визнання Туреччиною приєднання Криму Росією. 1784 призначений другим членом колегії й фактично приступив до виконання обов'язків міністра закордонних справ; сприяв укладенню секретної угоди з Австрією (1787), підписав договір про дружбу з Францією (1787), виробив умови Верельського мирного договору 1790 зі Швецією, виступив головним автором *Ясського миру 1791*, вів переговори з польського питання з Австрією та Пруссією і 1795 підписав конвенцію про 3-й *поділ Речі Посполитої*. З квітня 1797 — державний канцлер і найсвітлійший князь Російської імперії, дотримувався мирної *зовнішньої політи-*

ки; маючи великий вплив на імператора *Павла I*, домігся відновлення Генерального Суду і деяких інших установ Гетьманщини, скасованих Катериною II. Підписав 9651 державний акт Російської імперії, 864 з яких увійшли до Повного зібрання російських законів. Як історик збирав і досліджував українські історичні документи, ймовірний автор «Історії Русів», написав «Вияв справжнього образу правління Малою Росією», «Список бувших в Малій Росії гетьманів, генеральних старшин і полковників, з часу приєднання тої землі до імперії Всеросійської, тобто з 1654 року» та працю «Картина или краткое извещение о российских с татарами войнах и делах, начинавшихся в половине десятого века и почти беспрерывно через 800 лет продолжающихся». Допоміг В. Рубану видати «Краткую летопись Малыя Россиі» (1777). Помер від паралічу по дорозі в Західну Європу, все своє майно заповів братові Іллі — генералу російської армії, аби той заснував у Ніжині ліцей. 1820 І. Безбородько відкрив Гімназію вищих наук ім. князя О. Безбородька (нині — Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. Гоголя).

М. С. Дорошко

Безвізовий в'їзд — в'їзд до країни без необхідності отримання від її компетентної влади візи. Безвізовий порядок в'їзду встановлюється зазвичай на підставі угоди між *державами*. Він може поширюватися лише на певні категорії осіб чи на всіх громадян договірної сторони. Безвізовий порядок в'їзду не скасовує в принципі дозвільної системи в'їзду і виїзду і не виключає необхідності пред'явлення виїзних документів (закордонного паспорту, посвідчення тощо) на кордоні. Практиці відомі випадки, коли держава на підставі угоди відкриває свої кордони. Частіше за всього такі угоди розповсюджуються лише на громадян держав, що беруть у них участь. Таке відкриття кордонів не скасовує необхідності здійснення митного, санітарного та інших видів контролю. Законодавством України, що регулює порядок в'їзду в Україну та виїзду з України іноземних громадян та осіб без громадянства, передбачено, що громадяни держав, з якими Україною укладено міжнародні угоди про безвізові поїздки громадян, в'їжджають в Україну з дійсним національним паспортом, у разі наявності страхового полісу та належним чином оформленого запрошення (в оригіналі) від юридичних чи фізичних осіб в Україні, якщо інше не передбачено міжнародним договором. Україна має безвізовий режим в'їзду з країнами *Співдружності Незалежних Держав* відповідно до Угоди про безвізове пересування громадян держав СНД по території його учасників від 9.10.1992, а також з деякими іншими державами на підставі двосторонніх угод. Крім того, з 2006 Україною в односторонньому порядку встановлено безвізовий порядок в'їзду для громадян низки держав Європи, а також Канади, США та Японії.

О. В. Задорожній

Безкровний Кузьма Якимович (1876, станиця Охтирська, нині — смт Охтирський Краснодарського краю Російської Федерації — 1937, м. Прага, Чехословацька Республіка) — український громадсько-політичний і державний діяч, нащадок отамана Чорноморського козацького війська О. Безкровного (1785–1833). Очолював кубанську делегації на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (1903); входив до Кубанської «вільної громади» РУП (1902–04) і підпільної Української ради, виступив одним із засновників Українського кредитового товариства в Харкові. Після перемоги Лютневої демократичної революції 1917 в Росії — член Кубанської військової ради (згодом Кубанська крайова рада) й Законодавчої ради; вивів Кубань з церковного підпорядкування Ставропольської єпархії, натомість заснував Кубанську єпархію. Один з ініціаторів створення Кубанської Народної Республіки й проголошення її конституції, прийняття Крайовою радою резолюції про об'єднання Кубані й України на федеративних засадах (січень–лютий 1918). Взяв участь у кубанській делегації до гетьмана П. *Скоропадського* (липень 1918), яка уклала таємний договір про об'єднання Кубані й Української Держави; займав у кубанському уряді посаду міністра внутрішніх справ (1919). З березня 1920 — на еміграції; в 1923 — директор української школи для інтернованих вояків УНР і ЗУНР в м. Юзефов (Чехія), пізніше — професор Української господарської академії в Подєбрадах (Чехія), видавець часопису «Кубанський край», автор численних статей, підручників і спогадів, які

були опубліковані Українським науковим інститутом у Варшаві.

В. М. Матвієнко

Безпалий Іван (? — 1718) — український військовий діяч і *дипломат*, походив з козацької старшини Уманського полку; 1658 — посланець до Москви від полтавського полковника Мартина Пушкаря, який підняв заколот проти гетьмана І. *Виговського*; без відома останнього мав зносини з московським воєводою Олексієм Трубецьким, який сприяв поширенню заколоту на Лівобережній Україні. У листопаді 1658 — вересні 1659 в якості наказного гетьмана очолював промосковську партію лівобережної козацької старшини, після приходу до влади Ю. *Хмельницького* був генеральним суддею. На поч. XVIII ст. прийняв схиму.

В. І. Сергійчук

Безпека держави міжнародна економічна (БДМЕ) — сукупність зовнішнього впливу на національну економічну безпеку. Сумарним показником такого впливу є *баланс платіжний* — його активне сальдо свідчить про позитивні наслідки участі в *міжнародних економічних відносинах*, пасивне — про загрозу від такої участі для національної економіки. БДМЕ забезпечується тоді, коли країна має стабільні позиції на світових ринках товарів, капіталу, послуг. Заходи по забезпеченню БДМЕ мають особливе значення тоді, коли країна має високий рівень залежності від «критичного імпорту» (енергоносіїв, сировини, продукції «високих технологій» тощо). Компенсаційним фактором у цьому випадку виступає використання конкурентних переваг даної *держави* в *експорті* (наприклад, Швейцарії у вивозі капіталу, України — наданні транзитних послуг, Японії — у експорті високотехнологічної продукції).

В. С. Будкін

Безпека міжнародна — стан *міжнародних відносин*, що характеризується співробітництвом *акторів міжнародних* з метою підтримання миру й наявністю умови для існування та функціонування держав при забезпеченні їхнього *суверенітету*, політ. та екон. незалежності, можливості опору воєнно-політ. тиску та *агресії*, рівноправних відносин з іншими *державами*. Безпека якісно характеризує систему міжнар. відносин, у якій загрози існуванню індивід. чи колективних акторів або відсутні, або функціонує ефективний захист від них. Безпека може розглядатись у різних сферах міжнар. відносин: військ., екон., соц., екологічній, інформ. тощо. Проблема безпеки в міжнар. відносинах виступає в двох взаємозалежних вимірах: індивід. безпеки акторів та безпеки функціонування всієї системи міжнар. відносин. Відповідно розрізняють забезпечення безпеки в державному (нац. безпека), регіональному (регіональна безпека) і глобальному (заг. безпека) масштабах. У сучас. міжнар. практиці є такі способи забезпечення **Б. м.**: стримування потенційної агресії або інших небажаних дій за допомогою різноманітних засобів тиску; покарання агресора або порушника **Б. м.** застосуванням проти нього тих чи інших практичних засобів впливу або комплексного їх поєднання; забезпечення *стабільності* та запобігання виникненню *конфліктів міжнародних* за допомогою політ. зусиль, дій або переговорів, здійснення д-вами *політики* безпеки. Політика безпеки — це напрямок індивід. діяльності д-ви щодо існуючих та потенційних загроз із метою їх запобігання або зниження негативних наслідків для суспільства та своїх громадян д-ви.

С. В. Андрущенко

Безпека міжнародна інформаційна — система підтримання миру та *безпеки міжнародної* на основі захисту міжнар. інфосфери, глобальної інфраструктури та сусп. свідомості світової спільноти від реальних і потенційних інформ. загроз. Основними категоріями у сфері **Б. м. і.** є: інфосфера як міжнар. інформ. простір, що охоплює інформ. потоки, інформ. ресурси та всі сфери життєдіяльності цивілізації; міжнар. інформ. операції як форма інформ. впливу для досягнення переваги в інформ. сфері; *війна інформаційна* як інформ. протиборство з метою зруйнування критично важливих структур управління, політ. та соц. систем, а також для дестабілізації суспільства й державності противної сторони; інформ. зброя як комплекс техн. та інших засобів, спрямованих на встановлення контролю та несанкціоноване втручання в системи інформ. мереж та комунікацій; *тероризм міжнародний інформаційний* як ви-

користання телекомунікаційних та інформ. систем і ресурсів для впливу в міжнар. інформ. просторі з протиправною метою. Теорет. базою концепції глобальної безпеки в інформ. добу є врахування всіх конструктивних ініціатив, філос. і політ. принципів, морально-етичних цінностей, реліг. і сусп. норм різних цивілізацій у забезпеченні та життєдіяльності людства. Використання нових інформ. технологій і засобів впливу високорозвинутих країн на менш технол. країни світу призвело до зміни глобального й регіонального балансів сили, обумовило нові сфери конфронтації між традиційними та новими центрами глобального протистояння, уможливило досягнення переваг в інформ. технологіях і засобах маніпулювання сусп. свідомістю для широкомасштабної експансії із застосуванням не обмежених міжнар. правом видів озброєнь. До нових інформ. видів зброї проявляють інтерес як політ. угруповання, так і терористичні та кримінальні орг-ції, що загрожує новим витком гонки озброєнь, втратою міжнар. ресурсів для вирішення глобальних проблем бідності, стихійних лих, техногенних катастроф, голоду, епідемій тощо. Визнання проблеми інформ. безпеки на міжнар. рівні обумовлюється тим, що в більшості індустріально розвинутих країнах проводяться дослідження та розробки нової інформ. зброї, яка дозволяє здійснювати безпосередній контроль над інформ. ресурсами потенційного противника, а в необхідних випадках прямо впливати на них. Розробки інформ. озброєнь ведуться в 120 країнах світу, в галузі ядерної зброї — не більше, як у 20; у деяких країнах завершено розробку засобів інформ. війни з можливим противником як в умовах воєнних конфліктів різної інтенсивності, так і в мирний час на стратегічному, оперативному, тактичному рівнях із метою захисту нац. інфосфери від *агресії* та несанкціонованого втручання. У розвинутих країнах концепція інформ. війни є складовою воєнної доктрини, що обумовлює спец. підготовку особового складу й окремих підрозділів для проведення інформ. операцій. Практика міжнар., регіональних та етнічних конфліктів виявила унікальність застосування інформ. зброї для впливу на міжнар. співтовариство та для б-би за геополіт. інтереси. Женевська зустріч під егідою *Організації Об'єднаних Націй* (1999) виявила стратегічну проблему **Б. м. і.** як проблему домінування в глобальній інфосфері із застосуванням інформ. озброєнь, тобто прагнення до контролю значних територій та соціумів, проблему інформ. дисбалансу сил міжнар. світопорядку. Феномен **Б. м. і.** зумовлюється стратегічною спрямованістю інформ. озброєнь проти критично важливих структур життєдіяльності та функціонування міжнар. співтовариства, визнання інформ. зброї як нового глобального виду зброї масового ураження, катастрофічного за наслідками свого застосування (деякі дослідники називають інформ. озброєння «інформаційним апокаліпсисом»), необхідністю створення міжнар. механізму протидії та попередження глобальних інформ. війн у рамках міжнар. компетенції ООН, *міжнародних організацій регіональних* з проблем безпеки та оборони, нац. безпекових інституцій.

Є. А. Макаренко

«Безполярного світу» концепція — концепція, розроблена президентом *Ради з міжнародних відносин* США Р. Хаасом. Вона передбачає, що у *системі міжнародній* домінуватимуть не одна, дві або навіть декілька *держав*, а десятки *акторів міжнародних*, що володіють значною міццю і здатні впливати на глобальний стан справ. Обґрунтовуючи тезу про формування безполярного світу, Хаас доводить, що світ сьогодні докорінно відрізняється від світу епохи класичної *багатополярності*, насамперед тому, що є набагато більше центрів сили, і значна частина з них не є національними державами. Останні втратили монополію на силу, регіональні й глобальні *організації міжнародні* створюють конкуренцію державам згори, воєнізовані формування — знизу, різноманітні неурядові організації і *транснаціональні корпорації* — збоку. Влада нині розосереджена — перебуває в різних руках і місцях. Відповідно до **«Б. с.» к.**, США є й тривалий час залишатимуться найбільшим окремо взятим центром концентрації глобального впливу. Вони щороку витрачають 500 млрд дол. на *збройні сили* (а якщо долучити «антитерористичні» операції в Афганістані й Іракові, то понад 700 млрд); їх сухопутні, військово-повітряні й військово-морські сили вважаються найпотужнішими і найефективнішими на планеті. Американська економіка, ВВП якої наближається до 16 трлн дол., — найбільша у світі. США є також важливим джерелом культурного впливу (через кіно й телебачення), інформації й інновацій. Але, визнаючи подібну могутність, не можна не враховувати відносного зменшення ролі США у світі й разом з ним абсолютного зменшення впливу й незалежності.

Безполярний світ розглядається не просто як результат піднесення інших держав і організацій або провалів і нерозумних кроків США. Безполярність — неминучий наслідок *глобалізації*, яка збільшила обсяг, швидкість і значення транскордонних потоків. Глобалізація закріпляє безполярну систему за двома основними напрямами. По-перше, багато потоків перетинають кордони поза контролем урядів. Таким чином, глобалізація послаблює вплив основних держав. По-друге, ті самі потоки найчастіше розширюють можливості таких недержавних акторів, як експортери енергоносіїв (різко збільшують своє багатство за рахунок імпортерів), терористи (використовують *Інтернет* для вербування й підготовки кадрів, міжнародну банківську систему для переказу фінансових коштів і міжнародну транспортну систему для переміщення людей), «держави-ізгої» (можуть використовувати «чорні» й «сірі» ринки) і 500 найбільших фірм світу (можуть швидко перекидати персонал й інвестиції). Стає дедалі очевидніше, що статус найсильнішої держави більше не означає володіння цілковитою монополією на вплив. Навіть окремим особам і групам осіб за умов глобалізованого світу набагато простіше, ніж у минулому, акумулювати й поширювати істотний транскордонний вплив. Коли так багато акторів мають значну силу і намагаються впливати, стає важче організувати колективні дії й змусити організації працювати.

Безполярна система ускладнює дипломатичну діяльність не лише тому, що в ній діє більше акторів. У ній бракує передбачуваних фіксованих структур і систем відносин, характерних для однополярної, біполярної й багатополярної систем. Так багато в чому втратять значення союзи — хоча б тому, що для них потрібні передбачувані загрози, чіткі прогнози й зобов'язання, чого замало в безполярному світі. Відносини матимуть швидше вибірковий характер і будуватимуться залежно від ситуації. Стане важче визначати інші країни або як союзників, або як супротивників: із деяких питань вони стануть співробітничати, а з інших — виступатимуть проти. На перший план вийдуть консультації й створення коаліцій, а також *дипломатія*, яка, коли можливо, заохочує взаємодію й захищає її від наслідків неминучих розбіжностей. За цих умов США вже не зможуть проводити *зовнішню політику* за принципом «або з нами, або проти нас». Тому вважається, що безполярна система буде важкою й небезпечною, але сприяння вищому ступеню *інтеграції міжнародної* допоможе досягти стабільності, коли міжнародна система не деградуватиме й не розпадеться.

Є. М. Суліма

Безсмертний Роман Петрович (15.11.1965, с. Мотижин Макарівського району Київської області, УРСР) — український громадський діяч, народний депутат Верховної Ради України (1994–2004), заступник Глави Секретаріату Президента України (2007–08), Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Беларусь (2010–11). Закінчив історичний факультет Київського педагогічного інституту за спеціальністю «вчитель історії» (1983–90); захистив кандидатську дисертацію «Соціально-політичний устрій українського суспільства (концепція Донцова)» (Інститут національних відносин і політології НАНУ, 1997). Народний депутат України 2-го, 3-го, 4-го та 5-го скликань. Був членом Української республіканської партії, Народно-демократичної партії, Народного Союзу «Наша Україна». Член політвиконкому і Політради НДП (червень 1997 — листопад 2001). Керівник штабу блоку «Наша Україна» (2004), член Комітету національного порятунку (листопад 2004 — січень 2005). Керівник виборчої кампанії НСНУ до Верховної ради України (жовтень 2005 — березень 2006). Голова Ради Народного Союзу «Наша Україна» (березень 2005 — грудень 2006). Керівник Центрального виконавчого комітету Народного Союзу «Наша Україна» (з 31.03.-12.07.2007). 24.02.2010 — 3.06.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Беларусь. Був солідарний з європейським *дипломатичним корпусом* щодо подій, які відбулися у Мінську під час і після президентських виборів 2010.

А. П. Сапсай

Без'ядерна зона — див.: *Зона, вільна від ядерної зброї.*

Без'ядерний статус України. Стратегічні ядерні сили, розміщені на території України, станом на вересень 1990 включали 176 МБР шахтного базування із 1825 ядерними боєзарядами та 44 стратегічних бомбардувальників, здатних нести 588 крилатих ракет. В т. ч. в Україні базувались 130 МБР РС-18 (SS-19 за американською класифікацією) із 6-ма боєзарядами індивідуального наведення, здатними доставити 3600 кг на відстань до 10 000 км та 46 МБР РС-22 (SS-24 за американською класифікацією) виробництва Павлоградського машинобудівного заводу Дніпропетровської області, оснащені 10 ядерними боєзарядами і здатні доставити 3200 кг на відстань до 10 000 км. 25 стратегічних бомбардувальників ТУ-95 та 19 стратегічних надзвукових бомбардувальників ТУ-160 були здатні донести крилаті ракети з ядерними боєзарядами до континентальної території США. В Україні знаходився також найбільший в СРСР ракетобудівний завод «Південмаш» та КБ «Південне», які розробляли та виготовляли військові та цивільні носії, включно із найпотужнішими у світі ракетними комплексами РС-19 (за американською класифікацією — SS-18), які на Заході прозвали «Сатана» за велику потужність. Ці ракети були здатні доставити 10 боєзарядів індивідуального наведення сумарною вагою до 7600 кг на відстань до 11 000 км. Харківське підприємство «Хартрон» розробляло системи управління для балістичних ракет та різноманітних космічних апаратів, включно із дешифраторами кодів для запуску балістичних ракет. Родовища уранової руди на території України, найбільше з яких — у районі Жовтих Вод, давали суттєву частину сировини для радянської ядерної програми, а на Придніпровському хімічному комбінаті в Дніпропетровську здійснювалось виробництво важкої води. 5 українських АЕС використовували 14 діючих реакторів, крім того, на території України діяли кілька дослідницьких реакторів та наукових центрів.

Але Чорнобильська катастрофа 26.04.1986 сформувала потужні антиядерні настрої в українському суспільстві. Прийнявши 16.07.1990 Декларацію про державний суверенітет, Верховна Рада України одним із ключових положень цього документа зробила прагнення України до без'ядерного статусу. Це було не тільки даниною пост-чорнобильським настроям, але й намаганням дистанціюватися від союзного центру. Після ухвалення *Акта проголошення незалежності України 1991* держава зіткнулась із посиленим тиском із Заходу щодо частки радянського ядерного арсеналу на її території. Реакцію на занепокоєність Заходу майбутнім ядерної зброї, дислокованої в Україні, та бажанням забезпечити *визнання де-юре* незалежної України слід вважати Заяву Верховної Ради України від 24.10.1991 «Про без'ядерний статус України». У Заяві стверджувалось, що ядерна зброя колишнього СРСР на території України знаходиться тимчасово, а Україна наполягає на праві контролю за незастосуванням цієї зброї і проводитиме політику, спрямовану на її повне знищення. У Заяві висловлювався намір України приєднатись до ДНЯЗ, як неядерна держава. Після визнання незалежності України вона підписала угоди в рамках *СНД* від 21 та 30.12.1991 про збереження єдиного контролю над ядерною зброєю. Тактичну ядерну зброю було вивезено з території України у травні 1992.

Україна підписала *Лісабонський протокол 1992* до *СНО-1 договору*, ст. 5 якого вимагала її приєднання до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* (ДНЯЗ) як держави , що не володіє ядерною зброєю. Президент України Л. *Кравчук* у листі президенту США Дж. Г. В. *Бушу* обіцяв завершити ядерне роззброєння України на протязі семи років, тобто до 1999. Керівництво України, підтверджуючи прагнення до без'ядерного статусу, наполягало на юридично зобов'язуючих гарантіях безпеки, фінансовій та технічній допомозі та екологічно безпечній процедурі ліквідації ядерних озброєнь. Крім того, Україна вимагала компенсації за збройовий уран та плутоній з ядерних боєголовок. Процес ядерного роззброєння проходив в Україні непросто і був пов'язаний зі значним спротивом як політичних сил, так і *військово-промислового комплексу*, який був частиною загальносоюзного ВПК. Пік дискусії, однак, прийшовся на кінець 1992 та 1993, коли тактична ядерна зброя, що могла розглядатись як найбільш реальний компонент ядерних сил України, вже була вивезена з території держави. 18.11.1993 Верховна Рада України ратифікувала

Договір СНО-1 із численними застереженнями, до числа яких входила і відмова негайно приєднатися до ДНЯЗ. Росія та західні країни, особливо США, вчинили на Україну економічний та політичний тиск, примушуючи до швидких кроків у напрямі ядерного роззброєння та входження у режими нерозповсюдження ядерної зброї та засобів її доставки. Ця ситуація загрожувала вкрай негативними наслідками для молодої незалежної держави, аж до політичної ізоляції та *санкцій міжнародних*. Хоча юридичних підстав для цього не було — Україна не порушила юридично зобов'язуючих документів. Однак ситуація змушувала керівництво України шукати компромісу із найпотужнішими державами світу — США та Росією.

14.01.1994 у Москві було підписано *Тристоронню Заяву президентів України, США та Росії*. Підписанню передували переговори Л. Кравчука з Б. *Клінтоном* під час короткої зупинки президента США в Борисполі на шляху до Москви. Заява підтверджувала готовність України вивезти всі ядерні боєголовки на територію Росії протягом семирічного періоду після вступу в силу Договору СНО-1. У Заяві було підтверджено наміри Росії та США надати Україні гарантії безпеки після її приєднання до ДНЯЗ як держави, що не володіє ядерною зброєю. США обіцяли надати широку фінансову та технічну допомогу у демонтажі, вивезенні до Росії ядерної зброї та знищення відповідної інфраструктури на українській території. Крім того, згідно Додатку до Заяви, Україна почала отримувати компенсацію за уран та плутоній, що містився у боєголовках, що вивозились, у вигляді палива для АЕС. Так, за 10-місячний період після підписання Заяви Україна отримала 100 тонн ядерного палива в обмін на вивезення до Росії 200 боєголовок. Тристороння Заява мала компромісний характер і не була юридично зобов'язуючим документом, але реальні кроки з її реалізації допомогли виконавчій владі переконати Верховну Раду в необхідності подальших кроків до ядерного роззброєння. 3.02.1994 вона зняла застереження до Постанови про ратифікацію СНО-1 від 18.11.1993, що стосувались статті 5 Лісабонського протоколу, згідно якої Україна мала приєднатись до ДНЯЗ у найкоротший можливий термін.

Доленосне рішення Верховної Ради України про приєднання до ДНЯЗ як держави, що не володіє ядерною зброєю, приймалось у ситуації цейтноту напередодні *Будапештського саміту НБСЄ 1994* та за кілька місяців перед Нью-Йоркською конференцією, що мала вирішити долю ДНЯЗ. При обговоренні цього питання у Верховній Раді 16.11.1994 новообраний президент України Л. *Кучма* мотивував необхідність приєднання до ДНЯЗ тим, що Україна не контролює ядерну зброю, розміщену на її території, створення власного замкнутого циклу виробництва ядерної зброї вимагає $ 160–200 млрд на протязі 10 років, держава не має власних випробувальних полігонів. Він також наголосив на тому, що відмова України приєднатися до ДНЯЗ створить реальну загрозу режиму нерозповсюдження ядерної зброї, бо поставить під сумнів перспективу подовження цього Договору на конференції у Нью-Йорку навесні 1995, коли виповнювалось 25 років від часу набуття ДНЯЗ чинності у 1970. Це загрожувало викликати міжнародну ізоляцію України. Тому 16.11.1994 Верховна Рада України прийняла Закон України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» (301 голос за, вісім — проти). Україна, згідно Закону, приєднувалась до ДНЯЗ як держава, що не володіє ядерною зброєю. Серед застережень, які обумовлювали входження України до Договору, принципово важливим був пункт 4, згідно якого загроза силою чи її використання проти територіальної цілісності та недоторканності кордонів чи політичної незалежності України з боку ядерної держави, а також застосування економічного тиску розглядатимуться Україною як виняткові обставини, що поставили під загрозу її найвищі інтереси. Формулювання цього застереження привязані до статті X ДНЯЗ, яка визначає умови виходу держави-члена з Договору.

5.12.1994 під час саміту НБСЄ у Будапешті відбулась передача ратифікаційних документів про приєднання України до ДНЯЗ державам-депозитаріям — Великій Британії, Російській Федерації та Сполученим Штатам і підписання Будапештського меморандуму. Меморандум, підписаний ядерними державами-депозитаріями ДНЯЗ, надавав Україні, Беларусі та Казахстану гарантії безпеки. По суті, Меморандум підтверджував зобов'язання цих держав у відповідності з ДНЯЗ, відповідними

резолюціями Ради Безпеки ООН та її Статутом, *Заключним актом Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*. Франція та КНР надали аналогічні гарантії безпеки окремими документами. Не будучи юридично зобов'язуючими документами, вони були важливою політичною декларацією ядерних держав, що проголошували намір поважати суверенітет та територіальну цілісність держав, які добровільно позбулися ядерної зброї. Україні вдалося значно підвищити свій авторитет на світовій арені й здобути великий політичний капітал, який, на жаль, не було повною мірою реалізовано наступними роками. Ще одним наслідком приєднання України до ДНЯЗ стало введення в дію Договору СНО-1, який парламент Російської Федерації ратифікував з умовою, що він вступить у Росії в дію лише після приєднання України до ДНЯЗ. У червні 1996 з української території було вивезено в Росію останні ядерні боєзаряди. Процес ліквідації шахтних пускових установок продовжувався ще два роки. У 2000 Україна передала Росії останні стратегічні бомбардувальники в залік українських боргів по $ 25 млн за літак. Ядерне роззброєння України мало наслідком її фактичний вихід з єдиного із Росією стратегічного простору. В той же час Україна опинилась у потенційно вразливому становищі між двома полюсами сили, тому її безпека значною мірою залежить від відносин ключових гравців у регіоні — США, ЄС, Росії — між собою та з Україною.

Літ.: Ядерное нераспространение (в двух томах) / Под общ. ред. В. А. Орлова. — М.: ПИР-Центр политических исследований. — 2002; Галака С. П. Проблема нерозповсюдження ядерної зброї у міжнародних відносинах. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. — 278 с.; Тристороння Заява Президентів України, США та Росії // Урядовий кур'єр. — 1994. — 18 січня; Тарасюк Б. Чи бути Україні без'ядерною? // Політика і час. — 1993. — № 3. — С.4–8.

С. П. Галака

Бейкер (Baker) Джеймс (28.04.1930, м. Х'юстон, штат Техас, США) — американський громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*; політичну кар'єру розпочав у рядах Демократичної партії США, але 1970 перейшов до республіканців і взяв участь у виборчій кампанії Дж. Г. В. *Буша* до Сенату; 1975 — заступник міністра торгівлі; 1976 — національний голова президентської кампанії Дж. *Форда*; 1978 невдало балотувався на генерального прокурора Техасу. 1980 — старший радник президентської кампанії Р. *Рейгана*, у січні 1981 — січні 1985 — глава його адміністрації, у лютому 1985 — серпні 1988 — державний скарбник; у листопаді 1988 забезпечив успіх президентської кампанії Дж. Г. В. Буша і був призначений ним *державним секретарем США*, затверджений на посаді Сенатом 25.01.1989. Активно сприяв досягненню американо-радянської домовленості щодо *Німеччини об'єднання 1989–90* та створенню міжнародної коаліції після іракської агресії проти Кувейту 1990. 1992 пішов у відставку, щоб очолити адміністрацію Білого дому і другу (невдалу) президентську кампанію Дж. Г. В. Буша. В 1993–2005 — радник інвестиційної компанії Carlyle Group; 25.08.2007 разом із кількома держсекретарями США у відставці підписав листа із закликом до Конгресу не підтримувати резолюцію 106 про *геноцид* вірменів.

В. І. Головченко

Бек (Beck) Юзеф (4.10.1894, Варшава, Російська імперія — 6.06.1944, Станешті, Королівство Румунія) — польський державний діяч і *дипломат*, один з керівників т. зв. «санаційних урядів» Польщі 1926–39, полковник. 1922–25 — військовий *аташе* Польщі у Франції; 1926–30 — голова канцелярії військового міністра; 1930 — заступник прем'єр-міністра, 1930–32 — заступник міністра закордонних справ; 1932–39 — міністр закордонних справ Польщі, представник Польщі в *Лізі Націй*. Проводив політику балансування між Німеччиною, СРСР та західними державами. У період *Московських англійсько-радянсько-французьких переговорів 1939* відхилив радянську пропозицію щодо укладення пакту про взаємодопомогу на випадок нападу на Польщу нацистської Німеччини, справедливо вбачаючи у цій пропозиції спробу перетворення його держави у майбутньому на сателіта СРСР. Вдався до анексії Тешинської області Чехословаччини після *Мюнхенської угоди 1938*, водночас уклавши 6.04.1939 союзний договір із Великою Британією на випадок нападу на Польщу інших *держав*. Після нападу нацистської Німеччини на Польщу 1.09.1939 емігрував до Румунії.

Р. А. Кривонос

Бела IV (29.11.1206, м. Естергом, Королівство Угорщина — 3.05.1270, м. Секешфегервар, Угорщина) — король Угорщини і Хорватії (1235–70) з династії Арпадів; старший син короля Андраша II (бл. 1175–1235), що видав для захисту прав дворянства «Золоту буллу» (угорський еквівалент англійської «Великої хартії вольностей» 1215). Намагався повернути королівській владі колишнє значення й усіляко стримував прагнення магнатів до самостійності, спричинив цим чимале невдоволення серед дворян, частина якого закликала до Угорщини герцога Фрідріха II Австрійського (1210–46), що був розбитий **Б.** в 1236. Водночас продовжував політику батька та співправителя — короля Андраша II проти намагань *Данила Галицького* об'єднати Галицьке й Волинське князівства, підтримував супротивника Данила — чернігівського княжича Ростислава Михайловича, який одружився з дочкою **Б.** Але після монголо-татарського нашестя 1241–42 та поразки від галицького війська у Ярославській битві 17.08.1245 **Б.** уклав союз із Данилом, скріплений у 1247 шлюбом старшого сина галицько-волинського правителя — *Лева I Даниловича* і доньки угорського короля Констанції. З 1242 активно відбудовував країну і за 4 роки зумів ліквідувати наслідки монгольської навали, за що отримав прізвисько «другого засновника Угорщини»; намагався використати допомогу іншого сина Данила Галицького — Романа Даниловича в боротьбі за австрійську спадщину династії Бабенбергів; однак намагання Данила Галицького залучити **Б.** до спільної боротьби проти Золотої Орди закінчилися безрезультатно. В добу правління **Б.** у 1238 до Угорщини переселилася половецька орда хана Котяна Сутойовича.

В. М. Матвієнко

Белградський мир 1739 — підписані в Белграді за посередництва Франції *договори мирні*, якими завершилась *війна* Росії та Австрії проти Туреччини 1735–39. 1(12).09.1739 Австрія, всупереч союзницьким домовленостям з Росією, підписала сепаратний мир з Туреччиною, повернувши Османській імперії Сербію та Малу Валахію. Залишившись без союзника, Росія також підписала мирний договір з Туреччиною 18(29).09.1739. За його умовами мали бути зруйновані всі укріплення Азова, а сам він, як і визнана нейтральною Кабарда, проголошувався «між двома імперіями барьєрою». Белградський мир забороняв Росії мати воєнний флот на Азовському та Чорному морях, але російські купці в Туреччині (як і турецькі в Росії) отримували право вільної торгівлі (щоправда, торгувати з Туреччиною росіяни могли лише використовуючи турецькі кораблі), а російським прочанам гарантувалось право на вільне паломництво до Єрусалима. Росія здобувала також право збудувати фортецю в районі острова Черкаського, що на Дону, а Туреччина — у гирлі р. Кубань. Всі умови Белградського миру були анульовані лише *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774*.

В. А. Рубель

Белфастська угода про врегулювання в Північній Ірландії 1998 (Угода «Великодньої п'ятниці») — підписана 10.04.1998 в Белфасті (Півн. Ірландія) в результаті переговорів між провідними політ. силами — представниками учасників півн.-ірландського конфлікту: Юніоністською партією Ольстера, з боку британців-протестантів, та «Шинн Фейн» («Ми самі»), з боку ірландців-католиків. Угода проголошувала формальне припинення півн.-ірландського конфлікту, скасування в Півн. Ірландії прямого правління з Лондона, запровадженого в 1974, відновлення діяльності місцевого парламенту (Північноірландської асамблеї), який складався з 108 депутатів, створення міжурядової Ради Півн. Ірландії та Ірландської Республіки. Сторони визнавали, що майбутня приналежність Півн. Ірландії до Великої Британії або до Ірландії має визначатися лише волевиявленням народу Півн. Ірландії на референдумі. Частиною врегулювання півн.-ірландського конфлікту стала укладена в той самий день домовленість між урядами Великої Британії та Ірландської Республіки, в якій сторони підтверджували положення зазначеної угоди, визнавали легітимність майбутнього вибору народом Півн. Ірландії статусу провінції, погоджувались створити брит.-ірландську Раду та скликати брит.-ірландську міжурядову конференцію для вирішення питань остаточного врегулювання конфлікту в Півн. Ірландії. Після схвалення угоди на півн.-ірландському референдумі в травні 1998 вибори в парламент відбулися 25.06.1998. Провінція відновила свій авт. статус у складі Великої Британії. Проте, через відмову частини екстремістських сил у Півн. Ірландії вико-

нувати усі положення угоди і продовження ними збройного протистояння з силами безпеки, пряме правління Лондона неодноразово вводилося на території Півн. Ірландії й після 1998.

І. О. Мінгазутдінов

Бельрамуль (Belramoul) Камерзерман (провінція Константин, Алжир) — алжирський *дипломат*. З 1980 — на дипломатичній службі; працював у посольстві Алжиру у Франції. 1992–97 — Надзвичайний і Повноважний Посол Алжирської Народної Демократичної Республіки в Україні. 2005–09 — посол Алжиру в Австралії й у 2006–09 — посол Алжиру в Новій Зеландії (за сумісництвом).

Р. К. Петюр

Бен-Амі (Ben-Ami) Наомі (1960, м. Чернівці, УРСР) — ізраїльський *дипломат*. У 1973 разом із родиною виїхала з СРСР до Держави Ізраїль; у 1978–80 служила в танкових військах Ізраїлю; закінчила Єврейський університет в м. Єрусалим (спеціалізація «міжнародні відносини та радянологія»). Володіє мовами: іврит, англійська, російська, французька. В 1983–90 працювала в МЗС Ізраїлю; 1990–92 — співробітник комерційного відділу посольства Ізраїлю у Португалії; 1992–94 — другий секретар посольства Ізраїлю в Латвійській Республіці; протягом року виконувала обов'язки Тимчасового Повіреного у справах, за що в 1993 отримала відзнаку «Кращий співробітник Міністерства закордонних справ». У 1994–95 — перший секретар координаційного відділу офісу генерального директора МЗС Ізраїлю; 1995–96 — перший секретар департаменту європейських організацій МЗС Ізраїлю; 1996–2000 — радник з політичних питань посольства Ізраїлю у Російській Федерації; 2000–01 — радник департаменту з питань політики планування МЗС Ізраїлю; 2001–02 — директор департаменту зовнішніх зв'язків міністерства національної інфраструктури Ізраїлю; 2002–03 — радник департаменту економічного співробітництва МЗС Ізраїлю. В 2003–07 — Надзвичайний і Повновжний Посол Держави Ізраїль в Україні; з 2007 — директор урядового Бюро у зв'язках з російськомовною єврейською діаспорою «Натів». Лауреат всеукраїнської премії «Жінка третього тисячоліття» (2007).

Р. К. Петюр

Бен-Гуріон (Ben-Gurion, справжнє прізвище — Грін) Давид (16.10.1886, Плоцьк, Королівство Польське, Російська імперія — 1.12.1973, кібуц Сде-Бокер, Держава Ізраїль) — перший Прем'єр-міністр Держави Ізраїль. Нар. у родині судового урядовця. Середню освіту здобув у заснованій батьком євр. школі. З 1903 — чл. лівої партії «Робітники Сіону». У 1906 як с.-г. робітник емігрував до Палестини, редагував єрусалимський щотижневик «Єдність» (використовував псевдонім Бен-Гуріон — «молодий лев») і займався створенням євр. самооборони. У 1915 депортований османським урядом, перебрався до США і взяв участь у формуванні Єврейського легіону. Після повернення до Палестини (1921–35) — ген. секретар Загальної федерації праці. З 1930 — лідер новоствореної Партії робітників Ізраїлю (МАПАЙ), з 1935 — голова Виконкому Єврейського агентства. Активно сприяв ухваленню 10-м конгресом Всесвітньої сіоністської орг-ції (серпень 1937) рішення про поділ Палестини на арабську та євр. д-ви, підтвердженого ініційованою ним же «Білтморською програмою» сіоністських орг-цій США і Європи у травні 1942. Після *Другої світової війни* організував масову нелегальну євр. імміграцію до Палестини і шляхом створення мережі поселень фактично окреслив майбутні кордони Держави Ізраїль. 14.05.1948 на таємному зібранні Тимчасової держ. ради в тель-авівському музеї оприлюднив Декларацію незалежності Ізраїлю. 17.05.1948–7.12.1953 і 2.11.1955–21.06.1963 — Прем'єр-міністр Ізраїлю. У *зовнішній політиці* наполегливо впроваджував прозах. орієнтацію шляхом укладення репараційної угоди з ФРН і формування стратегічного партнерства з Францією та Великою Британією, кульмінацією якого стали започаткування ядерної програми 1952 й успішна Синайська військ. кампанія під час *Суецької кризи 1956*. Після відставки, спричиненої моральними аспектами роботи ізраїльських спецслужб, зосередився на парл. діяльності, підтримав проведення виборчої реформи та заснував партію «Робітничий список Ізраїлю». У 1970 повністю відійшов від політ. життя.

В. І. Головченко

Бенедикт XVI (Benedictus PP. XVI, ім'я при народженні Йозеф Алоїс Ратцінґер) (16.04.1927, м. Марктль-ам-Інн, Баварія, Німеччина) — 265-й Папа Римський; народився в родині комісара жандармерії; закінчив Мюнхенський університет за спеціальністю «теологія і філософія» (1951), знає 10 мов (у т. ч. англійську, давньогрецьку, іврит, іспанську, італійську й латинську) і має 8 докторських ступенів з теології та філософії. У 1943 був призваний на службу до корпусу протиповітряної оборони в Мюнхені, в 1944 — до вермахту, в 1945 ненадовго потрапив до табору союзників для *військовополонених*, про який досі згадує з жахом. 29.06.1951 висвячений мюнхенським кардиналом Фаульхабером у сан священика; в 1953 захистив дисертацію про спадщину Святого Августина і прославився як кращий із теологів Німеччини; в 1959 став викладачем кафедри теології Боннського університету, в 1966 — головним експертом у питаннях догматичної теології в Тюбінгенському університеті, де виступив головним ідеологічним опонентом промарксистських студентських заворушень; у 1972 на противагу антиклерикальним журналам і газетам заснував теологічний журнал «Communio», який досі є одним із найпопулярніших католицьких видань світу. З березня 1977 — єпископ, опікувався дієцезіями в Мюнхені та Фрайзінгу; в червні того ж року Папа Павло VI звів його в сан кардинала. Отримав прізвисько «залізний кардинал» завдяки неприйняттю розлучень, абортів, гомосексуальних шлюбів, клонування та мультикультуралізму; перебував у кардинальському сані довше за всіх. У 1981 погодився з призначенням на пост префекта Конгрегації доктрини віри, який займав до піднесення у гідність Папи 19.04.2005. Але 11.02.2013 заявив про намір зректися престолу 28.02.2013 у зв'язку зі станом здоров'я (востаннє глава римо-католицької церкви залишав свою посаду за життя в 1415, це був Григорій XII).

Твори: Цінності в часи перемін. Долання майбутніх викликів / Пер. з нім. О. Конкевича. — Львів: Місіонер, 2006; Сіль землі: Християнство й Католицька Церква в XXI столітті. Розмова Петера Зевальда з Йосифом Рацінґером / Пер. з нім. О. Конкевича. — Львів: Місіонер, 2007; Вступ до християнства: Лекції про Апостольський символ віри з новим вступним есеєм / Пер. з нім. О. Конкевича. — Львів: Місіонер, 2008.

В. І. Головченко

Бенеш (Beneš) Едуард (28.05.1884, Козляни, Богемія, Австро-Угорщина — 3.09.1948, Сезімово Усті, Чехословацька Республіка) — чехословацький держ. діяч і *дипломат*. Освіту здобув у Сорбонні та Школі політ. наук (Париж). 1915–18 перебував в еміграції у Франції. 14.10.1918 разом із Т. *Масариком* та словацьким лідером М. Стефаніком сформував тимчасовий уряд Чехословацької Республіки. 1918–35 — мін. зак. справ, очолював чехословацьку делегацію на *Паризькій мирній конференції 1919–20*, підтримував ідею створення *Ліги Націй*. 1921–22 — Прем'єр-міністр, після відставки Т. Масарика 1935–38 — 2-й Президент Чехословаччини. Відіграв провідну роль в орг-ції *Антанти малої*. Під тиском зах. д-в мусив укласти *Мюнхенську угоду 1938* з нацистською Німеччиною, вийшов у відставку й емігрував до США. 1939 сформував Чеський нац. комітет, 1940 очолив створену чехословацькими емігрантами в Лондоні Національну Раду, яка була визнана країнами *антигітлерівської коаліції* як легітимне держ. представництво чеського та словацького народів. Підписав рад.-чехословацький договір про дружбу, взаємодопомогу та післявоєнне співробітництво 1943. Після визволення Чехословаччини рад. і амер. військами з 3.04.1945 — президент, прагнув зберегти в країні парл. демократію. Після захоплення комуністами влади в країні 25.02.1948 відмовився підписати нову Конституцію ЧСР. 7.06.1948 був змушений піти у відставку.

Р. А. Кривонос

Бензарті (Benzarti) Ламін (15.07.1946, Туніс, Туніська Республіка) — туніський *дипломат*. Закінчив Паризьку школу політ. наук. 1975–76 — нач. відділу екон., торг., фінанс. співробітництва з країнами Центр. та Схід. Європи й Азії в Управлінні співробітництва МЗС Тунісу; 1976–81 — 1-й секр., радник з екон. питань, Тимчасовий Повірений у Справах Тунісу в КНР; 1981–82 — нач. відділу, заст. начальника Управління екон., торг., фінанс. і технол. співробітництва з країнами *Європейського економічного співтовариства;* 1983–86 — радник з екон. питань, Тимчасовий Повірений у справах Тунісу в Індії; 1990–93 — Тимчасовий Повірений у справах Тунісу в Бельгії. 1993–96 — Надзвичайний і Повноважний Посол Тунісу в Україні.

В. І. Головченко

Бенілюкс (Benelux Economic Union) — субрегіональна міжурядова організація у складі Бельгії, Нідерландів та Люксембургу. Однією з перших спроб впровадження в життя ідеї *інтеграції міжнародної* між країнами був створений 1921 екон. союз між Бельгією та Люксембургом. Формування **Б.** було розпочато укладанням тристоронньої валютної угоди (1943), митної конвенції (1944) та дог-ру про *митний союз* 1947. Угода про перехідний період 1949 передбачала скасування квот у торгівлі пром. товарами й координацію торг. та фінанс. політики відносно третіх країн. Серія угод, підписаних 1953–56, встановлювала спільне регулювання заробітної плати, лібералізацію руху товарів та робочої сили, уніфікацію торг. угод із третіми країнами та розробку єдиної с.-г. політики. Формалізація **Б.** була завершена з підписанням в Гаазі дог-ру про екон. союз 3.02.1958 строком на 50 років із можливим подальшим продовженням на 10-річні періоди. Договір передбачав реалізацію «принципу чотирьох свобод» — вільного руху товарів, капіталів, робочої сили та послуг, координацію екон., фінанс. та соц. політики, проведення спільної *зовнішньоторговельної політики*. Країни **Б.** були серед засновників *Європейського співтовариства вугілля та сталі*, *Європейського економічного співтовариства* та *Євроатому*. Створення **Б.** через рік після підписання *Римських договорів 1957* було спричинено прагненням його учасників захистити власні інтереси в ЄЕС та протидіяти франц.-нім. домінуванню. Країни **Б.** традиційно проводять лінію на федерат. будівництво в ЄС. Органи союзу — Комітет міністрів, Міжпарламентська консультативна рада, Рада екон. союзу, ряд заг. та спец. комітетів, Ген. секретаріат, Арбітражна колегія, Судова палата і Консультативна рада з екон. та соц. питань. Їх місцезнаходження — Брюссель. Екон. інтеграція країн **Б.** доповнюється розвитком політ. співпраці й співробітництвом у сфері юстиції та правопорядку.

М. А. Миронова

Беотійська війна 378–62 роки до н. е. — війна *Пелопоннеської ліги* на чолі зі Спартою проти коаліції Фів, Афін та їх союзників. У 378 до н. е. спартанці безуспішно спробували захопити афінську гавань Пірей. У відповідь Афіни уклали союз з Фівами і створили Другий Афінський морський союз (див.: *Афінські союзи*). До нього увійшли острова Родос, Лесбос, Евбея, Спорадські острови, а пізніше — Керкіра і Закінф. Спарта, бачачи в Афінському морському союзі загрозу своєму пануванню, почала війну проти Афін, до яких приєдналися Фіви. Бойові дії йшли з перемінним успіхом. Спартанська армія на чолі з полководцем Клембротом вторглася в Беотію. З Мегари вона здійснила фланговий марш, щоб вийти до дороги, що веде у Фіви. Біля міста Левктри спартанцям перегородила шлях фіванська армія, якою командував Епамінонд. Бій розгорнувся на рівнині шириною близько 2 км. У спартанців було 10 тисяч гоплітів і тисяча вершників. Фіванці мали 6 тисяч гоплітів і тисячу вершників. Лівий фланг спартанського війська становили пелопоннеські союзники, а правий самі спартанці. Кавалерія стояла попереду фаланги. Епамінонд вперше застосував «косий» бойовий порядок. На лівому фланзі він побудував свої основні сили глибиною в 50 шеренг. У тилу колони полководець поставив «священний загін» в 300 фіванців — кращу частину всього війська. Фіванська армія вишикувалася на височині, причому правий, більш слабкий фланг, упирався в пагорб. Спартанці ж займали долину. На початку бою фіванська кіннота завдала поразки спартанській, а потім 50-шеренгова колона атакувала правий фланг спартанців, прорвала їхній лад і обрушилася на їх центр. Армія Клемброта була розбита. Після перемоги при Левктрах Епамінонд вторгся в Пелопоннес. Але тепер Афіни, побоюючись піднесення Фів, перейшли на бік Спарти. За допомогою війська афінського стратега Іфікрата спартанському цареві Агесілаю вдалося відбити фіванське вторгнення. У 362 р. до н. е. Епамінонд знову рушив через Коринфський перешийок. Великий бій відбувся при місті Мантінеї. На боці спартанців на цей раз знову билися афіняни, а побудова фаланг союзників було більш глибокою, ніж у битві при Левктрах. «Косий» лад фіванців і на цей раз прорвав ворожий фронт, але спартанці змогли перебудуватися і зупинити натиск фіванців. У цей момент Епамінонд був смертельно поранений. Хоча битва і закінчилася внічию, але загибель полководця деморалізувала фіванську армію. Вона відступила до Коринфського перешийку. Після Беотійської війни вже жодна *держава* не могла претендувати на гегемонію в Елладі. У 357 до н. е. спалахнула війна Афін проти своїх союзників, що закінчилася в 355 до н. е. розпадом Афінського морського союзу. Тепер найбільш сильні грецькі держави зберегли лише локальну гегемонію: Спарта — на Пелопоннесі, Афіни — в Аттиці і на прилеглих до неї островах, Фіви — в центральній Греції. Така роздробленість сил грецьких полісів полегшила наступне завоювання Македонією всієї Еллади.

С. О. Божко

Берара–Хордани угода 1939 підписана 25.02.1939 в Бургосі (Іспанія) між сенатором Національних зборів Франції Л. Бераром та мін. зак. справ уряду *Франко* генералом Ф. Хорданою. Стала *визнанням де-факто* Францією франкістського уряду в Іспанії. **Б.—Х. у.** встановлювала зобов'язання Франції повернути урядові Франко золотий фонд, транспорт, судна та інше майно, вивезене респ. іспан. урядом до Франції; заборонити на території Франції ведення пропаганди проти режиму Франко; поновити на пільгових для Іспанії умовах пасажирський, поштово-телеграфний та інші види зв'язку. 28.02.1939 франц. уряд одночасно з брит. оголосив про *визнання де-юре* уряду Франко як законного уряду Іспанії.

О. А. Волошин

Бердимухамедов Гурбангули Мяліктулійович (29.06.1957, с. Бабарап Геок-Тепінського району Ашхабадської області Туркменської РСР) — туркменський державний і політичний діяч, президент Туркменістану, глава уряду, Верховний головнокомандувач Збройних сил Туркменістану, генерал армії, доктор медичних наук, доктор економічних наук, академік Академії наук Туркменістану. В 1979 закінчив факультет стоматології Туркменського державного медичного інституту; в 1990 закінчив аспірантуру в Москві й отримав ступінь кандидата медичних наук. Протягом 1990–95 обіймав посади асистента кафедри терапевтичної стоматології, доцента та декана стоматологічного факультету Туркменського державного медичного інституту. В 1995 став директором стоматологічного центру Міністерства охорони здоров'я і медичної промисловості Туркменістану; в 1997 призначений міністром охорони здоров'я і медичної промисловості Туркменістану, виконавчим директором Державного фонду охорони здоров'я Туркменістану, виконувачем обов'язки ректора Туркменського державного медичного інституту; в 1998 очолив Міжнародний медичний центр імені Сапармурата *Ніязова*. У 2001 призначений віце-прем'єром Туркменістану, відповідальним за охорону здоров'я, освіту і науку; в липні 2003 очолив Державну комісію з прийому до вищих навчальних закладів. 22.12.2006 згідно рішення Державної Ради безпеки і Кабінету міністрів Туркменістану призначений виконувачем обов'язки президента, верховного головнокомандувача Збройних сил Туркменістану. 11.02.2007 обраний президентом Туркменістану, а 12.02.2012 переобраний на другий термін; 4.05.2007 отримав від парламенту Туркменістану звання генерала армії. З 2-ої половини 2007 почав процес відмови від обмежень, уведених у період президентства С. Ніязова, зокрема, 12.2007 — знято заборону на іноземну періодику, в січні 2008 — на оперні і циркові вистави, а з 1.07.2008 Туркменістан повернувся до григоріанського календаря.

Твори: «Наукові основи розвитку охорони здоров'я в Туркменістані» (2007), «Туркменістан — країна здорових і високодуховних людей» (2007), «Ахалтекінець — наша гордість і слава» (2008), «До нових висот прогресу». Т. 1 (2008), «До нових висот прогресу». Т. 2 (2009), «Лікарські рослини Туркменістану». Т. 1 (2009), «Лікарські рослини Туркменістану». Т. 2 (2010), «Жива легенда» (2011), «Добре ім'я нетлінне» (2011), «Лікарські рослини Туркменістану». Т.3 (2012).

М. С. Дорошко

Березний Андрій Вікторович (4.12.1958) — український *дипломат*, володіє англійською та німецькою мовами; має третій ранг державного службовця. У 1981 закінчив Київське вище зенітне ракетне інженерне училище, в 1989 — Військово-дипломатичну академію Радянської Армії (м. Москва), в 1996 — курс з торговельної політики у Джорджтаунському університеті (м. Вашингтон). 08.1976–06.1992 — служба у збройних силах СРСР, 1985–86 — заступник директора Міжсоюзної в'язниці Шпандау в Західному Берліні; 07.1992–09.1995 — експерт, економіст, начальник відділу, заступник начальника управління МЗЕЗ України;

09.1994–07.1997 — начальник управління багатостороннього співробітництва МЗЕЗіТ, виконавчий секретар Міжвідомчої комісії зі вступу України до Світової організації торгівлі; 06.1998–10.1998 — заступник директора ЗАТ «Юрфірма «Спектор та партнери»; 10.1998–05.1999 — начальник Департаменту зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) НАК «Нафтогаз України»; 06.1999–02.2000 — директор ЗАТ «Національна газова компанія» м. Київ; 03.2000–10.2003 — керівник ТЕМ у складі Посольства України в Швейцарській Конфедерації. 10.2003–11.2006 — заступник Міністра економіки України; 02.2007–06.2007 — радник ВАТ «Машинобудівельний завод «Факел» м. Київ; 01.2008–06.2009 — директор з кооперативного управління та контролю ЗАТ «УМЗ» (МТС Україна); 10.2009–03.2010 — директор з розвитку ТОВ «Асоціація експортерів та імпортерів ЗЕД». З червня 2010 — Надзвичайний та Повноважний Посол України в Республіці Австрія.

В. М. Матвієнко

Берестейська унія 1596 — добровільний перехід Київської православної митрополії в підпорядкування Римського престолу й визнання Папи Римського главою церкви. Її причинами послужили послаблення Вселенського патріархату після падіння Візантійської імп. 1453, протестантські впливи на частину укр. шляхти, її масова полонізація, створення за силової підтримки царського самодержавства Московського патріархату (1589), який намагався охопити своїм впливом усі землі Київської Русі, моральна криза в укр. церкві. План *унії* з Римським престолом вперше обговорений на зібранні єпископів у Белзі (1590). У червні 1595 всі ієрархи Київ. митрополії підписали листа до Папи Римського Климентія VIII про готовність перейти в його підпорядкування. Єпископи Іпатій Потій і Кирило Терлецький провели в Римі (наприкінці 1595) тривалі переговори про умови переходу. Після їх повернення в Україну (жовтень 1596) у Бересті було скликано собор для затвердження умов унії. Оскільки за цей час з'явилась опозиція такій акції, то собор розділився на прихильників і противників унії з Римом. Відтак, кожна група засідала окремо. За перехід під омофор Папи Римського висловилися київ. митрополит Михайло Рогоза і 5 єпископів з ігуменами, архімандритами, частиною духовенства і шляхти. Отже, рішення саме цього собору знаменувало визнання главою церкви Папи Римського зі збереженням за Київ. митрополією як адмін., обрядової, дисциплінарної, так і взагалі церк.-культ. автономії. У результаті **Б. у.** укр. суспільство розкололося на два табори, між якими виникла ворожнеча, що нерідко закінчувалася трагічно, тим паче, що козацтво як збройна сила підтримало православ'я. Однак пізніше унія поширилась на Закарпаття, Надсяння (1692) і Галичину (1700). Після встановлення рос. самодержавної влади на укр. землях колишньої Речі Посполитої унію було насильно ліквідовано на Правобережжі, Волині, Берестейщині, Холмщині й Підляшші у XVIII–XIX ст. У Галичині та на Закарпатті вона протрималася до закінчення *Другої світової війни*, коли була брутально знищена більшовицькою владою, і Українська греко-католицька церква перейшла в підпілля. Відкрито могла функціонувати лише в зах. діаспорі. З 1990 в Україні відновилася її діяльність. В умовах держ. незалежності вона поширилася і на Лівобережжя України, а також на РФ, країни Балтії та Центр. Азії.

В. І. Сергійчук

Берзін (Берзіньш-Зіємеліс) Ян Антонович (29.09.1881, Цірстенська волость Венденського повіту Ліфляндської губернії, Російська імперія — 29.08.1938, Москва, СРСР) — рад. парт. діяч і *дипломат*. Нар. у селянській родині. За фахом учитель. З 1902 — чл. РСДРП, 1917 — чл. ЦК соціал-демократії Латвії. На 6-у з'їзді РСДРП(б) обраний чл. ЦК. Учасник жовтневого перевороту в Петрограді, делегат 2-го Всеросійського з'їзду Рад, обраний чл. ВЦВК. У травні–листопаді 1918 — повпред РРФСР у Швейцарії, потім — нарком освіти рад. Латвії. У червні 1919–червні 1920 — секр. Виконкому *Комуністичного Інтернаціоналу*, потім — голова делегації РРФСР на мирних переговорах із Фінляндією, що увінчались підписанням *Тартуського мирного договору 1920*. У лютому—липні 1921 — повпред РРФСР у Фінляндії. 1921–25 — заст. офіц. рад. представника в Лондоні; 1925–27 — повпред СРСР в Австрії; 1927–32 — уповноважений НКЗС СРСР при РНК УСРР. З 1932 — керуючий Центр. архівним управлінням. Репресований, реабілітований у 1956.

М. С. Дорошко

Беріша Салі (Berisha Sali Ram) (15.10.1944, м. Тропоя, префектура Куксес, Албанія) — албанський громадсько-політичний і державний діяч, 3-й президент Албанії (1992–97); народився в знатній родині; закінчив медичний факультет Тиранського університету (1967), продовжив навчання у Парижі (Франція), спеціалізувався з геодинаміки, має науковий ступінь доктора філософії. У 1980–90 викладав у Тиранському університеті, займався кардіохірургією. Політична кар'єра **Б.** як члена Албанської партії праці почалась задовго до падіння *Берлінського муру*; в грудні 1990, однак, він підтримав студентський рух, прославився публічною критикою на адресу комуністичного режиму й закликами до демократичних реформ; у 1991 очолив праву Демократичну партію Албанії, яка у подальшому стала однією з двох основних політичних сил Албанії. 9.04.1992–27.07.1997 — президент Республіки Албанія; в 1994 провів референдум, сподіваючись на розширення своїх повноважень, однак населення відкинуло цю пропозицію, оскільки остерігалося встановлення чергової диктатури; в 1996 переобраний на 2-й президентський термін. Але невдовзі після цього країну вразила економічна криза, якій сприяв крах кількох «фінансових пірамід», що призвів до втрати заощаджень величезною масою населення, люди звинуватили керівництво країни в участі у фінансових махінаціях, а в результаті нападів на склади озброєння країна опинилась на межі громадянської війни й хаосу. У червні 1997 були проведені дострокові парламентські вибори, на яких перемогла коаліція партій на чолі з соціалістами, після чого **Б.** пішов у відставку, продовжуючи керувати демократами. Лише на загальних парламентських виборах 3.07.2005 Демократична партія Албанії здобула разом зі своїми союзниками необхідну більшість для формування нового уряду країни, який 11.09.2005 очолив **Б.** 28.06.2009 відбулись чергові парламентські вибори, на яких основним суперником **Б.** на пост прем'єр-міністра був мер Тирани, член Соціалістичної партії Е. Рама; обидва кандидата обіцяли виборцям посилити боротьбу з бідністю та продовжити підготовку країни до вступу до *Європейського Союзу*; Демократична партія перемогла на виборах, отримавши значну перевагу в парламенті. 3.09.2009 між Демократичною партією та Соціалістичним рухом за інтеграцію, який очолював колишній прем'єр-міністр країни І. Мета, було підписано коаліційну угоду, а **Б.** знову отримав можливість очолити уряд.

В. І. Копійка

Берлінгема договір — амер.-китайська угода, підписана 28.07.1868 у Вашингтоні у формі 8 додаткових статей до *Тяньцзінських угод 1858* головою спец. китайської місії в країни Заходу, колишнім амер. посланником у Китаї Е. Берлінгемом і *державним секретарем США* У. Г. С'юартом. Гарантував *суверенітет* Китаю, надавав йому право найбільш сприятливої нації та право призначати *консулів* у США на таких самих підставах, що надавалися Великій Британії та Росії. Допускав залучення амер. фахівців до залізничного й телеграфного будівництва в Китаї, дозволяв необмежену китайську імміграцію в США з правом постійного поселення й вільного пересування. Берлінгем домігся також заяви Британії про відмову від застосування сили для отримання торг. привілеїв. У зв'язку з піднесенням у США руху проти китайської імміграції відп. статті **Б. д.** були переглянуті в бік її обмеження в китайсько-амер. дог-рі 1880.

Б. М. Гончар

Берлінська конференція 1884–85 відбувалась із 3(15).11.1884 до 14(26).02.1885 за участю представників 14 *держав* (у т. ч. Німеччини, Франції, Великої Британії, Росії, Бельгії, Португалії та США); розглянула низку колоніальних питань. На **Б. к.** *визнання міжнародно-правове* отримала т. зв. «Вільна держава Конго» на чолі з королем Бельгії *Леопольдом II*. У ген. акті конференції, що складався з 6 декларацій, було оголошено про свободу торгівлі, судноплавства й руху в бас. р. Конго та прилеглих до Індійського океану областях, про *нейтралізацію* територій, включених до договірного бас. р. Конго. Була заснована Міжнародна комісія із судноплавства на р. Конго, врегульовані питання судноплавства, у т. ч. і по р. Нігер та її притоках; проголошено міжнар. принципи б-би проти работоргівлі, за знищення рабства. Д-ви погодилися щодо необхідності допомоги населенню Африки, сприяння просвітницькій діяльності та забезпеченню мед. допомоги. Було встановлено прав. норми, що визначали порядок захоплення нових

територій на берегах Африки. Висувалась вимога про забезпечення колоніальними д-вами «достатньо сильної влади» на зайнятих ними територіях, що відіграло важливу роль під час наступних колоніальних захоплень.

В. В. Копійка

Берлінська міжнародна система — міжнародна система, встановлена за підсумками *Берлінського конгресу 1878*, що відображала геополітичні зміни в Європі, зумовлені завершенням *Німеччини об'єднання 1848–71*, перемогою Росії в російсько-турецькій війні 1877–78 та новою конфігурацією співвідношення сил. Берлінський конгрес був скликаний для перегляду умов *Сан-Стефанського мирного договору 1878*, а домінуючим антагонізмом, який істотною мірою визначав розстановку сил на міжнародній арені, стала британсько-німецька суперечність. Так, розвиток цього антагонізму значною мірою пояснює історію *дипломатичних переговорів* між двома країнами за короткий час шлях від англо-німецької угоди про розподіл сфер впливу в Китаї 1900 та англо-німецьких переговорів про союз проти Росії 1901 до початку політики оточення Німеччини, *Марокканської кризи 1905* та утворення *Антанти* в 1907 як головної дипломатичної поразки Німеччини. Британсько-німецькі розбіжності пояснюються, зокрема, тенденцією монополізувати для *експорту* капіталу та потреб власної промисловості максимум ринків збуту та джерел сировини. Але головну загрозу для британської «морської сили» становила стратегія східної *експансії* Німеччини, у рамках якої німецький Генеральний штаб та Німецький банк звернули свої погляди у бік Османської імперії, що втілилось у проекті залізничної магістралі через Босфор та Багдад до Перської затоки.

Заповнення геополітичного вакууму в Центральній Європі після об'єднання Німеччини та наступне неухильне зростання її стратегічного потенціалу призвели до того, що ця країна швидко перебрала на себе організуючі континенталістські функції, згадуючи своє арійське коріння. Гаслом німецької геополітики тих часів була боротьба з «прогнилим торгашеським Заходом». Посилення Німеччини призвело до формування близької до біполярної міжнародної системи, коли баланс сил між двома таборами забезпечував стабільність у Європі. Дипломатичні зусилля О. *Бісмарка* сприяли формуванню специфічного «бісмарківського концерту», що був інструментом підтримання європейського миру. Втім укладання *австрійсько-німецького союзу 1879* поклало початок оформленню тих військових коаліцій, які пізніше стикнулися в Першій світовій війні. Наслідком цієї угоди стала інша, *російсько-французька воєнна конвенція 1892*, а згодом — формування Антанти і *Троїстого союзу 1882*. Водночас відбулися кардинальні зрушення у таласократичній напівсфері, пов'язані зі сходженням американської сили. Початок шляху США до теперішнього становища гегемона у світовій політиці І. Валлерстайн датує 1873, коли почалася перша велика депресія капіталістичного світу-економіки і водночас почалось ослаблення гегемонії *Британської імперії* у світовій політиці. Але події 1870–80-х слід розглядати скоріше як передумову переходу США до глобальної геостратегії, що починається після *американсько-іспанської війни 1898* і посилюється під час президентства Т. *Рузвельта*. Геополітичним наслідком цих процесів було порушення попереднього балансу сил у світі, організованого британською морською *гегемонією міжнародною*, та виникнення ситуації рухомої рівноваги.

М. А. Шепелєв

Берлінська нарада міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Франції 1954 відбулася 25.01–18.02.1954. На ній було прийнято рішення про скликання 26.04.1954 конференції за участю представників СРСР, США, КНР, Великої Британії, Франції, а також інших зацікавлених *держав*, для мирного врегулювання корейської проблеми та припинення війни в Індокитаї (див.: *Женевська нарада з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954*). Інше важливе рішення **Б. н.** передбачало започаткування багатостороннього обговорення проблеми скорочення озброєнь та роззброєння. Особливу увагу було приділено обговоренню «німецького питання». СРСР висунув пропозицію про створення тимчасового заг.-нім. уряду на основі домовленості між ФРН та НДР і підписання з цим урядом єдиного *договору мирного*. Крім того, рад. представники запропонували проект «Загальноєвропейського договору про колективну безпеку», який передбачав ліквідацію існуючих військ. угруповань в Європі та прийняття всіма європ. д-вами зобов'язань про ненапад і взаємну допомогу в разі *агресії*. Натомість зах. д-ви виступили з «планом *Ідена*», який передбачав проведення «вільних загальнонімецьких виборів», що, природно, вело до поглинання меншої за чисельністю населення НДР. Проект «Загальноєвропейського договору» був відкинутий як нереальний. Через непримиренність позицій СРСР та великих д-в Заходу дійових рішень з найпринциповіших питань європ. безпеки досягнути не вдалося. Не було вирішено й питання щодо *Державного договору про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955*, підписати який США, Велика Британія та Франція відмовились, значною мірою через вимогу СРСР щодо гарантій невключення Австрії до будь-яких військ. чи військ.-політ. блоків.

І. О. Мінгазутдінов

Берлінський договір 1732 укладено 13(24).12.1732 між Росією, Австрією та Пруссією з метою узгодження позицій *держав* щодо наслідування польського престолу в разі смерті короля Речі Посполитої *Августа II Фрідріха* та щодо майбутнього Курляндського герцогства. Складався з 9 відкритих та 2 таємних статей (в останніх називалися імена узгоджених д-вами кандидатів на польський та курляндський престоли). Договір містив домовленість Росії, Пруссії та Австрії про спільну готовність не допустити на польський престол сина Августа II Фрідріха Августа та франц. протеже С. Лещинського. Кандидатом на польський престол визначили португальського інфанта дона Емануеля з роду Габсбургів, невпливового політика, що, на сподівання д-в, мало сприяти перетворенню Речі Посполитої на другорядну політ. потугу. Курляндія, згідно з умовами **Б. д.**, мала залишитись окремим герцогством за умови зведення на її престол Августа Вільгельма — сина прус. короля Фрідріха Вільгельма I. **Б. д.** був першою спробою Росії, Пруссії та Австрії підійти до питання ліквідації послабленої внутр. політ. нестабільністю Речі Посполитої та її поступового поглинання. Проте **Б. д.** не був ратифікований Австрією й не набув чинності.

В. А. Рубель

Берлінський договір 1742 — підписаний 28.07.1742 сепаратний договір між Пруссією й Австрією в ході *війни за австрійську спадщину 1740–48*. Підписанню **Б. д.** передувало укладення 11.06.1742 в Бреславі (сучасний Вроцлав) прелімінарного *договору мирного*. Згідно з умовами **Б. д.** Австрія поступалась Пруссії Нижньою та Верхньою Сілезією (за винятком Тешена і м. Троппау з прилеглими землями), а також графством Глац. Прус. король зобов'язувався дотримуватись у Сілезії раніше встановлених прав і привілеїв католицької церкви. Одночасно було підписано мирний договір між Австрією та курфюрством Саксонським. **Б. д.** укладено за посередництва Великої Британії. Слідом за нею як гарант до нього приєдналася в листопаді 1743 Росія.

В. М. Вдовенко

Берлінський конгрес 1878 відбувався за ініціативи Австро-Угорщини, підтриманої Великою Британією, з 1(13).06 до 1(13).07.1878. Мав на меті перегляд умов *Сан-Стефанського мирного договору 1878*, що надав великі переваги Росії на Балканах. У роботі **Б. к.** взяли участь представники Австро-Угорщини, Великої Британії, Італії, Німеччини, Росії, Туреччини та Франції. Представники балканських *держав* були присутні на конгресі як *спостерігачі*. Розстановка сил на **Б. к.** була не на користь Росії. Ще в травні Велика Британія та Австро-Угорщина уклали спец. угоду про спільну лінію поведінки під час конгресу. Велика Британія підписала з Туреччиною *Кіпрську конвенцію 1878*, за якою зобов'язувалась захищати інтереси останньої в обмін на право окупації о. Кіпр. Берлінський трактат, підписаний 1(13).07.1878, змінював положення Сан-Стефанського договору. Визнавалась незалежність Чорногорії, Сербії та Румунії від Туреччини; Австро-Угорщина отримувала право окупувати Боснію та Герцеговину; Румунія одержала дельту Дунаю і Півн. Добруджу, а також о. Зміїний в Чорному морі, натомість повертала Росії придунайську частину Бессарабії на схід від р. Прут, яку та втратила за *Паризьким мирним договором 1856*. Болгарія була розділена навпіл по Балканському хребту; півн. частина визнавалась авт. князівством із православним урядом та власною народною міліцією; були підтверджені статті Сан-Стефанського дого-

вору про право населення Болгарії обирати князя, якого потім затверджував султан за погодженням із *великими державами*. Але півд. частина (Схід. Румелія) залишались під владою султана на правах адмін. *автономії*. Для її управління Туреччина мала кожних 5 років призначати за згодою великих д-в генерал-губернатора. Македонія, що за умовами Сан-Стефанського договору відходила до Болгарії, згідно з Берлінським трактатом залишалась під владою *Османської імперії*. Тимчасове управління Болгарією, до прийняття конституції, зберігалося за рос. військ. командуванням, але строк перебування рос. військ у Болгарії та у Схід. Румелії скорочувався з 2 років до 9 місяців. Туреччина виводила свої війська з території Болгарії, але могла утримувати їх на кордоні Схід. Румелії, створюючи тим самим постійну загрозу й самій Болгарії. У Закавказзі за Росією залишалися Карс, Ардаган та Батум (оголошений порто-франко). Алашкертську долину з м. Баязет Росія мала повернути Туреччині, яка у свою чергу зобов'язувалась провести реформи місцевого самоуправління в областях, де мешкало вірменське населення. **Б. к.** спричинив загострення австр.-рос. та болг.-сербських суперечностей, не вирішив питань нац. визволення та визначення держ. кордонів на Балканах і створив передумови для майбутніх конфліктів у регіоні (див.: *Балканські війни 1912–13*).

В. Ю. Константинов

Берлінський меморандум 1876 — спільний виступ європ. *держав* у зв'язку з повстанням у Герцеговині та в Боснії проти влади *Османської імперії*. Розроблений на нараді міністрів закорд. справ Росії О. *Горчакова* та Австро-Угорщини Д. *Андраші* і канцлера Німеччини О. фон *Бісмарка* в травні 1876 в Берліні. Початок повстання христ. населення Герцеговини та Боснії влітку 1875 загострив питання збереження тур. панування на Балканах і спричинив початок *Східної кризи 1875–78*. Росія й Австро-Угорщина були зацікавлені в послабленні Туреччини, оскільки сподівались поширити на її балканські землі власний вплив, але побоювались посилення на Балканах позицій одна одної. Це спонукало дві імперії діяти спільно. У серпні 1875 Горчаков звернувся до австр.-угорського уряду з пропозицією спільно виступити на захист повстання й вимагати від Туреччини надання широкої *автономії* Боснії та Герцеговині, що призвело до виступу Росії, Австро-Угорщини і Німеччини з метою посередництва між Туреччиною та повстанцями. Після невдачі цієї місії та поширення повстання на територію Болгарії Горчаков запропонував обговорити становище, що склалося, на зустрічі трьох міністрів. Результатом зустрічі стало ухвалення тексту **Б. м.** 1(13).05.1876. Він передбачав збереження Османської імп., але за умови створення «покращеного *статус-кво*», тобто розширення прав христ. населення, припинення насильства з боку регулярної армії та іррегулярних збройних формувань Туреччини й запровадження на балканських землях Османської імп. адмін. реформи. Сторони конфлікту мали негайно укласти перемир'я для початку мирних переговорів. До **Б. м.** приєдналися Франція та Італія 2(14).05.1876; Велика Британія висловилася проти вчинення тиску на Туреччину. Передача меморандуму була запланована на 30.05.1876, але того дня в Стамбулі було скинуто султана Абдул-Азіза. Нове загострення на Балканах та початок *сербсько-турецької війни 1876* остаточно змінили ситуацію. **Б. м.** не було передано Туреччині, оскільки він втратив значення.

В. Ю. Константинов

Берлінський мур — інженерно обладнаний і укріплений державний кордон Німецької Демократичної Республіки із Західним Берліном. Побудований 13.08.1961 за рекомендацією наради секретарів комуністичних і робочих партій країн Варшавського договору (3–5.08.1961) і на підставі рішення Народної палати НДР від 11.08.1961. **Б. м.** являв собою складний комплекс із бетонного огородження загальною довжиною 106 км і висотою в середньому 3,6 м, металевої сітки — 66,5 км, сигнального огородження під електричним струмом — 127,5 км, земляних рівчаків — 105,5 км, протитанкових укріплень, 302-х сторожових веж. Західний Берлін, як особлива політична одиниця був створений у межах трьох секторів Берліну, окупованих *збройними силами* США, Великої Британії та Франції. Після утворення 1949 двох німецьких *держав* майже всі офіційні зв'язки між західною та східною частинами міста були розірвані. Але кордон між ними був відкритий, що призводило до масової втечі спеціалістів до ФРН. Напр. 1950-х взаємини між німецькими державами загострилися: уряд ФРН в 1957 запровадив *Гальштейна доктрину*, що передбачала розрив *дипломатичних відносин* із державою, яка визнає НДР, натомість у листопаді 1958 керівник радянського уряду М. *Хрущов* проголосив про відміну Радянським Союзом міжнародного статусу Берліну і охарактеризував усе місто (разом с західними секторами) як «столицю НДР». Радянський Союз фактично висунув *ультиматум* для США, Великої Британії й Франції щодо проведення переговорів стосовно цього питання. Але ця вимога була відкинута західними державами і переговори весною та влітку 1959 в Женеві не мали реальних результатів.

Влітку 1961 різко загострилась ситуація з втікачами з НДР. Тільки в липні того ж року близько 30 тис. східних німців залишили країну; на нараді керівників комуністичних партій держав *Організації Варшавського договору* в Москві 3–5.08.1961 лідеру НДР В. *Ульбріхту* було рекомендовано закрити кордон між частинами міста, 7.08 таке рішення було затверджене на засіданні політбюро Соціалістичної єдиної партії Німеччини, 12.08 відповідну постанову прийняла Рада міністрів НДР, а о першій годині 13.08.1961 почалась реалізація проекту «Китайський мур» силами східнонімецьких «бойових робочих груп» і частин східнонімецької армії. Радянська армія знаходилась при цьому в стані повної бойової готовності. До 15 серпня вся західна зона була обнесена колючим дротом і почалося безпосереднє будівництво муру, яке продовжувалося до 1975. Будівництво муру, однак, не означало повної *блокади* Західного Берліну, як це було під час *Західного Берліна блокади 1948–49*. В грудні 1963 була підписана угода, яка дозволяла мешканцям Західної частини міста відвідувати своїх родичів у Східному Берліні на Різдво та Новий рік. Для відвідання Західного Берліну громадянам НДР потрібен був спеціальний дозвіл. Але відомо і багато спроб втечі з НДР — прориття тунелю 145 м завдовжки, польоти на дельтапланах, повітряних кулях, спроби тарану муру за допомогою бульдозерів. На сьогодні існує документальне підтвердження смерті 125 людей у результаті спроби подолання стіни. Але за деякими оцінками їх кількість набагато більша.

Під час проведення *«нової східної політики» ФРН* урядом В. *Брандта* 3.09.1971 Велика Британія, СРСР, США і Франція підписали *чотиристоронню угоду по Західному Берліну*, яка визначала його правовий статус. В грудні 1971 між владою НДР і Західного Берліну було підписано угоду, яка дозволяла мешканцям Західного Берліну отримувати дозвіл на перебування у східному Берліні 30 днів на рік, або у випадку непередбачених «сімейних, або гуманних мотивів». Така ситуація проіснувала до листопада 1989. Ще в травні 1989 під впливом перебудови в СРСР Угорщина скасувала укріплення на кордоні з Австрією, а у вересні оголосила про відкриття власних кордонів. На протязі трьох днів через територію Угорщини близько 15 тис. громадян НДР перейшли на захід. **Б. м.** втратив свою значущість. 9.11.1989, під впливом масових мітингів, влада НДР прийняла рішення, яке дозволило громадянам відвідувати Західний Берлін та ФРН; офіційний демонтаж **Б. м.** тривав з 13.06.1990 до 30.11.1990, відбулося де-факто об'єднання двох частин міста. Відновлення статусу Берліна як єдиного адміністративного формування було вирішено в ході переговорів між ФРН, НДР, СРСР, США, Великою Британією та Францією.

В. Ю. Крушинський

Берлінський тристоронній пакт 1940 — *договір міжнародний багатосторонній*, підписаний у Берліні 27.09.1940 представниками Німеччини, Італії та Японії — І. фон *Ріббентропом*, Г. *Чіано* та Курусу Сабуро, який завершив формування агресивного блоку держав у *Другій світовій війні*. До пакту пізніше приєдналися Угорщина, Румунія, Болгарія, Фінляндія, Іспанія, Сіам, маріонеткові уряди Хорватії, *Маньчжоу-Го* і прояпонський уряд Ван Цвінвея в Китаї. Згідно статей 1–2 **Б. т. п.**, «Японія визнає і поважає керівництво Німеччини та Італії в справі створення нового порядку в Європі», а «Німеччина та Італія визнають і поважають керівництво Японії у справі створення нового порядку у великому східноазійському просторі». Німеччина, Італія і Японія висловили згоду «співпрацювати на зазначеній вище основі. Вони взяли на себе зобов'язання підтримувати одне одного всіма політичними, господарськими та військовими засобами, у випадку якщо одна з трьох сторін зазнає нападу з боку будь-якої держави, яка нині

не бере участі в європейській війні і в китайсько-японському конфлікті». Втім, окремо у ст. 5 було заявлено, що «ця угода жодним чином не торкається політичного статусу, що існує в цей час між кожним із трьох учасників угоди і СРСР». Тим самим він враховував право кожної зі сторін мати власні відносини з СРСР і був досить доброзичливим щодо останнього. Таким чином, ця стаття відкривала можливість для укладання *Радянсько-японського пакту про нейтралітет 1941*.

Цілями створення цього союзу для Німеччини були підготовка нападу на СРСР і утримання США від вступу в Другу світову війну. Але, всупереч очікуванням нацистів, Ф. *Рузвельт* продовжував «неоголошену війну» в Атлантиці проти держав Осі і підтримав Велику Британію поставками зброї і важливих військових матеріалів, хоча це було абсолютно несумісним зі статусом формально нейтральної держави. Також нацисти, самовпевнені в перемозі в короткостроковій військовій кампанії проти СРСР, штовхали Японію на вступ у війну проти Великої Британії шляхом завдання удару по найбільшій британській базі в Азії — Сінгапуру, розраховуючи тим самим зв'язати руки США. 25.03.1941 до **Б. т. п.** приєднався югославський уряд Д. Цветковича, але через день він був повалений, а новий уряд не затвердив акт про приєднання. Навпаки, він уклав договір про дружбу з СРСР і зайняв відкрито антинімецьку позицію, що спровокувало вторгнення Німеччини в Югославію.

Д. В. Табачник

Берлусконі (Berlusconi) Сільвіо (29.09.1936, Мілан, Королівство Італія) — італійський громадсько-політичний і державний діяч, медіа-магнат і мільйонер, власник міжнародного холдінгу «Фінінвест» (з 1986 футбольного клубу «Мілан»); народився в родині банківського службовця; з відзнакою закінчив юридичний факультет Міланського університету (1961); у січні 1994 спрямував свої таланти у політику і заснував правоцентристську партію «Вперед, Італія» та виставив свою кандидатуру на парламентських виборах, виступаючи за свободу підприємництва й приватної ініціативи, проти бюрократичного й урядового втручання у приватний бізнес. Його партія уклала виборчий альянс із правою Лігою Півночі, яка вимагала більшої автономії для промислово розвинутого північного регіону Італії, та неофашистським Національним Альянсом. На виборах 28.03.1994 ця коаліція, відома як «Альянс Свободи», отримала більшість у палаті депутатів, 11.05.1994 **Б.** став прем'єр-міністром Італії. Проте, після початку розслідування судових органів щодо незаконних бізнесових операцій та втрати більшості в парламенті у зв'язку з виходом Ліги Півночі з коаліції змушений був подати у відставку 22.12.1994. За результатами виборів 13.05.2001 **Б.** знову став прем'єр-міністром Італії, очолюючи 5-партійну правоцентристську коаліцію «Вільний дім» (до 17.05.2006). У внутрішній політиці проводив курс на зниження бюджетного дефіциту шляхом зменшення соціальних витрат, у *зовнішній політиці* активно підтримував розширення *ЄС* і *НАТО* на Схід, взяв дієву участь в *Антитерористичній коаліції*; під час головування Італії 2003 у Євросоюзі задекларував підтримку євроінтеграційних намірів України. 14–15.04.2008 здобув перемогу на дострокових виборах до парламенту і 8.05.2008 — 16.11.2011 втретє очолював Раду міністрів Італії. 26.10.2012 засуджений до 4-х років позбавлення волі за податкові злочини, але з урахуванням дії закону про амністію 2006 має відсидіти у в'язниці лише рік; вирок не набув чинності.

В. М. Матвієнко

Бернадотт (Bernadotte) Жан Батист Жюль (26.01.1763, По, Гасконь, Франція — 8.03.1844, Стокгольм, Швеція) — франц. військ. і держ. діяч, король Швеції та Норвегії (Карл XIV Юхан, 1818–44). Нар. у родині дрібного службовця. 1780 вступив рядовим до королівської армії. Зробив кар'єру під час Великої франц. рев-ції. 1794 — генерал; 1798 — *посланник* Французької Республіки в Австрії; у липні–вересні 1799 — військ. міністр. Під час перевороту 18 брюмера відмовився сприяти *Наполеону I*, але не підтримав і режим Директорії. 1800–02 — держ. радник; 1803 — посланник Франції у США, однак затримав свій від'їзд. Після проголошення Французької імп. 1804 отримав звання маршала. 1804–05 — військ. і цивільний губернатор Ганновера. 1805–09 брав активну участь у бойових діях проти Австрії. 1810 зі згоди Наполеона I на прохання стокгольмських військ. кіл був обраний спадкоємцем шведського престолу, потім усиновлений королем Швеції Карлом XIII. 1810–18 виконував функції регента. Щоб полегшити приєднання Норвегії до Швеції підписав *російсько-шведський союзний договір 1812*, у 1813 — союзні дог-ри з Великою Британією та Пруссією й виступив проти Наполеона I; спричинив військ. поразку Данії та в 1814 нав'язав Норвегії Мосську конвенцію. Під час *Віденського конгресу 1814–15* завдяки підтримці Великої Британії та Росії зміг зберегти свій статус, і після смерті Карла XIII став королем Швеції та Норвегії. Після невдалих спроб залучити Велику Британію до б-би з Росією через Фінляндію уклав союзну конвенцію з Росією (1834), долучившись до д-в *Священного союзу*.

Р. А. Кривонос

Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів — міжнародна угода про авторські права; підписана 9.09.1886 у Берні (Швейцарія). Згідно зі статтею 1 конвенції, передбачалося заснування міжнародного союзу для охорони літературної і художньої власності з власним Об'єднаним Бюро з охорони інтелектуальної власності. Його функції з 1967 виконує *Всесвітня організація інтелектуальної власності*, яка з 1974 підпорядкована *ООН*. До прийняття конвенції авторські права захищались лише на національному рівні — в межах однієї *держави*. Бернська конвенція гарантує авторам, що створили свій продукт в одній державі, захист їхніх прав на території інших держав — учасниць угоди. Власність авторського права розпочинається з моменту появи твору на будь-якому фізичному носії, тобто для вступу в силу авторського права не потрібна реєстрація випущеного продукту (виключенням є США, які вимагають реєстрації творів). Автор має виключне право на переклад і перевидання свого твору в будь-якій державі союзу. Твір не може бути випущений в жодній країні без виплати авторської винагороди. Встановлюється в якості мінімального — 50-річний термін охорони авторського права після смерті автора (для фотографічних творів 25 років). Україна приєдналась до Бернської конвенції 31.05.1995.

О. Л. Хилько

Бернхардсен (Bernhardsen) Йостейн (18.06.1945, Меланн, Норвегія) — норвезький *дипломат*. На дипломатичній службі у МЗС Норвегії з 1973: другий секретар Посольства Норвегії в Бельгії, місії Норвегії при *НАТО* (1975–77); спеціаліст з питань розброєння та контролю над озброєнням МЗС Норвегії (1977–79); перший секретар з політичних питань Посольства Норвегії у Великій Британії (1980–83); провідний спеціаліст з питань НАТО, *ООН* та контролю над озброєнням МЗС Норвегії (1983–85); начальник управління (питання НАТО та оборони) МЗС Норвегії (1985–89); радник з політичних питань місії Норвегії при НАТО в Брюсселі (1989–92); радник-посланник представництва Норвегії при міжнародних організаціях у Женеві (1992–95); заступник Генерального директора, начальник Управління експортного та імпортного контролю МЗС Норвегії (1995–2000). В 2001–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Норвегія в Україні.

Р. А. Кривонос

Берстад (Berstad) Олав (1953, м. Тромсе, Королівство Норвегія) — норвезький *дипломат*; після школи і служби в збройних силах вивчав російську мову, історію і археологію в Університеті Осло. Почав працювати в МЗС Норвегії в 1980, відповідав за співпрацю з *ООН*, питання врегулювання *Близькосхідного конфлікту*, ядерну безпеку та питання захисту навколишнього середовища, північноєвропейських співпрацю. В 1998–2001 перебував на посаді Надзвичайного і Повноважного Посла Норвегії в Азербайджані й за сумісництвом в Грузії; в 2006–12 — Надзвичайний і Повноважний Посол Норвегії в Україні і за сумісництвом у Республіці Білорусь.

А. П. Сапсай

Бертінетто (Bertinetto) Джан Лука (03.01.1941) — італійський *дипломат*, закінчив факультет права Пізанського університету (1964); з 1967 — на дипломатичній роботі; 1967–68 — працівник Управління кадрів МЗС Італії; 1968–69 — службовець канцелярії заступника міністра закордонних справ; 1969–72 — член постійного представництва Італії в *Організації економічного співробітництва та розвитку* (Париж); 1972–75 — працівник посольства в КНР, 1975–79 — у США; 1979–83 — службовець Управління еміграції МЗС; 1983–89 — у постійному

представництві Італії в ЄЕС (Брюссель); 1989–92 — працівник Управління співробітництва та розвитку МЗС; 1992–96 — посол у Республіці Білорусь. 1996–2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол Італійської Республіки в Україні.

В. І. Головченко

Бершеда Євген Романович (3.09.1945, Київ) — український державний діяч і *дипломат*, науковець; закінчив Київський інститут народного господарства (1967), доктор економічних наук, член-кореспондент НАН України. З 1967 працював інженером; 1969–72 — навчання в аспірантурі; 1972–85 — молодший науковий, науковий, старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР; 1985–93 — заступник голови Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України; 1993–94 — помічник президента України; 1994–96 — завідувач відділом стратегічного планування та координації політики національної безпеки Ради національної безпеки і оборони України; 1996–98 — перший помічник секретаря РНБОУ, керівник групи помічників, консультантів та референтів секретаря РНБОУ. 1998–2000 — перший заступник міністра закордонних справ; червень 2000–травень 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол у Швейцарській Конфедерації, а також у Князівстві Ліхтенштейн за сумісництвом. З січня 2004 по жовтень 2004 — Надзвичайний та Повноважний Посол України в Алжирській Народній Демократичній Республіці; з жовтня 2005 по листопад 2007 — Постійний представник України при Відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві; з листопада 2007 по жовтень 2008 — Постійний Представник України при конференції з роззброєння у Женеві; з жовтня 2008 по грудень 2010 — Надзвичайний та Повноважний Посол України в Королівстві Бельгія й Великому Герцогстві Люксембург за сумісництвом. Заслужений діяч науки і техніки України. Дипломатичний ранг: Надзвичайний і Повноважний Посол України.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Бесеску Траян (Băsescu Traian) (4.11.1951, м. Басарабі (нині — Мурфатлар), повіт Констанца, Румунська Народна Республіка) — румунський громадсько-політичний і державний діяч, 5-й президент Румунії; народився в родині військового; закінчив факультет навігації Інституту цивільного морського судноплавства в Констанці (1976). Був службовцям торгового флоту в румунській державній судновій компанії «Navrom»; 1981–87 — капітан на румунських комерційних судах, у т. ч. в 1984 був капітаном нафтового танкера «Biruinţa», найбільшого судна румунського комерційного флоту в той час. У 1987 перебрався до Бельгії, щоб очолити «Navrom Agency» в Антверпені, тоді ж вступив до Румунської комуністичної партії (після краху режиму Н. *Чаушеску* стверджував, що входив у цю партію лише для того, щоб піднятися в кар'єрі в торговому флоті). 1989–90 — генеральний директор Державної інспекції цивільного судноплавства при міністерстві транспорту Румунії; 30.04.1991–19.11.1992, 12.12.1996–11.02.1998 і 17.1998–26.06.2000 — міністр транспорту Румунії; в червні 2000 обраний мером Бухареста, модернізував системи міського водопостачання та освітлення, а також мережу громадського транспорту; в 2001–04 очолював правоцентристську Демократичну партію Румунії (з 2007 — Демократична ліберальна партія). З 21.12.2004 — президент Румунії (вибори відбувалися під час «Помаранчевої революції» в Україні, і під її впливом **Б.** використовував для своєї виборчої кампанії жовтогарячий колір, як і В. *Ющенко*), виступав затятим прихильником євроінтеграції країни (відбулася спільно з Болгарією 1.01.2007); в 2005 висунув план щодо об'єднання Румунії та Молдови до очікуваного вступу Румунії до *Європейського Союзу*, але він не знайшов підтримки з боку керівництва Молдови. 19.05.2007 пройшов референдум з питання відставки президента Румунії від займаної ним посади, але за його результатами більшість тих, хто голосував, висловилися за продовження виконання **Б.** своїх обов'язків; на чергових президентських виборах, 2-й тур яких відбувся 6.12.2009, чинний президент Румунії з незначною перевагою, менше 1% голосів, переміг лідера соціал-демократів М. Джоане. 6.07.2012 парламент Румунії проголосив імпічмент президенту **Б.** («за» відповідне рішення проголосували 258 із 432-х депутатів); 29.07.2012 було проведено загальнонаціональний референдум, «за» імпічмент висловилося 87% румунів, які взяли участь у референдумі, проте він визнаний недійсним через недостатню явку виборців (46% громадян). 28.08.2012 Конституційний суд Румунії оголосив референдум з питання про імпічмент таким, що не відбувся, а **Б.** відновив свої повноваження на посаді *глави держави*.

В. В. Копійка

Бессмертних Олександр Олександрович (10.11.1933, м. Бійськ Красноярського краю, СРСР) — радянський державний діяч і *дипломат*; кандидат юридичних наук; закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин (1957) і одразу почав працювати в МЗС СРСР; 1960–66 — співробітник *Секретаріату ООН* в Нью-Йорку, 1966–70 — в МЗС СРСР; 1970–83 — у посольстві СРСР в США, а 1983 був призначений завідувачем відділу США в МЗС СРСР. 1990 повернувся в США *послом* СРСР у цій державі, а вже в січні 1991 став міністром закордонних справ СРСР. На цій посаді здійснював курс *нового політичного мислення*, сформульованого М. *Горбачовим*, націлену на припинення класового протистояння, відносини партнерства зі США та іншими країнами. У серпні 1991 після провалу т. зв. «путчу ДКНС» був звільнений М. Горбачовим з роботи «за пасивність» під час путчу і почав працювати у зовнішньополітичній асоціації, яку очолив після від'їзду Е. *Шеварднадзе* в Грузію.

М. М. Білоусов

Бестужев-Рюмін Олексій Петрович (22.05.1693, Москва, Московське царство — 10.04.1766, Петербург, Російська імперія) — російський державний діяч і *дипломат*, граф, генерал-фельдмаршал (1762), сенатор, кабінет-міністр (1740–41), канцлер (1744–1758), народився в родині відомого московського дипломата; 1708 за наказом *Петра I* був відряджений вчитися в Копенгаген, потім у Берлін; після повернення 1712 до Росії — на дипломатичній службі: чиновник російського посольства в Голландії, відразу опинився в центрі гострих *дипломатичних переговорів*, що велися європейськими державами, був присутній при підписанні *Утрехтського миру 1713*; з дозволу Петра I поступив на службу до курфюрста ганноверського, що через рік став англійським королем *Георгом I*, який відрядив 1714 Бестужева-Рюміна своїм *послом* у Петербург. З 1717 — знову на російській службі: 1720–31 — резидент (представник) у Копенгагені, де з успіхом вирішував завдання нейтралізації ворожого Росії британського впливу в Данії; 1731–34 — резидент у Гамбурзі; 1734–40 — посол у Данії. Завдяки покровительству фаворита російської імператриці Бірона був акредитований посланником при нижньосаксонському дворі, отримав титул таємного, а 1740 року — дійсного таємного радника та кабінет-міністра; того ж року внаслідок перевороту і повалення регента Бірона був заарештований і ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці. В результаті чергового двірського перевороту 25.11.1741, що привів до влади молодшу доньку Петра I — *Єлизавету I*, повернувся до двору, був призначений сенатором, віце-канцлером (1742–1744), з 13.6.1744 — державним канцлером, фактично керував *зовнішньою політикою* Росії, прагнув зміцнити союз із Великою Британією й Австрією проти Франції, Пруссії і Туреччини; виступив ініціатором розв'язання *Семилітньої війни 1756–63*, що мала припинити прусську *агресію* в Європі, але увійшов у конфлікт із великим князем і спадкоємцем, майбутнім імператором *Петром III*, для якого прусський король *Фрідріх-Вільгельм II* був кумиром. З огляду на погіршення здоров'я імператриці 1757 став учасником палацової змови, що мала привести до повалення Петра III та воцаріння великої княжни Катерини Олексіївни (доньки О. *Розумовського*); був заарештований і засланий у свій підмосковний маєток; 1762 реабілітований *Катериною II*, але помітної ролі більше не відігравав.

Н. Ф. Сербіна

Бетман-Гольвег (Bethmann Hollweg) Теобальд фон (29.11.1856, Гоенфінов, Королівство Пруссія (нині — земля Бранденбург, ФРН) — 2.01.1921, там само) — німецький державний діяч, депутат рейхстагу від 1890; 1905–07 — міністр внутрішніх справ Пруссії; 1907–09 — державний секретар внутрішніх справ, 1907–17 рейхсканцлер Німецької імперії. Відіграв активну роль у підготовці Німеччини до *Першої світової війни*, безуспішно намагався розколоти *Антанту* шляхом сепаратних переговорів з Росією та Великою Британією у 1910–14. У липні 1917 на вимогу військового командування був змушений подати у відставку.

Р. А. Кривонос

Бжезінський (Brzezinski) Збігнєв Казімеж (28.03.1928, Варшава, Польська Республіка) — амер. громад.-політ. діяч і дослідник *міжнародної політики*. Рід **Б.** походить із Зах. України, де на території сучас. Львівської області його предки володіли землями. Батько **Б.**, професійний польський *дипломат*, 1938 прибув разом із родиною до Канади, щоб зайняти посаду ген. консула в Монреалі. 1945 родина **Б.** з політ. міркувань вирішила обрати еміграцію й не повертатись до Польщі, а сам він після закінчення католицької середньої школи отримав ступені бакалавра (1949) та магістра (1950) в ун-ті Мак Гілл, закінчив департамент державознавства Гарвардського ун-ту, який 1953 присудив йому ступінь д-ра філософії за дисертацію, присвячену ролі механізму чисток у політ. системі СРСР. 1958 став громадянином США. Працював викладачем департаменту державознавства Гарвардського ун-ту (1953–60) і дослідником в його наук. підрозділах (Рос. дослідний центр, Центр з вивчення міжнар. відносин, 1956–60), асоційованим проф. Колумбійського ун-ту (1960–62), проф. публічного права та державознавства, дир. Дослідного ін-ту міжнар. змін (1962–77); 1961 — експертом групи з прийняття владних повноважень новообраного президента Дж. Ф. *Кеннеді*. 1966–68 — чл. Ради з планування зовн. політики держдепартаменту, яку залишає, не погодившись із в'єтнамською політикою адміністрації Л. *Джонсона;* 1973–76 — один з організаторів і єдиний за її історію дир. (координатор) Тристоронньої комісії, одного з найважливіших зах. міжнар. консультативних форумів. На початку політ. діяльності встановив близький інтелектуальний контакт з її членом Дж. *Картером* і став його гол. зовн.-політ. радником. Після перемоги останнього на виборах 1976 зайняв посаду радника президента з питань нац. безпеки і керівника апарату *Ради національної безпеки США* зі статусом члена кабінету (1977–81). Почавши урядову діяльність із рішучістю надати йому глобалістського транснаціоналістського характеру, відмінного від реалістських настанов часу *«холодної війни»*, змушений був пізніше утвердитись у необхідності жорсткішого протистояння СРСР як пріоритетного завдання США на міжнар. арені. Після завершення урядової діяльності зайнявся наук. роботою та публічною аналітикою: 1981–89 — проф. публічного права й державознавства та дир. Дослідного ін-ту міжнар. змін Колумбійського ун-ту; з 1989 — проф. амер. зовн. політики Школи поглиблених міжнар. студій ун-ту ім. Дж. Гопкінса; радник Центру міжнар. і стратегічних студій у Вашингтоні з 1981. Призначався до Ради директорів низки впливових громад. орг-цій (Емнесті Інтернешнл, Рада із закорд. політики в Нью-Йорку, Атлантична рада). Він також співголовує в Американському комітеті за мир в Чечні, є членом опікунської ради «Фрідом Хауз» і Тристоронньої комісії (США—Європа—Японія), членом рад директорів Польсько-Американського Фонду Свободи і Польсько-Американського Підприємницького Фонду. Має усталену репутацію одного з найпослідовніших зах. симпатиків України. На обґрунтування об'єктивної корисності укр. держ. незалежності висунув 1992 принципову міжнар.-політ. формулу, згідно з якою поява незалежної України — одна з трьох найзначніших геополіт. подій XX ст. (дві інші — розвал *Австро-Угорської імперії* 1918 і поділ Європи на два ворожих блоки 1945). Головним її міжнар. аспектом був розпад Російської імп. «Українська незалежність, — зазначав **Б.**, — таким чином, корисна для Росії... Тому що коли б Росія збереглася як імперія, її народ мусив би й далі жити в державі злиденній і диктаторській. Поява незалежної України є, таким чином, не лише важливим геополітичним явищем, а й явищем політико-філософським». **Б.** неодноразово відвідував Україну. У 1992 разом із Г. *Кіссінджером* став засновником і співголовою Амер.-укр. консультативної ради. Кавалер укр. ордена «За заслуги» 1-го ступеня (1996) і ордена князя Ярослава Мудрого III ст. (2008).

Твори: «Перманентна чистка. Політика в радянській тоталітарній системі» (1956), «Радянський блок. Єдність і конфлікт» (1960), «Між двох епох. Роль Америки у технотронну еру» (1970), «Могутність і принципи. Мемуари радника з питань національної безпеки 1977–81» (1983), «Великий провал. Народження і смерть комунізму в XX ст.» (1989), «Поза контролем. Глобальна веремія напередодні XXI ст.» (1992), «Велика Шахівниця. Американська першість та її геостратегічні імперативи» (1997), «Геостратегічна тріада. Співжиття з Китаєм, Європою і Росією» (2001), «Вибір. Світове панування, чи глобальне лідерство» (2004), «Ще один шанс. Три президенти і криза американської наддержави» (2007).

Т. А. Грищенко

Бич Лука Лаврентійович (1875, станиця Павловська Єйського повіту, нині — Краснодарського краю Російської Федерації — 12.01.1944, м. Подєбради, Чехословацька Республіка) — український громадсько-політичний і державний діяч, економіст; народився в козацькій родині; закінчив юридичний факультет Московського університету за спеціальністю «юриспруденція». Тривалий час працював секретарем міської управи м. Новоросійська, але через українські погляди не був затверджений на посаду голови міської управи; з 1900 — директор банківського відділення «Східного товариства транспорту по Волзі та Каспійському морю»; вступив до Революційної української партії (з грудня 1905 — Українська соціал-демократична робітнича партія); в 1912 обраний головою міської управи м. Баку (Азербайджан), зумів примирити національні громади міста й уперше для Баку вирішив проблему забезпечення питною водою. Після Лютневої демократичної революції 1917 призначений начальником постачання Кавказької армії, в грудні брав активну участь у розробленні й ухваленні конституції Кубанського краю, очолював Законодавчу раду Кубанської республіки, а після прийняття 16.02.1918 акта про її незалежність очолив перший крайовий уряд; принципово виступав за об'єднання Кубані й України, протидіяв великодержавницькій політиці А. Денікіна; в липні 1918 входив до складу делегації Кубані до Української Держави, яка уклала з П. *Скоропадським* таємний договір про об'єднання Кубані та України; був одним з ініціаторів утворення Південно-Східного союзу козачих військ (1919). На поч. 1919 — голова делегації Кубанської Народної Республіки на *Паризькій мирній конференції 1919–20*, потім на еміграції; відзначився як науковець-правник та активний діяч української громади в Чехословаччині; з 1922 викладав муніципальне право слухачам економічного факультету Української господарської академії в м. Подєбради (Чехія), пізніше обіймав посаду її ректора. Написав низку наукових праць, у т. ч. з історії українського населення Кубані.

Твори: «Кубань у кривому дзеркалі» (Прага, 1927).

В. М. Матвієнко

Біафра (Biafra, від назви внутр. частини Гвінейської затоки біля узбережжя Нігерії, Камеруну й Екваторіальної Гвінеї) — самопроголошена незалежна республіка на нафтоносній частині території Федеративної Республіки Нігерія. Спроба її відокремлення спричинила *громадянську війну* 1967–70. У січні 1966 в країні стався військ. переворот, у результаті якого до влади прийшов генерал-майор Дж. Агійї-Іронсі. Новим урядом було прийнято рішення про перетворення Нігерії на унітарну д-ву. У липні 1966 в результаті нового перевороту до влади прийшов підполковник Я. *Говон*, який почав переслідування прихильників попереднього режиму, переважно християн-ібо. В умовах політ. кризи в країні, послаблення центр. влади та активізації міжетнічного протистояння, військ. губернатор Східної області полковник О. Оджукву заявив 27.05.1967 про вихід області зі складу Нігерії та створення самостійної д-ви **Б.** Відмова Оджукву почати переговори про врегулювання питання статусу Східної області призвели до військ. дій федер. армії проти сепаратистів. У січні 1970 останні капітулювали, війна завершилася перемогою центр. уряду, підтриманого СРСР, США і Великою Британією, та збереженням цілісності Федеративної Республіки Нігерія. Завдяки значним інвестиціям зах. д-в у нафтову промисловість, схід. частина залишається найрозвиненішою частиною сучасної Нігерії. Разом із політ. нестабільністю в Нігерії це сприяє збереженню сепаратистських тенденцій на сході країни.

С. В. Андрущенко

Бідо (Bidault) Жорж Огюстен (5.10.1899, Мулен, Овернь, Французька Республіка — 27.01.1983, Камбо-ле-Бен біля Байони, департамент Атлантичні Піренеї, Французька Республіка) — франц. громад.-політ. і держ. діяч. 1943–44 — голова Нац. ради опору; 1944–48 і 1953–54 — мін. зак. справ; 1946 і 1949–50 — Прем'єр-міністр Франції; 1950–52 — заст. прем'єр-міністра; 1951–52 — міністр оборони; 1945–62 — депутат Національних зборів Франції. Підписав *радянсько-французький договір про союз і взаємодопомогу 1944* та англ.-франц. договір про союз і взаємодопомогу 1947. Брав участь у роботі

Ради міністрів закордонних справ 1945, 1946, 1947. Очолював делегацію Франції на *Паризькій мирній конференції 1946.* 1959–61 — президент виконавчого бюро «Об'єднання за французький Алжир», перейшов у підпілля і закликав до терористичної б-би з режимом Ш. де *Голля,* щоб не допустити незалежності Алжиру. Звинувачений у «змові проти безпеки держави» (1962). Утік за кордон, повернувся до Франції після амністії (1968). Був почесним головою ХДП з 1977.

Р. А. Кривонос

Біженці — особи, які через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів знаходяться за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажають користуватися таким захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання, не можуть чи не бажають повернутися до неї внаслідок таких побоювань. Проблема біженців врегульована цілою низкою *договорів міжнародних,* серед яких головне значення належить багатосторонній Конвенції про статус біженців 1951 та протоколу до неї 1967. В рамках *ООН* функціонує Управління Верховного комісару у справах біженців, статут якого було затверджено Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 428(V) від 14.12.1950. Ключовим у міжнародно-правовому інституті прав біженців є принцип non-refoulement, згідно з яким *державам* заборонено будь-яким чином висилати або повертати біженців до кордонів країни, де їхньому життю чи свободі загрожуватиме небезпека через їхню расу, релігію, громадянство, належність до певної соціальної групи або політичні переконання. Крім того, держави не можуть висилати біженців, які законно проживають на їхній території, окрім як з міркувань державної безпеки або громадського порядку та лише на виконання рішень, винесених у судовому порядку.

Згідно із Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» особа, яка з наміром бути визнаною біженцем в Україні перетнула державний кордон України, повинна звернутися до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців, із заявою про визнання біженцем. У разі законного перетину державного кордону така заява подається особою протягом п'яти робочих днів, а у разі незаконного перетину — якнайшвидше (тобто без зволікань). Закон також встановлює вичерпний перелік підстав для відмови у наданні особі статусу біженця (вчинення злочину проти міжнародного права, злочину неполітичного характеру за межами України до прибуття в Україну з метою бути визнаною біженцем, якщо таке діяння відповідно до Кримінального кодексу України належить до тяжких або особливо тяжких злочинів тощо). Особи, яких визнано біженцями, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, крім випадків, установлених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Біженці мають рівні з громадянами України права на пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, крім обмежень, встановлених законом; працю; провадження підприємницької діяльності, не забороненої законом; охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; відпочинок; освіту; свободу світогляду і віросповідання; направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів; володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; безоплатну правову допомогу в установленому порядку. Особа, яку визнано біженцем, має рівні з громадянами України права у шлюбних та сімейних відносинах. Якщо така особа потребує додаткового захисту, вона має право на одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів соціального забезпечення в порядку, встановленому законодавством України, та користування житлом, наданим у місці проживання. Біженці також користуються іншими правами і свободами, передбаченими Конституцією та законами України.

Особи, яким надано статус біженця в Україні, зобов'язані повідомляти протягом десяти робочих днів органу міграційної служби за місцем проживання про зміни прізвища, складу сім'ї, місця проживання, набуття громадянства України або іншої держави, надання притулку або дозволу на постійне проживання в іншій державі; проходити щорічну перереєстрацію у строки, встановлені органом міграційної служби за місцем проживання. Міжнародне співробітництво України у розв'язанні проблем біженців здійснюється на основі міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Україна співпрацює з іншими державами, Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців, іншими міжнародними організаціями з метою усунення причин виникнення проблеми біженців, поліпшення їх матеріального становища і вдосконалення правового статусу, а також повернення біженців у країну їх громадянської належності (підданства) або попереднього постійного проживання.

О. В. Задорожній

Біла Русь — назва історичної області руських земель. Спочатку, в XII–XV ст., ця назва стосувалася Північно-Східної Русі і Великого князівства Московського, в XVI ст. — Російської держави. На карті Середньовічної Європи, виданій близько 1459 Миколою Кузанським, назва **Б. Р.** визначає Московію (Russia Alba sive Moscovia). Лежить ця місцевість на схід від Дніпра (Борисфену). Але вперше назва **Б. Р.** трапляється в Розкольницькому і Ростовському літописах під 1135 при назві Ростово-Суздальського князівства. У літописах великий князь *Андрій Боголюбський* вже називається князем **Б. Р.** В «Історії держави Російської» Н. М. Карамзін також наводить листи, які надсилав до Риму великий князь московський *Іван III* перед своїм шлюбом з племінницею останнього імператора Візантії Константина XI — Софією Палеолог у 1472. У цих листах він підписувався як і «князь **Б. Р.**». На одній із європейських карт того часу (1507) навіть зазначено: «Росія Біла, або Московія». У 1578 завершив роботу над «Описом європейської Сарматії» (виданий у 1581) італієць О. Гваньїні, який протягом 14 років служив військовим комендантом Вітебська. У його творі йдеться про дві частини Росії — «Білу», яка перебуває під владою великого князя московського, і «Чорну», яка перебуває під владою польського короля.

Згодом назва «Біла Росія» утрималася тільки за частиною російських областей на заході (у тому числі за Смоленськом). Пов'язано це з тим, що після укладання *Люблінської унії 1569,* що об'єднала Польщу та Велике князівство Литовське і Руське в одну державу — Річ Посполиту, поляки стали активно використовувати термін **Б. Р.** стосовно руських земель князівства, які опинилися під їх контролем. Як вважається, ідентифікація **Б. Р.** із західноруськими областями не викликала заперечень у Москві, оскільки її правителям більше імпонував епітет Велика. Польський письменник, історик і публіцист С. Старовольський у книзі «Польща, або Опис стану Королівства Польського» (1632) відносив до **Б. Р.** шість воєводств: Новогрудське, Мстиславське, Вітебське, Мінське, Полоцьке і Смоленське. У цей період влада Російської держави вважала **Б. Р.** Полоцьку, Вітебську, Мстиславську і Смоленську землі. Землі на захід від них Москва називала литовськими. На початку російсько-польської війни 1654–67 цар *Олексій Михайлович* у дарованій грамоті боярину В. *Бутурліну* в травні 1654 вперше назвався «Государ, цар і великий князь всієї Великої і Малої і Білої Русі самодержець».

Д. В. Табачник

Білінський Михайло Іванович (4.11.1882, с. Драбово-Барятинське Золотоніського повіту Полтавської губернії, Російська імперія — 17.11.1921, с. Малі Минки Народицького повіту Волинської губернії, УСРР) — укр. військ. і держ. діяч, *дипломат.* Нар. у родині поміщика. Закінчив Лазаревський ін-т схід. мов і Петербурзьку мор. школу. З початком *Першої світової війни* — на дійсній військ. службі, капітан III рангу. Після Лютневої рев-ції 1917 — чл. Укр. військ.-мор. штабу Балтійського флоту, один з організаторів ген. секретаріату мор. справ УНР, чл. Укр. партії соціалістів-самостійників, учасник вироблення укр. вимог на *Брестських мирних переговорах 1917–18.* За гетьманату П. *Скоропадсько-*

го — заст. начальника Головної мор. управи, входив до складу укр. делегації на *українсько-російських мирних переговорах 1918*. 26.12.1918–9.04.1919 — мор. міністр у званні контр-адмірала в урядах В. *Чехівського* і С. *Остапенка*, згодом — командир сформованої ним же 1-ї дивізії мор. піхоти армії УНР, учасник Кам'янець-Подільської Всеукраїнської нац. ради (1920), заст. голови урядової комісії з вироблення проекту Конституції УНР. З 24.03.1921 — міністр внутр. справ в екзильному уряді А. *Лівицького*, учасник Другого зимового походу армії УНР. Застрелився, щоб не потрапити в більшовицький полон.

В. І. Головченко

Білоблоцький Микола Петрович (1943, с. Дем'янівка Нижньосирогоського р-ну Херсонської обл., УРСР) — укр. громад.-політ. та держ. діяч. Закінчив Харківський с.-г. ін-т (1967), кандидат екон. наук. 1964–79 — на комсомольській роботі: інструктор Миколаївського обкому ЛКСМ України; 1-й секр. Жовтневого райкому ЛСКМ України м. Миколаєва; 1-й секр. Миколаївського обкому ЛКСМУ; 2-й секр. ЦК ЛКСМ України. 1979–86 — інспектор ЦК КПУ; 1986–90 — 2-й секр. Черкаського обкому КПУ. 1990–94 — народний депутат України, чл. Президії ВР України, голова Комісії ВР України з питань соц. політики та праці. 1994–96 — ген. директор акціонерної будівельної компанії «Золоті ворота» (м. Київ). 1996–97 — міністр праці України; 1997–98 — віце-прем'єр-міністр України з питань соц. політики, міністр праці та соц. політики України; листопад 1998–листопад 1999 — глава Адміністрації Президента України. В грудні 1999–грудні 2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в РФ. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», «За заслуги» III, II, I ступенів, Почесною грамотою КМ України.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Біловезька угода про створення Співдружності Незалежних Держав 1991 підписана 8.12.1991 Республікою Білорусь, РФ та Україною. Згідно з угодою СРСР як *суб'єкт міжнародного права* припиняв своє існування, натомість утворювалась *Співдружність Незалежних Держав (СНД)*. Сторони визнавали територ. цілісність та недоторканність кордонів одна одної. До сфери спільної діяльності в СНД було віднесено координацію *зовнішньої політики*, співробітництво у формуванні та розвитку спільного екон. простору, заг.-європ. та євразійського ринків, співробітництво у сфері транспорту і зв'язку, охорони навколишнього середовища тощо. **Б. у.** була відкрита для приєднання всіх держав-членів колишнього СРСР. Білорусь, Росія та Україна брали на себе зобов'язання зберігати й підтримувати під єдиним контролем рад. ядерну зброю. ВР України ратифікувала **Б. у.** про створення СНД 10.12.1991 із застереженнями, більшість яких стосується узгодження пунктів **Б. у.** з міжнар. нормами. 20.12.1991 ВР України прийняла заяву «З приводу укладення Угоди про Співдружність Незалежних Держав», в якій зазначалося, що **Б. у.** забезпечує незалежність України як д-ви, в той же час Україна заперечує проти перетворення СНД на держ. утворення зі своїми владними органами й надання Співдружності статусу суб'єкта міжнар. права. У результаті зустрічі в Алмати 21.12.1991 кількість учасників СНД збільшилась до 11 країн — колишніх республік СРСР, окрім Грузії (приєдналася до СНД у 1993, вийшла 18.08.2009) та країн Балтії.

С. В. Андрущенко

Білодід Ростислав Митрофанович (4.03.1932, Київ, УСРР) — укр. науковець та *дипломат*. Закінчив радіофізичний ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1961), кандидат фізико-математичних наук. Трудову діяльність розпочав 1948 юнгою-учнем 84-ї школи радіометристів ВМФ СРСР (м. Ленінград). 1950–51 — навчався в Київському політехнікумі зв'язку. 1951–54 — служба в Збройних силах СРСР. 1954–56 — інструктор вищої кваліфікації спортклубу Міністерства оборони СРСР (м. Москва). 1956–61 — навчався в Київ. держ. ун-ті ім. Т. Г. Шевченка. 1961–67 — наук. співробітник-консультант Президії АН УРСР; 1967–72 — співробітник *Секретаріату ООН* у Нью-Йорку; 1972–79 — помічник президента АН УРСР; 1979–93 — нач. Управління міжнар. зв'язків Президії АН України. 1993–94 — радник-посланник, Тимчасовий Повірений у справах України в Литовській Республіці. У 1994–березні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Литовській Республіці. У березні 1999–квітні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Соціалістичній Республіці В'єтнам; водночас у червні 2000–липні 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Малайзії за сумісництвом, червні 2000–вересні 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Сінгапур за сумісництвом; у липні 2000–вересні 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Таїланд за сумісництвом; у червні 2000–квітні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Камбоджа, Лаоській Народно-Демократичній Республіці, Республіці Філіппіни і Союзі М'янма за сумісництвом.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Білоколос Дмитро Захарович (5.02.1912, с. Єгорівка Маріупольського повіту Катеринославської губернії (тепер Волноваський р-н Донецької обл.), Російська імперія — 2.04.1993, Київ, Україна) — укр. рад. гром.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Закінчив 1931 Бердянський пед. технікум, 1948 — Донецький пед. ін-т, 1955 — Академію сусп. наук при ЦК КПРС. Кандидат філос. наук. У 1931–41 — учитель у школах Донецької області, дир. середньої школи м. Донецька. Учасник Великої Вітчизняної війни 1941–45; воював на Волховському і Карельському фронтах; командував взводом, ротою, батальйоном, обіймав посаду нач. штабу полку. 1947–52 — зав. відділу пропаганди й агітації, секр. Донецького міському КП(б)У, 1955–56 — зав. відділу науки і культури Донецького обкому КПУ. 1957–66 — секр. Донецького обкому КПУ. 16.03.1966–11.06.1970 — мін. зак. справ УРСР. Очолював делегації УРСР на 21–24-й сесіях *Генеральної Асамблеї ООН*, кількох сесіях *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)*, міжнар. нарадах і конференціях, активно виступав за дорученням керівництва СРСР з низки актуальних міжнар. проблем, у т. ч. півд.-родезійського та *Намібії проголошення незалежності*, держ. суверенності інших колишніх колоніальних територій. На Міжнародній конференції з прав людини 1968 у Тегерані делегація УРСР запропонувала 4 проекти резолюцій (у співавторстві з Болгарією, Польщею та Угорщиною) про здійснення екон., соц. і культ. прав, про заходи, які необхідно застосувати проти нацизму й расової нетерпимості (у співавторстві з Польщею та Чехословаччиною), про підвищення ефективності методів роботи органів ООН у сфері *прав людини*, про відповідальність за *злочини воєнні* та *злочини проти людства* (у співавторстві з Польщею). Того самого року Постійний представник УРСР у Комісії ООН з прав людини професор П. Недбайло став першим лауреатом премії ООН «За видатні досягнення в сфері прав людини». Делегація УРСР внесла низку істотних пропозицій, ставши співавтором проекту Декларації про заг. участь у *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969*. УРСР приєдналася до: Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965); міжнар. пактів про права людини (1966); Договору про принцип діяльності держав з дослідження та використання косм. простору включно з Місяцем та іншими небесними тілами (1967); Конвенції про незастосування строку давності до військ. злочинів і злочинів проти людства (1968); Конвенції про боротьбу з незаконним захопленням повітр. суден (1970) та ін. У 1970–76 — Надзвичайний і Повноважний Посол СРСР у Замбії та в Ботсвані (за сумісництвом), вважався одним із найдосвідченіших африканістів у МЗС СРСР, зробив значний внесок щодо захисту стратегічних інтересів та зміцнення політ. позицій СРСР на півдні африк. континенту. Неодноразово обирався депутатом Верховної Ради УРСР, нагороджений бойовими і трудовими орденами та медалями СРСР.

Д. В. Табачник

Білорус Олег Григорович (14.10.1939, с. Червона Фастівського р-ну Київської обл., УРСР) — укр. економіст, науковець, *дипломат*. Закінчив Київ. ін-т народного госп-ва (1960), д-р екон. наук (1980), член-кореспондент НАН України (1990). 1960–62 — інженер-економіст, заст. начальника, нач. планово-екон. відділу НВО ім. Т. Г. Шевченка (Харків); 1962–66 — аспірант кафедри економіки промисловості (водночас, 1964–65 — наук. стажування в Белградському ун-ті); 1966–79 — асистент, старший наук. співробітник, старший викладач, доцент, заст. декана, декан, проректор, 1-й проректор Київ. ін-ту народного госп-ва (з травня 1970). 1979–86 — дир. Департаменту промисловості, на-

уки і техніки секретаріату Європ. екон. комісії ООН (Женева). 1986–89 — заст. директора Ін-ту економіки Держплану СРСР, заст. директора Ін-ту економіки АН УРСР; 1989–92 — ген. директор Міжнар. ін-ту менеджменту (Київ), водночас 1991–92 — дир. Ін-ту світової економіки і міжнар. відносин НАН України. Березень 1992–вересень 1994 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у США. Вересень 1996–січень 1997 — чл. Експертної ради при Прем'єр-міністрові України — радник Прем'єр-міністра. В 1998–2012 — народний депутат України 3-го, 4-го, 5-го і 6-го скликання від Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» і Блоку Юлії Тимошенко, в 2007–12 очолював *Комітет Верховної Ради України у закордонних справах*; в 2000–04 — віце-президент екон. к-ту Парламентської асамблеї *Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)*, в 2004–12 — віце-президент Парламентської асамблеї ОБСЄ. Заступник голови партії ВО «Батьківщина» з питань ідеології та політики, член президії Політради. Автор, співавтор понад 300 наук. праць, зокрема 27 індивід. і колективних монографій.

В. М. Матвієнко

Білорусько-російська угода про митний союз 1995 підписана 2.01.1995 в Мінську (Білорусь) між РФ та Білоруссю; разом з утвореним у січні 1994 екон. і монетарним союзом двох держав, *митний союз* став початковим етапом їх екон. інтеграції. **Б.-р. у.** набула чинності 30.11.1995. Завданнями Митного союзу стали: забезпечення спільними зусиллями соц.-екон. прогресу країн шляхом усунення перешкод для вільної екон. взаємодії між суб'єктами господарювання; гарантування сталого розвитку економіки, вільного товарообміну та чесної конкуренції; координація екон. політики своїх країн та забезпечення всебічного розвитку народного госп-ва і створення умов для формування спільного екон. простору. Митний союз передбачав започаткування єдиної митної території держав-учасниць (відміна торг. зборів, податків і тарифів, а також встановлення однакового торг. режиму щодо третіх країн) і наявність подібних механізмів регулювання економіки, що базуються на ринкових принципах господарювання та уніфікованому законодавстві. **Б.-р. у.** була відкрита для приєднання будь-якої держави-учасника *Співдружності Незалежних Держав*. 20.01.1995 до **Б.-р. у.** приєднався Казахстан. Із приєднанням Киргизії (1996) і Таджикистану (1999) сформувалася т. зв. «інтеграційна п'ятірка», яка утворила *Євразійське економічне співтовариство*.

С. В. Андрущенко

Білоцерківський договір 1651 між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою укладений 18(28).09.1651 після невдалої для козацько-селянської армії Б. *Хмельницького* Берестецької битви 18(28).06–10(20).07.1651. Унаслідок роботи переговорної комісії, очоленої з козацького боку ген. писарем І. *Виговським*, а з польського — сенатором і київ. воєводою А. *Киселем*, було досягнуто домовленості щодо скорочення козацького реєстру з 40 до 20 тис. Виключені з реєстру повертались під владу шляхти, а реєстрові козаки виселялись з Брацлавського та Чернігівського воєводств у королівські маєтності Київського воєводства. Шляхта Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств поверталась до своїх маєтків і поновлювала володіння кріпаками. Чигирин залишався за Б. Хмельницьким, який зоставався гетьманом Війська Запорозького, але підпорядковувався владі польського коронного гетьмана. Після смерті Б. Хмельницького король Речі Посполитої діставав право призначати та звільняти козацьких гетьманів. Б. Хмельницький позбавлявся права на *дипломатичні відносини* з іноземн. д-вами і зобов'язувався розірвати *українсько-кримський союзний договір 1648* (якщо не приведе хана *Іслама III Герая* «до послуг королю»). Водночас передбачалося збереження прав і свобод православної церкви та надання амністії учасникам повстання. Але відмова Сейму Речі Посполитої в лютому 1652 ратифікувати договір (вперше в історії польського парламентаризму депутат-шляхтич використав своє право «вето») і перемога війська Б. Хмельницького в Батозькій битві 22–23.05(1–2.06).1652 анулювали **Б. д.**

В. І. Головченко

Біологічна (бактеріологічна) зброя — зброя масового знищення, дія якої заснована на використанні хвороботворних властивостей бойових біологічних засобів (мікроорганізмів та похідних від них інфекційних матеріалів, які здатні до розмноження в організмах людей, тварин і рослин, і викликають масові захворювання). Бойові біологічні засоби поділяються на смертельні і такі, які виводять з ладу, контагіозні (ті, що вражають внаслідок контакту) і неконтагіозні. Застосування біологічної (бактеріологічної) зброї може відбуватися через спеціальні боєприпаси та прилади, шляхом зараження повітря біологічним аерозолем, поширенням заражених агентів — гризунів, кліщів, комах тощо. Цей вид *зброї масового знищення* діє особливо жорстоко. У XX ст. був вперше застосований Німеччиною під час *Першої світової війни* — коні були заражені збудником хвороби сапу. Обурення громадськості викликало першу заборону біологічної зброї *Женевським протоколом про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925*. Однак на процесах над воєнними злочинцями Другої світової війни було викрито, що Німеччина та Японія були готові застосувати цей вид зброї масового знищення; в наш час відомо, що прем'єр-міністр Великої Британії В. *Черчілль*, один з лідерів *антигітлерівської коаліції*, теж розглядав можливість такого кроку для своєї країни. Розробка біологічної зброї велася в декількох країнах світу під час *«холодної війни»*. Чинна на даний момент *Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї та про їх знищення 1972* була відкрита для підписання одночасно в Лондоні, Москві та Вашингтоні й набрала чинності 26.03.1975. Під заборону, накладену цією Конвенцією, підпадають а) мікроби чи інші біологічні агенти, або токсини, незалежно від походження і засобу виробництва, які не виправдовуються профілактичними, захисними чи іншими мирними засобами та б) зброя, знаряддя або засоби постачання призначення для використання таких агентів або токсинів з ворожою метою або у збройному конфлікті. Держави-учасниці Конвенції зобов'язані або знищити ці речовини та устаткування, або перепрофілювати їх і використовувати в мирних цілях — Конвенція не забороняє невійськове застосування біологічних чи токсичних речовин. Передача іншій *державі* чи *організації міжнародній* заборонених Конвенцією видів речовин та устаткування та сприяння їх виробництву також неприпустимі. Для контролю за додержанням Конвенції передбачений механізм консультацій держав-учасниць. Та держава-учасниця, якій стане відомо про факт порушення іншою державою-учасницею міжнародних зобов'язань за цією Конвенцією має право звернутися зі скаргою до *Ради Безпеки ООН*, але ця скарга має бути обґрунтована всіма доступними свідченнями. Ця скарга є підставою для розслідування, яке може провадити лише Рада Безпеки ООН, а решта держав-учасниць Конвенції зобов'язуються сприяти розслідуванню. Україна є учасницею конвенції від 26.03.1975.

В. С. Ржевська

Біологічне різноманіття — різноманіття живих організмів з усіх джерел, включаючи, серед іншого, наземні, морські та інші водні екосистеми й екологічні комплекси, частиною яких вони є; це поняття включає різноманіття у межах виду, між видами і різноманіття екосистем (стаття 2 *Конвенції про біологічне різноманіття 1992*). Виділяють такі види біорізноманіття: 1) генетичне різноманіття — це різноманіття генів всіх живих видів рослин, тварин, грибів і мікроорганізмів; 2) видове різноманіття — це різноманіття живих організмів, у тому числі і внутрішньовидове різноманіття; 3) різноманіття екосистем — різноманіття різних способів співіснування і взаємозалежності біологічних видів, середовищ існування, різноманіття біологічних процесів в екосистемах та зв'язків між різними екосистемами. Визначення поняття біологічного різноманіття та основні засади міжнародного співробітництва держав у його охороні передбачено у Конвенції про біологічне різноманіття, відкритої для підписання на *Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку*, яка проходила у Ріо-де-Жанейро в червні 1992. Мета Конвенції — збереження біорізноманіття, стале використання його компонентів і спільне одержання на справедливій і рівній основі вигод, пов'язаних з використанням генетичних ресурсів, у тому числі шляхом надання необхідного доступу до генетичних ресурсів та шляхом належної передачі відповідних технологій з урахуванням усіх прав на такі ресурси і технології, а також шляхом належного фінансування. До Конвенції було укладено два протоколи: Картахенський протокол з біобезпеки 2000 та Нагойський протокол з доступу до генетичних ресурсів та рівного і

справедливого розподілу вигод від їх використання 2010. *ООН* проголосила 2010 Міжнародним роком біологічного різноманіття, а 2011–20 — Десятиліттям біорізноманіття. 22 травня — Міжнародний день біологічного різноманіття.

М. О. Медведєва

Біоцид (букв. вбивство життя) — умисне та масове знищення людей і живої природи із застосуванням *зброї масового знищення* з метою досягнення воєнної переваги над супротивником та перемоги у збройному конфлікті. Біоцид пов'язаний з цілеспрямованим застосуванням нейтронної, бактеріологічної, токсинної та хімічної зброї, а також отруйних речовин, що призначені для виведення з ладу лише особового складу супротивника без завдання шкоди бойовій техніці, зброї та іншим матеріальним цінностям. Сучасне *міжнародне кримінальне право* не встановлює окремого складу злочину біоциду, але його елементи, у залежності від конкретних обставин, охоплюються окремими воєнними злочинами (зокрема, пункт b, підпункт IV статті 8 Статуту *Міжнародного кримінального суду* — умисне вчинення нападу, коли відомо, що такий напад стане причиною випадкової загибелі або каліцтва цивільних осіб або шкоди цивільним об'єктам або великої, довготривалої та серйозної шкоди довкіллю, яка буде явно несумірною з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою).

М. М. Гнатовський

Біполярність (лат. bi… — дво…) — тип конфігурації співвідношення сил *систем міжнародних*, який відображає наявність у них двох «центрів сили», тобто коли більшість політичних утворень групується навколо тих двох з них, чиї сили переважають сили інших; інші *держави*, навіть об'єднавшись, неспроможні врівноважити один із «центрів сили». Під **Б.** розуміється структура *міжнародних відносин*, в якій існує значний відрив тільки двох держав від решти членів міжнародного співтовариства за сукупністю силових, економічних, політичних можливостей та потенціалу ідейно-політичного впливу. Здатність держави виконувати функції полюса в біполярній системі визначає її статус *наддержави*. Системоутворюючі функції держави заходять своє відображення в понятті «полюса» та «полярності», що синтезує важливі системні якості сили, в ньому поєднуються всі ключові елементи сили, зокрема, силовий потенціал, структура силових ресурсів, контекст, в якому відбувається застосування сили, та структура міжнародної системи. Концепцію мультиполярності відносин у міжнародному середовищі створює С. Хоффман, використовуючи поняття *балансу сил концепції*, яка відображає наявність «центрів сили». Більшість дослідників на основі вказаних критеріїв виокремлюють наступні типи міжнародних систем — монополярну, біполярну, поліполярну (багатополярну). М. Каплан, запроваджуючи власну типологію міжнародних систем, створює моделі «біполярних систем»; Р. Арон визначає типи конфігурації співвідношення сил і створює моделі «біполярної» та «мультиполярної» міжнародних систем.

У біполярній міжнародній системі відрізняються три види дійових осіб — двоє тих, що стоять на чолі коаліцій, і держави, які можуть і прагнуть залишитися поза конфліктом. Ці три види дійових осіб діють за різними правилами, принцип рівноваги тут застосовується до відносин між двома коаліціями, кожна з яких утворюється навколо одного з двох головних гравців. *Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин* мала біполярний характер, оскільки домінування *СРСР* та США в повоєнному світі стало її вирішальною ознакою; значний відрив військово-силових, політичних, економічних та культурно-ідеологічних спроможностей цих двох держав від інших країн світу призвів до формування двох основних, домінуючих «центрів сили», що здійснювали системоформуючий вплив на структуру і характер всієї міжнародної системи. Системне, комплексне протистояння відбувалось як в економічній, так і в політичній, військовій ідеологічній та інших сферах, час від часу воно набувало характеру гострої конфліктної, кризової взаємодії. Такий вид протистояння у форматі взаємних погроз використання сили, балансування на межі реальної війни отримав назву *«холодної війни»*. Періоди конфронтації малої інтенсивності, конфронтаційної стабільності та спроб подолати «холодну війну» на шляхах посилення елементів співпраці, кооперативності та мирного врегулювання існуючих суперечностей отримали назву «розрядки міжнародної напруги». Важливою ознакою Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин став розподіл світу на сфери впливу двох наддержав як у Європі так і на периферії; руйнація колоніальних систем, становлення регіональних та субрегіональних систем здійснювалося під домінуючим впливом горизонтального розповсюдження системного біполярного протистояння. Це сприяло виникненню нового феномену світової політики — *Руху неприєднання*, сенсом якого було підтримання рівновіддаленості від наддержав і їхніх військово-політичних блоків, намагання відсторонитися від конфронтації Заходу та Сходу при використанні потенціалу співпраці з усіма країнами світу.

Літ.: Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000; Цыганков П. А. Теория международных отношений. М., 2003; Hoffman S. Primacy or World Order. New York, 1980.

О. А. Коппель

Бірнс (Byrnes) Джеймс Френсіс (2.05.1882, м. Чарльстон, штат Південна Кароліна, США — 9.04.1972, м. Колумбія, штат Південна Кароліна, США) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. 1911–25 — чл. Палати представників США; 1930–41 — сенатор від Демократичної партії; 1941–42 — чл. Верховного суду США; 1942–43 — дир. Управління екон. стабілізації; 1943–45 — дир. Управління військ. мобілізації. Брав участь у *Кримській (Ялтинській) конференції 1945*. 1945–47 — *державний секретар США*, учасник *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945*, Лондонської (1945) і Паризької (1946) сесій *Ради міністрів закордонних справ*, Московської наради 1945 мін. зак. справ СРСР, США і Великої Британії, *Паризької мирної конференції 1946*. 1951–55 — губернатор Півд. Каліфорнії, потім відійшов від активної політ. діяльності.

В. І. Головченко

Бісмарк (Bismarck) Отто Едуард Леопольд фон Шьонгаузен (1.04.1815, Шьонгаузен, Королівство Пруссія–30.07.1898, м. Фрідріхсруе побл. Гамбурга, Німецька імперія) — німецький громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*, князь (з 1871); народився в родині малоземельної шляхти. Навчався в Ґеттінгенському та Берлінському університетах. У 1835–38 — на цивільній службі в Берліні, Ахені й Потсдамі, у 1838–39 — на військовій службі у Гвардійському єгерському полку, лейтенант лендверу; 1839–47 займався господарством у власних маєтках у Померанії. З 1847 — депутат прусського ландтагу, став одним з перших професійних прусських політиків, активно виступив проти *Німеччини об'єднання 1848–71* революційним шляхом, був учасником контрреволюційного заколоту й придушення революційних виступів у Пруссії, проте змирився зі встановленням у країні конституційної монархії. У 1850 — депутат Ерфуртського парламенту, виступав проти *федерації* Німецьких держав (за участю Австрії чи без неї), оскільки вірив, що це посилить революційний рух. У 1851–59 — представник Пруссії у бундестазі Німецького союзу у Франкфурті-на-Майні; 1859–62 — посол Пруссії в Росії, 1862 — посол у Франції; 1862–67 — прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Пруссії; 1864 уклав союз з Австрією, спрямований проти Данії, й окупував герцогства Шлезвіг, Гольштейн і Лауенбург. 20.09.1862 проголосив і надалі здійснював політику об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю» під проводом Королівства Пруссії. Забезпечивши доброзичливий *нейтралітет* Росії, переміг Австрію у *австрійсько-прусській війні 1866*, у той же час уклав з нею почесний Празький мир, за яким Німецький союз розпускався і Австрія втрачала право вступати в нове державне об'єднання — Північно-німецький союз із 17 німецьких держав, на чолі якого ставала Пруссія; Австрія змушена була погодитися на приєднання до Пруссії герцогств Шлезвіг і Гольштейн та інших територій та зобов'язувалася заплатити їй воєнну контрибуцію.

Після створення 1867 Північно-німецького союзу — **Б.** став бундесканцлером, фальсифікацією Емської депеші спровокував *франко-прусську війну 1870–71*, в ході якої Франція була розбита, що створило умови для об'єднання німецьких держав і проголошення 18.01.1871 *Німецької імперії* (2-го рейху, 1871–1918) з окупацією німецькомовних французьких провінцій Ельзасу й Лотарингії. Уклав переможний для Німеччини *Франкфуртський мир 1871* з Францією, за умовами якого та віддавала Німеччині дві промислово розвинуті й важливі у стратегічному відношенні області: Ельзас і

східну частину Лотарингії разом з фортецею Мец, а також Страсбург, погоджувалася на *анексію* залізорудного району на захід від Тіонвіля, передавала права на залізниці Ельзасу і східної Лотарингії, а також на залізничні колії у Швейцарії, що їй належали, зобов'язувалася сплатити колосальну *контрибуцію* в розмірі 5 млрд франків та брала на себе витрати з утримання окупаційних німецьких військ, які залишалися на її території до закінчення виплати контрибуції. Рейхсканцлер у 1871–90; підпорядкував внутрішню і *зовнішню політику* Німеччини інтересам юнкерства і буржуазії; здійснював політику онімечування польського населення у Познані й Сілезії; боровся з політичним впливом Римо-католицької церкви за допомогою т. зв. «боротьби за [світську] культуру» (Kulturkampf). Шляхом впровадження низки протекціоністських законів подолав наслідки економічної кризи 1873, вів жорстку боротьбу з робітничим рухом — уряд **Б.** 1878 видав винятковий закон проти соціалістів, хоча водночас прийняв низку соціальних законів, створивши перше в Європі прогресивне трудове законодавство. Організував захоплення ряду територій в Африці (1884) і в Тихому океані (1885), вів підготовку до нової війни з Францією; на *Берлінському конгресі 1878* добився позбавлення Росії наслідків її перемог у російсько-турецькій війні 1877–78. Прагнучи не допустити реваншу з боку Франції і утворення антинімецької коаліції, був ініціатором створення *Союзу трьох імператорів*, укладення договорів про *австрійсько-німецький союз 1879* (спрямований проти Росії), з Італією 1882 (проти Франції), а 1882 — *Троїстого союзу*, що поклав початок поділу Європи на дві ворожі коаліції. Вважаючи, що війна з Росією була б небезпечною для Німеччини, виступав проти намірів німецьких військових кіл розпочати превентивну війну з Росією, тому уклав з Росією т. зв. договір *«перестрахування» 1887*. У той же час саме в останні роки канцлерства **Б.** в Німеччині зародилась ідея *пангерманізму*, яка передбачала широку *експансію* Німеччини на Схід. 1890 відправлений у відставку молодим імператором *Вільгельмом II* через незгоду у питаннях боротьби з посиленням робітничого руху. У відставці підготував і видав мемуари.

Твори.: Gedanken und Erinnerungen (1898–1919). — München, 2007; Bismarckbriefe (1836–72). — Bielefeld und Leipzig, 1897; Die politischen Berichte des Fürsten Bismarck aus Petersburg und Paris (1859–62). — Berlin, 1920. — Bd. 1: 1859–60. Bd. 2: 1861–62.

Літ.: Augstein R. Otto von Bismarck. — Frankfurt am Main, 1990; Engelberg E. Bismarck. Bd. 1: Urpreuße und Reichsgründer. — Berlin, 1987, Bd. 2: Das Reich in der Mitte Europas. — Berlin, 1990; Gall L. Bismarck. Der weiße Revolutionär. — Berlin, 2002; Gerwarth R. The Bismarck Myth. Weimar Germany and the Legacy of the Iron Chancellor. — Oxford, 2005; Heidenreich B., Kroll F.-L. Bismarck und die Deutschen. — Berlin, 2005; Krockow v. Ch. Bismarck. Eine Biographie. — Stuttgart, 1997; Ullrich V. Otto von Bismarck. Reinbek bei Hamburg, 1998; Willms J. Bismarck — Dämon der Deutschen. Anmerkungen zu einer Legende. — München, 1997; Ерусалимский А. С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. — М., 1968; Галкин И. С. Создание германской империи. — М., 1986.

Р. А. Кривонос

Бістреану Іон (11.12.1942, Брашов, Румунія) — румун. *дипломат*; закінчив Бухарестський ун-т. З 1968 — працівник МЗС Румунії; 1970–78 — 3-й, 2-й, 1-й секр. посольства Соціалістичної Республіки Румунії в СРСР; 1978–81 — урядовець МЗС СРР; 1981–86 — працівник посольства в Греції; 1986–90 — на Кіпрі; 1990–91 — радник МЗС; 1991–92 — радник, Тимчасовий Повірений у справах Румунії в Молдові. 1993–98 — Надзвичайний і Повноважний Посол Румунії в Україні.

В. І. Головченко

Біхевіоризм (від англ. behavour — поведінка) у *міжнародних відносин теорії* — методол. підхід, що полягає в аналізі поведінки *акторів міжнародних;* надає великого значення емпіричним дослідженням. **Б.** у дослідженнях міжнар. відносин з'явився в 1940-х і набув значного поширення в 1960–70-х. Рев. зміни, започатковані **Б.** у методах досліджень у соц. науках, вплинули на розвиток досліджень міжнар. відносин і призвели до утворення т. зв. «наукового підходу» в їх теорії, але не спричинили радикальної зміни у співвідношенні теорет. та емпіричних методів. **Б.** спонукав до масштабного залучення для аналізу міжнар. відносин теорет. концепції та окремих категорій з інших соц. дисциплін, передусім соціології, психології, кібернетики, математики, екон. науки тощо, а також сприяв утворенню т. зв. «теорій середнього рівня», які досліджували міжнар. відносини лише в їх окремих аспектах — *конфлікт міжнародний, інтеграція міжнародна,* процес прийняття зовн.-політ. рішень тощо, що в цілому сприяло заг. розвитку теорії міжнар. відносин.

А. А. Суботін

Бішоп (Bishop) Моріс (29.05.1944, о. Аруба, Нідерландські Антильські острови — 19.10.1983, Форт Руперт, Сент-Джорджес, Гренада) — гренадський громад.-політ. і держ. діяч. За фахом лікар. У 1972 створив маркс. Об'єднаний похід за добробут, освіту і визволення (Рух «Новий Джуел»). 1976 обраний до парламенту. Унаслідок організованого ним повстання 13.03.1979 очолив Народний рев. уряд, водночас — мін. зак. справ. Встановив *дипломатичні відносини* з Кубою (квітень 1979) і СРСР (вересень 1979), залучив їхніх військ. спеціалістів для навчання 1,5-тис. армії Гренади, зберіг приязні стосунки з адміністрацією Президента США Дж. *Картера.* Будівництво кубинськими фахівцями міжнар. аеропорту, що мав військ.-стратегічне значення, спричинило оголошення Р. *Рейганом* бойкоту Гренади (березень 1983) і проведення навчань ВМС США поблизу острова. Прагнучи не допустити ескалації конфлікту, у липні 1983 відвідав Вашингтон і під час зустрічі з помічником президента США з нац. безпеки В. Кларком пообіцяв переглянути союзницькі стосунки з Кубою, що викликало роздратування ультралівого військ. угруповання, яке 14.10.1983 усунуло **Б.** від влади. Загинув у перестрілці під час масової демонстрації прибічників. 25.10.1983 відбулася *висадка військ США на о. Гренада.*

В. І. Головченко

Блажевскі (Blazhevski) Владо (1944) — македонський *дипломат*, закінчив Військову академію в місті Новий Сад (1966) та Інститут політичних наук у Загребі (1975), кандидат політичних наук. 1976–77 — радник Союзного секретаріату закордонних справ СФРЮ; 1977–80 — *консул* генерального консульства СФРЮ в Києві; 1980–85 — радник Союзного секретаріату закордонних справ СФРЮ; 1985–89 — 1-й секретар посольства СФРЮ у КНДР; 1989–92 — спеціальний радник Управління Азії та Далекого Сходу Союзного секретаріату закордонних справ СФРЮ; 1992–93 — спеціальний радник, начальник Управління Азії та Далекого Сходу МЗС Македонії; 1993–96 — спеціальний радник, начальник Управління СНД МЗС Македонії; 1996–97 — *Тимчасовий Повірений у справах* Республіки Македонія у Києві. В 1997–2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Македонія в Україні.

Р. А. Кривонос

«Блакитна книга» (англ. Blue Book) — 1) збірка основних засад кримінального правосуддя, прав людини та гуманітарного права, що призначена для використання підрозділами цивільної поліції миротворчих операцій *ООН* та стосується таких питань, як арешт та затримання, права затриманих осіб, заборона катувань та неналежного поводження із затриманими особами, права біженців тощо; 2) неформальна назва публікації ООН «Постійні представництва у Організації Об'єднаних Націй», у якій вказуються імена співробітників постійних представництв, а також місій, що мають статус спостерігача в ООН, як осіб, що користуються привілеями та імунітетами згідно зі ст. 4 Конвенції про привілеї та імунітети Організації Об'єднаних Націй від 13.02.1946.

Д. І. Кулеба

Бледська декларація 1947 — угода між Болгарією та Югославією; підписана 1.08.1947 у м. Бледа (Югославія). Згідно угоди, Пірінська Македонія входила до складу Федеративної Народної Республіки Югославія, натомість Югославія погоджувалася відмовитися на користь Болгарії від територій, що перейшли до неї за *Нейїським мирним договором 1919.* Болгарія та Югославія знімали візовий режим на кордоні, а також розпочинали створення *митного союзу.* Бледська декларація мала стати першим кроком на шляху до створення Балканської Федеративної Республіки, що мала об'єднати Болгарію та Югославію. Після погіршення радянсько-югославських відносин у 1948 (див.: *Радянсько-югославський конфлікт 1948–53*) Бледська угода фактично втратила силу, а 1.10.1949 її було формально анульовано болгарською стороною.

М. С. Каменецький

Блер (Blair) Ентоні (Тоні) Чарлз Лінтон (6.05.1953, Единбург, Шотландія, Велика Британія) — британський громадсько-політичний й державний діяч, 73-й (1997–2007) прем'єр Великої Британії; народився в родині адвоката; закінчив Коледж Св. Іоанна Оксфордського університету (1975), 1976–83 — займався адвокатською практикою в Парижі, спеціалізувався з трудового законодавства; 1983 за підтримки Лейбористської партії став членом палати громад від шахтарського округу Сіджфілд, як прихильник європейської інтеграції і зміцнення *НАТО* активно підтримував плани модернізації партії та зменшення в ній впливу профспілок; 1989–92 — секретар «тіньового кабінету» лейбористів і член виконкому Лейбористської партії, 1992–94 — міністр внутрішніх справ «тіньового уряду». 21.07.1994 очолив Лейбористську партію, зробивши наголос у своїй програмі на визнанні важливості ринкової конкуренції й окремих положень економічного неолібералізму, відмові від націоналізації засобів виробництва, поєднанні засад індивідуалізму й колективізму. На загальних виборах 01.05.1997 Лейбористська партія здобула перемогу і **Б.** став наймолодшим прем'єром за останні 185 років (отримав підтримку електорату у 43,1 % голосів, переобраний з аналогічними результатами 2001). Започаткував процес конституційної реформи, розширивши 1997–98 автономію Шотландії й Уельсу та ліквідувавши 1999 інститут спадкового перства; у вересні 1997 налагодив результативний процес мирного урегулювання у Північній Ірландії. У *зовнішній політиці* продовжив курс консерваторів на зміцнення «особливих відносин» із США, водночас намагався забезпечити провідні позиції Великої Британії у *Євросоюзі*, активно підтримав використання збройних сил НАТО під час вирішення *Косовської проблеми* і виступив головним союзником США в *Антитерористичній коаліції* та проведенні її операцій в Афганістані 2001–2002 й Іраку 2003. У відносинах з Україною ініціював надання їй статусу «сусіда» розширеного ЄС. 10.05.2007 повідомив, що піде в відставку з посади прем'єр-міністра країни 27.06 того ж року; останні два місяці його перебування на посаді глави уряду були позначені значною міжнародною активністю: **Б.** зміг відстояти інтереси Сполученого Королівства у новому базовому договорі щодо ЄС, який мав замінити Європейську конституцію, завдяки чому на Велику Британію не розповсюджувалась обов'язковість виконання *Європейської хартії основоположних прав*, а замість посади союзного міністра закордонних справ мала бути введена лише посада Верховного представника ЄС у справах зовнішньої політики. 27.06.2007 королева *Єлизавета II* прийняла відставку **Б.** з посади прем'єр-міністра та призначила Г. *Брауна*, канцлера казначейства, доручивши йому сформувати Кабінет. Тоді ж **Б.** склав із себе повноваження члена Парламенту від округу Сіджфілд, першим представником якого у Палаті громад він був, але залишився таємним радником Її Величності. Після відставки та нетривалого відпочинку він був призначений спеціальним представником так званого «близькосхідного квартету» (ООН, США, ЄС, Росія) з урегулювання ситуації на Близькому Сході.

Твори: Блер Тоні. Шлях. — К.: Темпора, 2011.

О. О. Рафальський

Близькосхідний інститут — навчальний заклад для підготовки українських дипломатичних кадрів у 1918–20. Його створення і розгортання діяльності пов'язано, як і функціонування перших *Консульських курсів*, зі становленням Української Держави як суб'єкта *міжнародних відносин*. Історія цього навчального закладу бере свій початок з відкриття в Києві 1918 Інституту східних мов, який невдовзі був реорганізований у Близькосхідний інститут. Створення і діяльність **Б. і.** було пов'язано з іменем видатного вченого-сходознавця А. Кримського. Для майбутніх *дипломатів* він читав цілу низку дисциплін, зокрема історію Туреччини, Сасанідського Ірану тощо. Працював тут і відомий професор, фахівець з історії та мов країн Сходу Т. Керма, який викладав історію країн Сходу, арабську та турецьку мови. Інститут вів підготовку майбутніх фахівців на двох відділеннях — консульському та зовнішньоторговельному з відповідними спеціалізаціями. З поверненням до Києва більшовиків **Б. і.** як самостійний навчальний заклад припинив своє існування, його місце заступив *Інститут зовнішніх зносин*.

Л. Ф. Гайдуков

Близькосхідний конфлікт з погляду свого внутрішнього змісту має декілька тісно пов'язаних аспектів. Перший — національний, або безпосередньо палестинський, це, передусім, питання національного самовизначення палестинського народу. Основа конфлікту — *палестинська проблема* (конфлікт між Ізраїлем та палестинцями) як етнополітичне та етнотериторіальне протистояння. Другий аспект — регіональний: конфлікт між Ізраїлем, з одного боку, і арабськими країнами, об'єднаними в *Лігу арабських держав*. Цей фактор визначає міждержавний характер конфлікту. **Б. к.** був джерелом та каталізатором майже всіх інших конфліктів регіону, проблеми *тероризму міжнародного*. Міжнародний аспект полягає в тому, що, враховуючи значення Близькосхідного регіону, в конфлікті від початку були задіяні позарегіональні країни, в т. ч. *наддержави* і *великі держави*. **Б. к.** має широкий міжнародний контекст, є частиною глобальних *міжнародних відносин*. Протиріччя між провідними світовими державами стали фактором, який визначав структуру та динаміку конфлікту. Біполярна структура міжнародних відносин справляла негативний вплив на еволюцію **Б. к.**, виступаючи деякою мірою каталізатором його загострення. Він має давнє історичні, соціально-політичні, ідеологічні та психологічні коріння, але можливість розбудови самостійної держави євреїв виникла після *Другої світової війни* на хвилі переділу світу та формування нового світового порядку. Велика Британія як країна-мандатор у квітні 1947 винесла палестинську проблему на обговорення *ООН*. У відповідності з резолюцією 181/II *ГА ООН* від 29.11.1947 на колишній підмандатній території Палестини мали утворитися дві держави — єврейська (площа 14,1 тис. кв. км. — 56 % території Палестини, населення 1 008 800 чол.) і арабська (площа 11,1 тис. кв. км. — 43 % території Палестини, населення 758 520 чол.). В окрему міжнародну зону виділялось місто Єрусалим та його околиці. Увечері 14.05.1948 було проголошено створення Держави Ізраїль, а 15.05.1948 на територію Палестини вступили регулярні війська Єгипту, Сирії, Лівану та Йорданії. Уряди цих країн, а також Саудівської Аравії та Ємену оголосили війну Ізраїлю. Головним наслідком першої *арабо-ізраїльської війни 1948–49* стало виникнення проблеми близькосхідного врегулювання.

Специфікою **Б. к.** є співіснування конфліктів різних поколінь. Конфлікт між Ізраїлем та арабськими країнами, який неодноразово призводив до арабо-ізраїльських війн (1948–49, 1956, 1967, 1973), є класичним прикладом регіонального конфлікту, характерного для періоду *«холодної війни»*. Протистояння Ізраїлю з палестинцями становить конфлікт сучасного типу, в якому міжетнічні протиріччя визначають динаміку конфліктних взаємовідносин. *Арабо-ізраїльська війна 1967* завершилась серйозною воєнною поразкою арабських країн, Ізраїль захопив Західний берег річки Йордан, сектор Газа, а також Синайський півострів (Єгипет) та Голанські висоти (Сирія). Внаслідок цієї війни кількість палестинських *біженців* зросла ще на 400 тис. чоловік (до початку війни 1967 — 1 344 тис.). 22.11.1967 *Рада Безпеки ООН* ухвалила резолюцію № 242, що визначила принципи політичного врегулювання близькосхідного конфлікту: виведення ізраїльських військ з усіх окупованих територій; припинення стану війни між арабськими країнами та Ізраїлем; забезпечення свободи судноплавства по міжнародним водним шляхам; досягнення справедливого врегулювання проблеми біженців; забезпечення територіальної недоторканності та політичної незалежності кожної держави в даному регіоні. 6.10.1973 збройні сили Єгипту та Сирії атакували позиції Ізраїлю. Разом з ними у воєнних діях брали участь військові частини і підрозділи Іраку, Марокко, Саудівської Аравії, Алжиру, Кувейту, Тунісу, Судану та Йорданії. Спираючись на американську підтримку і оговтавшись від раптового нападу, Ізраїль перейшов у контрнаступ. 22.10.1973 РБ ООН ухвалила резолюцію № 338, що передбачала припинення воєнних дій і виконання резолюції № 242.

21.12.1973 у Женеві почала роботу мирна конференція з Близького Сходу. В ній взяли участь представники Єгипту, Йорданії, Ізраїлю, США та СРСР. 31.05.1974 у Женеві була підписана сирійсько-ізраїльська угода про роз'єднання військ на Голанських висотах. Але восени 1974 робота конференції була фактично припинена внаслідок непримиренних суперечностей між Ізраїлем та арабськими країнами і втручанням великих держав та їх конфронтацією на Близькому Сході. У результаті «човникової дипломатії» США (серія візитів державного секретаря Г. *Кіссінджера* в Ізраїль та арабські країни) 4.09.1975 Єгипет та Ізраїль підписали Синайську угоду. Єгипет зобов'язався не вдаватися

до воєнних дій проти Ізраїлю і відкрити *Суецький канал*, Ізраїль повернув Єгипту частину його території. Склалися передумови для сепаратного розв'язання Єгиптом проблеми близькосхідного врегулювання. Наприкінці 1970-х дедалі більш зрозумілим ставала безперспективність силових методів врегулювання близькосхідного конфлікту, неможливість для арабських країн керуватись прийнятою на озброєння ще в 1967 на нараді в верхах ЛАД в Хартумі (Судан) політикою «трьох ні» — «ні» миру з Ізраїлем, «ні» переговорам з Ізраїлем, «ні» визнанню Ізраїлю. В той же час внутрішні та зовнішні фактори спонукали і Ізраїль шукати шляхи мирного врегулювання. Першим на шлях мирного врегулювання стає Єгипет. Єгипетсько-ізраїльське зближення призвело до підписання Кемп-девідських угод (вересень 1978) та *єгипетсько-ізраїльського мирного договору 1979*. Цей договір, з погляду короткотермінових результатів більш вигідний Ізраїлю, в довгостроковій перспективі відіграв позитивну роль в єгипетсько-ізраїльських відносинах і фактично став початком процесу врегулювання близькосхідного конфлікту. Єгипетський шлях врегулювання відносин з Ізраїлем виявився в історичній перспективі найбільш результативним і конструктивним шляхом вирішення арабо-ізраїльського конфлікту, по якому в 1990-ті пішли Організація Визволення Палестини та Йорданія.

Внаслідок тимчасової ізоляції Єгипту в арабському світі відбулася трансформація структури арабської субрегіональної системи в дифузну. Це мало негативні наслідки для стану міжарабських відносин, до числа негативних наслідків слід віднести передусім посилення відцентрових тенденцій в арабській субрегіональній системі. Утворилося декілька приблизно співставимих у військово-економічному плані держав — потенційних «центрів сили». До їх складу слід віднести Саудівську Аравію, Ірак, Сирію, Лівію, Алжир, Марокко. Між ними розпочалася боротьба за лідерство, при цьому кожна з сторін активно використовувала палестинську проблему, намагаючись виступити ініціатором її врегулювання. Дезінтеграція арабського світу дозволила Ізраїлю здійснити заходи, спрямовані на зміну регіонального балансу сил на свою користь. У 1978, 1982 і 2006 він здійснив вторгнення в Ліван, в 1980 провів *Східного Єрусалима анексію*, в 1981 розбомбив іракський центр ядерних досліджень, в 1985 завдав бомбового удару по штаб-квартирі ОВП у Тунісі. Знизилася політична активність ОВП, яка опинилася у стані глибокої кризи, посилилася боротьба між окремими угрупуваннями, що входили до її складу. Військовий та політичний тиск Ізраїлю змусив арабів активізувати зусилля з пошуку мирних шляхів врегулювання палестинської проблеми. Прийняття у вересні 1982 на арабській нараді «в верхах» у Фесі (Марокко) плану політичного врегулювання близькосхідної проблеми стало революційною подією в історії ЛАД. План було схвалено світовим співтовариством, міжнародними та регіональними організаціями. Однак, прийнявши цей план, ЛАД виявилася неспроможною здійснити ефективні зусилля з його реалізації. Це було викликано ситуацією в арабському світі в зв'язку з *іракcько-іранською війною 1980–88*, яка посилила розбіжності між арабськими країнами, ізоляцією Єгипту. Тенденціям до арабської єдності та політичному врегулюванню близькосхідного конфлікту протистояли відцентрові сили, прагнення знову повернутися до визнання необхідності та можливості тільки військового шляху врегулювання. На нараді глав держав і урядів арабських країн в травні 1989 в Касабланці арабські країни погодилися з правом Ізраїлю на існування та безпеку. Активізувалися багатосторонні пошуки альтернативних шляхів врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту, діяльність у цьому напрямі ізраїльської, єгипетської та американської дипломатії. Важливі тенденції у розвитку близькосхідного конфлікту знайшли відображення в досягненні міжнародного консенсусу щодо необхідності конференції з близькосхідного врегулювання. Арабські країни та ОВП почали поступово усвідомлювати необхідність пошуків компромісних шляхів розблокування конфлікту.

На поч. 1990-х на Близькому Сході склалася якісно нова політична ситуація. *Війна в Перській затоці 1990–91* підштовхнула близькосхідний мирний процес. Розпочала роботу *Мадридська мирна конференція 1991*, що знаменувало собою якісно новий етап у розвитку близькосхідного конфлікту. Після таємних переговорів у Норвегії у 1993 між представниками Ізраїлю й ОВП було досягнуто ряд домовленостей. США погодилися відігравати посередницьку роль у підписанні підсумкового документа. 10.09.1993 ізраїльський Прем'єр-міністр І. *Рабин* отримав від Я. *Арафата* листа, в якому ОВП визнавала право Ізраїлю на існування і відмовлялася від терору та насилля. В заяві І. Рабина ОВП визнавалася в якості повноважного представника палестинського народу. 13.09.1993 на зустрічі Я. Арафата та І. Рабина у Вашингтоні було укладено Декларацію принципів організації тимчасового палестинського самоврядування між Ізраїлем та ОВП — угоду про проміжний режим самоврядування у секторі Газа і районі м. Єрихон. Декларація визначала п'ятирічний термін переходу до обмеженої Палестинської автономії. Через два місяці після підписання угоди мали бути вироблені умови виведення ізраїльських військ, протягом ще двох місяців воно мало бути завершеним. Влітку 1994 передбачалося проведення вільних виборів до палестинських органів самоврядування. Декларація забезпечувала безпеку Ізраїлю, який зберіг *суверенітет* над Йорданом, кордонами з Єгиптом та Йорданією, Єрусалимом, єврейськими поселеннями і шляхами на окупованих територіях. Вперше в історії палестинці здобули право і можливість здійснення свого права на самовизначення. Цей документ мав значний вплив і на розвиток регіональних міжнародних відносин. Він прискорив процес нормалізації відносин між Ізраїлем та арабськими країнами. Практичне здійснення Декларації проходило на протязі декількох стадій. 4.05.1994 в Каїрі Голова Виконкому ОВП Я. Арафат та Прем'єр-міністр Ізраїлю І. Рабин у присутності керівників зовнішньополітичних відомств США та Росії підписали угоду про обмежену палестинську автономію, відому під назвою «Газа-Єрихон — спочатку». Вона забезпечила палестинцям можливість здійснення їх національної влади на своїй території. Було констатовано, що остаточні терміни перехідного періоду закінчаться 4.05.1999. До цього часу повинно було бути завершене створення структури Палестинської автономії. У квітні 1994 в Парижі була підписана економічна угода, що визначила економічні відносини палестинської автономії під час перехідного періоду. У 1993–94 відбувся процес нормалізації відносин між Ізраїлем та Йорданією, які уклали 26.10.1994 в м. Акаба *ізраїльсько-йорданський мирний договір*. Між Йорданією та Ізраїлем було припинено стан війни, встановлені постійні кордони. Активізувалися неофіційні контакти Ізраїлю з Марокко, Тунісом, монархічними режимами Перської затоки. Головний наголос у оформленні міждержавних відносин змістився на питання безпеки та економічне співробітництво. 11.08.1995 в м. Таба (Єгипет) було парафовано, а 28.09.1995 у Вашингтоні підписано Тимчасову угоду між Ізраїлем та ОВП. Вона передбачала розширення кордонів палестинського самоврядування на Західному березі ріки Йордан та обрання Палестинської Ради із законодавчими та виконавчими функціями.

Але мирному процесові на Близькому Сході чинили протидію екстремістські елементи як з боку Ізраїлю, так і арабських країн. Це, зокрема, виявилося в поширенні терористичних дій у др. пол. 1990-х — на поч. 2000-х. Виникла гостра криза в ізраїльсько-палестинських переговорах. 17.01.1997 на зустрічі Голови палестинської автономії Я. Арафата та Прем'єр-міністра Ізраїлю Б. *Нетаньяху* був укладений Протокол про виведення ізраїльських військ з Хеврона. Сторони погодилися співробітничати в боротьбі з тероризмом і розпочати переговори щодо остаточного статусу палестинських територій. 23.10.1998 було підписано угоду Вай-Плантейшн, або Вай-ріверську угоду (меморандум), що забезпечила суверенітет Палестинської автономії над 18% окупованих територій. Невиконання цієї угоди ізраїльською стороною призвело до значного погіршення ізраїльсько-палестинських відносин. Навесні 1999 відбувся візит на Близький Схід державного секретаря США М. *Олбрайт*. Після переговорів з Я. Арафатом та Е. *Бараком* у вересні було підписана угода Шарм Ель-Шейх щодо виконання угоди Вай-Плантейшн, або Вай-ріверська угода II. Вона передбачала, що ізраїльтяни та палестинці мали до 13.02.2000 укласти рамкову угоду про постійний статус Єрусалиму, біженців, поселення, кордони та водні ресурси, з тим, щоб до вересня 2000 підписати повномасштабний мирний договір. У жовтні 1999 була укладена угода про звільнення палестинських в'язнів і відкриття північного безпечного переходу із сектору Газа до Західного берега ріки Йордан. Але події 2000 стали свідченням кризи мирного процесу на Близькому Сході. Продовжувались важкі переговори між ізраїльськими та палестинськими представниками

з питань кордонів, права біженців на повернення та контролю над Єрусалимом. Керівництво обох сторін було послаблене внутрішніми протиріччями та невдоволенням населення. В березні 2000 відбулася таємна зустріч в Єрусалимі Є. Барака та Я. Арафата. Вона дозволила укласти нову угоду, були встановлені нові терміни передислокації. Наприкінці березня в США відбулись таємні переговори стосовно рамкової угоди про постійний статус Палестинської автономії. Але у травні 2000 відбулись найбільші з 1996 спалахи насильства під час святкування 52-ї річниці заснування Держави Ізраїль. Переговори Прем'єр-міністра Ізраїлю Е. Барака та Голови Палестинської адміністрації Я. Арафата в Кемп-Девіді у липні 2000 не призвели до вирішення питання відносно статусу Єрусалима. Після відвідання 28.09.2000 ізраїльським лідером А. *Шароном*, який у лютому 2001 зайняв посаду прем'єр-міністра, Храмової гори сутички переросли в протистояння на території Західного берегу ріки Йордан і сектору Газа. Воно здобуло назву *інтифада* Аль-Акса за назвою мечеті Аль-Акса, або Купол Скелі. Започаткований в Осло процес був майже зруйнований, відносини між Ізраїлем та арабськими країнами були найгіршими з 1993. Попри спроби посередництва кількох регіональних і світових лідерів, насильство продовжувало тривати і в наступні роки.

Для сучасного стану розвитку **Б. к.** притаманна включеність до міжнародних відносин глобального рівня. Представники США, *Європейського Союзу*, Російської федерації та ООН розробили план врегулювання **Б. к.** — *«Дорожню карту»* просування до постійного врегулювання палестино-ізраїльського конфлікту у відповідності з принципом існування двох держав на підставі оцінки виконання сторонами своїх зобов'язань і досягнення визначених цілей з чіткими етапами, тимчасовим графіком та критеріями в політичній, економічній та гуманітарній сферах, в галузі інституціонального будівництва. Він був представлений уряду Ізраїлю та Палестинській національній адміністрації 30.04.2003. План урегулювання був викладений у листі *Генерального секретаря ООН* від 7.05.2003 на ім'я Голови Ради Безпеки. Головна мета плану — остаточне та всеохоплююче врегулювання ізраїльсько-палестинського конфлікту до 2005, але вона не була досягнута. Процес арабо-ізраїльського врегулювання поставив систему регіональних міжнародних відносин перед кардинальними змінами, що можуть привести до реструктуризації регіональних відносин на Близькому Сході, створення нового співвідношення сил та формування нових взаємозв'язків між державами регіону. Укладення мирних договорів Ізраїлю з Сирією, Ліваном, оформлення остаточного статусу палестинських територій, нормалізація відносин Ізраїлю з усіма арабськими країнами та прийняття Ізраїлю арабами як частини регіону, всеосяжне врегулювання залишається питанням майбутнього. В той же час стала реальністю Палестинська національна автономія, що передбачає в перспективі виникнення Палестинської держави; нормалізовані відносини Ізраїлю з Єгиптом та Йорданією. Позитивні та негативні наслідки близькосхідного врегулювання надають важливий досвід і є шляхом пошуку універсальних підходів до врегулювання регіональних конфліктів.

Літ.: Алек Д. Эпштейн. Войны и дипломатия. Арабо-израильский конфликт в XX веке. — К., 2003; Гусаков В. Ізраїльсько-єгипетський та ізраїльсько-палестинський досвід врегулювання близькосхідного конфлікту. (Історія та перспективи) // Людина і політика. — 2003. — № 1; Магда Є. Близькосхідна криза: ретроспектива та прогноз // Нова політика. — 2001. — № 4.

О. А. Коппель

«Блискучої ізоляції» курс — брит. *доктрина зовнішньополітична* 2-ї пол. XIX ст., що передбачала відмову Лондона від входження в союзні відносини в мирний час та на тривалий період. Спираючись на екон., колоніальне та мор. домінування, які не зазнавали загрози з боку континентальних д-в, брит. зовн. політика віддавала перевагу утворенню ситуативних коаліцій для захисту власних нац. інтересів, не беручи на себе довгострокових зобов'язань у протиріччях між ін. європ. д-вами. Зовн.-політ. практикою Великої Британії **«Б. і.» к.** став від часів прем'єрства Г. *Пальмерстона*, його активними провідниками були Р. *Солсбері* та Б. *Дізраелі*. Поступове послаблення позицій Великої Британії у світі призвело до відмови від **«Б. і.» к.** з утворенням *англійсько-японського союзу 1902–21* та англ.-франц. *Антанти*.

В. Ю. Константинов

Блокада — ізоляція *держави* з боку іншої держави чи групи держав, щоб примусити до змін в її поведінці. *Статут ООН* передбачає **Б.** як можливий колективний захід, здійснюваний країнами-членами *Організації Об'єднаних Націй* для відновлення й підтримки миру за рішенням *Ради Безпеки ООН* (ст. 39, 41). У всіх інших випадках здійснення будь-якою д-вою збройної **Б.** іншої д-ви розглядається як збройної *агресії акт*. Розрізняють *блокаду воєнну, блокаду морську* та економічну. **Б.** економічна є порушенням економіки країни через позбавлення сировини, ринків збуту товарів, її ізоляцію. Здійснюється шляхом припинення (заборони) зовн.-торг., фінанс., кредитних та інших екон. зв'язків із д-вою. Може поширюватись одночасно на всі або на окремі форми екон. зв'язків (напр., припинення лише кредитних зв'язків). Звичайно екон. **Б.** пов'язана з політ. заходами, інколи також із воєнною блокадою.

М. С. Каменецький

Блокада валютна — економічна *санкція міжнародна* у формі односторонніх валютних обмежень однієї країни або групи країн по відношенню до іншої *держави*, що полягає у перешкоджанні використанню валютних цінностей цієї держави і примушенні її до виконання певних вимог. У випадку валютної блокади валютні цінності даної держави, які зберігаються в іноземних банках, заморожуються, а до неї застосовуються дискримінаційні валютні обмеження.

Н. В. Фаренюк

Блокада воєнна — спосіб ведення воєнних дій, який полягає у ізоляції (тобто порушенні зовнішніх зв'язків) ворожого об'єкта — *держави*, міста, порту, протоки, затоки, великого військового угруповання, військової бази тощо. Блокада може переслідувати різноманітні цілі — підрив військово-економічної могутності, розгром військової частини, примус до *капітуляції* тощо. Залежно від масштабу розрізняють повну або часткову блокаду, залежно від того, якому роду військ належить вирішальна роль у її веденні — суходільну, морську, повітряну чи змішану блокаду. Залежно від військового завдання, блокада може бути стратегічною або оперативною. Тактична блокада — ізоляція невеликого опорного пункту, аеродрому або ізоляція ворожих гарнізонів партизанами — як правило, позначається особливим терміном «блокування». Блокада фортець було поширеним засобом ведення воєнних дій у давнину (наприклад, в історії України та Речі Посполитої відома блокада Кам'янець-Подільської фортеці військами турецького султана Мохаммеда IV та гетьмана П. *Дорошенка* в серпні 1672). У практиці *міжнародних відносин* XIX ст. окремо використовувалася як різновид репресалій так звана «мирна блокада» — за відсутності стану *війни* між державами. У новітній історії блокади застосовувалися ворогуючими сторонами під час *Першої* та *Другої світових воєн*. Один з найтрагічніших епізодів Другої світової війни — блокада Ленінграда німецько-фашистськими військами з вересня 1941 по січень 1944, що забрала життя понад 600 тисяч цивільних осіб (називають і більші цифри). Під час війни у колишній Югославії облога (часткова воєнна блокада) Сараєва тривала з квітня 1992 по лютий 1996. Відповідно до «Визначення агресії» (резолюція 3314/ XXIX *Генеральної Асамблеї ООН* від 14.12.1974) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави (пункт c) та застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави (пункт b) становлять *агресії акт* незалежно від оголошення війни. Таким чином, сучасне *міжнародне право* розглядає воєнну блокаду як злочин проти миру і «мирної блокади» не відрізняє. *Статут ООН* серед заходів щодо загрози миру, порушень миру та актів агресії, які можуть бути призначені Радою Безпеки ООН називає «демонстрації, блокаду та інші операції повітряних, морських або суходільних сил Членів Організації» (глава VII, ст. 42). Отже, за сучасним міжнародним правом блокада може бути правомірною тільки у випадку, якщо вона викликана попереднім порушенням принципу незастосування сили або загрози силою з боку держави, проти якої вона застосовується. Важливо відзначити, що відповідно до пункту b, підпункту XXV статті 8 Статуту *Міжнародного кримінального суду злочином воєнним* визнається навмисне вчинення дій, що піддають цивільне населення голоду як способу ведення війни шляхом позбавлення його предметів, необхідних для виживання, включно з навмисним створенням перешкод для надання до-

помоги, як це передбачено у Женевських конвенціях про захист жертв війни від 12.08.1949.

М. М. Гнатовський, В. С. Ржевська

Блокада морська — а) різновид *блокади воєнної*, спосіб ведення військових дій, який полягає у ізоляції супротивника від морського узбережжя та перериванні його морських комунікацій. Внаслідок морської блокади нейтральні *держави* втрачають можливість вільно торгувати з державою, чиє узбережжя блоковане. Остання, будучи вимушена відмовитися від використання узбережжя, яке належить їй або зайняте нею під час військових дій, виявляється послабленою як у стратегічному, так і в економічному відношенні. У *міжнародному праві* воєнна морська блокада регламентується нормами Паризької декларації про морську війну 1856, Лондонської декларації про право морської війни 1909 (не набула чинності) та міжнародно-правовими звичаями. Згідно з Лондонською декларацією при оголошенні воєнної морської блокади мають бути зазначені дата її початку, географічні кордони блокованого узбережжя та термін, який надається нейтральним суднам для виходу з блокованих портів. Нейтральним державам має бути повідомлено дипломатичними каналами про початок воєнної морської блокади. Допускається лише блокада портів і берегів, які належать супротивникові або зайняті ним; нейтральне узбережжя не може бути блоковане. За сучасним міжнародним правом (пункт с) резолюції 3314/ XXIX «Визначення агресії» *Генеральної Асамблеї ООН* від 14.12.1974, а ще раніше — *Лондонські конвенції про визначення агресії 1933* блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави, якщо ця держава встановлює блокаду першою, незалежно від оголошення війни, вважається *агресії актом*. За звичаєвим міжнародним правом такі дії розглядаються як збройний напад на блоковану державу і є підставою для реалізації права на індивідуальну або колективну самооборону. Відомий в історії XX ст. приклад воєнної морської блокади, яка становила порушення принципу незастосування сили або загрози силою, хоча не була формально засуджена більшістю світового співтовариства — «захисний карантин» узбережжя Куби, здійснений США у жовтні 1962 з метою перешкодити розміщенню на території Куби ядерних ракет СРСР (див.: *Карибська криза 1962*);

б) на підставі рішення *Ради Безпеки ООН* — один з колективних примусових заходів для підтримки або відновлення міжнародного миру, передбачений *Статутом ООН* (глава VII, ст. 41, 42). Може бути застосований членами *ООН* на підставі резолюції Ради Безпеки ООН до держави, яка порушила принцип незастосування сили або загрози силою шляхом створення загрози миру, порушення миру чи акту агресії. У цьому випадку морська блокада являє собою тип санкцій, що застосовуються державами з допомогою міжнародних організацій. Вона може носити як воєнний, так і економічний характер, може проводитися незалежно від того, чи оголосила Рада Безпеки ООН агресором державу, проти якої спрямована блокада, але обов'язково має відбуватися на підставі резолюції Ради Безпеки ООН. Так, у 1990 внаслідок нападу Іраку на Кувейт Рада Безпеки ООН визнала факт порушення миру з боку Іраку, але не оголосила цю державу агресором (резолюція 660 (1990) від 2.08.1990). Уряд США висловив готовність розпочати морську блокаду Іраку на підставі реалізації права на колективну самооборону відповідно до статті 51 Статуту ООН. Однак, *Генеральний Секретар ООН* Х. *Перес де Куельяр* наполіг на тому, щоб рішення про оголошення блокади приймалося виключно в рамках ООН. В результаті, морська блокада Іраку була застосована на підставі резолюції Ради Безпеки ООН 665 (1990) від 25.08.1990, яка уповноважувала держави-члени ООН «зупиняти вхідні й вихідні морські перевезення з метою огляду й перевірки вантажів і напрямів...» Оголошення морської блокади Іраку передувало повномасштабним військовим діям проти нього, які розпочалися тільки в січні 1991 на підставі резолюції 678 (1990) Ради Безпеки ООН.

В. С. Ржевська

Блюм (Blum) Леон (9.04.1872, Париж, Французька Республіка — 30.3.1950, Жуї-ан-Жоза, департамент Івелін, Французька Республіка, Франція) — французький громадсько-політичний і державний діяч, перший соціаліст на чолі французького уряду; народився в єврейській родині середньої заможності, закінчив юридичний факультет Сорбонни (1894), доктор права; 1902 вступив до Французької соціалістичної партії (ФСП), 1919 очолив її виконком і був обраний до палати депутатів. У сер. 1930-х перед лицем фашистської загрози ініціював створення лівої коаліції за участю комуністів і лівих радикалів — «Народного фронту», що перемогла на парламентських виборах 1936; 4.06.1936–22.06.1937, 13.03.–10.04.1938 — прем'єр-міністр, 23.06.1937–12.03.1938 — віце-прем'єр Франції, запровадив прогресивне трудове законодавство; побоюючись розколу французького суспільства, зайняв політику невтручання у *громадянську війну в Іспанії 1936–39*, але водночас рішуче виступив проти політики умиротворення нацистської Німеччини і гостро засудив *Мюнхенську угоду 1938*. У вересні 1940 був заарештований маріонетковим *Віші урядом*, у квітні 1943 ув'язнений у німецькому концтаборі Бухенвальд, звідки звільнений у травні 1945 американськими військами. У січні 1946 призначений Надзвичайним Послом на переговорах щодо іноземних боргів, 16.12.1946–16.1.1947 — прем'єр перехідного уряду Франції, 1948 — віце-прем'єр і голова французької делегації в *ЮНЕСКО*.

В. І. Головченко

Боберський Іван (14.08.1873, с. Доброгостів Дрогобицького повіту, Австро-Угорщина, нині — Дрогобицький район Львівської області — 17.08.1947, Тржичі, Федеративна Народна Республіка Югославія) — укр. громад.-політ. діяч, педагог і *дипломат*. Нар. у родині священика. Навчався в ун-тах Львова, Відня і Граца, досліджував нові методи і форми фізичного виховання. У 1890–1914 — викладач нім. мови й фізкультури у львівській Академічній гімназії, водночас виступив одним з організаторів укр. військ.-спортивного сокільсько-стрілецького руху. У 1908–14 — голова «Сокола-Батька». З початком *Першої світової війни* увійшов до складу Бойової управи Українських січових стрільців. З 1915 — чл. Головної Української Ради. У 1918–19 — референт пропаганди Держ. секретаріату військ. справ ЗУНР. 1.01.1920 призначений заст. голови місії ЗУНР до США й Канади Л. *Цегельського* та водночас головою місії в Канаді. З 1922 — секр. представництва ЗУНР у Канаді, взяв активну участь у громад. житті укр. діаспори. У 1932 повернувся до Європи. Автор підручників із фізичного виховання: «Забави й ігри рухові» (1904–05), «Копаний м'яч» (1906).

В. І. Головченко

Богаєвський Юрій Вадимович (25.04.1942, с. Дернівка Баришівського р-ну Київської обл., УРСР) — укр. *дипломат*. Закінчив Київ. пед. ін-т іноземн. мов (1969). 1967–68 — друкар Київ. друкарні №7, молодший редактор видавництва «Радянська школа»; 1968–73 — редактор відділу реклами та розповсюдження, старший редактор Республіканського спеціалізованого видавництва «Вища школа». 1973–75 — аташе, 3-й, 2-й секр. відділу преси МЗС УРСР; 1975–78 — помічник мін. зак. справ УРСР; 1978–82 — співробітник *Секретаріату ООН* за квотою України (м. Нью-Йорк); 1982–85 — 1-й секр. відділу міжнар. екон. орг-цій МЗС УРСР; 1985–91 — 1-й секр. посольства СРСР у Канаді. 1991–92 — радник відділу двосторонніх зв'язків та регіонального співробітництва МЗС України; 1992–93 — зав. відділу США і Канади, в. о. начальника Управління двосторонніх відносин МЗС України; 1993–96 — нач. Управління країн Європи та Америки МЗС України; 1996–98 — заст. Постійного представника України при ООН (Нью-Йорк); 1998–2000 — Ген. консул України у Нью-Йорку (США); квітень 2000 — серпень 2001 — нач. 3-го територ. управління МЗС України. В 2001–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Федеративній Республіці Бразилія, водночас від 6.06.2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Еквадор, Республіці Болівія та Боліварській Республіці Венесуела за сумісництвом.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Богатир Віктор Васильович (27.06.1936, Харків, Українська СРР) — укр. громад.-політ. та держ. діяч. Закінчив Харківський ін-т інженерів залізничного транспорту (1965) та Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1979). 1971–88 — на парт. та урядовій роботі; 1988–90 — заст. голови Дніпропетровської обласної ради народних депутатів; 1992–94 — в. о. голови, голова Дніпропетровської обласної ради народних депутатів. У липні 1993 — грудні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Казахстан, водночас у березні 1995 — грудні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Киргизькій Республіці за сумісництвом.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Богданович-Зарудний Самійло (? — ?) — укр. військ. і держ. діяч, *дипломат*; належав до реєстрової козацької старшини. У сер. 40-х XVII ст. — товариш командира козацької хоругви армії Речі Посполитої. 1648 під Корсунем перейшов до Б. *Хмельницького* й виконував його важливі дип. доручення: брав участь у переговорах з поляками у Варшаві (квітень 1650), очолював козацьке посольство до Москви у квітні 1652 з проханням про допомогу військ. силою, у червні 1653 — до Туреччини. Після Переяславської ради йому як ген. судді Війська Запорозького разом із П. *Тетерею* доручалося добиватись у Москві підтвердження укр. проекту дог-ру — «Статей Богдана Хмельницького». 1657 їздив до Трансільванії (Семиграддя) з приводу підготовки укр.-угорсько-шведського дог-ру проти Речі Посполитої. У період гетьманування *І. Виговського* — один з активних учасників укладення *Гадяцького договору 1658*. Пізніше підтримав гетьмана Ю. *Хмельницького* під час підписання *Слободищенського трактату 1660*. Вів б-бу проти лівобережного гетьмана І. *Брюховецького* на боці Речі Посполитої 1664.

В. І. Сергійчук

Боготська конференція 1948 (9-а *Міжамериканська конференція*) відбувалась 30.03–2.05.1948 в Боготі (Колумбія) за участю представників 21 країни. Головними результатами конференції є припинення існування *Панамериканського союзу* і створення *Організації американських держав (ОАД)*. **Б. к.** фактично створила засади нової системи міждерж. відносин у Зах. півкулі: були прийняті Статут ОАД, Американська декларація прав та обов'язків людини, Боготський пакт про мирне вирішення суперечок, Боготська екон. угода та низка інших док-тів. Статут визначив головними завданнями ОАД зміцнення миру й безпеки, запобігання конфліктам у відносинах між країнами-учасницями та мирне врегулювання суперечок, спільні дії в разі агресії проти членів ОАД тощо. Орг-ція базувалась на принципах дотримання *міжнародного права*, поваги *суверенітету* й незалежності. Лат.-амер. д-вам вдалось, попри протидію США, домогтись включення в Статут ряду важливих положень, зокрема про юрид. рівність членів ОАД. Боготський пакт про мирне вирішення суперечок передбачав, що перш ніж виносити спірні питання на розгляд *Ради Безпеки ООН*, держави-члени ОАД мають використати всі наявні засоби врегулювання на регіональному рівні. Це положення відповідало позиції США, які т. ч. уникали можливого вето постійних членів РБ ООН у вирішенні амер. питань. Вперше в міжнар. практиці в Боготський пакт була включена стаття про визнання обов'язковою юрисдикції *Міжнародного Суду ООН* в разі виникнення суперечок юрид. характеру між д-вами. Лат.-амер. країни покладали великі надії на Боготську екон. угоду, яка була покликана вирішити проблему екон. розвитку та сприяти розвитку екон. відносин зі США на засадах співробітництва. В угоді були закріплені положення про шляхи зменшення залежності лат.-амер. д-в від продажу сировини. Проте угода не була ратифікована через кардинальні розбіжності в підходах до вирішення екон. проблем регіону, що існували між США і лат.-амер. країнами.

Н. М. Весела

Бож (? — 375) — вождь племінного союзу антів. Готський історик Іордан повідомляє у своєму творі «Про походження і діяння гетів» (550), що 375 король остроготів Вінітарій увійшов із військом у межі антів й у першій битві був ними переможений, та надалі став діяти рішучіше і «розіп'яв короля їхнього Божа з синами його і з 70 старійшинами для настрахання, щоб трупи розіп'ятих подвоїли страх підкорених». Ця розповідь свідчить про те, що анти, противники Вінітарія, були численними і сильними.

М. Ф. Котляр

Божко Олександр Іванович (25.02.1946, с. Нові Безрадичі Обухівського р-ну Київської обл., УРСР) — укр. літературний критик, перекладач, *дипломат*. Закінчив філол. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1973), стажувався в Єреванському ун-ті (1973–75), навчався в аспірантурі Ін-ту літератури АН Вірменії. 1976–79 — співробітник газети «Літературна Україна»; 1979–90 — співробітник журналу «Всесвіт»; 1990–93 — відповідальний секр. Київ. орг-ції Спілки письменників України; 1993–96 — радник відділу двосторонніх відносин із країнами СНД і Грузією 1-го територ. управління, нач. Управління країн СНД МЗС України. У липні 1996 — грудні 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Вірменія. В грудні 2001–грудні 2004 — нач. Управління країн СНД МЗС України; 31.12.2004–21.06.2005 — Надзвичайний та Повноважний Посол України в Киргизькій Республіці; 21.06.2005–2009 — Надзвичайний та Повноважний Посол України в Республіці Вірменія. Член Спілки письменників України (1985), автор понад 70 культурологічних і літературознавчих статей, перекладів з вірменської, зокрема книг В. Вартаняна, З. Халаф'яна, Г. Матевосяна, К. Симоняна та ін.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Бойко Віталій Федорович (30.09.1937, с. Крапивна Ніжинського району Чернігівської області, Українська РСР) — укр. юрист, держ. діяч і *дипломат*; закінчив Харківський юридичний інститут (1963). 1964–73 працював народним суддею, головою Амуро-Ніжньодніпровського районного народного суду м. Дніпропетровська; 1973–76 — заступник голови Дніпропетровського обласного суду; 1976–85 — голова Донецького обласного суду. 1986–90 — перший заступник Міністра юстиції УРСР; серпень 1990 — квітень 1992 — Міністр юстиції України; з квітня 1992 — завідувач відділом національної безпеки, оборони, правопорядку і надзвичайних ситуацій Кабінету Міністрів України, виконував обов'язки голови ЦВК по виборах депутатів ВР України (1988–92). У 1992–94 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Республіці Молдова. В грудні 1994 обраний Головою Верховного Суду України й очолював його до виходу у відставку 24 жовтня 2002 р. 1997–2000 — заступник голови Координаційної ради з питань судово-правової реформи при Президентові України; один з організаторів Спілки юристів України, заслужений юрист України (1997). Нагороджений Почесною грамотою Президії ВР УРСР, орденом князя Ярослава Мудрого V ст. Автор близько 30 публікацій з питань становлення та розвитку в Україні судової влади: «Актуальні проблеми судової реформи» — К.,1996; «Інститут справедливості» — К.,1996; «Нова конституція і судова влада» — К.,1997 та ін.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Бойкот економічний (з англ. boycott, від імені англ. керуючого Ч. К. Бойкота, стосовно якого вперше в 1880 ірландськими орендарями був застосований такий захід): 1) форма політ. й екон. б-би, що припускає повне чи часткове припинення відносин з окремою особою, орг-цією, підприємством (напр., відмова найматись на роботу, купувати продукцію певного підприємства); 2) у *міжнародних відносинах*, за *Статутом ООН*, — один із примусових заходів (без застосування *збройних сил*) для підтримання миру. Полягає у відмові *держави* підтримувати відносини з якою-небудь д-вою чи групою д-в.

В. І. Серажим

Бокасса (Bokassa) Жан Бедель (22.02.1921, Бобангуї, провінція Убангі-Шарі Французької Екваторіальної Африки — 3.11.1996, Бангі, ЦАР) — центр.-африк. держ. і військ. діяч. Закінчив середню школу в Браззавілі й офіцерську школу у Франції (1949). Учасник *Другої світової війни* та *Індокитайської війни 1946–54*, капітан. 1960–64 — голова військ. кабінету при канцелярії Президента ЦАР, потім — нач. ген. штабу збройних сил. Унаслідок військ. перевороту 1.01.1966 — Президент ЦАР (з 1972 — довічний), водночас — голова і ген. секр. правлячої партії Рух соц. еволюції Чорної Африки. 1974 присвоїв собі звання маршала. 4.12.1976 проголосив себе імператором. Внутр. політика, попри декларуване будівництво «африканського» (чи «тропікалізованого») соціалізму, була спрямована на досягнення абс. особистої влади й придушення будь-яких проявів громад.-політ. діяльності. На міжнар. арені спершу орієнтувався на Москву, 4 рази відвідав СРСР з офіц. і робочими візитами, але, не отримавши очікуваної матеріал.-фінанс. допомоги, поновив тісні зв'язки з Францією. У сер. 1970-х зблизився з М. *Каддафі* (навіть прийняв іслам і змінив ім'я на Салах Єддін Ахмед). Остання обставина й масові антиурядові виступи призвели до збройного втручання Франції 20.09.1979 і повалення диктаторського режиму. Водночас Париж надав політ. притулок екс-імператору, який 1980 заочно засуджений до смертної кари в ЦАР. 1986 таємно повернувся на батьківщину для орг-ції держ. перевороту. Був заарештований і вдруге засуджений до смертної кари, заміненої довічною каторгою. 1993 амністований.

В. І. Головченко

Болгарська криза 1885–87 — дипломатична суперечка між *великими державами* з питання про територіальні межі Болгарії та наслідування болгарського престолу після зречення Олександра I Баттенберга. Криза була спричинена невирішеністю проблеми під час *Берлінського конгресу 1878*. Частина історичних болгарських земель — Східна Румелія — залишилась у складі *Османської імперії* за межами автономного Болгарського князівства. Територіальне *статус-кво* було підтримане Австро-Угорщиною, за об'єднання болгарських земель виступала Росія. У 1885 розпочалося народне повстання у Східній Румелії, внаслідок якого 8.09.1885 було проголошено воз'єднання цих земель із Болгарією в єдину державу. Росія виступила за проведення міжнародної конференції з територіального питання та закликала Османську імперію не вдаватися до його вирішення за допомогою збройної сили. Позицію Росії в цілому розділяли Франція та Велика Британії. Натомість Австро-Угорщина та Німеччина підтримали Туреччину в її прагненні відновити контроль над Східною Румелією. Щоб запобігти створенню потужної об'єднаної Болгарії, Австро-Угорщина переконала Сербію розпочати війну проти Болгарії, але після болгарської перемоги позиції Болгарії лише посилилися (див.: *Бухарестський мирний договір 1886*). 21.08.1886 в результаті заколоту військових (переважно проросійськи налаштованих) великий князь Олександр I Баттенберг (який тримався проавстрійських позицій) підписав зречення та покинув Болгарію. Але новий заколот привів до влади проавстрійський уряд, який закликав Олександра I повернутися на престол. Під тиском Росії останній відмовився від пропозиції та підтвердив своє зречення. Питання про наслідування престолу опинилося в руках болгарського уряду, який відверто орієнтувався на Австро-Угорщину, що визначило конфлікт між ним та Російською імперією. Плани окупації Болгарії, які розглядав російський імператор *Олександр III* у зв'язку із проавстрійським курсом болгарського уряду, зустріли жорсткий спротив з боку Австро-Угорщини, Великої Британії та Італії: ці великі держави категорично заперечували одноосібне втручання Росії в болгарські справи. Відтак питання про наслідування остаточно перейшло в дипломатичну площину. У 1886 Великі народні збори Болгарії проголосили новим великим князем Вольдемара, сина данського короля Крістіана IX. Але Росія виступила проти цієї кандидатури, внаслідок чого данський король від імені сина відмовився від корони. Після тривалих консультацій в європейських столицях болгарський уряд прийняв запропоновану Австро-Угорщиною кандидатуру Фердінанда Саксен-Кобург-Готського (Великі народні збори Болгарії підтримали його кандидатуру 25.06.1887). В серпні 1887 він вступив на престол, не очікуючи на ухвалення свого обрання великими державами. Попри заперечення Росії, нового великого князі підтримали Австро-Угорщина та Німеччина за мовчазної згоди Великої Британії. Дипломатична поразка Росії в Болгарській кризі закріпила Болгарію в орбіті австрійсько-німецького впливу й посилила розкол у відносинах Росії та Німеччини.

М. С. Каменецький

Болгарсько-візантійські договори 716, 815 — *договори мирні*, укладені впродовж *війн*, які вели між собою Болгарська держава та Візантійська *імперія*. Саме створення Першого Болгарського царства, що об'єднало тюркомовних болгар та південних слов'ян, було викликано потребою захисту від Візантійської імперії. Вже у 681 внаслідок військової поразки Візантія змушена була формально визнати Болгарію. У 705 візантійський імператор Юстиніан II, якого внаслідок заколоту було скинуто з трону, звернувся по допомогу до болгар. Але невдовзі після того як болгарська армія повернула йому престол, Юстиніан II розпочав війну із Болгарією. Хоча самого Юстиніана було вбито невдовзі після поразки у битві при Анхіало (708), війна між двома імперіями тривала до 716. За мирним договором 716 Візантія визнавала *кордони держави* Болгарії та зобов'язувалась сплачувати Болгарії щорічну данину. Болгарія віддавала Візантії усіх втікачів, які підтримували Юстиніана II. Договір зберігав чинність до 756, коли через суперечку щодо розміру візантійської данини розпочалася тривала війна між двома державами. Попри деякі локальні успіхи, в цілому війна складалася вкрай невдало для Візантії. У 815 у Константинополі було підписано новий мирний договір на тридцятирічний термін. Він визначав кордони між двома державами: від Дебелта на чорноморському узбережжі до річки Тунджа (для охорони кордону на цій ділянці болгарами було споруджено Еркесійський вал), потім до річки Маріца й далі до Східних Родопів; сторони також домовилися про обмін *військовополоненими*.

В. Б. Дальський

Болгарсько-сербський союз 1912 — політ. і воєнний союз Сербії і Болгарії, оформлений договором про дружбу і союз 13.03.1912, військ. конвенцією 12.05.1912 та двома угодами між ген. штабами *держав*; став основою Балканського союзу, до якого увійшли Сербія, Болгарія, Греція, Чорногорія. Сербсько-болг. союз був укладений за сприяння Росії та інших д-в *Антанти*. Його головною метою було звільнення з-під тур. панування тих балканських територій, які ще залишилися у складі *Османської імперії*. Зближення балканських країн було прискорено *італійсько-турецькою війною 1911–12*, яка послабила Стамбул. За умовами союзного дог-ру Болгарія і Сербія взаємно гарантували держ. незалежність і цілісність територій, а також зобов'язувалися допомагати одна одній усіма силами в разі нападу на одну з них, або якщо будь-яка *велика держава* спробує захопити тур. балканські території. Таємний додаток до дог-ру визначав умови спільного виступу проти Туреччини і розподілу результатів майбутньої війни, зокрема територій в Македонії. Сербія і Болгарія могли виступити проти Туреччини в разі внутр. політ. заворушень в останній, що могло загрожувати нац. інтересам сторін або збереженню статус-кво на Балканському піво-ві. Згідно з військ. конвенцією в разі війни проти Туреччини чи Австро-Угорщини Сербія мала виставити від 100 тис. до 150 тис., а Болгарія — 200 тис. військових. Протистояння **Б.-с. с.** і Туреччини спричинило *війну* між ними (див.: *Балканські війни 1912–13*).

Б. М. Гончар

Болгарсько-югославський пакт 1937 укладено 24.01.1937 у Белграді в ході дип. б-би за вплив на Балканах. У ньому зазначалось, що між Болгарією та Югославією «будуть існувати непорушний мир і щира та вічна дружба». Пакт містив відмову болг. сторони від територ. претензій до Югославії, а також гарантію *нейтралітету* першої у випадку італ.-югославського конфлікту. Для Болгарії пакт мав істотне значення як свідчення розриву кільця вороже налаштованих країн *Антанти балканської* та можливість перегляду інших її кордонів, визначених *Нейїським мирним договором 1919*. Укладанню пакту також активно сприяла нім. *дипломатія*, зацікавлена у відході Югославії від Антанти балканської й послабленні впливу Франції на Белград. Пакт фактично припинив своє існування після вступу Болгарії в *Другу світову війну* в квітні 1941 на боці нацистської Німеччини.

О. А. Волошин

Болеслав I Хоробрий (Bolesław I Chrobry) (967, Познань, Велика Польща — 17.06.1025, Краків, Мала Польща) — польський князь (992–1025) і король (1025), чеський князь (1003–04) із династії П'ястів; старший син князя Мешка I (бл. 935–25.05.992) від першого шлюбу з Дубравкою — донькою чеського князя Болеслава I Строгого (бл. 910/915–967/972). В спілці з імператором *Священної Римської імперії* Оттоном III (980–23.11.1002) і великим князем київським *Володимиром Святославичем* об'єднав поділену по смерті батька країну й остаточно долучив Малу Польщу з м. Краків до Польської держави; в 1000 під час візиту Оттона III до Гнезно отримав титул «брата й партнера імперії», а також добився організації самостійної архієпископської кафедри, куди переніс мощі папського місіонера — мученика Адальберта; з того часу Польща увійшла в тісні зносини з Папою і запровадила богослужіння латинською мовою. Після передчасної смерті Оттона III у війнах проти імперії тимчасово приєднав до Польщі Сілезію, Чехію, Моравію, Словаччину й землі лужицьких сербів (див.: *Договори між Священною Римською імперією та Польським князівством 1002–33*), а з підписанням у 1018 Вічного миру між Польщею й Священною Римською імперією підтримав свого зятя Святополка Ярополчича в боротьбі за Київ проти його брата — князя *Ярослава Мудрого*. Розбивши останнього на р. Західний Буг, 14.08.1018 війська **Б.** окупували Київ; результатом цього походу стало й тимчасове приєднання до Польщі частини Західної Волині — «Червенських градів». Але кияни, обурені грабунками його дружини, почали бити поляків, і **Б.** невдовзі мав залишити Русь; проте нетривале перебування поляків у столиці Русі дало підстави

для появи в польській суспільній думці уявлення про відвічну підвладність Південної (історичної Малої) Русі Польщі; початок цій традиції, що була вправно використана офіційним Краковом при підготовці *Люблінської унії 1569*, поклав Галл Анонім — автор найдавнішої польської хроніки латинською мовою, що охоплювала історію країни до 1113; у ній він барвисто описав як **Б.** начебто січе своїм мечем Золоті ворота (насправді збудовані майже через два десятиліття), а пощерблений від ударів меч (так званий «Щербець») ніби-то згодом став коронаційним мечем польських королів. На ділі ж справжній польський коронаційний меч з XIV ст., який зберігається в Ермітажі (Петербург), щербини не має, а меч-«щербець», що зберігається у краківському Вавельському музеї, було виготовлено не раніше другої половини XII ст.; Польща втримувала за собою «Червенські гради» та Галичину до 1030-х. 18.04.1025 **Б.** був коронований польськими єпископами першим королем Польщі.

В. М. Матвієнко

Болеслав II Сміливий (Bolesław II Śmiały) (бл. 1042, м. Краків, Мала Польща — 2.04.1081, Угорщина) — польський князь (1058–76) і третій польський король (1076–79) з династії П'ястів; був сином князя Казимира I Відновителя (1016–58) й Марії-Добронеги (бл. 1011–87), дочки *Володимира Святославича*. Відновив завойовницьку політику в дусі свого прадіда — *Болеслава I Хороброго*; неодноразово втручався у внутрішні справи сусідніх держав: в Угорщині надавав військову допомогу герцогу Белі проти короля Андраша I в 1057, а в 1074 допоміг Гейзі I повалити з престолу короля Шаламона; спираючись на союз із Угорщиною й Руссю, в 1061 втрутився в міжусобні війни в Чехії, але зазнав невдачі; після вигнання в 1068 з Києва великого князя Ізяслава Ярославича (1024–78), союзника Польщі, **Б.** у квітні-травні 1069 здійснив похід на Київ і жорстоко розправився з супротивниками князя. Зміцненню міжнародного престижу Польської держави сприяло також вдале втручання **Б.** в боротьбу за інвеституру між імператором *Священної Римської імперії* Генріхом IV і папою Римським Григорієм VII на боці останнього: у 1072 він відмовився виплачувати данину імператору й проголосив незалежність Польщі, а в 1074 визнав Польську державу леном папського престолу; як наслідок у 1075 до Польщі прибув папський посланник, щоб остаточно закріпити права Гнезненського архієпископства, а в 1076 **Б.** був коронований. Т. ч. **Б.** вдалося вирішити два найважливіші завдання, що стояли перед Польською державою з часів смути 1030-х: відновити незалежність країни й повернути польському монарху королівський титул. Проте до кін. 1070-х загострилися внутрішні й зовнішні проблеми Польської держави: спроби **Б.** повернути до її складу Західне Помор'я повністю провалилися; в 1077, на прохання Папи Римського, **Б.** зробив другий похід на Київ, Ізяслав знов став київським князем, проте як тільки поляки повернулися додому, брати Ізяслава знову виступили проти нього, і князь загинув у битві. Основну проблему, проте, представляло посилення незалежності крупної польської аристократії, яку підтримували Чехія і Священна Римська імперія; після страти звинуваченого **Б.** в зраді єпископа краківського Станіслава в країні почався заколот магнатів. На чолі повстання став молодший брат короля — князь Владислав Герман (1043–1102); у 1079 **Б.** був повалений з трону і вигнаний з Польщі, помер у вигнанні в Угорщині через два роки, а престол зайняв його бунтівний брат.

В. І. Головченко, В. М. Матвієнко

Болеслав III Кривоустий (Bolesław III Krzywousty) (20.08.1086, м. Краків, Мала Польща — 28.10.1138, м. Сохачев, нині — Мазовецького воєводства, Польща) — польський князь (1102–38), другий син князя Владислава I Германа (1043–1102) і Юдіти Чеської (1056/1058–1086) — дочки чеського короля Братислава II (1035–92). Після смерті батька отримав у володіння Сілезію, Малу Польщу і Любуські землі; вів вперту боротьбу зі своїм братом Збігнєвом (1070–1112), який успадкував Мазовію і Велику Польщу, та його союзником імператором *Священної Римської імперії* Генріхом V; **Б.** вигнав брата у 1107, але в 1109 військо Генріха V напало на Сілезію, проте **Б.** переміг імператора в битві на Собачому Полі; після повернення до Польщі Збігнєва будо осліплено і він незабаром помер. Т. ч., було тимчасово відновлено політичну єдність Польщі: в 1116 приєднано Східне Помор'я, в 1123 — Західне й частково землі лютичів. Був прихильником розвитку союзницьких відносин із Київською Руссю; в 1103 встановив тісні зв'язки з великим князем київським Святополком Ізяславичем; руські дружини допомагали **Б.** в боротьбі з його братом Збігнєвом, а в 1109 прийшли на виручку під час війни з імператором Генріхом V; за правління **Б.** в Польщі перебував *Володимир Мономах*. В 1138 видав статут (т. зв. статут Болеслава III), за яким територія Польщі була поділена на уділи між його синами, що поклало початок періоду роздробленості Польської держави. Болеслав був одружений зі Збиславою Київською, дочкою Святополка Ізяславича, в 1103; їхній син став майбутнім князем-принцепсом Польщі Владиславом II Вигнанцем (1105–59).

В. М. Матвієнко

Боліваріанська альтернатива для Америки (АЛБА) — субрегіональне інтеграційне угруповання, створене у 2004 за ініціативою президента Венесуели У. *Чавеса* на противагу *Панамериканській зоні вільної торгівлі*, яку патронували США. В основу функціонування АЛБА було покладено ідею історичної єдності народів Латинської Америки і Карибського регіону, яку обстоював С. *Болівар-і-Понте*. Інтеграційний процес засновувався на принципах соціального добробуту, обміну товарами та взаємної економічної допомоги. 14.12.2004 президент Венесуели У. Чавес та Голова Державної ради Куби Ф. *Кастро* в м. Гавана (Куба), підписали Договір про створення АЛБА. Протягом 2006–09 до АЛБА приєдналися Болівія, Нікарагуа, Гондурас, Антигуа і Барбуда, Домініка, Сент-Вінсент і Гренадіни, Еквадор. Таким чином, це угруповання було сформоване країнами з соціалістичними та соціал-демократичними урядами на основі ідеологічної єдності. З метою фінансування спільних проектів країн-членів, у 2008 був створений Банк АЛБА. Цього ж року було досягнуто домовленості про запровадження спільної валюти — сукре — яка з 2010 використовується для здійснення електронних розрахунків. Країни створили спільні підприємства, які, на противагу *транснаціональним корпораціям*, називаються гран-національними, в галузі рибальства, транспорту, телекомунікацій, сільського господарства, в гірничодобувній промисловості. В рамках АЛБА було започатковано низку програм співпраці в енергетичній, соціальній сфері, сфері освіти, культури і спорту. Більшість країн-членів користується перевагами інструменту Петрокарібе, який передбачає преференційні умови розрахунку за венесуельську нафту. За підтримки Куби та Венесуели було реалізовано програми з надання медичної допомоги, ліквідації неписьменності, обміну студентами. 24.06.2009 за пропозицією У. Чавеса угруповання було перейменоване на *Боліваріанський альянс для народів нашої Америки*.

Н. М. Весела

Боліваріанський альянс для народів нашої Америки (АЛБА) — субрегіональне інтеграційне угруповання у складі Антигуа і Барбуди, Болівії, Венесуели, Гондурасу, Домініки, Еквадору, Куби, Нікарагуа, Сент-Вінсенту і Гренадін, що виникло у 2009 на основі *Боліваріанської альтернативи для Латинської Америки*. Після державного перевороту 28.06.2009 новий уряд Гондурасу відмовився від членства в угрупованні у 2010. Статус *спостерігача* в АЛБА отримали Гаїті, Іран, Канада і Сирія, спеціально запрошених гостей — Сент-Люсія і Суринам. Угруповання об'єднує країни з населенням близько 70 млн чол. та сукупним ВВП близько 500 млрд дол. З 2010 країни АЛБА стали використовувати у взаємних розрахунках віртуальну валюту сукре. У 2012 на черговому Саміті країн АЛБА було задекларовано створення спільного економічного простору ЕкоАЛБА. Обсяги взаємної торгівлі країн АЛБА, хоча й зросли за роки існування угруповання, залишаються на достатньо низькому рівні. Незаперечним лідером АЛБА є Венесуела, оскільки економічне підґрунтя функціонування АЛБА складають її нафтові ресурси та прибуток від їх експорту. Держави-члени Боліваріанського альянсу відстоюють право Куби на повноправну участь у роботі усіх інструментів співпраці латиноамериканських і карибських країн, зокрема, *Нарад глав держав та урядів американських держав*. Структура головних органів АЛБА включає Раду президентів, Політичну раду міністрів, Економічну раду міністрів, Соціальну раду міністрів, Раду соціальних рухів, Політичну комісію, робочі групи, Постійний координаційний орган (виконавчий секретаріат). З 2011 розвиток АЛБА загальмувався, що пов'язують з хворобою президента Венесуели У. Чавеса.

Н. М. Весела

Болівар-і-Понте (Bolivar y Ponte) Симон Хосе Антоніо (24.07.1783, Каракас, генерал-капітанство Венесуела — 17.12.1830, Санта-Марта, Республіка Нова-Ґранада) — латиноамериканський військовий і державний діяч, народився в родині креольського аристократа, отримав домашню освіту, юність (1799–1806) провів у охопленій революційними рухами Франції й Південній Європі, де перейнявся демократично-республіканськими ідеями, 15.08.1805 на римській горі Монте-Сакро поклявся присвятити життя справі визволення батьківщини від іспанського колоніального гноблення. По поверненні до Венесуели взяв активну участь у поваленні іспанського панування в квітні 1810 й проголошенні 05.07.1811 незалежної республіки; після її розгрому продовжив боротьбу в сусідній Новій Гранаді (сучас. Колумбія), організував визвольний похід, що увінчався створенням 06.08.1813 2-ї Венесуельської республіки, від муніципалітету Каракаса отримав почесне звання «Визволителя». Після тимчасової поразки від переважаючих сил іспанської армії 1814 емігрував до Нової Гранади й пізніше на Ямайку, де 6.09.1815 оприлюднив програмного листа з викладом причин невдач і цілей визвольної боротьби (повний розрив державних зв'язків з Іспанією, заснування нових незалежних республік у Латинській Америці та їхнє об'єднання в могутню державу) й закликом про допомогу до США, Великої Британії й Франції. Усвідомивши потребу скасування рабства й вирішення соціальних проблем, зокрема, наділення землею солдатів визвольної армії, переконав президента Гаїті О. Петіона підтримати патріотів і поновив успішні бойові дії на півночі Венесуели; 17.02.1819 призначений Ангостурським національним конгресом тимчасовим президентом Венесуели (з грудня — республіки Велика Колумбія в складі Венесуели, Колумбії й згодом Еквадору) та головнокомандувачем Визвольної армії, в червні 1821 завершив звільнення Венесуели, в липні 1822 — Еквадору; після переговорів 26–27.07.1822 в Гуаякілі з командувачем Андською армією Х. Сан-Мартіном, що завершилися виїздом останнього до Європи, монополізував керівництво Визвольною війною. 1823 здійснив похід у Перу, в лютому 1824 став диктатором країни й до кінця року звільнив її від військ колонізаторів, фактично поклавши край іспанському пануванню в Південній Америці; 1825 очолив створену у Верхньому Перу республіку Болівія (названа на честь **Б.**), 1826 розробив для неї республікансько-демократичну конституцію, що стала зразком для інших південноамериканських держав. Прагнучи сформувати «Священний Союз народів» на противагу *Священному союзу* монархів, ініціював скликання *Панамського конгресу 1826* за участю Великої Колумбії, Перу, Мексики й Федерації Центральної Америки, але не добився реалізації своїх конфедералістських планів. Сепаратистські виступи призвели до повалення влади **Б.** в Перу і Болівії та виходу зі складу Великої Колумбії Венесуели і Еквадору; не бажаючи ставати на шлях бонапартизму, в січні 1830 подав у відставку й невдовзі остаточно відмовився від державної діяльності, помер від хвороби на шляху до еміграції в Європу.

Літ.: Jurado Toro B. Bolívar el polifacético / Ed. Digecafa. — Caracas, 1994; Boyd B. Bolívar, Liberator of a continent, An historical novel. — Sterling, Virginia, 1999; Lynch J. Simon Bolivar. A Life. — Verlag: Yale University Press, 2006; Лаврецкий И. Боливар. — М.: Молодая гвардия, 1966; Гусев В. И. Горизонты свободы: Повесть о Симоне Боливаре. — М.: Политиздат, 1980; Харви Р. Освободители: Пер. с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ОАО «Люкс», 2004.

В. І. Головченко

Бомбоко (Bomboko) Лукумба (до 1971 — Жюстен Марі) (1928) — конголезький (заїрський) держ. і політ. діяч, *дипломат.* У 1960–63 і 1965–69 — мін. зак. справ Конго (Леопольдвіль), з 1966 — Конго (Кіншаса), з 1971 — Заїру. Брав активну участь у виробленні бельгійсько-конголезьких угод (20.01–20.02.1960) щодо проголошення незалежності колишнього Бельгійського Конго як єдиної *держави* з наданням широкої *автономії* провінціям. У 1963–65 — мін. юстиції, 1967–69 — мін. зовн. торгівлі, 1969–70 — посол Конго (Кіншаса) у США. З 1977 — чл. політбюро правлячої та єдиної партії Народний рух революції (НРР), з 1980 — чл. ЦК НРР. У 1981 — заст. першого держ. комісара, держ. комісар закорд. справ і міжнар. співпраці Заїру, потім — у відставці.

В. І. Головченко

Бонне (Bonnet) Жорж Етьєн (23.07.1889, м. Бассіяк, нині — департамент Дордонь, Французька Республіка — 18.06.1973, Париж, Французька Республіка) — франц. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат.* З 1925 — на різних міністерських посадах: міністр фінансів (1925, 1933–34), соц. забезпечення (1926), торгівлі й промисловості (1930), пошт (1930–31), громад. робіт (1932–33), торгівлі (1935–36). 1936–37 — посол Франції у США. 1937 — міністр фінансів і нац. економіки, 1938 — держ. міністр, пізніше — мін. зак. справ, 1939–40 — юстиції. Очолював делегацію Франції на Лондонській екон. конференції 1933–34. Один із найбільших прибічників політики умиротворення держав-агресорів. З його ім'ям пов'язані: відмова від допомоги респ. урядові Іспанії; систематичний тиск на Чехословаччину, аби схилити її уряд без б-би віддати Судетську область нацистській Німеччині, що було реалізовано з укладенням *Мюнхенської угоди 1938;* згода з окупацією Німеччиною решти чеської території; зволікання переговорів із СРСР (1939). У 1941 — чл. Національної ради та маріонеткового *Віші уряду.* 1956–68 — депутат Національних зборів. У наступні роки відійшов від активної політ. діяльності.

Р. А. Кривонос

Боннський договір 921 — *договір міжнародний двосторонній,* підписаний 7.11.921 між королем Франції Карлом III і королем Німеччини Генріхом I на борту корабля посередині Рейну, недалеко від Бонна. Річка позначала *кордони держав,* слугуючи нейтральною територією, а договір підтвердив легітимність обрання Генріха I німецькими принцами й владу Карла III над Лотарингією внаслідок рішення її принців. У договорі Генріх I називався rex Francorum orientalium (Король Східних Франків), а Карл III — rex Francorum occidentalium (Король Західних Франків) на визнання вчиненого ним поділу колишньої Римської імперії франків. Першими документ підписали Карл III, його єпископи і графи, оскільки він був королем довший час і належав до роду Каролінгів. Договір не діяв, оскільки на початку 923 Генріх I уклав пакт про дружбу з узурпатором Робертом I проти Карла III. Останній направив легата до Генріха I, намагаючись зберегти умови Боннського договору й віддалити німецького правителя від Роберта. В червні 923 Карл III був захоплений під час битви і втратив своє королівство; до 925 Генріх I анексував Лотарингію.

С. О. Божко

Боннський договір («Загальний договір») підписаний 26.05.1952 між США, Великою Британією, Францією з однієї сторони та ФРН — з іншої. Декларував формальне скасування окуп. режиму у ФРН, надання їй *суверенітету* у внутр. та зовн. справах. Водночас США, Велика Британія та Франція зберігали за собою особливі права та обов'язки щодо статусу Берліна та питань можливого возз'єднання Німеччини, а також право розміщувати на території Зах. Німеччини свої війська, які могли б бути введені на територію ФРН без згоди останньої в разі нападу або виникнення загрози нападу на неї. Задля гарантування безпеки своїх збройних сил на зах.-нім. території США, Велика Британія та Франція залишали за собою право «протидіяти серйозним зазіханням на громадську безпеку і прядок». Одночасно з **Б. д.** було укладено ще кілька спеціалізованих угод, які регулювали прав. статус інозем. збройних сил на зах.-нім. території, а також деякі фінанс. питання. **Б. д.** із змінами та доповненнями увійшов до Паризьких угод (1954) про *Західноєвропейський союз,* за якими ФРН було включено до складу *НАТО.* Згідно з «17-м законом про доповнення конституції ФРН» (від 27.06.1968), США, Велика Британія та Франція формально втратили визначені в **Б. д.** «надзвичайні права» щодо ФРН.

І. О. Мінгазутдінов

Борг-Хансен Мікаель (Borg Hansen Mikael) (1951, Брюссель, Королівство Бельгія) — данський *дипломат.* У 1982 закінчив Копенгагенський університет за фахом історія та російська мова; 1984–85 — секретар Делегації на конференції, присвяченій заходам зміцнення безпеки і довіри та роззброєнню в Європі , що проводилась у Стокгольмі; 1985–89 — 1-й секретар Посольства Данії у Москві (СРСР). У 1989–90 — співробітник МЗС Данії у Копенгагені; в 1990–92 — співробітник Міністерства Оборони Данії в Копенгагені; в 1992–96 — радник з політичних питань Посольства Данії у Вашингтоні (США). У 1996 — заступник директора Департаменту МЗС Данії з питань політики в сфері безпеки; в 1996–2001 — Представник Данії у Спеціальній групі високого рівня з питань контролю над звичайними озброєннями (HLTF) при *НАТО*; в 2001–05 — старший радник з

питань *зовнішньої політики*, офіс Прем'єр-міністра Данії; в 2005–09 — міністр-радник, Заступник Голови місії, Посольство Королівства Данії в Лондоні (Велика Британія). З 1.09.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Данії в Україні, за сумісництвом в Грузії та Вірменії.

А. П. Сапсай

Борисов Бойко (13.06.1959, м. Банкя, Міська область Софії, Народна Республіка Болгарія) — болгарський громадсько-політичний і державний діяч, 49-й Голова Ради Міністрів Болгарії (2009–13); народився в родині співробітника Міністерства внутрішніх справ і шкільної вчительки; в 1977 намагався вступити на факультет державної безпеки Вищої спеціальної школи МВС, але через те, що його прадід був розстріляний комуністичними повстанцями в 1944, **Б.** був змушений піти на факультет пожежної безпеки (закінчив 1982). У 1982–90 служив у МВС, в протипожежній охороні: командир взводу, потім — роти; пізніше був викладачем у Вищому інституті офіцерської підготовки Міністерства внутрішніх справ у Софії, тренером з карате. У 1991 заснував приватне охоронне підприємство «Іпон-1», яке придбало впливову і відому клієнтуру, зокрема, займалося безпекою колишнього керівника комуністичної Болгарії Т. Живкова і колишнього царя *Симеона II*; у 2004 отримав звання генерал-лейтенанта. У 2001–05 — генеральний секретар МВС в уряді Симеона II; у 2005 почалася власне політична кар'єра **Б.**, що увійшов до виборчого списку партії Національний рух «Симеон Другий» і був обраний до парламенту країни; однак, вважав за краще відмовитися від мандата і залишитися на своїй посаді в МВС. 5.07.2009 на чергових парламентських виборах очолювана ним партія «Громадяни за європейський розвиток Болгарії» («ГЄРБ») отримала більшість місць, а **Б.** сформував однопартійний кабінет міністрів, склад якого було затверджено Національними зборами 27.07.2009. Діяльність **Б.** на посаді прем'єр-міністра (до 12.03.2013) позначена стримано-негативним ставленням до Росії, зокрема, відразу ж після приходу до влади прем'єр заявив про початок перевірки угод попереднього уряду з Російською Федерацією в енергетичному секторі, а також висловив готовність Болгарії брати участь у проекті АЕС Белене на румунському кордоні й міжнародному газотранспортному проекті «Південний потік», але тільки за наявності взаємовигідних умов, яких тоді не було (щоправда, 15.11.2012 російський «Газпром» і Болгарія нарешті підписали остаточне інвестиційне рішення щодо болгарської ділянки газопроводу). Уряд **Б.** також ухвалив меморандум про порозуміння стосовно будівництва відгалуження Греція—Болгарія від трубопроводу Туреччина—Греція—Італія, що призначений для збільшення експорту природного газу з Азербайджану до *Європейського Союзу*. В ході візиту до Анкари 13.07.2009 **Б.** разом з представниками Австрії, Румунії, Туреччини й Угорщини підписав протоколи про будівництво газопроводу «Набукко» в обхід Росії, на противагу проекту «Південний потік».

В. В. Копійка

Боровик Сергій Миколайович (28.03.1954) — український *дипломат*, володіє англійською та французькою мовами. У 1977 закінчив Київський державний університет ім. Т. Шевченка, факультет міжнародних відносин і міжнародного права, за фахом — спеціаліст з міжнародних відносин, референт-перекладач англійської мови. В 1977–83 — *аташе*, 3-й секретар, 2-й секретар, 1-й секретар протокольного відділу МЗС Української РСР; 1983–87 — 1-й секретар секретаріату Комісії УРСР в справах *ЮНЕСКО* МЗС УРСР; 1987–91 — 1-й секретар Постійного представництва УРСР при ЮНЕСКО, м. Париж. У 1991–92 — 1-й секретар відділу культурного і гуманітарного співробітництва МЗС України; 1992–95 — помічник міністра, радник, головний радник МЗС України; 1995–97 — *Генеральний консул* Генерального консульства України в Торонто (Канада); 1997–99 — радник Посольства України в Канаді. В 2000–01 — заступник начальника управління, виконуючий обов'язки начальника Управління міжнародних організацій МЗС України; 2001–04 — Генеральний інспектор Управління Генеральної інспекції МЗС України. З 13.10.2004 по 15.08.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Алжирській Народно-Демократичній Республіці; з 16.11.2007 по 15.08.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Малі за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

Боршевич Іон Гаврил (21.03.1929, с. Дунеуель, Королівство Румунія, нині — Молдова) — молдовський *дипломат*. Закінчив учительський ін-т у м. Белці й Кишинівський пед. ін-т, кандидат філос. наук. 1951–61 — вчитель, дир. середньої школи; 1961–63 — викладач кафедри філософії та економіки Кишинівського пед. ін-ту; 1963–66 — аспірант Кишинівського й Моск. ун-тів; 1966–67 — старший викладач кафедри філософії та економіки Кишинівського пед. ін-ту; 1967–75 — ректор пед. ін-ту в м. Белці; 1975–91 — ректор Кишинівського пед. ін-ту, водночас 1990–91 — чл. Президентської ради Республіки Молдова. 1991–93 — гол. держ. радник, дир. кабінету Президента Молдови. 1993–94 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Молдова в Україні.

В. І. Головченко

Борщак Ілько Костянтинович (справжнє ім'я Баршак Ілля Львович) (19.07.1892, колонія Нагортав Березнегуватського посаду Херсонської губернії, Російська імперія — 11.10.1959, Париж, Французька Республіка) — укр. громад.-політ. діяч, *дипломат* та історик. Нар. у родині дир. початкової школи. Навчався на істор.-філол. ф-тах Петербурзького, Київського й Одеського ун-тів. Під час *Першої світової війни* — офіцер рос. армії, чл. Української ради Румунського фронту. За доби Директорії — старшина Республіканської армії. У січні 1919 призначений до складу дип. місії УНР до США. З грудня 1919 — секр. Надзвичайної дип. місії УНР на *Паризьку мирну конференцію 1919–20*. У складі т. зв. Комітету дій протестував проти військ.-політ. союзу УНР і Речі Посполитої та підписання *Варшавського договору між УНР і Річчю Посполитою 1920*. Залишившись у Франції як політ. емігрант, від імені Комітету дій у листопаді 1922 задекларував підтримку УСРР як єдиного гаранта соборності укр. земель. 1923 виступив співзасновником радянофільського Союзу укр. громадян у Франції. 1926–29 видавав щотижневик «Українські вісті», досліджував політ. історію і *зовнішню політику* України XVII — поч. XX ст. Під час *Другої світової війни* двічі заарештовувався окупантами, перебував на нелегальному становищі. З 1949 — дир. Архіву укр. еміграції у Франції й видавець наук. журналу-збірника «Україна» (до 1953), проф. Держ. школи схід. мов у Парижі.

Твори: «Пилип Орлик. Вивід прав України» (1924), «Вольтер і Україна» (1926), «Український мир у Брест-Литовському» (1929), «Григор Орлик — великий мазепинець» (1930), «Мазепа — людина й історичний діяч» (1932), «Наполеон і Україна» (1937), «Україна на мирній конференції» (франц. мовою, 1938), «Карпатська Україна у міжнародній грі» (1938), «Як була зорганізована Мирова Конференція 1919 р.» (1939).

М. С. Дорошко

Боснійська криза 1908–09 — *криза міжнародна*, що виникла внаслідок загострення б-би Австро-Угорщини та Росії на Балканах. Приводом стало проголошення Австро-Угорщиною *анексії* Боснії та Герцеговини (Б. і Г.). Поштовхом для австр. експансії стала молодотурецька рев-ція в *Османській імперії* (липень 1908) і введення там конституційного ладу. Б. і Г. мали направити своїх депутатів у тур. парламент, що суперечило планам Австро-Угорщини, і вона прийняла рішення про анексію слов. територій. На зустрічі мін. зак. справ Австро-Угорщини Еренталя та Росії О. *Ізвольського* в замку Бухлау (Чехія) була досягнута усна таємна угода, за якою Австро-Угорщина не перешкоджатиме встановленню Росією контролю над протоками Босфор і Дарданелли, а та у відповідь погоджувалась на приєднання до *Австро-Угорської імперії* Б. і Г. У той же час О. Ізвольський наполягав на скликанні заг.-європ. конференції для остаточного вирішення балканських проблем, а також на територ. компенсаціях Сербії. Болг. князь Фердінанд Кобургський за домовленістю з Австро-Угорщиною проголосив повну незалежність Болгарії (5.10.1908), а 7.10.1908 Австро-Угорщина в односторонньому порядку оголосила про анексію Б. і Г. Це викликало погіршення австр.-рос. відносин. Уряд Росії офіційно розірвав усну угоду, досягнуту в Бухлау. Туреччина висловила протест, але через внутр. політ. заворушення підписала з Австро-Угорщиною угоду, за якою визнала анексію у вигляді купівлі земель за 2,5 млн ф. ст. Ситуація ускладнювалася непоступливою позицією Сербії, яка розглядала Б. і Г. як частину майбутньої півд.-слов. д-ви і тому сприйняла їх анексію як безпосереднє порушення її нац. інтересів. Сербія зажадала *автономії* для Б. і Г., а також розділу Ново-Пазарського санджака між Сербією та Чорно-

горією з метою встановлення між ними спільного кордону й запобігання подальшому просуванню Австро-Угорщини на південь. Одночасно Сербія звернулася за допомогою до Росії, яка підтримала сербські вимоги й запропонувала розглянути питання про австр. анексію на конференції держав-учасниць *Берлінського конгресу 1878*. Втручання Росії сприяло загостренню кризи.

У лютому — березні 1909 криза досягла найбільшого напруження. Австро-Угорщина зосередила на кордоні із Сербією великі армійські з'єднання, її підтримала Німеччина, яка вдалася до дип. *демаршу*. 14.03.1909 нім. канцлер Б. *Бюлов* у посланні до Петербурга запропонував Росії санкціонувати анексію Австро-Угорщиною Б. і Г., а також домогтись визнання цієї анексії від Сербії. 21.03.1909 майже в ультимативному тоні Берлін вимагав негайної відповіді, давши зрозуміти, що коли вона буде негативною, то це спричинить напад Австро-Угорщини на Сербію за підтримки Німеччини. Позиція останнього вплинула на характер завершення **Б. к.** Росія, а потім інші держави-учасниці Берлінського конгресу 1878, погодились на нім. пропозицію. Країни *Антанти* відмовились від активної протидії *Троїстому союзу* через непідготованість Росії до війни. **Б. к.**, яка призвела до різкого погіршення відносин між Росією з одного боку, Австро-Угорщиною та Німеччиною — з іншого, стала важливим етапом на шляху до *Першої світової війни*.

Б. М. Гончар

Бота (Botha) Луїс (27.09.1862, м. Грейтаун, Колонія Наталь, Британська імперія — 27.08.1919, Преторія, Південно-Африканський Союз) — півд.-африк. бурський військ. і держ.-політ. діяч. Працював у законодавчій асамблеї незалежного Трансваалю. 1899–1902 — головнокомандувач військ країни в ранзі генерала й організатор партиз. руху в *англо-бурській війні 1899–1902*; очолював бурську делегацію на переговорах, які увінчались Ферініхінгським мирним дог-ром 31.05.1902. 4.02.1907–31.05.1910 — глава провінційного уряду Трансваалю. Здійснював політику примирення між бурами та британцями заради формування єдиної півд.-африк. білої нації. Був одним з ініціаторів створення *домініону* Південно-Африканський Союз (ПАС), із 31.05.1910 — його перший Прем'єр-міністр. Під час *Першої світової війни* активно підтримав *Антанту* й придушив інспіроване Німеччиною антибрит. повстання бурів під проводом генерала Х. Девета. У 1915 керував нім. окупацією Півд.-Зах. Африки (ПЗА). Взяв активну участь у *Паризькій мирній конференції 1919–20*, де домігся передачі ПАС мандата *Ліги Націй* на управління ПЗА. 2.04.1919 на пропозицію В. *Вільсона* очолив спец. міжнар. комісію для підготовки перемир'я між ЗО УНР і Польщею. Запропонований нею проект угоди передбачав, у цілому, вигідну для українців демаркаційну лінію, що залишала під їхнім контролем Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн, а полякам — Львів і території на захід від залізниці Львів—Сокаль; ворогуючі сторони мали обмежити свою військ. присутність у Схід. Галичині 20 тис. військовослужбовців кожна. 13.05.1919 представники ЗО УНР з окремими застереженнями погодились з умовами комісії, але варшавські делегати відхилили їх, натомість польський уряд спрямував на укр. фронт частини 80-тис. армії генерала Ю. Галлера, що була сформована і озброєна у Франції на кошти *Антанти* й призначалась виключно для б-би проти більшовицької загрози.

В. І. Головченко

Бота (Botha) Пітер Віллем (12.01.1916, м. Пол-Роукс, Вільна Оранжева держава, Південно-Африканський Союз — 31.10.2006, м. Вілдернес, Західна Капська провінція, ПАР) — півд.-африк. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у родині фермера. Закінчив ун-т Вільної Оранжевої д-ви. З 20-річного віку штатний функціонер Націоналістичної партії, 1948–58 — її гол. секретар, 1958–61 — заст. міністра внутр. справ, 1961–66 — міністр у справах «кольорового» населення, 1966–80 — міністр оборони. 29.09.1978–14.09.1984 — Прем'єр-міністр, 3.09.1984–15.08.1989 — Президент ПАР. Відзначався авторитарним стилем урядування, але з огляду на складне міжнар. становище країни й загострення міжрасових стосунків у внутр. політиці ліквідував практику «малого апартеїду» й проголосив «незалежність» 4 бантустанів (Транскей, Бопутатсвана, Венда, Сіскей, усі не визнані світовим співтовариством), а в зовнішній — поряд із каральними акціями щодо *«прифронтових держав»* (Ангола, Ботсвана, Замбія, Зімбабве, Мозамбік) висунув ідею створення «сузір'я країн» Півдня Африки на чолі з ПАР (Лесото, Малаві, Свазіленд); пішов на укладання *Лусакської мирної угоди 1984* і дог-ру «Про ненапад і добросусідство» з Мозамбіком 16.03.1984, виведення півд.-африк. військ з Анголи (1985) й підписання тристоронньої угоди між ПАР, Анголою та Кубою про надання незалежності Намібії (див.: *Намібії проголошення незалежності*) та виведення півд.-африк. військ з її території під контролем *Організації Об'єднаних Націй* 22.12.1988.

В. І. Головченко

Бочковський Ольгерд Іполитович (14.03.1884, Долинський Херсонської губернії, Російська імперія — 9.11.1939, Прага, Чехословацька Республіка) — укр. політолог, соціолог і *дипломат*. 1905 закінчив Лісовий ін-т у Петербурзі та філос. ф-т Карлового ун-ту в Празі (1909). З 1905 мешкав у Празі. 1918–23 — чл., відповідальний секр. Дип. місії УНР у Чехословаччині, активний пропагандист укр. справи і визв. змагань, співробітничав у чехословацьких та укр. часописах, що виходили в міжвоєнний період в ЧСР. 1922–36 — викладав соціологію й націологію в Укр. госп. академії в Подєбрадах. 1936–39 — проф. Укр. техн.-госп. ін-ту в Празі. 1933 очолив т. зв. «Голодовий комітет» і написав відомого «Одвертого листа» до президента франц. сенату Е. *Ерріо*, який заперечував існування голодомору в Україні. **Б.** є одним із фундаторів укр. націології, автором багатьох праць з проблем теорії та історії націй, б-би пригноблених народів, зокрема українців, за нац. визволення й нац.-держ. самовизначення.

Твори: «Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування» (1916), «До проблеми української нації» (1923), «Націологія і націографія» (1927), «Т. Г. Масарик. Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та ітерпретації)» (1930), «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Вступ до націології» (1932).

С. В. Віднянський

Бразаускас (Brazauskas) Альгирдас Миколас (22.09.1932, м. Рокішкіс, Паневежиський повіт, Республіка Литва — 26.06.2010, Вільнюс, Литва) — литовський громад.-політ. та держ. діяч, 6-й Президент Литовської Республіки (25.11.1992—25.02.1998); народився в родині службовців; закінчив Каунаський політехнічний інститут за фахом інженера-будівельника гідротехнічних споруд (1956); кандидат економічних наук (1974). 1956–61 — інженер, голова конструкторського бюро, головний інженер будівництва Каунаської гідроелектростанції, директор будівництва Каунаського заводу бетонних конструкцій; 1962–65 — начальник управління міністерства будматеріалів Литовської РСР; 1965–67 — Міністр будматеріалів Литовської РСР; 1967–77 — перший заступник Держплану Литовської РСР. 1977–88 — секретар ЦК Компартії Литви (КПЛ) з питань промисловості та економіки; 1988–89 — 1-й секретар ЦК КПЛ, член комісії із законодавства ЦК КПРС. У травні 1989 був обраний народним депутатом СРСР; 20.12.1989 КПЛ під керівництвом **Б.** ухвалила резолюцію про вихід з КПРС; обраний 1-м секретарем самостійної КПЛ (в грудні 1990 перейменована на Демократичну партію праці Литви (ДППЛ)). У січні 1990 обраний головою Президії Верховної Ради Литовської РСР і за посадою, як керівник республіканського парламенту, членом Президії Верховної Ради СРСР (виступав проти створення польської національно-територіальної одиниці в Литві); з лютого 1990 — депутат Верховної Ради Литви нового скликання (голова фракції ДППЛ); березень 1990 — січень 1991 — заступник прем'єр-міністра в уряді К. Прунскене; згодом — перебував в опозиції до правого уряду Г. Вагнорюса. Після перемоги ДППЛ на парламентських виборах у жовтні-листопаді 1992, обраний головою Сейму та виконуючим обов'язки Президента Литви (з 25.11.1992). 14.02.1993 обраний Президентом Литовської Республіки на 5-річний термін (у відповідності до конституційних вимог залишив посаду голови ДППЛ). За президентства **Б.** Литва стала першою серед балтійських держав, з якої було виведено російські війська (серпень 1993), було формалізовано намір вступу до *НАТО*, підписано договір про участь у програмі *«Партнерство заради миру»*. Після виходу у відставку у 1998, створив лівоцентристську коаліцію, яка перемогла на виборах до Сейму у 2000; у січні 2001 ДППЛ увійшла до Соціал-демократичної партії Литви (СДПЛ), головою котрої було обрано **Б.** 29.06.2001–1.06.2006 — Прем'єр-міністр Литви: активно підтримував вступ Литви до НАТО (29.03.2004) та *Європейського Со-*

юзу (1.05.2004), прагнув при цьому зберегти максимально добрі стосунки з Росією; виступав проти перегляду Потсдамських угод щодо суверенітету Росії над Калінінградською областю (колишня Східна Пруссія).

Твори: «Розлучення по-литовськи» (Вільнюс, 1992).

Л. В. Губерський

Бразильсько-нідерландський договір про *кордону державного лінію* — підписаний між Бразилією і Нідерландами 5.05.1906 в Ріо-де-Жанейро; встановлював кордон між Бразилією і нідерландською колонією Суринам. Договір був підписаний в результаті арбітражного процесу, очолюваного королем Італії Віктором-Емануїлом III. Відповідно до **Б.-г. д.**, кордон Суринаму мав проходити від кордону Французької Гвіани до кордону Британської Гаяни, на півдні — по лінії вододілу в басейні Амазонки і на півночі — по басейну річок, що впадають до Атлантичного океану. Створювалась спільна бразильсько-нідерландська комісія, яка мала провести *демаркацію кордону*. Межі, що були визначені за цим договором, і на сьогоднішній день є частиною кордону між Бразилією і незалежним Суринамом. Бразилія і Нідерланди ратифікували договір в 1908.

О. Л. Хилько

Бразильсько-японський договір про дружбу, торгівлю і мореплавання — *договір міжнародний двосторонній*, підписаний між Бразилією та Японією 5.11.1895 в Парижі; встановлював *дипломатичні відносини* між двома *державами*. За два роки Бразилія відкрила *дипломатичне представництво* в Токіо і консульство в Йокогамі. **Б.-я. д.** започаткував двосторонні відносини, а також відкрив можливості для імміграції японців до Бразилії, яка розпочалася у 1908. На сьогодні в Бразилії проживає, за різними даними, від 1,5 до 2,5 млн етнічних японців.

О. Л. Хилько

Брайана–Чаморро договір — *договір міжнародний двосторонній* між США та Нікарагуа; підписаний 05.08.1914 у Вашингтоні *державним секретарем США* У. Дж. Брайаном і посланником Нікарагуа у Вашингтоні Е. Чаморро. Нікарагуа надавали США «на вічні часи» право на будівництво та експлуатацію міжокеанського каналу на її території. Для оборони *Панамського каналу* США отримали в оренду на 99 років острови Грейт-Корн і Літл-Корн у Карибському морі і право спорудити в затоці Фонсека військово-морську базу. Над територією обох островів і бази встановлювався *суверенітет* США. У якості компенсації США повинні були сплатити Нікарагуа 3 млн дол. США. На вимогу Брайана в договір було включене положення, що обмежувало суверенітет Нікарагуа. Однак Сенат США, який ратифікував у лютому 1916 Брайана—Чаморро договір, вилучив цей параграф. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся у Вашингтоні 22.06.1916. Сальвадор і Коста-Рика висловили протест проти **Б.-Ч. д.** і звернулись до Центральноамериканського суду справедливості, стверджуючи, що договір загрожує їх безпеці. Незважаючи на те, що суд підтримав позов, **Б.-Ч. д.** залишався в силі. США так і не побудували канал через територію Нікарагуа. Договір був розірваний 14.07.1970.

С. П. Галака

Бранашко Олексій Васильович (24.02.1952) — український *дипломат*, має ранг Надзвичайного і Повноважного Посла. У 1979 закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, перекладач-референт з іспанської та англійської мов, викладач іспанської мови. В 1994–95 — другий секретар відділу країн Західної Європи Управління Європи та Америки МЗС України; 1995–98 — другий, перший секретар Посольства України в Королівстві Іспанія; 1998–2000 — радник, завідувач відділом країн Південно-Західної Європи Другого територіального управління МЗС України; 2000–04 — радник, *Тимчасовий Повірений у справах* України в Португальській Республіці; 2004–06 — начальник відділу країн Латинської Америки та Карибського басейну Четвертого територіального управління, Другого територіального департаменту МЗС України; 2006–07 — заступник директора Другого територіального департаменту МЗС України. 13.09.2007–25.01.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Мексиканських Сполучених Штатах; 26.12.2008–25.01.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Гватемала, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Коста-Рика, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Панама (все — за сумісництвом).

В. М. Матвієнко

Брандт (Brandt) Віллі (справжнє ім'я Фрам Герберт Ернст Карл) (18.12.1913, Любек, Німецька імперія — 8.10.1992, Ункель біля Бонна, ФРН) — німецький громадсько-політичний і державний діяч, 4-й федеральний канцлер ФРН (1969–74). Походив з незаможної родини, яка брала участь у соціал-демократичному русі; здобув середню освіту в гімназії «Іоганеум» у Любеку (1932), брав активну участь у молодіжних соціал-демократичних організаціях. Член Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) з 1930, після виходу з неї в 1931 ліворадикального крила й створення Соціалістичної робітничої партії (СРП) увійшов до неї. З приходом до влади в Німеччині нацистів у 1933 — на нелегальному становищі, брав участь у підпільному з'їзді СРП 11–12.03.1933 у Дрездені. У 1933–45 (з перервами) мешкав в еміграції у Норвегії, працював журналістом соціал-демократичних видань, у 1937 був військовим кореспондентом під час *Громадянської війни в Іспанії 1936–39*, як вільний слухач відвідував заняття в університеті Осло; очолював раду молодіжної спілки СРП (SAP-Jugendverbandes) та одночасно Комітет молодіжного союзу соціалістів (SJVD), нелегально відвідував Німеччину у 1936, безуспішно прагнучи відновити діяльність берлінської організації партії; позбавлений нацистами німецького громадянства (1938). Служив у норвезькій армії (1940), взятий у полон нацистами після окупації Норвегії Німеччиною, але випадково звільнений як норвежець, хоча офіційно норвезьке громадянство отримав пізніше, коли після звільнення виїхав до Швеції. У 1940–45 брав участь у норвезькому русі Опору, декілька разів нелегально відвідував Норвегію, у 1942–45 — секретар Міжнародної групи демократичних соціалістів; з 1944 відновив зв'язки з СДПН, повернувся до Німеччини 1946. Як журналіст висвітлював хід *Нюрнберзького процесу 1945–48*, повернув німецьке громадянство з іменем Віллі Брандт 1.07.1948. Депутат бундестагу у 1949–74; 1955–57 — голова палати депутатів Західного Берліну; 1957–66 — правлячий бургомістр Західного Берліна; 1958–62 — голова правління Соціал-демократичної партії Західного Берліна; у 1962–63 — заступник голови, у 1964–87 — голова СДПН. Відіграв провідну роль на з'їзді СДПН у Бад-Годесберзі, на якому було схвалено нову програму партії, яка ознаменувала відмову від марксистської спадщини й фразеології (1959). Очолював ту частину німецьких соціал-демократів, яка підтримувала євроатлантичну інтеграцію ФРН.

У 1966–69 — віце-канцлер та міністр закордонних справ ФРН; виступав за розрядку міжнародної напруженості у відносинах між Заходом і радянським блоком; всупереч *Гальштейна доктрині* домігся відновлення *дипломатичних відносин* з Румунією (1967) та Югославією (1968). Обраний федеральним канцлером ФРН після перемоги соціал-демократів на виборах до бундестагу 1969; сприяв остаточній відмові Західної Німеччини від доктрини Гальштейна, брав участь в укладенні низки міжнародних договорів, що означали визнання з боку ФРН кордонів, які склалися у Центрально-Східній Європі після Другої світової війни, зокрема, договорів ФРН—СРСР 1970, ФРН—ПНР 1970, ФРН—НДР 1972, ФРН—ЧССР 1973. Сприяв укладенню *Чотиристоронньої угоди 1971* щодо Західного Берліна, що остаточно врегулювала його статус як окремого анклавного державоподібного утворення під фактичним *протекторатом* трьох західних держав-переможниць у *Другій світовій війні*, у той же час визнала за його жителями право на громадянство ФРН. Врегулював відносини з НДР на основі фактичного визнання дводержавності Німеччини, але водночас сприяв наданню німецько-німецьким відносинам особливого характеру, унезалежненню їх від проблем блокового протистояння в Європі та юридичному закріпленню можливості мирного відновлення німецької єдності. НДР та ФРН офіційно взаємно визнали *суверенітет* одна одної й обмінялися постійними *дипломатичними представництвами* 8.11.1972. Домігся прийняття обох німецьких держав до *ООН* (1973), першим з канцлерів ФРН відвідав НДР, ПНР (1970) та Ізраїль (1972). Під час візиту до Польщі широкого розголосу набув символічний жест **Б.** — схилення колін 7.12.1970 перед монументом жертвам Варшавського гетто; ініціював встановлення дипломатичних відносин із Болгарією й Угорщиною

(1973). Політичний курс уряду **Б.** отримав назву *«нової східної політики» ФРН* (нім. *neue Ostpolitik*), що сприяла подоланню суперечностей між ФРН та її східними сусідами і розрядці у Європі; на міжнародній арені сприяв вступу Великої Британії до *ЄС* та приєднанню ФРН до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*. Домігся рішучої перемоги соціал-демократів на виборах до бундестагу 19.11.1972, проте змушений був подати у відставку після викриття у найближчому оточенні агента східнонімецької спецслужби «штазі» — Г. Гійома. Після відставки до 1987 продовжував залишатися головою СДПН (у 1987–92 — почесний голова), 1976–92 — голова Соцінтерну; 1977–83 — голова Незалежної комісії з питань міжнародного розвитку «Північ—Південь» (т. зв. «Комісія Брандта»); 1979–84 — член *Європейського парламенту*; очолював фонд «Мир і розвиток». Нагороджений *Нобелівською премією* миру 1971; Ейнштейнівською премією миру 1985.

Твори: «Комінтерн і комуністичні партії» (1939); «Партизанська війна» (1942); «Моя дорога до Берліна» (1960); «Зовні. Твори під час еміграції» (1966); «Політика миру в Європі» (1968); «Зустрічі й погляди 1960–75» (1976); «Люди й політика» (1978); «Північ-Південь: програма для виживання» (1980); «Зліва й вільно: мій шлях 1930–50» (1982); «На вістрі партії» (1984); «Організоване безумство. Гонка озброєнь й голод у світі» (1985); «Моє життя в політиці. Спогади» (1989).

Літ.: Binder D. The Other German: Willy Brandt's Life and Times. – Washington, D. C.: New Republic Books, 1978; Drath V. H. Willy Brandt: Prisoner of His Past. – Radnor, Pa.: Chilton, 1975; Prittie T. Willy Brandt. Portrait of a Statesman. – New York: Schocken, 1974; Schlesinger, Jr. A. M. Thinking Aloud: The Difference Willy Brandt Has Made // The New Leader. — 1990. – № 11–13. – October 29.

Р. А. Кривонос

Брандта доповіді — документи, підготовлені Незалежною комісією з питань міжнародного розвитку (відомою також як Комісія Брандта). Комісію було створено у 1977 за ініціативи президента *Світового банку* Р. Макнамари; її погодився очолити *В. Брандт*. Основною метою Комісії Брандта була підготовка рекомендацій щодо покращення клімату у відносинах Північ-Південь (див.: *Північчі—Півдня проблема*). У березні 1980 Комісія оприлюднила першу доповідь «Північ—Південь: програма для виживання». В доповіді було запропоновано чітке визначення Півночі і Півдня: кордон між ними було прокладено по 30 паралелі в північній півкулі (за винятком Австралії та Нової Зеландії, які теж належали до Півночі). У доповіді наголошувалося на значному розриві у рівні життя на світовій Півночі та на світовому Півдні й робився висновок про необхідність перерозподілу ресурсів між двома світами так, щоб зменшити цей розрив. Також у доповіді пропонувалося більш широке бачення міжнародної безпеки, в якій на рівні із військовими загрозами розглядалися політичні, економічні та соціальні. У доповіді було запропоновано низку реформ, необхідних для подолання нерівності між країнами в світовому масштабі. Зокрема, було запропоновано значно збільшити обсяги фінансової допомоги країнам Півдня (щонайменше 4 млрд долл. на рік протягом наступних 20 років), запровадження єдиної світової стратегії енергетичного розвитку з прогнозованими обсягами видобутку енергоносіїв (та за участі СРСР і КНР у цій стратегії), впровадження масштабної програми боротьби із голодом. У 1983 Комісія видала другу доповідь «Спільна криза Півночі—Півдня: співробітництво для відбудови світу», в якій було розвинуто ідеї першої доповіді, а також пропонувалося ширше залучати до програм допомоги країнам Півдня *ТНК* та інших недержавних акторів.

Пропозиції Комісії Брандта було використано при формуванні порядку денного переговорів Північ—Південь під час Саміту з міжнародного розвитку у Канкуні в 1981. Доповіді також спричинили значний вплив на формування порядку денного глобальних форумів із міжнародного співробітництва та сталого розвитку. Доповіді Комісії Брандта сприяли суттєвій активізації економічної кооперації по лінії Північ—Південь, підтримували ідею перерозподілу виробничих потужностей між Північчю та Півднем (що відповідало стратегії розвитку більшості ТНК)

А. А. Суботін

Браун (Brown) Гордон (20.02.1951, м. Гіффнок, область Східний Ренфрушир, Шотландія, Велика Британія) — британський громадсько-політичний і державний діяч, 74-й (2007–10) прем'єр-міністр Великої Британії; народився в родині пресвітеріанського пастора; з відзнакою й ступенем магістра закінчив історичне відділення Единбурзького університету (1972), в 1982 захистив докторську дисертацію з історії Лейбористської партії й політичних реформ у Шотландії в 1918–29. З 12-ти років брав участь у діяльності Лейбористської партії, за радикальні ліві погляди отримав прізвисько Червоний Горд, з часом еволюціонував до політичного центру; в 1976–80 — викладач політології в Технологічному коледжі (Глазго); в 1980–83 — кореспондент, редактор відділу *міжнародних відносин* на шотландському телебаченні; з 1983 — депутат парламенту від Східного Данфермлайна. З 1987 займав низку посад в тіньовому кабінеті Лейбористської партії, став одним з найближчих союзників Е. *Блера* і автором економічної програми «Нових лейбористів»; після перемоги лейбористів на виборах 1997 зайняв пост міністра фінансів, йому приписують основні економічні нововведення уряду Блера, а його заслугою вважають відносну стабілізацію британської економіки. Як лідер соціал-демократичного крила Лейбористської партії став основним суперником соціал-ліберала Блера, однією з головних розбіжностей між ними називали питання про вступ Великої Британії до зони євро: **Б.** відносився до цієї ідеї набагато скептичніше, ніж прем'єр-міністр. 24.06.2007 був обраний лідером Лейбористської партії, а 27.06.2007 змінив Блера на посаді прем'єр-міністра; перші ж тижні прем'єрства **Б.** ознаменувалися низкою ініціатив, які були сприйняті позитивно: будівництво нового дешевого і екологічного житла в провінції й на колишніх військових полігонах, новий комплекс конституційних заходів для забезпечення прозорості і відповідальності влади перед народом, пропозиції з реформування міжнародних інститутів, більш стримані і ділові відносини Лондона і Вашингтона (при продовженні участі в операціях в Іраку). Рішучі дії уряду восени 2008, в умовах розвитку світової економічної кризи, сприяли значному зростанню рейтингу прем'єр-міністра, дії якого, направлені на порятунок банківської системи, стимулювання бізнесу і попиту отримали схвалення як в Британії, так у керівництва інших країн. 15.06.2009 оголосив про проведення розслідування у зв'язку з *війною* в Іраку, а 5.03.2010 особисто давав свідчення, сказавши, що був обізнаний про основні рішення Блера по війні і вважає, що вона була «правою» і що розвідувальні доповіді переконали його, ніби Ірак представляв загрозу, з якою треба було боротися. В результаті загальних виборів 6.05.2010 жодна з трьох головних партій Великої Британії не змогла отримати більшість у Палаті громад, найбільшу кількість голосів здобули консерватори, лейбористи опинилися на другому місці, проте для створення коаліційного уряду необхідно було заручитися підтримкою ліберал-демократів. 11.05.2010 **Б.** був змушений оголосити про відставку, і королева *Єлизавета II* призначила прем'єр-міністром країни лідера Консервативної партії Д. *Камерона*.

Л. В. Губерський

Брежнєв Леонід Ілліч (6.12.1906, с. Камінське, нині — м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської області, Україна — 10.11.1982, Москва, СРСР) — рад. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Курський землевпорядний та меліоративний технікум (1927) і Дніпродзержинський металургійний ін-т (1935). З 1937 працював в органах ВКП(б). 1941–46 — на політ. роботі в Рад. армії; очолював орг-ції ВКП(б)-КПРС у Запоріжжі, Дніпропетровську, Молдавській і Казахській РСР. 1960–64 — Голова Президії ВР СРСР. З 1964, після виходу на пенсію М. *Хрущова*, — Перший (згодом Генеральний) секр. ЦК КПРС, а також із 1977 — Голова Президії ВР СРСР. У *зовнішній політиці* СРСР почав робити акцент на «принципові пролетарського (соціалістичного) інтернаціоналізму», тобто на сприянні «прогресивним силам», на відміну від часів М. Хрущова, коли ген. лінією політики вважався *мирного співіснування принцип*. 1968 у зв'язку з початком демократичних реформ у Чехословаччині зробив кілька заяв відносно права соціал. країн на порушення *суверенітету* інших д-в *Варшавського договору 1955*, якщо в одній з них виникне загроза «соціалістичним завоюванням» (див.: *Обмеженого суверенітету доктрина*), що було підтверджено вторгненням, гол. ч., рад. військ у Чехословаччину. На поч. 1970-х провідною лінією зовн. політики СРСР стала «розрядка міжнародної напруженості», з просуванням якої пов'язав свій політ. авторитет **Б.** Відбулись Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (див.: *Гельсінський акт 1975*), підписан-

ня угод про обмеження стратегічної ядерної зброї (1972, 1979), іншої *зброї масового знищення*. Водночас продовжувались спроби зрівнятися зі США в озброєнні й розширенні сфери впливу СРСР у країнах *«третього світу»*. Здійснене під керівництвом Б. вторгнення рад. військ в Афганістан 1979 остаточно відновило *«холодну війну»*. Тягар гонки озброєнь, витрати на «інтернаціональну» політику поглибили «застій» в екон. розвитку СРСР. В останні роки життя Б. хворів і тільки формально виконував свої обов'язки.

М. М. Білоусов

Брежнєва доктрина — див.: *Обмеженого суверенітету доктрина.*

Бренд-бук Україна (Стратегія позиціонування України за кордоном) — документ, розроблений на замовлення *Міністерства закордонних справ України* на виконання Державної цільової програми «Формування позитивного міжнародного іміджу України на період до 2011». Презентація Бренд-буку відбулась 24.03.2011. Виконавець проекту — компанія CFC Consulting. Бюджет розробки Стратегії склав 100 тис. дол. США. За загальним визначенням бренд-бук — це вичерпний порадник, що містить характеристику та правила використання всіх елементів фірмового стилю бренду, а також визначає його цінності, ідеологію та способи комунікацій бренду з цільовими аудиторіями. Бренд-бук Україна містить основні параметри формування *брендінгу державного*. Головне гасло Стратегії *позиціювання* України за кордоном — «Україна — відкритість», що, на думку розробників, має позиціювати Україну як *державу*, відкриту до реформ, інвестування, готову брати участь у глобальних процесах, до розвитку туризму та зовнішніх контактів. Відповідно до загальносвітової практики, стратегію було презентовано у вигляді бренд-буку (www. brandukraine. org). Стратегія містить результати дослідження громадської думки щодо сприйняття України міжнародною спільнотою. У бренд-буку представлені візуальні елементи національного бренду країни, зокрема, логотип України до Євро-2012, слоган «Увімкни Україну!» («Switch on Ukraine!»), персонажі-символи бренду України Спритко і Гарнюня, виконаних у стилі аніме. Після громадського обговорення Стратегії з'ясувалось критично-негативне сприйняття образу мульт-персонажів Спритка і Гарнюні українською спільнотою. Тому в червні 2011 МЗС України прийняло рішення не використовувати ці символи під час реалізації іміджевих проектів за бюджетні кошти. Розроблена Стратегія також містить перелік бренд-проектів у різних сферах, які Україна може запропонувати міжнародній громадськості. Ці проекти спрямовані на знайомство з туристичним та культурним потенціалом України, інвестиційними проектами, світом кіно і спорту, зокрема, презентація різних музичних та мистецьких фестивалів, віртуальні прогулянки вулицями міст («ПроГУГ-Лянки вулицями»), які приймали матчі Євро-2012, та місцями, де розташовані пам'ятки історії, культури та архітектури України.

О. В. Шевченко

Брендінг державний (від англ. brand — торговельна марка) — стратегія іміджування і *позиціювання* держави за допомогою сучасних комунікативних технологій (*дипломатії публічної*, культурної дипломатії, інтегрованих бренд-комунікацій тощо) з метою створення оригінального та конкурентоспроможного образу країни для забезпечення національних інтересів у внутрішньому і зовнішньому політичному середовищі. Державний брендінг як складова *зовнішньої політики* зумовлюється міжнародною конкуренцією та покликаний забезпечити геостратегічні, геополітичні та інші національні інтереси у сфері міжнародних відносин. Результатом успішного державного брендінгу у сучасній політичній та економічній практиці є сприяння досягненню визначених урядом цілей держави, зокрема, збільшенню обсягів торгівлі, інвестицій та чисельності туристів, забезпеченню рейтингового статусу серед держав-лідерів, що впливають на *міжнародні відносини* і на важливі геополітичні рішення, зростанню добробуту своїх громадян. Брендінг країни не пов'язаний зі зміною її кордонів, вважається некомерційним інструментом, проте зумовлює досить багато важливих опосередкованих економічних результатів. Це стосується ефекту реалізації географічних, фінансових, техніко-технологічних та кадрових ресурсів (використання поза територією внутрішніх ресурсів та залучення зовнішніх), зростання обсягів та активізації *зовнішньоекономічної діяльності* держави, наслідків участі в міжнародних проектах. Поширеними є споріднені терміни до брендінгу державного: «брендінг територій» (place branding), національний брендінг (nation branding) або «маркетинг території». Одним з основоположників наукової школи брендінгу державного є британський експерт С. Анхольт, який вважає, що в основі бренду держави лежить набір ідей, цінностей, характерних рис країни, її культури, оригінальних образів, які в сукупності створюють у масовій свідомості певні асоціації з державою. Національний бренд згідно з теорією С. Анхольта визначається сприйняттям країни за такими чинниками: ефективність державного управління, багатство культурної та історичної спадщини, інвестиційна перспективність країни, якість експортованих товарів, туризм (туристичний потенціал), населення країни (людський капітал), а також привабливість країни як місця проживання. Ці чинники утворюють шестикутник національних брендів, який відображає основні показники національного бренду.

У сучасному політичному *дискурсі* простежується явище синонімії або ототожнення понять «бренд», «імідж», «образ» країни, які фактично мають різне тлумачення і функціонування у політичному середовищі. На відміну від іміджу і образу бренд характеризується конкретними, сталими та вимірюваними ознаками. Державний бренд має внутрішній і зовнішній вимір, при чому успішність внутрішньої складової є передумовою успішності зовнішньої кампанії. Виокремлюють підвиди брендінгу національного: брендінг держав, брендінг регіонів, брендінг міст, брендінг локальних місцевостей, брендінг історичних пам'яток. Прикладом успішного брендінгу державного вважають досвід Великої Британії, Гонконгу, Єгипту, Люксембургу, ПАР, Китаю, Японії; успішний брендінг міст — Нью-Йорк (брендінгова стратегія після терористичних актів 11.09.2001), Амстердам, Берлін. Результатами реалізації цих програм стало покращання внутрішнього і зовнішньополітичного іміджу території, зростання обсягів *експорту* брендованих товарів і послуг, збільшення обсягів іноземних інвестицій, збільшення туристичних потоків. Окремі аспекти державного брендінгу України містяться в державній програмі «Інвестиційний імідж України» (2002), Державній програмі «Забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003–2006 роки» (2003), Державній цільовій програмі «Формування позитивного міжнародного іміджу України на період до 2011 року» (2009). На виконання Державної цільової програми «Формування позитивного міжнародного іміджу України на період до 2011 року» розроблено *бренд-бук Україна*, який було презентовано МЗС України 24.03.2011 і в якому запропоновано основні напрями позиціювання української держави за кордоном.

О. В. Шевченко

Брентано (Brentano) Генріх фон (20.06.1904, Оффенбах, Німецька імперія — 14.11.1964, Дармштадт, ФРН) — нім. громад.-політ. діяч і *дипломат*. 1945–49 — чл. виконкому ХДС землі Гессен, 1948–49 — лідер фракції ХДС у Раді землі Гессен. З 1946 — чл. виконкому ХДС. 1948–49 — чл. Парламентської ради, брав участь у підготовці конституції ФРН. З 1949 — депутат бундестагу. У 1949–55 та 1961–64 — лідер фракції ХДС/Християнського соціального союзу (ХСС) у бундестазі; 1950–55 — віце-президент Консультативної асамблеї Європейської ради. 1955–61 — мін. зак. справ ФРН в уряді К. *Аденауера.*

Р. А. Кривонос

Брест-Куявський мир 1435 *договір мирний*, який завершив війну 1431–35 між Королівством Польським і Тевтонським орденом, спричинену втручанням останнього у громадянську війну у Великому князівстві Литовському (ВКЛ). В боротьбі за владу, яка розгорнулась у Литві після смерті великого князя Литовського *Вітовта* (1430), Тевтонський орден підтримав Свидригайла Ольгердовича, який виступав проти посилення польських впливів у Литві, а Королівство Польське — Сигізмунда Кейстутовича. У відповідь на тевтонський рейд Добжинською землею в 1433 відбувся спустошливий похід чеських гуситів та польського війська вглиб орденських земель. Поразка військ Свидригайла та союзників у битві під Вількомиром 1.09.1435 остаточно утвердила Сигізмунда Кейстутовича на литовському престолі та сприяла припиненню польсько-тевтонської війни. Під тиском населення, яке побоювалось подальших вторгнень,

з ініціативи Ордена у м. Бжесць-Куявський розпочались *переговори міжнародні*, які завершились підписанням договору про мир 31.12.1435. З боку Польщі в парафіяльному костелі договір оголосив єпископ краківський Збігнев, з боку Тевтонського ордену — єпископ вармінський Франциск.

За його умовами Орден зобов'язався припинити зв'язки зі Свидригайлом Ольгердовичем і надалі підтримувати лише великих князів литовських, обраних Польщею і Великим князівством Литовським спільно. З ініціативи підданих Ордену, незадоволених пануючими в ньому військовими методами правління, у договір було внесено запис, що піддані Ордену мають право відмовляти йому в послуху, якщо правителі не виконуватимуть умов документу. Договором також було встановлено торгівельні відносини, погоджено звільнення полонених. Документ підтвердив кордони Королівства польського і ВКЛ з Тевтонським орденом, встановлені Мельнським миром 27.09.1422.

А. Г. Бульвінський

Брестський мирний договір між РСФРР і Центральними державами 1918 підписаний 3.03.1918. Один із перших документів рад. влади — *Декрет про мир 1917* — пропонував усім країнам, що брали участь у *Першій світовій війні*, закінчити її заг.-демокр. миром, миром без анексій і контрибуцій. Однак ініціативи РНК більшістю д-в, у першу чергу *Антанти*, були проігноровані. Першою на сепаратні переговори згодилась 3(14).11.1917 Німеччина. Вони відкрились 9(20).11.1917 у Брест-Литовському. Рад. делегацію очолював А. *Йоффе*, німецьку — генерал М. *Гофман*. Спочатку між сторонами було укладено *перемир'я* на 10 днів (24.11(7.12)-4(17).12.1917). 2(15).12.1917 між РСФРР з одного боку й Німеччиною та її союзниками — Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною перемир'я встановлювалося на 28 днів (до поч. 1918). 9(22).12.1917 в Брест-Литовську розпочалась мирна конференція між делегаціями РСФРР (голова А. Йоффе), Німеччини (Р. *Кюльман*), Австро-Угорщини (граф О. *Чернін*), Болгарії (Попов), Туреччини (Талаат-бей). Склади делегацій, їх керівництво у процесі переговорів змінювались. З 28.12.1917(9.01.1918) у конференції брала участь і делегація УНР, направлена до Бреста Центральною Радою, а в січні 1918 до складу делегації РСФРР було включено представників уряду Рад. України. Переговори позначились складністю, відбувались у нервовій обстановці, кілька разів переривались. Користуючись практично безвихідним становищем рад. Росії, яка елементарно не мала змоги продовжувати війну, потребувала перепочинку для налагодження нормального життя в д-ві, де йшли бурхливі процеси рев. б-би й паралельно наростав опір повалених політ. сил, Німеччина та її союзники вдалися до тактики неприкритого тиску, ультиматумів, підкріплених відновленням воєнних дій на фронті. При цьому постійно збільшувався рівень вимог до рос. сторони. Змушена зрештою змиритись із нав'язаним Центральними державами варіантом (ключову роль у переговорному процесі перебрала на себе Німеччина) Рад. Росія підписала 3.03.1918 Б. м. д. з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною.

З рад. боку договір підписали Г. *Сокольников* (голова делегації, він змінив на цьому посту Л. *Троцького*, який наприкінці лютого 1918 був відкликаний з Бреста через невиконання даних йому інструкцій та змушений був піти з посади наркома інозем. справ через авантюристичні дії, які мало не призвели до зриву всієї роботи Брестської конференції і поставили рад. владу на край загибелі), Г. *Чичерін*, Г. Петровський, М. *Карахан*; від Німеччини — Р. Кюльман і М. Гофман; від Австро-Угорщини — О. Чернін; від Болгарії — А. Тошев; від Туреччини — І. Хаккі-паша. Договір складався з 14 статей і низки додатків. Док-ти встановлювали припинення війни між Рад. Росією та країнами Четверного союзу. Росія згодилась на величезні територ. втрати: з її складу вилучались Литва, Курляндія, Ліфляндія, Естляндія, частина Білорусії; на Кавказі до Туреччини відходили Карс, Ардаган і Батум. Україна й Фінляндія визнавались самостійними д-вами. За Німеччиною залишались Моонзундські о-ви. Разом Рад. Росія втрачала бл. 1 млн км² колишньої території Російської імп. РСФРР зобов'язувалась демобілізувати армію та флот, включаючи частини Червоної армії. За спец. статтею Рад. Росія мала визнати *Брестський мирний договір між УНР і Центральними державами 1918*, визнати уряд УНР, не вести проти нього агітації, вивести з України всі рад. війська. Брестські домовленості відновлювали вкрай невигідні для рад. влади митні тарифи 1904.

У їх розвиток 27.08.1918 в Берліні була підписана рос.-нім. фінанс. угода, за якою Рад. Росія брала на себе зобов'язання виплатити Німеччині контрибуцію розміром 6 млрд марок. Брестський мир був ратифікований 4-м Всеросійським з'їздом Рад 15.03.1918, схвалений нім. рейхстагом і ратифікований 26.03.1918 імп. *Вільгельмом II*. Він став надзвичайно важким тягарем для Росії. В. *Ленін*, РНК вважали його вкрай несправедливим, грабіжницьким, вимушеним крайніми обставинами. Країна воювати не могла й конче потребувала мирного перепочинку. Розрахунки рад. керівництва базувались на неминучості зміни політ. ситуації в Європі, невідворотності рев. виступів у Німеччині та Австро-Угорщині, на використанні паузи у воєнних діях для нагромадження військ. й екон. потенціалу РСФРР, що дозволило б урешті денонсувати досягнуті угоди. Передбачення виправдались повною мірою, й уже через 8 місяців, 13.11.1918, рад. уряд офіц. анулював **Б. м. д.**

Літ.: Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999; Солдатенко В. Ф. Українська революція й пошук зовнішньополітичних орієнтацій УНР // Україна дипломатична. Наук. щорічник. — Вип. 3. — К., 2002.

В. Ф. Солдатенко

Брестський мирний договір між УНР і Центральними державами 1918 підписаний 27.01(9.02).1918 у результаті переговорів, які велись між делегацією Центральної Ради і країнами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною) з 28.12.1917(9.01.1918). Складався з власне *договору мирного* (основного док-та), 4 додаткових дог-рів до нього — укр.-нім., укр.-болг., укр.-тур., укр.-австр.-угорського і ряду таємних додатків (протоколів). Головний документ засвідчував завершення стану війни між УНР з одного боку й Німеччиною, *Австро-Угорською імперією*, Болгарією, *Османською імперією* — з іншого, а також їхнє бажання жити в мирі та дружбі. Сторони відмовились від взаємних *територіальних претензій* та матеріальних, обмінювались *військовополоненими*, зобов'язувались налагодити екон. взаємовідносини. Це був акт геополіт. масштабу, перший договір *Першої світової війни*, що поклав край кривавій різанині на велетенських просторах із десятками мільйонів населення. На дип. фронті досягалося одне із стратегічних завдань *Української революції 1917–20*, яке було цілком співзвучним жаданням народів воюючих країн, всього людства. Водночас патріотично-демокр. сили одержували ще один шанс продовжити, вже за вирішальної підтримки зовн.-політ. чинника, процес укр. державотворення, нац. відродження. Підписані док-ти не вповні однозначно розв'язували територ. та нац.-політ. проблеми. Кордон між Австро-Угорщиною й УНР мав залишатись таким самим, як до війни з Російською імп. Кордон між Польщею та УНР мав пролягати приблизно по лінії Тарноград—Білгорай і далі вздовж зах. межі Холмської губернії. Заг. орієнтир зводився до того, що зах. частина Холмщини, яку заселяли переважно поляки, мала відійти до Польщі, а східна, де переважали етнічні українці, — до України. Однак остаточне вирішення питання про лінію розмежування мала вирішити спец. змішана комісія «згідно з етнографічними відносинами і з оглядом на бажання населення», тобто за принципом нац. самовизначення. При цьому евакуація окуп. територій, передусім Волині й Холмщини, мала проводитись пізніше та поступово (взагалі без зазначення термінів), а це позбавляло укр. сторону впевненості в тому, що обіцяне буде реалізовано. В іншому таємному документі, на який погодилися делегації УНР й Австро-Угорщини, мова йшла про те, що майбутні приязні міжнац. відносини будуть скріплені наданням польській, євр. і нім. меншинам в Україні та укр. населенню в Австрії можливостей для повноцінного розвитку. В УНР відп. закони почасти були вже схвалені (про нац.-персональну автономію). Укр. делегати взяли до відома обіцянку австр. уряду не пізніше 20.07.1918 внести до парламенту (рейхсрату) законопроект, згідно з яким «частини східної Галичини з переважаючим українським населенням мають бути відлучені від королівства Галичини і залучені з Буковиною в один коронний край» та «австрійське правительство всіма способами, які стоять до його розпорядимості, буде старатись, щоб цей законопроект дістав силу закону». Дана таємна декларація мала втратити чинність, якби Україна не виконала якоїсь з умов договору. Т. ч., створення коронного краю передусім було «зв'язане» на умову, що до 31.07.1918 Україна надасть у розпоряджен-

ня Центральних держав 1 млн т збіжжя. Зрештою, цей пункт перетворився на центральний, у звязку з чим Брестський мир одержав назву «хлібного миру». Про наявність в Україні лишків хліба, що перевищують 1 млн т, і готовність надати їх партнерам за еквівалентну масу пром. товарів, а також допомогу в налагодженні роботи транспорту було зроблено протокольну заяву укр. сторони ще за 2 дні до підписання основного договору. Документ, т. ч., передував усім іншим, виявився висхідним, увійшов як визначальний до «пакету» брестських домовленостей. Добре розуміючи, що згадані обсяги продовольства Центральній Раді та Раді Народних Міністрів зібрати й відправити союзникам буде не під силу, Центральні держави невдовзі домоглися, щоб було передбачено надсилку в Україну військ. і техн. персоналу. Це на ділі означало передачу вирішення питання в неукр. руки. Ще одне застереження протоколу зводилось до того, що сумніви в можливості здійснення екон. статей в обумовлений термін — до 31.07.1918 — стануть достатньою підставою для відмови Австро-Угорщини від *ратифікації* мирного дог-ру в цілому. Отже, Україна мала сплатити неадекватну ціну за обіцяну допомогу, і при цьому її ще й брутально ошукували, формулюючи заздалегідь нереальні шляхи вирішення питань про Холмщину, Підляшшя, коронний край, закладаючи нееквівалентний обмін товарами. Однак навіть підписані в Бресті док-ти зах. політики суттєво й однобічно скоригували вже в перші дні після офіц. укладання миру. Австр.-нім. сторона під надуманим приводом відібрала в укр. дипломатів єдиний примірник таємного договору про Галичину, передала його на зберігання до МЗС Німеччини, обопільно домовившись, що в разі недотримання Україною умов постачання хліба (а в те, що їх можна взагалі виконати, міг вірити лише абсолютно позбавлений реалізму політик) *протокол* буде знищено. Шляхом відвертого, цинічного шантажу австрійці домоглися істотного перегляду таємної угоди про Холмщину на користь поляків, не особливо переймаючись грубою зрадою наук.-етногр. принципу, й не полишаючи настійних спроб взагалі «законно похоронити» всю угоду в частині взятих перед укр. зобов'язань. Далеко не в усьому коректною виявилась конкретизація положень екон. дог-ру: вони йшли незмінно на межі зриву, оскільки зах. делегації неприкрито прагнули односторонніх вигод. Усіляко ухиляючись від точної фіксації своїх зобов'язань, істотно зменшуючи обсяги можливого *імпорту* в УНР пром. товарів, техніки, вони домагалися від укр. сторони підписання, а потім і здійснення таких умов, які були заздалегідь непропорційними, програшними, у кінцевому рахунку — навіть згубними для укр. економіки, а в принципі — часто просто нереальними. Для досягнення мети австр.-нім. сторона не зупинялась перед безпардонною ревізією та фальсифікацією «великого договору». Ще в ході конференції уряди Центральних держав відповіли, по суті, відмовою на прохання Центральної Ради про примноження укр. збройних сил за рахунок формувань з військовополонених, що потрапили до нім. та австр.-угорських таборів. Посилаючись на техн. труднощі передислокації укр. військ, вони натомість вимагали походу в Україну власних регулярних збройних сил. Делегація УНР намагалась після відп. консультацій з урядом, який вже перебував у Житомирі, домовитись, щоб нім. війська розташувались лише вздовж лінії півн. кордону України. Проте маючи реальну силу, австр.-нім. сторона не стільки домовлялася, скільки диктувала свої умови. Скориставшись з безпорадності Центральної Ради, вона добилася таких рішень (військ. конвенція від 18.02.1918), згідно з якими збройні сили Австро-Угорщини й Німеччини мали просунутись углиб України як гарант дотримання інших положень дог-ру. Власне, навіть відп. документ — звернення Центральної Ради до урядів Німеччини й Австро-Угорщини — розробили німці, а укр. представникові М. *Любинському* нічого не залишалось, як підписати готовий текст. Мала рада ратифікувала **Б. м. д.** 17.03.1918. Німеччина, Болгарія й Туреччина зробили це влітку 1918, а Австро-Угорщина, посилаючись на різні причини, передусім невиконання Україною взятих на себе екон. зобов'язань, взагалі відмовилася ратифікувати ухвалені док-ти.

Здійснене на підставі брестських домовленостей введення в Україну австр.-нім. військ, попри відновлення влади Центральної Ради, додало нових суперечностей у розвитку Української рев-ції, що призвели до держ. перевороту 29.04.1918, ліквідації УНР і приходу до влади гетьмана П. *Скоропадського*. Отже, перша широкомасштабна зовн.-політ. акція УНР — участь у *Брестських мирних переговорах 1917–18* — ознаменувалась перетворенням тільки-но відродженої нац. д-ви на повноправного *суб'єкта міжнародних відносин* і практично миттєвим європ. визнанням. Однак досягнутий на конференції успіх — укладення мирного дог-ру — надав такої зловісної ролі зовн.-політ. чиннику, що саме він став вирішальним у загибелі тієї ж д-ви, перервав респ.-демокр. етап Української рев-ції, поставив народ, націю перед необхідністю подолання нових складних випробувань.

Літ.: Солдатенко В. Ф. Перша дипломатична акція УНР — Берестейська угода // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. 2. — К., 2001; Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія. — К., 2009.

В. Ф. Солдатенко

Брестські мирні переговори 1917—18. З часу приходу до влади в Росії більшовиків до поч. березня 1918 вони 6 разів зверталися до всіх країн, що воювали, з пропозиціями про мирні переговори. Однак уряди англ.-франц. коаліції незмінно відхиляли всі ініціативи. Країни ж Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина) погодились спочатку на *перемир'я* на фронті, а потім і на переговори про укладення миру, які розпочались 9(22).12.1917 у Брест-Литовському. Рад. делегацію очолював спочатку А. *Йоффе*, якого невдовзі змінив нарком зак. справ Л. *Троцький*, німецьку — М. *Гофман* (згодом Р. *Кюльман*), австро-угорську — граф О. *Чернін*. Змушені піти на сепаратні переговори з рад. Росією через критичне внутр. і воєнне становище, країни Четверного союзу, однак, не поспішали здійснювати рішучі кроки, сподіваючись на зміну ситуації в Росії, принаймні послаблення позицій останньої. Особливо пильно вони стежили за розвитком подій у нац. регіонах свого партнера. Протидія встановленню там влади Рад, факти кофронтації з петроградським урядом послужили підставою для того, щоб спробувати обмежити прерогативи рос. делегації, змусити її погодитись представляти не країну в колишніх імпер. рамках, а виключивши з неї Польщу, Україну, Білорусію та Прибалтику. Почасти це випливало з давніх стратегічних задумів, почасти з оцінки ситуації в Росії, яка уявлялася сприятливою для тиску на РНК. Однак представники Рад. Росії на переговорах, рахуючись із реальним фактом відроджуваної польської державності як рівнодіючої цілого клубка міжнар. чинників, згоджувались на вилучення зі свого впливу і, відп., меж відстоюваних інтересів лише однієї Польщі. Тоді уряди Центральних держав звернулися безпосередньо до керівництва нових нац.-держ. і адмін.-територ. утворень на теренах Росії, у т. ч. й УНР, з пропозицією надіслати своїх представників для участі в Брестській конференції. Центральна Рада й Генеральний Секретаріат на той час не раз уже заявляли про намір брати самостійну участь у міжнар. житті, а не через посередництво Рад. Росії; сигналізували про готовність прилучитися і до мирної конференції, позитивно відреагували на ініціативи, що виходили з Бреста та спричинили укладання 28.11(11.12).1917 у Фокшанах *перемир'я* між командуванням Румунського фронту та урядом Румунії і нім.-австр. блоком (акція була узгоджена з країнами *Антанти*). Та остаточне рішення довго не приймалось. Хоча дедалі ясніше усвідомлювалось, що для повноцінної участі в переговорах треба мати не лише формальну, а й юрид. держ. самостійність, її досягненню заважали інерція політ. мислення, віра у федералістичні ідеали, надія на замирення з більшовиками. Негативно сприймався й відвертий тиск Центральних держав щодо форсування Україною усамостійнення — у цьому вбачалась перспектива австр.-нім. окупації України в разі *війни* з потенційно могутнішою Росією. Об'єктивних можливостей для маневрів, сприятливого перебігу переговорів у представників України було небагато. За повної відсутності укр. дипломатів бодай із якимось фаховим досвідом, необхідною освітою, делегація виявилась дуже молодою за віковим цензом: В. *Голубович* (голова), М. *Левитський*, М. *Любинський*, М. *Полоз*, О. *Севрюк*. Певною мірою це компенсувалось тим, що новопризначених дипломатів двічі консультував М. *Грушевський*, який не лише досить чітко науково прогнозував поведінку всіх суб'єктів переговорного процесу, але й найбільш ґрунтовно й тонко розумівся на суто укр. проблемах, нац. інтересах, імовірних шляхах їх реалізації. З першого ж дня участі посланців УНР у Брестських переговорах виникли ускладнення. Якщо Л. Троцький одразу ж, 28.12.1917(9.01.1918),

заявив, що рос. представництво «не бачить жодної перешкоди до участі української делегації» в мирних переговорах, то зах. дипломати розпочали дискусію щодо статусу репрезентантів Києва — чи вони є самостійною делегацією, чи складовою радянської. Невдовзі й Л. Троцький, дізнавшись про таємні контакти українців і з німцями, що на ділі вело до розколу конференції на офіц. й неофіц. переговори, після консультацій з Петроградом вдався до кореляції заявленої позиції. До цього спонукало й рішення Народного Секретаріату Радянської України про направлення до Бреста Ю. *Медведева*, В. *Затонського* і *В. Шахрая*, які мали представляти Україну на переговорах у складі єдиної рос. делегації. З іншого боку, дедалі жорсткіше виявлялася «протокольна» позиція країн Четверного союзу: вони не погоджувались укладати договір з утворенням, яке мало дуже розмитий статус і неясні перспективи. Окрім дотримання формальностей *міжнародного права*, дип. традицій, Німеччина й Австро-Угорщина прагматично намагались створити найсприятливіші умови для досягнення власних інтересів, передусім матеріальних, на «законних підставах». Дивилися вони й у майбутнє, прагнучи забезпечити наперед вигоди свого міжнар. становища в післявоєнній розстановці сил в Європі. Разом з іншими чинниками це зумовило проголошення УНР 4-м Універсалом Центральної Ради «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу», що стало надзвичайно важливою віхою нац. державотворення, відкрило перед нацією якісно нові можливості на міжнар. арені. Однак закріплення в найвищому держ. акті нового статусу УНР сталося в надзвичайно скрутний момент. На Київ наступали війська Рад. Росії і, як з'ясувалось, чинити їм опір було нікому. Тому паралельно з подіями в Києві під час перебування Л. Троцького у Петрограді (у Бресті за заг. згодою було зроблено перерву) там спланували домогтись усунення делегації Центральної Ради від переговорів у Бресті, а натомість домовитись із зах. партнерами про участь у конференції делегації Рад. України. Розрахунок базувався на тому, що Центральні держави, поставлені перед реаліями — повсюдним поширенням влади Рад і звуженням до мінімуму впливу Центральної Ради з явною перспективою її зникнення з політ. арени взагалі — змушені будуть погодитися з пропозиціями рад. сторони. Але молоді посланці УНР виявили неабияку стійкість, відкидаючи всілякі домагання делегації РСФРР, спростовуючи її аргументи, різні хитрощі тощо. Не менші витримка, принциповість і послідовність знадобились і в стосунках з нім. та австр.-угорською делегаціями. Їхнє прагнення укласти мир з Україною зумовлювалось не лише неможливістю подальшого ведення війни (практично всі ресурси на той час було вичерпано), а й пекучою потребою одержати продовольство, без якого вибухонебезпечна ситуація, що склалась, обіцяла досить швидко досягти критичної межі. Однак досвідчені дипломати центр.-європ. д-в наполегливо шукали можливості досягнення таких угод, за яких відверто слабка у військ.-політ. відношенні УНР «заплатила» б за мир своїми сировинно-продовольчими ресурсами. Українці навпаки прагнули якомога скористатись вигодами свого становища (наявність ресурсів, зокрема, лишків товарного хліба) і скрутою урядів Німеччини та, особливо, Австро-Угорщини для досягнення давніх укр. територ. домагань: з'єднання з матірною Україною її зах. теренів. За конкретно-істор. розкладу сил на поч. 1918 можна було сподіватись, що укр. домагання підтримають німці, щоб ще раз довести свою першість у союзі з австрійцями. А останні перед загрозою страшного голоду, що насувався, можуть відступитись від своїх симпатій та обіцянок полякам, сторгувавшись з українцями. Проте з перших же контактів (як офіційних, так і приватних) австр.-нім. сторона з обуренням і глумом відкидала укр. пропозиції, високомірно заявляючи, що не допустить втручання у «свої внутрішні справи», нізащо не згодиться на «територіальні аспекти». Ніяких розмов про Карпатську (Угорську) Русь (Закарпаття) й чути не хотіли, категорично протестували проти пропозицій референдуму в Галичині й Буковині для з'ясування настроїв населення про самовизначення цих регіонів. Визнання незалежності УНР ставилось у пряму залежність від згоди України на кордон, який існував між Росією й Австро-Угорщиною на початок *Першої світової війни*.

Але віденський і берлінський уряди дедалі настійніше вимагали від *дипломатів* без хліба з конференції не повертатись. Укр. ж делегати, хоч і самі представляли країну, що потрапила у вкрай критичний стан, отримували інформацію про ситуацію в Центральних державах і непохитно стояли на своєму. Тоді, підтвердивши 18(31).01.1918 спец. заявою повноваження делегації Центральної Ради і офіційно визнавши УНР як незалежну д-ву, що має права на самостійне укладання міжнар. договорів, австр.-нім. сторона на сепаратній нараді з укр. представниками вчинила на них безпрецедентний тиск. Мін. зак. справ Австро-Угорщини О. Чернін від імені обох д-в наголосив, що уряд УНР перебуває в безнадійному стані, а тому слід негайно підписати підготований проект дог-ру. У ньому пропонувались лише три позиції: заг. констатація завершення стану війни; намір встановлення *дипломатичних відносин* і *консульських відносин* між Центральними д-вами й УНР; зобов'язання УНР доставити Центральним державам 1 млн т збіжжя та інших харчових продуктів. Усі інші питання відкладались до пізнішого спец. погодження між урядами. Наступного дня укр. дипломати запропонували свій контрпроект. У ньому було теж три пункти: кордон у Холмщині пролягає за етногр. принципом; зобов'язання УНР надати Центральним державам збіжжя й сировину має бути зафіксоване окремою додатковою умовою; Австро-Угорщина зобов'язується провести на етногр. підставі поділ Галичини на Західну і Східну і створити зі Схід. Галичини й Буковини коронний край (щодо цього мала бути ухвалена окрема таємна угода). Значних зусиль до того, щоб не розірвати контакту з автр.-нім. стороною, доклав чл. *Союзу Визволення України* М. *Залізняк*, який не мав на конференції офіц. статусу й діяв як приватна особа, однак зміг запропонувати формулювання док-тів, що влаштовували обидві сторони, а на практиці врешті виявились значно вигіднішими Центральним державам. Виконуючи категоричні інструкції урядів, австр. і нім. делегації змушені були врешті-решт погодитись на запропонований варіант, проте домоглися, щоб таємні протоколи були поставлені в абс. залежність від виконання всіх домовленостей у цілому. Оскільки основна екон. вимога — поставка 1 млн т збіжжя до Центральних держав була дуже проблематичною, апріорі під загрозу нездійсненності потрапляли основні нац. вимоги укр. сторони. У ніч на 27.01(9.02).1918 договірні док-ти між УНР і Німеччиною, Угорщиною, Болгарією та Туреччиною були підписані. Позиція рад. сторони була проігнорована. Відчувши себе впевненіше, Німеччина й Австро-Угорщина 27–28.01(9–10.02).1918 вели переговори з делегацією РСФРР в ультимативному тоні, хоча формально ультиматуму не висували. Вони домагались відторгнення від Росії території понад 150 тис. км². Польща, Литва, частина Латвії та частина Білорусії мали перейти під контроль Німеччини. Південніше Бреста кордон мали визначити уряди Німеччини, Австро-Угорщини й Генеральний Секретаріат УНР. В. *Ленін* вважав за необхідне підписати мир на будь-яких умовах заради збереження рад. влади, вів наполегливу б-бу з «лівими комуністами» — прихильниками «революційної війни». Однак нарком інозем. справ Л. Троцький, знехтувавши одержаними в Москві інструкціями про затягування переговорів і негайне прийняття умов у разі ультимативної вимоги, 28.01(10.02).1918 виступив на конференції з декларацією, за якою Рад. Росія війну припиняє, армію демобілізує, а миру не підписує. У відповідь Р. Кюльман заявив, що непідписання Росією мирного дог-ру автоматично тягне за собою припинення перемир'я. Рад. делегація залишила Брест. Австр.-нім. війська розпочали наступ 18.02.1918 (н. ст.) по всьому фронту, який вдалося зупинити лише ціною неймовірних зусиль. Незважаючи на телеграму В. Леніна 19.02.1918 про готовність підписати мир, воєнні дії точились до 23.02.1918. У надісланій нім. урядом телеграмі містились значно тяжчі умови миру: негайне звільнення від рос. військ Ліфляндії, Естляндії, України та Фінляндії, демобілізація рос. армії, відновлення рос.-нім. торг. дог-ру (1904). На прийняття ультиматуму давалось 48 годин. У критичній ситуації В. Леніну вдалося схилити на свій бік більшість чл. ЦК РСДРП(б), ВЦВК. У ніч на 24.02.1918 ВЦВК і РНК РСФРР прийняли нім. умови й негайно повідомили про це нім. уряд. 3.03.1918 рад. делегація, яку було доручено очолювати Г. *Сокольникову*, підписала *Брестський мирний договір між РРФСР і Центральними державами 1918* (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина). Виконавши свою місію, конференція на цьому завершила роботу.

Літ.: Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Ю. Га-

лушко. Т. І. Доба Центральної Ради. — К.: Темпора, 2002; Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918). — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004.

В. Ф. Солдатенко

Бреттон-Вудська валютна система — третя після Паризької та Генуезької світова система валютних розрахунків, що базувалась на золотовалютному й золотодоларовому стандартах та функціонувала за допомогою міждерж. регулювання через *Міжнародний валютний фонд (МВФ)*. Заснована на міжнар. валютно-фінанс. конференції *Організації Об'єднаних Націй* у липні 1944 у Бреттон-Вудсі (США). Представники 44 країн світу підписали на ній «Заключний акт», складовими елементами якого були статути МВФ, *Міжнародного банку реконструкції і розвитку (МБРР)*, що визначили основні риси нової світової валютної системи. Вона прийшла на зміну системі золотого стандарту, який остаточно вичерпав себе під час кризи 1929–33. Створення **Б.-В. в. с.** було зумовлене крахом системи міжнар. торгівлі та валютних відносин і необхідністю побудови нової системи міжнар. розрахунків для відновлення й розвитку міжнар. екон. і насамперед торг. відносин. **Б.-В. в. с.** мала забезпечити стабільність обмінних курсів валют країн-учасниць МВФ (щоб запобігти несподіваним і значним коливанням цін у зовн. торгівлі через рух валютних курсів і знизити рівень ризику й невизначеності в міжнар. торг. операціях), не допустити самочинних і неузгоджених девальвацій нац. валют, обмежити рівень інфляції, значний спад ділової активності, зростання безробіття в тих країнах, де виникатиме затяжний і значний дефіцит *балансу платіжного*. Основою **Б.-В. в. с.** була ідея пристосування валют окремих країн до нац. валютних систем США та Великої Британії як провідних країн світу. Головними інструментами міжнар. розрахунків стали золото й т. зв. резервні валюти, статус яких отримали долар США та англ. фунт стерлінгів. Країни-учасниці Бреттон-Вудських угод мали право через систему своїх центр. емісійних банків вільно обмінювати наявні в них резервні валюти за офіц. ціною на золото й навпаки. Основними принципами функціонування цієї системи були: а) збереження ролі золота як платіжного засобу та розрахункової одиниці в міжнар. обігу. Однак, на відміну від системи *золотого стандарту*, зв'язок нац. валют країн-учасниць здійснювався опосередковано, через долар США, що єдиний зберігав зовн. конвертованість у золото. Міністерство фінансів США гарантувало інозем. центр. банкам або урядам вільний обмін доларів на золото; б) фіксація ринкових курсів валют у межах не більше 1 % в обидва боки (±1) від золотих або доларових паритетів; в) долар прирівнювався до золота на основі фіксованої ринкової ціни за золото (офіц. ціна однієї унції золота становила 35 дол., а вміст долара дорівнював 0,888 г золота), але вільна (приватна) купівля-продаж золота заборонялись; г) взаємна конвертованість усіх валют, зобов'язання країн домагатися її. До середини 1960-х **Б.-В. в. с.** працювала ефективно, проте недотримання рядом країн, в силу різних причин, принципів її функціонування, призвело на початку 1970-х до краху цієї системи. У 1976 в м. Кінгстон (Ямайка) країни-члени МВФ оголосили про перехід до *Ямайської (Кінгстонської) валютної системи*.

В. А. Вергун

Британська імперія — найбільша за площею у світовій історії колоніальна *імперія*, створена Англією у процесі *експансії* у XII–XX ст. Розширення Англії розпочалося з захоплення п-ва Ірландія (1169) і Уельсу (1282). У 1497 Дж. Кабот відкрив Ньюфаундленд і оголосив його володінням Генріха VII. А шлях до британської колонізації Америки було відкрито розгромом іспанського флоту — Непереможної армади в 1588, ослабленням морської могутності Іспанії, а потім і Португалії, і перетворенням Англії на потужну морську державу. Шотландія приєдналася до Англії на правах особистої *унії* зі сходженням в 1603 на англійський престол шотландського короля з династії Стюартів, що став королем Яковом I. Приєднуючи Шотландію, англійці збільшували свою відносну міць у європейському балансі сил і виключали ризик того, що Франція може отримати як сателіта кероване Стюартами королівство на північному кордоні Англії. У 1801 Ірландія увійшла до складу Сполученого Королівства, але цей союз не забезпечив вражаючого економічного успіху.

Період від створення англійських поселень у Північній Америці і Вест-Індії і заснування в 1600 приватної Ост-Індської компанії до втрати 13 колоній під час *Війни за незалежність у Північній Америці 1775–83* згодом названо «Першою Б. і.». Перша англійська *колонія* в Америці була заснована в 1607 (Джеймстаун), а до 1640 Ост-Індська компанія створила мережу своїх факторій в Індії, у Східній і Південно-Східній Азії. У XVIII ст. Велика Британія перетворилася на найбільшу колоніальну державу, а Франція стала її основним суперником. *Семилітня війна 1756–63* була першою *війною* в глобальному масштабі, перемога в ній Британії над Францією зробила її головною світовою колоніальною державою: після розгрому *Наполеона I Бонапарта* у Британії не залишається серйозних супротивників, за винятком Російської імперії в Центральній Азії. У період «колоніального поділу світу» (остання чверть XIX ст.) Британія захопила Кіпр, встановила контроль над Єгиптом і *Суецьким каналом*, завершила завоювання Бірми, встановила фактичний *колоніальний протекторат* над Афганістаном, завоювала великі території в Тропічній і Південній Африці: Нігерію, Золотий Берег (нині — Гана), Сьєрра-Леоне, Південну і Північну Родезії (Зімбабве і Замбія), Бечуаналенд (Ботсвану), Басутоленд (Лесото), Свазіленд, Уганду, Кенію. Вона в прямому розумінні перетворилася на «імперію, над якою ніколи не заходить Сонце». Найбільшої площі **Б. і.** досягла в 1930-х — 37 млн км², що становить близько чверті земної суші.

Територіально роз'єднана **Б. і.** була найвищою мірою децентралізована і гетерогенна в системі управління. Вона ніколи не мала єдиного зводу законів і централізованого адміністрування. Протягом майже всієї історії імперії британські конституційні закони також проводили чітку межу між Сполученим Королівством та заморськими володіннями корони. У 1867 Верхня і Нижня Канади, Нью-Брансвік, Нова Шотландія були об'єднані в *домініон* Канада, конфедерацію з повним самоврядуванням, за винятком закордонних справ. Австралія і Нова Зеландія отримали аналогічне самоврядування в 1901–07, у 1910 Капська колонія, Наталь, Трансвааль і Оранжева вільна держава утворили Південно-Африканський Союз (ПАС), який також дістав статус домініону. Імперська конференція 1923 визнала право домініонів проводити власну *зовнішню політику* незалежно від *метрополії*. З набуттям чинності *Вестмінстерським статутом 1931* парламенти Канади, Австралії, Нової Зеландії, ПАС, Ірландської Вільної Держави і Ньюфаундленду стали незалежними від законодавчої системи Британії. Безпосередньо за межами **Б. і.** були *протекторати*, чиї правителі формально вважалися суверенами. Протекторати погоджувалися брати «поради» Великої Британії у внутрішньополітичних справах і допускали майже повний контроль своєї зовнішньої політики. Ступінь втручання Лондона в їхню політику сильно варіював, після *Першої світової війни* Британія отримала в управління від *Ліги Націй* на основі *мандатної системи* Палестину, Ірак, Трансйорданію, Танганьїку, частину Камеруну і Того.

Б. і. здійснювала масштабну ідеологічну експансію і була потужним механізмом територіальних загарбань та створення англомовних спільнот в усьому світі. Непохитним принципом британської політики в 1650–1840-х було збереження колоніальної торговельної мережі у вигляді закритої імперської системи, що виключало будь-яку участь сторонніх. Період 1840–1930-х був часом британської «імперії вільної торгівлі». Вважається, що без **Б. і.** не сталося б великомасштабної лібералізації торгівлі та значної міграції робочої сили. Головним напрямком британської еміграції була Північна Америка, пізніше — Австралія і Нова Зеландія. Також, як результат імперської спадщини, у багатьох країнах зміцнилася парламентська модель демократії і британське право, а англійська мова продовжує підкорювати світ. Після закінчення *Другої світової війни* **Б. і.** розпалася внаслідок зростання національно-визвольних рухів у британських володіннях і фінансових труднощів британського уряду (див.: *Деколонізація*). Більшість колишніх колоній нині входять до *Співдружності націй*, а Сполучене Королівство зберігає *суверенітет* над 14 територіями за межами Британських островів. У 2002 вони отримали статус британських заморських територій. Британський суверенітет над деякими заморськими територіями оскаржується сусідами: на Гібралтар претендує Іспанія, на Фолклендські о-ви, Південну Джорджію і Південні Сандвічеві о-ви — Ар-

гентина, на Британську територію в Індійському океані — Маврикій і Сейшели.

М. А. Шепелєв

Брифінг (від англ. briefing — інструктаж) — зустрічі, бесіди представників зовн.-політ. відомств та інших держ. органів, міжнар. та інших орг-цій з представниками ЗМІ з метою їхнього інформування про важливі події, хід міжнар. переговорів, конференцій, симпозіумів, засідань, про позиції та погляди учасників і про досягнуті домовленості. **Б.** відрізняються від прес-конференцій своєю короткоплинністю, вони менш офіційні й мають характер інформування журналістів.

Т. І. Шинкаренко

Бріан (Briand) Аристид (28.03.1862 Нант, Французька імперія — 7.03.1932, Париж, Французька Республіка) — франц. держ. діяч і *дипломат*. З 1902 — депутат парламенту. 1909–11, січень–лютий 1913, 1915–17, 1921–22, 1927–29 — Прем'єр-міністр Французької Республіки; 1915–17, 1921–22, квітень–листопад 1925, 1925–26, 1926–32 — мін. зак. справ, 1908–09, 1912–13, 1914–15 — міністр юстиції, 1909–11 і 1913 — мін. внутр. справ, 1906–08 — міністр освіти, 1906–11 — міністр культів. Прагнув активно використати поразку Німеччини в *Першій світовій війні* для встановлення *гегемонії міжнародної* Франції в Європі, був одним з ініціаторів укладення *Локарнських договорів 1925, Бріана—Келлога пакту 1928*, виступив з проектом створення «Пан-Європи». Лауреат *Нобелівської премії миру* (1926).

Р. А. Кривонос

Бріана–Келлога пакт 1928 (Договір про відмову від війни як засобу національної політики) — багатостороння угода, підписана 27.08.1928 в Парижі представниками США, Франції, Великої Британії, Німеччини, Італії, Бельгії, Канади, Австралії, Нової Зеландії, Півд.-Африк. Союзу, Ірландії, Індії, Польщі, Чехословаччини та Японії. **К.-Б. п.** набув чинності 24.07.1929 після того, як був ратифікований усіма сторонами. У квітні 1927 мін. зак. справ Франції А. *Бріан* звернувся до США з пропозицією укласти амер.-франц. договір про дружбу та заборону *війни* як засобу нац. політики. У грудні 1927 держсекретар США Ф. *Келлог* підтримав її, але, у свою чергу, запропонував укласти багатосторонній договір. Після отримання згоди Франції на участь у ньому США звернулися з відп. пропозиціями до Великої Британії, Німеччини, Італії та Японії. Усі д-ви погодились з амер. пропозицією, але зробили низку зауважень щодо використання збройної сили для самозахисту та захисту життєво важливих нац. інтересів. **Б.-К. п.** засуджував використання війни для розв'язання *спорів міжнародних* та проголошував відмову сторін від використання війни як інструменту нац. політики у відносинах з іншими сторонами. Усі сторони погоджувались врегульовувати суперечки між собою лише мирними засобами. Угода була відкритою для приєднання інших д-ав; згодом до неї приєдналось ще бл. 50 д-в.

М. А. Миронова

Брінклі (Brinkley) Роберт (21.01.1954) — британський *дипломат*. У 1977–78 працював в Управлінні контролю над озброєннями МЗС Великої Британії; 1979–82 — 2-й секретар посольства Великої Британії в СРСР; 1982–83 — начальник відділу Управління інформації МЗС Великої Британії; 1985–88 — начальник відділу Управління республік СРСР; 1988–92 — 1-й секретар посольства Великої Британії у ФРН; 1992–95 — помічник начальника Фінансового управління МЗС Великої Британії; 1995–96 — начальник відділу контролю матеріального забезпечення МЗС Великої Британії; 1996–99 — радник з політичних питань посольства Великої Британії у Російській Федерації; 2000–01 — начальник спільного візового відділу МЗС і МВС Великої Британії. В 2002–2006 — Надзвичайний і Повноважний Посол Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії в Україні.

Р. А. Кривонос

Брозіо (Brosio) Манліо (10.07.1897, Турин, Королівство Італія, нині — Італійська Республіка — 14.03.1980, там само) — італ. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Закінчив юрид. ф-т Туринського ун-ту (1920). Виступав одним із лідерів руху «ліберальної революції», але після приходу до влади фашистів змушений був у сер. 1920-х залишити політ. діяльність внаслідок гострого неприйняття курсу Б. *Муссоліні*. Під час *Другої світової війни* перебував у підпіллі. 1943–44 входив до антифаш. Італ. комітету нац. визволення. 1944–45 — віце-прем'єр-міністр, 1945–46 — міністр оборони Італії, водночас ген. секретар Ліберальної партії. У січні 1947 — грудні 1951 — посол Італійської Республіки в СРСР. Брав активну участь у підготовці мирного дог-ру країн *антигітлерівської коаліції* з Італією, забезпечив укладення в Москві 11.12.1948 Договору про торгівлю і мореплавство й Торговельної угоди. 1952–55 — посол Італійської Республіки у Великій Британії, 1955–61 — у США, 1961–64 — у Франції. 1964–71 — Ген. секретар *НАТО*. З 1972 — сенатор від Турина.

В. І. Головченко

Бруннов Філіпп Іванович (31.08.1797, Дрезден, Саксонія — 12.04.1875, Дармштадт, Німецька імперія) — рос. *дипломат*, граф. На дип. роботі з 1818. Брав участь у *Лайбахському конгресі 1821* і *Веронському конгресі 1822*. 1839 відряджений *Миколою I* до Великої Британії з дорученням владнати англ.-рос. суперечності, що виникли у зв'язку з *Ункіяр-Іскелесійським договором 1833*. 1840–54 — посланник у Великій Британії. Брав участь у розробці Лондонської конвенції по Єгипту 1840 і Лондонських угод про Чорноморські протоки 1841, у роботі Лондонської конференції у справах Греції (1843). Підписав комерційний трактат між Росією й Англією 1849 і Лондонський протокол 1852. 1856 — представляв інтереси Російської імп. на *Паризькому конгресі 1856* — 2-й уповноважений Росії. У 1858–60 — вдруге посланник, 1860–74 — *посол* у Великій Британії. Був уповноваженим Росії на *Лондонській конференції 1871*, що скасувала статті *Паризького мирного договору 1856* про «нейтралізацію» Чорного моря. 1874 пішов у відставку.

Н. Ф. Сербіна

Бруно Кверфуртський (бл. 970, Кверфурт, нині — земля Саксонія-Анхальт, ФРН — 14.02.1009, Пруссія) — капелан правителя *Священної Римської імперії* Оттона III (980–1002), з 1002 — місійний архієпископ. Походив із родини графів Кверфуртських (Тюрингія). Очолював місії до «чорних угрів» (Трансільванія), печенігів, пруссів; у землях останніх («на кордоні Русі і Литви») загинув; канонізований бл. 1025, пам'ять у католицькій церкві — 15 жовтня. Автор «Житія Св. Адальберта-Войтеха, єпископа Празького» і послання до нім. короля Генріха II Святого (973–1024), де описує своє перебування в 1007 при дворі великого київ. князя *Володимира Святославича* і невдалу спробу християнізації печенігів.

В. І. Головченко

Брюссельський договір 1948 про екон., соц. та культ. співробітництво й колективну самооборону підписаний 17.03.1948 представниками Великої Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів та Люксембургу терміном на 50 років; набув чинності після ратифікації усіма державами-учасницями 25.09.1948. За **Б. д.** створювався перший у повоєнній Європі військ. блок — Західний союз. **Б. д.** став підготовчим етапом до формування *НАТО*. З появою НАТО Західний союз на деякий час втратив самостійне значення, оскільки фактично був поглинутий цією військ.-політ. структурою. Але у 1954, після невдалої спроби створення *Європейської оборонної спільноти (ЄОС)*, йому було надано другого дихання. 23.10.1954 у рамках Паризьких угод були підписані протоколи про зміни й доповнення до **Б. д.**, згідно з якими до складу його учасників долучались Італія та ФРН; утворений військ. блок отримав назву *Західноєвропейський союз (ЗЄС)*.

І. О. Мінгазутдінов

Брюховецький Іван Мартинович (1623, поблизу с. Диканьки, тепер Полтавської обл., Україна — 8.06.1668, поблизу с. Опішня, тепер Полтавської обл., Україна) — укр. військ. і держ. діяч. Уперше згадується 1650 в реєстрі козаків Чигиринської сотні. Був старшим слугою (конюшим) Б. *Хмельницького*, виконував деякі його дип. доручення, зокрема в 1656 їздив послом до Трансільванії. Під час гетьманських виборів (1659) відряджений на Запорозьку Січ схилити козаків на бік Ю. *Хмельницького*. Виконавши доручення, залишився на Січі й був обраний кошовим отаманом, а 1662 — «кошовим гетьманом». Завдяки вміло організованій соц. демагогії (обіцянки зменшення податків, обмеження старшинського землеволодіння і гніту) та підтримці запорожців і моск. війська кн.

Д. Великогагіна на Чорній раді 17–18.06.1663 під Ніжином був обраний першим гетьманом Лівобережної України, що закріпило розкол Козацької України. Здійснював відверто промоск. політику, уклав *Батуринські статті 1663*, а під час відвідин Москви — капітулянтські *Московські статті 1665*, що суттєво посилювали військ.-політ. й фінанс. позиції царату в Гетьманщині. З огляду на заг. обурення проведенням у 1666 майнового перепису населення і укладенням *Андрусівського договору 1667* між Річчю Посполитою та Московським царством у січні 1668 на старшинській раді в Гадячі висловився за ліквідацію влади царських воєвод і перехід Гетьманщини під тур. протекцію. Із цією метою ініціював переговори з правобережним гетьманом П. *Дорошенком* і відрядив до Стамбула посольство полковника Г. *Гамалії*. Очолив переможне антимоск. повстання в травні 1668, але був убитий козаками з наближенням полків П. Дорошенка. Похований у Гадячі.

В. І. Головченко

Будапештська конвенція 1877 — таємна угода між Росією та Австро-Угорщиною на тлі загострення рос.-тур. взаємин, підписана 3(15).01.1877. Восени 1876 після поразки Сербії у війні проти Туреччини виникла загроза рос.-тур. та рос.-австр. конфліктів. Росія прагнула запобігти конфлікту з Австро-Угорщиною та забезпечити *нейтралітет* останньої в разі *війни* з *Османською імперією* Австро-Угорщина, яка була впевнена у підтримці власних вимог з боку Німеччини, вимагала як компенсацію за нейтралітет всю Боснію та Герцеговину. У **Б. к.** рос. уряд змушений був погодитись з австр. умовами, визнавши за Віднем свободу вибору моменту і способу зайняття його військами Боснії та Герцеговини. Натомість Австро-Угорщина зобов'язалась дотримуватись доброзичливого нейтралітету відносно Росії. Обидві д-ви погодились не поширювати воєнні дії: Австро-Угорщина — на Румунію, Сербію, Болгарію та Чорногорію; Росія — на Боснію, Герцеговину, Сербію та Чорногорію. Можливі наслідки війни й територ. надбання сторін регулювались додатковою конвенцією, підписаною 6(18).03.1877, але датованою також 3(15).01.1877. Австро-Угорщині були віддані Боснія та Герцеговина, за винятком Ново-Пазарського санджаку — території, розташованої між Сербією та Чорногорією. Росія повертала собі частину Бессарабії в кордонах до 1856.

В. В. Копійка

Будапештський саміт НБСЄ 1994 відбувався 5–6.12.1994. Його головним результатом стало рішення про надання нового політ. та орг. імпульсу діяльності НБСЄ, що знайшло відображення в перетворенні з 1.01.1995 НБСЄ на *Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)*. Це рішення мало зміцнити започаткований у 1970-і «Гельсінський процес», перетворивши НБСЄ з консультативного форуму на ефективну міжнар. орг-цію, яка реально впливала б на розвиток ситуації в Європі, передовсім у галузі безпеки. Лідери країн-учасниць НБСЄ погодились, що в XXI ст. нова орг-ція повинна відігравати провідну роль у забезпеченні стабільності та гарантуванні безпеки на континенті. Було підтверджено, що демокр. прин-ципи ОБСЄ є визначальними в розбудові спільності націй «без нових чи старих поділів, з повною повагою до суверенної рівності та незалежності всіх країн, без сфер впливу». У Підсумковому док-ті *саміту* надавалась оцінка окремих регіональних проблем в Європі (у Нагірному Карабаху, Грузії, Молдові), а також окреслювалось коло колективних заходів, необхідних для врегулювання кризових ситуацій. Через відсутність консенсусу не вдалося прийняти дійових рішень стосовно конфліктів на теренах колишньої Югославії. Велику увагу було приділено питанням підвищення ефективності превентивного потенціалу ОБСЄ, передусім використання її місій для запобігання *конфліктам міжнародним* і кризового моніторингу. Було ухвалено «Кодекс поведінки з політично-військових аспектів безпеки», яким, зокрема, визначались місце і роль збройних сил у демокр. суспільствах. На **Б. с.** також були прийняті рішення щодо зміцнення структур ОБСЄ, її взаємодії з іншими міжнар. орг-ціями, зокрема *Організації Об'єднаних Націй*; визначені основоположні принципи ОБСЄ в галузі нерозповсюдження, у реалізації її екон. та людського вимірів.

І. О. Мінгазутдінов

Булліт (Bullitt) Вільям Крістіан (25.01.1891, Філадельфія, шт. Пенсільванія, США — 15.02.1967, Нейї-Сюр-Сен, нині — регіон Іль-де-Франс, Французька Республіка) — амер. *дипломат* і політ. експерт. Закінчив Єльський ун-т (1913). Навчався в Школі права Гарвардського ун-ту, займався журналістикою. 1917 очолив Центр.-європ. інформ. бюро держдепартаменту і став провідним інтерпретатором рев. подій у Росії для Президента США В. *Вільсона*. 1919 увійшов до складу амер. делегації на Паризькій мирній конференції 9.03–16.03.1919 за дорученням В. Вільсона, ініційованим, у свою чергу, його зовн.-політ. радником Е. *Хаузом* і держсекретарем Р. *Лансінгом*, перебував у Москві та Петрограді з метою здійснення дип. завдання (див.: *Булліта місія 1919*). Його супроводжував відомий радикальний журналіст Л. Стеффенс, який офіційно не належав до амер. делегації, але також мав завдання здійснити інформ. зондування. Але відрядження **Б.** не привело до жодних змін у настановах Заходу, який з одного боку зосередився на перспективах створення *Ліги Націй* та нім. *репараціях*, а з іншого — сповнився оптимістичних очікувань у зв'язку з початком наступу армії адмірала О. Колчака. Об'єктивно підсумки діяльності місії **Б.** ще більше антагонізували уряд В. *Леніна* і Захід, оскільки невдовзі після її завершення В. Вільсон і Д. *Ллойд-Джордж* дезавуювали **Б.** (заперечили наявність у нього повноважень), а більшовики наполягали на власному серйозному підході до узгоджених із ним позицій. Сам **Б.** (за відгуками сучасників — людина складної вдачі) болісно сприйняв свій невдалий рад. дебют. **Б.** виступив на слуханнях у Сенаті США проти ратифікації *Версальського мирного договору 1919*, подав у відставку і, будучи 1919–33 приватною особою, став активним прибічником зближення з СРСР та його дип. визнання. Після неодноразового залучення до неофіц. переговорів з рад. представниками і візитів до Москви 1933–36 був призначений 1-м послом США в СРСР. Перебуваючи на дип. посту, істотно переглянув свої уявлення про країну перебування, перетворився на безкомпромісного критика рад. тоталітаризму, що призвело до його відкликання та призначення послом у Франції (1936). Працюючи в Парижі, зайняв тверду антифаш. позицію, а після поразки Франції (1940) виступив як енергійний прибічник *Вільної Франції*. Перебував у близьких стосунках із Президентом США Ф. Д. *Рузвельтом*, якого консультував із питань європ. політики, а в роки *Другої світової війни* був його спец. представником у Півн. Африці і на Бл. Сході. Після 1945 відійшов від зовн.-політ. діяльності, займався журналістикою й аналітикою.

Твори: «Місія Булліта до Москви» (1919), «Томас Вудро Вільсон — двадцять восьмий Президент Сполучених Штатів. Психологічне дослідження» (спільно з З. Фрейдом, 1967).

Т. А. Грищенко

Булліта місія 1919 — дип. акція, здійснена *аташе* амер. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919–20* В. *Буллітом* за ініціативою Президента США В. *Вільсона*, яку підтримав Прем'єр-міністр Великої Британії Д. *Ллойд-Джордж*, з метою проведення неофіц. переговорів із рад. керівництвом про умови припинення воєнних дій в Росії та укладення *договору мирного*. В. Булліт отримав спец. повноваження, підписані *державним секретарем США*. До складу місії входили також капітан армії США К. Пітіт та журналіст Л. Стеффенс. Під час переговорів Булліта з В. *Леніним* 11.03.1919 було погоджено проект договору, який передбачав: *перемир'я* на всіх фронтах і скликання впродовж тижня-двох після цього конференції з мирного врегулювання на засадах *визнання де-факто* існуючих на території колишньої Російської імп. урядів; припинення *блокади* економічної та відновлення торг. стосунків із Радянською Росією; проголошення заг. амністії; виведення військ *Антанти* з Росії та припинення надання військ. допомоги антирад. силам, початок скорочення рад. військ та військ інших урядів на території колишньої Російської імп. Офіц. відповіді на свої пропозиції рад. сторона не отримала. Уряди Великої Британії та США переглянули свої позиції під впливом поширення комуніст. ідей в європ. країнах, наслідком чого стало проголошення в березні Угорської Радянської Республіки, створення *Комуністичного Інтернаціоналу*, який у своєму маніфесті оголосив початок «нової революційної ери», та завершення підготовки за допомогою країн Антанти нового наступу в Росії антибільшовицьких сил під проводом Колчака і Денікіна.

І. С. Покровська

Бунечко Іван Григорович (8.07.1950) — український *дипломат* та науковець; у 1973 закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, в 1980 — Вищу партійну школу, в 1990 — аспірантуру Академії суспільних наук при ЦК КПРС, у 2002 — факультет підвищення кваліфікації Дипломатичної академії МЗС РФ; доктор філософії. Трудову діяльність розпочав у 1966 році — завідуючим сільським клубом. У 1973–74 перебував на дійсній військовій службі в Радянській армії; в 1974–78 — лектор, завідуючий відділом райкому Компартії України; в 1978–80 — слухач Одеської вищої партійної школи; в 1980–87 — лектор Рівненського обкому КПУ; в 1987–90 — аспірант Академії суспільних наук при ЦК КПРС (Москва); в 1990–91 — секретар Рівненського міськкому КПУ; в 1992–96 — директор філії Української фондової біржі. З 1996 працює в системі МЗС України на посадах: головного радника Договірно-правового управління, радника Першого територіального департаменту МЗС України, першого секретаря Посольств України в Республіці Білорусь і Туркменистані, радника Посольств України в Російській Федерації й Киргизькій Республіці. Указом Президента України від 28.12.2010 призначений Постійним повноважним представником України при координаційних інститутах *Співдружності Незалежних Держав*.

В. М. Матвієнко

Бургіба (Bourguiba) Хабіб Бен Алі (3.08.1903, м. Монастір, протекторат Туніс — 6.04.2000, там само) — туніський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Сорбонни і Вищу школу політ. наук (Париж, 1927). Після повернення на батьківщину взяв активну участь у нац.-визв. русі. 1933 створив й очолив радикальну партію «Новий дустур» («Нова конституція»). Упродовж 1934–55 неодноразово заарештовувався і провів більше 10 років у засланні та ув'язненні. 3.06.1955 підписав із Францією угоду про надання *протекторату* Туніс широкої внутр. *автономії*, 20.03.1956 — повної незалежності. 11.04.1956–25.07.1957 — Прем'єр-міністр і мін. зак. справ Тунісу. 25.07.1957–7.11.1987 — Президент (з 1985 — довічний) Туніської Республіки, водночас із 1974 — довічний голова правлячої Соціалістичної дустурівської партії. З 1981 — почесний президент Африк. соціал. інтернаціоналу. У *зовнішній політиці* твердо дотримувався принципів *Руху неприєднання*. 1987 усунений від влади й взятий під домашній арешт унаслідок гострої внутр.-політ. б-би, прикритої висновком лікарів про втрату здатності виконувати функції *глави держави*.

В. І. Головченко

Буржуа (Bourgeois) Леон Віктор Огюст (21.05.1851, Париж, Французька Республіка — 29.09.1925, Шато-д'Ожер, Французька Республіка) — французький державний діяч і юрист, лауреат *Нобелівської премії миру* за 1920. Народився в родині небагатого годинникаря Марі-Віктора Буржуа і Огюстін Елізи Іну, рано виявив інтерес до знань: ще навчаючись в Інституті Массена і ліцеї Карла Великого освоїв хінді і санскрит, досяг успіхів у музиці і малюванні. У складі артилерійського полку взяв участь у *франко-прусській війні 1870–71*, згодом вступив до Паризького університету, де пізніше отримав ступінь доктора права. У 1876, після кількох років адвокатської практики, став заступником начальника департаменту позовів у міністерстві громадських робіт. У віці 36 років зайняв пост префекта паризької поліції, але будучи представником зростаючих лівих сил, через три місяці подав у відставку і виставив свою кандидатуру на виборах у робітничому районі Шалонна-Марні. У лютому 1888 завдав поразки своєму опоненту по округу — генералу Ж. Буланже, відомому військовому міністру. Хоча Б. належав до радикальних соціалістів, він не поділяв соціалістичних доктрин і схилявся до шляху реформ в рамках існуючої системи. Окрім місця в палаті депутатів, він займав ще низку посад в декількох французьких кабінетах, був заступником статс-секретаря з внутрішніх справ у 1888–89, міністром внутрішніх справ 1890, міністром громадської освіти 1890–92 і міністром юстиції в 1892–93. За цей час він зумів домогтися суспільної підтримки своїх реформ в галузі освіти. Будучи міністром юстиції, вів розслідування діяльності осіб, замішаних у скандалі з *Панамським каналом*. Спроба Франції побудувати канал через Панамський перешийок, розпочата в 1883 під керівництвом Фердинанда де Лессепса, проектувальника *Суецького каналу*, зіткнулася з серйозними технічними та фінансовими труднощами. У 1888 будівельна компанія оголосила про банкрутство, і Лессепс повернувся до Франції, щоб постати перед судом за звинуваченням у розтраті і халатності. Визнаний винним, він був поміщений у в'язницю, але через якийсь час звільнений.

Ставши прем'єр-міністром у листопаді 1895, Б. сформував перший уряд, що цілком складався з представників лівого крила палати депутатів. Адміністрація Б. започаткувала безпрецедентні соціальні та економічні реформи, серед яких були прогресивний прибутковий податок і податок на спадщину, розширення числа пенсіонерів-робітників, обов'язкове страхування, всеосяжні соціальні гарантії; програма Б. стала проявом його глибокої стурбованості долею незаможних верств французького суспільства. В цей час Б. написав серію статей, пізніше опублікованих під загальним заголовком «Солідарність» у 1896, в яких висловив переконаність, що суспільство має забезпечити всім громадянам можливість розвивати свої здібності. Для реалізації цього ідеалу, говорив Б., держава зобов'язана гарантувати право на працю, необхідний життєвий рівень, вільний доступ до освіти, захист на випадок безробіття, хвороби, пенсійне забезпечення. Програма привела в лють консерваторів у французькому сенаті, і в квітня 1896 Б. був змушений вийти у відставку. Двома роками пізніше він повернувся в уряд міністром громадської освіти в кабінеті Е. Анрі Бріссона. Міжнародна діяльність Б. почалася з призначення його головою французької делегації на *Гаазькій конференції миру 1899*, скликаній головним чином на вимогу *Міжпарламентського союзу* (заснований В. Крімером і Ф. *Пассі*), конференція зібрала 100 делегатів з 26 країн. На ній обговорювалися питання скорочення озброєнь, мирного вирішення конфліктів і конвенція щодо гуманного ведення війни. Головуючи в комісії з *арбітражу міжнародного*, Б. запропонував зробити його обов'язковим у спорах, що «загрожують миру». Ідею гаряче підтримали колега і співвітчизник Б. — П. д'Естурнелль де Констан і Т. *Ассер*, що також були членами комісії. Міжнародний третейський суд, заявив Б., був би «гарантією слабкого проти сильного». Пропозиції комісії з цього приводу отримали схвалення на пленарному засіданні конференції, хоча і не були нічим підкріплені. Проте Постійний третейський суд (Гаазький трибунал) був створений, і Б. увійшов до його складу в 1903. Як інструмент міжнародного права арбітраж залишався добровільною справою, і багато країн побоювалися, що юристи в цьому суді не будуть повністю неупереджені.

Обраний у сенат Франції в 1905, Б. був міністром закордонних справ в кабінеті Ж.-М. Фердинанда Саррьяна. Очолюючи французьку делегацію на конференції в Альжесірасі в січні 1906, він відстояв комерційні та адміністративні права Франції в Марокко, незважаючи на опір Німеччини. У наступному році Б. взяв участь у 2-й Гаазькій конференції, скликаній за пропозицією Т. *Рузвельта*, в ній брало участь 256 делегатів з 44 країн. Б. став головою комісії, що розробляла мирні механізми вирішення *конфліктів міжнародних*. Як і на минулій конференції, Німеччина виступила проти договору про арбітраж. Комісія ж відкинула пропозицію про суд, що складається з виборних суддів, які отримують зарплату та виконували б свої обов'язки протягом певного терміну. Ця пропозиція була висунута делегатом з США Еліу Рутом. Проте Б. відчував, що вже закладені основи юридичного органу захисту миру. «*Ліга Націй* створена, — заявив він у промові 1908, — вона багато в чому являє собою реальність».

Під час *Першої світової війни* Б. був міністром без портфеля в кабінеті А. *Бріана*. Навіть обстановка воєнного часу не похитнула його глибокої віри в необхідність *організації міжнародної* зі співробітництва. «Справедлива політика неможлива, доки не почне працювати Ліга Націй», — стверджував Б. в 1916. Наступного року він був призначений головою французької комісії з вивчення можливостей створення Ліги Націй. Використовуючи багато ідей Б., комісія висунула проект організації, єдиною функцією якої було б збереження миру. Організація вступає в свої повноваження лише в момент кризи та повинна була здійснювати обов'язковий арбітраж, мати міжнародні збройні сили для застосування санкцій. Як делегат *Паризької мирної конференція 1919–20*, Б. захищав ідею міжнародних збройних сил для підтримки миру, проведення перевірок дотримання угод про роззброєння; його проект був відкинутий союзними державами. Наполегливість Б. виводила з терпіння В. *Вільсона*. «Без військової страховки... — говорив Б. американському президентові, — наша Ліга

і документи не будуть мати значення, урочистий договір перетвориться на химерний літературний твір». 1920 з початком діяльності Ліги Націй Б. став головним представником Франції в женевській штаб-квартирі, він не тільки засідав в Асамблеї, а й був першим головою її ради. Того ж року Б. був удостоєний Нобелівської премії миру за зусилля з утвердження миру засобами арбітражу. Будучи не в змозі бути присутнім на церемонії нагородження, він направив у Норвезький нобелівський комітет лекцію «Доводи Ліги Націй». Хвороба перешкодила йому прочитати її особисто. Торкаючись питання, чи може міжнародний закон подолати інстинкти, які породжують війни, Б. стверджував: «Почуття людини бувають егоїстичними або альтруїстськими, але сутність його — розум». Він охарактеризував Лігу Націй не як *«наддержаву»*, що пригнічує правлячі органи народів, а як взаємний контакт *націй*, що зберігає і оберігає права кожної з них.

П. В. Бовсунівський

Бурляй Кіндрат Дмитрович (? — після 1655) — укр. військ. діяч і *дипломат*. Нар. у козацькій родині. Брав активну участь у мор. походах проти Туреччини, зокрема у взятті Сінопа (1624). 1648–49 — гадяцький полковник, один із найближчих сподвижників Б. *Хмельницького*. Виконував його важливі дип. доручення, разом із гетьманом вів переговори з кримським ханом *Ісламом Гераєм III* (березень 1648) щодо укладення *українсько-кримського союзного договору 1648* для б-би проти Речі Посполитої. У березні — травні 1653 спільно з полковником С. *Мужиловським* вів дип. переговори в Москві, аби прискорити прийняття царським урядом рішення про війну з Польщею. У 1655 вдруге відвідав Москву, щоб дістати дозвіл на спільний виступ із Швецією проти Речі Посполитої, але невдало. Того ж року разом із С. Мужиловським та Д. *Греком* очолював посольство до Стокгольма, де провів переговори з королем Карлом X Густавом щодо вироблення союзної угоди. Док-тів про подальшу його діяльність не виявлено.

В. І. Головченко

Бурмаков Анатолій Іванович (19.04.1940, Канськ Красноярського краю, РФ) — укр. науковець, *дипломат*. Закінчив хім.-технол. ф-т Одеського політехн. ін-ту (1963), д-р хім. наук. 1963–93 — перебував на наук.-пед. роботі в Одеському політехн. ін-ті, водночас 1975–91 — виконував обов'язки заст. голови Одеського відділення Українського товариства дружби з Італією. 1993–97 — радник Посольства України в Італійській Республіці; червень 1997 — липень 1998 — в. о. завідувача, зав. відділом аналізу внутр.-екон. та соц.-політ. проблем України Управління політ. аналізу і планування МЗС України. У липні — вересні 1998 за направленням МЗС України працював в Іраку у складі Спеціальної комісії ООН. З жовтня 1998 — зав. відділом аналізу процесів світового розвитку Управління політ. аналізу і планування МЗС України; 1999—2002 — радник Місії України в Королівстві Нідерланди. У 2002–10 — перший Надзвичайний і Повноважний Посол України в Державі Кувейт.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Бустаманте-і-Сірвен (Bustamante y Sirven) Антоніо Санчес де (13.04.1865, Гавана, Куба — 24.08.1951, там само) — кубинський політ. діяч, *дипломат* і юрист-міжнародник, проф. міжнар. права 1890. У 1902–18 — сенатор, представник Куби на 2-й Гаазькій конференції миру 1907. З 1908 — чл. Третейського суду постійної палати, представник Куби на *Паризькій мирній конференції 1919–20*. У 1921–39 — чл. Постійної палати міжнар. правосуддя, голова *Гаванської конференції 1928*, на якій була прийнята укладена ним кодифікація *міжнародного приватного права* (кодекс Бустаманте), що містить 437 статей, зведених у 4 книги (набула чинності 25.11.1928).

Твори: «Про публічний порядок у міжнародному приватному праві» (1893), «Про Панамський канал і міжнародне право» (1895), «Про засади автономії в міжнародному приватному праві» (1914), «Про Постійну палату міжнародного правосуддя» (1923, 1925), «Про міжнародне повітряне право» (1945).

В. І. Головченко

Бутейко Антон Денисович (6.04.1947, с. Старий Чарторийськ Маневицького р-ну Волинської обл., УРСР) — укр. *дипломат*. Закінчив ф-т міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1974), кандидат юридичних наук (1988). 1974–78 — *аташе*, 3-й, 2-й секр. відділу міжнар. орг-цій МЗС УРСР; 1978–80 — помічник мін. зак. справ УРСР. 1980–86 — співробітник *Секретаріату ООН* (м. Нью-Йорк); 1986–92 — радник відділу міжнар. орг-цій, нач. договірно-прав. відділу МЗС України. 1992–94 — радник Президента України, керівник Служби Президента України з міжнар. питань; 1994–95 — народний депутат України. 1995–98 — 1-й заст. мін. зак. справ України; листопад 1998 — грудень 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в США, згодом — посол з особливих доручень МЗС України. Грудень 2000 — жовтень 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Румунії. З грудня 2003 — віце-президент Асоціації укр. банків; у 2005–06 — 1-й заступник міністра закордонних справ України. Нагороджений орденом «За заслуги» III і II ступеня.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Бутефліка (Bouteflica) Абдельазіз (2.03.1937, м. Уджда, Східна область, Марокко) — алжирський громад.-політ. і держ. діяч, 5-й президент Алжиру; народився в селянській родині;. Активний учасник *війни за незалежність Алжиру*, внаслідок чого не зміг завершити середню освіту; згодом — міністр у справах молоді, спорту і туризму. У 1963–79 — мін. зак. справ і чл. Революційної ради АНДР (представник поміркованого угруповання). Наполегливо здійснював курс позитивного *нейтралітету* й неприєднання до військ.-політ. блоків, одночасно надаючи суттєву допомогу ОВП та іншим нац.-визв. рухам Азії й Африки. Під час головування на 29-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН* виступив одним з ініціаторів проголошення країнами, що розвиваються, б-би за справедливий *новий міжнародний економічний порядок*. З лютого 1979 — радник президента Ш. Бенджедіда, але звільнений і відправлений у вигнання 1980. На поч. 1999, в умовах загострення громад. війни між ісламістами й урядом, повернувся на батьківщину і був висунутий кандидатом у президенти від Фронту нац. визволення і Демокр. нац. об'єднання, підтриманих ветеранами визв. б-би. З 28.04.1999 — Президент АНДР (переобраний на другий термін 8.04.2004 уже в 1-му турі, здобувши 83,5 % голосів, і на третій термін 9.04.2009, отримав 90,2 % голосів), започаткував курс на нац. примирення, внаслідок чого у червні 1999 Армія ісламського порятунку припинила збройну б-бу, що уможливило проведення в Алжирі в липні 1999 35-ї сесії *Організації африканської єдності*. В *зовнішній політиці* сприяє зближенню АНДР зі США й нормалізації відносин з Ізраїлем; з огляду на *«Арабської весни» вплив на міжнародні відносини* 3.02.2011 ініціював початок політичних реформ — скасування надзвичайного стану, запровадженого ще в 1992; забезпечення доступу партій до ЗМІ, передусім на радіо; надання дозволу на мирні опозиційні демонстрації (окрім столиці).

В. І. Головченко

Буткевич Володимир Григорович (02.08.1946, с. Кантелина Дашівського (тепер — Іллінецького) району Вінницької області, УРСР) — юрист-міжнародник, політичний і громадський діяч, суддя *Європейського суду з прав людини* (1996–2008). Закінчив юридичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (1970) та аспірантуру факультету міжнародних відносин та міжнародного права університету (1971); доктор юридичних наук (1980), професор (1982). Асистент (1972–74), старший викладач (1974–76) кафедри міжнародного права і зарубіжного законодавства Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка; заступник декана факультету міжнародних відносин і міжнародного права КДУ (1974–76); доцент (1976–82), професор (1982–85), завідувач кафедри міжнародного права і зарубіжного законодавства (1985–98); декан факультету міжнародних відносин і міжнародного права (1983–88); директор Інституту міжнародних відносин і міжнародного права (1988–89). Народний депутат України II скликання, голова Комісії з прав людини, національних меншин та міжнаціональних відносин ВР (1994–98). Читав курси лекцій з *міжнародного права* в університетах Франції, Італії, Болгарії, Угорщини, Німеччини, Швейцарії, Росії, США (1980–96). Автор понад 250 наукових робіт, зокрема 11 монографій і підручників. Був членом Конституційної комісії ВРУ, головою Робочої групи з підготовки розділу Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» (1994–96); головою тимчасової Комісії ВРУ з врегулювання проблем Криму (1994); співголовою підкомісії Конституційної комісії ВРУ з розробки Конституції України (1995–

96). Член Наукової ради МЗС України (1983–98). Заступник голови (1994), член Підкомісії з боротьби проти дискримінаційних заходів і захисту меншин Комісії з прав людини ООН (1992–2000). Член Координаційної ради з судово-правової реформи при Президенті України (1997–98). Голова Комісії Конституційної Асамблеї з питань прав, свобод та обов'язків людини і громадянина (з 2012). Науковий редактор часопису «Права людини в Україні» (1994–97); головний редактор «Українського часопису міжнародного права» (1992–99), голова редакційної ради «Українського щорічника міжнародного права» (з 2007). Віце-президент Асоціації міжнародного права СРСР (1988–91); президент *Української асоціації міжнародного права* (1991–99); член Світового конгресу українських юристів. Заслужений юрист України (1996). Лауреат премії Г. І. Тункіна (Росія, 2003).

О. В. Задорожній

Бутрос (Boutros) Бутрос-Галі (14.11.1922, Каїр, Єгипетське Королівство) — єгипетський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Закінчив юрид. ф-т Каїрського ун-ту, магістр політ. наук, економіки й публічного права Паризького ун-ту. 1949–77 — проф. міжнар. права та міжнар. відносин у Каїрському ун-ті. Читав авторські курси лекцій у Паризькому ун-ті, в ун-тах Африки, Азії, Лат. Америки і Півн. Америки. Був президентом Єгипетського товариства з міжнар. права, президентом Центру політ. і стратегічних досліджень, чл. Адміністративної ради Гаазької академії міжнар. права, чл. Колегії з міжнар. права і Міжнар. колегії юристів, чл. Ін-ту міжнар. права, Міжнар. ін-ту з прав людини, Африк. співробітництва політ. досліджень та ін. 1977–91 — держ. мін. зак. справ Єгипту. З 1987 — депутат парламенту від правлячої Національно-демократичної партії. У травні 1991 — призначений віце-прем'єром. Відіграв провідну роль у наданні АРЄ підтримки США на завершальному етапі *Війни в Перській затоці 1990–91*. 1.01.1992–31.12.1996 — 6-й *Генеральний секретар ООН*. За роки своєї дип. діяльності був удостоєний нагород і почесних звань 24-х країн. Як Ген. секретар ООН багато уваги надавав реформуванню *Секретаріату ООН* з метою підвищення його ефективності. Зробив істотний особистий внесок у розробку нової стратегії миротворчої діяльності *Організації Об'єднаних Націй*, особливо в доповідях «Порядок денний для миру» (1992) та «Доповнення до порядку денного для миру» (1995). Вживав активних дій щодо врегулювання міжнар. конфліктів на Бл. Сході, в Африці, в колишній Югославії, Камбоджі, Афганістані та ін. 1994 була оприлюднена його ґрунтовна доповідь «Порядок денний для розвитку», в якій зроблені рекомендації щодо зміцнення ролі ООН у міжнар. співробітництві у сфері розвитку.

В. С. Бруз

Бутурлін Василь (? — 1656) — моск. держ. діяч і *дипломат*. До 1650 — на придворній службі в чині стольника, потім — окольничий, суддя в приказі Великого Палацу. 1651 завідував Розбійним приказом, 1652 отримав чин боярина і посаду дворецького. У жовтні 1653 дістав доручення «прийняти під свою государеву високу руку і привести до віри» Військо Запорозьке. 31.12.1653 на чолі великого посольства прибув до Переяслава, де на козацькій раді 8.01.1654 вирішувалася справа щодо переходу Війська Запорозького під юрисдикцію *Олексія Михайловича*. Відмовився присягнути від імені царя, що той збереже давні права та звичаї укр. народу. Після *Переяславської ради 1654* брав участь у нарадах козацької старшини щодо тексту «Статей Богдана Хмельницького». За успішне для Кремля укладення *Переяславсько-Московської угоди 1654* був щедро нагороджений царем. Учасник моск.-козацьких походів 1654–55 у Білорусь і Галичину. Увійшов у конфлікт з Б. *Хмельницьким* щодо приведення місцевого населення до присяги царю. У грудні 1655 відкликаний до Москви, але помер по дорозі.

В. І. Сергійчук

Бутяга Володимир Іванович (9.05.1949, с. Велика Багачка Великобагачанського р-ну Полтавської обл., УРСР) — укр. *дипломат*. Закінчив істор. ф-т Харківського держ. ун-ту (1971) та Дип. академію МЗС СРСР (1983). 1971–73 — служба в Збройних силах СРСР; 1973–81 — на комсомольській роботі (працював у Херсонському обкомі ЛКСМ України); 1981–83 — слухач Дип. академії МЗС СРСР; 1983–87 — радник у Демократичній Республіці Афганістан. 1986–93 — старший викладач Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. 1993–97 — 1-й секр., радник, Тимчасовий Повірений у справах України в Ісламській Республіці Іран; травень 1997–квітень 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Ісламській Республіці Іран. Червень 2001 — серпень 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Федеративній Республіці Нігерія, водночас у вересні 2001 — серпні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Гамбія за сумісництвом. У листопаді 2003 був переведений на посаду Надзвичайного і Повноважного Посла України в Ісламській Республіці Іран, на якій пробув до вересня 2006; 24.02.2010 був призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Кенія. 31.05.-11.06.2010 очолював українську делегацію на Оглядовій конференції *Міжнародного кримінального суду* в м. Кампала, Уганда; брав безпосередню участь в організації заходів по звільненню захоплених сомалійськими піратами громадян України та українських кораблів. У лютому-квітні 2011 був призначений Спеціальним Представником МЗС України в Великій Соціалістичній Народній Лівійській Арабській Джамахірії під час активної фази *громадянської війни в Лівії 2011*. З 27.04.2011 — Постійний представник України при Програмі ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) та Постійний Представник України при Програмі ООН з населених пунктів (ООН-ХАБІТАТ) за сумісництвом; з 6.05.2011 — також за сумісництвом Надзвичайний і Повноважний Посол України в Об'єднаній Республіці Танзанія; в серпні-вересні 2012 був Спеціальним Представником МЗС України в Сирійській Арабській Республіці для вирішення питань функціонування українського посольства та евакуації громадян України. Нагороджений орденами «За хоробрість» (Афганістан, 1985), Червоної Зірки (1987), орденом Богдана Хмельницького III ступеня (1996), орденом «За заслуги» III ступеня (2011), медаллю «За мужність та відвагу» (2003).

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Бухарестський мир 1913 підписаний 10.08.1913 між Сербією, Румунією, Грецією, Чорногорією з одного боку, і Болгарією — з іншого; завершив 2-гу Балканську війну, яка закінчилась поразкою Болгарії (див.: *Балканські війни 1912–13*). Умови **Б. м.** були надзвичайно невигідні для Болгарії. До Румунії відійшла Півд. Добруджа й Сілістрія. Упродовж 2 років Болгарія зобов'язувалась роззброїти існуючі фортеці й не будувати нові на кордоні з Румунією. Звільнена від панування Туреччини в результаті 1-ї Балканської війни, Македонія була поділена між Грецією, яка отримала Егейську Македонію з портами Салоніки та Кавала, Сербією, яка отримала Вардарську Македонію, і Болгарією, за якою залишився Пірінський край. За умовами *договору мирного* між Туреччиною та Болгарією, що був підписаний у Константинополі 29.09.1913, Туреччина повертала собі Схід. Фракію з Адріанополем. Т. ч., Болгарія втратила не тільки більшу частину своїх завоювань у 1-й Балканській війні, але й деякі давні свої володіння. Греція отримала майже всі острови Егейського моря. Низка питань регулювалась додатками до **Б. м.** Була розроблена угода про права й повноваження муфтіїв у Болгарії та їхні взаємовідносини з шейх-уль-ісламом. Прийнята декларація про права приватних осіб на територіях, якими Туреччина поступалась на користь Болгарії. **Б. м.** засвідчив нову розстановку сил на Балканах. Замість єдиного Балканського союзу утворилось два угрупування: Сербія, Греція та Румунія, які орієнтувались на *Антанту*, і Болгарія, яка зблизилась із *Троїстим союзом*. Зі вступом Болгарії у *Першу світову війну* **Б. м.** був нею анульований.

Б. М. Гончар

Бухарестський мирний договір 1812 між Російською й Османською імперіями підписаний 16(28).05.1812; завершив рос.-тур. війну (1806–12). Ратифікований *Олександром I* у Вільно 11(23).06.1812, за день до вторгнення *Наполеона I* у Росію. Договір складався з 18 статей, дві з яких були таємними. Рос.-тур. кордон встановлювався по Пруту (замість попереднього по Дністру) до з'єднання його з Дунаєм, а потім по Кілійському руслу Дунаю до Чорного моря. До Росії відходили півд.-укр. й молдовські землі — межиріччя Пруту і Дністра (Бессарабія) з фортецями Хотин, Бендери, Аккерман, Кілія й Ізмаїл з населенням 200 тис. чоловік. Росія повинна була повернути Туреччині всі землі й фортеці, захоплені її військами під час воєнних операцій на Кавказі (Анапу, Поті, Ахалкалакі), а також Зах. Молдову та Волощину. Росія утримувала за собою як добровільно до неї приєднані всі обл. Закавказ-

зя до Арпачаю, Аджарських гір і Чорного моря; Зах. Грузія залишилася у складі Російської імп. Секретною статтею в користування Росії передавалася ділянка мор. узбережжя Кавказу протяжністю 30–40 верст, а також право торг. судноплавства по всій течії Дунаю та військ. — до гирла р. Прут. Османська імп. зобов'язалась надати *автономію* Сербії у справах внутр. управління. Договір забезпечував привілеї Дунайських князівств, що були їм надані згідно з *Ясським мирним договором 1791*. Угода також дозволила Росії в кампанії проти Наполеона I використати 52-тис. Молдовську армію, тим самим полегшивши їй орг-цію оборони проти французів.

Н. Ф. Сербіна

Бухарестський мирний договір 1886 — угода між Болгарією та Сербією, підписана 19.02.1886 в Бухаресті (Румунія); завершувала болгарсько-сербську *війну* 1885–86. Війна стала частиною міжнародної кризи навколо питання про кордони Болгарської держави (див.: *Болгарська криза 1885–87*). Щоб запобігти створенню єдиної Болгарської держави, що могла загрожувати інтересам Відня на Балканах, Австро-Угорщина підтримала сербські *територіальні претензії* до Болгарії та сприяла початку болгарсько-сербської війни. Сербія проголосила війну 14.11.1885. Османська імперія, на вступ якої до війни сподівалася Сербія, утрималася від бойових дій під тиском Росії. Після поразки у битві при Слівниці 17–19.11.1885 сербські війська змушені були відступити на свою територію, але подальше просування болгарських військ спричинило *ультиматум* Австро-Угорщини, яка погрожувала вступити у війну проти Болгарії, якщо остання не припинить бойових дій. В свою чергу Росія закликала Австро-Угорщину відмовитися від планів війни проти Болгарії. В умовах ескалації міжнародної кризи за участі цілої низки *великих держав* Болгарія та Сербія розпочали переговори про мир. Попри військову перемогу Болгарії, за умовами договору сторони відновлювали довоєнний *статус-кво* та залишали болгарсько-сербський кордон без змін. Водночас договір фактично підтвердив об'єднання Болгарії, оскільки завершив війну, яку Австро-Угорщина й спровокувала для тиску на Болгарію. Безпосереднім наслідком перемоги Болгарії та Бухарестського мирного договору стало підписання 5.04.1886 Топханського акту між Болгарією та *Османською імперією*, за яким було визнано об'єднання Болгарії й Східної Румелії.

М. С. Каменецький

Бучацький мирний договір 1672 — укладений між Османською імперією і Річчю Посполитою 18(28).10.1672 в м. Бучачі (тепер Тернопільської області); засвідчив невдалий для Варшави початок польсько-турецької війни 1672–1676, коли турецько-українська армія на чолі з султаном *Мегмедом IV* і гетьманом П. *Дорошенком* здобула фортецю Кам'янець-Подільський і взяла в облогу Львів. Згідно з угодою Річ Посполита віддавала Туреччині Поділля; Брацлавщина і Південна Київщина переходили під управління П. Дорошенка, який визнавав себе васалом Туреччини; землі Війська Запорозького залишалися володіннями козаків. Польща зобов'язувалася вивести свої залоги з Білої Церкви й інших фортець Правобережжя, виплатити Туреччині контрибуцію у сумі 80 тис. талерів за зняття облоги Львова, і сплачувати щороку данину (харач) — 22 тис. злотих. Однак сейм у квітні 1673 не ратифікував мирний договір, і польсько-турецька війна тривала до укладення *Журавненського миру 1676*.

М. С. Дорошко

Буш (Bush) Джордж Вокер (6.07.1946, Нью-Гейвен, шт. Коннектикут, США) — американський громадсько-політичний і державний діяч, 43-й президент США (20.01.2001–20.01.2009); 1968 закінчив Єльський університет (бакалавр історії); 1968–73 — пілот Національної гвардії, підприємець, керівник громадської виховної організації для підлітків; 1973–75 — студент Школи бізнесу Гарвардського університету (диплом магістра з управління бізнесом); 1975–88 — займався підприємництвом у нафтовій промисловості; 1988–94 — менеджер бейсбольної команди «Техас Рейнджер». 1995–2000 — губернатор штату Техас. *Зовнішня політика* адміністрації **Б.**, що спочатку сприймалася як більш реалістичне і помірковане продовження курсу попередників-демократів, набула окреслених характеристик після терористичних нападів на США 11.09.2001. Центральним завданням *Буша доктрини* було проголошено глобальну і безкомпромісну війну з *тероризмом міжнародним*, який загрожував демократичному і сталому розвитку світу. В рамках цієї політики було зокрема, здійснено антитерористичну операцію в Афганістані 2001 та військову операцію проти Іраку 2003 (див.: *Антитерористична коаліція*), які привели до ліквідації існуючих у них авторитарних режимів, проте не забезпечили швидкого і переконливого переходу цих країн до стабільних представницьких демократій. За умов, коли ФРН, Франція, Росія і Китай, зокрема, виходячи з внутрішньополітичних міркувань, відмовилися схвалити рішучі дії США проти Іраку й вимагали визнання з боку Вашингтона їхнього права на затвердження остаточних рішень, адміністрація **Б.**, підтримана Великою Британією, Італією та деякими іншими американськими союзниками і партнерами на міжнародній арені, обрала більш одноосібний і рішучий стиль зовнішньої політики. Внаслідок цього постали нові реалії в *міжнародних відносинах* та зовнішній політиці США, у Близькосхідному регіоні Вашингтон від інтенсивної політичної присутності перейшов до силового втручання з метою ефективнішого впливу на його розвиток. Незважаючи на риторичну опозицію ряду провідних *великих держав*, США швидко стабілізували двосторонні стосунки з ними і фактично ще більше посилили свою виняткову позицію на міжнародній арені. Розширення членства в Західних інтеграційних організаціях інтенсифікувалося всупереч застереженням Росії та деяких політичних сил на Заході. Американсько-українські стосунки в перші роки президентства **Б.** не відзначалися поступом; незважаючи на те, що **Б.** завжди відзначав важливість розвитку цих відносин, з причин внутрішньоукраїнського характеру, а також через суб'єктивну ієрархію міжнародних інтересів Вашингтона, його діалог з Києвом ішов складно. Наприкінці першого президентського терміну **Б.** діяльно підтримав «помаранчеву революцію» в Україні й протягом другого терміну забезпечив надання їй статусу держави з ринковою економікою, вступ до *Світової організації торгівлі*, ініціював скасування поправки Джексона-Веніка й активно просував до участі в Програмі дій щодо членства в *НАТО*.

Літ.: Justin A. Frank. Bush on the couch: inside the mind of the president. — Regan Books, 2004; Sidney Blumenthal. How Bush Rules: Chronicles of a Radical Regime. — Princeton University Press, 2006; Jacob Weisberg. The Bush tragedy. — Random House, 2008.

Т. А. Грищенко

Буш (Bush) Джордж Герберт Вокер (12.06.1924, Мілтон, штат Массачусетс, США) — американський громадсько-політичний і державний діяч, 41-й президент США (1989–93), батько *Дж. В. Буша*. Після служби пілотом авіації ВМС США в роки *Другої світової війни* закінчив Єльський університет (1948) зі ступенем бакалавра економіки; займався бізнесом у нафтовій промисловості Техасу (1948–66); обирався членом палати представників Конгресу США (1966–70); працював на посаді представника США в *ООН*, голови Національного комітету Республіканської партії (1973–74), керівник представництва США у КНР; директор ЦРУ (1976–77); віце-президент США у двох адміністраціях президента Р. *Рейгана* (1981–89). *Зовнішня політика* адміністрації **Б.** ґрунтувалася на проголошеній ним тезі, згідно з якою за умов завершення *«холодної війни»* і постання нової структури *міжнародних відносин* лідерству США в світі нема альтернативи. Найзначнішими досягненнями **Б.** на міжнародній арені були здійснені за активної співпраці з радянським керівництвом та союзниками *Німеччини об'єднання 1989–90* і коаліційна операція «Буря в пустелі» по звільненню Кувейту, окупованого Іраком (1991). У період *СРСР розпаду* **Б.** займав обережну позицію і виявив прихильність до спроб М. *Горбачова* несиловими методами запобігти дезінтеграції країни. 1.08.1991 під час візиту до СРСР виступив у Києві перед депутатами Верховної Ради УРСР і фактично закликав національно-незалежницькі сили до вияву поміркованості в стосунках з Москвою та застеріг від проявів «самовбивчого націоналізму». Критично налаштовані західні оглядачі охрестили цей прагматично-дипломатичний вступ **Б.** «промовою в стилі котлета по-київські» ('Chicken Kiev Speech'). Після визнання адміністрацією **Б.** незалежності України двосторонні відносини не відзначалися швидким поступом через пріоритетність американсько-російських відносин, а також у зв'язку з позицією керівництва України з приводу вивезення з її території ядерних озброєнь колишнього СРСР. У роки після завершення президентського терміну **Б.** прихильно ставився до

України і підтримував розбудову американсько-українських відносин.

Твори: «Світ, що змінився» (у співав., 1998).

Т. А. Грищенко

Буша доктрина — зовнішньополітична доктрина, сформульована 43-м президентом США Дж. В. *Бушем* у низці виступів та офіційних документів у 2001–02, яка відображала зміни принципів, цілей та методів *зовнішньої політики* США з початком «війни з глобальним тероризмом». Основи **Б. д.**, що проголосила необхідність по-новому гарантувати безпеку США, були сформульовані у виступі президента США на об'єднаному засіданні палат Конгресу 20.09.2001, хоча власне доктринальні положення було викладено 2002 у таких документах, як «Доповідь про становище нації», «Стратегія національної безпеки», а також у промові Дж. В. Буша в *Організації Об'єднаних Націй*. У них декларувалася «здатність США акумулювати таку міць, яка зробить ворожу гонку озброєнь безглуздою» (при цьому президент пообіцяв міжнародним терористам показати «американську справедливість»). Центральним елементом нової зовнішньополітичної доктрини став попереджувальний або застережний удар, тобто те, що завжди розглядалось як крайній, останній засіб. **Б. д.**, побудована на принципі односторонніх дій, обґрунтовувала право США на завдавання подібного удару, при цьому було заявлено, що Америка готова застосовувати такий захід щодо кожного, хто буде визнаний хоча б потенційно небезпечним. Факт існування держав-«ізгоїв» було оголошено головною загрозою *безпеки міжнародної*, а її нейтралізація — стратегічним пріоритетом. У посланні Конгресу 29.01.2002 Дж. В. Буш заявив про наявність *вісі зла* (Axis of Evil) — диктаторських режимів, які співпрацюють з терористичними організаціями і можуть передати їм *зброю масового знищення*. Спочатку до *вісі зла* було зараховано Іран, Ірак і Північну Корею, але вже 6.05.2002 заступник *державного секретаря США* Дж. Болтон оголосив про включення до неї Лівії, Сирії та Куби, завдяки чому терміни «вісь зла» та «держави-ізгої» стали фактично взаємозамінними. Виступаючи у військовій академії у Вест-Пойнті 1.06.2002, президент США зазначив, що Пентагон може завдавати превентивні удари по цих країнах, якщо йдеться про небезпеку потрапляння зброї масового знищення і ракетних технологій в руки терористів. Вважається, що одним із джерел **Б. д.** є доповідна записка, підготовлена в 1992 за наказом тодішнього міністра оборони США Р. Чейні, що став за Дж. В. Буша віце-президентом США. У цьому документі стверджувалося, що США не повинні допустити появи у світі альтернативної *наддержави*. Для досягнення цієї мети передбачалося використовувати превентивні збройні удари і проводити політику унітаризму, не вдаючись до допомоги союзників.

Зміст **Б. д.** визначався аксіомою наддержавності: терористичний напад на будівлі в Нью-Йорку і Вашингтоні розглядався як напад на весь світ. Оголошена президентом і Конгресом США *війна* стала, таким чином, за словами Дж. В. Буша, «не тільки битвою Америки, але битвою всього світу, битвою цивілізації». Сенс її в тому, що «цивілізований світ об'єднується навколо Америки». Відмова об'єднатися навколо планів республіканської адміністрації для керівництва «битвою всього світу» автоматично переводила будь-яку державу до табору «ворогів свободи». У доктрині було заявлено про рішучість «підтримати вільні та відкриті громадські інститути на всіх континентах». На думку Вашингтона, «демократія може бути експортним товаром». Розвиваючи ці ідеї в інавгураційній промові 2005, Дж. В. Буш заявив: «Політика Сполучених Штатів полягає в тому, щоб підтримувати і розвивати демократичні рухи та інститути в усіх країнах і культурах заради кінцевої мети — викорінення тиранії в усьому світі». Важливим ідеологічним елементом **Б. д.** став після 11.09.2001американський *націоналізм*, що доповнювався неоконсервативною тезою: «Америка може уникнути трагічної долі тільки в тому разі, якщо свідомо скине з себе кайдани створених після Другої світової війни організацій, починаючи з ООН». Глобальну «війну з тероризмом» пропонувалося розглядати як аналог *холодної війни* Заходу проти радянського комунізму. Ця аналогія підводила додаткову підставу під висловлювання Дж. В. Буша про те, що боротьба буде тривалою, адже коли ворог прагне зруйнувати цивілізацію, жоден пріоритет не може бути більш важливим, ніж знищення цього ворога, як і за часів холодної війни.

Відповідно до «Стратегії національної безпеки США» (2002), зовнішня політика США спирається на три стовпи: доктрину неперевершеної американської військової переваги (США повинні всіляко зміцнювати військову міць, щоб зберегти статус єдиної світової наддержави); концепцію превентивної війни (готовності завдавати військові удари до того, як відносно США і їх союзників будуть вчинені агресивні дії); готовність діяти поодинці, якщо багатостороннього співробітництва для досягнення зовнішньополітичних цілей США досягти неможливо. Було сформульовано й інші постулати **Б. д.**: принципова відмова США від переговорів з терористичними організаціями і тими державами, які надають їм притулок та/або допомогу. Країни, що підтримують терористів, мають бути ідентифіковані, ізольовані, і США повинні докласти зусилля, в тому числі військові, щоб у них змінився правлячий режим. США мають бути достатньо сильні, щоб у разі необхідності швидко виграти подібну війну. Після зміни режиму США повинні надати допомогу цим державам при створенні ними вільних і демократичних суспільств. Після початку війни *Іракської війни 2003–11* всередині США та серед їх союзників було поставлено під сумнів адекватність ціннісних засад «імперського ліберального універсалізму» традиційним демократичним цінностям, яких США як держава дотримувалися протягом перших двох століть своєї історії. Крім того, стало братися до уваги і те, що доктрина «превентивної агресії», по суті, перетворює потенційного противника на реального ворога і підштовхує країни — потенційні члени антиамериканського союзу до прискореної та ефективної роботи з формування такого альянсу.

Є. М. Суліма

Бхутто (Bhutto) Беназір (21.06.1953, м. Карачі, провінція Сінд, Пакистан — 27.12.2007, м. Равалпінді, провінція Пенджаб, Ісламська Республіка Пакистан) — пакистанський громадсько-політичний і державний діяч, дочка З. А. *Бхутто*; бакалавр державного управління Гарвардського університету (1973), в 1973–77 вивчала політологію, філософію, економіку, *міжнародне право й дипломатію* в Оксфордському університеті, очолювала дискусійний «Оксфордський союз». По поверненні на батьківщину пережила страту батька й неодноразово ув'язнювалась військовим режимом генерала М. *Зія-уль-Хака*; в 1984–86 перебувала на лікуванні в Лондоні, перебрала керівництво заснованою батьком популістською Пакистанською народною партією (ПНП); після загибелі диктатора М. Зія-уль-Хака в авіакатастрофі добилася через Верховний суд проведення 16.11.1988 вільних виборів на партійній основі й завдяки родинній популярності та вилученню з програми ПНП соціалістичних гасел перемогла на них. 2.12.1988–6.08.1990 — перша в мусульманському світі жінка-прем'єр-міністр (водночас міністр оборони); найголовнішим її здобутком стало повернення країни до *демократії* — відміна надзвичайного стану, легалізація опозиційних партій і профспілок, звільнення політичних в'язнів; почалася реалізація «Народної програми», покликаної підвищити рівень добробуту населення; нормалізувала взаємини з Індією (в грудні 1988 в Ісламабаді відбувся саміт *Асоціації регіонального співробітництва Південної Азії*); водночас була звинувачена в корупції (правоохоронні органи Британії й Швейцарії закидали чоловіку **Б.** — міністру фінансів А. *Зардарі* вимагання від інвесторів 10 % внесків), зловживанні владою й непотизмі та звільнена у відставку президентом Г. Ісхак-ханом. Очолила позицію урядові Ісламського демократичного альянсу Н. *Шарифа* й перемогла з антикорупційною програмою на парламентських виборах 1993; під час другого терміну перебування при владі 19.10.1993–05.11.1996 (в коаліції з партіями консервативного спрямування) провела *націоналізацію* нафтових родовищ і посилила фінансування соціальних програм, внаслідок чого неграмотність зменшилася на третину, до бідних селищ було проведено питну воду й електрику, подолано поліомієліт, впроваджено безплатні освіту й охорону здоров'я, темпи економічного зростання перевищили індійські; 1996 внесена до Книги рекордів Гіннеса як найпопулярніший міжнародний політик року, отримала ступінь почесного доктора Оксфордського університету, орден Почесного легіону та ін. У *зовнішній політиці* демонструвала незалежний курс: продовжила фінансування ракетно-ядерної програми, визнала режим «Талібану» в Афганістані й за його сприяння перекрила жваву наркоторгівлю та допомогла в звільненні останніх радянських військовополонених. Вдруге відправлена у відставку за звинуваченням у корупції, 1999

разом із чоловіком засуджена до 5 років ув'язнення й штрафу в $ 8,6 млн, але уникла відбуття покарання, емігрувавши з трьома дітьми до Дубаю; коли пакистанські військові, що перебували при владі на чолі з П. *Мушаррафом*, відчули потребу в союзникові в боротьбі з *ісламським фундаменталізмом*, отримала амністію й 18.10.2008 повернулася на батьківщину, щоб взяти участь у дострокових парламентських виборах, які мала всі шанси виграти; загинула внаслідок терористичного акту на мітингові прибічників.

Твори: «Перспектива зовнішньої політики» (1978), «Дочка долі» (1988), «Дочка Сходу» (1989).

Літ.: Плешов О. В. Ислам, исламизм и номинальная демократия в Пакистане. — М., 2002; Кто есть кто в мире / Гл. ред. Г. П. Шалаева. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003; Плешов О. В. Ислам и политическая культура в Пакистане. — М.: Институт востоковедения РАН, 2005; Густерин П. Тайны семейства Бхутто // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 5; Дубинянский М. Беназир Бхутто: «Жизнь выбрала меня» // Личности. — 2008. — № 13.

В. І. Головченко

Бхутто (Bhutto) Зульфікар Алі (5.01.1928, м. Ларкана, Сінд, Британська Індія, нині — Ісламська Республіка Пакистан — 4.04.1979, м. Равалпінді, Ісламська Республіка Пакистан) — пакистанський громадсько-політичний і державний діяч; народився в родині великого землевласника-шиїта, закінчив Каліфорнійський (1950) та Оксфордський університети за спеціальністю «правознавство». 1953 розпочав адвокатську практику в Сінді, водночас викладав право; на державній службі з 1957: працівник постпредства в *ООН*, міністр торгівлі (1958, наймолодший міністр в історії країни), національної реконструкції та інформації, паливно-енергетичного комплексу та ін.; 1963–66 — міністр закордонних справ, з огляду на загострення *Кашмірської проблеми* ініціював військово-політичне зближення Пакистану з КНР, зберігши водночас конструктивні відносини із Заходом; пішов у відставку після підписання Ташкентської декларації 10.01.1966 на знак протесту проти мирного врегулювання збройного конфлікту з Індією (див.: *Індійсько-пакистанська війна 1965*). У 1967 заснував лівоцентристську Пакистанську народну партію (ПНП), опозиційну до авторитарного режиму президента М. *Айюб Хана*, закликав поновити *демократію* задля реалізації програми економічних реформ на засадах «ісламського соціалізму». На парламентських виборах у грудні 1970 ПНП здобула більшість голосів у Західній частині держави (сучасна Ісламська Республіка Пакистан), але **Б.** відмовився формувати коаліційний уряд із сепаратистською Народною лігою, що перемогла в Східному Пакистані (сучасна Народна Республіка Бангладеш) і наполягала на наданні йому повної національно-територіальної *автономії*, чим спровокував анулювання президентом *Ях'я Ханом* результатів виборів і чергову *індійсько-пакистанську війну 1971*.

Після поразки Пакистану, відокремлення Бангладеш і добровільної відставки президента, 20.12.1971 **Б.** перебрав посаду глави держави й приступив до реалізації «програми з 21-го пункту» ПНП, що передбачала створення потужного державного сектора, ухвалення антимонополістичного законодавства, *націоналізацію* страхових компаній, приватних банків і експортної торгівлі бавовною, впровадження державного планування, реформу трудового законодавства й підвищення рівня зарплати, встановлення низького максимуму землеволодіння й поліпшення умов життя на селі. Оскільки попередня репресивна політика щодо національних і демократичних рухів, а також розвиток бенгальського *націоналізму* виявили ілюзорність гасла мусульманської єдності («одна релігія — одна нація»), **Б.** запропонував нове популістське кредо, що містило два положення: «Іслам — наша віра, демократія — наша форма правління, ісламський соціалізм — наша економічна система» і «Ми проти економічної системи капіталістів, банкірів, феодалів-землевласників і експлуататорів». У розумінні **Б.** соціалізм включав принцип суспільної й економічної справедливості; громадянські свободи; право робітників і селян, чия праця є джерелом національного доходу, користуватися її плодами; недопущення експлуатації з боку привілейованої меншини; ліквідацію іноземного втручання у внутрішні справи країни; причому в програмі ПНП наголошувалося, що «вимога соціалістичних перетворень не суперечить принципам ісламу». **Б.** приписував ідею «ісламського соціалізму» творцям пакистанської державності — М. Джинні й Л. Аліхану, виводив її з політичної та соціальної етики ісламу, але спроби його уряду (як і урядів, пізніше очолюваних донькою) запровадити в країні елементи сучасного соціального захисту розглядалися військово-клерикальними колами в якості лівої загрози й були приречені на поразку.

Ініціював прийняття 12.04.1973 чинної конституції Пакистану, що проголошувала його федеративною парламентською республікою, іслам — її державною релігією й встановлювала загальні прямі вибори законодавчих органів влади за мажоритарною системою відносної більшості; оскільки виконавча влада зосереджувалася в руках уряду, а президентські функції стали суто церемоніальними, 14.08.1973 **Б.** зайняв посади прем'єр-міністра, а також міністра закордонних справ, оборони і внутрішніх справ. Здійснював помірковану *зовнішню політику*, спрямовану на нормалізацію взаємин із сусідніми державами й ліквідацію політичної та економічної залежності від США, уклав з Індією 3.07.1972 Сімлську угоду щодо врегулювання в подальшому суперечностей переговорним шляхом і мирними засобами, вивів Пакистан з *Організації договору Південно-Східної Азії* (1973), визнав суверенітет Бангладеш (1974), активізував участь країни в *Русі неприєднання*. Але попри переконливу перемогу ПНП (77,5 % мандатів) на виборах у березні 1977, що відбувалися під гаслами відданості принципу змішаної економіки, збалансованого розвитку державного та приватного секторів і зміцнення ісламської ідеології, **Б.** не зміг нейтралізувати протести правої опозиції, що дезорганізували життя країни; був заарештований 5.07.1977 внаслідок військового перевороту, організованого начальником штабу сухопутних військ генералом М. *Зія-уль-Хаком*, і звинувачений в політичному вбивстві; страчений за вироком суду.

Літ.: Munir M. Pakistan from Jinna to Zia. — New Delhi, 1980; Медведко Л. И., Германович А. В. Именем Аллаха…: Политизация ислама и исламизация политики. — М.: Политиздат, 1988; Мусульманские страны. Религия и политика (70–80-гг.): Сборник статей. — М.: Наука, 1991; Плешов О. В. Ислам и демократия: Опыт Пакистана. — М., 1997; Варламова Т. К. Политики и правители: краткий биографический словарь. — М.: РИПОЛ-классик, 1999; Родионов А. А. Зульфикар Али Бхутто, каким я его знал: записки дипломата. — М.: Международные отношения, 2004.

В. І. Головченко

Бьоркський договір 1905 — двостороння нім.-рос. угода, укладена 11(24).07.1905 під час зустрічі *Вільгельма II* та *Миколи II* на яхті «Полярна зірка» поблизу о. Бьорк у Балтійському морі. Посилення ізоляції Німеччини в Європі й загострення її протистояння з Великою Британією та Францією спонукало Вільгельма II до пошуку нових союзників. Він мав намір використати невдоволеність Петербурга позицією, яку зайняла Велика Британія в рос.-япон. війні 1904–05, для початку переговорів про створення союзу. Така пропозиція фактично демонструвала прагнення Німеччини приєднатись до рос.-франц. союзу 1891–93 і перетворити його на тристоронній нім.-рос.-французький, спрямований, перш за все, проти Великої Британії. Перша спроба Вільгельма II (жовтень–листопад 1904) досягти з Росією домовленості з цього питання була невдалою, оскільки Петербург відмовлявся підписувати союзний договір без попередньої згоди Франції приєднатися до нового союзу. Лише після ряду поразок у рос.-япон. війні та початку рев-ції в Росії склалась ситуація, сприятлива для поновлення переговорів. Під час особистої зустрічі двох монархів Вільгельму II вдалося переконати Миколу II підписати **Б. д.**, який містив забов'язання обох д-в про взаємну допомогу в Європі в разі нападу на одну зі сторін будь-якої європ. д-ви (ст. 1); обидві сторони забов'язувались не укладати сепаратного миру зі спільними супротивниками (ст. 2). **Б. д.** мав набути чинності одразу після укладення *договору мирного* між Росією та Японією. Після цього Росія мала ознайомити Францію з **Б. д.** та схилити останню приєднатись до нього як третій союзник. **Б. д.** було укладено без участі рос. МЗС та всупереч позиції керівників рос. уряду. **Б. д.** забезпечував східні кордони Німеччини й фактично розв'язував їй руки для подальшої колоніальної *експансії*. Але він не був вигідним для Росії, оскільки в разі зіткнення з Великою Британією воєнні дії розгорталися б гол. ч. в Азії, де, згідно **Б. д.**, Німеччина не була зобов'язана допомагати Росії. Крім того, невисокою була вірогідність приєднання Франції до **Б. д.**, отже створення нім.-рос. союзу ставило під загрозу подальше існування рос.-франц. союзу, який розглядався російським урядом як основа безпекової політики д-ви. Під тиском з боку прем'єр-міністра С. *Вітте*

та мін. зак. справ В. *Ламздорфа* Микола II був змушений у листі від 13(26).11.1905 повідомити Вільгельмові II, що передумовою набула чинності **Б. д.** є згода з ним Франції. Цей крок фактично означав розрив **Б. д.**, який так і не набув чинності.

В. Ю. Константинов

Бюджет державний — офіційний розпис доходів і витрат *держави*, план формування і використання фінансових ресурсів, які перебувають у розпорядженні виконавчої влади держави і забезпечують виконання заходів економічного та соціального розвитку країни та її безпеки. Через державний бюджет концентрується певна частина національного доходу і централізовано розподіляється на розвиток економіки, соціальної сфери, утримання органів державної влади й управління, оборону країни. Державний бюджет може бути бездефіцитним, коли надходження до нього перевищують видатки чи дорівнюють їм, або дефіцитним, коли видатки перевищують надходження. В Україні державний бюджет розглядається і затверджується Верховною Радою на кожен фінансовий рік (в Україні він збігається з календарним роком).

О. І. Шнирков, О. К. Єременко

Б'юкенен (Buchanan) Джордж Вільям (25.11.1854, Копенгаген, Королівство Данія — 20.12.1924, Лондон, Велика Британія) — брит. *дипломат*. У 1876–1904 займав різні дип. посади в посольствах Великої Британії, Італії, Японії, Австро-Угорщини та Німеччини. 1904–08 — посланник Великої Британії в Болгарії, 1910–18 — *посол* Великої Британії в Росії. Після більшовицького жовтневого перевороту 1917 відмовився від стосунків із ленінським урядом, вважаючи його нелегітимним. Підтримував зв'язки з контррев. колами, намагався організувати антирад. заколот. 1919–21 — посол Великої Британії в Італії. З 1921 у відставці.

Р. А. Кривонос

Бюлов (Bullow) Бернхард Генрих Мартин (3.05.1849, Кляйн-Флоттбек поблизу Альтони, Гольштейн, Королівство Данія, — нині ФРН — 29.10. 1929, Рим, Королівство Італія) — нім. держ. діяч і *дипломат*, князь. На дип. службі з 1874. Працював у нім. дип. представництвах в Італії, Росії, Австро-Угорщині, Греції, Франції. Брав участь у роботі *Берлінського конгресу 1878*. 1884–88 — радник посольства Німеччини в Росії; 1888–93 — *посланник* Німеччини в Румунії; 1893 — *посол* Німеччини в Італії; 1897–1900 — імпер. статс-секр. закорд. справ; 1900–09 — рейхсканцлер Німеччини й міністр-президент Пруссії. Досяг зміцнення позицій Німеччини на Тихому океані та в Китаї, однак своєю бл.-схід. політикою налаштував проти Берліна як брит. так і рос. уряди (див.: *Марокканська криза 1905*). Беззастережною підтримкою Австро-Угорщини під час *Боснійської кризи 1908–09* сприяв різкому загостренню рос.-нім. відносин, тому був змушений піти у відставку 1909. У 1914–15 — посол Німеччини в Італії. Безуспішно намагався втримати Італію від вступу в *Першу світову війну* на боці *Антанти*.

Р. А. Кривонос

Бюловський блок — консервативно-ліберальне угруповання, що утворилось у *Німецькій імперії* після позачергових виборів у рейхстаг (січень 1907). Складався з консерваторів, націонал-лібералів і «вільномислячих». Попередній рейхстаг був розпущений після того як Католицька партія Центру і соціал-демократи проголосували проти надання нових кредитів на придушення повстання племен гереро і готтентотів у Півд.-Зах. Африці проти нім. панування. Консервативно-ліберальний блок став опорою уряду Б. *Бюлова*, який займав посаду імпер. канцлера в 1900–09. **Б. б.** не був згуртованим і стабільним, але мав єдину позицію щодо зовн.-політ. питань. **Б. б.** відразу схвалив законопроект про кредити на придушення повстань у колоніях. У квітні 1908 прийнято закон щодо розбудови військ.-мор. флоту Німеччини, введення до його складу дредноутів. Це було прямим викликом мор. гегемонії Великої Британії. Відповідно до мор. закону 1908 скорочувався термін служби лінійних кораблів, тому 1908–17 необхідно було ввести 23 лінійних кораблі, у т. ч. 6 дредноутів. Унаслідок незгоди між консерваторами й лібералами та з приводу введення податку на успадкування нерухомої власності **Б. б.** розпався, а сам Бюлов пішов у відставку.

Б. М. Гончар

В

Ваджпаї (Vajpayee) Атал Біхарі (25.12.1924, Гваліор, нині — шт. Мадх'я-Прадеш, Республіка Індія) — інд. громад.-політ. і держ. діяч. Депутат парламенту Індії з 1957, брав участь у роботі парламенту 8-ми скликань, єдиний в історії Індії депутат, якого обирали до Народної палати від чотирьох різних штатів країни, голова багатьох парл. к-тів; лідер націоналістичної «Бхаратія джаната парті» (Індійська народна партія); відомий літературний редактор, письменник і оратор. 1977–79, 1996 і 1998 — мін. зак. справ, 16.05–1.06.1996 і 19.03.1998–13.05.2004 — Прем'єр-міністр Республіки Індія. З його ініціативи було здійснено ядерні випробовування на полігоні в Покхрані 1998, а згодом — спроби примирення з Пакистаном за допомогою «автобусної дипломатії» в Лахорі. Найбільшою зовн.-політ. перемогою **В.** вважають його вирішальну роль у видворенні моджахедів з Каргільських висот у шт. Джамму і Кашмір 1999 (див.: *Каргільський конфлікт 1999*).

П. М. Ігнатьєв

Вазен (Vazen) П'єр Жан Марі Антуан (травень 1949, Брюссель, Королівство Бельгія) — бельгійський *дипломат*. Закінчив ф-т права і міжнар. права Брюссельського ун-ту. З 1.09.1976 на дип. службі. 1977 — віце-консул при ген. консульстві країни в Барселоні, працівник секр. бельгійського головування в ЄС; 1978–80 — 2-й секр. посольства в Польщі; 1980–83 — 1-й секр. посольства в Сенегалі; 1983–88 — радник посольства у Великій Британії та заст. Постійного представника при ЗЄС. 1988–90 — Надзвичайний і Повноважний Посол Бельгії в Того і Гані. 1990–92 — радник-посланник посольства в Японії; 1992–95 — *генеральний консул* у Касабланці; 1996–98 — керівник дип. курсів МЗС. 1998–2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Бельгії в Україні.

В. І. Головченко

Вазиристанська угода 2006 — угода між пакистанським урядом та представниками пуштунських племен, що мешкають у Вазиристані на *кордону державного лінії* з Афганістаном і виділені в Федерально керовані племінні території (Зону племен); підписана 5.09.2006 в м. Міраншах (Північний Вазиристан). За **В. у.** було припинено бойові дії між пакистанськими *збройними силами* (поліцією, спецслужбами та армією) та проталібськими пуштунськими бойовиками, що проголосили 14.02.2006 незалежну Ісламську державу Вазиристан (ніким не визнану). Пакистан пішов на підписання угоди, щоб врегулювати ситуацію як в Зоні племен, так й на решті території *держави*, де бойовиками здійснювалися численні терористичні атаки. За умовами угоди, що складалася з 16-ти пунктів і 4-х підпунктів, уряд забов'язався припинити повітряні й наземні атаки на бойовиків та відпустити раніше заарештованих, бойовики — припинити вогонь на всій території Пакистану і транскордонні переміщення з Афганістаном. Бойовики-іноземці мали залишити територію Пакистану, контрольні пункти в межах Зони племен переходили під контроль пуштунів, чоловікам з племен дозволялося мати лише стрілецьку зброю, але закони Пакистану залишалися чинними. Уряд Пакистану також зобов'язувався звільнити захоплених повстанців і сплатити компенсацію за матеріальну шкоду та загибель мирних мешканців у регіоні. Іноземні *спостерігачі*, в т. ч. США розцінили **В. у.** як домовленість пакистанського уряду із Талібаном, що знизило рівень взаємної довіри між сторонами в ході спільних антитерористичних дій у регіоні. До того ж федеральна влада Пакистану практично не контролює територію Вазиристану, а ісламісти користуються широкою підтримкою місцевого населення.

М. В. Корюкалов, Я. О. Чорногор

Вайварс Петеріс (5.09.1948, м. Талсі, Латвійська РСР) — латвійський *дипломат*. Закінчив юрид. ф-т Латвійського ун-ту (1990). 1971–90 працював в енергобудівній компанії в Валдемарпілсі. 1990–92 — голова обл. Ради народних депутатів у Талсі; 1992–93 — депутат Верховної Ради Латвії, голова комісії з питань оборони та внутр. справ, чл. зем. комісії та комісії з питань розслідування злочинів

тоталітарних режимів. 1997–2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол Латвійської Республіки в Україні.

Р. А. Кривонос

Вайль (Weil) Крістоф (11.01.1954, Гайльбронн, земля Баден-Вюртемберг, ФРН) — німецький *дипломат*; має вищу юридичну освіту, захистив дисертацію в Гейдельберзькому університеті Рупрехта-Карла, в 1983–85 навчався в Дипломатичній академії Федерального міністерства закордонних справ, м. Бонн. У 1985–86 працював у Відділі у справах Берліна й Німеччини МЗС ФРН; 1986–89 — у Посольстві ФРН у Москві, в 1989–91 — у Посольстві ФРН у Бразилії; в 1991–94 — співробітник Відділу НАТО МЗС ФРН; у 1994–97 — співробітник Посольства ФРН у Варшаві; в 1997–99 — співробітник Штабу планування Федерального міністерства закордонних справ в м. Бонні. Впродовж 1999–2003 працював у Міжнародному секретаріаті НАТО в м. Брюссель; у 2003–07 — Завідувач відділом Європейської політики безпеки й оборони МЗС; 2007–08 — учасник наукової програми Гарвардського університету «Harvard Fellows Program», США. В 2008–09 — Посол ФРН в Іраці; 2009–10 — співробітник МЗС ФРН; 2010–12 — Посол ФРН у Білорусії. З вереня 2012 — Посол ФРН в Україні.

Р. К. Петюр, А. П. Сапсай

Вайнбергера доктрина — воєнна доктрина США, запропонована 1985 міністром оборони США Каспаром Вайнбергером. Поява доктрини була зумовлена необхідністю подолання «В'єтнамського синдрому» — надмірно обережного ставлення в американському політикумі та керівництві *збройних сил* до використання військ Сполученими Штатами, що виникло внаслідок поразки у *В'єтнамській війні 1964–75*. Згідно **В. д.** застосування американських збройних сил за кордоном було можливим за дотримання таких умов: причина такого кроку є життєво важливою для національних інтересів США або їх союзників; метою США в *конфлікті міжнародному* є рішуча перемога; гарантовано підтримку американського народу та Конгресу США. Запропонована К. Вайнбергером концепція діяла до закінчення *«холодної війни»* і *СРСР розпаду*, а в зв'язку з цими змінами в світі була переглянута й доповнена К. *Пауеллом*.

С. О. Божко

Вайсс (Weiss) Георг (17.02.1940, Лінц, нині — Австрійська Республіка) — австрійський *дипломат*. 24.01.1992–29.04.1997 — Надзвичайний і Повноважний посол Австрійської Республіки в Україні. Вірчі грамоти вручив Президенту України Л. *Кравчуку* 13.11.1992. Потім — Надзвичайний і Повноважний Посол Австрійської Республіки в Польщі.

А. П. Сапсай

Вайтєкунас (Vaitiekunas) Пятрас (26.03.1953) — литовський політик і *дипломат*; в 1976 закінчив факультет фізики Вільнюського державного університету. У 1976–90 працював науковим співробітником Інституту фізики Академії наук Литовської РСР, у 1983 захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата природничих наук (пізніше, у відповідності з діючою в Литві номенклатурою вчених ступенів, ступінь кандидата наук була прирівняна до ступеня доктора); в 1994 стажувався в Коледжі стратегічних досліджень і економіки оборони Європейського центру з вивчення питань безпеки імені Дж. Маршалла (Німеччина). У 1990–92 був депутатом Верховної Ради Литовської Республіки; в 1992–93 — консультант Голови Сейму Литовської Республіки; в 1993–98 — старший помічник президента Литовської Республіки А. Бразаускаса з питань *зовнішньої політики*. У 1998 став завідувачем відділом країн Центральної Європи Департаменту політики в МЗС, потім працював радником міністра закордонних справ Литви; в 1999–2004 обіймав посаду Надзвичайного і Повноважного Посла Литовської Республіки в Латвійській Республіці. У 2004 був радником президента Литовської Республіки Р. Паксаса з питань зовнішньої політики, пізніше послом з особливих доручень у Департаменті аналізу і планування зовнішньої політики МЗС. У 2005–06 — посол Литовської Республіки в Республіці Білорусь; 12.07.2006–9.12.2008 — міністр закордонних справ Литви. У 2008–09 — радник Голови Сейму Литви А. Валінскаса. З січня 2010 — посол Литовської Республіки в Україні. Володіє англійською, латиською, російською мовами.

А. П. Сапсай

Валенса (Wałęsa) Лех (29.09.1943, с. Попово, нині — Куявсько-Поморське воєводство, Польська Республіка) — польський громадсько-політичний і державний діяч, народився в селянській родині, закінчив професійно-технічну школу (1958–61). У 1961–63 і 1965–67 – електротехнік на державних машинних підприємствах у Лохочині, потім у Ленях, у 1963–65 — військова служба у Війську Польському, з 1967 — електрик на Гданській судноверфі ім. Леніна. Від грудня 1970 — член страйкового комітету верфі, в квітні 1976 був звільнений за критику діяльності керівництва; у 1976–78 працював на ремонтно-будівельних підприємствах ZREMB, пізніше — у виробничому об'єднанні «Електромонтаж» (Гданськ). З 1978 — співзасновник Вільних профспілок [Балтійського] узбережжя, в серпні 1980 став на чолі страйку на Гданській судноверфі, після задоволення економічних вимог страйк був продовжений під гаслами політичних змін, створив й очолив спочатку Гданський міський страйковий комітет, а пізніше – заснований 17.08.1980 Міжзаводський страйковий комітет (МСК), який об'єднав страйкуючих Гданська, Гдині й Сопота. Від імені МСК підписав т. зв. «серпневе порозуміння» з урядовою комісією, очолюваною М. Яґельським, яке дозволило легалізувати діяльність Комітету; на його базі 5.09–07.10.1980 відбувся Крайовий з'їзд делегатів незалежних профспілок у Гданську, в ході чого було засновано Незалежну самоврядну профспілку «Солідарність», офіційно зареєстровану 10.11.1980; очолив її вищий орган — Крайову узгоджувальну комісію (КУК). Протягом 1980–81 до «Солідарності» влилася більшість польських опозиційних груп, у т. ч. реформістські течії, які виникли всередині ПОРП; профспілка охопила майже 10 млн трудящих (понад половину працюючих на підприємствах і в установах), її діяльність 15.01.1981 отримала благословення Папи Римського *Івана Павла II*, поставила під питання збереження монополії на владу Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП). Наприкінці вересня 1981 на I з'їзді «Солідарності» було ухвалено програму «Самоврядна Республіка Польща», яка передбачала поступову трансформацію ПНР на засадах *демократії* й ринкових відносин; це занепокоїло консервативне радянське керівництво на чолі з Л. *Брежневим*, що в поєднанні із загостренням політичної, економічної й соціальної кризи в країні змусило керівництво ПОРП і В. *Ярузельського* ввести в країні військовий стан 13.12.1981. **В.**, як і інші діячі «Солідарності», був заарештований і ув'язнений у Хирліцах, пізніше — Отвоцку й Арлямові; після звільнення 11.11.1982 повернувся до роботи на Гданській верфі на посаді електрика, яку офіційно займав до 1990; будучи формально приватною особою, фактично став лідером опозиції, який перебував під суворим наглядом органів безпеки, 18.11.1986 домігся міжнародного визнання «Солідарності» шляхом прийняття її до складу Всесвітньої конфедерації праці й Міжнародної конфедерації вільних профспілок. У травні і серпні 1988 підняв робітничі страйки на Гданській судноверфі, які поступово перетворилися на загальнопольські й змусили уряд розпочати переговори «круглого столу» (6.02–5.04.1989); їхнім результатом переговорів стала зміна конституції ПНР, запровадження посади президента та напівдемократичні (т. зв. «контрактові») парламентські вибори в червні 1989. Виступив співзасновником Громадянського комітету (ГК) — прообразу політичної партії, що на виборах 4.06.1989 здобув 99 зі 100 місць у Сенаті та всі 35 % депутатських мандатів у Сеймі, які підлягали вільному обранню громадянами; сприяв створенню коаліції депутатів від ГК та раніше залежних від ПОРП Об'єднаної селянської й Демократичної партій, що дозволило сформувати перший у повоєнній історії Польщі некомуністичний уряд під проводом Т. *Мазовецького*.

Переміг у другому турі президентських виборів (листопад, грудень 1990) після вимушеної відставки президента В. Ярузельського, очолював державу 22.12.1990–23.12.1995, закріпив інституційні зміни в країні проведенням у жовтні 1991 перших цілковито демократичних виборів до Сейму й ухваленням у жовтні 1992 конституційного закону (т. зв. «Мала конституція»). За каденції **В.** було укладено низку міжнародних угод, які визначально вплинули на зовнішньополітичне становище країни: у квітні 1991 — Договір про дружбу з Францією, у червні — про добросусідство і дружню співпрацю з ФРН, у травні 1992 — про дружбу й добросусідську співпрацю з Росією, а в червні — про

добросусідство з Білоруссю, у квітні 1994 — про дружні відносини й добросусідську співпрацю з Литвою. Домігся розпуску *Ради економічної взаємодопомоги* 28.06.1991, *Організації Варшавського договору* 1.07.1991 та повного виведення з країни російських військ (жовтень 1992); в листопаді 1991 Польща приєдналася до *Ради Європи*, 14.12.1991 підписала Угоду про асоціацію з *Європейським Союзом*, а 2.02.1994 включилася у Програму *НАТО «Партнерство заради миру»*; Польща першою серед європейських країн 02.12.1991 визнала незалежність України й уклала з нею *Українсько-польський договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво 1992*; відвідав Україну з офіційним візитом 24–26.05.1993.

Програв у другому турі президентські вибори 1995 А. *Кваснєвському*, залишився в політиці й виступив засновником неурядової громадської організації «Інститут Леха Валенси» (1995), безуспішно намагався створити власну політичну партію. На парламентських виборах 1997 підтримав Виборчу акцію «Солідарність», що сприяло перемозі цього угруповання, проте на президентських виборах 2000 здобув лише мінімальну підтримку (1,01 % голосів). Хвиля критики з боку ультраправих призвела до поступового переходу **В.** на центристські позиції, він публічно підтримав кандидатуру Д. *Туска* від ліберальної «Громадянської платформи» на президентських виборах 2005, наступного року вийшов із Виборчої акції «Солідарність», неодноразово різко критикував президента Л. *Качинського* і його партію «Право і справедливість». У листопаді 2008 за підтримки прем'єр-міністра Д. Туска обраний до складу евристичної групи ЄС, відомої як «рада 12 мудреців», створеної на пропозицію президента Франції Н. *Саркозі* з метою пошуку стратегій щодо таких нових викликів сьогодення, як *глобалізація*, кліматичні зміни, імміграція, погіршення становища на ринку праці тощо. Під час «помаранчевої революції» в Україні безуспішно намагався організувати посередництво між В. *Ющенком* і В. *Януковичем*, саме поява **В.** на київському майдані засвідчила сприйняття міжнародною спільнотою тих подій як чергового важливого кроку на шляху демократизації України. Лауреат *Нобелівської премії миру* (1983) і премії «Pacem in terris» (2001); почесний доктор 15 (за іншими даними – 33) вишів, у т. ч., Гарвардського університету (США), Колумбійського університету (США), Лувенського Католицького університету (Бельгія) і т. д. Нагороджений Спеціальним дипломом МЗС Польщі за поширення знань про Польщу у світі (2004). Людина року за номінаціями газети «Financial Times» (1980), журналів «Observer» (1980), «Time» (1981) та польського часопису «Vprost» (1995). Почесний громадянин м. Варшави (2007). З 2004 ім'я Валенси носить аеропорт м. Ґданська.

Твори: Droga nadziei. — Warszawa, 1987; Droga do wolności: 1985–1990 decydujące lata. — Warszawa, 1991; The Struggle and the Triumph: An Autobiography. — New York, 1992 (спільно з А. Рибицьким); Lech Wałęsa. Moja III RP. Straciłem cierpliwość. — Warszawa, 2007; Wałęsa. Droga do prawdy. Autobiografia. — Warszawa, 2008.

Літ.: Gontarczyk P., Cenckiewicz S. SB a Lech Wałęsa: przyczynek do biografii. — Kraków 2008; Von der Solidarność bis an die Pforten der Europäischen Union: Walther Stützle im Gespräch mit Lech Walesa. — Frankfurt am Main; Erfurt, 1999; Klechta J. Lech Walesa: Eine politische Biographie. — Stuttgart, 1992; Gatter-Klenk J. Vielleicht auf Knien, aber vorwärts!: Gespräche mit Lech Walesa. – Königstein/Ts., 1983; Rullmann H. P. Lech Walesa: Der sanfte Revolutionär. — München, 1981; The naked president: A political life of Lech Walesa. — London, 1994; Kurski J. Democrat or dictator? — Boulder, 1993; Kaye T. Lech Walesa. — New York, 1989.

Р. А. Кривонос

Валіза дипломатична (з франц. valise — валіза, чемодан) — закрите й позначене сургучевою печаткою або опломбоване у встановленому порядку вмістилище (мішок, сумка, пакет, конверт тощо) для документів, що має зовн. ознаки, які вказують на його характер. У ході підготовки *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961* було розширено перелік предметів, що позначаються як **В. д.** (виходили з того, що спільним для перерахованих предметів є відносно невеликі розміри й те, що вони є зовн. оболонкою док-тів, які перевозяться). Кожна валіза є окремим місцем *дипломатичної пошти* й може доставлятись як у супроводі спец. уповноважених на це осіб, так і без супроводу, за допомогою звичайних каналів зв'язку. **В. д.** не підлягає перевірці (розпакуванню) чи затриманню та не обкладається митом.

В. М. Матвієнко

Валле Пієтро делла (Valle) (02.04.1586, Рим, Папська держава — бл. 1652, там само) — римський *дипломат*, солдат папської армії. В 1614 вирушив з Венеції до Стамбула, де перебував близько року; потім відвідав Єрусалим і здійснив подорож Близьким Сходом; чотири роки жив у Персії (нині Іран), де став радником шаха Аббаса I Великого. Виступив одним з ініціаторів створення персько-козацького союзу проти Османської імперії, був перекладачем козацького посланця Степана, якого було уповноважено вести переговори з шахом про участь козаків у персько-турецькій війні. Але справа закінчилася безрезультатно внаслідок стриманої реакції Речі Посполитої на пропозиції Аббаса I та перемир'я між Персією й Туреччиною. В 1622 переїхав до Індії, а в 1626 повернувся до Італії, де став папським радником і професором східних мов. **В.** — автор подорожніх листів, у яких виразно підкреслено індивідуалізм українських козаків, їхню відмінність від козацтва Московського царства; особливої уваги надано ролі запорозького козацтва на Чорному морі та його стратегічному потенціалові на Близькому Сході.

Літ.: Баран О. Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле. — Вінніпег, 1985.

В. М. Матвієнко

Вальдес Суберкасо Габріель (Valdes Subercaseaux Pío Gabriel) (3.07.1919, Сантьяго, Республіка Чилі — 7.09.2011, там само) — чилійський громадсько-політичний діяч і *дипломат*, християнський демократ; народився в родині інженера; закінчив юридичний факультет Папського Католицького університету (Сантьяго, 1946), вивчав економіку в Інституті політичних досліджень (Париж, 1951–52). 3.11.1964—30.10.1970 — міністр закордонних справ, узяв активну участь у виробленні та прийнятті 17.05.1969 «Латиноамериканської згоди у Вінья-дель-Мар» — колективної регіональної платформи міжамериканських відносин, головними принципами якої були суверенне право кожної країни розпоряджатися своїми природними багатствами, економічна й політична незалежність та сувора заборона будь-якого втручання ззовні у внутрішні справи держав. У 1971–81 — заступник адміністратора *Програми розвитку ООН*, директор її Регіонального бюро для Латинської Америки; в 1982–87 — голова Християнсько-демократичної партії, водночас у 1983–87 — лідер лівоцентристського Демократичного альянсу Чилі; в 1990–96 — голова Сенату Республіки Чилі.

В. І. Головченко

Вальдхайм (Waldheim) Курт (21.12.1918, Санкт-Андре-Вордене, поблизу Відня, Австрійська Республіка — 14.06.2007, Відень) — австрійський державний діяч і *дипломат*, закінчив юридичний факультет Віденського університету (1944) і Віденську консульську академію. На *дипломатичній службі* з 1945; працював у МЗС Австрії (1945–47), потім — 1-й секретар посольства Австрії у Франції (1948–51); брав участь у підготовці *Державного договору про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955*; 1951–55 — очолював відділ кадрів МЗС Австрії; 1955–56 — постійний спостерігач Австрії при *ООН*; 1956–58 — *посланник*, 1958–60 — *посол* Австрії в Канаді, 1960–64 — начальник політичного управління МЗС Австрії; 1964–68 — постійний представник Австрії при ООН, голова (1965–68) комітету з використання космічного простору в мирних цілях. Брав участь в розробці Договору про принципи діяльності держав у дослідженні і використанні космічного простору, включаючи місяць та інші небесні тіла (1967); 1968–70 — міністр закордонних справ Австрії; 1971 — кандидат у президенти Австрії. 1.01.1972–31.12.1981 — 4-й *Генеральний секретар ООН*; відвідав ряд країн і регіонів, які викликали особливе занепокоєння ООН: Південна Африка і Намібія (1972), Кіпр (1972, 1973 і 1974), Сирія, Ізраїль, Єгипет і Йорданія (1974), Індія, Пакистан (1973), Бангладеш (1973); активно сприяв розв'язанню конфлікту у В'єтнамі; 1982 із завершенням другого п'ятирічного терміну мав намір залишитися на посаді Генерального Секретаря, але 16 турів голосування в *Раді Безпеки ООН* показали безперспективність такого наміру. 8.07.1986–8.07.1992 — президент Австрійської Республіки від консервативної Народної партії, зазнав чималих ускладнень у дипломатичному спілкуванні (Ізраїль навіть відкликав свого посла з Відня) у зв'язку з оприлюдненням документів про причетність до депортацій євреїв і репресій проти югославських партизан під час служби у вермахті в роки *Другої світової війни*.

В. С. Бруз

Валюта — грошова одиниця, яка використовується для вимірювання величини вартості і здійснення платежів. Валюта використовується в якості записів на рахунках, банкнот, монет, платіжних засобів і кредитних інструментів. Розрізняють такі види валют: 1) національна валюта — встановлена *державою* грошова одиниця, яка використовується на її території для розрахунків і визначення цін; 2) іноземна валюта — платіжні засоби в грошових одиницях іноземних держав та окремих міжнародних організацій, що використовуються в міжнародних розрахунках; 3) складена валюта — валюта сформована на основі *валютного кошика*. За ступенем конвертованості валюти поділяються на вільноконвертовані, частково конвертовані і неконвертовані. Вільноконвертована валюта вільно обмінюється на валюти інших країн. Обмін частково конвертованої валюти обмежений для певних категорій фізичних або юридичних осіб або для певних видів операцій. Обмін неконвертованої валюти заборонений державою і дозволяється лише за умови погодження з уповноваженими валютними органами. Неконвертована валюта може використовуватись лише в одній країні. В залежності від стійкості і динаміки валютного курсу валюти поділяються на сильні і слабкі. Сильна валюта — валюта із стабільним або зростаючим курсом. Слабка валюта характеризуються зниженням її курсу. За сферою і метою використання виділяють валюту платежу, ціни, кредиту тощо. Резервна валюта — грошові одиниці провідних країн світу, в яких центральні банки інших країн зберігають валютні резерви та проводять валютні інтервенції, які використовуються при міжнародних розрахунках по зовнішньоторгових операціях, при міжнародному русі капіталу, для визначення цін на світовому ринку і є основою для визначення валютних курсів. Паралельна валюта — валюта, яка використовується поряд із національною для здійснення розрахунків і встановлення цін у даній державі. Тимчасова валюта — національна валюта, дія якої встановлена на обмежений термін. Окупаційна валюта — грошові знаки, випущені в обіг під час *війни* однією державою на території іншої держави для фінансування своїх військових та окупаційних витрат.

О. І. Рогач

Валютна політика — сукупність економічних, політичних, правових і організаційних заходів центрального банку та інших державних органів і міжнародних валютно-фінансових організацій в сфері валютних відносин. Цілями валютної політики є забезпечення стійкості економічного зростання, стримування зростання безробіття і інфляції, підтримка рівноваги платіжного балансу. Юридично валютна політика оформлюється валютним законодавством — сукупністю правових норм, які регулюють порядок здійснення валютних операцій — і двосторонніми та багатосторонніми валютними угодами. Розрізняють поточну і довгострокову (структурну) валютну політику. Поточна валютна політика передбачає повсякденне оперативне регулювання валютного курсу, валютних операцій і діяльності валютного ринку та ринку золота з метою забезпечення нормального функціонування валютної системи і підтримки рівноваги *балансу платіжного*. Поточна валютна політика включає облікову (дисконтну) і девізну політику. Облікова політика здійснюється шляхом зміни облікової ставки центрального банку з метою оптимізації притоку валютних коштів. Підвищення процентної ставки стимулює приплив іноземного капіталу і, отже, сприяє підвищенню курсу національної валюти і навпаки. Девізна валютна політика здійснюється за допомогою валютних інтервенцій; зміни складу валютних резервів центрального банку в напрямку купівлі більш стійких валют і валют, необхідних для здійснення міжнародних розрахунків; посилення або послаблення валютних обмежень та валютного субсидування. Довгострокова політика передбачає зміну валютного механізму, що означає зміни в порядку проведення міжнародних розрахунків, використанні золота, резервних валют та платіжних засобів, у режимі валютних курсів і паритетів, структурі і функціях міжнародних валютно-фінансових організацій. Довгострокова валютна політика здійснюється за допомогою переговорів і угод в рамках міжнародних валютно-фінансових організацій, на регіональному рівні та проведення валютних реформ.

О. І. Рогач, О. А. Чугаєв

Валютне регулювання — це регламентація *державою* міжнародних розрахунків й порядку проведення валютних операцій; здійснюється на національному, міждержавному та регіональному рівнях. Пряме валютне регулювання здійснюється шляхом законодавчих актів та дій виконавчої влади; непряме — шляхом економічних методів впливу на поведінку економічних агентів. На національному рівні основними цілями валютного регулювання є забезпечення стабільного економічного зростання, стримання зростання безробіття й інфляції, підтримка рівноваги *балансу платіжного*. Національне валютне регулювання реалізується в рамках *валютної політики*, основними формами якої є дисконтна і девізна політика та валютні обмеження. Валютні обмеження — це законодавча або адміністративна заборона, лімітування та регламентація операцій резидентів та нерезидентів з валютою й іншими валютними цінностями. Розрізняють такі основні форми валютних обмежень: (1) блокування виручки іноземних експортерів від продажу товарів в даній країні; (2) обов'язковий продаж валютної виручки експортерів повністю або частково центральному банку; (3) обмежений продаж іноземної валюти імпортерам (лише за наявності дозволу); (4) обмеження на укладання форвардних контрактів на валюту; (5) регулювання строків платежів по експорту й імпорту; (6) множинність валютних курсів (диференційовані курсові співвідношення *валют* по різним видам операцій, товарним групам і регіонам); (7) інші обмеження. Провідними цілями міждержавного валютного регулювання є регламентація структурних принципів міжнародної валютної системи, координація валютної політики окремих країн, спільні заходи по подоланню валютної кризи. Розвиток міждержавного рівня регулювання обумовлений посиленням взаємозалежності національних економік, лібералізацією господарчих відносин та нестабільністю світових валютних та фінансових ринків. Основними органами валютного регулювання є *МВФ* та регулярні наради на вищому рівні в рамках «закритих клубів» (наприклад, «велика сімка» та «велика вісімка»). Регіональне валютне регулювання здійснюється в рамках економічних інтеграційних об'єднань, особливо при переході їх на вищі стадії інтеграції (економічний та валютний союз).

О. І. Рогач, О. Ю. Анісімова

Валютний кошик — умовний портфель національних та/або регіональних валют, який використовується в процесі валютних котирувань для мінімізації флуктуацій курсу певної *валюти* до якоїсь однієї валюти, натомість визначаючи її курс по відношенню до такого умовного валютного портфеля. Курс, визначений на основі валютного кошика, є середньозваженим, зазвичай за часткою країни, валюта якої котирується, в *міжнародній торгівлі* (у торгівлі між країнами, валюти яких включені до кошика) або світовому валовому продукті (у сукупному валовому продукті країн, валюти яких включені до кошика). Такі котирування дозволяють зменшити вплив на валюту, що котирується, окремих валют та дозволяє більш глибоко врахувати вплив загальноекономічних умов обміну та визначити її купівельну спроможність. Відомими прикладами використання валютних кошиків є котирування спеціальних прав запозичення (СДР) та *Європейської валютної одиниці* (ЕКЮ). Курс СДР визначається на основі валютного кошика з 1973, хоча від моменту впровадження СДР у 1969 він визначався на основі золотого вмісту — 0,888671 гр. золота найвищого ґатунку за 1 СДР, що також дорівнювало 1 долару США. До 1981 кошик включав 16 валют, а з 1981 до впровадження євро складався з 5 валют: долара США, німецької марки, французького франку, японської єни та британського фунта стерлінгів. Із впровадженням євро з 1999 кошик СДР складається з чотирьох валют — євро замінив німецьку марку та французький франк. Склад кошика переглядається Виконавчою радою *Міжнародного валютного фонду* кожні п'ять років (або раніше, якщо це необхідно, аби його структура відображала відносне місце валюти у світовій торгівлі та фінансовій системі). У рамках останнього перегляду кошика на 2011–15, яке відбулося в листопаді 2010 року, відбір валют здійснювався на основі частки валюти в міжнародній торгівлі товарами та послугами та валютних резервах країн — членів МВФ. За цим переглядом до 2015 структура кошика є такою: долар США — 41,9 %, євро — 37,4 %, британський фунт — 11,3 %, японська єна — 9,4 %.

При розрахунку курсу ЕКЮ до валютного кошика були включені валюти 12 країн, що входили

до *Європейського Союзу*. Частка кожної з них була встановлена залежно від ряду економічних показників країни, зокрема частки в товарообігу в рамках ЄС, частки національного доходу, рівня участі у валютній підтримці країн *Європейської валютної системи*. Остання структура кошика ЕКЮ (чинна з 21.09.1989 по 31.12.1999) була такою: німецька марка (31,92 %), французький франк (20,31 %), британський фунт (12,45 %), нідерландський гульден (9,87 %), бельгійський франк (8,18 %), італійська ліра (7,84 %), іспанська песета (4,14 %), данська крона (2,65 %), ірландський фунт (1,09 %), португальське ескудо (0,70 %), грецька драхма (0,44 %), люксембурзький франк (0,32 %). У сучасних умовах ряд національних валют мають прив'язку до різних валютних кошиків.

О. І. Рогач, П. В. Дзюба

Валютний курс — зовнішня ціна грошей; співвідношення, за яким обмінюються грошові одиниці різних країн або міжнародні валютні одиниці. При прямій котировці одиниця іноземної *валюти* виражається в одиницях національної валюти. При непрямій котировці одиниця національної валюти виражається в одиницях іноземної валюти. Виділяють наступні види валютних курсів. За курсом «спот» обмінюються валюти протягом періоду не більше двох робочих днів з часу домовленості про курс обміну. За форвардним курсом валюти обмінюються через більший проміжок часу. Номінальний валютний курс визначається так само, як і валютний курс взагалі. Реальний валютний курс на відміну від номінального враховує співвідношення динаміки цін у відповідних країнах. Ефективний валютний курс (номінальний або реальний) являє собою індекс валютного курсу, який розраховується на основі співвідношень між національною валютою і валютою інших країн, зважених залежно від питомої ваги відповідних країн у *зовнішній торгівлі* даної країни. За ступенем гнучкості розрізняють фіксований валютний курс, обмежено гнучкий та плаваючий валютні курси. Фіксований валютний курс встановлюється державою і допускає тимчасові відхилення в вузьких межах. Плаваючий валютний курс залежить від попиту і пропозиції на валютному ринку. При гібридних режимах валютного курсу він може встановлюватись відповідно до повзучої прив'язки або коливатись в межах валютного коридору. Валютний курс впливає на зовнішньоекономічну діяльність країни, вибір структури виробництва і споживання, конкурентоспроможність товарів та послуг на ринках інших країн, темпи зростання валового внутрішнього продукту. Зниження валютного курсу сприяє зростанню *експорту* та припливу іноземного капіталу, але у той же час і скороченню *імпорту*, зростанню цін і боргу, деномінованого в іноземній валюті. Підвищення валютного курсу призводить до протилежних явищ.

О. І. Рогач, О. А. Чугаєв

Валютний ринок — це офіційний центр, де здійснюється купівля-продаж іноземних *валют* на національну по курсу, що складається на основі попиту і пропозиції; тобто, це сфера економічних відносин, що виникають при здійсненні операцій з купівлі-продажу іноземної валюти, а також операцій з руху капіталу іноземних інвесторів. Провідними функціями валютних ринків є своєчасне здійснення міжнародних розрахунків, страхування валютних і кредитних ризиків, диверсифікація валютних резервів, регулювання валютних курсів, отримання спекулятивного прибутку. В залежності від обсягу і характеру валютних операцій та кількості валют, що використовуються, розрізняють світові, регіональні та національні валютні ринки. Світові валютні ринки розташовані у світових фінансових центрах, на них проводяться операції з валютами, які широко використовуються у міжнародному платіжному обігу, й майже не укладаються угоди з валютами регіонального й місцевого значення незалежно від їх статусу та надійності. Головними фінансовими центрами є Лондон, Нью-Йорк, Франкфурт-на-Майні, Париж, Цюрих, Токіо, Гонконг та Сінгапур. На регіональних та місцевих валютних ринках здійснюються операції з певними конвертованими валютами. Котирування валют для валютних операцій певного регіону регулярно проводиться банками даного регіону, а валют місцевого значення — банками, для яких ця валюта є національною. Загалом, валютний ринок традиційно поділяється на ринок «спот», ринок строкових угод та ринок валютних деривативів (свопи, опціони). Угоди «спот» — це обмін двома валютами на основі простих стандартизованих контрактів із розрахунками за ними протягом двох робочих днів. Ринок строкових угод у свою чергу поділяється на ринок прямих форвардів та ф'ючерсів. Прямі форварди — це угоди по обміну двома валютами на основі контрактів, що передбачають розрахунки більше, ніж через 2 дні. Ф'ючерси — це стандартизовані форвардні контракти на валюту, торгівля якими відбувається на біржі. Ринок валютних деривативів включає ринки опціонів та свопів. Опціон — це контракт, що за певну плату дає покупцю право, яке не є зобов'язанням, на купівлю або продаж на основі стандартного контракту валюти в певний день по зафіксованій ціні. Своп — це угода, що передбачає обмін певною кількістю двох валют, і зворотній обмін такою ж кількістю валют на узгоджену дату в майбутньому. Зараз щоденний обіг на світовому валютному ринку складає біля 2 трлн дол., з них 41 % — угоди «спот», 53 % — прямі форварди й свопи та близько 6 % — ф'ючерси й опціони. Серед валют на ринку продовжує домінувати долар, поступово нарощує свою частку євро.

О. І. Рогач, О. Ю. Анісімова

Ванавербек Андре (1936) — нідерландський *дипломат*; 1975–76 — працівник Генерального директорату *Європейської комісії* з розвитку; 1976–80 — голова представництва Європейської Комісії в Гвінеї; 1980–81 — працівник Генерального директорату Європейської комісії з розвитку; 1981–83 — голова представництва Європейської Комісії в Зімбабве; 1986–89 — керівник спеціального підрозділу Європейської Комісії «Секторальна політика»; 1989–92 — голова представництва Європейської Комісії в Малі; 1992 — голова представництва Європейської Комісії в Сенегалі. В 1998–2008 — голова представництва Комісії ЄС в Україні.

Р. А. Кривонос

Ванденберга резолюція 1948 прийнята 11.06.1948 Сенатом США. Ініційована сенатором-республіканцем А. Ванденбергом. Визначала основні завдання зовн.-політ. курсу США після *Другої світової війни*. В. р. підтримала курс президент адміністрації Г. *Трумена* на активну міжнар. роль США й поклала край традиції США утримуватися від участі в постійних військ. і політ. союзах з європ. д-вами. Санкціонувала участь США в «регіональних та інших колективних угодах про індивідуальну і колективну взаємодопомогу», зокрема відкрила шлях створенню *НАТО*.

С. П. Галака

Вандервельде (Vandervelde) Еміль (25.01.1866, Іксель, Королівство Бельгія — 27.12.1938, Брюссель, Королівство Бельгія) — бельгійський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Один із лідерів Соц. партії Бельгії та Другого Інтернаціоналу, депутат парламенту з 1894. 1914 — держ. міністр; 1916–17 — міністр постачання, 1918–19 — міністр юстиції; 1925–27 — мін. зак. справ Бельгії; 1935–36 — міністр без портфеля, 1936–37 — міністр охорони здоров'я. Навесні 1917 на чолі делегації бельгійських соціалістів відвідав Росію, закликав Тимчасовий уряд продовжити *війну* проти Німеччини. Вороже ставився до захоплення влади в Росії більшовиками, виступав проти міжнар. визнання СРСР. Брав активну участь у підготовці *Версальського мирного договору 1919* та *Локарнських договорів 1925*.

Р. А. Кривонос

Ван-Дунем (Van Dunem) Афонсу (Мбінда) (07.09.1941, Луанда, Португальська Ангола) — ангольський громад.-політ. і держ. діяч, активний учасник нац.-визв. б-би 1961–74. Після проголошення 11.11.1975 Народної Республіки Ангола — дир. кабінету першого президента *А. Нето*, комісар Луанди, голова Нац. комісії з реорганізації молодіжного руху, на 1-му з'їзді МПЛА—ПП (1977) обраний членом її ЦК, очолював відділ рев. орієнтації (агітації й пропаганди). З 1978 — секр. ЦК МПЛА—ПП з міжнар. зв'язків, депутат і чл. Президії Народної асамблеї НРА, голова комісії в закорд. справ. 7.03.1985 — 23.01.1989 — мін. зак. справ НРА, учасник чотиристоронніх переговорів із мирного урегулювання в Півд.-Зах. Африці, що увінчались підписанням 22.12.1988 у Нью-Йорку тристоронньої (НРА, Куба, ПАР) угоди про надання незалежності Намібії та двосторонньої (НРА, Куба) — про відведення кубинських військ на північ Анголи й поступову їхню евакуацію на

батьківщину (див.: *Намібії проголошення незалежності*). 1991–2000 — посол анголи в *Організації Об'єднаних Націй*.

В. І. Головченко

Ваньбаошаньський інцидент 1931 — низка організованих Японією заходів, які мали на меті загострення китайсько-корейського протистояння в Маньчжурії задля створення приводу до її *окупації воєнної*. Після *анексії* Кореї в 1910 япон. окуп. влада перебрала на себе функції конс. представництва та захисту прав корейців за кордоном, а також домоглася від Китаю поширення на корейських поселенців япон.-китайських домовленостей 1915 (див. *«Двадцять одна вимога» Японії до Китаю*), що передбачали особливі права япон. підданих на вільне переміщення та оренду с.-г. земель у Півн.-Схід. Китаї. Проблема правового статусу корейських поселенців становила т. зв. «корейське питання» в Маньчжурії, яке активно використовувалось Японією для здійснення тиску на Китай. Його загострення відбулось у 1927–28, зі спробою останнього змусити корейських поселенців у Маньчжурії прийняти китайське громадянство. Токіо заявило офіц. протест і розгорнуло антикитайську пропаганду в япон. та корейських газетах. Ці протиріччя япон. сторона продовжувала використовувати напередодні вторгнення в Маньчжурію. Найбільшою подією цього конфлікту став **В. і.**: зіткнення між корейськими поселенцями та китайськими селянами біля с. Ваньбаошань (поблизу м. Чанчунь, Півн.-Схід. Китай). Корейці, які уклали договір про довгострокову оренду земель навесні 1931, намагались прокласти іригаційний канал від р. Ітунхе, але місцеве китайське населення чинило їм активний опір. Протистояння перетворилось на збройне на початку липня, коли «для захисту прав корейського населення» в селище було введено загін япон. поліції. У результаті зіткнення загинуло кілька десятків китайців. Прояпон. газети в Кореї розгорнули після цього антикитайську кампанію, яка спричинила масові китайські погроми на території Кореї. Бл. 40 тис. китайців (майже половина від усієї їхньої громади) були вимушені залишити Корею. Японії вдалось не лише зіткнути між собою китайців та корейців, але й звільнити напередодні вторгнення в Маньчжурію свій ближній тил від можливого опору.

В. Ю. Константинов

Ваньсянський договір підписаний 3.07.1844 в китайському с. Ванься (поблизу португальської колонії Макао) між США та Китаєм. Амер. дип. місія прибула на 4 військ. кораблях до Китаю з метою отримання таких самих торг. пільг, які були надані англійцям за *Нанкінськими угодами 1842*. **В. д.**, що був першою амер.-китайською угодою, передбачав відкриття 5 портів, зокрема Шанхая і Кантона, для торгівлі, призначення в них *консулів* США, права *екстериторіальності* для амер. *громадян*, їхній захист місцевою владою, надання американцям привілеїв у тарифній сфері. Гарантувались права амер. нейтрального судноплавства у випадку *війни* Китаю з *третьою державою*. Військ. кораблі США отримали право заходити в китайські порти. Зі свого боку США відмовились від підтримки амер. торгівців опіумом. **В. д.** означав офіц. відкриття Китаю Америкою. Він, разом із *Нанкінським договором 1842*, продовжив руйнування бар'єру китайської самоізоляції.

Б. М. Гончар

Варга (Varga) Іштван (23.06.1956, Шайосентпетер, область Боршод-Абауй-Земплен, Угорська Народна Республіка) — угорський *дипломат* та економіст. 1992–95 — Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Україні. 2009–10 — Міністр національного розвитку та економіки Угорщини.

Н. В. Балюк

Варгас (Vargas) Жетуліу Дорнеліс (10.04.1882, м. Сан-Борха, шт. Ріу-Гранді-ду-Сул, Бразильська імперія — 24.08.1954, Ріо-де-Жанейро, Республіка Сполучених Штатів Бразилії) — бразильський громад.-політ. і держ. діяч. Навчався у військ. уч-щі, за фахом — юрист, 1923–26 — депутат Нац. конгресу Бразилії, 1926–27 — міністр фінансів, 1928–30 — губернатор шт. Ріу-Гранді-ду-Сул. Маючи видатні адміністраторські здібності, головну увагу приділяв соц.-екон. реформам в інтересах трудящих та орг-ції профспілок. Висунув свою кандидатуру на президвиборах 1930, не визнав поразки й очолив збройний виступ опозиції («Ліберальна революція»). 3.11.1930–20.07.1934 — тимчасовий Президент і глава Тимчасового уряду Бразилії. 20.07.1934–29.10.1945 і 31.01.1951–24.08.1954 — Президент Бразилії і глава уряду. Спираючись на антиімперіалістичні та націоналістичні гасла, залучив на свій бік більшість робітничого класу і селянства, заклав основи соц. законодавства й у листопаді 1937 оприлюднив корпоративну конституцію, що проголосила Бразилію «Новою державою». Головною метою своєї діяльності вважав стимулювання розвитку нац. промисловості (передусім держ. сектору), здійснення «імпортзамінюючої індустріалізації», обмежував привілеї інозем. компаній, націоналізував низку підприємств нафтової промисловості. У *зовнішній політиці* дотримувався самостійного від США курсу. 22.08.1942 оголосив війну д-вам «Осі», надав Вашингтону в користування військ.-повітр. і військ.-мор. бази на півночі країни та відрядив 50-тис. експедиційний корпус на італ. фронт. У лютому 1945 відмовився від диктаторських методів правління, запровадив демокр. свободи та 26.03.1945 заснував реформістську Трабальїстську (Робітничу) партію. У квітні встановив *дипломатичні відносини* з СРСР. Під час держ. військ. перевороту 1954, організованого великою проімперіалістичною буржуазією, покінчив з собою, звинувативши в передсмертній записці міжнар. імперіалізм та місцеві олігархічні фінанс.-екон. групи.

В. І. Головченко

Варшавська конвенція для уніфікації деяких правил щодо міжнародних повітряних перевезень 1929 — *договір міжнародний багатосторонній*, що вперше визначив стандарти відповідальності повітряного перевізника. Був прийнятий у Варшаві 12.10.1929 і підписаний представниками 31 країни (набрав чинності 13.02.1933). Відповідно до статей 17–19 Варшавської конвенції, повітряний перевізник несе відповідальність за шкоду: що трапилась у випадку смерті, поранення чи будь-якого іншого тілесного пошкодження, що відбулось на борту повітряного судна, або під час посадки чи висадки; що трапилися у випадку знищення, втрати чи пошкодження зареєстрованого багажу, або товару; що трапилася внаслідок запізнення при повітряному перевезенні пасажирів, багажу, товарів. За змістом статті 18 Варшавської Конвенції, повітряне перевезення, за винятком будь-яких позадоговірних перевезень наземним, морським чи річковим перевезенням, — це період часу, упродовж якого пасажири, багаж і товари знаходяться на борту повітряного судна, або будь-якому іншому місці у випадку посадки поза аеродромом. Повітряний перевізник не несе відповідальність (чи обсяг відповідальності буде обмежений), якщо він доведе, що ним були вжиті всі заходи для забезпечення безпеки пасажирів, багажу та товарів, і суд підтвердить власну провину потерпілого (ст. 20, 21 Конвенції).

Основні вимоги щодо відповідальності повітряного перевізника містяться у статті 22 Варшавської конвенції. Отже, при перевезенні пасажирів відповідальність повітряного перевізника визначається, як правило, у розмірі 125 тисяч франків (але шляхом особливої угоди перевізник та пасажири можуть встановити вищу межу відповідальності). Відповідно до статей 28, 29 Варшавської Конвенції, позов потрібно подати за вибором позивача упродовж 2 років з моменту прибуття за призначенням чи з дня прибуття повітряного судна на призначене місце в межах території однієї з договірних сторін, або за місцем знаходження повітряного перевізника. Межа відповідальності повітряного перевізника за шкоду або втрату зареєстрованого багажу чи товару визначається у розмірі 250 франків за 1 кілограм, за винятком того випадку, коли пасажир при передачі багажу чи товару заявив про особливу цінність вантажу. Стосовно ручної поклажі, яку пасажир залишає при собі, відповідальність визначається у 5 000 франків. У випадку пошкодження багажу чи вантажу одержувач зобов'язаний на підставі положень ст. 26 Конвенції направляти свої претензії не пізніше трьох днів після його одержання, у випадку запізнення — не пізніше 14 днів з дня, коли багаж або вантаж буде фактично переданий в його розпорядження. При цьому слід враховувати, що суми відшкодування, вказані у франках, розглядаються як такі, що відносяться до валютної одиниці, яка складається з 65,5 міліграмів золота проби дев'ятсот тисячних, і підлягають переведенню у національну валюту в округлених цифрах. Стаття 30 передбачає солідарну відповідальність у випадку здійснення перевезення декількома повітряними перевізниками. Стаття 23 однозначно визнає будь-який договір повітряного перевезення недійсним,

якщо він містить будь-яке застереження, спрямоване на звільнення повітряного перевізника від відповідальності чи встановлення нижчої межі відповідальності, передбаченої цією Конвенцією. Стаття 31 Варшавської конвенції передбачає також можливість поширення встановлених стандартів відповідальності повітряного перевізника на комбіновані перевезення, частково здійснювані повітрям.

Варшавська конвенція стала першоосновою для так званої «Варшавської системи» відповідальності повітряних перевізників і на сьогодні конкурує з «Монреальською системою» відповідальності повітряних перевізників (див.: *Монреальська конвенція для уніфікації деяких правил міжнародних повітряних перевезень 1999*). У подальшому Варшавська конвенція була змінена і доповнена цілою низкою міжнародних угод, що входять до «Варшавської системи», а саме: Гаазьким Протоколом 1955 (набрав чинності 1.08.1963), Гвадалахарською конвенцією 1961 (набрала чинності 1.05.1964), Гватемальським Протоколом 1971 (не набрав чинності) та Монреальськими протоколами № 1–4 від 25.09.1975 (перші два набрали чинності 15.02.1996, другий чинності не набрав, четвертий — 14.06.1998). «Варшавська система» — це багаторівнева система міжнародних угод, яка встановлює на сьогодні обмежені стандарти відповідальності повітряних перевізників. Україна була учасницею Варшавської конвенції 1929 з 12.11.1959. Починаючи з 5.05.2009 Україна бере участь у Монреальській конвенції для уніфікації деяких правил міжнародних повітряних перевезень 1999, і згідно з положеннями ст. 55 якої встановлені нею норми мають переважну силу перед нормами міжнародних угод, що входять до «Варшавської системи» відповідальності повітряних перевізників.

О. М. Григоров

Варшавський договір 1955 (Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу) підписаний 14.05.1955 у Варшаві між Албанією, Болгарією, НДР, Польщею, Румунією, СРСР, Угорщиною і Чехословаччиною. Утворював військ.-політ. союз країн-учасниць — *Організацію Варшавського договору* (ОВД). Набув чинності 5.06.1955 після передачі ратифікаційних грамот всіма країнами-учасницями на зберігання уряду Польщі. Термін його дії визначався на 20 років. 1975 подовжений на 10 років, 1985 — ще на 20 років. Албанія 1962 припинила брати участь у роботі ОВД, а у вересні 1968 в односторонньому порядку денонсувала **В. д.** Після *Другої світової війни* СРСР здійснював контроль над збройними силами схід.-європ. д-в перш за все за допомогою офіцерів їхніх нац. армій, які отримували підготовку в СРСР, або направлення власних генералів та офіцерів для проходження служби в арміях д-в Схід. Європи (так, поляк за національністю, рад. маршал К. Рокоссовський був міністром оборони Польщі). 1952 створено міждерж. військ. координаційний комітет, який очолив рад. маршал М. Булганін, того ж року — об'єднаний ген. штаб на чолі з рад. генералами, що розташовувався у Кракові. Формальним приводом для створення ОВД стала ратифікація зах. д-вами Паризьких угод 1954, які передбачали утворення *Західноєвропейського союзу*, ремілітаризацію ФРН і включення її до *НАТО*. 11.05.1955 у Варшаві була скликана нарада представників 8 схід.-європ. д-в та КНР, на якій визнано за необхідне укласти багатосторонній договір військ. спрямованості. Укладення **В. д.** доповнювало двосторонні угоди про політ. і військ. співпрацю між д-вами соціал. табору. Крім того, договір містив положення, відсутні в двосторонніх угодах: про політ. консультативні органи, про створення об'єднаних збройних сил і об'єднаного командування тощо. **В. д.** також регламентував перебування рад. військ в Румунії та Угорщині після закінчення терміну дії окуп. прав. Створена згідно з **В. д.** ОВД мала оборонний характер, була відкритою для приєднання інших д-в. Організаційно структура ОВД складалась із політ. та військ. частин. Політичний консультативний комітет (ПКК) — вищий політ. орган для здійснення консультацій, розгляду питань, що виникають у процесі виконання **В. д.** У ПКК були представлені всі учасники дог-ру, в його нарадах брали участь керівники комуніст. партій та урядів країн-учасниць. Наради ПКК проводив у разі потреби. Політ. структура співробітництва ОВД виступала з пропозиціями заг.-європ. масштабу. Вже на першому засіданні ПКК 1956 була прийнята Декларація про необхідність створення заг.-європ. системи колективної безпеки, яка б замінила існуючі в Європі військ. угруповання. На Бухарестському 1966 і Будапештському 1969 засіданнях ПКК були висунуті пропозиції про скликання заг.-європ. наради з питань безпеки та співпраці в Європі. Військ. орг-ція учасників **В. д.** складалась із Комітету міністрів оборони, Об'єднаного командування та Об'єднаних збройних сил (ОЗС). Для керівництва діяльністю ОЗС були також створені Військова рада ОЗС, Штаб Об'єднаних збройних сил, Технічний комітет та інші органи управління. До ОЗС входили сили й засоби, призначені для спільних дій, і спільні військ. органи, місцем перебування Штабу ОЗС стала Москва, збройними силами блоку командував представник СРСР.

Із початком процесів демократизації в країнах радянського табору та зниженням рівня протистояння між Заходом та Сходом наприкінці 1980-х співпраця в ОВД майже припинилася. 1990 деякі члени ОВД, зокрема Угорщина та Чехословаччина, заявили про намір вийти з орг-ції. Того ж року було розпущено військ. структури ОВД. 1.07.1991 ОВД офіційно припинила своє існування.

М. С. Каменецький

Варшавський договір УНР з Річчю Посполитою 1920 — пакет документів, що складався з: 1) Політичної конвенції між Польщею і УНР, підписаної 21.04.1920 у Варшаві міністром юстиції та керуючим МЗС УНР А. *Лівицьким* і керуючим МЗС Польщі Я. Домбським і 2) Військової конвенції, підписаної 24.04.1920 у Варшаві генерал-хорунжим Ген. штабу Армії УНР В. *Сінклером*, підполковником М. Дідковським і майором Війська Польського В. Славеком та капітаном В. Єндржевичем. З геополіт. і військ.-стратегічного погляду УНР і 2-га Річ Посполита об'єктивно були зацікавлені у встановленні союзницьких відносин. Варшава у разі віднайдення Директорією УНР компромісного та прийнятного для обох сторін варіанта вирішення проблеми кордонів стала б не лише могутнім спільником України в б-бі зі спробами відродження «єдиної й неділимої» Росії (під керівництвом більшовиків чи лідерів білого руху) та ще одним ключовим осередком *Балто-Чорноморського союзу*, а й виступила б у ролі дип. «вікна в Європу» для УНР. «Начальник» відродженої Польської д-ви Ю. *Пілсудський* і його прибічники — представники демокр. лівиці у Сеймі, зі свого боку, обстоювали ідею створення федерації з визволеними від рос. панування Україною, Білоруссю та Литвою, що призвело б до утворення «коридору», який мав оберігати 2-гу Річ Посполиту від безпосередньої агресії з боку Кремля чи «білої» Росії, коли б остання перемогла в громадян. війні. При цьому, на їхню думку, до Польщі мала відійти Холмщина, Зах. Волинь до р. Стир і Львівщина. Але впливова Національно-демократична партія Р. Дмовського, якій належала відносна більшість у Сеймі, вважала українців нездатними до самостійного держ. існування та прагнула інкорпорувати, крім Холмщини та Зах. Волині (до річок Случі й Горині), всю Схід. Галичину та Зах. Поділля (до річок Збруч і Смотрич), віддаючи перевагу на Сході безпосередньому кордонові Польщі з Росією. У Директорії УНР також не було єдності в питаннях польської політики, лише С. *Петлюра* чітко усвідомлював потребу зближення з Варшавою, навіть коштом поступок їй окремих зах.-укр. територій, що наприкінці 1918 — навесні 1919 вже були окуповані польськими військами. Є. *Петрушевич*, навколо якого гуртувалась абс. більшість галицьких політ. діячів, виступав проти будь-яких територ. поступок Польщі у Схід. Галичині. Його активно підтримувала значна частина наддніпрянського керівництва, що вважала відхід від етнічних кордонів зрадою укр. нац. ідеї й *Акта злуки УНР і ЗУНР 1919*. Усе це постійно зривало спроби С. Петлюри і посередницькі зусилля *Антанти* щодо припинення *українсько-польської війни 1918–19* та переведення польсько-укр. суперечки в дип. площину. Але з огляду на загальне погіршення військ.-політ. становища УНР і неминуче зіткнення з Добровольчою армією В. Май-Маєвського, 22.09.1919 на спільному засіданні Директорії УНР і Ради народних міністрів було схвалено рішення про відрядження до Польщі дип. місії на чолі з А. Лівицьким. Вона мала забезпечити *визнання де-юре* УНР Варшавою шляхом підписання конс. конвенції, що гарантувала б нац.-політ. та культ. права українців у Польщі та поляків в Україні; врегулювання спірних фінанс. питань, курсів нац. *валют*, проходження міждерж. кордонів. До складу місії увійшли й представники уряду ЗО УНР: С. *Витвицький*, А. *Горбачевський* та М. Новаковський. За найгіршої ситуації дип. місія УНР могла піти на визнання втрати Холмщини й Підляшшя, і то умовно — до скликання укр. парламенту, що мав оста-

точно вирішити цю проблему; делегація А. Лівицького принципово не повинна була погоджуватись на належність Схід. Галичини Польщі з огляду на виключну компетенцію в цій справі *Паризької мирної конференції 1919–20*. Однак укладення командуванням Галицької армії 5.11.1919 сепаратної угоди з білогвардійцями та її перехід у повне розпорядження А. Денікіна спричинило воєнну катастрофу УНР і змусило уряд останньої 15.11.1919 дати згоду на встановлення укр.-польського кордону по «*Бартелемі лінії*» й далі по р. Стир через Волинську губернію. Проте польська делегація на варшавських переговорах (28.10–22.12.1919, 11.03–21.04.1920) домагалася значно більших територ. поступок і забезпечення прав польських землевласників на Правобережжі. Після консультацій у Львові й Тернополі з провідними діячами УНР (члени Директорії А. Макаренко і Ф. Швець, а також В. *Кедровський*, М. Ковалевський, В. *Старосольський* та ін.) А. Лівицький змушений був 2.12.1919 подати декларацію зі згодою на проходження укр.-польського кордону по р. Збруч і далі через півн.-зах. Волинь. Східногалицькі представники на знак протесту вийшли зі спільної місії. Дізнавшись про зміст декларації, Ю. Пілсудський того ж дня дав згоду на прийняття на контрольованій польськими військами територіях решток розгромленої денікінцями Армії УНР і її урядових установ, а також створення бази для їхньої реорганізації. УНР отримувала можливість транзиту будь-яких товарів через територію Польщі. У ході подальших переговорів щодо п. 1 Політичної конвенції (лише він підлягав публікації) виявилися певні розбіжності в запропонованих сторонами формулах визнання УНР: делегація А. Лівицького наполягала на тому, що «Польща визнає УНР незалежною суверенною державою, з якою вступає в заприязні і добросусідські зносини, як з рівною стороною», а польським проектом передбачалось лише *визнання де-факто*. В остаточному варіанті делегації зійшлися на компромісній формулі: «Річ Посполита Польська визнає Директорію незалежної УНР, на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою, за Верховну владу УНР». Вдалося досягти компромісу й щодо визначення складу місцевої адміністрації на укр. території, зайнятих польським військом. Було вирішено, що «влада на дотепер зайнятих теренах, які, на підставі політичної умови, признаються УНР, полишається тимчасово в руках Польської влади, а Український уряд організує свій адміністративний апарат, і по мірі того організування, влада на тих теренах, по порозумінню з Польським урядом, переходить до рук Українського уряду» (п. 8 Військової конвенції). Але укр. сторона принципово відмовилась від запропонованої поляками в п. 2 проекту Політичної конвенції лінії міждерж. кордону, що прилучала до Польщі 7 із 12 волинських повітів. Лише під загрозою остаточного зриву варшавських переговорів 20.04.1920 нарада місії УНР ухвалила рішення підписати угоду в польській редакції п. 2 про міждерж. кордони. Проблема польського землеволодіння відносилась до компетенції майбутніх Українських установчих зборів (п. 6). Згідно з п. 3 Політичної конвенції польський уряд визнавав за УНР «територію на схід від кордону, зазначеного в артикулі 2-м», тобто від лінії р. Збруч—Вишегрудок—Кремінецькі узгір'я—Здолбунов—схід. адмін. межа Рівненського повіту—схід. адмін. межа Мінської губернії—р. Прип'ять «до кордонів Польщі 1772 (передрозборових), які Польща вже посідає, або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним». У разі військ. поразки УНР саме окреслені в п. 3 терени Правобережжя стали б осередком укр. державності. За даними МЗС УНР вона охоплювала б усю Подільську губернію й більшу частину Волинської та Київської, окремі повіти Мінської, Могильовської та Херсонської губерній, її площа перевищила б 160 тис. км², а населення — 12 млн чол. Цілком відповідав нормам *міжнародного права* і п. 4 Політичної конвенції, що зобов'язував обидві сторони «не заключати жадних міжнародних умов», спрямованих проти кожної з них. УНР зберігала повну суверенність у своїх зовн.-політ. справах, як на регіональному, так і заг.-європ. рівнях. Але польська сторона дістала суттєві переваги у Військової конвенції, зокрема бойові операції на Правобережжі мали відбуватись «по взаємному порозумінню начальної команди Польських військ і головної команди Українських військ», але «під загальним керуванням начальної команди Польських військ» (п. 3). Передбачались польський військ. контроль над укр. залізницями, участь польських офіцерів в орг-ції й становленні владних структур тощо. Уряд УНР мав забезпечувати польські війська продуктами харчування та гужовим транспортом (п. 6–8).

В. д. фактично так і залишився «персональним союзом» двох глав д-в — С. Петлюри і Ю. Пілсудського — та ґрунтувався на їхніх довірчих особистих відносинах і приватних домовленостях (як таємна угода він не потребував ратифікації парламентами). Не став він і консолідуючим фактором, адже обидва лідери зіткнулись із потужною опозицією своїм планам усередині власних країн. Польські ендеки та центристські партії, які мали більшість у Сеймі, були стурбовані тим, що проукр. політика «начальника держави» лише антагонізує Москву, вважали наддніпрянських українців потенційними союзниками Німеччини та конкурентами в б-бі за Схід. Галичину й тому рішуче виступали проти підтримки укр. державності в будь-якій її формі. С. Петлюра, у свою чергу, потрапив під вогонь нищівної критики майже всіх відомих із дорев. часів діячів укр. руху (В. *Винниченко*, М. *Грушевський*, М. *Шаповал* та ін.), які вважали варшавські домовленості зрадою інтересів соборної України. *Ризький мирний договір 1921*, на укладення якого укр. дипломатія вже не мала ані найменшого впливу, фактично скасував Варшавську союзну угоду, хоча Польща офіційно заявила про це лише 1923. Укр.-польський військ.-політ. союз виявився нетривким і під тиском непереборних зовн.-політ. і внутр.-політ. факторів протягом жовтня 1920–21 спершу формально, а потім і фактично розпався. Він був запізнілим принаймні на рік і самотужки не зміг протистояти зміцнілій більшовицькій Росії. Але водночас **В. д.** 1920 мав велике значення не лише для укр. народу, який завдяки допомозі з боку Польщі продовжував збройну б-бу за незалежну УНР до кінця 1921. Коли б не спільний укр.-польський опір улітку — восени 1920, то запланований Кремлем під гаслом «світової революції» похід на Польщу, Румунію та Німеччину виявився б цілком успішним і неминуче обернувся б трагедією для усіх цих країн та Європи в цілому.

В. М. Матвієнко

Варшавські угоди 1733 (Варшавський концерт трьох держав) — домовленості між Австрією, Саксонією та Росією про введення військ у Польщу й узгоджені дії під час *війни за польську спадщину 1733–38*. Складались із двох угод, підписаних у Варшаві: австр.-саксонської 7(18).07.1733 і рос.-австр.-саксонської 8(19).08.1733. Спроба франц. ставленика С. Лещинського утвердитися на польському престолі прискорила формальне закріплення союзу Росії та Австрії, які побоювались посилення позицій Франції, і зміну ставлення до кандидатури саксонського курфюрста, сина *Августа II Фрідріха* — Фрідріха Августа як нового польського короля. Росія, Австрія та Саксонія зобов'язувались надати війська для забезпечення коронування Фрідріха Августа, який за **В. у.** відмовлявся від претензій на австр. спадщину, визнавав *Прагматичну санкцію* 1713 і зобов'язувався у вирішенні курляндського питання дослуховуватись вказівок Росії, т. ч. — сприяти передачі курляндського престолу Бірону, фавориту рос. імператриці Анни Іоанівни. Згідно з **В. у.** рос. війська взяли участь у бойових діях на боці Австрії в Польщі, де 11(22).09.1733 зайняли передмістя Варшави та забезпечили скликання сейму, що обрав Фрідріха Августа королем, і в Німеччині з метою тиску на Францію для скорішого укладення миру з Австрією.

В. М. Вдовенко

Василевський Леон (24.08.1870, м. Санкт-Петербург, Російська імперія — 10.12.1936, м. Варшава, Польська Республіка) — польський громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*, історик; батько відомої радянської письменниці Ванди Василевської; навчався на філософському факультеті Львівського й Празького університетів (в останньому — під керівництвом професора Т. Г. *Масарика*). Рано зацікавився україністикою, зокрема українською літературою й історією; перекладав на польську мову окремі твори українських письменників, робив огляди українських видань для польської преси, відвідував товариство галицьких студентів у Петербурзі «Січ»; у Львові познайомився з І. Франком, М. Павликом, зустрічався із М. Кордубою, Б. Лепким, відвідував засідання Наукового товариства імені Шевченка й товариства «Руська Бесіда». В 1892 виступив одним із засновників Польської соціалістичної партії (ПСП), був членом редакцій її лондонського («Світанок») і краківського («Робітник») видань, автором багатьох програмних документів; стверджував, що в соціалізмі його приваблювали більше «революційність і конспірація,

ніж теорія»; спільно з іншими послідовниками Ю. *Пілсудського* за ідеологією й практикою був близький до російських есерів; викладав на військових курсах ППС (Краків, 1909). Серед однопартійців вважався спеціалістом з галицького питання; під час *Першої світової війни* активно працював у військово-політичних організаціях, зокрема в генеральному секретаріаті «Головного національного комітету» й таємному конвенті «Організації А»; у спеціальному памфлеті різко засудив *Брестський мирний договір між РСФРР і Центральними державами 1918* та *Брестський мирний договір між УНР і Центральними державами 1918*. 17.09.1918–19.01.1919 — міністр закордонних справ уряду Є. Морачевського, радник з питань національностей у Ю. Пілсудського, виступав за проведення активної політики на Сході; був кооптований у якості представника глави держави до складу делегації Польщі на *Паризькій мирній конференції 1919–20*, де налагодив зв'язки з представниками країн колишньої Російської імперії, в т. ч. делегацією УНР; водночас виконував доручення польського уряду щодо Білорусі та країн Балтії. В 1920–21 був заступником голови делегації Польської Республіки на Ризькій мирній конференції (див.: *Ризький мирний договір 1921*). Потім займався переважно науково-публіцистичною діяльністю, шукаючи шляхи вирішення національних проблем Польщі. Хоча **В.** відстоював вищість польської культури щодо української, в Польщі у міжвоєнний період його вважали українофілом; активно сприяв створенню Інституту дослідження національних справ (1921, директор з 1931), з 1924 — президент Інституту дослідження новітньої історії Польщі, з 1929 — редактор його видання «Незалежність». На поч. 1926 із своїм послідовником Т. Голувком розробив пропозиції щодо нормалізації національних відносин, які, однак, виявилися радикальними для оточення Ю. Пілсудського, що невдовзі опинилося при владі; з 1928 — член Головної ради, з 1931 — заступник голови ПСП.

Твори: «Сучасна Галичина» (Петербург, 1900, у співав.); «Україна і справа українська» (Краків, 1912); «Східні кресы — Литва і Білорусь. Підляшшя й Холмщина. Східна Галичина. Україна» (Краків, 1917); «Українська національна справа в її історичному розвитку» (Краків, 1925); «Справа українська як міжнародне питання» (Варшава, 1934).

В. І. Головченко, В. М. Матвієнко

Василенко Володимир Андрійович (16.01.1937, Київ, УСРР) — укр. юрист, науковець, *дипломат*. У 1959 закінчив юрид. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка; д-р юрид. наук (1976), професор. З 1961 — в Київ. держ. ун-ті ім. Т. Г. Шевченка: 1969–92 — доцент, проф. кафедри міжнар. права ф-ту міжнар. відносин і міжнар. права (з 1.11.1990 — Ін-ту міжнар. відносин). Водночас у 1978–91 — консультант з прав. питань МЗС УРСР, 1991–92 — гол. наук. консультант Комісії в закорд. справах ВР України. У квітні 1992 — березні 1995 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бельгія з представництвом України в Королівстві Нідерланди й Великому Герцогстві Люксембург, а також в *Європейських співтовариствах* та *Раді північноатлантичного співробітництва* за сумісництвом. 1995–97 — посол з особливих доручень МЗС України, відповідальний за переговорний процес із Румунією щодо укладення базового політ. дог-ру, представник України в Комісії ООН з прав людини. У грудні 1997 — квітні 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Сполученому Королівстві Великобританії та Півн. Ірландії, одночасно в липні 1998 — квітні 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Ірландії за сумісництвом та Постійний представник України при Міжнар. мор. орг-ції. В квітні 2002 — січні 2005 — суддя *Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії*. Заслужений юрист України (1995). Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня.

В. М. Матвієнко

Василенко Микола Прокопович (1.04.1867, с. Єсмань Глухівського повіту, нині — с. Червоне Сумської обл., Україна — 3.10.1935, Київ, УСРР) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, історик. Нар. в родині дрібного службовця. Закінчив Полтавську гімназію (1885). Навчався на мед. й істор.-філол. ф-тах Дерптського ун-ту. 1907 екстерном склав іспити на юрид. ф-ті Новоросійського ун-ту (Одеса). 1890 переїхав до Києва, де працював педагогом і журналістом. Став чл. «Старої громади», а напередодні рев-ції 1905–07 вступив до ліволіберальної групи «Союзу визволення» — попередника Конституційно-демократичної партії. 1910 склав іспит на магістра історії й був обраний приват-доц. Київ. ун-ту, але владні структури заборонили **В.** викладати у вузі за «українську прихильність». Виступив одним із фундаторів Українського наукового товариства в Києві (1907) і редагував його «Записки». Активно співпрацював у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка у Львові (з 1911 — дійсний член). Із перемогою Лютневої рев-ції 1917 був призначений куратором Київ. шкільної округи, невдовзі став товаришем (заст.) міністра освіти Тимчасового уряду. Після більшовицького перевороту в Петрограді повернувся до Києва, був обраний проф. Укр. нар. ун-ту і в січні 1918 увійшов до складу колегії Ген. Суду, ставши в опозицію до соціал. курсу Центральної Ради. 30.04–8.05.1918 — тимчасово виконуючий обов'язки Голови Ради Міністрів Української Держави. 2.05–18.10.1918 — міністр народної освіти й водночас (3.05–20.05.1918) т. в. о. міністра закорд. справ і віровизнань, займався підготовкою проведення *українсько-російських мирних переговорів 1918*, як це передбачалося ст. 6 *Брестського мирного договору між РСФРР і Центральними державами 1918*. Безперечно корисним для справи виявилося залучення ним до роботи в МЗС високопрофесійних дипломатів із зовн.-політ. відомства колишньої Російської імп. Після 20.05.1918 повністю зосередився на керівництві мін-вом народної освіти, а з 8.07.1918 очолював ще й Державний сенат — найвищий судовий орган Української Держави. У поданому П. *Скоропадському* плані роботи мін-ва освіти передбачав запровадження предметів українознавства в системі початкової, середньої та вищої освіти, заснування укр. ун-тів, Української академії наук, Національної бібліотеки тощо. У політ. плані, як і більшість тогочасної укр. інтелігенції, дотримувався ідеї федерат. устрою рос. д-ви, парл. ладу, з наданням Україні широкого простору для її самостійного життя.

Після перемоги антигетьманського повстання під проводом Директорії відійшов від політ. діяльності й повернувся до науки. У липні 1920 обраний заг. зборами УАН академіком, а через рік — президентом ВУАН, але наркомат освіти УСРР відмовив у затвердженні всього складу Президії ВУАН. 27.02.1922 склав із себе обов'язки президента ВУАН, залишившись головою її соц.-екон. відділу. У липні 1923 разом із великою групою інтелігенції був заарештований і відданий до суду за участь у київ. орг-ції кадетського емігрантського «Центру дій». 8.04.1924 засуджений до 10-річного позбавлення волі, але під тиском широких кіл наук. та культ.-освітньої громадськості й внаслідок міжнар. розголосу справи в листопаді 1924 був помилуваний і вийшов на волю. До 1929 очолював соц.-екон. відділ ВУАН і керував Комісією для вивчення історії зах.-руського та укр. права.

Твори: «Генеральні слідства про маєтності українських полків 1729–1730 рр.» (1892–1908), «До історії малоросійської історіографії та малоросійського суспільного устрою» (1894), «Матеріали до історії економічного, юридичного та суспільного побуту старої Малоросії» (1901–1908), «Начерки з історії Західної Русі та України» (1916), «Павло Полуботок» (1925), «Пам'ятка української правничої літератури XVIII ст.» (1925), «Як скасовано Литовського Статуту» (1926), «Територія України у XVII ст.» (1927), «Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII ст.» (1927), «Правне положення Чернігівщини за польської доби» (1928), «Матеріали до історії українського права» (1929).

В. М. Матвієнко

Васильєв Валерій Володимирович (1950, Чернігів, УРСР) — український *дипломат*; у 1977 закінчив Київський державний ім. Т. Шевченка, економіст-міжнародник та перекладач з англійської мови. В 1977–93 — працював на різних посадах на підприємствах, в науково-дослідних інститутах, партійних органах, міністерствах і відомствах України; в 1993–96 — головний спеціаліст, заступник завідуючого відділу міждержавних відносин з країнами *СНД* і Балтії, завідувач сектору міждержавних відносин з країнами Центральної Азії і Закавказзя Кабінету Міністрів України; в 1996–99 — радник, радник-посланник Посольства України в Республіці Казахстан; у 1999–2002 — радник, заступник начальника П'ятого територіального управління МЗС України, начальник відділу Центральної та Південної Азії; в 2002–06 — радник-посланник Посольства України в Туркменістані; в 2005–06 — Тимчасовий Повірений у справах України в Туркменістані; в 2007–09 — начальник відділу Центральної та Південної Азії Третього територіального департаменту МЗС України. З 10.08.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Федеративній Республіці Нігерія.

В. М. Матвієнко

Василько Микола Миколайович (24.03.1868, с. Слободзія-Комарівці Вижницького повіту, Буковина, Австро-Угорщина — 2.08.1924, Райхенгаль, нині — Баварія, ФРН) — укр. громад.-політ. діяч і *дипломат*, барон. Нар. в родині землевласника. Закінчив Академію Марії Терезії (1887, Відень) і юрид. ф-т Чернівецького ун-ту. Член УНДП. 1897, 1899, 1907 і 1911 обирався сенатором австрійського рейхсрату (був заст. голови Укр. парл. клубу Ю. Романчука і головою Буковинського парл. клубу) та Буковинського крайового сейму, ініціював створення Вільнодумного союзу послів для вирішення нац.-культ. проблем укр. населення. З поч. *Першої світової війни* увійшов до складу Головної Української Ради, потім — Загальної Української Ради (заст. голови президії К. *Левицького*). 1915–16 — один з організаторів Гуцульсько-Буковинського легіону. Виступав за відновлення авт. Галицько-Волинської д-ви в складі Габсбурзької монархії. Взяв активну участь у підготовці й проведенні *Брестських мирних переговорів 1917–18* між УНР і Четвертним союзом та виробленні вигідних для Центральної Ради умов мирного дог-ру. Співавтор Таємного дог-ру між Австро-Угорщиною й УНР у справі Схід. Галичини та Буковини від 26.01.1918 (про створення до 31.07.1918 авт. укр. коронного краю в складі Австро-Угорщини). 18.10.1918 виступив співзасновником Української Національної Ради у Львові. З грудня 1918 — керівник *дипломатичного представництва* ЗУНР у Відні, з липня 1919 — голова Надзвичайної дип. місії УНР у Швейцарії в ранзі міністра, 1923–24 — у Німеччині. Доклав зусиль щодо отримання УНР фінанс.-матеріал. допомоги від європ. д-в. Активно підтримував лінію А. *Лівицького* — А. *Ніковського* на порозуміння та встановлення стратегічних союзницьких відносин УНР із Польщею та Румунією.

В. І. Головченко

Василько (Василій) Романович (1203, Галич — 1269, Володимир-Волинський, королівство Русі) — князь володимиро-волинський; другий син *Романа-Бориса Мстиславича* від його другої дружини Анни. Перед 1229 одружився з дочкою володимиро-суздальського князя Юрія Всеволодича — Дубравкою, а після її смерті (1248) — з донькою польського князя Лешка Білого Єленою (пом. 1265). Завжди діяв разом і заодно зі старшим братом *Данилом Галицьким*. Повстання бояр проти князівської влади, що спалахнуло одразу після смерті Романа Мстиславича (1205), спричинило розпад створеного ним (1199) Галицько-Волинського князівства. Кн. Анна докладала зусиль до повернення дітям батьківського спадку. 1209 віче волинського м. Берестя запросило **В. Р.** у князі, а далі (1211) він одержав Белз. Разом із братом княжив на півдні Волині, в Тихомлі й Перемишлі, звідки Романовичі почали збирання волинської «напівотчини». Упродовж 1220–30-х разом із Данилом Галицьким відновлювали Галицько-Волинське князівство: у 1227–28 Романовичі заволоділи Луцьком, Пересопницею та Чорторийськом, які Данило разом із Берестям передав **В. Р.**, що став волинським князем; у 1230-ті ліквідували останнє на Волині Белзьке удільне князівство, а 1238 відновили свою владу в Галичі. Навала Батия послабила князівську владу й підбадьорила боярську опозицію, однак у 1245 Данило та Василько її остаточно придушили. Наступні 20 років Данило вважався галицьким, а **В. Р.** — волинським князем, главою Галицько-Волинського князівства був старший брат. Після його смерті (1264) **В. Р.** формально називався великим князем, але фактично княжив у Володимирі, володіючи лише частиною Волинської землі. Був визначним *дипломатом* свого часу, зосередився на справах свого невеликого князівства, уникав воєн із сусідами, миром улаштовуючи конфлікти з Польщею, Литвою та ятвягами.

М. Ф. Котляр

Васкес де Муан (Vazquez de Moine) Ліла Ролдан (1952, Сан-Мігель-де-Тукуман, провінція Тукуман, Аргентинська Республіка) — аргентинський *дипломат* та адвокат; магістр комунітарного права ЄС університету Комплутенсе (Мадрид, Іспанія); навчалася в Національному університеті провінції Тукуман (адміністративне право) та в Національному університеті Буенос-Айреса (міжнародне публічне право). Займала посади: генерального директора Головного управління з питань міжнародного наркообігу МЗС Аргентини, керівника Спеціального представництва з міжнародних переговорів у сфері навколишнього середовища, Національного координатора з політичних питань *МЕРКОСУР*, керівника Секретаріату з консульських та загальних питань, головного координатора Управління Південної Америки; керівника торговельно-економічного відділу Генерального консульства Аргентини в Ріо-де-Жанейро (Бразилія). Перед призначенням в Україну працювала в Посольстві Аргентинської Республіки в Королівстві Іспанія та Посольстві Аргентини у Мексиці. З вересня 2007 — Надзвичайний і Повноважний Посол Аргентинської Республіки в Україні.

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Вассенаарська домовленість про контроль за експортом звичайних озброєнь та товарів і технологій подвійного використання (Wassenaar Arrangement on Export Controls for Conventional Arms and Dual-Use Goods and Technologies) — багатосторонній міждерж. механізм експортного контролю поширення звичайних озброєнь та товарів і технологій подвійного призначення; укладена 19.12.1995 на зустрічі представників 28 країн у Вассенаарі (Нідерланди) шляхом підписання Декларації про започаткування механізму контролю. Учасниками **В. д.** є 41 країна (2012). Україна приєдналась до **В. д.** 12.07.1996. У листопаді 1993 на зустрічі представників 17 держав-учасниць Координаційного комітету з контролю над експортом (КОКОМ) ухвалено рішення про започаткування після його розпуску нового багатостороннього механізму експортного контролю. Остаточне рішення про його створення ухвалене державами-учасницями КОКОМ 29–30.03.1994 у Вассенаарі. 11–12.09.1995 проведено першу зустріч на високому рівні за участі представників колишніх членів і партнерів КОКОМ, Росії й д-в *Вишеградської групи*, на якій було в цілому ухвалено пакет док-тів, що мали скласти основу майбутньої угоди. Упродовж 1996 держави-учасниці затвердили базові інструменти нового механізму, який почав функціонувати в грудні 1996. Метою **В. д.** є сприяння регіональній та міжнар. безпеці й стабільності через підвищення транспарентності та відповідальності в передачах звичайних озброєнь, товарів і технологій подвійного використання, уникаючи т. ч. дестабілізуючих накопичень озброєнь. У рамках **В. д.** кожна країна-учасниця цього режиму має повідомляти інших учасників про здійснені передачі товарів відп. контрольних переліків та відмови в наданні дозволу на *експорт* товарів подвійного використання. Ця вимога застосовується також у випадку експорту товарів подвійного використання до будь-якої країни, яка не бере участі у **В. д.** Держави-учасниці також зобов'язані обмінюватись заг. інформацією про ризики, пов'язані з передачею товарів контрольних переліків **В. д.**, з метою розгляду в разі необхідності шляхів координації нац. політики для запобігання цим ризикам. Держави-учасниці здійснюють кожні півроку обмін інформацією про передачу до третіх країн звичайних озброєнь, перелік яких був складений на основі відп. категорій Реєстру звичайних озброєнь *Організації Об'єднаних Націй*, згодом розширеного, відповідно до ухвали Наглядового пленуму **В. д.** 1999 (до списку входять танки, бойові броньовані машини, артсистеми, військ. літаки, військ. гелікоптери, бойові кораблі, ракети та ракетні системи). Пленарні засідання країн-учасниць **В. д.** проводяться один раз на рік у Відні. Постановами КМ України №1005 (1996), №1320 (1998), №1358 (1999) встановлено порядок контролю за експортом, *імпортом* і транзитом окремих виробів, обладнання, матеріалів, програмного забезпечення й технологій, що можуть використовуватися для створення озброєння, військ. чи спец. техніки, який відповідає перелікам товарів подвійного використання в рамках **В. д.**

В. Ю. Константинов, В. І. Резніченко

Ватикан у світовій політиці. Ватикан (латинською *Status Civitatis Vaticanae*, італійською *Stato della Città del Vaticano*) — найменша в світі за площею (0,44 км²) і за населенням незалежна *держава*, *анклав* у західній частині Рима; адміністративний центр Римо-католицької церкви, резиденція її глави — папи Римського (т. зв. територія Св. престолу), специфічне державоподібне утворення, єдиним сенсом існування якого є забезпечення відповідного статусу та безперешкодної діяльності папи у його відносинах із *главами держав* світу. Назва походить від Ватиканського пагорба у Римі й Ватиканських полів північніше від нього, на яких збудовано найбільший християнський храм світу собор Св. Петра (1500–1626) й комплекс палаців, капел та музеїв. *Суверенітет* Ватикану поширюється також на 13 споруд, розташованих у Римі, та літня

резиденція папи (Кастель-Гандольфо, адміністративний регіон Лаціо) за межами міста. Історично Ватикан є спадкоємцем Папської області, яку разом з прилеглими землями в 756 франки подарували папі Стефану II; коли в 1870 Рим і Папська область були зайняті італійськими військами, папа Пій IX (1846–78) відмовився прийняти від уряду Закон про гарантії діяльності Церкви й оголосив себе «в'язнем Ватикану». Конфлікт врегулювали підписані 11.02.1929 між урядом Б. *Муссоліні* й папою Пієм XI (1922–39) три *Латеранські договори 1929*, за якими створювалася суверенна держава Ватикан, визначалися її кордони, право на самостійну *зовнішню політику*, а католицизму в Італії надано особливого статусу головної релігії.

За формою правління Ватикан – абсолютна теократична монархія; главі держави — Папі Римському належить вся повнота духовної та світської влади, його вказівки є вирішальними в питаннях управління церквою, оскільки за церковними канонами публічно висловлені папою думки з питань віри й моралі (т. зв. ex catedra — з кафедри) є обов'язковими для дотримання всіма віруючими-католиками. Папа представляє Ватикан на міжнародній арені, до його компетенції входять укладення, *ратифікація* та *денонсація договорів міжнародних* і *конкордатів*, прийом й призначення дипломатичних представників. Папу таємним голосуванням, більшістю в 2/3 голосів + один голос, довічно обирає Священна колегія (конклав) — збори кардиналів, молодших 80-ти років. Керівництво церквою здійснюється через папську курію, якій Папа делегує повноваження релігійної, політичної й господарчої діяльності Св. престолу; курія складається з 9 конгрегацій, 11 папських комісій, численних секретаріатів, бюро та трибуналів; найважливішою серед них є конгрегація віри (Fidei Congregatio) — спадкоємиця середньовічної інквізиції. Вищими консультативними органами при Папі є Вселенський собор Римо-католицької церкви, синод єпископів і колегія кардиналів. Вселенський собор — зібрання єпископів, яке у виключних випадках скликається папою для вирішення найважливіших церковних справ; XXI Вселенський собор (2-й Ватиканський) тривав з перервами в 1962–65 і затвердив програму «аджорнаменто» (італ. aggiornamento) — осучаснення Католицької церкви, її адаптації до повоєнного індустріального суспільства на основі принципів релігійної свободи, екуменізму, розширення участі мирян у церковному управлінні, єпископської колегіальності натомість попереднього централізму римської курії. Синод єпископів, до якого входять представники національних єпископатів і міжнародних католицьких організацій, скликається регулярно раз на 3 роки та дає рекомендації щодо розв'язання питань поточного життя церкви; частина членів Синоду призначається папою, інша — обирається національними єпископськими конференціями; рішення приймаються 2/3 голосів і набувають чинності після їх затвердження папою. Постійно діючим дорадчим органом є Священна колегія — зібрання кардиналів (не більше 170), третина з них входить до складу римської курії, інші посідають керівні посади в Римо-католицькій церкві в інших країнах. Рішення колегії кардиналів набувають чинності після затвердження папою, якщо ж вони були ухвалені у період вакантного Св. престолу, то набувають чинності відразу, але мають бути підтверджені новообраним понтифіком.

За Апостольськими конституціями «Regimini Ecclesiae Universae» (1967, доповнена 2000) й «Pastor Bonus» (1988) у Ватикані фактично закріплено систему поділу влади; законодавча делегується папою постійно діючій однопалатній Папській раді, що складається з кардинала-президента та інших кардиналів, яких папа призначає терміном на 5 років; інтереси світських осіб представляє дорадчий орган — консульта, що складається з 30 мирян, 24 з яких постійно мешкають у Римі, а 6 є іноземцями з почесним членством. Виконавча влада належить державному секретаріату Святого престолу, очолюваному державним секретарем у сані кардинала; секретаріат координує діяльність куріальних органів і відповідає за втілення в життя рішень папи; як правило, державний секретар отримує від папи світські повноваження суверенітету й, фактично, виконує обов'язки прем'єр-міністра. У складі державного секретаріату діють, серед іншого, секції із загальних питань (відповідає за внутрішні справи) та зі зв'язків з державами (відповідає за зовнішні справи), які очолюються секретарями в сані єпископа. За поточне функціонування міста-держави відповідає цивільний губернатор, підпорядкований Папській раді. Підданство Святого престолу надається лише працівникам установ католицької церкви, тому його мають близько 500 осіб. Разом з іноземцями, які проживають на території мікродержави, її населення становить 821 людину (липень 2007), в основному — італійці та швейцарці. Офіційні мови — латинська й італійська.

Ватикан традиційно відіграє важливу роль у *міжнародній політиці й дипломатії*, зумовлену духовним впливом (т. зв. soft power) глави Римо-католицької церкви на свою паству, чисельність якої сягає 1,086 млрд чол. Святий престол має дипломатичні зносини зі 179 країнами (2008) та є членом 15-ти міжнародних організацій, в т. ч. *СОТ*, *ЮНЕСКО* і *ОБСЄ*; особливі відносини підтримує з *ЄС*, Мальтійським орденом, Росією й Палестинською автономією. Дипломатичні зв'язки з іноземними державами підтримуються через *нунціїв* (дипломатів в архієпископському сані), прирівнюваних за рангом до послів; як і в Середньовіччі, посли інших держав продовжують акредитуватися саме при Св. Престолі, а не в державі Ватикан. Ватикан — єдина в світі міжнародно визнана суверенна держава, яка не приєдналася до *ООН*, а бере участь лише в роботі її спец установ; суверенітет Ватикану в *міжнародному праві* не є самостійним, а випливає із суверенітету Св. престолу; Ватикан є лише місцем знаходження Св. престолу, папського двору та його обслуговуючого персоналу. Св. престол визнав незалежність України й встановив з нею дипломатичні відносини 8.02.1992; окреме дипломатичне представництво України при Св. престолі діє з червня 2000.

Літ.: Andrew M. Greeley. The Catholic revolution: new wine, old wineskins, and the Second Vatican Council. — University of California Press, 2004; Giuseppe Alberigo, Joseph A. Komonchak, Matthew J. O'Connell. History of Vatican II. — Maryknoll, NY: Orbis; Leuven: Peeters, 2006; Козлов В. А. Двостороння дипломатія Святого Престолу в постбіполярній системі міжнародних відносин (за часів понтифікату Івана Павла II) // Віче. — 2007. — № 10.

Р. А. Кривонос

Вашингтон (Washington) Джордж (22.02.1732, Вейфілд, колонія Вірджинія, Нова Англія — 14.12.1799, Маунт-Вернон, Вірджинія, США) — амер. громад.-політ., держ. і військ. діяч, 1-й Президент США (1789–98). Нар. в заможній родині плантаторів. 1751 отримав чин майора міліції та призначений генерал-ад'ютантом військ. округу Вірджинія. 1753–58 брав участь в англ.-франц. колоніальній війні. Демобілізувався в чині полковника 1759, одружився й зайнявся с. г-вом. **В.** критикував колоніальну політику Великої Британії з поміркованих позицій, брав участь в орг-ції бойкоту брит. товарів. Представляв Вірджинію на *Континентальному конгресі*. За пропозицією Дж. *Адамса* 15.06.1775 обраний головнокомандувачем збройних сил Континентального конгресу, створив боєздатне формування з 16 тис. добровольців і впродовж 7 років очолював їх під час *війни за незалежність у Північній Америці 1775–83*. За визволення Бостона Конгрес США нагородив **В.** пам'ятною золотою медаллю. 23.12.1783 пішов у відставку, поселившись у Маунт-Верноні, але продовжував впливати на громад.-політ. життя США. Розуміючи небезпеку повоєнного політ. безвладдя, наполягав на скликанні Континентального конвенту (1787), був обраний його президентом, взяв участь у виробленні та прийнятті Конституції США. Був одноголосно обраний першим Президентом США. У 1792 переобраний на другий термін. На посаді президента **В.** керував формуванням органів федер. влади і збройних сил, здійснював політику *нейтралітету* в міжнар. справах. Придушення спиртного заколоту в Пенсільванії, викликаного введенням акцизного податку на виготовлення й продаж віскі, відмова підтримати рев. Францію та схвалення амер.-англ. дог-ру Дж. *Джея* викликало сильну опозицію в конгресі з боку республіканців на чолі з Т. *Джефферсоном*. Покидаючи Білий дім, **В.** у «Прощальному зверненні» виклав своє політ. кредо і рекомендації в здійсненні зовн. та внутр. політики. Останні роки життя займався госп-вом у своєму маєтку. Вважається першим серед батьків-засновників США.

Б. М. Гончар

Вашингтонська декларація 1942 (Декларація Об'єднаних Націй) підписана 1.01.1942 у Вашингтоні під час англ.-амер. конференції 22.12.1941–14.01.1942 щодо розробки спільної стратегії ведення *війни* після нападу Японії на амер. військ.-мор. базу *Перл-Харбор 1941*. За результатами обговорен-

ня політ. питань Президент США Ф. Д. *Рузвельт* ініціював підготовку док-та, що отримав назву Декларації про створення Союзу Об'єднаних Націй. **В. д.** підписали представники 26 д-в, що боролись проти країн «Осі»: СРСР, США, Велика Британія, Китай, Австралія, Бельгія, Індія, Канада, Коста-Рика, Куба, Чехословаччина, Домініканська Республіка, Сальвадор, Греція, Гватемала, Гаїті, Гондурас, Голландія, Люксембург, Нова Зеландія, Нікарагуа, Норвегія, Панама, Польща, Південно-Африканський Союз, Югославія. Їхні уряди зобов'язались: використовувати всі свої військ. та екон. ресурси в б-бі проти д-в *Потрійного пакту 1940* і країн, що до нього приєднались, з якими ці уряди перебувають у стані війни; не підписувати з ними *перемир'я* та сепаратного миру. **В. д.** стала одним із найважливіших док-тів, що сприяли зміцненню *антигітлерівської коаліції.*

І. С. Покровська

Вашингтонська конференція 1921–22 з питань обмеження мор. озброєнь та проблем Дал. Сходу й Тихоокеанського регіону відбувалась 12.11.1921–6.02.1922 за участі США, Великої Британії, Франції, Італії, Японії, Китаю, Нідерландів, Бельгії та Португалії. Скликана за ініціативою США. Її мета — встановлення нової міжнар.-політ. рівноваги в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) відповідно до наслідків *Першої світової війни.* На ній були підписані такі дог-ри: 1) Договір 4 д-в (13.12.1921) між США, Великою Британією, Францією та Японією щодо взаємних гарантій недоторканності острівних володінь кожної з них у зоні Тихого океану укладено терміном на 10 років. Згідно з дог-ром суперечки між країнами-членами мали вирішуватись через їх арбітражне врегулювання на чотиристоронній конференції, а в разі виникнення загрози цим володінням з боку третьої д-ви, після проведення відп. консультацій, учасники дог-ру вдавались до необхідних заходів. Фактично це був договір про ненапад для зони Тихого океану. Він одночасно ліквідував *англійсько-японський союз 1902–21,* який США після закінчення Першої світової війни, поразки Німеччини та рев-ції в Росії розглядали як антиамериканський, а також усував напруженість у япон.-амер. відносинах, що існувала через мандат (див.: *Мандатна система*), отриманий Японією в *Лізі Націй* на Мікронезію (раніше США відмовлялись визнати япон. права на цю острівну територію). Договір юридично оформив партнерство *великих держав* в АТР на засадах колективних гарантій безпеки як основи нової регіональної Вашингтонської системи *міжнародних відносин.* 2) Договір 5 д-в (6.02.1922) між США, Великою Британією, Японією, Францією та Італією про обмеження мор. озброєнь, терміном на 15 років. Встановлено граничний тоннаж лінійних флотів у такому співвідношенні: 5 (США), 5 (Британія), 3 (Японія), 1,75 (Франція), 1,75 (Італія); затверджено граничний тоннаж для одного лінкора (35 тис. т) і калібр корабельної артилерії (не більше 16 дюймів). Т. ч., Велика Британія, внаслідок уразливості післявоєнного фінанс. становища порівняно зі США, була змушена юридично оформити відмову від основного принципу своєї мор. могутності — мати флот, рівний флотам двох найсильніших у світі мор. д-в, і погодитись на однаковість заг. тоннажу лінкорів з США. Затвердження граничного тоннажу лінкора забезпечило США збереження стратегічного значення *Панамського каналу,* шлюзи якого не були розраховані на прохід кораблів із більшою водотоннажністю. Питання про обмеження для крейсерського та підводного флотів не було вирішене. Японія погодилась на обмеження тоннажу свого лінійного флоту лише за умови визнання Британією та США *статус-кво* в Тихому океані, що означало заборону спорудження там нових мор. баз на схід від 110-го меридіана. США та Велика Британія не могли мати військ.-мор. бази на відстані менш ніж 5000 км від території Японії. Значення дог-ру не обмежувалось регіональними рамками, оскільки він затверджував глобальне співвідношення військ.-мор. сил, яке, в цілому, відповідало інтересам усіх його учасників. 3) Договір 9 д-в (6.02.1922) між США, Великою Британією, Францією, Італією, Японією, Бельгією, Нідерландами, Португалією та Китаєм про принципи політики щодо Китаю. В його основу було покладено ідею США про застосування щодо Китаю *«відкритих дверей» доктрини,* на противагу япон. політиці «сфер впливу», яка в 1920-ті в умовах втрати пекінським урядом контролю над територією Китаю закріплювала дезінтеграцію країни та сприяла проникненню комуніст. ідей, що використовувалось Радянською Росією для підготовки

китайської рев-ції. Формально д-ви, що підписали договір, зобов'язувались «поважати *суверенітет,* незалежність і територіальну та адміністративну цілісність Китаю», сприяти створенню там стабільного уряду, підтримувати принцип рівності в торгівлі й підприємництві для всіх країн на всій китайській території, не домагатись переваг на шкоду громадянам інших країн. Фактично договір декларував заг.-політ. принципи, для практичного втілення в життя яких слід було привести в дію механізм досягнутих упродовж конференції двосторонніх домовленостей із Китаєм. Найважливішими з них були япон.-китайська угода про врегулювання питання про Шаньдун, англ.-китайська — про повернення Китаю орендованої території Вейхайвей та ін., що усунули лише деякі з багатьох міжнар. обмежень китайського суверенітету. РСФРР та *Далекосхідна Республіка (ДСР)* на конференцію не запрошувались, хоча делегація ДСР перебувала у Вашингтоні й намагалась вести переговори поза рамками офіц. порядку денного конференції. Уряд РСФРР виступив із заявою про невизнання рішень конференції, схвалених без його участі, перш за все, маючи на увазі договір щодо Китаю, оскільки скорочення мор. озброєнь, передбачених дог-ром 5 д-в, скасування англ.-япон. союзу 1902–21 та демілітаризація Курильських о-вів, згідно з дог-ром 4 д-в, його влаштовували. Заява Японії, зроблена під тиском США, про готовність вивести свої війська з рос. території, резолюція конференції з питання про Китайську Східну залізницю стали свідченням наміру США використати Росію як можливу противагу Японії на Дал. Сході. Головним наслідком конференції стало створення Вашингтонської системи міжнар. відносин, яка закріпила дог-рами 4, 5 та 9 д-в нове співвідношення сил, що склалось після Першої світової війни в АТР. Разом із системою дог-рів, які завершили Першу світову війну в Європі, ці док-ти склали основу для *Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин.* Але Вашингтонська система дог-рів не стала універсальною, її ефективність була значною мірою знижена через відсутність надійних гарантій її внутр. стабільності та дійових механізмів виконання зобов'язань, які на себе взяли учасники конференції.

І. С. Покровська

Вашингтонський договір 1871 («Алабама» інцидент) — угода про врегулювання претензій США до Великої Британії за збитки, завдані амер. торгівлі крейсерами Конфедерації Півдня, що були закуплені чи побудовані в Британії під час *Американської громадян. війни 1861–65.* «Алабама», побудований на замовлення конфедератів у Британії парусно-паровий крейсер, упродовж *війни* потопив кілька десятків торг. суден із півн. штатів. Заг. шкода від дій «Алабами» та 12 інших крейсерів конфедератів становила понад 19 млн дол. Вимога США до Британії відшкодувати завдані збитки призвела до одного з найгостріших конфліктів в історії англ.-амер. відносин. **В. д.** був підготований двосторонньою комісією під керівництвом англ. графа Грея та держсекретаря США Г. Фіша, яка засідала з лютого по травень 1871. Сторони погодились передати справу на рішення *арбітражу міжнародного* в Женеві. За рішенням арбітражного суду США отримали 15,5 млн дол. на сплату безпосередніх збитків. США та Британія врегулювали також низку питань з рибальства та судноплавства. **В. д.** став першим випадком застосування методу міжнар. арбітражу не лише в англ.-амер. відносинах, але також між *великими державами.* Надалі арбітраж став головним засобом вирішення спірних питань між США та Великою Британією.

Б. М. Гончар

Вашингтонський договір 1949 (Північноатлантичний договір) — багатостороння угода, підписана 4.04.1949 у Вашингтоні представниками 12 країн: Бельгією, Великою Британією, Данією, Ісландією, Італією, Канадою, Люксембургом, Нідерландами, Норвегією, Португалією, США та Францією; засновувала *НАТО.* Набув чинності 24.09.1949. У 1952 Півн.-атлантичний договір підписали Греція та Туреччина, 1955 — ФРН, 1982 — Іспанія, 1999 — Польща, Угорщина та Чеська Республіка, 2004 — Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина і Словенія, 2009 — Албанія і Хорватія. Відповідно до **В. д.**, збройний напад на одного чи декількох його учасників розглядається усіма як напад на всіх учасників угоди. Кожна із сторін зобов'язана надати учасникам **В. д.**, що стали жертвою *агресії,* негайну допомогу шляхом прийняття індивідуально або за узгодженням з інши-

ми сторонами таких заходів, які сторона визнає за необхідні, вкл. і застосування збройної сили задля «відновлення та підтримання безпеки північноатлантичного району». Зоною відповідальності **В. д.** були визначені території учасників угоди в Європі та в Півн. Америці, територія Туреччини та острови, що знаходяться під юрисдикцією учасників **В. д.** в півн.-атлантичному районі, на північ від тропіку Рака; агресією проти учасників угоди також визнавався напад на її збройні сили, судна або літальні апарати, які знаходяться над згаданими територіями або у Середземному морі. Договір передбачав створення Північноатлантичної Ради (або Ради НАТО) як найвищого політ. органу НАТО, на який покладається розгляд всього комплексу питань, пов'язаних із застосуванням угоди.

І. О. Мінгазутдінов

Вашингтонський консенсус — низка заходів у галузі екон. політики, які ґрунтуються на монетаристській теорії. Термін «вашингтонський консенсус» був запропонований Дж. Вільямсоном 1990 як один із напрямів реформування екон. політики, перш за все в країнах Лат. Америки. Виникнення даного терміна пов'язане з фактом існування в 2-й пол. 1990-х відносної згоди щодо заходів, необхідних для досягнення екон. стабілізації, між Світовим Банком, *Міжнародним валютним фондом* та іншими орг-ціями, що базуються у Вашингтоні. **В. к.** містить 10 принципів, або напрямів реформування екон. політики, які стосуються ролі д-ви в економіці: фінанс. дисципліна, що призводить до скорочення дефіциту; формування пріоритетів держ. видатків; податкова реформа, принцип відкритості нац. економіки для діяльності з боку іноземців; фінанс. лібералізація; єдиний обмінний курс; лібералізація торгівлі; заохочення прямих інозем. інвестицій, питання щодо ринку та вільної конкуренції; приватизація держ. підприємств; дерегулювання (мається на увазі ліквідація бар'єрів для конкуренції); забезпечення прав власності. Головна ідея **В. к.** полягає в усуненні бар'єрів на шляху ринкових сил і забезпеченні фінанс. стабілізації завдяки здійсненню дерегулювання, лібералізації та приватизації. Термін «вашингтонський консенсус» також почали використовувати як заміну іншим синонімічним поняттям, таким, як «загальна конвергенція» і «консенсус про єдність світу», і розуміли під ним, по суті, аналогічні політ. принципи. З часом публічне використання терміна «вашингтонський консенсус» призвело до розширення сфери його застосування, перетворивши його зі стратегії екон. стабілізації на, по суті, стратегію розвитку, або навіть, можна сказати, стратегію *глобалізації*. Однак положення **В. к.** викликали хвилю критики з боку деяких міжнар. орг-цій, провідних економістів у країнах, де дана стратегія застосовувалася. Це призвело до часткового перегляду принципів **В. к.** і формування нової стратегії, яка отримала назву пост-Вашингтонського консенсусу.

О. І. Рогач

Вашингтонський саміт НАТО 1999 відбувся 23–25.04.1999. Під час нього керівники країн-членів *НАТО* прийняли низку ключових рішень, спрямованих на адаптацію союзу до вирішення нових проблем у сфері безпеки, з якими орг-ція та її члени зіштовхуватимуться в XXI ст. Було схвалено нову Стратегічну концепцію НАТО, принципово важливим елементом якої стала декларація готовності НАТО вдаватись до практ. дій із врегулювання конфліктів, вкл. з миротворчими операціями, на власний розсуд, навіть за відсутності відп. рішення *Ради Безпеки ООН*. Саміт проводився на тлі операції військ НАТО в Косово (див.: *Косовська криза*), в якій НАТО, не отримавши мандату ООН, в односторонньому порядку взяла на себе функції миротворця та вдалася до силових дій на території суверенної д-ви. Учасниками саміту прийнята спец. Заява щодо становища у Косові стосовно шляхів та перспектив розв'язання Косовської кризи. На В. с. до складу НАТО було прийнято Польщу, Угорщину та Чеську Республіку, перші країни з числа колишніх членів ОВД (див.: *Варшавський договір 1955*). Було підтверджено прагнення НАТО до подальшого розширення, і схвалено План дій з розширення членства НАТО, яким передбачалися порядок дій та конкретні заходи. Їх виконання було передумовою вступу до НАТО для майбутніх членів. Крім того, були прийняті рішення щодо зміцнення обороноздатності НАТО, удосконалення структури управління та командування об'єднаними силами, подальшого розвитку діалогу з країнами-учасницями програми *«Партнерство заради миру»* та поглиблення *Середземноморського діалогу НАТО*.

І. О. Мінгазутдінов

Вашингтонський саміт СРСР та США 1987 — офіц. зустріч між Ген. секретарем КПРС М. *Горбачовим* та Президентом США Р. *Рейганом* (7–10.12.1987). Глави двох країн погодились, що в подальших двосторонніх переговорах про скорочення стратегічних наступальних озброєнь сторони виходитимуть з домовленостей, досягнутих у розробленому представниками СРСР та США в Женеві проекті дог-ру про скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Ці домовленості передбачали скорочення на 50% таких озброєнь СРСР та США, скорочення заг. кількості носіїв стратегічної зброї для кожної зі сторін до 1600 одиниць, а кількості ядерних боєзарядів для кожної зі сторін — до 6000 одиниць. Було також узгоджено, що кількість боєголовок міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) та балістичних ракет на підводних човнах становитиме 4900 одиниць для кожної сторони, а кількість боєголовок на 154 важких МБР не перевищуватиме 1540 одиниць. З урахуванням підготовки дог-ру щодо скорочення наступальних озброєнь керівники двох країн доручили відповідно рад. та амер. делегації в Женеві виробити домовленість, яка б закріпила зобов'язання сторін дотримуватись умов Договору про протиракетну оборону щодо процесу проведення досліджень, розробок і, у разі потреби, випробувань, та не переглядати їх, а також не виходити з Договору до кінця узгодженого строку. На **В. с.** головами двох д-в підписано *американсько-радянський договір про ліквідацію РСМД 1987*; Меморандум про домовленість щодо встановлення вихідних даних у зв'язку з дог-ром; Протокол про процедури, які регулюють ліквідацію ракетних засобів, що підпадають під дію дог-ру; Протокол про інспекції у зв'язку з дог-ром.

В. А. Манжола

Вашингтонські наради міністрів закорд. справ США, Великої Британії та Франції. 1-ша **В. н.** 10–15.09.1951 схвалила план створення *Європейської оборонної спільноти*, згідно з яким зах.-нім. контингенти мали ввійти до «Європейської армії», що, у свою чергу, повинна була стати частиною збройних сил *НАТО*. Було підготовано проект Загальної угоди про врегулювання відносин трьох країн із ФРН після скасування окуп. статусу. Він передбачав спец. права зах. *держав* у питаннях, пов'язаних із Берліном і Німеччиною в цілому. Утримання окуп. військ на території ФРН планувалось до моменту, «коли стане можливим мирне врегулювання з об'єднаною Німеччиною». Проект Загальної угоди було схвалено нарадою міністрів закорд. справ трьох д-в за участю канцлера ФРН К. *Аденауера* в листопаді 1951 в Парижі, а саму Загальну угоду підписано 26.05.1952 в Бонні. 2-га **В. н.** відбулась 10–14.07.1953 й ухвалила ноту урядів трьох д-в від 15.07.1953, у якій вони погоджувалися скликати нараду міністрів закорд. справ за участі Радянського Союзу, однак обмеживши коло питань порядку денного: об'єднання Німеччини на основі вільних виборів, умови створення вільного заг.-нім. уряду й підписання *Державного договору про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955*. Пропонувалось також призначити комісію з перевірки умов майбутніх виборів у Німеччині. На запропоновані умови проведення зустрічі СРСР не погодився. Учасники наради домовились прискорити ратифікацію дог-ру про Європейську оборонну спільноту. Обговорювались питання відносин із КНР, перемир'я в Кореї та *війни в Індокитаї 1945–54*.

В. Ю. Крушинський

Вашконселуш-і-Каштру Педру Мануел Сарменту де (1940, Лісабон, Португальська Республіка) — португальський *дипломат*, закінчив історичний факультет Лісабонського університету. На *дипломатичній службі* з 1970; 1970–72 — *аташе*, 3, 2, 1-й секретар посольства в Державному секретаріаті; 1974–78 — 2-й секретар посольства Португальської Республіки в ПАР; 1978–79 — 1-й секретар посольства в Норвегії; 1979–84 — 1-й секретар посольства в Арабській Республіці Єгипет; 1984–85 — радник посольства у Державному секретаріаті; 1985–88 — начальник відділів загального управління зовнішніх зносин, загального управління політичних та економічних справ, церемоніалу та поїздок; тимчасово виконуючий обов'язки заступника начальника Державного протоколу МЗС; 1988–93 — співробітник посольства Португальської Республіки при Свя-

тому Престолі; 1993–94 — повноважний міністр у Державному секретаріаті; 1994–95 — Повірений у справах посольства Португальської Республіки в Норвегії; 1995–99 — посол у Саудівській Аравії, за сумісництвом — посол-нерезидент у Бахрейні, Кувейті, Катарі, Об'єднаних Арабських Еміратах, Султанаті Оман, Арабській Республіці Ємен; 1999 — 2001 — заступник начальника Державного протоколу МЗС. В 2001–04 — Надзвичайний і Повноважний Посол Португальської Республіки в Україні.

Р. А. Кривонос

Ввічливість міжнародна — акти добросусідства, дружелюбності, гостинності, підкресленої поваги, а також скасування формальностей, надання пільг, привілеїв та послуг інозем. державам та їхнім громадянам не через вимоги міжнар.-прав. норм, а з доброї волі країни, яка здійснює такі акти. Акти **В. м.** не передбачають в обов'язковому порядку аналогічні відп. дії та не супроводжуються прямими вимогами взаємності, проте часто така взаємність очікується і є бажаною. Недотримання актів **В. м.** може розцінюватись як недружня дія, але не вважається порушенням міжнар. зобов'язань і не передбачає відповідальності д-в.

Т. І. Шинкаренко

Веб-сайт Міністерства закордонних справ України — урядовий інформ. ресурс всесвітньої мережі Інтернет за адресою http://www. mfa. gov. ua. На ньому розміщується офіц. інформація МЗС, хроніка міжнар. подій. Сайт МЗС складається з таких частин:

«Про Україну» — описуються геогр. дані України, її природ.-кліматичні характеристики, адмін.-територ. устрій, інформація про населення д-ви, демографічний стан, заг. засади держ. устрою, інститути держ. влади, також наводяться екон. дані, зокрема про найбільших торг. партнерів України. Містить інформацію про зовн.-політ. пріоритети України; перелік *держав*, які визнали Україну як незалежну д-ву і встановили з нею *дипломатичні відносини* з вказівкою дат та даних про іноземні дипломатичні представництва в Україні;

«Про МЗС» — висвітлюється структура зовнішньополітичного відомства, описується візовий режим, подається інформація про страхування інозем. громадян, матеріали, присвячені навчанню іноземців у навч. закладах України. Наведено інформацію про укр. сегмент мережі Інтернет. Існує список посилань на інтернет-ресурси держ. органів влади та засобів масової інформації. Значну частину сайту відведено інформації про МЗС, де наводяться дані щодо керівного складу, представництв МЗС у регіонах, *Дипломатичну академію при МЗС України*, вітчизняні *посольства* й консульства (містяться посилання на інтернет-ресурси посольств і консульств України у світі), наведено інформацію про *консулів нештатних* України (подані їхні адреси, телефони й адреси електронної пошти). Також цей розділ містить довідку про історію та традиції зовн.-політ. служби України;

«Консульські питання» — наведено інформацію про порядок роботи Департаменту конс. служби, відомості про її діяльність та склад. Подано перелік двосторонніх конс. конвенцій між Україною та інозем. д-вами, а також інформацію про правила виїзду (в'їзду) громадян України за кордон та відп. нормативні док-ти. Є інформація для іноземців, присвячена правилам в'їзду (виїзду) в Україну. Подається перелік країн, з якими Україна встановила дипломатичні відносини, та існуючий режим в'їзду до них. Описується порядок розгляду клопотань громадян України про залишення на постійне проживання за кордоном. Є відомості про діяльність консульських установ, які надають допомогу укр. громадянам за кордоном. Наведено Закон України «Про громадянство України»;

«Прес-центр» — повідомлення для ЗМІ, прес-клуб МЗС, прес-релізи, заяви МЗС, виступи та публікації з питань *зовнішньої політики*, інформація для журналістів, а також відомості про конкурс на заміщення вакантних посад в МЗС;

«Публічна інформація» — подаються матеріали законодавчої бази міжнар. екон. співробітництва, розглядаються міжнар. і зовн.-екон. зв'язки України, наводяться пропозиції регіонів, інформація про тендери, оголошені як в Україні, так і за її межами. Також представлені інвестиційні паспорти та інвестиційні проекти й програми областей України. Наведено розклад проведення міжнар. форумів, виставок і ярмарок як в Україні, так й у світі. **В.-с. МЗС України** представлено як укр., так й англ. мовами.

В. В. Матвєєв

Вебстер (Webster) Деніел (18.01.1782, м. Салісбері, штат Нью-Гемпшир, США — 24.10.1852, Маршфілд, штат Массачусетс, США) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, юрист. Нар. в родині фермера. Закінчив Дартмутський коледж. Був учителем, судовим клерком. З 1805 допущений до юрид. практики. 1813–17 — чл. Палати представників Конгресу США від Нью-Гемпшира. Уславився 1819, вигравши як позивач у Верховному суді США дві складні й важливі судові справи. 1823–28 — чл. Палати представників від Массачусетсу; 1821–41 — сенатор. 1841–43 — *державний секретар США*. 1842 підписав англ.-амер. конвенцію про кордони, припинення работоргівлі та взаємну видачу злочинців. *Версальський мирний договір 1783* і *Гентський договір 1814* лише приблизно встановили кордон між США й брит. колоніями в Канаді, що призвело до прикордонних інцидентів 1837–39. Ситуація ускладнювалась тим, що в Канаді переховувалися негри-раби, що втекли з Півдня США, а в США — учасники канад. рев-ції 1837–38. Англ.-амер. конвенція встановила сучас. кордон між штатом Мен (США) й Канадою. США зобов'язались брати участь у спільному з Британією патрулюванні берегів Африки для припинення работоргівлі. Сторони також домовились про взаємну видачу лише карних злочинців. 1845–50 **В.** — знову сенатор. Виступав проти *американсько-мексиканської війни 1846–48* та експансії рабства на захід США. 1850–52 — вдруге держсекретар США.

Б. М. Гончар

Ведрін Юбер (Védrine Hubert) (31.07.1947, Париж, Французька Республіка) — французький громадсько-політичний діяч і *дипломат*; народився в родині керівника секретаріату прем'єр-міністра; закінчив Академію державного управління ENA і Паризький інститут політичних досліджень; працював у міністерствах культури і закордонних справ. З 1981 — у службі дипломатичного радника президента Ф. *Міттерана*; з 1986 — дипломатичний радник, прес-секретар, керівник особистого секретаріату президента, 1994–95 під час хвороби останнього фактично виконував функції глави держави. 1996–97 — займався адвокатською діяльністю; 4.06.1997–7.05.2002 — міністр закордонних справ у правоцентристському урядові Ж. *Ширака*. Виявив себе як класичний французький *дипломат* та інтелектуал, що намагався вести на міжнародній арені самостійну від США гру; є одним із співзасновників українсько-французького «привілейованого партнерства»; 23–24.07.1998 з офіційним візитом відвідав Київ. Після відставки викладає в Паризькому інституті політичних досліджень.

В. І. Головченко

Везіан (Vezian) Жан-Поль (23.01.1946) — французький *дипломат*; у 1977 закінчив Національну школу адміністрації. В 1967–74 займався викладацькою діяльністю; в 1977–79 — другий секретар *посольства* Франції в Москві, в 1979–80 — перший секретар посольства в Росії. В 1980–82 працював в МЗС Франції радником з питань культури посольства в Квебеку; в 1986–88 — начальник служби засобів і методик Міністерства закордонних справ Франції; в 1988–90 — перший радник посольства Франції в Абіджані (Кот-д'Івуар). У 1991–92 — інспектор у закордонних справах МЗС; у 1992–95 — Надзвичайний і Повноважний Посол Франції в Узбекистані; в 1995–98 — керівник служби шифру, устаткування і зв'язку в МЗС; у 1998–2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол Франції в Камеруні; в 2004–05 працював в інспекції МЗС Франції. В 2005–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол Франції в Україні. Кавалер ордена Почесного легіону.

А. П. Сапсай

Веймарський трикутник — система консультативних зустрічей на високому рівні між Німеччиною, Францією та Польщею. 1-ша зустріч відбулась за ініціативи мін. зак. справ Німеччини Г. Д. *Геншера* в серпні 1991 у Веймарі (Німеччина) між міністрами закорд. справ трьох *держав*. Завдання тристороннього співробітництва були сформульовані в спільній заяві трьох міністрів за результатами 2-ї зустрічі в квітні 1992 у Франції: забезпечити сталий механізм тристоронніх консультацій із метою сприяння розбудові вільної та безпечної Європи, виконання положень *Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975* та *Паризької хартії для нової Європи*, зміцнення інсти-

тутів зах.-європ. й трансатлантичної *інтеграції міжнародної*. **В. т.** мав сприяти врегулюванню нім.-польських суперечностей до підписання двостороннього дог-ру про дружбу. Починаючи з 1992, у рамках **В. т.** регулярно проводяться зустрічі на рівні міністрів та консультації експертів у сферах оборони, економіки, культури. Згодом були запроваджені регулярні *саміти* учасників **В. т.** Їхня співпраця сприяла поширенню впливу Німеччини та Франції в Центр.-Схід. Європі, а також зростанню міжнар. авторитету Польщі.

В. Ю. Константинов

Велаяті (Velayati) Алі Акбар (25.06.1945, Шеміран, Великий Тегеран, Іран) — іранський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Нар. у родині представників середнього класу; здобув мед. освіту в Тегеранському ун-ті. 1976–79 вивчав медицину в США, де брав участь у діяльності Ісламської асоціації іранських студентів, що навчаються за кордоном, яка виступала з антимонархічних позицій. По поверненні працював у Тегеранському ун-ті; будучи ортодоксальним мусульманином і маючи політ. зв'язки, отримав посаду заст. міністра охорони здоров'я після перемоги в країні ісламської рев-ції 1979; 1980–81 — депутат меджлісу. У 1981–97 — мін. зак. справ Ісламської Республіки Іран, намагався пом'якшити окремі аспекти *зовнішньої політики* країни, зокрема, ініціював виведення зі складу МЗС секції Руху ісламського визволення і перетворення її на неурядову орг-цію. Під час *іракcько-іранської війни 1980–88* робив спроби, хоч і без особливого успіху, утримати країни Перської затоки від допомоги Багдаду; взяв безпосередню участь у мирному урегулюванні міждерж. конфлікту. У роки президентства А. *Хашемі-Рафсанджані* доклав зусиль для нормалізації відносин із країнами Перської затоки. Після приходу до влади А. *Хатамі* був звільнений з посади і став радником із питань зовн. політики дух. лідера Ірану аятоли Хаменеї.

П. М. Ігнатьєв

Велика африканська континентальна війна 1998–2002 (Друга конголезька війна) — військовий конфлікт на території Демократичної Республіки Конго (ДРК), в якому брали участь понад 20 військових груп з 9 держав Африки. Витоки конфлікту пов'язані з подіями *громадянської війни в Руанді*, внаслідок яких біженці тутсі опинилися на території Заїру (нині — ДРК). При цьому після приходу до влади в Руанді сил Руандійського патріотичного фронту (РПФ) 4.07.1994 на територію Заїру відбулася міграція хуту, які були винуватцями *геноциду* тутсі. Фактично громадянська війна в Руанді розповсюдилася на схід, оскільки радікали-хуту, почали використовувати територію Заїру в якості тилової бази для здійснення нападів на Руанду. Уряд РПФ, маючи інтерес в покаранні своїх політичних супротивників — хуту, підтримував в Першій конголезькій війні сили Альянсу демократичних сил за визволення Конго-Заїру (АДСВК) на чолі з Л.-Д. *Кабілою*. Загони тутсі (баньямуленге) складали значну частину збройних сил АДСВК у війні проти режиму *Мобуту* Сесе Секо. Невдовзі після приходу до влади новий президент ДРК Л.-Д. Кабіла вже 27.07.1997 ухвалив рішення про висилку з території країни всіх іноземних військових та цивільних чиновників та розформовує підрозділи конголезької армії, що складаються не з конголезців. Приводом для даних дій стали обвинувачення на адресу тутсі в прагненні відновити середньовічну імперію — Тутсіленд. 2.08.1998 укомплектовані з тутсі з'єднання конголезької армії під командуванням генерал-майора Жан-П'єра Ондекана підняли заколот в м. Гома, а 3.08 захопили міста Увіра та Букаву на сході ДРК та 60-тис. армією рушили на Кіншасу. 13.08 повстанці захопили ГЕС Інга, яка постачала електроенергію до Кіншаси та вийшли до узбережжя Атлантичного океану. 23.08.1998 повстанці захопили Кісангані — центр видобутку алмазів, звідкіля одна група заколотників рушила на південь до Катанги, а інша відкрила екваторіальний фронт та в листопаді 1998 захопила Бумбу. Уряди Руанди та Бурунді розпочали підтримку сил тутсі, що діяли під прапором Конголезького об'єднання за демократію (КОД) та КОД-Гома. Уганда надавала підтримку Руху за визволення Конго (РВК), Силам за оновлення (СзаО), Союзу конголезьких патріотів (СКП).

Повстанцям протидіяли Нові збройні сили Кабіли (НЗС), що налічували 45–55 тис. осіб, але вирізнялися крайньою ненадійністю через спорадичність та несвоєчасність фінансування, нестачу кваліфікованих офіцерів, низький моральний дух (дезертирство в окремих підрозділах сягало 60% особового складу). В боротьбі з тутсі Кабіла заручився підтримкою загонів хуту з колишньої армії Руанди та Демократичних сил за визволення Руанди (ДСВР). На боці Кабіли проти уряду Уганди виступили Об'єднані демократичні сили (ОДС), Передові сили національного порятунку Уганди та Господня армія спротиву, проти уряду Бурунді воювали: Національна Рада захисту демократії — Сили захисту демократії (НРЗД—СЗД) та Національний фронт визволення (ФРОЛІНА). 19.08.1998 на екстреній нараді голів Зімбабве, Намібії та Анголи в Вікторія Фоллс (Зімбабве), приймається рішення про надання військової підтримки режиму Кабіли. Оперативне втручання ангольської самохідної артилерії та авіації допомогло Кабілі зберегти контроль над Мбуджі Майї та Мбандака наприкінці серпня 1998. Зімбабве скерувала до зони конфлікту в ДРК до 13 тис. солдат. Намібія відрядила 2 тис. вояків, які брали участь в тиловому забезпеченні та навчанні конголезьких військових. За підтримки Франції, яка прагнула укріпити свою позиції в Екваторіальній Африці після подій геноциду в Руанді, уряд Чаду надав Кабілі до 2 тис. вояків, які з жовтня 1998 до травня 1999 забезпечували тилову підтримку, а також відкрив аеродром в Абеше для транзиту зброї до ДРК. Військово-технічну допомогу уряду Кабіли також надали Лівія та Судан.

У серпні 1998 сили Зімбабве і Намібії та конголезька армія на чолі з генералом де Матосом вступили до Південно-Західного Конго та взяли порт Матабі. Але в жовтні сили Кабіли залишили Кінду, а 6.11.1998 частини армії Руанди вторглися в межі ДРК, закріпившись на захоплених повстанцями тутсі територіях країни. 16.12.1998 в битві при Кабало сили КОД нанесли поразку зімбабвійцям. Після цього Президент Кабіла звернувся до *Міжнародного Суду ООН* у Гаазі з вимогою визнати Руанду, Бурунді та Уганду агресорами, які порушили *Статут ООН*. У лютому 1999 сили Кабіли повернули контроль над Кабало та розпочали бої за повернення алмазного центру Мбуджі-Майї. В квітні 1999 лідер КОД Е. Вамба діа Вамба переніс свою резиденцію до Кісангані, а вже в травні в КОД відбувся розкол і новим лідером став Е. Ілунга. В липні 1999 бої тривали за м. Джомбо та Лусенго, повстанці захопили м. Бокунгу в центрі ДРК. 4.08.1999 ВПС Судану нанесли авіаційний удар по базам повстанців у м. Маканза та Богбонга (ДРК).

10.07.1999 між керівниками Анголи, ДРК, Намібії, Руанди, Уганди, Замбії та Зімбабве в Лусаці (Замбія) було підписано Угоду про перемир'я, яка передбачала припинення військових дій протягом 24 годин, заборонялися подальші військові пересування та передача зброї на полі бою, звільнювалися всі *військовополонені*, була дана згода на розгортання міжнародних сил ООН для підтримання миру. *Організація африканської єдності* мала тимчасово надати сили для боротьби з бойовиками до прибуття сил ООН. Лідери РВК підписали угоду 1.08.1999, а представники КОД — 31.08. *Рада Безпеки ООН* ухвалила Резолюцію 1273 про заснування Місії ООН в Конго (МООНДРК), і в лютому 5537 миротворців ООН було розгорнуто в зоні конфлікту для забезпечення режиму припинення вогню. Проте в серпні 1999 відбулися нові зіткнення між руандійською та угандійською армією в Кісангані, запеклі бої між ними тривали в травні та червні 2000. 9.08.2000 урядові сили розпочали наступ в Екваторіальній провінції, проте були зупинені силами РВК уздовж р. Убангі. 16.01.2001 було вбито президента ДРК Л.-Д. Кабіла, і за рішенням парламенту влада перейшла до рук його сина — Ж. *Кабіли*. В лютому 2001 останній зустрівся з президентом Руанди П. Кагаме в США, після чого угандійці, руандійці та повстанці погодилися на план ООН по виводу сил, а військові Уганди та Руанди почали відходи від ліній фронту. В квітні 2001 група експертів ООН розпочала розслідування щодо незаконного видобутку алмазів, колтану, кобальту та золота в ДРК з боку Зімбабве, Руанди та Уганди та рекомендувала РБ ООН ввести санкції проти даних країн. В 2002 ситуація в Руанді почала погіршуватися, оскільки більшість членів КОД відмовилися від боротьби та вирішили приєднатися до уряду Кабіли, що призвело до зіткнень між військовими Руанди та вояками КОД. В той же час, уряд Ж. Кабіли за міжнародної допомоги зміг стабілізувати ситуацію в економіці країни та зупинити інфляцію.

19.04.2002 на курорті Сан-Сіті (ПАР) у рамках внутрішнього конголезького діалогу було укладено угоду між центральним урядом та РВК, які підтримувалися Угандою, збройними опозиційними групами та представниками політичних сил. Угода за-

клала основу для формування єдиного коаліційного уряду ДРК та визначала терміни проведення демократичних виборів. Ж. Кабіла лишався тимчасовим президентом на термін у 2 роки, з можливістю подовження даного терміну ще на 3 роки. Лідер РВК — Жан-П'єр Пемба отримав посаду прем'єр-міністра перехідного уряду. Ж. Кабіла мав ділити владу з 4 віце-президентами, які представляли основні опозиційні збройні та політичні сили. За аналогічною схемою мали бути розподілені міністерські посади, а сили повстанців — інтегровані до армії та поліції. Угода мала половинчастий характер, хоча сприяла скороченню військових дій. 30.07.2002 уряд ДРК та Руанди підписали мирну угоду в Преторії (ПАР), за якою 20 тис. солдат Руанди виводилися з території ДРК, офіційно визнавалися організації тутсі в ДРК, роззброювалися бойовики хуту в східній частині ДРК. Генерал-майор Ондекан отримав посаду міністра оборони в перехідному уряді ДРК.

6.09.2002 між урядами ДРК та Уганди в Луанді була підписана мирна угода, яка передбачала виведення угандійських підрозділів з м. Бунья. В жовтні 2002 завершився вивід збройних сил Зімбабве з ДРК. 17.12.2002 сторони внутрішнього конголезького діалогу уклали «Глобальну та всеохоплюючу угоду», в якій визначався план перехідного управління на дворічний період, строки проведення парламентських та президентських виборів та формальне завершення громадянської війни в ДРК. Друга громадянська війна в ДРК спричинила смерть 5,4 млн осіб, при цьому досягти повного миру в країні так і не вдалося, оскільки невдовзі відновилися конфлікти в Північному та Південному Ківу, Ітурі та Північній Катанзі.

С. В. Андрущенко

Велика держава — поняття, яке використовується в *міжнародних відносин теорії* для визначення в міжнародно-політичного статусу *держави*, що відіграє провідну роль у світовій політиці. Кожна держава в принципі розвивається як рівноправний елемент міжнародної системи, але на практиці вони є неспівмірними за матеріальним потенціалом, комплексом військових можливостей, людськими ресурсами, за ступенем участі в регіональних та глобальних міжнародних відносинах. Наслідком такої нерівності держав є міжнародна стратифікація з фактичною ієрархією держав. **В. д.** — це держава, матеріальний та політичний потенціал якої дає змогу здійснювати формуючий вплив на всю систему міждержавних відносин або на значну її частину на одному чи декількох напрямах, на глобальному та регіональному рівні, який значно перевищує за обсягами аналогічний вплив з інших груп міжнародних акторів. **В. д.** може розглядатись не тільки як елемент міжнародної системи, але і в якості її самостійної підсистеми; найчастіше для її визначення використовуються такі критерії: сукупна могутність, під якою розуміється загальна сума можливостей, що можуть бути використані для реалізації державних інтересів у сфері міжнародних відносин; особливе місце і роль у системі міжнародних відносин; масштаби довгострокових та середньострокових національних інтересів. У міжнародно-політичній науці не існує чіткої дефініції **В. д.**, так само відсутнє формально-правове визначення терміну для міжнародної дипломатичної практики. Зокрема, після *Другої світової війни* **В. д.** почали іменувати постійних членів *Ради Безпеки ООН* (США, СРСР, Велика Британія, Франція й Китай), що отримали додатковий вплив завдяки входженню до *«ядерного клубу»*; найбільш імовірними кандидатами в число постійних членів розширеного кола РБ внаслідок очікуваної реформи *ООН*, а відповідно й перспективними **В. д.**, вважаються ФРН, Японія, Бразилія, Індія й ПАР.

Літ.: Коппель О. А., Пархомчук Е. С. Міжнародні системи і глобальний розвиток. — К., 2006; Кревельд Мартин, ван. Расцвет и упадок государства / пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова и А. Макеева. — М.: ИРИСЭН, 2006; Шапталов Б. Н. Феномен государственного лидерства: экспансия в мировой истории. — М.: Крафт+, 2008.

Коппель О. А.

«Велика вісімка» (The Group of Eight, G8) — неформальне міжнародне об'єднання, яке включає глав *держав* та урядів найбільш індустріально розвинених держав світу, а саме — Великої Британії, Італії, Канади, Росії, США, Франції, ФРН, Японії. У **«В. в.»** немає свого статуту, штаб-квартири й секретаріату; вперше вона з'явилася як «Велика шістка» на нараді глав держав та урядів Великої Британії, Італії, США, Франції, ФРН і Японії в Рамбуйє (Франція) 15–17.11.1975. В 1976 «шістка» перетворилася на «сімку», прийнявши до свого складу Канаду, а протягом 1991–2002 поетапно (за схемою «7+1») була перетворена на «вісімку» за участю Росії; Китай, запрошений до такої ж поступової інтеграції, поки відмовився від входження до **«В. в.»**. Її головою є протягом кожного календарного року керівник однієї з країн-членів у такому порядку ротації: Франція, США, Велика Британія, Росія (з 2006), ФРН, Японія, Італія, Канада (з 1981); саміти **«В. в.»** проходять щорічно (зазвичай влітку) у черговий країні-голові. У засіданнях беруть участь, крім глав держав і урядів країн-членів, два представника *Європейського Союзу*, а саме — голова *Європейської комісії* та керівник країни, що головує на цей момент у ЄС.

Підставою для появи **«В. в.»** стала низка великих міжнародних подій, що призвели до кризових явищ у світовій економіці на поч. 1970-х, а саме: 1) розпад *Бреттон-Вудської валютної системи* та невдалі спроби *МВФ* і *МБРР* реформувати світову валютну систему; 2) перше розширення *Європейського економічного співтовариства* 1.01.1973 та його наслідки для економіки Заходу; 3) перша міжнародна нафтова криза жовтня 1973, яка спричинила серйозні розбіжності західних країн щодо загальної позиції із країнами *ОПЕК*; 4) економічна рецесія в країнах *ОЕСР*, що супроводжувалася інфляцією й ростом безробіття. У цих умовах виникла потреба в новому механізмі узгодження інтересів провідних країн Заходу. Тому з 1973 міністри фінансів США, ФРН, Великої Британії і Франції (а згодом і Японії) стали періодично зустрічатися в неформальній обстановці для обговорення проблем міжнародної фінансової системи. В 1975 президент Франції В. *Жискар д'Естен* та канцлер ФРН Г. *Шмідт* запропонували главам інших провідних держав Заходу зібратися у вузькому неофіційному колі для спілкування віч-на-віч; перший саміт відбувся тоді ж у Рамбуйє, в 1976 до процесу приєдналася Канада, а з 1977 — ЄЕС як інституалізований виразник інтересів всіх своїх країн-членів.

На поч. XXI ст. діяльність **«В. в.»** втілюється у щорічних самітах глав держав і зустрічах міністрів або офіційних осіб, як регулярних, так і *ад гок*, матеріали яких не обов'язково публікуються. Основний документ саміту — комюніке, яке може містити прямі рекомендації, звернення до країн-членів, постановку завдань для рішення в рамках інших організацій міжнародних, рішення про заснування нового міжнародного органа. Комюніке оголошує лідер країни, що приймає саміт **«В. в»** (президент — у Росії, США, Франції, прем'єр-міністр — у Великій Британії, Італії, Канаді, Японії, канцлер — у ФРН). Реальна цінність **«В. в.»** полягає в тому, що її формат надає змогу провідним політичним акторам без зайвого бюрократизму оперативно обговорити поточні проблеми *міжнародних відносин* і світового розвитку, намітити певні стратегічні перспективи, виявити нові загрози міжнародній безпеці, визначити конкретні проблеми для їх наступного розв'язання в рамках міжнародних організацій та офіційних форумів (серед принципово нових викликів XXI ст. визначено, зокрема, кіберзлочинність, *тероризм міжнародний*, проблему поновлюваних джерел енергії). Діяльність **«В. в.»** зазнає постійної критики й протидії з боку руху антиглобалізму, який звинувачує її в елітарності, недемократичності й гегемонізмі, наполягає на обговоренні альтернативних програм світового розвитку та управління, що мали б гуманніший характер і враховували реальні потреби більшості населення планети.

Літ.: Кондаков А. Главное внешнеполитическое событие года // Международная жизнь. — 2006. — № 8; Луков В. «Большая восьмерка» в современном и будущем // Международная жизнь. — 2002. — № 3; Bayne N. Staying Together: The G8 Summit Confronts the 21st Century (G8 and Global Governance). — L.: Ashgate Publishing, 2005; Daniels J. P., Freytag A., Kirton J. J. Guiding Global Order (The G8 and Global Governance Series). — L.: Ashgate Publishing.

І. О. Мінгазутдінов

Велика Русь — назва історичної області руських земель. Термін **В. Р.** у значенні величезного простору всієї «Руської землі», її духовної і земної величі, зустрічається вже на початку XII ст. у «Сказанні про Святих Бориса і Гліба», а за кордоном Русі з'являється, зокрема, у візантійській церковній та французькій художній літературі. З XIV ст. з **В. Р.** у ході процесів роз'єднання руської митрополії виокремлюється менша частина — *Мала Русь*, якою позначається Галицько-Волинська земля, що включає Галицьку та ще 5 єпархій з 19-ти. За рештою території Руської землі зберігалася назва **В. Р.** (в т. ч. єпархії Смоленська, Полоцька, Чернігова, Києва). На італійських картах XIV ст. зустрічається назва

В. Р., якою позначаються території північно-східної Русі, ця ж територія позначається інколи як *Біла Русь*. При цьому не завжди легко визначити обсяг поняття **В. Р.**, а нерідко воно змішувалося з поняттям «вся Русь». З XVI ст. поняття **В. Р.** закріплюється виключно за Московсько-Новгородською Руссю. У чині вінчання на царство царя Федора Івановича 1584 офіційно названа «Велика Росія».

Д. В. Табачник

Велике посольство 1697–98 — рос. дип. місія, відправлена *Петром I* 9(19).03.1697 у Зах. Європу. Мало на меті розширення та зміцнення союзу Московської держави з низкою європ. країн для б-би з Туреччиною за півн. узбережжя Чорного моря. Повинно було ознайомитись із військ., мор. й інженерною справою, підшукати досвідчених моряків й артилеристів, закупити спорядження та матеріали для суднобудування тощо. Великими *послами* були призначені Ф. Лефорт, Ф. *Головін* і П. *Возніцин*. Їхній почет складався з 200 дворян. До посольства були прикріплені 35 волонтерів, що їхали для навчання ремеслам і військ. наукам, серед яких під ім'ям Петра Михайлова знаходився і сам Петро I. У Курляндії він вів переговори з герцогом Фрідріхом Казимиром, потім у Кенігсберзі уклав союз із бранденбурзьким курфюрстом. У серпні 1697 **В. п.** прибуло в Голландію, де після марних спроб одержати субсидії закупило спорядження та найняло фахівців. Із Голландії Петро I з частиною посольства на 3 місяці виїжджав до Англії, зустрічався там з Вільгельмом III, знайомився із суднобудуванням. З червня 1698 **В. п.** вело переговори у Відні з колишніми союзниками по антитур. коаліції, але запобігти укладенню сепаратного миру Австрії з Туреччиною не вдалося. Поїздка у Венецію, що передбачалась, не відбулась у зв'язку зі звістками про стрілецький бунт і квапливим поверненням до Москви (25.08.1698). По дорозі в Росію 31.07.1698 у Раві-Руській Петро I зустрівся з польським королем *Августом II Фрідріхом* і вів з ним переговори, що стали основою для майбутнього союзу проти Швеції. **В. п.** не досягло поставленої мети (Росії довелось відмовитись від б-би з Туреччиною), але воно підготувало ґрунт для б-би за Прибалтику. П. Возніцин, залишений Петром I у Відні, брав участь у переговорах на Карловицькому конгресі 1698–99 (див. *Карловицькі мирні договори 1699*).

Н. Ф. Сербіна

Великий альянс 1688-1713 — коаліція європ. *держав*, провідну роль в якій відігравали Велика Британія та Нідерланди, спрямована проти утвердження франц. гегемонії на континенті й на збереження рівноваги сил в Європі. Основними етапами існування **В. а.** були війни *Аугсбурзької ліги* та *війна за іспанську спадщину 1701–14*. Упродовж 1688–97 б-ба між франц. королем Людовіком XIV та англійським Вільгельмом III Оранським тривала в різних регіонах Європи, у т. ч. в Ірландії, де Яків II намагався за підтримки франц. військ повернути собі англ. трон. Пошук союзників для протистояння Франції підштовхнув Англію приєднатись до Аугсбурзької ліги, внаслідок чого остаточно сформувався **В. а.** Незважаючи на ряд поразок Вільгельма III (3.08.1692 при Стенкеркені та 29.07.1693 при Нервіндені), **В. а.** вдалося утримати *статус-кво* завдяки перемозі англ.-голландського флоту над французьким при Ла-Уг 29.05.1692. Після краху франц. планів вторгнення в Англію, сторони розпочали мирні переговори, що завершились підписанням *Ріксвікського миру 1697*, але його положення були порушені в результаті б-би за іспан. спадщину. Зближення між Францією та Іспанією створило небезпеку виникнення в Європі гегемона, під впливом якої 1701 за ініціативи Вільгельма III було утворено Великий Гаазький альянс, в якому об'єдналися Англія, Нідерланди, імператор *Священної Римської імперії* та ряд дрібніших європ. д-в. **В. а.** проіснував упродовж майже всієї війни за іспан. спадщину, до того часу, коли після смерті 1711 імп. Йосифа не виникла загроза об'єднання нім. володінь Габсбургів з іспан. територіями, що суперечило принципам рівноваги сил у Європі. 1713 імп. Карл Габсбург відкликав свої війська з Іспанії, вийшовши т. ч. з **В. а.** Останній припинив своє існування з підписанням *Утрехтського миру 1713*.

М. Г. Капітоненко

Великий Близький Схід (The Greater Middle East) — концепт, покладений в основу *геополітики* США у просторі арабського, тюркського й іранського Сходу (від Марокко до Афганістану). Традиційно **В. Б. С.** поділявся на Північну Африку (Магриб), Близький та Середній Схід. Цей простір охоплює мусульманські країни, де інтенсивно розвивається *ісламський фундаменталізм*, які є осердям центрів *тероризму міжнародного*, джерелом неконтрольованої міграції, зростання соціальної і політичної напруженості, транскордонної злочинності, міжетнічних і міжрелігійних сутичок. Протягом тривалого періоду ситуація в цих країнах утримувалась авторитарними режимами, переважно світсько-націоналістичного характеру. Але водночас спостерігалися спроби утвердити в окремих країнах режими, побудовані на принципах радикального ісламу. Термін **В. Б. С.** запровадила адміністрація президента США Дж. В. *Буша* з метою позначення регіону, де, на її думку, знаходяться деспотичні й агресивні режими, які загрожують миру і безпеці і які підлягають «зміні режимів» і «демократизації». Стратегія реструктуризації **В. Б. С.**, згідно з проектом, запропонованим у 2004 під час саміту *«Великої вісімки»* на о. Сі-Айленд, передбачала проведення економічних і політичних реформ у країнах регіону в обмін на істотну фінансову допомогу з боку західних країн. У США вважали, що моделлю демократичної мусульманської держави для регіону може стати Туреччина, якій відводилася значна роль у реалізації проекту демократизації **В. Б. С.** На саміті *НАТО* в лютому 2005 Дж. В. Буш назвав моделлю для регіону *Європейський Союз*, який зумів зламати «фальшиву стабільність диктатур та стагнації». Але як лідери арабських країн, так і лідери країн «великої вісімки» скептично поставились до задекларованого американського плану реформ у регіоні. За словами Ж. Ширака, «регіон не має потреби в місіонерах демократії».

Все ж у 2011 США приступили до реалізації чергового етапу проекту «Новий **В. Б. С.**», якому передували вторгнення в Ірак і Афганістан. Про ці дві країни тепер можна лише умовно говорити як про держави з централізованою системою влади. Другим етапом широкомасштабної операції з фрагментації **В. Б. С.** стала військова операція «Odyssey Dawn» («Зоря Одіссея»), розпочата у березні 2011 проти Лівії. Вважається, що американський проект передбачає геополітичну перебудову Близького Сходу, розкол пострадянського геополітичного простору і відторгнення від нього Південного Кавказу, зміну кордонів багатьох країн регіону та створення плацдарму для встановлення контролю над Центральною Азією. Сценарій передбачав розпад на анклави Сомалі, відокремлення від Судану південних провінцій (див.: *Друга громадянська війна в Судані 1983–2005*), розвал Іраку та Афганістану, розпад Лівії і в короткостроковій перспективі Лівану, Сирії, Саудівської Аравії, Ємену, Пакистану. Це доповнюється штучним розпалюванням ворожнечі між двома різними етнокультурними та релігійними групами на Близькому Сході. У віддаленому майбутньому до зони «керованого хаосу» може бути залучена і Туреччина. За оцінкою багатьох американських аналітиків, така нова політична географія **В. Б. С.** поставить «непереборні бар'єри і на шляху *політичного ісламу*, в тому числі того, що виходить з Туреччини».

М. А. Шепелєв

Великий шовковий шлях — трансазійський торгівельний шлях, яким, починаючи з другої половини II ст. до н. е. (коли китайський *дипломат* і розвідник Чжан Цзян вперше відкрив для китайців Західний край — країни Центральної Азії), й протягом усього Середньовіччя пересувалися каравани з Китаю в країни Близького Сходу й Середземномор'я. Назву одержав від основної статті китайського експорту, яка провозилася цим шляхом. Термін «шовковий шлях» (Seidenstraße) вперше використав німецький географ Ф. фон Ріхтгофен у 1877. **В. ш. ш.**, що являв собою систему караванних доріг, йшов із Сіаня через Ланьчжоу в Дунхуан, де поділявся на дві гілки, одна з яких (північна) через Турфан та Памір ішла в Фергану і далі через казахські степи до Нижньої Волги та до басейну Чорного моря, а інша (південна) повз озеро Лобнор, через південну окраїну пустелі Такла-Макан, через Яркенд і Памір (південну частину) вела в Бактрію, а звідти в Парфію, Північну Індію, на Близький Схід. У певні історичні періоди існували також інші різноманітні відгалуження **В. ш. ш.** Він був важливою артерією комерційного, культурного, технологічного та іншого обміну між країнами Сходу і Заходу, шляхом, яким циркулювали товари, пересувалися торгові каравани, солдати, місіонери, кочівники чи просто мандрівники. Крім шовку, **В. ш. ш.** перевозили також інші тканини, рабів, лікарські засоби, різноманітні предмети розкоші, такі як дорогоцінне каміння, мускус та інші парфуми, спеції. Цим шляхом ішли зі сходу на захід і навпаки ідеї, культурні надбання, інфекційні хвороби.

Упродовж усього часу існування найрізноманітніші держави чинили спроби встановлення свого контролю над окремими ділянками **В. ш. ш.** Так, у VIII ст. н. е. встановити контроль над ним із заходу намагалися араби, а зі сходу — китайці імперії Тан. Рух арабів на схід і китайців на захід завершився поразкою останніх у 751 в битві при Таласі (Ферганська долина на території сучасного Узбекистану). Саме це місце стало східним кордоном поширення ісламу в часи Середньовіччя. Після монголо-татарської навали XIII ст. утворюється північне відгалуження **В. ш. ш.**, яким товари перевозяться з Середньої Азії Волгою через річки північного басейну в країни Балтики. Саме в напрямі встановлення контролю над останнім шляхом у пізньому Середньовіччі починає розвиватися Московія, майбутня Росія. **В. ш. ш.** втрачає стратегічне значення після початку епохи європейської морської *експансії* в XVI ст. Також існував «водний шовковий шлях», який проходив через сучасну Малаккську протоку до Шрі-Ланки, Індії та Східної Африки. Він сформувався в період династії Сун. На межі XX–XXI ст. був ініційований курс на відновлення **В. ш. ш.** як міжнародного коридору «Європа — Кавказ — Азія». Завдяки зусиллям Г. *Алієва*, у вересні 1998 р. в Азербайджані було проведено міжнародний форум з відновлення та розвитку **В. ш. ш.**, в якому брали участь представники 42 країн світу.

Д. В. Табачник

«Великого Азербайджану» концепція — геополітичний проект об'єднання всіх земель, що мають назву «Азербайджан», та утвердження його як регіонального лідера Каспійсько-Кавказького регіону і головного знаряддя створення т. зв. Великого Турану. На думку ідеологів **«В. А.»**, його історико-географічні кордони включають як Азербайджанську Республіку (переважно історичний Ширван), так і північно-західні області Ірану, що населені азербайджанськими тюрками і теж офіційно називаються Азербайджаном. Загальна кількість азербайджанців у світі (переважно компактно на власних територіях), становить 50–60 млн осіб, з них лише бл. 8 млн живуть в Азербайджанській Республіці. За цією концепцією, «історичними азербайджанськими землями» крім власне території Азербайджанської Республіки, є також частина території Грузії, південні райони російського Дагестану, вся територія Вірменії. **«В. А.» к.** стала ідеологічною основою діяльності створеної у 1911 в Баку Мусаватистської партії, засновники якої були прихильниками *пантюркізму* і спонсорувалися *Османською імперією*. Скориставшись обстановкою громадянської війни на території колишньої Російської держави, 28.05.1918 за підтримки Туреччини лідери турків (кавказьких татар) Східного Закавказзя проголосили Азербайджанську Демократичну Республіку (АДР). Термін «Азербайджан» був обраний як назва нової держави тому, що передбачалося створення одного політичного цілого з перською провінцією на підставі етнічної спільності населення.

Прийшовши до влади, мусаватисти висунули претензії на Нагірний Карабах, Зангезур і Нахічевань, намагаючись забезпечити цим також прямий зв'язок між Туреччиною і щойно проголошеним Азербайджаном; вони також інспірували пантюркський *націоналізм* в Іранському Азербайджані. З розгортанням кемалістської революції в Туреччині намітилася лінія зближення офіційної Анкари і більшовиків, які тоді ж встановили контроль над Кавказом. Відторгнення Нахічевані і Карабаху на користь Радянського Азербайджану і передача кемалістській Туреччині Карської області разом із Сурмалінським повітом стали наслідком політичної угоди між кемалістами і більшовиками. Весь радянський період більшовицька версія **«В. А.»** була негласною санкцією на тюркізацію Східного Закавказзя, витіснення вірмен з включених у межі АзРСР територій і насильницької асиміляції корінних народів Східного Закавказзя — талишів, лезгинів, курдів та ін., які сповідують іслам.

Ідеологема **«В. А.»** отримала потужний поштовх у 1941, у зв'язку з радянською окупацією Іранського Азербайджану. 26.11.1945 під контролем радянської військової адміністрації відбулися вибори в Національний меджліс Південного Азербайджану, на яких прорадянська Демократична партія Азербайджану здобула перемогу. 12.12.1945 було проголошено «Демократичну Республіку Азербайджан», проте спроба Кремля перетворити Іранський Азербайджан на державу-сателіта (або навіть приєднати до СРСР) зазнала краху: у квітні-травні 1946 під тиском США і Великої Британії СРСР був змушений вивести свої війська. Із проголошенням незалежності Азербайджну внаслідок *СРСР розпаду* активізувалися спроби етноісторичного обґрунтування проекту **«В. А.»**. Лунають заяви про «5000-річну історію державності Азербайджану» як складової Туранського (тюркського) світу, про тюркське населення античної Кавказької Албанії, при цьому відмовляючись визнати історичними фактами існування античної Великої Вірменії і *геноцид* вірмен в Османській імперії.

Але в Ірані азербайджанські тюрки на сьогодні значною мірою асимільовані: офіційно вважається, що вони за походженням — перси, які перейшли на тюркську мову. Багато хто з них, у т. ч. рахбар Алі Хаменеї й екс-президент Махмуд *Ахмадінежад*, посідають видне місце в політичній і духовній еліті, ділових колах і армії. Вони, так само як і представники інших національностей, що живуть в Ірані (перси, белуджі, курди, талиші та ін.), усвідомлюють себе насамперед як іранці. Жодних серйозних сепаратистських тенденцій у місцях компактного проживання азербайджанців після встановлення «режиму аятолл» не спостерігалося. Проте в Азербайджанській Республіці поступово набирає обертів кампанія з привернення уваги до проблеми т. зв. Південного Азербайджану, як тут називають північні провінції Ірану. Це відбувається на тлі зближення Азербайджану з США й безпосередньо пов'язується з планами США щодо війни проти Ірану, його поділу і створення **«В. А.»**, що включатиме як території Нагірного Карабаху (див.: *Нагірнокарабахський конфлікт*), так і території Ірану, населені етнічними азербайджанцями. Наслідком цих настроїв стало значне погіршення азербайджансько-іранських відносин, з взаємними звинуваченнями в підривній діяльності, і радикалізація позиції Азербайджану щодо вирішення питання Нагірного Карабаху.

М. А. Шепелев

«Великої Албанії» концепція — концепція возз'єднання всіх територій, в яких албанський етнос чисельно превалює над державотворчим. Вона передбачає, що до сучасної Албанії повинні бути приєднані північно-західні райони Республіки Македонія, південні райони Сербії (див.: *Косовська проблема*) й населені албанцями південні райони Чорногорії, зі столицею Подгорицею включно. Неофіційно своєю землею ідеологи албанського *націоналізму* вважають північні райони Греції (Епір, або Чамера в албанській топоніміці), де майже не залишилося албанського населення. У XIX ст. ідею створення **«В. А.»** підтримала Велика Британія, у першій половині XX ст. — нацистська Німеччина, а на межі XX–XXI ст. — США. Вперше ідея створення **«В. А.»** була сформульована, коли 10.07.1878 в підвладному *Османській імперії* Косово була заснована т. зв. Призренська ліга. Вона прийняла програму, що містила такі пункти, як «боротьба до останньої краплі крові проти будь-якої анексії албанських територій» та «об'єднання всіх населених албанцями територій в одну провінцію». Сенс підтримки офіційним Лондоном ідеї **«В. А.»** полягав у тому, щоб перешкодити просуванню Росії на Балканах через її православних союзників — Сербію та Чорногорію. В липні 1879 в м. Гірокастра відкрилися чергові загальні збори Призренської ліги, на яких лідер радикального крила албанського національного руху А. Фрашери запропонував програмний документ, який означав, що Ліга бере на себе функції тимчасового уряду автономної Албанії з власною регулярною армією. За султаном, який повинен був узяти на себе зобов'язання захищати Албанію від зовнішньої *агресії*, залишалося право призначати правителя албанського державного утворення, збирати щорічну данину, а також отримувати у воєнний час у своє розпорядження обмежений албанський військовий контингент.

Але розгром османською владою Призренської ліги в 1881 на певний час перевів боротьбу за **«В. А.»** в русло культурно-національної пропаганди. Лише в 1908–10 населені албанцями райони Османської імперії стали ареною дедалі масовіших збройних виступів, які переросли у велике антитурецьке повстання. Зібрані 28.11.1912 під Влерою всеалбанські Національні збори прийняли акт проголошення незалежності Албанії, який готувався за участю представників Австро-Угорщини. І хоча Нарада послів *великих держав*, яка відкрилася в грудні 1912 в Лондоні, не визнала акт про державну незалежність Албанії і вирішила передати багато територій, на які претендували лідери албанського руху, сусіднім країнам (див.: *Балканські війни 1912–13*), ідеологи та практики великоалбанського руху отримали довгоочікуваний документ як

відображення «волі всіх албанців». У роки *Другої світової війни* паналбанська ідея була реалізована за допомогою італійських фашистів, коли 12.08.1941 указом італійського короля Віктора-Емануїла III на окупованих балканських територіях було засновано велике герцогство Албанія, яке включало також Метохію, Центральне Косово, Західну Македонію і Східну Чорногорію.

У період правління Е. *Ходжі* претензії Албанії на Косово і великоалбанські настрої загалом відкрито не афішувалися, але активно поширювалися серед населення Косова за допомогою видавничої та пропагандистської діяльності, у тому числі через Університет у Приштині. З розпадом СФРЮ в 1991 албанська етнічна меншість у Косово відразу розпочала боротьбу за відокремлення краю (див.: *Балканська криза 1990-х*). За допомогою албанських радикалів була створена «Армія визволення Косова» з відділеннями: Армією визволення Прешево (долина Прешево на кордоні власне Сербії з Косово) і Армією визволення албанців Македонії (на заході Македонії в прикордонних з Албанією районах). Після 78-денного бомбардування Сербії військами *НАТО* в 1999 албанські сепаратисти домоглися виходу Косова з-під контролю Сербії. Відтоді Косово і Метохія перебувають під управлінням адміністрації *ООН* та фактичним військовим протекторатом НАТО. Коли військова частина проекту була реалізована, США ініціювали міжнародне визнання проголошеної 17.02.2008 Республіки Косово.

Але албанська еліта вважає за краще не використовувати терміни **«В. А.»** і «паналбанізм». Замість цього застосовується «албанське національне питання», трактоване як «рух за визволення албанських земель від іноземної окупації та їх об'єднання в окрему національну державу». У 1998 Академія наук Албанії прийняла «Платформу щодо вирішення албанського національного питання», де-факто легалізувавши дії щодо втілення ідеї **«В. А.»**. Крім Косово, у сфері інтересів ідеологів **«В. А.»** перебувають і певні райони Південної Сербії, зокрема, Прешевська долина, райони Буяноваца, Топліча і Медведжи. Всю цю територію разом із Македонією албанці називають «східне Косово» і вважають невід'ємною частиною проекту **«В. А.»**. 2001 албанці спровокували *Македонську кризу*, тому для запобігання великій війні НАТО і ООН були змушені поширити свою операцію і на Македонію.

М. А. Шепелєв

«Великої Болгарії» концепція — концепція, згідно з якою землі, населені болгарами, повинні бути об'єднані в складі болгарської національної держави. З'явилася після Берлінського трактату 1878 (див.: *Берлінський конгрес 1878*) та пов'язана з історією Болгарії (Перше Болгарське царство і Друге Болгарське царство 681–1395). До території **«В. Б.»** включають сучасну Болгарію, Вардарську Македонію, Егейську Македонію, Біломорську Фракію, Одринську Фракію, Північну Добруджу, Тимошко, Південну Мораву, Західну болгарську околицю. Створення Болгарії після російсько-турецької війни 1877–78 та підписання *Сан-Стефанського мирного договору 1878* спонукало націоналістів говорити про існування Болгарії в межах, які не відповідали рішенням Берлінського конгресу, що повернув *Османській імперії* частину територій, населених болгарами. Склалося так, що болгарська «велика ідея» була сформульована ззовні — російською *дипломатією* для реалізації власних цілей у регіоні, але саме до реалізації «Сан-Стефанської Болгарії» звелися в майбутньому всі мрії болгарського народу.

Після *Болгарської кризи 1885–87* найважливішим напрямом у здійсненні планів створення **«В. Б.»** стала територія Македонії, оскільки офіційна Софія вважала, що там живуть болгари, так само як немає «македонської мови», а є діалект болгарської. У 1893 у м. Салоніки була створена Внутрішня македонсько-одринська революційна організація (ВМОРО) — підпільна організація переважно македонських і фракійських болгар, офіційною метою якої було визволення Македонії та району Одрина (Східна Фракія) від османського панування, при цьому малося на увазі, що звільнені райони повинні увійти до складу Болгарії. Але після поразки у 2-й *Балканській війні* Болгарія втратила Південну Добруджу, яку захопила Румунія, після *Першої світової війни* — вихід до Егейського моря. За *Крайовським договором 1940* Софія повернула Південну Добруджу, а під час *Другої світової війни* за допомогою нацистської Німеччини була створена Велика Болгарія, до складу якої включені території Югославії й Греції. Після поразки гітлерівської коаліції у війні всі захоплені території (крім Південної Добруджі) у Болгарії були відібрані.

Однак ідея **«В. Б.»** у прихованому вигляді збереглася в політичному житті країни і в комуністичний період, залишилася актуальність дотепер. Так, Болгарія наполягає на тому, що македонці — етнографічна група болгар, а сучасна македонська мова — група західноболгарських діалектів, на основі якої тільки в середині XX ст. була штучно створена літературна норма й для віддалення від болгарської насичена сербськими словами та неологізмами. У 1990-ті націоналістично орієнтовані угруповання як у Болгарії, так і в Македонії оголосили про відродження Внутрішньої македонської революційної організації (ВМРО). У Республіці Македонія ВМРО — Демократична партія за македонську національну єдність є однією з найбільших у країні, її лідери — Б. *Трайковскі* й Г. Іванов обиралися президентами країни.

Проявом болгарського *націоналізму* став і курс на формування мононаціональної держави. У 1950 було оголошено про необхідність депортації з Болгарії 250 тис. турків, і в 1951–52 бл. 160 тис. із них було переселено до Туреччини. На поч. 1970-х розгорнувся наступ на права болгаромовних мусульман (помаків), циган і турків. Закривалися турецькі школи і мечеті, число видань турецькою мовою систематично скорочувалося. Звернення до болгарського націоналізму, який підживлювався також демографічними доводами (болгарські родини мали одного або двох дітей, тоді як турецькі й циганські — як мінімум трьох або чотирьох), проявилося у 1981, після святкування 1300-річчя заснування Болгарської держави. Ця кампанія досягла апогею в 1984–85, коли всіх турків змусили взяти слов'янсько-болгарські імена та прізвища. У XXI ст. під гаслом «Болгари не повинні піддаватися дискримінації у себе на батьківщині» на політичну сцену країни увірвалося об'єднання «Атака», яке здобуло на виборах-2009 21-не із 240 місць у парламенті. Воно декларує, що Болгарія — однонаціональна, монолітна держава, що не підлягає поділу за жодною з таких ознак: віра, етнос, культура. У *зовнішній політиці* «Атака» виступає за вихід з *НАТО*, неучасть у військових блоках, повний *нейтралітет* і проти іноземних військових баз на території Болгарії.

М. А. Шепелєв

«Великої Вірменії» концепція — проект відновлення стародавньої вірменської держави на території Вірменського нагір'я, що розкинулося від Євфрату до Кури, Каспійського моря, Кордуенських гір і оз. Урмія. Термін «Вірменія» (Арміна) вперше трапляється в Бехістунському написі перського царя Дарія I (кінець VI ст. до н. е.) для позначення перської сатрапії на території колишнього царства Урарту. З пізніших античних джерел також відомі дві сатрапії — Західна Вірменія і Східна Вірменія, на території останньої спадково правила династія Оронтидів (Ервандидів). З падінням царства Ахеменідів під ударами Александра Македонського вірменські землі стали фактично незалежними, а в ході *Сирійських війн 275–168 до н. е.*, після поразки царя Антіоха від римлян, правитель (стратег) Західної Вірменії на середземноморському узбережжі Арташес I (Артаксій) у 189 до н. е. проголосив себе незалежним царем. Його царство отримало назву **«В. В.»** на противагу розташованій на захід від Євфрату «Малій Вірменії», де правив родич Антіоха Мітрідат. Арташес розширив володіння **В. В.** і заснував столицю — Арташат. У міру відходу заєвфратської Малої Вірменії від основної лінії розвитку давньовірменської державності позначення **«В. В.»** набуло також самостійного значення і перетворилося на офіційну назву давньовірменської держави. Найвищої могутності вона досягла за правління Тиграна II [95–56], який заснував нову столицю — Тигранакерт. До її складу на декілька десятиліть увійшли Цопк (Софена), Мідія, Атропатена (Атрпатакан), Сирія, Фінікія, Кілікія та інші держави й області, кордони вірменської держави сягали від Кури до Йордану і від Середземномор'я до Каспію. Тигран II Великий взяв титул «царя царів», який до того мали правителі Парфії. Причому поділ Вірменії не призвів до розпаду давно сформованого вірменського народу. Після втрати державності одним із найпотужніших чинників, які об'єднували вірменський етнос, стала релігійна спільність.

Хаї (вірмени) звернулися до християнства близько 300 н. е., тому саме релігійні відмінності лежали в основі історичного вірмено-мусульманського конфлікту. В обстановці ослаблення *Османської імперії* в XIX ст. вірмени стали знаряддям у боротьбі Великої Британії й Росії в *Східному питанні*, а приєднання частини Західної Вірменії до Росії

згідно зі ст. 16 *Сан-Стефанського мирного договору 1878* рятувало вірменський народ від фізичного знищення. У 1892 виникла націоналістична партія «Дашнакцутюн», її метою було оголошено здобуття в Турецькій Вірменії за допомогою повстань політичної та економічної свободи, а основною формою діяльності дашнаків передбачалася партизанська війна. Росія розглядала вірменський рух як засіб, здатний розчленувати Османську імперію і підготувати захоплення Росією областей Східної Анатолії. З початком *Першої світової війни* дашнаки стали на бік Росії і сформували добровольчі дружини в російській армії. Младотурки ж використали це війни як зручний привід для організації *геноциду* вірмен.

Вірменська республіка була проголошена «Вірменською національною радою» 28.05.1918 в Тифлісі після розпаду Закавказької демократичної федеративної республіки. Але вірменський уряд у Єривані контролював лише Єриванський і Ечміадзінський повіти, — 12 тис. км², з населенням близько 1 млн осіб, включаючи *біженців*. Звертаючись до *Антанти*, він розраховував вирішити «вірменське питання» й об'єднати дві Вірменії. Але кемалісти не прийняли *Севрського мирного договору 1920*, в якому визнавалася самостійність Вірменської держави, Антанта не надала допомогу, і восени 1920 знову спалахнула вірменсько-турецька війна, яка призвела до втрати Карської області, Ардагану, Сурмелі й інших територій. Процес возз'єднання етноісторичних вірменських земель («Міацум») розпочався лише в лютому 1988 (див.: *Нагірнокарабахський конфлікт*); Верховна Рада Вірменської РСР у 1990 ухвалила постанову, яка визнала рішення Кавбюро ЦК РКП(б) від 1921 про передачу Нагірного Карабаху (Арцаху) до Азербайджану, таким, що втратило силу. Нині створення «єдиної демократичної Вірменії» у межах, встановлених Севрським мирним договором 1920, тобто в частині історичної **В. В.**, є головними вимогами партії «Дашнакцутюн», яка з 1991 знову легалізована у Вірменії і нині є однією з провідних опозиційних партій.

М. А. Шепелєв

«Великої Греції» концепція — концепція відновлення Грецької держави в історичних межах Візантійської імперії, яка містить у собі ідеї імперської долі грецького народу, а у вузькому розумінні — приєднання до Греції земель Західної Анатолії та Східної Фракії. Термін «Велика ідея» (Μεγάλη Ιδέα) вперше прозвучала у промові прем'єр-міністра незалежної Греції І. Колеттіса під час дебатів про Конституцію, проголошену в 1844. Тоді населені православними греками землі охопив іредентистський рух за возз'єднання з історичною батьківщиною, що отримав назву «енозису». Він був зумовлений тим, що в кордонах незалежної держави, визначених рішеннями Лондонської конференції 1832 (див.: *Війна за незалежність Греції 1821–29*), проживала меншість грецького населення *Османської імперії*. Території Епіру, Фессалії, Македонії, Фракії, Криту, Кіпру, що не увійшли до складу незалежної Греції, інших островів в Егейському морі, Константинополя, частини Анатолії, а також Республіки Іонічних островів, яка тоді була *протекторатом* Великої Британії, прагнули до возз'єднання в межах національної держави. Причому позначилася серйозна розбіжність в історико-геополітичних міркуваннях між греками в Греції і греками в Османській імперії: якщо європейські греки називали себе наступниками давніх еллінів, то греки, що жили в Османській імперії, вважали себе нащадками візантійців.

У *Першій світовій війні* Греція виступала на боці *Антанти*, тоді як Османська імперія — на боці Німеччини та Австро-Угорщини. Прагнучи довести, що Греція сама здатна взяти під свій контроль регіон Чорноморських проток і Стамбул, уряд Е. Венізелоса пішов на окупацію заходу Малої Азії. Згідно із *Севрським мирним договором 1920* до Греції переходили округ Смірна (нині — Ізмір), де християни становили 70 %, а також практично вся Фракія. Однак Чорноморські протоки і Стамбул проголошувалися міжнародною зоною, а о. Кіпр (Велика Британія) і о-ви Додеканес (Італія) залишилися за межами грецької території. До того ж потужна хвиля турецької мобілізації під проводом *Ататюрка* дала грецьким силам відсіч і розгромила їх, чому сприяла фінансова та військово-технічна допомога кемалістам з боку більшовицької Росії. Греція зазнала поразки, яка призвела не тільки до втрати окупованих територій у малій Азії, а й до гуманітарної катастрофи — *геноциду* понтійських греків, які проживали до початку війни в Туреччині (близько 1,5 млн було вбито або вигнано з рідних земель).

Спробу відродити «Велику ідею» здійснила група ультраконсервативних армійських офіцерів, очолювана бригадним генералом С. Паттакосом і полковниками Г. Пападопулосом і Н. Макарезосом, що 21.04.1967 захопили владу в Греції шляхом державного перевороту. Режим полковників оголосив ці події «революцією, яка врятувала націю» від комунізму, якому протиставлялася «ідеологія грецького християнства», а головним гаслом режиму став вислів «Греція для греків-християн». Пропагуючи думку про те, що сучасна Греція повинна стати спадкоємицею великої Візантійської імперії, військовий уряд оголосив офіційною мовою кафаревуса — архаїзований варіант, що використовувалася найосвіченішими політичними і громадськими діячами. Намагаючись реалізувати ідею приєднання до Греції Кіпру, 80 % населення якого становили етнічні греки (див.: *Кіпрська проблема*), уряд Д. Іоаннідіса спровокував у 1974 збройний конфлікт з урядом Туреччини, але провал військової авантюри на Кіпрі привів до передання влади в Греції цивільному уряду. Після розпаду СФРЮ Греція інспірувала проблему Македонії, вимагаючи від колишньої югославської республіки змінити назву, що розглядається виключно як грецька спадщина. Греки домоглися, щоб у міжнародних документах ця держава надалі називалася «Колишня югославська республіка Македонія» (КЮРМ). Афіни побоюються, що інакше офіційний Скоп'є претендуватиме й на Егейську Македонію (північне узбережжя Егейського моря, де, зокрема, розташовані Салоніки, вони ж Солунь — батьківщина Св. Кирила і Мефодія і одне з двох наявних у країні великих міст). Доки проблема назви для КЮРМ не вирішена, вона гальмуватиме прийняття країни до *Європейського Союзу* й залишиться знаряддям у руках тих, хто наполягає на перекроювання кордонів, створюючи небезпеку для стабільності на Балканах.

М. А. Шепелєв

«Великої Румунії» концепція — концепції об'єднання всіх «румунських історичних провінцій» в «унітарну національну румунську державу». У розробленні **«В. Р.» к.** брали участь румунські історики XIX-XX ст. М. Йорга, О. Ксенопол, Й. С. Ністор, К. Джуреску та ін. Й. Ністор обґрунтовував «історичне право» Румунії на Покуття, Бессарабію і всю Буковину, а також вперше сформулював румунські домагання на так звану Трансністрію (землі між Дністром та Південним Бугом). Роботи Й. Ністора «Румуни за Дністром», «Трансністрянські румуни», «Давність румунських поселень по той бік Дністра» готували громадську думку до захоплення цих земель. Проект **В. Р.**, під прапором якої румуни боролися за національну незалежність, з'явився в православному середовищі, причому йшлося не тільки про повне визволення від турецького контролю (хоч і Молдова, і Валахія ніколи не входили офіційно до складу *Османської імперії*), а й про протидію політиці фанаріотів, які прагнули підпорядкувати своєму впливу румунський клір і фактично проводили протурецьку політику, що суперечило як австро-католицьким, так і російсько-православним геополітичним інтересам. У цій течії антитурецькі й антифанаріотські настрої підтримувала Росія, що полегшувалося належністю росіянам територій Бессарабії, населеної румунами.

Нова держава самою назвою (Romania) підкреслювала спадкоємність з Римською імперією. У 1878 Королівство Румунія отримало перше територіальне прирощення — Північну Добруджу за підтримку Росії під час російсько-турецької війни 1877–78. За підсумками 2-ї *Балканської війни* відповідно до *Бухарестського миру 1913* Румунія отримала від Болгарії Південну Добруджу. У листопаді 1917 під час післяреволюційного хаосу в Бессарабії (що з 1812 входила до складу Російської імперії) був створений місцевий парламент, який проголосив Молдовську Народну Республіку у складі федеративної Росії, але вже в грудні в прикордонних районах Бессарабії з'явилися румунські війська. 23.01.1918 парламент ухвалив незалежність Молдови, а через деякий час прийняв рішення про її приєднання до Румунії. Легітимність такого рішення була вкрай сумнівна, і Москва його не визнала. Представники окупаційних властей намагалися довести, що «Бессарабія і Буковина — штучні утворення австрійського і російського походження».

Але за рішенням Другого *Віденського арбітражу* від 30.08.1940 Північна Трансільванія була повернута Румунією Угорщині, а у вересні 1940 Південну Добруджу повернули Болгарії. Це спричинило зміну правлячого режиму на пронімецький, і з

вступом Румунії у війну проти СРСР вона знову почала розширюватися. А. *Гітлер* дозволив анексувати Бессарабію і Задністров'я (землі між Дністром та Південним Бугом), де в їх складі було утворено Трансністрію. В націоналістичній румунській літературі стверджувалося, що за Дністром живуть зросійщені румуни, а вся територія від Прута до Південного Бугу історично тісно пов'язана з Румунією і повинна належати їй. Вже під час німецького наступу вглиб СРСР у румунській пресі писалося про можливу передачу Румунії територій до Дніпра. Коли німецькі та румунські війська дійшли до Волги, бухарестська газета «Курентул» писала, що кордон Румунії повинен проходити... по Уралу і таким чином забезпечити створення «румунської імперії до воріт Азії». Після поразки Румунії в *Другій світовій війні* від неї відокремили Бессарабію і Північну Буковину, але повернули Північну Трансільванію. За підсумками *Паризької мирної конференції 1946* Румунія та СРСР підписали мирний договір, в якому заявлялося про взаємне визнання державного кордону, визначеного *радянсько-румунською угодою 1940*, що закріпила за СРСР Бессарабію і Північну Буковину.

Нове піднесення уніоністських настроїв у Молдові припало на кінець 1980-х — початок 1990-х. Уніоністи домоглися переведення молдавської писемності на латиницю і проголошення літературної румунської мови державною, саме неприйняття уніонізму стало основою для появи міжнародно не визнаної Придністровської Молдовської Республіки (див.: *Придністровський конфлікт 1992*). Президент Румунії Т. *Бесеску*, зі свого боку, в 2005 виступив з ініціативою об'єднання Молдови і Румунії до вступу в *Європейський Союз*. Однак і після входження Румунії до ЄС Бесеску наполегливо продовжував висувати об'єднавчі ініціативи. Реальність проекту, очевидно, підтверджується рішенням про надання румунського громадянства всім жителям територій, що входили до 1940 до **В. Р.** та їх нащадкам до третього покоління, включаючи жителів Буковини (Чернівці) та Південної Бессарабії (Буджак).

М. А. Шепелєв

«Великої палиці» політика — визначення, яке закріпилось за *зовнішньою політикою* респ. адміністрацій США на поч. XX ст., переважно на центр.-амер. та карибському напрямах. Запозичене з улюбленої приказки Президента США Т. *Рузвельта:* «Говори лагідно, але не розлучайся з великою палицею — і далеко підеш». Найактивніше здійснювалась у 1903–12, коли США зміцнювали свої позиції в Зах. півкулі, застосовуючи збройну *інтервенцію* та *окупацію воєнну* країн для отримання зовн.-політ. переваг у регіоні. Так, для придушення виступів кубинців, невдоволених політикою США, які перетворили острів на свій протекторат, амер. президенти Т. Рузвельт і В. *Тафт* здійснювали інтервенцію на Кубу в 1906–09. У 1903 США організували в Колумбії заколот, унаслідок якого було створено незалежну Республіку Панама, а США отримали від уряду нової д-ви виключне право на будівництво *Панамського каналу*. США здійснювали збройну інтервенцію проти Домініканської республіки (1904–07, 1912), Нікарагуа (1909), Гондурасу (1907, 1911). Період **«В. п.» п.** став черговим етапом у розвитку *Монро доктрини*.

Б. М. Гончар

«Великої Сирії» концепція — панарабістський геополітичний проект, який передбачає створення арабської національної держави з території сучасних Сирії, Лівану, Ізраїлю, Йорданії та палестинських територій (сектор Газа і Західний берег річки Йордан), частини Туреччини та Іраку. До 1920-х назва «Сирія» використовувалася для позначення саме такого географічного та історичного регіону, що тягнувся від гір Тавр до Синайського п-ва, охоплюючи все східне узбережжя Середземного моря від Гази на півдні до Антіохії (сучасна турецька Антак'я) на півночі. **В. С.** була важливою частиною стародавнього елліністичного світу, потім Римської і Візантійської імперій, а з поширенням у VII ст. ісламу стала центром арабо-мусульманської цивілізації. Протягом 400 років **В. С.** входила до складу *Османської імперії*, але після її поразки в *Першій світовій війні* владу в регіоні взяли європейські держави. Першими про концепт **В. С.** заговорили французи, яким *Ліга Націй* передала мандат на управління двома областями колишньої Османської імперії — Сирією та Ліваном. У 1920–26 вони управлялися як єдине ціле і (принаймні неформально) називалися **В. С.**, але в 1926 Ліван був проголошений самоврядною

республікою. Те саме зробила Велика Британія у Трансйорданії й Палестині, яку вона відкрила для великомасштабної імміграції євреїв, раніше пообіцявши створити «єврейський національний дім» (див.: *Бальфура декларація 1917*). В 1940-х у ході *деколонізації* арабські території здобули незалежність, і лише частина Палестини увійшла до складу Держави Ізраїль.

Пізніші спроби реалізації концепту **«В. С.»** в формі Об'єднаної Арабської Республіки або Об'єднаного Арабського Союзу теж не стали успішними. ОАР розпалася у 1961 й була поновлена окрема Сирійська Арабська Республіка. Проект **В. С.** став улюбленим дітищем президента Сирії Хафеза аль-*Асада*. Відповідно до плану, Дамаск мав би стати центром величезної арабської держави, до якої також увійшли б Ліван і прилеглі до кордонів Сирії райони Туреччини. Частково план було виконано: до «кедрової революції» 2005 Ліван, формально залишаючись незалежною державою, у *зовнішній політиці* орієнтувався на Дамаск, а Сирія розмістила в Лівані значний військовий контингент. Для створення **В. С.** тоді залишалася «єдина перешкода» — Туреччина, яка не збиралася віддавати Дамаску частину своєї території. «*Арабської весни» вплив на міжнародні відносини* докорінно змінив геополітичну ситуацію навколо Сирії, зробивши примарними подібні перспективи.

М. А. Шепелєв

«Великої Східноазійської сфери співпроцвітання» концепція — японська геополітична концепція кінця 1930-х — першої половини 1940-х, що обґрунтовувала *гегемонію міжнародну* Японії в Східній, Південно-Східній та Південній Азії. Значний вплив на формування цієї концепції справила Кіотська школа геополітики, яка базувалася на ідеї унікальності японської держави і культури, божественного походження імператорської династії. Офіційна японська пропаганда стверджувала, що велика Ямато (давня назва країни), згідно з давніми сакральними текстами, покликана здійснити заповіт першого імператора Дзімму — створити «Велику Азію» і реалізувати принцип «Hakko Ichiu» (зібрати «вісім кутів під одним дахом»), тобто об'єднати світ під владою Японії і японського монарха, нащадка богині Сонця Аматерасу. Концепція створення Великої Східної Азії була висунута спочатку в 1938 у вигляді плану встановлення «нового порядку» в макрорегіоні тодішнім прем'єр-міністром Японії *Коное Фумімаро*, а пізніше, в 1940, цей план переріс у концепцію створення **В. С. с. с.** Власне, концепція була розроблена раніше за різного ступеня участі таких політиків євразійської орієнтації, як адмірал М. Енаї і міністр закордонних справ Х. *Аріта*. Вона розвивала ідеї паназіатизму антизахідної спрямованості, сформульовані в Основних принципах національної політики, розроблених під керівництвом прем'єр-міністра К. *Хіроти* і прийнятих як урядова програма 7.08.1936. Вони проголошували: «Досягнення взаємного благоденства в Східній Азії шляхом викорінювання здійснюваної великими державами політики панування й утвердження принципу істинного співіснування і процвітання є втіленням духу імператорського шляху».

Під час *Другої світової війни* Японія висунула гасло «Азія для азіатів» і проголосила своєю метою визволення азійських народів від західного *колоніалізму* шляхом створення «блоку азійських народів, очолюваного Японією і вільного від західних держав». Друга світова війна називається в самій Японії «Великою війною за Азійську сферу співпроцвітання». Геополітики цього напряму становили кістяк Японського геополітичного товариства, утвореного в 1941. **«В. С. с. с.»** — велика автономна зона забезпечення безпеки Японії та постачання її необхідними матеріальними ресурсами — мала включати Північний Сахалін і Курильські о-ви на півночі, Східний Сибір, Маньчжурію, Внутрішню і Зовнішню Монголію, Китай і Тибет на заході, Голландську Індію на півдні і океан до Гавайських островів на сході. Вона передбачала економічну і політичну інтеграцію азійських країн під керівництвом Японії з метою протистояння західному пануванню. Щодо деяких народів здійснювалася політика асиміляції. Так, під гаслом «Найсен Іттай», що означає «внутрішні землі (тобто Японські о-ви) і Корея — єдине ціле», японська колоніальна адміністрація в Кореї вживала різних заходів, спрямованих на асиміляцію корейців (зокрема, була ініційована кампанія зі зміни імен на японські).

Гасло **«В. С. с. с.»** формально вперше висунув міністр закордонних справ *Мацуока Йосуке* 1.08.1940, слідом за програмною заявою другого кабінету

Ф. Коное. За його словами, Японія, Маньчжоу-Го та Китай будуть лише ядром блоку країн **В. С. с. с.** Повна *автаркія* — ось мета блоку, який окрім Японії, Маньчжоу-Го та Китаю охоплюватиме Індокитай, Голландську Індію та інші країни Південних морів. Для досягнення цієї мети Японія повинна бути готова до подолання всіх перешкод на її шляху, як матеріальних, так і духовних. Наприкінці березня 1942 на черговій сесії японського парламенту прем'єр-міністр Х. Тодзіо висунув програму створення **«В. С. с. с.»** на основі «співпраці» з Японією народів окупованих країн. Цим країнам була обіцяна незалежність, насправді ж Токіо прагнув створити слухняні політичні угруповання в окупованих країнах. З цією метою здійснювалася «антибіла» расистська пропаганда, спрямована проти колоніальних держав — Великої Британії, США, Нідерландів. Поразка Японії у Другій світовій війні поклала край її експансіоністській політиці, обґрунтуваням якої слугувала концепція **В. С. с. с.**

М. А. Шепелєв

Величко Валентин Володимирович (15.06.1944, м. Раков, нині — Воложинський район Мінської обл., Білорусь) — білоруський громад.-політ. та держ. діяч, *дипломат*. Закінчив Ленінградський технол. ін-т холодильної промисловості (1972). 1968–79 — 1-й секр. Новобілицького райкому комсомолу Гомеля, 2-й секр. Гомельського міськкому комсомолу, 2-й, 1-й секр. Гомельського обкому комсомолу. 1979–82 — аспірант Академії сусп. наук при ЦК КПРС; 1982–83 — секр. Гомельської облпрофради; 1983–85 — голова Радянського райвиконкому м. Гомеля; 1985–89 — 1-й секр. Радянського райкому КПРС м. Гомеля; 1989 — заст. голови Гомельського облвиконкому; 1990–93 — голова об'єднання профспілок Гомельської обл. 1993–97 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Білорусь в Латвійській Республіці. 1997–98 — міністр Республіки Білорусь у справах СНД; 1999–2001 — 1-й заст. мін. зак. справ. З 15.06.2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Білорусь в Україні.

Н. В. Шпакова

Веллінгтон (Wellington) Артур Уелсли (1.05.1769, Дублін, Сполучене Королівство Великої Британії — 14.09.1852, Уолмор, графство Кент, Велика Британія) — брит. держ. діяч, полководець і *дипломат*. Закінчив Ітонський коледж і Військ. академію в Анже (Франція). Член ірландської палати громад у 1790–97. 1797–1805 у складі колоніальних військ знаходився в Індії, де командував дивізією та забезпечив підкорення маратхських князівств. 1806–09 — чл. палати громад, 1807–09 — міністр у справах Ірландії. З 1809 — чл. палати лордів. 1809–13 командував брит. експедиційними військами в Португалії та в Іспанії, 1813–14 — у Франції. Отримав звання маршала (1813) і титул герцога (1814). 1814–15 — посол Великої Британії у Франції, учасник *Віденського конгресу 1814–15*. Командував об'єднаними військами союзників у битві при Ватерлоо (1815). 1815–18 очолював союзні окуп. війська у Франції, представляв Велику Британію на *Аахенському конгресі 1818*. 1821–27 — чл. кабінету, брав участь у *Веронському конгресі 1822*. 1826–27 здійснив поїздку до Петербурга, де вів переговори з *Миколою I* з грец. питання. 1827 та 1842–52 — головнокомандувач брит. армії. 1828–30 — прем'єр-міністр. 1834–35 — мін. зак. справ, 1841–46 — міністр без портфеля. З 1846 відійшов від активної політ. діяльності.

Р. А. Кривонос

Веллінгтона місія 1826–27 була відряджена брит. урядом для проведення з рос. імператором *Миколою I* переговорів про конфліктну ситуацію між Росією й Туреччиною, а також про врегулювання грец. питання. Очолював місію міністр брит. кабінету А. *Веллінгтон*, якого в лютому 1826 призначили *послом* у Петербурзі. 1825 Росія пред'явила Стамбулові ультиматум, за яким у разі початку війни між Туреччиною та Грецією автоматично виступала на боці останньої. Основне завдання **В. м.** полягало в забезпеченні невтручання Росії у вирішення грец. питання. До відома Миколи I були доведені виняткова зацікавленість Великої Британії в грец. питанні та запевнення, що її *нейтралітет* у конфлікті між Росією та Туреччиною буде забезпечений виключно в разі невтручання Росії в Греції. За результатами переговорів був підписаний *Петербурзький протокол 1826*.

С. О. Маковський

Венеціанська комісія — див.: *Європейська комісія «За демократію через право»*.

Венеціанський договір 1177 — *договір мирний*, підписаний 24.07.1177 на конгресі у Венеції між, з одного боку, папою Олександром III та його союзником — об'єднанням північно-італійських міст (*Ломбардською лігою*) — і, з іншого боку, імператором *Священної Римської імперії* Фрідріхом I Барбароссою. Норманське Королівство Сицилія також брало участь у переговорах. Таким чином, Венеціанський мирний договір визначав політичний курс всієї Італії на наступні роки. Після поразки імператорських сил у битві при Леньяно (поблизу Верони) 29.05.1176 Фрідріх I Барбаросса відправив *послів* до папи Олександра III (м. Ананья) з проханням подолати розкол між ним та ставлеником імператора — антипапою Калікстом III. Після досягнення попередньої домовленості скликання конгресу було призначено на липень 1177. 2.07.1177 папа Олександр III направив делегацію кардиналів до імператора Священної Римської імперії в Лідо (острів у гирлі Венеціанської лагуни). Фрідріх I офіційно визнав Олександра III папою, а кардинали зняли з нього відлучення від церкви, після чого дож Венеції Себастьяно Дзіані та патріарх Аквілеї — Ульріх II фон Тревен супроводили імператора на конгрес до Венеції. За договором імператор визнавав суверенність Папи Римського в справах церкви, відмовлявся від втручання в процедуру призначення пап і визнавав цілісність Папської держави. Було укладено шестирічне перемир'я між імператором і Ломбардською лігою, за умовами якого міста відновлювали своє самоуправління. Остаточний мир з ломбардськими містами було підписано 1183 у Констанці. Також був укладений п'ятнадцятирічний мир між Фрідріхом I та королем Сицилії Вільгельмом II, що проклало шлях до золотих років миру та процвітання в Сицилії. Були розширені привілеї венеціанських купців: їм забезпечувався захист від «берегового права», вони звільнялися від сплати мита. Договір також закріпив за Венеціанською Республікою північну частину Адріатичного моря.

С. О. Божко

Венеціансько-візантійський договір 1082 — пакт про торгівлю і оборону, підписаний між Візантійською імперією і Венеціанською Республікою. Цей договір, що надав венеціанцям великі торгівельні концесії в обмін на допомогу у *війнах* проти норманів, справив великий вплив як на імперію, так і республіку. Згідно договору візантійці дозволили венеціанцям торгувати на всій території імперії без сплати податків. Венеціанці також здобули контроль над головним портом Візантії — Константинополем разом із контролем над декількома ключовими державними установами. Договір надав різноманітні почесті дожу Венеції, в тому числі прибуток із торгівлі; венеціанці отримали свій власний район у Візантії з магазинами, церквою і пекарнею, що можна порівнювати з поступками періоду *колоніалізму* XIX ст. В обмін на ці торгові поступки Візантійська імперія вимагала військову допомогу венеціанців, особливо морську, оскільки на той час імперія вже не мала справжнього військово-морського флоту. Насправді, військова підтримка, обіцяна Венеціанською Республікою, ніколи не була надана. Венеціанці не робили нічого, щоб зупинити норманів, а лише отримували великі прибутки від нових торгових переваг, запроваджених договором. Здатність Візантійської імперії до відновлення після втрат була значно знижена, оскільки імперія втратила важливий канал прибутків, коли дозволила венеціанцям вільно торгувати, не сплачуючи податків. У кінці кінців це спричинило поступовий занепад імперії.

С. О. Божко

Венеціансько-нікейський договір 1219 — торгівельна угода, підписана у Константинополі нікейським імператором Феодором Ласкарісом та представником Венеції Якопо Тьєполо. Встановлювала право венеційських купців вільно та без податків торгувати на території всієї Нікейської імперії, а також використовувати її морські порти для транзиту вантажів. Грецькі купці також отримували свободу торгівлі на територіях, підвладних Венеції, але звільнялися лише від частини податків і мали дотримуватися певних обмежень на товари (зокрема, вводилася квота на продаж лісоматеріалів). Нерівноправність договору була зумовлена розривом торгівельних зв'язків азійської частини колишньої Візантійської імперії з Європою внаслідок захоплення Константинополя хрестоносцями та створення Латинської імперії; Венеція стала ексклюзивним посередником для Нікейської імперії в торгівлі із європейськими країнами.

К. Ю. Денисенко

Венеціансько-османський договір 1416 — угода між Венеціанською Республікою та Османською державою, підписана після збройного конфлікту між венеціанським та османським флотами у Мармуровому морі. Посередником у переговорах виступила Візантія. За умовами договору сторони обмінювалися полоненими, погоджувалися не сприяти *піратству*, а також домовлялися про ведення морської торгівлі.

К. Ю. Денисенко

Венеціансько-флорентійський союз — оформлений двостороннім договором у 1425; був створений з метою спільної б-би Венеції та Флоренції проти Мілана в Першій Ломбардській війні (1422–28). Переговори про створення **В.-ф. с.** було розпочато Флоренцією в 1424 зусиллями флорентійського *посла* у Венеції Ринальдо Альбіцці. У 1425 переговори були продовжені під керівництвом Джованні Медічі. Флорентійці добре усвідомлювали, що без допомоги союзників вони не зможуть здолати герцога Міланського Філіппа Марію. Франческо Карманьйола, головний кондотьєр Венеції, який до того певний час знаходився на службі в Міланського герцога, переконував венеціанців у необхідності укласти угоду з Флоренцією. **В.-ф. с.**, до якого пізніше приєднались Мантуя, Феррара, Савойя та Неаполь, передбачав, що обидві сторони вестимуть війну проти Мілана спільними силами. Землі, відвойовані в Ломбардії, мали відійти до Венеції, а в Тоскані та Романьї — до Флоренції. Карманьйола був призначений головнокомандуючим союзним військом, а воєнні дії перенесено до Ломбардії, де впродовж декількох місяців було захоплено кілька міст, що належали герцогу. Війна з Міланом припинилась після укладення 30.12.1426 у Феррарі мирного дог-ру. Проте герцог Міланський порушив його умови та розпочав новий наступ проти союзників. Після перемоги венеціанців у жовтні 1427 в битві при Маклодіо, 19.04.1428 у Феррарі було підписано новий мирний договір. За цим дог-ром Флоренція повернула собі всі землі, втрачені в Романьї, а до Венеції відійшли Брешіа та Бергамо з прилеглими територіями. Війна сприяла збагаченню та посиленню Венеції, водночас Флоренція значно збідніла. Воєнні дії проти Мілана призвели до загострення протиріч між союзниками й тому союз фактично розпався ще до завершення бойових дій.

О. А. Борділовська

Венс (Vance) Сайрус Робертс (27.03.1917, Кларксбург, шт. Зах. Вірджинія, США — 12.01.2003, Нью-Йорк, США) — амер. держ. діяч і *дипломат*. Закінчив Школу права Єльського ун-ту (1939), після чого займався адвокатською практикою. 1960 — чл. команди кандидата в президенти Дж. *Кеннеді*. 1961–62 — гол. юрид. радник мін-ва оборони США; 1962–63 — міністр армії США; 1964–67 — заст. міністра оборони; 1967 — спец. посланник Президента США у зв'язку зі становищем на Кіпрі, 1968 — у Кореї. 1968–69 — заст. голови делегації США на Паризькій конференції з В'єтнаму. 1969–76 відновив заняття адвокатською практикою, став чл. Тристоронньої комісії — впливового амер.-япон.-зах.-європ. консультативного форуму. 1977–80 — *державний секретар США* в адміністрації Президента США Дж. *Картера*. 1992–93 очолював спец. місію для пошуків врегулювання конфлікту на території колишньої Югославії, співавтор *Венса—Оуена плану 1993*. **В.** є одним із показових представників ліберального реалістського крила політикоформуючої еліти США періоду завершення *«холодної війни»*. Виступав прибічником широких угод із СРСР (зокрема, у військ. галузі), надання дипломатії ролі пріоритетного інструменту в зовн. політиці США, утвердження позитивного лідерства Америки у світі як *наддержави*, чутливої до потреб країн на шляху розвитку й занепокоєної станом *прав людини* у світі. Відіграв одну з провідних ролей у *зовнішній політиці* США кінця 1970-х, зокрема у таких її досягненнях, як угода про передачу США *Панамського каналу* Панамі (1977), Кемп-Девідські угоди 1978 між Ізраїлем і Єгиптом, амер.-рад. договір ОСО-2 (1979). Проте у сприйнятті заг. стратегічних орієнтирів амер. зовн.-політ. курсу й настанов щодо окремих міжнар. проблем **В.** нерідко розходився з іншими членами адміністрації, зокрема З. *Бжезінським*. З останнім **В.** мав, насамперед, розбіжності в поглядах на політику стосовно СРСР, яку він вважав пріоритетним напрямком вашингтонської *дипломатії*. Натомість З. Бжезінський спочатку закликав надати їй підпорядкованого характеру, порівняно зі стосунками із союзниками й Китаєм, а пізніше ініціював жорсткішу лінію щодо Москви. Усвідомлюючи відсутність підтримки своєї зовн.-політ. концепції та використавши як привід власну незгоду з силовою операцією щодо звільнення амер. дипломатів-заручників в Ірані, В. подав у відставку 21.04.1979. Потім займався громад. діяльністю, виступив як міжнар. посередник, входив до Незалежної комісії з питань роззброєння і безпеки («комісія Пальме»). Останні роки життя страждав на хворобу Альцгеймера.

Твори: «Важкі рішення. Критичні роки в американській зовнішній політиці» (1983).

Т. А. Грищенко

Венса—Оуена план 1993 з урегулювання ситуації в Боснії та Герцеговині, де 1992–95 точилась міжетнічна війна між сербами, боснійськими мусульманами та хорватами. План мирного врегулювання, розроблений експертами Міжнар. конференції з колишньої Югославії, отримав назву за прізвищами тодішніх співголів цієї конференції — С. *Венса* та Д. Оуена. З-поміж 6 найвідоміших проектів врегулювання конфлікту в Боснії та Герцеговині, **В.-О. п.** був другим, після плану Х. Кутільєро (травень 1992). **В.-О. п.** був підписаний 30.01.1993 у Женеві лідерами трьох етнічних груп: мусульманином А. *Ізетбеговичем*, сербом Р. *Караджичем*, хорватом М. Бобаном у присутності Венса та Оуена. План передбачав створення кантональної держ. системи, надання переважних прав управління місцевим кантональним адміністраціям, а деяких централізованих — спільній владі в столиці Боснії та Герцеговини Сараєві. План складався з трьох частин: конституційних засад Боснії та Герцоговини, угоди з військ. питань та про співробітництво між сторонами в галузі реалізації прав людини та плану територ. поділу країни на 10 кантонів-провінцій зі столицями у Біхачі, Банья Луці, Босанському Броді, Біеліні, Тузлі, Невесіне, Сараєві (місто мало особливий статус), Мостарі, Зениці, Травніку. Боснійські хорвати підписали усі три док-ти, боснійські серби — конституційні засади та військ. угоду, а мусульмани — тільки конституційні засади. Посилаючись на те, що сербська громада не прийняла план у повному обсязі, США в *Раді Безпеки ООН* запропонували зняти ембарго на постачання зброї боснійським мусульманам та застосувати повітр. удари проти сил боснійських сербів. Ця пропозиція не знайшла підтримки всіх членів РБ ООН, вкл. з Великою Британією та Францією.

М. С. Каменецький

Верденський договір підписаний 843 р. у Вердені (нині півн.-схід. Франція); визначав умови поділу «Імперії Заходу» (Франкської) Карла І Великого. Згідно з **В. д.** імперія була поділена між трьома онуками Карла. Старший, Лотар, отримав Італію та вузьку, але довгу смугу землі, обмежену зі сходу Альпами та Рейном, на заході — Роною, Соною, Маасом і Шельдою, а також область Фрісландію на півночі. Людовік отримав землі на схід від Рейну — «Королівство східних франків», яке пізніше стало наз. Німеччиною. Карл здобув зах. частину імперії — «Королівство західних франків», майбутня Франція. Імпер. титул зберігався за Лотаром, проте він не давав спец. привілеїв; фактично Франкська імп. перестала існувати. Розподіл земель був суто механічним, не враховував особливостей екон. взаємозв'язків земель та їхнього етнічного складу, що заклало підґрунтя для загострення протиріч між сусідніми королівствами в майбутньому. **В. д.** закріпив існування Франції та Німеччини як окремих д-в.

О. А. Борділовська

Вердера місія — важливий елемент дип. підготовки Росії до майбутньої *війни* з Туреччиною під час *Східної кризи 1875–78*. Загострення ситуації в Балканських володіннях *Османської імперії* і загроза одночасного втручання в кризу Росії та Австро-Угорщини відкривали можливість для прямого зіткнення інтересів цих двох *великих держав* на Балканах. Такий конфлікт міг перерости в пряме військ. зіткнення і зумовив необхідність для обох сторін дізнатись про позицію Німеччини щодо конфронтації. Тому у вересні 1876 рос. імператор *Олександр II* звернувся до нім. кайзера *Вільгельма I* з листом, в якому запитував про позицію Німеччини в разі сепаратного виступу Росії проти Туреччини, якщо остання не прийме пропозиції д-в щодо вирішення кризи у своїх балканських володіннях. Враховуючи опозицію Австро-Угорщини одноосібному виступові Росії проти Туреччини, фактичний сенс запитання полягав у з'ясуванні позиції Німеччини в можливій австр.-рос. війні. Не отримавши

відповіді на свій лист, Олександр II звернувся до нім. військ. *аташе* в Петербурзі генерала А. фон Вердера з проханням прискорити офіц. відповідь на питання щодо позиції Німеччини в австр.-рос. конфлікті. 23.10.1876 офіц. відповідь Німеччини було передано рос. урядові нім. *послом* у Росії Л. фон Швейніцем. Німеччина наполягала на необхідності досягнення компромісу між Австро-Угорщиною та Росією, можливого в разі надання Австро-Угорщині права окупувати Боснію. У разі війни між двома д-вами Німеччина відійшла б від позиції *нейтралітету*, якщо Австро-Угорщині загрожувала б поразка. Результати **В. м.** переконали рос. уряд піти на поступки Австро-Угорщині й заручитися згодою останньої на дії проти Туреччини.

В. Ю. Константинов

Вернер (Wцrner) Манфред (24.09.1934, Штутгарт, Німеччина — 13.08.1994, Брюссель, Бельгія) — нім. громад.-політ. і держ. діяч. Навчався в ун-тах Гайдельберга й Парижа, закінчив юрид. ф-т Мюнхенського ун-ту, д-р міжнар. права (1958). Працював в адміністрації землі Баден-Вюртемберг. 1962–65 — радник парламенту землі Баден-Вюртемберг; 1965–88 — депутат бундестагу ФРН; 1965–76 — голова робочої групи з оборони ХДС/ХСС; 1976–80 — голова комітету у справах оборони бундестагу; 1980–82 — заст. голови ХДС/ХСС з питань зовн. політики, оборони і внутр.-нім. відносин, чл. федерального виконкому ХДС і віце-голова Фонду Аденауера. Жовтень 1982—травень 1988 — міністр оборони ФРН. 1.07.1988 призначений Ген. секретарем *НАТО*. Активно сприяв розробленню й реалізації програми «*Партнерство заради миру*». Помер у службовому кабінеті.

В. І. Головченко

Веронський конгрес 1822 відбувався 20.10–14.12.1822. 4-й і останній дип. конгрес *Священного союзу*. Крім рос. імператора *Олександра I* та австрійського Франца I, прус. короля Фрідріха Вільгельма III, на конгресі були присутні представники інших д-в Європи. Обговорювались умови спільного виступу проти Іспанії задля придушення революції та відновлення монархічної влади, проблеми, пов'язані з грец. повстанням, рос.-тур. конфліктом і майбутнім іспан. колоній у Центр. і Півд. Америці. Інтервенція Франції, Австрії, Пруссії та Росії проти Іспанії мала поширитись на її колоніальні володіння, що викликало незадоволення Великої Британії. Уряд останньої звернувся до США з пропозицією координувати свої дії в цьому питанні (див.: *Монро доктрина*). Також було прийнято рішення продовжити *інтервенцію* Австрії в Сардинії й Неаполі. Вперше в дип. практиці на такому високому рівні обговорювалось питання міжнар. торгівлі рабами. За результатами проведення конгресу Росія, Велика Британія та Пруссія опублікували циркуляр, в якому підтверджували право Священного союзу втручатись у внутр. справи будь-якої д-ви, якщо в ній відбувалися події, що загрожували монархічному ладу. Спільними зусиллями *великих держав* іспан. рев-ція восени 1823 була придушена.

С. О. Маковський

Версальський мирний договір 1783 підписаний 3.09.1783 у Версалі (Франція). Завершив *війну за незалежність у Північній Америці 1775–83*. Переговори, які вели в Парижі уповноважені США (Б. *Франклін*, Дж. *Адамс*, Дж. *Джей*, Г. Лоуренс) і Великої Британії (Р. Освальд), закінчились підписанням 30.11.1782 попередньої амер.-англ. угоди. Союзники США — Франція, Італія, Нідерланди — вели окремі переговори з Лондоном. **В. м. д.** офіційно визнавав *суверенітет* і незалежність США, а також їхнє право на рибальство у водах Ньюфаундленду та свободу рибальства в прибережних районах англ. володінь. Договір визначав кордон США на заході по р. Міссісіпі, що означало збільшення території США вдвічі, порівняно з колоніальним періодом. На півдні він проходив північніше Флориди, яку Британія повертала Іспанії. На півночі кордон США з Канадою не був чітко визначений, що стало причиною постійних конфліктів і зрештою призвело до *американсько-англійської війни 1812–14*. Договір передбачав взаємне врегулювання боргових зобов'язань приватних осіб, укладених до 1775. Конгрес мав рекомендувати штатам повернути вартість конфіскованого майна лоялістам і не вдаватись до репресивних дій щодо таких осіб. Прикінцеві статті **В. м. д.** проголошували встановлення миру, припинення воєнних дій та зобов'язання Великої Британії вивести війська з усієї території США, взаємну свободу судноплавства р. Міссісіпі. Одночасно у Версалі були підписані англ.-франц. і англ.-іспан. мирні дог-ри.

Б. М. Гончар

Версальський мирний договір 1919 підписаний 28.06.1919 на *Паризькій мирній конференції 1919–20*. Завершив *Першу світову війну* й вирішив повоєнну долю Німеччини. Договір підписали США, Велика Британія, Франція, Італія та Японія як головні союзні д-ви, а також Бельгія, Болівія, Бразилія, Куба, Еквадор, Греція, Гватемала, Гаїті, Хіджаз, Гондурас, Ліберія, Нікарагуа, Панама, Перу, Польща, Португалія, Румунія, Королівство сербів, хорватів і словенців, Сіам, Чехословаччина й Уругвай з однієї сторони, і Німеччина, переможена у *війні* — з іншої. Китай як учасник Першої світової війни на боці союзних *держав* відмовився підписати цей договір на знак протесту проти передачі Японії нім. володінь, прав і власності в Китаї, у т. ч. провінції Шаньдун. Договір містив 440 статей і 15 частин. Частина I (Статут *Ліги Націй*) і частина VIII *(Міжнародна організація праці)* без змін увійшли в усі мирні дог-ри, розроблені й підписані з іншими д-вами Четверного союзу: *Сен-Жерменський мирний договір 1919, Нейїський мирний договір 1919, Тріанонський мирний договір 1920* і *Севрський мирний договір 1920*. **В. м. д.** набув чинності 10.01.1920 після *ратифікації* його Національними зборами Німеччини (9.07.1919) і чотирма головними союзними д-вами (Великою Британією, Францією, Італією і Японією). Сенат США не ратифікував договір через небажання вступати до Ліги Націй, і США підписали сепаратну мирну угоду (див.: *Американсько-німецький договір 1921*), який не містив статей про Лігу Націй. Не ратифікували **В. м. д.** Хіджаз і Еквадор. Загалом його підписали й ратифікували 23 д-ви. **В. м. д.** визначав кордони Німеччини з Бельгією, Люксембургом, Францією, Швейцарією, Австрією, Чехословаччиною, Польщею й Данією, врегульовував питання політ. устрою Європи. Німеччина зобов'язалась беззастережно поважати незалежність Австрії в кордонах, які мали бути встановлені її дог-ром з державами-переможницями, визнавала повну незалежність Люксембургу, який з 1.01.1919 виходив зі складу Німецького митного союзу, повну незалежність Чехословаччини, держ. кордон якої встановлювався по лінії старого кордону між Австро-Угорською та Німецькою імп. станом на 3.08.1914. До складу Чехословаччини увійшла частина сілезького р-ну Тешина з головними шахтами Остравського вугільного бас. і залізницею, що з'єднувала Богемію та Словаччину. Договір зобов'язував Німеччину визнати повну незалежність Польщі, поступитись на її користь значними територіями, зокрема р-ном Познані та частиною Зах. Пруссії, що були коридором, який забезпечував Польщі вихід до моря. Німеччина відмовлялась від прав на м. Данциг (Ґданськ) з довколишнім районом, які проголошувалися *вільним містом* під контролем Ліги Націй. Згідно з Паризькою конвенцією 9.11.1920, прийнятою на конференції послів, м. Данциг було включено в польські митні кордони, отримувало свою конституцію, схвалену Лігою Націй, і двопалатний орган врядування — Фольксстаг (Народні збори) та Сенат, який був одночасно верхньою палатою й інститутом виконавчої влади. Лігу Націй представляв верховний комісар. Право здійснення зовн. зносин Данцига й захисту інтересів його громадян передавалось Польщі. Ця країна отримала також півд. частину Верхньої Сілезії, півн. і зах. частина якої відійшли до Німеччини. У Східн. Пруссії Німеччина втратила Мемельську (Клайпедську) область на правому березі р. Німан, тимчасове управління якою здійснювала міжнар. адміністрація на чолі з комісаром. 16.02.1923 Ліга Націй передала цю територію Литві на умовах надання їй особливого статусу. Такий статус був запроваджений 8.05.1924 і передбачав міжнар. режим порту Мемель (Клайпеда) й широку адмін. автономію для області. Зазнали значних змін зах. кордони Німеччини. Вона визнавала перехід до Бельгії округів Ейпен і Мальмеді, а також т. зв. нейтральної та прус. частини території Морене. Німеччина зобов'язалась визнавати й дотримуватись усіх угод, які будуть укладені союзними д-вами з урядами Бельгії чи Нідерландів з метою заміни Лондонських договорів (19.04.1839), які встановлювали бельгійський *нейтралітет*, але 22.11.1918 король цієї країни *Альберт I* проголосив його скасування. Остаточно бельгійський нейтралітет було скасовано *Локарнськими угодами 1925*. Втрачений Францією після підписання *Версальського прелімінарного миру 1871* і *Франкфуртського миру 1871 суверенітет* над обл. Ельзас і Східн. Лотарингія був відновлений з дати підписання перемир'я 11.11.1918. У березні

1919 Франція висунула територ. вимогу до Німеччини щодо півд. частини Саарської області, для півн. частини Саару мав бути встановлений особливий політ. режим, а його вугільні шахти переходили в повну власність Франції. 9.04.1919 Паризька мирна конференція ухвалила особливий статус для Саару, в рамках якого управління областю передавалось Лізі Націй в особі комісії з 5 членів, строком на 15 років з дати введення в дію **В. м. д.** Передбачалась передача у власність Франції шахт Саарського вугільного бас. як компенсація за зруйнування нім. військами шахт на північ від Па-де-Кале. Після закінчення цього терміну питання майбутнього Саарської області мав вирішити плебісцит. Встановлювався новий кордон між Німеччиною і Данією. Доля відібраних у Данії внаслідок *австрійсько-прусько-данського конфлікту 1864* територій вирішувалась шляхом плебісциту, який було проведено в березні 1920. 2/3 виборців півн. частини Шлезвігу висловилися за приєднання до Данії, тоді як у центр. його частині 3/4 виборців висловились на користь Німеччини. Німеччина зобов'язувалась також знести всі укріплення на о-вах Гельголанд і Дюне. Загалом ця країна втратила 1/7 території та 1/10 населення.

Німеччина визнавала незалежність усіх територій, що входили до складу колишньої Російської імп. на 1.08.1914, а також денонсовувала *Брестський мирний договір між РСФРР і Центральними державами 1918* й усі інші дог-ри, укладені нею з урядом Радянської Росії. Вона зобов'язалась визнати всі дог-ри й угоди, підписані союзними д-вами з країнами, які утворились й утворяться в майбутньому на території колишньої Російської імп. За **В. м. д.** Німеччина відмовлялась від усіх своїх колоній, щодо яких встановлювалась *мандатна система.* Відносно колишніх нім. колоній у Центр. Африці застосовувався «мандат В». Вони передавались під безпосереднє управління країни-мандатарія при збереженні деякого ступеня самоврядування. Щодо колишніх нім. володінь у Півд.-Зах. Африці й о-вів Тихого океану застосовувався «мандат С», який означав фактично повну *анексію* цих територій державами-мандатаріями. Німеччина відмовилась: на користь Китаю — від усіх привілеїв і переваг, що випливали з попередніх нім.-китайських дог-рів, а також від власності на тер. нім. концесій у Китаї; на користь Великої Британії — від нім. власності на території брит. концесії в Кантоні (Гуанчжоу); на користь Японії — від усіх прав і привілеїв на території Цзяочжоу, від залізниць, шахт і підводних кабелів, придбаних у рамках нерівноправного китайсько-нім. дог-ру від 6.03.1898. У Сіамі (Таїланд) Німеччина відмовлялась від права конс. юрисдикції та від усієї нім. власності в цій країні; визнавала такими, що втратили чинність, усі дог-ри й угоди, укладені раніше з Ліберією; відмовлялася від прав і привілеїв, що випливали з рішень *Альхесіраської конференції 1906* і з франц.-нім. угод 9.02.1909 та 4.11.1911. Німеччина визнавала франц. *протекторат* над Марокко і британський — над Єгиптом та відмовлялась від режиму капітуляцій. **В. м. д.** зобов'язував Німеччину здійснити *демілітаризацію* Рейнської зони. Їй заборонялося зберігати чи будувати в майбутньому на лівобережжі Рейну та в 50-км зоні на правому березі військ. спорудження, тримати в зазначеній зоні збройні сили, а також проводити військ. маневри. Нім. армія мала бути професійною, чисельністю в 96 тис. солдатів і 4 тис. офіцерів, та призначалась виключно для підтримання порядку всередині країни. Ген. штаб і всі вищі військ. навч. заклади ліквідовувались і не підлягали відновленню в майбутньому. Володіння важкою артилерією, танками й авіацією було заборонено. Німеччина отримала право мати лише 288 польових гармат. Заборонялось виробництво військ. техніки, за винятком випадків, що спеціально дозволялися б союзниками. Заборонялись також будь-які мобілізаційні заходи в країні. Нім. військ.-мор. флот мав бути поділений між союзниками (він був потоплений своїми командами на рейді брит. затоки Скапа-Флоу влітку 1919), надалі Німеччина повинна була обмежити його склад 6 броненосцями, 6 легкими крейсерами, 12 міноносцями і 12 контрміноносцями зі встановленням тоннажу для кожного типу кораблів і заг. чисельністю особового складу 15 тис. чол. Будівництво та придбання підводних човнів, так само як наявність військ.-мор. авіації, заборонялись. Більшість укріплень і фортець на кордонах Німеччини мали бути знесені. Договір передбачав, що повне роззброєння Німеччини мало стати передумовою заг. обмеження озброєнь усіх д-в. Врегульовувалось питання про нім. військовополонених і могили нім. солдатів й офіцерів, була прийнята постанова щодо спец. суду над *Вільгельмом II,* а також про судове переслідування осіб, звинувачених у діях, що суперечили законам і звичаям війни (вимога союзників від 7.02.1920 про видачу 895 нім. підданих, у т. ч. Гінденбурга, Людендорфа, фон Тірпіца, *Бетман-Гольвега* та ін.). Встановлювалась провина Німеччини та її союзників у розв'язанні Першої світової війни. Хоча згідно з мирним дог-ром створювалась міжнар. репараційна комісія, розмір нім. *репарацій* не визначався, а був розроблений тільки неповний репараційний план, який і включено до дог-ру. Передбачалось зобов'язання Німеччини передати союзникам золото й інші коштовності, одержані нею під час війни від Туреччини та Австро-Угорщини (як забезпечення позик), а також від Росії (за Брестським мирним дог-ром) та Румунії.

В. м. д. врегульовував також екон. відносини сторін. Німеччина зобов'язувалась не встановлювати будь-яких заборон чи обмежень на ввезення будь-яких товарів із союзних д-в і поширити на торгівлю та судноплавство (у т. ч. риболовне й каботажне) союзних д-в принцип найбільшого сприяння. Вона мала скасувати всі дог-ри та угоди екон. характеру, які уклала під час війни з Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, Румунією та Росією. Стосовно трансп. питань дог-ром встановлювалось, що повітр. судна, які належать союзним д-вам, матимуть повну свободу польоту й посадки на території та в *територіальних водах* Німеччини. Німеччина зобов'язувалась надати свободу транзиту через свою територію для товарів, кораблів, суден, вагонів й осіб, що слідують із союзних д-в, і забезпечити їм такий самий режим, яким користувались нім. громадяни, судна й кораблі. Вільними для інозем. судноплавства оголошувалися річки: Ельба від впадіння Влтави і Влтава від Праги, Одер від впадіння Опти, Німан від Гродно й Дунай від Ульма. *Кільський канал* і доступи до нього ставали вільними та відкритими для військ. і торг. кораблів усіх країн, що перебувають у стані миру з Німеччиною. **В. м. д.** передбачав гарантії його виконання з боку Німеччини. Територія цієї країни на лівому березі Рейну та плацдармами на правому березі підлягали тимчасовій окупації впродовж 15 років з дати вступу в дію **В. м. д.** Окуп. війська союзних д-в мали бути виведені з півн. зони окупації (Кельн) через 5 років (січень 1925), з центр. зони (Кобленц) — через 10 років (січень 1930) і півд. зони (Майнц) — через 15 років (січень 1935). У випадку загрози агресії з боку Німеччини виведення окуп. військ могло бути припинене, а в разі порушення нею своїх зобов'язань після виведення військ окупація могла бути відновлена (ст. 429). Її можна було припинити до закінчення визначеного терміну за згодою зацікавлених сторін. Витрати на окупацію покладались на Німеччину, вони не мали перевищувати 240 млн марок золотом на рік. Німеччина була зобов'язана вивести свої війська з прибалтійських провінцій і Литви, коли уряди головних союзних д-в розцінять момент як відповідний, виходячи з внутр. становища цих територій. Вона мала визнати повну чинність мирних дог-рів і конвенцій, що будуть укладені союзними д-вами з країнами-союзницями Німеччини у Першій світовій війні, а також погодитись на постанови, які будуть прийняті щодо території колишньої Австро-Угорської монархії, Болгарського королівства й Османської імперії, і визнати нові д-ви в кордонах, визначених для них цими постановами.

В. м. д. і мирні дог-ри з державами-союзницями Німеччини в Першій світовій війні склали Версальську систему дог-рів, одну з основ *Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин,* яка, не усунувши корінних імперіалістичних протиріч, породила низку нових протиріч між переможцями й переможеними, а також між самими країнами-переможницями. До того ж, Версальсько-Вашингтонська система міжнар. відносин створювалась без участі Радянської Росії й урахування її законних інтересів. На поч. *Другої світової війни* більшість основних постанов **В. м. д.** були порушені.

І. Д. Коміренко

Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин — глобальна система міждержавних взаємин, встановлена після закінчення *Першої світової війни* державами-переможницями. Її основи були закладені *Версальським мирним договором 1919* з Німеччиною та мирними угодами із союзниками Німеччини (*Сен-Жерменський мирний договір 1919* з Австрією, *Нейїський мирний договір 1919* з Болгарією, *Тріанонський мирний договір 1920* з Угорщиною та *Севрський мирний договір 1920* з Туреччиною), що закріпили територіальні зміни,

які відбулися унаслідок війни й розпаду Німецької, Османської та Австро-Угорської імперій, а також договорами, підписаними на *Вашингтонській конференції 1921–22* (Договір 4-х держав 1921, Договір 5-ти держав 1922, Договір 9-ти держав 1922), які визначили співвідношення сил на Тихому океані та в Східній Азії, а також завершили визначення співвідношення сил між провідними акторами в світі. Європейська частина цієї системи (інакше Версальська) була створена під впливом політичних та військово-стратегічних міркувань країн-переможниць. Ігнорувались інтересів як держав, що зазнали поразку, так і новоутворених країн (9 тільки в Європі). Це робило структуру системи вразливою внаслідок вимог до її перетворення і вдосконалення та не сприяло довготерміновій стабільності. Відмова США від участі в функціонуванні Версальської системи, ізоляція Росії і антигерманська спрямованість перетворювали її в незбалансовану та не універсальну, що збільшувало потенціал майбутнього світового конфлікту. Вашингтонська система, яка розповсюджувалась на АТР, спочатку відрізнялась дещо більшою рівновагою. Але її нестабільність обумовлювали невизначеність політичного розвитку Китаю, мілітаристський зовнішньополітичний курс Японії та *ізоляціонізм* США.

Версальсько-Вашингтонська система мала визначальні характеристики та особливості, до них можна віднести:

—«дискриміноване» положення переможених держав та Радянської Росії. Німеччина втратила права на свої *колонії*, критично обмежувалась у володінні збройними силами та пригнічувалась економічно через механізм *репарацій*. Подібні умови були передбачені і для Туреччини та Болгарії, а Австро-Угорщина загалом припинила існування (на її теренах були утворені суверенні Австрія, Угорщина та Чехословаччина). Всі переможені держави понесли значні територіальні втрати. Переможені держави на певний час були «виключені» з ряду системотворчих елементів і перетворені виключно на об'єкти впливу Версальської підсистеми. Радянська Росія, формально не будучи переможеною, виявилася на початковому етапі також виключеною з процесу системотворення. Формальним визнанням цього факту з боку Росії вважається *Рапалльський договір 1922*; після нього розпочалася широка кооперація між Німеччиною та Радянською Росією (пізніше СРСР), яка за своєю суттю була «блоком ображених», тобто держав, що найбільше прагнули перегляду статус-кво системи.

— закріплення лідерства США, Британії та Франції у новій системі. Значні територіальні, політичні та економічні надбання країн-переможниць дали їм фактичне право колегіальної зміни характеристик міжнародної системи та формування її засад. Інші переможці (наприклад Італія) залишились на другому плані;

— утворення ряду нових суверенних суб'єктів *міжнародних відносин* у Європі, *зовнішня політика* яких на більш пізніх етапах розвитку системи справила значний вплив на проходження системних кризових процесів;

— створення *Ліги Націй* — гегемоністичного інструменту збереження статус-кво в системі міжнародних відносин. Фактично підконтрольний Франції та Великій Британії, він виявився неефективним у виконанні своїх стабілізаційних функцій, що стало свідченням відсутності міцної договірно-правової бази системи;

— світ поступово перестає бути євроцентристським, міжнародна система починає перетворюватись в глобальну.

Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин відрізнялася вкрай високим рівнем гетерогенності внаслідок протистояння в політико-ідеологічній (*демократія* і *тоталітаризм*), політичній, військовій, економічній сферах. Для неї характерною була певна асинхронність у трансформаційних процесах в двох основних підсистемах (європейській та далекосхідній), що в свою чергу призводило до подальшої дестабілізації системи, а специфічний тип контролю можна охарактеризувати як егалітарно-ієрархічний. У рамках системи існувала певна ієрархія засобів та суб'єктів системного контролю, на практиці основні елементи контролю були оформлені у егалітарний спосіб (колективна *безпека міжнародна*, Ліга Націй, міжнародно-правові угоди універсального характеру тощо). Подібна гібридність контрольних механізмів поміж іншого якраз і зумовила подальший крах системи. Версальсько-Вашингтонська система, як і будь-яка система, пройшла кілька етапів існування, серед яких умовно можна виділити основні: становлення — 1919–22; відносна стабілізація — 1922–29; криза Вашингтонського порядку — 1929–33; криза Версальського порядку — 1933–37; ліквідація Версальського порядку і встановлення німецької *гегемонії міжнародної* в Європі — 1938–39. Система повоєнного устрою мала низку суттєвих недоліків: не розв'язала протиріччя між державами-переможницями й державами, які зазнали поразки; не ліквідувала протиріччя між великими й малими країнами; не запобігла можливості виникнення реваншизму, перш за все внаслідок відсутності дійового контролю за виконанням укладених угод; викликала значні територіальні зміни в Європі, друге «велике переселення народів», започаткувала основи національних конфліктів.

Літ.: Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні відносини XX століття. — К., 1999; Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні системи та глобальний розвиток. — К., 2004; Пархомчук О. С. Системна еволюція міжнародних відносин і процеси демілітаризації та конверсії. — К., 2006.

О. С. Пархомчук

Верховний (високий) комісар: 1. Звання, що присвоюється вищим посадовим особам із функціями частково адмін., частково дип. характеру. **В. к.** зазвичай призначались у залежні або окуповані країни. *Версальським мирним договором 1919* був установлений пост **В. к.** *Ліги Націй* у Данцигу (Ґданьськ) з наданням йому великих повноважень. До Союзницької ради (орган Союзницької комісії по Австрії) в ролі **В. к.** були призначені представники СРСР, США, Великої Британії та Франції. 2. Посада **В. к.** існує в системі *Організації Об'єднаних Націй* (напр., **В. к.** ООН у справах біженців, *Верховний комісар ООН з прав людини*). 3. *Дипломатичні відносини* між країнами-членами *Співдружності Націй* здійснюються особливим корпусом дипломатів — **В. к.**, офіц. представниками (*посол*, глава *дипломатичного представництва*) однієї країни Співдружності в іншій.

В. М. Матвієнко

Верховний комісар ООН з прав людини — головна посадова особа *Організації Об'єднаних Націй* у сфері *прав людини*, що підпорядкована безпосередньо *Генеральному секретареві ООН* і відповідає за сприяння, захист і здійснення всіма людьми громадян., екон., соц., політ. та культ. прав. Посада **В. к.** запроваджена резолюцією *Генеральної Асамблеї ООН* 23.12.1994. Його обов'язки полягають у зміцненні та оптимізації існуючих механізмів захисту *прав людини*, підтриманні діалогу з урядами всіх країн з метою забезпечення прав людини, координації діяльності із захисту прав людини в рамках всієї системи ООН (у т. ч. у сфері освіти й сусп. інформації) та заг. керівництві діяльності Центру ООН з прав людини. **В. к.** обирається ГА ООН строком на 4 роки і за посадою є заступником Генерального секретаря ООН. Вимоги до кандидата на цю посаду є дуже високими: він повинен бути особистістю, що характеризується високими моральними чеснотами та чесністю, має досвід у сфері захисту прав людини тощо. Він готує щорічну доповідь Комісії з прав людини, яка через *Економічну і Соціальну Раду ООН* направляється до ГА ООН. Штаб-квартира **В. к.** знаходиться у Женеві. Цю посаду обіймали: 1994–97 — Хосе Айала-Лассо (Еквадор), 1997–2002 — Мері Робінсон (Ірландія). 12.09.2002 на цю посаду було призначено бразильського дипломата Сержіу Віейра де Мелу, який 19.08.2003 трагічно загинув у Багдаді від рук терористів під час виконання обов'язків спец. представника Ген. секретаря ООН в Іраку. До виборів наступного **В. к.** його обов'язки виконував Бертран Рамчаран (Гайана). 1.07.2004–30.06.2008 **В. к.** була Луїза Арбур (Канада); 28.07.2008 Генеральна Асамблея ООН без голосування затвердила пропозицію Генерального секретаря ООН *Пан Гі Муна* призначити новим **В. к.** Наванетхем Піллей (ПАР), мандат якої продовжений Генеральною Асамблеєю ООН до 31.08.2014.

М. М. Гнатовський

Веселовський Андрій Іванович (28.07.1951, Львів, Українська РСР) — укр. професійний *дипломат*. У 1974 закінчив ф-т інозем. мов Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, в 1989 — Дипломатичну академію МЗС СРСР; кандидат політичних наук. У 1974–75 — старший лаборант підготовчого факультету Київського інженерно-будівельного інституту; 1975–77 — редактор, старший редактор, оглядач випускової редакції для прогресивних українських закордонних газет Радіотелеграфного

агентства України при РМ УРСР (РАТАУ); 1977–83 — редактор, старший редактор відділу преси та інформації Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном; 1983–86 — перекладач із французької мови в Алжирі. В 1986–92 — 1-й секр., радник відділу інформації МЗС України; 1992–96 — радник-посланник Посольства України в Канаді; 1997–2001 — в. о. начальника, нач. Управління політ. аналізу і планування МЗС. У січні 2001 — серпні 2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Арабській Республіці Єгипет, одночасно в березні 2002 — жовтні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Кенія за сумісництвом, а також у квітні 2002 — серпні 2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Судан за сумісництвом. 17.03.2008–12.05.2010 — Постійний представник України в ЄС; потім — Посол з особливих доручень МЗС України.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Вестдал (Westdal) Крістофер (13.09.1947, провінція Манітоба, Канада) — канадський *дипломат*. У 1970–73 — член економічної консультативної групи Університету Торонто, відповідальний за Канадське міжнародне агентство планування розвитку в Танзанії; працював у посольствах Канади в Індії та Непалі (1973–75); секретар ради Комітету зі зовнішньої політики та оборони (1976–78); регіональний директор відділу Східної Африки МЗС Канади (1978–82); Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в Бірмі (1982–85); секретар ради Комітету зі зовнішньої політики та оборони (1985–87); Генеральний директор Міжнародного оргбюро МЗС Канади (1987–91). У 1991–93 — Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в ПАР, за сумісництвом у Бангладеш; 01.1996–08.1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в Україні; 1999–2003 — Постійний представник Канади при міжнародних організаціях ООН в Женеві; 10.2003–11.2006 — Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в Росії, за сумісництвом у Вірменії.

Р. А. Кривонос

Вестервелле Гідо (Westerwelle Guido) (27.12.1961, м. Бад-Хоннеф, земля Північний Рейн — Вестфалія, ФРН) — німецький громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*; у 1980 році закінчив гімназію і поступив до Боннського університету, після першого (1987) та другого (1991) державних іспитів з права став практикуючим адвокатом в Бонні; в 1994 отримав докторський ступінь з права в Хагенському університеті єдиному заочному університеті Німеччини, тема дисертації: «Партійне право й молодіжні політичні організації». Ще в 1980 вступив до «Вільної демократичної партії» (ВДП), в 1983–88 очолював її молодіжне крило — «Юних лібералів»; у 1988 став членом виконавчої ради партії, а в 1994 — її генеральним секретарем, на цій посаді був провідним розробником нової програми вільних демократів. У 1996 обраний депутатом 13-го бундестагу по квоті, що звільнилася внаслідок переходу Х. Ланфермана на посаду міністра юстиції, а в 1998 був повторно обраний уже на загальних виборах до 14-го бундестагу (1998–2002) в переліку 43-х депутатів від ВДП, яку очолив у 2001. На парламентських виборах 2002 зміг незначно підняти рейтинг партії з 6,8 % до 7,4 % голосів і збільшити кількість місць з 43 до 47; кампанія запам'яталася екстравагантними методами, зокрема, **В.** роз'їжджав в «Гідо-мобілі», носив взуття з написом 18 (символізувало 18 передвиборних пунктів партії), взяв участь у реаліті-шоу «Великий Брат»; попри це в 2003 його переобрали головою ВДП. На дострокових федеральних парламентських виборах, ініційованих 2005-го соціал-демократом Г. *Шрьодером*, ВДП здобула 9,8 %, **В.** перейшов в опозицію, закинувши великій коаліції СДПН та ХДС/ХСС зраду інтересів їхніх виборців та назвав саму коаліцію «історичною помилкою». На чергових парламентських виборах 27.09.2009 ВДП отримала рекордні в своїй історії 14,6 % голосів і 93 місця в бундестазі, а сумарно в коаліції з ХДС/ХСС здобуто 48 % голосів — 332 мандати з 622 місць. А оскільки за традицією представнику молодшої партії-партнера коаліції віддається посада віце-канцлера та міністра МЗС, з 28.09.2009, по закінченню коаліційних переговорів по формуванню уряду, **В.** став віце-канцлером (до 16.05.2011) і міністром закордонних справ ФРН в уряді канцлера А. *Меркель* (з нею він заприятелював ще наприкінці 1990-х, ведучи спільну роботу в опозиції до тодішнього канцлера Ґ. Шрьодера).

О. О. Рафальський

Вестмінстерська фундація за демократію (Westminster Foundation for Democracy) — незалежна громадська організація, яка була заснована у 1992 у Великій Британії з метою підтримки розвитку *демократії* в посткомуністичних та *третіх державах*. Реалізація завдань Фундації полягає у співпраці з місцевими політичними партіями через розвиток міжпартійних контактів з британськими колегами, парламентами та іншими установами, неурядовими організаціями та ЗМІ. Одним із найважливіших пріоритетів Фундації є здійснення стратегічних завдань уряду на міжнародній арені щодо зміцнення демократії, забезпечення *прав людини* в країнах із нестабільною політичною ситуацією та таких, що пережили збройний конфлікт. Фонд сприяє роботі британського МЗС у справі протидії конфліктів, удосконаленню управління та поширенню британських цінностей, а також надає допомогу у реалізації завдань Державного департаменту міжнародного розвитку, зокрема — через свою роботу з місцевими демократичними інститутами, залучаючи громадянське суспільство до політичних процесів. Основними напрямами роботи Фундації є започаткування демократичних інститутів у країнах перехідного періоду, розвиток політичних партій (згуртованих навколо політичних платформ, а не політичних лідерів), вдосконалення системи місцевого самоуправління, налагодження взаємодії з громадськістю, забезпечення рівних прав жінок, залучення молоді до політичного життя, проведення демократичних виборів, забезпечення верховенства права, захист вільних ЗМІ, створення профспілок.

У корпоративному плані Фундації на 2011–15 були визначені нові стратегічні напрями та 3 стратегічні мети: 1) сприяння демократії, стабільності та належного управління в країнах, що пережили конфлікт, та у нестабільних державах; 2) активізація участі громадян у політичних процесах в країнах слабкої, нової та молодої демократії; 3) забезпечення високої якості та досягнення очікуваних результатів у процесі реалізації навчальних програм, тренінгів та семінарів. Варто зазначити, що Вестмінстерська фундація за демократію зосереджує свою діяльність на тих сферах, яку урядові інститути не можуть здійснювати безпосередньо: розвиток політичних партій і демократичних інститутів, робота з репресивними режимами та з постконфліктними ситуаціями. У цих випадках безпосередня участь британського МЗС може бути розцінена як втручання у внутрішні справи держави, тому реалізація таких проектів здійснюється через формально самостійну неурядову організацію.

Вестмінстерська фундація за демократію підзвітна парламенту та отримує цільове фінансування від міністерства закордонних справ Великої Британії. Фінансування Фундації здійснюється *Форін офісом* (4,1 млн фунтів стерлінгів щорічно), а також Державним департаментом міжнародного розвитку та Фондом «Глобальні можливості», які надають кошти на реалізацію окремих програм. Так, у 2011 Фундацією було отримано 3,5 млн ф. ст. від Міністерства закордонних справ Великої Британії, 600 тис. ф. ст. від британських *посольств* та 1,4 млн ф. ст. через гранти від Державного департаменту міжнародного розвитку. На 2012–15 Вестмінстерська фундація за демократію отримала фінансування на загальну суму 16,5 млн ф. ст., у т. ч. 3,5 млн ф. ст. — цільові субсидії МЗС, 6 млн ф. с. — гранти від Державного департаменту міжнародного розвитку Великої Британії. Всі видатки по лінії цільового субсидування контролюються Радою піклувальників, яка формально діє незалежно від уряду, проте повноваження щодо її призначення належать Міністерству закордонних справ.

Метою фінансування є надання допомоги у розбудові та становленні демократичних інститутів та формуванні демократичного суспільства. Основні напрями фінансування — навчання з прав людини, навчання та тренінги для політичних партій, семінари для журналістів щодо інформування про діяльність парламенту, підготовка лідерів серед жінок, видання бюлетенів з питань правової реформи, семінари для профспілок з питань демократичних цінностей тощо. Основними напрямами діяльності, яку фінансово підтримує Вестмінстерська фундація за демократію, є: громадянська активність, громадянські права, видавнича, інформаційна служба, правова просвіта, розробка освітніх програм, розвиток громадянського суспільства тощо. Отримувачам грантів (державним, громадським, профспілковим) надаються різні форми підтримки — фінансування (коротко- або довгострокове) розвитку програм, тревел-гранти, консалтингова допомога, обладнання тощо. Керівництво Фунда-

цією здійснюється Радою директорів, що складається з 14 членів, яких призначає Державний секретар у закордонних справах та справах Співдружності. При цьому 6 директорів — незалежні і відповідають за різні напрями роботи організації, а 8 кандидатур директорів подаються парламентськими партіями: 3 — лейбористами, 3 — консерваторами, 1 — ліберальними демократами, 1 — малими партіями. У роботі Вестмінстерської фундації за демократію беруть участь усі політичні партії, що представлені у національному парламенті Великої Британії.

Патронаж організації здійснюють: спікер Палати громад парламенту, Прем'єр-міністр Великої Британії, лідери Офіційної опозиції Її Величності, перші міністри (керівники місцевих урядів) Шотландії, Північної Ірландії та Уельсу. В 2011–12 основана робота Фундації була зосереджена в країнах, де здобули перемогу «помаранчеві революції» — Грузії, Україні, Киргизстані. У 2012–15 ці країни, як і раніше, залишатимуться серед пріоритетних для програм Вестмінстерської фундації за демократію. Крім того, станом на лютий 2013 проекти Фундації реалізуються в державах Африки: Демократичній Республіці Конго, Кенії, Мозамбіку, Нігерії, Уганді; Азії: Бангладеш, Індонезії, М'янмі, Пакистані; Близького Сходу та Північної Африки: Іраку, Йорданії, Марокко, Тунісі. У звіті Фундації за 2011 зазначалося, що програма Вестмінстерської фундації за демократію щодо зміцнення парламентів досягла значних успіхів у Киргизстані, де були встановлені тісні зв'язки з парламентом та організаціями громадянського суспільства. У документі були також окреслені плани Фонду щодо України на наступні роки, зокрема — розширення програм зміцнення громадянської активності в країні. В Україні Вестмінстерська фундація за демократію розпочала свою діяльність з 1992. Події 2004 детермінували інтерес до українських політичних реалій, що обумовило початок принципово нового етапу діяльності, спрямованого на підтримку інтересу громадян до політичних процесів та сприяння активізації участі громадськості у політичних реформах. У рамках програми, яку реалізує в Україні Фундація, виокремлено такі пріоритети: підвищення ролі громадянського суспільства у політичному процесі; залучення більш широкого кола суб'єктів до процесу прийняття політичних рішень; розробка професійних стандартів для виборних посад; підвищення ефективності управління на місцевому рівні; налагодження моніторингу неурядових організацій за роботою місцевої влади; вдосконалення практики та механізмів політичних консультацій; підвищення обізнаності на місцевому рівні щодо європейської інтеграції; приведення методів роботи та правових засад на місцевому рівні у відповідність до європейських стандартів. У відповідності до Меморандуму про взаєморозуміння між апаратом Верховної Ради України та Вестмінстерською фундацією за демократією з 1.12.2008 до 31.03.2013 здійснювалось співробітництво над втіленням чотирирічної програми «Зміцнення підготовки кадрів в апараті Верховної Ради України». Спеціально для України Інститутом демократії та запобігання конфліктам Університету Ессекса були розроблені посібники та рекомендації для організацій громадянського суспільства, залучених до парламентського процесу.

Г. І. Калінічева

Вестмінстерський статут 1931 прийнятий 31.12.1931 акт брит. парламенту, що визначив принципи прав. взаємовідносин між Великою Британією й *домініонами* — Австралійською Співдружністю, Ірландською Вільною Державою, Канадою, Новою Зеландією, Ньюфаундлендом та Південноафриканським Союзом. **В. с.** юридично підтвердив рішення імперських конференцій 1926 і 1930 про повну самостійність домініонів у внутр. і *зовнішній політиці*, скасував принцип примату імперських законів над законами домініонів. Було також підтверджено визначення домініонів як «автономних співтовариств Британської імперії, рівних за статусом, ніяким чином не підлеглих один одному в жодному з аспектів своєї внутр. або зовн. політики, але при цьому об'єднані спільною прихильністю короні» (т. зв. «формула *Бальфура*»). Брит. парламент позбавлявся права видавати закони для домініонів без згоди урядів останніх. Разом із метрополією домініони увійшли до створеної Британської *Співдружності Націй*.

В. Ю. Крушинський

Вестфальська система міжнародних відносин — система міждержавних відносин у Європі, встановлена після *Тридцятилітньої війни 1618–48*; її формування розпочалось на Мюнстерському 1645–48 та Останбрюцькому 1645–48 міжнародних конгресах і завершилось укладанням *Вестфальського миру 1648*. Ним було зафіксовано нове співвідношення сил у Європі, в якому провідну роль відігравали *великі держави*: Франція, Англія, Швеція, Австрія та Річ Посполита; на другий план відійшли Іспанія та Португалія. Вестфальський мир фактично затвердив розпад *Священної Римської імперії* німецької нації на 355 самостійних держав. Послаблені були також позиції Османської імперії, а в європейському балансі сил, не враховувались повною мірою інтереси Московського царства. Основною формою політичної організації суспільства стала «держава-нація», а головним принципом міждержавних відносин — засади національного *суверенітету*. Встановлювались чіткі й стабільні кордони між європейськими країнами, у відносинах між собою вони керувались принципом політичної рівноваги. Принципи системи сприяли формуванню політичних націй, *націоналізму* як ідеологічного підґрунтя державотворення, а остаточне утвердження системи національних держав відбулось після *Французької буржуазної революції 1789–99*. Система спочатку не мала глобального характеру й охоплювала лише Західну і Центральну Європу; згодом вона інтегрувала в себе Східну Європу, Росію, Середземномор'я, Північну Америку. Упродовж існування **В. с. м. в.** сформувався євроцентричний світ, провідні європейські актори розгорнули боротьбу за поділ світу, поклавши кінець глобальній ізольованості цивілізацій та культур. **В. с. м. в.** стала першим досвідом систематизації міждержавних відносин, яка базувалась на універсальних принципах та мала загальний характер.

Умовна періодизація розвитку системи включає три основні етапи, відмінних за змістом, структурою, характером взаємовідносин між її складовими компонентами:

1) 1648–1714 — переважно боротьба за домінування між Францією, Англією та Нідерландами на Заході та консолідація Московського царства на Сході;

2) 1714–63 — Вестфальський порядок консолідується та проходить ряд серйозних випробувань. *Семилітня війна 1756–63* поклала край другому етапу розвитку **В. с. м. в.** та перевела її у фазу поступового занепаду;

3) 1763–89 — співвідношення сил та сфери політичних інтересів основних гравців кардинально змінюються, в системі виникають нові елементи, хоча принципи силової рівноваги зберігаються.

Деякі засади **В. с. м. в.** залишились і у *Віденській системі міжнародних відносин, Версальсько-Вашингтонській системі міждержавних відносин* та *Ялтинсько-Потсдамській системі міжнародних відносин*.

Літ.: Derek Croxton, Anuschka Tischer. The Peace of Westphalia: a historical dictionary. — Westport, Conn.: Greenwood Press, 2002; Arnaud Blin. 1648, la paix de Westphalie ou la naissance de l'Europe politique moderne: Ou la naissance de l'Europe politique moderne. — Bruxelles: Complexe, 2006; Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні системи та глобальний розвиток. — К., 2004.

О. С. Пархомчук

Вестфальський мир 1648 — два *договори мирні*, підписані 24.10.1648 в Мюнстері (Вестфалія). Завершували *Тридцятилітню війну 1618–48*. Перший договір між імператором *Священної Римської імперії* та його союзниками з одного боку й королем Швеції та його союзниками — з іншого було підготовано на Оснабрюкському конгресі 1645–48; другий — між імператором Священної Римської імп. та союзниками з одного боку й королем Франції та союзниками — з іншого — на Мюнстерському конгресі 1645–48. За **В. м.** Швеція отримала всю Зах. і частину Схід. Померанії з містами Штеттин, Дамм, Гольнау, о-ви Рюген та Волін, м. Вісмар із гаванню, а також єпископства Бременське та Верденське (гирло р. Везеа), які перетворювались на світські князівства. Було домовлено, що старі ганзейські міста — Вісмар, Бремен, Штральзунд, Верден та ін. — збережуть свої привілеї. Як суверен цих володінь Швеція вступила до складу імперії та отримала право посилати своїх депутатів на імперські сейми. Швеції також було виплачено 5 млн талерів на покриття воєнних витрат. Оскільки територ. поступки на користь Швеції було зроблено за рахунок Бранденбурга та Мекленбурга, останніх компенсували за рахунок секуляризованих єпископств та монастирів. Бранденбург отримав єпископства Гальберштадт, Камін, Мінден та право на приєднання архієпископства Магдебург після смерті архієпископа. До Мекленбурга відійшли

єпископство Шверин і Ратцебург, а також інші церк. території. Франція приєднала 3 лотаринзьких єпископства — Мец, Туль та Верден — й одержала весь Ельзас, крім Страсбурга. Баварія зберегла Верхній Пфальц та пов'язане з ним курфюрство. Були визнані самостійними та вийшли зі складу імперії Швейцарія і Республіка Об'єднаних Провінцій (Нідерланди). Головними гарантами виконання **В. м.** стали Франція та Швеція — країни-переможниці. В. м. зрівняв у правах кальвіністів, католиків та лютеран Німеччини; узаконив секуляризацію церк. земель, проведену до 1624. За нім. князями залишилось право визначати реліг. приналежність підданих, але останнім дозволялось молитись таким чином, як вони це робили до 1624. **В. м.** визнав за князями право укладати дог-ри між собою та з іншими д-вами, закріпивши в цілому політ. роздробленість Німеччини. Принципи міждерж. відносин, закріплені повоєнним врегулюванням, становили основу *Вестфальської системи міжнародних відносин.*

М. Г. Капітоненко

Вешняк Федір Якубович (? — 1650, Чигирин, Військо Запорозьке) — укр. військ. діяч і *дипломат.* Походив із Полтавщини. Навчався в Києво-Могилянській колегії. 1636–37 обіймав у реєстровому козацькому війську посаду писаря. У квітні 1648 спільно з Ф. *Джеджалієм* очолив повстання реєстровиків у Кам'яному Затоні й перейшов із ними на бік Б. *Хмельницького.* Ставши одним із найближчих сподвижників гетьмана, виконував найвідповідальніші дип. доручення. Зокрема, після переможних Жовтоводської та Корсунської битв у травні-червні 1648 очолив перше офіц. посольство до Варшави, яке з-під Білої Церкви повезло вимоги до польської влади: збільшення козацького реєстру до 12 тис., дотримання вільностей православної віри, поновлення давніх прав запорозького козацтва тощо. У травні 1649 був відправлений на чолі козацького посольства до моск. царя *Олексія Михайловича,* двічі був у нього на аудієнції та привіз грамоту про готовність останнього прийняти Військо Запорозьке під *протекторат.* Під час облоги Збаража та Зборівської битви 1649 призначався наказним гетьманом.

В. І. Сергійчук

В'єтнамська війна 1964–75 (Друга Індокитайська війна) — конфлікт, що розпочався з громадянської війни на території В'єтнаму, тимчасово розділеного згідно рішень *Женевської наради з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954,* і переріс в масштабний міжнародний конфлікт за безпосередньою участю США — на боці Південного В'єтнаму і СРСР — на боці Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ) та «В'єтміню». Один із осередків блокового протистояння *великих держав* на периферії біполярної *Ялтинсько-потсдамської системи міжнародних відносин.* Загострення внутрішніх проблем у кінці 1950-х за режиму *Нго Дін Дьєма,* пов'язані з корупцією, репресіями, економічним застоєм, обмеженням місцевого самоврядування тощо спричинило посилення антивладної боротьби силами націоналістичної та комуністичної спрямованості. Підтримку їм надавав Північний В'єтнам шляхом надсилання військових радників, солдат і озброєнь через демілітаризовану зону, пізніше — через територію Лаосу — «стежкою *Хо Ши Міна*». В 1960 було оголошено створення Національного фронту звільнення Південного В'єтнаму (НФЗПВ) — «В'єтконгу», метою якого була заміна влади Нго Дін Дьєма на демократичну, проведення аграрної реформи, оголошення *нейтралітету* Південного В'єтнаму на міжнародній арені та ведення переговорів щодо об'єднання країни. Поширення в Південному В'єтнамі впливу комуністичних сил спровокувало США на активнішу підтримку влади Нго Дін Дьєма — озброєння армії та спрямування радників. Адже згідно американській *«доміно» теорії,* встановлення комуністичного режиму у В'єтнамі потягне за собою аналогічні події в сусідніх країнах, що підірве вплив США на регіон Південно-Східної Азії в цілому. В оголошеній 12.07.1966 *Джонсона доктрині тихоокеанській* регіон Південно-Східної Азії був названий сферою інтересів США, які, зокрема, мали нести відповідальність за стримування комунізму в Азії.

Перший збройний напад і поразку урядовим військам нанесли партизани в бою біля Абак в січні 1963, після чого Нго Дін Дьєма було усунено від влади. Наступні півтора-два роки відбулось кілька політичних переворотів, що не сприяло посиленню позицій влади. Політика уряду по розбудові «стратегічних селищ» та формуванню місцевих загонів самооборони не перешкодила нападам партизан, кількість яких нараховувала 35 тис. на початку бойових дій. До кінця 1965 територію Південного В'єтнаму залишило 700 тис. *біженців.* Після *«Тонкінського інциденту»* 1964 за наказом президента Л. *Джонсона* американські ВПС нанесли удар по військово-морським об'єктам Північного В'єтнаму; Конгрес США прийняв *Тонкінську резолюцію.* В лютому 1965 після нападу в'єтконгівців на американську військово-повітряну базу в Плейку Л. Джонсон наказав почати бомбардування військових об'єктів ДРВ, які відтоді стали регулярними. Південнов'єтнамському уряду, окрім США, надали підтримку Південна Корея (найчисельніший іноземний контингент після США), Австралія, Нова Зеландія, пізніше Філіппіни та Таїланд. Допомога СРСР Північному В'єтнаму спрямовувалась на оборону повітряного простору (в ДРВ за допомогою СРСР було створено потужну систему ППО, що значною мірою нейтралізувала дії американської авіації), фінансовими ресурсами та військовими радниками. Китай направив сухопутний контингент.

При веденні військових дій США керувались стратегією «знайти і знищити»: здійснювались пошуки крупних формувань НФЗПВ та північнов'єтнамської армії. Територія Південного В'єтнаму була розділена на чотири зони, залежно від природних та рельєфних особливостей і характеру військ противника. Проте американські методи ведення війни в складних природних умовах поступались партизанським навичкам та методам боротьби. Часті заміни командного складу американських військ послаблювали ефективність бойових дій. 1968 став переломним у ході війни. В США наростали антивоєнні настрої, що набули масового характеру. Л. Джонсон пообіцяв не балотуватись на наступних президентських виборах і в листопаді 1968 новим президентом США став Р. *Ніксон,* який прийшов до влади під гаслом «завершення війни». З 1969 США починає політику «в'єтнамізації», тобто передачі контролю над територією південнов'єтнамському уряду та армії.

Переговори між сторонами конфлікту, в тому числі за участі посередників, велись з 1965. В 1967 знайти компроміс між позиціями сторін намагався Генеральний секретар ООН *У Тан.* Внаслідок переговорів президент США пішов на уступки і заявив в березні 1968 про обмеження американської участі в конфлікті, а 1.11 американським військам було віддано наказ припинити бомбардування Північного В'єтнаму, хоча в 1972 США здійснили ряд найпотужніших бомбардувань Північного В'єтнаму за всю війну. В липні 1969 США почали виведення військ з В'єтнаму, що тривало три роки. За роки війни кількість американських військових в регіоні зростала від 16 тис. в 1964 до 185 тис. в 1965 і налічувала більше 500 тис. в 1968.

У квітні 1970 американці разом із південнов'єтнамськими військами увійшли на територію Камбоджі з метою допомоги місцевому уряду у боротьбі з комуністичними силами, підтримуваними північнов'єтнамськими союзниками. Після масових протестних акцій, поправки Купера—Чорча, ухваленої Конгресом США, за розпорядженням Р. Ніксона американський контингент був виведений з Камбоджі. Наступною невдачею для США став Великодній наступ в березні 1972, в результаті якого частина території Південного В'єтнаму була відвойована військами ДРВ. Після цієї битви тривало кілька раундів переговорів, за результатами яких була підписана *Паризька угода про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі 1973.* США до березня 1973 вивели свої війська з В'єтнаму, Конгрес США прийняв закон, що забороняв використання американських збройних сил в Індокитаї.

Після виведення американських військ і істотного послаблення південнов'єтнамських сил, 30.04.1975 було досягнуто остаточну перемогу Північного В'єтнаму над Південним. Загальна кількість жертв США у конфлікті з 1961 по 1975 за різними джерелами становила від 55 тис. до 58 тис. (із них 16 тис. загинуло лише в 1968), близько 300 тис. поранених. Населення В'єтнаму в цілому втратило більше 3 млн чоловік. *Дипломатичні відносини* США та СРВ були встановлені лише в 1994, в березні 2000 американський міністр оборони В. Коен під час візиту до Ханоя офіційно вибачився за дії США під час війни.

О. Л. Хилько

В'єтнамсько-камбоджійський конфлікт — збройний конфлікт за участі Камбоджі та В'єтнаму в 1975–89. Відносини між керівництвом в'єтнамських комуністів та камбоджійськими «червоними кхме-

рами» загострилися ще в першій половині 1970-х, зокрема через незгоду «кхмерів» із ідеями *Хо Ши Міна* щодо створення *федерації* В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі; в'єтнамські війська перестали допомагати «кхмерам» у громадянській війні. В квітні 1975 північнов'єтнамські війська взяли Сайгон, Південний В'єтнам зазнав поразки, країна була об'єднана. У тому ж місяці «червоні кхмери» на чолі з П. *Потом* взяли Пномпень, здобувши перемогу в громадянській війні, проголосили «демократичну Кампучію», розпочали розбудову «аграрного соціалізму» і масовий терор. Головним зовнішньополітичним союзником Камбоджі стала КНР, тоді як В'єтнам орієнтувався на СРСР, відносини якого із Пекіном різко погіршувалися. У 1975 КНР та підтримувана ним Камбоджа почали висувати *територіальні претензії* до В'єтнаму; «червоні кхмери» провокували збройні інциденти на кордоні, вбиваючи тисячі мирних в'єтнамських жителів. У відповідь в'єтнамська армія час від часу здійснювала рейди на територію Камбоджі. Переговори між В'єтнамом та Камбоджею в 1977 не дали результатів: В'єтнам наполягав на особливих відносинах між країнами Східного Індокитаю, а Камбоджа вимагала виведення військ СРВ зі східних районів (де вони перебували з часів *В'єтнамської війни 1964–75*). У грудні 1977 Камбоджа в односторонньому порядку припинила *дипломатичні відносини* із В'єтнамом.

Підписавши в 1978 Договір про дружбу та співробітництво із СРСР, наприкінці того ж року В'єтнам розпочав повномасштабне вторгнення в Камбоджу з метою повалення режиму П. Пота. Формально про військову допомогу до В'єтнаму звернувся лідер новоствореного Єдиного фронту національного порятунку Кампучії Х. Самрин (один з колишніх військових командирів «червоних кхмерів»). 7.01.1979 був узятий Пномпень, офіційно влада була передана Народно-революційній раді на чолі із Х. Самрином, 10.01 країну перейменували на Народну Республіку Кампучію. Намагаючись не допустити посилення впливу СРСР на Індокитай, КНР розпочала в лютому 1979 короткочасну й невдалу війну із СРВ.

До середини 1979 в'єтнамська армія взяла під контроль всі основні міста Камбоджі, але партизанські загони «червоних кхмерів» та інші опозиційні сили (у т. ч. прибічники принца Н. *Сіанука*) ще понад десятиліття продовжували боротьбу, маючи тилові бази на території Таїланду (що привело до ряду зіткнень в'єтнамської й тайської армій) та отримуючи допомогу від Китаю, США, країн АСЕАН. Пров'єтнамський уряд НРК визнали лише СРСР та його союзники, натомість *ГА ООН* і більшість країн світу, визнавали легітимною владою представників П. Пота, а пізніше — Коаліційний уряд Демократичної Кампучії, створений у 1982 в Куала-Лумпурі прибічниками принца Н. Сіанука разом із «червоними кхмерами».

Із покращенням взаємовідносин між СРСР та Китаєм і США в другій половині 1980-х, ці держави досягли взаєморозуміння щодо необхідності припинення зовнішнього втручання в справи Камбоджі. Під впливом СРСР, В'єтнам у 1989 оголосив про намір вивести свої війська з Камбоджі, а США переконали Таїланд припинити допомогу «червоним кхмерам». Новий прем'єр-міністр НРК *Хун Сен* погодився на діалог із опозицією за посередництва ООН, з травня 1989 НРК була перейменована на Державу Камбоджа, в липні Національні збори в Пномпені схвалили декларацію про постійний *нейтралітет* країни. До кінця вересня 1989 в'єтнамські війська були виведені з території Камбоджі.

О. Л. Хилько

В'єтнамсько-французький договір про мир і союз 1874 підписаний 15.03.1874 в м. Хюе (Аннам) між Францією та Королівством Аннам; набув чинності 26.08.1875. Аннам займав центр. частину В'єтнаму, але під владою його короля перебував також і Тонкін (півн. частина В'єтнаму), тобто вся на той час незалежна від Франції територія В'єтнаму. Аннам визнав право власності Франції на всю територію Півд. В'єтнаму, провінції якого були захоплені в результаті в'єтнамсько-франц. війни 1858–62 та *анексії* 1867. Аннам зобов'язувався узгоджувати із Францією свою *зовнішню політику* та укладати торг. угоди з третіми д-вами лише за її схвалення. Франц. уряд визнавав незалежність і *суверенітет* короля Аннаму, що завдавало удару по правах Китаю, у васальній залежності від якого перебував Аннам. Франція обіцяла надати королю на його прохання допомогу й підтримку для збереження порядку та спокою в його д-ві, захисту від зовн. нападу й б-би з піратами біля узбережжя королівства. Франція постачала Аннаму зброю, а також надсилала до країни військ. інструкторів, інженерів, експертів із фінанс. питань для орг-ції податкової та митної служби. Для торгівлі відкривались 3 порти, в яких допускались вільне поселення, комерційна й пром. діяльність франц. громадян та інших іноземців, і призначались франц. *консули*. Дозволялося судноплавство по Червоній річці від гирла до кордону Китаю. Врегульовувались конс. питання, для вирішення суперечок між в'єтнамцями й іноземцями в Аннамі було створено спільну франц.-аннамську систему юстиції. До виключної компетенції франц. резидента належало вирішення спорів, де стороною виступали франц. громадяни, а також прийняття рішень по кримінальних справах французів та іноземців. Договір відкрив В'єтнам для проникнення франц. капіталу та створював привілейоване положення для громадян Франції, а також затвердив її попередні анексії у В'єтнамі. Договір не був визнаний Китаєм. Унаслідок чисельних порушень суверенних прав Аннаму останній звернувся до Китаю по військ. допомогу. Розпочалась 2-га в'єтнамо-франц. війна 1883–84, у результаті якої франц. війська встановили контроль над більшістю території В'єтнаму (див.: *В'єтнамсько-французький договір про протекторат 1884*).

В. М. Вдовенко

В'єтнамсько-французький договір про протекторат 1884 підписаний 6.06.1884 в м. Хюе (Аннам) між Францією та Королівством Аннам; набув чинності 23.02.1886. У ході 2-ї в'єтнамо-франц. війни було захоплено значну частину Центр. та Півн. В'єтнаму (див.: *В'єтнамсько-французький договір про мир і союз 1874*). За дог-ром визнавався *протекторат* Франції над Аннамом і Тонкіном, сюзеренітет Китаю над В'єтнамом скасовувався. Франції надавалось право у випадку нападу *третьої держави* на В'єтнам перешкоджати будь-якими засобами спробам *окупації воєнній* його території; франц. війська могли розташовуватися в будь-якому пункті В'єтнаму. У Тонкіні збір податків переходив під контроль франц. влади. Договір фактично утвердив встановлення повного контролю Франції над територією всього В'єтнаму.

В. М. Вдовенко

Взаємність — заг.-визнаний принцип міждерж. відносин, відповідно до якого *держави* повинні будувати відносини між собою на взаємовигідній, рівноправній основі, з урахуванням законних інтересів іншої сторони. На основі **В.** д-ва може вживати належні заходи у відповідь на будь-яку акцію з боку іншої д-ви (залежно від характеру цих акцій). Однак застосування принципу **В.** неприпустиме, коли відп. дії супроводжуються порушенням міжнар.-прав. норм або заг.-прийнятих норм людяності та моралі.

Т. І. Шинкаренко

Взаємності принцип — один з принципів *міжнародного права*, відповідно до якого *договори міжнародні* повинні укладатись на засадах рівноправності та взаємності переваг, обов'язків і відповідальності *держав*. *Взаємність* також розглядається як основа відносин між двома або більше д-вами, що полягає в еквівалентному ставленні та аналогічному поводженні д-в між собою з урахуванням правомірних інтересів усіх сторін та міркувань забезпечення міжнар. миру й співробітництва. **В. п.** є необхідною умовою ефективного функціонування міжнар. права: як координаційна за своєю сутністю система, за відсутності універсальних міжнар. наддерж. інституцій, міжнар. право володіє механізмом саморегуляції, ключовим елементом якого і є **В. п.** Цим останній відповідає принципу суверенної рівності *суб'єктів міжнародного права*. Історично є одним із перших принципів *міжнародних відносин*. Походить із принципу quid pro quo — аналогічної дії у відповідь. Взаємність полягає у відп. реакції суб'єктів міжнар. права як щодо позитивних дій, так і щодо негативних. Виділяють взаємність у вузькому та широкому значенні. Першою («очікуваною») є взаємність, що презумується та засновується, як правило, на дог-рі чи іншої згоді сторін. Взаємність у заг. значенні полягає в можливості еквівалентних дій у відповідь на розсуд сторін. **В. п.** є важливим фактором дотримання та ефективного розвитку міжнар. права. За часів *«холодної війни»* низкою дослідників (Г. Шварценбергер, С. Хоффман, М. Віраллі) висувалась теорія формування «міжнародного права взаємності» або «міжнародного права співіснування», що мала загалом соціол.-прав. характер. Багато міжнар. пра-

вочинів відбуваються під умовою взаємності. **В. п.** особливо проявляється у сферах *права міжнародних договорів, дипломатичного* та *консульського права, міжнародного економічного права, міжнародного приватного права* та міжнар.-прав. врегулювання статусу фізич. осіб. *Міжнародний Суд ООН* застосовує **В. п.** для встановлення наявності та обсягу своєї юрисдикції при вирішенні конкретного спору. У міжнар. приватному праві **В. п.** полягає в наданні інозем. громадянам сукупності прав та пільг у даній д-ві за умови надання її громадянам аналогічних прав та пільг на основі взаємності у відп. д-ві. Така взаємність встановлюється міжнар. дог-ром або нац. законодавством. Виділяють взаємність матеріальну (перелічення у прав. акті конкретних прав та пільг, що надаються на умовах взаємності) та формальну (заг. вказівка в прав. акті про надання всіх прав, що витікають із нац. закону). Взаємність втілює принцип рівноправності д-в, що визнають нац. закони одна одної.

О. В. Буткевич

Взаємозалежність міжнародна — стан *системи міжнародної*, який характеризується такими зв'язками між *державами*, що роблять їхній розвиток і майбутнє взаємно залежними. Взаємні впливи д-в є наслідком міжнар. взаємодій: транскордонних потоків грошей, товарів, людей та інформації тощо. Категорія взаємозалежності в міждерж. відносинах вперше була введена нім. філософом І. Кантом, який визначав передумовою для вічного миру між д-вами створення конституційних республік, розвиток між ними міжнар. комерції та формування федерації взаємозалежних республік; взаємозалежність за Кантом проявлялася в тому, що добробут і мирний розвиток однієї д-ви в умовах сталого балансу сил безпосередньо залежали від характеру відносин з іншими учасниками міжнар. системи; міждерж. залежність у торг.-екон. і політ. відносинах розглядалась у комплексному вимірі, але винятково крізь призму впливу на збереження миру. Згодом поняття «взаємозалежність» було поширене на дослідження торг.-екон., міжнар.-політ., екологічних, енергетичних, культ. та інших відносин між д-вами. Після створення *Організації Об'єднаних Націй* та мережі інших міжнар. орг-цій ключові елементи взаємозалежності — дво- і багатосторонні торг.-екон. відносини — піддаються формалізації, оскільки міжнар. орг-ції ведуть ретельну статистику. У сучас. світі взаємозалежність переважно проявляється як асиметрична, коли один партнер у *міжнародних відносинах* залежить від іншого більше, але менш залежний актор також здійснює суттєвий вплив на іншого партнера. Тотальна одностороння залежність, якою характеризувалися попередні міжнар. системи, зокрема, епохи балансу сил, зустрічається дедалі рідше. Виокремлюється комплексна взаємозалежність, що реалізується через багатоканальні зв'язки, включаючи неформальні відносини між урядовими елітами та формалізовані погодження шляхів розв'язання певних проблем на рівні держ. відомств, а також через неформальні зв'язки між неурядовими елітами, *транснаціональні корпорації* й орг-ції. Відсутність чітко визначеної ієрархії сфер взаємозалежності означає, що питання воєнної безпеки сьогодні вже не домінують у порядку денному міждерж. відносин, а численні проблеми міжнар. відносин мають внутр.-політ. походження. Якщо домінує комплексна взаємозалежність, то військ. сила втрачає роль вирішального чинника у захисті нац. інтересів. Безпека кожного стає запорукою безпеки всіх.

Є. Є. Камінський

Вивідачі (військові шпигуни) — відповідно до ст. 29 4-ї Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 (див.: *Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права*) є особами, які, діючи таємно або під обманними приводами, збирають або намагаються зібрати дані в районі дії однієї з воюючих сторін із наміром повідомити їх супротивній стороні (ст. 29 Додатку). Статус військ. шпигуна уточнено в ст. 46 1-го Додаткового протоколу І 1977 до *Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права*, згідно з якою «будь-яка особа зі складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті, підпадає під владу противної сторони у той час, коли вона займається шпигунством, не має права на статус *військовополоненого* і з нею можуть поводитися як зі шпигуном» (ст. 46). Ст. 30 4-ї Гаазької конвенції про закони і звичаї суход. війни 1907 забороняє покарання **В.**, затриманого на місці, без попереднього суду. **В.**, який повернувся до своєї армії та в подальшому взятий у полон, не підлягає відповідальності за свої попередні дії як **В.** Стаття 75 Додаткового протоколу І 1977 встановлює основні гарантії прав осіб, які не користуються більш сприятливим поводженням згідно з іншими його положеннями або згідно із Женевськими конвенціями 1949. Такі гарантії включають заборону насильства над життям, здоров'ям, фізичним та психічним станом осіб, наругу над їхньою людською гідністю, взяття заручників, колективні покарання та погрози вчинити будь-які із заборонених дій. Крім того, встановлено гарантії належного процесу та справедливого суду тощо. За змістом статті 75 Додаткового протоколу І 1977 такі гарантії поширюються на вивідачів (шпигунів) та інших осіб, які не мають права на статус військовополоненого. Слід відрізняти **В.** від *військових розвідників*. (п. 2 ст. 46 Додаткового протоколу І 1977).

О. В. Задорожній

Виговський Іван Остапович (? — 16.03.1664, поблизу Лисянки, нині Черкаська обл., Україна) — укр. держ. і військ. діяч, *дипломат*. Походив із православної шляхти Овруцького повіту Київ. воєводства. Закінчив Києво-Могилянську колегію. Служив у міському суді Луцька, був намісником старости і чл. Луцького братства. Перебуваючи на службі в реєстровому козацькому війську, потрапив на Жовтих Водах до татарського полону, з якого його викупив Б. *Хмельницький*. Призначивши **В.** своїм писарем, гетьман доручив йому керувати *Генеральною військовою канцелярією*, на яку покладались і функції щодо орг-ції та забезпечення міжнар. зв'язків Війська Запорозького. Виявивши блискучі дип. здібності, виконував найважливіші доручення гетьмана та вів безпосередні переговори з послами Речі Посполитої, Московського царства, Швеції, Венеціанської Республіки, Кримського ханату та ін. Після смерті Б. Хмельницького до повноліття його сина Ю. *Хмельницького* **В.** було доручено виконувати обов'язки керівника д-ви, але вже 15.10.1657 на Корсунській раді він був обраний повноправним гетьманом. У цій ролі продовжив зовн.-політ. курс Б. Хмельницького на зміцнення Української козацької д-ви, зокрема відразу ж уклав союзний договір із шведським королем Карлом X Густавом і відновив стосунки з кримським ханом Мехмедом IV Гераєм, що викликало занепокоєння в Москві. З огляду на те, що **В.** відмовився присягнути цареві на нових статтях, які значною мірою обмежували права України порівняно з *Переяславсько-Московським договором 1654*, Кремль підтримав полтавського полковника М. Пушкаря й кошового отамана Запорозької Січі Я. Барабаша, які вчинили заколот проти законно обраного гетьмана. Не зумівши власними силами приборкати заколотників, **В.** у травні-червні 1658 розгромив їх за допомогою кримських татар.

У маніфесті до європ. монархів **В.** так пояснював наслідки втручання Москви у внутр. справи України: «Без ніякої нашої провини насамперед нашою домашньою і громадянською війною, а потім одверто вже власною зброєю приготовляли нам ярмо неволі. Для належного зрозуміння цього наводимо нашу невинність і з молитвою про Божу поміч заявляємо, що ми були і тепер змушені далі твердо стояти при нашій законній обороні та просити сусідів про допомогу в обороні нашої свободи. Тож не наша вина ані за ту війну, що тепер розгорілася, ані не ми є причиною того, що, хоч ми були і хотіли бути вірними Великому Князеві, були змушені вхопитися за зброю». Враховуючи позицію Москви, яка відкрито підтримала антидерж. заколот, **В.** схилився до розриву з царем і пішов на переговори з Річчю Посполитою, підписавши *Гадяцький договір 1658*, згідно з яким Україна як Велике Князівство Руське із власними парламентом, адміністрацією та військом поряд із Великим Князівством Литовським мала увійти до складу Речі Посполитої на федерат. правах. У Конотопській битві 1659 **В.** вдалося за допомогою кримських татар розбити моск. армію на чолі з О. Трубецьким. Однак гетьман не зміг скористатись цією перемогою, оскільки, через заздалегідь скоординований з моск. воєводами похід кошового отамана І. Сірка на Крим, змусив хана повернутись до своїх володінь, і водночас підняла голову опозиція, яка за підтримки моск. воєвод знову виступила проти гетьмана. На скликаній 11.09.1659 козацькій раді в Германівці **В.** намагався пояснити ситуацію, але його аргументів не сприймали, бо стало відомо, що польський сейм не затвердив у повному обсязі Гадяцький договір 1658, суттєво обмеживши права укр. народу; щоб уникнути братовбивчого кровопролиття, поклав

гетьманську булаву; згодом був призначений королем Яном II Казимиром сенатором і київ. воєводою. На певний період **В.** відійшов від політ. життя, але коли пересвідчився, що обраний на його місце Ю. Хмельницький не може впоратись із покладеними на нього обов'язками, повернувся до активної діяльності, намагаючись впливати на перебіг подій в Україні. Небезпідставно запідозрений гетьманом П. *Тетерею* в підготовці козацького повстання, **В.** був схоплений і розстріляний без суду.

В. І. Сергійчук

Видача злочинців (екстрадиція) — видавання однією *державою* особи, яка вчинила злочин або підозрюється у вчиненні злочину й перебуває на її території, іншій державі на прохання або вимогу останньої, з метою здійснення кримінального переслідування або виконання вироку щодо цієї особи; один з видів міжнар. прав. допомоги. Сучас. *міжнародне право* розглядає право видачі як суверенне право кожної д-ви, а обов'язок видачі виникає лише в разі наявності відп. дог-ру між д-вами (спец. дог-ру або дог-ру про прав. допомогу). У випадку відсутності відп. договірних зобов'язань д-ва вирішує питання **В. з.** відповідно до свого внутр. законодавства. За заг. звичаєм це відбувається у випадку, коли особа, яку видають, вчинила злочин на території, є *громадянином* д-ви, що вимагає видачі, або ця д-ва є найбільш постраждалою внаслідок вчиненого злочину. Згідно із законодавством більшості д-в (у т. ч., України — ст. 25 Конституції України) і міжнар. практикою забороняється видавати власних громадян та осіб, що переслідуються з політ. мотивів. Особа може бути видана іншій д-ві лише в тому випадку, якщо вчинене нею діяння визнається злочином в обох відп. д-вах. Питання про видачу, згідно з *Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод* 1950, повинно вирішуватись судовими органами. Сучас. міжнар. право забороняє видачу особи д-ві, в якій вона може бути піддана смертній карі або тортурам (ст. 11 *Європейської конвенції про видачу правопорушників* 1957, набула чинності 1991). Видача також не здійснюється, якщо запрошувана сторона має серйозні підстави вважати, що вимога про неї представлена з метою переслідування або покарання особи за ознаками раси, релігії, національності, політ. переконань тощо. У деяких д-вах діє законодавство, згідно з яким не забороняється видавати особу, якщо в країні, яка вимагає видачі, їй загрожуватиме суворіше покарання, аніж у даній д-ві, а також тих осіб, які в даній д-ві на законному порядку отримали притулок. Від поняття «видача» (екстрадиція) необхідно відрізняти поняття «передача», що використовується в міжнар.-прав. док-тах та спец. літературі для позначення процедури доставки особи до міжнар. судової установи, створеної відповідно до міжнар. права за участі та згодою зацікавлених д-в (ст. 102 *Римського Статуту Міжнародного кримінального суду*).

О. В. Буткевич

Визнання ад гок — одна з форм визнання, яка зводиться до одноразового акту держави. Має місце, коли *суб'єкти міжнародного права* не визнають одне одного офіційно, але змушені проводити переговори чи здійснювати між собою певні контакти. Ця форма визнання застосовується для здійснення конкретних необхідних дій, встановлення контактів між *дипломатами* чи політиками, проведення мирних переговорів, підготовки мирних угод (напр., неодноразові переговори в Женеві щодо врегулювання територ. проблем між Організацією визволення Палестини та Ізраїлем, переговори про укладення мирної угоди між Армією визволення Косово та урядом Сербії в Рамбуйє в лютому–березні 1999).

О. В. Задорожній

Визнання де-факто — одна з традиційних форм офіційного визнання новоутворених *держав* уже існуючими державами. Застосування цієї форми визнання передбачає, що визнання є або тимчасовим, або обмеженим лише деякими правовідносинами. Як правило, такий спосіб визнання використовується у випадках, коли держава, що здійснює визнання, не повною мірою впевнена у життєздатності та стабільності нового уряду чи держави або ж не має реального наміру (принаймні до настання певних умов) на офіційному рівні і остаточно визнати нового *суб'єкта міжнародного права* чи його уряд. У рамках визнання де-факто можливе налагодження консульських відносин, що, утім, не є обов'язковим. Таке визнання є поштовхом для розгортання співробітництва у різних сферах і формах. Разом з тим, визнання де-факто іноді має характер дискримінаційного ставлення до новоутворених держав або урядів. У будь-якому разі конкретний обсяг міждержавних відносин у рамках визнання де-факто є індивідуально диференційованим.

О. В. Задорожній

Визнання де-юре — найпоширеніша традиційна форма офіційного визнання новоутворених *держав*, яка вважається повним і остаточним визнанням. Виражається шляхом видання внутрішнього акта держави, яка вже існує, в якому вона виражає свою волю встановити певні взаємовідносини з новою державою як *суб'єктом міжнародного права*. Інколи у практиці трапляються випадки визнання де-юре із застереженнями держави, яка здійснює визнання. Визнання де-юре застосовується у випадках, коли держава не має сумнівів щодо законності походження чи становлення держави, що визнається, або ж міжнародно-правові реалії з усією невідворотністю стверджують факт виникнення нової держави, а також обумовлюють необхідність налагодження нормальних стабільних взаємовідносин. Наслідком визнання де-юре є встановлення повноцінних *дипломатичних відносин* між державами.

О. В. Задорожній

Визнання міжнародно-правове — визнання існуючими *державами* нових держав чи урядів на основі *норм міжнародного права* з метою встановлення офіційних або неофіційних, повних або неповних, постійних або тимчасових відносин. Різними видами міжнародно-правового визнання є: визнання держав, визнання урядів, визнання повсталої сторони, визнання органів національного визволення, визнання органів опору тощо. Найбільш поширеною практикою міжнародно-правового визнання є встановлення або домовленість про встановлення існуючою державою *дипломатичних відносин* з новою державою. Формами міжнародно-правового визнання є *визнання де-юре, визнання де-факто* та *визнання ад гок*. Офіційним міжнародно-правовим визнанням є заяви про офіційне визнання без будь-яких застережень; про визнання де-юре; про визнання де-факто, а також про встановлення або домовленість про встановлення дипломатичних відносин. Неофіційне міжнародно-правове визнання означає вступ уряду певної країни у відносини з невизнаним офіційно урядом іншої держави; співробітництво на міжнародних конференціях та в рамках міжнародних організацій.

О. В. Задорожній

Визнання України дипломатичне — це акти *держав* світу, якими вони визнали за доцільне вступити у *дипломатичні відносини* з Україною; ствердження міжнар. співтовариством незалежності України. Міжнар. визнання України як суверенної незалежної д-ви розпочалось одразу після референдуму 1.12.1991 (див.: *Акт проголошення незалежності України 1991*). Першими, вже наступного дня, незалежність України визнали Польща й Канада. 4.12.1991 Україну визнали Литва і Латвія, 5.12.1991 — Росія та Болгарія. За 1 місяць Україну було визнано 68-ма д-вами світу, у т. ч. Великою Британією, Ізраїлем, Італією, Німеччиною, Францією, США, КНР, Японією. Міжнар. спільнота стала розглядати незалежну Україну як запоруку стабільності та гарантію незворотності демокр. процесів на теренах колишнього СРСР. 30.01.1992 Україна стала членом НБСЄ *(ОБСЄ)*, приєдналася до *Ради північноатлантичного співробітництва*.

Упродовж перших років після проголошення незалежності основні зусилля *зовнішньої політики* України спрямовувались на: забезпечення **В. У. д.**, утвердження міжнар. правосуб'єктності України, встановлення рівноправних відносин з іншими д-вами світу, створення зовн. умов безпеки д-ви, забезпечення присутності на світовій арені шляхом розгортання мережі *дипломатичних представництв*. Важливе місце відводилось створенню внутр.-держ. прав. основ зовн. політики та відп. міжнар.-прав. бази. До кінця 1992 Україну визнали 132 д-ви світу, 110 з них встановили з нею дип. відносини; в Україні було відкрито 38 іноземн. *посольств*, 1 повноважне представництво й 8 ген. консульств. Станом на серпень 2012 Україна має 141 іноземне представництво на своїй території; з них — 73 іноземних посольства, Республікою Перу відкрито аташат з економічних і торгових питань, Йорданією — відділення Посольства, а також розташовані 21 генеральне консульство і 45 почесних консульств.

На поч. 1992 Україна мала лише 3 постійні представництва при міжнар. орг-ціях. Упродовж 1992 було відкрито 8 закорд. представництв і 18 посольств України: у Великій Британії, Італії, Канаді, Німеччині, США, Польщі, Росії, Австрії, Бельгії, Білорусі, Греції, Грузії, Ізраїлі, Ірані, Румунії, Угорщині, Фінляндії, Чехії. Станом на вересень 2012 року Україна має 84 посольства, 30 генеральних консульств та 6 консульств за кордоном. Повноцінне функціонування закорд. дип. інфраструктури ставало можливим за умови забезпечення достатності кадрового корпусу, створення системи підготовки працівників *дипломатичної служби*. Принципово важливим кроком на шляху становлення України як повноважного суб'єкта міжнар. відносин стало запровадження атрибутів державності, зокрема: встановлення громадянства України, нац. символіки, введення власної грошової одиниці. Особливе місце в цьому процесі належало фіксації та визначенню прав. статусу держ. кордону: 4.12.1991 ВР України ухвалила Закон «Про державний кордон України», 6.12.1991 — про створення Збройних сил України. В 1992 було затверджено «Положення про дипломатичне представництво України за кордоном», розроблено головні критерії, за якими визначалась доцільність відкриття закорд. дип. установ: територ. наближеність країн до України (країни-сусіди); ступінь впливу країни на міжнар. арені; наявність у країні перебування представництв потужної укр. діаспори; країни-центри багатосторонньої дип. діяльності; країни, що утворились на території колишнього СРСР. Функціонування згаданих док-тів, їхня наук.-прав. чіткість дає можливість д-ві розвивати різні за обсягом і формами міжнар. правовідносини. На поч. 1990-х основна увага приділялась відносинам із найвпливовішими д-вами світу, країнами-сусідами та країнами пострад. простору як на двосторонній основі, так і в рамках новоствореної *Співдружності Незалежних Держав*. Такі пріоритетні напрями випливали, передусім, із необхідності гарантування нац. безпеки, цілісності та недоторканності території, створення сприятливого для України оточення. Основи політики України щодо розвитку відносин у межах СНД, яка й далі послідовно проводилась нею фактично впродовж усіх років, були закладені відразу ж після утворення цього об'єднання. Підписавши угоди щодо виконання *Договору про звичайні збройні сили в Європі*, Україна зробила крок до зміцнення статусу країни, яка дотримується миролюбного курсу. Приєднання до дог-рів щодо статусу ядерної зброї 1992 стало кроком у напрямку до зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї, а також до повної «денуклеаризації» укр. д-ви. У червні 1996 зазначене рішення України отримало високу оцінку з боку світового співтовариства та заклало передумови для позитивних зрушень у поглибленні двосторонніх відносин із його провідними членами. Іншим важливим напрямком зовн.-політ. діяльності України стали заходи, спрямовані на її вступ до міжнар. орг-цій та фінанс. інституцій — Всесвітнього банку, *Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції та розвитку*. Ставши членом НБСЄ, укр. д-ва активно включилась до процесу формування заг.-європ. системи безпеки та зміцнення стабільності в Європі, зокрема, обстоюючи ідею поглиблення взаємодії НБСЄ з *Організацією Об'єднаних Націй, НАТО, Західноєвропейським союзом, Європейським Союзом, Радою Європи*. Важливим напрямком було також набуття Україною членства в РЄ. 1992–93 проводилась діяльність, спрямована на здобуття укр. д-вою належного місця на регіональному рівні. За ініціативи України підписано Декларацію про створення Парламентської асамблеї *Чорноморського економічного співробітництва*. Було ухвалено рішення про створення Координаційно-консультативного к-ту СНД. 1993 започатковано принципово нову форму регіональної багатосторонньої взаємодії для України — участь у транскордонному співробітництві: 3 області України (Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька) увійшли до створеного Польщею, Угорщиною та Україною *Єврорегіону «Карпати»*. Визначеність та послідовність позиції України в підходах до кризових і конфліктних ситуацій, які мали місце в перші роки її незалежного існування (*Придністровський конфлікт*, ситуації навколо Криму й Севастополя, Чорноморського флоту), сприяли зміцненню статусу д-ви, яка чітко дотримується своїх міжнар. зобов'язань, принципу врегулювання існуючих конфліктів винятково мирним політ. шляхом. Участь у врегулюванні кризових ситуацій забезпечила набуття досвіду «кризової дипломатії», що стало важливим чинником для подальшої діяльності України як контрибутора безпеки на світовому, європ. та регіональному рівнях. Одним із найпомітніших прикладів ефективного забезпечення зовн.-політ. засобами нац. інтересів України в галузі безпеки стало ухвалення в липні 1993 консенсусом Заяви Голови *Ради Безпеки ООН* (у якій підтверджувалась територ. цілісність України) після звернення МЗС України до РБ ООН у зв'язку з рішенням колишньої Верховної Ради РФ щодо статусу Севастополя.

1993 позначився процесом поглиблення відносин із ключовими країнами Європи, насамперед із ФРН та Великою Британією. США та Росія погодились надати Україні гарантії безпеки й допомогу в ліквідації ядерної зброї. Активізувалось співробітництво з НАТО в рамках програми «*Партнерство заради миру*». 1994–95 у зовн.-політ. діяльності України відбулась певна еволюція акцентів: екон. аспект набув такого ж значення, як і питання захисту політ. та безпекових інтересів д-ви. Дедалі більшого значення почали набувати такі напрями зовн.-політ. діяльності, як забезпечення сприятливих зовн. умов для соц.-екон. перетворень у країні та становлення України як впливової регіональної д-ви Центр. та Схід. Європи, а також активізація зусиль, спрямованих на залучення до заг.-європ. процесів. Прагматизм, екон. й політ. доцільність були оголошені основою зовн.-політ. курсу д-ви. Із 1994 через механізм «Трійки» ЄС було встановлено регулярний політ. діалог між Україною та ЄС. Підписання *українсько-американської хартії партнерства, дружби і співробітництва 1994*, яка стала основоположним політ. док-том нового етапу укр.-амер. відносин, стало одним із перших кроків до формування належної прав. бази міждерж. співробітництва між США та Україною. Проголошення Спільної заяви «Україна — НАТО» засвідчило перехід відносин між Сторонами на рівень «розширеного і поглибленого партнерства», що стало вагомим досягненням у розвитку відносин із НАТО. 1996 ознаменувався досягненнями в залученні України до міжнар. механізмів у галузі нерозповсюдження зброї масового знищення та експортного контролю. У квітні 1996 Україна стала повноправним учасником *Групи ядерних постачальників* — міжнар. режиму контролю за експортом ядерних матеріалів, обладнання й технологій. У липні того ж року укр. д-ва приєдналась як країна-засновниця до *Вассенаарських домовленостей про контроль за експортом звичайних озброєнь та товарів і технологій подвійного використання* — авторитетного клубу технологічно розвинутих країн та найбільших експортерів зброї, що стало визнанням наук.-техн. та пром. потенціалу України, її впливової ролі у формуванні міжнар. політики, спрямованої на зміцнення глобальної безпеки та запобігання неконтрольованих передач озброєнь і товарів «чутливого» характеру. Завдяки дип. зусиллям попередніх років у 1995 Україна стала повноправним членом Ради Європи, зробивши т. ч. важливий крок у сфері залучення до заг.-європ. процесів. Одна з особливостей, що вплинула на зміст тенденцій розвитку визнання — *ініціативи міжнародні України*. Найважливіші з них були висунуті 22.10.1995 Президентом України *Л. Кучмою* на урочистому засіданні *Генеральної Асамблеї ООН* з нагоди 50-річчя ООН. Ними започатковано програму ООН «Світ XXI ст. — без ядерної зброї», один з елементів якої — встановлення статусу з міжнар. гарантіями безпеки для країн, що відмовляються від ядерної зброї. Подібні ініціативи працюють на авторитет України у світі.

Д. В. Табачник

Визнання уряду — визнання *державами* нового уряду будь-якої країни, який здобув владу неконституційним, насильницьким шляхом (наприклад, *А. Піночет* у Чилі у вересні 1973) або урядів у вигнанні (екзилі) чи в еміграції (діяльність у Лондоні урядів Польщі та Норвегії під час *Другої світової війни*). У практиці розрізняють *визнання де-факто* (коли держава, що здійснює визнання, рахується з фактом існування нового уряду і може вступити з ним у відносини з приводу будь-якого питання) і *визнання де-юре* (що є свідченням готовності держави вступити з новоутвореним урядом у повноцінні *дипломатичні відносини*). Визнання де-факто, разом з тим, може служити проявом наявності сумнівів у держави, яка визнає, щодо ефективності і стабільності новоутвореного уряду. Визнання уряду де-факто не означає визнання компетенції його судової та адміністративної влади за кордоном: зокрема, визнаний у такий спосіб уряд не має права висувати вимоги стосовно власності, роз-

ташованій у державі, яка здійснює визнання, щодо державних коштів у її банках, будинків місій і представництв, державних архівів тощо.

О. В. Задорожній

«Визначення долі» доктрина — політ. доктрина США в XIX ст., що проголошувала пріоритет територ. експансії. Вперше була сформульована 1845 редактором журналу «Демократичний огляд» Дж. О'Салліваном, який виправдовував *Техасу анексію:* «Визначення долі для нас полягає в заповненні всього континенту, що визначено Провидінням для вільного розвитку мільйонів нашого населення, яке щорічно збільшується». Доктрина проголошувала перевагу держ. і політ. інститутів США, винятковість американців перед іншими народами. Вона стала розширеним тлумаченням *Монро доктрини,* за яким ділові та правлячі кола США, спираючись на зростаючу екон. могутність, переходили до широкої експансії за межами держ. кордонів. З'явившись як елемент ідеології Демократичної партії, доктрина отримала підтримку вігів, а пізніше Республіканської партії та відіграла велику роль як офіц. доктрина в забезпеченні громадян. підтримки експансіоністської політики США: анексії Техасу, розв'язання *американсько-мексиканської війни 1846–48,* придбання Аляски, Гавайських о-вів, іспан. колоніальних територій після *американсько-іспанської війни 1898* тощо.

Б. М. Гончар

Виключна економічна зона — морський простір, який перебуває за межами територіального моря і прилягає до нього (частина V *Конвенції ООН з морського права 1982*). На виключну економічну зону не поширюється територіальне верховенство будь-якої *держави,* але прибережна держава володіє тут рядом окремих функціональних прав і юрисдикцій на підставі міжнародного права і в межах, ним визначених. Максимальна ширина виключної економічної зони може сягати до 200 морських миль від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря. Інститут виключної економічної зони був запроваджений в *міжнародне право* з прийняттям Конвенції з морського права 1982 як результат компромісу між групою держав (переважно латиноамериканських), які бажали, щоб їх *суверенітет* поширювався на морські простори до 200 миль від вихідних ліній включно, і рештою світу. За своїм правовим статусом виключна економічна зона є міжнародною територією і частиною *відкритого моря.* Свободи відкритого моря здійснюються в межах виключної економічної зони з урахуванням особливостей її режиму. Міжнародно-правовий режим виключної економічної зони зумовлений особливими правами і обов'язками прибережної держави, а також — деякими правами держав, які не мають виходу до моря чи знаходяться в географічно несприятливому становищі. Це дає підстави характеризувати у юридичній науці правовий режим виключної економічної зони як «своєрідний» (sui generis). Відповідно до Конвенції 1982, до особливих прав і юрисдикцій прибережної держави у виключній економічній зоні належать: 1) суверенні права з метою розвідки, розробки, збереження будь-яких природних ресурсів та управління ними, а також щодо інших видів діяльності, пов'язаної з економічною розвідкою і розробкою зони; 2) право встановлювати межі допустимого вилову живих ресурсів у зоні; 3) юрисдикція щодо створення та використання штучних островів, установок і споруд у зоні; 4) юрисдикція щодо морських наукових досліджень; 5) юрисдикція щодо захисту і збереження морського середовища зони; 6) право створювати закони і правила щодо діяльності в зоні, обов'язкові для інших держав та їх осіб, і право забезпечувати додержання цих законів і правил шляхом примусових заходів (догляду, інспекції, арешту і судового розгляду). Конвенція передбачає також деякі інші, додаткові, права і обов'язки прибережної держави у виключній економічній зоні, як-от: право встановлювати 500-метрові зони безпеки навколо штучних островів, обов'язок забезпечувати збереження видів, які далеко мігрують, та сприяти їх оптимальному використанню як у виключній економічній зоні, так і за її межами, обов'язок складати карти й переліки географічних координат зони, публікувати їх належним чином і передавати копії на зберігання *Генеральному Секретареві ООН,* право припиняти порушення статусу виключної економічної зони іншими державами тощо. Всі права і юрисдикції прибережної держави у виключній економічній зоні повинні здійснюватися з урахуванням свобод відкритого моря, уникаючи створення перешкод для використання визнаних морських шляхів, які мають суттєве значення для міжнародного судноплавства, та враховуючи належним чином права держав, які не мають виходу до моря (ст. 69 Конвенції) або знаходяться в географічно несприятливому становищі (ст. 70 Конвенції). Останні мають право брати участь на справедливій основі в експлуатації відповідної частини залишку допустимого вилову живих ресурсів у виключних економічних зонах держав того ж регіону або субрегіону. Практичне здійснення цього права держав, що не мають виходу до моря або знаходяться в географічно несприятливому становищі, регулюється спеціальними угодами. Делімітація виключних економічних зон між державами з протилежними або суміжними узбережжями має відбуватися шляхом угоди, укладеної «на основі міжнародного права з метою досягнення справедливого рішення». За відсутності такої угоди застосовується процедура вирішення спорів, передбачена частиною XV Конвенції ООН з морського права 1982. Морське дно, покрите водами виключної економічної зони, та його надра мають статус *континентального шельфу* і відповідний режим.

В. С. Ржевська

Вина в міжнародному праві — неправомірно реалізована воля держави-правопорушниці, яка знаходить вираження в протиправній поведінці її органів. На відміну від цивільного та кримінального права, в *міжнародному праві* питання про виникнення **В.** не пов'язане з психічним ставленням суб'єкта до вчиненого. На думку деяких фахівців із теорії міжнар. права наявність **В.** є однією з підстав виникнення міжнар.-прав. відповідальності. Відсутність сукупності обставин, які тягнуть міжнар.-прав. відповідальність, означає відсутність **В.** У ряді випадків **В.** потерпілого суб'єкта є підставою для звільнення від відповідальності суб'єкта, який завдав шкоди. **В.** може проявлятися у формі умислу або необережності. У разі умислу д-ва упереджено навмисно порушує свої міжнар. зобов'язання (здійснює *агресії акт,* передає ядерну зброю іншій д-ві, застосовує хім., бактеріологічну зброю, забороняє постачання сировини до іншої д-ви тощо). У разі необережності міжнар. зобов'язання д-ви порушуються через їхню неналежну реалізацію відп. органами (незабезпечення надійної охорони *дипломатичного представництва,* невжиття належних заходів з орг-ції вир-ва експортної продукції тощо). Тягар доведення **В.** в міжнар. праві покладено на потерпілого суб'єкта.

О. В. Задорожній

Винниченко Володимир Кирилович (16.07.1880, м. Єлисаветград, Херсонської губ., Російська імперія — 6.03.1951, с. Мужен, департамент Приморські Альпи, Французька Республіка) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, письменник, один із керівників *Української революції 1917–20* і нац.-держ. відродження. Походив із селян-бідняків. Навчався в Єлисаветградській гімназії. За рев. діяльність був виключений, склав випускні екзамени екстерном у Златопольській гімназії. Навчався на юрид. ф-ті Київ. ун-ту, однак був виключений через участь у нелегальному політ. житті. З молодих років брав участь у нац.-визв. русі, чл. РУП, УСДРП. З поч. Української революції — лідер УСДРП, заст. голови Центральної Ради (з квітня 1917), перший голова Генерального Секретаріату України (з 16.06.1917), автор перших трьох Універсалів Центральної Ради. У травні й липні 1917 очолював делегації Центральної Ради до Петрограда для вирішення питання про запровадження авт. статусу України. У червні 1917 був учасником (разом із М. *Грушевським* та С. *Петлюрою*) переговорів із представниками Тимчасового уряду в Києві. Поділяючи погляди М. Грушевського, до середини грудня 1917 послідовно відстоював *автономістсько-федералістський курс Центральної Ради.* Одним із перших зрозумів обмеженість статусу УНР як авт. одиниці неіснуючої федерат. Росії та запропонував проголосити Україну самостійною, незалежною д-вою. У конфлікті з РНК Радянської Росії займав тверду позицію. Разом із С. Петлюрою 5.12.1917 підписав відповідь на ультиматум Петрограда, відкинувши домагання рад. уряду, що офіційно означало оголошення стану війни між Україною та Радянською Росією. **В.** мав контакти, вів переговори, приймав вірчі грамоти від офіц. посланників Франції (генерал Ж. *Табуї*), Великої Британії (П. *Багге*) та інших країн *Антанти.* Був прибічником направлення делегації Центральної Ради на мирну конференцію

до Брест-Литовська, хоча великого впливу на хід переговорів не мав. 18.01.1918, внаслідок чергової урядової кризи, пішов із посади голови Ради Народних Міністрів (так після 4-го Універсалу іменувався Генеральний Секретаріат). Критично поставився до *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918,* особливо до офіц. запрошення в Україну австр.-нім. окупантів.

Обраний 13.11.1918 головою Директорії, під проводом якої було повалено гетьманський режим, **В.** багато зробив для обґрунтування платформи відновленої УНР, у т. ч. й визначення її зовн.-політ. орієнтацій. Запропонувавши створити республіку трудового народу, основою якої стали б трудові ради, а вищим держ. органом — Трудовий конгрес, керівник Директорії вважав, що в такий спосіб можна буде зняти суперечності й досягти замирення з РСФРР як надзвичайно важливої передумови збереження та зміцнення УНР. Однак відряджена з його ініціативи до Москви місія С. *Мазуренка,* незважаючи на зацікавлене ставлення РНК РСФРР до перспектив виключення України з ланцюга ворожих д-в, що 1918 створювали навколо Радянської Росії щільне кільце, закінчилась безрезультатно. Головні причини цього полягали як у небажанні офіц. Москви відмовитись від допомоги робітничо-селянському урядові України, що очолював б-бу проти Директорії за відновлення на теренах України рад. влади, тобто фактичного втручання у внутр. справи сусідньої д-ви, участі у військ. діях проти неї, так і в блокуванні моск. переговорів С. Петлюрою, який, маючи реальну військ. владу, обрав інший зовн.-політ. вектор — орієнтацію на Антанту. **В.** змушений був 16.01.1919 офіційно проголосити війну України РСФРР, а сам, під тиском представників франц. командування, які вели переговори з посланцями УНР, 10.02.1919 пішов у відставку й емігрував. Навесні 1919, коли практично на всій території України було встановлено владу рад, а провід і військо УНР відходили на територію ЗУНР, коли в Баварії та Угорщині було проголошено рад. республіки, **В.** на пропозицію лідера угорських комуністів Б. *Куна* приїхав до Будапешта для переговорів, метою яких було створення своєрідного союзного ланцюга рад. республік на чолі з РСФРР (тут на заваді територіально стояли саме соборні сили УНР і ЗУНР, які не давали можливості вибудувати єдину лінію фронту рад. республік). Для реалізації задуму необхідно було вплинути на керівництво Української революції. Однак першим від можливого компромісу відмовилось керівництво РСФРР і переговори результату не дали. Із наближенням польської агресії проти УСРР **В.** пропонував рад. керівництву співдію в міжнар. колах, але не зустрів розуміння. Коли 1920 колишній голова Директорії спробував повернутись в Україну, його було прийнято у члени КП(б)У, призначено заст. голови РНК і наркомом закорд. справ УСРР. Відразу ж було надано й повноваження представляти Радянську Україну на переговорах із Польщею в Мінську. Однак через принципові розбіжності на ґрунті нац. питання **В.** відмовився від усіх посад й емігрував.

Створивши Закордонну орг-цію Комуністичної партії України та користуючись значним авторитетом, **В.** прагнув згуртувати укр. ліві елементи с.-д. спрямування, розкидані по світу, на спільній комуніст. платформі, але великих успіхів не мав. Не один раз надсилав до керівництва СРСР та УСРР прохання про дозвіл на повернення в Україну, однак наражався на неодмінні відмови. Із загостренням ситуації в Європі наприкінці 1930-х пропонував власні плани колективної протидії нацистській *агресії,* висував, зокрема, ідею європ. *протекторату* над Україною як спроби убезпечити вітчизну від війни. У роки гітлерівської окупації Франції був кинутий до концтабору. Під кінець життя працював над філос.-етичними проблемами світоустрою, в основі яких лежала ідея конкордизму. У сфері *міжнародних відносин,* що вступили в етап *«холодної війни»,* це означало пошук шляхів досягнення взаємної згоди та налагодження ефективного взаємовигідного співробітництва різних соц. систем.

В. Ф. Солдатенко

Виправлення до міжнародного договору — усунення помилки в тексті, яка за своїм характером не призводить до недійсності *договору міжнародного;* є виправленим текстом, який замінює собою текст, що містить помилку ab initio. Процедура внесення виправлення до міжнародного договору врегульована у ст. 79 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969.* Після встановлення автентичності тексту договору виправлення може мати місце лише в разі спільної констатації сторонами, що його підписали, та договірними сторонами, того факту, що договір містить помилку. Методи виправлення до міжнародного договору залежать від того, чи є у договору *депозитарій.* Якщо депозитарію немає, то шляхами виправлення є: 1) внесення відповідного виправлення до тексту і парафування цього виправлення належним чином уповноваженими представниками, 2) складення документа з викладенням виправлення, яке погодилися внести, або обміну такими документами та 3) або складення виправленого тексту всього договору в тому ж порядку, як і при оформленні автентичного тексту. Якщо договір здається на зберігання депозитарію, то вибір методу виправлення належить останньому. Депозитарій повинен повідомити сторони, які підписали договір, та договірні сторони про помилку і пропозицію про її виправлення, а також встановити термін, впродовж якого може бути зроблено заперечення проти цієї пропозиції (за загальним правилом, *ООН* встановлює такий термін у 90 днів). Депозитарій вносить виправлення до тексту договору та надсилає його сторонам лише в разі, якщо до закінчення цього терміну не надійшло заперечень. Виправлення до тексту договору можуть вноситись і у випадку, якщо було встановлено автентичність тексту більш як однією мовою і між цими текстами виявилась розбіжність. Виправлення тексту зареєстрованого договору доводиться до відома Секретаріату ООН.

О. В. Буткевич

Висадка військ США на Гренаді (Операція «Спалах люті») здійснена 25.10.1983 силами мор. піхоти США під приводом усунення нестабільності в країні, спричиненої вбивством Прем'єр-міністра Гренади М. *Бішопа,* що становило загрозу безпеці громадян США та сусідніх країн. Офіційно операція «Спалах люті» була багатонаціональною, оскільки в ній, окрім американських, брали участь підрозділи збройних сил Ямайки, Барбадосу та членів *Організації Східно-карибських держав* (Домініки, Антигуа і Барбуди, Сент-Люсії та Сент-Вінсента і Гренадін), яка 21.10.1983 виступила з закликом до США відновити порядок на Гренаді. Причиною вторгнення було незадоволення адміністрації Р. *Рейгана* зовн.-політ. курсом уряду Бішопа на зближення з Кубою та іншими країнами соціал. табору. На Гренаді знаходились кубинські військ. фахівці, частина яких разом із цивільними спеціалістами з різних країн Лат. Америки, Зах. Європи, Африки та однієї амер. компанії працювала на будівництві міжнар. аеропорту. Участь кубинських військ. посилювала занепокоєння США тим, що після введення в дію аеродром може бути використаний у військ. цілях для базування кубинських ВПС, що ставило під загрозу мор. комунікації США. Підрозділи Народно-революційної армії Гренади й кубинські військ. спеціалісти чинили сильний опір військам США, але бойові дії завершились вже через 2–3 доби. Більшість кубинців загинула, гренадські військові були взяті в полон. Десант США був виведений з острова 15.12.1983, але військ. присутність інших країн зберігалась. Під контролем окуп. сил 3.12.1984 було проведено вибори, в результаті яких перемогла правоцентристська коаліція Нової нац. партії, Прем'єр-міністром Гренади став лояльний до США Герберт Блейз. *Генеральна Асамблея ООН* висловила своє неприйняття *інтервенції* США на Гренаді, *Організація американських держав* також їх не схвалила. Серед іншого події на Гренаді мали стати уроком для урядів країн Лат. Америки й Карибського басейну, що проводили небажану для США політику. Перш за все це стосувалось Нікарагуа.

Н. М. Весела

Витвицький Степан (13.03.1884, с. Угорники Станіславського повіту, Австро-Угорщина — 19.10.1965, Нью-Йорк, США) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у родині управителя народної школи. Навчався на юрид. ф-ті Львівського ун-ту, де очолював «Академічну Громаду». Завершив здобуття вищої освіти на юрид. ф-ті Віденського ун-ту, д-р права (1910). У 1913–18 займався адвокатською практикою, був членом редакції щоденної газети «Діло» й редактором газети «Свобода» (Львів), належав до Української національно-демократичної партії. З 18.10.1918 — депутат Української Національної Ради та чл. її політ. комітету. З 1.11.1918 — секр. і чл. президії Ради. 26–28.02.1919 очолював зах.-укр. делегацію на переговорах у Львові й Ходорові зі спец. місією *Антанти* під керівництвом генерала Ж. Бартелемі, наполягав на встановленні укр.-польського перемир'я зі смугою по р. Сян і відкинув *«Бартелемі лінію»,* що призвело до припи-

нення переговорного процесу й відмови Антанти від дип. визнання ЗУНР. Після від'їзду 17.04.1919 М. *Лозинського* на *Паризьку мирну конференцію 1919–20* був призначений заст. держ. секретаря зак. справ ЗО УНР і керуючим справами держ. секретаріату закорд. справ, очолював зах.-укр. делегацію на переговорах із міжнар. комісією під керівництвом півд.-африк. генерала Л. *Боти* щодо припинення *українсько-польської війни 1918–19*. 13.05.1919 від імені уряду прийняв пропозиції комісії, але польська сторона відкинула їх і наступного дня перейшла в наступ по всьому фронту. 9.06.1919 призначений до складу Ради уповноважених диктатора Є. *Петрушевича* в Галичині та за Збручем, відповідав за закорд. справи. З жовтня 1919 — заст. голови Надзвичайної дип. місії Директорії УНР А. *Лівицького* у Варшаві. Протестуючи проти проекту умов *Варшавського договору УНР з Річчю Посполитою 1920*, залишив переговори та вийшов зі складу місії. 1.08.1920 як уповноважений із закорд. справ увійшов до екзильного уряду ЗУНР у Відні. У лютому 1921 — березні 1923 очолював місії ЗУНР у Парижі й Лондоні, домагався визнання Францією та Великою Британією факту *анексії* Польщею території Схід. Галичини та відновлення її незалежності. Після повернення до Дрогобича у 1924–39 — один із провідних діячів Українського нац.-демокр. об'єднання. З 1938 — заст. його голови. 1935–39 — депутат польського Сейму і чл. Української парл. репрезентації. З 1945 — в еміграції у Зах. Німеччині, брав участь у створенні Центрального представництва укр. еміграції. У липні 1948 став одним з ініціаторів орг-ції Української Національної Ради в Аугсбурзі (Баварія). З 1949 — заст. голови Виконавчого органу Ради й керівник відділу закорд. справ, одночасно з 1951 — представник Виконавчого органу в США. У березні 1954, після смерті А. Лівицького, обраний головою Виконавчого органу Української Національної Ради — Президентом УНР в екзилі. Похований на православному цвинтарі Св. Андрія Первозванного в Баунд-Бруці (США).

В. І. Головченко

Вихідні (базові) лінії — лінії, від яких відміряється ширина *територіальних вод, прилеглої зони, виключної економічної зони* і зовнішньої межі *континентального шельфу*. Розрізняють нормальну вихідну лінію і пряму вихідну лінію. Нормальна вихідна лінія — лінія найбільшого відливу вздовж берега, вказана на офіційно визнаних прибережною державою морських мапах великого масштабу. Нормальною вихідною лінією для островів, розташованих на атолах або оточених рифами, є спрямована в бік моря лінія рифу при найбільшому відливі. При визначенні зовнішньої межі територіального моря частиною берега вважається найбільш віддалені в море постійні портові споруди. Пряма вихідна лінія — пряма лінія, що з'єднує законодавчо встановлені прибережною державою точки на найбільш віддалених в море частинах узбережжя (включаючи острови).

У відповідності з *нормами міжнародного права*, пряма вихідна лінія використовується для відліку ширини територіального моря й інших морських просторів прибережної держави, в разі якщо: берегова лінія є глибоко порізаною або звивистою; вздовж берега і у безпосередній близькості до нього є низка островів; берегова лінія є непостійною через наявність дельти річки або дії інших природних умов; є затока, береги якої належать одній державі. За цього методу ті точки берега, які найбільше видаються в бік моря, з'єднуються прямими лініями. У гирлах річок, що безпосередньо впадають в море, прямою вихідною лінією є пряма, що з'єднує найбільш віддалені точки на протилежних берегах, що залишаються під час відливу. При проведені прямих вихідних ліній прибережна держава має право використовувати морські височини, що висихають під час відливу. У випадку існування глибоко порізаних або звивистих берегів або низки островів, можуть враховуватись особливі економічні інтереси окремих районів прибережної держави, реальність і значення яких підтверджується тривалістю використання. При проведені прямих вихідних ліній не допускається будь-якого значного відхилення від загального напряму берега.

Прямі вихідні лінії є також і архіпелажними вихідними лініями, що з'єднують найбільш віддалені в море точки найбільш віддалених островів та рифів архіпелагу. Довжина таких вихідних ліній не повинна перевищувати 100 морських миль (виключення можуть складати до 3 % ліній від їх загальної кількості, довжиною до 125 миль). Прибережна держава зобов'язана належним чином опублікувати мапи з нанесеними на них прямими вихідними лініями або кордонами, визначеними на їх основі, або відповідні переліки географічних координат. Копії відповідних мап передаються на зберігання *Генеральному секретарю ООН*.

І. М. Забара

Вичерпання національних засобів правового захисту принцип — *норма міжнародного права*, відповідно до якої держава *громадянства* індивіда, права якого були порушені в іноземній державі, отримує право порушити питання про захист цих прав у міжнародній судовій установі лише після того, як були вичерпані засоби правового захисту, що надаються національною правовою системою держави, у якій сталося це порушення (рішення *Міжнародного Суду ООН* щодо попередніх заперечень у справі Інтерхандель, 1959). Як зазначив Міжнародний Суд у рішенні у справі ЕЛСІ (1989), ця норма є «важливим принципом звичаєвого міжнародного права». Вона також закріплена у статті 44 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001, пункт «b» якої передбачає, що питання про відповідальність держави не може порушуватися, якщо вимога стосується норми, щодо якої застосовується правило вичерпання національних засобів правового захисту та який-небудь з наявних та ефективних подібних заходів не було вичерпано. Національні засоби правового захисту включають ті, що доступні для фізичних та юридичних осіб згідно з національним правом відповідної держави та можуть вирішити питання, стосовно якого подано скаргу, незалежно від їхнього характеру (судового чи адміністративного, звичайного чи надзвичайного, процесуального тощо) або рівня (інстанції). Загальна ідея принципу полягає в тому, що особа, права якої порушено, повинна використати всі законні підстави та аргументи для досягнення сприятливого для себе рішення. Неефективні засоби захисту, тобто ті, що не пропонують реальних перспектив отримати бажане рішення, використовувати не обов'язкового. Як зазначила Постійна палата міжнародного правосуддя у справі про залізницю Паневежис-Сальдутискис (1939), немає потреби звертатися до внутрішніх судів, якщо їм бракує юрисдикції для вирішення питання, або ж звертатися для судів, коли результатом має стати лише повторення вже постановленого раніше рішення.

Принцип вичерпання національних засобів правового захисту було інкорпоровано до низки конвенцій з *прав людини*, що передбачають право на індивідуальну петицію (скаргу індивіда) до міжнародних установ. Зокрема, цей принцип закріплено у пункті 2 статті 5 Факультативного протоколу до *Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966*, пункт 2 статті 14 *Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965*, пункт 1(с) статті 21 Конвенції про заборону катувань від 10.12.1984, статті 4 Факультативного протоколу до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації проти жінок від 15.10.1999. Передбачено цей принцип і у регіональних механізмах захисту прав людини, зокрема у пункті 1 статті 35 *Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод* та пункті 1(а) *Американської конвенції про права людини 1969*.

М. М. Гнатовський

Вишеградська група (Вишеградська четвірка) — регіональна політико-економічна організація країн Центрально-Східної Європи; створена 15.02.1991 на *саміті* президентів Польщі, Чехословаччини та Угорщини в м. Вишеград (Угорщина). В січні 1993, після Чехословаччини розпаду, до Вишеградської групи увійшла Словаччина. Основними її завданнями були утворення *зони вільної торгівлі* у Центральній Європі, ліквідація до 2000 усіх митних обмежень у торгівлі між учасниками, а також сприяння здійсненню курсу учасників Вишеградської групи на європейську та Євроатлантичну інтеграцію. Всі члени Вишеградської групи декларували бажання вступити в *ЄС* і *НАТО*, 1999 Польща, Угорщина і Чехія стали членами Північноатлантичного альянсу, 2004 всі учасники Вишеградської групи поповнили ЄС, а Словаччина, крім того, вступила в НАТО.

М. С. Каменецький

Вишинський Андрій Януарович (28.11.1883, Одеса, Російська імперія — 22.11.1954, Нью-Йорк, США) — рад. держ. діяч і *дипломат*. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. 1933–39 — заст. прокурора, проку-

рор СРСР. Став відомим звинувачувальними промовами на політ. процесах 1930-х проти т. зв. «ворогів народу та шпигунів» — колишніх керівників ВКП(б), уряду, дипломатів. 1940–44 — заст. голови уряду СРСР, водночас із 1940 — на керівних посадах в НКЗС — заст., 1-й заст. наркома. 1940 брав безпосередню участь у примусовому приєднанні Латвії до СРСР. Учасник *Кримської (Ялтинської) 1945 й Потсдамської (Берлінської) конференцій 1945 антигітлерівської коаліції*, церемонії підписання капітуляції Німеччини в Берліні. Брав участь у конференціях повоєнного врегулювання, у т. ч. разом із представниками УРСР у *Дунайській конференції 1948* в Белграді. Перед її завершенням, попри прецеденти, створені в *Організації Об'єднаних Націй*, заявив, що УРСР не буде представленою разом із СРСР у Дунайській комісії поряд з іншими придунайськими д-вами. Таке становище тривало бл. 40 років. 1949, в розпалі *«холодної війни»*, був призначений мін. зак. справ СРСР. «Прославився» своїми тривалими виступами в ООН із грубими нападками на зах. дипломатів. Проводив конфронтаційний курс під час *Західного Берліна блокади 1948–49*, створення *НАТО, Корейської війни 1950–53*. 1954 став постійним представником СРСР в ООН, зберігши посаду заст. міністра. Раптово помер у Нью-Йорку в службовому кабінеті.

М. М. Білоусов

Вишневецький Дмитро Іванович (Байда) (після 1516, Вишнівець на Волині, Велике князівство Литовське і Руське — 1563, Стамбул, Османська імперія) — укр. військ. і держ. діяч, князь. Походив із старокнязівського роду турово-пинських Рюриковичів. Батько **В.** — Іван Михайлович — був старостою на Поліссі, мати — Анастасія Семенівна — з роду Олізаровичів, внучка князя К. Острозького. Уперше згадується в джерелах 1545. Починаючи з кінця 1540-х брав активну участь у б-бі з ординськими нападами на укр. землі. Одержав у 1550 призначення на посаду прикордонного старости канівського та черкаського, на якого литовським урядом покладався обов'язок оборони півд. пограниччя. Усвідомивши грізну небезпеку, що крилась для укр. народу в сусідстві з військ. потугою Кримського ханату, якому протегувала наймогутніша тоді Османська Порта, вирішив шукати підтримки щодо припинення грабіжницьких набігів орди в тур. султана. Цілком можливо, що **В.**, згрупувавши на той час у пониззі Дніпра запорозьке козацтво, вважав себе самодостатньою постаттю, мав власні політ. амбіції та намагався в хитрому сплетінні різних міжнар. комбінацій використати силу інших д-в для здійснення своїх планів. Так, 1553 у Стамбулі **В.** міг не тільки домовлятись від свого імені, як староста литовського уряду, про врегулювання прикордонних конфліктів, але й добиватись від правителів Туреччини припинення набігів кримської орди на укр. землі. **В.**, як вважає М. *Грушевський*, мав задум створити союз на два фронти: спираючись на Литовсько-Польську д-ву й підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, тримати в руках Крим. Знаючи про великий вплив укр. князя на запорожців, уряд Туреччини, зі свого боку, сподівався схилити останнього до убезпечення своїх володінь у Півн. Причорномор'ї від тієї шарпанини, яку дедалі частіше практикували запорозькі козаки, пускаючись у погоню за ордою. Поїздку **В.** до столиці Блискучої Порти можна вважати чи не першим офіц. *посольством* запорозького козацтва до чужих монархів. Цією акцією укр. козацтво було виведено на арену міжнар. відносин.

Після повернення з Туреччини 1554–55 **В.** побудував на о. Мала Хортиця укріплений замок, який став базою для творення організованої збройної сили укр. народу. Саме звідси 1556 відбувся перший спільний похід запорожців і моск. стрільців на тур.-татарські володіння в пониззі Дніпра. Успішні дії **В.** дали підставу моск. цареві *Івану IV Грозному* запросити укр. князя на свою службу. 1558–61 **В.** за дорученням царя здійснив ряд походів у пониззя Дніпра та Дону, пробував узяти штурмом тур. фортецю Азов та форсувати Керченську протоку. Завдяки його авторитетові окремі племена Півн. Кавказу прийняли христ. віру й перейшли в підданство моск. царя. Організовуючи з уходників на дніпровські о-ви та степових хліборобів збройну силу укр. народу, яка закладала підвалини відродження укр. державності, спричинився до територ. поширення вольностей Війська Запорозького на схід і південь, тобто в басейні річок Орілі, Берестової, Конки, Кальміусу, Сіверського Дінця. А на тому місці, звідки наприкінці 1550-х **В.** штурмував тур. фортецю Азов, 1570 укр. козаки, повертаючись із походу на Астрахань, заснували свій новий осередок під назвою Черкаськ. Це поселення згодом перетворилось на орг. центр фомування донського козацтва, яке витворилось в окремий військ. стан, підпорядкований моск. цареві. Після поч. Лівонської війни, що привернула головну увагу Івана IV Грозного, який відтак втратив інтерес до продовження активної антиординської б-би, **В.** вирішив повернутись до польського короля. 1563 його підмовили на похід у Молдавію, де місцеві бояри пообіцяли підтримку в б-бі за престол господаря. Неподалік р. Сучави **В.** був підступно схоплений і відвезений до Стамбула, де його стратили, скинувши з Галатської вежі на гаки. Ця мученицька смерть **В.** оспівана в істор. думі про козака Байду.

В. І. Сергійчук

Вищий кримінальний суд Іраку (The Iraqi High Criminal Court) — судовий орган Іраку, заснований 10.12.2003 Керівною радою Іраку (Iraqi Governing Council) з назвою «Спеціальний трибунал по Іраку» («Iraqi Special Tribunal»). 11.08.2005 новообрана Тимчасова національна асамблея Іраку прийняла новий закон, яким змінила назву суду на «Вищий кримінальний суд Іраку» («The Iraqi High Criminal Court»). Суд є незалежним органом. За своєю правовою природою він є національним судом з міжнародними елементами («інтернаціоналізованим національним судом»). Останні проявляються в особливостях предметної юрисдикції суду (основні злочини проти міжнародного права) та можливості залучення до роботи суду висококваліфікованих та авторитетних суддів з інших держав. Суд заснований з метою притягнення до кримінальної відповідальності осіб, що проживали на території Іраку і були обвинувачені у скоєнні *геноциду, злочинів проти людяності*, воєнних злочинів та порушень іракського національного законодавства у період 17.07.1968–1.05.2003, тобто з дня приходу до влади в Іраку політичної партії «Баас» і до дня, коли Президент США Дж. В. *Буш* заявив, що всі головні воєнні операції в Іраку вже завершені. Суд знаходиться в Багдаді, робочою мовою суду є арабська. Складається з касаційної палати, судових палат, суддів, що ведуть слідство, державного обвинувачення і адміністрації. Кількість суддів у касаційній палаті становить 9 осіб, у судовій — 5 суддів. Рішення суду приймається простою більшістю голосів і виконуються протягом 30 днів.

Вищий кримінальний суд Іраку має паралельну пріоритетну юрисдикцію щодо національних судів Іраку. Вищий кримінальний суд Іраку може витребувати у національного суду будь-яку справу на будь-якому етапі провадження і національний суд зобов'язаний передати таку справу Вищому кримінальному суду Іраку. Вищою мірою покарання, що може призначити Вищий кримінальний суд Іраку, є смертна кара. Найвідомішою справою суду є справа колишнього Президента Іраку С. *Хуссейна*. С. Хуссейна заарештували 13.12.2003, 19.10.2005 розпочався судовий процес над ним. 5.11.2006 С. Хуссейна визнали винним у скоєнні *злочинів проти людяності* і призначили йому вищу міру покарання — смертну кару через повішання. 26.12.2006 апеляція не була задоволена і 30.12.2006 С. Хуссейн був страчений.

А. О. Кориневич

Віденська зустріч представників країн-учасниць НБСЄ 1986–89 відбувалась 4.11.1986–19.01.1989. Визначила перспективи та шляхи розширення заг.-європ. співробітництва в умовах завершення *«холодної війни»*. У ході **В. з.** вдалось відновити баланс між трьома «кошиками» Гельсінського процесу. СРСР, який прийняв принцип «розумної достатності» у сфері оборони, продемонстрував гнучкий підхід до вирішення питань безпеки та роззброєння й готовність розглядати проблему *прав людини* як невід'ємну складову Гельсінського процесу. Основні протиріччя між д-вами під час **В. з.** вперше не базувались на блоковій основі. Так, найбільші суперечки щодо включення переговорів про звичайні збройні сили в Європі до Гельсінського процесу виникли між США та Францією. Болгарія, яка звинувачувалась у порушенні прав тур. меншини, не знайшла підтримки з боку своїх союзників, а Угорщина піддала жорсткій критиці Румунію за порушення прав угорської етнічної меншини. Прикінцевий документ зустрічі започаткував, уперше в історії НБСЄ, структуру взаємодоповнюючих і тісно пов'язаних між собою переговорних процесів заг.-європ. формату у сфері вирішення військ. питань: переговорів про подальший розвиток заходів довіри та безпеки (на базі

результатів *Стокгольмської конференції з заходів укріплення довіри, безпеки та роззброєння в Європі 1984–86*) та переговорів 23 країн-учасниць *НАТО* й *Організації Варшавського договору* про звичайні збройні сили в Європі. В. з. надала суттєвого імпульсу розвиткові «людського виміру» Гельсінського процесу. У Заключному документі вперше було чітко наголошено на необхідності приведення нац. законодавств і практики держав-учасниць НБСЄ в галузі прав людини у відповідність із *міжнародним правом* та міжнар. політ. зобов'язаннями. Було досягнуто важливих домовленостей щодо розширення реліг. свобод, сприяння всебічному розвитку нац. меншин тощо. Принципово нову ситуацію створювала домовленість про налагодження постійно діючого механізму «людського виміру» НБСЄ, який передбачав обмін інформацією та спільні двосторонні й багатосторонні консультації з усього комплексу питань прав людини, контактів між людьми та інших гуманітарних проблем. Було прийняте рішення про проведення трьох нарад у рамках *Конференції НБСЄ з людського виміру* (1989 в Парижі, 1990 в Копенгагені та 1991 в Москві). Значна увага була приділена питанням екон. і наук.-техн. співробітництва. Було заплановано проведення Конференції з екон. співробітництва в Європі (Бонн, 1990) та наради з охорони довкілля (Софія, 1989). Розширюючи регіональні рамки роботи НБСЄ, було вирішено скликати спец. нараду з питань безпеки та співробітництва в Середземноморському регіоні.

І. О. Мінгазутдінов

Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 — основне джерело сучасного *дипломатичного права*. До середини XX ст. міжнародне дипломатичне право регулювалось переважно міжнародно-правовими звичаями, які вона значною мірою і кодифікувала. До змісту Віденської конвенції 1961 було також включено більшість положень *Віденського регламенту 1815*. Конвенція прийнята 14.04. та підписана 18.04.1961 у Відні на Конференції ООН з дипломатичних зносин та імунітетів, скликаній згідно з рішенням *Генеральної Асамблеї ООН* (XIV сесія, 1959). В ній взяли участь представники 81 держави. Конвенція набула чинності 24.04.1964. У Конвенції закріплені результати першої офіційної кодифікації *норм міжнародного права* у сфері *дипломатичних привілеїв та імунітетів*. В основу тексту Віденської конвенції 1961 було покладено проект, підготовлений *Комісією міжнародного права* ООН в ході робіт з кодифікації дипломатичного права, розпочатих у 1955. Під час обговорення та прийняття положень Конвенції були відкинуті спроби внести у її текст застереження, нечіткі визначення, спрямовані на обмеження привілеїв та імунітетів як самих *дипломатичних представництв*, так і дипломатичного персоналу *посольств* і місій. В преамбулі Конвенції зазначається, що питання, безпосередньо не передбачені Віденською конвенцією, будуть і надалі регулюватися нормами міжнародного звичаєвого права. Учасниками Віденської конвенції 1961 є майже 150 держав, в тому числі й Україна (з 1964). Віденська конвенція 1961 охоплює всі основні правові питання *дипломатичних відносин* (порядок встановлення і припинення дипломатичних зносин, створення дипломатичних представництв та їхні функції, призначення і відкликання глави, членів дипломатичного персоналу представництва, встановлює дипломатичні класи, порядок акредитування глави дипломатичного представництва та його персоналу, обсяг дипломатичних імунітетів та привілеїв тощо). Заключні статті присвячені підписанню, *ратифікації*, *депозитарію*, набуттю конвенцією чинності, приєднанню до неї. Значення Віденської конвенції 1961 сягає далеко за межі юридичної систематизації норм дипломатичного права; в результаті її прийняття відбулося не просто вдосконалення правового регулювання дипломатичної діяльності, а зміна правової природи відповідних норм внаслідок перетворення їх зі звичаєвих на конвенційні норми, а в деяких випадках (зокрема, у питанні про митні привілеї) норми міжнародної ввічливості (comitas gentium) перетворилися на юридично обов'язкові норми міжнародного права.

Значно зміцнивши відомий *міжнародному праву* із стародавніх часів інститут дипломатичних привілеїв та імунітетів, Віденська конвенція 1961 позначила новий етап його розвитку. Зокрема, відбулося відокремлення привілеїв та імунітетів дипломатичного представництва як органу держави від привілеїв та імунітетів її дипломатичних працівників, з'явилися нові суб'єкти, які користуються привілеями та імунітетами (вищі посадові особи міжнародних організацій). Разом з тим, перелік дипломатичних привілеїв та імунітетів не зазнав істотних змін з часу виникнення постійних дипломатичних представництв. Конвенція систематизує норми міжнародного дипломатичного права та змінює правову природу цих норм, вперше повною мірою кодифікуючи існуючі міжнародно-правові звичаї у цій сфері. На конференції 1961 було також прийнято ряд резолюцій, норми яких мали загалом рекомендаційний характер і стосувалися окремих питань, що можуть виникати в ході здійснення дипломатичних зносин, а також факультативні протоколи до Конвенції: про обов'язкову юрисдикцію *Міжнародного Суду ООН* та про незастосування законів про громадянство держави перебування до співробітників дипломатичного представництва.

О. В. Задорожній, В. М. Матвієнко

Віденська конвенція про консульські зносини 1963 — основне джерело сучасного *консульського права*. Конвенція прийнята на Дипломатичній конференції *ООН* у Відні 24.04.1963; набула чинності 19.03.1967 (для України — з 1989). Проект документа було розроблено *Комісією міжнародного права* ООН, в порядку денному якої питання про кодифікацію права *консульських відносин* знаходилося з 1955. Конвенція складається з п'яти глав (79 статей) та кодифікує *норми міжнародного права*, що регулюють консульські зносини. Конвенція регулює встановлення і здійснення консульських зносин, припинення консульських функцій, переваги, привілеї та імунітети *консульських установ*, штатних консульських посадових осіб та інших працівників консульських установ. Окремо закріплюються режим, що застосовується до почесних консульських посадових осіб та консульських установ, очолюваних такими посадовими особами; правила, що стосуються консульських агентів, які не є главами консульських установ, виконання консульських функцій дипломатичними представництвами, громадянами держави перебування і особами, які постійно проживають у ній як працівники консульської установи тощо.

Віденська конвенція 1963 кодифікувала існуючі принципи і норми звичаєвого права, закріплені у двосторонніх *консульських конвенціях*, що виступали головним джерелом консульського права; було конкретизовано та розширено зміст консульських функцій і привілеїв, передбачених нормами міжнародного звичаєвого права. Характерною особливістю Віденської конвенції про консульські зносини є, зокрема, те, що її норми визначають лише класи глав консульських установ, не обмежуючи при цьому право будь-якої з договірних сторін визначати найменування решти консульських службових осіб, які не є главами консульських установ. Ні Комісія міжнародного права ООН, ні Віденська дипломатична конференція 1963 не ставили собі за мету провести всеохоплюючу кодифікацію правових аспектів консульських зносин. Конвенція (ст. 73) передбачає можливість урегулювання нових питань на двосторонній основі з метою повнішого врахування національних інтересів кожної із зацікавлених *держав*. При цьому двосторонні консульські конвенції можуть лише підтверджувати, доповнювати і розширювати зміст Віденської конвенції 1963, розширюючи обсяг привілеїв та імунітетів консульських установ і їхнього персоналу. Отже, Конвенція визначила мінімальний стандарт, яким мають керуватися держави при встановленні та підтриманні консульських зносин.

О. В. Задорожній, В. М. Матвієнко

Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 — універсальний *договір міжнародний*, що регулює питання реалізації договірної правоздатності міжнародних міжурядових організацій. Під час Конференції *ООН* з права міжнародних договорів 1969 були відхилені пропозиції про поширення дії *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* на договори за участю *організацій міжнародних* та прийнято резолюцію, в якій рекомендувалося *Генеральній Асамблеї ООН* доручити *Комісії міжнародного права* вивчити зазначену проблему. Комісія міжнародного права розпочала опрацювання проекту статей у 1970. В основу роботи було покладено концепцію тісного взаємозв'язку з Віденською конвенцією 1969, завдяки чому ці два документи мають ідентичну структуру, співпадаючу нумерацію статей. Конвенція була прийнята 21.03.1986 на Конференції ООН про право дого-

ворів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями, що була скликана у Відні відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї 38/86 від 13.12.1984.

Віденська конвенція ООН про право міжнародних договорів 1986 на відміну від Віденської конвенції 1969, що застосовується тільки між *державами*, діє в договорах між державами і міжнародними організаціями, а також між організаціями. Вона застосовується також до договорів, що є установчими актами міжнародних організацій, і до будь-якого договору, прийнятого в рамках міжнародної організації. Одним із найважливіших положень Конвенції є ст. 6, згідно з якою правоздатність міжнародної організації укладати договори регулюється правилами цієї організації (установчими актами організації, прийнятими згідно з ними рішеннями та резолюціями, а також встановленою практикою організації). У такий спосіб Конвенція підтвердила, що міжнародні організації як похідні *суб'єкти міжнародного права* володіють лише спеціальною правоздатністю. Конвенція не набрала чинності, на 1.01.2013 у ній беруть участь 29 держав-учасниць та 12 міжнародних організацій, тоді як для набрання чинності необхідно 35 держав. Разом з тим, більшість норм, що містяться у Конвенції, в міжнародній практиці розглядаються як звичаєві і тому підлягають універсальному застосуванню.

О. В. Буткевич, М. М. Гнатовський

Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 — основний кодифікаційний акт у галузі *права міжнародних договорів*. Конвенція була прийнята 22.05 та відкрита для підписання 23.05.1969 на Конференції *ООН* з права міжнародних договорів, в якій брало участь понад 100 держав і яка була скликана згідно з резолюціями *Генеральної Асамблеї ООН* 2166 (XXI) від 5.12.1966 та 2287 (XXII) від 6.12.1967. Конференція також прийняла Декларацію про заборону застосування військового, політичного або економічного примусу при укладанні міжнародних договорів, а також Декларацію про універсальність, які увійшли до Заключного акта Конференції. Кодифікація та прогресивний розвиток *міжнародного права* в галузі права міжнародних договорів були визнані *Комісією міжнародного права* ООН як пріоритетні та першочергові сфери діяльності ще на її першій сесії у 1949. Робота з кодифікації права міжнародних договорів була розпочата Комісією міжнародного права ООН у 1950. Спеціальними доповідачами по проекту були призначені видатні британські вчені — Дж. Браєрлі, Г. Лаутерпахт, Дж. Фіцморіс, Г. Волдок. Основні положення розробленого проекту статей при прийнятті Конвенції були збережені, а в деяких випадках удосконалені. В ході роботи над проектом проявилися часом гострі протиріччя між представниками різних міжнародно-правових шкіл та напрямів. Зокрема, це проявилося в положенні щодо клаузули rebus sic stantibus (застереження про докорінну зміну обставин): доповідачі, як представники англійської школи міжнародного права, котра не визнає можливості припинення *договору міжнародного* внаслідок докорінної зміни обставин, сприяли тому, що Конвенція в принципі не припускає посилання на зміну обставин як підставу припинення міжнародного договору, а також накладає обмеження на природу цих обставин (ст. 62). Особливо прискіпливо обговорювались положення щодо права *держав* на участь в міжнародних договорах універсального характеру, застережень до міжнародних договорів, підстав та процедури визнання недійсності міжнародних договорів тощо.

Конвенція нерідко піддається критиці в *доктрині міжнародного права*. Зокрема, її положення про застереження до міжнародних договорів (ст. 19–22) неодноразово ставали предметом дискусій юристів-міжнародників; це питання залишається у порядку денному Комісії міжнародного права ООН. Відповідно до ст. 4 Конвенції, вона застосовується тільки до договорів, укладених державами після набрання нею чинності щодо цих держав. Разом з тим, у Конвенції кодифіковані норми міжнародного звичаєвого права та узгоджені погляди держав практично з усіх питань, що стосуються міжнародних договорів: укладання і набуття чинності, тлумачення і застосування, дія в часі і просторі, підстави для недійсності, припинення, зупинення дії тощо. Знайшли своє відображення також такі підходи, як недійсність нерівноправних договорів, акцентування значення згоди як підстави виникнення міжнародних зобов'язань, поняття jus cogens (імперативних норм загального міжнародного права) та значення, що їм надається, право на односторонні застереження до договорів тощо. Конвенція являє собою справжній кодекс права міжнародних договорів (містить 85 статей і додаток); в доктрині міжнародного права інколи згадується під назвою «договір про договори». Вона не регулює процедуру укладання та дію договорів, сторонами яких є не держави, а інші *суб'єкти міжнародного права*, а також угоди, укладених не в письмовій формі. У Конвенції зазначено, що це не позбавляє такі угоди юридичної чинності, а також не виключає можливості застосування до них тих норм конвенції, що для них обов'язкові в силу міжнародного права (ст. 3). У випадку, якщо в угоді поряд з державами беруть участь й інші суб'єкти міжнародного права, Конвенція застосовується до відносин держав між собою (п. «с» ст. 3). Віденська конвенція 1969 набрала чинності 27.01.1980, для України (тоді — Української Радянської Соціалістичної Республіки) — 29.05.1986.

О. В. Буткевич, М. М. Гнатовський

Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 — *міжнародний договір багатосторонній*, підготований *Комісією міжнародного права* ООН та прийнятий на Конференції ООН 8.04.1983. Складається з преамбули, 51 статті й додатка. Незважаючи на те, що робота з кодифікації норм інституту правонаступництва розпочалася ще 1967, Конвенція була прийнята 16 роками пізніше та станом на 1.01.2004 не набула чинності, не набравши 15 ратифікацій. Утримання *держав* від ратифікації **В. к.** зумовлене її зосередженням на проблемах постколоніальних д-в і нехтуванням іншими випадками правонаступництва. Повільна ратифікація **В. к.** не дозволяє зробити висновок, що вона повністю адекватно закріплює звичаєві *норми міжнародного права*. Проте це не заперечує того факту, що основні принципи й норми **В. к.** є заг.-визнаними. Зокрема, це принцип справедливого результату правонаступництва, досягнутий на підставі угоди між зацікавленими д-вами. Більшість норм **В. к.** є диспозитивними, які залишають на розсуд зацікавлених д-в вирішення питань правонаступництва щодо держ. власності, архівів і боргів. У **В. к.** надано визначення термінів «державна власність», «державні архіви», «*державний борг*». Сфера дії **В. к.** не поширюється на права й обов'язки фізич. та юрид. осіб. Держ. власність визначена в **В. к.** як майно, права та інтереси, які на момент правонаступництва д-в належали державі-попередниці відповідно до її внутр. права. За заг. правилом перехід держ. власності відбувається без компенсації. У той же час при поділі д-ви чи відокремленні частини її території допускається справедлива компенсація між державою-попередницею та державою-наступницею або між державами-наступницями. Правонаступництво д-в не зачіпає майно, права та інтереси третіх д-в на території, що є об'єктом правонаступництва. При передачі частини території д-ви до держави-наступниці переходить розташована на території, що передається, нерухома власність і пов'язана з діяльністю держави-попередниці щодо цієї території рухома власність. До нової незалежної д-ви переходить також нерухома власність, що знаходиться за її межами, і рухома власність, які стали власністю держави-попередниці в період залежності; частка нерухомої власності, що знаходиться за її межами, і частка рухомої власності, які були створені в т. ч. за рахунок внеску залежної території. При об'єднанні д-в власність держав-попередниць переходить до держави-наступниці. При відокремленні частини території д-ви й утворенні держави-наступниці до неї переходить розташована на її території нерухома власність; пов'язана з діяльністю держави-попередниці щодо неї рухома власність, а також справедлива частка іншої рухомої власності. При поділі д-ви до держави-наступниці також переходить справедлива частка нерухомої власності, що знаходиться за межами держави-попередниці. Усі ці правила, за винятком випадку нової незалежної д-ви, можуть бути змінені угодою між відп. д-вами. Основними принципами правонаступництва щодо держ. архівів є їхній перехід без компенсації, відсутність наслідків правонаступництва для архівів третіх д-в, збереження цілісності архівних фондів держави-попередниці. Правила, встановлені для переходу архівів, можуть бути змінені за згодою д-в. При передачі частини території д-ви, відокремленні частини території д-ви та поділі д-ви до держави-наступниці переходить частина архівів, необхідних для нормального управління територією, що є об'єктом правонаступництва, а також частина

архівів, що стосується виключно або переважно цієї території. Державі-наступниці забезпечується на її прохання та за її рахунок відтворення архівів держави-попередниці. До нової незалежної д-ви переходять також архіви, що стали в період незалежності архівами держави-попередниці. При об'єднанні д-в усі архіви держав-попередниць переходять до держави-наступниці. Державний борг визначено в Конвенції як будь-яке фінанс. зобов'язання держави-попередниці щодо іншої д-ви, міжнар. орг-ції чи будь-якого іншого *суб'єкта міжнародного права*, яке виникло відповідно до міжнар. права. Т. ч., конвенційне визначення держ. боргу не включає в себе борг перед фізич. та юрид. особами. Але нещодавня практика правонаступництва показала, що держави-наступниці поширюють правила правонаступництва щодо боргів у т. ч. і на борги особам, які не є суб'єктами міжнар. права (напр., Лондонський та Паризький клуби кредиторів).

За заг. правилом, правонаступництво д-в не зачіпає прав і обов'язків кредиторів. При передачі частини території д-ви перехід держ. боргу регулюється угодою між державою-попередницею і державою-наступницею. За відсутності такої угоди держ. борг переходить до держави-наступниці у справедливій частці з урахуванням, зокрема, майна, прав та інтересів, що переходять до держави-наступниці у зв'язку з даним боргом. До нової незалежної д-ви держ. борг держави-попередниці не переходить, якщо інше не передбачене угодою між ними. Така угода не повинна завдавати шкоду принципу *суверенітету* кожного народу над його природ. ресурсами і підривати екон. добробут нової незалежної д-ви. При об'єднанні д-в держ. борг держав-попередниць переходить до держави-наступниці. При відокремленні частини території д-ви та поділі д-ви до держави-наступниці переходить справедлива частка держ. боргу держави-попередниці з урахуванням, зокрема, майна, прав та інтересів, що переходять до держави-наступниці. Норми **В. к.** використовувались при правонаступництві д-в внаслідок розпаду СРСР, проте основні питання вирішувались на підставі угод між державами-наступницями з урахуванням інтересів кредиторів. Україна приєдналась до **В. к.** 17.11.1992.

Ю. О. Ноговіцина

Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 прийнята 22.08.1978 Конференцією *Організації Об'єднаних Націй*, що була скликана згідно з рез. *Генеральної Асамблеї ООН* №3496 від 15.12.1975. **В. к.** була відкрита для підписання у Відні з 23.08.1978 до 28.02.1979 та у штаб-квартирі ООН до 31.08.1979. Складається з преамбули, 50 статей і додатку; кодифікує *норми міжнародного права*, які стосуються *правонаступництва держав* щодо міжнар. дог-рів; визначає наслідки правонаступництва щодо дії двосторонніх та багатосторонніх дог-рів на території держави-попередниці та держави-наступниці. **В. к.** містить не лише кодифіковані норми міжнар. звичаєвого права, а й норми, що до цього не набули заг. визнання в *міжнародному праві*, зокрема положення, які стосуються нових незалежних д-в. Введення цих норм було зумовлене процесами *деколонізації* та підвищеною увагою до проблем колишніх *колоній*, які, з одного боку, мали бути звільнені від нерівноправних дог-рів, а з іншого — отримати право на участь у багатосторонніх конвенціях. Зосередження на наслідках утворення нових незалежних д-в спричинило повільну ратифікацію Конвенції, яка набула чинності лише 1996. **В. к.** надає визначення ряду термінів: «правонаступництво держав», «держава-попередниця», «держава-наступниця», «нова незалежна держава». Сфера застосування конвенції обмежується письмовими дог-рами, укладеними між д-вами, у т. ч. тими, що засновують міжнар. орг-цію або укладаються в її межах. **В. к.** закріпила те, що права та обов'язки держави-попередниці за дог-ром не стають автоматично правами й обов'язками держави-наступниці лише через один факт укладення дог-ру між ними або односторонньої заяви держави-наступниці. У будь-якому випадку наслідки правонаступництва регулюються **В. к.**, тобто її норми є імперативними, якщо в них не вказано інше (на відміну від підходу, відображеного у *Віденській конвенції про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1983*). Правонаступництво не зачіпає *кордонів держав*, встановлених дог-рами, їхніх режимів та режимів територій. Вони залишаються чинними щодо держав-наступниць у будь-якому випадку і незалежно від волі цих д-в. Винятком є зобов'язання щодо розташування

інозем. військ. баз на території, що є об'єктом правонаступництва. При переході частини території д-ви від однієї д-ви до іншої діє принцип рухомості договірних кордонів: дог-ри держави-попередниці втрачають чинність щодо даної частини території, а дог-ри держави-наступниці набувають чинності щодо неї. При об'єднанні д-в дог-ри зберігають чинність, але лише відносно тієї частини території, щодо якої вони діяли на момент правонаступництва. При відокремленні частини території д-ви, яка утворює державу-наступницю, щодо неї зберігають чинність дог-ри, які діяли стосовно всієї території держави-попередниці, а також щодо тієї частини території держави-попередниці, яка відокремилась. Якщо держава-попередниця продовжує існувати, всі дог-ри зберігають чинність щодо неї, окрім випадків, коли вони стосувались частини території, яка відокремилась. Ці правила не застосовуються, якщо зацікавлені д-ви домовились про інше або якщо це суперечитиме об'єкту й цілям дог-ру чи докорінним чином змінить умови його дії. Нова незалежна д-ва визначається Конвенцією як держава-наступниця, територія якої безпосередньо до моменту правонаступництва д-в була залежною територією й за *міжнародні відносини* якої була відповідальна держава-попередниця. Особливістю правонаступництва нової незалежної д-ви є те, що вона не зобов'язана зберігати чинним будь-який договір лише тому, що він був чинний відносно її території на момент правонаступництва. Частково це положення є закріпленням у **В. к.** доктрини «чистого аркуша» (tabula rasa). Нова незалежна д-ва може встановити свій статус як учасниця багатостороннього дог-ру шляхом повідомлення про правонаступництво, крім випадків, коли це суперечитиме об'єкту й цілям дог-ру, змінить умови його дії або коли на це потрібна згода всіх учасників дог-ру. Двосторонні дог-ри зберігають чинність щодо нової незалежної д-ви та іншої держави-учасниці дог-ру, якщо вони про це домовились або це випливає з їхньої поведінки. Норми **В. к.** були застосовані у випадках правонаступництва внаслідок *СРСР розпаду*, СФРЮ і Чехословаччини та *Німеччини об'єднання 1989–90*. Україна приєдналася до **В. к.** 17.11.1992.

Ю. О. Ноговіцина

Віденська конвенція про представництво держав в їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 — основний міжнародно-правовий документ, що визначає статус *постійних представництв при міжнародних організаціях*, делегацій та *спостерігачів* в органах та на конференціях, що скликаються міжнародною організацією чи під її егідою. Прийнята на основі проекту, підготовленого *Комісією міжнародного права* ООН, на дипломатичній конференції, що проходила 4.02.-14.03.1975 у Відні. Складається з 92 статей. Під час роботи над кодифікацією питань представництва держав при міжнародних організаціях Комісія міжнародного права визначила, що відносини між державами та міжнародними організаціями мають дипломатичний характер і підлягають регулюванню *дипломатичним правом*, та зосередила свої зусилля на проведенні кодифікаційних робіт з питань статусу, привілеїв та імунітетів постійних представництв держав при міжнародних організаціях, а також делегацій, які направляються до їх органів або на конференції, що проводяться цими організаціями. Встановлений Конвенцією обсяг привілеїв та імунітетів представників є близьким до обсягу привілеїв та імунітетів дипломатичних агентів, передбаченому *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961*. Конвенція передбачає особисту недоторканність глав та членів делегацій, які направляються державами в органи міжнародних організацій та на скликані ними конференції, недоторканність приміщень, які вони займають, імунітет від юрисдикції держави перебування, звільнення їх від податків, зборів тощо. Конвенція передбачає право держави призначати співробітників своїх представництв на власний розсуд, не запитуючи дозволу приймаючої держави.

О. В. Задорожній, В. М. Матвієнко

Віденська конференція 1855 — з'їзд *послів* Росії, Великої Британії, Франції, Австрії й Туреччини під час *Кримської війни 1853–56*. Відкрилась 28.12.1854 (9.01.1855) і була останньої спробою Росії уникнути військ. поразки. Росія прийняла пункти попередніх умов укладення миру, що коаліція висунула їй 18(30).07.1854, за якими Дунайські князівства мали перейти під спільний *протекто-*

рат 5 великих д-в та бути окупованими Австрією. *Великі держави* проголошувались покровителями всіх христ. підданих Османської імп., отримували право колективного контролю над гирлом Дунаю. Росія погоджувалась переглянути умови *Лондонських угод про чорноморські протоки 1841*. Але Петербург категорично відмовився роззброювати Севастополь й обмежувати свій військ.-мор. флот на Чорному морі, одночасно погодившись «поважати» територ. цілісність Туреччини. Австрія запропонувала застосувати принцип противаги, постійно тримаючи в Чорному морі кораблі інших великих д-в і збільшуючи їхню кількість пропорційно до збільшення кількості російських, але Велика Британія та Франція відкинули цю пропозицію. Вони виступали за продовження *війни* та не виявляли прагнення укласти мирний договір. Конференція була безрезультатною й на поч. червня 1855 її закрили. Водночас **В. к.** була використана Великою Британією та Францією для подальшого втягування Австрії в орбіту антирос. коаліції.

С. О. Маковський

Віденська система міжнародних відносин («Європейський концерт») — структура міждержавних відносин в Європі, яка склалась після війн *Наполеона I* й проіснувала з серйозними модифікаціями до *Першої світової війни*. Її принципи були закладені рішеннями *Віденського конгресу 1814–15* — першого загальноєвропейського, за винятком *Османської імперії*, мирного врегулювання. Ця система базувалась на спільній згоді найбільш могутніх європейських монархій щодо територіального і політичного *статус-кво* в Європі і виключала можливість появи одного безсумнівного лідера. Вона передбачала можливість колективного втручання в справи тих *держав*, яким загрожували революції, а також можливість дипломатичних консультацій з територіальних та інших проблем. **В. с. м. в.** мала певні основні характеристики та особливості:

— Віденський конгрес відіграв ключову роль у формуванні стійкої парадигми відносин між провідними європейськими державами; розпочалася епоха «європейського концерту» — балансу сил між європейськими державами, що базувався на спільній згоді *великих держав* — пентархії Росії, Австрії, Прусії, Франції, Великої Британії. Будь-яке загострення відносин між ними могло привести до руйнування міжнародної системи. Після *Французької буржуазної революції 1789–99* відбулося остаточне зміцнення системи національних держав. Поряд з державою-нацією і закріпленням національного *суверенітету* в *міжнародних відносинах* закріплюється система політичної рівноваги — компроміс між принципами *суверенітету* і загального інтересу. У процесі функціонування **В. с. м. в.** змушувала кожного з її учасників обмежувати свої експансіоністські наміри;

— одним із головних засобів підтримки рівноваги були різноманітні види коаліцій, тому, на відміну від *Вестфальської системи міжнародних відносин*, елементами Віденської виступали не тільки держави, а й коаліції держав;

— однією з основ «європейського концерту» став принцип підтримання балансу сил;

— в межах *балансу сил концепції* держави могли змінювати склад союзників для забезпечення власних інтересів, не порушуючи при цьому загальної структури союзів і характеру міжнародних відносин;

— «європейський концерт», залишаючись формою гегемонії (див.: *Гегемонія міжнародна*) великих держав, вперше ефективно обмежив свободу дій цих держав на міжнародній арені;

— *анексії* та *контрибуції* залишалися формами міжнародної практики, великі держави вже не розглядали в якості реальної мети розчленування чи ліквідацію іншої великої держави;

— поняття політичної рівноваги набуло ширшого тлумачення: завдяки встановленому **В. с. м. в.** балансу сил війни і збройні конфлікти в Європі тимчасово майже припинилися, за винятком незначних.

В. с. м. в. мала на меті затвердження встановленого внаслідок наполеонівських війн співвідношення сил, закріплення кордонів національних держав. Росія, зокрема, остаточно закріпила за собою Фінляндію, Бессарабію і розширила свої західні кордони за рахунок Польщі, поділивши її між собою, Австрією і Пруссією. В основу цієї системи було покладено принцип контролю географічного простору в межах колоніальних *імперій*. Під час Віденської системи остаточно сформувалися *Британська* (1876), *Німецька* (1871), *Французька* (сер. XIX) *імперії*; у 1877 турецький султан узяв собі титул «імператор османів»; Росія стала імперією значно раніше, ще 1721. Незважаючи на кінець глобальної ізольованості цивілізацій та культур, **В. с. м. в.**, як і попередня Вестфальська, мала євроцентристський характер і охоплювала, фактично, лише європейський простір, та, деякою мірою, території, за які провідні держави «європейського концерту» вели колоніальну боротьбу, чи управляли як *колоніями*; поза межами системи лишалися Китай і Японія.

Особливості **В. с. м. в.** полягали не тільки в спільній зацікавленості збереження статус-кво, але й у різниці цивілізаційного й модернізаційного рівня його учасників. Оскільки на всіх етапах розвитку системи провідними акторами виступали монархії, вона характеризувалася гомогенністю й ідентичністю сутності її акторів. Але з появою об'єднаних Італії й Німеччини та формуванням згодом ворожих блоків гомогенність перестала бути характеристикою **В. с. м. в.** У процесі своєї еволюції вона пройшла 5 етапів розвитку: становлення (1814–15); консолідації (1815–22); стійкого розвитку (1822–48); період кризи (1848–71); етап занепаду та ліквідації (1871–1914). З утворенням двох антагоністичних військово-політичних блоків — *Троїстого союзу* та *Антанти* — почав розпадатися «європейський концерт», була остаточно порушена система балансу сил в Європі. Європейські країни розгорнули пошуки джерела посилення своєї військової, економічної та політичної могутності, ним напр. у XIX ст. стала колоніальна *експансія*, що перетворилася на один із чільних засобів вирішення конфліктів і протиріч між великими державами. Завдяки досягненням науково-технічної й промислової революції особливо посилилися США і Німеччина, перші активно освоювали заокеанські ринки, яскравим прикладом чого стала *американсько-іспанська війна 1898*, одна з перших воєн за переділ світу напередодні Першої світової війни. З утворенням двох протиборчих союзів була остаточно порушена система балансу сил в Європі, а **В. с. м. в.**, фактично, припинила своє існування.

Літ.: The Congress of Vienna and Europe. — Oxford [Eng.], New York: Pergamon Press, 1964; Paul W. Schroeder. Austria, Great Britain, and the Crimean War: the destruction of the European concert. — Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1972; Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні системи та глобальний розвиток. — К., 2004.

О. С. Пархомчук

Віденський документ із заходів зміцнення довіри і безпеки в Європі розроблений на *Віденській зустрічі представників країн-учасниць НБСЄ 1986–89* і прийнятий 17.11.1990. Розвивав положення прикінцевого док-та *Стокгольмської конференції із заходів зміцнення довіри, безпеки та роззброєння в Європі 1984–86*, а також містив низку принципово нових положень. Країни-учасниці НБСЄ погоджувались надавати інформацію про свої військ. бюджети, військ. діяльність *збройних сил*, що відбувалась поза місцями розташування в мирний час, повідомляти про небезпечні інциденти воєнного характеру, запрошувати один раз на 5 років *спостерігачів* на одну з авіабаз. Передбачалось проведення інспекцій з оцінки інформації в з'єднаннях та частинах збройних сил у місцях розташування в мирний час. На *Гельсінському саміті НБСЄ 1992* було прийнято нову редакцію **В. д.**: розширено та кодифіковано інформацію про озброєння, яка повинна надаватись країнами-учасницями; рекомендовано організовувати на добровільній основі візити спостерігачів «для усунення сумнівів щодо характеру військової діяльності», демонструвати нові типи систем озброєнь і техніки. Передбачалось проводити не більше одних великих навчань (за участі понад 40 тис. чол. або 900 танків) що 2 роки. *Будапештський саміт ОБСЄ 1994* схвалив чергову редакцію **В. д.**, яка передбачала надання розширеної інформації про збройні сили, планування в галузі оборони та оборонні витрати на основі категорій, визначених у **В. д.** для стандартизованої звітності про військ. витрати *Організації Об'єднаних Націй* від 12.12.1980. На *Стамбульському саміті ОБСЄ 1999* було схвалено нову редакцію **В. д.**, яка ще більше розширила сферу його дії щодо зміцнення «взаємної довіри та транспарентності у військовій галузі», хоча якісно нових параметрів **В. д.** не набув.

І. О. Мінгазутдінов

Віденський конгрес 1814–15 — конференція міжнар., організована з ініціативи Росії, Великої Британії, Австрії, Пруссії після звершення воєн

антифранцузьких коаліцій проти наполеонівської Франції. Скликання конгресу передбачалось *Паризьким мирним договором 1814.* **В. к.** розпочав роботу 1.09.1814, продовжувався в період «ста днів» — повернення *Наполеона I* до влади в березні–червні 1815 — і завершився 9.06.1815 підписанням Заключного ген. акта. У ньому взяли участь 216 представників усіх європ. д-в (окрім Туреччини), серед яких були: рос. та австр. імператори; королі прусський, данський, вюртемберзький і баварський; міністри, канцлери, провідні політ. діячі. Найважливіша роль на **В. к.** належала *Олександру I,* австр. канцлерові К. *Меттерніху,* брит. мін. зак. справ лорду *Каслрі.* Переможену Францію представляв мін. зак. справ Ш. *Талейран.* Заг. засідання учасників **В. к.** не проводились і всі головні питання обговорювались на нарадах ініціаторів **В. к.** і Франції, під час неофіц. зустрічей і прийомів, а також у чисельних комітетах і комісіях. Декларації та постанови, прийняті під час роботи конгресу, ввійшли в Заключний ген. акт **В. к.** і в додатки до нього. Головними завданнями країн-переможниць були: реставрація повалених монархічних династій у країнах, завойованих Наполеоном I; послаблення Франції й створення гарантій проти відновлення наполеонівської імперії та спроб нових завоювань; задоволення територ. домагань країн-переможниць шляхом переділу Європи й колоній. Найбільші розбіжності виникли між позиціями учасників **В. к.** з територ. питань. Велика Британія прагнула зберегти захоплені нею під час війн франц. та нідерландські *колонії,* створити біля кордонів Франції бар'єр із сусідніх д-в, зміцнити Пруссію на противагу Франції та Росії. Австрія намагалась не допустити посилення Росії та Пруссії, а також забезпечити свою гегемонію в Німеччині. Пруссія бажала приєднати Саксонію, а це не відповідало інтересам Австрії та Франції, які хотіли зберегти самостійну Саксонію як буферну д-ву між ними. Росія прагнула загарбати майже всі польські землі, що викликало заперечення Великої Британії, Австрії та Франції. З метою перешкодити приєднанню Саксонії до Пруссії, а Польщі до Росії 3.01.1815 була укладена таємна угода між Францією, Великою Британією та Австрією. Росія та Пруссія змушені були піти на поступки. Як наслідок, остання змогла отримати лише півн. частину Саксонії. Півд. частина залишилася самостійним королівством. За дог-ром про розподіл Польщі, який був підписаний 21.04.1815 (увійшов як додаток в Заключний ген. акт), до Росії відійшла частина колишнього герцогства Варшавського. Познань залишилась за Пруссією, Схід. Галичина відійшла Австрії, а Краків став *вільним містом.* Заключний ген. акт складався зі 121 статті й включав усі найважливіші угоди, укладені під час роботи **В. к.** Спочатку був підписаний Австрією, Великою Британією, Пруссією, Росією, Францією та Швейцарією. Всі інші д-ви приєдналися до нього (протягом наступних 5 років — 33 д-ви). Акт передбачав позбавлення Франції завоювань і створення біля її кордонів держав-бар'єрів. Швейцарія посилювалась за рахунок розширення кордонів і включення стратегічно важливих гірських перевалів. Більш розвинена і багатша Бельгія була об'єднана із слабшою Голландією, створивши Нідерландське королівство. На півн. заході Італії відновлювалося Сардинське королівство, якому повертались відібрані у Франції Савойя і Ніцца, а також приєднувалася Генуя. Австрія відновила свою владу у Венеції та Ломбардії, а герцогства Пармське, Тосканське й Моденське ставали власністю різних представників австр. дому Габсбургів. В Італії була відновлена влада Папи Римського над Ватиканом і Папською областю. Папі як світському правителеві Риму повертались Болонья, Равенна та Феррара. Роздробленість Італії, т. ч., була відновлена й узаконена. З нім. д-в був створений Німецький союз, у якому Австрія отримала переважаючі позиції. До Пруссії приєднувалися важливі в пром. і стратегічному відношенні Вестфалія та Рейнська область, а також Померанія, що раніше належала Швеції. У союзниці Наполеона Данії була відібрана Норвегія й приєднана до Швеції. За Росією залишились Фінляндія та Бессарабія. **В. к.** узаконив колоніальні загарбання Великої Британії, які вона відібрала у Франції та Нідерландів. Найважливіші з них: Капська земля на півдні Африки, о-ви Мальта й Цейлон, а також Британська Гвіана, Тринідад, Тобаго. У Заключному акті, крім статей, містяться 17 додатків, зокрема: декларація про припинення работоргівлі, правила збору мита і судноплавства на прикордонних і міжнар. річках (Рейн, Майн-Маас, Мозель, Шельда), положення стосовно дип. актів (див.: *Віденський регламент 1815*), акт про конституцію Німецького союзу. Внаслідок **В. к.** була вперше створена система договорів, що регулювали відносини між європ. д-вами, перш за все — встановлювали на тривалий період кордони між ними (див.: *Віденська система міжнародних відносин*).

Б. М. Гончар

Віденський регламент 1815 — перший багатосторонній міжнар.-прав. акт, яким було запроваджено єдину класифікацію *агентів дипломатичних* (глав *дипломатичних представництв*), покладено край непорозумінню щодо їхнього старшинства. **В. р.** прийнятий як додаток № 17 «Положення стосовно дипломатичних агентів» до Заключного акта *Віденського конгресу 1814–15,* підписаний представниками Австрії, Великої Британії, Іспанії, Португалії, Пруссії, Росії, Франції та Швеції 19.03.1815. **В. р.** встановлювались три класи дипломатичних агентів: *посли* (до них прирівнювались представники Ватикану — папські легати або *нунції*), які представляли своїх монархів; *посланники* (*інтернунції* Ватикану), повноважні міністри та «інші уповноважені при государях»; *повірені у справах,* що були уповноважені при мін. зак. справ. *Аахенський протокол 1818* додав до цього переліку клас міністрів-резидентів, встановивши, що вони займають проміжне положення між посланниками та повіреними у справах. Відповідно до **В. р.** запроваджувався єдиний для всіх країн порядок прийому дип. агентів кожного класу. Встановлена **В. р.** класифікація глав дип. представництв тривалий час розглядалась у дип. практиці переважної більшості країн як *норма міжнародного права.* Наступним кроком у класифікації дип. представників стала *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961,* яка в ст. 14, подібно до **В. р.**, зафіксувала три класи глав дип. представництв: клас послів і нунціїв, клас посланників та інтернунціїв (акредитуються при главах д-в), а також клас повірених у справах (акредитуються при мін. зак. справ). Країни-учасниці Конвенції погодились, що «інакше як відносно старшинства та етикету не повинно проводитися ніякого розрізнення поміж главами представництв унаслідок їх належності до того чи іншого класу».

В. М. Матвієнко

Віденський ультиматум 1876 пред'явлений 31.01.1876 *Османській імперії* від імені Австро-Угорщини, Великої Британії, Італії, Німеччини, Росії та Франції у зв'язку з повстанням у Герцеговині та Боснії. Влітку 1875 у Герцеговині та Боснії розпочався збройний виступ христ. населення проти тур. панування. Загострення питання про збереження цілісності Османської імп. (див.: *Східна криза 1875–78*) викликало втручання *великих держав,* перш за все Росії й Австро-Угорщини. У серпні 1875 О. *Горчаков* звернувся до австр.-угорського уряду з пропозицією спільно виступити на захист населення Боснії та Герцеговини й домогтись для нього від Туреччини *автономії.* У результаті обговорення Австро-Угорщина та Росія узгодили вимоги до Туреччини, які 30.12.1875 Д. *Андраші* довів до відома всіх великих європ. д-в у ноті, що містила проект реформ у Боснії та Герцеговині («Нота Андраші»). Від Туреччини вимагали проведення адмін. реформ, запровадження повної свободи віросповідання, надання христ. населенню земель. Османська імп. прийняла умови великих держав, але повстанці відмовлялися скласти зброю, доки тур. війська не будуть виведені з територій, які повстали, а реформи не гарантуватимуться великими державами. Османська імп. відкинула ці додаткові умови, ультиматум не мав результату.

В. Ю. Константинов

Віденські арбітражі 1938 і 1940 — механізм для вирішення міждерж. спорів, що був утворений у результаті змови нацистської Німеччини та фаш. Італії з гортистською Угорщиною проти демокр. Чехословаччини й авторитарної Румунії про відторгнення від них значних частин території на користь Угорщини. На них проживало й угорське населення, тому Будапешт вимагав найшвидшого розв'язання цього питання шляхом плебісциту або через *арбітраж міжнародний* провідних європ. *держав.* Спір між урядами зацікавлених країн закінчився згодою на арбітраж: арбітрами стали Німеччина та Італія. За рішенням першого **В. а.** від 2.11.1938 до Угорщини відійшли півд. р-ни Словаччини та Карпатської України (бл. 12 тис. км² території та 1 млн населення), що дістали на той час автономію в складі ЧСР. Зокрема, Карпатська Україна втратила понад 12% своєї території (1 523 км²), на якій знаходи-

лось 97 населених пунктів, у т. ч. найбільші міста краю — Ужгород, Мукачеве й Берегове, проживало бл. 175 тис. чоловік, у т. ч. понад 33 тис. українців. Наслідками цього рішення були створення нового угорсько-чехословацького кордону, поглиблення політ. кризи та загострення міжнар. становища Чехословаччини, яка опинилась перед держ. катастрофою, а також все виразніша пронім. орієнтація авт. уряду Карпатської України на чолі з А. *Волошиним*, який вимушений був перебратися до м. Хуст. За рішенням другого **В. а.** 30.08.1940 від Румунії до Угорщини відійшла територія Півн. Трансильванії площею 43 492 км² з населенням 2,6 млн чол., де теж проживала значна кількість неугорців — понад 60 %, у т. ч. бл. 28 тис. українців. На підставі мирного дог-ру переможних д-в *антигітлерівської коаліції* з Угорщиною в Парижі 10.02.1947 рішення обох **В. а.** оголошено недійсним (див.: *Мирні договори із союзниками Німеччини в Європі 1947*).

С. В. Віднянський

Віденські переговори НАТО і ОВД про звичайні збройні сили в Європі (ЗЗСЄ) від Атлантики до Уралу відбувались 9.05.1989–19.11.1990 і були спрямовані на створення міжнар. механізмів підтримання балансу сили між двома військ.-політ. блоками для забезпечення *стабільності міжнародної* й гарантій *безпеки міжнародної* на європ. континенті. Основним дестабілізуючим чинником в Європі залишався дисбаланс у співвідношенні звичайних наступальних озброєнь. Новий механізм мав запобігати отриманню однією зі сторін переваг у військ. силі завдяки нарощуванню озброєнь. Переговори завершились підписанням *Договору про звичайні збройні сили в Європі 1990.*

Г. М. Перепелиця

Віденські переговори про взаємне скорочення збройних сил та озброєнь у Центр. Європі розпочались 30.10.1973 у Відні за участі 19 д-в, 11 з яких (Бельгія, Велика Британія, Канада, Люксембург, НДР, Нідерланди, Польща, СРСР, США, ФРН та Чехословаччина) мали стати учасниками прикінцевих угод. Передбачалося, що район скорочення збройних сил має охоплювати території ФРН, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, НДР, Польщі та Чехословаччини, причому скорочення поширювалося не лише на *збройні сили* названих країн, але й контингенти СРСР, США, Великої Британії та Канади, розташовані на їхніх територіях. 8 країн, на які не поширювалася дія майбутніх угод (Болгарія, Данія, Греція, Італія, Норвегія, Румунія, Угорщина та Туреччина) не мали на переговорах права «прийняття суттєвих рішень». Франція, посилаючись на неучасть у військ. орг-ції *НАТО*, не ввійшла до складу учасників переговорів. Майже від самого початку переговори виявились малоефективними внаслідок непримиренності позицій СРСР та США. Рад. сторона наполягала на принципі взаємності та рівності зобов'язань сторін при скороченні озброєнь, американська — обстоювала концепцію «асиметричного скорочення» та врахування геогр. фактора. У 1976 СРСР погодився з зах. пропозиціями про двофазне скорочення *військ*, але категорично відкинув принцип асиметричності. Переговори остаточно зайшли в глухий кут і фактично втратили сенс, коли сесія Ради НАТО в Брюсселі в грудні 1979 прийняла рішення про розміщення на території кількох країн Зах. Європи нової амер. ракетно-ядерної зброї (див.: *НАТО подвійне рішення*).

І. О. Мінгазутдінов

Віденсько-Варшавські угоди 1677 і 1683 — союзні угоди між *Священною Римською імперією* та Річчю Посполитою, спрямовані на протистояння османській *експансії* в Європі. Першу угоду було підписано 24.04.1677 у Відні (згодом підтверджено у Варшаві); імператор Леопольд I та король Ян III Собеський домовилися про надання взаємної допомоги в разі нападу зовнішнього ворога на одну з *держав*. Другу угоду було підписано 31.03.1683 у Відні; згідно неї сторони забов'язувалися надати одна одній допомогу в разі нападу османів на Відень або Краків відповідно. Для ведення спільних бойових дій імперці мали виставити 60-тис. військо, Річ Посполита — 40 тис. вояків. Також імператор передавав Ян Собеському 1,2 млн дукатів на військові потреби та призначав його головнокомандувачем об'єднаної армії. Друга угода була укладена перед обличчям найбільшої османської навали — 150-тис. військо просувалося на Відень. **В.-.в у.** зіграли ключову роль в успішній обороні Відня та зриві османської *інтервенції* в Центральну Європу. **В.-в. у.** також стали однією з основ створення *Священної ліги 1684–98.*

С. О. Божко

Відкликання дипломатичного представника здійснюється: за ініціативою свого уряду у зв'язку з призначенням його на нову посаду, виходом у відставку, через хворобу або з будь-якої іншої причини; за ініціативою уряду країни перебування у випадку оголошення дип. представника *персоною нон грата*, у випадку *розірвання дипломатичних відносин* або їх призупинення. **В. д. п.** за ініціативою свого уряду оформлюється шляхом вручення *відкличних грамот*, таким же чином, як і *вірчі грамоти* вручаються новопризначеним представником разом з останніми й дуже рідко — самим *дипломатом*, якого відкликають.

Т. І. Шинкаренко

Відкличні грамоти (франц. lettres de rappel) — документ про *відкликання дипломатичного представника* (*посла, посланника*). Так само, як і *вірчі грамоти*, **В. г.** підписуються главою акредитуючої *держави* й скріплюються підписом мін. зак. справ. Подібно до вірчих, **В. г.** адресуються главі д-ви акредитації. У них повідомляється про рішення влади акредитуючої д-ви відкликати дип. представника, у заг. формі вказується причина відкликання, висловлюється надія, що він своєю діяльністю сприяв підтриманню й розвитку дружніх взаємин між двома країнами. Зазвичай **В. г.** на свого попередника вручаються новопризначеним дип. представником разом зі своїми вірчими грамотами. Інколи **В. г.** посол, який відбуває, вручає безпосередньо при від'їзді.

В. М. Матвієнко

Відкрите місто — місто, оголошене неукріпленим і беззахисним на випадок *війни* і виключене з театру воєнних дій з метою запобігання загибелі мешканців міста та руйнування культурно-історичних цінностей та інших цивільних об'єктів, що розташовані у ньому. Відкритим може бути оголошено місто, яке не має військ, засобів оборони, а також військових об'єктів у сенсі, визначеному у п. 2 ст. 52 Додаткового протоколу I 1977 до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949. Будь-який напад на відкрите місто є забороненим згідно зі ст. 25 IV Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907. На відкриті міста розповсюджується дія ст. 59, 60 Додаткового протоколу I 1977 стосовно необоронюваних місцевостей та демілітаризованих зон, що знаходяться під особливим захистом. Під час *Другої світової війни* відкритими містами були проголошені Париж і Рим.

М. М. Гнатовський

Відкрите море — водні простори *Світового океану* за межами *суверенітету* будь-якої *держави*. З давніх-давен відома концепція правового статусу морських просторів, яка розглядає Світовий океан як річ, що належить усім (res communis) або нікому (res nullius) і, отже, всі держави мають користуватися ним на рівних засадах. Разом з тим, найбільш могутні в економічному та військовому плані держави, які розбудували міцний флот і прагнули монополізувати морські торгові шляхи, всю історію намагалися «привласнити море», тобто поширити свій *суверенітет* на якомога більшу частину морських просторів. У різні часи за владу над морем змагалися Велика Британія, Іспанія, Португалія, італійські міста-республіки Венеція, Генуя та Піза й інші. Особливо запеклою ця боротьба зробилася в епоху Великих географічних відкриттів (XV-XVI ст.) і наступну за нею епоху створення колоніальних імперій. На противагу амбіціям *великих держав* вчені, що стоять біля витоків сучасної міжнародно-правової науки — Ф. Вітторіа, А. Джентілі, Г. *Гроцій* — обґрунтовували принцип свободи *відкритого моря*, згідно якого всі держави вільні у судноплавстві та іншому використанні моря, а створення перешкод у торгівлі й мореплавстві суперечить природному праву. Зокрема, великий внесок в утвердження цього принципу роботи Г. Гроція «Про свободу морів» (De mare liberum, 1604–05). Наслідок цієї боротьби концепцій і національних інтересів — виникнення двох інститутів *міжнародного права*: *територіальних вод* та відкритого моря. У сучасному міжнародному праві принципи, що визначають статус та режим відкритого моря вперше одержали договірне закріплення в Женевській конвенції про відкрите море 1958. Ряд новацій у режим відкритого моря внесла *Конвенція ООН з морського права 1982.* За своїм статусом відкрите море є міжнародною те-

риторією, яка не підлягає національному привласненню. Сучасне міжнародне право підтверджує, що відкрите море є відкритим для всіх держав, як прибережних, так і внутріконтинентальних. Жодна держава не має права претендувати на підкорення своєму суверенітету жодної частини відкритого моря (ст. 87 Конвенції 1982). В основі правового режиму відкритого моря лежить принцип *відкритого моря свободи*, згідно якого право на безперешкодне використання відкритого моря і повітряного простору над ним належить всім державам без будь-якої дискримінації. Принцип свободи відкритого моря включає в себе: свободу судноплавства, свободу польотів, свободу прокладати підводні кабелі й трубопроводи, свободу рибальства (закріплені вперше Конвенцією 1958), свободу будувати штучні острови та інші споруди, свободу наукових досліджень (додані Конвенцією 1982). Всі названі свободи слід здійснювати з урахуванням *норм міжнародного права*, повагою до відповідних прав інших держав, а також — враховуючи права держав щодо діяльності в Районі. Особливості визначення меж відкритого моря та його правового режиму пов'язані з тим, що до відкритого моря входить морський простір зі специфічним правовим режимом (sui generis) — *виключна економічна зона*, де прибережна держава має окремі права і юрисдикції на підставі міжнародного права. За своїм статусом виключна економічна зона є частиною відкритого моря, але режим відкритого моря у виключній економічній зоні обмежений в частині двох свобод — рибальства і наукових досліджень. До всіх частин моря, які не входять ані у виключну економічну зону, ані до територіального моря чи внутрішніх вод будь-якої держави, ані до *архіпелажних вод* держави-архіпелагу, режим відкритого моря застосовується у повному обсязі, як він визначений частиною III Конвенції 1982. Судна у відкритім морі перебувають під виключною юрисдикцією держави їх прапора за встановленими міжнародним правом винятками, до яких належать: заборона перевезення рабів, боротьба з піратством, заборона несанкціонованого віщання з відкритого моря, право військових суден на огляд торгових суден та право переслідування «по гарячих слідах». На військові кораблі ці винятки не поширюються.

В. С. Ржевська

Відкритий лист (франц. laissez-passer — пропуск, дозвіл на в'їзд, виїзд) — документ, що видається *відомством закордонних справ* або *дипломатичним представництвом* іноземцеві, який користується *дипломатичними привілеями та імунітетами*, або особі, яка є гостем країни; містить прохання до митної та прикордонної влади своєї країни надавати власникові **В. л.** усіляке сприяння при його переїзді через кордон. Зазвичай особа, якій виданий **В. л.**, звільнюється від митного огляду. Оскільки привілеї, передбачені **В. л.**, забезпечуються відповідно до наявності в його власника *паспорта дипломатичного* з *візою дипломатичною* відп. д-ви, більшість країн припинила практику видачі **В. л.**

Т. І. Шинкаренко

Відкритий повітряний простір — поняття, яке застосовується в *доктрині міжнародного права* для позначення повітряного простору, який знаходиться за межами дії державного *суверенітету* (над *відкритим морем* і *Антарктикою*). Правовий режим відкритого повітряного простору базується на принципі свободи відкритого повітряного простору, який реалізується відповідно до міжнародно-правових норм. Так, у повітряному просторі Антарктики забороняється використання державних літальних апаратів у військових цілях; у повітряному просторі *виключної економічної зони* діють суверенні права і виключна юрисдикція прибережної держави у тій мірі, наскільки це необхідно для використання ресурсів зони в акваторії, штучних островів, установок і споруджень, енергії вітру та води. Поняття відкритого повітряного простору слід відрізняти від поняття відкритого неба, режим якого встановлюється згідно з Договором про відкрите небо (Хельсінкі, 24.03.1992) для проведення спостережних польотів державами-учасницями Договору над територіями інших держав-учасниць, а також визначає права й обов'язки держав-учасниць в рамках цього режиму.

О. В. Задорожній

«Відкритих дверей» доктрина («Доктрина Хея») — політ.-практ. принцип екон. панування США в Китаї, проголошений *державним секретарем США* Дж. *Хеєм* 1899. До кінця XIX ст. Китай вже був поділений на сфери впливу між великими європ. д-вами і Японією. США, спираючись на зростаючу екон. потугу, прагнули за допомогою цієї доктрини та принципу «рівних можливостей» підірвати екон. позиції інших д-в і витіснити їх із Китаю. У вересні 1899 Хей звернувся до урядів з *нотами дипломатичними*, в яких були сформовані головні принципи доктрини. Кожна з країн, до яких зверталися США, мала дати запевнення, що США отримають принципи найсприятливішої нації у відп. «сфері впливу», а китайський договірний тариф за межами «сфери інтересів» для всіх країн буде однаковим. На залізницях у межах «сфери впливу» інших країн на території Китаю США платитимуть рівні з ними тарифи. «Рівні можливості» повинні були стати для США перевагою. Ноти у відповідь не містили чітких зобов'язань, всі д-ви не заперечували доктрину, але робили певні застереження відносно можливостей застосування її у своїх «сферах впливу». Проте 20.03.1900 Хей заявив про фактичну згоду цих д-в з викладеними ним пропозиціями. 3.07.1900 він звернувся до д-в із новою нотою у зв'язку з міжнар. інтервенцією в Китаї, яка була здійснена для придушення т. зв. «боксерського повстання». У ноті підкреслювалась необхідність зберігати територ. й адмін. цілісність Китаю й дотримуватись «принципу рівної й справедливої торгівлі в усіх частинах Китайської імперії». США намагалися підірвати «сфери впливу» конкурентів і зберегти можливість експансії в усіх регіонах Китаю. Це призвело до загострення амер.-рос. суперництва, зокрема в Маньчжурії. Загроза з боку Росії реалізації доктрини стала однією з важливих причин того, що США фактично підтримали Японію в рос.-япон. війні 1904–05. Японія, зміцнивши свої позиції в Китаї, визнала **«В. д.» д.**, що було підтверджено *Рута—Такахіри* і *Лансінга—Ісії угодами*. Формального визнання **«В. д.» д.** США досягли на *Вашингтонській конференції 1921–22*, хоч міжнар. суперництво США, Японії та Великої Британії в Китаї не було усунуто. Япон. агресія в Китаї в 30-ті підірвала «В. д.» д. Після *Другої світової війни*, скориставшись поразкою свого головного суперника на Дал. Сході — Японії, США перейшли від **«В. д.» д.** до екон. і політ. закабалення Китаю. Перемога Китайської рев-ції 1949 поклала край **«В. д.» д.** у Китаї.

Б. М. Гончар

Відкритого моря свобода — один із галузевих принципів сучас. *міжнародного морського права*, визначає міжнар.-прав. режим *відкритого моря*. Формувався протягом століть як звичаєва *норма міжнародного права*. Дістав теорет. обґрунтування в працях таких видатних вчених як Ф. Вітторіа, А. Джентілі, Г. *Гроцій* (робота «De mare liberum», 1604–05) та інших. У договірній формі закріплений у Женевській конвенції про відкрите море 1958 та в *Конвенції ООН з морського права 1982*. Згідно з цим принципом, всім д-вам, як прибережним, так і тим, що не мають виходу до моря, належить право на безперешкодне використання відкритого моря і повітр. простору над ним без будь-якої дискримінації. Принцип **В. м. с.** включає в себе: *свободу судноплавства*, *свободу польотів*, свободу прокладати підводні кабелі й трубопроводи, свободу рибальства, свободу будувати штучні острови та інші споруди, свободу наук. досліджень (додані Конвенцією 1982, ч. VII, ст. 87). Відповідно до принципу свободи судноплавства у *відкритому морі* кожна д-ва, прибережна, або така що не має виходу до моря, має право на те, щоб судна під її прапором ходили у відкритому морі. Цьому праву відповідає обов'язок всіх інших д-в утримуватися від втручання в діяльність інозем. суден у відкритому морі. Принцип свободи судноплавства діє у відношенні як цивільного, так і військ. мореплавства. Конвенція ООН з морського права не забороняє судноплавство під прапором міжнар. орг-цій. Інтенсифікація та практ. питання судноплавства регулюються численною кількістю міжнар. угод, які регламентують різні сторони судноплавної діяльності, зокрема прав. статус різних категорій мор. судів; безпеку мореплавства; надання допомоги, рятування на морі; умови та порядок заходу суден в інозем. порти тощо. З метою забезпечення свободи судноплавства забороняється встановлювати і споруджувати штучні острови та будови в районах відкритого моря, в яких проходять шляхи інтенсивного міжнар. судноплавства. Військовий корабель не може проводити догляд інозем. суден у відкритому морі, крім випадків, коли є розумні підстави підозрювати, що судно використовується з метою *піратства, работоргівлі*, несанкціонованого теле- та радіомовлення, існує випадок незазначення національності судна або підняття ним

прапора, що не відповідає його дійсній належності. Здійсненням свободи судноплавства є транзитний прохід через протоки, що використовуються для міжнар. судноплавства, а також *архіпелажний прохід* через *архіпелажні води.*

Свободою польотів у повітр. просторі над відкритим морем користуються як прибережні держави, так і держави, що не мають виходу до моря; вона здійснюється з розумним урахуванням зацікавленості інших д-в у користуванні свободою відкритого моря. Принцип свободи польотів (відповідно до ст. 2 Женевської конвенції про відкрите море 1958) знайшов підтвердження й у Конвенції ООН з морського права 1982 (ст. 87). Перебуваючи в повітр. просторі над відкритим морем, повітр. судна підпорядковуються винятковій юрисдикції д-ви їхньої реєстрації. Стосовно цього простору діють додатки до Конвенції про міжнар. цивільну авіацію 1944 та регламенти щодо правил польоту повітр. суден, які приймаються *Міжнародною організацією цивільної авіації (ІКАО),* а також міжнар. конвенції, спрямовані на забезпечення безпеки міжнар. цивільної авіації. Згідно з Конвенцією 1944, держави-учасниці зобов'язані забезпечувати караність усіх осіб, які порушують правила щодо повітр. простору над відкритим морем. Особливий режим міжнар. польотів встановлений у повітр. просторі над *протоками міжнародними.* Відповідно до заг.-визнаного принципу міжнар. права, цивільні повітр. судна безперешкодно здійснюють міжнар. польоти транзитом через повітр. коридор, розташований над протоками, що є основними повітр. шляхами (Гібралтарська, Ла-Манш, Дуврська тощо). При цьому слід дотримуватися правил, встановлених Радою ІКАО, і положень Додатку 2 до Конвенції 1944. Прав. режим може також включати і правила прибережної д-ви. Деякі особливості міжнар.-прав. режиму міжнар. польотів у районі південніше 60-ї паралелі відображені в Договорі про Антарктику 1959.

Свобода рибальства у відкритому морі обмежується межами 200-мильної *виключної економічної зони,* де прибережними державами здійснюються суверенні права у відношенні рибних ресурсів. Положеннями Конвенції ООН з морського права 1982 підтверджено дію свободи рибальства у відношенні тієї частини відкритого моря, яка знаходиться за межами виключної економічної зони д-в. Мор. живі ресурси цієї частини відкритого моря знаходяться в заг. рівному користуванні всіх д-в світу, які можуть здійснювати дослідження та використання зазначених ресурсів за умов дотримання *норм міжнародного права.* Свобода рибальства передбачає здійснення кожною д-вою при її реалізації самостійно або на основі співробітництва заходів щодо збереження та управління живими ресурсами, які ні за формою, ні за змістом не повинні бути дискримінаційними щодо рибалок інших д-в. При здійсненні промислу у відкритому морі повинні дотримуватися зобов'язання д-в за міжнар. угодами, в т. ч. встановлені такими угодами обмеження промислу окремих видів мор. живих ресурсів, і передбачатися можливість проведення міжнар. контролю за дотриманням погоджених правил вилову риби. Притягнення до адмін. або кримінальної відповідальності за порушення правил рибальства здійснюється виключно *державою прапору.* При визначені розміру вилову та встановленні інших заходів щодо збереження живих ресурсів відкритого моря д-ви повинні вжити на підставі достовірних наук. даних заходи з метою підтримання та поновлення популяцій виловлених видів на рівнях, на яких може бути забезпечено максимально стійкий вилов. Необхідність раціонального використання мор. біологічних ресурсів з урахуванням їхньої просторової та видової обмеженості в природі сприяла появі міжнар.-прав. норм, спрямованих на виникнення та визнання нового принципу міжнар. мор. права — принципу раціонального використання і збереження живих мор. ресурсів. Останній передбачає широке міжнар. співробітництво д-в на двосторонній та багатосторонній основі, в т. ч. і у рамках міжнар. орг-цій, щодо погодження умов промислу за видами, районами, сезонами; заборону промислу окремих видів; обмін наук. даними, статистичною інформацією щодо рівня вилову тощо. Всі названі свободи слід здійснювати з урахуванням норм міжнародного права, повагою до відп. прав інших д-в, а також — враховуючи права д-в щодо діяльності в районі.

О. В. Задорожній, В. С. Ржевська

Відмарович (Vidmarović) Джуро (1.04.1947, с. Пільєніце, нині — Хорватська Республіка) — хорватський громад.-політ. діяч і *дипломат.* Нар. в селянській родині. Закінчив філос. ф-т Загребського ун-ту (1970). Працював у школі викладачем марксизму та теорії самоврядного соціалізму. У 1989 вступив до Хорватського демократичного союзу (ХДС) і за парт. списком на виборах 1990 був обраний до Сабору (парламенту) Хорватії (до 1995), входив до складу к-ту з проблем нац. меншин; у 1990–91 очолював групу представників від Хорватії у Палаті республік та країв Скупщини (верхній палаті парламенту) СФРЮ; 1992–93 — очолював загребську міську орг-цію ХДС, належав до найбільш радикального крила ХДС, беззастережно підтримував лінію Президента Хорватії Ф. *Туджмана.* Займався істор. дослідженнями в галузі хорватської діаспори в Австрії та Угорщині. Деякі публікації **В.** щодо становища градищанських хорватів в Австрії викликали протест з боку Відня. У 1995–99 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Хорватія в Україні. У 1999–2002 працював у МЗС Хорватії, з 2002 — на пенсії.

М. С. Каменецький

«Відмирання кордонів» концепція — неоліберальні уявлення, за якими завдяки впливу процесів *глобалізації* і *лібералізму економічного,* новим технологіям і розвитку комунікацій, зростаючому добробуту населення, а також швидшому розвитку міжнародного прикордонного співробітництва, в тому числі мирного вирішення *територіальних спорів* на основі *міжнародного права,* функції *кордонів держави* еволюціонують від відчуження (жорсткі бар'єри) до *інтеграції міжнародної.* Відзначається, що після *Другої світової війни* почалося «розмивання» національних кордонів спочатку на економічному рівні, а пізніше і в культурній, політичній, соціальній та інших сферах. У посиленні транспарентності кордонів навіть вбачається сутність глобалізації. Втрата державними кордонами частини бар'єрних функцій розглядається як прояв загальної кризи Вестфальської системи національних держав. Прихильники таких поглядів схильні вважати, що ексцеси *націоналізму* і спроби абсолютизувати право *націй* на самовизначення залишаться в минулому внаслідок демократизації політичного життя «вшир» (у «нових» країнах) і «вглиб».

Прибічники **«В. к.» к.** навіть доходять висновку, що в недалекому майбутньому стане можливим не тільки стирання державних кордонів, а й соціокультурних особливостей кожної нації під впливом транснаціональних інститутів. Вони також прогнозують посилення значущості таких політичних атрибутів життєдіяльності глобального суспільства, як громадянські права (маючи на увазі під цим «всесвітнє громадянство»), протиставлені правам *громадянина* окремої країни. Величезну роль, на їх думку, в даному процесі можуть зіграти засоби комунікації, які сприяють і стиранню державних кордонів. Противники **«В. к.» к.** наголошують, що кордони залишаються суттєвим бар'єром навіть у регіонах світу, де процеси інтеграції є найглибшими. Наприклад, незважаючи на високу залежність канадської економіки від американської, товарообіг «середньої» канадської провінції з іншими регіонами країни, скоригований за чисельністю населення та доходу на одну особу, у 12 разів, а обмін послугами — у 40 разів більший, ніж із сусідніми штатами США. Те саме стосується міграційного обміну, який між канадськими провінціями в 100 разів вищий, ніж із сусідніми штатами. В *Європейському Союзі* в міру посилення інтеграційних процесів сформувався єдиний митний простір, що супроводжувалося зняттям внутрішніх митних бар'єрів і встановленням свободи переміщення громадян з території т. зв. Шенгенської зони (див.: *Шенгенські угоди 1990*). Однак таке **«В. к.»** між державами — учасницями Шенгенських угод супроводжувалося збереженням і навіть посиленням контролю на їхніх кордонах з рештою світу.

Є. М. Суліма

Відмова у правосудді — відмова або небажання компетентних органів *держави* перебування відповідно до свого законодавства відновити порушені права іноземця, відшкодувати завдані йому збитки або притягнути до відповідальності осіб, винних у порушенні його прав. У широкому розумінні відмова у правосудді розглядається як недотримання державою встановленого у внутрішньому законодавстві правового режиму перебування іноземців, а отже не обмежується винятково відмовою власне органів правосуддя забезпечити виконання передбаченого національним законодавством обсягу

гарантій, встановленого для іноземців. Постановлення національним судом несприятливого для іноземця рішення не може розглядатися як відмова у правосудді. Остаточно не вирішеним залишається питання про можливість кваліфікувати дії або бездіяльність компетентних державних органів як відмову у правосудді, якщо не вичерпано національних засобів правового захисту. Загальновизнано, що відмова у правосудді є підставою для надання дипломатичного захисту.

О. В. Задорожній

Відновлення у громадянстві (реінтеграція) — один із способів набуття *громадянства*, що полягає у наданні громадянства особі, яка раніше мала громадянство даної *держави*, а потім у силу якихось причин його втратила. Від інших способів набуття громадянства (зокрема, *натуралізації*) відрізняється спрощеною процедурою. Для реінтеграції особі необхідно подати заяву про відновлення у громадянстві до компетентних державних органів, при чому, за загальним правилом, постійне проживання на території даної держави не є обов'язковою умовою для відновлення у громадянстві. В деяких випадках держава може приймати спеціальні законодавчі акти про особливий порядок відновлення громадянства, але, як правило, можливість відновлення громадянства передбачена в загальному, а не в спеціальному законодавстві про громадянство. У більшості правових систем відновлення громадянства являє собою не самостійний спосіб набуття громадянства, а натуралізацію в спрощеному порядку. Проте, держава може законодавчо встановити обмеження для відновлення в громадянстві: як правило, щодо осіб, які набули громадянство внаслідок подачі завідомо неправдивих свідчень або фальшивих документів (ст. 19 Закону України «Про громадянство України») та за наявності інших передбачених законодавством перешкод для набуття громадянства. Держави, які законодавчо не визнають подвійного громадянства, можуть встановлювати вимогу особі вийти із іноземного громадянства як умову для реінтеграції.

О. В. Буткевич

Відновлювані джерела енергії *(ВДЕ, в міжнародному праві)* — це енергетичні ресурси, що мають природне походження, є практично невичерпними і запозичення яких із довкілля не завдає йому практичної шкоди. Відновлювані джерела енергії в міжнародному праві виступають частиною комплексу норм — екологічно орієнтованої енергетики. Згідно Статуту Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії до них відносяться: біоенергетика; геотермальна енергія; гідроенергетика; енергія океану, включаючи, серед іншого, енергію припливів, хвиль і теплову енергію океану; сонячна енергія; енергія вітру (ст. 3). Ряд міжнародних документів згадують *ВДЕ — Кіотський протокол до Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату (1997), Договір про Енергетичне Співтовариство (2006), двосторонні меморандуми та угоди щодо співпраці в сфері енергетики,* Директива 2009/28/ЄС з підтримання застосування енергії з відновлюваних джерел, стандарти ІСО і т. п. Ці документи запровадили ряд принципів та норм, щодо використання та застосування ВДЕ. Ключовою серед них є потреба до скорочення викидів від традиційних вуглеводних ресурсів.

С. Д. Білоцький

Відомство закордонних справ — внутр.-держ. орган зовн. зносин, що здійснює повсякденну оперативну зовн.-політ. діяльність, спираючись на *дипломатичну службу,* її центр. апарат та закордонні установи. Є найважливішою ланкою заг.-держ. механізму для орг-ції на практиці діяльності, пов'язаної з зовн. зносинами д-ви. Заг. назва цього держ. органу — МЗС, хоча в різних країнах він називається по-різному: у Великій Британії — Міністерство закордонних справ і у справах Співдружності *(Форін оффіс);* у Франції, Бельгії — Міністерство зовнішніх зносин; у США — *Державний департамент США;* у Швейцарії — Федеральний департамент закордонних справ тощо. **В. з. с.** систематично готує інформацію для уряду з питань *зовнішньої політики,* вносить пропозиції та реалізує рішення, прийняті в цій галузі. У переважній більшості країн зовн.-політ. відомство здійснює систематичне спостереження за діяльністю всіх відомств, які у своїй практ. роботі стикаються з питаннями зовн. політики та зовн. зносин з іншими країнами, надає їм усіляку допомогу у виконанні завдань, покладених на них урядом. Зовн.-політ. відомство представляє та захищає права й інтереси своєї д-ви у сфері *міжнародних відносин,* здійснює дип. й конс. зносини з інозем. д-вами, повсякденне керівництво *дипломатичними представництвами* за кордоном, як постійними, так і тимчасовими, забезпечує участь у міжнар. міжурядових орг-ціях, веде підготовку зовн.-політ. кадрів, підтримує постійний зв'язок із засобами масової інформації (як національними, так і міжнародними), забезпечує розробку та видання архівних матеріалів і док-тів з питань зовн. політики. **В. з. с.** підтримує зв'язок і веде переговори з інозем. дип. представництвами та делегаціями, готує проекти угод тощо. МЗС кожної країни поділяється, як правило, на центр. апарат та закорд. органи, які, у свою чергу, бувають постійні й тимчасові. Орг-ція та структура центр. апарату **В. з. с.** зумовлюється завданнями зовн. політики д-ви. Зазвичай в його складі є оперативні дип. (територіальні й функціональні) та адмін.-госп. відділи й управління (департаменти). Територ. підрозділи здійснюють оперативну дип. роботу з д-вами певного регіону, насамперед через дип. представництва акредитуючої д-ви, підтримують контакти з посольствами країн регіону; функціональні (конс., міжнар. орг-цій, протокольний, наук.-техн., екон., культ. співробітництва тощо) — виконують роботу в межах певних напрямків зовн. зносин; адмін.-госп. — займаються госп., фінанс. та іншими питаннями. У центр. апараті можуть бути створені інші специфічні підрозділи, напр., управління *послів з особливих доручень,* група координації зв'язків із центр. органами влади тощо. Голова **В. з. с.** входить до складу уряду. За посадою (як і глава д-ви та голова уряду) він може вести переговори і, зазвичай, підписувати *договори міжнародні* без спец. повноважень.

Відомо про існування прототипів **В. з. с.** у стародавньому Єгипті, Візантії, Японії. У європ. д-вах започаткування особливих установ, які займалися зовн. зносинами, відбулось у XV-XVI ст., що значною мірою пов'язано з практикою орг-ції постійних дип. представництв (напр., у Московському царстві 1549 був створений *Посольський приказ*). До XVIII-XIX ст. у більшості країн **В. з. с.** сформувались як спец. міністерства чи подібні їм органи. В Україні перше **В. з. с.** було створено за доби Центральної ради (22.12.1917) під назвою «Генеральне секретарство з міжнародних справ». Ряд важливих кроків для розбудови відомства було здійснено за доби гетьманату П. Скоропадського *(Міністерство закордонних справ Української Держави),* складні зовн.-політ. завдання в умовах частої зміни місця перебування вирішувало *Міністерство закордонних справ УНР періоду Директорії.* У дип. історії України 1917–23 відомі також **В. з. с.** ЗУНР-ЗО УНР (Державний секретаріат закордонних справ) та радянської України (Секретарство закорд. справ, *Народний комісаріат закордонних справ УСРР*). 1944 в Україні було створено союзно-респ. відомство закорд. справ УРСР. Новий етап у розвитку *Міністерства закордонних справ України* розпочався 16.07.1990, коли Верховна Рада прийняла Декларацію про держ. суверенітет України.

В. М. Матвієнко

Відомство закордонних справ УНР доби Центральної Ради. Створення і становлення відомства закорд. справ України як повноцінної держ. структури пов'язане з проголошенням 10.06.1917 1-го Універсалу української Центральної Ради, згодом — утворенням УНР та проголошенням її незалежності. З перших днів існування Ген. Секретаріату (створений 15.06.1917, визнаний Тимчасовим урядом вищим виконавчим органом України 4.08.1917) в його складі розпочало діяльність Ген. секретарство міжнац. справ, що стало прообразом першого зовн.-політ. відомства України в XX ст. Його головним завданням було врегулювання міжнац. відносин поміж етнічними групами населення України (очолював відомство С. Єфремов, з 15.07.1917 — О. *Шульгин*). Усвідомлення вищими урядовцями УНР окремішності інтересів народу України на міжнар. арені у зв'язку з майбутнім процесом повоєнного світоустрою, у т. ч. проблема виходу з *Першої світової війни,* стимулювали створення центр. установи дип. служби УНР — Ген. секретарства міжнар. справ. Завдання захисту інтересів укр. народу не тільки в Україні, але й за її межами переростало рамки функцій Ген. секретарства міжнац. справ (напр., уже 13.12.1917 представники УНР від імені уповноважених делегацій країн Четверного союзу були запрошені взяти участь у мирних переговорах у Бресті). У зв'язку з цим 22.12.1917 голова Ген. секретаріату В. *Винниченко* і ген. секретар з міжнац. справ О. Шульгин підписали «Законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ»,

який цього ж дня був схвалений на засіданні укр. уряду й поданий на розгляд Центральної Ради. Згідно зі схваленим док-том було визначено основні завдання діяльності Ген. секретарства міжнар. справ, а саме: «здійснення міжнародних зносин держави, охорона інтересів українських громадян поза межами УНР, тимчасово — загальне влаштування національних непорозумінь в межах УНР».

Першою школою для дип. кадрів України стали *Брестські мирні переговори 1917–18* з представниками Центральних д-в. Потужного імпульсу розбудові дип. служби України надав 4-й Універсал Центральної Ради, який проголосив повну самостійність УНР (11.01.1918). Згідно з положеннями цього док-та вищий виконавчий орган України став іменуватись Радою Народних Міністрів, відповідно Ген. секретарство міжнар. справ було перетворено в *Міністерство закордонних справ.* Саме в цей час розпочалась активна робота зовн.-політ. відомства над створенням мережі дип.-конс. установ, формуванням відп. прав. бази дип. діяльності та підготовкою дип. кадрів, відбувалося становлення в орг. відношенні центр. апарату зовн.-політ. служби. На поч. січня 1918 Ген. секретарство міжнар. справ УНР виробило «Проект організації Народного Міністерства Справ закордонних». Цей документ визначав головні функції МЗС УНР: вести політ. зносини з інозем. д-вами та їхніми представництвами, охороняти інтереси укр. громадян за кордоном та іноземців в Україні, виробляти проекти законів щодо компетенції МЗС, зберігати міжнар.-прав. акти УНР тощо. Керівництво відомством мали здійснювати міністр та його заступник, які призначались урядом. Центр. підрозділом при керівництві (своєрідним «мозковим центром») визначалась Політична секція, яка мала готувати проекти угод, ноти та інші акти, виконувати особливі доручення уряду за кордоном, представляти МЗС перед іншими відомствами УНР зі службових питань. Штат секції складався з 5 старших та 7 молодших урядовців для особливих доручень, які особисто призначались міністром і відповідно йому безпосередньо підпорядковувались. Основним робочим органом мін-ва визначався Департамент МЗС, до якого долучалася Канцелярія мін-ва. Департамент очолювали директор *(К. Лоський)* та два віце-директори, один з яких мав бути за фахом юристом і контролювати роботу відп. підрозділів. При директорові несли службу 3 урядовці для особливих доручень. До Департаменту входили відділи, які до квітня 1918 були загалом сформовані й розпочали роботу: загальний (очолював В. Дяконенко), консульський (О. Суховерський), юридичний *(В. Оренчук),* літературно-архівний (Ф. Слюсаренко), бухгалтерсько-господарський (П. Рибко), які у свою чергу поділялись на діловодства. У відділах встановлювались посади завідувачів відділів і діловодств, діловодів, помічників, канцелярських співробітників. Усі вони заміщувалися наказами директора департаменту. Заг. проектний штат центр. установи відомства становив спочатку 88 осіб, а у процесі подальшої розробки зріс до 126 осіб. Варто зазначити, що формування та становлення центр. апарату відомства закорд. справ УНР відбувалось за функціональним принципом, шляхом виокремлення певних підрозділів, які відповідали за конкретні напрямки роботи. Певну специфіку орг. структурі МЗС надавала та обставина, що вона створювалася за умов відсутності розгалуженої мережі закорд. *дипломатичних представництв.* Так, за відсутності консульств за кордоном (фактично за доби Центральної Ради їх не встигли запровадити), функції конс. підрозділу МЗС зводились лише до виконання конс. функцій на території України. У зв'язку з тим, що перші дип. представництва України були сформовані та відряджені за кордон лише в березні–квітні 1918 (16.03.1918 главою дип. місії УНР до Німеччини було призначено О. *Севрюка,* 17.03.1918 до Туреччини — М. *Левитського,* 5.04.1918 до Румунії — М. *Галагана,* 15.04.1918 до Австро-Угорщини — А. *Яковлєва*), за доби Центральної Ради, в укр. МЗС ще не було створено відп. підрозділу, хоча, ймовірно, що його функції мав виконувати інститут урядовців для особливих доручень при МЗС. До 1.04.1918 у складі МЗС існував міжфедерат. відділ, що свого часу був створений для облаштування федерат. зв'язків України з Росією. За доби Центральної Ради відомство закорд. справ УНР очолювали: 22.12.1917–18.01.1918 — О. Шульгин (15.01.1918 разом із більшістю колег з уряду В. Винниченка подав у відставку, яка була затверджена Малою радою 18.01.1918); 29.01–29.04.1918 — В. *Голубович,* який одночасно (з 18.01.1918) був головою Ради Народних Міністрів. За урядування В. Голубовича функції керуючого МЗС 24.03–29.04.1918 виконував М. *Любинський.*

В. М. Матвієнко

Відошевич (Vidoševič) Томіслав (1.01.1965, м. Спліт, Соціалістична Республіка Хорватія) — хорватський *дипломат.* Закінчив юридичний факультет Загребського університету (спеціалізація — цивільне право); в 1998 пройшов однорічний курс навчання у Дипломатичній академії при МЗС Хорватії. 1991 — офіцер зв'язку хорватського офісу при місії спостерігачів *Європейського Союзу*; 1992–93 — керівник регіонального офісу уряду Хорватії UNPROFOR (миротворчої місії *ООН* і EUMM (моніторингової місії *ЄС*) у м. Спліт; переговорник, координатор на території Південної Хорватії від голови державної комісії з питань обміну *військовополонених*; 1993–94 — заступник голови секретаріату прем'єр-міністра Хорватії; 1994–98 — радник прем'єр-міністра Хорватії. В 1998–2000 — керівник Офісу з питань співробітництва з *ОБСЄ*; 2001–04 — керівник Офісу з питань співробітництва з міжнародними інституціями; 2004–05 — заступник міністра закордонних справ з питань багатосторонніх відносин і співробітництва з міжнародними організаціями. В 2005–12 — посол Хорватії в Італії, одночасно — Постійний представник Хорватії при *Продовольчій та сільськогосподарській організації ООН,* при *Міжнародному фонді сільськогосподарського розвитку й Світовій продовольчій програмі.* З грудня 2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Хорватії в Україні.

Р. К. Петюр

Відповідальність держави за діяльність її органів — проблемне питання інституту міжнародної відповідальності, підставою для виникнення якого є той факт, що на практиці дії держави є діями її органів або офіційних осіб. У літературі висловлювалися окремі думки (Н. О. Захаров, Ю. В. Петровський, В. І. Менжинський), що суб'єктом міжнародно-правової відповідальності можуть бути державні органи. Сучасне *міжнародне право* визнає принцип єдності суверенної державної влади, відповідно до чого *держава* несе безпосередню відповідальність за дії своїх органів законодавчої, судової і виконавчої влади. *Комісія міжнародного права* виходить з того, що відповідальність держави за діяльність її органів є міжнародно-правовою відповідальністю держави як такої, оскільки держава не виступає на міжнародній арені інакше, як через свої органи, що здійснюють суверенну волю держави. Таким чином, будь-яка поведінка держави, що порушує її міжнародно-правові зобов'язання, може виражатися лише в діях чи бездіяльності державних органів. Тому згідно зі статтею 4 проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 поведінка будь-якого органу держави, що має такий статус відповідно до внутрішнього права цієї держави, розглядається згідно з міжнародним правом як діяння такої держави за умови, що вказаний орган діяв в такій якості. Відповідальність держави не залежить від ієрархічного положення органу в системі державної організації і від його характеру (стосовно законодавчої, виконавчої, судової чи іншої влади). Як діяння держави розглядається також і поведінка органів її адміністративно-територіального підрозділу, а також організацій, уповноважених за внутрішнім правом держави здійснювати певні прерогативи державної влади, за умови, що вони діяли в якості таких. Перевищення органом своїх повноважень, встановлених внутрішнім законодавством, не звільняє державу від міжнародно-правової відповідальності.

М. М. Гнатовський

Відповідальність держави за поведінку окремих осіб — проблемне питання інституту міжнародної відповідальності, підставою для виникнення якого є той факт, що на практиці дії *держави* є діями її органів або офіційних осіб. Відповідно до статті 5 проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 поведінка особи або утворення, що не є органом держави, проте уповноваженого правом цієї держави здійснювати елементи державної влади, розглядається як діяння цієї держави за *міжнародним правом,* за умови що в даному випадку ця особа або утворення діють в такій якості. У міжнародній практиці відомі випадки звернення держав до послуг приватних осіб або груп осіб. При цьому держава може уникати відкритих дій своїх органів, даючи приватним особам доручення щодо виконання на території іноземної

держави певних доручень державних органів. Відповідно до статті 8 проекту статей 2001 поведінка особи або групи осіб розглядаються як діяння держави за міжнародним правом, якщо ця особа чи група осіб фактично діє за вказівками або під керівництвом чи контролем цієї держави при здійсненні такої поведінки. Стаття 9 проекту також передбачає, що поведінка особи або групи осіб розглядаються як діяння держави за міжнародним правом, якщо ця особа чи група осіб фактично здійснює елементи державної влади за відсутності або при неспроможності офіційної влади та в умовах, що вимагають здійснення таких елементів влади.

М. М. Гнатовський

Відповідальність командира — доктрина, що існує у *міжнародному кримінальному праві, міжнародному гуманітарному праві* та національному військовому законодавстві, згідно з якою військовий командир несе відповідальність за протиправні дії своїх підлеглих, якщо він знав або повинен був знати, що підлеглі збираються вчинити такі дії або вчинили їх, а командир не вжив необхідних та розумних заходів із запобігання таким діям або покарання осіб, що їх вчинили (ст. 28 *Римського статуту Міжнародного кримінального суду*, ст. 7(3) Статуту *Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії*, ст. 6(3) Статуту *Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди*). У кримінально-правовому контексті доктрина відповідальності командира застосовується рівним чином як до військових, так і до цивільних командирів. При цьому вирішальним чинником є не статус чи ранг командира, а міра фактичної влади, яку він здійснює над своїми підлеглими.

Існує п'ять основних обов'язків військового командира: 1) здійснювати оперативне командування і готувати військові операції шляхом збору та оцінки усієї необхідної інформації; 2) вживати усіх необхідних запобіжних заходів під час військового нападу згідно зі ст. 57 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949; 3) віддавати накази, які чітко вказують на завдання та вимоги до поведінки підлеглих, зокрема й вимогу дотримуватися міжнародного гуманітарного права; 4) контролювати виконання своїх наказів та реагувати на зміну обставин шляхом зміни, зупинення або скасування певних наказів; 5) підтримувати дисципліну. У контексті міжнародного гуманітарного права військовий командир повинен: 1) забезпечити знання всіма підлеглими необхідних норм міжнародного гуманітарного права; 2) віддавати накази, що відповідають міжнародному гуманітарному праву; 3) завжди вимагати дотримання підлеглими норм міжнародного гуманітарного права під час військових операцій; 4) реагувати на нову інформацію шляхом скасування нападу або його зупинення, якщо цього вимагають норми міжнародного гуманітарного права (наприклад, якщо з'ясується, що напад на військову ціль завдасть побічної шкоди цивільним особам чи цивільним об'єктам, що буде непропорційно великою порівняно з військовою перевагою, якої планується досягти); 5) розслідувати та подавляти порушення міжнародного гуманітарного права його підлеглими. З цією метою командир зобов'язаний організувати інформаційні канали у такий спосіб, щоб бути постійно обізнаним про дії його підлеглих.

М. М. Гнатовський

Відповідальність матеріальна — форма міжнародно-правової відповідальності *суб'єктів міжнародного права*, яка наступає у випадку порушення міжнародних зобов'язань із завданням при цьому матеріальних збитків. Відповідальність матеріальна може виражатися у формі *репарації, реституції* або *субституції*. Репарація полягає у відшкодуванні суб'єктом правопорушення матеріальної шкоди грошима, товарами, послугами тощо. До репарацій, зокрема, вдавалися за рішенням *Кримської (Ялтинської) конференції 1945*, відповідно до якого Німеччина була зобов'язана відшкодувати СРСР збитки в 20 млрд доларів. Репарація може призначатися і за окремі міжнародні правопорушення. Так, у 1996 *Міжнародний Суд ООН* прийняв рішення про виплату Сполученими Штатами Америки компенсації Ірану в 131 млн доларів за збитий в 1988 пасажирський літак. Надзвичайна репарація полягає в обмеженні держави-правопорушниці в правах розпоряджатися власними матеріальними ресурсами за здійснення особливо небезпечних міжнародних злочинів з метою запобігання новим правопорушенням у майбутньому. Така репарація може виступати винагородою державі-жертві за рахунок держави-порушниці. У порядку надзвичайної репарації рішенням *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945* від Німеччини відділено Кенігсберг і частину Східної Прусії. Реституція полягає у поверненні майна в натурі державі-жертві правопорушення, що було незаконно вивезено з її території державою-порушницею або її співучасником. Реституція в натурі може бути у формі повернення майна, зокрема художніх цінностей, бібліотек, промислового обладнання, наукових лабораторій, транспортних засобів тощо. При цьому держава-порушниця може бути зобов'язана понести всі витрати, пов'язані з відновленням попереднього стану (реституція in integrum). Якщо шкоду неможливо покрити реституцією в натурі, потерпіла держава має право на компенсацію за збиток, завданий правопорушником. Компенсація може охоплювати не тільки реальний матеріальний збиток, понесений державою-жертвою, а й включати проценти, упущену вигоду тощо. Різновидом реституції є субституція, яка полягає в заміні неправомірно знищеного або пошкодженого майна, будинків, художніх цінностей, транспортних засобів тощо на рівноцінні.

М. М. Гнатовський

Відповідальність міжнародних організацій настає внаслідок порушення ними зобов'язань, які випливають з *договорів міжнародних* та інших джерел *міжнародного права*. Специфіка **В. м. о.** випливає з особливостей їхньої правосуб'єктності (див.: *Міжнародних організацій правосуб'єктність*). Межі та обсяг **В. м. о.** визначаються їхніми статутами, а також деякими універсальними міжнар. дог-рами (Договір про принципи діяльності д-в з дослідження й використання косм. простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1967, Конвенція про міжнар. відповідальність за збитки, завдані косм. об'єктами 1972 тощо). Ст. 57 *Статуту ООН* передбачає відповідальність *спеціалізованих установ ООН* у відп. галузях. Сучасне міжнар. право визнає *організації міжнародні* суб'єктами міжнар.-прав. відповідальності, яка наступає незалежно від того, порушено її органами статутні зобов'язання, чинні норми заг. міжнародного права чи норми внутр. права орг-ції. Міжнар. орг-ції можуть нести як політ., так і матеріал. відповідальність. Політ. відповідальність можлива у випадку прийняття орг-цією дискримінаційного рішення, порушення положень угоди про штаб-квартиру, неправомірного застосування збройних сил тощо. Матер. **В. м. о.** може настати внаслідок: недбалого здійснення нею власних функцій, у результаті чого було завдано шкоди іншим суб'єктам; невиконання міжнар. зобов'язань за угодами, стороною яких є орг-ція; нанесення збитку джерелом підвищеної небезпеки (від косм. апарату до автомашини чи судна орг-ції); недотримання санітарних норм, техн. регламентів тощо. Матер. відповідальність може мати наслідком безпосередню **В. м. о.** або солідарну **В. м. о.** і держав-членів. Міжнар. орг-ція несе відповідальність за протиправну поведінку своїх виконавчих органів і персоналу. Так, 1957–65 ООН уклала угоди з Бельгією, Грецією, Італією, Люксембургом і Швейцарією про відшкодування збитків, завданих громадянам цих д-в і їхньому майну *Збройними силами ООН* в Конго. Залежно від визнання правоздатності міжнар. орг-ції на території д-ви, на підставі установчого акта або угоди з д-вою про її штаб-квартиру або представництво, вона може нести відповідальність за *міжнародним приватним правом* або правом країни перебування.

М. М. Гнатовський

Відповідальність міжнародно-правова — за визначенням *Комісії міжнародного права* ООН, це всі види правовідносин, що виникають в рамках *міжнародного права* в результаті міжнародно-протиправного діяння *держави*, незалежно від того, чи йдеться лише про правовідносини між державою, яка вчинила протиправне діяння, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони розповсюджуються також на інших суб'єктів міжнародного права і незалежно від того, чи сконцентровані вони на зобов'язанні винної держави відновити в правах державу, яка постраждала, і відшкодувати завдані їй збитки (шкоду), або охоплюють також право самої держави, яка постраждала, або інших суб'єктів міжнародного права застосувати до держави, яка винна, будь-яку санкцію, допустиму за міжнародним правом. Відповідальність держав охоплює ті наслідки, які те чи інше міжнародне-протиправне діяння може мати згідно з нормами міжнародного

права в різних випадках. Відповідальність міжнародно-правова реалізується в міжнародних правоохоронних відносинах між державою-порушницею і постраждалою державою; виникає внаслідок вчинення міжнародного правопорушення; пов'язана з негативними наслідками для правопорушника; має за мету забезпечення міжнародної законності і міжнародного правопорядку. *Норми міжнародного права*, які регулюють підстави, зміст і реалізацію відповідальності міжнародно-правової складають окремий загальносистемний інститут сучасного міжнародного права, що досі складається переважно із звичаєвих норм. Його кодифікацію було розпочато наприкінці 1950-х. Останній на сьогодні проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння було прийнято у 2001 на 53-й сесії Комісії міжнародного права ООН. Виділяють нормативно-правові та фактичні підстави відповідальності міжнародно-правової. До перших відносять юридично обов'язкові міжнародно-правові акти, на підставі яких певне діяння кваліфікується як міжнародне правопорушення і в силу яких суб'єкт міжнародного права повинен нести відповідальність міжнародно-правову. Діяння держави може бути кваліфіковане як міжнародно-протиправне лише на підставі міжнародного права. На таку кваліфікацію не може вплинути кваліфікація цього ж діяння як правомірного згідно з внутрішньодержавним правом. Фактичною підставою виникнення відповідальності міжнародно-правової є міжнародні правопорушення.

М. М. Гнатовський

Відповідальність політична (нематеріальна) — форма міжнародно-правової відповідальності *суб'єктів міжнародного права*, яка наступає у випадку порушення міжнародних зобов'язань. Чіткої межі між політичною (нематеріальною) і *відповідальністю матеріальною* не існує. Матеріальний збиток може тягнути лише політичну відповідальність і, навпаки, нематеріальний збиток (наприклад, порушення *прав людини*) може призводити до матеріальної відповідальності за моральну шкоду. Політична (нематеріальна) відповідальність може проявлятися у таких формах, як *сатисфакція*, *реcторація*, обмеження *суверенітету*, обмеження юрисдикції держави тощо. Сатисфакція — це задоволення нематеріальних вимог для відшкодування збитку, завданого, серед іншого, честі і гідності *держави*. Сатисфакція може бути простою (висловлення офіційного співчуття, жалю; принесення вибачення; запевнення в тому, що подібні акції не матимуть місця в майбутньому; визнання неправомірності вчинених дій, дезавуювання дій представника держави, вияв пошани і почестей прапору потерпілої держави і виконання її гімну в урочистій обстановці, видання спеціального законодавчого чи іншого нормативного акта для забезпечення виконання зобов'язань тощо) і надзвичайною (тимчасове обмеження суверенітету і правоздатності держави, призупинення діяльності законодавчих, виконавчих і судових органів держави, здійснення влади органами іншої держави, реорганізація політичної системи, заборона діяльності певних політичних партій, *демілітаризація* і скорочення *збройних сил*, контроль за використанням наукового потенціалу тощо). При реcторації держава-порушниця зобов'язується відновити попередній стан певного матеріального об'єкта (відновлення якості питної води, що погіршилася внаслідок прикордонної діяльності держави-порушниці тощо). Як форма політичної відповідальності застосовується призупинення прав і привілеїв, що випливають з членства в *організаціях міжнародних* або, як крайній захід, виключення з міжнародної організації (наприклад, виключення СРСР з *Ліги Націй* у 1940 за розв'язання *війни* проти Фінляндії). Застосування тих чи інших форм відповідальності політичної залежить від характеру та ступеня важкості правопорушення.

М. М. Гнатовський

Відпускні грамоти. У дип. практиці деяких країн зберігся порядок направлення **В. г.** на *послів* інозем. *держав*, які від'їжджають. Після від'їзду дип. представника, відкликаного за ініціативою свого уряду, глава д-ви перебування надсилає главі д-ви, який призначив дип. представника, **В. г.** У них зазвичай зазначається позитивна роль дип. представника в розвитку відносин між двома д-вами та робиться комплімент на його адресу. Іноді **В. г.** закінчуються фразою про те, що глава д-ви перебування «відпускає» дип. представника. **В. г.** пересилаються дип. каналами, відповіді на них давати не прийнято. У сучас. дип. практиці направлення **В. г.** зустрічається дуже зрідка.

В. М. Матвієнко

Відрядження довготермінове — перебування працівників *дипломатичної служби* держави, зазвичай за принципом *ротації*, в її закорд. дип. установах. Згідно зі ст. 21 *Закону України «Про дипломатичну службу» 2001*, **В. д.** дип. працівників триває, як правило, до 4 років у д-вах з нормальними кліматичними умовами та стабільною політ. ситуацією і до 3 років у д-вах з важкими кліматичними умовами або складною політ. ситуацією. Для адмін.-техн. працівників термін **В. д.**, з урахуванням вищезгаданих умов, становить відповідно — 2–3 роки. Після закінчення **В. д.** працівникам дип. служби надається попередня посада, а в разі неможливості цього — рівноцінна їй посада в системі органів дип. служби.

В. М. Матвієнко

Відсутність (при голосуванні) — ситуація, юридичні наслідки якої не до кінця визначені *правом міжнародних організацій*. У практиці та *доктрині міжнародного права* немає консенсусу щодо правових наслідків відсутності на голосуванні в рамках *організації міжнародної*. Прийнято вважати, що така відсутність прирівнюється до позиції утримання, якби *держава* брала участь у голосуванні. Відсутність також може кваліфікуватись як правопорушення, якщо установчий документ певної організації вимагає обов'язкової присутності держави-члена на її засіданнях. Таке положення закріплене у п. 1 ст. 28 *Статуту ООН*, який передбачає, що кожен член *Ради Безпеки ООН* має завжди бути представлений у місці перебування *ООН*.

Практиці *міжнародних відносин* відомо небагато випадків відсутності при голосуванні. Показовими є прецеденти тривалої відсутності постійного представника СРСР Я. *Малика* на засіданнях Ради Безпеки ООН — 13.01.-1.08.1950 (зокрема, під час ухвалення 25.06.1950 Резолюції 82 щодо корейського питання (див.: *Корейська війна 1950–53*)). У 1946 у рамках Ради Безпеки було прийняте рішення — без участі представника СРСР А. *Громико* — відстрочити розгляд іранського питання. 24.12.1948 представник УРСР, на той час — непостійного члена Ради Безпеки ООН, був відсутній при прийнятті проекту ключової резолюції стосовно індонезійського питання (див.: *Гаазька конференція круглого столу з проблеми Індонезії*). В офіційній документації нічого не було зазначено про відсутність УРСР на зустрічі, але в реєстрі щодо голосування УРСР була в списку держав, що утримались. На запитання представника США Ф. Джессапа, чи розглядається відсутність суб'єкта на голосуванні як позиція «утримався», Голова Ради Безпеки дав ствердну відповідь.

К. І. Бусол

Віза дипломатична — особлива позначка, яку проставляє *відомство закордонних справ, дипломатичне представництво* або *консульська установа*. Означає визнання дип. статусу особи, в паспорті якої вона ставиться: членів уряду та вищих посадових осіб д-ви, делегатів на міжнар. конференції, осіб, які направляються з надзвичайними дип. місіями, дип. співробітників відомства закордонних справ, відряджених з офіц. цілями, дип. кур'єрів тощо. **В. д.** прийнято надавати й тоді, коли особи, що мають на них право, їдуть у приватних справах. **В. д.** може видаватись у порядку люб'язності й особі, яка не має *дипломатичного паспорта*.

Т. І. Шинкаренко

Візантійська дипломатія — *дипломатія* Візантії чи Візантійської імп. (умовна, введена істориками XVIII ст., назва середньовічної д-ви, що утворена від назви стародавнього грец. м. Візантія на Босфорі, на місці якого імп. Константин 326 заснував Константинополь і 330 переніс туди з Рима столицю Римської імп.). 395 Римська імп. була розділена на Західну зі столицею в Римі, й Східну зі столицею в Константинополі. 476 Зах. Римську імп. знищили варвари, а Східна збереглась. Держ. продовженням останньої стала Візантія, імператори й верхівка якої наполягали на держ. і культ. спадкоємності від Римської імп., наз. Візантію Романією, а себе ромеями (римлянами). На Русі Візантію іменували Грецькою країною, її жителів — греками, бо вони розмовляли грец. (середньовічною) мовою. Візантія впродовж майже тисячоліття була найсильнішою д-вою у світі, її політ., дип. й ідеолог. впливу зазнали всі країни

й народи Європи та багато — Бл. і Сер. Сходу. Цей вплив ґрунтувався не тільки й не стільки на військ. силі *імперії*, що в окремі роки поширювала свою владу на величезні території, скільки на вміло проведеній у різні часи *зовнішній політиці*. **В. д.** була найдосконалішою у світі: в д-ві існувала спец. *дипломатична служба*, а в чисельних учбових закладах вищого типу імперії виховувались вправні *дипломати*, що володіли багатьма мовами близьких і далеких сусідів та навичками вести тривалі й важкі переговори. Д-ва провадила активну й гнучку зовн. політику, користувалась для досягнення політ. мети засобами дип., екон., ідеолог. (церк.) і культ. тиску. Навколишні, близькі й далекі, країни втягнулись (або були втягнені) до орбіти Візантії. Завдяки відносинам, що встановились у народів Схід. й Півд. Європи з імперією в Середньовіччі, їхні панівні й освічені класи та прошарки стали сприймати різні сторони візантійської цивілізації, а з перебігом часу зробились носіями візантійської культ. традиції, у т. ч. — дип. практики. У сучас. науці поширений термін «Візантійське співтовариство народів», оскільки візантійська політика, дипломатія, культура та її спадщина справляла настільки сильний вплив на країни Схід. й Півд. Європи, що цілком виправданим буде вважати їх єдиною міжнар. спільнотою. Помітне місце в ній посідала Давньоруська держава.

Упродовж тисячоліття Візантії доводилось суперничати з багатьма країнами, найперше — із Зах. Римською імп. (спадкоємницею якої стала *Священна Римська імперія*), вона вступала в мирні й військ. стосунки з арабськими, тур., кавказькими, численними півд.-європ. і зах.-європ. д-вами та держ. утвореннями, досягаючи успіху переважно методами гнучкої й умілої дипломатії. Протягом останніх століть свого існування (X–XV) Візантія суперничала з папством і Священною Римською імп. за панування в Італії та кількох інших країнах Європи, поставила під свій вплив болгар та інших півд. слов'ян. Головні зусилля **В. д.** у слов. світі були спрямовані на Київську Русь. Великою мірою могутність і вплив Візантії у всі часи стояли на витонченій та ефективній міжнар. політиці. Вміло служила **В. д.** візантійська церква. Вплив **В. д.** особливо чітко виявився у сприйманні від імперії християнства народами Схід. та Півд. Європи, що встали на шлях держ. розвитку. 865 прийняла хрещення Болгарія, у 870-х — сербські князівства, 989–90 — Київська Русь, що в 2-й пол. IX — на поч. X ст. встановила з Візантією та її володіннями в Криму багатосторонні політ., дип., культ. й екон. зв'язки. Створена в 2-й половині IX ст. візантійськими церк. і культ. діячами Кирилом (Константином Філософом) і Мефодієм та їхніми учнями слов. писемність стала проникати на Русь ще до запровадження там християнства, але поширилась у тамтешньому суспільстві після хрещення, оскільки христ. богослужіння неможливе без церк.-літургічних книг і широкого кола освіченого духівництва. Першими церковнослужителями на Русі були греки й, мабуть, болгари. Руська церква (у ранзі метрополії) підкорялась Візантійському патріархату. За невеликими виключеннями (Іларіон, Климент Смолятич) митрополитами в Києві були греки, яких надсилали з Константинополя. Церк. служителі грец. походження були провідниками візантійської зовн. політики в країнах перебування, часто виконували дип. доручення імперії.

Візантія залишалась головним дип. й екон. партнером Київської Русі аж до часів *Ярослава Мудрого*. Ще в додерж. період схід. слов'яни вступали в торг., політ., дип. й воєнні контакти з імперією. Починаючи з VI ст., вони справляли тиск на півн. рубежі Візантії по Дунаю, їхні човни проходили до Егейського і Середземного морів, й імперським дипломатам часто доводилось укладати з слов'янами мирні угоди. Виникнення першого держ. об'єднання на схід.-слов. землях, Київського князівства *Аскольда*, ознаменувало вихід Русі на міжнар. сцену. 18.06.860 руський флот на чолі з Аскольдом удерся до бухти Золотий Ріг і обложив Константинополь. Імп. Михаїлу довелося вступити в перетрактації з Аскольдом, укласти мирну угоду (першу серед відомих за джерелами дип. актів схід. слов'ян), сплатити контрибуцію й надати привілеї руським купцям на землях Візантії. Створення Давньоруської держави (Київської Русі) й утвердження князя *Олега* в Києві 882 ознаменувало появу сильної країни, з якою довелось рахуватись урядові Візантії. 907 Олег на чолі величезного флоту та суход. війська напав на Константинополь і змусив імператорів-співправителів Лева й Александра просити миру. Після тривалих і важких переговорів візантійський уряд відновив

привілеї для руських купців, які вони одержали завдяки миру Аскольда з імператором 860 і згодом втратили, сплатив чималу контрибуцію. Попередня угода 907 і мирний договір 911 між Візантією та князем Олегом були першими (що збереглися) текстами дип. актів Давньоруської держави, вони вписані до «Повісті временних літ». Ці й наступні походи Русі на Візантію, як можна судити з текстів угод між ними, диктувались, насамперед, екон. інтересами схід.-слов. д-ви: Візантія була головним і до сер. XI ст., по суті, єдиним ринком збуту надлишкового продукту, що його здобували князі з дружинниками у вигляді данин (насамперед, «полюддя») із залежного населення країни. Продаючи на візантійських торгах хутра, мед, віск, зерно, продукти харчування й лісових промислів, руські князі й бояри купували предмети розкоші (коштовні тканини, дорогоцінну зброю, прикраси, вино, фрукти та ін.). Тому в текстах дог-рів Русі з греками основна увага приділена торгівлі руських людей у Візантії, умовам перебування в містах імперії руських купців і дипломатів. Менш вдалими виявились походи на Візантію наступника Олега — *Ігоря* 941 і 944, після яких, згідно з текстом *русько-візантійського договору 944*, руське купецтво втратило частину привілеїв на візантійських ринках. Наступниця й дружина Ігоря *Ольга* (944–64) зав'язала мирні стосунки з імперією та відвідала Константинополь на чолі посольства, вела переговори з імп. Константином Багрянородним. «Повість временних літ» стверджує, що між Ольгою й імператором велись тривалі перетрактації, унаслідок яких княгиня надала Візантії військ. допомогу. Зате спроби *Святослава Ігоревича* (964–72) закріпитись у Нижньому Подунав'ї внаслідок кампаній 968 і 969–71 закінчились невдачею. За дог-ром Святослава з імп. Іоанном Цимісхієм Київська Русь була змушена зректись володінь у Криму (за винятком Східного, де наприкінці X ст. утворилось Тмутороканське намісництво *Володимира Святославича*), її витіснили з Подунав'я та відтіснили від Чорного моря.

Новий етап міждерж., зокрема дип., стосунків Київської Русі з Візантією настав за князювання Володимира Святославича (978–1015). Він одружився з сестрою імп. Василія — Анною, потіснив Візантію в Криму. Це сталося завдяки вмілому проведенню переговорів великого князя київського з імп. Василієм, підкріплених воєнною операцією в Криму та здобуттям руським військом головного візантійського міста на півострові Херсонес. Наступник і син Володимира — Ярослав Мудрий (1019–54) волів провадити мирну політику щодо Візантії, незважаючи на невдалу для нього війну з імперією 1043 (спровоковану імп. Константином Мономахом). Згідно з підписаним наприкінці 1040-х — на поч. 1050-х русько-візантійським догром імператор відшкодував Русі збитки, заподіяні перед 1043 її купцям і монастиреві на Афоні, видав свою доньку за сина Ярослава — Всеволода. Від того шлюбу народився *Володимир Мономах*.

Вступ Київської Русі в добу удільної роздробленості в сер. XII ст. порушив її цілісну раніше зовн. політику. Відтоді князівства, що складали федерат. Давньоруську державу, проводять самостійні зносини з інозем. д-вами. Дип. стосунки з Візантією перебирають гол. ч. Галицьке й Волинське князівства. Їхні князі спираються на Візантію в зовн.-політ. діяльності, втручаються у внутр. візантійські справи. 1164 *Ярослав Осмомисл* проти волі імп. Мануїла надав притулок майбутньому імп. Візантії Андроніку Комніну. Руські государі часом допомагали імперії захищатись від кочовиків: 1197 чи 1198 *Роман Мстиславич* волинський розгромив половців, що підступали до Константинополя. Однак наростаючий розпад Давньоруської держави, підкорення її монголо-татарами 1237–41 унеможливили подальші дип. й політ. стосунки Русі з Візантією. Досконала **В. д.** не змогла врятувати імперію від занепаду і розпаду, унаслідок чого 1453 вона була завойована турками-османами і припинила існування.

Літ.: Успенский Ф. И. История Византийской империи. — Т. 1–3. — С.-Пб., 1913–1948; Васильев А. А. История Византии. — Л., 1925; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956; История Византии. — Т. 1–3. — М., 1967; Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лильо І. М., Мельник М. М., Сорочан С. Б., Файда О. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. — Львів: Видавництво «Апріорі», 2011.

М. Ф. Котляр

Візантійської імперії розділення 1204 — договір, підписаний після падіння візантійської сто-

лиці, Константинополя, під натиском Четвертого хрестового походу в 1204. Згідно нього створювалася Латинська імперія та визначався розподіл територій Візантійської імперії між учасниками Хрестового походу. Договір був розроблений комітетом з 24 осіб, включаючи 12 представників Венеціанської Республіки та 12 представників інших лідерів Четвертого хрестового походу. Латинська імперія розташувалась на одній чверті територій Візантії, три восьмих з яких отримала Венеція (в т. ч. три восьмих частини м. Константинополь з Софійським собором), інші території були розподілені між рештою керівників Хрестового походу. Таким чином, Венеціанська Республіка отримала найбільше влади в Латинській Романії (інша назва Латинської імперії) та зміцнила свої позиції поза її межами. Візантійці продовжували чинити опір хрестоносцям в Нікеї, Трабзоні та Епірі й згодом визволили столицю та повалили *держави* хрестоносців.

С. О. Божко

Візантійсько-перські війни вели між собою Імперія ромеїв (Візантія) та Перська імп. Сасанідів. Основною причиною **В.-п. в.** була б-ба за контроль над Великим шовковим шляхом, значна частина якого проходила через іранські землі, підвладні Сасанідам, і постачанням шовку та прянощів до Європи. Загалом сталось 5 повномасштабних **В.-п. в.** 1-а 502(503)–505(506) почалась успіхами персів, які захопили Месопотамію та Сирію, однак удар візантійських союзників ефталітів у тил Сасанідам зі сходу примусив Персію припинити бойові дії у Схід. Середземномор'ї та підписати з Візантією мир на умовах збереження довоєнного *статус-кво*. 2-у війну 527–32 розв'язала Візантія, що прагнула «визволити» від володарювання зороастрійської імперії персів «братню» христ. Іберію (Грузію). Війна завершилась унічию підписанням «вічного миру», що тривав лише 8 років. 540, скориставшись тим, що кращі візантійські армії воювали на той час в Італії за політ.-геогр. відновлення Великої Римської імп., перси спромоглись знову завоювати Сирію та захопити Антіохію та Лазику (Абхазію). Уклавши з Персією недовге *перемир'я*, 545 Візантія швидко перекинула війська з Італії, відбила Лазику, а з часом відвоювала всі свої колишні землі. Мир 562 знову повернув Візантію та Персію в кордони 502. Причиною 4-ї **В.-п. в.** стало захоплення персами Півд. Ємену (завершилось у 575), внаслідок чого Візантія втратила останній шанс отримувати шовк і прянощі в обхід сасанідських володінь. У війну 572–91 Візантії вдалось втягнути тюрків, однак сасанідська армія на чолі з полководцем Бахрамом Чубіном відбила тюркську навалу. Спроби Бахрама Чубіна захопити шахський престол спричинили внутр. заворушення в Персії, які використала Візантія: імп. Маврикій допоміг шахіншаху Хосрову II зберегти престол, за що за миром 591 Візантія отримала частину Закавказзя. Остання, 5-та **В.-п. в.** 602–29 розпочалась нападом на Візантію перських армій Хосрова II, який намагався «помститись» за вбивство свого «друга й благодійника» Маврикія «імператору-узурпатору» Фоці. Протягом перших 10 років війни перси захопили все Закавказзя, Сирію, Палестину, Єгипет, Лівію, Кілікію, Каппадокію, Галатію, Віфінію та спільно з аварами тричі брали в облогу Константинополь, хоча й без вирішального успіху. Однак, зміцнивши *династичними шлюбами* й дарунками союз із хозарами й тюрками, наступному візантійському імп. Іраклію вдалось розбити персів у Малій Азії. Скориставшись ситуацією, в тил персам вдарили зі сходу тюрки, а з півночі — хозари, що завершилось для Сасанідів цілковитим розгромом. Візантійці взяли в облогу сасанідську столицю Тісфон (Ктесифон). Хосров II був убитий царедворцями, а за результатами миру 629 Іран змушений був відмовитись від усіх попередніх територ. придбань. Глобальним результатом 5-ти **В.-п. в.** стало військ.-екон. виснаження і взаємне послаблення Візантії та Персії, внаслідок чого вони не змогли встояти перед арабськими завоюваннями, які розпочались у 630-х.

В. А. Рубель

Візит державний — найвища категорія візитів, що здійснюються главами інозем. держав (див.: *Візити офіційних діячів держави та іноземних делегацій*). Відповідно до *протоколу дипломатичного* **В. д.** мають класифікацію, порядок проведення та відп. церемоніал. **В. д.** вирізняється своїм політ. значенням, насиченістю програми, тривалістю та урочистістю; вважається важливим етапом у взаєминах двох країн. **В. д.** реалізується з проведенням макс. кількості церемоніальних почестей; передбачає підпи-

сання заключних, як правило, широкомасштабних та довготривалих угод, де фіксується оцінка стану двосторонніх відносин, намічаються шляхи та заходи щодо подальшого розширення та поглиблення співробітництва між країнами, іноді може даватись оцінка окремих міжнар. проблем. Особлива роль **В. д.** зумовлює надзвичайну урочистість усіх церемоніальних почестей. Програма візиту передбачає двосторонні зустрічі, бесіди, переговори у вузькому та розширеному колах, церемонію підписання угод, вручення держ. нагород, відвідання нац. святинь, прийом як з боку приймаючої сторони, так і прийом у відповідь. За бажанням гостя до програми візиту можуть бути включені зустрічі з громадськістю країни, представниками ділових кіл, поїздка по країні та офіц. культ. програма. Відповідно до міжнар. практики **В. д.** може бути здійснений до однієї і тієї ж країни лише один раз за весь час перебування особи на відп. посаді (окрім монархів).

В. І. Резніченко

Візити дипломатичні — важливий засіб встановлення, підтримки та розвитку зв'язків із представниками офіц., ділових, громад. кіл країни перебування, а також з дип. корпусом. Відповідно до свого призначення та протокольних характеристик **В. д.** поділяються на: протокольні (ввічливості або представлення), ділові, приватні. До візитів, що мають офіц. характер і є обов'язковими, відносяться візити, які дип. представник наносить після вручення *вірчих грамот* (і як припустимий виняток — до вручення). Під час візиту до керівника протокольного підрозділу *відомства закордонних справ* країни перебування дип. представник з'ясовує питання порядку своєї акредитації, а також особливості місцевої протокольної практики. Під час візиту до мін. зак. справ дип. представник вручає копії своїх вірчих грамот, копії *відкличних грамот* свого попередника й текст промови, яку має намір проголосити під час *церемонії вручення вірчих грамот*. Одночасно дип. представник звертається з проханням про *аудієнцію дипломатичну* у глави д-ви для вручення вірчих грамот. Під час можливого візиту до *дуаєна дипломатичного корпусу* дип. представник з'ясовує місцеву протокольну практику. Загальноприйнято починати нанесення візитів, які мають протокольний характер, з дуаєна дип. корпусу (після вручення вірчих грамот і відп. інформування дип. корпусу про цю подію). Дип. представник, згідно з рекомендаціями місцевого *протоколу дипломатичного*, наносить візити представникам влади країни перебування та главам дип. представництв, провідним громад. і політ. діячам, особам, які обіймають провідне положення в країні. *Посланники* та *повірені у справах* першими наносять візит новоприбулому *послу*, який у свою чергу наносить їм візит у відповідь. Одночасно з візитами офіц. особам та колегам по дип. корпусу або після них, дип. представник наносить візити провідним громад. діячам, представникам ділових кіл, преси, науки та культури. У всіх випадках (за винятком громад. діячів, представників ділових кіл, преси, науки та культури) передбачені візити у відповідь. Затримка або нехтування візитом у відповідь є грубим порушенням норм протоколу та може призвести до серйозних ускладнень у відносинах між д-вами. Дружина дип. представника наносить візити дружинам офіц. осіб і дружинам глав дип. представництв, яким наніс візити її чоловік. Дружина дип. представника починає наносити візити з дружини дуаєна дип. корпусу. Після завершення своєї місії дип. представник наносить візит керівникові протокольного підрозділу відомства закорд. справ країни перебування, з'ясовує порядок нанесення протокольних візитів і знайомиться з заходами у зв'язку з його від'їздом з країни, наносить протокольні (прощальні) візити представникам влади країни перебування. Візити, які наносить дип. представник, або візити, які наносять йому з метою вирішення нагальних питань у різних галузях (політичній, економічній, культурній тощо) відносяться до категорії ділових візитів. Діловий візит може бути ініційований будь-якою зі сторін. Візити, які дип. представники наносять із метою підтримки контактів, що непередбачені місцевими протокольними правилами, вважаються приватними. Візити наносяться в точно обумовлений час. Ініціатива завершення візиту належить гостеві, за виключенням візитів до глави д-ви, який першим ініціює закінчення візиту. Візити наносяться також дип. співробітниками представництва та їхніми дружинами. Динамізм сучас. життя визначає необхідність будь-який візит наповнювати діловими, конструктивними елементами.

В. І. Резніченко

Візити офіційних діячів держави та іноземних делегацій (візити на високому та найвищому рівнях) — одна з основних форм дво- та багатосторонніх *міжнародних відносин*. **В.** сприяють розвиткові міжнар. зв'язків, швидкому й авторитетному вирішенню гострих та складних питань міжнар. життя. Водночас вони є засобом реалізації багатьох інших форм дип. діяльності — участі в міжнар. конгресах, конференціях, нарадах, у роботі міжнар. орг-цій та ін. **В.** віддзеркалюють стан політ., екон. та інших взаємовідносин держав-учасниць зустрічі. Кожна д-ва дотримується своїх правил прийому іноз. гостей різного рівня, керуючись чинною міжнар. практикою, взаємністю, нац. традиціями та звичаями народу, а також має власну класифікацію візитів на високому та найвищому рівнях. Для європ. практики та для практики країн *Співдружності Незалежних Держав* характерні такі критерії класифікації: за статусом особи, яка очолює іноз. делегацію (за складом учасників); за метою, значенням та особливостями проведення візитів. За статусом особи, яка очолює іноз. делегацію, розрізняють візити на високому та найвищому рівнях. Візити на найвищому рівні — це візити глав іноз. д-в та візити голів урядів країн, у яких відсутній інститут президента (д-ви з монархічним устроєм, парл. формою правління тощо). Під візитами на високому рівні розуміють візити голів парламентів, голів урядів, їхніх заступників, візити фахових міністрів, візити делегацій на чолі з вищезгаданими особами, візити спец. представників глав д-в та урядів. Згідно з Положенням «Про Державний Протокол і Церемоніал України», затвердженим Указом Президента України №746/2002 від 22.08.2002, візити держ. діячів за метою, значенням та особливостями їх здійснення поділяються на наступні категорії: *візит державний*, офіц. візит, робочий візит, візит проїздом, неофіц. візит, візити високих посадових осіб, представників іноз. д-в у статусі особистого гостя Президента, Голови Верховної Ради або Прем'єр-міністра України. Держ. візит, який здійснюється главою іноз. д-ви (президентом, монархом), належить до найвищої категорії візитів. Офіц. візит — одна з вищих категорій візитів офіц. діячів та іноз. делегацій. Офіц. візит, як і держ., має велике політ. значення і передбачає як центр. елемент програми проведення політ. переговорів. Ділова частина офіц. візиту (глави д-ви) не відрізняється від ділової частини держ. візиту. Основні відмінності спостерігаються в протоколі проведення офіц. церемонії зустрічі (проводів). До категорії робочих візитів належать такі, що мають конкретну цільову спрямованість, у т. ч. проведення переговорів, консультацій, робочих зустрічей, укладання міжнар. дог-рів, підписання спільних доктів, а також участь у міжнар. форумах, святкуванні ювілейних дат. При робочому візиті церемоніальний елемент, характерний для офіц. та держ. візитів, займає значно менше місця. Візит проїздом — відносно коротке перебування офіц. делегації або високого гостя в країні, через територію якої він прямує. Церемоніальний елемент таких візитів зведено до мінімуму. Неофіц. візитом вважається прибуття іноз. держ. діячів в особистих або приватних справах, для участі в конференціях чи нарадах громад. характеру, відкритті нац. виставок та днів культури, для присутності на спортивних змаганнях, конкурсах, із туристичною метою тощо. Протокольні заходи під час таких візитів, як правило, не передбачаються або зведені до мінімуму. Візит завжди є подією в зовн.-політ. житті д-ви. Служба держ. *протоколу* докладає макс. зусиль для того, щоб заг. атмосфера візиту сприяла підвищенню інтересу до країни, поглибленню міждерж. зв'язків, зміцненню позитивного іміджу країни на міжнар. арені. Орг-ція таких візитів (особливо державних і офіційних) є тривалим і складним процесом.

Т. І. Шинкаренко

Візитів інформаційне забезпечення — діяльність дипломатичних установ (міністерств закордонних справ, *дипломатичних представництв* у країнах перебування, *місій дипломатичних* та інформаційно-культурних центрів), що передбачає підготовку матеріалів для офіційної делегації з метою дотримання при всіх офіційних контактах єдиної офіційної позиції *держави*, уникнення двозначностей чи розбіжностей, а також обізнаності у сучасному стані двосторонніх відносин та прямо чи непрямо пов'язаних з ними питань. Добірка матеріалів, які готуються для інформаційного забезпечення візитів, може складати від 70 до 150 документів, які включають програмні, концептуальні, протокольні, інформаційні, аналітичні, позиційні, підсумкові і довідкові матеріали, необхідні для підписання *договорів міжнародних*, контрактів, *декларацій*. До інформаційних ресурсів забезпечення візиту відносять орієнтовні програми візиту та протокольних заходів, інформацію про склад офіційної делегації, порядок денний переговорів офіційних осіб, біографічні довідки про членів офіційної делегації, матеріали для офіційних виступів під час протокольних заходів, матеріали для засобів масової інформації, довідкові (аналітичні та інформаційно-аналітичні) матеріали про політичні, економічні, культурні, військові та інші відносини між державами, а також різнопланові матеріали країнознавчого характеру. Інформаційні матеріали, що супроводжують офіційні візити, є невід'ємною складовою забезпечення розвитку міжнародних зв'язків, прогнозування міжнародних політичних та економічних наслідків ухвалених рішень, формулювання ґрунтовних пропозицій та рекомендацій щодо їх реалізації. Зважаючи на дипломатичне представництво України у 118 країнах світу та членство в *організаціях міжнародних*, інформаційне забезпечення офіційних візитів має вагоме значення для реалізації стратегії *зовнішньої політики* держави.

Є. А. Макаренко, М. М. Рижков

Війна — організована збройна б-ба *держав* або інших політ. груп. Причинами **В.**, як правило, є глибокі протиріччя територ., екон., політ., ідеолог. та іншого характеру. Головною специфічною ознакою **В.** є досягнення цілей організованими діями збройних сил. Використання для цього способів і засобів екон., соц.-політ., наук.-техн. та дух. б-би може знаходитись у різному співвідношенні до збройної б-би, дій збройних сил. **В.** поділяють на локальні та світові (залежно від того, скільки і які країни беруть участь: тільки деякі або всі найбільші країни світу); звичайні (з використанням звичайної зброї) та ядерні (з використанням ядерної зброї); справедливі (нац.-визв. б-ба, індивідуальна чи *колективна оборона* проти *агресії*; воєнні *санкції міжнародні* проти *агресора* згідно з рішенням *Ради Безпеки ООН*) і несправедливі (агресія, колоніальні **В.**); міждержавні та внутр.-державні (залежно від сторін, що беруть участь у **В.**); оголошені та неоголошені (за наявністю формального акту оголошення **В.**). Зазвичай розрізняють поняття «війна» і «збройний конфлікт». Будь-яка **В.** є збройним конфліктом, але не кожен збройний конфлікт можна назвати **В.** Збройний конфлікт є обмеженим за масштабом, тривалістю та кількістю учасників. На відміну від збройного конфлікту **В.** призводить до якісної зміни стану суспільства. Багато держ. інститутів починають виконувати специфічні функції, породжені **В.** Усе життя суспільства, економіка д-ви пристосовуються для виконання завдання перемоги над ворогом; посилюється концентрація матеріал. і дух. сил країни з метою забезпечення перемоги; підвищується централізація влади, змінюється її соц. склад і соц.-психологічний настрій. В умовах **В.** еліта змушена діяти більш жорстко, тому демокр. характер лідерства часто замінюється автократичним, вводиться більш жорстка ієрархія в керівництві. У політ. еліту включається все більше людей, які налаштовані на продовження рішучих дій. Під час збройного конфлікту зазвичай переслідуються більш обмежені, ніж у **В.**, політ. цілі, які не вимагають кардинальної перебудови всього держ. механізму на воєнні рейки. Відмінність **В.** від міжнар. збройного конфлікту полягає ще в тому, що при оголошенні стану **В.** відразу ж повинні вступати в дію норми права, яке застосовується в збройних конфліктах, у той час як під час збройного конфлікту це буває не завжди (напр., не відбувається розрив *дипломатичних відносин*). З юрид. погляду **В.** притаманні такі ознаки: формальний акт її оголошення, як цього вимагає 3-я Гаазька конвенція 1907 (див.: *Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права*); розрив дип. відносин між воюючими д-вами, який зазвичай є наслідком оголошення війни; анулювання двосторонніх дог-рів, особливо політичних. Сучас. *міжнародне право* забороняє д-вам звертатись до **В.** для врегулювання спорів. Агресивна **В.** заборонена міжнар. правом, а її підготовка, розв'язання й ведення є *злочином міжнародним*. Сам факт оголошення **В.** розглядається як агресія (ст. 2 Конвенції про визначення агресії від 3.07.1933). Розв'язання агресивної **В.** тягне за собою *відповідальність міжнародно-правову*.

Незалежно від того, який характер носить **В.**, дотримання війни *законів і звичаїв*, закріплених у Гаазьких і *Женевських конвенціях з міжнародного гуманітарного права*, є обов'язковим для сторін,

які воюють. Початок **В.** між державами тягне за собою розрив дипломатичних, консульських, торгових, економічних та інших відносин, припинення відповідних договорів, а також інші правові наслідки. Представництво інтересів сторін, які воюють, та захист їхніх громадян, що знаходяться на території противника, здійснює нейтральна *третя держава*, вибрана з цією метою воюючими сторонами. Мир може бути поновлений шляхом припинення військових дій на підставі угоди про перемир'я. Юридично стан **В.** припиняється, як правило, мирним договором. Сучасне *міжнародне гуманітарне право* уникає терміна «**В.**», замінюючи його на більш універсальний термін «збройний конфлікт», та зумовлює своє застосування його фактичною наявністю, а не тільки визнанням з боку держав формального стану війни (ст. 2, спільна для чотирьох Женевських конвенцій 1949)

У XIX ст. більшість вчених розглядали **В.** як раціональний інструмент держ. політики. Руйнівний характер двох світових **В.** XX ст. спонукав деяких вчених розглядати **В.** не як раціональний інструмент держ. політики, а як лихо і соц. катастрофу, що потребує викоренення. З розробкою *зброї масового знищення* питання про інструментарій **В.** повстало ще гостріше. В епоху ядерного протистояння, коли існує небезпека взаємного знищення, **В.** не може бути засобом політики, бо стає ірраціональною. XX ст. всупереч прогнозам столітньої давності було найбільш войовничим. **В.** за це століття зазнала глибоких змін за соц.-політ. змістом, військ.-техн. характеристиками, масштабами, руйнівною та знищувальною силою. У XX ст. **В.** у своєму розвитку досягли ступеня світових, охоплюючи більшість д-в і населення планети, величезні сухопутні, мор. й повітр. простори. Ракетно-ядерна **В.**, можливість якої зменшилась після завершення *«холодної війни»*, однак не зникла повністю, мала б глобальні масштаби та, напевно, означала загибель людства. Розширився зміст **В.**, який не вичерпується лише збройною б-бою, а доповнюється дип., екон., інформ.-психологічною, розвідувально-диверсійною, терористичною й іншими формами б-би, які відповідають єдиній меті та розгортаються не тільки на території воюючих сторін, але й у глобальному геополіт. просторі. Деякі дослідники вважають, що події в Перській затоці на поч. 1990-х (див.: *Війна в Перській затоці 1990–91*) означали кінець класич. **В.** і початок нової ери електронних, інформ., комп'ютерних, косм., екологічних та інших **В.**, що мають виключно наук.-техн. основу.

Літ.: Арцибасов И. Н., Егоров С. А. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия. — М., 1989; Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні системи. Світова політика. — К., 2001; Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов: Учеб. пособие. — М., 1999.

О. В. Задорожній, В. А. Манжола

Війна в Перській затоці 1990–91 — війна міжнар. коаліції на чолі із США проти Іраку за відновлення незалежності Кувейту. 2.08.1990 іракські війська захопили Кувейт, окупували країну та згодом проголосили її 19-ю іракською провінцією. Це призвело до кризи існуючої в регіоні Перської затоки системи *міжнародних відносин*. Кувейт із 1899 знаходився під *протекторатом* Великої Британії; остання лише 1961 була вимушена погодитись на проголошення незалежності Кувейту. Проте Ірак висунув претензії на володіння Кувейтом на підставі «історичних» та «спадкоємних» прав, що спричинило кувейтську кризу 1961. Демарш Іраку викликав засудження з боку інших арабських країн, а кризу врегульовано арабською дипломатією. Кувейт було прийнято до *Ліги арабських держав*, а 1963 — до *Організації Об'єднаних Націй*. У жовтні 1963 в Багдаді було укладено Договір між Державою Кувейт та Республікою Ірак, за яким сторони домовились про визнання Іраком Кувейту як незалежної д-ви та визначили кордони. Під час *іракcько-іранської війни 1980–88* Кувейт, як інші члени *Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ)*, надавав Іраку значну фінанс. допомогу. Останній, отримавши значні прибутки від нафти в 1970–80-х, визначається як регіональний «центр сили», претендуючи на домінуючі позиції в арабському світі. Президент Іраку С. *Хусейн* планував активно використовувати «нафтовий фактор» для досягнення лідерства в арабському світі. Армія Іраку напередодні захоплення Кувейту посідала 5-те місце у світі за своєю чисельністю, до того ж мала досвід бойових дій, якого вона набула під час ірано-іракської війни. Серед інших регіональних конфліктів кувейтська криза відрізнялась і кількістю залучених до неї країн, тобто ступенем її інтернаціоналізації.

Іраку протидіяла створена за короткий час коаліція. Свої війська до Перської затоки направили 32 країни, заг. чисельність багатонац. сил становила бл. 742 тис. чол., з них амер. контингент — 430 тис., турецький — бл. 100 тис., саудівський — 118 тис., британський — 35 тис., французький — 10,5 тис., єгипетський — 19 тис., сирійський — 15 тис., ОАЕ — 40 тис., оманський — 25,5 тис., марокканський і пакистанський — по 5 тис. чол. Суттєве значення мала позиція СРСР. На 1-му етапі, з початку іракської агресії 2.08.1990 до прийняття *Радою Безпеки ООН* у листопаді 1990 резолюції № 678 і початку воєнних дій, СРСР робив усе можливе, щоб урегулювати кризу політ. засобами. СРСР на постійній основі здійснював взаємодію з керівництвом США, іншими постійними членами РБ ООН, арабськими та іншими мусульм. країнами, підтримував тісні контакти з іракською стороною. 2-й етап у рад. політиці розпочався після початку операції «Буря в пустелі» та повітр. ударів 17.01.1991 і тривав до наступу США та їхніх союзників на землі 24.02.1991. Він включав план урегулювання, так званий «план Горбачова», місію Є. *Примакова*, рад.-іракські переговори в Багдаді та Москві. Цей етап продемонстрував відсутність можливостей у рад. дипломатії впливати на традиційних партнерів. Ірак опинився в міжнар. ізоляції. З початку іракської агресії й до операції «Буря в пустелі» РБ ООН ухвалила 12 резолюцій з цього питання. Вже 2.08.1990 резолюція №660 засудила агресію й поставила Іракові вимогу негайно вивести війська з Кувейту. 6.08.1990 було затверджено резолюція № 661 щодо екон. санкцій проти Іраку. Рішення Іраку анексувати Кувейт 8.08.1990, а 28.08.1990 — проголосити його своєю 19-ю провінцією призвели до прийняття РБ ООН резолюції № 662, яка проголосила *анексію* незаконною та недійсною. 29.11.1990 РБ ООН 12-ма голосами при 2-х «проти» (Куба, Ємен) й одному «такому, що утримався» (Китай) ухвалила резолюцію № 678, що передбачала використання сили в разі, якщо Ірак до 15.01.1991 не виконає попередні резолюції. 17.01.1991, після закінчення терміну дії ультиматуму ООН, розпочались воєнні дії союзників проти Іраку. Командувачем операції «Буря в пустелі» було призначено амер. генерала Н. Шварцкопфа. Операція почалась із повітр. ударів, а 24.02.1991 США та їхні союзники розпочали наступ на суходолі. Людські втрати Іраку становили: більш ніж 9000 осіб вбитими, 17 000 пораненими, 63 000 полоненими, бл. 150 000 чол. дезертувало з іракської армії під час наземного наступу. Ірак втратив 4000 танків, 2140 гармат, 240 літаків, 143 пароплави. Втрати коаліції становили більш ніж 1500 осіб убитими та пораненими. Заг. вартість операції «Буря в пустелі» становила бл. 80 млрд дол., більшу частину якої сплатили союзники США по коаліції. Військ. операція офіційно закінчилась *капітуляцією* Іраку 28.02.1991 та проголошенням 1.03.1991 *перемир'я* членами антиіракської коаліції після згоди Іраку визнати резолюції РБ ООН. Після агресії Іраку проти Кувейту склалась якісно нова ситуація, стартував процес формування нової системи регіональних відносин. Країни РСАДПЗ продовжували політику військ. співробітництва в межах цієї орг-ції перш за все з метою забезпечення внутр.-політ. стабільності. Для гарантії регіональної безпеки на поч. 1990-х робилися спроби консолідації сил на міжарабському рівні шляхом утворення міжарабських сил безпеки за участі Єгипту та Сирії. Але головною опорою в запобіганні загроз стає амер. військ. присутність. Країни РСАДПЗ укладають угоди в галузі безпеки з постійними членами РБ ООН — США, Великою Британією, Францією, Росією. Проблема безпеки Перської затоки, разом із проблемою бл.-схід. врегулювання, стала центр. проблемою міжарабських відносин, розглядалась арабськими країнами як невід'ємна складова частина заг.-арабської безпеки. Проблема безпеки Затоки продовжує залишатися важливим негативним чинником як на регіональному, так і на глобальному рівні системи міжнар. відносин.

О. А. Коппель

Війна за австрійську спадщину 1740–48 — *війна* між європ. *державами* за вирішення питання престолонаслідування в Австрії та за території Імперії Габсбургів в Європі й у *колоніях*. Наслідування престолу в Австрії відбувалось лише за чоловічою лінією, а титул «Імператора *Священної Римської імперії*», який мали австр. правителі, формально закріплювався голосуванням 9-ти імперських виборців — правителів малих нім. д-в. Імп. Карл VI видав указ (див.: *Прагматична санкція 1713*), за яким усі спадкові землі австр. Габсбургів (Австрія, Чехія, Угорщина, Півд. Нідерланди, землі

в Італії) були неподільними, а престол у випадку відсутності в нього синів мав перейти до його старшої доньки Марії Терезії; намагався отримати його затвердження від імперських виборців та великих європ. д-в. Коли Карл VI помер (1740), права спадкоємиці були оскаржені королями Баварії, Саксонії та Іспанії, яких підтримала Франція, що призвело до початку **В. за а. с.** У ній зіткнулись дві коаліції — франко-пруссько-баварсько-іспанська та австро-англо-голландська. Франко-пруссько-баварсько-іспанська коаліція, до якої приєдналися також Саксонія та П'ємонт, прагнула розподілу австр. володінь і послаблення Габсбургської імп. Поряд з австр.-франц. й англ.-франц. протиріччями, що продовжували загострюватись після *війни за іспанську спадщину 1701–14*, на перший план вийшло австр.-прус. суперництво за домінування в Центр. Європі. Британія та Об'єднані провінції (Голландська республіка) підтримали Австрію через побоювання посилення Франції, їхнього суперника в колоніях та у світовій торгівлі. Вступ у війну 1746 Росії був зумовлений її занепокоєнням швидким посиленням Пруссії. Бойові дії розпочались 16.02.1740, коли прус. війська вторглись у Сілезію, яка належала Габсбургам. Основними театрами воєнних дій стали: Центр. Європа (Чехія, Баварія, Саксонія), Австр. Нідерланди, Півн. Італія. Крім того, між Великою Британією з одного боку та Францією й Іспанією — з іншого йшла війна на морі, а також у колоніях (Англ.-іспан. торг. війна велась уже з 1739). Початок війни був невдалим для Австрії. Прус. війська зайняли майже всю Сілезію, 10.04.1741 завдали поразки австр. військам біля Мольвіцу. Влітку 1741 франц. армія разом із баварськими й саксонськими військами зайняла значну частину Верхньої Австрії та Чехії. Баварський курфюрст Карл Альбрехт, ставленик Франції, був проголошений королем Чехії (грудень 1741) та обраний імператором Священної Римської імп. під іменем Карла VII (січень 1742). Інша франц. армія вторглася в Австр. Нідерланди, іспанці почали бойові дії проти австрійців в Півн. Італії. 9.10.1741 Австрія уклала перемир'я з Пруссією, пообіцявши віддати їй Нижню Сілезію, що дозволило австр. військам перейти в наступ проти баварських військ і зайняти Мюнхен. Однак Пруссія в грудні 1741 порушила перемир'я, вторглась у Чехію та біля Часлава розбила австр. армію, що змусило Австрію укласти з Пруссією *Берлінський договір 1742*. Із сер. 1742 військ. ініціатива перейшла до Австрії та її союзників. Австр. війська до кінця 1742 витіснили з Чехії франц.-баварські війська, досягли успіхів в Італії проти іспанців, а англ.-голландська армія 27.06.1743 одержала перемогу над французами біля Деттингена (на р. Майн). До 1744 правий берег Рейну був очищений від французів, австр.-англ. війська вступили в Ельзас. Влітку 1744 прус. король Фрідріх II без оголошення війни вдерся в Саксонію (яка уклала в 1743 оборонний союз із Австрією) і в Чехію та зайняв Прагу (вересень 1744) і столицю Саксонії Дрезден (грудень 1744). Лише під загрозою вступу у війну Росії, яка зібрала війська в Курляндії, Фрідріх II уклав 25.12.1745 Дрезденський мир з Австрією та Саксонією, за яким Австрія погодилась залишити Сілезію Пруссії в обмін на визнання Франца Стефана Лотаринзького, чоловіка Марії Терезії, імператором Священної Римської імп. Головним театром воєнних дій в останні роки війни стали Австр. Нідерланди, де франц. армія одержала 1745–47 кілька перемог над австр.-англ. військами й захопила ряд фортець (Антверпен, Монс та ін.). У 1746 до австр.-англ. коаліції приєдналася Росія, і в січні 1748 рос. корпус вступив в Німеччину. Побоюючись виходу рос. військ на Рейн, Франція погодилась на мирні переговори. За *Аахенським мирним договором 1748* Габсбурги зберегли більшу частину своїх володінь, права Марії Терезії були визнані, але також були підтверджені умови Дрезденського миру про перехід більшої частини Сілезії до Пруссії. Мирний договір не вирішив протиріч між європ. д-вами, що згодом призвело до *Семилітньої війни 1756–63*. Внаслідок завоювань у війні за австр. спадщину Пруссія перетворилась на *велику державу* Європи.

В. М. Вдовенко

Війна за іспанську спадщину 1701–14 — *війна* між Францією та Іспанією з одного боку й коаліцією, на чолі з австр. Габсбургами та Великою Британією — з іншого. Її було розпочато як династичну, але фактично вона стала першим масштабним зіткненням між Францією та Великою Британією за панування на морі й у колоніях. Приводом для **В. за і. с.** стала смерть останнього Габсбурга на іспан. троні — бездітного короля Карла II. Претендентами на іспан. престол були Франція, Австрія *(Священна Римська імперія)* та Пруссія. У родинному зв'язку з померлим іспан. королем Карлом II Габсбургом були франц. король Людовик XIV та імператор Священної Римської імп. австр. ерцгерцог Леопольд I Габсбург. Іспанії в той час належала більша частина Італії та Півд. Нідерланди в Європі, території в Півд., Центр. та Півн. Америці, Африці, а також Канарські, Антильські, Філіппінські о-ви. Вибір нового іспан. короля значною мірою мав визначити розстановку сил в Європі. На боці Франції виступили Іспанія, Баварія, Кельнське курфюрство, Савойя (що потім перейшла на бік супротивника), Парма і Мантуя. Разом з Австрією, Великою Британією та Нідерландами виступили також Данія, Португалія, Пруссія та інші нім. д-ви Священної Римської імп. У листопаді 1700 Людовик XIV проголосив королем Іспанії свого онука Філіппа V, герцога Анжуйського. Європ. д-ви виступили проти дій Людовика XIV, спрямованих на об'єднання Франції та Іспанії під одною короною. 7.09.1701 було створено *Великий альянс* проти Франції. Навесні 1701 розпочались воєнні дії, які були невдалими для Франції, оскільки вона була вимушена воювати одразу на чотирьох фронтах: в Італії, Іспанії, Нідерландах і в рейнській Німеччині. Після поразки під Мальплаке 11.09.1709 становище Франції здавалось безнадійним. Але антифранц. коаліція почала розпадатись. Змінився зовн.-політ. курс Великої Британії під впливом успіхів Росії в *Північній війні 1700–21*. 1710 у Британії до влади прийшли торі, які ставили за мету зближення з Францією та б-бу з Росією. Крім того, у Лондоні стало відомо про переговори між *Петром I*, Людовиком XIV і королем Іспанії Філіппом V про можливість укладення союзного дог-ру. За цих умов Велика Британія припинила воєнні дії та розпочала мирні переговори з Францією; їй наслідували Голландія, Пруссія, Савойя, Португалія (див.: *Утрехтський мир 1713*). Лишившись наодинці, Австрія намагалась продовжити б-бу, але після поразки в липні 1712 біля Денену (північ Франції) також припинила війну й уклала мирний договір із Францією (див. *Раштаттський мирний договір 1714*). У результаті **В. за і. с.** Велика Британія стала провідною колоніальною д-вою та значно зміцнила своє мор. лідерство: їй вдалося захопити Гібралтар (1704), встановити екон. контроль над Португалією за Метуенським торг. дог-ром 1703, відібрати більшість франц. колоній у Півн. Америці. На іспан. троні утвердився Філіпп V, підвищився міжнар. статус Пруссії, яка була визнана королівством.

В. М. Вдовенко

Війна за незалежність Алжиру (Алжирська рев-ція) — нац.-визв. б-ба алжирського народу за держ. *суверенітет* Алжиру проти франц. колоніального правління. Розпочалась 31.10.1954 антиколоніальним повстанням у департаменті Орес. Політ. активність Фронту нац. визволення (ФНВ) — керівної сили алжирської війни за незалежність, — а також військова — створеної ФНВ Армії нац. визволення (АНВ) Алжиру — швидко призвели до переростання окремих повстань у повномасштабну *війну*, в якій алжирські нац.-визв. сили досягли значних успіхів. Підтримку нац.-визв. б-бі, у вигляді фінанс. та військ.-техн. допомоги, надавали СРСР, країни соціал. табору, арабські д-ви. *Ліга арабських держав* заснувала спец. фонд підтримки алжирської визв. б-би. У вересні 1955 СРСР зробив першу спробу винести алжирське питання на обговорення *Генеральної Асамблеї ООН*, яка була заблокована Францією та деякими іншими зах. країнами, але вже 1956 це питання потрапило до порядку денного ГА ООН. Франція отримувала фінанс. та військ.-техн. допомогу від союзників по *НАТО*, перш за все США та ФРН. У вересні 1958 був утворений Тимчасовий уряд Алжирської Республіки (ТУАР), який став де-факто центр. урядом Алжиру. У вересні 1959 Франція визнала право алжирців на самовизначення, а в червні 1960 Президент Франції Ш. де *Голль* погодився на проведення переговорів із ТУАР. Переговори що, розпочались у Мелені (Франція) провалились, оскільки франц. сторона як передумову обговорення статусу Алжиру вимагала від АНВ в односторонньому порядку скласти зброю та припинити збройну б-бу. У листопаді 1960 у Франції та в Алжирі було проведено референдум з питання орг-ції влади в Алжирі, який дав позитивні для франц. уряду результати.

Але на заг.-нац. референдумі з алжирського питання 8.01.1961 за незалежність висловились понад

65 % учасників в Алжирі й 75 % — у самій Франції. Тому після придушення заколоту 21.04.1961 створеної противниками алжирської самостійності Організації секретної армії переговори між франц. урядом та ТУАР були відновлені. Спершу вони відбувались 20.05–12.06.1961 в Евіані (Франція) та були перервані 13.06.1961 у зв'язку з незгодою алжирської сторони з де-факто, висуненим Францією *ультиматумом*. Париж прагнув зберегти свій політ. й екон. контроль над Алжиром, утримати у своїх руках військ. бази на його території, відторгнути від Алжиру та залишити під франц. управлінням 4/5 алжирської території, включаючи Сахару з її нафтовими й іншими багатствами. Перервані переговори були продовжені в Люгрені 20–30.07.1961, але цей раунд також був безрезультатним. Наступний був відновлений 7.03.1962 і завершився підписанням 18.03.1962 *Евіанських угод 1962*. Згідно з угодами в Алжирі 1.07.1962 було проведено референдум, на якому 91 % алжирців, що взяли участь у референдумі, висловились за незалежність країни. Франц. уряд визнав результати референдуму 3.07.1962. Офіц. днем незалежності Алжиру було вирішено вважати 5.07.1962.

І. Д. Коміренко

Війна за незалежність Греції 1821–29 — загальнонародне повстання проти османського панування та міжнародні військово-політичні процеси, спрямовані на його підтримку. Всередині країни до збройної боротьби стало селянство (клеїти), а за межами Греції — таємні революційні організації, зокрема, в Одесі в 1814 Н. Скуфасом, Е. Ксантосом і А. Цакалофом було засноване товариство «Філікі етерія» (грец. — «спілка друзів»), голова якого — генерал російської армії грецького походження А. Іпсіланті почав формування повстанської армії у васальних князівствах *Османської імперії* — Молдові й Валахії (Волощині). 21.02.1821 повстанські сили, очолювані ним, перетнули османський кордон; 24.02 Іпсіланті закликав греків до повстання, яке розпочалося 16.03 на півночі Пелопоннесу (Мореї) й до літа поширилося на більшість районів континентальної Греції та грецькі острови в Егейському морі. Загони Іпсіланті намагалися пробитися на допомогу повстанцям, але були розбиті в битві під Драгошанами у червні 1821. Однак повстання, попри суперечності між рушійною силою Грецької революції — селянством і заможними верствами, продовжувало поширюватися, й 22.01.1822 скликані повстанцями Національні збори поблизу Епідавра на північному сході Пелопоннесу проголосили незалежність Греції. Турки відповіли на успіхи повстання жорсткими репресіями, але влітку 1823 османська армія не змогла пробитися до внутрішніх районів Пелопоннесу, частково була розбита, частково відступила. На заклик керівництва повстання до боротьби греків приєдналися тисячі добровольців з усіх країн Європи — від Великої Британії до Російської імперії. Під впливом успіхів повстання та масової міжнародної підтримки уряд Великої Британії, який спершу на *Веронському конгресі 1822* разом із членами *Священного союзу* відмовився вислухати грецьких представників, офіційно визнав повстанців стороною збройного конфлікту.

Але на тлі загострення внутрішніх протиріч між різними фракціями повстанців, влітку 1824 османські війська розгорнули успішний наступ; до середини 1827 під контролем повстанців залишилася лише невеличка частка Північного Пелопоннесу. Загроза поразки грецького повстання та подальший тиск з боку громадськості провідних європейських країн спричинили активне втручання *великих держав* у вирішення грецького питання. Спочатку спільні дії погодили Велика Британія та Росія (див.: *Петербурзький протокол 1826*), а в квітні 1827 президентом Греції було обрано І. *Каподістрію*, колишнього міністра закордонних справ Російської імперії, що посилювало замученість Росії до вирішення конфлікту. 24.06(6.07).1827 Великою Британією, Росією та Францією було укладено Лондонську конвенцію, яка підтверджувала положення Петербурзького протоколу 1826 та передбачала можливість застосування трьома державами примусових заходів для припинення війни в Греції. Османська імперія відмовилася від тристоронніх пропозицій про досягнення миру, після чого в *територіальні води* Греції було введено британсько-російсько-французьку ескадру. 8(20).10.1827 в Наваринській морській битві об'єднана ескадра знищила турецький флот, що рухався на придушення повстання. В квітні 1828 Росія розпочала війну проти Османської імперії, що відтягнуло основні турецькі сили та суттєво полегшило військове положення повстанців. Згідно підписаного за результатами російсько-турецької війни *Адріанопольського мирного договору 1829* Османська імперія визнала *автономію* Південної й Центральної Греції, але кінцева мета революції не була досягнута, оскільки зусиллями політичної верхівки Великої Британії, що побоювалася зближення православної Греції з Російською імперією, кордони незалежної з 1830 були урізані до мінімуму в порівнянні з визволеною повстанцями територією, не менше 3 млн етнічних греків залишалися за межами держави, що породило рух енозису, тобто воз'єднання з історичною батьківщиною.

М. С. Каменецький, Я. О. Чорногор

Війна за незалежність у Північній Америці 1775–83 (Амер. рев-ція 1775–83) — *війна* 13-ти англ. *колоній* у Півн. Америці проти володарювання Великої Британії. Причиною її стала соц.-екон. політика *метрополії*, яка суперечила інтересам розвитку колоній. Англ. парламент й уряд гальмували розвиток у колоніях промисловості та торгівлі, намагаючись зберегти їх як джерело дешевої сировини й ринок збуту брит. пром. товарів. Торгівля колоній із метрополією жорстко регламентувалася, оподаткування колоній зростало. Приводом до війни стало невдоволення населення колоній «репресивними актами», які англ. парламент прийняв у відповідь на захоплення групою колоністів у 1773 вантажу англ. чаю в гавані м. Бостон («бостонське чаювання»). Орг. центром протидії англ. диктату став *Континентальний конгрес*. Заворушення колоністів переросли 1775 у збройні зіткнення з англ. військами біля Лексінгтона й Конкорда; розпочався збройний етап визв. руху. У Філадельфії 10.05.1775 відновив роботу Континентальний конгрес, який взяв на себе функції центр. уряду колоній. Серед його перших рішень було створення постійної армії та обрання Дж. *Вашингтона* її головнокомандуючим. 15.05.1776 Континентальний конгрес прийняв рішення перетворити колонії в незалежні республіки-штати, а 4.06.1776 — Декларацію незалежності, яка проголошувала створення Сполучених Штатів Америки та незалежність амер. штатів від Великої Британії. Воєнні дії велись із перемінним успіхом. Після перших перемог 1775 над англійцями настав тривалий період поразок. Лише наприкінці 1777 — на поч. 1778 амер. війська повернули собі ініціативу, а 1778 рік став переломним у війні. Цьому сприяв союз США з Францією (1778), а також вступ у війну проти Британії Іспанії (1779) та Голландії (1780). Британія, однак, продовжувала війну і 1780 досягла успіхів на півдні США. Її війська оволоділи м. Чарлстон і розгромили амер. сили в Півд. Кароліні. Англійці вирушили на Віргінію, але зустріли сильний опір місцевої міліції, коли до берегів Америки підійшов франц. флот із десантними частинами. Американці та французи оточили 8-тис. корпус англійців під Йорктауном (Віргінія) та змусили його капітулювати 19.10.1781. Війна закінчилась, за *Версальським мирним договором 1783* Велика Британія визнала незалежність США.

Б. М. Гончар

Війна за польську спадщину 1733–38 — *війна* Росії й Австрії за підтримки Пруссії проти Франції, Іспанії, Сардинії та Баварії через обрання нового короля Польщі після смерті Августа II. Інтереси Росії, Австрії та Франції зіткнулись через бажання кожної підпорядкувати собі Польщу. За правління польського короля *Августа II Фрідріха*, союзника Росії в *Північній війні 1700–21*, саме рос. вплив став переважаючим. Після смерті Августа II Росія й Австрія підтримали кандидатуру його сина — Августа III — на польський престол (див.: *Варшавські угоди 1733*), тоді як Франція виставила свого кандидата — Станіслава Лещинського (франц. король Людовик XV був одружений із донькою Лещинського), обрання якого істотно послабило б вплив Росії в Польщі й у Схід. Європі. Для підтримання свого кандидата Росія ввела у Схід. Польщу війська, але 12.09.1733 сейм у Варшаві обрав королем С. Лещинського. Рос. війська успішно просувались углиб Польщі та 5.10.1733 зайняли передмістя Варшави — Прагу, де знову зібрався польський сейм, який цього разу обрав королем Августа III (коронувався 25.12.1734). Франція намагалась залучити до війни проти Росії Швецію і Туреччину, але марно. Тому Франція була вимушена підтримати Лещинського власними силами. Лещинський утік до Данцига (нині Гданськ), йому на підтримку був направлений франц. десант. Рос. війська взяли Данциг в облогу, а 7.07.1734 взяли його штурмом. Із

початку війни до сер. 1735 франц. війська зберігали за собою ініціативу на іншому театрі бойових дій — австрійському. Влітку 1735 до Сілезії увійшов рос. корпус, що змінило співвідношення сил в Австрії на користь рос.-австр. коаліції. Бойові дії були припинені, розпочались мирні переговори. 8.11.1738 у Відні був підписаний австр.-франц. мирний договір, до якого 8.02.1739 приєдналася Сардинія, 21.04.1739 — Іспанія, 26.05.1739 — Росія. Франція визнавала Августа III польським королем, за Лещинським пожиттєво закріплювався королівський титул, Францією йому передавалися Лотарингія та графство Бар (після його смерті ці землі знову відійшли до Франції). Австрія відмовилась від Королівства Обох Сицилій, а Сардинія отримала частину Міланського герцогства. Росія не зробила територ. надбань, але в результаті **В. за п. с.** ще більше посилились її позиції в Європі.

В. М. Вдовенко

Війна інформаційна — конфлікт, у якому критично важливим стратегічним ресурсом є інформація. У суто військ. розумінні **В. і.** характеризується як дії, спрямовані на досягнення інформ. переваги в забезпеченні нац. військ. стратегії шляхом впливів на інформацію й інформ. системи супротивника з одночасним зміцненням і захистом власної інформації й інформ. систем; націлена на всі можливості й чинники вразливості, що неминуче виникають за умов зростаючого узалежнення від інформації, а також на використання інформації в різноманітних конфліктах. Розрізняють такі різновиди **В. і.**: військ. б-ба за опанування командно-контрольними функціями; протиборство розвідок і контррозвідок; протиборство в електронній сфері; психологічні операції; організовані та стихійні хакерські атаки на інформ. системи; інформ.-екон. війни за контроль над торгівлею інформ. продуктами й оволодіння інформацією, потрібною для подолання конкурентів; кібернетичні війни у віртуальному просторі. Проблема **В. і.** дедалі актуалізується, оскільки нормальна життєдіяльність сучас. суспільства визначається рівнем розвитку, якістю функціонування та безпекою інформ. середовища. Інформ. інфраструктура є головною мішенню під час **В. і.** Специфічним різновидом **В. і.** є інформ.-психологічна війна, в якій здійснюється маніпулювання інформацією, що дозволяє приховано керувати людьми й примушувати їх виконувати чужу волю, діючи усупереч власним інтересам; маніпулювання здійснюється за допомогою масово-комунікативних каналів мас-медіа, тому інформ.-психологічні ще називають медіа-війнами. До типових маніпулятивних прийомів відносяться: приховування реальних подій, реального стану справ тощо; виривання фраз із контексту з наступним акцентуванням уваги саме на них; ототожнювання негативних аспектів певного явища з самим явищем та його сутністю; навішування ярликів (антибрендинг); дифамація — образа або висміювання людини й навіть цілого народу; акцентування на особистісних рисах опонента; розповсюджування пліток, чуток; навіювання опонентові відчуття тривоги, депресії, іноді з доведенням до повного відчаю й самогубства. До маніпулювання суспільною свідомістю вдаються не лише держ. інститути, але й інші *актори міжнародні* й транснаціональні, зокрема, міжнар. терористичні угрупування (див.: *Тероризм інформаційний*).

Літ.: Волковский Н. Л. История информационных войн: В 2 частях. — СПб., 2003; Грачев Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. — М., 1998; Литвиненко О. В. Спеціальні інформаційні операції та пропагандистські кампанії. — К., 2000; Почепцов Г. Г. Информационные войны. — М., 2000.

М. А. Ожеван, О. В. Шевченко

Війна повітряна — ведення воєнних дій у повітр. просторі за допомогою будь-яких літальних апаратів. Театр повітр. війни включає повітр. простір воюючих д-в і повітр. простір над *відкритим морем. Комбатантами* у **В. п.** є екіпажі всіх літальних апаратів, що входять до складу військ. авіації воюючих сторін, а також екіпажі повітр. суден цивільної авіації, переобладнаних для виконання військ. завдань. *Некомбатантами* у **В. п.** є екіпажі санітарних літаків, госпітальних повітр. суден воюючих д-в і нац. товариств Червоного Хреста. На **В. п.** поширюються всі *війни закони та звичаї*, що встановлюють заг. правила ведення бойових дій на будь-якому з воєнних театрів. Див. також: *Війни повітряної правила ведення.*

М. О. Медведєва

Війна торговельна — ситуація в *міжнародній торгівлі*, коли країна А вводить обмежувальні заходи проти товарів чи послуг, імпортованих з країни Б у відповідь на відп. обмежувальні заходи з боку країни Б щодо товарів чи послуг країни А. **В. т.** може мати 2 або більше країн-учасниць. Короткостроковою метою **В. т.** є зниження конкурентоспроможності *імпорту*. Довгостроковими цілями можуть бути збільшення присутності країни на зарубіжних ринках, тоді **В. т.** є наступальною, або ж зменшення іноземної присутності на внутрішньому ринку, тоді **В. т.** є захисною і є елементом політики протекціонізму. Методами **В. т.** є запровадження тарифних та нетарифних, прихованих та відкритих торговельних бар'єрів. Крайньою формою **В. т.** є торговельна *блокада*. Неокласична економічна теорія негативно оцінює **В. т.**, оскільки остання порушує принцип вільної торгівлі, і всі учасники **В. т.** несуть збитки внаслідок втрати переваг вільної торгівлі. Кейнсіанська теорія та інституціоналізм розглядають **В. т.** як один з методів зовнішньоекономічної політики. Прикладами **В. т.** є «бананова війна» між ЄС та десятьма країнами Латинської Америки у 1992–2012; «м'ясна війна» між США та ЄС 1999; «текстильні війни» між США та Японією, США та Китаєм, ЄС та Китаєм тощо; «податкова війна» між США та ЄС 2000–04; «сталева війна» між США та низкою країн-експортерів сталі (ЄС, Китай, Бразилія, Росія, Україна, Японія, Південна Корея тощо), що триває з 1998; перманентна торгова війна між Україною та Російською Федерацією, яка триває з 1993 і зумовлена суперечностями у геополітичних інтересах двох країн, охоплює різні товари та послуги і періодично проходить із залученням *третіх держав*.

А. М. Копистира

Війни ведення заборонені методи — визначені в Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949 та Додаткових протоколах до них 1977 (див.: *Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права*) і Гаазьких конвенціях про право війни 1907 (див.: *Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права*) заборонені *міжнародним правом* методи ведення воєнних дій. До таких методів належать віроломство (дії, спрямовані на те, щоб викликати в противника довіру та змусити його повірити, що він має право на захист або зобов'язаний надати такий захист згідно з нормами міжнар. права в період збройного конфлікту з метою обману такої довіри) і як його різновид — зрадницьке вбивство або поранення осіб, що належать до військ ворога. Прикладом віроломства є напад під прикриттям білого прапора або симулювання виходу з ладу з метою знищення противника, коли той намагатиметься надати допомогу, а також незаконне використання нац. і міжнар. емблем, сигналів і прапорів (особливо емблем Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, а також емблеми *Організації Об'єднаних Націй*), як тому, що це є актом віроломного введення противника в оману, так і тому, що такі дії підривають авторитет цих емблем (зокрема, віроломне застосування таких емблем може розглядатися як злочин воєнний за I Додатковим протоколом до Женевських конвенцій). Серед інших **В. в. з. м.**: застосування тортур з метою отримання відомостей про противника; вбивство парламентаря і супроводжуючих його осіб; напади на санітарні об'єкти, на осіб, які вийшли з ладу, здалися в полон, покинули літак, що зазнав аварії, або інший літальний апарат (крім військових-десантників, на яких можна нападати і тоді, коли вони знаходяться у повітрі — спускаються на парашутах); *геноцид*, *апартеїд*, терор щодо цивільного населення, видача наказу не залишати нікого в живих; примушування *військовополонених* та інших осіб супротивної сторони служити у збройних силах і брати участь у воєнних діях проти своєї д-ви чи власних військ. сил, знищення культ. цінностей, екоцид, жорстоке поводження, нелюдське поводження, включаючи біол. експерименти, навмисне застосування важких страждань або серйозного каліцтва й інші подібні дії, що мають систематичний і масовий характер; депортація, переміщення і арешт цивільних осіб як прояв жорстокого поводження з ними; грабіж, розкрадання або руйнування нац. майна, що не викликається воєнною необхідністю, тощо. Застосування **В. в. з. м.**, за певних обставин може розглядатися як *злочин воєнний* або злочин міжнародного характеру. Такі **В. в. з. м.**, як геноцид, екоцид, тероризм міжнародний, апартеїд, являють собою *злочини проти людства*. Процес формування цих правил проходив на етапах від 2-ї пол. XIX ст. до *Нюрнберзького* і *Токійського процесів* та ухвалення

Додаткових протоколів 1977 до Женевських конвенцій 1949. До заборонених методів війни не належать звичайні воєнні тактичні або стратегічні хитрощі, як-от: маскування, обманні операції і дезінформація, що розраховані на введення противника в оману. Заборона окремих методів ведення війни має на меті гуманізацію війни та є додатковою гарантією дотримання *прав людини* під час військ. конфліктів.

О. В. Буткевич

Війни жертви у *міжнародному гуманітарному праві* — поранені та хворі в діючих арміях (військовослужбовці або цивільні особи, які внаслідок травми, хвороби, інших фізич. чи психічних розладів або інвалідності потребують мед. допомоги та догляду й утримуються від будь-яких ворожих дій; особи, що потерпіли від корабельної аварії, вагітні жінки, породіллі, новонароджені тощо), особи зі складу *збройних сил* на морі, що зазнали корабельної аварії, *військовополонені* та цивільне населення *(некомбатанти)* на території військ. конфлікту. Права **В. ж.** регулюються і захищаються *Женевськими конвенціями з міжнародного гуманітарного права* та двома Додатковими протоколами до них 1977. Напр., ст. 12 Конвенції про покращення стану поранених та хворих у діючих арміях; ст. 12 Конвенції про покращення стану поранених, хворих та осіб, що зазнали корабельної аварії зі складу збройних сил на морі; ст. 13 Конвенції про ставлення до військовополонених та ст. 27 Конвенції про захист цивільного населення під час війни містять вимогу покровительства та захисту таких осіб за будь-яких обставин та гуманного ставлення і догляду без дискримінації. Положення всіх чотирьох Женевських конвенцій містять основну вимогу: досягнення гуманного поводження з «беззахисними особами» під час збройного конфлікту за будь-яких обставин. Поняття «беззахисні особи» в даному випадку охоплює осіб, що є *громадянами* або постійними жителями воюючих сторін і припинили б-бу у зв'язку з пораненням, хворобою, корабельною аварією тощо або добровільно склали зброю; це визначення також поширюється на полонених з числа військовослужбовців та цивільних осіб, а також на цивільних осіб, які перебувають під владою сторони противника, особливо під його *окупацією воєнною.* Винятковою повагою на війні повинен користуватись мед. і дух. персонал. Сучас. *міжнародне право* встановлює особливо жорсткі вимоги щодо дотримання прав та гуманного поводження з **В. ж.** (так, дог-ри про захист **В. ж.** забороняють їхню денонсацію), а більшість норм щодо гарантування прав **В. ж.** мають характер імперативних *норм міжнародного права.* Суворо забороняється посягання на життя, здоров'я **В. ж.**, застосування щодо них тортур, ненадання їм необхідної мед. допомоги тощо. Міжнар. гуманітарне право забороняє стосовно поранених, хворих, осіб, які стали жертвами корабельних аварій на морі, цивільного населення і військовополонених, такі дії: посягання на життя і фізичну недоторканність, включаючи вбивства, каліцтво, жорстоке поводження, катування, мордування, колективні покарання; посягання на людську гідність, зокрема, принизливе поводження; проведення мед. або наук. експериментів; застосування покарань без попереднього судового рішення; перетворення цивільного населення на об'єкт військ. нападу; здійснення нападу невибіркового характеру, який торкається цивільних об'єктів і населення; напад на установи чи споруди, які містять небезпечні сили, коли відомо, що такий напад виявиться причиною надмірних втрат і пошкоджень.

О. В. Буткевич, О. В. Задорожній

Війни заборонені засоби — засоби, застосування яких забороняється *міжнародним правом* і розглядається як *злочин воєнний* або *злочин проти людства* та тягне за собою відповідальність. Зокрема, сучас. *міжнародним гуманітарним правом* забороняється застосування зброї та боєприпасів невибіркового характеру, тобто тих, які, внаслідок того, що їх неможливо точно направити на військ. об'єкт, можуть уразити водночас як військові, так і цивільні об'єкти або цивільних осіб (напр., ракети без механізму точного наведення). Заг. норма міжнар. гуманітарного права імперативного характеру забороняє застосування зброї або снарядів, здатних заподіяти надмірні пошкодження або надмірні страждання. Тобто, міжнар. гуманітарним правом дозволяється застосовувати зброю лише з метою виведення *комбатантів* іншої сторони з ладу, а не задля завдання їм несумісних або невідповідних цій меті пошкоджень чи страждань. На універсальному міжнар.-прав. рівні кодифікація цих правил розпочалася з 2-ї пол. XIX ст.: Санкт-Петербурзька декларація 1868 заборонила застосування вибухових або запальних боєприпасів; Гаазька мирна конференція 1899 — застосування отруєної зброї та певного виду набоїв; 2-га Гаазька мирна конференція 1907 — установку мін, що вільно плавають та не самоліквідуються, або таких, що автоматично вибухають, при веденні *війни* на морі (див.: *Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права*). У XX ст. зі зростанням наук.-техн. прогресу і відп. зміною в засобах ведення війни було прийнято ряд *договорів міжнародних* для заборони окремих засобів ведення війни, зокрема певних видів звичайних озброєнь, що розширюють перелік таких заборонених засобів, а також засобів, які можуть завдати шкоди природ. середовищу: *Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайних озброєнь, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження або мають невибіркову дію 1980* та три Протоколи до неї; *Договір про заборону випробовувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою 1963; Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968;* Договір про заборону розміщення на дні морів та океанів і в їхніх надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення 1971; Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977; *Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї та про їх знищення 1972; Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993* тощо. Особлива увага останнім часом приділяється міжнар.-прав. засобам запобігання створенню нових видів забороненої зброї, зокрема при її вивченні, розробці та виготовленні. Заборона окремих засобів ведення війни як основоположний принцип міжнар. гуманітарного права має на меті досягнення розумного балансу між воєнною необхідністю та міркуваннями гуманності. Тут є важливим правило пропорційності завданих військ. засобами пошкоджень воєнній необхідності.

О. В. Буткевич

Війни закони і звичаї — сукупність принципів і *норм міжнародного права,* що регулюють питання, пов'язані з веденням *війни,* та застосовуються в період збройних конфліктів. На сьогодні в практиці *Організації Об'єднаних Націй* та інших міжнар. орг-цій найбільш вживаним є поняття *«міжнародне гуманітарне право»;* вживаються також терміни «право війни», «право збройних конфліктів». **В. з. і з.** спрямовані на заборону або обмеження окремих засобів і методів ведення війни, її гуманізацію та забезпечують права індивіда під час війни. **В. з. і з.** застосовуються в період військ. конфліктів як міжнар., так і неміжнар. характеру. У сучас. *міжнародному праві* **В. з. і з.** кодифіковані в ряді конвенцій: *Женевських конвенціях з міжнародного гуманітарного права* від 12.08.1949 та Додаткових протоколах до них від 8.06.1977; Конвенції про захист культ. цінностей у випадку військ. конфлікту від 14.05.1954; *Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї та про їх знищення 1972;* Конвенції про заборону деяких видів стратегічних озброєнь 1980; *Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993.* Предметом регулювання **В. з. і з.** є міждерж. відносини з процедури формального початку бойових дій, оголошення війни, процедури припинення збройних конфліктів та інших питань, пов'язаних із статусом третіх д-в, незалежних д-в, нейтральних д-в, що не беруть участі в збройному конфлікті; обмеження воюючих у виборі засобів ведення війни (заборона застосовувати *зброю масового знищення,* невиправдані за своєю дією засоби озброєння); обмеження воюючих у методах ведення війни; захист *війни жертв* (*військовополонених,* поранених, *біженців,* вимушених переселенців, мігрантів, інших категорій, які так чи інакше виявилися залученими в збройний конфлікт); *захист культурних цінностей під час війни;* режим *окупації воєнної;* закінчення воєнних дій, процедура підписання мирних угод, обмін військовополоненими, вирішення та врегулювання спірних питань, питання про виплату *репарацій, контрибуцій* тощо; закінчення війни (процедура, яка регламентує порядок примирення сторін, повернення сторін до нормального, мирного режиму); відповідальність д-в за порушення **В. з. і**

з.; кримінальна відповідальність фізичних осіб за порушення **В. з. і з.** Важлива роль у проведенні в життя **В. з. і з.** та забезпеченні їхнього дотримання належить *Міжнародному комітету Червоного Хреста.* Крім нього, в зоні озброєного конфлікту працюють і інші міжнар. неурядові орг-ції («Лікарі без кордонів», «Міжнародна амністія», «Репортери без кордонів» тощо). За порушення **В. з. і з.** встановлюється відповідальність як на внутр.-держ., так і на міжнарод. рівні. За кримінальним законодавством України (ст. 438 Кримінального кодексу України) передбачається відповідальність за порушення **В. з. і з.**, в т. ч. за жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування нац. цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнар. правом, інші порушення **В. з. і з.**, що передбачені міжнар. дог-рами, згода на обов'язковість яких надана ВР України, а також віддання наказу про вчинення таких дій. На міжнар. рівні кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни передбачена Женевськими конвенціями 1949, *Римським Статутом Міжнародного кримінального суду* 1998 тощо.

О. В. Задорожній

Війни за об'єднання Італії 1859–60 (Італійська революція 1859–60) — вирішальний етап боротьби за політичне об'єднання Італії (Рісорджименто), для якого властивим була активізація національно-визвольних та революційних рухів у різних італійських державах та залежних територіях (контролювалися переважно австрійськими Габсбургами) на Апеннінському півострові та о. Сицилії, а також провідна роль Сардинського Королівства на чолі із Савойською династією у визвольному русі. Економічне зміцнення Сардинського Королівства (фактично материкового П'ємонту) і зваженість зовнішньо- та внутрішньополітичного курсу *Віктора-Емануїла II* дозволили цій державі, попри військову поразку у війні з Австрійською імперією 1848–49, утримати лідерські позиції в ході Рісорджименто. За сприяння прем'єр-міністра королівства — К. *Кавура* в 1857 було створено «Італійське національне товариство», гаслом якого стало об'єднання країни на чолі із Савойською династією; віце-президентом товариства був обраний Дж. Гарібальді, що за дорученням Кавура розпочав набір *добровольців*, які виявили готовність підтримати збройні сили королівства в можливій війні з Австрійською імперією. Зовні Кавур знайшов підтримку з боку *Наполеона III*, що прагнув витіснити Габсбургів з італійських земель і встановити там французьку *гегемонію міжнародну*. Між Сардинським Королівством і Францією була укладена *Пломб'єрська угода 1858* про спільну війну проти Австрії, за якою передбачалося звільнення Ломбардії та Венеції з подальшим їхнім приєднанням до П'ємонту і створенням Королівства Верхньої Італії, у свою чергу, Віктор-Емануїл II погоджувався передати Франції Савойю й Ніццу з огляду на те, що більшість їхніх мешканців розмовляли французькою мовою. Насправді в планах Наполеона III було створення на базі Тосканського герцогства окремого королівства, главою котрого мав бути брат французького імператора, а також передачу Королівства Обох Сицилій своєму ставленику. Щоправда, французька військова присутність мала бути замаскована призначенням главою майбутньої федерації Папи Римського.

Водночас французька сторона заручилася *нейтрапетом* Росії, уклавши з нею 3.03.1859 в Парижі відповідну угоду. Така військово-політична активність Сардинсього Королівства стурбувала Австрійську імперію, чий уряд у формі *ультиматума* зажадав роззброєння п'ємонтської армії. Оскільки уряд Королівства відмовився, 29.04.1859 170-тис. автрійська армія розпочала бойові дії. Віктор-Емануїл II особисто очолив 56-тис. сардинську армію, що спільно з 116-тис. французькими військами завдала серйозної поразки австрійцям у битві при Маджентто, звільнила Мілан і перемогла під Сольферіно. Це сприяло піднесенню національно-визвольного руху на півострові: в Тоскані, Пармі та Модені, де місцеві правителі в червні 1859 зреклися влади й залишили свої володіння, після чого управління взяли призначені П'ємонтом губернатори. Тимчасові сардинські адміністрації були встановлені також у провінціях Масса, Каррера, Болонья та інших папських володіннях.

Це серйозно занепокоїло Наполена III, який не хотів перетворення Італії на *велику державу*, тому він припинив військові дії проти Австрії й 11.07.1859 уклав із імператором Францем Йосифом I у м. Вілла-Франка сепаратне *перемир'я*. Його умови, підтверджені того ж року Цюріхськими договорами, передбачали відмову Австрійської імперії лише від Ломбардії, до Тоскани і Модени мали повернутися старі правителі, а влада Папи Римського Пія IX поновлювалася в межах усіх його колишніх володінь, Венеція залишалася австрійською. Такий крок французького імператора спричинив хвилю обурення у всіх патріотично налаштованих італійців, шляхом проведення плебісцитів уряд Кавура за згоди Віктора-Емануїла II взимку 1859/60 приєднав Тоскану, Парму, Модену, Романью та інші території. Рішучість і послідовність, продемонстровані урядом Сардинського Королівства, змусили Наполеона III і Франца Йосифа I відмовитись від планів реставрації старих порядків шляхом збройної *інтервенції*, але за Туринським договором 1860 Франція отримала обіцяні раніше Савойю й Ніццу.

До того ж боротьба за об'єднання Італії не була завершеною, радикали закликали розпочати повстання і в інших папських володіннях, а також у бурбонському Неаполітанському Королівстві (Королівстві Обох Сицілій). Дж. Гарібальді розпочав набір добровольців для допомоги сицилійським повстанцям, на початку літа 1860 Віктор-Емануїл II і Кавур остаточно визначились, що перешкодити революційному ходу подій на півдні неможливо, але потрібно втрутитися в ситуацію в інтересах консервативних сил і Савойської династії. Тому п'ємонтський королівський уряд усунувся від надання будь-якої допомоги Гарібальді, але й не перешкоджав відбуттю «тисячі червонорубашечників» із Генуї 6.05.1860. Через три тижні ними було взяте Палермо, 7.09.1860 — Неаполь, що відбувалося за масової підтримки місцевого населення. Плебісцити в жовтні-листопаді 1860 затвердили приєднання Королівства Обох Сицілій до Сардинського Королівства, 17.03.1861 парламент останнього проголосив створення Об'єднаного Італійського Королівства зі столицею в Турині й на чолі з Віктором-Емануїлом II.

Я. О. Чорногор

Війни морської правила ведення — сукупність норм і принципів *міжнародного гуманітарного права*, які містяться в таких міжнар.-прав. актах, як Паризька декларація про мор. війну 1856, *Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права*, Лондонська декларація про право мор. війни 1909, Лондонський протокол про правила підводної війни 1936 тощо. Названі акти, окрім Гаазьких конвенцій, застосовуються як норми звичаєвого права. Нормативні обмеження, що містяться в цих міжнар.-прав. док-тах, стосуються методів (*блокада морська*, захоплення торг. суден, бомбардування мор. силами), а також засобів ведення воєнних дій на морі (підводні човни, мор. міни тощо). Театр мор. війни може включати *територіальні й внутрішні води* воюючих д-в, *відкрите море* та повітр. простір над ним. Однак ведення війни у відкритому морі не повинно порушувати свободу судноплавства тих д-в, що не беруть участь у війні. *Комбатантами* в мор. війні є екіпажі військ. кораблів всіх класів і типів, допоміжні судна, екіпажі військ. літальних апаратів військ. флоту, а також торг. судна, переобладнані у військ. кораблі (див.: *Судно морське військове*). Правомірним методом ведення війни на морі є військ.-мор. блокада — незаборонена сучас. міжнар. правом система силових дій військ.-мор. сил воюючої д-ви, спрямованих на те, щоб перешкодити противнику використовувати свої порти, бази та узбережжя для зв'язку через море. Відповідно до заг.-прийнятих *норм міжнародного права* блокада повинна відповідати критеріям законності, ефективності й гласності. Блокада вважається правомірною, якщо вона розпочинається у зв'язку з реалізацією права на індивід. чи *колективну оборону* відповідно до *Статуту ООН* або вживанням заходів *Радою Безпеки ООН* задля підтримання чи відновлення міжнар. миру й безпеки. Навмисне порушення блокади (ворожим або нейтральним судном) спричиняє конфіскацію такого судна та його вантажу. У мор. війні захопленню також може підлягати держ. й приватна власність (торг. судна та вантажі) ворожої сторони й нейтральна власність, якщо вона є військ. *контрабандою* або якщо нейтральне судно порушує правила *нейтралітету* (все це складає зміст поняття «приз»). XI Гаазька конвенція щодо деяких обмежень у користуванні правом захоплення в мор. війні 1907 передбачає абс. недоторканність госпітальних суден, які перевозять поранених і хворих, і позначених спец. емблемою, та суден-картелів,

що перевозять *парламентерів*. Не можуть бути захопленими (крім випадків порушення правил мор. блокади) поштові судна, прибережні рибальські судна, а також судна, що виконують наук., реліг. та філантропічні функції. Гаазька конвенція про захист культ. цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 передбачає імунітет від конфіскації чи взяття як призу культ. цінностей і трансп. засобів, що їх перевозять. Питання бомбардування в мор. війні регулюється положеннями Гаазької конвенції про бомбардування мор. силами під час війни 1907, яка за будь-яких умов забороняє бомбардування мор. силами відкритих і незахищених портів, міст, селищ, житлових помешкань та інших невійськ. об'єктів. Підводні човни, які визнаються законним засобом ведення мор. війни, керуються правилами, що стосуються кораблів, а також спец. правилами про дії підводних човнів щодо торг. суден у воєнний час, закріпленими в Додатку до Лондонського протоколу 1936. Підводний човен може потопити торг. судно чи позбавити його можливості плавати лише за умови гарантування безпеки пасажирів, екіпажу й док-тів. Міжнар. право не забороняє використання мінної зброї. Однак Гаазька конвенція про встановлення підводних мін, що автоматично вибухають від зіткнення, 1907 подає деякі винятки з цього правила. Воюючі сторони повинні гарантувати безпеку *судноплавства міжнародного торговельного*. Окрім обмеження методів і засобів ведення мор. війни, міжнар. гуманітарне право передбачає захист жертв такої війни згідно з положеннями Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих та осіб, що потерпіли корабельну аварію зі складу збройних сил на морі 1949 та Додатковими протоколами до Женевських конвенцій 1977. Норми інших трьох Женевських конвенцій застосовуються у випадках, визначених 1-ю Женевською конвенцією. Усім пораненим і хворим, особам, що зазнали корабельної аварії, у мор. війні надається захист і заступництво та забезпечується гуманне поводження й догляд без будь-якої дискримінації. Військ. госпітальні судна воюючих сторін, госпітальні судна, що використовуються нац. товариствами Червоного Хреста, офіційно визнаними благодійними товариствами чи приватними особами, а також їхні екіпажі користуються заступництвом і не можуть бути захоплені. Всі ці судна повинні мати чітко видимі відмітні знаки.

М. О. Медведєва

Війни оголошення у *міжнародному праві* до 1945 — юрид. факт, з яким пов'язувалось виникнення стану *війни* у відносинах між двома чи кількома *державами*. Норма про те, що умовою законності війни є додержання певного порядку її оголошення, відома у феціальному праві Стародавнього Риму приблизно з VI ст. до н. е.; її також обстоювали деякі прибічники т. зв. *«справедливої війни» теорії*. Договірне закріплення у міжнар. праві ця норма отримала на поч. XX ст. Відповідно до 3-ї Гаазької конвенції 1907, воєнні дії не повинні були розпочинатись без недвозначного попередження заздалегідь, яке має форму мотивованого **В. о.** або *ультиматуму* з умовним **В. о.** Становлення *незастосування сили чи загрози силою принципу* сприяло певним модифікаціям юрид. значення **В. о.** в тому розумінні, що додержання вимоги про **В. о.** більше не могло вважатись умовою міжнар. правомірності застосування сили. Так, згідно з *Лондонськими конвенціями про визначення агресії 1933*, укладеними за рад. ініціативою між СРСР та його найближчими сусідами, д-ва, яка першою оголосить війну іншій д-ві, мала визнаватись агресором у *конфлікті міжнародному*. За текстом ст. 3 «Визначення агресії», ухваленої *Генеральною Асамблеєю ООН* (рез. ГА ООН №3314 від 14.12.1974), будь-яка з дій, визначених цією статтею, кваліфікуватиметься як акт агресії «незалежно від оголошення війни». З ухваленням у 1945 *Статуту ООН* інститут «стану війни» в міжнар. праві було формально скасовано (на відміну від інституту воєнного стану в нац. праві д-в) і замінено інститутом *збройного конфлікту міжнародного*. У сучас. науці міжнар. права існує думка, за якою початок агресивних воєнних дій без оголошення може розглядатись як кваліфікуюча або обтяжлива обставина при визначенні відповідальності за них. Видозмінений зазначеним вище застереженням інститут В. о. зберігається як у сучас. міжнар. праві, так і в конституційному праві д-в. У міжнар. праві з **В. о.** пов'язується ряд юрид. наслідків, серед яких: переривання *дипломатичних* і *консульських відносин* між д-вами; виїзд з території противника персоналу *дипломатичних представництв* і конс. установ та членів їхніх сімей незалежно від *громадянства;* початок застосування у взаємних відносинах д-в, що воюють, *війни законів і звичаїв*, зокрема *Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права* (1949) та *Гаазьких конвенцій з міжнародного гуманітарного права* (1907) виникнення в д-в, що воюють, права застосувати особливий режим перебування громадян держави-супротивника на її території (нагляд, обмеження права вибору місця проживання, інтернування) та права конфіскувати майно, яке є власністю держави-супротивника, за винятком майна дип. представництв і конс. установ та ін. У конституційному праві д-ви інститут **В. о.** пов'язаний із розподілом повноважень гілок держ. влади та правом вищих органів держ. влади оголошувати воєнний стан як особливий нац.-прав. режим у самій д-ві.

В. С. Ржевська

Війни повітряної правила ведення — сукупність норм і принципів *міжнародного гуманітарного права*, які містяться в таких міжнар.-прав. актах, як Декларація про заборону метання снарядів і вибухових речовин із повітр. куль 1899 та Проект Правил ведення повітр. війни 1922. Положення цих актів не є юридично обов'язковими й застосовуються як норми звичаєвого права. Спец. конвенції щодо **В. п. п. в.** на сьогодні не існує. Ведення *війни повітряної* регламентується діючими заг. нормами міжнар. гуманітарного права, зокрема нормами 1-го Додаткового протоколу до *Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права*. Правомірним методом ведення війни в повітрі є повітр. бомбардування; вони вважаються законними, якщо ведуться виключно проти військ. об'єктів, до яких належать збройні сили, військ. установи, склади зброї, заводи з вир-ва зброї, боєприпасів, військ. обладнання, засоби зв'язку, транспорт, що використовуються з військ. цілями. Забороняється бомбардувати з повітря невійськ. об'єкти й цивільне населення. Заборонено також бомбардування з метою залякування цивільного населення. При здійсненні бомбардування воюючі сторони зобов'язані вжити заходів зі збереження будівель, призначених для мистецтва, науки чи благодійних цілей (лікарень, госпіталів тощо). Такі споруди повинні бути позначені спец. видимими з повітря знаками. Споруди, «які містять небезпечні сили» (греблі, дамби, атомні електростанції), не повинні ставати об'єктом нападу з повітря в тих випадках, коли такий напад може викликати звільнення небезпечних сил і спричинити тяжкі втрати серед цивільного населення. Під час ведення воєнних дій у повітрі слід вживати заходів для мінімізації шкоди цивільним особам й об'єктам та попереджати про напади, що можуть зачіпати цивільне населення. Міжнар. гуманітарне право передбачає захист жертв повітр. війни згідно з положеннями Женевських конвенцій та Додатковими протоколами до них. Усім пораненим та хворим у повітр. війні надається захист і заступництво та забезпечується гуманне поводження і догляд без будь-якої дискримінації. Військ. госпітальні судна воюючих сторін, госпітальні судна, що використовуються нац. товариствами Червоного Хреста, офіційно визнаними благодійними товариствами чи приватними особами, а також їхній екіпаж користуються заступництвом і не можуть бути захоплені. 1-й Додатковий протокол проголошує принцип поваги й захисту санітарних літальних апаратів, які повинні мати чітко видимі відмітні знаки. Політ санітарних повітр. апаратів сторон, що знаходяться в конфлікті, над територією, що перебуває під контролем ворожої сторони, здійснюється за умови попереднього отримання згоди від компетентної влади цієї протилежної сторони. Сторони в конфлікті не мають права використовувати санітарну авіацію для одержання військ. переваги над супротивником, напр., для збирання чи передавання відомостей розвідки. Присутність санітарних літальних апаратів не повинна використовуватись із метою забезпечення недоторканності військ. об'єктів від нападу. Жодна особа, що залишає на парашуті літальний апарат, який терпить лихо, не піддається нападу впродовж спускання на землю. Після приземлення на територію, яка знаходиться під контролем противника, їй надається право здатись у полон до того, як вона стане об'єктом нападу. Це правило не поширюється на повітряно-десантні війська.

М. О. Медведєва

Війни припинення — юридично оформляється різними способами. Основним є укладення *договору мирного*, в якому відновлюються мирні відносини, вирішуються територ. питання, визначається до-

ля військовополонених, визначаються зобов'язання щодо покарання *злочинців воєнних,* регламентуються питання обмеження збройних сил і військ. промисловості, встановлюється обсяг *репарацій, реституцій* тощо. Проте існують й інші способи оформлення **В. п.** Напр., у 1955 Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про припинення стану війни між Радянським Союзом і Німеччиною», відповідно до якого припинявся стан *війни,* встановлювалися мирні відносини, втрачали юрид. силу обмеження відносно громадян Німеччини. Це форма припинення війни у вигляді односторонньої декларації. У 1956 СРСР і Японія підписали двосторонню Спільну декларацію, згідно з якою між ними припинявся стан війни, відновлювалися *дипломатичні* і *консульські відносини,* звільнялися і репатріювалися япон. військовополонені і громадяни, засуджені в СРСР.

О. В. Задорожній

Війни пропаганда — є *злочином міжнародного характеру,* що полягає в поширенні в засобах масової інформації і публічних виступах окремих осіб всякого роду відкритих закликів до нападу за допомогою збройних сил на інші *держави.* **В. п.** заборонена спец. резолюцією *Генеральної Асамблеї ООН* у 1947 під страхом кримінального покарання; в Кримінальному кодексі України міститься спец. ст. 436 «Пропаганда війни».

О. В. Задорожній

Війни сухопутної правила ведення — сукупність норм і принципів *міжнародного гуманітарного права,* які містяться в Гаазькій конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907, 4-х Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949 та Додаткових протоколах 1977 до них, Гаазькій конвенції про захист культ. цінностей у період збройного конфлікту 1954 з Виконавчим Регламентом і Протоколом, Конвенції про заборону воєнного чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природ. середовище 1977 тощо. Першою спробою кодифікувати **В. с. п. в.** став Кодекс професора Ф. Лібера. У міжнар. гуманітарному праві немає вичерпного переліку **В. с. п. в.** Ведення сухопутної війни регламентується діючими заг. нормами міжнар. гуманітарного права. Театр сухопутної війни включає сухопутну територію воюючих д-в. *Комбатантами* в сухопутній війні є особи, що входять до складу сухопутних збройних сил; особовий склад ополчення й добровольчих загонів; населення неокупованої території, яке при наближенні ворога добровільно візьметься за зброю для б-би й дотримуватиметься законів та звичаїв війни. Воюючі д-ви не користуються необмеженим правом у виборі засобів і методів ведення війни. Тому вони не повинні використовувати зброю, яка спричиняє надмірні страждання людям, непомірні пошкодження або має невибіркову дію. Забороняється застосування збройних заходів до цивільного населення та інших жертв війни. У всіх випадках слід розрізняти учасників, що беруть участь у збройному конфлікті, та цивільне населення, щоб надавати останньому якомога більшу пощаду. Забороняється застосовувати методи й засоби ведення війни, які завдають великої, довготривалої та серйозної шкоди природ. середовищу. Цивільні об'єкти не повинні ставати об'єктами нападу чи репресалій. Міжнародне право передбачає захист жертв сухопутної війни згідно з положеннями *Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права. Війни жертви* (поранені та хворі, *військовополонені* й цивільне населення) мають право на повагу, захист і гуманне поводження без будь-якої дискримінації. У сухопутній війні приватна власність не може бути захоплена, крім випадків *реквізиції.* Забороняється захоплення, знищення або пошкодження церк., благодійних, освітніх, художніх, наук. установ, істор. і культ. пам'яток тощо.

М. О. Медведєва

Війни театр — просторова сфера ведення *війни:* сухопутна, повітр. і мор. територія *держав,* а також *відкрите море* і повітр. простір над ним, в межах яких відбувається збройний конфлікт. Не повинні бути **В. т.** території нейтральних д-в, у т. ч. постійно нейтральних, і нейтралізовані зони. З **В. т.** може бути виключена частина держ. території з метою створення спец. (напр., санітарних) зон і місцевостей, передбачених нормами *міжнародного гуманітарного права.* Сучас. *міжнародне право* встановлює також інші винятки з **В. т.**: *відкриті міста,* центри зосередження культ. цінностей, що мають дуже велике значення (ст. 8 Гаазької конвенції про захист культ. цінностей під час озброєного конфлікту 1954), інші цивільні об'єкти. У міжнар. праві простежується тенденція до звуження **В. т.**

О. В. Задорожній

Військова конвенція між УНР і Російським Політичним Комітетом — двостороння угода, підписана після переговорів, що тривали протягом місяця у Варшаві 18.11.1920, міністром народного здоров'я УНР С. Стемпковським, головнокеруючим справами мистецтва та нац. культури УНР П. *Зайцевим,* заст. голови Дипломатичної місії УНР у Речі Посполитій Л. *Михайловим,* товаришем мін. зак. справ УНР О. *Ейхельманом,* міністром землеробства УНР О. Ковалевським і головою Військової місії УНР у Речі Посполитій генерал-поручиком В. Зелінським та членами РПК у Польщі М. Булановим, В. Гершельманом, Д. Одинцем, генерал-майором Б. Перемикіним і В. Уляницьким. У п. 1, який єдиний підлягав публікації, містилось визнання РПК у Польщі держ. незалежності УНР і її уряду на чолі з С. *Петлюрою* та суверенності Українських Установчих зборів, скликаних на підставі загального, рівного, прямого й таємного голосування, у наступних пунктах Конвенції РПК на чолі з Б. Савінковим визнавався дружньою й союзною стороною, а створювана ним Окрема Російська армія в оперативному відношенні на укр. території мала підлягати Головному командуванню військ УНР і місцевій юрисдикції, *дипломатичні представництва* УНР і РПК повинні були налагодити конструктивну співпрацю і сформувати спільну делегацію до *Ліги Націй* (п. 5). У примітці до п. 4 докладно окреслювались кордони самостійної УНР: на заході й півн. заході підтверджувалась лінія розмежування згідно з *Варшавським договором УНР з Річчю Посполитою 1920,* на півночі, півн. сході та сході до укладення відп. угод між УНР і Білоруссю, Росією, Доном та Кубанню кордон згідно з етнічним принципом визначався від впадіння р. Ствіги у р. Прип'ять — по Прип'яті на схід до перетину з адмін. межею Київської губернії — нею до Дніпра — Дніпром і р. Сожем до півн. адмін. межі Городянського повіту Чернігівської губернії, потім — півн. межами Городянського, Сосницького і Новгород-Сіверського повітів до р. Десни, далі — межею між Чернігівською й Орловською губерніями до стику з Курською губернією — на схід через с. Амон-Софроніївку до р. Свапа — нею до р. Сейма і на південь до м. Глушкова, охоплюючи Касторну і Медвінку, потім — на схід від р. Сейм через Гучево — Лук'янівку — Старий Оскол до с. Петропавлівки, далі — через межу Воронізької губернії — Шеталівку — Репіївку — Колбіно — до Дону вище м. Коротяка — Доном до с. Лісок — через Масловку — Шестакове — Нижню Кислу — Козловку — Буторлинівку — Василівку — Банну, потім — на південь по зах. межі Області Війська Донського до Азовського моря. Півд. кордони УНР становили береги Азовського й Чорного морів, тобто з безумовним включенням Криму до її складу. Військова конвенція була затверджена 2.04.1921 на підставі відп. постанови Уряду УНР мін. зак. справ А. *Ніковським* і 6.04.1921 Б. Савінковим.

В. І. Головченко

Військовий аташе (з франц. attaché — прикріплений) (аташе з питань оборони, військ., військ.-мор., військ.-повітр. аташе) — представник військ. відомства країни, яка його призначила при військ. відомстві держави перебування; одночасно — радник глави *дипломатичного представництва* акредитуючої держави з військ. питань. **В. а.** призначається міністром оборони за погодженням із *відомством закордонних справ* своєї країни. Розповсюдженою є практика попереднього узгодження кандидатури військ. представника інозем. д-ви з приймаючою країною (її військ. відомством), однак вказана процедура не є заг.-обов'язковою і рядом д-в не застосовується. Зазвичай **В. а.** має допоміжний апарат (помічників та інших співробітників), що входить до дип. представництва акредитуючої д-ви за кордоном; у дип. практиці більшості країн **В. а.** та його помічники є членами дип. персоналу, інші співробітники апарату **В. а.** — членами адмін.-техн. та обслуговуючого персоналу дип. представництва. Основними функціями **В. а.** є: представництво військ. відомства акредитуючої д-ви у військ. відомстві країни перебування; консультування глави дип. представництва з військ. питань; з'ясування усіма законними засобами умов і подій у військ. сфері д-ви перебування та своєчасного інформування про них главу дип. представництва та військ.

відомство своєї країни. Відрядження **В. а.** за кордон (до союзних д-в) було започатковано в Зах. Європі за часів Людовика XIII. У II-й пол. XVIII ст. набуває розповсюдження практика відрядження військ. представників не лише до союзних, але й до більшості європ. країн. Перший законодавчий акт, що регулював положення **В. а.** був прийнятий в Іспанії 1846. У законі були визначені порядок і термін призначення, привілеї та імунітети військ. представників. У 1883 з'явились військ.-мор. аташе (вперше в Іспанії та у Франції). З 1920–21 у США, Великій Британії, Італії, Франції, а згодом в інших країнах з'явились військ.-повітр. аташе. Прав. статус та повноваження **В. а.** України визначається Положенням «Про військових аташе», затвердженим Указом Президента України від 7.05.1993.

В. М. Матвієнко

Військовий комітет ЄС (Military Committee) — вищий військовий орган в Раді *Європейського Союзу*; форум для військових консультацій та співпраці між ЄС та країнами-членами у сфері попередження конфліктів та врегулювання кризових ситуацій. Створений відповідно до рішень Гельсінського та Ніццького засідань Європейської ради та затверджений рішенням Ради ЄС від 22.01.2001. Комітет складається з міністрів оборони країн-членів або їх представників; очолюється чотиризірковим генералом/адміралом з числа колишніх міністрів оборони країн ЄС, що призначається Радою ЄС за рекомендацією міністрів оборони терміном на три роки. Голова представляє **В. к.** на засіданнях Політико-безпекового комітету (ПБК) та Ради ЄС. Рішення у **В. к.** приймаються консенсусом. Військовий комітет надає рекомендації ПБК з питань військового характеру та створює директиви для Військового штабу ЄС. Бере управління діяльністю ЄС під час виконання спільних дій або участі в операціях, в тому числі спільних операціях з *НАТО* (див.: *Операції ЄС*). До функцій комітету також входять: розробка концепції військових аспектів врегулювання кризових ситуацій, військові аспекти політичного контролю та стратегічного керівництва операціями, підготовка та проведення погоджувальних процедур, оцінка ризиків та наслідків потенційних конфліктів, визначення та перегляд цілей, планування фінансування військових навчань та операцій, координація військових заходів, належне виконання надзору за операціями, що проводяться командувачами операцій, військова співпраця з країнами-кандидатами, *третіми державами* та міжнародними організаціями.

М. А. Миронова

Військовий корабель — судно, що належить до збройних сил будь-якої *держави*. Відповідно до *Конвенції ООН з морського права 1982* (ст. 29) військовий корабель має відповідати наступним вимогам: 1) мати зовнішні знаки, що відрізняють такі судна його національності; 2) знаходитися під командуванням офіцера, який перебуває на службі уряду даної держави і прізвище якого занесене у відповідний список військовослужбовців чи документ, еквівалентний йому; 3) мати екіпаж, який підкоряється регулярній військовій дисципліні. Тільки додержання всіх цих критеріїв дає право судну вважатися військовим кораблем у розумінні чинного *міжнародного права*. Міжнародне право встановлює дозвільний порядок заходу військових кораблів у порти іноземних держав — за попереднім запрошенням чи згодою, одержаною дипломатичним шляхом. Єдиний виняток становить так званий вимушений захід — у випадку аварії, стихійного лиха чи необхідності передати на берег хворого, який потребує невідкладної медичної допомоги. Військові кораблі, як і інші державні судна, які використовуються з некомерційною метою, володіють імунітетом від юрисдикції прибережної держави під час перебування в її внутрішніх чи територіальних водах. Однак, це не звільняє їх від обов'язку додержуватися *норм міжнародного права* та законів і правил прибережної держави, які регулюють здійснення проходу через територіальне море (див.: *Територіальні води*). Якщо військовий корабель не додержується законів і правил прибережної держави стосовно проходу через територіальне море та ігнорує будь-яку звернену до нього вимогу про їхнє додержання, прибережна держава може вимагати від такого корабля негайно залишити її територіальне море. Окрім цього, вся відповідальність за шкоду чи збитки, заподіяні військовим кораблем внаслідок порушення таких правил чи норм міжнародного права про прохід через територіальне море, лягає на державу прапора військового корабля. У решті випадків військові кораблі вільні від арешту, забезпечення судових вимог, санітарного чи митного огляду, різних видів зборів та податків і будь-яких інших контрольних чи примусових заходів з боку прибережної держави. Перебуваючи у *відкритому морі*, військові кораблі та інші державні судна на некомерційній службі користуються повним імунітетом від юрисдикції будь-якої держави, окрім держави прапора. Тільки військові кораблі або інші спеціально уповноважені на це судна, які мають чіткі зовнішні знаки, які засвідчують їх повноваження, мають право здійснювати переслідування «по гарячим слідам». Жодна іноземна держава не має права здійснювати щодо військового корабля заходи контролю чи розпочати судове переслідування з метою відшкодування шкоди в результаті зіткнення або одержання винагороди за рятування, а також з метою накладення штрафу чи попереднього арешту, повернення майна чи боргів в інших випадках. Військовий корабель зобов'язаний поважати законні права інших держав у відкритому морі. Зустрічаючи у відкритому морі іноземне невійськове судно, яке не володіє імунітетом, військовий корабель має право перевірити це судно на предмет права на прапор і провести подальший огляд судна, якщо є розумні підстави підозрювати, що це судно займається піратством, работоргівлею, несанкціонованим віщанням, не має національності або, хоча на ньому піднятий іноземний прапор або воно відмовляється підняти прапор, це судно в дійсності має ту саму національність, що й військовий корабель. Якщо підозри виявляться необґрунтованими, суднові, яке було піддане такому оглядові, мають бути відшкодовані будь-які заподіяні шкода чи збитки. У випадку, якщо екіпаж військового корабля чи іншого державного судна вчинив заколот, захопив контроль над судном і використовує його для піратства, такий корабель чи судно втрачає імунітети і прирівнюється до приватного судна.

В. С. Ржевська

Військовий розвідник — особа, яка збирає відомості в районі дій супротивника і виконує своє завдання у формі своєї армії, тобто не приховує своєї приналежності до збройних сил *держави*, яка є воюючою стороною. У випадку, якщо ця особа потрапить у руки супротивника, на неї розповсюджується режим військового полону. Військового розвідника треба відрізняти від *вивідача* (військового шпигуна), який приховує свою діяльність.

О. В. Задорожній

Військовий штаб ЄС (Military Staff) — дорадчий військовий орган *Європейського Союзу*, що складається з військових експертів держав-членів; разом з Політико-безпековим комітетом, *Військовим комітетом* та Європейським оборонним агентством входить до системи військово-політичних органів ЄС. Створений відповідно до рішення Гельсінської Європейської ради 1999 та затверджений рішенням Ради ЄС від 22.01.2001. Працює під керівництвом та підзвітний Військовому комітету ЄС; входить до структури Генерального секретаріату Ради (прикріплений безпосередньо до Високого представника ЄС зі спільної зовнішньої політики та політики безпеки). Військовий штаб — джерело військової експертної оцінки в ЄС, за вказівкою Військового комітету надає військові експертизи для інших органів ЄС, в тому числі для Високого представника, забезпечує зв'язок між Військовим комітетом та наявними в ЄС військовими ресурсами. В рамках Петерсберзьких завдань (гуманітарні місії, підтримання миру та управління кризовими ситуаціями) та операцій під керівництвом ЄС виконує три оперативні функції: раннє попередження, аналіз ситуації та стратегічне планування. Основні повноваження Військового штабу: 1) забезпечує можливості раннього попередження (планування, оцінка та надання рекомендацій щодо потенційних загроз та криз, концепції кризового врегулювання та загальної військової стратегії); 2) впроваджує рішення та директиви Військового комітету, надає підтримку у військових аспектах стратегічного планування, відповідає за моніторинг, оцінку та вироблення рекомендацій щодо сил та потенціалу країн-членів ЄС; 3) відповідає за розвиток та підготовку (тренування та навчання) національних та багатонаціональних сил, переданих до ЄС країнами-членами, здійснює управління діючими операціями ЄС та підтримує зв'язок з оперативним командуванням операціями; 4) відповідає за координацію співпраці з Європейським оборонним агентством, національними та багатонаціональними штаб-квартирами,

в тому числі за встановлення постійних зв'язків із Штабом Верховного головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО в Європі.

М. А. Миронова

Військової необхідності принцип — принцип, згідно з яким учасник збройного конфлікту має право застосовувати силу лише тією мірою, наскільки це вимагається для повної чи часткової військової перемоги з найменшими втратами життя, часу та фізичних ресурсів, та за умови дотримання норм *міжнародного гуманітарного права* (права збройних конфліктів). Є одним з двох засадничих принципів (поряд з *гуманності принципом*), що визначають зміст міжнародно-правового регулювання поведінки учасників збройних конфліктів. Сучасне *міжнародне право* дозволяє учаснику збройного конфлікту ухилитися від дотримання гуманітарних норм з міркувань військової необхідності лише тією мірою, якою відповідна конкретна норма прямо дозволяє таке ухилення на цій підставі. Міжнародне гуманітарне право за своєю природою є компромісом між принципом військової необхідності та принципом гуманності, а тому на військову необхідність заборонено посилатися для ухилення від дотримання норм, під час формулювання яких її вже було взято до уваги. Посилання на військову необхідність не є правомірними щодо норм міжнародного гуманітарного права, які не передбачають можливості такого посилання (зокрема норм, що встановлюють обов'язки забезпечувати захист та повагу до *захищених осіб*). Прикладом норми, яка передбачає можливість посилання на військову необхідність, є пункт «ж» статті 23 Гаазького положення про закони і звичаї сухопутної війни, відповідно до якого забороняється «знищувати чи захоплювати власність супротивника, окрім випадків, коли таке знищення чи захоплення викликано нагальною військовою необхідністю».

М. М. Гнатовський

Військово-повітряне судно — будь-яке повітряне судно, що знаходиться під командуванням особи, яка перебуває на військовій службі, і споряджене для військових цілей (ст. 31 Паризької конвенції 1919). Ст. 3 Чиказької конвенції 1944 розглядає військові повітряні судна як частину повітряних суден *держави*, які використовуються у військових цілях. Основною кваліфікуючою ознакою військово-повітряного судна є його належність до збройних сил держави незалежно виду військ, до якого прикріплене конкретне судно (військово-повітряні сили, військово-морські сили, війська протиповітряної оборони тощо). Військово-повітряні судна, до яких відносяться усі військові пілотовані літальні апарати (як тяжчі, так і легші за повітря), за винятком космічних апаратів, повинні мати розпізнавальні знаки, які вказують на приналежність судна до збройних сил певної держави. Знак має бути добре помітним з усіх сторін і обладнаний у такий спосіб, щоб він не міг бути зміненим у польоті. Неправомірним є використання на військово-повітряному судні розпізнавальних знаків іншої держави. Військово-повітряне судно має знаходитися під командуванням особи, яка наділена відповідними повноваженнями і знаходиться на військовій службі певної держави. Командиром військово-повітряного судна має бути тільки громадянин *держави реєстрації* судна.

О. В. Задорожній

Військовополонені — *комбатанти*, а також інші особи, на яких поширюється режим військового полону, які були захоплені під час *війни* супротивником і перебувають під його владою. Режим військового полону регулюється Положенням про закони і звичаї сухопутної війни, яке є додатком до IV Гаазької конвенції 1907, Женевською конвенцією 1949 про поводження з військовополоненими та Додатковим протоколом I 1977 до Женевських конвенцій 1949, а також іншими міжнародними актами. Відповідно до зазначених конвенцій з військовополоненими необхідно дотримуватися гуманного поводження без жодної дискримінації за расовими, етнічними, релігійними, національними, політичними, соціальними та іншими ознаками. Військовополонені мають право на повагу до їхньої особистості і честі; до них заборонено застосовувати акти насильства, погроз або приниження. Сторона, що утримує в полоні військовополонених, зобов'язана безкоштовно забезпечити їхнє утримання, достатнє нормальне харчування, медичну допомогу, розташування у приміщеннях, що дають гарантію стосовно гігієни, а також шанобливе ставлення до жінок. Працездатні військовополонені можуть залучатися до праці на умовах справедливої оплати і не ворожої щодо їхньої власної країни (як правило, з управління, обладнання та утримання свого табору). Військовополонені зобов'язані коритися нормам, які діють в армії держави, у полоні якої вони утримуються. Статус військовополонених не поширюється на *найманців*. У воюючих державах повинні створюватися спеціальні бюро для передачі відомостей про військовополонених, а також для направлення їм посилок. Після закінчення воєнних дій та мирного врегулювання військовополонені повинні бути повернуті на батьківщину. При цьому військовополонені, які не бажають *репатріації*, можуть скористатися захистом, який надається *міжнародним правом біженцям* або шукачам притулку. Стаття 434 Кримінального кодексу України встановлює, що погане поводження з військовополоненими, яке мало місце неодноразово, або пов'язане з особливою жорстокістю, або спрямоване проти хворих і поранених, а також недбале виконання обов'язків щодо хворих і поранених особами, на яких покладено їх лікування і піклування про них, за відсутності ознак більш тяжкого злочину караються позбавленням волі на строк до трьох років.

О. В. Задорожній

Військово-промисловий комплекс — сукупність соц.-екон., політ. та ідеолог. структур, пов'язаних між собою участю у вир-ві військ. продукції та проведенні політики мілітаризму. Першим термін «військово-промисловий комплекс» використав 1961 Президент США Д. *Ейзенхауер*. Функціонування військово-промисловий комплекс (ВПК) передбачає тісну взаємозалежність між виробниками озброєнь, верхівкою збройних сил, держ. та ідеолог. апаратів, мілітаризованої науки, які займаються військ.-політ. проблематикою і є зацікавленими в отриманні військ. замовлень, посиленні військ. могутності. ВПК у внутр.-політ. житті призводить до мілітаризації економіки й держ. бюджету, у *зовнішній політиці* — до *гонки озброєнь*.

О. С. Пархомчук

Віке-Фрейберга (Viķe-Freiberga) Вайра (1.12.1937, м. Рига, Латвія) — латвійський науковець та держ. діяч; народилася в родині моряка; закінчила Університет Торонто (Канада), де отримала ступені бакалавра (1958) та магістра (1960) з психології; в 1965 отримала ступінь доктора з експериментальної психології в Університеті Макгіла (Монреаль, Канада). 1965–98 — професор психології в Монреальському університеті, водночас 1984–89 — член, віце-голова Наукової ради Канади. 1998–99 — директор Латвійського інституту (м. Рига). 17.06.1999 обрана Президентом Латвійської Республіки. Як глава держави у вересні 1999 брала участь у міжнародній конференції «Балтійсько-Чорноморське співробітництво: інтегрована Європа в XXI ст.», що проходила в Ялті; неодноразово зустрічалася з Президентом України Л. *Кучмою*. 20.06.2003 повторно обрана Президентом Латвійської Республіки; за її урядування (до 7.07.2007) країна стала повноправним членом *НАТО* (29.03.2004) та *Європейського Союзу* (1.05.2004). Продовжує займатися активною громадською діяльністю, зокрема бере участь у Європейській раді з толерантності й взаємоповаги — міжнародній неурядовій організації, що займається виробленням ініціатив та пропозицій з поліпшення ситуації в сфері толерантності в Європі.

Твори: «Лінгвістика та поетика латвійських народних пісень» (англ., 1989), «На бурштиновій горі» (латв., 1989), «Проти течії» (латв., 1993), «Космологічне сонце» (латв., 1997), «Хронологічне сонце» (латв., 1999).

Л. В. Губерський

Віктор Емануїл II (Vittorio Emanuele II) (14.03.1820, Турін, Сардинське Королівство — 9.01.1878, Рим, Італійське Королівство) — монарх Сардинського (П'ємонтського) з 1849 й Італійського з 1861 королівств із Савойської династії. Отримав військ. і реліг. освіту. Виявив неабиякі дип. здібності, уклавши після відречення внаслідок поразки від австр. армії батька — Карла Альберта мирну угоду з Віднем 6.08.1849, що забезпечила збереження незалежності Сардинського Королівства й дозволила в подальшому запровадити в ньому парл. демократію та повернути провідні позиції в нац.-визв. б-бі. Особисто підтримував внутр. й *зовнішню політику* прем'єр-міністра К. *Кавура*, спрямовану на приєднання до П'ємонту самостійних д-в Центр. Італії в ході визв. війни проти австр.

панування. Надав підтримку Гарібальді під час приєднання Півдня 1859–60 і забезпечив тріумф монархії внаслідок завершення процесу *Італії об'єднання 1858–70.* Після смерті К. Кавура 1861 час від часу намагався проводити незалежну від уряду зовн. політику, зокрема підтримки *Наполеона III* у *франко-прусській війні 1870–71.*

В. І. Головченко

Віленська унія 1401 підписана 18.01.1401 у м. Вільно (нині Вільнюс) королем польським і великим князем литовським Владиславом II (*Ягайло Ольгердович*) та його кузеном, «довічним правителем» Литви *Вітовтом.* **В. у.** проголошувала Вітовта великим князем литовським. Він зобов'язувався зберігати вірність Польській короні та обіцяв, що після його смерті престол великого князя литовського мав знову перейти до Ягайла та його нащадків. У разі, коли б той помер, не залишивши законних спадкоємців, обрання нового польського короля мало відбуватись виключно за участю Вітовта та литовсько-руських князів і бояр. Врегулювавши спірні аспекти *Кревської унії 1385,* **В. у.** сприяла зміцненню військ.-політ. союзу Литви та Польщі, наслідком якого став розгром військ Тевтонського ордену об'єднаними польсько-литовськими силами у битві при Грюнвальді 1410. Після переможного для Польщі *Торуньського мирного договору* 1411 з Тевтонським орденом умови **В. у.** були уточнені новою угодою — *Городельською унією 1413.*

В. А. Рубель

Віленське перемир'я 1656 укладене 24.10(3.11).1656 у Вільно (тепер Вільнюс) угода про припинення війни між Московською державою і Річчю Посполитою терміном на один рік. Обидві д-ви брали на себе зобов'язання не підписувати мир зі Швецією, але питання про встановлення держ. кордонів й обрання царя *Олексія Михайловича* польським королем після смерті Яна II Казиміра не було вирішене, оскільки польська сторона наполягала в такому випадку на повернення під владу Речі Посполитої Білорусі й Козацької України. Делегація Війська Запорозького, в порушення *Переяславсько-Московського договору 1654,* не була запрошена Москвою для *переговорів міжнародних.*

В. Ю. Крушинський

Вілцанс Андріс (1957, Рига) — латвійський *дипломат,* за освітою — мікробіолог. 1990–91 — голова з міжнародних зв'язків підкомітету молодіжної політики Верховної Ради СРСР; на дипломатичній службі з 1991: 1991–92 — співробітник політичного департаменту МЗС Латвії; 1992–94 — завідуючий відділом МЗС; 1994–99 — Надзвичайний і Повноважний Посол Латвійської Республіки в Республіці Узбекистан; 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол Латвійської Республіки в Киргизькій Республіці; 1999–2000 — генеральний інспектор МЗС Латвії; 2000–01 — Надзвичайний і Повноважний Посол Латвійської Республіки в Арабській Республіці Єгипет. У 2001–07 — Надзвичайний і Повноважний Посол Латвійської Республіки в Україні.

Кривонос Р. А.

Вільгельм I (Wilhelm I) (22.03.1797, Берлін, Королівство Пруссія — 9.03.1888, Берлін, Німецька імперія) — 2-й син прус. короля Фрідріха Вільгельма III, 7-й прус. король з 1861, 1-й кайзер Нім. імперії з 1871 з династії Гогенцоллернів; не вважався потенційним спадкоємцем престолу, тому здобув обмежену військову освіту в Кенігсберзі й Мемелі. З 1807 перебував на військ. службі; 1814 брав участь у кампанії проти *Наполеона I,* нагороджений «Залізним хрестом» за хоробрість; опісля набув значного дипломатичного досвіду в різних дипломатичних місіях. З 1840 — спадкоємець прус. корони при старшому братові — бездітному Фрідріху Вільгельму IV, виступив активним прибічником рішучих заходів щодо придушення революції 1848–49. Солідаризувався з канцлером О. фон *Бісмарком* у визнанні божественного походження права королів і потреби завершення *Німеччини об'єднання 1848–71.* Проголошений імператором 18.01.1871 у Версальському палаці, після перемоги у *франко-прусській війні 1870–71.* У 1878 двічі зазнав замахів на життя.

В. І. Головченко

Вільгельм II (Wilhelm) Фрідріх Вільгельм Альберт Гогенцоллерн (Hohenzollern) (27.01.1859, Берлін, Королівство Пруссія — 4.06.1941, Дорн, Королівство Нідерланди) — нім. імператор і король Пруссії (1888–1918), онук *Вільгельма I.* Закінчив юрид. ф-т Боннського ун-ту. Через деякий час після вступу на престол відправив у відставку О. фон *Бісмарка* (1890). Взятий ним «новий курс» включав у себе розірвання *Договору «перестрахування» 1887* та певне зближення з Великою Британією. У сер. 1890-х спробував порозумітися з Росією; проводив активну експансіоністську політику в інтересах нім. імперіалістичних кіл; відіграв значну роль у підготовці та розв'язанні *Першої світової війни* (визнаний винним у цьому окремою статтею *Версальського мирного договору 1919*). Скинутий Листопадовою рев-цією 1918 в Німеччині. Утік до Нідерландів. Вітав встановлення в Німеччині нац. диктатури (1933) і початок *Другої світової війни.*

Твір: «Мемуари. Події і люди» (1923).

Р. А. Кривонос

Вільна (спеціальна) економічна зона (ВЕЗ) — відокремлена частина території країни, яка має спеціальний економіко-правовий статус та режим ведення господарської діяльності для національних та/або іноземних агентів. Українським законодавством ВЕЗ визначається як частина території України, на якій встановлюються і діють спеціальний правовий режим економічної діяльності та порядок застосування в дії законодавства України. Порядок створення, функціонування та ліквідації ВЕЗ на території України, загальні правові й економічні основи їхнього статусу, а також порядок регулювання відносин між суб'єктами економічної діяльності цих зон та органами влади визначаються Законом України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» № 2673-XII від 13.10.1992, Господарським кодексом України, а також іншими нормативно-правовими актами. Правовий статус, економічний режим та інші специфічні аспекти кожної зони визначаються Верховною Радою України на основі прийняття окремих законів. Станом на кінець грудня 2012 в Україні існувало більше 230 нормативно-правових актів вищого рівня, які забезпечували функціонування 13 ВЕЗ: «Спеціальна економічна зона «Миколаїв», «Спеціальна економічна зона «Донецьк», «Спеціальна економічна зона «Закарпаття», «Спеціальна економічна зона «Азов», «Спеціальна економічна зона «Порт Крим», «Спеціальна економічна зона «Славутич», «Спеціальна економічна зона туристсько-рекреаційного типу «Курортополіс Трускавець», «Спеціальна (вільна) економічна зона «Порто-франко» на території Одеського морського торговельного порту», «Спеціальна економічна зона «Рені», «Спеціальна економічна зона «Інтерпорт Ковель», «Спеціальна економічна зона «Яворів», «Спеціальна економічна зона «Севастополь», «Північнокримська експериментальна економічна зона «Сиваш», а також ряду територій пріоритетного розвитку зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності, зокрема у Чернігівській області, у Донецькій області, у Луганській області, у Волинській області, в АРК Крим, у Житомирській області, у місті Шостка Сумської області та ін. Відповідно до Розділу VIII Господарського кодексу, в Україні можуть створюватися ВЕЗ таких функціональних типів: вільні митні зони і порти, експортні, транзитні зони, митні склади, технологічні парки, технополіси, комплексні виробничі зони, туристично-рекреаційні, страхові, банківські тощо.

Головними завданнями створення ВЕЗ є активізація залучення іноземних інвестицій, насамперед *інвестицій прямих* (безпосередньо — залучення капіталу, опосередковано — залучення технологій, передового управлінського досвіду, ноу-хау тощо), розширення виробництва — передусім експортоорієнтованого та імпортозаміщуючого, забезпечення зайнятості, сприяння інноваційно-технологічному розвитку, активізація *зовнішньої торгівлі,* стимулювання розвитку окремих регіонів (хоча у стратегічній перспективі регіональний розвиток повинен дати імпульс розвиткові економіки в цілому). Характерними для ВЕЗ є такі пільги для ведення бізнесу: спеціальні валютно-фінансові умови, податкові та митні пільги, сприятливі умови кредитування та страхування, державне інвестування та ін. Сьогодні у світі нараховується більше 4000 ВЕЗ, у рамках яких здійснюється близько 20 % світового товарообігу. У багатьох країнах ВЕЗ продемонстрували вельми позитивні результати, зокрема в Китаї, Польщі, Угорщині та ін.

О. І. Рогач, П. В. Дзюба

Вільна Франція (France libre) — франц. антигітлерівський рух на чолі з генералом Ш. де *Голлем,* що виник під час *Другої світової війни* поза межами Франції з метою її визволення від нацистської *окупації воєнної* та для протидії *Віші уряду.* Початком

діяльності **В. Ф.** вважається 18.06.1940, коли генерал Ш. де Голль виступив по лондонському радіо зі зверненням до франц. військовослужбовців, що знаходились на брит. території та у франц. *колоніях*, продовжити війну проти гітлерівської Німеччини. Спроба Ш. де Голля створити у вересні 1940 базу **В. Ф.** у Дакарі закінчилась невдачею, оскільки керівництво франц. колоніальних військ, що знаходилось під контролем вішістського уряду, не підтримало його. Організаційно рух оформився 24.09.1941, коли було створено Французький нац. комітет руху з штаб-квартирою в Лондоні. 19.07.1942 **В. Ф.** отримала назву «Франція, що бореться». У листопаді 1942 була створена франц. авіаескадрилья, яка під назвою «Нормандія-Неман» брала участь у бойових діях на рад.-нім. фронті. 3.06.1943 в Алжирі було оприлюднено декларацію про створення Французького комітету нац. визволення (ФКНО) на чолі з генералами Ш. де Голлем та Жіро. СРСР безумовно визнав ФКНО як представника держ. інтересів Французької Республіки в той час, як США і Велика Британія визнавали його з застереженнями, що підсилило існуючі розбіжності між цими країнами та ФКНО. 2.06.1944 в Алжирі ФКНО оприлюднив указ про створення Тимчасового уряду Французької Республіки на чолі з Ш. де Голлем, який союзники після визволення Франції визнали одночасно нотами від 23.10.1944.

І. С. Покровська

Вільне місто — особливе політ. утворення, яке складається з одного незалежного міста, статус якого визначається угодою зацікавлених *держав*. Основними рисами цього статусу є незалежність і недоторканність **В. м.**, його *демілітаризація* чи нейтралізація. **В. м.** здійснювали функції д-ви, володіли правами свого самоврядування, заг. юрид. правами та несли обов'язки, характерні для *суб'єкта міжнародного права*. Статусом **В. м.** користувалися: Краків 1815–46, Данциг (сучас. Ґданськ) 1920–39, Трієст 1947–54.

О. В. Задорожній

Вільної торгівлі політика — політика невтручання *держави* в *міжнародну торгівлю*, за якої відсутні штучні бар'єри в торгівлі між окремими суб'єктами чи фірмами різних країн, а *зовнішня торгівля* здійснюється відповідно до міжнар. поділу праці й теорії порівняльних переваг. Така політика сприяє більш ефективнішому розподілу ресурсів у світовому господарстві та максимізації світового прибутку. Торговельна політика регулюється законодавчими та іншими нормами країни, які безпосередньо впливають на її зовнішню торгівлю. На практиці **В. т. п.** швидше виняток, аніж правило, бо держава може втручатись у міжнар. торгівлю з екон., соц., адмін. причин, захищаючи інтереси окремих виробників, галузей виробництва або нац. безпеку країни в цілому. У 2-й пол. XX ст. почали інтенсивно розвиватись інтеграційні процеси у світовому господарстві, що сприяло створенню в Європі, Півн. і Півд. Америці, Півд.-Схід. Азії, Африці *зон вільної торгівлі й митних союзів*, усередині яких торгівля здійснюється без мит і кількісних обмежень. Договори про вільну торгівлю — це всебічні угоди, спрямовані на усунення бар'єрів з метою суттєвого розширення торгівлі шляхом відміни тарифів і квот, полегшення доступу на ринки товарів та *інвестицій портфельних*, посилення захисту прав на інтелектуальну власність, поліпшення правил техніки безпеки праці, а також обмеження деяких дій уряду (напр. щодо надання субсидій). Політика урядів країн, що мають угоди про вільну торгівлю, спрямована на: поетапне скорочення з подальшим зняттям тарифів та переважної більшості митних обмежень, відміну нетарифних бар'єрів, усунення перешкод на шляху вільного руху інвестицій, установлення відповідних правил про походження товару. Як правило, існують вигоди від вільної торгівлі для фірм, корпорацій, які можуть самостійно приймати рішення про торговельні зв'язки відповідно до кон'юнктури світового ринку і власних можливостей, а не існуючих довільних тарифних і нетарифних бар'єрів; підвищувати конкурентоспроможність товарів на світових ринках; нарощувати обсяги власного експорту за рахунок використання ефекту масштабу виробництва і поглиблення міжнародної спеціалізації; збільшувати доходи країни. Вільна торгівля як політичне завдання і мета міжнародного співтовариства висувається на загальносвітовому рівні *СОТ*, а на регіональному — в межах інтеграційних угруповань. **В. т. п.** країни спрямована на підвищення ефективності її виробництва шляхом стимулювання переміщення ресурсів із галузей, продукція яких найліпшим способом заміщується *імпортом*, в галузі, де вона має порівняльні переваги над своїми торговельними партнерами. Водночас, на практиці не всі країни можуть мати вигоди від вільної торгівлі, які розподіляються доволі нерівномірно, внаслідок чого виникають ситуації, що вимагають першочергового захисту національних економічних інтересів всупереч міжнародним зобов'язанням. У даній ситуації в односторонньому порядку застосовується політика протекціонізму, особливо це характерно для країн, що розвиваються, які спеціалізуються на виробництві вузького асортименту товарів, на які світовий попит зростає повільно.

А. С. Філіпенко

Вільсон (Wilson) (Джеймс) Гарольд (11.03.1916, Гуддерсфільд, графство Йоркшир, Велика Британія — 24.05.1995, Лондон, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Оксфордський ун-т (1937). Член палати громад від Лейбористської партії з 1945. 1945–47 — парл. секретар мін-ва громад. робіт; 1947 — міністр торгівлі з заморськими територіями, 1947–51 — міністр торгівлі. 1961–62 — голова виконкому, 1963–76 — лідер Лейбористської партії. У 1964–70 і 1974–76 — Прем'єр-міністр Великої Британії, виступав за посилення *американсько-англійських «особливих відносин»* і блоку *НАТО*, обстоював вступ Британії в *Європейське економічне співтовариство*, запровадив обмеження на імміграцію з афро-азійських країн. 1983 отримав титул барона Вільсона Ріво.

Р. А. Кривонос

Вільсон (Wilson) Томас Вудро (28.12.1856, м. Стонтон, шт. Вірджинія, США — 3.02.1924, Вашингтон, США) — 28-й президент США (4.03.1913 — 4.03.1921). Народився в родині пресвітеріанського проповідника. Закінчив Прінстонський університет (1879), вивчав право у Вірджинському університеті. 1882-83 займався юридичною практикою; перший президент, який отримав науковий ступінь доктора філософії (Ph. D.) (в Університеті Дж. Хопкінса, Балтимор, шт. Меріленд) за книгу «Правління Конгресу: дослідження американської політики» (1885). З 1890 — професор юриспруденції, політ-економії та політичних наук Принстонського університету, 1.08.1902–20.10.1910 — його президент. Опублікував низку популярних праць з історії та державного ладу США. 17.01.1911–1.03.1913 — губернатор штату Нью-Джерсі, де здійснив низку прогресивних реформ і здобув популярність; на з'їзді Демократичної партії 1912 добився висунення своєї кандидатури в президенти США. Отримавши перемогу під гаслом «нової свободи», **В.** провів через Конгрес у 1913–14 систему ліберальних реформ, що передбачали активну державну політику захисту прав більшості проти привілейованої меншості суспільства. Керувався принципом «держава для суспільства, а не суспільство для держави», виступав за максимальну рівність можливостей для всіх усередині країни й необмежений доступ до світових ринків, здійснював на цій основі програму будівництва «нової демократії», яка спиралася на постулати індивідуалізму, свободи особистості й свободи конкуренції. «Нова демократія» в дусі соціального *лібералізму* була спрямована проти «нечесної конкуренції» трестів, що перекривала шляхи для розвитку дрібного, середнього і некорпорованого великого бізнесу, а також проти корупції. Адміністрація **В.** впровадила прогресивно-прибутковий податок, докорінно модернізувала банківську справу й систему грошового обігу, підпорядкувавши їх центральному управлінню. Для регулювання конкуренції був реформований і посилений федерально-державний контроль над промисловими концернами, завдяки створенню федеральної торговельної комісії; здійснено перші елементарні заходи у сфері федерального соціального законодавства (закон про дитячу працю та захист трудящих, створення міністерства праці), які при всій їхній обмеженості створювали початкові засади сучасної соціальної політики США. Були внесені й конституційні зміни: впроваджено прямі вибори сенаторів і надано право голосу для жінок.

В. здійснював активну *зовнішню політику*, направлену на зміцнення американських позицій у Карибському басейні й Мексиці. Втрутившись у Мексиканську революцію 1910–20, двічі віддавав наказ про *інтервенцію* американських військ у Мексику; в 1913 запропонував нову інтерпретацію *Монро доктрини*, посиливши її економічну направленість. Основну ставку робив на *«відкритих дверей» док-*

трину, яка набула в його міжнародній діяльності універсального характеру. Після початку *Першої світової війни* проголосив *нейтралітет* США, в 1916 під гаслом «Він утримав нас від війни» був переобраний президентом США на другий термін. Із наближенням закінчення світової війни обґрунтував необхідність вступу в неї США на боці *Антанти* проти Німеччини, щоб мати вирішальний голос у повоєнному мирному врегулюванні. Скориставшись як приводом необмеженою підводною війною, що здійснювала Німеччина, 6.04.1917 США оголосили їй війну. Найважливішою метою у війні й обов'язковою умовою відновлення миру **В.** вважав відновлення *відкритого моря свободи*. Він виступив з програмою мирного врегулювання, відомою як *«Чотирнадцять пунктів» Вільсона*, що була запропонована аби перехопити ініціативу в організації повоєнного миру в європейських союзників, продиктувати умови миру і забезпечити створення нового міжнародного порядку, гарантувавши в ньому лідерство США, а також нейтралізувати вплив на світову громадськість більшовицького *Декрету про мир* 1917. Програма **В.** передбачала: відмову від таємної *дипломатії* й укладання натомість відкритих *договорів мирних*; абсолютну свободу судноплавства, зокрема у воєнний час; загальне скорочення озброєнь; врегулювання колоніальних проблем із врахуванням інтересів місцевого населення; створення всесвітнього союзу *націй* з метою надання «взаємних гарантій політичної незалежності й територіальної цілісності»; врегулювання територіальних і прикордонних проблем Європи тощо. На *Паризькій мирній конференції 1919–20* **В.** став одним із головних авторів *Версальського мирного договору 1919* і Статуту *Ліги Націй*. Нагороджений *Нобелівською премією миру* за 1919. Американський Конгрес не ратифікував Версальський мирний договір з пунктом про участь США в Лізі Націй. Восени 1919 частково паралізований у результаті інсульту, в подальшому до кінця президентства справляв менш помітний вплив на політичне життя США.

Твори: «Держава. Елементи історичної й практичної політики. Нарис інституційної історії й адміністрації» (1889), «Історія американського народу» т. 1–10 (1918).

Літ.: Гершов З. М. Вудро Вильсон. — М.: «Мысль», 1983; Печатнов В. О. От Джефферсона до Клинтона: Демократическая партия США в борьбе за избирателя. — М.: «Наука», 2008; Link A. Woodrow Wilson and the Progressive Era, 1910–1917. — N. Y., 1954; Levin N. G. Woodrow Wilson and World Politics: America's Response to War and Revolution. — L., 1970.

Б. М. Гончар

Вільшанська угода 1617 укладена 18(28).10.1617 в урочищі Суха Вільшанка на Київщині поблизу м. Таращі між гетьманом реєстрового козацтва П. *Сагайдачним* і великим коронним гетьманом Речі Посполитої С. Жолкевським про заборону козакам робити походи на Крим і Туреччину та обмеження територ. перебування реєстрових козаків Запоріжжям. Козацький реєстр встановлювався в розмірі 1 тис. чол., проте на прохання старшини остаточну кількість реєстрових козаків мав визначити польський сейм. Козаки могли обирати гетьмана, якого затверджував польський король. За службу реєстровим козакам уряд зобов'язувався виплачувати винагороду. З козацького війська виключались ті міщани, які вступили в козаки за останні 5 років, нереєстрові козаки повертались під владу старост і шляхти. Через фактичне підпорядкування укр. козацтва шляхетській Польщі нереєстрові козаки не визнали угоди, тому вона не була здійснена.

В. Ю. Крушинський

Віндзорський договір 1386 — шлюбна угода, укладена при одруженні Жуана I, першого португальського короля Авісської династії, з Філіппою Ланкастерською, донькою Джона Гонта — 1-го герцога Ланкастерського; поклав початок англійсько-португальському союзу, найтривалішому в дипломатичній історії, діяв аж до світових воєн XX ст. Народжений у цьому шлюбі майбутній монарх Португалії отримав ім'я діда Філіппи — англійського короля Едуарда III. Протягом практично всієї своєї історії Португалія цінувала зв'язки з Англією в якості противаги посиленню сусідньої Іспанії, особливо в роки боротьби англійців та іспанців за світове панування. Виняток становить період іспансько-португальської *унії* 1580–1640, а також Наполеонівські війни (хоча навіть тоді португальські монархи в обхід *континентальної блокади* торгували з британцями, а король Жуан VI втік від французів до Бразилії під прикриттям британського флоту). Під час *Другої світової війни* В. *Черчілль* домовився з А. *Салазаром* про оренду британцями військової бази на Азорських островах; в якості підстави для такої домовленості британський прем'єр посилався в палаті громад на *англійсько-португальський договір 1373*; М. *Тетчер* використовувала цю базу і в *англійсько-аргентинському конфлікті 1982*. У той же час Велика Британія не підтримала Португалію ні в її конфлікті з Індією за Гоа (1961), ні в суперечках за «рожеву карту» Південної Африки.

С. О. Божко

Вінк (Vinck) Марк (1956, м. Мортсель, провінція Антверпен, Королівство Бельгія) — бельгійський *дипломат*; закінчив Інститут прикладних наук із комунікації. У 1980–91 — працював у апараті МЗС Бельгії, був *консулом* у Ханої (1981), віце-консулом у Кіншасі (1981–84), консулом у Касабланці (1984–87), у Лондоні (1990). Працював у посольстві Бельгії у Бразилії (1993–95), Представництві Бельгії при *ООН* (1997–2000), посольстві у Марокко (2000–03); у 2003–06 — генеральний консул у Демократичній Республіці Конго. У 2006–11 — Надзвичайний і Повноважний Посол Бельгії в Україні.

А. П. Сапсай

Вірменське питання — питання про становище вірмен в *Османській імперії*. Розглядалось на переговорах у Сан-Стефано 1878 (див.: *Сан-Стефанський мирний договір 1878*) та на *Берлінському конгресі 1878*. За Берлінським трактатом 1878 Туреччина брала на себе зобов'язання розпочати у вірменських вілайєтах (Зах. Вірменія) реформи. Ініціатором вирішення **В. п.** наприкінці XIX ст. виступила Росія, яка намагалась використати його для посилення власного впливу в Османські імп. Спричинена рішеннями Берлінського конгресу активізація вірменського нац. руху була придушена тур. владою 1895. Жертвами масових вбивств у Зах. Вірменії стали 300 тис. вірмен. Активізація англ.-рос. протистояння на Сер. Сході та в Центр. Азії, а також проникнення нім. капіталу в Малу Азію наприкінці XIX — на поч. XX ст. сприяли відновленню уваги міжнар. спільноти до **В. п.** За ініціативою уряду Великої Британії 30.08.1904 в Лондоні було скликано міжнар. конференцію, в якій взяли участь парламентарії Великої Британії, Італії та Франції; було ухвалено рішення про необхідність вплинути на тур. уряд із метою проведення реформ у Зах. Вірменії, передбачених Берлінським трактатом. Під час *Першої світової війни* **В. п.** стало важливим елементом *дипломатії* країн *Антанти;* Велика Британія, Росія та Франція обіцяли вірменам створити незалежну вірменську д-ву, завдяки чому залучали їх як союзників у війні. Дискредитація Німеччини та її союзника Османської імп., як країн причетних до масового вбивства вірмен в Османській імп. в 1915–16 (бл. 900 тис. осіб), сприяла залученню до війни, зокрема, й США. Після Першої світової війни **В. п.** вичерпало себе як інструмент впливу на Туреччину.

В. В. Вербовський

Віроломство — заборонений метод ведення *війни*, який полягає у викликанні у супротивника довіри та примушенні його повірити, що згідно з нормами *міжнародного гуманітарного права* він має право на захист або зобов'язаний надати такий захист, з метою обману такої довіри. *Міжнародне право* забороняє вбивати, завдавати поранення чи брати у полон супротивника, вдаючись до віроломства (п. 1 ст. 37 Додаткового протоколу I 1977 до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949, ст. 8(2)(b)(xi) та 8(2)(e)(ix) *Римського статуту Міжнародного кримінального суду*). Прикладами віроломства є симулювання наміру вести переговори під прапором *перемир'я* або симулювання *капітуляції*; симулювання виходу з ладу внаслідок поранень або хвороби; симулювання наявності статусу цивільної особи або *некомбатанта*; симулювання наявності статусу, що надає захист, шляхом використання знаків, емблем або фірмового одягу *Організації Об'єднаних Націй*, нейтральних держав або інших держав, що не беруть участь у конфлікті.

Разом з тим, міжнародне гуманітарне право не забороняє військові хитрощі, тобто дії, спрямовані на введення супротивника в оману або спонукання його діяти безрозсудно, які, втім, не порушують будь-яких норм міжнародного гуманітарного права і які не є віроломними, оскільки не обманюють довіру супротивної сторони стосовно захисту, що

надається цим правом. Прикладами таких хитрощів є використання маскування, пасток, хибних операцій та дезінформація (п. 2 ст. 37 Додаткового протоколу I 1977 до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949).

М. М. Гнатовський

Вірт (Wirth) Карл Йозеф (6.09.1879, м. Фрайбург, нині — земля Баден-Вюртемберг, ФРН — 3.01.1956, там само) — нім. громад.-політ. і держ. діяч. 1914–33 — депутат рейхстагу. 1918–20 — міністр фінансів землі Баден. 1920–21 — рейхсміністр фінансів. 1921–22 — Рейхсканцлер Німеччини. Проголосив принцип лояльного виконання *Версальського мирного договору 1919,* підписав *Рапалльський договір 1922* з РСФРР. 1929–30 — міністр справ територій, окупованих союзниками, 1930–31 — внутр. справ. Після приходу А. *Гітлера* до влади — в еміграції у Франції, потім у Швейцарії (1933–48). 1953 заснував у ФРН партію німців, що бореться за єдність, мир і свободу; виступав проти ремілітаризації ФРН і її приєднання до *НАТО,* за встановлення дружніх відносин із країнами «східного блоку». З 1952 — чл. Всесвітньої ради миру, лауреат Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» (1955).

Р. А. Кривонос

Вірчі грамоти (франц. — lettres de crèance) — документ, який офіційно засвідчує статус дип. представника як представника акредитуючої держави в державі *акредитування.* **В. г.** адресовані главі приймаючої д-ви, підписуються главою д-ви, що призначає дип. представника, скріплюються підписом мін. зак. справ. **В. г.** видаються *послам* та *посланникам* (повноваження постійного *повіреного у справах* видаються мін. зак. справ акредитуючої країни та вручаються мін. зак. справ країни акредитування). За часів абсолютистських монархій мова **В. г.** була надзвичайно вітієватою та колоритною. У сучасній дип. практиці мова **В. г.** набагато лаконічніша. Склалась приблизно однакова структура **В. г.**: вони починаються з офіц., конституційного найменування глави д-ви, який направляє посла; після чого вказується повний титул глави приймаючої д-ви; виражається побажання призначенням нового посла сприяти подальшому розвитку й поглибленню дружніх відносин між двома країнами. Далі повідомляється ім'я, по батькові (якщо є), прізвище посла й виражається прохання вірити всьому тому, що буде висловлювати посол від імені глави своєї д-ви та уряду. Звідси й пішла назва док-та — «вірчі грамоти». **В. г.** (як і *відкличні*) виготовляються на спец. бланках із держ. гербом, печатка на них не ставиться. **В. г.** мають характер заг. повноважень дип. представника. Для підписання дог-ру чи угоди йому видаються спец. повноваження.

В. М. Матвієнко

Вісімдесятирічна війна 1568-1648 — боротьба 17-ти нідерландських провінцій за незалежність від Іспанської імперії; поєднувала антифеодальне повстання з національно-визвольною *війною* проти іспанського абсолютизму. Рух очолила національна буржуазія, яка виступала під політичними гаслами створення національної держави та релігійними — кальвінізму. Згодом до неї приєдналася частина ліберального дворянства (графи Егмонт, Горн, принц Вільгельм I Оранський та ін.). Революційні виступи, які почалися влітку 1566 і охопили майже всю країну, були спрямовані проти католицької церкви і влади іспанців. Улітку 1567 в Нідерланди вступили іспанські війська на чолі з герцогом Альбою, які використовували масовий терор проти місцевого населення. У відповідь розпочалося масове повстання, яке швидко поширилися на всю територію провінцій, 4.09.1576 воно перемогло в Брюсселі, й влада перейшла до Генеральних штатів. Але в 1579 дворяни Півдня уклали між собою Арраську унію, а потім — сепаратний договір з іспанським королем Філіппом II, за яким вони визнавали його законним монархом, а католицизм — панівним віросповіданням; революційні провінції Півночі відповіли на це підписанням *Утрехтської унії* про спільні дії. 26.07.1581 Генеральні штати проголосили незалежність Нідерландів від Іспанії, проте в 1583–85 іспанським військам удалося приборкати революцію на Півдні, провінції Півночі продовжували боротьбу. Після низки поразок Іспанія 1609 визнала незалежність Республіки Сполучених провінцій (таку назву здобула утворена внаслідок війни *держава*). Таким чином, унаслідок війни на території Нідерландів виникли Сполучені провінції Нідерландів (Голландія) та Південні Нідерланди, що визнали владу Іспанії. Тривалий час досягти укладення *договору мирного* між Голландією та Іспанією не вдавалося, принципову незгоду сторін викликали вимоги Іспанії забезпечити релігійну свободу для католиків у Голландії, та останньої — про свободу віросповідання для протестантів на півдні Нідерландів. Крім того, між сторонами існували протиріччя щодо колоніальних питань (в Східній і Південно-Східній Азії, Північній та Південній Америках). Провал переговорів призвів до поновлення бойових дій із початком *Тридцятирічної війни 1618–48.* Формальним завершенням війни стало підписання 30.01.1648 Мюнстерського договору між Іспанією та Сполученими провінціями Нідерландів; цей договір став частиною *Вестфальського миру 1648.* Республіка Сполучених провінцій була визнана незалежною державою і зберегла контроль над територіями, завойованими на пізніх етапах війни.

С. О. Божко

Вісковатий Іван Михайлович (? — 1570, Москва) — рос. держ. діяч і *дипломат.* 1542–49 служив піддячим «посольського столу». З вересня 1549 — посольський дяк, керував *Посольським приказом* разом з О. *Адашевим.* З 1553 — дяк думний. З 1561 — «печатник», тобто хранитель держ. печатки, за що іноземці називали його канцлером. Брав участь майже у всіх переговорах з інозем. послами в 1550–60-х, відігравав значну роль у *зовнішній політиці* Московського царства, був одним із прихильників Лівонської війни 1558–83. По суті на **В.** були покладені всі справи, що стосувалися зовн. зносин Московського царства. Він був посередником між інозем. послами й царем з Боярською думою. 1562–63 — *посол* у Данії. На Земському соборі 1566 рекомендував укласти *перемир'я* з Польщею, не вимагаючи поступок щодо спірних лівонських міст, але з умовою виведення звідтіля польських військ і *нейтралітету* Польщі в рос.-лівонській війні. Коли 1569–70 Туреччина і Крим вступили у війну, **В.** був звинувачений у зрадницьких зносинах зі Стамбулом, Бахчисараєм і Краковом, усунутий з посади й у жовтні 1570 страчений за єресь на Лобному місці в Москві.

Н. Ф. Сербіна

«Вісла», акція 1947 — фінальний етап примусової *депортації* українців 28.04.–12.08 з етнічних українських земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя (див.: *Закерзоння*), формально передбаченої угодою між урядом УРСР (М. *Хрущов*) і Польським комітетом національного визволення (Е. Осубка-Моравський) від 9.09.1944; детально розроблялася й здійснювалася польською комуністичною владою, а її виконання координувалося з партійно-радянськими владними органами СРСР. Проведення акції офіційно мотивувалося необхідністю припинити діяльність українського націоналістичного підпілля в регіоні, позбавити його соціально-економічної та морально-психологічної підтримки з боку місцевого українського населення, а також змішаних родин і забезпечити цілісність відродженої Польської держави. Офіційним приводом для акції стала загибель 28.03.1947 у засідці, організованій сотнями УПА, заступника міністра національної оборони Польщі, генерал-полковника К. Сверчевського; тому всі основні рішення у справі акції, а саме про склад командування т. зв. оперативної групи «Вісла», терміни проведення акції, про територію діяльності групи й райони розселення переселенців (північні поморські й західні землі, що були передані Польщі від Німеччини), методи боротьби з учасниками українського підпілля та з цивільним населенням, запідозреним у сприянні і підпіллю (запровадження військово-польових судів і концтаборів, зокрема у Явожно), приймалися політбюро ЦК Польської робітничої партії. Командування військовою частиною операції було доручено заступнику начальника Генштабу Війська Польського генерал-майорові С. Моссору; через побоювання, що під час здійснення акції окремі особи й цілі групи проникатимуть на територію сусідніх країн, міністр оборони Польщі маршал М. Роля-Жимерський у середині квітня 1947 звернувся до колег у СРСР і Чехословаччині з проханням щільно заблокувати зі свого боку східні й південні польські кордони.

24.04.1947 ухвалу в справі акції прийняла президія Ради Міністрів Польської Республіки, а розпочалася вона 28.04; операція проводилася військом — 5-ма дивізіями піхоти, 1-ю дивізією корпусу внутрішньої безпеки та 3-ма додатковими полка-

ми (піхотний, моторизований і саперний) — разом понад 20 тис. чол.; війську допомагали народна міліція, добровольчі резерви народної міліції та Управління безпеки; крім того, радянське командування перекинуло з Львівської області одну танкову дивізію, спеціальні підрозділи НКВС і заблокувало прикордонними військами українсько-польський кордон, а чехи вислали одну гірську бригаду. Здійснення акції супроводжувалося проявами насилля щодо українців: навмисно спалювалися українські домівки, руйнувалися старовинні церкви, представників україномовної інтелігенції та селянства за підозрою у сприянні УПА ув'язнювали у концтаборі в Явожно. Внаслідок проведеної акції польська комуністична влада знищила українське підпілля і позбулася етнічного українського населення у південно-східних воєводствах країни, розпорошивши бл. 150 тис. осіб (за офіційними даними) майже по всій території північної й західної частин Польщі. Проте цим українська проблема навіть з формального погляду, як того бажало польське партійно-державне керівництво, вирішена не була, оскільки переселення справило глибоке і тривале відчуття кривди та особистої трагедії в свідомості багатьох переселенців та їхніх нащадків; у місцях нового поселення українці отримали значною мірою зруйновані господарства, хоча Польська держава пізніше й намагалася надавати переселенцям матеріально-фінансову допомогу; південно-східні воєводства країни через виселення українців до сьогодні найменш заселені. Сенат Польської Республіки на засіданні 3.08.1990 засудив акцію, втім питання про відшкодування збитків, завданих виселеним українцям, залишається відкритим.

Літ.: УПА в світлі польських документів/Літопис Української Повстанської Армії, 1992, т. 22, кн. 1; Угода між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР 9 вересня 1944 р. // Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів. — К.: Наукова думка, 1994; Акція «Вісла»: Документи. — Львів — Нью-Йорк, 1997; Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х років: Документи, матеріали, спогади, т. 2. — Львів, 1998.

В. І. Головченко, В. М. Матвієнко

«Вісь зла» — поняття, запроваджене на поч. 2002 амер. Президентом США Дж. В. *Бушем* для визначення удаваного інтернаціоналу головних осередків *тероризму міжнародного* — Іраку, Ірану, Лівії та Півн. Кореї. Набуло поширення в міжнар. політ.-дип. лексиці. Ідею необхідності знищення **«В. з.»** було закладено в основу амер. політики ведення війни проти міжнар. тероризму, розпочатої у відповідь на терористичні акти в США 11.09.2001. Першим об'єктом з-поміж д-в, які належать до **«В. з.»**, для застосування військ. сили США обрали Ірак, військ. компанію 2003 проти якого вели з формальною метою припинення допомоги міжнар. тероризму з боку іракської влади й для знищення зброї масового знищення. Незважаючи на те, що *зброю масового знищення* виявити в Іраку не вдалося, зв'язки іракського керівництва з міжнар. терористичними угрупованнями не були доведені, і *Іракська війна 2003–11* втратила своє моральне виправдання, Сполучені Штати не відмовились від планів знищення **«В. з.»**. Наступною мішенню стала КНДР, масований тиск на яку США розгорнули в 2-й пол. 2003. Цей тиск спричинив дії у відповідь з боку КНДР, яка скасувала проголошений у 1994 мораторій на ядерні випробування та заявила про нарощування військ. арсеналів, у т. ч. ядерних, для створення потуги на відсіч можливої амер. агресії (див.: *Північнокорейська ядерна проблема*). У регіоні Схід. Азії зросла міжнар. напруга й виникла реальна небезпека збройного конфлікту з застосуванням ядерної зброї. Дії США проти Ірану, носили переважно декларативний характер, проявляючись у тиску з метою внутр. демократизації та дотримання режиму *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*.

І. О. Мінгазутдінов

Вітик Семен (21.02.1876, с. Верхні Гаї, нині — Дрогобицького району Львівської області, Україна — 10.10.1937, м. Верхнєуральськ Челябінської області, РРФСР) — український громадсько-політичний і державний діяч; народився в родині залізничника; закінчив Перемишльську гімназію й Львівський університет. У 1892 познайомився з І. Франком, був секретарем Русько-української радикальної партії, після її розколу разом із М. Ганкевичем та В. Охримовичем став одним із засновників Української соціал-

демократичної партії Галичини та Буковини (1899), очолював те крило, яке співробітничало з Польською соціалістичною партією. В 1907–11 — депутат австрійського парламенту, де наполегливо захищав українські національні інтереси; в жовтні 1918 увійшов до складу Української національної ради Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), був членом її президії, віце-президентом; на поч. 1919 призначений повітовим комісаром Дрогобицького повіту Галичини; під час перебування на цій посаді відмовився виконувати розпорядження Державного секретаріату ЗУНР, що спричинило ускладнення у забезпеченні частин Української галицької армії військовим спорядженням. Обраний делегатом Конгресу трудового народу України, головою його президії, пізніше очолив міністерство галицьких справ УНР; восени 1919 емігрував до Відня, де виступав як проти Директорії УНР, так і проти радянського уряду України. Був обраний головою Всеукраїнського трудового комітету, від імені якого виступив з декларацією про незаконність укладення *Варшавського договору УНР з Річчю Посполитою 1920* та з пропозицією початку мирних переговорів з урядом УСРР; у 1923–25 редагував і видавав радянофільський журнал «Нова громада». У 1925 приїхав до Харкова, де працював редактором журналу «Червоний клич», вступив до КП(б)У; був ст. правління Державного видавництва України (1927–30), секретарем Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном (1929–31), завідувачем відділом Компартії Західної України, Істпарту при ЦК КП(б)У (1931–33). 22.03.1933 ув'язнений ДПУ УСРР у «справі Української військової організації»; Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР 23.09.1933 засуджений до 10-ти років позбавлення волі; покарання відбував у Верхнєуральському політичному ізоляторі (Челябінська область). 2.10.1937 Особливою трійкою УНКВС СРСР по Челябінській області засуджений до смертної кари за те, що під час ув'язнення «виявляв свої контрреволюційні переконання й непримиренно ворожі настрої щодо керівництва партії та уряду». Реабілітований рішенням Військового трибуналу Київського військового округу від 4.07.1958.

В. М. Матвієнко

Вітлем (Whitlam) Едвард Гоф (11.07.1916, Мельбурн, штат Вікторія, Австралійська Співдружність) — австралійський громад.-політ. і держ. діяч. Народився в родині федерального держслужбовця; закінчив юрид. ф-т Сіднейського ун-ту (1946, бакалавр права). Під час *Другої світової війни* служив у Королівських ВПС Австралії, капітан авіації; в 1947 отримав дозвіл займатися адвокатурою; в 1945 вступив до Австралійської лейбористської партії й 1952 був обраний до палати представників федер. парламенту, в 1960–67 — заст. лідера, у 1967–77 — лідер лейбористської фракції в парламенті; в 1976–77 — віце-голова *Соціалістичного Інтернаціоналу*. 5.12.1972–11.11.1975 — Прем'єр-міністр Австралії; у внутр. політиці, попри спротив консервативної більшості в сенаті, ініціював значне збільшення бюджетних витрат на освіту, культуру і соц. забезпечення, запровадив заг. мед. страхування і знизив податки для малозабезпечених; порвавши зі сталою традицією, надавав значної уваги потребам аборигенів, відкриваючи для них школи й захищаючи їхні земельні права від претензій гірничовидобувних компаній; відмінив військ. повинність і поклав край расовим обмеженням на імміграцію. У *зовнішній політиці* надав незалежність Папуа-Новій Гвінеї (16.09.1975), забезпечив *визнання де-юре* КНР, припинив військ.-фінанс. допомогу сайгонському режиму та проамер. урядові Камбоджі, активізував б-бу з *расизмом* усередині *Співдружності Націй*. Звільнений у відставку генерал-губернатором Австралії, коли консервативна Ліберальна партія Австралії заблокувала прийняття *бюджету державного*. У 1978 відмовився від парл. мандата і посів посаду професора Австралійського нац. ун-ту; у 1983–86 — представник Австралії при *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)*, в подальшому відігравав активну роль у діяльності низки міжнар. орг-цій.

Твори: «Дорога до реформи: лейбористи при владі» (1975), «Нариси про Лейбористську партію» (1980), «Ціна федералізму» (1983).

В. І. Головченко

Вітовський Дмитро Дмитрович (8.11.1887, с. Медуза, нині — Галицького району Івано-Франківської області, Україна — 2.08.1919, Ратибор, Сілезія, нині — Рацибуж, Сілезьке воєводство Польської Республіки) — укр. військ. і громад.-політ. діяч. Нар. у родині збіднілого шляхтича. Під час нав-

чання на юрид. ф-ті Львівського ун-ту вступив до Русько-української радикальної партії, був одним з організаторів товариства «Січ» та читалень «Просвіти» на Покутті, активним учасником масових антиурядових виступів укр. студентства. У листопаді 1908 підготував втечу зі Станіславської в'язниці М. Січинського, засудженого за вбивство австр. намісника Галичини А. Потоцького. У 1910 був заарештований і виключений з ун-ту. Вищу освіту закінчив на юрид. ф-ті Краківського ун-ту. З початком *Першої світової війни* вступив до Легіону Українських січових стрільців (УСС), командував сотнею і куренем. У 1916–17 як комісар УСС займався орг-цією укр. шкільництва в окупованому австрійсько-німецьким військом Ковельському повіті Волинської губ. За гетьманату П. *Скоропадського* був військ. комендантом Жмеринки. 30.10.1918 очолив Український військ. комітет у Львові, який забезпечив перемогу Листопадового повстання та проголошення ЗУНР. З 11.11.1918 — держ. секретар військ. справ ЗУНР і ЗО УНР, організатор і перший командувач Галицької армії. У сер. квітня 1919 на вимогу «Ради чотирьох» разом із М. *Лозинським* і О. Кульчицьким відбув на *Паризьку мирну конференцію 1919–20* для проведення подальших переговорів із польськими представниками, домагався засудження польської агресії й визнання держ. суверенітету ЗО УНР. На знак протесту проти санкціонування 25.06.1919 Радою міністрів закорд. справ Паризької мирної конференції польської «тимчасової військової окупації» Схід. Галичини залишив Париж і, повертаючись нім. літаком до уряду Є. *Петрушевича* в Кам'янці-Подільському, загинув за нез'ясованих обставин в авіакатастрофі. Був похований у Берліні 14.08.1919 на цвинтарі Гугенотів; 1.11.2002 прах **В.** урочисто перепоховано на Личаківському цвинтарі Львова.

В. І. Головченко

Вітовт (Вітаутас, правосл. хресне ім'я Олександр) (1350 — 27.10.1430, Вільнюс) — син Кейстута, онук *Гедиміна;* князь городенський (1370–82, 1383–1430), великий князь литовський (1392–1430). Змагався з двоюрідним братом — великим князем литовським *Ягайлом Ольгердовичем* за батьківські землі, а після *Кревської унії 1385* — за престол Великого князівства Литовського, правителем якого він став 1392 за Островською угодою. Спирався на боярство в централізаторській політиці всередині князівства, протегував купецтву й ремісникам, намагався посилити залежність від великокнязівської влади укр. і білоруських земель. Послідовно боровся з Тевтонським орденом, над яким литовсько-руське військо під його командуванням у союзі з польськими рицарями Владислава II *(Ягайла Ольгердовича)* здобуло вирішальну перемогу в битві під Грюнвальдом (1410). Історики вважають **В.** здібним *дипломатом*, який вміло відстоював інтереси свого князівства у стосунках з Московським князівством і Золотою Ордою. **В.** захопив Смоленськ (1404), прагнув поширити свій вплив на Рязань, Новгород Великий і Псков. Разом із золотоординським ханом Тохтамишем завоював частину Півн. Причорномор'я, але 1399 обидва вони зазнали нищівної поразки від татар Єдигея — союзника Тимура. Прагнув відділитись від Польщі й коронуватися короною Литви (див.: *Луцький з'їзд європейських монархів*), але смерть завадила його планам.

М. Ф. Котляр

Вітте Сергій Юлійович (17.06.1849, Тифліс, Російська імперія — 25.02.1915, Петроград, Російська імперія) — рос., держ. діяч і *дипломат*. Нар. в родині члена ради намісника Кавказу. Закінчив Новоросійський ун-т, кандидат фізико-математичних наук. У лютому — серпні 1892 — міністр шляхів сполучення. 1892–1903 — міністр фінансів, перебуваючи на цій посаді, впливав на *зовнішню політику* Росії. Був прихильником екон. освоєння Дал. Сходу, намагався протидіяти агресивній політиці Японії в регіоні. У той же час виступав проти загострення відносин із цією країною та проти військ. окупації Маньчжурії й захоплення Порт-Артура. Проводив курс на зближення з Китаєм. Став одним з ініціаторів підписання *китайсько-російського договору 1896*, спрямованого проти Японії, й угоди про будівництво Китайсько-Східної залізниці на території Маньчжурії. Через розбіжності з *Миколою II* у серпні 1903 пішов у відставку. Перебуваючи 1903–04 в опалі, займав посаду голови Комітету міністрів, що не давала реальної влади, однак потім домігся прихильності царя й великих князів. Вважав передчасною військ. конфронтацію з Японією, що визначило різке розходження його курсу з офіц. політикою царського уряду. Очолив делегацію Росії, що підписала *Портсмутський мир 1905* з Японією, за що отримав титул графа, а в широких громад. колах — прізвисько «граф Напівсахалінський». Підписання миру з Японією і те, що Вітте домігся іноземн. інвестицій, зміцнили позиції самодержавства в б-бі з рос. рев-цією. З жовтня 1905 по квітень 1906 очолював Раду Міністрів, сприяв відмові Росії від *Бьоркського договору 1905* з Німеччиною. 16.04.1906 подав у відставку. В останні роки життя залишався членом Державної ради і головою Комітету фінансів, однак активною політ. діяльністю не займався.

Н. Ф. Сербіна

Вічний мир 1686 підписаний 6(16).05.1686 у Москві між Московським царством та Річчю Посполитою на безстроковий термін після 7-тижневих переговорів, у яких із польської сторони брали участь посли К. Гжимултовський і М. Огінський, а з московської — В. *Голіцин*. Складався з преамбули і 33-х статей. Підтвердив територ. зміни, визначені *Андрусівським перемир'ям 1667*. Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну від м. Лоєв до гирла р. Тясьмин (Гетьманщина), на Правобережжі — Київ (за який Варшава отримувала 146 тис. рублів компенсації) і Печерський монастир, Смоленські землі по зах. кордону Бєльського та Красненського повітів. Москва поступалась на користь Польщі містами Невель, Себеж та Веліж. Українська територія на південь від гирла р. Тясьмин по лівому берегу Дніпра формально належала Запорізькій Січі, яка ставилась у васальну залежність від Московського царства. Півд. Київщина та Брацлавщина, спустошені бойовими діями, мали стати незаселеною нейтральною зоною між двома д-вами. **В. м.** вперше вирішив одне з найгостріших політ. питань рос.-польських відносин: про титули польського короля та моск. царя. Сторони домовились для внутр. вжитку використовувати скороченні титули («Його Королівська Величність король Польщі» і «Його Царська Величність цар всієї Русі»), відмовившись від принципу титулування за територ. принципом. Для зовн.-політ. цілей зберігалось традиційне титулування. Ці положення **В. м.** остаточно вирішили питання про взаємне визнання легітимності верховної влади двох д-в. Московське царство анулювало попередні мирні дог-ри з Туреччиною та Кримським ханством, вступило до антитур. *Священної Ліги 1684–98* (Польща, *Священна Римська імперія*, Венеція) і зобов'язувалось організувати військ. похід проти Кримського ханства вже 1687. Сторони домовились не укладати сепаратних мирних або союзних дог-рів із Туреччиною. **В. м.** встановлював норми віротерпимості щодо православного населення Польщі та Литви, яке отримувало з боку Московського царства гарантії захисту від спроб навернення в католицтво. Ці умови мали бути включені в сеймівську конституцію Речі Посполитої. **В. м.** завершив 32-річний період збройного протиборства між Москвою з одного боку та Польщею і Литвою — з іншого, і встановив між двома д-вами легітимні та взаємно визнані кордони, створивши умови для мирного співіснування. Набував чинності відразу після підписання, але пройшов *ратифікацію* польським сеймом лише 1710.

М. Г. Капітоненко

Віші уряд — франц. колабораціоністський уряд, сформований 1.07.1940 у містечку Віші після *поразки* Франції у *війні* з Німеччиною. Створений із частини колишніх членів Національної асамблеї Франції, **В. у.**, всупереч конституції, оголосив про припинення існування Третьої республіки та прийняв новий основний закон, який встановлював автократичну владу маршала А. *Петена*. Відповідно до умов мирного дог-ру з Німеччиною, **В. у.** здійснював юрисдикцію над неокупованими центр. і півд. частинами Франції, а також над франц. *колоніями*. 1942, після окупації нім. військами території всієї Франції, на чолі **В. у.** став П. *Лаваль*, і в самому уряді значно посилився вплив профаш. груп. Після висадки союзницьких військ у Нормандії та на півдні Франції уряд Петена перебрався в нім. місто Зігмарінген, де припинив своє існування навесні 1945. Створення **В. у.** пояснювалось бажанням Німеччини забезпечити контроль над франц. флотом та запобігти поширенню Опору на колоніальні володіння Франції, можливого в разі повної окупації *метрополії* (А. Петен проголосив вихід франц. колоній із війни проти Німеччини та Італії 24.06.1940).

О. А. Волошин

Влади — сили концепція. У теорії *політичного реалізму* категорія влади відіграє важливу інтегруючу функцію, зв'язуючи всі інші елементи в єдину теорет. конструкцію. Конфліктний характер *міжнародних відносин* зумовлює реалізацію зовн.-політ. інтересів *акторів міжнародних* у б-бі за владу, яка у формі т. зв. «балансу сил» здатна забезпечити відносну міжнар. стабільність. Для класич. політ. реалізму було характерно розглядати феномен влади як похідну від комплексу матеріал. факторів, серед яких провідну роль відігравав військ. компонент силового потенціалу д-ви. Абсолютизація феномена влади як суто політ. явища, що існує відокремлено і, навіть, є первинним по відношенню до екон. процесів, та ідентифікація цього феномена виключно з негативними санкціями та насильницькими діями, поряд з абсолютизацією аналітичного значення самої категорії, призвели до набуття цією категорією імперативного характеру, ревізія якого лише частково відбулась у рамках неореалістичного напрямку сучас. *міжнародних відносин теорії.*

А. А. Суботін

Владіміров (Vladimirov) Дімітар Цвєтков (26.03.1949, Софія, Народна Республіка Болгарія) — болгарський *дипломат*; закінчив Софійський технічний університет, вивчав бізнес адміністрування та менеджмент в Німеччині й наукову торговоекономічну інформацію в країнах *СНД*, володіє англійською, російською, українською мовами. До 1990 займав різні керівні посади в адміністрації Софії; 1990–2003 — заступник керівника «Polimetimporteksport» — державної зовнішньоторговельної компанії в галузі чорної металургії, менеджер «Dineksim» ТОВ — приватної компанії, яка обслуговує комерційні банки в Болгарії, генеральний представник «Булгартабак» в Україні. З 2003 — повноважний міністр у Посольстві Болгарії в Україні; в серпні 2006 — червні 2007 — Тимчасовий Повірений у справах Болгарії в Києві; в 2007–12 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Болгарія в Україні.

А. П. Сапсай

Внутрішнє право міжнародних організацій — сукупність норм, що приймаються міжнародною організацією в односторонньому порядку і забезпечуються нею та регулюють функції, структуру та порядок роботи секретаріату міжнародної організації, порядок взаємодії її внутрішніх підрозділів, призначення, функції та службовий статус посадових осіб та службовців міжнародної організації. Джерелами внутрішнього права міжнародних організацій є установчі документи міжнародних організацій, рішення органів міжнародних організацій, що приймаються для регулювання внутрішньоорганізаційних відносин, правила процедури, регламенти органів міжнародних організацій, контракти, що укладає міжнародна організація із своїми службовцями, внутрішні звичаї міжнародної організації. Підставою механізму створення норм внутрішнього права можуть бути відповідні положення їх статутів і рішення найвищих органів організації. У кожній міжнародній організації залежно від її цілей і задач може бути різним обсяг компетенції, у тому числі і з питань внутрішньоорганізаційного регулювання. Положення щодо порядку формування внутрішнього права, як правило, містяться в тих розділах установчих актів, в яких перераховуються функції і повноваження органів організації. В *доктрині міжнародного права* обґрунтовується концепція про наявність власної (законодавчої) компетенції в міжнародних організаціях і як результат такої компетенції — поява нового джерела *міжнародного права* — рішень органів міжнародних організацій. Окремо стоїть питання про особливості внутрішнього права тих міжнародних організацій, які в літературі по міжнародному праву відомі під назвою «наднаціональні організації» (інтеграційні об'єднання). Міжнародна організація може самостійно ухвалити будь-яке рішення, яке необхідне для здійснення її функцій, передбачених в установчому акті, і таке рішення буде актом саме міжнародної організації як самостійного учасника міжнародних відносин, а не угодою держав-членів.

О. В. Буткевич

Внутрішні води — водна територія *держави*, за винятком територіального моря (*територіальних вод*). Відповідно до закону України «Про державний кордон України» від 4.11.1991 (ст. 6) до внутрішніх вод України належать: 1) морські води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря України; 2) води портів України, обмежені лінією, яка проходить через постійні портові споруди, які найбільше виступають у бік моря; 3) води заток, бухт, губ і лиманів, гаваней і рейдів, береги яких повністю належать Україні, до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюється один або кілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морських миль; 4) води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать Україні; 5) обмежена лінією державного кордону частина вод річок, озер та інших водойм, береги яких належать Україні. На частину внутрішніх вод України і розташовані в ній острови поширюється прикордонний режим України, який виражається, зокрема, в тому, що вони перебувають під контролем Прикордонних військ України, і пересування по берегу і льоду прикордонних річок, озер та інших водойм поза встановленими для цього шляхами, стежками або з порушенням правил пересування забороняється. У цілому правовий режим внутрішніх вод визначається національним законодавством держави, а режим прикордонних вод — також угодами з сусідніми державами. Правовий режим міжнародних рік, що використовуються для міжнародного судноплавства, регулюється як національним законодавством держав, через територію яких вони протікають, так і багатосторонніми міжнародними угодами (наприклад, правовий режим ріки Дунай регулюється міжнародною конвенцією 1948).

В. С. Ржевська

Внутрішні морські води — морський простір, який є частиною території прибережної *держави*. За сучасним *міжнародним морським правом* до них належать: 1) морські води, які знаходяться між берегом та вихідними лініями, від яких відміряється ширина територіального моря (за загальним правилом, нормальною вихідною лінією вважається лінія найбільшого відливу від берега, міжнародне право передбачає інші способи накреслення вихідних ліній, залежно від особливостей берегової смуги); 2) акваторія морських портів у межах, позначених лініями, які проходять через портові споруди, які найбільше виступають у бік моря; 3) води заток, береги яких належать одній державі і ширина входу не перевищує 24 морські милі; 4) так звані «історичні води»; 5) моря, повністю оточені суходолом однієї держави (так звані «замкнені моря»), а також ті моря, які з'єднані з іншим морем (океаном), але все узбережжя яких і обидва береги належать одній державі (так звані «напівзамкнені моря»). Внутрішні морські води є складовою *внутрішніх вод* держави. Вони перебувають під повним національним *суверенітетом* прибережної держави, їх правовий режим визначається національним законодавством прибережної держави без будь-яких обмежень. Прибережна держава реалізує у своїх внутрішніх морських водах цивільну, кримінальну та адміністративну юрисдикцію у повному обсязі. Вона може, в інтересах міжнародного судноплавства, надати ряду своїх портів статус міжнародних, тобто відкрити їх для заходу іноземних торгових суден. Військові кораблі можуть заходити до іноземних портів лише за попереднім дозволом прибережної держави, окрім спеціально обумовлених міжнародним правом випадків. Військові кораблі та державні судна на некомерційній службі, знаходячись в іноземних внутрішніх морських водах, користуються імунітетом від юрисдикції прибережної держави. Всі інші судна підпадають під юрисдикцію прибережної держави, однак їхній внутрішній розпорядок, як показує міжнародна практика, звичайно регулюється правилами, встановленими *державою прапора*. Практика міжнародного мореплавства показує, також, що прибережна держава, як правило, утримується від здійснення своєї кримінальної юрисдикції на борту іноземного торгового судна, якщо вчинений злочин не має відношення до прибережної держави.

В. С. Ржевська

Внутрішні справи держави — питання, що не регулюються *міжнародним правом* (консультативний висновок *Міжнародного Суду ООН* у справі про тлумачення мирних договорів з Болгарією, Угорщиною та Румунією 1950). Принцип невтручання у внутрішні справи, закріплений у п. 7 ст. 2 *Статуту ООН*, належить до числа основних принципів міжнародного права та є характерним до класичного («вестфальського») міжнародного права. Ця норма Статуту ООН продовжує положення п. 8 ст. 15 Статуту *Ліги Націй*. У практиці ООН

принцип невтручання у внутрішні справи тлумачиться обмежувально, тобто поняття «втручання» розуміється як диктат або нав'язування державі певної поведінки у спосіб, що дорівнює запереченню її незалежності. Однією з характерних рис розвитку міжнародного права є звуження обсягу поняття «внутрішні справи держави». З розвитком *міжнародних відносин* та міжнародного права питання, що колись суто внутрішніми справами держави, припиняють бути такими (див. рішення Постійної палати міжнародного правосуддя у справі про декрети про *громадянство* Тунісу та Марокко 1923 та рішення Міжнародного Суду ООН у справі Ноттебома 1955). Зокрема, до внутрішніх справ держави у сенсі п. 7 ст. 2 Статуту ООН не належать: її міжнародні зобов'язання; дії, що хоч і стосуються її внутрішніх справ, становлять загрозу миру; питання захисту *прав людини* тощо.

К. І. Грищенко

Внутрішньоконтинентальні держави — *держави*, які не мають морського узбережжя. У сучасному світі таких держав найбільше в Африці — 16; в Азії їх 8, в Європі — 12, в Латинській Америці — 2 (Болівія і Парагвай). Сучасне *міжнародне право* вирізняє також категорію держав, які перебувають в географічно несприятливому становищі, — вони мають вихід до моря, але або не можуть претендувати на власні *виключні економічні зони*, або їх географічне становище робить їх залежними від експлуатації живих ресурсів виключних економічних зон інших держав цього субрегіону або регіону. Права внутрішньоконтинентальних держав і держав, які перебувають в географічно несприятливому становищі, за сучасним міжнародним правом в основному співпадають. Вони мають право: а) на участь в експлуатації залишку допустимого вилову живих ресурсів виключних економічних зон прибережних держав того ж регіону або субрегіону в порядку, установленому угодами зацікавлених держав; б) на безмитний транзит через територію прибережних держав, з метою доступу до моря і від нього, не перешкоджаючи законних інтересів держави транзиту, на підставі відповідних угод, оплата може стягуватися тільки за конкретні послуги; в) на участь в роботі Міжнародного органу з морського дна та експлуатації ресурсів району на визначених міжнародних правом засадах. У *відкритому морі* судна всіх держав рівноправні. Принципи *відкритого моря свободи* та юрисдикції *держави прапора* діють без будь-якої дискримінації для всіх держав — як тих, що мають вихід до моря, так і тих, що перебувають у географічно несприятливому становищі та внутрішньоконтинентальних.

В. С. Ржевська

Внутрішньо переміщені особи — це «особи або групи осіб, які були примушені або зобов'язані залишити свої домівки або місця звичайного проживання, зокрема у результаті прагнення уникнути наслідків збройних конфліктів, ситуацій масового насильства, порушень *прав людини*, природних або техногенних катастроф тощо, і які не перетнули міжнародно-визнаних кордонів держави» (параграф 2 Керівних принципів про внутрішнє переміщення, схвалених *ЕКОСОР* 11.02.1998). У *міжнародному праві* склалося чотири основоположних принципи поводження із внутрішньо переміщеними особами: повна рівність, повага з боку всіх органів влади, відповідальність державної влади за долю цих осіб та заборона дискримінації. Крім цих засад, у Керівних принципах про внутрішнє переміщення передбачено ще 26 інших принципів поводження з такими особами, що згруповані за чотирма категоріями: «Захист від переміщення», «Захист під час переміщення», «Гуманітарна допомога» та «Повернення, нове облаштування та реінтеграція».

О. Р. Поєдинок

«Внутрішня дипломатія» Риму — система відносин між центром та адмін. одиницями Римської *держави*; самостійний розділ античної системи *дипломатії*. Провінції Риму мали складний і неоднотипний внутр. устрій. Найскладнішою була політ.-адмін. структура схід. провінцій, оскільки майже всі вони утворились на територіях колись незалежних д-в. Такі особливості внутр. устрою Римської держави зумовили важкість встановлення точної межі між внутр. і *зовнішньою політикою*. Основною адмін. одиницею Римської імп. були міста, які мали юрид. статус муніципій, тобто авт. міського центру з приписаною до нього сільською місцевістю. Рим періоду Принципату (сер. I ст. до н. е. — I ст. н. е.) фактично був своєрідною *федерацією* політично авт. д-в, які були пов'язані з центром договірними відносинами, мали право надсилати до Риму *посольства*, а також укладати угоди між собою та з сусідніми д-вами. Посольства за часів імперії (27 до н. е. — 476 н. е.) стали відігравати ще більшу роль, ніж у період республіки (509–27 до н. е.). Вони поєднували Рим із провінціями, провінції та муніципії одну з одною та із зовн. світом. **«В. д.» Р.** пройшла у своєму розвитку кілька етапів. У період *республіки* та ранньої імперії посольства були рідкісним явищем, їхні функції та *протокол* не були чітко визначені; витрати на утримування посольств брала на себе Римська держава. Із зростанням кількості посольств із провінцій та їхньої чисельності почали з'являтись норми для дип. зносин провінцій із Римом, започатковані едиктом Флавія Веспасіана (69–79), який обмежував кількість членів посольства трьома особами. Феодосій I (379–395) започаткував процес бюрократизації посольств, включивши пов'язані з їхнім формуванням питання до компетенції префектів провінцій. Згодом доступ до обох столиць — Рима та Константинополя був значно ускладнений. У період Домінату (III — IV ст.) кількість посольств порівняно з періодом Принципату суттєво зменшилась, участь у них перестала бути почесною представницькою функцією. Посольства почали формуватись на професійній основі, ускладнились функції *посла*, зросли вимоги до його кваліфікації — знання законів та дип. практики. Усі витрати, пов'язані з відправленням та перебуванням посольств у Римі, Константинополі, а також за кордоном, покладались не на д-ву, а на місцеві органи влади — муніципалітети й корпорації.

Л. Ф. Гайдуков

Внутрішня компетенція держави — сукупність питань, що входять до компетенції органів *держави* і не є предметом міжнародно-правового регулювання. Згідно з п. 7 ст. 2 *Статуту ООН*, члени цієї організації не зобов'язані представляти на її розгляд подібні питання. Сфера внутрішньої компетенції держави не є постійною і може змінюватися залежно від участі держави в міжнародно-правовому регулюванні тих чи інших питань. Разом з тим, є питання, які за будь-яких умов входять до виключної внутрішньої юрисдикції держави (наприклад, засади суспільного та політичного ладу).

О. В. Буткевич

Воєнних дій припинення — здійснюється у формі *перемир'я* або *капітуляції*. Перемир'я може бути місцевим (на обмеженому театрі воєнних дій для підбору і транспортування поранених, хворих, загиблих, евакуації цивільного населення, ведення переговорів тощо) або загальним, яке укладається вищим командуванням збройних сил від імені д-ви і є важливим кроком до *війни припинення*. Порушення заг. перемир'я розглядається як *агресії акт*. Капітуляція — це припинення озброєного опору внаслідок втрати рівності з переможцем. Вона може бути трьох видів: а) проста (звичайна) зі здачею зброї, бойової техніки і полоненням особистого складу; б) загальна — повсюдне заг. припинення воєнних дій з визнанням капітулюючою д-вою своєї поразки у війні (при цьому роззброюються всі збройні сили капітулюючої д-ви); в) беззастережна — здійснюється без будь-яких умов, переможена д-ва втрачає суверенітет, її території окупуються, а верховна влада переходить до військ. адміністрації переможців. **В. д. п.** не припиняє стан війни між д-вами.

О. В. Задорожній

Возніцин Прокопій Богданович — рос. *дипломат* 2-ї пол. XVII ст. Нар. в родині володимирського дворянина. 1668 відвідав з дип. дорученнями Австрію, Польщу, Венецію, запросивши імперських представників на моск.-польську конференцію з приводу укладення *Андрусівського договору 1667*. 1681 входив до складу *посольства* окольничого Чиркова в Стамбулі спочатку в чині дяка, а після смерті глави місії — як *посол*. Переконав султана відмовитись від домагань на Україну й затвердити *Бахчисарайський мирний договір 1681*. Від *Петра I* отримав чин думного дяка. 1697 як третій посол *Великого посольства 1697–98* брав активну участь у переговорах у Бранденбурзі й Голландії щодо укладення союзних угод. Представляв Московське царство на Карловицькому конгресі 1698–99, де підписав 14(24).01.1699 перемир'я з Туреччиною на умовах *уті посідетіс* зі збереженням Азова за Москвою. Потрапив в опалу.

Н. Ф. Сербіна

Войнаровський Андрій (бл. 1680, Володимир-Волинський, нині — Волинська область, Україна — 1740, Якутськ, нині — Республіка Саха, РФ) — укр. політ. діяч і *дипломат*. Доводився племінником гетьманові І. *Мазепі*, який ним опікувався після смерті матері. Закінчив Києво-Могилянську академію та навчався в Дрезденському ун-ті, перебуваючи 1700 при дворі саксонського курфюрста Августа II. Маючи намір передати **В.** гетьманську булаву, І. Мазепа готував його до цього заздалегідь, доручаючи відповідальні дип. місії. Зокрема, перебуваючи 1706 в штабі рос. воєначальника О. Меншикова, довідався про плани останнього щодо знищення *автономії* України, про що зумів негайно повідомити дядька. Після поразки під Полтавою 1709 пішов за І. Мазепою в еміграцію, де був при ньому до кінця його життя. Відмовився від гетьманської булави на користь П. *Орлика*, з яким намагався створити із зах.-європ. країн, Туреччини та Кримського ханства антирос. коаліцію (провідна роль у ній відводилась Швеції й Великій Британії). 1710 їздив із дип. дорученням П. Орлика в Крим, 1711–12 — до Стамбула з місією від шведського короля Карла XII. *Петро I* наказав рос. консулові в Гамбурзі, де **В.** був проїздом до Швеції, викрасти його. За сприяння місцевого магістрату вдалось переконати захопленого 12.10.1716 тодішніми рос. спецслужбами **В.**, аби він добровільно віддався в руки цареві. 1716–23 — в'язень Петропавловської фортеці, потім засланий до Сибіру.

В. І. Сергійчук

Войшелк Міндовгович (1223 — 1267, Володимир-Волинський, нині — Волинська область, Україна) — великий князь литовський з 1263. За правління свого батька *Міндовга* з метою б-би проти Тевтонського ордену 1255 уклав угоду з *Данилом Галицьким* про передачу т. зв. Чорної Русі (Новгородок, Волковиськ, Слонім та ін.) його синові Роману. Після смерті Міндовга 1263 почались чвари між його спадкоємцями. Литва знемагала в нерівній б-бі з могутнім Тевтонським орденом. Єдиний вихід з такого становища окремі литовські та укр. можновладці вбачали в об'єднанні сил для б-би за незалежність нац. д-в. У Литві їх очолював **В.**, а в Галицько-Волинському королівстві — Шварно Данилович (бл. 1230 — бл. 1269). Спочатку укр. князь допоміг посісти батьківський престол **В.**, який 1267 добровільно передав великокнязівський престол Шварну на тій підставі, що він був зятем великого князя Міндовга. Однак укр.-литовський союз тривав недовго, **В.** прийняв православ'я і пішов у монастир. 1267 (за іншими даними 1269) убитий під час перебування в гостях у галицько-волинського кн. *Василька Романовича* претендентом на литовський престол *Левом I Даниловичем*, після чого до влади в Литві прийшло антиукр. угруповання феодалів-язичників на чолі з кн. Тройденом.

Н. Ф. Сербіна

Волковецький Степан Васильович (30.01.1947, с. Витвиця Долинського району Івано-Франківської області, УРСР) — укр. держ. й громадсько-політичний діяч, *дипломат*. У 1969 закінчив фізичний, у 1995 — юридичний факультети Львівського державного університету імені Івана Франка; кандидат технічних наук, доцент. 1990–92 — секретар мандатної комісії Верховної Ради; 1993–97 — голова Івано-Франківської ради народних депутатів, голова Івано-Франківської обласної державної адміністрації; 1997–98 — член Комітету у закордонних справах і зв'язках з СНД Верховної Ради України. У березні 1998 — червні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Грузії. Потім очолював Івано-Франківське обласне об'єднання ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка. Протягом 2006–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Азербайджанській Республіці. Від 2009 — професор кафедри міжнародних відносин Прикарпатського Національного університету ім. В. Стефаника.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Володимир Василькович (1249/1250, Володимир-Волинський, нині — Волинська область, Україна — 10.12.1288, там само) — князь володимиро-волинський, єдиний син *Василька Романовича* й дочки польського кн. Лешка Білого — Єлени. Був одружений із донькою брянського кн. Романа Єленою (бл. 1263). Став княжити у Володимирі-Волинському після смерті батька 1269. Володів невеликою частиною Волині, північно-західною. Його життя і діяння добре відомі з його Літописця, що зберігся у складі Галицько-Волинського літопису. Розбудував і зміцнив економічно й політично своє Володимирське князівство, був освіченою людиною, власноручно переписував книжки. Літописець називає його «книжником і філософом», якого ще не було серед князів. Проводив загалом мирну *зовнішню політику*: брав активну участь у політ. житті Польщі; перебував у союзних відносинах із мазовецьким кн. Конрадом II, допомігши тому всидіти на престолі в б-бі з молодшим братом Болеславом (Конрад II визнав себе васалом **В. В.**).

М. Ф. Котляр

Володимир Мономах (Володимир-Василій Всеволодович) (1053, Київ, Русь — 19.05.1125, там само) — держ. і політ. діяч Київської Русі. Син Всеволода Ярославича і дочки візантійського імп. Константина IX Мономаха. 1078 його батько став великим князем київським, а він отримав у володіння Чернігів. З 1093 вів б-бу проти половців та їхнього союзника Олега Святославича, якому змушений був віддати Чернігів (1094) і перебратись до Переяслава, що зазнав найбільш спустошливих набігів кочівників. Виступав за припинення князівських усобиць і згуртування сил для відсічі половцям. Ініціював Любецький 1097, Витичівський 1100 і Долобський 1103 князівські з'їзди. 1103, 1107, 1111 організував спільні походи князів проти половців, завдав їм ряду поразок, після яких вони надовго припинили напади на руські землі. Запрошений на князювання в Київ під час повстання 1113. Придушивши його, видав закони (відомі під назвою «Статут Володимира Всеволодовича»), в яких скасовувалось холопство за борги та обмежувались відсотки на позики. Зумів тимчасово об'єднати під своєю владою більшу частину території Київської держави, припинити князівські усобиці. Відомий як високоосвічена людина, автор уміщеного в «Лаврентіївському літописі» «Повчання», адресованого його дітям і чернігівському кн. Олегу Святославичу, в якому різко засуджував князівські усобиці, закликав до єдності всіх князівських земель. У літописі є легенда про те, що Володимир Мономах отримав від свого діда по матері, візантійського імп. Костянтина Мономаха, барми й корону — символи влади правителів Московського царства та Російської імп. Похований у Софійському соборі в Києві.

Н. Ф. Сербіна

Володимир Ольгердович (Vladimiras Algirdaitis) (бл. 1335–1398, м. Київ, Велике князівство Литовське і Руське) — перший удільний київський князь (1362–94) з литовської правлячої династії Гедиміновичів; один із старших синів *Ольгерда* від його першого шлюбу з вітебською княжною Марією Ярославною. Хрещений матір'ю за християнським обрядом і вихований у слов'янських звичаях і традиціях, він швидко порозумівся в Києві з місцевим боярством; як київський князь і один із воєначальників брав участь у широкомасштабній антиординській військовій кампанії Великого князівства Литовського 1362. Дбав про збільшення економічної та політичної ваги Києва, розширення князівства за рахунок Переяславщини і деяких чернігово-сіверських волостей, повернення Києву реального значення загально-руської церковної столиці. Був одним з ініціаторів звернення литовсько-руської еліти до константинопольського патріарха Філофея Коккіна з проханням поставити київським митрополитом ієромонаха Кипріяна, посвяченого у цей сан 2.12.1375; тоді ж Київ став центром карбування монет **В. О.**, на переважній більшості яких зображений «князівський знак», що нагадує давньоруський знак Рюриковичів і атрибутується як схематичне зображення церкви. В документах, що призначалися для внутрішнього обігу, титулував себе «З Божої ласки князь Київський», але у міжнародних угодах зазначав лише ступінь спорідненості з великим князем литовським *Ягайлом Ольгердовичем*. Взимку 1379/80 приєднався до очолюваної великим князем московським Дмитрієм Донським антимонгольської коаліції північно-руських князівств і земель, але в останню мить утримався від участі в Куликовській битві 1380, де було розгромлено ординське військо Мамая. Після укладення *Кревської унії 1385* виявилася розбіжність політичних інтересів **В. О.** й митрополита Кипріяна: київський князь прийняв сторону ініціатора *унії* — Ягайла, а митрополит — князя *Вітовта*, який очолив антиунійну опозицію. Тому, прийшовши до влади у Великому князівстві Литовському, Вітовт взяв курс на політичне послаблення й ліквідацію найбільших удільних князівств. Рішення про відібрання у **В. О.** Києва і Київського князівства було прийняте в 1392 Вітовтом, Владиславом II Ягайлом і молодшим братом остан-

нього — Скиргайлом на зустрічі в м. Белз, однак його реалізація затяглася через відмову інших Гедиміновичів визнати владу Вітовта. Лише в 1394, при посередництві королівських емісарів, **В. О.** був «виведений» з Києва, отримавши натомість доволі значний уділ в Поліссі з містами Копиль і Слуцьк (нині — Мінська область Білорусі). Похований в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, опікуном і благодійником якого він вважався.

В. І. Головченко, В. М. Матвієнко

Володимир Святославич (бл. 960, Київ, Русь — 15.07.1015, там само) — великий князь київський і новгородський; позашлюбний син великого київ. кн. *Святослава Ігоревича* й ключниці його матері кн. *Ольги* Малуші (здогадно доньки древлянського кн. Мала). Був багато разів одружений: 1-ша дружина — донька полоцького кн. Рогволода Рогнеда (шлюб бл. 978, померла 1000); друга — чеська княжна Малфріда (шлюб — 980, померла бл.1000); третя — грекиня, вдова його брата Ярополка (шлюб — 978, рік смерті невідомий); четверта — візантійська принцеса Анна, донька імп. Романа II (шлюб 989, померла 1011); інші дружини не названі в літописі на ім'я. Згідно з Повістю минулих літ мав від них 12 синів і 9 дочок. Перед тим, як вирушити в останній похід до Болгарії 969 Святослав посадив синів намісниками в трьох центрах Руської держави: старшого Ярополка в Києві, молодшого Олега в центрі недавно приєднаної Древлянської землі Овручі й Володимира в Новгороді. Правителем при малолітньому **В. С.** був його дядько по матері Добриня. Після смерті Святослава (весна 972) його сини почувались незалежними один від одного у своїх землях, адже верховної влади на Русі не було. 977 Ярополк вирішив підкорити Олега древлянського. У битві біля валів Овруча Олег загинув. Не чекаючи, коли Ярополк піде на нього, **В. С.** попрямував «за море», до Скандинавії, де набрав дружину з варягів. Потім повернувся до Новгорода, вигнав посадника, якого встиг посадити там Ярополк, й оголосив йому *війну*. Перш ніж рушити на Київ, **В. С.** вирішив поставити під свою владу союзне Ярополку Полоцьке князівство, усунув полоцького кн. Рогволода і силоміць одружився з його донькою Рогнедою. Далі **В. С.** рішуче пішов на Київ. Ярополк не зважився дати бій **В. С.**, вибіг із Києва і зачинився в невеликій фортеці Родні в гирлі р. Росі. **В. С.** обложив Ярополка. Коли в Родні почався голод, Ярополк прибув до **В. С.** на переговори і був забитий двома варягами, що служили **В. С.** 11.06.978 він вокняжився в Києві, ставши єдиновладним государем Русі.

У роки князювання **В. С.** завершилось у заг. рисах складання Давньоруської держави. Він належав до числа найвизначніших *дипломатів* Європи свого часу, відмовившись від однобічної *зовнішньої політики* попередників, які зосередили її на стосунках із Візантією, зав'язав договірні стосунки з Германією, Болгарією, Угорщиною та Польщею, країнами Скандинавії. Своє князювання в Києві розпочав із реформ. Спочатку реформував ідеолог. систему Русі — язичництво. На зміну чисельним культам слов. і неслов. божеств прийшов влаштований за наказом **В. С.** пантеон з 6 богів на чолі з громовержцем Перуном, про що «Повість временних літ» оповідає під 980. Утім, дехто з істориків (напр., Х. Ловм'янський) вважає, що насправді **В. С.** увів культ єдиного язичницького бога Перуна, чим виявив потяг до монотеїзму. Далі князь приєднав (чи повернув до складу д-ви) схід.-слов. союзи племен і племінні княжіння: хорватів і дулібів (981), в'ятичів (982), радимичів (984) та ін. Після того провів адмін. реформу, замінивши в центрах основних руських земель племінних вождів, що здавна сиділи там і постійно прагнули до автономії, на посадників: своїх синів і довірених бояр, після чого територ. єдність д-ви була забезпечена. **В. С.** реформував законодавство, доповнивши й розвинувши відповідно до вимог часу старий «Закон Руський». Новий, також усний, прав. кодекс одержав назву «Закону Земляного». Далі князеві довелось повернутись до реліг. справ. Язичницька релігія не забезпечувала підтримки держ. владі, а її служителі-жерці змагались із князем за вплив на населення й накопичували багатства, загрожуючи перетворитись у могутню й не залежну від влади касту. Тому **В. С.** в сер. 980-х почав схилятись до вселенської релігії — християнства, служителі якого були вірними слугами государів і провідниками їхньої політики. 986 у Візантії спалахнув заколот земельних магнатів проти імп. Василія II, той звернувся за допомогою до **В. С.** Князь пообіцяв допомогти, але зажадав за це руку сестри імператора Анни. Спочатку Василій II відмовив, та коли заколот став загрожувати існуванню династії, погодився і зажадав, щоб київ. государ охрестився, що **В. С.** виконав. Надіслане руським князем військо допомогло імператорові здолати заколотників, після чого той підступно порушив головну умову русько-візантійської угоди: відмовив **В. С.** у шлюбові із сестрою. Щоб примусити Василія II виконати угоду, **В. С.** влітку 989 обложив візантійське місто Херсонес у Криму і восени здобув його. Імператореві довелось прислати сестру до Херсонеса, де переможець узяв із нею шлюб, а місто повернув Візантії як викуп за наречену. Навесні 990 **В. С.** із дружиною повернувся до Києва й почав енергійно насаджувати християнство, що справило великий позитивний вплив на всі боки життя давньоруського суспільства. В останні роки життя проти нього піднялись сини: 1012 Святополк турівський (був кинутий батьком до київ. в'язниці) і 1014 *Ярослав Мудрий*, що був його посадником у Новгороді. У розпалі підготовки походу на Новгород **В. С.** раптово помер.

М. Ф. Котляр

Володимирко (Володимир) **Володаревич** (? — 1152, Галич) — князь звенигородський, перемишльський, галицький; другий син перемишльського кн. Володаря (Володимира) Ростиславича і (здогадно) поморської княжни. Після смерті Володаря (1124) його старший син Ростислав одержав Перемишль, а **В. В.** — Звенигород. Бл. 1117 **В. В.** одружився з дочкою угорського короля Коломана. Після смерті Ростислава (між 1128 і 1140) **В. В.** успадкував його князівство. 1141, після смерті рідних братів Григорія та Івана Васильковичів, успадкував Теребовльську й Галицьку волості, зробивши Галич столицею створеного ним Галицького князівства. **В. В.** суперничав із київ. і волинськими князями, був умілим політиком і дипломатом. Підтримав Всеволода Ольговича, коли той, сівши в Києві (1139), пішов на Ізяслава Мстиславича волинського. Та коли Всеволод посадив у Володимирі свого сина Святослава, **В. В.** розірвав із ним стосунки, Всеволоду не вдалось підкорити **В. В.** Коли в Києві вокняжився Ізяслав Мстиславич (1146), що княжив одночасно й на Волині, **В. В.** уклав проти нього союз із візантійським імп. Мануїлом I, а бл. 1149 — *Юрієм Довгоруким*, одруживши сина *Ярослава Осмомисла* з його донькою Ольгою. Ізяслав сперся на допомогу угорського короля Гези II і 1152 примусив **В. В.** капітулювати.

М. Ф. Котляр

Волошин Августин Іванович (17.03.1874, с. Келечин Волівського округу, нині — Межигірського р-ну Закарпатської області, Україна — 19.07.1945, Москва, СРСР) — укр. громад.-політ. і церк.-реліг. діяч, педагог. Нар. у родині священика. Закінчив Ужгородську гімназію (1892), теолог. ліцей (1896) і Будапештський пед. ін-т (1900). 1897 висвячений на священика і став капеланом церкви в Ужгороді-Цегельні. Працював проф. Ужгородської вчительської семінарії (1900–17), а згодом її директором (1917–38). Зарекомендував себе як професійний журналіст і видавець. Редагував єдину на той час «руську» газету «Наука» (1903–18), перший укр. щоденник «Нова свобода» (1938–39). Виступив співзасновником і співпрацівником тижневика «Русин» (1920–21), щоденної газети «Русин» (1923), «Українського слова» (1932–38), журналів «Підкарпатська Русь» (1923–38), «Кооператива» (1921–24); «Учительський голос» (1929–39), «Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді» (1922–38), «Благовісник» (1922–38), «Місяцеслов» (1902–24). Виступив одним з основоположників Товариства «Просвіта» (1920–39), яке відіграло провідну роль у нац.-культ. відродженні закарпатських українців, засновником Педагогічного товариства (1924), «Учительської громади» (1930–38). Протягом міжвоєнного періоду чітко притримувався прочехословацької орієнтації, був організатором і керівником Народно-християнської партії (1922–39). Обирався від неї послом чехословацького парламенту (1925–29), займав посаду держ. секретаря в уряді А. Бродія (11–26.10.1938). 26.10.1938 призначений чехословацьким урядом прем'єр-міністром авт. уряду Підкарпатської Русі. Під час виборів до Сойму 12.02.1939 вибраний послом. 14.03.1939 проголосив незалежність Карпатської України, яка була ратифікована Соймом 15.03.1939. На одному із засідань був обраний президентом. В умовах угорської *агресії* разом з окремим членами свого уряду змушений був залишити Хуст і 16.03.1939 перейшов кордон Румунії.

Відвідавши Югославію, Австрію, Німеччину, обрав місцем свого осідку Прагу та присвятив себе наук. та пед. діяльності. В Українському вільному ун-ті пройшов шлях від зав. кафедрою педагогіки до продекана філос. ф-ту й ректора (1945). 21.05.1945 був заарештований співробітниками «Смершу», вивезений в Москву й поміщений у Бутирську в'язницю, де й помер після чисельних допитів, тюремних фізичних і моральних тортур. 15.03.2002 Президент України Л. *Кучма* підписав указ про надання **В.** посмертно звання «Герой України» з удостоєнням ордена Держави

Твори: «О письменном язиці Подкарпатських Русинов» (1920), «Коротка історія педагогіки для учительських семінарій» (1931), «Педагогічна психологія» (1935), «Коротка історія психології» (1937).

С. В. Віднянський

Волтерс (Walters) Пітер Ян (27.05.1948, м. Хілверсум, провінція Північна Голландія, Королівство Нідерланди) — нідерландський *дипломат*; у 1975 закінчив Амстердамський університет, юридичний факультет. У 1975–91 — працював у Посольстві в Москві та Яунде (Камерун), в представництві з питань взаємного і збалансованого скорочення збройних сил (MBFR) у Відні, згодом у МЗС у Гаазі. У 1991–95 — Голова Бюро військового планування в Постійному представництві Нідерландів при *НАТО*; в 1995–99 — радник у Посольстві Нідерландів у Польщі; в 1999–2000 — в. о. Тимчасовий Повіреного у справах Нідерландів в Лівії. У 2000–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Нідерландів у Румунії; в 2005–09 — директор з правових питань МЗС. З 17.09.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Нідерландів в Україні.

А. П. Сапсай

Вольдемарас (Voldemaras) Аугустінас (4.04.1883, с. Дісна, нині — Ігналінського району Утенського повіту Литви — 16.12.1942, Москва, СРСР) — литовський громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*; перший глава уряду незалежної Литви (1918); поліглот, який володів 16-ма мовами. Народився в дворянській родині, закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету (1909), магістр (1910), доцент (1911–14) цього ж університету; в 1914–15 стажувався в Італії й Швеції; в 1915–16 — екстраординарний професор Пермського університету. Виступив співзасновником Партії прогресу литовської нації, належав до її правого крила; у травні-червні 1917 брав участь у Петроградському литовському сеймі, у вересні того ж року — в «З'їзді поневолених народів» у Києві, де виступав із самостійницьких позицій. У січні 1918 в якості радника увійшов до складу делегації Української Центральної Ради на *Брестських мирних переговорах 1917–18*; після укладення *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918* виїхав до Німеччини. По поверненні до Литви був кооптований до Державної ради й 11.11. 1918 затверджений її президією прем'єр-міністром, водночас виконував обов'язки міністра закордонних справ і міністра оборони; у зв'язку з наступом російської Червоної армії 26.12.1918 повторно виїхав до Німеччини. 26.12.1918–19.06.1920 — міністр закордонних справ Литви, очолював литовську делегацію на *Паризькій мирній конференції 1919–20*, брав активну участь у підготовці й проведенні *Балтійських конференції 1919–20*, де солідаризувався з представниками УНР. Потім викладав на Вищих курсах у Каунасі, що в 1922 були реорганізовані в Литовський університет, до 1926 працював у ньому професором; був співзасновником консервативного Союзу литовських націоналістів (1924), що 17.12.1926 вчинив державний переворот. 17.12.1926–23.09.1929 — 12-й прем'єр-міністр Литви і водночас міністр закордонних справ та з 22.11.1928 — в. о. міністра оборони; за участь у путчі «залізних вовків» 7–8.06.1934 був засуджений до 20-ти років ув'язнення, після амністії в 1938 висланий за кордон. Повернувся 1940 в радянську Литву, але був заарештований і засланий до Орджонікідзе; помер у Бутирській в'язниці.

В. І. Головченко

Вормський договір 1521 — едикт, прийнятий у м. Вормс (Пфальц) католицько налаштованими депутатами нім. рейхстагу після офіц. завершення роботи Вормського рейхстагу 1521, спрямований проти реформаційних ідей Мартіна Лютера. Виданню едикту передувало засідання Вормського рейхстагу в присутності імператора «*Священної Римської імперії* німецької нації» Карла V Габсбурга. На рейхстаг був викликаний Лютер, і від нього вимагали зректися своїх ідей, але він відповів категоричною відмовою. Зіткнувшись з опором частини прореформаційно налаштованих депутатів, католицька партія не змогла домогтись засудження Лютера на рейхстазі, тому лише після завершення його офіц. роботи був прийнятий едикт, що оголошував ідеї Лютера єрессю, а його самого піддав офіц. «імперській опалі». Однак реалізувати **В. д.** на практиці не вдалось, оскільки Лютера взяв під своє покровительство курфюрст Фрідріх Саксонський, прихильник Реформації, та сховав від переслідувань у власному замку Вартбург.

В. А. Рубель

Вормський конкордат (лат. Pax Wormatiensis cum Calixto II, також відомий як Pactum Calixtinum) — компромісна угода між Папою Римським Калікстом II та імператором *Священної Римської імперії* Генріхом V, що закінчила боротьбу за інвеституру. Угода була укладена 23.09.1122 у Вормсі (нині — земля Рейнланд-Пфальц, ФРН). Ратифікована на 9-му *Вселенському соборі* (Латеранському). За Вормським конкордатом, обидві сторони дарували одна одній мир, король зобов'язувався повернути Папі і місцевим церквам захоплене у ході конфлікту майно. Угода врегулювала спірні питання в призначенні церковних ієрархів. Вона визнала подвійність становища єпископів, які входили одночасно і до церковної, і до феодальної ієрархії. Імператор відмовлявся від права наділяти прелатів перснем та патерицею — символами духовного звання, яке надавалося папою або легатами. За імператором зберігалося право наділяти єпископів ленами і світською владою, вручаючи їм скіпетр. Папа пішов на три великі поступки. Він визнав, що єпископи повинні нести васальні обов'язки перед імператором, погодився на присутність імператора при обранні єпископів на німецькій території і дозволив імператору висловлювати свою думку в суперечливих випадках. Імператор, у свою чергу, обіцяв, що вибори будуть проходити без симонії і примусу. Права імператора обмежувалися німецькими землями — в Італії і Бургундії імператор позбавився права брати участь в обранні і вручав інвеституру через шість місяців. У цілому, конкордат був більш вигідний Папі, ніж імператору. Вплив останнього на церковні справи суттєво зменшився.

С. О. Божко

Воробйов Олександр Костянтинович (25.8.1934, с. Ново-Василівка Бердянського р-ну Запорізької обл., УСРР) — укр. громадсько-політичний діяч, *дипломат*. У 1958 закінчив Бердянський педагогічний інститут, 1967 — Запорізький машинобудівний ін-т, 1974 — Вищу дипломатичну школу МЗС СРСР. У 1974 — перший секретар П'ятого європейського відділу МЗС СРСР; 1974–76 — консул Генерального консульства СРСР у Пловдиві (Болгарія); 1976–79 — перший секретар Посольства СРСР у Болгарії. 1979–80 — інструктор ЦК КПРС; 1980–91 — секретар Запорізького обкому КПУ, голова ревізійної комісії цього ж обкому. 1991–92 — член Комісії Верховної Ради у закордонних справах. У січні 1993 — травні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Болгарія.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Воронін (Voronin) Володимир Миколайович (25.05.1941, с. Коржова, Дубоссарський район, Молдавська РСР) — молдовський громадсько-політичний та державний діяч, 3-й (2001–09) президент Молдови; народився в селянській родині; в 1961 закінчив Кишинівський технікум споживчої кооперації, у 1971 — Всесоюзний заочний інститут харчової промисловості (Кишинівську філію), у 1983 — Академію суспільних наук при ЦК КПРС, у 1991 — Академію Міністерства внутрішніх справ СРСР; за освітою — інженер харчової промисловості, економіст, юрист. У 1961–66 — директор хлібопекарні у с. Кріулені; у 1966–71 — директор хлібзавода у м. Дубоссари. У 1971–83 — перебував на партійній роботі в Дубосарському та Унгенійському райкомах Компартії Молдавії, очолював Унгенійський міськвиконком, згодом — Унгенійський райвиконком; у 1983 — інспектор, заступник завідуючого оргвідділом ЦК Компартії Молдови; у 1985 — завідувач відділу Ради Міністрів Молдавської РСР, згодом, до 1989 — 1-й секретар Бендерського міськкому Компартії Молдови. У 1989–90 — міністр внутрішніх справ Молдавської РСР; до вересня 1993 перебував у резерві МВС Росії. У 1980–90 обирався депутатом Верховної Ради Молдавської

РСР. У 1993 — співголова організаційного комітету Партії комуністів Республіки Молдова (ПКРМ), з 1994 — 1-й секретар ЦК ПКРМ. У 1997 ініціював збір підписів за проведення загальнонаціонального референдуму щодо купівлі-продажу землі. У 1998 обраний до парламенту Республіки Молдова, став головою комуністичної фракції та членом президії парламенту; у лютому 2001 переобраний до парламенту. 4.04.2001 обраний парламентом (71 голос із наявних 89-ти) на посаду президента Республіки Молдова, 4.04.2005 переобраний на другий термін до 11.09.2009. У *зовнішній політиці* жорстко виступав проти об'єднання Молдови і Румунії; виражав прагнення брати більш активну участь у *СНД*, тісніше співпрацювати з Російською Федерацією; пріоритетними визначив відносини з Україною й іншими пострадянськими державами. Проте, у 2003 відмовився від підписання підтримуваної Росією угоди щодо врегулювання *Придністровського конфлікту*, яка передбачала надання Придністров'ю автономного статусу у складі Молдови; 22.04.2001 в односторонньому порядку відкликав «миротворчі пости» з адміністративного кордону між Молдовою і Придністров'ям. Неодноразово висловлював зацікавленість у розбудові відносин з *ЄС* з перспективою вступу Молдови до цього інтеграційного об'єднання у майбутньому; досяг повноправного членства Молдови в *Пакті стабільності для Південно-Східної Європи*. За керівництва **В.** Молдова виконала у повному обсязі умови вступу до *Світової організації торгівлі* і увійшла до її складу.

Л. В. Губерський

Воронцов Михайло Іларіонович (12.07.1714, Санкт-Петербург, Російська імперія — 15.02.1767, Москва, Російська імперія) — рос. держ. діяч і *дипломат*, граф (1744). У 30-ті XVIII ст. — секретар царівни Єлизавети Петрівни, активний учасник заколоту, що привів останню на престол 25.11.1741 (схилив на її бік Преображенський полк); камергер (1741). У січні 1752 одружився на двоюрідній сестрі імператриці — А. К. Скаврогіній. 1744–58 — віце-канцлер, прихильник профранц. орієнтації зовнішньої політики Росії; 1756–62 — чл. Конференції при Височайшому дворі; 1758–63 — канцлер Російської імп. Дотримувався політики союзу з Австрією проти Туреччини. З 1759 — сенатор. Зі вступом на престол *Петра III* (1761) користувався його протекцією, проводив курс на зближення з Пруссією. Після двірського перевороту 1762 відмовився присягнути *Катерині II*, доки живий Петро III, але, незважаючи на це, зберіг пост канцлера до 1763. Був другом і покровителем М. В. Ломоносова.

Н. Ф. Сербіна

Воронцов Олександр Романович (4.09.1741, Санкт-Петербург, Російська імперія — 2.12.1805, там само) — рос. держ. діяч і *дипломат*, граф; племінник М. *Воронцова*. Закінчив Страсбурзьку військ. школу. 1761–62 — Повірений у справах в Австрії, 1762–64 — повноважний міністр у Великій Британії, 1764–68 — Нідерландах. Згодом посідав ряд держ. посад, не пов'язаних із *зовнішньою політикою* (1773–94 — президент Комерц-колегії та ін.). Як член Державної ради з 1787 став одним із керівників зовнішньої політики Росії, проводив протекціоністський курс щодо рос. зовн. торгівлі, брав участь у підписанні дог-ру про дружбу, торгівлю та мореплавство із Францією (1786), Неаполітанським королівством (1787), Португалією (1787), Верельського зі Швецією (1790) та *Ясського мирного договору 1791* з Туреччиною. 1792–1801 — у відставці. З 1802 — держ. канцлер Російської імп. і водночас 8.09.1802–16.01.1804 — мін. зак. справ. Головним дип. завданням вважав забезпечення зовн.-політ. незалежності Росії та протидію спробам Франції встановити гегемонію в Європі. Був прихильником зближення з Австрією та Великою Британією, сприяв створенню *антифранцузької коаліції*. На поч. 1804 пішов у відставку за станом здоров'я.

Н. Ф. Сербіна

Воююча сторона — учасник міжнародно-правових відносин, які регулюються законами і звичаями *війни* і виникають у зв'язку із початком війни. Термін «воююча сторона» охоплює *держави* та недержавні утворення. Правовий статус воюючої сторони не впливає на її обов'язок дотримуватися законів і звичаїв, війни, порушення яких є *злочином міжнародним*. Якщо одна воююча сторона не є стороною *Гаазьких* і *Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права*, інша воююча сторона не звільняється від дотримання їх положень, що особливо важливо у внутрішньодержавних воєнних конфліктах. Воюючі сторони зобов'язані погоджуватись на проведення операцій з надання допомоги цивільному населенню.

О. В. Буткевич

Воюючих царств війни 475–221 до н. е. — період історії Стародавнього Китаю до об'єднання країни Цінь Шихуанді в 221 до н. е.; вважається частиною правління династії Східна Чжоу, що безпосередньо слідує за періодом Весни і Осені (Чуньцю) (хоча династія Чжоу припинила існування в 256 до н. е., на 35 років раніше створення імперії Цінь). Цей період докладно описаний у пізній хроніці «Стратегії воюючих царств». Якщо раніше царства визнавали формальне панування дому Чжоу і діяли на захист «цивілізованих країн» (з Чжоу на чолі) від «варварського» оточення, то в даний період центральне царство Чжоу ослабло настільки, що остаточно втратило політичний вплив. З приводу початку *війн* серед істориків існує дві думки: одні вважають початковою датою припинення літописів Чуньцю і Цзочжуань та смерть Конфуція — приблизно 475 до н. е., інші відраховують від 403 до н. е. — дати остаточного розпаду сильного царства Цзінь на три частини — Хань, Чжао і Вей.

У період війн великі царства підкорювали малі, зростали в розмірі і формували навколо свого правителя (пізніше — вана) двір на зразок Чжоуського. Таких царств-гегемонів виділялося сім — Чу, Хань, Ци, Цінь, Вей, Янь і Чжао; з решти царств найсильнішими були Шу, Сунн і Юе. Правителі семи царств після 335 до н. е. привласнили собі титули вана (царя) замість колишнього титулу гуна — князя, внаслідок чого ван царства Чжоу втратив навіть номінальну владу і вплив. Період також характеризується радикальними трансформаціями в соціально-економічній і політичній сферах, серед корінних змін слід відзначити такі: високий рівень урбанізації, поява і активне впровадження залізних знарядь праці та, як наслідок, підвищення продуктивності селян і ремісників, зміни в структурі армії (заміна аристократії з її колісницями і невеликою дружиною рекрутами з майже всіх соціальних прошарків (в основному селяни)), що в свою чергу призвело до масштабніших битв і жертв, розширення практики купівлі-продажу і появи ринків, заселення малоосвоєних регіонів і найгострішої політичної нестабільності, яка проявилася у великій кількості масштабних воєн (наприклад, битва при Чанпіні в 260 до н. е.).

С. О. Божко

Врабець Йозеф (1959) — чеський *дипломат*. Навчався на філос. ф-ті Карлового ун-ту в Празі (1978–79), закінчив Ін-т Африки і Азії Моск. держ. ун-ту (1985), фахівець з китайської історії. 1985–90 — наук. дослідник МЗС ЧСР, вивчав рад. *зовнішню політику* та процеси дезінтеграції в СРСР. 1990–91 — 3-й секр. посольства Чеської та Словацької Республіки в СРСР; 1995–96 — референт з питань СНД у МЗС Чехії; 1996–97 — заст. директора Департаменту СНД та балканських країн МЗС Чехії. 1997–2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Чеської Республіки в Україні.

Р. А. Кривонос

Вріонідес Евагорас (1965) — кіпрський *дипломат*. Освіта — Університет імені Фарлея Дікінсона США (1989, бакалавр за спеціальністю «маркетинг та економіка», 1992 — магістр з управління бізнесом). 1996–97 — аташе в Департаменті Державного протоколу МЗС Республіки Кіпр; 1997–99 — консул, 1-й секретар Посольства Республіки Кіпр в Мексиці; 1999–2003 — консул, перший секретар Посольства Республіки Кіпр в Португалії; 2003–06 — Генеральний консул Республіки Кіпр в Торонто, Канада; 2006–07 — заступник директора Департаменту з вирішення *Кіпрської проблеми* та європейсько-турецьких відносин МЗС Республіки Кіпр; 2007–09 — заступник директора Департаменту консульської служби та Шенгена МЗС Кіпр; 2009–11 — Тимчасовий Повірений у справах Республіки Кіпр в України; з червня 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Кіпр в Україні.

Н. В. Балюк

Вселенські собори — збори найвищого духовенства христ. церкви, покликані вирішувати церк.-політ. справи. Найбільший вплив на *дипломатію* **В. с.** справляли в епоху середньовіччя, коли в ході б-би за домінування в Європі їх використовували як церк. ієрархи, так і світські правителі. Перші **В. с.** скликались рим. та візантійськими імперато-

рами задля посилення впливу христ. церкви, яка фактично стала держ. релігією обох рим. імперій. 2-й (Константинопольський) **В. с.** 381 постановив, що єпископській столиці в Константинополі належить друге місце в християнстві («Другий Рим»), чим послабив позиції Папи Римського в схід. землях Римської імп. Рішенням 4-го (Халкідонського) **В. с.** 451 єпископу «імперського міста» Константинополя надавались така сама пошана та привілеї, які до того мав тільки єпископ «старого Риму», що формально зрівнювало Константинопольський і Римський церк. престоли і створювало інституційне підґрунтя для розколу церкви на Східну та Західну. Після розпаду Зах. Римської імп. порядок денний **В. с.** значною мірою залежав від завдань внутр. та *зовнішньої політики* Візантії. Рішення 5-го (553) і 6-го (680–81) Константинопольських та т. зв. «п'ятошостого» (Трульського) 692 **В. с.** були спрямовані на б-бу з єрессю в церкві та утвердження іконоборства, яке поширилось у Константинополі, внаслідок чого розкол між Римом та Константинополем поглибився. Охолодженню відносин із Константинополем також сприяли політ. ситуація на Апеннинському півострові, де протистояння Святого Престолу з сусідніми італ. д-вами призвело до зближення пап із Франкським королівством (див.: *Папська дипломатія середньовіччя*). На 7-му (Нікейському) **В. с.** 787 було засуджено іконоборство, а папські легати підписали усі його рішення. Значно покращились відносини між Святим престолом та Схід. церквою. Це зближення викликало занепокоєння франкського короля Карла Великого, який скликав 794 у Франкфурті синод зах. духовенства і змусив папу підписати рішення, що засуджували Нікейський собор 787. Нікейський собор був останнім, рішення якого визнаються православною церквою. Після розколу християнства (2-й пол. IX — XI ст.) папи римські проводили найвищі збори католицької церкви, продовжуючи називати їх **В. с.** На хід і порядок денний наступних **В. с.** вплинув розкол християнства. 8-й (Константинопольський) **В. с.** 869–70 засудив Константинопольського патріарха Фотія, який визнавав першість Риму, але відкидав примат папської юрисдикції на землях Східної церкви. Основним територ. предметом суперечки стала сфера впливу схід. християнства в Болгарії і на території зах. слов. племен, де монахи Кирило та Мефодій здійснювали інтенсивну місіонерську діяльність за ініціативи Фотія. Константинопольський собор ніколи не був визнаний Східною церквою, а у 879 його рішення були скасовані на зібранні 383 схід. єпископів у присутності папських легатів. 9-й **В. с.** (Латеранський — за назвою рим. резиденції пап, Латеранського палацу) затвердив *Вормський конкордат 1123*, який поклав край б-бі за інвеституру. 1215 було скликано 12-й (4-й Латеранський) **В. с.**, який встановив засади церк. законодавства та здійснив ряд церк. реформ, спрямованих на централізацію та зміцнення папської влади в Західній церкві. Наступні **В. с.** використовувались в політ. б-бі пап з імператорами *Священної Римської імперії*. 13-й (Ліонський) **В. с.** 1245 мав за мету вирішення суперечки між папством та імператором. Спроба посередництва франц. короля Людовика IX не принесла успіху. Рішенням собору імп. Фрідріха II Штауфена було відлучено від церкви. Ліонський собор також укріпив владу інквізиції в католицькому світі. 14-й (Ліонський) **В. с.** 1274 зібрався на тлі поглиблення політ. роздробленості в Європі, невдач хрестових походів та посилення османської загрози Східній Римській імп. (Візантії). Собор ухвалив *унію* з православною церквою, яка залишилась формальною. Собор також розглянув кілька важливих політ. питань європ. устрою, перш за все — щодо легітимізації королівської влади в Німеччині (собор офіційно визнав Рудольфа Габсбурга нім. королем). На соборі була присутня делегація Золотої Орди, яка представила план створення спільної з європ. д-вами ліги проти турок. 17-й **В. с.**, що відбувався на тлі загострення внутр. протиріч у католицькій церкві та міжнар. становища в цілому, розпочався в Базелі 1431, і з перервами відбувався до 1445 в Лозанні, Феррарі та Римі. У роботі Ферраро-Флорентійського періоду **В. с.** (1438–43) в ньому взяли участь чисельні делегати православної церкви — візантійський імп. Іоанн VIII Палеолог, патріарх Константинополя Йосип II, рос. митрополит Ісідор та ін. Головною метою **В. с.** було укладення унії між Західною та Східною церквами. Під тиском османської загрози грец. церква уклала Флорентійську унію (6.07.1439) на умовах визнання верховенства Папи, прийняття католицьких догматів при збереженні обрядів Схід. христ. церкви. Унія не набула чинності ані у Візантії, ані в Московській державі.

19-й (Тридентський) 1545–63 **В. с.** було скликано на вимогу імператора Священної Римської імп. Карла V у зв'язку з успіхами Реформації. Постанови собору закріпили традиційні догмати католицизму, засудили вчення Лютера та Кальвіна; також були введенні церк. цензура та розширена діяльність інквізиції. Постанови собору були офіційно прийняті в Савойї, Португалії, Венеції, Польщі, Іспанії (із застереженнями). 20-й (Ватиканський, 1869–70) **В. с.** було скликано Папою Пієм IX для визначення подальшої долі Папської області після *Італії об'єднання 1858–70*. Цілями собору були: зміцнення влади католицької церкви та вплив самого Папи в ній. Собор припинив роботу внаслідок зайняття Риму італ. військами й ліквідації Папської держави. 21-й (Ватиканський, 1962–65) **В. с.** було скликано Папою *Іваном XXIII* для «оновлення» католицької церкви. Рішення, що були прийняті, стосувались як відносин усередині католицької церкви, так і між різними церквами та релігіями, а також ставлення католицької церкви до найважливіших проблем сучасності. Під час роботи **В. с.** Папа проголосив 11.04.1963 енцикліку «Pacem interris», у якій звертався до «всіх людей доброї волі» із закликом про збереження миру між народами.

М. Г. Капітоненко

Всесвітній поштовий союз (Universal Postal Union), **ВПС** (UPU) — одна з найстаріших міжнар. міжурядових орг-цій; спеціалізована установа *Організації Об'єднаних Націй*. Членами ВПС є 192 країни та самоврядні території, що з'єднані єдиною поштовою територією для безперешкодного обміну поштою. Нараховується бл. 6,1 млн поштових служб та 700 тис. поштових відділень, які переробляють щороку 430 млн домашньої кореспонденції та 10 млн іноземної. ВПС керується положеннями Всесвітньої поштової конвенції, яка була підписана представниками 22 д-в 9.10.1874 (відзначається як Міжнародний день пошти) і визначає типи кореспонденції міжнар. пересилки. Вона забороняє пересилку деяких речей (напр., наркотиків), встановлює правила для направлення пошти або її повернення в разі недоставки, регулює тарифи проходження пошти через територію кількох членів ВПС та гарантує свободу транзиту по території всього поштового союзу. Назва «Всесвітній поштовий союз» була прийнята 1878; 15.11.1947 він об'єднався з ООН; з 1.07.1948 діє як *спеціалізована установа ООН*, що відповідає за міжнар. поштову діяльність. Структура: Всесвітній поштовий конгрес — законодавчий орган організації, який збирається кожних 5 років; Адміністративна Рада — складається з 41 країни-члена і проводить щорічні сесії у штаб-квартирі ВПС у Берні. Рада забезпечує безперервність роботи ВПС у період між з'їздами та здійснює керівництво його діяльністю; Рада поштових операцій — складається з представників 40 країн-членів, які обираються на конгресі (забезпечує роботу ВПС і зустрічається щорічно). Міжнародне бюро ВПС знаходиться у Берні та діє як секретаріат, що виконує повсякденні функції Організації. Нараховує близько 250 співробітників з понад 50-ти країн світу. Україна є членом ВПС з 1948 як член-засновник ООН. Штаб-квартира знаходиться в Берні (Швейцарія).

А. Г. Гуменюк

Всесвітньої перемоги комунізму доктрина — теорія в комуніст. ідеології, яка доводила невідворотність перемоги комуніст. режимів у світовому масштабі. В основі **В. п. к. д.** знаходились ранні положення марксизму-ленінізму про рушійні сили світової політики. Маркс. розуміння проблем світової політики й *міжнародних відносин* базувалось на ідеях соц.-екон. детермінізму. Сама світова політика, за марксизмом, могла з'явитись тільки після формування світового ринку. Буржуазія окремих країн за допомогою контролю над цим ринком перетворюється на космополітичну силу, стає пануючим класом у світовому масштабі. Одночасно і соц. антипод буржуазії — пролетаріат — перетворюється на інтернац. спільність, що не має батьківщини, але має спільні класові інтереси у всіх країнах. Пролетарська рев-ція, що покликана покласти край пануванню капіталу, набуває, т. ч., всесвітнього характеру. Світова рев-ція покликана покінчити не тільки з соціальними, але й з нац. антагонізмами, перетворити все людство на єдину спільність, що не знає ні клас. відмінностей, ні держ. кордонів. Клас. б-ба, за марксизмом, є рушійною силою політ. про-

цесу не лише на рівні окремих країн, але й у сфері міжнар. відносин; нац. *суверенітет* і держ. інтереси є другорядними, скороминущими чинниками. Доктрина була ідеологією діяльності *Комуністичного Інтернаціоналу.* Вважалось, що вслід за Росією в країнах Європи, а потім й Америки почнеться антикапіталістична рев-ція, яку поведе пролетаріат і найбідніше селянство. Положення **В. п. к. д.** стали переглядатися відразу після поразки ліворадикальних рев-цій у Німеччині, Угорщині та Словаччині 1918–19. Із сер. 1920-х вони втратили хронологічну прив'язку до рев-ції в Росії, натомість асоціюючись із імперіалістичною *війною,* яка мала перерости в пролетарську рев-цію. Після *Другої світової війни* доктрина втратила практичну спрямованість й набула вигляду ідеологічної концепції мирної й поступової перемоги комунізму в усьому світі шляхом доведення ним своїх переваг перед капіталізмом.

М. С. Каменецький

Всесвітня конвенція про боротьбу з актами піратства на морі (проект) — проект універсального міжнародно-правового акта, запропонованого і направленого Україною на розгляд учасників 65-ї сесії *Генеральної Асамблеї ООН* 27.10.2010. Мета запропонованої Конвенції — сприяти співробітництву *держав* у більш ефективному попередженні *піратства* як одного з типів транснаціональної організованої злочинності і протидії йому. Проект Конвенції було поширено в якості офіційного документа Генеральної Асамблеї ООН за пунктом 74 порядку денного «Світовий океан і морське право». Текст містить 52 статі, які встановлюють визначення піратства, форм переслідування злочинців і заходів з попередження відмивання доходів від таких злочинів. У запропонованому проекті Конвенції визначені умови догляду і захоплення піратських суден, визначаються юрисдикція держав-учасниць щодо злочинів піратства, процедури розслідувань, видачі, передачі затриманих, конфіскація і розпорядження майном та доходами, отриманими від злочинів піратства. Передбачається створення Спеціального суду із справ про морське піратство у складі семи незалежних судів. Конвенція передбачає процедурні питання щодо здійснення правосуддя.

І. М. Забара

Всесвітня метеорологічна організація (World Meteorological Organization), **ВМО** (WMO) — спеціалізована установа *Організації Об'єднаних Націй.* Створена 11.10.1947 на основі Міжнародної метеорологічної орг-ції, яка існувала з 1878. Мета діяльності: сприяння співробітництву у сфері метеорологічних, гідрологічних і геогр. мереж спостереження, систем обміну інформацією, застосуванню метеорології в авіації, судноплавстві, с. г-ві; створення єдиних норм метеоспостережень та їхнього видавничого стандарту; підтримка метеорологічних центрів та служб; заохочення досліджень і фахового навчання. Членами ВМО є 191 держава і самоврядна територія (2013), у т. ч. Україна з 12.04.1948. Структура ВМО: Всесвітній метеорологічний конгрес, на якому представлені керівники метеорологічних служб країн-членів, скликається кожних 4 роки і визначає напрями діяльності, затверджує бюджет і програму, обирає президента і віце-президента. Виконавчий комітет, до складу якого входять 36 директорів і засідання якого відбуваються щорічно, відповідає за координацію програм і виконання бюджету, забезпечення техн. інформацією та надання консультативної допомоги. 6 регіональних асоціацій — в Африці, Азії, Півн. і Центр. Америці, Європі та в півд.-зах. частині Тихого океану і 3 регіональні бюро. Техн. комісії: метеорологія аеронавтики, с.-г. метеорологія, основні системи атмосферних наук, кліматологія, гідрологія, засоби та методи нагляду, мор. метеорологія. Секретаріат ВМО має розвинуту орг. структуру: ген. секретар, заст. ген. секретаря, наук.-техн. департаменти (техн. співробітництва, адміністративний, лінгвістичного обслуговування, публікацій, конференцій) — і виконує постійні адмін. та інформ. функції. ВМО створені: Всесвітня служба погоди (постачання метеорологічної інформації країнам-членам ВМО) та Глобальна система спостереження за атмосферою (завчасне виявлення концентрації в атмосфері газів, що сприяють парниковому ефекту, змінам в озоновому просторі й кислотним дощам). Місцезнаходження штаб-квартири ВМО — Женева (Швейцарія).

Ю. С. Скороход

Всесвітня митна організація (World Customs Organization), **ВМО** (WCO) — міжнар. міжурядова орг-ція. Історія створення ВМО розпочинається 1947, коли 13 європ. країн, представлених у Комітеті європ. екон. співробітництва, домовились про утворення Групи експертів. Зазначена Група вивчала можливість заснування на принципах *Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ)* Європейського митного союзу. Результатом роботи Групи експертів стало утворення 1948 двох к-тів — економічного та митного. Економічний комітет став основою для заснування *Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР).* Митний комітет після набуття чинності відповідної Конвенції 1952 перетворився в Раду митного співробітництва (РМС). Станом на 1953 членами Ради були 17 європ. країн. Поступове збільшення кількості членів у Раді призвело 1994 до перетворення цього органу у Всесвітню митну орг-цію (ВМО). Станом на 1.01.2013 членами ВМО були 179 країн, ними обслуговується більш ніж 98% *міжнародної торгівлі.* За своєю природою ВМО є форумом для країн-членів орг-ції, у рамках якого обговорюються на рівносторонній основі питання митного регулювання міжнар. торгівлі. Кожна країна-член ВМО має одного представника й один голос у Раді ВМО — керівному органі орг-ції. Рішення, прийняті під час засідань Ради ВМО (сесії Ради ВМО проводяться раз на рік наприкінці червня в Брюсселі або в одній із держав-членів орг-ції), ухвалюються у формі конвенцій та інших міжнар.-прав. актів. Основні завдання діяльності ВМО визначаються Радою ВМО та Комісією з питань політики (24 країни-члени) спільно з Комітетом із фінанс. питань (17 країн-членів) у Стратегічному плані ВМО, який щорічно ухвалюється під час засідань Ради ВМО. У структурі ВМО функціонують 5 основних к-тів, які забезпечують виконання завдань орг-ції. За роки свого існування ВМО докладала зусиль щодо гармонізації міжнар. митних правил шляхом укладення багатосторонніх міжнар.-прав. актів, серед яких Універсальний реєстр та система кодування товарів, Міжнародна конвенція щодо спрощення та гармонізації митних правил та процедур та ін. ВМО також співпрацює з низкою міжнар. екон. орг-цій: *Світова організація торгівлі (СОТ), Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), Міжнародна торгова палата.* Україна є повноправним членом ВМО з 10.11.1992. Штаб-квартира ВМО розташована в Брюсселі (Бельгія).

В. І. Резніченко

Всесвітня організація інтелектуальної власності (World Intellectual Property Organization), **ВОІВ** (WIPO) — міжнар. міжурядова орг-ція, яка почала функціонувати 26.04.1970 внаслідок реалізації Конвенції про створення ВОІВ (14.07.1967) на основі міжнар. орг-ції (Об'єднані міжнар. бюро з охорони інтелектуальної власності — Берн, Швейцарія), яка існувала з 1893 з метою виконання адмін. завдань у рамках Паризької конвенції з охорони пром. власності (1884) та Бернської конвенції з охорони літературних та художніх творів (1886). З 1974 ВОІВ — спеціалізована установа *Організації Об'єднаних Націй* з визнаним державами-членами ООН мандатом на здійснення адмін. управління питаннями інтелектуальної власності. Метою діяльності ВОІВ є охорона прав інтелектуальної власності у всьому світі та розвиток міжнар. співробітництва в цій сфері. Станом на 1.01.2013 членами ВОІВ були 185 д-в, у т. ч. Україна з 1970. Керівні органи: Генеральна асамблея, Конференція, Координаційний комітет; допоміжні органи; Постійний комітет з інформації про пром. власність і функціональні к-ти (бюджетний комітет, комітет з оренди, постійний комітет з розвитку співробітництва в галузі пром. власності, постійний комітет з розвитку співробітництва в галузі авторського права й суміжних прав). До складу секретаріату ВОІВ (Міжнародного бюро), який з 1978 знаходиться в Женеві, входить 4 служби: дог-ру про патентну кооперацію, міжнар. реєстрації товарних знаків, міжнар. депонування пром. зразків і моделей, міжнар. реєстрації позначень походжень товарів. Міжнародне бюро очолює ген. директор (станом на 1.01.2004 — Каміл Ідріс). З 1994 Арбітражний центр ВОІВ, у якому представлено більше 800 посередників й арбітрів, виконує функції судового розгляду в будь-якій країні та будь-якою мовою згідно з місцевим законодавством та правилами ВОІВ. Упорядкуванню процедури врегулювання питань інтелектуальної власності сприяє забезпечення Арбітражним центром розгляду суперечок у режимі он-лайн.

Діяльність ВОІВ спрямована на: адміністрування *договорів міжнародних* (19 у сфері пром. власності та 6 у сфері авторських прав); здійснення контрольних функцій; погодження нац. законів і процедур у сфері інтелектуальної власності; надання послуг

міжнар. заявникам з отримання прав пром. власності; обмін інформацією у сфері інтелектуальної власності; надання юрид.-техн. допомоги країнам, що розвиваються, та іншим країнам; сприяння врегулюванню суперечок у сфері інтелектуальної власності між суб'єктами приватного права; методичне опанування інформ. технологій та мережі Інтернет як інструментом збереження, отримання та використання інформації у сфері інтелектуальної власності. ВОІВ також здійснює навч. програми (Всесвітня академія ВОІВ, курси, семінари), призначені як для підготовки кадрів керівників і консультантів, так і для розширення доступу до інформації про інтелектуальну власність для різних груп слухачів.

Ю. С. Скороход

Всесвітня організація охорони здоров'я (World Health Organization), **ВООЗ** (WHO) — міжнар. міжурядова орг-ція; *спеціалізована установа ООН.* Створена 22.07.1946 на міжнар. конференції з питань охорони здоров'я, скликаній *Економічною і Соціальною Радою ООН* у Нью-Йорку, в роботі якої взяли участь делегати 51 країни (у т. ч. й УРСР). Почала функціонувати 7.04.1948. Згідно зі Статутом, головною метою ВООЗ є «досягнення всіма народами якомога вищого рівня здоров'я». При цьому сам термін «здоров'я» визначається як «стан повного фізичного, духовного та соціального добробуту, а не лише відсутність хвороб та фізичних дефектів». Наголошується, що «уряди несуть відповідальність за здоров'я своїх народів, і ця відповідальність потребує вживання відповідних заходів соціального характеру, а також в галузі охорони здоров'я», «здоров'я усіх народів є головним фактором у досягненні миру та безпеки і залежить від повного співробітництва окремих осіб та держав». До функцій ВООЗ входить: координація міжнар. системи охорони здоров'я; збирання та узагальнення статистичних даних (у світі в цілому і по окремих країнах) стосовно народжуваності, хвороб, епідемій, травматизму; консультування урядів з питань планування системи охорони здоров'я; підготовка та підвищення кваліфікації мед. кадрів (направлення в місцеві мед. заклади спеціалістів, орг-ція мед. шкіл, училищ і курсів, надання стипендій, орг-ція семінарів та симпозіумів); розробка та реалізація програм досліджень хвороби серця, залежності від наркотичних речовин, онкологічних захворювань; сприяння проведенню досліджень, необхідних для розробки відп. технологій, що стосуються всіх аспектів охорони здоров'я, включаючи харчування, охорону здоров'я матері й дитини, екологічну безпеку, психічне здоров'я, б-бу зі специфічними хворобами, попередження нещасних випадків, мед. обслуговування та реабілітацію; надання допомоги окремим д-вам в б-бі з найбільш гострими хворобами — туберкульозом, віспою, холерою, малярією, венеричними захворюваннями; допомога країнам-членам у зміцненні нац. систем охорони здоров'я; налагодження співробітництва в розробці та впровадженні міжнар. стандартів з діагностики, якості продуктів харчування, біол. і фармацевтичних препаратів тощо. У 1980-х ВООЗ стала провідною орг-цією по б-бі зі СНІД, яка 1986 була проголошена пріоритетним напрямом охорони здоров'я у всесвітньому масштабі.

Станом на 1.01.2013 членами ВООЗ були 194 д-ви. Структура ВООЗ: Всесвітня асамблея охорони здоров'я — керівний орган ВООЗ, у якому представлені всі держави-члени орг-ції, скликається 1 раз на рік для розгляду роботи орг-ції та прийняття рішень відносно політики, програми та бюджету; Виконавча рада, до складу якої обираються представники 32-х країн, скликається 2 рази на рік; Секретаріат і 6 регіональних орг-цій з регіональним к-том і регіональним бюро в складі кожної (Браззавілі, Вашингтоні, Каїрі, Копенгагені, Манілі та Нью-Делі). Із Секретаріатом ВООЗ співпрацює Міжнародне агентство з протиракових досліджень, яке знаходиться у франц. місті Ліоні. Тісний зв'язок із державами-членами та підтримку програмної діяльності орг-ції забезпечують сотні експертів, об'єднаних у більш ніж 50 проблемних експертних рад, бл. 1000 центрів, які співробітничають з ВООЗ, чисельні неурядові орг-ції. Україна 1992 поновила припинене 1949 членство у ВООЗ. ВООЗ здійснила в Україні низку програм, спрямованих на лікування потерпілих від Чорнобильської катастрофи; реалізує 5 експериментальних проектів у галузях гематології, впливу на щитовидну залозу, гігієни порожнини рота та ін. Було надано допомогу Україні, Росії та Білорусі медикаментами, комп'ютерним і допоміжним устаткуванням та в галузі підготовки кадрів. 2001 Україна звернулась до ВООЗ із проханням надати допомогу у вирішенні проблем запобігання епідеміям у районах Закарпаття, які постраждали від повеней.

Ю. С. Скороход

Всесвітня туристична організація (World Tourism Organization), **ВТуО** (WToO) — міжнар. міжурядова орг-ція, спадкоємниця заснованих 1925 міжурядових «Офіційних організацій з пропаганди туризму», перейменованих 1947 у Міжнародний союз офіц. туристичних орг-цій (ICOTO). Статут ВТуО набув чинності 1975. ВТуО є авт. орг-цією, що діє на основі Угоди про співробітництво і взаємини між ВТуО та *Організацією Об'єднаних Націй,* ухваленої *Економічною та Соціальною Радою ООН* 1977. Відповідно до цієї угоди на ВТуО покладаються відповідальність і функції центр. керівного органу в галузі туризму. ВТуО є єдиною міжурядовою орг-цією, що охоплює своєю діяльністю всі аспекти туризму по всьому світу. До складу ВТуО входять (станом на 1.01.2013): 155 *держав*-членів, 6 асоційованих членів та 2 *спостерігача*; у ВТуО також співпрацюють більше 300 урядових й міжурядових орг-цій, що займаються туризмом, а також комерційні орг-ції та асоціації у сфері туризму: готелі, турагентства, ресторани, фінанс. інститути, авіакомпанії тощо. Україна має статус повноправного члена ВТуО з 1997. Структура ВТуО: Генеральна асамблея, регіональні комісії; Виконавча рада, комітети; Секретаріат, регіональні представники, регіональні опорні відділення. Вищим органом ВТуО є Генеральна асамблея. Рішення приймаються простою більшістю голосів, якщо інші процедури не передбачені статутом. Чергові сесії Асамблеї проходять раз у 2 роки. Виконавча рада виконує функції, що покладаються на неї Генеральною асамблеєю: надає їй свої пропозиції, аналізує заг. програму роботи, що готується ген. секретарем, до її представлення на розгляд Генеральної асамблеї. У складі Ради 5 к-тів: техн. комітет з програм та координації; бюджетно-фінанс. комітет; комітет сприяння; статистичний комітет; комітет експертів із питань безпеки й охорони туристів. Виконавча рада складається з 25 членів (24 обираються на основі геогр. розподілу на 4 роки — по одному на кожних 5 дійсних членів) і представника Іспанії як країни перебування. Секретаріат, який очолює ген. секретар (призначається Генеральною асамблеєю на 4 роки за рекомендацією Виконавчої ради), забезпечує роботу щодо виконання резолюцій та рішень, що приймаються керівними органами. Бюджет ВТуО формується за рахунок внесків дійсних, асоційованих членів та держав-членів, що приєднались відповідно до шкали внесків, встановленої Асамблеєю.

Діяльність ВТуО охоплює наступні галузі (визначається Генеральною асамблею, що приймає робочу програму на дворічний період): співробітництво і розвиток — консультації і допомога урядам з широкого кола питань туризму; підбір і підготовка кадрів — курси підвищення кваліфікації для викладачів та інструкторів, короткострокові заочні курси, розширення мережі центрів підбору та підготовки кадрів ВТуО; навколишнє середовище і планування — екологічно стійкий розвиток туризму, втілення екологічних проблем у площину їх практ. рішення, участь у форумах та семінарах; якість послуг у сфері туризму — сприяння вирішенню комплексу взаємозалежних питань (лібералізація, охорона здоров'я і безпека), що стосуються послуг у сфері туризму, усунення бар'єрів, лібералізація торгівлі послугами у сфері туризму; статистика і вивчення ринку — ВТуО як центр зі збирання, аналізування й поширення інформації про туризм із більш ніж 180 країн і територій, моніторинг та аналіз тенденцій. ВТуО прийняла низку декларацій з питань туризму: Манільську декларацію про туризм у світі (1980); Документ Акапулько (1982); Хартію по туризму і Кодекс поведінки туриста (Софія, 1985); Гаазьку декларацію з питань туризму (1989); Заяву про б-бу з організованим сексом (1995); Декларацію Балі з питань туризму (1996). Штаб-квартира ВТуО знаходиться в Мадриді (Іспанія).

А. Т. Грушова

Встановлення фактів (міжнародна слідча процедура, розслідування) (англ. fact-finding, inquiry) — засіб вирішення *спорів міжнародних,* що полягає в розслідуванні (сторонами спору самостійно чи за участю третьої сторони) обставин та фактичних даних, що знаходяться в основі розбіжностей сторін спору, та наданні відповідної доповіді учасникам спору. Міжнародна слідча процедура може

реалізовуватися як самими сторонами спору, так і за участю третьої сторони. Основною формою реалізації процедури встановлення фактів у сучасному міжнародному праві є слідчі комісії. Кінцевою метою процедури встановлення фактів є об'єктивна оцінка фактичних обставин справи щодо яких існує розбіжність між сторонами спору. У Резолюції «Питання про методи встановлення фактів» 1963 *Генеральна Асамблея ООН* підкреслила значення цього засобу для *міжнародного права* і, зокрема, неупередженого встановлення фактів при вирішенні міжнародних спорів в межах *організацій міжнародних*. Міжнародна слідча процедура застосовується на підставі спеціальної угоди, яку укладають сторони спору, і яка визначає факти, що підлягають дослідженню, порядок та строк утворення органу, який буде здійснювати встановлення фактів (зазвичай це слідча комісія), обсяг повноважень його членів тощо. Такий орган зі встановлення фактів створюється на паритетних засадах і складається з рівної кількості представників сторін, які обирають голову комісії. Якщо слідчий орган створюється за участю третьої сторони, то поширеною є практика, коли його голова призначається такою третьою стороною.

Слідство під час застосування процедури встановлення фактів має змагальний характер, тобто сторони вільні і рівні у представленні доказів та аргументів щодо фактичних обставин справи. Процедура може включати заслуховування сторін, опитування свідків, огляд доказів, відвідування відповідної місцевості тощо. Зазвичай рішення в органі з встановлення фактів приймаються абсолютною більшістю голосів. Завершується робота такого органу доповіддю, що підписується всіма його членами. В доповіді викладаються лише фактичні обставини справи і за загальним правилом вона не є обов'язковою для сторін спору. Процедура встановлення фактів найбільш часто та ефективно застосовується у спорах, які у своєму розвитку досягли виняткової гостроти та можуть загрожувати міжнародному миру та *безпеці*, і є своєрідним засобом зняття такої напруги та створення передумов для подальшого успішного вирішення таких спорів. Найбільш відомими випадками застосування міжнародної слідчої процедури є: спір між США та Іспанією про лінкор «Мейн» 1898; Доггер-Бенкський (Гулльський) інцидент між Росією та Великою Британією 1904; франко-італійські інциденти під час турецько-італійської війни 1911–12; спір між Данією та Великою Британією про траулер «Ред Крузейдер» 1961 р.; справа Летельє та Моффіта (США проти Чилі) 1988 тощо.

З. В. Тропін

Ву Зіонг Хуан (1942, м. Хай Зіонг, Французький Індокитай) — в'єтнамський *дипломат*, кандидат історичних наук, доцент. Закінчив Ін-т міжнародних відносин (Ханой), д-р міжнар. відносин. 1973–75 — експерт Управління інозем. досліджень та архівів МЗС СРВ; 1975–81 — лектор з історії міжнар. відносин Ін-ту міжнародних відносин СРВ. 1986–92 — заст. начальника, нач. Управління міжнар. відносин і зовн. політики СРВ, заст. начальника Управління освіти і науки Ін-ту міжнар. відносин СРВ; 1992–95 — проректор Ін-ту міжнар. відносин. 1995–98 Надзвичайний і Повноважний Посол СРВ у Польщі; 1998–2002 — гол. редактор журналу «Міжнародні дослідження», заст. голови Наукового К-ту МЗС СРВ, голова Комітету із співробітництва в галузі безпеки АТР. У 2002–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол СРВ в Україні.

П. М. Ігнатьєв

Вукетіч (Wuketich) Йозеф-Маркус (12.05.1960) — австрійський *дипломат*; навчався на юридичному факультеті Віденського університету. В 1986–89 працював у Федеральному міністерстві закордонних справ Австрії, займався питаннями преси та інформації, питаннями Наради з безпеки та співробітництва в Європі. В 1990–93 — перший секретар Посольства Австрії в Югославії (м. Белград); у 1992 — член австрійської делегації на переговорах за результатами Наради з безпеки та співробітництва в Європі; в 1993–96 — радник з питань преси (Presserat) при Посольстві Австрії в Угорщині (м. Будапешт); у 1996 — 2003 — начальник сектору відділу кадрів та персоналу в управлінні кадрів МЗС Австрії. В 2006–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол Австрійської Республіки в Україні.

А. П. Сапсай

Г

Гаазька академія міжнародного права (The Hague Academy of International Law/l'Academie de Droit International de la Haye) — освітній та дослідницький центр *міжнародного публічного* та *міжнародного приватного права*. Заснована у 1923 за рахунок коштів Фонду Карнегі з Вашингтона (Carnegie Foundation, Washington). Гаазька академія міжнародного права знаходиться у Палаці миру (м. Гаага, Нідерланди) разом з *Міжнародним судом ООН* та Бюро Постійної палати третейського суду. Керівництво Гаазькою академією міжнародного права здійснюють Кураторіум (Curatorium), Президент Кураторіуму та Генеральний Секретар. Найбільш відомою освітньою програмою Гаазької академії міжнародного права є літні курси (summer courses). Вони тривають шість тижнів з початку липня і до середини серпня і об'єднують сесії міжнародного публічного та міжнародного приватного права (по три тижні кожна). Кожна сесія складається з основного курсу (general course) з міжнародного публічного та міжнародного приватного права відповідно та спеціальних курсів (special courses) за вибором викладача. Викладачі обирають якою мовою (англійською або французькою) вони представлятимуть свій курс, для слухачів ведеться синхронний переклад. До викладання всіх курсів залучаються найбільш авторитетні викладачі та дослідники, згодом ці курси публікуються у зібранні «Збірка курсів Гаазької академії міжнародного права» («Collected Courses of the Hague Academy of International Law»/ «Recueil des cours de l'Academie de droit international de la Haye»), яка виходить друком з 1923 року і є одним з найавторитетніших друкованих видань з *міжнародного права*. У Гаазькій академії міжнародного права діє також Дослідницький центр (The Centre for Research), відкритий протягом одного місяця з середини серпня, до роботи якого залучаються особи, що проводять серйозні дослідження міжнародного публічного та міжнародного приватного права під науковим керівництвом висококваліфікованих професорів. У Гаазькій академії міжнародного права діє й зовнішня (іноземна) програма (external programme), яка полягає у проведенні виїздних навчальних та тренувальних програм з міжнародного права у регіонах та країнах, де це найбільш потрібно на думку Кураторіуму академії. Гаазька академія міжнародного права відома також тим, що надає своїм слухачам доступ до користування Бібліотекою Палацу миру (Peace Palace Library), яка вважається найкращою у світі бібліотекою з міжнародного права.

А. О. Кориневич

Гаазька конвенція про охорону культурних цінностей під час війни 1954 — основний *договір міжнародний багатосторонній*, спрямований на забезпечення загального та спеціального захисту цивільних об'єктів, що є культурними цінностями, під час *збройних конфліктів*. На прийняття Гаазької конвенції найбільше вплинули два фактори: масштабні випадки незаконного привласнення та переміщення творів мистецтва під час *Другої світової війни* та створення *ЮНЕСКО*. Уже у 1949 Генеральна конференція ЮНЕСКО доручила Генеральному директору Організації представити доповідь про існуючі засоби захисту культурних цінностей за тогочасним *міжнародним правом*. За ініціативою Генерального директора з 1950 група експертів почала роботу з розробки проекту відповідної конвенції. Остання, а також Виконавчий регламент до неї, який є її невід'ємною частиною, були прийняті в Гаазі 14.05.1954. Предметна сфера дії Конвенції вужча за відповідні норми звичаєвого *міжнародного гуманітарного права* щодо охорони культурних цінностей. Останнє захищає усі категорії культурних об'єктів, у той час як ст. 1(а) Гаазької конвенції говорить, що вона застосовується лише до «цінностей, рухомих чи нерухомих, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу». Окрім того, Конвенція застосовується до будівель, призначених для експонування та збереження творів мистецтва, таких як музеї, сховища й архіви (ст. 1(б)). Вона також діє і щодо інших центрів, в яких зосереджено багато культурних цінностей (ст. 1(в)). Конвенція ввела спеціальну емблему (щит, загострений донизу і

поділений на чотири рівні частини білого і синього кольорів), яка має бути розміщена на об'єкті, що підлягає захисту.

Конвенція 1954 передбачає два типи захисту: загальний і спеціальний. Загальний захист розповсюджується на все рухоме і нерухоме майно, що відповідає визначенню культурної цінності відповідно до ст. 1 Конвенції. Він включає в себе охорону та повагу до таких цінностей, зокрема: заборону їх використання в якості воєнних об'єктів, попередження випадків мародерства і незаконного їх переміщення (ст. 4). У випадку *окупації воєнної* Конвенція передбачає обов'язок співробітництва з національними органами влади для максимального убезпечення об'єктів культури від протиправних посягань (ст. 5). Встановленню спеціального захисту передує ряд умов: культурна цінність повинна мати велике значення (ст. 8(1)) та бути розташована на достатній відстані від об'єктів, що можуть стати законною військовою ціллю (ст. 8(1а)). Така цінність також має бути внесена до Міжнародного реєстру культурних цінностей, що знаходяться під спеціальним захистом, який веде Генеральний директор ЮНЕСКО (ст. 8(6)). Така реєстрація не має оспорюватись з боку інших держав. Також вимагається, щоб такий культурний об'єкт повинен бути троєкратно позначений захисним знаком (ст. 17(1а)).

Відповідно до ст. 4(2) Конвенції загальний захист втрачається у випадку нагальної військової необхідності. Спеціальний захист є сильнішим за загальний, проте не абсолютним. Так, згідно ст. 11(2), він може бути знятий «лише у виняткових випадках неминучої військової необхідності і лише доти, доки буде існувати така необхідність». Рішення про зняття спеціального захисту має прийматися військовим начальником, який за рангом не нижчий від командира дивізії чи частини, а також має завчасно сповіщатись супротивній стороні (ст. 11(2), (3)). На час свого прийняття Конвенція мала два революційних положення: обов'язок сторін застосовувати її норми щодо поваги культурних цінностей у випадку неміжнародного збройного конфлікту (ст. 19) і фактичне закріплення індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення норм Конвенції відповідно до національного права держав (ст. 28). З тексту Конвенції неможливо точно встановити, чи сфера дії ст. 28 — за вузького тлумачення — охоплює лише порушення під час міжнародних збройних конфліктів, чи поширюється і на збройні конфлікти неміжнародного характеру. Прихильники другого підходу аргументують свою позицію тим, що ст. 28 доповнює положення ст. 4 щодо поваги культурних цінностей. Одним із найбільш серйозних критичних зауважень щодо Конвенції є неврахування нею випадкового, ненавмисного пошкодження культурних цінностей.

Одночасно з Гаазькою конвенцією був прийнятий Перший додатковий протокол до неї. Він врегульовує проблемні аспекти незаконного *експорту* та *імпорту* культурних цінностей. Так як це питання було особливо гострим після закінчення *Другої світової війни* і в силу того, що воно безпосередньо зачіпало інтереси держав-переможниць, і було на стику з багатьма *нормами міжнародного права* приватного, було вирішено не включати його у Конвенцію, аби не знизити рівень її підписання та *ратифікації*, а винести в окремий документ. Розкритикований на момент прийняття, на сьогодні Протокол стає все більш актуальним, оскільки правопорушення у формі пошкодження культурних об'єктів під час воєнних дій поступаються їх незаконному переміщенню та реалізації на чорному ринку. У 1999 у Гаазі було прийнято Другий додатковий протокол до Конвенції 1954. Він мав забезпечити посилений захист для культурних цінностей. Для отримання останнього об'єкт повинен становити величезне значення для всього людства, охоронятися за національним законодавством, не використовуватися з воєнною метою, на підтвердження чого держава, що здійснює контроль над таким об'єктом, робить відповідну заяву (ст. 10). Тим не менш, посилений захист також не гарантує абсолютний імунітет. Відповідна культурна цінність може стати об'єктом нападу, якщо була перетворена на військовий об'єкт, і якщо немає жодної іншої реальної альтернативи для отримання рівноцінної воєнної переваги (ст. 6(а)). Запровадження обов'язку порівняння альтернатив щодо отримання воєнної переваги вважається найсильнішою стороною і вагомим здобутком Другого протоколу.

К. І. Бусол

Гаазька конференція 1922 — міжнар. фінанс.-екон. конференція, яка відбувалась 15.06–29.07.1922 в Гаазі (Нідерланди); скликана згідно з рішенням *Генуезької конференції 1922* і відбувалась за участі делегацій 28 країн (тих, що були представлені в Генуї, за винятком Німеччини). **Г. к.** зібралася для обговорення питань про борги, приватну власність і кредити; за пропозицією Франції країни-учасниці були представлені на рівні експертів. Спец. комісія, якій за резолюцією Генуезької конференції була доручена розробка невирішених там питань, зібралась у Гаазі 15.06.1922 без участі рад. делегації і на закритих засіданнях тривала до 26.06.1922. Рішеннями спец. комісії на **Г. к.** були створені «неросійська» (у якій делегація РСФРР не брала участі) та «російська» комісії; в останній створено 3 підкомісії: перша — з приватної власності, на чолі з Ллойд-Грімом (Велика Британія), друга — з боргів, на чолі з Альфаном (Франція) і третя — кредитна, на чолі з бароном Авеццано (Італія). Рос. делегація на чолі з М. *Литвиновим* вирішила брати участь у засіданнях усіх підкомісій у повному складі, а не виділяти окремі групи, як було запропоновано організаторами конференції. Спільні засідання на **Г. к.** розпочались 27.06.1922. Провідну роль у роботі **Г. к.** відігравала підкомісія з приватної власності; на її розгляд 7.07.1922 рос. делегація передала список підприємств із колишньої власності іноземців, які рос. уряд міг здати в оренду або концесію. У відповідь останній прагнув отримати кредит від союзних д-в, скасування воєнних боргів в обмін на відмову від відшкодування втрат часів воєнної *інтервенції*. У ході дискусії зі спірних питань сторони не дійшли згоди. Коли окремі делегації виявили зацікавленість до рос. пропозицій, було вирішено припинити роботу **Г. к.**, щоб запобігти укладенню сепаратних домовленостей. **Г. к.** засвідчила бажання ряду країн встановити з РСФРР екон. відносини, а участь Москви в **Г. к.** означала її *визнання де-факто* з боку зах. д-в.

О. С. Пархомчук

Гаазька конференція круглого столу з проблеми Індонезії — *конференція міжнародна* щодо визначення статусу Нідерландської Ост-Індії; проходила 23.08–2.11.1949 в Гаазі (Нідерланди). Проблема статусу голландських колоній в Південно-Східній Азії виникла внаслідок подій під час *Другої світової війни*. Після окупації голландських *колоній* японціями у 1942, індонезійські націоналістичні організації у співробітництві із окупантами розбудовували систему національних органів державного управління та національних збройних сил. Ці інститути заклали основу самостійної держави, внаслідок чого після поразки Японії та до повернення колоніальної адміністрації 17.08.1945 було проголошено незалежність Республіки Індонезії. Нова держава не була визнана Нідерландами, проти індонезійської незалежності виступали також інші європейські колоніальні держави. Нідерланди розпочали масштабну військово-поліційну операцію з метою відновлення контролю над колоніями, що спричинило початок війни за незалежність Індонезії. За час ведення бойових дій, які тривали до 1948, сторони кілька разів сідали за стіл переговорів (див.: *Лінгаджатська угода* та *Ренвільська угода*), але лише влітку 1948 нарешті було досягнуто остаточного перемир'я та прийнято рішення про проведення міжнародної конференції із врегулювання проблеми. Оскільки Республіка Індонезія контролювала лише частину території колишньої Нідерландської Ост-Індії, в липні-серпні 1949, ще до початку **Г. к.**, в столиці Індонезії Джок'якарті було проведено внутрішньоіндонезійські консультації за участі представників всіх державних утворень на території цих колишніх голландських колоній для вироблення спільної позиції на переговорах. У **Г. к.** приймали участь Нідерланди, Республіка Індонезія та Консультативна асамблея, що представляла інтереси створених голландцями після 1945 напівавтономних держав. В роботі **Г. к.** також брали участь представники Комісії ООН для Індонезії, створеної 28.01.1949 для сприяння остаточному врегулюванню конфлікту.

За результатами роботи **Г. к.** було підписано цілий ряд документів, зокрема, Хартію про передачу суверенітету, Угоду щодо соціальних, економічних та військових питань тощо. Індонезія погодилась взяти на себе частку боргів нідерландської колоніальної адміністрації в розмірі 4,3 млн гульденів. За рішеннями **Г. к.**, до складу незалежної індонезійської держави входила вся територія Нідерландської Ост-Індії за винятком західної частини острова Нова Гвінея. Про статус цієї частини голландських колоній сторони мали вирішити питання шляхом прямих переговорів протягом року після передачі

суверенітету. 27.12.1949 було проголошенно державу Республіка Сполучені Штати Індонезії.

К. Ю. Денисенко

Гаазький договір 1794 про активізацію воєнних дій Пруссії проти Франції укладений 19.04.1794 між Великою Британією й Нідерландами з одного боку та Пруссією — з іншого. За дог-ром Пруссія зобов'язувалася збільшити кількість військ, що брали участь у бойових діях проти Франції, до 62,4 тис. чол. Право рішення щодо того, де і як їх використовувати, залишалось за Британією та Нідерландами; зі свого боку, ці *держави* зобов'язались виплачувати Пруссії субсидії до кінця 1794. Фактично Велика Британія та Нідерланди отримали право користуватись прус. армією як найманим військом та розпоряджатись усіма його здобутками. Початок польського повстання під проводом Тадеуша Костюшка змусив Пруссію порушити зобов'язання та спрямувати війська не до Бельгії на допомогу австрійцям, як того вимагала Велика Британія, а до Польщі. Після розгрому французами влітку 1794 австр. військ у Бельгії брит. уряд припинив подальше субсидування Пруссії та оголосив про *денонсацію* **Г. д.**

С. О. Маковський

Гаазький конгрес 1790 — дип. зібрання представників Австрії, Великої Британії, Пруссії та Нідерландів; відбувся після підписання *Рейхенбахської угоди 1790* і був присвячений остаточному врегулюванню протиріч між Австрією та Пруссією. Завдяки дип. діяльності Великої Британії вдалось відвернути австр.-прус. *війну*, переконавши Пруссію, перед лицем загрози воювати з Австрією без союзників, відмовитись від планів вторгнення до охопленої рев-цією Бельгії. Конгрес остаточно оформив відновлення влади Австрії над Бельгією. Велика Британія робила спроби домогтись якнайшвидшого завершення всіх воєн у Європі, щоб забезпечити спільний виступ європ. д-в проти рев. Франції. Після **Г. к.** Лондон сприяв оформленню співпраці Австрії та Пруссії у придушенні бельгійської революції. **Г. к.** був першим дип. зібранням провідних д-в для створення потужної контрреволюції в Європі та забезпечив взаємопорозуміння, необхідне для орг-ції майбутніх *антифранцузьких коаліцій*.

С. О. Маковський

Гаазькі конвенції 1899 та 1907 — спільна назва *договорів міжнародних багатосторонніх* про мирне врегулювання *спорів міжнародних* та про *війни закони і звичаї*, які були прийняті у ході роботи двох мирних конференцій у Гаазі 1899 та 1906–07, відомих як Гаазькі конференції миру. Ці конвенції як джерело *міжнародного гуманітарного права* становлять основу так званого «права Гааги». Перша Гаазька конференція миру відкрилася 18.05.1899 за ініціативою Росії; результатом її роботи стало прийняття трьох конвенцій: про мирне розв'язання спорів; про закони і звичаї сухопутної війни; про застосування Женевської конвенції про поранених і хворих (1864) до морської війни. З метою продовження кодифікації і розвитку законів і звичаїв війни з ініціативи США протягом 1906–07 було проведено другу Гаазьку конференцію миру, підсумком роботи якої прийняття 13 конвенцій, які увійшли в наукову літературу *міжнародного права* під своїми номерами: I — про мирне розв'язання міжнародних зіткнень; II — щодо обмеження випадків звернення до сили для стягнення боргів, що випливають з договорів; III — про початок воєнних дій; IV — про закони і звичаї сухопутної війни; V — про права й обов'язки нейтральних держав і осіб у сухопутній війні; VI — щодо становища торговельних суден супротивника під час або на початку воєнних дій; VII — стосовно переобладнання торговельних суден на військові; VIII — про встановлення автоматичних контактних підводних мін; IX — про бомбардування під час війни морськими силами; X — про застосування до морської війни засад Женевської конвенції 1864; XI — щодо деяких обмежень у користуванні правом захоплення у морській війні; XII — про заснування міжнародного призового суду; XIII — про права і обов'язки нейтральних держав і осіб у морській війні. Зазначимо, що I, IV та X конвенції лише уточнювали конвенції, прийняті у 1899. Попри безспірне прогресивне значення, Гаазькі конвенції 1899 та 1907 мали суттєвий недолік, що полягав у застереженні про загальність (clausula si omnes), згідно з якою положення конвенцій обов'язкові «лише для держав, що домовляються, і тільки у тому випадку, коли воюючі сторони беруть у ній участь (ст. 2 IV Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907). Це застереження значною мірою знижувало ефективність норм цих конвенцій.

О. В. Задорожній

Гаазькі конференції миру 1899 та 1907 — див.: *Гаазькі конвенції 1899 та 1907.*

Габсбург-Льотрінген (Habsburg-Lothringen, псевдонім — Василь Вишиваний) Вільгельм Франц фон (10.02.1895, о. Лошинь, нині — Хорватська Республіка — 18.08.1948, м. Київ, Українська РСР) — український військовий діяч, політик і *дипломат*; вважався одним із неофіційних претендентів на український трон у разі встановлення монархічної форми правління; народився в родині ерцгерцога Карла Стефана Австрійського (1860–1933) — троюрідного брата імператора Австро-Угорщини *Франца Йосифа I*; закінчив Вінер-Нойштадську військову академію (1915). Належав до Австрійської народної партії; навчаючись в академії, почав серйозно цікавитися українською культурою — вивчав мову, читав книжки українських письменників та поетів, захоплювався творами І. Франка, В. Стефаника, Т. Шевченка та ін.; зокрема, першою українською книгою, з якою ознайомився в 1915, була «Мала Історія України» М. *Грушевського*. В 1915–18 — лейтенант, командир роти 13-го кавалерійського полку уланів; за законами Австро-Угорщини кожен член імператорської сім'ї по досягненні 21-річного віку автоматично ставав членом сенату країни, т. ч. в 1916 **Г.-Л. В.** став членом парламенту і налагодив там контакти з українськими депутатами, зокрема з головою Української Парламентарної Репрезентації — Є. *Петрушевичем*; згодом познайомився з іншими провідними українськими політиками *Австро-Угорської імперії* — К. *Левицьким*, Я. *Олесницьким* та М. *Васильком*, які, безумовно, підтримували ідею утворення українського коронного краю в межах Австро-Угорщини, а допомога і протекція члена імператорської родини наближала їхні мрії до здійснення. В 1918 — командир армійської групи австро-угорських військ, до складу якої входив Легіон Українських січових стрільців; був начальником гарнізону в м. Олександрівськ (нині м. Запоріжжя), згодом — у м. Чернівці; розуміючи, що розбудова великої незалежної держави на Сході на тому етапі була маловірогідною, зосередився на проекті перетворення Австро-Угорщини на *федерацію*; передбачалося, що Україна зі столицею в Києві мала бути разом з Угорщиною третьою складовою частиною *імперії*, на чолі якої стояв би ерцгерцог-регент, можливо з династії Габсбургів. У 1919 — полковник армії Української Народної Республіки, співробітник відділу закордонних зв'язків міністерства військових справ УНР; на знак протесту щодо укладення *Варшавського договору УНР з Річчю Посполитою 1920* пішов у відставку й наступного року повернувся до Відня, де мав власний завод з виготовлення фарб. Під час *Другої світової війни* співпрацював із французьким рухом Опору; в 1947 у Відні був заарештований радянською контррозвідкою; помер у лікарні Лук'янівської тюрми в Києві.

Твори.: Автобіографія. — Львів, 1996.

Літ.: Терещенко Ю.,Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. — К., 2011; Снайдер Т. Червоний князь: монографія. — К., 2011.

В. І. Головченко, В. М. Матвієнко

Гаванська конвенція про дипломатичний притулок 1928 — див.: *Притулок дипломатичний.*

Гаванська конвенція про дипломатичних чиновників 1928 — *договір міжнародний багатосторонній*, прийнятий на *Гаванській конференції 1928* (6-й *Міжамериканській конференції*) 20 д-вами Лат. Америки та США. **Г. к.** мала регіональний характер та врегульовувала передусім ті аспекти дип. зносин, що були актуальними на час її прийняття. Велику увагу приділено питанню *дипломатичних привілеїв та імунітетів* для дип. чиновників. Закріплювався принцип недоторканності дип. представників, у т. ч. недоторканність їхньої особи, помешкання, майна. На відміну від практики минулого, коли визнавались привілеї та імунітети лише самого *посла*, конвенція закріплювала поширення привілеїв та імунітетів уже на весь дип. персонал та, хоч і в обмеженому обсязі, на адмін.-техн. й обслуговуючий персонал. У **Г. к.** визначено право д-в бути представленими в інших д-вах *агентами дипломатичними*, які поділяються на звичайних (глави *дипломатичних представництв*) та надзвичайних (глави спец. місій та представники на міжнар. конференціях як тимчасових міжнар. орг-

ціях); встановлювалось положення про те, що право визначати чисельність та склад дип. представництва належить лише акредитуючій д-ві. У док-ті разом із заг.-визнаними нормами універсального характеру містяться деякі положення суто регіонального застосування. Ратифікували конвенцію 14 лат.-амер. д-в (США не ратифікували).

В. М. Матвієнко

Гаванська конвенція про консульських чиновників 1928 — багатосторонній договір регіонального характеру, прийнятий д-вами Лат. Америки та США на *Гаванській конференції 1928* (6-й *Міжамериканській конференції*). **Г. к.** містить 25 статей, які врегульовували прав. положення конс. представників. Установлювала порядок направлення д-вою *консула* в іншу країну та визнання консула д-вою перебування (видача *екзекватури*). Регулювала внутр.-держ. процедуру призначення консула, а також права та обов'язки, статус конс. агентів, порядок встановлення, здійснення та припинення конс. відносин. **Г. к.** ратифікували 12 амер. д-в разом із *Каракаською конвенцією про консульські функції 1911* (укладена між Болівією, Венесуелою, Еквадором, Колумбією та Перу з метою врегулювання статусу та обов'язків консулів). **Г. к.** є однією з перших спроб офіц. кодифікації *консульського права* на міждерж. рівні в регіональному масштабі; охопила значне коло актуальних питань конс. зносин, що не втратили свого значення й у сучас. конс. практиці.

В. М. Матвієнко

Гаванська конференція 1928 (6-а *Міжамериканська конференція*) відбувалась 16.01–20.02.1928 за участю представників США та всіх лат.-амер. *держав*; стала етапною в розвитку міжамер. системи *міжнародних відносин*. **Г. к.** проголосила формальне створення Союзу амер. держав, органами якого стали Міжамериканські конференції, *Панамериканський союз* та міжнар. регіональні конференції, рішення про скликання яких приймали перші два інститути. Метою започаткування Союзу американських держав було створення постійно діючої орг-ції міжамер. співробітництва. Учасники **Г. к.** також прийняли Конвенцію про обов'язки та права д-в у разі громадян. війни в одній з амер. республік, яка передбачала повний *нейтралітет* усіх інших амер. д-в щодо внутр. подій; допомога уряду дозволялась лише в тому разі, якщо інша сторона внутр. конфлікту не визнавалась офіційно стороною, що воює. **Г. к.** також були прийняті кодекс *міжнародного приватного права* («Кодекс *Бустаманте*»), *Гаванська конвенція про дипломатичний притулок 1928*, *Гаванська конвенція про дипломатичних чиновників 1928* і *Гаванська конвенція про консульських чиновників 1928*.

В. Ю. Константинов

Гаванські декларації 1940 — документи, прийняті на 2-й консультативній нараді міністрів закорд. справ США та країн Лат. Америки, яка відбувалась 21–30.07.1940 в Гавані в умовах зміни стратегічної обстановки в Європі після окупації нац. Німеччиною Бельгії, Нідерландів і поразки Франції. 1-ша **Г. д.** про статус європ. володінь у Зах. півкулі (схвалена 29.07.1940) — амер. країни розглядали перехід будь-яких залежних територій у Зах. півкулі від однієї європ. д-ви до іншої як загрозу миру та безпеки в регіоні. Декларація передбачала можливість введення амер. країнами тимчасового управління цими територіями, яке мала здійснювати надзвичайна Панамериканська комісія. Спираючись на положення Декларації, США окупували Гренландію (квітень 1941) та, разом із Бразилією, Голландську Гвіану (з 1975 — Суринам, листопад 1941). 2-га **Г. д.** про взаємодопомогу й співробітництво в обороні амер. д-в (схвалена 30.07.1940) — згідно з нею будь-який замах на територ. цілісність, недоторканність або незалежність амер. д-ви з боку будь-якої неамер. д-ви розглядався як «акт агресії проти всіх країн, що підписали цю декларацію». **Г. д.** відобразили занепокоєння США можливими територ. загарбаннями Німеччини в Зах. півкулі та стали амер. спробою посилити власні позиції в регіоні.

І. С. Покровська

Гаваші Олег Олодарович (24.11.1958, Мукачів, Закарпатська обл., УРСР) — український *дипломат*; у 1982 закінчив математичний факультет Ужгородського державного університету, у 2008 — Київський університет права Національної академії наук України за спеціальністю «Правознавство»; володіє угорською мовою. В 1976–98 працював на різних посадах в закладах освіти Мукачевого Закарпатської області. З 1998 — на державній службі: 1998–99 — начальник управління освіти виконавчого комітету Мукачівської міської ради народних депутатів, 1999–2000 — начальник управління освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації, 2000–01 — заступник голови Закарпатської обласної державної адміністрації, 2001–02 — голова Виноградівської районної державної адміністрації, 2002–2003 — заступник голови, виконуючий обов'язки голови м. Мукачеве, 2003–05 — помічник-консультант народного депутата України апарату Верховної Ради України, 2005–10 — голова Закарпатської обласної державної адміністрації. 16.09.2010 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Словацькій Республіці.

В. М. Матвієнко

Гавел (Havel) Вацлав (5.10.1936, Прага, ЧСР — 18.12.2011, Градечек, Краловоградецький край, Чеська Республіка) — чеський громадсько-політичний і державний діяч, драматург, есеїст, дисидент; нар. у заможній родині празького підприємця, яка після утвердження в 1948 комуністичного режиму в Чехословаччині втратила свою власність. Великий вплив на формування особистості **Г.** справили його дід — відомий архітектор (збудував знаменитий Палац Люцерна) і дядько — один з фундаторів чеського кінематографу, засновник кіностудії «Беррандів». 1951 **Г.** залишив середню школу, працював помічником лаборанта й навчався у вечірній гімназії; 1953–55 — студент економічного факультету Чеської вищої технічної школи; 1955–57 — студент театрального факультету Академії культури; 1957–59 — на строковій військовій службі. Після демобілізації пов'язав своє життя з театром і вже в 1960-ті став відомим автором п'єс для театру абсурду, 1967 заочно закінчив театральний факультет Празької академії музичного і театрального мистецтва. 1968 — активний учасник *«Празької весни»*, голова об'єднання «Коло незалежних письменників», учасник «Клубу ангажованих безпартійних». Після поразки «Празької весни» перебував у опозиції. 1975 написав листа президенту Чехословаччини Г. *Гусаку* з гострою критикою комуністичного режиму; 1977 — один з ініціаторів громадянського опозиційного руху «Хартія-77». За опозиційну діяльність неодноразово заарештовувався, майже 5 років провів у в'язниці. У цей період нелегально видав низку літературних есе: «Влада безвладних» (1977, стало причиною арешту), «Листи до Ольги» (1983). Під час «оксамитової революції» 1989 — лідер «Громадянського форуму», 29.12.1989–20.07.1992 — Президент Чеської і Словацької Федеративної Республіки (ЧСФР); 2.02.1993 — 2.02.2003 — Президент Чеської Республіки.

Г. став символом змін у Центральній і Східній Європі, позаяк все життя боровся за свободу й демократію, в його політичній кар'єрі були злети та падіння: в липні 1992 на виборах президента ЧСФР йому не вистачило 20-ти голосів членів парламенту для переобрання *главою держави*, і він оголосив про свою відставку та відхід від активного політичного життя. Однак після розпаду ЧСФР був обраний першим президентом Чеської Республіки; на президентських виборах 1998 переміг тільки в третьому турі. Очоливши Чехію, привів її до членства в *НАТО* (1999) і максимально сприяв її вступу до *ЄС* 2004. Завдяки **Г.** 2002 Прага стала господарем саміту НАТО, який прийняв історичне рішення про подальше розширення Північноатлантичного Альянсу. За 13 років перебування на президентській посаді відвідав з візитами 59 країн, провівши в цілому за межами Чехії майже рік. Попри те, що чеське суспільство високо оцінило заслуги **Г.**, його неодноразово критикували, передусім за оголошення ним помилувань і амністій: за роки свого президентства оголосив три амністії (наймасовішою стала амністія 1990, коли на волю вийшло 15 тисяч осіб (75% засуджених)) і помилував 1938 осіб. Роки, що їх сам **Г.** провів у в'язниці, серйозно позначились на його здоров'ї; кілька разів, перебуваючи на посаді президента, і вже після відходу з активної політики, перебував на порозі смерті, але увесь цей час він продовжував працювати. Видатні заслуги **Г.**-політика і драматурга відзначені в Чехії і за кордоном, зокрема, він нагороджений українським орденом князя Ярослава Мудрого III ст. (2006), німецьким Хрестом за заслуги (2000), отримав шведську премію Улофа Пальме (1990), нідерландську премію Еразма Роттердамського (1986). Кілька разів висувався на здобуття *Нобелівської премії миру*.

Твори: «Вечірка в саду» (1963), «Меморандум» (1965), «Велике спустошення» (1985), «Влада безвладних» (1977), «Листи до Ольги» (1983).

Літ.: Michael Simmons. The Reluctant President: A Political Life of Vaclav Havel. — London: Methuen, 1991; Зарицький О. М. Вацлав Гавел: політичний портрет. — К.: Сатсанга, 2001.

М. С. Дорошко

Гадджі Герай (? — 1466, с. Салачик поблизу Чуфут-Кале, нині — Бахчисарайський район Автономної Республіки Крим) — кримськотатарський держ. діяч, засновник Кримського ханату. Нар. у давній литовській столиці Тракаї, де його сім'я перебувала в еміграції внаслідок міжусобиць у Кримському улусі Золотої Орди (за істор. традицією був нащадком Чингіз-хана). Супроводжував *Вітовта* на *Луцькому з'їзді європейських монархів 1429*, присвяченому обороні Європи від османів. За допомогою литовського загону 1428 вперше утвердився при владі в Криму; в 1433–34, 1443 і 1449 поновлював її за підтримки золотоординського клану Ширинів, який перекочував із Поволжя до Криму. 1445 уклав союзну угоду з великим князем литовським Казимиром IV. У серпні 1449 формально проголосив себе правителем кримськотатарської д-ви. Дотримуючись союзу з Литвою проти Золотої Орди, 1452 завдав удару з тилу монгольським військам хана Сейїд-Ахмеда, що вдерлися на Поділля. 1465 розгромив їх на Дону, дип. шляхом забезпечив домінування над князівством Феодоро й генуезькою Кафою (Феодосією). Переніс столицю ханату з Кирима до Чуфут-Кале, запровадив нову держ. символіку — тризуб тамгу; за держ. здібності отримав у народі прізвисько Мелек (Ангел).

В. І. Головченко

Гадяцький договір 1658 — угода між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою щодо умов федерат. об'єднання, укладений гетьманом І. *Виговським* за ініціативою авторитетного козацького політика Ю. *Немирича* 6(16).09.1658 в полковому Гадячі на Полтавщині. У підготовці цієї угоди брали участь представники усіх полків Гетьманщини, які скріпили своїми підписами кожен пункт. Згідно з дог-ром укр. землі в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств входили як суверенне Руське князівство на рівних правах у федерат. союз із Польщею та Литвою. На чолі Руського князівства мав стояти пожиттєвий гетьман, призначений королем з-поміж 4 претендентів, обраних законодавчим органом — радою, яка складалась із представників козацтва, міщанства, селянства та духовенства. Одночасно він повинен був виконувати обов'язки київ. воєводи. Г. д. передбачав створення окремих урядів, зокрема власної скарбниці, обрання укр. послів до федерат. сейму, свій судовий трибунал і військо з 60 тис. реєстровиків та 10 тис. найманців. Польські й литовські війська не мали права перебувати на території України без дозволу гетьмана, а якщо б у цьому виникла потреба, то вони мали підлягати йому. Православна віра визнавалась у рівних правах з католицькою, зокрема ієрархи першої одержували право засідати в спільному сенаті, діяльність греко-католицької обмежувалась. В Україні скасовувались обмеження на відкриття навч. закладів, унаслідок чого було б започатковано низку колегіумів, семінарій, засновані два університети, мало активно розвиватися книгодрукування. Усім козакам гарантувались традиційні соц. права, за поданням гетьмана по сто заслужених із кожного полку одержували шляхетство. Водночас гетьман із Військом Запорозьким зобов'язувалися «ніяких послів від сторонніх держав не приймати, а коли такі трапляться, їх до королівської милості мають відсилати; <...> Також ані військ чужих не впроваджувати і не мати жодного із сторонніми порозуміння на шкоду Річі Посполитій, хіба доповівши його королівській милості». У ході подальших переговорів у Варшаві в квітні–травні 1659 козацького посольства Т. Носача, що представило для *ратифікації* сеймом «Нові пункти» (передбачали приєднання до Руського князівства Волинського, Руського й Подільського воєводств, запровадження спадкоємного гетьманства, скасування *Берестейської унії 1596* та ін.), польській стороні вдалось суттєво обмежити права й прерогативи Руського князівства. Ратифікований сеймом 22(12).05.1659 текст дог-ру передбачав скорочення реєстру до 30 тис. козаків, збереження унії й вилучення застереження про необов'язковість для Руського князівства брати участь у майбутній війні Речі Посполитої проти Москви. Утратив чинність з укладенням *Переяславських статей 1659*.

В. І. Сергійчук

Гайкен (Heyken) Ебергард (23.08.1935, Агаузен, нині — земля Нижня Саксонія, ФРН — 15.12.2008, Бонн, земля Північний Рейн-Вестфалія, ФРН) — німецький *дипломат*; вищу освіту отримав у Берлінському та Гессенському університетах, Вищій дипломатичній школі у Бонні, юрист, доктор права. У 1966 поступив на *дипломатичну службу* ФРН; 1969–72 — керівник економічної служби генерального консульства ФРН у Калькутті, Індія; 1972–76 — співробітник відділу преси та внутрішньої політики посольства ФРН у СРСР; 1976–80 — заступник голови групи з політичних питань та СРСР у МЗС ФРН; 1980–84 — директор відділу преси та зв'язків із громадськістю посольства ФРН у США; 1984–89 — керівник групи з політичних питань та СРСР у МЗС ФРН; 1989–91 — повноважний міністр, заступник голови місії посольства ФРН у СРСР, 1991–94 — у Російській Федерації; 1994–96 — Надзвичайний і Повноважний Посол ФРН у Швейцарії. У березні 1996 — вересні 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол ФРН в Україні; 2000–03 — голова Українсько-німецького форуму — підтримуваної обома урядами, але, формально, незалежної громадської організації двосторонньої політичної співпраці. У 2003–05 очолював місію *ОБСЄ* у Республіці Білорусь.

Твори: Гайкен Е. На головних напрямах співробітництва // Політика і час. — 1996. — № 12.

Р. А. Кривонос

Гаймзьот (Heimsoeth) Ганс-Юрген (1953, м. Масурі, нині — штат Уттаракханд, Республіка Індія) — німецький *дипломат*; закінчив школу в Брюсселі (Бельгія); вивчав історію, філософію та германістику у Фрайбурзькому університеті (ФРН), отримав диплом Паризького інституту політичних досліджень; у 1987 захистив при Фрайбурзькому університеті докторську дисертацію. З 1981 перебуває на *дипломатичній службі*: працював у німецьких посольствах у СРСР (1984–87), Сомалі (1987–89), Бразилії (1994–97), Варшаві (1997–2000). У 2005–08 — генеральний консул ФРН у Нью-Йорку; в 2008–12 — Надзвичайний і Повноважний Посол ФРН в Україні. З 2012 — керівник місії Німеччини при *Організації економічного співробітництва та розвитку* в Парижі.

А. П. Сапсай

Галицько-папські переговори сер. XIII ст. розпочались восени 1245. Із Ліона, де тоді мав резиденцію Папа Римський *Інокентій IV*, на схід 16.04.1245 виїхав його посол *Карпіні Джованні да Плано* із завданням встановити приязні стосунки з монгольським великим ханом. Папський престол також доручив йому зав'язати відносини з князями Галицько-Волинської Русі й навернути «схизматиків» у католицтво. Наприкінці 1245 він зустрівся у Кракові з *Васильком (Василієм) Романовичем*, братом *Данила Галицького*, далі дістався Галича й прочитав перед руськими єпископами та Васильком папську буллу із закликом перейти до католицької церкви, але відповіді не одержав, бо рішення залежало від Данила, що перебував тоді в Орді. На шляху до Монголії Карпіні зустрівся з Данилом і запропонував тому встановити стосунки з курією, після чого, по поверненні до Холма, Данило відрядив ігумена монастиря Святої Гори Григорія до Ліона. Зав'язалось тривале листування між ним і Данилом. 3.05.1246 курія надіслала князеві аж 7 листів. Той намагався спертися на Папу й католицький Захід у прийдешній б-бі проти монголо-татарів, тому продовжив стосунки. Однак Інокентій IV не поспішав із допомогою, зате намагався насадити католицизм на Русі, надіславши архієпископа Альберта на руські землі із завданням оголосити в них акт про *унію* галицької церкви з католицькою. Обурений цим Данило 1248 перервав переговори, вони відновились 1252, коли до рубежів Галицько-Волинського князівства наближалась татарська орда Куремси, що мала завдання приборкати князя. Восени 1252 Папа за підтримки угорського короля *Бели IV* зав'язав стосунки з Данилом. Через рік до Холма прибуло посольство на чолі з легатом Опізо, який оголосив папську буллу про заклик володарів країн Центр. Європи до хрестового походу проти татар. Опізо обіцяв Данилові дійову допомогу папського престолу. Мабуть, під впливом таких обіцянок і з намови союзних польських князів Данило прийняв королівський вінець у Дорогичині в жовтні–листопаді 1253. Галицько-Волинський літопис свідчить, що князь пішов на коронацію з великою нехіттю й невірою в папські обіцянки. Так воно й сталось: хрестовий похід не відбувся, продовжувались наполягання на окатоличенні Русі. Данило не впустив до свого князівства папських місіонерів і ченців, після чого, 1257,

стосунки між Галичем і Ліоном остаточно перервались.

М. Ф. Котляр

Галіп Артем (1887 — ?) — укр. *дипломат*. Родом із Буковини. За фахом юрист. 1917 виступав зв'язковим між Центральною Радою і генералом Ж. *Табуї*. За гетьманату П. *Скоропадського* — радник при мін. зак. справ і товариш міністра, останню посаду зберіг у перших урядах Директорії УНР. У вересні–жовтні 1918 брав участь у переговорах у Києві з місією віце-міністра закорд. справ Румунії Концеску, у січні–лютому 1919 — в Одесі в *українсько-антантівських переговорах* був призначений чл. основного складу Надзвичайної дип. місії УНР на *Паризьку мирну конференцію 1919–20*, з огляду на позицію *Антанти* в укр. питанні наполягав на порозумінні з делегаціями Румунії та Чехословаччини й обстоював ідею федералізації колишньої Російської імп. «знизу». В еміграції у Парижі разом з І. *Борщаком* виступив співзасновником Союзу українських громадян у Франції (1925–32), дотримувався прорад. орієнтації.

В. І. Головченко

Галіфакс (Halifax) Едуард Фредерик Ліндлей Вуд, барон Ірвін (16.04.1881, Паудерем, граф. Девоншир, Велика Британія — 23.12.1959, Йорк, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*, граф. У 1910–25 — чл. палати громад від Консервативної партії. Із 1925 — лорд, лідер палати лордів 1935–38 і 1940. 1921–22 — парл. заст. міністра колоній; 1922–24 та 1932–35 — міністр освіти, 1924–25 — міністр с. г-ва; 1926–31 — віце-король Індії; 1935 — військ. міністр; 1935–37 — лорд-хранитель печатки; 1937–38 — лорд-голова Ради. 1938–40 — мін. зак. справ, один з активних прибічників політики «умиротворення» нац. Німеччини; 1941–46 — *посол* Великої Британії у США, брав участь у роботі *Сан-Франциської конференції 1945*.

Р. А. Кривонос

Галліксон (Gullickson) Томас Едвард (14.08.1950, м. Су-Фолс, штат Південна Дакота, США) — *дипломат* Ватикану; отримав ступінь доктора з канонічного права. 1976 — висвячений на священика, 2004 — отримав єпископське свячення; титулярний архієпископ Бомарцо (Італія, регіон Лаціо). З 1985 — на *дипломатичній службі* Святого Престолу; працював у *місіях дипломатичних* Ватикану в Руанді, Австрії, Чехословаччині, Єрусалимі, Ізраїлі та Німеччині. 2004–11 — апостольський *нунцій* в країнах Карибського басейну (Тринідад і Тобаго, Антигуа і Барбуда, Барбадос, Багамські острови, Домініка, Гренада, Гаяна, Ямайка, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадини, Суринам). З листопада 2011 — Апостольський Нунцій Ватикану в Україні.

Р. К. Петюр

Галльська війна — низка військових кампаній і битв між римськими легіонами та галльськими племенами з 58 по 50 до н. е. У 58 до н. е. претор і тріумвір Гай Юлій Цезар прибув у Галлію і розпочав кампанію з її завоювання. Галльські племена були послаблені міжусобною ворожнечею, Цезар підкорив гельветів на чолі із Оргеторіксом, а у липні 58 до н. е. у битві біля фортеці едуїв Бібракте завдав галльському війську ще однієї поразки. Для Цезаря постало завдання знищити володіння германців у Галлії, тому літом 58 до н. е. він розпочав війну проти Аріовіста, переміг його біля м. Везонтіона (район сучасного Страсбурга) і, відтіснивши його за Рейн, здобув майже всю Центральну Галлію. Весною 57 до н. е. Цезар почав боротьбу проти північних кельтських племен белгів. Дипломатичними засобами йому вдалось роз'єднати суперника, одні за одними відпадали племена: белловаки, амбіани, нервії, атребати, віромандуї та інші. На бік римлян перейшов вождь сенонів Каварін, згодом поблизу Аксони Цезар завдав поразки царю Сюісонна (сучасного Суассона) Гальбі. Після того як римляни розбили плем'я нервієв на чолі із Бодуогнатом, усі белгські племена остаточно скорилися. У 56 до н. е. Цезар і його легати успішно діяли проти вождів різних галльських племен. Так, легат Квінт Тітурій Сабін зумів розбити Вірідовікса, вождя одного з найсильніших племен Арморіки (сучасна Бретань). Завдяки таким швидким темпам уже до кінця 56 до н. е. підкорення Галлії було завершено, вона була проголошена римською провінцією.

Але в 54 до н. е. спалахнуло сильне збурення серед галльських племен, першим повстало одне з найсильніших племен белгів — ебурони, підтримане трохи згодом треверами. Піднялися всі сусідні племена: карнути, сенони та ін. Взимку і влітку Юлій Цезар на чолі 10 легіонів придушував смуту й жорстоко розправлявся з повсталими. У 53 до н. е. ситуація здавалася спокійною, однак взимку знову почалися військові дії. У перші місяці повстала майже вся Галлія: центр і захід згуртувалися біля царя племені арвернів Верцингеторікса, північ піднімалася повільно, а схід і в центрі лінгони та реми були на стороні Цезаря. Відчайдушна спроба Цезаря штурмувати неприступну твердиню арвернів Герговію скінчилася невдачею, він зазнав сильної поразки. Поразка непереможного проконсула підняла всю Галлію; приєдналися і едуї, і секвани, Верцингеторікс знову був обраний верховним вождем. У його руках опинилася сильна армія, з 15 тис. галльської кінноти. Біля нинішнього Діжона кіннота Верцингеторікса зав'язала бій, римське військо врятоване було заповзятістю найнятої Цезарем германської кінноти, що завдала рішучої поразки галлам. Поразка ця змусила Верцингеторікса відступити в сильну фортецю едуїв — Алезію й чекати тут виручки з боку об'єднаної Галлії.

Облога Алезії тривала до кінця літа 52 до н. е., *блокада* почала вже голодом виснажувати гарнізон, коли з'явилася на виручку армія союзних Верцингеторіксу племен Галлії на чолі із Вірідомаром. Але комбінований штурм Цезаревих укріплень з боку Алезії і ззовні було відбито, військо галлів зазнало поразки, гарнізон Алезії змушений здатися. Повстання було остаточно придушене, в 51 до н. е. Цезар довершив справу низкою каральних експедицій проти найбільш непокірних галльських племен, серед яких були кадурки на чолі з Луктерієм.

С. О. Божко

Галонен (Halonen) Тар'я (24.12.1943, Гельсінкі, Республіка Фінляндія) — фінляндський громадсько-політичний і державний діяч, 11-й (2000–12) президент Фінляндії; народилася в робітничій родині; закінчила юридичний факультет Гельсінського університету (1968). В юності, що припала на пору студентських заворушень кін. 1960-х, відзначалася ліворадикальними поглядами, брала участь у діяльності студентського пацифістського комітету, який виступав за одностороннє *роззброєння* Фінляндії. В 1971 вступила до лівого крила Соціал-демократичної партії Фінляндії (СДПФ) й пройшла серйозну політичну школу — з 1979 обиралася депутатом парламенту, була міністром соціального захисту і охорони здоров'я (1987–90), міністром юстиції (1990–91) і міністром закордонних справ (13.04.1995–25.02.2000). На президентських виборах — 2000 Г. протистояв центрист Е. Аго — колишній прем'єр-міністр, на десять років молодший за Г., але програв їй в 2-му турі 6.02.2000, отримавши 48,4 % голосів проти 51,6 % у кандидата від СДПФ; в 2-му турі президентських виборів-2006 Г. перемогла з 51,8 % голосів проти 48,2 % у кандидата від Національної коаліції С. Нійністе. На думку більшості фінів, саме перша в історії країни жінка-президент Г. втілювала сучасніший і більш різносторонній тип політика та державного діяча, їм подобалося прагнення президента ламати стереотипи. Під час другого президентства очолювала міжнародну групу радників фонду «Baltic Sea Action Group»; напередодні завершення президентських повноважень 1.03.2012 *Організація Об'єднаних Націй* запропонувала Г. керівництво Робочою групою ООН з питань народонаселення (спільно з експрезидентом Мозамбіку Ж. *Чіссано*); до кола проблем, якими опікується Г., відносяться сексуальне здоров'я населення, а також здоров'я жінок під час вагітності й родів. 4.09.2012 також призначена головою правління компанії «Helsinki Sustainability Center» — некомерційної організації, що збирає й обробляє інформацію про дослідження, пов'язані зі стійким розвитком, та пропонує її владі.

В. В. Копійка

Гальштейн (Hallstein) Вальтер (17.11.1901, Майнц, нині — земля Рейнланд-Пфальц, ФРН — 29.03.1982, Штутгарт, земля Баден-Вюртемберг, ФРН) — нім. громад.-політ. і держ. діяч. Вивчав право та держ. управління в Бонні, Мюнхені, Берліні. Працював проф. цивільного, торг. й екон. права спочатку в ун-ті Ростока (1930–41), потім — Франкфурта-на-Майні (1941–42). 1942 призваний до вермахту, потрапив у полон до американців (до 1946); після повернення — ректор ун-ту Франкфурта-на-Майні (1946–48); 1948–49 викладав у Джорджтаунському ун-ті (США). Засновник і 1-й президент нім. комісії *ЮНЕСКО* (1950); 1950–51 — статс-секретар у відомстві федер. канцлера ФРН;

1951–58 — статс-секретар МЗС ФРН. Значну увагу приділяв розбудові нім.-франц. відносин; очолював зах.-нім. делегації при підписанні дог-ру щодо створення *Європейського співтовариства вугілля й сталі* (1951) та на Мессінській конференції 1955, яка стала важливим кроком на шляху формування *Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)*; був одним з організаторів дип. забезпечення входження Саару до ФРН (1957). 1958–67 — 1-й президент комісії ЄЕС. 1959 висунув план створення спільного ринку (т. зв. «план Гальштейна»). 1961 за заслуги в розвитку європ. співробітництва відзначений нагородою Карла Великого. Мусив залишити посаду через незгоду з концепцією «Європи батьківщин» Ш. де *Голля*. Член бундестагу 1969–72; 1968–74 — голова Міжнародного європейського руху. Ім'я **Г.** носить Інститут європ. конституційного права Університету ім. братів Гумбольтів у Берліні. Його ім'я асоціюється також із т. зв. *Гальштейна доктриною* (1955), яка передбачала різноманітні форми дип. санкцій аж до розриву відносин із будь-якою країною, окрім СРСР, яка визнає НДР чи буде активно співробітничати з останньою.

Твори: «Європейські промови» (1979).

Р. А. Кривонос

Гальштейна доктрина — зовн.-політ. доктрина ФРН; спрямована на обмеження суверенних прав НДР шляхом встановлення її дип. *блокади*. Прийнята в грудні 1955 за ініціативою статс-секретаря МЗС ФРН *В. Гальштейна;* розроблена та доведена до громадськості керівником політ. відділу МЗС ФРН В. Греве. Висловлюючи претензії уряду ФРН на роль «єдиного представника німецького народу», доктрина передбачала підтримку *дипломатичних відносин* лише з тими д-вами, які їх не мають із НДР (за винятком СРСР). Встановлення дип. відносин із НДР будь-якою д-вою оголошувалось недружнім актом стосовно ФРН і було приводом для їх розриву. Подібні заходи були застосовані до Куби, Занзібару та Югославії. Несумісність таких дій із *нормами міжнародного права* спричинила засудження доктрини світовою спільнотою. Тому 1967 уряд ФРН змушений був відмовитись від її застосування до країн радянського табору, а 1970 заявити про припинення дії доктрини. Після відмови від неї ФРН взяла курс на встановлення дип. відносин із НДР, який призвів до підписання 1972 дог-ру про основи відносин між двома нім. д-вами.

В. Ю. Крушинський

Гамалія Григорій Михайлович (? — 1702) — укр. військ. діяч і *дипломат*. Нар. в козацькій родині. Брав активну участь у Визвольній війні під проводом Б. *Хмельницького*. Прихильник зовн.-політ. курсу І. *Виговського*, у 1659 був його послом до Туреччини. По поверненні на Батьківщину став на бік І. *Брюховецького*, входив до складу його посольства до Москви, де були підписані *Московські статті 1665*, що значною мірою обмежували права Війська Запорозького. 1668 разом із ген. обозним І. Безпалим був посланий до Стамбула з пропозицією від І. Брюховецького та його прибічників про перехід під *протекторат* султана. По поверненні підтримував політику П. *Дорошенка;* амністований царським урядом 1676 і дістав маєтності поблизу Лохвиці на Полтавщині. Призначався полковником лубенським (1665–69, 1687–88), паволоцьким, ген. осавулом, наказним гетьманом.

В. І. Сергійчук

Гамбетта (Gambetta) Леон Мішель (2.04.1838, м. Каор, департамент Лот, Королівство Франція — 31.12.1882, Севр, департамент О-де-Сен, Французька Республіка) — франц. громад.-політ. і держ. діяч. У 1868 у політ. справі, відомій як «справа Бодена», виголосив надзвичайно сильну промову, в якій звинуватив імперський режим. Відгуки преси на цей виступ забезпечили його політ. долю й наступного дня він став визнаним лідером Республіканської партії. 1869 обраний до Законодавчих зборів; не погоджувався з кроками, які вели до розв'язання *франко-прусської війни 1870–71*, проте після її початку наполягав на прискоренні можливої перемоги над німцями. Відіграв ключову роль у проголошенні Третьої республіки й формуванні тимчасового уряду нац. оборони, у якому став міністром внутр. справ. Почав піднімати неокуповану частину Франції на захист усієї країни, одночасно став військ. міністром, що мав насправді необмежену владу. Був обраний депутатом Національної асамблеї Франції від Страсбурга (Ельзас), проте після ратифікації миру, в результаті чого більша частина цієї землі відійшла до Німеччини, втратив

своє крісло й на короткий час вийшов на пенсію, відбувши до Іспанії. У ході довиборів у липні 1871 обраний до Національної асамблеї департаментом Сени, із великим умінням зміг провести ратифікацію республіки. Парл. інтриги не дозволили **Г.** стати президентом, але він очолив Палату депутатів. Став прем'єром у листопаді 1881, проте був змушений подати у відставку в січні 1882.

Р. А. Кривонос

Гамжік (Hamzhik) Павол (20.08.1954, м. Тренчин, ЧСР) — словацький *дипломат*; у 1978 закінчив Братиславський університет ім. Коменського, в 1991 — Дипломатичну академію в Москві; володіє англійською, німецькою, російською, чеською, угорською й французькою мовами. В 1978–84 працював юристом; у 1984–92 — дипломат МЗС Чехословаччини; в 1993–94 — керівник урядової делегації і Постійної Місії Словаччини при Конференції з безпеки та співробітництва в Європі; на переговорах із роззброєння за *Договором про звичайні збройні сили в Європі* та про «Відкрите небо». У 1994–96 — Надзвичайний і Повноважний Посол Словацької Республіки в ФРН; 1996–97 — міністр закордонних справ Словацької Республіки; 1998–2001 — віце-прем'єр-міністр Словацької Республіки з питань європейської інтеграції, водночас у 1998 — 2002 — депутат Національної Ради Словацької Республіки і голова Партії громадянського порозуміння, в 2001–02 — член Конвенту за майбутнє Європи, представник від Національної Ради Словацької Республіки. У 2006–09 працював у МЗС, був генеральним державним радником, радником прем'єр-міністра Словацької Республіки з питань *зовнішньої політики*. З 26.05.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол Словаччини в Україні.

А. П. Сапсай

Ганді (Gandhi) Індіра Пріядаршині (19.11.1917, м. Аллахабад, нині штат Уттар-Прадеш, Республіка Індія — 31.10.1984, Нью-Делі, Республіка Індія) — індійський громадсько-політичний і державний діяч, дочка Дж. *Неру*; закінчила Сомервільський коледж Оксфордського університету; 1938 вступила до Індійського національного конгресу (ІНК), була особистим секретарем і супроводжувала батька в усіх його міжнародних поїздках; після проголошення незалежності Індії 15.08.1947 працювала в керівних органах правлячого ІНК, поступово виросла в самостійну політичну фігуру й 1959 була обрана головою ІНК, наступного року, після смерті чоловіка — журналіста Фероза Ганді, залишила посаду і в якості помічника прем'єр-міністра виступала посередником між Дж. Неру та його кабінетом і партійними функціонерами, була членом виконавчої ради *ЮНЕСКО*. 1964–66 — депутат Народної палати, міністр інформації та радіомовлення в уряді Л. Б. Шастрі; після неочікуваної смерті останнього в Ташкенті на мирних переговорах із Пакистаном, за підтримки центристської й лівої фракцій ІНК, очолила уряд: 19.01.1966–24.03.1977 і 14.01.1980–31.10.1984 — прем'єр-міністр Республіки Індія (водночас 1967–69 — міністр закордонних справ, 1975 і 1980–81 — міністр оборони). В умовах кризи монополії ІНК на владу (на виборах 1967 він програв у 9-ти штатах із тогочасних 17-ти) здійснила низку популістських заходів, покликаних розширити соціальну базу партії: *націоналізацію* 14 найбільших комерційних банків і системи страхування, ухвалення закону про монополії й обмежувально торговельну практику, збільшення асигнувань у державний сектор, впровадження програм боротьби з бідністю й збільшення зайнятості на селі та ін., що, незважаючи на розкол ІНК 1969 й вихід з партії правих, забезпечило їй переконливу перемогу на виборах 1971.

Розроблена за участі **Г.** концепція «організованого капіталізму» й визнання регулюючої ролі держави в проведенні соціально-економічних реформ знайшла прибічників не лише в середовищі дрібних і середніх підприємців, а й частини крупних монополістичних об'єднань. Намагаючись перетворити Індію на впливову регіональну *державу*, **Г.** прискорила реалізацію ядерної програми (перше випробування стаціонарного боєзаряду відбулося 1974) й ініціювала активну *зовнішню політику*: підписанням 1971 договору про дружбу і взаємодопомогу із СРСР нейтралізувала можливий альянс США, КНР і Пакистану та забезпечила перемогу над останнім в *індійсько-пакистанській війні 1971*, що призвела до утвердження незалежної держави Бангладеш; 1975 анексувала Сіккім. Але практика державного етатизму швидко спричинила посилення автократичних централізаторських тенденцій у стилі

керівництва Г., застою й корупції, що призвело до згуртування опозиційних сил і гострої суспільно-політичної кризи 1974–75, яка поставила під сумнів легітимність влади ІНК (аллахабадський суд анулював депутатський мандат Г. за зловживання на виборах 1971). Вичерпавши можливості для маневру в рамках демократичного процесу, прем'єр 26.06.1975 впровадила надзвичайний стан і приступила до реалізації «програми з 20 пунктів», що мала консолідувати індійське суспільство силовими засобами, а на практиці призвела до критичного звуження соціальної опори ІНК і втрати ним союзників. 1976 до преамбули конституції було внесено визначення країни як «суверенної, соціалістичної, світської й демократичної республіки», проте т. зв. «конгресистський соціалізм» мав на увазі не ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, а лише обмеження «здирницьких інстинктів» і власницьких прагнень на благо суспільного розвитку та передбачав практичне здійснення принципів егалітаризму, зокрема, відміну кастових обмежень, створення умов для розвитку племен і малих народностей, запровадження рівноправності чоловіків і жінок та ін. Г. наголошувала, що «соціалізм, який є нашою метою, не означає експропріації багатих і передачу всього бідним. Його смисл у тому, щоб зменшити економічну нерівність і скоротити розрив у доходах».

Попри успішне проведення «зеленої революції» й цілковите припинення міжконфесійних конфліктів, Г. зазнала поразки на виборах у березні 1977 і нетривалого ув'язнення, але спромоглася на реванш і повернення до влади за підсумками виборів 1980; активізувала участь країни в *Русі неприєднання* й закликала до виведення радянських військ з Афганістану. Проте активний наступ Г. на *автономію* штатів прискорив формування локального *націоналізму* й відхід від ІНК значної частини електорату, до того ж прем'єр не змогла мирно вирішити проблему сикхського *сепаратизму*, віддавши 5.06.1984 наказ урядовим військам зайняти Золотий храм в Амрітсарі, де переховувалися терористи; вбита двома охоронцями-сикхами. Почесний доктор Київського національного університету ім. Т. Шевченка (1982).

Твори: Ганди И. Статьи, речи, интервью. — М., 1975; Ганди И. Внешняя политика Индии: Избранные речи и выступления (1980–1982). — М., 1982; Ганди И. Мир, сотрудничество, неприсоединение. Избранные статьи, речи, интервью о внешней политике Индии и советско-индийских отношениях. 1982–1984. — М., 1985.

Літ.: Graham P. India in Transition. — Delhi, 1984; Malhotra, Inder. Asia and Pacific Indira Gandhi: a personal and political biography. — London: Hodder and Stoughton, 1989; Baxter C., Malik Y., Kennedy Ch., Oberst R. Government and Politics in South Asia. — L.: Westview press, 2002; Frank, Katherine. Indira: The Life of Indira Nehru Gandhi. — Houghton Mifflin Harcourt, 2002; Barbara A. Somervill. Indira Gandhi: Political Leader in India. — Compass Point Books, 2007; Ульяновский Р. А. Три лидера великого индийского народа. — М.: Политиздат, 1986; Горев А. Индира Ганди: мечты и свершения. — М.: Издательство политической литературы, 1987; Джилл С. С. Династия Ганди. — Ростов-на-Дону: «Феникс», 1997.

В. І. Головченко

Ганді (Gandhi) Раджив (20.08.1944, Бомбей, нині — Мумбаї, штат Махараштра, Республіка Індія — 21.05.1991, Шріперумбудур поблизу Мадраса, нині — Ченнаї, штат Таміл-Наду, Республіка Індія) — інд. громад.-політ. і держ. діяч. Син І. *Ганді*. Навчався в Імперському коледжі (Лондон), вищу освіту здобув у Кембриджі. 1981 призначений політ. радником своєї матері, через 2 роки став ген. секретарем ІНК(І). Після вбивства І. Ганді 31.10.1984 обраний наймолодшим в історії Індії прем'єр-міністром (до 2.10.1989) найбільшою в історії країни кількістю голосів парламентарів (415 із 543). У 1986 відмовився від протекціоністської політики в *міжнародній торгівлі* й ініціював низку законів, що заохочують прямі інозем. інвестиції. Доклав зусиль для мирного врегулювання *Кашмірської проблеми* й *Пенджабської проблеми*; погодився відрядити інд. миротворців до Шрі-Ланки з місією нагляду за роззброєнням «Тигрів визволення Таміл Ілама», у результаті чого інд. війська опинились втягнутими в громадян. війну в цій країні. Вбитий жінками-смертницями з орг-ції «Тигри визволення Таміл Ілама» під час передвиборного мітингу.

П. М. Ігнатьєв

Ганев (Ganev) Ангел Ніколаєв (5.08.1953, Софія, Народна Республіка Болгарія) — болгарський *дипломат*, закінчив Державний інститут міжнародних відносин у Москві (див.: *Московський державний інститут міжнародних відносин (Університет) МЗС Російської Федерації*) за спеціальністю «міжнародні відносини» (1980). 1980–83 працював у МЗС Народної Республіки Болгарії; 1983–87 — 3-й секретар Генерального консульства у Сиктивкарі (СРСР); 1987–89 — 3-й секретар відділу інформації МЗС НРБ; 1989–92 — 2-й секретар посольства Болгарії у Москві; 1992–94 — 2-й секретар, головний спеціаліст Управління Східної Європи та СНД МЗС Болгарії; 1994–97 — 1-й секретар посольства Болгарії у Москві; 1997–98 — 1-й секретар, головний спеціаліст Управління СНД МЗС Болгарії. 1998 — міжнародний спостерігач на парламентських виборах у Боснії і Герцеґовині по лінії *ОБСЄ*; 2000–02 — директор дирекції «Канцелярія мера, зв'язки з громадськістю й міжнародне співробітництво» територіальної громади Варни. В 2002–07 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Болгарія в Україні.

Р. А. Кривонос

«Ганзейський» дискурс — дискурс регіональної ідентичності як спосіб структурування сприйняття міжнародної реальності, що визначає розуміння історії, сучасності та майбутнього регіону Балтійського моря на межі XX–XXI ст. Лейтмотивом образу нового регіону є море, причому не як водна перешкода, що роз'єднує чи романтична «бурхлива стихія», а як медіум, за допомогою якого забезпечуються соціальні відносини. Підкреслюється не абстрактно-піднесений, «суб'єктивний» характер сполучної ролі моря, а цілком матеріальний, економічно вигідний, земний. «Ганзейский проект» оперує поняттями гнучкості, інклюзивності й спільноти (community), заохочуючи *акторів міжнародних* «думати за межами своїх кордонів». «Г.» д. базується на тому, що першою справді внутрішньорегіональною торговою мережею був *Ганзейський союз 1367*, не тільки визначав правила *зовнішньої торгівлі*, а й часто активно впливаючи на розстановку політичних сил у прикордонних країнах від Північного до Балтійського морів. Щодо етимології слова «Ганза» є розбіжності: одні вважають, що Ганза — готська назва і означає «натовп або група товаришів», інші — що в основі лежить середньонижньонімецьке слово, яке перекладається, як «союз або товариство». У будь-якому разі, ідея назви означала певне «єднання» заради спільних цілей. Головну роль у Ганзейській лізі відіграв Любек, іншими важливими торговими містами були Гамбург, Бремен, Копенгаген, Данциг (Гданськ), Кенігсберг (Калінінград), Рига і Таллінн. У 1367 до Ганзейської ліги належало 80 міст, а в період найвищого розквіту — 170, знамениті ганзейські ярмарки відбувалися по всій Європі. Міцність Ганзи виникала зі спільності економічних інтересів та з належності до спільної «цивілізації», базованої на торгівлі в одному з найбільш багатолюдних морських просторів Європи. Важливим елементом єднання стала і спільна мова, в основі якої лежала нижньонімецька, збагачена латиною та польськими, італійськими і навіть українськими словами.

Нині ідеї Ганзи трансформуються в конкретні проекти загальноєвропейської інтеграції. Так, у Таллінні відбулися збори мерів міст, доля яких історично була пов'язана з Ганзою. Однією з домінуючих тез практично всіх доповідей учасників зустрічі стала думка про перетворення Балтики, на берегах якої проживає сьогодні більше 50 млн осіб, на особливий економічний суперрегіон. Для творців проекту «регіону Балтійського моря» важливо підкреслити значущість Ганзи не тільки як економічного, а і як політичного актора: ганзейські міста були не лише економічно потужними вузлами в мережі регіону Балтійського моря, але завдяки Ганзейській лізі й політично важливим чинником у цій зоні. У результаті СРСР розпаду і розширення *Європейського Союзу* регіон Балтійського моря став вітриною і лабораторією інтеграційних процесів в Європі. У цьому контексті «Г.» д. охоплює проекти «регіонобудівництва» на Балтиці й у Північній Європі, які, на думку деяких експертів, заперечують спроби Брюсселя, свого роду «м'якого імперського центру», підтримувати досить централізовану й ієрархізовану версію «фортеці Європа». Політичні проекти «вимірювань» й «ініціатив» є прикладом підходу конструювання регіону «знизу до гори».

Є. М. Суліма

Ганзейський союз міст («Велика німецька Ганза») — торг. і військ.-політ. об'єднання понад 90 *вільних міст* Півн. Німеччини. Створення Г. с. м. відбувалось поступово, шляхом індивід. приєд-

нання півн.-нім. міст та закорд. представництв купецьких громад, яке оформлювалось підписанням двосторонніх угод із кожним з учасників союзу. **Г. с. м.** остаточно сформувався 1367 між Любеком, Гамбургом, Бременом і деякими іншими містами, що уклали між собою низку угод із метою спільного захисту інтересів на Балтиці й у Центр. Європі та взаємної підтримки у внутр. справах. Пізніше до союзу приєдналися міста балт. узбережжя, учасники союзу почали координувати дії проти мор. розбійників. **Г. с. м.** не обмежувався півн. нім. містами — ганзейські контори були в Брюгге, Лондоні, Новгороді, в інших містах Півн. Європи. «Велика німецька Ганза» складалась із кількох менших союзів, серед яких найважливішими були Вендсько-Саксонська, Вестфальська та Лівонська групи. Завдання захисту торг. інтересів спонукало учасників союзу до проведення узгодженої *зовнішньої політики*. Ганза не мала офіц. конституції та центр. уряду, але спільне законодавство де-факто створювалось, коли члени союзу узгоджували торг. законодавство, а також завдяки розширенню бази угод між членами союзу. У вільному імперському м. Любеку розташувався апеляційний суд Ганзейського союзу, там найчастіше скликались трирічні заг. збори. Любекське право перейняло чимало членів союзу. Гамбург, Любек та Бремен становили ядро **Г. с. м.** Розквіту **Г. с. м.** досяг у XIV ст., коли він не лише контролював торгівлю на Балтиці та в Півн. Європі, але й був впливовим політ. *актором міжнародним*. Для захисту спільних інтересів союз створив військ.-мор. сили, для ведення воєнних дій використовувались найманці та власні парамілітарні формування. **Г. с. м.** успішно протистояв не тільки владі місцевих князів та лицарів, але й королів Данії, Швеції, з якими переможно вів численні війни. Посилення скандинавських д-в та Нідерландів у XV ст. підірвало могутність Г. с. м., а перенесення основних європ. торг. шляхів в Атлантику в XVI ст. остаточно позбавило ганзейські міста позицій центрів європ. торгівлі. **Г. с. м.** поступово занепадав, його останній з'їзд відбувся 1669.

О. А. Борділовська

Гао Юйшен (Gao Yusheng) (10.1947, провінція Хебей, Китайська Республіка) — китайський *дипломат*; закінчив Пекінський університет (1982, магістр економіки). 1975–79 — викладач середньої школи в м. Тяньцзінь; 1982–84 — співробітник Науково-дослідного інституту КНР з міжнародних питань; 1984–88 — третій, другий секретар посольства КНР в СРСР; 1988–89 — співробітник Науково-дослідного інституту КНР з міжнародних питань; 1989–92 — другий, перший секретар департаменту політики МЗС КНР; 1992–96 — перший секретар, радник посольства Китаю в Росії; 1996–2000 — радник департаменту країн Східної Європи та Центральної Азії МЗС КНР. У 2000–03 — *посол* КНР у Туркменістані; 2003–05 — посол КНР в Узбекистані; 2005–07 — Надзвичайний і Повноважний Посол Китайської Народної Республіки в Україні.

Р. К. Петюр

Гарантії міжнародні (у *міжнародному публічному праві*) — закріплені в міжнар.-прав. актах зобов'язання, запевнення або поручительство однієї чи кількох *держав* щодо інших учасників міжнар. спілкування при певних діях, які забезпечують дотримання встановленого статусу якої-небудь держави (групи держав), стану *міжнародних відносин* або виконання міжнар. зобов'язання. **Г. м.** можуть бути взаємні та колективні. Актами встановлення **Г. м.** у сучас. *міжнародному праві* є багатосторонні *договори міжнародні*. Предметом **Г. м.** можуть бути виконання договірних зобов'язань, дотримання *нейтралітету* д-ви (напр., Швейцарії — за *Паризьким мирним договором 1815* між Австрією, Великою Британією, Францією, Росією, Пруссією та Португалією; Люксембургу — за Лондонським договором (11.05.1867) між Австрією, Великою Британією, Пруссією, Росією та Францією), недоторканність території, кордонів, захист держав-учасниць від можливої *агресії* (ст. 5 *Вашингтонського договору 1949*). У стародавньому та середньовічному *міжнародному праві* як **Г. м.** широко застосовувалися клятва, присяга, взяття заручників, застава цінностей або частини території тощо. У XX ст. як спосіб **Г. м.** використовувалась *окупація воєнна* території (напр., чотиристороння окупація території Німеччини після *Другої світової війни* військами союзників по *антигітлерівській коаліції* для забезпечення виконання цією країною Потсдамських угод 1945). **Г. м.** можуть бути заявою учасників дог-ру про готовність гарантувати права чи статус д-ви або геогр. району, встановлені міжнар. чи держ. актом (напр., Кракова як *вільного міста* в період 1815–46 за Віденським трактатом 1815, нейтралізації та демілітаризації *Антарктики* за Договором про Антарктику 1959, статусу *зони, вільної від ядерної зброї* в Лат. Америці за 2-м Додатковим протоколом *Договору про заборону ядерної зброї в Латинській Америці 1967*). Суб'єктами здійснення **Г. м.** можуть виступати держави-учасниці відп. дог-ру, *треті держави*, на які спрямовані вимоги про дотримання встановлених дог-ром **Г. м.**, а також міжнар. орг-ції (див.: *МАГАТЕ гарантії*). Відповідно до Будапештського меморандуму від 5.12.1994 РФ, Великою Британією та США Україні було надано гарантії безпеки та поваги до незалежності, *суверенітету* та існуючих кордонів України у зв'язку з її приєднанням до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* як д-ви, що не володіє ядерною зброєю.

О. В. Задорожній

Гарвардські дослідницькі проекти з міжнародного права 1927–39 — серія досліджень щодо *кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права*, проведених у Гарвардській школі права (Harvard Law School) в 1927–39. Ініційована в очікуванні підготовчої роботи до Першої конференції *Ліги Націй* з кодифікації *міжнародного права*, запланованої на 1930 у Гаазі, Нідерланди. Група американських учених під керівництвом професора Менлі Оттмера Хадсона (Manley Ottmer Hudson) започаткувала проект Дослідження міжнародного права (Research in International Law) у листопаді 1927 з наміром підготувати по проекту конвенції з кожної з винесених на конференцію тем. Усього в роботі Дослідження виділяють чотири організаційно-тематичні стадії. Перша стадія (1927–29) включала роботу над трьома темами, винесеними на Конференцію Ліги Націй: «Право *громадянства*» — доповідач Річард Флурной (Richard Flournoy); «Відповідальність держав за шкоду, заподіяну іноземцям» — доповідач Едвін Монтефіоре Борчард (Edwin Montefiore Borchard); «*Територіальні води*» — доповідач Джордж Ґрафтон Уїлсон (George Grafton Wilson). На другій стадії (1929–32): «*Дипломатичні привілеї та імунітети*» — доповідач Джессі Сіддалл Рівс (Jesse Siddall Reeves); «Правове становище та функції *консулів*» — доповідач Філіп Куїнсі Райт (Philip Quincy Wright); «Компетенція судів щодо іноземних держав» — доповідач Філіп Кейріл Джессап (Philip Caryl Jessup); «*Піратство*» — доповідач Джозеф Уолтер Бінґам (Joseph Walter Bingham). Третя стадія (1932–35): «*Екстрадиція*» — доповідач Чарлз Келлоґ Бурдік (Charles Kellogg Burdick); «Юрисдикція щодо злочинів» — доповідач Едвін Де Уїтт Діккінсон (Edwin De Witt Dickinson); «*Право міжнародних договорів*» — доповідач Джеймс Уїлфорд Ґарнер (James Wilford Garner). Остання стадія (1935–39) включала такі теми: «Судова допомога» — доповідачі Джеймс Ґрафтон Роджерс (James Grafton Rogers) і Абрахам Говард Феллер (Abraham Howard Feller); «*Нейтралітет*» і «Права й обов'язки держав у разі *агресії*» — доповідач за обома темами Філіп Джессап.

По кожній із зазначених тем було підготовано проекти конвенцій із детальними постатейними коментарями, що включали цитати з досліджень, законів різних держав, рішень судів та інших вивчених укладачами джерел. Окремо готувалася конвенція про визнання держав, але через обставини роботу не завершили. Також у процесі створено декілька збірок законодавства різних тогочасних держав за відповідними темами: «Збірка законів різних країн про громадянство» (Collection of Nationality Laws of Various Countries, 1930), «Збірка законів різних країн про піратство» (Collection of Piracy Laws of Various Countries, 1932), «Збірка дипломатичних і консульських законів і правил різних країн» (Collection of the Diplomatic and Consular Laws and Regulations of Various Countries, 1932), «Збірка законів, правил і договорів різних країн про нейтралітет» (Collection of Neutrality Laws, Regulations and Treaties of Various Countries, 1939).

Структура проектів включала, окрім директора, дорадчий комітет із 44 (згодом 60) учених і юристів, виконавчий комітет із семи (згодом чотирнадцяти) членів і по одному доповідачу по кожній із досліджуваних тем (для деяких також по помічнику доповідача). Доповідачам допомагали спеціальні консультанти. Процедура істотно наслідувала заведену в Інституті міжнародного права (Institute of International Law) й Американському інституті права (American Law Institute): підгото-

ваний доповідачем проект передавався дорадчому комітетові, по тому обговорювався дороблявся на зустрічах доповідачів і консультантів. Результати досліджень із міжнародного права помітно вплинули на розвиток науки міжнародного права та подальші кодифікаційні роботи в рамках *Комісії міжнародного права*, насамперед з дипломатичного й консульського права, а також права *договорів міжнародних*.

А. В. Льовін

Гардінг (Harding) Воррен (2.11.1865, Блумінг Гроув, шт. Огайо, США — 2.08.1923, Сан-Франциско, США) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, 29-й Президент США (4.03.1921–2.08.1923). Нар. в родині фермера. Навчався в Центр. коледжі шт. Огайо (Айбірія). Займався видавничою діяльністю. 1899 за підтримки Республіканської партії обраний до сенату Огайо, 1903 — віце-губернатором штату, 1915 — сенатором Конгресу США; з питань повоєнного мирного врегулювання дотримувався політики *ізоляціонізму* й відкидав ідею світового уряду, виступав проти схвалення статуту *Ліги Націй*. 1920 висунутий консервативним крилом Республіканської партії як компромісний кандидат у президенти й переміг із більшістю в 7 млн голосів. У *зовнішній політиці* здійснював прагматичний курс і зосередився на досягненні стабілізації міжнар. становища: підписаний *американсько-німецький договір 1921*, проведена *Вашингтонська конференція 1921–22*, рішення якої тимчасово закріпили нову рівновагу сил в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Улітку 1923 здійснив політ. агітаційну поїздку на Аляску та в зах. штати, щоб заспокоїти громадськість, стурбовану розростанням урядової корупції. Повертаючись із поїздки захворів і помер.

В. І. Головченко

Гаренчар (Garenchar) Роберт (10.02.1931) — словацький *дипломат*. Закінчив Моск. екон. ін-т за спеціальністю «політична економія» (1955). 1955–62 — викладач Вищої екон. школи в Братиславі; 1962–63 — викладач Вищої екон. школи у Празі; 1966–69 — голова ЦК Спілки молоді Словаччини. 1970–71 працював асистентом з питань наук.-техн. співробітництва з країнами РЕВ у канцелярії уряду Чехословаччини. 1970 через незгоду з окупацією ЧССР військ. країн-учасниць *Варшавського договору 1955* був звільнений з роботи в канцелярії уряду й 20 років працював економістом на різних підприємствах. У 1989 реабілітований і кооптований у депутати Федеральних зборів. 1990 обіймав посаду 1-го заст. мін. зак. справ Чесько-Словацької Федеративної Республіки (ЧСФР). Із травня 1991 — ген. консул ЧСФР у Києві, із травня 1992 — Тимчасовий Повірений у справах Чехо-Словаччини в Україні. 1993–95 — Надзвичайний і Повноважний Посол Словаччини в Україні.

Р. А. Кривонос

Гармендія Пенья (Garmendia Peña) Хуліо (1952, Тринідад, Республіка Куба) — кубинський *дипломат*; закінчив Гаванський університет, ліценціат з політичних наук. 1975–76 — помічник спеціаліста в МЗС Куби; 1976–77 — співробітник ЦК Компартії Куби; 1977–82 — начальник департаменту державного комітету економічного співробітництва Куби; 1982–89 — заступник радника, радник з економічних питань посольства Куби в СРСР; 1989–91 — міністр-радник посольства Куби в СРСР; 1991–94 — міністр-радник посольства Куби в Росії; 1994–99 — начальник відділу ЦК Компартії Куби. В 2004–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Куба в Україні; потім — директор Департаменту ЦК Компартії Куби.

Р. К. Петюр

Гарпер (Harper) Стівен (30.04.1959, Торонто, Канада) — канадський громадсько-політичний і державний діяч, 22-й прем'єр-міністр Канади; народився в родині бухгалтера компанії «Imperial Oil»; навчався в Університеті Торонто, закінчив Університет Калгарі (1993, магістр економіки). Політикою зацікавився ще в школі, де належав до клубу «Молодих лібералів»; згодом під впливом контроверсійної енергетичної політики прем'єр-міністра П. *Трюдо* відійшов від Ліберальної партії і почав працювати в 1985 помічником депутата парламенту від Прогресивно-Консервативної партії; за рекомендації депутата, він зустрівся із засновником Реформістської партії Канади П. Меннінґом і почав співпрацювати в цій новоствореній партії в якості помічника її єдиного депутата — Д. Ґрей; в 1993 був обраний до федерального парламенту. Відзначився своїми послідовно консервативними поглядами і політикою, яка в деяких випадках була радикальнішою й більш консервативною, ніж політика його партії; суперечки і розбіжності з керівництвом Реформістської партії призвели до того, що у 1996 Г. відмовився брати участь у наступних парламентських виборах і того ж року був обраний головою недержавної політичної організації — «Національної громадської коаліції». Тим часом Реформістська партія була реформована в 2000 в Канадський альянс, лідером якого 20.03.2002 було обрано Г., інший член партії поступився своїм місцем у парламенті, щоб Г. зміг взяти участь у перевиборах і потрапити до парламенту як голова партії. 21.05.2002 став лідером «Офіційної опозиції» в канадському парламенті, намагаючись зібрати розпорошені консервативні сили в країні, спромігся об'єднати Прогресивно-Консервативну партію з Канадським альянсом і створити в грудні 2003 нову Консервативну партію Канади; 20.03.2004 його було обрано лідером новоствореної партії. На позачергових парламентських виборах 2006 Консервативна партія завдала значної поразки Ліберальній партії Канади в зв'язку з низкою корупційних скандалів проти неї і отримала більшість в парламенті країни; 6.02.2006 склав присягу як прем'єр-міністр Канади. На цій посаді найбільшим досягненням Г. було визнання Квебеку окремим народом у складі Канади 22.11.2006; в *зовнішній політиці* підтримував дружні зв'язки зі США і зокрема з Дж. В. *Бушем*, тому зовнішньополітичні ініціативи Г. йшли здебільшого в фарватері американської політики (це стосувалося *Антитерористичної коаліції* в Афганістані та підтримки Ізраїлю в *Ліванській війні 2006*). Але 25.03.2011 Палата громад Канади висловила вотум недовіри уряду Г. («за» — 156, «проти» — 145) в результаті розслідування про те, чому уряд не надав достатньої інформації щодо витрат на такі програми, як закупівля 65-ти винищувачів F-35, скорочення корпоративних податків і програми зі зміцнення правопорядку; тоді Г. звернувся до генерал-губернатора з проханням розпустити парламент і призначити дату нових виборів. 2.05.2011 Консервативна партія здобула відносну більшість голосів і отримала 166 місць у Палаті громад із 308-ми, Г. залишився на посаді *глави уряду*.

Д. В. Табачник

Гарріман (Harriman) Вільям Аверелл (15.11.1891, Нью-Йорк, США — 26.07.1986, Йорктаун, шт. Нью-Йорк, США) — амер. держ. діяч і *дипломат*. 1933–40 обіймав низку відповідальних посад в адміністрації Ф. Д. *Рузвельта*, у т. ч. радника президента з пром. й екон. питань. 1941 — спец. представник Президента у Великій Британії в ранзі *посланника*, у серпні 1941 в ранзі *посла* очолив спец. місію до СРСР у справі поставок по *ленд-лізу*, керував делегацією США на *Московській конференції 1941*. 1942–43 займався в Лондоні орг-цією трансатлантичних конвоїв зі зброєю та спорядженням для союзників. 1943–46 — посол США в СРСР, брав активну участь у роботі *Тегеранської конференції 1943*, *Кримської (Ялтинської) конференції 1945* і *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945*, сприяв налагодженню порозуміння між В. *Черчіллем* і Й. *Сталіним*. 1946 — посол США у Великій Британії; 1947–48 — міністр торгівлі США; 1948–50 — спец. представник Г. *Трумена* в Європі зі здійснення *Маршалла плану*; 1950–51 — спец. помічник президента, представник США в Комісії з планування оборони *НАТО*; 1951–53 — дир. управління зі здійснення програми «взаємного забезпечення безпеки» (безвідплатної військ.-екон. допомоги США інозем. д-вам); 1955–58 — губернатор шт. Нью-Йорк; 1961 і 1965–68 — посол з особливих доручень; 1961–63 — помічник *державного секретаря США* у справах Дал. Сходу, очолював делегацію США на *Женевській нараді з урегулювання Лаоського питання 1961–62*; 1963–65 — заст. держ. секретаря з політ. питань, глава делегації США на переговорах з укладення *Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою 1963*; 1968–69 — особистий представник Президента США Л. *Джонсона* на *Паризьких переговорах про врегулювання у В'єтнамі*. Із 1974 — голова зовн.-політ. групи нац. к-ту Демократичної партії, 1977 за дорученням Дж. *Картера* відвідав Москву у справі зміцнення контролю над *гонкою озброєнь*, 1983 відвідав СРСР на запрошення Ю. *Андропова*.

В. І. Головченко

Гарсія Перес (García Pérez) Алан Ґабріель Людвіґ (23.05.1949, Ліма, Республіка Перу) — перуанський громадсько-політичний і державний діяч, 44-й (1985–90) і 47-й (2006–11) президент Перу; наро-

дився в родині політиків, закінчив Головний національний університет Сан-Маркос (1973), навчався в Паризькому університеті й Мадридському університеті Комплутенсе. Зі студентських років був активістом лівоцентристського Американського народно-революційного альянсу (APRA), в 1982–85 очолював партію; виступив одним із авторів демократичної конституції 1979; 1980–85 — депутат Конгресу республіки, як доктор права став автором кількох книжок з політології й соціології. Під час першого президентства проголосив курс на пріоритет національних інтересів у внутрішній і *зовнішній політиці*, відмовився сплачувати всі проценти іноземним інвесторам, після чого *Світовий банк* і *Міжамериканський банк розвитку* тимчасово закрили свої кредитні лінії, до того ж у Г. почалися тертя з армією, коли президент вирішив скоротити військовий бюджет і розслідувати вбивство 300 *партизанів* у в'язниці Ліми. *Збройні сили* й праві політики, за таємної підтримки з боку США, розхитали уряд Г., що призвело до спалаху гіперінфляції в країні (7649 % у 1990). В 1992 у зв'язку зі звинуваченнями в корупції змушений був емігрувати до Колумбії, лише після зняття звинувачень у 2001 повернувся на батьківщину й очолив парламентську опозицію. У 2-му турі президентських виборів 4.06.2006 переміг лівого націоналіста О. *Умалу*, отримавши 52,62 % голосів, і 28.07.2006 вступив на посаду глави держави; в зовнішній політиці, з одного боку, інтенсифікував торговельні відносини з Бразилією, а з іншого — зміцнював режим *вільної торгівлі* зі США.

В. І. Головченко

Гарсія Роблес (García Robles) Альфонсо (20.03.1911, м. Самора, штат Мічоакан, Мексиканські Сполучені Штати — 2.09.1991, Мехіко, Мексика) — мексиканський політичний діяч і *дипломат*, лауреат *Нобелівської премії миру* 1982 (спільно зі шведським дипломатом Альвою Мюрдаль) за 20-річну діяльність в області роззброєння і мистецтво ведення *переговорів міжнародних*; народився в родині Кіріно і Терези Гарсія Роблес; закінчив юридичний факультет Національного автономного університету Мексики (1933) і отримав ступінь з міжнародного права та міжнародних відносин, навчався в Паризькому університеті (1934–37) і Академії міжнародного права в Гаазі (1938). По завершенні навчання вступив на *дипломатичну службу*, працював у *посольстві* Мексики в Швеції; по поверненні на батьківщину в 1941 був призначений керівником департаменту міжнародних організацій, потім — генеральним директором політичної та дипломатичної служби; увійшов до складу мексиканської делегації на *Сан-Франциській конференції 1945*; 1945–52 — постійний представник Мексики при *ООН*; 1952–57 — директор політичного відділення секретаріату ООН у Нью-Йорку; по поверненні в Мексику призначений начальником департаменту Європи, Азії й Африки в МЗС, брав активну участь у роботі конференцій з морського права 1958 і 1960. 1962–64 — посол Мексики в Бразилії; в 1964 призначений заступником міністра закордонних справ, відіграв одну з ключових ролей у підписанні *Договору про заборону ядерної зброї у Латинській Америці 1967* (Договору Тлателолько); в 1967 очолив мексиканську делегацію на Женевській конференції ООН із роззброєння, де спільно з А. Мюрдаль взяв активну участь у розробленні *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*. 1970–75 — постійний представник Мексики при ООН; 29.12.1975–30.11.1976 — міністр закордонних справ Мексики; 1977–85 — постійний представник Мексики в Комітеті ООН із роззброєння в Женеві, прагнув досягти компромісу між *наддержавами* з питання припинення гонки озброєнь, на спеціальній сесії *Генеральної Асамблеї ООН* у 1982 запропонував організувати всесвітню кампанію за роззброєння; в 1985 обраний головою Комітету ООН із роззброєння. За роки дипломатичної діяльності став автором 20 книг і більше 300 статей з питань міжнародних відносин.

В. І. Головченко

Гасемі-Аліабаді (Ghasemi Ali Abadi) Акбар (06.08.1961) — іранський *дипломат*; закінчив Тегеранський університет (бакалавр зі спеціальності «історія та цивілізація») і Університет «Азад» (магістр зі спеціальності «міжнародні відносини»); володіє арабською й англійською мовами та урду. У 1980–81 — експерт з політичних питань першого управління Західної Азії МЗС Ірану; 1981–90 — старший експерт з питань арабських країн Близького Сходу МЗС Ірану; 1991–96 — заступник начальника управління арабських країн Близького Сходу і Північної Африки МЗС Ірану; 1996–2000 — керівник Бюро із захисту інтересів Ісламської Республіки Іран в Єгипті; 2000–01 — старший експерт з питань арабських країн Близького Сходу і Північної Африки МЗС Ірану; 2001–06 — начальник управління засобів масової інформації МЗС Ірану; 2006–09 — заступник директора департаменту з питань інформації та преси, начальник управління засобів масової інформації МЗС Ірану; 2009–10 — радник міністра закордонних справ Ірану, начальник управління засобів масової інформації МЗС Ірану. З травня 2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол Ісламської Республіки Іран в Україні.

Р. К. Петюр

ГАТС (General Agreement on Trade in Services, англ. GATS) — «Генеральна угода про торгівлю послугами», що є Додатком 1 В до тексту Угоди про *Світову організацію торгівлі (СОТ)*. Визначає основи режиму торгівлі послугами, права та зобов'язання членів СОТ у цій сфері. Угода передбачає: застосування у *міжнародній торгівлі* послугами *режиму найбільшого сприяння*; прозорість регулювання; взаємне визначення кваліфікаційних вимог до надавачів послуг; дотримання правил щодо врегулювання монополій, виключних надавачів послуг та іншої підприємницької діяльності, що обмежує конкуренцію; заходи лібералізації торгівлі, зокрема таких, які передбачають зростання ролі країн, що розвиваються. Згідно з Угодою, зобов'язання країн-учасниць щодо лібералізації доступу до ринків послуг має виконуватись за допомогою внесення змін до національного законодавства, спрямованих на широке застосування принципу національного режиму до іноземних надавачів послуг. Мають усуватися такі обмеження: щодо індивідуальних і загальних інвестицій іноземців у сфері послуг; заснування іноземцями закладів, що надають послуги; кількості видів послуг та їх загального обсягу; кількості конкурентів у конкретному секторі послуг; організаційних форм підприємницької діяльності; загальної чисельності надавачів послуг на ринку. Угодою передбачено, що країни-члени проводитимуть подальші переговори з питань субсидування послуг і вжиття охоронних заходів до міжнародної торгівлі послугами.

Д. П. Расшивалов

Гашпарович (Gašparovič) Іван (27.03.1941, м. Полтар, нині — Словаччина) — словацький громадсько-політичний і державний діяч, юрист, 3-й президент Словаччини; закінчив юридичний факультет Університету імені Коменського (Братислава, 1964), в 1968 там же захистив кандидатську дисертацію й отримав вчене звання доцента. Працював у районній прокуратурі м. Мартін, згодом — у міській прокуратурі м. Братислава; водночас, у 1966–89 був заступником голови міжнародної комісії Чехословацького союзу хокею; з 1968 займався викладацькою діяльністю на кафедрі карного права, кримінології та криміналістики юридичного факультету Університету імені Коменського. В 1989 став співголовою Форуму незалежних юристів Словаччини, а в 1990 — проректором Університету імені Коменського; в 1990–92 — Генеральний прокурор Чеської і Словацької Федеративної Республіки (Прага); в 1992 займався педагогічною діяльністю в Університеті імені Коменського й був членом Наукової Ради університету. 23.06.-31.12.1992 — Голова Словацької Національної Ради, співпрацював над створенням Конституції Словацької Республіки; 1.01.1993–29.10.1998 — Голова Національної Ради Словацької Республіки; водночас у березні — жовтні 1998 виконував обов'язки Президента країни; в 1998–2002 — депутат Національної Ради Словацької Республіки, член її Комітету з конституційних питань, питань мандатів та імунітету; член парламентської делегації в *Міжпарламентському союзі*, входив до Руху за демократичну Словаччину авторитарного екс-прем'єр-міністра В. Мечіара; в 2002–04 повернувся до педагогічної діяльності на юридичному факультеті Університету імені Коменського. 17.04.2004 за підтримки проєвропейських виборців переміг у 2-му колі прямих президентських перегонів (59,91 % голосів електорату), інавгурація Г. відбулася 15.06.2004; 4.04.2009 здобув перемогу в 2-му турі чергових виборів *глави держави*, отримавши 55 % голосів.

В. В. Копійка

Гаштейнська конвенція підписана 14.08.1865 між Австрією та Пруссією; врегульовувала питання про Шлезвіг і Гольштейн, відвойовані в Данії під час *австрійсько-прусько-данського конфлікту 1864*. За Г. к. право власності на всю територію обох гер-

цогств належало Австрії та Пруссії, але управління ними здійснювалось нарізно. У Гольштейні створювалась австр. адміністрація, а в Шлезвігу — прусська. Маленьке герцогство Лауенбург було приєднано до Пруссії, охорона Кільської гавані доручалась її військам. Фортеця Рендебург ставала союзною з австр.-прус. гарнізоном. Пруссія набувала право на будівництво *Кільського каналу,* що повинен був з'єднати Балтійське й Північне моря, а також будівництво залізниці й телеграфу в Гольштейні. Розв'язавши шлезвіг-гольштейнську проблему в сприятливому для себе дусі, глава прус. уряду О. фон *Бісмарк* зробив наступний крок на шляху витіснення Австрії з Німецького союзу й об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю» під егідою Пруссії. Із цією метою він скористався невирішеними **Г. к.** спірними питаннями для провокування *австрійсько-прусської війни 1866.*

Б. М. Гончар

Гвадалупе-Гідальго договір (Договір про мир, дружбу і кордон між США та Мексикою) підписаний 2.02.1848 в Гвадалупе-Гідальго (поблизу Мехіко) амер. уповноваженим Н. Трістом і тимчасовим Президентом Мексики М. де ла Пеньї-і-Пеньї; завершив *американсько-мексиканську війну 1846–48.* За догром Мексика поступалася США 55 % своєї території (Техас, Нова Мексика, Аризона, Каліфорнія — бл. 2,3 млн км^2). США виплачували Мексиці за «відступлені» території 15 млн дол., а своїм громадянам, які мали претензії до уряду Мексики — 3,25 млн дол. США отримали право вільного судноплавства на р. Колорадо та в Каліфорнійській затоці. Півн. кордоном Мексики в районі Техасу визнавалась р. Ріо-Гранде. Встановлювався кордон на каліфорнійській дільниці, але *демаркація кордону* на центр. дільниці виявилась неможливою через неточності в картах і була проведена після того, коли в грудні 1853 США у зв'язку з будівництвом Тихоокеанської залізниці придбали за 10 млн дол. 120 тис. км^2 мексиканської території. Договір був ратифікований Сенатом і набув чинності 30.05.1848.

Б. М. Гончар

Гегемонія міжнародна (грец. ἡγεμονία — керівництво, головування) — статусна характеристика *актора міжнародного,* який відіграє домінуючу роль у системі *міжнародних відносин.* Поява гегемона у системі міжнар. відносин є наслідком нерівності розподілу влади між міжнар. акторами, який спонукає найпотужніших із них до встановлення, підтримання та захисту свого політ. домінування в системі. Теорет. обґрунтування феномен **Г. м.** знайшов у концепції гегемонічної стабільності (див.: *Стабільність міжнародна*), відповідно до якої оптимальну відкриту модель світової економіки, яка була б вільна від *протекціонізму,* здатна забезпечити лише держава-гегемон, встановлюючи формальні та неформальні норми й процедури та дбаючи про їх виконання рештою д-в світу. Т. ч., ця д-ва, суб'єктивно переслідуючи власні інтереси, об'єктивно створює засади глобального соц.-екон. устрою, що відповідає базисним інтересам усіх міжнар. акторів — мати стабільність та впорядкованість у міжнар. відносинах. Окремим випадком гегемонії є таке домінування, що здійснюється не однією д-вою, а групою провідних д-в, які разом створюють колективного гегемона та перетворюються на центр світової системи.

А. А. Суботін

Гегечкорі Євген Петрович (20.01.1881, Мартвілі, Сенакського повіту Кутаїської губернії, нині — Грузія — 5.06.1954, Париж, Французька Республіка) — грузинський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив курс юрид. ф-ту Моск. ун-ту. Працював помічником присяжного повіреного; 1907 вибраний від Кутаїської губернії в 3-ю Державну думу, де посів одне з провідних місць у с.-д. фракції; виступав з питань, що стосувалися суду, тюрем, мін-ва народної освіти. 1912 обраний у виборщики, але внаслідок адмін. роз'яснення не зміг балотуватися в 4-у Думу. Під час *Першої світової війни* — соціал-патріот; після перемоги Лютневої 1917 демокр. рев-ції — чл. Особливого Закавказького к-ту Тимчасового уряду та чл. президії Тифліської ради. Із листопада 1917 — голова Закавказького комісаріату; із травня 1918 — мін. зак. справ Грузинської Демократичної Республіки, активно обстоював ідею створення *Балто-Чорноморського союзу* з провідною роллю УНР, діяльно співпрацював з Українською дип. місією на Кавказі *І. Красковського.* Після окупації Грузії рос. Червоною армією в березні 1921 емігрував за кордон.

Н. Ф. Сербіна

Гедимін (Gediminas) (бл. 1275–1341, Баєрбург, Тевтонський орден) — великий князь литовський (1316–41), засновник князівського роду та династії Гедиміновичів. Вів непримиренну б-бу з нім. рицарями, яким завдав низку поразок; 1325 уклав союз із польським королем Владиславом Локетком для спільної б-би проти хрестоносців; 1331 розбив війська Лівонського ордену під Пловцями (Польща). Активно проводив політику приєднання укр. і білоруських земель: 1319–20 захопив у Галицько-Волинської д-ви Берестейську землю й Дорогичин, а згодом Кам'янець та інші міста; поставив у васальну залежність Мінське, Вітебське, Друцьке й Турово-Пінське князівства; завершив підкорення Полоцького князівства. Після смерті Юрія І Болеслава 1340 поставив свого сина Любарта князем Волині; був суперником моск. князя Івана І Калити, уклав союз із Тверським князівством. **Г.** почав титулувати себе «королем литовців і руських». Вважається засновником столиці Литви Вільно (Вільнюса), яка вперше згадується в 1322–23. Смертельно поранений під час облоги нім. фортеці Баєрбург на р. Німан.

Н. Ф. Сербіна

Гельсінське засідання Європейської ради 1999 (Helsinki European Council) — проходило 10–12.12.1999 у м. Гельсінкі в період головування Фінляндії в *Європейському Союзі.* На саміті офіційно ухвалено нову стратегію розширення ЄС: прийнято рішення про початок 15.02.2000 у Брюсселі переговорів із Болгарією, Латвією, Литвою, Мальтою, Румунією та Словаччиною; затверджено нову стратегію диференційованого підходу до кандидатів у процесі переговорів. Стратегія розширення «хвилями», прийнята *Люксембурзьким засіданням Європейської ради 1997,* була замінена принципом «регати» — рівними можливостями на вступ до ЄС кандидатів першої та другої «хвилі». Під час засідання затверджено кроки із зміцнення оперативного потенціалу й організаційної структури ЄС у сфері антикризової діяльності: у відповідності до рішень саміту Рада ЄС 14.02.2000 ухвалила рішення про формування тимчасових органів, відповідальних за проведення політики у сфері безпеки й оборони: тимчасовий комітет із питань політики й безпеки на рівні послів; тимчасовий військовий комітет (прообраз майбутнього *Військового комітету ЄС*), сформований із військових представників головнокомандуючих збройними силами країн ЄС; групу національних військових експертів (ядро майбутнього Військового штабу ЄС). На саміті затверджено *Спільну стратегію ЄС щодо України.*

К. Ю. Денисенко

Гельсінський акт 1975 — див.: *Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975.*

Гельсінський саміт НБСЄ 1992 відбувся 9–10.07.1992 за участю *глав держав* та *урядів* 52 країн. Оскільки установчий саміт НБСЄ 1975 також відбувався в Гельсінкі, саміт 1992 отримав неформальну назву «Гельсінкі-2». На ньому був прийнятий пакет док-тів, що визначили головні напрями, стратегію й тактику діяльності НБСЄ, конкретні механізми вирішення нагальних міжнар. проблем; пріоритетними напрямами діяльності НБСЄ визначались допомога політ. та екон. реформам у Центр. і Схід. Європі, подолання регіональних конфліктів, практ. забезпечення *прав людини* та прав нац. меншин. У заключному док-ті **Г. с.** «Виклик часу змін» лідери країн-членів НБСЄ висловили свою відданість заг. цінностям: повазі прав людини та основних громадян. свобод, соц. справедливості, зміцненню тісного взаємозв'язку між політ. плюралізмом і ринковою економікою, відповідальному ставленню до довкілля. Було підтверджено, що керівні принципи та заг. цінності, викладені в *Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975* та *Хартії для нової Європи 1990,* є дійсними й у нових міжнар. умовах; водночас було визнано підвищення ролі європ. і трансатлантичних орг-цій, таких, як *НАТО, Європейський Союз, Західноєвропейський союз* тощо. У Декларації **Г. с.** було особливо підкреслено значення для забезпечення європ. безпеки *Віденського документа із заходів зміцнення довіри і безпеки 1992* та *Договору про відкрите небо 1992,* а також скорішої реалізації положень *Договору про звичайні збройні сили в Європі 1990* та Прикінцевого акта переговорів про чисельність особового складу звичайних збройних сил 1991. **Г. с.** затвердив орг. зміни, а саме: розширив повноваження Ради міністрів та Комітету

старших посадових осіб (КСПО), встановив посаду Верховного комісара НБСЄ у справах нац. меншин. У заключному док-ті **Г. с.** містились положення про діяльність НБСЄ з підтримання миру, визначався механізм миротворчих операцій, які відтепер могли проводитись під мандатом НБСЄ.

І. О. Мінгазутдінов

Гендерсон (Henderson) Артур (13.09.1863, Глазго, Велика Британія — 20.10.1935, Лондон, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч. Чл. палати громад 1903–31 і 1933–35 від Лейбористської партії; лідер опозиції (1908–10 і 1914–17); голова (1908–10, 1914–17), парл. організатор (1914, 1921–24, 1925–27) і секретар (1911–34) Лейбористської партії. 1915–16 — міністр освіти, 1916 — міністр фінансів і радник з питань праці уряду Великої Британії; 1917 — голова урядової місії до Росії, потім — міністр без портфеля у воєнному кабінеті. 1924 — міністр внутр. справ; 1929–31 — мін. зак. справ, сприяв відновленню *дипломатичних відносин* із СРСР (3.10.1929). У подальшому працював у *Лізі Націй*, 1932–33 — голова Загальної конференції з роззброєння. В 1934 отримав *Нобелівську премію миру*.

Р. А. Кривонос

Генералізм — кадрова концепція сучас. *дипломатичних служб*, що передбачає підготовку фахівців-*дипломатів*, спроможних працювати відразу на кількох напрямках. Незаперечно, що сучас. *відомство закордонних справ* потребує досвідчених фахівців, обізнаних із такими питаннями, як роззброєння, економіка та фінанси, торгівля та комерція, культурні зв'язки тощо; щоб зберегти свою пріоритетну роль у *міжнародних відносинах* і стримати тиск із боку скептиків, які вважають *дипломатію* архаїзмом, вони не зможуть обійтись без залучення певної кількості співробітників із високим рівнем спеціалізації. Але одночасно посилюється значення підготовки компетентних дипломатів-генералістів. Сучас. практика підтверджує той факт, що зростання ролі *дипломатії багатосторонньої*, у рамках якої потреба в спеціалістах є чи не найбільш відчутною, не ставить під сумнів існування традиційної двосторонньої дипломатії, яка здійснюється переважно генералістами — дипломатами з широким баченням, ґрунтовною підготовкою в різних сферах, здатними одночасно виконувати весь спектр завдань, що стоять перед *дипломатичними представництвами* за кордоном.

В. М. Матвієнко

Генеральна Асамблея ООН (ГА ООН) — головний дорадчий, директивний та представницький орган *Організації Об'єднаних Націй*. Серед шести головних органів ООН **Г. А.** посідає центральне місце, що обумовлюється особливостями її складу і функцій. Це найбільш представницький орган, в якому беруть участь всі члени організації (станом на 1.01.2013 — 193 *держави*), він має найширші функції й повноваження обговорювати будь-які питання або справи в межах *Статуту ООН* і робити рекомендації членам Організації або *Раді Безпеки ООН* (РБ). Але **Г. А.** не може робити будь-які рекомендації останній щодо питань, які знаходяться в ній на розгляді. Особливий статус **Г. А.** проявляється і в тому, що вона одержує й розглядає щорічні та спеціальні доповіді всіх інших органів ООН, в тому числі й Ради Безпеки. **Г. А.** є унікальним глобальним форумом, на якому щорічно збираються *глави держав* і *урядів*, міністри закордонних справ для обговорення найважливіших питань світу, формування шляхів розвитку міжнародного співробітництва, розробки програм та основних напрямків діяльності ООН. Збирається щорічно на регулярні сесії, як правило у третій вівторок вересня, і триває до середини грудня; в разі необхідності скликаються також спецсесії (упродовж 5 днів) і надзвичайні сесії (протягом 24 годин). Кожна країна-член ООН може направити на сесію не більше 5 представників і 5 заступників, а також необхідну кількість радників і експертів. Кожний член **Г. А.** має один голос, рішення з важливих питань приймаються більшістю в 2/3 тих, хто присутні й беруть участь у голосуванні, до яких відносять лише тих, хто голосує «за» чи «проти». Ті, що утрималися, розглядаються, як такі, що не брали участь у голосуванні. Важливими питаннями за Статутом вважаються: питання підтримання миру і безпеки, вибори непостійних членів РБ, членів *Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОР)*, Ради з опіки (призупинила свою діяльність 1.11.1994 після того, як остання підопічна територія ООН — Палау в західній частині Тихого океану місяцем раніше стала незалежною республікою), прийняття нових членів, виключення з членства, бюджетні питання. Рішення щодо інших питань ухвалюються простою більшістю. Після закінчення *холодної війни* та оздоровлення політичного клімату у світі дедалі більшого поширення набуло ухвалення рішень консенсусом, тобто шляхом узгодження, без проведення формального голосування. Однак, як зазначав *Генеральний секретар ООН* у 1997–2006 К. *Аннан*, консенсус не завжди свідчить про спільність позицій і не став ефективним засобом примирення інтересів.

Структура **Г. А.**: шість головних комітетів (1-й — питання політичні, безпеки та роззброєння; 2-й — економічні та фінансові питання; 3-й — соціальні, гуманітарні й питання культури; 4-й — спеціальні політичні питання й *деколонізація*; 5-й — адміністративні та бюджетні питання; 6-й — правові питання. Функціонують два організаційні (процедурні) комітети: Генеральний комітет і Мандатний комітет, а також два постійні комітети: Консультативний комітет з адміністративних і бюджетних питань та Комітет із внесків. Існує також розгалужена низка різних комітетів, спецкомітетів, комісій, програм і робочих груп. Офіційними і робочими мовами **Г. А.** та її комітетів є англійська, арабська, іспанська, китайська, російська й французька, водночас кожний представник може виступати на будь-якій мові (він має забезпечити, щоб його виступ усно перекладався на одну з офіційних мов); всі резолюції та інші документи видаються офіційними мовами. Робота сесії може розпочатися, якщо присутня принаймні 1/3 членів **Г. А.**, а для ухвалення будь-якого рішення необхідна присутність більшості членів. У переважній більшості рішення **Г. А.** мають рекомендаційний характер, тобто не є обов'язковими; однак з ряду питань, головним чином «внутрішнього життя» ООН, рішення **Г. А.** мають обов'язковий характер (прийняття та виключення з членів ООН, вибори непостійних членів РБ, членів ЕКОСОР, Ради з опіки, *Міжнародного Суду ООН*, призначення Генерального секретаря, затвердження бюджету організації та ін.). Обов'язковими вважаються також деякі загальновизнані й особливо важливі резолюції, як-то резолюція 1948 «Загальна декларація прав людини», резолюція 1950 «Єдність на користь миру» та ін.

Широкі функції та повноваження **Г. А.** обумовлюють її багатопланову плідну діяльність в усіх сферах *міжнародних відносин*: підтримання миру і безпеки, економічний, політичний, соціальний, культурний розвиток, захист прав людини, гуманітарна діяльність, охорона навколишнього середовища та ін. Центральне місце посідає миротворча діяльність, яка має теоретичні та практичні аспекти; **Г. А.** обговорює назрілі проблеми з підтримання миру та зміцнення міжнародної безпеки, питання теорії та практики боротьби проти *тероризму міжнародного*, проблеми *роззброєння*, теоретичні засади та методи врегулювання *конфліктів міжнародних* та ін. Роль **Г. А.** як інструменту підтримання миру та врегулювання конфліктів істотно зміцнилась після ухвалення резолюції «Єдність на користь миру», яка передбачає, що у випадку неспроможності РБ діяти через відсутність єдності серед її постійних членів в умовах порушення миру або *агресії акту*, **Г. А.** уповноважена негайно розглянути конфлікт для ухвалення рекомендацій щодо колективних заходів по підтриманню миру. Хоча її резолюції з міжнародних проблем мають переважно рекомендаційний характер, їх не можна кваліфікувати лише як заклики та побажання; вони становлять велику морально-політичну силу, із якою не можуть не рахуватися уряди всіх країн.

Літ.: Bosch, Miguel Marín. Votes in the UN General Assembly. — The Hague; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 1998; Edmund Jan Osmanczyk. Encyclopedia of the United Nations and International Agreements. — Taylor & Francis, 2002; Peterson M. J. The UN General Assembly. — Routledge, 2006; Морозов Г. И. ООН: полвека в мировом сообществе. — М.: ИМЭМО РАН, 1995; Образ и реальность: Вопросы и ответы об ООН. Инф. центр ООН в Москве. — М., 1999.

В. С. Бруз

Генеральна військова канцелярія (ГВК) — центр. адмін. установа Гетьманщини XVII–XVIII ст., через яку здійснювалось управління всіма військ. та цивільними справами держ. характеру. Поряд із цим, у її віданні перебували питання зовн. зв'язків Війська Запорозького. Створена на початку Визвольної війни під проводом Б. *Хмельницького*, на її чолі стояв *генеральний писар*, який поєдну-

вав функції канцлера й мін. зак. справ та зберігав держ. печатку. До складу ГВК, яка перебувала при гетьманській резиденції, входила вся ген. старшина, крім ген. судді; безпосереднє справочинство велося військ. канцеляристами (здебільшого синами вищих козацьких урядовців). Указом *Петра I* від 28.11.1720 зазнала реорганізації й була позбавлена фінанс. та судових функцій, остаточно ліквідована 10.11.1764.

В. І. Сергійчук

Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв (ГДІП) — держ. комунальне підприємство; створена 29.04.1992 з метою орг-ції виробничо-комерційної діяльності із забезпечення необхідних умов для функціонування іноземн. дип. та інших представництв у Києві відповідно до міжнар. зобов'язань України. Вона є правонаступником колишнього виробничо-комерційного Управління з обслуговування конс. корпусу виконкому Київ. міської ради народних депутатів, яке діяло 1972–92. Напрямки діяльності ГДІП: забезпечення на орендній основі дип. та інших іноземн. представництв службовими, житловими й нежитловими приміщеннями та їх експлуатація; виконання функцій замовника з будівництва, реконструкції та капітального ремонту об'єктів; посередництво між іноземн. та укр. орг-ціями при спорудженні на території Києва службових, житлових та нежитлових будівель за участі іноземн. фірм; працевлаштування громадян України в іноземн. представництвах, захист трудових і громадян. прав цих осіб відповідно до законів України; побутове, торг., комунальне, мед., трансп. та інше обслуговування іноземн. представництв та їхніх співробітників; виконання координаційних та посередницьких функцій при обслуговуванні іноземн. представництв держ., спільними, кооперативними, приватними й іншими підприємствами та окремими особами на договірній основі тощо. До складу ГДІП входять такі структурні підрозділи — дирекції: «Дипсервіс», «Інпредбуд», «Інпредкадри», «Автоцентр», «Ремексплуатація», «Інпредінвестиція», «Маркетингу, матеріально-технічного постачання та комплектації», «Торговий центр»; відділи: нерухомості та договорів, юридичний, протокольний, виробничо-технічний та ін. У Ялті ГДІП має свою філію. Обслуговування *консульських установ* та представництв *організацій міжнародних* в інших містах України покладено на місцеві держ. адміністрації.

В. М. Матвієнко

Генеральна угода з тарифів і торгівлі (англ. General Agreement on Tariffs and Trade (GATT)) — міжнародна угода, досягнута 30.10.1947 між 23 державами у Женеві (Швейцарія), згідно з якою кожна з них погодилася забезпечити іншим рівний і недискримінаційний режим торгівлі, скорочувати ставки мита на основі багатосторонніх домовленостей та з часом усунути імпортні квоти. До 1994 року 111 держав були повними членами ГАТТ і 22 країни — асоційованими членами. У 1995 перейменовано на *Світову організацію торгівлі* (СОТ). ГАТТ мала три істотних риси: зниження тарифів; визначення принципів і правил, що регулюють *імпорт* та *експорт*; періодичні зустрічі (торгові раунди), які забезпечували міжнародний форум для обговорення проблем торгівлі. Торгові раунди ГАТТ на початкових етапах були присвячені продовженню процесу зниження тарифів: Женева (1947–48); Аннесі (Франція) (1949); Торки (Англія) 1951; Женева 1956, 1960–62 (Діллон-раунд). Шоста зустріч (раунд Кеннеді) (1964–67) привела до угоди 50 країн-учасниць про зниження тарифів у середньому на одну третину. Сьома зустріч (Токіо, 1973–79) увінчалася аналогічною угодою 99 країн. Токійський раунд розглянув проблеми, підняті країнами, що розвиваються. Восьма зустріч (Уругвайський раунд) (1988–93) призвела до глобального зниження тарифів до 40 %, різкого скорочення державних торговельних субсидій та лібералізації торгівлі послугами, а також було підписано Заключний акт Уругвайського раунду торговельних переговорів і Марракеську декларацію щодо заснування СОТ. 76 країн-учасниць ГАТТ ратифікували Угоду про заснування СОТ до 1.01.1995, 36 — протягом 1995, ще 16 — приєдналися пізніше без додаткових процедур вступу, решта — за загально прийнятим механізмом.

А. В. Негода

Генеральний консул — див.: *Консульські ранги.*

Генеральний писар — вища службова особа гетьманської адміністрації в Україні, яка керувала *Генеральною військовою канцелярією*, вела дип. листування, приймала *послів*, брала участь у виробленні умов *договорів міжнародних*. Г. п. належав до найвищого щабля ген. старшини та зберігав держ. печатку; іноземці називали його канцлером.

В. Ю. Крушинський

Генеральний резидент — посада, встановлена 30.07.1707 царським урядом із метою обмеження влади гетьмана й ген. старшини, контролю за зовн. зносинами Козацької України. Без згоди Г. р. гетьман не мав права проводити переміщення та карати на смерть ген. старшину й полковників, стягувати та витрачати податки. Крім того, Г. р. таємно сповіщав про зв'язки гетьмана і старшини, їхню відданість цареві тощо. Посаду було скасовано 1750.

В. Ю. Крушинський

Генеральний секретар ООН — головна адміністративна посадова особа *Організації Об'єднаних Націй*. Бачення параметрів функцій, повноважень і ролі Г. с. змінювалося на різних історичних етапах, зокрема, Президент США Ф. *Рузвельт* вважав саму назву посади дуже обмеженою і схилявся до найменування «Світовий арбітр», що свідчило про його уявлення щодо діяльності Г. с. як активного учасника *міжнародних відносин*, а не лише адміністратора організації. В *Статуті ООН* закладені основи як для адміністративної, так і для політичної діяльності Г. с., що бере участь в усіх засіданнях *Генеральної Асамблеї ООН*, *Ради Безпеки ООН*, *Економічної і Соціальної Ради (ЕКОСОР)* та виконує всі доручення, які йому надають ці головні органи. Г. с. уповноважений представляти ООН на міжнародній арені, вести переговори з представниками *держав*, організацій та діячами, здійснювати координацію діяльності ООН; володіє правом активної ініціативи, доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, що, на його думку, можуть загрожувати підтриманню міжнародного миру і безпеки. Активна політична роль Г. с. проявляється в «добрих послугах» для врегулювання спорів і конфліктів; під його керівництвом здійснюються *операції ООН з підтримки миру*, що стали провідною ланкою *миротворчості*. В щорічних звітах про роботу Організації, в спеціальних доповідях Г. с. формулюються найактуальніші питання теорії та практики міжнародного життя. Роль Г. с. і значення його діяльності переконливо аргументується статтею 7 Статуту, яка проголошує Секретаріат одним із головних органів ООН поряд із Генеральною Асамблеєю, Радою Безпеки та іншими. Позиції Г. с. зміцнюються також ст. 100, яка зобов'язує країн-членів Організації поважати міжнародний характер його обов'язків і Секретаріату та не прагнути справляти на них вплив при виконанні ними своїх обов'язків. Водночас Статут зобов'язує Г. с. і персонал Секретаріату утримуватися від будь-яких дій, що могли б скомпрометувати їх як міжнародних посадових осіб, відповідальних лише перед Організацією. Вони повинні додержуватися нейтральності, керуватися рішеннями Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки та інших головних органів ООН.

На відміну від часів *Ліги Націй*, коли вважалося, що Г. с. має бути представником *великої держави*, в ООН утвердилося бачення, що він повинен бути репрезентантом малої або середньої країни. Розуміння значення ролі Г. С., його політичної орієнтації обумовлює гостру боротьбу навколо кандидатів на цю надзвичайно важливу посаду. Призначення Г. с. відбувається на основі Статуту ООН, Тимчасових правил процедури Ради Безпеки ООН і Правил процедури Генеральної Асамблеї ООН. Відповідно до статті 97 Статуту, Г. с. обирається Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки; кандидатури на посаду проходять через таємне голосування в Раді Безпеки, де для одержання рекомендації необхідно набрати не менше 9 голосів із 15, включаючи співпадаючі голоси постійних членів. Негативний голос хоча б одного постійного члена блокує ухвалення необхідної рекомендації. В разі одержання позитивної рекомендації Генеральна Асамблея проводить таємне голосування на закритому засіданні. Отже, право вето постійних членів Ради Безпеки ставить кандидатів на посаду Г. с. і діючих Генеральних секретарів (у разі переобрання на другий термін) у вирішальну залежність від позиції п'ятірки великих держав. Фактично, голос одного постійного члена РБ може перекреслити прагнення всіх членів ООН. Генеральний секретар обирається на 5 років і може бути переобраний на новий термін. На посаді Г. С.

перебували: Т. *Лі* (Норвегія) — 2.02.1946–10.04.1953; Д. *Хаммаршельд* (Швеція) — 10.04.1953–18.09.1961; *У Тан* (Бірма) — 3.11.1961–31.12.1971; К. *Вальдхайм* (Австрія) — 1.01.1972–31.12.1981; Х. *Перес де Куельяр* (Перу) — 1.01.1982–31.12.1991; Б. *Бутрос-Галі* (Єгипет) — 1.01.1992–31.12.1996; К. Аннан (Гана) — 1.01.1997–31.12.2006; *Пан Гі Мун* (Республіка Корея) — з 1.01.2007.

Ідеологічні та інші суперечності періоду *«холодної війни»* справили згубний негативний вплив на політичну ситуацію в ООН та її діяльність. Перед Г. с. стояли особливо складні завдання для забезпечення розв'язання назрілих міжнародних проблем; необхідні були високий професіоналізм, гнучкість і зваженість. Про те, що Генеральні секретарі діяли на рівні вимог, переконливо свідчить їхнє переобирання на новий термін. ООН проявила здатність подолати величезні перешкоди й відіграти історичну роль як надійний інструмент розвитку міжнародного співробітництва; після закінчення глобального протистояння Сходу і Заходу, в умовах оздоровлення політичної ситуації в світі й ООН, Генеральні секретарі зосередилися й досягли чималих успіхів у справі адаптації теорії та практики Організації до викликів сучасності. Так, Б. Бутрос-Галі зробив істотний внесок у розробку нової стратегії миротворчої діяльності ООН, особливо в доповідях «Порядок денний для миру» (1992) та «Доповнення до порядку денного для миру» (1995). К. Аннан доклав чимало плідних зусиль для реформування ООН, підвищення ефективності миротворчої діяльності й розвитку міжнародного співробітництва. Його доповідь «Оновлення Організації Об'єднаних Націй» (14.06.1997) стала основою перебудови Секретаріату, а в доповіді «Ми, народи: роль ООН у XXI ст.» (квітень 2000) викладені ґрунтовні думки щодо підвищення ефективності ООН. 10.12.2001 Генеральний секретар і ООН удостоєні *Нобелівської премії миру*, при цьому норвезький Нобелівський комітет зазначав, що К. Аннан «більш, ніж будь-хто, сприяв оновленню Організації».

Літ.: Gordenker, Leon. The UN Secretary-General and the Maintenance of Peace. — N. Y.: Columbia University Press, 1967; Chesterman, Simon. Secretary Or General?: The UN Secretary-General in World Politics. — Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2007; Kille, Kent J. The UN Secretary-General and Moral Authority: Ethics and Religion in International Leadership. — Washington, D. C.: Georgetown University Press, 2007.

В. С. Бруз

Генеральної Асамблеї ООН резолюції приймаються в письмовому вигляді і мають, як це передбачено ст. 10 *Статуту ООН*, силу рекомендацій. Із метою забезпечення дотримання положень, які містяться в таких резолюціях, не можуть застосовуватись будь-які примусові заходи. Вони самі по собі не створюють *норм міжнародного права* і не є його джерелом. Проте це не виключає того, що резолюції з питань підтримки міжнар. миру та безпеки, розвитку міжнар. співробітництва тощо можуть мати велике морально-політ. значення. Більш того, резолюції, за які голосували д-ви основних груп країн, відіграють важливу роль у формуванні, розвитку та закріпленні норм і *міжнародного права принципів*. Поряд із резолюціями, які мають рекомендаційний характер, ГА ООН приймає резолюції (постанови, як вони названі в п. 2 ст. 4 Статуту ООН), що є обов'язковими для держав-членів ООН. Такими резолюціями є рішення, які стосуються внутр. життя ООН (затвердження бюджету й правил процедури, розподіл витрат тощо). Подібні резолюції створюють міжнар.-прав. норми та є джерелами міжнар. права (див.: *Міжнародних організацій внутрішнє право*).

О. В. Задорожній

Геноцид (від грец. γένος — рід, плем'я та лат. cide — вбивство) — *злочин міжнародний*, що полягає в діях, які вчиняються з наміром знищити повністю або частково яку-небудь певну нац., етнічну, расову або реліг. групу як таку. Прикладами Г. є винищення вірменської меншини в Туреччині під час *Першої світової війни* (див.: *Вірменське питання*), політика правлячих кіл США щодо корінного населення Америки — індіанців. Г. органічно пов'язаний із націонал-соціалізмом та аналогічними людоненависницькими теоріями. Політика Г. притаманна тоталітарним режимам — гітлерівському в Німеччині, під час якого було знищено мільйони євреїв і слов'ян в окупованих країнах, правлінню «червоних кхмерів» у Камбоджі, сталінській диктатурі в СРСР (нищення дух. еліти країни в 1920–30-ті, штучний голодомор 1932–33 в Україні) та іншим. 9.12.1948 *Генеральна Асамблея ООН* ухвалила Конвенцію про запобігання злочину Г. і покарання за нього, що набула чинності 12.01.1951. З урахуванням досвіду *Другої світової війни*, у ній розкривається поняття Г. як злочину, якому учасники Конвенції зобов'язуються запобігати чи карати за його вчинення. Відповідно до ст. 2 Конвенції під Г. розуміють такі дії, що вчиняються з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку нац., етнічну, расову або реліг. групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; в) зумисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне її знищення; г) заходи, розраховані на запобігання народженню дітей у середовищі такої групи; ґ) насильницька передача дітей з однієї людської групи до іншої. Це визначення увійшло також до статутів міжнар. кримінальних трибуналів *ад гок* для покарання винних у *злочинах воєнних* на території колишньої Югославії та в Руанді, а також до *Римського Статуту Міжнародного кримінального суду*. Нац. законодавство д-в може містити аналогічні або дещо відмінні визначення Г. Так, ст. 442 Кримінального кодексу України від 5.04.2001 майже буквально повторює конвенційне визначення Г., встановлюючи за його вчинення покарання у виді позбавлення волі на строк від 10 до 15 років або довічне позбавлення волі. Ст. 3 Конвенції 1948 визначає також, що повинен каратись не тільки злочин Г., а й змова з метою його вчинення, пряме та публічне підбурювання до вчинення Г., замах на вчинення Г. та співучасть у ньому. Конвенція передбачає, що особи, звинувачені у злочині Г., повинні бути судимі або в д-ві, у якій вчинено цей злочин, або «таким міжнародним кримінальним трибуналом, що має юрисдикцію щодо тих Договірних Сторін, які визнали юрисдикцію цього суду» (ст. 6). У сучас. *міжнародному праві* також визнано, що будь-яка д-ва може претендувати на юрисдикцію стосовно злочину Г. незалежно від того, де він вчинений, і незалежно від національності злочинців та їхніх жертв. Окрім індивід. кримінальної відповідальності за Г., Конвенція встановлює також міжнар.-прав. відповідальність д-ви за порушення зобов'язань, узятих нею на себе в рамках Конвенції (ст. 9). Сторона Конвенції може порушувати справу в *Міжнародному Суді ООН*, заявляючи, що інша д-ва винна в Г.; перша така справа була порушена 1993 Боснією та Герцеговиною проти Югославії. Ст. 8 Конвенції передбачає заходи, спрямовані на перешкоджання вчиненню Г. Відповідно до неї, зокрема, держава-учасниця Конвенції може просити в *Ради Безпеки ООН* санкціонувати застосування військ. сили для того, щоб припинити вчинення злочину Г. в іншій країні. У консультативному висновку Міжнародного Суду ООН від 28.05.1951 про застереження до Конвенції про запобігання злочину Г. і покарання за нього зазначається, що принципи, які лежать в основі Конвенції, є частиною міжнар. звичаєвого права, дотримання якого є обов'язковим для всіх д-в.

Б. М. Гончар, М. М. Гнатовський

Генрикові статті 1573 — угода між новообраним королем Речі Посполитої Генріхом Валуа (майбутнім королем Франції Генріхом III [1574–89]) та сеймом; фактично цей документ був першою конституцією Речі Посполитої. Визначали обсяг королівської влади, стали основою «конституційної» монархії в *державі*. За Генриковими статтями король зобов'язувався дотримуватися шляхетських привілеїв, регулярно скликати сейм, дослухатися до постійної ради сенаторів, а також погодитися із забороною на передачу в спадок королівського титулу. Король не мав права самостійно приймати важливі рішення, внутрішня та *зовнішня політика* держави контролювалася сеймом. У разі порушення королем прав шляхти, за останньою закріплювалось право не повстання проти королівської влади.

О. О. Рафальський

Гентський договір 1814 — мирна угода, підписана 24.12.1814 в Генті (сучасна Бельгія) між США й Великою Британією; завершила *американсько-англійську війну 1812–14*. Договір укладений на умовах відновлення довоєнного стану й не торкався питання про права нейтрального мореплавства, порушення яких було офіц. причиною війни. Знову підтверджувалась незалежність США в кордонах, установлених *Версальським мирним договором 1783*. Г. д. не розв'язав усі спірні питання між США та Великою Британією й став лише

підґрунтям для подальших переговорів. Обидві сторони погодились на обмін полоненими, взаємну відмову від захоплення територій і створення комісії для уточнення півн.-схід. кордонів США з Канадою. Питання про склад військ.-мор. сил на Великих озерах, права рибальства й повернення американцям рабів були відкладені для вирішення в майбутньому.

Б. М. Гончар

Генуезька конференція 1922 — міжнар. конференція з урегулювання екон. та фінанс. проблем післявоєнної Європи після *Першої світової війни*, цілі якої — екон. відновлення країн, особливо Центр. та Схід. Європи, усунення перешкод для *міжнародної торгівлі;* відбувалась 10.04–19.05.1922 за участі 29 д-в і 5 домініонів Великої Британії; США були представлені *спостерігачем*. Уперше в міжнар. конференції брала участь офіц. делегація РСФРР, також були запрошені вперше після своєї поразки у війні Німеччина, Угорщина, Австрія та Болгарія. Згідно з рішеннями *Каннської конференції 1922*, англ.-франц. зустрічі в Булоні 25.02.1922, а також відповідно до меморандуму лондонських експертів (березень 1922), який вимагав від Рад. Росії за *визнання де-юре* виплати боргів царського та тимчасового урядів, реституції націоналізованої власності або відшкодування її вартості, встановлення пільгового режиму для іноземців, країни *Антанти* запропонували Рад. Росії повернути заборгованість, яка становила за їхніми підрахунками 18,4 млрд крб. Рад. делегація пред'явила зустрічні претензії на суму 39 млрд крб. за втрати, яких зазнала Росія під час збройної інтервенції д-в Антанти. У перерві в засіданнях **Г. к.** глава рад. делегації, народний комісар закорд. справ РСФРР Г. *Чичерін* і мін. зак. справ Німеччини В. *Ратенау* підписали *Рапалльський договір 1922*, який рад. делегація використала як прецедент для врегулювання спірних проблем із зах. країнами, відмовившись виконати вимоги меморандуму лондонських експертів. Конференція, що розглядалась як перша спроба включення РСФРР до Версальської системи на умовах Заходу, зазнала поразки. Рад.-нім. альянс, який виник завдяки підписанню Рапалльського договору, поклав початок не лише широкому економічному, але й військ. співробітництву цих д-в. Оскільки інтереси Рад. Росії та Німеччини не були враховані у *Версальсько-Вашингтонській системі міжнародних відносин*, їхній союз будувався на антиверсальських засадах і став одним із перших кроків до її ревізії.

І. С. Покровська

Геншер (Genscher) Ганс-Дітріх (21.03.1927, Райдебург поблизу Галле, нині — земля Саксонія-Ангальт, ФРН) — нім. громад.-політ. і держ. діяч. Наприкінці *Другої світової війни* був призваний до підліткових збройних формувань і захоплений у полон союзниками; після звільнення повернувся до Галле (тоді — в рад. зоні окупації); у 1952 йому вдалось перебратись до Зах. Німеччини. Здобув вищу юрид. освіту та займався адвокатською практикою; був одним із керівників молодіжної орг-ції Вільної демокр. партії (ВДП), 1959 — відповідальним секр. фракції ВДП у бундестазі. Із 1965 — чл. бундестагу від землі Півн. Рейн-Вестфалія. 1968 обраний заст. голови бундестагу. 1974–85 — голова ВДП; 1969–74 — міністр внутр. справ коаліційного уряду Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) та ВДП, очолюваного В. *Брандтом*. 1974–82 — віце-канцлер і мін. зак. справ ФРН у коаліційному уряді СДПН та ВДП Г. *Шмідта*. 1982 ВДП під проводом **Г.** відмовилась від коаліції із СДПН і вступила в коаліцію з блоком ХДП Німеччини та Християнського соціального союзу (ХДС/ХСС). У новому коаліційному уряді Г. *Коля*, що складався з христ. та вільних демократів, зберіг посаду віце-канцлера й мін. зак. справ. У питаннях *зовнішньої політики* відрізнявся обережністю, гнучкістю, здатністю пристосовуватися до зміни політ. ситуації. Не ставлячи під сумнів тісний союз ФРН зі США, прагнув активно заохочувати гельсінський процес та політику розрядки, справедливо вбачаючи в них засіб підтримки антитоталітарних сил у країнах рад. блоку. Був одним з авторів політики стабільної розбудови особливих відносин між ФРН та НДР, незалежно від стану стосунків між Сходом та Заходом, та поступового екон. прив'язування НДР до ФРН. Після падіння *Берлінського муру* 9.11.1989 активно підтримав політику Г. Коля, спрямовану на входження НДР до ФРН. Саме дип. хист **Г.**, його добрі відносини з М. *Горбачовим*, уміле використання т. зв. «дипломатії чекової книжки» у стосунках із СРСР (за приблизними підрахунками в процесі об'єднання й виведення Зах. групи рад. військ Німеччина в різних формах виплатила Кремлю 35 млрд нім. марок) сприяли швидкому врегулюванню зовн.-політ. аспектів нім. об'єднання, зокрема підписанню *Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини 1990*. В уряді, сформованому після перших заг.-нім. виборів 2.12.1990, зберіг посади віце-канцлера й мін. зак. справ. У відставці з 1992, продовжує займатись активною громад. діяльністю.

Твори: «На шляху до свободи. Промови і документи з мінливого часу» (1991); «Спогади» (1995).

Р. А. Кривонос

Геншера–Коломбо план (Genscher-Colombo Plan) — спільна ініціатива ФРН та Італії щодо розвитку європейських інтеграційних процесів на шляху до *Європейського Союзу*, що її у листопаді 1981 оприлюднили міністри закордонних справ двох країн Г.-Д. *Геншер* та Е. *Коломбо*. Країнам-членам *Європейських співтовариств* був запропонований для обговорення проект Європейського Акта, який передбачав перехід до нового етапу інтеграційного співробітництва у сферах, які б посилювали федералістські засади функціонування Співтовариств та політичні аспекти *інтеграції міжнародної*. Зокрема пропонувалось активізувати консультацій з питань *зовнішньої політики* в рамках Європейського політичного співробітництва (ЄПС) та надати їм більш обов'язкового характеру з метою досягнення єдності дій держав на міжнародній арені; включити у сферу співробітництва питання політики у сфері безпеки; об'єднати структури прийняття рішень у рамках ЄЕС та ЄПС під егідою *Європейської ради*. Також, документ містив пропозицію розширити повноваження *Європейського парламенту* й Комісії Європейських співтовариств та сферу дії принципу прийняття рішень кваліфікованою більшістю разом з обмеженням права застосовувати вето. Передбачалось активізувати процес уніфікації й гармонізації законодавств країн-членів, створити раду міністрів юстиції, розширити культурне співробітництво тощо.

А. А. Суботін

Географічний детермінізм — методологічний підхід у суспільних науках, у т. ч. *міжнародних відносин теорії*, в основі якого лежить гіпотеза про те, що умови географічного середовища зумовлюють специфіку економічного, соціального та політичного життя суспільства, формують національний характер народів. Давні греки першими звернули увагу на вплив географічного середовища на суспільне буття людини і її асоціації. Парменід поділив відомий йому світ на п'ять температурних зон, або поясів, з яких два проміжних пояса, на його думку, сприяли створенню сильних *держав*. Арістотель також підкреслював життєві переваги проміжних зон, оскільки саме в одній з них елліни створили свою цивілізацію. У «Політиці» він став використовувати простори моря і суші як найважливіші характеристики при порівнянні держав. Зокрема, він писав про те, що острову Кріт вдалося піднятися тоді, коли цар Мінос «затвердив свою владу над морем». У Новий час одним з перших взявся за вивчення взаємозв'язків географії з політикою французький мислитель Ж. Боден. Він впритул підійшов до створення концептуальної системи **Г. д.**, прямо пов'язуючи силу і розвиток суверенних держав з навколишніми природно-кліматичними умовами. Висуваючи на перший план вплив природних умов, Боден приділяє особливу увагу клімату. Він поділив землю на три пояси: екваторіальний, полярний та помірний, кожен з яких він пов'язав з передумовами для певного виду людської діяльності: «І якщо правильно вивчати історію, побачиш, що найбільші полководці приходять з півночі, а мистецтво, філософія та математика народжуються на півдні» («Метод полегшеного вивчення історії», 1566). Боден дає конкретні рекомендації правителю, що бажає встановити оптимальний політичний режим, пов'язані з урахуванням географічних факторів.

На основі **Г. д.** Ш.-Л. де Монтеск'є намагався сформулювати універсальні закони розвитку людства. У праці «Про дух законів» (1748), а потім в інших роботах він досліджував вплив клімату і топографії на особливості державного устрою, зіставляючи в цьому сенсі Європу та Азію. Монтеск'є вважав, що «від розбіжності в потребах, породжуваної відмінністю кліматів, відбувається розходження в способі життя, а від відмінності в способі життя — відмінність законів». Англійський історик Г. Т. Бокль намагався розвивати ідеї Монтеск'є про вплив клімату на людське життя, поєднуючи їх з мальтузіанством, і стверджував, зок-

рема, що жителі тропічного поясу, яким необхідно менше їжі, ніж жителям помірного поясу, повинні ділитися своїми багатствами з останніми. Значного поширення в Новий час набуло переконання, що історія творилася в просторі між 20 і 60 градусами північної широти, у Північній півкулі, де розташований основний масив суші. З цього погляду політична енергія світу генерувалася переважно в помірних кліматичних зонах, а історичні центри розвитку рухалися з півдня на північ у рамках зазначеного географічного коридору.

У XIX ст. «центр» школи **Г. д.** переміщується до Німеччини, де особливо помітними вченими були О. фон Гумбольдт і К. Ріттер. Вони дотримувалися поглядів, згідно з якими між людиною, державою і світом навколишньої природи є тісні відносини. К. Ріттер, зокрема, поділив землю на сухопутну (континентальну) півсферу і водну (морську) півсферу, вважаючи, що відмінності між ними справили істотний вплив на характер, історію народів, котрі населяють ці регіони, та їх відносини, оскільки природа впливає на всі аспекти людського життя. Ф. Ратцель наприкінці XIX ст. завершив обговорення ідей **Г. д.** створенням політичної географії як самостійної наукової дисципліни. Як зазначав **Е. А.** Поздняков, «не пов'язані одна з одною і розтягнуті протягом багатьох століть різні приватні концепції **Г. д.**, ніби згущаючи разом і поряд зі згущенням фізичного, земного простору, зійшли спочатку вид науки політичної географії, а потім і *геополітики* — цього чистого породження XX століття».

Є. М. Суліма

Геополітика — наука, що вивчає тенденції та принципи орг-ції політ. простору під комплексним впливом геогр., істор., політ., соц.-екон. чинників, які визначають стратегічний потенціал д-ви на глобальному, регіональному та локальному рівнях. Термін «геополітика» уперше ввів в обіг шведський вчений Р. Челлен у 1899 для визначення «вчення про державу як географічний організм у просторі». Основним об'єктом **Г.** виступає геополіт. структура світу, яка утворюється внаслідок взаємодії геогр. зон впливу та контролю окремих *акторів міжнародних.* Ця структура представлена численними просторовими моделями: протистояння континентальної (телурократія) та мор. могутності (таласократія); модель Серцевинної землі *(Хартленд);* концепція континентального блоку; модель «хартленд—римленд»; концепція «Росії–Євразії» (див.: *Євразійство*) тощо. Геополіт. моделі планетарного рівня спрямовані на обґрунтування уявлень про світовий порядок. **Г.** виявляє об'єктивно існуючі просторові цілісності, які мають політ. зміст, пояснює та прогнозує геополіт. розстановку сил у світовій політиці, досліджує фактори впливу на потенціал міжнар. акторів і можливість реалізовувати власні геополіт. інтереси, механізми та форми контролю над простором. На розробку механізмів реалізації геополіт. інтересів міжнар. акторів на локальному, регіональному та глобальному рівнях спрямована *геостратегія.*

С. В. Андрущенко

Геополітика «висока» і «низька» — поняття, запропоновані Дж. О'Туатайлом у праці «Критична геополітика. Політика опису глобального простору» (1996). Якщо «висока геополітика» охоплює офіційні зовнішньополітичні документи і праці різних дослідників та експертів, то «низька» включає набір символів і соціальних уявлень про місце країни у світі, її зовнішньополітичну орієнтацію, потенційних союзників та головних суперників. Основу «низької геополітики» становлять географічні образи як досить стійкі, структуровані уявлення, які співвідносяться з певними політико-, історико- або культурно-географічними територіями, та формують геополітичне бачення світу. Аналіз географічних образів допомагає відповісти на питання про кордони «неформальних» регіонів. У сучасному демократичному суспільстві «висока» і «низька» геополітика не можливі одна без одної: перша постійно підживлює другу, хоча характер їх взаємодії варіює від країни до країни.

Д. В. Табачник

Геополітика інформаційна — інформаційний вимір сучасної геополітичної науки, становлення і розвиток якого пов'язані з формуванням *глобального інформаційного суспільства,* зростанням значення інформаційних ресурсів, посиленням ролі інформаційно-комунікаційних технологій, перенесенням боротьби за домінування у інформаційний простір, поширенням *спеціальних інформаційних операцій* та *війн інформаційних.* Базові засади інформаційної геополітики були розроблені Д. Тоалем, Д. Егню та С. Делбі у 1990-х. Основним об'єктом інформаційної геополітики виступає геополітична культура *акторів міжнародних,* що реалізується на рівні практичної геополітики державних лідерів, зовнішньополітичної бюрократії формальної геополітики стратегічного напряму та популярної геополітики у межах транснаціональних масових культур, що поширюються *глобальними медіа.* Геополітична культура представлена географічними уявленнями, геополітичними традиціями, геополітичною ідентичністю, геополітичними візіями, геополітичним та геостратегічним *дискурсом.* Розробка геостратегії в інформаційному вимірі постмодерної геополітики — це створення оперативної концепції, що базується на гегемонії у *міжнародному інформаційному просторі* та дозволяє забезпечити геополітичні інтереси суб'єктів міжнародних відносин за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Ж. О. Панченко

Георг I (George I), Георг Людвіг (7.06.1660, Ганновер, нині — земля Нижня Саксонія, ФРН — 22.06.1727, Оснабрюк, там само) — курфюрст Ганноверський, а з 1714 — король Великої Британії й Ірландії, 1-й король з Ганноверської (Віндзорської) династії. Син герцога Брауншвейг-Каленберг-Ганноверського (із 1692 — 1-го курфюрста Ганноверського) Ернста Августа й Софії Пфальцської. Здобув військ. освіту. В ухваленому англ. парламентом 1701 Акті про заселення був проголошений третім після Анни (майбутньої королеви) й своєї матері Софії спадкоємцем англ. престолу. Після смерті королеви Анни зійшов на трон (1714), поклавши початок брит. королівській родині, що царює донині. Правління **Г.** мало важливе значення для формування у Великій Британії парл. монархії, коли утвердився принцип єдності позиції кабінету та його відповідальності перед палатою громад. Нехтуючи внутр.-брит. справами, відігравав провідну роль у *зовнішній політиці* країни; був чудово ознайомлений щодо стану справ у Європі й продемонстрував як вміння, так і здоровий глузд при розв'язанні складних військ. й дип. проблем, пов'язаних із *Північною війною 1700–21.*

Р. А. Кривонос

Георг IV (George IV, повне ім'я Георг Август Фрідріх) (12.08.1762, Лондон, Велика Британія — 26.06.1830, Лондон, там само) — король Великої Британії й Ірландії, а також король Ганноверу (з 1820). Із 1811 — принц-регент у зв'язку з невиліковною хворобою батька Георга III. Правління **Г.** мало важливе значення у формуванні парл. монархії у Великій Британії, оскільки саме в цей час закріпився неписаний конституційний принцип, згідно з яким король призначає прем'єр-міністром політика, який репрезентує більшість у палаті громад.

Р. А. Кривонос

Георгіу-Деж (Gheorghiu-Dej) Георге, (справжнє ім'я — Георгіу Георге Танасе, 08.11.1901, м. Бирлад, Королівство Румунія — 19.03.1965, Бухарест, Румунська Народна Республіка) — румунський громадсько-політичний і державний діяч. Народився в робітничій родині; після закінчення середньої школи працював чоботарем, пізніше отримав фах залізничного електрика; з юнацьких років — учасник робітничого руху, з 1930 — член Комуністичної партії Румунії (КПР), з 1932 — координатор загальнорумунських дій залізничників; 1931 взяв псевдонім Деж за назвою містечка у Трансильванії, пізніше приєднавши його до прізвища. У 1933 очолив страйк залізничників і нафтовиків, за що разом з іншими керівниками КПР був засуджений у Бухаресті до 12 років виправних робіт; 1934 в ув'язненні заочно був кооптований членом ЦК КПР, на знак поваги серед колег по партії став на чолі т. зв. «тюремної фракції» партії, тобто тих комуністів, які відбули ув'язнення за політичні звинувачення. Під час диктатури Й. Антонеску 1940–44 знаходився в концтаборі «Тиргу Жіу», звідки, згідно офіційної біографії, нібито втік у серпні 1944 разом з групою соратників (пізніше, проте, були опубліковані фото звільнених радянськими військами в'язнів, на яких можна упізнати, як мінімум, одного з «утікачів» — колеги **Г.-Д.** і майбутнього віце-прем'єра Г. Апостола). У 1944–46 **Г.-Д.** був міністром транспорту, зігравши на поч. 1945 одну з головних ролей в процесі усунення від влади прем'єр міністра останнього багатопартійного уряду Румунії Н. Радеску та формуванні прокомуністичного уряду; того ж року обійняв посаду генерального секретаря ЦК КПР, але повну владу в партії отримав лише в

1952, коли йому вдалося зняти з посад і репресувати А. Паукер та інших представників «московської фракції». У період *радянсько-югославського конфлікту 1948–53* як голова Вищої економічної ради і перший віце-прем'єр твердо став на позицію підтримки СРСР, був співдоповідачем на Бухарестській нараді Інформбюро з югославського питання, жорстко засудивши дії Й. Б. *Тіто*.

2.06.1952–2.10.1955 — прем'єр-міністр Румунії, з 21.03.1961 — голова Державної ради Румунії; стурбований реформами М. *Хрущова*, почав проводити політику відносної *автономії* Румунії в рамках *Організації Варшавського договору*, в 1957 з країни були виведені радянські війська; водночас праця ув'язнених внаслідок урядових репресій широко використовувалася на будівництві каналу Дунай—Чорне море. **Г.-Д.** намагався проводити *зовнішню політику* в інтересах Румунії, без огляду на «інтереси міжнародного комуністичного руху», як це вимагалося керівниками СРСР, зокрема, в 1964 за його ініціативи країна розпочала програму широкомасштабної індустріалізації всупереч наполяганням СРСР залишатися сільськогосподарським постачальником. В останні роки свого правління нормалізував стосунки із західними країнами, включаючи США; особливо активні зусилля були спрямовані на розвиток відносин з Францією, разом з тим з 1964 Румунія дедалі більше зацікавленості проявляла у відносинах з КНР, що, в свою чергу, йшла на загострення взаємин із СРСР. Смерть **Г.-Д.** спричинила боротьбу за владу між потенційними спадкоємцями, в якій переміг Н. *Чаушеску*.

Літ.: Dennis Deletant. Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948–1965. — New York: St. Martin's. 1999; Єлавіч Б. Історія Балкан. XX століття / Пер. з англ. Р. А. Семків. — К.: Свенас, 2004.

М. С. Каменецький

Георгунтзос (Γεωργουντζος) Георгіос (1949, м. Каламата, Пелопоннес, Королівство Греція) — грецький *дипломат*; закінчив юридичний факультет Афінського університету; володіє англійською, французькою, німецькою та італійською мовами. В 1978–79 — *аташе* в МЗС, Дипломатичний офіс заступника міністра закордонних справ Греції; з 1980 — третій секретар МЗС (Управління двосторонніх економічних відносин), з 1981 — *посольства* Греції в ФРН, з 1983 — другий секретар посольства; з 1986 — *генеральний консул* Греції в Бенгазі (Лівія). З 1990 — в МЗС (Управління Кіпру), радник посольства другого класу; в 1992–93 — дипломатичний радник міністра національної оборони; з 1993 — радник посольства першого класу; впродовж 1994 працював у посольствах Греції в Алжирі та у Відні. З 1998 — в Управлінні юстиції, внутрішніх справ і *Шенгенських угод* МЗС; з 2000 — повноважний міністр другого класу, а також керівник Управління Олімпійських ігор і міжнародних спортивних відносин МЗС; з 2003 — повноважний міністр першого класу. З 2005 — Посол Греції в Королівстві Марокко; з 2009 — Посол Греції в Україні.

А. П. Сапсай

Геостаціонарна орбіта (ГСО) — кругова орбіта, розташована над екватором Землі на відстані 35 786 км від рівня *Світового океану*. Штучний супутник Землі, розташований на ГСО, обертається навколо планети з умовною швидкістю, рівною швидкості обертання Землі довкола своєї вісі. У горизонтальній системі координат напрямок на супутник не змінюється ні за азимутом, ні на висоті над горизонтом, тобто супутник «висить» у небі не рухаючись. Комерційне використання ГСО в галузі теле- й радіокомунікації, почате у 1963 США, стало поштовхом до активних дискусій стосовно правового статусу і режиму використання ГСО, зокрема й у Юридичному підкомітеті Комітету ООН з космосу. На сьогодні відсутній універсально визнаний правовий статус ГСО. Згідно зі ст. 44 Статуту *Міжнародного союзу електрозв'язку (МСЕ)* (Україна є учасницею з 4.08.1994) «радіочастотний спектр і орбіта геостаціонарних супутників є обмеженим природним ресурсом, який належить використовувати раціонально, ефективно й економно відповідно до положень Регламенту радіозв'язку, для того щоб забезпечити справедливий доступ до цієї орбіти й до цих частот різним країнам чи групам країн з урахуванням особливих потреб країн, що розвиваються, і географічного положення деяких країн». Відповідно до положень Регламенту МСЕ, сьогодні діють два способи розподілу орбітальних ресурсів між державами-учасницями МСЕ: а) процедура координації («право першого»), б) процедура планування («апріорний розподіл»). Існуючий порядок призводить до проблеми «паперових супутників», тобто коли «точка стояння» супутника на ГСО фактично не використовується державою (державами), яка отримала таке право.

Існують також радикальні підходи щодо визначення правового статусу ГСО. Наприклад, сім екваторіальних держав (Бразилія, Індонезія, Кенія, Колумбія, Конго, Уганда, Еквадор) у Декларації, прийнятій 3.12.1976 (м. Богота, Республіка Колумбія), закріпили «*суверенітет* екваторіальних держав на геостаціонарну і геосинхронну орбіти Землі» (або «орбіти Кларка»). Ця Декларація викликала протести з боку абсолютної більшості держав світу. Серед спеціалістів у галузі *міжнародного космічного права* також відсутня єдина позиція щодо надання ГСО статусу «загальної спадщини людства» (res communis humanitatis). Представники низки делегацій у ході 55-ї сесії Комітету ООН з космосу (6–15.06.2012) висловили стурбованість з приводу того, що ГСО є обмеженим ресурсом і що існує небезпека її перенасичення, яке буде загрожувати космічній діяльності. В Україні у 2007 вжита низка заходів для створення національної супутникової системи зв'язку (Постанова Кабінету Міністрів України № 696 від 3.06.2007), проте на сьогодні усі зусилля Української держави щодо виведення своїх супутників зв'язку на ГСО не увінчалися успіхом.

О. М. Григоров

Геостратегія — розробка механізму реалізації геополіт. інтересів *акторів міжнародних* на глобальному, регіональному, локальному рівні в існуючій геополіт. структурі світу. **Г.** ставить своєю метою розробку механізмів стратегічного управління геополіт. та геоекон. інтересами. **Г.** визначає вектори геополіт. інтересів д-в, оцінює їхнє геогр. оточення на локальному, регіональному та світовому рівнях з точки зору його стратегічної важливості, а також з огляду на потенційні загрози, які воно несе. На локальному рівні оцінюються сусідні *держави* та аналізуються їхні геополіт. інтереси. Регіональний рівень оцінки геополіт. середовища реалізують регіональні д-ви, глобальний — д-ви світового рівня. Усім д-вам притаманні геополіт. інтереси локального рівня, але на регіональному та глобальному рівнях присутні лише деякі з акторів, чиї геополіт. інтереси поширюються за межі безпосереднього геогр. оточення.

С. В. Андрущенко

Герберштейн (Herberstein) Зігмунд (23.08.1486, Віппах, нині — Віпава, Словенія — 28.03.1566, Відень, Австрія) — нім. *дипломат*, барон. Дип. діяльність розпочав 1514 як радник імператора *Священої Римської імперії* нім. нації Максиміліана I. У складі імперських *посольств* їздив до Данії, Чехії, Нідерландів, Іспанії, італ. д-в, до двору тур. султана, неодноразово бував у Польщі та Угорщині. Двічі відвідав Велике князівство Московське. Метою першого посольства до Москви 1517 було схилити Василія III до миру з Польщею для спільної б-би з Туреччиною, але успіху вона не зазнала. Результатом другої поїздки **Г.** до Москви 1526 стало продовження 5-річного *перемир'я* між Московщиною та Польщею на 6 років. 1549 **Г.** опублікував книгу «Записки про Московські справи», у якій навів, зокрема, опис моск. посольського звичаю, а також відвіданих ним укр. міст, шляхів і річок. На основі переважно руських джерел (літописів, картографічних матеріалів тощо) намагався дати заг. нарис історії Русі та її міжнар. зв'язків із давніх часів.

Р. А. Кривонос

Геремек (Geremek) Броніслав (6.03.1932, Варшава, Польська Республіка — 13.07.2008, Любень, Куявсько-Поморське воєводство, Польща) — польський громадсько-політичний і державний діяч, історик; закінчив історичний факультет Варшавського університету (1954), спеціалізувався на історії Середньовіччя, 1956–58 навчався в докторантурі університету Сорбонни, 1960 захистив дисертацію в Польській академії наук (ПАН). 1950–68 — член Польської об'єднаної робітничої партії. 1955–85 — науковий працівник (звільнений з політичних причин), з 1989 — професор Інституту історії ПАН; водночас 1962–65 — директор Центру польської культури в Парижі, 1978–80 — викладач Товариства наукових курсів. У серпні 1980 — радник Міжзакладового страйкового комітету верфі в Гданську, потім входив до складу Крайової узгоджувальної комісії «Солідарності»; 1981–82 — інтернований, 1983 був ув'язнений. 1989 взяв участь у засіданнях «Круглого столу», був обраний депутатом Сейму, керівником

сеймової комісії закордонних справ і Сеймової конституційної комісії, а також 1989–90 — головою Громадянського парламентарного клубу. Від 1990 — член Демократичної унії, з 1994 — керівник Унії Вольності; 1994 був головою Центральноєвропейського форуму. 1997–2000 — міністр закордонних справ Польщі й голова *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*, організував дипломатичне забезпечення вступу країни до *НАТО* і підготовку до інтеграції в ЄС. Б. Геремек був членом польського PEN-клубу та почесним доктором кільканадцяти навчальних закладів і лауреатом багатьох нагород, серед яких спеціальна нагорода Business Centre Club (2001) нагорода ім. Ф. Д. Рузвельта (2001), Великий Хрест з Зіркою Ордену за заслуги Німеччини, є офіцером Французького Почесного легіону.

Твори: «Люди маргінезу в середньовічному Парижі XIV–XV ст.» (1971); «Світ «жебрачої опери». Образ волоцюг і жебраків у європейських літературах XV–XVII ст.» (1989); «Милосердя і шибениця. Історія убогості і милосердя» (1989).

О. М. Знахоренко

Гермен (Germen) Аджар (23.06.1937, Стамбул, Турецька Республіка) — тур. *дипломат*. Закінчив ф-т політ. наук (1959); 1961–63 — 3-й, 2-й секр. Економічного департаменту МЗС Туреччини; 1963–64 — 2-й секр. посольства Туреччини в Будапешті; 1964–67 — віце-консул Туреччини в Мілані; 1967–70 — 2-й, 1-й секр. Департаменту Сер. Сходу і Африки МЗС Туреччини; 1970–73 — 1-й секр. — радник посольства Туреччини в Тель-Авіві; 1973–74 — ген. консул Туреччини в Дюссельдорфі; 1974–76 — помічник нач. Інформ. департаменту МЗС Туреччини; 1976–78 — радник посольства в Тегерані, 1978–80 — в Алжирі; 1980–83 — нач. відділу Управління з екон. і техн. співробітництва МЗС; 1983–87 — ген. консул Туреччини в Ганновері; 1987–88 — урядовець відділу кадрів МЗС; 1988–90 — нач. конс. відділу МЗС; 1990–92 — помічник ген. директора, ген. директор Управління конс., юрид. і соц. справ МЗС Туреччини. 1992–97 — Надзвичайний і Повноважний Посол Туреччини в Україні.

В. І. Головченко

Герцик Григорій (? — після 1728) — укр. військ. діяч. Із 1705 — полтавський полковник, підтримав укладення *українсько-шведського союзу 1708* і виступ гетьмана І. *Мазепи* проти рос. царя *Петра I*, після поразки під Полтавою опинився в еміграції. Після смерті І. Мазепи став ген. осавулом у новообраного гетьмана П. *Орлика*, виконував різні дип. доручення. Зокрема, із Стокгольма у грудні 1719 їздив із листом П. Орлика до запорожців, у якому йшлося про підготовку гетьманом в екзилі великої антирос. коаліції зах. д-в, яка, за словами автора, вже «навесні вирушить з усіма своїми силами на Москву — морем і сушею». Із 1720 перебував у Варшаві, де його схопили агенти рос. посла С. Долгорукого й вивезли до Петербурга. Був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, із 1728 жив у Москві.

В. І. Сергійчук

Гетц (Goetz) Йоланда Брунетті (1940, Рим, Королівство Італія) — італ. *дипломат*. Закінчила ф-т політ. наук Римського ун-ту (1962). На дип. службі в МЗС Італії з 1967. 1969–72 — 2-й секр. посольства Італії в Малайзії; 1972–76 — віце-консул, консул ген. консульства Італії в Нью-Йорку; 1976–77 — працівник Ген. дирекції з екон. питань МЗС Італії; 1977–80 — дип. радник МЗС; 1980–84 — посол Італії в Бірмі; 1984–88 — заст. представника Італії в *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*; 1988–89 — керівник відділу Азії та Тихоокеанського регіону Ген. дирекції з питань співробітництва та розвитку МЗС; 1989–91 — координатор відділу багатосторонніх стосунків і надзвичайних ситуацій Ген. дирекції з питань співробітництва та розвитку МЗС; 1991–93 — керівник центр. техн. групи апарату Ген. дирекції з питань співробітництва та розвитку МЗС; 1993–95 — керівник відділу досліджень, вивчення та планування Ген. дирекції з екон. питань МЗС Італії; 1995–96 — посол Італії в Республіці Узбекистан; 1996–2000 — посол Італії в Республіці Таджикистан. У 2000–04 — Надзвичайний і Повноважний Посол Італійської Республіки в Україні.

Р. А. Кривонос

Гешов (Geshov) Іван (20.02.1849, Пловдів, нині — Республіка Болгарія — 11.03.1924, Софія) — болг. громад.-політ. діяч і *дипломат*. Брав активну участь у нац.-визв. б-бі проти *Османської імперії*, за що був засуджений тур. судом до страти, заміненої засланням до Алеппо (Сирія). Після підписання *Сан-Стефанського мирного договору 1878* амністований і повернений на Батьківщину. 1878–81 — голова провінційного парламенту Схід. Румелії; 1881–83 — міністр фінансів Схід. Румелії; 1883–87 — управляючий Банком Болгарії. У лютому 1886 підписав мирний договір із Сербією. Під тиском проавстр. угруповання в серпні 1887 змушений піти у відставку й відійти від політ. життя до 21.12.1894, коли був удруге призначений міністром фінансів. У січні 1901 обраний главою Національних зборів і невдовзі лідером Народної партії. 29.03.1911–14.06.1913 — Прем'єр-міністр Болгарії, ініціатор 1-ї *Балканської війни*; не погоджувався з ворожою політикою царя Фердинанда I Кобурга щодо союзників.

В. І. Головченко

Гібридні (змішані) суди і трибунали — кримінальні суди та трибунали, які за своїм правовим статусом, способом створення та функціонування перебувають між міжнародними кримінальними судами і трибуналами та національними органами кримінального правосуддя. Характерними ознаками таких судових органів є одночасне застосування міжнародного та національного кримінального та кримінально-процесуального права певної *держави*, змішаний склад суддів (судді, призначені *організацією міжнародною*, та національні судді), наявність міжнародних прокурорів тощо. Створення гібридних судових установ, як правило, спричинено численними злочинами (насамперед, *злочинами воєнними*, *злочинами проти людяності*, злочином *геноциду* тощо), вчиненими у контексті масового насильства (збройного конфлікту, широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення). Типовими гібридними кримінальними судами є Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне та *Надзвичайні палати судів Камбоджі*, створені на підставі угод між цими державами та *ООН*. До числа гібридних кримінальних судів відносять також *Спеціальний трибунал щодо Лівану*, створений на підставі угоди між Ліваном та ООН, положення якої були введені в дію резолюцією *Ради Безпеки ООН*, Державний суд Боснії і Герцеговини (Палата з воєнних злочинів), а також створені тимчасовими адміністраціями ООН судові органи у Косово та Східному Тиморі. Подібними до гібридних судів та трибуналів є інтернаціоналізовані кримінальні суди, створені в рамках національної судової системи за міжнародної підтримки, зокрема *Вищий кримінальний суд Іраку* та Палата з воєнних злочинів Белградського суду у Сербії. Окремим випадком кримінального правосуддя *ад гок* є розгляд шотландським кримінальним судом у Нідерландах у 2001–02 справи про терористичний акт над озером Локербі (1988).

М. М. Гнатовський

Гідності держави концепція — концепція у *міжнародному праві*, відповідно до якої державам притаманні певні права та привілеї, що походять з їхньої *правосуб'єктності міжнародної*. Серед них: право вимагати, щоб на *глав держав* не зводили наклеп, надання особливого режиму та ставлення до глав держав та дипломатичних агентів, надання спеціальних привілеїв військовим кораблям держави у іноземних водах, повага до державних прапорів та гербів за кордоном. Концепція має звичаєву природу, спеціальні *договори міжнародні*, які закріплювали б її основні положення, відсутні. Повага та захист дипломатичної та консульської власності і персоналу закріплені у *Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961* та у *Віденській конвенції про консульські зносини 1963*. У концепції гідності держави бере свій початок інститут юрисдикційних імунітетів держав та їхньої власності.

А. О. Кориневич

Гізо (Guizot) Франсуа П'єр Гійом (4.10.1787, Нім, нині — регіон Лангедок-Руссільйон, Французька Республіка — 12.09.1874, Валь-Ріше, комуна Сент-Уан-ле-Пен, нині — регіон Нижня Нормандія, Французька Республіка) — франц. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Після страти батька за вироком якобінського Конвенту 1794 до 1805 перебував в еміграції, по поверненні вивчав право й симпатизував антинаполеонівським колам. Після реставрації Бурбонів 1814 активно пропагував ідею запровадження конституційної монархії. 1830–48 — депутат парламенту; у серпні — листопаді 1830 — міністр внутр. справ, 1832–39 (із перервою у 1836) — освіти, ініціював запроваджен-

ня заг. світської початкової освіти; 1840 — *посол* Франції у Великій Британії, 1840–48 — мін. зак. справ, 1847–48 — прем'єр-міністр Франції. Прагнув уникати ускладнень у відносинах із Великою Британією, підтримував Австрію в її б-бі з італ. нац.-визв. рухом. У перші дні Лютневої рев-ції 1848 втік до Бельгії, потім переїхав до Британії. 1849 повернувся до Франції, але активної участі в політ. житті не брав.

Р. А. Кривонос

Гіллард (Gillard) Джулія (29.09.1961, м. Баррі, Долина Гламорган, Уельс, Велика Британія) — австралійський громадсько-політичний і державний діяч, 27-й прем'єр-міністр Австралії (24.06.2010 — 27.06.2013), перша жінка на цій посаді; народилася в шахтарській сім'ї; закінчила Університет Мельбурна (1986) зі ступенями бакалавра мистецтв і бакалавра права. В дитинстві перехворіла бронхопневмонією, після того, як лікарі порекомендували для здоров'я теплий клімат, її родина в 1966 перебралася в Австралію. Починала навчання в Університеті Аделаїди, де вперше взяла участь у політичній діяльності; пізніше перевелась до Університету Мельбурна, де в 1983 стала головою Австралійського союзу студентів; після отримання диплому юриста в 1987–98 працювала за фахом у фірмі «Slater and Gordon». У 1998 обрана до Палати представників Федерального парламенту від Лейбористської партії; була тіньовим міністром з питань населення та імміграції (2001–03), тіньовим міністром охорони здоров'я (2003–06) і заступником лідера опозиції (2006–07). Після перемоги лейбористів на федеральних виборах 2007 стала віце-прем'єром, міністром освіти й міністром зайнятості та трудових відносин в уряді К. Радда. 24.06.2010 була обрана новим лідером урядової Австралійської лейбористської партії замість К. Радда і стала новим прем'єр-міністром; на парламентських виборах 21.08.2010 керована нею Лейбористська партія отримала 72 місця у Палаті представників із 150-ти. Серед знакових заходів на посаді глави уряду варто вказати на досягнення угоди з представниками найбільших гірничо-видобувних компаній щодо податку на оренду мінеральних ресурсів; закріплення за жінками 35 % місць у партійному списку; виділення 300 млн дол. США для роботи з населенням, враженим самовбивствами й депресією; «цензурування Інтернету» щодо сцен насильства; ініціювання референдуму щодо внесення до Конституції параграфа про юридичне право аборигенів на культурну *автономію*.

Д. В. Табачник

Гіманс (Hemans) Саймон Ніколас Петер (19.09.1940) — британський *дипломат*. На *дипломатичній службі* з 1964: працівник відділу країн Північної Америки МЗС Великої Британії (1964–66); 3-й секретар посольства Великої Британії у СРСР (1966–67); референт відділу ООН МЗС Великої Британії (1968–69); заступник Верховного комісара Британської Співдружності на Ангільї (1969–71), брав участь у відновленні британського *суверенітету* над цією заморською територією після спроби проголошення її незалежності (1969). У 1971–75 — 1-й секретар місії Сполученого Королівства при міжнародних організаціях у Нью-Йорку; 1975–82 — 1-й секретар (у справах торгівлі) британського посольства в Будапешті; 1982–89 — заступник Верховного комісара Британської Співдружності у Найробі (Республіка Кенія); у 1989–92 — керівник відділу СРСР у МЗС Великої Британії. В 1992–95 — перший Надзвичайний і Повноважний Посол Великої Британії в Україні; 1995–97 — Верховний комісар Співдружності в Найробі (Кенія). Нагороджений британськими орденами Св. Михаїла та Св. Георгія (1992) та Королівським Вікторіанським орденом (1983).

Р. А. Кривонос

Гімн державний — урочиста пісня, символ *суверенітету* д-ви. В Україні — нац. гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського. Текст, музика, редакція Г. д. України затверджені Законом України №602-IV від 6.03.2003. Урочисті заходи заг.-держ. значення розпочинаються та закінчуються виконанням Г. д. Музичне виконання Г. д. України здійснюється під час проведення офіц. держ. церемоній та інших протокольних заходів. У ході церемонії зустрічі високої інозем. особи оркестром або в записі виконується спочатку Г. д. країни гостя, а потім приймаючої сторони. Наруга над

Г. д. тягне за собою відповідальність, що передбачається законом.

В. І. Резніченко

Гіренго (Guiringaud) Луї де (12.10.1911, Лімож, нині — регіон Лімузен, Французька Республіка — 15.04.1982, Каслсаррасен, департамент Верхня Гаронна, Французька Республіка) — франц. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. На дип. службі з 1936, працював у канцелярії мін. зак. справ (1936–38), посольстві Франції в Туреччині (1938–40), апараті Верховного комісара Франції в Сирії (1940–42), у МЗС «Франції, що бореться» (1942–43), активний учасник Руху Опору. 1943–44 — нач. кабінету комісара в закорд. справах Французького к-ту нац. визволення. 1944–45 брав участь у військ. діях. Працював у *посольстві* Франції у Великій Британії (1946–49), апараті франц. Верховного комісара в Німеччині (1949–52). 1952–55 — ген. консул Франції в Сан-Франциско (США); 1955–57 — заст. постійного представника Франції в ООН; 1957–60 — *посол* Франції в Гані; 1960–62 — зав. відділу Марокко й Тунісу МЗС Франції; 1962–63 — міністр-делегат, заст. Високого представника Франції в Алжирі; 1963–66 — ген. інспектор закорд. закладів МЗС Франції; 1966–72 — посол Франції в Японії; 1972–76 — постійний представник Франції при ООН і в *Раді Безпеки ООН*. 1976–78 — мін. зак. справ Франції; із 1979 — у відставці.

Р. А. Кривонос

Гірс Микола Карлович (9.05.1820, Радзивиллів Кременецького повіту Волинської губернії, Російська імперія — 14.01.1895, Санкт-Петербург, Російська імперія) — рос. держ. діяч і *дипломат*. Закінчив Царськосельський ліцей (1838). 1838 розпочав службу в Азійському департаменті МЗС Російської імп.; 1856–58 — ген. консул в Єгипті, 1858–63 — ген. консул у Молдові й Валахії (Румунії); із 1863 — *посланник* в Ірані, з 1869 — у Швейцарії, з 1872 — у Швеції. 1875 призначений сенатором, товаришем мін. зак. справ О. *Горчакова* й керуючим Азійським департаментом на правах директора. Із 1878 через хворобу О. Горчакова фактично керував МЗС; 28.03.1882–14.01.1895 — мін. зак. справ Російської імп. Виступав прихильником зближення Росії з Німеччиною й Австро-Угорщиною та збереження *Союзу трьох імператорів*, що викликало невдоволення тієї частини правлячої верхівки, яка була носієм антинім. настроїв; водночас намагався запобігти зіткненню з Великою Британією. Антирос. спрямованість нім. зовн. політики змусила Г. піти на зближення з Францією та укласти *російсько-французьку воєнну конвенцію 1893*.

Н. Ф. Сербіна

Гітлер (Hitler, справжнє прізвище — Шикльгрубер) Адольф (20.04.1889, Браунау-ам-Інн, Австро-Угорщина — 30.04.1945, Берлін, Німеччина) — нім. держ.-політ. діяч. Мав незакінчену середню освіту. У складі нім. армії брав участь у *Першій світовій війні*, нагороджений Залізним хрестом 1-го і 2-го класу. 12.09.1919 вступив до Німецької робітничої партії, перейменованої за його ініціативою 20.02.1920 у Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію (NSDAP), що сповідувала войовничий расизм, антисемітизм, несприйняття ліберальної демократії й «вождізм». На парл. виборах 31.07.1932 і 6.11.1932 NSDAP одержала відносну більшість голосів, яка дозволила Г. 30.01.1933 стати канцлером, а за результатами референдуму 19.08.1934 — президентом — «фюрером Німецької імперії». Гол. змістом *зовнішньої політики* нацизму була ліквідація наслідків поразки в Першій світовій війні, а потім нав'язування світові «нового порядку» під головуванням нацистів. Вважав германців «вищою расою», інших — «недолюдками», а євреїв прирік на повне знищення (див.: *Геноцид*). 1.09.1939 Німеччина розпочала *Другу світову війну* нападом на Польщу, попередньо уклавши *німецько-радянський договір про ненапад 1939*. У тому ж році розпочалась війна з Францією та Великою Британією, а 22.06.1941 — із СРСР, Німеччина окупувала значну частину його території на заході, у т. ч. Україну. Українців, як і решту слов'ян, вважав «нижчою расою», здатною лише бути «робочою силою» для рейху. За планами Г., Україна та Крим мали бути заселені нім. колоністами, як «Індія — англійцями». Стримано ставився до спроб його поплічників залучити українців до бойових дій проти рад. армії в лавах СС, побоюючись висунення укр. орг-ціями незалежницьких вимог, хоча б під нім. *протекторатом*. Коли таке сталося 30.06.1941, багато керівників цих орг-цій, а також учасників націо-

налістичного опору німцям, було ув'язнено або розстріляно. *Дипломатія* нацистської Німеччини була грубою, професійним дипломатам нацисти не довіряли. Напередодні остаточної поразки від сил об'єднаної *антигітлерівської коаліції* покінчив із собою в оточеному рад. військами Берліні. На *Нюрнберзькому процесі 1945–46* визнаний головним *злочинцем воєнним.*

М. М. Білоусов

Глава держави — посадова особа або спец. держ. орган, що здійснює верховне представництво *держави* у внутр.-політ. житті країни та у відносинах з іншими державами. Відповідно до внутр. законодавства **Г. д.** може бути одноосібним (в Україні, США, Франції та інших д-вах із респ. формою правління — президент, у Швеції — король, у Люксембурзі — великий герцог тощо) чи колегіальним (Президія Верховної Ради в колишньому СРСР). Його повноваження у сфері зовн. зносин визначаються насамперед конституцією країни. **Г. д.**, зазвичай, призначає та звільняє з посади *послів* та *посланників* своєї країни, приймає *вірчі грамоти* та *відкличні грамоти* акредитованих при ньому послів та посланників інозем. д-в. **Г. д.** може без спец. повноважень безпосередньо зустрічатись, вести переговори та листування з главами інших д-в; відповідно до норм *міжнародного права* **Г. д.** (*глава уряду* та мін. зак. справ) представляє свою країну з усіх питань зовн. зносин ex officio (за посадою). На час повноважень **Г. д.** користується правом недоторканності, а також привілеями та імунітетами, необхідними для виконання своїх функцій, у т. ч. *дипломатичними привілеями та імунітетами* для здійснення своїх зовн.-політ. повноважень; при перебуванні на території інозем. д-ви в офіц. статусі йому, як правило, надаються спец. почесті. Президент України як **Г. д.** відповідно до Конституції (ст. 106) безпосередньо представляє країну в міжнар. відносинах; здійснює керівництво зовн.-політ. діяльністю д-ви; веде переговори та укладає *договори міжнародні України;* приймає рішення про визнання інозем. д-в; призначає та звільняє глав *дипломатичних представництв* України в інших д-вах та при міжнар. орг-ціях; приймає вірчі грамоти дип. представників інозем. д-в; присвоює вищі *дипломатичні ранги.*

В. М. Матвієнко

Глава уряду — особа, яка очолює й керує діяльністю вищого органу в системі органів виконавчої влади держави у сфері внутр. й *зовнішньої політики.* У різних країнах **Г. у.** офіційно називаються по-різному: в Україні, Великій Британії, Індії, Ізраїлі та ін. — прем'єр-міністр; у ФРН й Австрії — федеральний канцлер, в Італії — голова Ради міністрів; у США, Мексиці та ряді інших президент. республік посада **Г. у.** об'єднана з посадою *глави держави,* тому фактичним **Г. у.** в цих країнах є глава д-ви. **Г. у.** представляє д-ву в зовн. зносинах за посадою та в рамках своїх повноважень здійснює повсякденну оперативну діяльність у цій сфері. **Г. у.** й уряд у цілому намічають основні напрями *зовнішньої політики* та вносять відп. пропозиції на розгляд і затвердження парламенту й глави д-ви, організовують виконання прийнятих зовн.-політ. рішень тощо. Відповідно до Конституції України, Кабінет Міністрів України (уряд) забезпечує здійснення зовн. політики й зовн.-екон. діяльності д-ви; реалізує заходи щодо забезпечення обороноздатності та нац. безпеки України; спрямовує й координує роботу МЗС. Прем'єр-міністр України має право вести переговори та підписувати міжнар. дог-ри України без спец. повноважень. Під час перебування на території інозем. д-ви **Г. у.** користується *дипломатичними привілеями та імунітетами.*

В. М. Матвієнко

Гладстон (Gladstone) Вільям Еварт (29.12.1809, Ліверпуль, Велика Британія — 19.05.1898, Гаварден, Флінтшир, Уельс, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч. Чл. палати громад із 1832, із 1834 займав різні держ. посади: 1843–45 — міністр торгівлі, 1845–46 — міністр *колоній*, 1852–55, 1859–66, 1868–74 та 1880–82 — міністр фінансів; 1858–59 — Верховний комісар Великої Британії на Іонічних о-вах. Із 1866 — лідер Ліберальної партії; 1868–74, 1880–85, 1886 і 1892–94 — Прем'єр-міністр Великої Британії, провадив експансіоністську *зовнішню політику*, нав'язав Афганістану брит. *протекторат* (1880), у 1882 направив війська для окупації та захоплення Єгипту, продовжував колоніальну політику в Півд. Африці. Водночас безуспішно намагався добитись самоврядування для Ірландії й засуджував консервативний уряд Б. *Дізраелі* за пасивність щодо тур. репресій під час *Східної кризи 1875–78.*

Р. А. Кривонос

Глігоров (Глигоров) Кіро (3.05.1917, м. Штіп, Королівство Сербія, нині — Македонія — 1.01.2012, Скоп'є, Республіка Македонія) — македонський громадсько-політичний і державний діяч; народився у патріотично налаштованій родині дрібного торговця фарбами, члени якої брали участь у початковому етапі македонського національно-визвольного руху; освіту здобув у чоловічій гімназії Скоп'є (1932–36) і на юридичному факультеті Белградського університету (1936–40), був активістом студентського руху. Працював адвокатом-стажистом у Белграді, юристом у «Вардар-банку», мав приватну адвокатську контору в Скоп'є (1941–43); під час *Другої світової війни* брав участь у народно-визвольній боротьбі проти іноземної окупації, 1944 приєднався до партизанів; член, секретар Ініціативного комітету з формування Антифашистських зборів народного визволення Македонії; представник Македонії в Антифашистському вічі народного визволення Югославії. Після проголошення Федеративної Народної Республіки Югославія представляв Македонію у федеративних органах, де з 1945 до початку 1960-х обіймав відповідальні посади в уряді, спеціалізуючись на економіці та фінансах. З 1962 — член ЦК Союзу комуністів Югославії (СКЮ), у 1962–67 — міністр фінансів Югославії; відіграв помітну роль у плануванні й здійсненні в 60-ті комплексу ринкових економічних реформ. Протягом 1970–80-х обіймав керівні посади в СКЮ (член Президії та Виконавчого бюро, член ЦК), органах федеральної виконавчої (член Президії СФРЮ 1971–72) та законодавчої (Голова Скупщини СФРЮ 1974–78; член Ради Федерації 1978–87) влади; входив до складу останнього югославського уряду А. Марковича (1990–91). На початковому етапі *Балканської кризи 1990-х* запропонував план мирного врегулювання («платформа Глігорова—Ізетбеговича», червень 1991). Наприкінці 1980-х повернувся до Скоп'є, включився у політичне життя Македонії; сприяв впровадженню в республіці багатопартійної системи. 27.01.1991 обраний Президентом Республіки Македонія, обіймав цю посаду до листопада 1999 (повторне обрання — жовтень 1994). За час його президентства Македонія єдиною з колишніх республік СФРЮ вийшла з її складу без надмірного загострення політичної ситуації й застосування зброї, її було визнано як суверенну державу світовим співтовариством (крім Греції), прийнято до основних міжнародних організацій (*ООН*, 1993; *Ради Європи*, 1995; *ОБСЄ*, 1995). З його ініціативи розпочато співпрацю з *НАТО* (1993) і *Європейським Союзом* (1996). 3.10 1995 на його життя було здійснено замах, який виявився невдалим і досі залишається нерозкритим.

П. М. Рудяков

Глобалізація (англ. globalization) — процес інтенсифікації взаємозв'язків між різними формами орг-ції сусп. життя, унаслідок якого посилюється взаємозалежність *акторів міжнародних.* Поняття «глобалізація» характеризує виникнення нової системи екон. та політ. відносин. Термін «глобалізація» був уперше використаний 1983 в статті економіста Т. Левіта, який говорив про *глобалізацію економічну.* 1985 соціолог Р. Робертсон розширив зміст поняття «глобалізація», розглянувши його як соц. процес, унаслідок якого зникають геогр. кордони соц. та культ. систем. В умовах активізації та поширення глобальних політ. процесів поняття «глобалізація» використовується для визначення характеру, напрямку й інтенсивності взаємопов'язаних процесів і явищ на глобальному рівні, а також їхніх наслідків для світової системи та її окремих акторів. В основі явища **Г.** лежить феномен зростання взаємозалежності, зокрема між міжнар. акторами. **Г.** є багатовимірною, торкається екон., політ., культ. та інших сфер сусп. життя. Екон. складники **Г.** проявляються в активізації процесів формування *єдиного економічного простору* на регіональному та глобальному рівнях світової екон. системи, політичному та соціальному — у поступовому розмиванні межнац. компетенції, унаслідок чого більш прозорими стають кордони нац. д-в у різних галузях — економіці, соц. взаємодії тощо. **Г.** не проявляється однаково в усіх регіонах та країнах світу; вона сприяє посиленню поляризації як серед окремих країн, так і по лінії «Північ—Південь» (див.: *«Північ—Південь» проблема*). Інколи під **Г.** розуміють розповсюдження зах., або амер., моделі розвитку на решту регіонів світу. Геогр. нерівномірність її розвитку

сприяє активізації, консолідації та посиленню руху опонентів і супротивників **Г.** (див.: *антиглобалізація*). Поняття «глобалізація» використовується представниками всіх основних підходів до досліджень *міжнародних відносин*. Для реалістичної парадигми **Г.** виступає сучас. фазою розвитку *системи міжнародної*. У межах ліберальної та неоліберальної парадигми вона розглядається як якісно новий етап розвитку світової політ. структури, людства в цілому. Неомарксисти визначають **Г.** як заключну фазу розвитку капіталізму та *імперіалізму*, яка призводить до подальшої екон. поляризації світу та політ. дестабілізації світової системи. **Г.** проявляється в системі міжнар. відносин: у становленні екон. системи, яка функціонує за єдиними правилами в межах усієї планети; *інтеграції міжнародної* в екон. та політ. сферах; ерозії держ. *суверенітету* внаслідок послаблення традиційних функцій д-ви, затирання межі між внутр. та *зовнішньою політикою* через посилення їх взаємозалежності та взаємовпливу, розмивання меж між внутр. та міжнар. політ., екон., інформ. та іншими процесами, глобальної та галузевої асиметричності у відносинах між акторами міжнар. відносин, яка виникає внаслідок різної щільності структур взаємозв'язків міжнар. акторів та неоднорідності рівня взаємозалежності між акторами, демократизації міжнар. відносин і внутр.-політ. процесів у більшості країн світу, розширення складу та диверсифікації типів міжнар. акторів, ускладнення структури міжнар. безпеки через збільшення кількості учасників у системі міжнар. відносин і зниження рівня передбачуваності їхньої поведінки, формування ідеології **Г.** як обґрунтування невідворотності цих змін та їхнього позитивного характеру.

О. А. Коппель

Глобалізація економічна — процес посилення економічної взаємозалежності національних економік у зв'язку зі збільшенням швидкості руху та об'ємів товарів, послуг, технологій і капіталів через державні кордони. Процес посилення **Г. е.** між країнами приводить до злиття окремих національних ринків в один *світовий ринок*. **Г. е.** включає глобалізацію виробничих потужностей, ринків, технологій, корпорацій і галузей. **Г. е.** є якісно новою формою світових суспільних відносин та основоположною складовою процесів глобалізації, що передбачає агрегування науково-технічних, виробничо-технічних, правових, соціологічних, економічних надбань провідних *держав* з поступовим інтегруванням менш розвинених на лукративних умовах.

О. І. Шнирков, Н. В. Резнікова

Глобалізація комунікацій — глобальна політ., екон. і соц.-культ. інтеграція з пріоритетом заг.-цивілізаційних цінностей на основі цифрових технологій. Глобалізація *міжнародних відносин*, формування глобальної інформ. інфраструктури та спільної інформ. спадщини людства, міжнар. інформ. політика, спрямована на політ., екон. й культ. інтеграцію світових спільнот на основі використання нових перспективних технологій, створення ефективної системи забезпечення прав людини та соц. інститутів на вільний доступ й обмін інформацією як умову демокр. розвитку, виступають характерними ознаками інформ. суспільства, нового етапу існування цивілізації. Необхідність переходу до інформ. суспільства зумовлюється становленням і домінуванням у світовій економіці нових технол. укладів, перетворенням інформ. ресурсів у реальні ресурси соц.-екон. розвитку, задоволенням потреб суспільства в інформ. продуктах і послугах, зростанням ролі інформ.-комунікаційної інфраструктури в системі сусп. вир-ва, вдосконаленням освітньої, наук.-техн. і культ. сфер на основі міжнар. інформ. обмінів, рівноправного використання «глобального інформаційного блага». Інформ. чинник здійснив у житті цивілізації за XX ст. найбільш глибокі зміни за всю її історію: об'єднав світ у єдину систему, яка функціонує в режимі реального часу. Ця єдність міжнар. спільноти має, до деякої міри, формальний характер, але засоби глобальної комунікації здатні до подальшої концентрації міжнар. співробітництва. Важливою ознакою глобальної ролі комунікації є стрімке підвищення сусп. цінності інформації. Хоч інформація завжди мала високу вартість у суспільстві, але тільки у XX ст. вона перетворилася на стратегічний ресурс людства. У цій ролі інформація відзначається унікальними властивостями: на відміну від фізичних ресурсів, вона при споживанні не скорочується, а значно зростає. Невичерпність інформ. ресурсів створює можливості використання їх в інтересах міжнар. співтовариства й визначає інформацію як глобальну проблему цивілізації.

Феномен **Г. к.** відносять до останньої чверті XX ст. і пов'язують з упорядкуванням міжнар. потоків інформації та комунікації на глобальному рівні. Дослідження глобальної комунікації здійснюються за такими основними темами: транснац. комунікаційні конгломерати як основні діючі актори в глобальній системі комунікації, у сфері поширення інформ. продуктів та інформ. послуг на світових ринках; соц. вплив нових технологій, зокрема супутникових комунікацій, на міжнар. відносини; асиметричний потік інформ. та комунікаційних продуктів у глобальній системі; дисбаланс у міжнар. інформ. потоках. У системі сучас. продуктивних сил інформація та інформ. технології набули відносно самостійного значення як один із найдинамічніших чинників розвитку. Інформ. ресурси як стратегічна категорія міжнар. відносин визначають роль і місце кожної д-ви у світовій ієрархії, тому проблема міжнар. співробітництва в інформ. сфері набуває глобального значення. Високі технології в галузі інформації та комунікації сприяли тому, що за короткий істор. період глобальні проблеми стали головними для світової громадськості, справді заг.-цивілізаційними. Інформ. процеси мають ознаки глобальності також в інших складових міжнар. проблем, таких, як: безпека світу й народонаселення, захист довкілля, природні ресурси, освоєння космосу, новітні біотехнології, інформатизація економіки, світова торгівля тощо.

Література: Тоффлер А. Футурошок. — СПб., 1997; Глобалізація і безпека розвитку. — К., 2001.

Є. А. Макаренко

Глобалістика політична (від лат. globus — «куля») — міждисциплінарна галузь наукових досліджень, спрямованих на виявлення сутності, тенденцій і причин процесів *глобалізації* та *глобальних проблем*, які є її наслідками та пошук шляхів закріплення позитивних і подолання негативних для людини та біосфери наслідків цих процесів. Термін введений в обіг в статті польського вченого та письменника-фантаста С. Лема «Планета Земля. Століття XXI» («Комсомольская правда», 1992), де вказується на необхідність створення **Г. п.** як методології наддержавного, тобто планетарного та загальнолюдського підходу до світових проблем, тому що людство або загине, або врятується спільними зусиллями. Виникнення **Г. п.** є наслідком інтеграційних процесів у сучасній науці й тому має міждисциплінарний характер, оскільки різні науки, виходячи зі свого предмета та об'єкта, аналізують різні аспекти **Г. п.**, визначають власне бачення шляхів рішення глобальних проблем, розглядаючи їх як окремо одну від одної, так і в якості цілісної системи. Міждисциплінарний характер глобальних досліджень пояснює недостатню визначеність концептуальних засад та категоріального апарату **Г. п.**, існують певні розбіжності у визначенні її об'єкта та предмета дослідження. Зокрема, український дослідник О. *Білорус* стверджує, що об'єктом є процеси глобалізації, а предметом — виявлення законів і закономірностей формування нової системи світового порядку — глобалізму. Методологією **Г. п.** він вважає глобально-цивілізаційний підхід, який дає змогу виявити ґенезу, витоки і взаємозв'язок політичних, економічних та культурних вимірів **Г. п.**, співвідношення процесів глобалізації, інтеграції і дезінтеграції, регіоналізації і фрагментації. Вітчизняні вчені В. Бебік та Л. Дегтярьова висловлюють точку зору, що **Г. п.** — це наука про системне, комплексне вивчення суспільної сфери, яка розглядається як цілісний об'єкт дослідження з точки зору діалектичної єдності і суперечливості процесів універсалізації і гетерогенності світу, що глобалізується. **Г. п.** виступає як сукупність політологічних, соціологічних, культурологічних та соціально-філософських теоретичних підходів, які формуються відповідно до глобалізму як принципу, як ідеології світу, що глобалізується.

У становленні **Г. п.** як науки можна виокремити кілька етапів, кожен з яких відображає і специфіку еволюції світової цивілізації. 1) 1960-ті — поч. 1970-х, коли головні проблеми, що досліджувалися, були: розповсюдження *зброї масового знищення*; забрудненні довкілля; вичерпаність світових ресурсів; зростання народонаселення та труднощі в забезпеченні його продовольством; нерівномірність розвитку окремих країн. На цьому етапі **Г. п.** розвивалася у формі методологічних та науково-теоретичних досліджень, не об'єднаних у цілісну систему. Теоретичні засади **Г. п.** закладались Г. Канном, Д. Беллом, Р. Ароном, Н. Віннером та

ін. Особливістю цього етапу стало створення в 2-й пол. 1960-х спеціальних міжнародних, державних, неурядових, приватних організацій, метою яких стало вивчення глобальних проблем та шляхів їх подолання. Це — «Інститут проблем майбутнього» (Відень, 1965), міжнародний фонд «Людство в 2000 році» (Нідерланди, 1965), Товариство вивчення майбутнього світу (США, 1966). Особливе значення мало заснування в 1968 з ініціативи італійського економіста, суспільного діяча та бізнесмена А. Печчеї (1908–84) неурядової міжнародної громадської організації — *Римського клубу* для дослідження проблем глобального розвитку та залучення уваги світового співтовариства до глобальних проблем. Подальша діяльність клубу сприяла становленню та інституалізації **Г. п.**, формуванню її категоріального апарату та методології.

2) 1970-ті — 1-ша пол. 1980-х, на який припадає піднесення **Г. п.** в методологічному, функціональному та прикладному плані. Саме в цей час формуються провідні концепції сучасної **Г. п.**, зокрема: концепція «меж зростання» (Дж. Форестер, Д. Медоуз, Е. Пестель, М. Месарович): концепція «гуманістичного соціалізму» (Я. Тинберген); концепція «нового гуманізму» (Л. Печчеї); концепція «дороговкази в майбутнє» (Б. Гаврилишин); концепція «сталого розвитку» (Л. Браун); школа універсального еволюціонізму (теорія глобальних рішень і компромісів) (М. Мойсеєв); школа мітозу біосфер (Д. Ален, М. Нельсон); школа контрольованого глобального розвитку (Д. Гвішіані); школа світсистемного аналізу (І. Валлерстайн); концепція геогенезісу (Е. Кочетов); концепція «глобальної спільноти» (М. Чешков) та ін. Розвиток **Г. п.** був тісно пов'язаний з *політикою* та політичною ідеологією, тому можна говорити про два головних напрямки розвитку **Г. п.**, особливо на перших трьох етапах її розвитку, — східний та західний. В західній **Г. п.** сформувались наступні основні напрями: а) технократичний напрям, який представлений технооптимістами (Г. Кан, У. Браун, А. Вінер, Г. Скотт), що переконані, ніби тільки наука і техніка можуть вирішити всі глобальні проблеми, які й виникають внаслідок розвитку науково-технічного прогресу, та технопесимістами (Д. Медоуз, К. Боулдінг, М. Робертс та ін.), які теж пов'язують виникнення глобальних проблем з розвитком науково-технічного прогресу, але не вважають, що наука і техніка можуть бути єдиним засобом вирішення цих проблем; б) постіндустріальна **Г. п.** (Е. Тоффлер, Д. Белл, Д. Несбіт), яка не досліджувала глобальні проблеми безпосередньо, але формулювала висновки, пов'язані з постіндустріальним станом суспільства і перспективою вирішення проблем глобального світу; в) еколого-популістський напрям (Л. Браун, Р. Теобальд), який зосереджується на проблемах взаємодії природи, суспільства і людини; г) екзистенційно-культурна **Г. п.** (С. Мендловіц, Й. Галтунг), предметом якої є проблеми війни і миру, встановлення нового економічного і соціально-політичного порядку; д) еволюційно-детерменістський напрям (Дж. Ріфкін), який орієнтується на дослідження закономірностей природної еволюції і незворотності науково-технічного прогресу. В радянській та сучасній російській **Г. п.** виокремлюються: а) філософсько-методологічний напрям, який базується на системі знань філософської науки, що узагальнила і звела до купи досягнення інших наук про суспільство і людину. В його межах досліджуються філософські засади, сутність, ґенеза глобальних процесів, аналізуються найважливіші соціально-політичні та економічні перетворення, необхідні для успішного розв'язання, проблем, що виникають (праці В. Вернадського, Н. Моїсеєва, І. Бестужева-Лади, Д. Гвішіані, А. Уткіна, А. Панаріна, В. Загладіна); б) транснаціональний напрям — дослідження кризових явищ і протиріч загальнопланетарного масштабу, яких не було в минулому; в) соціоприродничий напрям, який головну увагу приділяє екологічним проблемам та проблемам природних ресурсів; г) культурологічний напрям, який приділяє головну увагу проблемам глобалізації, що виникають внаслідок науково-технічного прогресу, народонаселення, охорони здоров'я, культури, права, суспільного життя.

3) 2-га пол. 1980-х; його специфіка полягає в динаміці предмета дослідження, оскільки власне глобальні проблеми відійшли на другий план унаслідок історичних змін у політичній карті світу. Міждисциплінарний характер **Г. п.** збагачується поглибленням прикладних методів дослідження найактуальніших проблем розвитку, тому для цього етапу притаманне деяке зниження уваги до загальнотеоретичних проблем **Г. п.**, її зосередження на конкретних виявах глобальних проблем. 4) Розпочинається на межі 1980–90-х, коли радикально змінюється геополітична структура світу. На цьому етапі особливого значення набувають проблеми забезпечення глобальної безпеки, значна увага приділяється дослідженню та пошуку шляхів розв'язання світових проблем, які мають політичний характер. У **Г. п.** виокремлюють такі провідні напрями, як глобальна історія; глобальні проблеми *безпеки міжнародної*; глобальні проблеми *демілітаризації* та *конверсії*.

Літ.: Василенко И. А. Политическая глобалистика: Учебное пособие для вузов. — М.: Логос, 2000; Гелл Д., Е. МакГрю, Д. Голдбрайт, Дж. Перратон. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура. Пер. з англ. Переднє слово Ю. Павленка. — К.: Фенікс, 2003; Глобалистика. Энциклопедия / Гл. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. — М. 2003; Дергачев В. А. Глобалистика. — М.: ЮНИТИДАНА, 2005; Коппель О. А., Пархомчук Е. С. Міжнародні системи і глобальний розвиток — К., 2006.

О. А. Коппель

Глобальна держава — *держава* «першого порядку», сферою життєво важливих інтересів якої є світ у цілому і поведінка якої визначає спрямованість і характер *міжнародних відносин* і геостратегічної ситуації у глобальному світі. **Г. д.** — складова т. зв. глобальної тріади (**Г. д.** — глобальні корпорації — глобальні *організації міжнародні*), що є інституційною основою системи глобалізму. **Г. д.** характеризуються глобальною активністю, що може мати характер як лідерської, так і гегемоніальної. **Г. д.** сьогодні — не відкриті транснаціональні, а майже автаркічні держави (див.: *Автаркія*) з глобальними сферами впливу і глобальним простором експансіоністської активності в економічній, воєнно-стратегічній, політичній або культурній сферах. Автаркічність **Г. д.** теоретично могла б розглядатись як стабілізуючий чинник глобального розвитку, однак ця стабільність підривається зростанням прірви між замкненим постіндустріальним світом та відкритими для його експансії суспільствами Не-Заходу. **Г. д.** ініціюють дії у напрямі створення глобального інституційного середовища, але прагнуть зберегти звичні владні повноваження і використовувати традиційні методи управління, спрямовуючи активність недержавних акторів відповідно до своїх інтересів. Як усі закриті структури, вони виграють від відкритих «правил гри», які самі й утверджують у зовнішньому середовищі. Ідеологічним знаряддям цієї стратегії є *мондіалізм*. Статус **Г. д.** нині належить Сполученим Штатам Америки. Питання про можливість визнати такий статус за іншими державами (КНР, Індією, Росією, Великою Британією чи Францією) є дискусійним.

Є. М. Суліма

Глобальна інформаційна мережа (Інтернет) об'єднує комп'ютерні мережі для сумісного використання ресурсів й обміну інформацією. Мережа Інтернет виникла на поч. 1970-х для допомоги дослідникам і викладачам, щоб забезпечити їх швидкими та ефективними засобами обміну даними. 1969 Міністерство оборони США створило Бюро передових досліджень (АРПА), яке розробило комунікаційну мережу, що не постраждала б унаслідок бойових дій і зберігала б здатність забезпечувати обмін інформацією навіть у разі її часткового руйнування. Ця мережа, що отримала назву АРПАНЕТ, фактично стала предтечею Інтернет. В Інтернет об'єднано комп'ютери різних типів, які можуть використовувати різні операційні системи, але всі вони підтримують прийнятий для обміну інформацією в Інтернеті протокол TCP/IP (Протокол Управління Передачею/ Протокол Інтернету). **Г. і. м.** включає в себе: «всесвітнє павутиння» (World Wide Web), у якому здійснюється пошук та читання гіпертекстових док-тів; електронну пошту, що використовується для обміну повідомленнями в мережі; телеконференції, що дозволяють вести дискусії з різноманітних тем (у телеконференціях усі повідомлення згруповані по темах і відправляються не індивід. користувачам, а розміщуються в групах новин); обмін файлами (FTP) та ін. Із часу виникнення мережі Інтернет перелік послуг неухильно зростає. Для доступу до послуг Інтернету використовується спец. програмне забезпечення: напр., для пошуку інформації використовують спец. інформ.-пошукові програми, які здійснюють пошук за ключовими словами. Інтернет відіграє значну роль у розвитку глобальної інформ. інфраструктури. Він змістив фокус комп'ютерної індустрії та прискорює конвергенцію у сфері ко-

мунікацій. Комп'ютеризація спонукає до розвитку цифрових технологій у телебаченні та в галузі телекомунікаційних послуг, підвищення швидкості доступу до Інтернету; довкола нього розгорається багато дискусій в урядових колах. Причинами цього є егалітарність його структури й суперечності щодо цензури, захисту конфіденційності та безпеки інформації. Жодна д-ва не контролює Інтернет. Цією мережею керує структура, яка виросла разом із нею — Товариство Інтернет. Інтернет перетворився з мережі, що об'єднувала вчених, на потужний ринковий механізм, який визначає екон. ефективність та конкурентоспрможність тисяч компаній у всьому світі.

Завдяки **Г. і. м.** збільшується міжнар. співпраця з обміну інформацією, розширення міжнар. бізнесу, інтенсифікація освітньої діяльності. В умовах глобалізації світогосподарських процесів мережа Інтернет активно використовується в системі зовн.-політ. та зовн.-екон. діяльності д-ви, у т. ч. в сучас. дип. службі. Через цю мережу *відомства закордонних справ* та їхні *дипломатичні представництва* здійснюють інформ.-аналітичне забезпечення зовн.-політ. інтересів своєї д-ви, проводять моніторинг найважливіших політ., екон. та інших подій у світі, регіонах та країнах перебування.

В. В. Матвєєв

Глобальна інформаційна спадщина — міжнар. програма *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)* «Пам'ять світу», яка реалізується з 1992 за підтримки міжнар. орг-цій і держав-членів зазначеної спеціалізованої установи. Спрямована на виявлення, охорону та збереження за допомогою новітніх інформ.-комунікаційних технологій унікального культ., мистецького, наук. і документального здобутку людства з одночасним забезпеченням універсального доступу до нього дослідників та широкої громадськості. У рамках програми створено регістр фондів, які визнано сусп. надбанням і які підлягають збереженню для передачі майбутнім поколінням. До нього включено, зокрема: клинописні таблиці шумерів; древні вірменські манускрипти; фонди слов. рукописів; редонський картулярій (середньовічний кодекс — унікальний зразок виготовлення книг VIII—XII ст.); рукописи видатних науковців, лауреатів Нобелівської премії; музейні літературні колекції країн Європи, Америки, Азії, Африки та Бл. Сходу; рукописи світової музичної класики та сучасності; археол. й архітектурні пам'ятки; архівні док-ти «Джерела національної історії»; фонди, присвячені глобальним та видатним подіям в історії цивілізації. Для всебічного представлення **Г. і. с.** в рамках програми створено регіональні та нац. комітети «Пам'яті світу», завданням яких є підготовка реєстру нац. номінацій для включення в регістр. Міжнар. консультативний комітет затвердив, напр., нац. реєстр Польщі за такими номінаціями: рукописи М. Коперника; роботи Ф. Шопена, архів Рінгельблюма (про варшавське гетто), істор. архіви Кракова, фонд слов. рукописів Національної бібліотеки, королівські архіви, рукописи польських лауреатів Нобелівської премії, док-ти про зруйнування та відновлення Варшави. Україна співпрацює з ЮНЕСКО за програмою «Пам'ять світу», представляючи номінації, визнані істор. і культ. надбанням укр. народу, докум. фонди та досьє про видатні персоналії.

Є. А. Макаренко

Глобальне інформаційне суспільство (The Global Information Society), **ГІС** (GIS) — суспільство, обумовлене *глобалізацією комунікацій*, нормальна життєдіяльність і структура якого визначаються рівнем розвитку та якістю функціонування й безпеки інформ. довкілля; визначається також як постмодерне або постіндустріальне. Одним із провісників ГІС був канадський дослідник М. Маклюен, який підкреслював, що в новому суспільстві політ. й екон. зв'язки та відносини набудуть характеру комунікативних; домінуватиме обмін знаннями, а не товарами; ІКТ стануть новітніми «природними ресурсами», завдяки яким приростатиме сусп. багатство. Тобто б-ба за оволодіння капіталами й інвестиціями, ринками збуту (принаймні, у традиційному їх розумінні) відійде на другий план, а головним стане доступ до інформ. ресурсів. Тому війни вестимуться переважно в інформ. просторі та за допомогою інформ. озброєнь. На передній план у такому суспільстві, відповідно, вийдуть проблеми інформ. безпеки — розвитку й захисту інформ. простору — різноманітних інформ.-комунікативних процесів у певних д-вах або групах д-в (наддерж. і міжнар. утвореннях), які так чи інакше співвіднесені з механізмами здійснення влади (включно зі здійсненням владних впливів на інші д-ви, групи д-в тощо). За умов формування ГІС країна, яка має розвиненіший інформ. простір, потужніші інформ. ресурси та засоби комунікації, має й більше шансів на успішне здійснення «м'яких» владних впливів. Інформатизація політики є вирішальним чинником її модернізації, пристосування до вимог сьогодення, запорукою успішної інтеграції країни у світове співтовариство. Проблеми формування ГІС на рівні окремих країн, регіонів світу або на глобальному рівні дедалі частіше стають предметом обговорення в наддерж. і міжнар. інституціях, на міжнар. зустрічах і самітах тощо (див.: *Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства 2002*). Проблемам розбудови ГІС присвячено Світовий саміт з інформ. суспільства, перший етап якого відбувся 10–12.12.2003 в Женеві й ухвалив Декларацію принципів і План дій щодо побудови ГІС. У 1999 *Рада Європи* ухвалила «Декларацію стосовно європейської політики у сфері новітніх інформаційних технологій», у якій намічені конкретні інструменти пришвидшення руху всіх її країн-учасниць (включно з Україною) до ГІС. Іншим важливим док-том Ради Європи є спрямована на гармонізацію кримінального законодавства країн-учасниць «Конвенція про кіберзлочинність» 2001. Із метою покращення доступу країн-учасниць до кіберінформації й кіберпослуг, Рада Європи рекомендувала нац. урядам до реалізації низку заходів, спрямованих на інтенсифікацію інформ. обміну, посилення Інтернет-грамотності громадян та їх виховання в дусі культ. толерантності, інформ. відкритості органів держ. влади, доступу громадян до публічної інформації тощо. У зазначених док-тах йдеться також про необхідність передачі інформ. технологій з планетарної Півночі на Південь. У рамках Єврокомісії діє спец. підрозділ, який не лише відстежує хід реалізації програм і планів, що стосуються побудови ГІС у межах *Європейського Союзу* та країн-членів, але й напрацьовує «глобальний контекст», спрямований на подолання «інформаційного провалля» та «цифрової нерівності», що утворилося між найрозвиненішими країнами й країнами «третього світу». *Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)* також реалізує міжнар. проекти, які стосуються електронної комерції, інформ. економіки, її податкових, митних та інших аспектів, електронного урядування й навчання тощо. Предметом обговорення міжнар. форумів, організованих спільно ОЕСР, *Організацією Об'єднаних Націй* та *Світовим банком* стали «цифрові аспекти подолання глобальної бідності». У межах Світового банку діє Програма «Інформація заради розвитку», а Інститут Світового банку відкрив спец. освітню мережу «Знання заради розвитку». У ГІС якісно нові системи вир-ва потребуватимуть якісно нового влаштування міжлюдських і міждерж. відносин. Це модель сусп. устрою, пов'язана з інформ. обміном, яка потребує також значного переосмислення уявлень щодо характеру й рушійних факторів розвитку людської цивілізації під кутом зору пошуків якомога ефективніших засобів комунікації.

М. А. Ожеван, Г. А. Піскорська

Глобальне потепління (англ. Global warming) — процес поступового зростання середньорічної температури поверхневого шару Землі та *Світового океану* внаслідок низки причин (збільшення концентрації парникових газів у атмосфері Землі, зміни у сонячній чи вулканічній активності тощо). Часто, як синонім **Г. п.**, використовується словосполучення «парниковий ефект», проте між цими поняттями існує незначна різниця, оскільки парниковий ефект — це збільшення середньої річної температури атмосфери Землі та Світового океану внаслідок збільшення в атмосфері землі концентрації парникових газів (вуглекислого газу, метану, водяного пару тощо). **Г. п.** призводить до кліматичних змін у планетарних масштабах і має прогресуючий характер. При цьому **Г. п.** не означає потепління всюди і у будь-який час: у певній місцевості може збільшитися середня температура літа і зменшитися середня температура зими, тобто клімат стане більш континентальним. **Г. п.** є узагальненою й усередненою тенденцією, при цьому зміна температур відбувається нерівномірно, в залежності від сезону та місцевості. За даними доповіді Міжнародної групи експертів з питань зміни клімату, середня температура повітря над сушею за останні сто років зросла приблизно на 0,74 °С.

Вперше питання **Г. п.** було порушено у 1960-х, а на рівні *ООН* проблема глобальних змін клімату

стала предметом обговорення у 1980. Саме з того часу висуваються різні теорії та концепції щодо причин та наслідків цього процесу, проте єдиної думки щодо детермінант **Г. п.** не існує. Найбільш поширеними серед наукових поглядів щодо причин глобального потепління є 7 гіпотез: 1) зміна сонячної активності; 2) зміна кута осі обертання землі та її орбіти; 3) Світовий океан, як інерційний акумулятор сонячної енергії; 4) вулканічна активність; 5) взаємодія між Сонцем та планетами Сонячної системи; 6) діяльність людини; 7) зміни клімату можуть відбуватися самі по собі без будь-яких зовнішніх впливів і діяльності людини. Науковці дійшли консенсусу, що **Г. п.** пов'язане як з природними внутрішніми процесами, так і реакцією кліматичних систем на зовнішні впливи (як антропогенні, так і не антропогенні). За результатами сучасних наукових досліджень, ймовірність природних, а не антропогенних причин зміни клімату на планеті складає не більше 5%. Переважна частина антропогенних викидів парникових газів за останні тридцять років стали результатом видобутку і спалювання нафти, природного газу і вугілля. Велика частина інших викидів викликана змінами ландшафту, в першу чергу вирубкою лісів.

Окрім впливу антропогенних факторів, клімат на Землі залежить також від багатьох процесів, що відбуваються в системі Земля—Сонце—Галактика. Однією із найпереконливіших гіпотез, в якій розкриваються причини **Г. п.**, є концепція «Циклів Миланковича». Серед основних зовнішніх впливів змін клімату називаються зміни орбіти Землі, сонячної активності (у тому числі і зміни сонячної постійної), вулканічні викиди і парниковий ефект. Міжурядова робоча група експертів зі зміни клімату у своїй доповіді (Шанхай, 2001) назвала сім моделей зміни клімату в XXI ст. та зробила висновки щодо продовження **Г. п.**, яке супроводжується збільшенням емісії парникових газів; зростанням поверхневої температури повітря (до кінця XXI ст. можливе збільшення поверхневої температури в окремих місцях земної кулі на 6 С); підвищенням рівня океану (у середньому — на 0,5 м за століття). Найуразливішими до очікуваних змін клімату експерти назвали район Сахари, мега-дельти Азії, невеликі острови. Негативні зміни клімату в Європі можуть проявитися у збільшенні температур і посиленні посух на півдні, результатом чого може стати зменшення водних ресурсів, вироблення гідроелектроенергії, продукції сільського господарства та погіршення умов туризму. Серед можливих загроз — скорочення сніжного покрову, танення гірських льодовиків, збільшення ризику сильних паводків і катастрофічних повеней на річках; посилення літніх опадів в Центральній і Східній Європі, збільшення частоти пожеж на торфовищах і лісових пожеж, скорочення продуктивності лісів; зростання нестійкості ґрунтів в Північній Європі.

Основними документами, які мають слугувати запобіганню та протидії руйнівних наслідків **Г. п.**, є *Кіотський протокол* та доповнення до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату. Кіотський протокол, узгоджений у 1997 (вступив в силу у 2005), зобов'язував розвинені країни скоротити викиди CO_2. Перший етап здійснення протоколу завершився наприкінці 2012. Міжнародні переговори про нову угоду розпочалися у 2007 на острові Балі (Індонезія) і були продовжені на конференції ООН в Копенгагені в грудні 2009. У 2011 було прийнято так звану Дурбанську платформу, якою пролонговувалась дія Кіотського протоколу та ініціювалось продовження другого етапу з 2013. Кінцевий його термін та зобов'язання ще не визначені, орієнтовно — 2020 (залежить від термінів прийняття і ратифікації посткіотської угоди).

Г. І. Калінічева

Глобальні медіа — транснац. утворення, що мають техн., технол., екон., фінанс. та політ. потужності для забезпечення ефективного й безперервного процесу швидкого розповсюдження в масштабах усієї планети механічно або електронно продукованих дублікатів носіїв інформації для великої кількості споживачів. Найчастіше поняття «глобальні медіа» пов'язують з екон. та техн.-технол. процесами у сфері мас-медіа; використовується щодо компаній, концернів, конгломератів, груп, до власності яких входить більш ніж один засіб масової інформації: телебачення, преса, радіо, відео, кіно чи новітні мультимедіа. На поч. 1980-х сформувалися комплексні умови для виникнення такого явища, як **Г. м.** Від самого початку свого існування вони акумулюють концентровану екон. владу, демонструють вплив на соц. й політ. життя окремих країн і регіонів, на *міжнародну політику*. За даними 2012 список найвпливовіших медіа-корпорацій світу очолила The Walt Disney Company (США), а також News Corporation (Австралія), Time Warner (США), Viacom (США), CBS Corporation (США). До основних гравців на медіа-ринку також належать Comcast Corporation, NBCUniversal та Sony Corporation of America. На європейському медіа-ринку впливову роль має Bertelsmann Group (Німеччина). До **Г. м.** за більшістю параметрів можна віднести також світові інформаційні агенції Thompson Reuters (Велика Британія), Associated Press (США). Зокрема, на світовому ринку телевізійних новин їх презентують такі утворення як Reuters Television (RTV) разом із мережею теленовин ITN (часткою акцій якої володіє Thompson Reuters), та Associated Press Television Network (APTN) разом із третім за величиною агентством телевізійних новин Worldwide Television News (WTN), придбаним AP у 1999. До світових медіа також відносимо першу глобальну телевізійну мережу новин CNN (Cable News Network, початок функціонування — 1980, США). До цього переліку слід додати й телерадіомовну корпорацію BBC (British Broadcasting Corporation, Велика Британія), до якої входять телевізійний канал BBC, система супутникового зв'язку BBC-World, система BBC World Servise Television.

Мультмедійний сегмент **Г. м.** формують такі Інтернет-сервіси, як YouTube (належить Google), соціальні мережі Fasebook, MySpace, блог-сервіс LiveJournal, медійні підрозділи пошукових систем Google, Yahoo! та ін. Паралельно відбувається формування потужних національних мереж, подібних до таких утворень, як «Deutsche Welle» (Німеччина), «Tele-Noticias» (Іспанія та Латинська Америка) та «NHK» (Японія). У деяких регіонах такі процеси супроводжуються появою регіональних організацій, що поєднують функції телевізійних каналів та інформаційних агентств (наприклад, агентство Euronews, засноване кількома європейськими телевізійними каналами та французьким медіаконгломератом Generale Occidentale). Для порівняння, агентство Euronews значно поступається інформаційним агентствам APTV та RTV, хоча створює інформаційні повідомлення п'ятьма мовами і використовує ресурси системи інформаційного обміну Eurovision. Процеси глобалізації міжнар. інформ. ринку і, як наслідок, утворення потужних медіа-конгломератів впливають на здійснення *зовнішньої політики* окремих країн та стан *міжнародних відносин* у цілому. **Г. м.** виступають *суб'єктами міжнар. відносин* і відіграють провідну роль у прийнятті зовн.-політ. рішень. З **Г. м.** пов'язане таке поняття із *дипломатії публічної* як *медіа-дипломатія* (анг. media diplomacy), що описує проведення зовнішньої політики держави шляхом використання засобів масової комунікації, а також використання можливостей різноманітних мас-медіа для впливу на зарубіжну громадську думку

С. І. Даниленко, Г. Ю. Хлистун

Глобальні проблеми — сучас. проблеми існування та розвитку людства в цілому. Виникнення **Г. п.** пов'язане як із конкретною сферою життєдіяльності суспільства, так і з конкретним соц.-екон. середовищем, де реалізується та чи інша сфера діяльності людей. До **Г. п.** відносять: перенаселення планети, порушення екологічної рівноваги, виснаження ресурсів, екон. відсталість країн, що розвиваються тощо. За сферою дії **Г. п.** поділяють на: проблеми, які виникають у взаємодії природи й суспільства (надійне забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством тощо, збереження довкілля, освоєння ресурсів *Світового океану*, оволодіння косм. простором тощо); проблеми сусп. взаємовідносини (відносини між д-вами різних екон. устроїв, подолання екон. відсталості багатьох країн світу, локальні, регіональні та міжнар. кризи тощо); розвиток людини, забезпечення її майбутнього. Ця сфера охоплює передусім проблеми пристосування сучас. людини до умов природ. і соц. середовища, що змінюються під впливом наук.-техн. прогресу, питання сучас. урбанізації, б-би з епідеміями й тяжкими захворюваннями (серцево-судинними, онкологічними, СНІДом). На зламі тисячоліть людство зіткнулось із складними та принципово новими проблемами забезпеченості ресурсами, їх використання та наслідків обробки в процесі екон. діяльності. Обмеженість глобальних ресурсних запасів і руйнівні наслідки їх використання потребують радикальної реформи характеру та структури, зменшення абс. фізичних обсягів споживання ресурсів і зменшен-

ня ресурсоємності кожної одиниці вироблюваної продукції, радикальної зміни самого світового екон. устрою з метою створення більш керованого глобального процесу вир-ва та підпорядкованого не тільки логіці ендогенних екон. чинників, а й широким і перспективним міркуванням щодо виживання людства, забезпечення прийнятних умов життя прийдешніх поколінь.

А. В. Негода

Глобального врядування концепція. Транснаціоналізація і корпоратизація капіталізму в світових масштабах породжують незвідані суперечності і конфлікти. Дедалі більше представників світової політичної думки починає схилятися до того, що «організований утаємничений західний мега-капітал» реально існує, і саме він найбільше зацікавлений у тому, щоб перебрати на себе управлінські функції у світовому масштабі. Майже загальними стали спроби не заперечувати доктрину «світової змови» огульно, а просто переглянути її на серйозному аналітичному рівні. Існують численні аргументи на користь того, що такі організації найбагатших і найвпливовіших людей світу, як «Тристороння комісія», «Більдерберзьке товариство», «Рада в закордонних зв'язках США» справді реально і потужно впливають на світові процеси. Вони прагнуть скористатися відомим невдоволенням міжнародної громадськості «безпорадністю *ООН*» для того, щоб створити так званий «світовий координаційний уряд» за власним баченням. Проблема світового врядування в актуальному вимірі має розглядатися в рамках явища *глобалізації*, оскільки тільки наприкінці XX — на поч. XXI ст. відповідна концепція набуває практичних вимірів і може тлумачитися з використанням певного емпіричного матеріалу. В іншому випадку існує загроза збивання у русло маніпулятивних ідей і домислів у рамках теорії «світової змови» банкірів, бізнесменів та інтелектуалів західних держав.

Авторська концепція базується на історико-емпіричних даних, які включають в себе багатовікову боротьбу великих *імперій*, держав і політичних сил за *гегемонію міжнародну*. За приклади найчастіше подаються: загарбницькі походи Александра Великого, просторове поширення влади Римської імперії, татаро-монгольського ярма і володінь *Британської імперії*, марксистсько-ленінська *всесвітньої перемоги комунізму доктрина*, нацистська *війна* за просторове домінування, створення *Ліги Націй* і ООН, радянсько-американське протистояння часів *«холодної війни»*, створення *Світової організації торгівлі*, доктрина нового світового порядку у поданні президента США Дж. Г. В. *Буша*, зобов'язуючі рішення ООН, численні повідомлення про глобальні плани «Тристоронньої комісії» й «Більдерберзької групи», поява у 1980-ті комісій *Брандта*, *Пальме*, МакБрайда, Брундтланд. Реальні практичні кроки на шляху до глобального врядування помітні саме після *СРСР розпаду*. Вершиною слід вважати створення у 1993 Комісії глобального врядування на чолі з колишнім прем'єр-міністром Швеції І. *Карлссоном*, що діяла як неурядова організація, хоча насправді прийнято вважати її інструментом ООН, оскільки вона була позитивно оцінена *Генеральним секретарем ООН Бутросом Бутросом-Галі* і фінансувалася в рамках *Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй*. У 1990-ті ідеї Комісії розглядалися на багатьох *конференціях міжнародних*, у ході яких, зокрема, обговорювалися перспективи глобального оподаткування. Суть концепції полягає у тому, що світ слід вважати готовим до сприйняття і запровадження ключових цінностей і критеріїв розвитку, які можуть об'єднати людство на спільних культурних, політичних, релігійних та філософських засадах, в основу яких слід покласти ідеї демократії та свободи. Для втілення, адміністрування і нав'язування **г. в. к.** всім без винятку акторам міжнародних відносин найчастіше рекомендується реформування системи ООН. Пропонувалося організувати громадську організацію «Асамблея народів» із числа представників організацій, акредитованих при *Генеральній Асамблеї ООН*; створити нову Раду економічної безпеки натомість *Економічної і Соціальної Ради ООН*, яка б підпорядкувала собі *МВФ*, *Світовий банк* і *СОТ*; реформувати *Раду безпеки ООН*, позбавивши її п'ятьох членів права вето та ввівши посаду головнокомандуючого постійної армії ООН в межах управління *Генерального секретаря ООН*; радикально оновити функції *Міжнародного кримінального суду*, доповнивши його незалежним прокурором чи радою прокурорів; надати обов'язковості рішенням Міжнародного суду справедливості, зосередивши його повноваження на зміцненні міжнародного права; сформувати спеціальний орган для регулювання на глобальних просторах захисту навколишнього середовища.

Принципова суть **г. в. к.** у поданні Комісії глобального врядування полягає в тому, що вирішальну роль в глобальному врядуванні мають відігравати неурядові організації. Тільки в умовах глобальної фінансової кризи, що охопила світ від 2008, постає можливість і доцільність розгляду концепції в контексті Всесвітніх економічних форумів у Давосі та засідань «Більдерберзької групи». Адже відповідні питання піднімалися відкрито на саміті *Групи 20-ти* в квітні 2009: йдеться про конкретні плани лідерів світового бізнесу і керівників розвинутих держав Заходу перейти до практичних кроків у формуванні глобального врядування. Від 2009 у відповідних інформаційних повідомленнях та аналітичних матеріалах подається план перетворення існуючих міжнародних організацій в органи світового регулювання і управління. Відповідна концепція набуває саме практичного характеру у вигляді пропозицій перетворити МВФ у глобальне Міністерство фінансів, надати *Міжнародному банку реконструкції та розвитку* повноважень глобального центробанку з правом емісії світової розрахункової одиниці, реформувати *Всесвітню організацію охорони здоров'я* у глобальне міністерство охорони здоров'я.

Літ.: Камінський Є. Є. Протодемократичні концепції світового правління і перспективи України у XXI столітті // Політична думка. — 2001 — № 3; Камінський Є. Є. Глобалізація, бідність і лівизна в сучасній західній футурології // Політична думка. — 2000. — № 3; Our Global Neighborhood: the Report of the Commission on Global Governance. — Oxford: Oxford University Press, 1995; VeonJoan M. The United Nations and its Global Agenda for the Environment, Economy and Family. — Olney, MD: TWG, Inc., 1996; Order and Disorder after the Cold War/ Ed. By Brad Roberts. — Cambridge, Ma. — London: The MIT Press.

Є. Є. Камінський

Глухівські статті 1669 — договірні умови між царським урядом і гетьманом Д. *Многогрішним* про політ. і правове становище Лівобережної України у складі Московської держави, підписані в м. Глухові 3.03.1669, складалися з 27 пунктів. З огляду на минулорічне антимоск. повстання на Лівобережжі й незалежницьку політику правобережного гетьмана П. *Дорошенка*, царський уряд скасував умови *Московських статей 1665* і підтвердив умови *Переяславсько-Московського договору 1654*, доповнивши їх новими пунктами: гетьманський уряд зобов'язувався встановити 30-тис. козацький реєстр, але гетьман мав право утримувати найманe військо (1 тис. чол.). Гетьманові заборонялись безпосередні дип. зв'язки з інозем. д-вами; водночас царський уряд зменшив кількість моск. воєвод, залишивши їх у Києві, Ніжині, Переяславі, Острі та Чернігові й обмеживши функції воєвод військ. справами. Податки збирались виключно козацькою старшиною. Гетьманський уряд зобов'язувався повернути в Московію всіх кріпаків-утікачів, які оселилися в Україні, й обмежити перехід укр. селян у козацтво.

В. Ю. Крушинський

Гнатишин Іван Миколайович (20.06.1951, м. Вашківці Вижницького р-ну Чернівецької обл., УРСР) — укр. держ. діяч, *дипломат*. У 1980 закінчив економічний факультет Чернівецького державного університету. 1991–92 — голова Чернівецької обласної ради народних депутатів та її виконавчого комітету; 1992–94 — представник президента в Чернівецькій області; 1994–96 — голова Чернівецької обласної державної адміністрації. У березні 1996 — грудні 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Молдова; з 2000 — керівник Департаменту з адміністративно-фінансових питань, документації та архіву МЗС України; в 2002–03 — директор Департаменту адміністративно-фінансових питань, документації та архіву МЗС України; в 2003–04 — Посол з особливих доручень МЗС України; в 2004–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Словенія; в 2006–07 — директор Валютно-фінансового департаменту МЗС України; в 2007–11 — заступник Міністра закордонних справ України.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Гнатишин (Hnatyshyn) Рамон (Джон) (16.03.1934, Саскатун, провінція Саскачеван, Канада — 18.12.2002, Оттава, Канада) — канад. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в родині іммігрантів із Зах. Украї-

ни. 1974 обраний до палати громад за підтримки Прогресивно-консервативної партії; 1979 — держ. міністр технологій і міністр енергетики, копалень і ресурсів; 1984–85 — лідер урядової більшості в парламенті, ініціював процедуру обрання спікера таємним голосуванням; 1985 — голова Таємної ради Канади; 1986–88 — міністр юстиції та ген. прокурор Канади, виступив проти підписання *Північноамериканської угоди про вільну торгівлю* і зазнав поразки на парл. виборах 1988. 29.01.1990–8.02.1995 — 24-й генерал-губернатор Канади, активно сприяв *визнанню України дипломатичному* та налагодженню двостороннього співробітництва.

В. І. Головченко

Гнєдих Олександр Іванович (28.03.1956, с. Джурин Шаргородського району Вінницької області, УРСР) — український *дипломат*; закінчив Київський державний педагогічний інститут іноземних мов (1980); 1978–79 — перекладач групи аерогеофізиків у Республіці Куба; 1980–82 — відповідальний виконавець, референт БММТ «Супутник»; 1986–91 — 2-й секретар Посольства СРСР в Анголі; 1991–92 — 1-й секретар відділу двосторонніх зв'язків регіонального співробітництва МЗС України; 1992–93 — 1-й секретар, радник, в. о. завідувача відділу країн Латинської Америки Управління двосторонніх відносин МЗС України; 1993–95 — радник, Тимчасовий Повірений у справах України в Республіці Куба; 1995–97 — радник, тимчасовий повірений у справах України в Іспанії; 1997–99 — радник Управління контролю над озброєнням та роззброєнням та військово-технічного співробітництва МЗС України; 1999–2000 — польовий помічник Особистого представника Діючого голови *ОБСЄ* з *Нагірнокарабахського конфлікту*; 2000–01 — в. о. завідувача відділу, начальник відділу країн Латинської Америки і Карибського басейну 4-го територіального управління МЗС України; 2001–04 — радник Посольства України в Аргентинській Республіці. 3.11.2005–6.08.2006 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Куба, 2.06.2006–6.08.2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Домініканській Республіці за сумісництвом; 2008–09 — радник голови правління «Приватбанку»; 2010–11 — начальник відділу координації програми Всеохоплюючої інституційної розбудови Центру адаптації державної служби до стандартів *ЄС* Головного управління державної служби України.

В. І. Головченко

«Гнучкого реагування» стратегія (англ. flexible response) — воєнно-політ. концепція США та *НАТО* часів *«холодної війни»*; стала офіц. доктриною НАТО 1967. США мали готуватися до розширення діапазону воєн і розвивати відп. військ. потенціал, необхідний для успішного ведення обмежених воєн — ядерних і звичайних, великомасштабних і локальних, міждерж. і контрпартизанських. **«Г. р.» с.** передбачала в разі рад. *агресії* в Європі адекватність дій США та їхніх союзників у відповідь засобам, до яких вдаватиметься СРСР: якщо війна розпочнеться з використанням ядерної зброї НАТО також має використати ядерну зброю; у разі обмеження звичайними озброєннями НАТО також не застосує ядерної зброї у відповідь до моменту, коли б виникла реальна загроза поразки союзників. Т. ч., ядерна зброя залишалась останнім засобом оборони Зах. Європи. Гнучкий підхід до використання військ. сили залежно від характеру конфлікту, розроблений у рамках стратегії, зумовив формування на її базі нових воєнно-стратегічних концепцій, розрахованих на конкретні типи воєн і варіанти їх перебігу (концепції ядерної війни: «гарантованого знищення», «другого удару», «обмеження шкоди» та «контрсили»). Підвищення ролі звичайних й «обмежених» ядерних воєн спричинило розробку концепції «двох з половиною воєн», що передбачала підготовку сил заг. призначення до ведення одночасно двох «великих» воєн — у Європі та Азії — й однієї «малої» — у якому-небудь іншому регіоні світу. Складовою частиною **«Г. р.» с.** стала також концепція «контрінсургенції» (бойових операцій проти повстанських та партиз. сил).

В. А. Манжола

Говард (Howard) Джон (26.07.1939, Сідней, штат Новий Південний Уельс, Австралійська Співдружність) — австралійський громадсько-політичний і державний діяч, 25-й (1996–2007) прем'єр-міністр Австралії; народився в методистській родині управляючого бензозаправною станцією; закінчив юридичний факультет Сіднейського університету (1961); в 1957 вступив до Ліберальної партії. По завершенні освіти працював у Новому Південному Уельсі керівником Молодих лібералів Австралії (1962–64), підтримав участь Австралії у *В'єтнамській війні 1964–75*; після виборів 1974 став членом Палати представників, а з перемогою в 1975 на федеральних виборах лібералів був призначений міністром конкурентної політики й споживацьких відносин, де він пропрацював до 1977. 19.11.1977 був призначений на посаду міністра фінансів, став прихильником вільної ринкової економіки і висловлювався за проведення податкової реформи, включаючи скасування централізованого формування заробітної платні та обов'язкової участі у профспілкових рухах. Але економічна криза на початку 1980-х привела **Г.** до конфлікту з консервативною політикою прем'єра М. Фрейзера й відставки в липні 1982; 5.09.1985 обраний лідером партії й відповідно лідером опозиції; став першим в історії Австралії керівником лібералів, хто був прихильником ринкових відносин, наступні два роки витратив на те, щоб перебудувати консервативну політику Ліберальної партії; вважав, що Австралію має об'єднати «політика однієї нації» та виступав проти «мультикультуралізму», однак такі політичні погляди **Г.** привели до його відставки з посту лідера партії 9.05.1989. Вдруге очолив Ліберальну партію 30.01.1995, під час передвиборчої кампанії наступного року висловив своє бачення Австралії у 2000: унікальний перетин Європи, Північної Америки та Азії; після перемоги консервативної коаліції із значною перевагою склав присягу в якості прем'єр-міністра 11.03.1996, переобирався в 1998, 2001 і 2004. У 1998 спонукав укладання Конституційної Угоди, яка визначила, що Австралія має стати республікою, але, незважаючи на результати соціальних опитувань, на референдумі 1999 запропоновану модель було відхилено. В день терактів 11.09.2001 зустрічався з Президентом США Дж. В. *Бушем* у Вашингтоні й висловив підтримку США в боротьбі проти *тероризму міжнародного*, а в жовтні він прийняв рішення про відправку австралійського контингенту до Афганістану; в березні 2003 Австралія долучилась до Багатонаціональних сил в Іраку, направивши 2000 особового складу та підтримку з моря. Час урядування **Г.** відзначено постійним зростанням економічних показників; рівень безробіття впав з 8,1 % (1996) до 4,1 % (2007). За результатами федеральних виборів 2007 ліберали зазнали поразки, **Г.**, окрім іншого, втратив і своє місце у Парламенті; формально залишався прем'єр-міністром до моменту складання присяги лейбористом К. Раддом 3.12.2007. У січні 2008 вступив до т. зв. Вашингтонського спікерського бюро, до складу якого також входять Е. *Блер*, К. *Пауелл*, М. *Олбрайт* та інші; очолює *Міжнародний демократичний союз* — правоцентристське об'єднання партій, що дотримуються консервативної, ліберально-консервативної й християнсько-демократичної ідеологій.

Д. В. Табачник

Говон (Gowon) Якубу (19.10.1934, область Канке, нині — штат Плато, Федеративна Республіка Нігерія) — нігерійський військ. і держ.-політ. діяч. Нар. в родині христ. священика; закінчив Королівську військ. академію в Сандхерсті (Велика Британія, 1956), коледж сухопутних військ у Кемберлі (Велика Британія, 1962), Об'єднаний штабний коледж у Латимері (Велика Британія, 1965) й Університет Уорік, PhD з політичних наук. Із 1954 — на військ. службі, двічі брав участь у *Конголезькій кризі 1960–65*. Після приходу до влади в Нігерії першого військ. уряду в січні 1966 очолив штаб армії, 1.08.1966–29.07.1975 — голова Федерального військ. уряду і водночас 1.08.1966–3.08.1967 — міністр закордонних справ; забезпечив перемогу федер. військ над сепаратистами *Біафри* в громадян. війні 1967–70. У внутр. політиці сприяв розвиткові держ. сектору, обмеженню позицій іноземн. капіталу, передусім у нафтовій промисловості, у зовнішній — здійснював курс на диверсифікацію зв'язків країни. У жовтні 1970 оприлюднив програму повернення Нігерії до цивільного правління до 1976; дотримувався політики нац. примирення. Усунений від влади армійською верхівкою, невдоволеною особистою популярністю та прозахідним *лібералізмом* **Г.**, отримав політ. притулок у Великій Британії. В 1983 повернувся на батьківщину; в 1992 заснував «Центр Якубу Говона», що займається вивченням питань державного управління й боротьби з інфекційними захворюваннями.

В. І. Головченко

Гогенлое-Шиллінгсфюрст (Hohenlohe-Schillingsfurst) Хлодвіг Карл Віктор (31.03.1819, Ротенбург, Німецька імперія — 6.07.1901, Рагац, Швейцарія) — нім. держ. діяч і *дипломат*, князь. 1866–70 — міністр-президент і мін. зак. справ Баварії, змушений подати у відставку через пропрус. орієнтацію. 1871 активно підтримав входження Баварії до *Німецької імперії*, був обраний віце-президентом 1-го заг.-імперського рейхстагу й представником Баварії в бундесраті. У 1874–85 — *посол* Німеччини у Франції; брав участь у роботі *Берлінського конгресу 1878;* 1885–94 — намісник Ельзас-Лотарингії; 1894–1900 — рейхсканцлер Німеччини та міністр-президент Пруссії.

Р. А. Кривонос

Годунов Борис Федорович (1552, Москва — 13.04.1605, там само) — рос. цар. Нар. у дворянській родині. Після одруження 1580 його сестри Ірини зі спадкоємцем царського престолу Федором Івановичем отримав чин боярина. За царювання Федора Івановича (1584–98) — фактичний правитель Московської держави у званні «конюшого і ближнього великого боярина», відповідно до офіц. постанов Боярської думи 1588 і 1589 одержав право самостійних зносин з інозем. д-вами. 21.02.1598 обраний Земським собором царем. *Зовнішня політика* відрізнялась продуманістю й обережністю: 1587 уклав *перемир'я* з Річчю Посполитою на 15 років; у січні 1590 відновив б-бу зі Швецією за Балтійське узбережжя та змусив її за Тявзинським мирним дог-ром 1595 повернути Московському царству захоплену під час Лівонської війни територію від р. Нарви до Корели включно з Ямом, Копор'єм й Івангородом; відстоював принцип недоторканності рос. території; відновив дружні зв'язки з англ. урядом, сприяв розвитку рос.-англ. торгівлі, вів особисте листування з королевою *Єлизаветою I;* зміцнились зв'язки Московського царства із Закавказзям і Півн. Кавказом, 1587 цар Кахетії Олександр з огляду на османську й перську загрозу визнав себе васалом Москви.

Н. Ф. Сербіна

Голіцин Василь Васильович (1643, Москва — 1714, с. Кологори Пінезького повіту, Московське царство) — моск. держ. діяч і *дипломат*, князь. Перебував при дворі царя *Олексія Михайловича* з 1658; висунувся в роки правління Федора Олексійовича (1676–82); 1675 відряджений нач. війська в Україну «для береженія городов» від набігів турків і татар; 1676 отримав чин боярина; 1676–77 та 1680–81 брав участь в обороні півд. рубежів Московського царства, здійснював зв'язок царя з укр. воєводами. 1682–89 — голова *Посольського приказу.* 1683 став «Царственния большия печаті і державних великих посольських справ хранителем», першим міністром уряду царівни Софії Олексіївни, її фаворитом; приділяв велику увагу зміцненню зв'язків з усіма європ. дворами, а також із Китаєм. 1683 добився підтвердження Кардіського мирного дог-ру зі Швецією без змін, що на кілька десятиліть віддалив вихід Росії до берегів Балтики, але дав можливість Московській державі зосередити сили для б-би з Річчю Посполитою й успішного вирішення питання щодо України та Білорусі. Успіхом зовн. політики Г. було підписання *Вічного миру 1686,* що закріпив, зокрема, де-юре приєднання Лівобережної України й Києва до Московського царства. На виконання антитур. статей угоди організував два походи проти Кримського ханату (1687, 1689), які, хоча й закінчились невдало, надали побічну допомогу союзникам Росії — Речі Посполитій та Австрійській імп. й перешкодили хану виступити проти них. 1689, із приходом до влади *Петра I,* був позбавлений усіх чинів і відправлений у заслання, де й помер.

Н. Ф. Сербіна

Голіцинський Євген Михайлович (1878, Кишинів, Російська імперія — 1932, Прага, ЧСР) — укр. громад.-політ. діяч і *дипломат*. Нар. у родині військового. Закінчив Київ. кадетський корпус (1898), навчався в Моск. вищому техн. училищі й на хім. ф-ті Київ. політехн. ін-ту, закінчив Празький технікум (1907). У грудні 1902 — січні 1903 — чл. ЦК РУП, водночас до квітня 1905 — чл. редакції парт. часописів «Гасло» (Чернівці), «Селянин» (Чернівці—Львів) і «Праця» (Львів). Під час *Першої світової війни* забезпечував зв'язок між *Союзом Визволення України (СВУ)* й нелегальними укр. осередками Наддніпрянщини. Після перемоги Лютневої демокр. рев-ції 1917 — комісар Центральної Ради у Звенигородському повіті Київ. губернії, взимку 1918 — голова делегації УНР до Німеччини для друку грошей. 6.01.1919 постановою Ради міністрів УНР призначений головою Надзвичайної дип. місії до США, але не приступив до виконання обов'язків у зв'язку з відмовою в *акредитуванні*, потім — радник МЗС УНР, голова дип. місії УНР до Естонії. Із 1921 — в еміграції у Львові та Подєбрадах (Українська сільськогосподарська академія, ЧСР).

В. І. Головченко

Голль (Gaulle) Шарль Андре Жозеф Марі де (22.11.1890, Лілль, департамент Нор, Французька Республіка — 9.11.1970, Коломбе, департамент Верхня Марна, Французька Республіка) — франц. держ., політ. і військ. діяч. Закінчив Військове уч-ще Сен-Сір (1912). Брав участь у *Першій світовій війні,* потім служив у франц. армії, у т. ч. у Варшаві при штабі військ. місії генерала Рейгана під час *польсько-радянської війни 1919–20.* Викладаючи військ. історію в Сен-Сірі, розробив теорію механізації сухопутних військ і широкомасштабного використання танків у взаємодії з піхотою та авіацією («За професійну армію», 1934). У червні 1940 — заст. міністра нац. оборони, після окупації Франції нацист. Німеччиною виїхав до Великої Британії, став ініціатором створення й керівником Французького нац. к-ту й головнокомандувачем збройних сил *Вільної Франції.* 1943–44 — голова Французького к-ту нац. визволення й головуючий Комітету нац. оборони; 1944–46 — голова Тимчасового уряду Французької Республіки; сприяв підписанню *радянсько-французького договору 1944* про союз і взаємну допомогу. У червні — грудні 1958 — голова франц. уряду, 21.12.1958–28.04.1969 — Президент Франції. Провадив курс на забезпечення автономності позиції Франції з найважливіших проблем європ. й світової політики, на розрядку міжнар. напруженості й розвиток відносин із СРСР та його союзниками; блокував вступ Великої Британії до *Європейських співтовариств* (1963) і спробу США надати *НАТО* ракетно-ядерну зброю; ініціював виведення Франції з Об'єднаної військ. структури НАТО (1966); здійснив демонтаж Французької колоніальної імп. (1958–62) і намагався закріпити за Францією роль лідера країн *«третього світу»*.

Р. А. Кривонос

Головін Федір Олексійович (1650, Москва — 1706, Глухів, за іншими даними Ніжин, Військо Запорозьке) — рос. держ. діяч і *дипломат*, граф. 1686 відряджений до Китаю, де уклав *Нерчинський договір 1689;* 1691 призначений намісником сибірським і нач. ряду приказів. Перебував у складі *Великого посольства 1697–98* як другий *посол;* 1699 вів секретні переговори про укладення союзних дог-рів із Саксонією й Данією. Із 1699 — генерал-адмірал і нач. Військ.-морськ. приказу; 1700–06 очолював *Посольський приказ* у званні президента посольських справ, брав участь у переговорах із польським королем *Августом II Фрідріхом,* литовськими та прус. послами про союз у *Північній війні 1700–21.*

Н. Ф. Сербіна

Головкін Гаврило Іванович (1660, Москва — 25.07.1734, Санкт-Петербург, Російська імперія) — рос. держ. діяч і *дипломат*, граф (з 1710). Близький помічник *Петра I,* 1706–09 — нач. *Посольського приказу,* із 1709 — перший рос. держ. канцлер, із 1717 — президент *Іноземних справ колегії.* Брав активну участь у багатьох зовн.-політ. заходах Росії, вів від імені царя листування з рос. *дипломатичними представництвами.* 1726–30 — чл. Верховної таємної ради, із 1731 — чл. Кабінету міністрів, поступово відійшов від держ. справ.

Н. Ф. Сербіна

Головне управління з питань міжнародних відносин — структурний підрозділ Адміністрації Президента України. Відповідно до Положення про Адміністрацію Президента України, прийнятого 13.08.2010, основними завданнями Головного управління є: забезпечення здійснення Президентом України керівництва зовн.-політ. діяльністю *держави;* сприяння в межах своїх повноважень забезпеченню цілісності та узгодженості зовн.-політ. курсу України; орг-ція й координація заходів органів виконавчої влади України щодо забезпечення реалізації Президентом України конституційних повноважень у зовн.-політ. сфері, включаючи закорд. візити Президента України та прийоми іноземн. делегацій; аналіз діяльності органів виконавчої влади, пов'язаної із здійсненням *зовнішньої політики* України, та підготовка рекомендацій Президентові України щодо підвищення її ефективності; підготовка та опрацювання проектів указів, розпоряджень і доручень Президента Ук-

раїни з питань зовн. політики України. Управління, відповідно до покладених на нього завдань, бере участь у підготовці пропозицій щодо основних напрямів здійснення зовн. політики України, ініціатив міжнар. характеру та заходів, спрямованих на підвищення ефективності співробітництва України з інозем. д-вами й міжнар. орг-ціями; відслідковує основні тенденції розвитку політ. процесів у світі та аналізує їх з точки зору можливих наслідків для міжнар. становища України; вносить на основі цього відп. пропозиції Президентові України, координує плани закорд. візитів Президента України та візитів на вищому рівні в Україну інозем. держ. діячів; спільно з *Міністерством закордонних справ України* планує та готує змістовну частину закорд. візитів та зустрічей Президента України; бере участь у підготовці проектів законів із зовн.-політ. питань, що вносяться Президентом України на розгляд Верховної Ради, а також готує обґрунтовані висновки стосовно відп. законопроектів, що надходять до Адміністрації Президента України; розглядає внесені в установленому законодавством порядку пропозиції про укладення *договорів міжнародних України*, готує і подає на розгляд Президентові України висновки щодо доцільності їх укладання; готує пропозиції щодо офіц. тлумачення актів Президента України з питань зовн. політики; бере участь у підготовці послань Президента України до народу, щорічних і позачергових послань до ВР України в частині, що стосується зовн.-політ. діяльності України; за поданням МЗС готує на розгляд Президента України висновки та проекти відп. рішень щодо призначення та звільнення *дипломатичних представників* України в інозем. д-вах та при міжнар. орг-ціях, а також щодо присвоєння вищих *дипломатичних рангів* України; опрацьовує пропозиції МЗС України щодо складу делегацій на міжнар. переговори та директиви для них, подає їх на затвердження Президентові України; координує діяльність виконавчих або допоміжних апаратів укр. частин міждерж. органів, співголовою яких є Президент України або які створені при Президентові України. Управління очолює Радник Президента України — керівник Головного управління з питань міжнародних відносин, якого призначає на посаду та звільняє з посади Президент України за поданням глави Адміністрації Президента України. Відповідальні працівники управління повинні бути фахівцями в галузі *міжнародних відносин* та *міжнародного права*, вільно володіти інозем. мовами та мати досвід дип. або наук. роботи. Відповідальним працівникам управління — дип. працівникам — відповідно до того, які посади вони займають, присвоюються дипломатичні ранги України.

В. І. Резніченко

Головні пункти для переговорів про Договір з ханом та Кримською державою 1710 (Puncta compendiosa cum hano dominique Crimensi ad pacta convenienda) — латиномовна інструкція, підготовлена гетьманом П. *Орликом* для української козацької делегації на переговорах із кримським ханом Девлетом II Гераєм; написана в листопаді—грудні 1710; складається з 23 пунктів. Українська сторона в документі визначається як *нація* та *держава* — «малоросійський народ» і «Військо Запорозьке» (п. 1 та ін.); синонімом останнього як назви держави виступає «Україна» (п. 4 та ін.). Автор інструкції джерело походження Української держави та формування її території вбачає в етнічному самовизначенні української нації, оперуючи при цьому поняттям «козацької» етнічної нації, яке охоплює населення Наддніпрянської України, слобідське (п. 10, 11) та донське козацтво (п. 20). Стосунки з Кримським ханатом визначалися інструкцією як безстрокове партнерство та військовий союз, але кримський хан мав визнати *протекторат* над Гетьманщиною шведського короля (п. 1); зобов'язання ханського уряду мали поширюватися також на *Османську імперію* (п. 4 та ін.). Крим, разом зі Швецією, мав укласти договір з Московським царством (після закінчення війни), що гарантував би відмову царського уряду від претензій на територію Гетьманщини (п. 19); передбачалося й погодження *зовнішньої політики* сторін (п. 6). Гетьманщина мала обіймати територію по обидва боки Дніпра (у кордонах, визначених *Зборівським договором 1649*), а також Ханську Україну в межиріччі Дніпра та Південного Бугу (п. 14), Слобідську Україну (п. 11) та Всевелике Військо Донське (п. 20); передбачалася тристороння гарантія Кримського ханату, Швеції та Османської імперії щодо недоторканності кордонів Гетьманщини (п. 12, 13 і 19). В документі вказувалося на зовнішню та внутрішню суверенність гетьманської влади (п. 21), у п. 23 ханський уряд застерігався від спроб впливати на обрання гетьмана; на території Гетьманщини Криму заборонялося мати фортеці (п. 4), змінювати законодавство чи поширювати юрисдикцію кримських судів (п. 4, 5 і 15); водночас пункти 7, 17 і 22 передбачали надання Кримським ханатом гарантій та допомоги гетьману у внутрішньополітичних питаннях. Купці з Гетьманщини мали отримати митні пільги в Кримському ханаті (п. 18); непрямо визнавався автономний статус територій Вольностей Війська Запорозького низового в складі Гетьманщини (п. 14). Puncta compendiosa вперше були опубліковані в 1847 філологом та істориком О. Бодянським з копії XVIII ст.; документ є найдосконалішою програмою розвитку нормативної бази відносин Гетьманщини з Кримським ханатом, оскільки в ньому вперше П. Орликом та *«мазепинською еміграцією»* була запропонована ідея багатосторонніх зовнішніх гарантій української державності й територіальної цілісності.

Літ.: Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994; Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. — К., 2002.

В. І. Головченко, В. М. Матвієнко

Голубович Всеволод Олександрович (02.1885, с. Молдавка Балтського повіту Подільської губернії, Російська імперія — 16.05.1939, Ярославль, РРФСР) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в родині священика. Закінчив дух. семінарію й Київ. політехн. ін-т (1915). За фахом — інженер-залізничник, працював помічником нач. дистанції станції Куп'янськ і нач. відділення водних, шосейних і ґрунтових шляхів Румунського фронту. Політ. діяльність розпочав 1903 членом РУП, 1912 приєднався до Київської групи укр. есерів. У березні 1917 обраний головою Одеського к-ту УПСР, водночас належав до Одеської укр. громади, від імені якої у квітні 1917 звернувся до Тимчасового уряду з вимогою територ. автономії України. На 2-му Всеукраїнському з'їзді УПСР (15–19.07.1917) обраний до складу ЦК партії та кооптований до Центральної та Малої рад. 15.07.1917 затверджений на посаді ген. секретаря шляхів, а 30.10.1917 очолив ген. секретарство торгівлі та промисловості України; від Херсонської губернії був обраний делегатом Всеросійських та Українських Установчих зборів. У грудні 1917–січні 1918 очолював укр. делегацію на *Брестських мирних переговорах 1917–18* з представниками д-в Четверного союзу; передав представникам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й Туреччини ноту Генерального Секретаріату УНР із заявою про незалежність України в міжнар. справах. 18(31).01.1918 Г. очолив Раду Народних Міністрів УНР, до якої входили здебільшого представники УПСР, а також керував МЗС (29.01–29.04.1918). Напередодні вступу більшовиків до Києва, у ніч з 25 на 26.01.1918, разом з урядом переїхав до Житомира. Після запрошення Центральною Радою в Україну нім. військ підписав відозву до народу України з поясненням необхідності цього політ. кроку. Але непослідовна політика уряду, очолюваного Г., призвела до втрати впливу укр. влади в селянському середовищі, різкого звуження її соц. бази, загострення відносин із нім. військ. командуванням, яке висловлювало невдоволення браком оперативності у виконанні екон. умов *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918* і врешті пішло на держ. переворот та усунення Центральної Ради й уряду. Після встановлення гетьманського правління був заарештований нім. військ. владою, до 16.12.1918 перебував у Лук'янівській в'язниці. Протягом 1919 двічі заарештовувався владою більшовиків, а 24.03.1919 засуджений до ув'язнення судовою владою Директорії УНР. 31.05.1919 призначений головою спец. дип. місії в Італії, цілями якої були репатріація військовополонених українців і налагодження поставок військ. спорядження для армії УНР, але через неможливість вчасно вирішити питання про перетин кордонів поїздка не відбулась. У серпні 1920 заарештований більшовицькою владою в Кам'янці-Подільському; співробітники Особливого відділу 14-ї армії вилучили в нього величезну кількість різноманітних док-тів УПСР. У травні 1921 Надзвичайний трибунал УСРР, який розслідував «справу ЦК УПСР», засудив Г. до 5 років примусової праці в таборах. Після амністії ВУЦВК наприкінці 1921 деякий час працював інженером-будівельником в Українському РНГ; 1931 засуджений у справі «Українського національного центру». Загинув у в'язниці.

В. Ф. Солдатенко

Гондра договір про запобігання конфліктам між амер. *державами*, підписаний 3.05.1923 у Сантьяго (Чилі) на 5-й конференції *Панамериканського союзу* (25.03–3.05.1923). Проект дог-ру був внесений М. Гондра, мін. зак. справ Парагваю; передбачав передачу тих конфліктів між амер. д-вами, що не вдавалось вирішити самим конфліктуючим сторонам, на розгляд спец. *арбітражу міжнародного* в складі 5 представників держав-учасниць Панамериканського союзу. Техн. забезпечення діяльності арбітражу покладалось на дві постійні комісії з місцеперебуванням у Вашингтоні й Монтевідео, кожна з яких складалась із трьох дип. представників амер. країн, найдовший час акредитованих у відп. столиці. США та 15 лат.-амер. д-в підписали договір на конференції, а також Мексика, Болівія й Перу, які не брали участі в її роботі, Сальвадор та Коста-Рика приєдналися до дог-ру пізніше. Аргентина, яка орієнтувалася у своїй зовн. політиці на Велику Британію та намагалась використовувати авторитет *Ліги Націй* для протидії політиці США, не ратифікувала договір. Угода цілком відповідала політиці США по створенню ізольованих регіональних механізмів співпраці в Зах. півкулі на противагу Лізі Націй; провідна роль у діяльності міжамер. арбітражу відводилась США, до того ж, регіональний характер арбітражу виключав можливість участі в ньому неамер. д-в.

О. С. Пархомчук

Гонка озброєнь — процес прискореного накопичення запасів зброї та військової техніки, їхнього удосконалення на базі мілітаризованої економіки і широкого використання у військових цілях досягнень НТР, якісне і кількісне суперництво у військовій силі між *державами*, які протистоять одна одній. Динаміка гонки озброєнь — це сукупність її кількісних та якісних параметрів, які розглядаються у розвитку протягом певного періоду часу. Перший виток **Г. о.** у сучасному розумінні приходиться на кінець 1890-х–1914; участь у ній фактично вперше в сучасній політичній історії взяли всі провідні країни світу, чим знаменувалася підготовка до *Першої світової війни*. Другий виток у 2-й пол. 1930-х відбувався вже в рамках підготовки національних держав до *Другої світової війни*. Третій виток — в 2-й пол. 1960-х — 1-й пол. 1970-х здійснювався вже на тлі ядерного протистояння в умовах активної задіяності *наддержав* у регіональні конфлікти, в яких йшла боротьба за сфери впливу між США і *СРСР*. Четвертий виток **Г. о.** у 1-й пол. 1980-х став наслідком прагнення адміністрації США на чолі з неоконсерватором Р. *Рейганом* реалізувати курс на повне знищення комуністичної системи. Слушність цього концепту підтверджується тим, що СРСР, вступивши в цю **Г. о.**, фактично підштовхнув свою і так ослаблену економіку на край фіаско; відтак, США досягли поставленої мети без традиційного методу, яким була *війна*. П'ятий виток **Г. о.** прийшовся на кін. 1990-х і триває досі в рамках сучасних глобалістських та демократизаційних доктрин. Сучасна **Г. о.** має свою логіку та закономірності: по-перше, в її основі лежить прагнення держав до зміцнення своєї могутності, за рахунок модернізації, заміни застарілих видів зброї на нову більш потужну. По-друге, циклічність цього процесу обумовлена фінансовими витратами; по-третє, великий вплив на **Г. о.** має загальна ситуація в світі.

Літ.: Robbin Frederick Laird. The Soviet Union, the West and the Nuclear Arms Race. — Brighton: Wheatsheaf, 1986; Frank Von Hippel, R. Z. Sagdeev. Reversing the Arms Race: How to Achieve and Verify Deep Reductions in the Nuclear Arsenals. — Taylor & Francis, 1990; Raymond P. Ojserkis. Beginnings of the Cold War arms race: the Truman administration and the U. S. arms build-up. — Westport, Conn.: Praeger, 2003; Пархомчук О. С. Мілітаризм та проблема конверсії в глобальному світі. — К., 2004.

О. С. Пархомчук

Гонсалес (Gonzalez) Філіпе Маркес (5.03.1942, Севілья, Іспанія) — іспан. громад.-політ. і держ. діяч. Отримав вищу юрид. освіту в Севільському університеті (1965). 1964 – вступив до забороненої Іспанської Соціалістичної Робітничої партії (ІСРП); У 1970–73 — член виконкому партії; 1974 — обраний її ген. секретарем; став представником нового покоління політиків-реформаторів серед іспанських соціалістів. У 1979 році ІСРП під його тиском остаточно відмовилася від марксистської ідеології. У 1977 на перших іспанських демократичних виборах Г. обраний депутатом Конгресу; очолив провідну опозиційну фракцію в парламенті. На виборах у жовтні 1982 ІСРП отримала абс. більшість голосів виборців, завдяки чому Г. у віці 40 років став наймолодшим головою уряду в Європі. У 1982 його уряд відмовився від участі Іспанії в *НАТО*, але у 1986 Г. вдалося переконати виборців висловитися за приєднання країни до Північноатлантичного альянсу. Домігся прийняття країни до *Європейського економічного співтовариства* (1986), що сприяло суттєвій модернізації економіки. Зберіг посаду після перемоги ІСРП на виборах 1986 й 1989, проте поступово популярність іспан. соціалістів пішла на спад. Підтримав міжнародну *інтервенцію* під час *Війни в Перській затоці 1990–91*, спрямувавши в зону конфлікту контингент іспанських військовослужбовців і надавши іспанські аеродроми для американських бомбардувальників, які бомбардували Ірак. За його правління Іспанія провела Олімпійські ігри в Барселоні (1992) та Всесвітню виставку в Севільї (1992), що підняло авторитет країни на міжнародній арені. Г. залишався прем'єром і після парл. виборів 1993, але його партія втратила абс. більшість депутатських мандатів. Через скандали й викриття, пов'язані з корупцією, замовними вбивствами політ. противників тощо, ІСРП остаточно втратила підтримку виборців й опинилася в опозиції 1996. У червні 1997 — змушений подати у відставку з посади ген. секретаря партії. 14.12.2007 глави держав та урядів країн ЄС на форумі у Брюсселі вибрали Г. головою групи реагування, або «Комітету мудреців».

Р. А. Кривонос

Гончарук Юрій Олексійович (12.02.1953, Київ, Українська РСР) — український *дипломат*; у 1979 закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, спеціаліст з міжнародних відносин, референт-перекладач німецької мови. 1992 — перший секретар, радник в МЗС України; 1995–2001 — радник, радник-посланник в Посольстві України в Австрійській Республіці; 2002–05 — начальник Управління політичного аналізу та планування МЗС України; 2006–08 — радник Головної служби зовнішньої політики Секретаріату Президента України; 2008–09 — головний консультант відділу співробітництва з міжнародними організаціями Департаменту багатостороннього співробітництва Головної служби зовнішньої політики Президента України; 2009 — заступник керівника Департаменту МЗС України; з серпня 2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Македонія.

В. М. Матвієнко

Гопкінс (Hopkins) Гаррі Ллойд (17.08.1890, Сіу-Сіті, штат Айова, США — 29.01.1946, Вашингтон, США) — амер. держ. діяч і *дипломат*. Нар. в родині ремісника. Закінчив Гріннелльський коледж. Під час *Першої світової війни* очолював орг-ції Червоного Хреста півд.-схід. штатів, потім працював у благодійних товариствах, де зблизився з Ф. Д. *Рузвельтом* і став його найближчим помічником та довіреною особою. 1933 призначений дир. Федерального управління допомоги безробітним; 1938–40 — міністр торгівлі; 1940–45 — спец. радник і помічник президента, керівник адміністрації *ленд-лізу*. Як особистий представник Президента США в січні 1941 відвідав Лондон, у липні–серпні — Москву (див.: *Гопкінса місія 1941*); узяв активну участь в орг-ції й проведенні *Квебекських конференцій, Каїрської американсько-англійсько-китайської конференції 1943 й Тегеранської конференції 1943, Кримської (Ялтинської) конференції 1945*; у травні–червні 1945 провів у Москві переговори щодо проблем повоєнного врегулювання в Європі та скликання *Потсдамської (Берлінської) конференції 1945*. У дип. діяльності виходив із першорядності амер.-брит. стратегічної співпраці в *Другій світовій війні* та по її завершенні поряд із збереженням союзницьких відносин із СРСР.

В. І. Головченко

Гопкінса місія 1941 — перший візит до СРСР (29.07–1.08.1941) Г. *Гопкінса*, особистого представника Президента США Ф. Д. *Рузвельта*, адміністратора програми зі здійснення *ленд-лізу*. Офіц. цілі поїздки — ознайомлення із ситуацією на рад.-нім. фронті та вивчення питання щодо амер. військ. поставок до СРСР. Запропонував провести нараду представників урядів СРСР, США та Великої Британії для спільного з'ясування стратегічних інтересів фронтів, а також потреб і можливостей кожної з цих країн. **Г. м.** сприяла поліпшенню амер.-рад. відносин, поширенню на СРСР дії закону про ленд-ліз (7.11.1941), підготувала умови для проведення в Москві у жовтні 1941 конференції представників СРСР, США та Великої Британії (див.: *Московські конференції 1941,*

1943), відіграла позитивну роль у прискоренні процесу створення *антигітлерівської коаліції*.

І. С. Покровська

Гор-молодший (Gore Jr.) Альберт «Ел» Арнолд (31.03.1948, м. Вашингтон, США) — американський політик та громадський діяч. Закінчив 1969 Гарвардський університет. У 1969–71 добровільно проходив військову службу в Південному В'єтнамі. З 1974 по 1976 навчався у Школі права Вандербільдтського університету. 1977–85 — член Палати Представників, 1985–93 — член Сенату Конгресу США від штату Теннессі; 1993–2001 — віце-президент США. 2000–01 — кандидат у президенти США. З 2001 займається громадською діяльністю у сфері захисту навколишнього середовища, боротьби із *глобальним потеплінням* та розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. За цю діяльність 2007 йому була присуджена *Нобелівська премія миру*. Є радником кількох американських корпорацій, в т. ч. Apple, Google, каналу Current TV.

О. В. Сахаренко

Горбачевський Антін (27.01.1856, с. Зарубинці, нині — Збаразького району Тернопільської області, Україна — 26.01.1944, м. Санок, нині — Підкарпатське воєводство, Польська Республіка) — укр. громад.-політ. діяч, *дипломат*. За фахом адвокат. Співзасновник Української нац.-демокр. партії. У 1883–84 — голова редакції львівського «Діла», із 1912 — чл. австр. Державного трибуналу, 1913–18 — депутат Галицького сейму. Із 18.10.1918 — депутат УНР, чл. її президії (виділу). 3.10.1919 призначений до складу Надзвичайної дип. місії УНР до Речі Посполитої під керівництвом А. *Лівицького*, 30.11.1919 вийшов з її складу на знак протесту щодо визнання польської юрисдикції над Схід. Галичиною. У липні 1925 виступив співорганізатором УНДО. 1928–39 — сенатор польського Сейму, активно домагався виконання 2-ю Річчю Посполитою її міжнародних (згідно з *Версальським мирним договором 1919*) і конституційних зобов'язань щодо підвладних зах.-укр. земель.

В. І. Головченко

Горбачов Михайло Сергійович (2.03.1931, с. Привольне Красногвардійського р-ну Ставропольського краю РСФРР) — рад. держ.-політ. діяч. Нар. у селянській родині. Закінчив юрид. ф-т Моск. держ. ун-ту ім. М. Ломоносова (1955) й агрономічний ф-т Ставропольського с.-г. ін-ту (1967). Працював в органах ВЛКСМ та КПРС у Ставропольському краї, із 1978 — у центр. апараті в Москві. 1984–85 — голова комісії ВР СРСР із закорд. справ. Із 11.03.1985 — Ген. секретар ЦК КПРС, згодом — Голова Президії ВР СРСР (1989–90), Президент СРСР (1990–91). Діяв з позицій ним же проголошеного *«нового політичного мислення»*, яке спочатку означало реформування «розвиненого соціалізму», подолання «застою», а згодом перейшло в демонтування радянської системи як неефективної, перехід до ринкової економіки. У *зовнішній політиці* «нове мислення» зводилось до відмови від «класового протистояння» з капіталізмом, подолання розколу світу на дві системи, вирішення найважливіших міжнар. проблем, що загрожували світові ядерною війною. Серед них: підписання *американсько-радянського договору про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності 1987, Договору про звичайні збройні сили в Європі 1990, американсько-радянського договору про скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1991* та ін. Безпрецедентне значення мала згода СРСР на інспектування своєї території в контексті угод про роззброєння. Почався курс на демократизацію суспільства, країни-учасниці *Варшавського договору 1955* одержали запевнення, що СРСР буде поважати волю народів та не втручатиметься в їхні внутр. справи, внаслідок чого там відбулись докорінні переміни й до влади прийшли некомуніст. партії, а в НДР — зруйнований *Берлінський мур* та в результаті *Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини 1990* здійснилось її возз'єднання. Згодом Варшавський договір і *Рада економічної взаємодопомоги* припинили існування. Демократизація в СРСР викликала до життя нові суспільні рухи в Україні, які виступили за зміцнення *суверенітету* республіки. 1990 делегація УРСР на *Генеральній Асамблеї ООН* вперше діяла за власними, а не за союзними, інструкціями. Перехід до ринкової економіки водночас здійснився суперечливо й непослідовно. Спроба підписати новий Союзний договір із республіками викликала змову консервативних сил у керівництві СРСР проти Г. Подолавши її за допомогою рос. керівника Б. *Єльцина*, Г. не зміг утримати владу та 25.12.1991 пішов у відставку, коли республіки почали проголошувати незалежність, а представники РФ, України й Білорусі створили *Співдружність Незалежних Держав*. Після виходу у відставку очолив зовн.-політ. «Горбачов — Фонд»; 1993 заснував «Міжнародний зелений хрест» із метою сприяння вирішенню конфліктів шляхом мирних переговорів; у червні 1996 невдало балотувався на посаду Президента Росії (0,51 % голосів); у березні 2000 на установчому з'їзді Російської об'єднаної соціал.-демокр. партії обраний її керівником (в 2001–04, після її злиття з Соціал-демократичною партією Росії, очолював останню). Лауреат *Нобелівської премії миру* (1990).

М. М. Білоусов

Горін Олександр Олегович (11.11.1956, м. Донецьк, УРСР) — укр. професійний *дипломат*, науковець. У 1978 закінчив факультет міжнародних відносин Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка; кандидат історичних наук. 1978–88 — аспірант, асистент, старший викладач кафедри історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР факультету міжнародних відносин та міжнародного права Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка; 1988–93 — доцент, докторант цього університету; 1993–97 — перший секретар, радник Постійного представництва України при ООН; 1997–99 — працював в Адміністрації Президента України; 1999–2002 — радник-посланник посольства України в Канаді. В 2002–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Сінгапур, у 2003–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Брунеї—Даруссаламі за сумісництвом. З жовтня 2006 по травень 2007 — Посол з особливих доручень Першого територіального департаменту МЗС України; з травня до листопада 2007 — Посол з особливих доручень Третього територіального департаменту МЗС України; з листопада 2007 по квітень 2008 — Посол з особливих доручень з питань протидії проявам расизму, ксенофобії та дискримінації. В квітні 2008 — березені 2011 — заступник Міністра закордонних справ України; з березня 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Нідерландах.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Горкуша Филон (?, Бихов, нині Могильовської обл. Білорусі — бл. 1683) — укр. військ. діяч і *дипломат*. Служив у реєстровому козацькому війську. Навесні 1648 перейшов на бік Б. *Хмельницького* й невдовзі за наказом гетьмана очолив козацький загін для б-би з литовськими військами в Білорусі, 1649 здобув Мозир, Гомель і Пінськ; 1651 брав участь в оборонних боях проти війська Я. Радзівілла під Димером і Києвом. 21.03.1654 відряджений Б. Хмельницьким до Москви з наказом гетьмана С. *Богдановичу-Зарудному* і П. *Тетері* домагатись від царського уряду підтвердження прав Війська Запорозького; 12.04.1654 отримав від *Олексія Михайловича* грамоту для гетьмана із запевненнями, що «опричь нашей государевой милости и вольностей» козакам «тягости никакие ни в чем отнюдь не будет, и они б в то на нашу государеву милость были надёжны безо всякого сумнения». 1656 очолював *посольство* Війська Запорозького до Варшави; 1657 командував козацькими військами на Півд. Волині, активно підтримав політику І. *Виговського*; 1658–70 — полтавський полковник (із перервами).

В. І. Головченко

Городельська унія 1413 (Городельський привілей) — договір, підписаний 2.10.1413 у Городлі (на р. Зах. Буг) між «королем польським і зверхнім принцепсом Литовським і Руським» Владиславом II *(Ягайлом Ольгердовичем)* та «великим князем литовським і руським» *Вітовтом*. *Унія* передбачала визнання «на вічні часи» зверхності королівської влади над великокнязівською та впровадження в Литві адмін. устрою польського типу, за що литовська князівсько-боярська аристократія отримувала в разі прийняття нею католицтва всі права польської шляхти. Зі свого боку литовські «шляхтичі, бояри і вся людність земель великого князівства Литовського» обіцяли бути «завжди послушними та до служби королю й великому князю готовими», «ворогів корони Польської мати за своїх ворогів», а по смерті Вітовта обрати великим князем того, кого порекомендує їм Ягайло. Г. у. впроваджувала також легітимний механізм розв'язання всіх майбутніх конфліктів між шляхтою Литви та Польщі на спец. з'їздах, що мали скликатись у разі потреби в містах неподалік литовсько-польського кордону.

В. А. Рубель

Горті (Horthy) Міклош (18.06.1868, Кендереш, Австро-Угорщина — 9.02.1957, Ешторіл, Португалія) — угорський держ. і військ. діяч. Був п'ятою дитиною в старовинній дворянській кальвіністській родині. Навчався в Реформатському коледжі Дебрецена, потім — у нім. чоловічій гімназії в Сопроні, 1882 вступив до військ.-мор. академії у Фіуме (Рієка). Після завершення навчання обіймав різноманітні командні посади на флоті. 1909–14 — мор. флігель-ад'ютант австр.-угорського імп. *Франца Йосифа I*, якого глибоко шанував; під час *Першої світової війни* зумів кілька разів прорвати блокаду Адріатичного узбережжя, встановлену та поновлювану *Антантою*, у січні 1918 призначений головнокомандувачем військ.-мор. сил Австро-Угорщини в чині контр-адмірала; після розпаду імперії взяв на себе відповідальність за передачу 31.10.1918 австр.-угорського флоту югославській Національній раді. У червні 1919 призначений на посаду міністра оборони в уряді, утвореному в Сегеді на противагу урядові Угорської Радянської Республіки; один із організаторів угорської нац. армії, яка 16.11.1919 зайняла Будапешт. 1.03.1920 обраний Національними зборами регентом-правителем країни до визначення долі угорської корони; змушений був укласти *Тріанонський мирний договір 1920*, за яким 72% території Королівства Угорщина й 64% його населення переходили у володіння сусідніх д-в. Ставши *главою держави*, зберіг за собою посаду головнокомандувача армії, не допустив повернення на угорський престол короля Карла IV (останнього австр.-угорського імператора) й до 1930-х майже не брав участі у внутр.-політ. житті, щоб не виходити за рамки конституційних повноважень. У *зовнішній політиці* спочатку орієнтувався на фаш. Італію, а після 1933 — на нацистську Німеччину; не був прихильником внутр. політики нацистів, але вважав, що лише Німеччина зможе допомогти Угорщині в перегляді Тріанонського договору. Усупереч *нормам міжнародного права*, за *Віденським арбітражем 1938* домігся передачі Угорщині частини Півд. Словаччини й Карпатської України з населенням майже 1 млн чол. Навесні 1940 дав згоду для перекидання нім. бронетанкових військ у Румунію, а незабаром заявив і про свої територ. претензії до неї. За 2-м *Віденським арбітражем 1940* отримав півн. частину Трансільванії з населенням 2,5 млн чол. У листопаді 1940 підписав *Потрійний пакт* із Німеччиною й Італією. 24.06.1941 розірвав дип. відносини із СРСР, а 27.06.1941 офіційно оголосив йому війну. У 1944 Г., зважаючи на поразки Німеччини на фронтах та вихід Італії з війни, спробував розпочати переговори про перемир'я спершу із зах. учасниками *антигітлерівської коаліції*, а потім із СРСР; у відповідь 18.03.1944 Угорщина була окупована нацистською Німеччиною. 15.10.1944 оголосив про вихід Угорщини з війни, але під тиском нацистів та угорських пронацистських сил був змушений зректись влади. Інтернований у Німеччині. Визволений у 1945 амер. військами, виїхав до Португалії, де й мешкав до кінця життя. У 1993 останки Г. перепоховані в сімейному склепі в Кендереші.

Р. А. Кривонос

Горчаков Олександр Михайлович (4.07.1798, Хаапсалу, нині — Естонія — 27.02.1883, Ніцца, Французька Республіка) — рос. держ. діяч і *дипломат*, князь. На дип. службі з 1817. 1820–22 брав участь у роботі *Троппауського 1820, Лайбахського 1821* і *Веронського 1822* конгресів *Священного союзу*; 1824–41 працював у рос. дип. представництвах у Лондоні, Римі, Берліні, Флоренції, Відні. 1841–50 — посланник у Штутгарті; 1850–54 — надзвичайний посланник при Німецькому союзі у Франкфурті-на-Майні (намагався зміцнити вплив Росії на справи другорядних нім. д-в); 1854–56 — керівник посольства, посланник у Відні, брав участь у *Віденській конференції 1855*, на якій в умовах військ. поразки Росії в *Кримській війні 1853–56* зробив ставку на розвал англ.-франц. альянсу. Із цією метою розпочав сепаратні переговори з Францією, за що критикувався канцлером К. *Нессельроде*. 1856–82 — мін. зак. справ Російської імп. Широко відомий його вислів із директиви рос. послам за кордоном: «Говорять, Росія сердиться. Ні, Росія не сердиться, вона збирається з силами». Під час *австрійсько-прусько-данського конфлікту 1864, австрійсько-прусської війни 1866* і *франко-прусської війни 1870–71* проводив політику доброзичливого нейтралітету стосовно Берліна; зумів вбити клин у єдину антирос. коаліцію європ. д-в. Наслідком цього курсу стала відмова від кабальних статей *Паризького мирного договору 1856* після поразки *Наполеона III* 1870. Завжди виступав проти рев. потрясінь (рев-цій 1848–49, Паризької Комуни тощо); із проголошенням *Німецької імперії* 1871 став більш обережним у стосунках із нею. Відіграв значну роль при створенні *Союзу трьох імператорів*, хоча й не співчував його ідеям. Коли 1875 Німеччина почала загрожувати Франції новою війною, підтримав Францію й тим самим змусив Берлін відступити. Забезпечив дип. підготовку рос.-тур. війни 1877–78, організувавши *Рейхштадтське побачення 1876* і взявши участь у підготовці *Будапештської конвенції 1877*. Однак протиріччя між Г. та керівництвом мін. оборони під час рос.-тур. війни призвели до поступового відсторонення міністра від активної діяльності, у 1879 управління МЗС Російської імп. фактично перейшло до М. *Гірса*. 1882 пішов у відставку за станом здоров'я.

Н. Ф. Сербіна

Граб'янка Григорій Іванович (? — 1738) — укр. військ. діяч і літописець. Здобув освіту в Києво-Могилянській академії, володів польською, лат. і нім. мовами. На військ. службі з 1686, учасник Кримських 1687 і 1689 та Азовських походів 1695–96, *Північної війни 1700–21*; пройшов усі щаблі старшинської ієрархії в Гадяцькому полку (1717–28 — полковий суддя, 1728–29 — обозний, 1729–38 — полковник). Був одним із найрішучіших поборників прав і вольностей України — його підпис стояв першим серед інших підписів Гадяцького полку під чолобитними до *Петра I* щодо відновлення козацьких інституцій. У складі старшинської депутації до царя на чолі з наказним гетьманом П. *Полуботком*, яка 1723 привезла до Петербурга *Коломацькі петиції 1723*, проявив мужність і стійкість, за що був ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Звільнений після смерті Петра I; під час рос.-тур. війни 1735–39 загинув у поході на Крим. Автор великого істор. твору літописного характеру «Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки... року 1710», оригінал твору не зберігся.

В. І. Сергійчук

Гранадський договір 1491 — угода між королями Кастилії, Леону та Арагону — Фердинандом та Ізабеллою, з одного боку, та гранадським еміром Абу Абдаллою Мухаммадом XII; підписана 25.11.1491. Укладення Г. д. стало результатом останньої фази Реконкісти — відвоювання території Піренейського півострова католицькими державами у маврів. Після низки військових поразок емір останньої маврської *держави* на Піренеях — Гранадського емірату — капітулював та визнав включення території своєї держави до складу католицької держави Фердінанда та Ізабелли. Г. д. закріпив рівні із християнами права мусульман у католицькій державі, гарантії недоторканності їх майна та права на відправлення релігійних культів. Укладення Г. д. ознаменувало успішне завершення Реконкісти; також із укладенням договору було завершено створення єдиної іспанської держави.

І. С. Покровська

Гребенюк Валерій Миколайович (12.07.1967, м. Кремінна Луганської області, УРСР) — український правник та *дипломат*; у 1993 закінчив Національну юридичну академію імені Ярослава Мудрого, в 1994 — Інститут європейського права (Флоренція) й аспірантуру Національної юридичної академії ім. Я. Мудрого (Харків); кандидат юридичних наук з міжнародного права (1997). 1994–96 — аташе, 3-й, 2-й секретар Договірно-правового управління МЗС України; 1996–98 — головний консультант Головної служби зовнішньої політики Адміністрації Президента України; 1998–2001 — генеральний консул, завідувач Консульським відділом Посольства України в США; 2001–02 — заступник Керівника Головної служби зовнішньої політики Адміністрації Президента України; 2002–03 — начальник Консульсько-правового управління МЗС України; 2003–05 — Генеральний консул України в Сан-Франциско (США); 2005–06 — керівник Головної служби зовнішньої політики Секретаріату Президента України, Радник Президента України з питань зовнішньої політики; 2006–08 — перший заступник керівника Головної служби зовнішньої політики Секретаріату Президента України. 17.03.2008 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Південно-Африканській Республіці.

В. М. Матвієнко

Грей (Grey) Едуард (25.04.1862, Лондон, Велика Британія — 7.09.1933, Фаллодон, Нортумберленд, Англія) — брит. держ. діяч і *дипломат*. Чл.

палати громад 1885–1916 від Ліберальної партії; із 1916 — чл. палати лордів. 1982–95 — заст. мін. зак. справ; 1905–16 — мін. зак. справ; 1919 — тимчасовий посол Великої Британії у США. Провадячи курс на співробітництво із союзниками по *Антанті* (*англійсько-російська угода 1907*, Грея—Камбона угода 1912), у той же час вів переговори з Німеччиною щодо Багдадської залізниці, про переділ португальських колоній; у балканських справах маневрував між Росією та Австро-Угорщиною, вважав за можливе уникнути *Першої світової війни* шляхом надання Відню права окупувати Белград як сатисфакцію за вбивство ерцгерцога Франца Фердинанда; ініціював укладення таємного *Лондонського договору 1915* про приєднання Італії до Антанти. 1919 очолював спец. місію до США з метою забезпечити їх вступ до *Ліги Націй*; 1923–24 — лідер ліберальної опозиції в палаті лордів.

Р. А. Кривонос

Грейфсвальдський договір 1715 — підписана 10(21).11.1715 у Грейфсвальді (Німеччина) союзна угода між рос. царем *Петром I* та курфюрстом Ганноверським Георгом-Людвігом. За умовами угоди Ганновер зобов'язувався в разі поразки Швеції в *Північній війні 1700–21* сприяти Росії в отриманні нею колишніх шведських володінь в Інґрії, Карелії та Естляндії, включаючи Ревель (сучасний Таллінн), за що Росія обіцяла підтримку Ганноверу при розподілі шведських володінь у Німеччині між ним та Пруссією й Данією. Г. д. був спробою Росії в ході Північної війни 1700–21 втягнути в антишведську коаліцію не стільки сам Ганновер, скільки Велику Британію, пов'язану на той момент із Ганновером особистою унією (1714 курфюрст ганноверський Георг-Людвіг став водночас брит. королем *Георгом I*). Пояснювалось це тим, що після підписання *Утрехтського миру 1713* англ. збройні сили успішно для себе завершили *війну за іспанську спадщину 1701–14* і певний час не брали участі в масштабних військ. акціях, а Росія потребувала союзників із могутніми військ.-мор. силами (якими вже тоді володіла Велика Британія) для розгрому шведського флоту на Балтиці. Проте брит. політики не допустили втягування Лондона в Північну війну заради рос. інтересів, зосередившись на власній колоніальній *експансії*, що зробило для Росії наслідки Грейфсвальдського союзу несуттєвими.

В. А. Рубель

Грек (Калугер, Оліверберг де Грекані) Данило (? — ?) — укр. і шведський *дипломат*. Грек за походженням. Був ієромонахом в Афінах; за одними даними прибув у козацьку Україну з антіохійським патріархом Макарієм (див.: *Павло Халебський*), за іншими — як посол шведської королеви Христини (1632–54). 28.03.1654 прийнятий під Білою Церквою Б. *Хмельницьким* і відряджений ним 28.06.1654 до Стокгольма для підготовки антипольської укр.-шведської військ. конвенції; усно мав подякувати за те, що Христина не допомагала Варшаві у війні проти козаків, запевнити, що Військо Запорозьке ніколи не помириться із шляхтою, а із Швецією підтримуватиме добрі стосунки; водночас у Чигирині хотіли б бачити аналогічні відносини між Швецією і Московською державою. 30.10.1654 прийнятий новим королем Швеції Карлом X. Незважаючи на наказ польського короля за будь-яку ціну вбити Г. під час повернення його із Стокгольма, навесні 1655 благополучно дістався до Чигирина та взяв участь у поході Б. Хмельницького в Галичину. У травні 1655 разом із К. *Бурляєм* вдруге відбув до Стокгольма, аби, як пояснював гетьман моск. цареві, «більше приятелів було, ніж неприятелів, і коли там наші посли будуть, то ніякої допомоги шведи ляхам не дадуть і ні в чому вірити не будуть». У Стокгольмі мав цього разу викласти шведам козацький план військ. операцій проти турків: Військо Запорозьке з Венецією й Англією повинно було вести проти Османської Порти мор. операції, а Швеція й Московська держава за участю козаків — сухопутні. Наприкінці жовтня 1655 під охороною 3 тис. козаків прибув у похідний табір короля Карла X з метою підписати укр.-шведський союзний договір. Однак, оскільки після здобуття Варшави та Кракова Карл X вважав себе переможцем, всіляко зволікав з відповіддю; коли ж його становище похитнулось, у березні 1656 король доручив Г. провести нові переговори з укр. гетьманом, прохаючи водночас допомоги збройною козацькою силою. Б. Хмельницький погодився, але, дізнавшись про нові плани короля віддати Поділля й Надсяння угорцям, а Підляшшя й Холмщину приєднати до Швеції, листовно повідомив про свою незгоду й пообіцяв відновити переговори лише з настанням літа. Відправляючи в серпні 1656 Г. до Карла X, гетьман доручив йому пропонувати козацьку збройну допомогу, а також поставити в ультимативній формі вимогу про вислання до Чигирина протягом 10 тижнів шведського посольства для укладення союзного дог-ру. Крім цього, Г. добивався від шведів того, аби Краків відійшов до України, а також переконував Карла X в тому, що гетьман відступиться від Москви, хоч інструкцій від нього говорити про це не мав. Перевищення Г. своїх повноважень викликало невдоволення в козацької старшини, відтак вона відмовилась від його послуг, і він перейшов на службу до Карла X, який у червні 1657 використав його у зносинах із Військом Запорозьким як Данила Оліверберга де Грекані. Після цього був шведським резидентом у Молдові, де відстоював укр. інтереси. За гетьманування І. *Виговського* обіймав відповідальні посади в козацькій адміністрації. Подальша доля невідома.

В. І. Сергійчук

Греції Стародавньої дипломатія — принципи та практика міждерж. відносин давньогрецьких держав; пройшла у своєму розвитку кілька етапів. Перші відомості про зносини між д-вами та зародження дип. практики в Елладі датуються легендарними часами т. зв. Гомерівської Греції та пов'язані з дип. підготовкою *Троянської війни XIII–XII ст. до н. е.*: утворення міжплемінних об'єднань, практика укладання угод та ведення переговорів. Поступово закладалась система заг.-вживаних серед усіх греків звичаїв міжплемінних та міждерж. зносин. Початок утворення давньогрец. полісів (міст-держав), які підпорядковували також навколишні села, сприяв закріпленню сталих форм міждерж. відносин, найдавнішими з яких були *проксенія* та *амфіктіонія*, а також появі інституту представництва в міжплемінних, а згодом і міждерж. зносинах (проксенів). Амфіктіонії згодом розвилися в політ. міждерж. союзи. Найвідомішою давньогрец. амфіктіонією була Дельфійсько-Фермопільська, у спільних інститутах якої було об'єднано дух. і світську владу, в т. ч. й у формуванні *зовнішньої політики* членів союзу. Із розвитком давньогрец. д-в ускладнювались і форми відносин між ними. Із появою нового типу військ.-політ. союзів давньогрец. д-в — *симахій* — фактично сформувалась система дипломатії, яка охоплювала переважну більшість д-в Давньої Греції. Формування двох найбільших симахій — Лакедемонської та Делоської — та їхня б-ба між собою в *Пелопоннеській війні 431–404 до н. е.* визначали міждер. відносини в Давній Греції протягом тривалого часу. У цей період зароджувалась система політ. дуалізму (Афіни—Спарта), передвісник *біполярності*, а всередині симахій зміцнювався гегемоністський тип системи міждерж. відносин. Нормою дип. практики цього періоду стали обмін *посольствами*, проведення конференцій та укладання міждерж. угод.

Із III ст. до н. е. провідну роль відігравали *Ахейський Союз* та Етолійська симахія, що відрізнялись від попередніх більшим внутр. демократизмом; наявність централізованих наддерж. органів управління в цих симахіях перетворювало їх на фактичні конфедеративні об'єднання. Давньогрец. д-ви активно здійснювали відносини з іншими країнами світу. Вперше це відбулося під час *грецько-перських війн 499–449 до н. е.*; загроза з боку спільного ворога не лише спонукала міста-держави до утворення коаліцій між собою, але й змушувала їх шукати шляхи дип. врегулювання із супротивниками. Під час походів Александра Македонського до Азії поєднання еллінського та схід. світів сприяло подальшому розширенню арсеналу дип. практики давньогрец. д-в. У період після розпаду імперії Александра Македонського (323 до н. е.) давньогрец. д-ви переважно будували відносини на основі *мирного співіснування принципу*; союзи та угоди укладались для налагодження взаємовигідних рівноправних стосунків. Було розроблено детальний дип. *етикет*, розвивались норми *міжнародного права*, поширився інститут третейських судів у міждерж. суперечках, виник інститут професійних посланців. Дип. практика давньогрец. д-в вплинула на формування *Риму Стародавнього дипломатії* і навіть *дипломатії* у європ. д-вах Середньовіччя.

Л. Ф. Гайдуков

Грецько-перські війни 499—449 до н. е. (Перські війни) — низка воєнних конфліктів між давньогрецькими містами-державами та Персією,

спричинена *експансією* останньої в еллінському світі. Війни розпочалися із повстанням іонійських полісів проти влади Персії. Захоплення давньогрецьких міст-держав у Малій Азії відбулося у 545–540 до н. е. Хоча спочатку в планах персів було надання еллінам широкої *автономії* у внутрішніх справах, згодом ці плани було скасовано. Такі дії Персії призвели до дипломатичного конфлікту із Спартою, яка від 550 до н. е. мала союзний договір із іонійськими полісами. У 513 до н. е. перський цар Дарій I приєднав до своєї держави давньогрецькі міста-держави у Фракії. У 507 до н. е. Афіни уклали із Персією оборонний союз проти Спарти, до того ж за формою союз передбачав підданство афінян перському царю. У 500 до н. е. перси висунули вимогу до Афін повернути владу вигнаному тирану Гіппію, який знайшов захист у Персії. Афіни відкинули цю вимогу, що спричинило суттєве погіршення двосторонніх відносин. Посилення антиперських настроїв на давньогрецьких територіях радикалізувало еллінську *зовнішню політику*: наприкінці 499 до н. е. в іонійських полісах, а також в Еолії, Карії та Лікії розпочалося повстання проти персів. Греків Малої Азії підтримали поліси Пелопоннесу, зокрема Афіни. Але повстання було придушене до 493 до н. е., після тривалої й запеклої боротьби. Бажання помститися афінянам за допомогу повстанцям в Малій Азії спонукало Дарія I в 492 до н. е. відрядити до Македонії та Давньої Греції армію. Кампанія завершилася частковим успіхом, перси окупували Македонію, але далі просунутися не змогли. Бойові дії було продовжено вже наступного року, проте після поразки від афінян у битві при Марафоні у 490 до н. е. перси змушені були відступити.

У 481 до н. е. перський цар Ксеркс розпочав новий похід на Грецію. На Коринфському конгресі давньогрецькі міста-держави домовилися про спільну відсіч персам. Найбільшою військовою силою союзу були спартанці на суходолі, та військові флоти Афін і Егіни. У 480 до н. е. об'єднані сили полісів зійшлися з перськими у сухопутній битві при Фермопілах та у морській при Артемісії. Незважаючи на перемогу на морі, поразка при Фермопілах поставила грецькі сили на межу поразки, але друга перемога еллінів у морській битві при Саламіні змусила Ксеркса відступити через побоювання, що греки зможуть перерізати його комунікації на морі. Перемоги ж давніх греків у 479 до н. е. в сухопутній битві при Платеях та у морській — при Мікалі поклали край перському вторгненню в європейську частину Еллади. Після цього знову повстали поліси в Малій Азії, грецькі сили розпочали контрнаступ на азійські території, контрольовані Персією. Хоча антиперській союз покинула Спарта, яка вважала цілі війни виконаними, спілка збереглася, тепер під проводом Афін. Новий *Делоський союз* розпочав наступ на Фракію та Іонію. По мірі визволення від персів до союзу приєднувалися давньогрецькі міста-держави з Малої Азії. Елліни встановили контроль над значною частиною узбережних міст в Малій Азії й змусили Персію піти на переговори, результатом яких стало перше офіційне *перемир'я*. Бойові дії було поновлено лише в 459 до н. е., але походи афінян у Єгипет та на Кіпр були невдалими, що змусило Делоський союз шукати постійного миру з Персією. Переговори завершилися підписанням *Каллїїва миру 450 до н. е.* В результаті грецько-перських воєн було зупинено експансію Персії, еллінський світ навпаки значно посилився політично, військово й економічно та вступив в період найбільшого свого розквіту.

О. О. Рафальський

Грибаускайте (Grybauskaitė) Даля (1.03.1956, м. Вільнюс, Литовська РСР) — литовський громадсько-політичний і державний діяч, економіст, 10-й президент Литви, перша в історії Литви жінка — *глава держави*; народилася в родині робітника; закінчила вечірнє відділення економічного факультету Ленінградського державного університету ім. А. Жданова за фахом «політекономія» (1983), в 1988 в Академії суспільних наук при ЦК КПРС (Москва) захистила дисертацію на тему: «Взаємозв'язок суспільної і особистої власності у функціонуванні особистого підсобного господарства» й отримала ступінь кандидата економічних наук за фахом «політична економія соціалізму». Після здобуття вищої освіти працювала відповідальним секретарем Академії наук Литовської РСР і до 1990 — викладала політекономію у Вільнюській вищій партійній школі та завідувала кабінетом сільського господарства; в 1990–91 була вченим секретарем в Інституті економіки у Вільнюсі; в 1991 навчалася за програмою для керівників в Інституті міжнародних економічних відносин Джорджтаунського університету у Вашингтоні, США. Того ж року стала директором європейського департаменту Міністерства міжнародних економічних зв'язків Литви, потім очолювала аналогічний підрозділ у МЗС країни й керувала переговорами щодо договору про вільну торгівлю між Литвою і *Європейським Союзом*. У 1994–95 була Надзвичайним Послом і Уповноваженим Міністром у місії Литви при Євросоюзі і одночасно — заступником головного координатора переговорів щодо погодження договору про вступ Литви до Євросоюзу; в 1996–99 працювала уповноваженим міністром в посольстві Литви в США; в 1999–2000 займала посаду віце-міністра фінансів і керувала переговорами Литви з *Міжнародним валютним фондом* і Світовим банком; з лютого 2000 якийсь час перебувала на чолі ради директорів литовського державного Ощадного банку (Taupomasis Bankas), який у цей період готували до приватизації; того ж року стала віце-міністром закордонних справ.

12.07.2001–1.05.2004 — міністр фінансів у соціал-демократичному уряді А. *Бразаускаса*; наголошувалося, що за цей час дефіцит бюджету Литви зменшився з 8,5 до 1,2% ВВП. Після приєднання Литви до ЄС була делегована вЄврокомісію, де спочатку займалася культурою й освітою; але вже 22.11.2004 стала єврокомісаром, відповідальним за фінансове планування і бюджет; працюючи на цій посаді, здобула значну популярність як у Литві, так і за кордоном; ще перед призначенням газета «The Wall Street Journal» назвала її «залізною леді» та порівняла з М. *Тетчер*, а в листопаді 2005 тижневик «European Voice» обрав Г. «комісаром року» за зусилля з реформування бюджету ЄС. 26.02.2009, в перший день реєстрації кандидатів на виборах президента Литви, оголосила про свій намір балотуватися як незалежний кандидат; впевнено виграла президентські перегони 17.05.2009, отримавши 69,05% голосів, приступила до виконання обов'язків глави держави з 12.07.2009. Після свого обрання президентом пом'якшила власну позицію щодо пострадянських країн, заявивши, що в *зовнішній політиці* має намір продовжувати й розвивати курс допомоги у справі демократизації України, Грузії й Білорусі, започаткований ще її попередником В. *Адамкусом*, а також сприяти їхній інтеграції в Євросоюз і *НАТО*, додавши при цьому: «Якщо, звісно, вони самі цього хочуть». Знає литовську, англійську, російську, польську і французьку мови; має чорний пояс з карате; незаміжня і ніколи не була у шлюбі.

В. В. Копійка

Григораш Валерій Григорович (6.08.1965, м. Черкаси, УРСР) — український *дипломат*; у 1989 закінчив факультет східних мов Військового інституту іноземних мов (Москва), в 1992 навчався на курсах перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників дипломатичної служби України при *Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, в 1998 закінчив *Дипломатичну академію України при МЗС України*; володіє арабською, англійською, іспанською та португальською мовами. В 1987–88 та 1989–92 — перекладач-референт у Групах військових радників СРСР в Іраку та Сирії; в 1992–93 — 3-й секретар відділу країн Близького і Середнього Сходу та Африки Управління двосторонніх відносин МЗС України; 1993–96 — 3-й, 2-й секретар з консульських питань Посольства України в АРЄ; в травні-серпні 1996 — 1-й секретар Управління країн Близького і Середнього Сходу та Азіатсько-тихоокеанського регіону МЗС України. В 1998–2004 — *консул* по посаді генерального консула України в м. Куритиба (Бразилія); в 2004–05 — начальник відділу, заступник начальника, т. в. о. начальника Управління інформаційної політики МЗС України; в серпні 2005 — квітні 2006 — генеральний директор СП «Naftogaz Middle East» (Абу-Дабі, ОАЕ); в 2007–10 — керівник Торговельно-економічної місії у складі Посольства України в Арабської Республіки Єгипет; у червні 2010 — жовтні 2011 — Тимчасовий Повірений у справах України в Арабській Республіці Єгипет.

В. М. Матвієнко

Григоренко Петро Григорович (16.10.1907, с. Борисівка, нині Приморського району Запорізької області, УРСР — 21.02.1987, Нью-Йорк, США) — український громадсько-політичний діяч, правозахисник, генерал-майор; народився в селянській родині; навчався в Харківському технологічному інституті (1929–31), закінчив Військово-інженерну

академію (Москва, 1934) і Академію Генерального штабу (Москва, 1939), кандидат військових наук (1949); учасник *Халхін-Гольського конфлікту 1939* і Великої Вітчизняної війни 1941–45, з 1945 — старший викладач, начальник науково-дослідного відділу, начальник заново створеної кафедри військової кібернетики Військової академії імені М. Фрунзе (Москва). В 1961 виступив з критикою сталінізму і підготував дослідження «Сокрытие истории» про невідомі сторінки *Другої світової війни*, за що був негайно звільнений з Академії; в 1962–64 — начальник оперативного відділу штабу 5-ї армії (Далекосхідний військовий округ); у 1963 створив Спілку боротьби за відродження ленінізму, за що 1.02.1964 був заарештований, позбавлений звання і нагород та визнаний душевнохворим, 1964–65 і 1969–74 репресований (примусове психіатричне лікування здорової людини, арешти, відмова у будь-якому працевлаштуванні). У травні 1976 виступив співзасновником Московської групи сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР, після створення 9.11.1976 Української Гельсінської групи став її представником у Москві, працював над ознайомленням урядів держав-учасниць *Заключного Акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975* і громадськості Заходу з фактами порушення його гуманітарних статей і норм *Загальної Декларації прав людини*. Наприкінці листопада 1977 у зв'язку із захворюванням на запрошення американських лікарів вилетів до Нью-Йорка, 10.03.1978 був позбавлений радянського *громадянства*, представляв УГГ у США; у грудні 1980 прибув на Мадридську конференцію з питань виконання Гельсінських угод і передав делегаціям держав-учасниць «Декларацію про право контролю за виконанням Гельсінського Заключного Акта та про недопустимість карного й адміністративного переслідування за участь у такому контролі», що мала певний міжнародний резонанс.

Твори: «В підпіллі можна зустріти тільки щурів»; «Наши будни, или рассказ о том, как фабрикуются уголовные дела на советских граждан, выступающих в защиту прав человека».

В. І. Головченко

Грищенко Костянтин Іванович (28.10.1953, Київ, УРСР) — укр. держ. діяч і *дипломат*. Закінчив з відзнакою Моск. держ. ін-т міжнар. відносин за спеціальністю «юрист-міжнародник» (1975) і курси перекладачів *ООН* (1976). 1976–81 — співробітник *Секретаріату ООН*; 1981–85 — старший референт, аташе, 3-й секр. Консульського управління МЗС СРСР; 1985–90 — віце-консул, консул ген. консульства СРСР у Монреалі; 1990–92 — 1-й секр. Управління з проблем обмеження озброєнь і роззброєння МЗС СРСР, РФ. По поверненні до Києва 1992–93 — радник з резерву, зав. сектору, заст. начальника відділу, нач. відділу проблем обмеження озброєнь та роззброєння МЗС України; 1993–95 — чл. Колегії МЗС, нач. Управління контролю над озброєнням та роззброєння МЗС України, водночас — представник України у Спільній комісії з виконання та інспекцій у зв'язку з *американсько-радянським договором про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991*, голова делегації України на сесіях Спеціальної контрольної комісії, створеної за *американсько-радянським договором про ліквідацію ракет середнього та меншого радіуса дії 1987*, Постійної консультативної комісії, створеної за рад.-амер. Договором про обмеження систем ПРО 1972. 1995–98 — заст. мін. зак. справ України, безпосередньо відповідав за питання контролю над озброєнням і роззброєнням, європ. безпеки, співпраці в *Співдружності Незалежних Держав* і розвиток двосторонніх відносин із Росією, країнами Бл. і Сер. Сходу, Азії, Африки й Тихоокеанського регіону; голова Національного комітету з питань роззброєння, заст. голови Урядової комісії з політики експортного контролю, співзасновник Женевського центру політики в галузі безпеки; із державницьких позицій брав активну участь у підготовці *українсько-російського договору про дружбу, співробітництво і партнерство 1997* та *українсько-російських угод про поділ Чорноморського флоту* 1997, очолював укр. делегацію на переговорах з питань *делімітації кордонів* з Росією, Білоруссю та Молдовою. 10.08.1998 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Бельгії та головою Місії України при НАТО й постійним представником України в Організації із заборони хім. зброї; водночас із 30.09.1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Нідерланди та Великому Герцогстві Люксембург за сумісництвом. З 28.01.2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у США, за сумісництвом із 2001 — посол України в Антигуа і Барбуда; діяльно сприяв подоланню політ.-дип. блокади Києва з боку Вашингтона під час «касетного» і «кольчужного» скандалів, представляв інтереси України в *Організації американських держав* як постійний спостерігач. Із 1999 — чл. Дорадчої ради з питань роззброєння при *Генеральному секретареві ООН*, 2003 — голова Ради; 2000 увійшов до складу Колегії уповноважених при Комісії ООН зі спостережень, контролю та інспекції в Іраку. 2.09.2003–3.02.2005 і 11.03.2010–24.12.2012 — мін. зак. справ України; в 2006–07 — радник Прем'єр-міністра України В. *Януковича*; в 2008–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Російській Федерації зі збереженням посади 1-го заступника Секретаря РНБОУ. З 24.12.2012 — Віце-прем'єр-міністр України. Має дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посла України, І ранг державного службовця (2007); нагороджений орденами «За заслуги» III ступеня (1998) і II ступеня (2003).

Д. В. Табачник

Грівна (Grivna) Василь (1958, Прага, ЧСР) — словацький *дипломат*, закінчив факультет міжнародних відносин і міжнародного права Київського державного університету імені Тараса Шевченка за спеціальністю «міжнародні економічні відносини» (1982). 1982–84 — референт з комерційних питань фірми EXICO; 1984–90 — працівник МЗС Чехословаччини; 1990–92 — 3-й секретар посольства Чехословаччини у Москві; 1992 — член місії *ОБСЄ* в Україні з питань моніторингу; 1992–94 — 3-й секретар посольства Словацької Республіки у Москві; 1995 — начальник відділу МЗС Словацької Республіки з питань розвитку відносин з країнами *СНД*, країнами колишньої Югославії та Албанії, член міжурядових комісій з торгово-економічного та науково-технічного співробітництва Словацької Республіки з Російською Федерацією, Хорватією та Союзною Республікою Югославією. В 1999–2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол Словацької Республіки в Україні.

Р. А. Кривонос

Гродненська унія 1432 — союз між Королівством Польським та Великим князівством Литовським, укладений польським королем Владиславом II *Ягайло* та великим князем литовським Сигізмундом Кейстутовичем 15.10.1432. Велике князівство Литовське визнавалося спадкоємною власністю Ягайла та його нащадків, відповідно польської Корони. Великий князь литовський обирався боярами Великого князівства лише за згоди польської знаті і давав присягу польській Короні. За королем польським вперше закріплявся титул «верховний князь литовський». Після смерті Сигізмунда Велике князівство повинно було перейти під безпосереднє правління Ягайла та його нащадків, окрім Трокського князівства, яке залишалося за нащадками Сигізмунда. Тобто єдиний син Сигізмунд — Михайло втрачав право успадкувати батьківський титул і залишав за собою лише вотчину як васал короля польського. Згідно умов унії, Поділля поверталося до Польщі, а Волинь визнавалася довічним володінням Сигізмунда. Волинські землі із замками Ратно, Ветли, Лопатин і Городло відходили Польщі. Унія розривала всі союзи і угоди, укладені Свидригайлом, які «шкодили польському королівству». Унія діяла до 1440, коли було вбито Сигізмунда і обрано великим князем сина Ягайла — Казимира.

В. Ю. Крушинський

Гродненські договори 1793 укладені Польщею з Росією та Пруссією про визнання нею умов другого поділу Речі Посполитої (див.: *Поділи Речі Посполитої*), викладених у Петербурзькій конвенції 1793. 11(22).07.1793 у Гродно підписано договір Польщі з Росією про санкції польського короля й польських депутатів сейму на 2-й поділ Польщі. Аналогічний договір із Пруссією підписано 25.09.1793, за яким Польща відмовлялась «на вічні часи» від усіх земель, що відходили до Росії та Пруссії, та обговорювала *демаркацію кордонів*.

С. О. Маковський

Громадяни іноземні — особи, що перебувають на території певної *держави*, не є її *громадянами* та мають докази своєї приналежності до *громадянства* іншої держави. Прав. положення **Г. і.** визначається нац. законодавством країни місцезнаходження й укладеними *договорами міжнародними*. Нац. законодавство здебільшого розрізняє кілька категорій **Г. і.**, прав. положення кожної з яких має свої особливості (ті, що постійно проживають на

території д-ви; ті, що тимчасово перебувають на території д-ви; ті, що володіють *дипломатичними привілеями та імунітетами; біженці*). Особливістю прав. статусу **Г. і.** є їхнє підпорядкування одразу двом правопорядкам: країни перебування та д-ви громадянства. Д-ва громадянства, вимагаючи лояльності від своїх громадян, зобов'язана забезпечити їм встановлені законом права й захист як на власній території, так і за кордоном. У цьому проявляється відмінність між **Г. і.** та особами без громадянства, які не мають відп. прав й обов'язків щодо інозем. д-ви. Їхнє прав. положення може визначатись законами д-ви постійного перебування (за *ефективного громадянства принципом*). В Україні прав. статус **Г. і.** врегульовано Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». За заг. правилом, док-том, що підтверджує громадянство, є паспорт, а до його отримання — свідоцтво про народження. Доказом належності до громадянства може слугувати й інший документ, що містить вказівку на громадянство особи. У разі відсутності док-тів, які підтверджують громадянство, або наявності сумнівів у правильності їх видачі, д-ва перебування може встановити адмін. процедуру з'ясування приналежності особи до громадянства. Сучас. *міжнародне право* вимагає, щоб д-ви надавали **Г. і.**, які перебувають на їхній території, відп. мінімум прав та свобод. Зокрема, в Україні законодавчо гарантуються такі права **Г. і.**: на інвестиційну та підприємницьку діяльність, на трудову діяльність (за винятком права займати певні посади та займатися такими видами діяльності, для яких умовою є статус громадянина України), на соц. захист, на житло, на освіту, на участь в об'єднаннях громадян (за винятком членства в політ. партіях України), на свободу совісті, відп. права у шлюбних й сімейних відносинах, гарантії особистих прав, зокрема недоторканність особи, житла, невтручання в особисте й сімейне життя, таємниця листування, телефонних розмов тощо, повага гідності **Г. і.** нарівні з громадянами України. Згідно зі ст. 26 Конституції України, іноземці та особи без громадянства мають ті ж права і свободи та виконують ті ж обов'язки, що й громадяни України, якщо інше не передбачено Конституцією та законодавством України. Іноземці та особи без громадянства в Україні є рівними перед законом незалежно від походження, соц. і майнового стану, расової та нац. приналежності, статі, мови, ставлення до релігії, роду й характеру занять тощо. У той же час міжнар. право передбачає можливість обмеження прав і свобод **Г. і.** на основі *взаємності принципу*. Якщо інозем. д-вою встановлено обмеження щодо реалізації прав і свобод громадян певної д-ви, уряд останньої може прийняти рішення про встановлення на власній території відп. порядку реалізації прав і свобод громадянами цієї д-ви. Як правило, це положення реалізується у сфері міжнар. приватноправових відносин. Сучас. міжнар. право та прав. системи д-в вимагають дотримання й поваги **Г. і.** конституції та законів д-ви перебування (ст. 2 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»). Прав. системи більшості д-в передбачають обмеження політ. прав **Г. і.** на їхній території. Прав. режим **Г. і.** залежить від ступеня їхньої підлеглості юрисдикції країни перебування. Основною відмінністю такого статусу є володіння або відсутність в **Г. і.** імунітету від юрисдикції д-ви перебування або певних привілеїв у прав. сфері. Певний імунітет від юрисдикції д-ви перебування або привілеї мають іноземці, що володіють дип. або конс. статусом; **Г. і.** — військовослужбовці військ. частин, екіпажів військ. кораблів, літаків ВПС; члени міжурядових і держ. делегацій, місій; працівники міжнар. орг-цій; інші особи, відп. статус яких визначений міжнар. договорами. **Г. і.**, що не володіють імунітетом від юрисдикції даної д-ви, поділяються на осіб, які постійно проживають у даній д-ві й таких, які тимчасово в ній перебувають. Незалежно від ступеня стійкості прав. зв'язку іноземця з д-вою перебування, практика д-в виробила кілька видів прав. режимів перебування **Г. і.**: національний режим, найбільшого сприяння, спеціальний (надання спец. прав).

О. В. Буткевич

Громадянин — фізич. особа, що володіє стійким і тривалим прав. зв'язком із відп. *державою*. Підстави набуття та втрати *громадянства*, а також обсягу прав та обов'язків, що випливають зі статусу громадянства, визначаються нац. законодавством. Д-ва може поділяти своїх громадян на категорії, але з міжнар.-прав. точки зору вони мають однаковий статус громадян даної країни. Д-ви, як правило, у рамках існуючих міжнар.-прав. зобов'язань надають своїм громадянам більший обсяг правоздатності, аніж іноземцям. Особа може бути **Г.** більш ніж однієї д-ви (див.: *багатогромадянство*).

О. В. Буткевич

Громадянства визнання — один із видів набуття *громадянства*. Відбувається за нац. законодавством д-в і полягає в юрид. закріпленні фактично існуючого стану (як правило, підстави **Г. в.** закріплюються у спец. законодавчих актах про громадянство).

О. В. Буткевич

Громадянства реєстрація — у деяких *державах* спрощений порядок прийому до *громадянства*, встановлений для осіб, які історично, територіально або кровно пов'язані з відп. державою. **Г. р.** є внесенням запису про набуття особою громадянства спеціально уповноваженим на те органом у відп. облікові док-ти. Як правило, датою набуття громадянства відп. д-ви є дата реєстрації набуття особою громадянства цієї д-ви. Згідно із законодавством України, яке забороняє подвійне громадянство, особи, які мають інше громадянство та реєструються громадянами України, повинні припинити інозем. громадянство й подати документ про це, виданий уповноваженим органом відп. д-ви, до органу, що здійснив реєстрацію, протягом року з моменту реєстрації громадянином України. Згідно із законодавством України, спрощений порядок набуття громадянства (шляхом реєстрації громадянства України) надається таким категоріям осіб: а) особа, яка сама або хоча б один з її близьких родичів народилися чи постійно проживали до 16.07.1990 на території, яка стала територією України відповідно до ст. 5 Закону України «Про правонаступництво України», а також на інших територіях, що входили до складу УНР, ЗУНР, Української Держави, УСРР, Карпатської України, УРСР, і є особою без громадянства або іноземцем, що взяв зобов'язання припинити інозем. громадянство, та подала заяву про набуття громадянства України; б) дитина, яка народилася чи постійно проживала на території УРСР (або хоча б один з її близьких родичів народилися чи постійно проживали на території України) і є особою без громадянства; в) дитина, яка народилася на території України від батьків, які є іноземцями, і набула за народженням громадянство іншої д-ви або д-в, яке було припинене; г) особа, яка після припинення громадянства України не набула інозем. громадянства і подала заяву про поновлення в громадянстві України; ґ) особа, яка після припинення громадянства України, набула інозем. громадянство, повернулася в Україну на постійне проживання, подала заяву про поновлення в громадянстві України, за умови припинення інозем. громадянства; д) дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, батьки якої перебувають у громадянстві України, або один з батьків якої є громадянином України, а другий — іноземцем або особою без громадянства.

О. В. Буткевич

Громадянство (у державах із монархічною формою правління — підданство) — стійкий прав. зв'язок фізич. особи з д-вою, що виражається в сукупності їхніх взаємних прав та обов'язків; приналежність особи до д-ви в юрид. сенсі. **Г.** є передумовою та основою прав. статусу *громадянина*. **Г.** означає, з одного боку, суверенну владу д-ви над своїми громадянами незалежно від місця їх знаходження, право д-ви на їх покровительство та захист (персональна юрисдикція). З іншого боку, **Г.** — це сукупність прав та обов'язків особи щодо д-ви свого **Г.** згідно з нац. законодавством цієї д-ви, що зберігаються для громадянина не лише на території д-ви його **Г.**, а й у будь-якому місці його перебування. **Г.** передбачає поширення на особу юрисдикції д-ви та прийняття особою всіх обов'язків, передбачених для неї конституцією та законами її д-ви. *Загальна Декларація прав людини 1948* проголошує право кожної людини на **Г.** (ст. 15). Особливості **Г.** (*багатогромадянство* або *апатриди*), як правило, не тягнуть за собою обмеження прав та основних свобод, оскільки останні, згідно з *міжнародним правом*, належать особі незалежно від її громадянства. У більшості д-в існує єдине **Г.**; у деяких федерат. д-вах — **Г.** члена *федерації* та федерації в цілому (США, Швейцарська Конфедерація). З точки зору міжнар. права, визначальними є права та обов'язки особи лише як громадянина федерації в цілому. Умови набуття та припинення, а також прав. наповнення інституту **Г.** встановлю-

ються внутр. законодавством д-ви з урахуванням міжнар.-прав. зобов'язань, зокрема в галузі захисту прав людини. В Україні питання Г. регулюються Конституцією та Законом України «Про громадянство України». Зах. наука міжнар. права поділяє поняття Г. у нац.-прав. та міжнар.-прав. значенні. У *доктрині міжнародного права* визначення співвідношення інституту Г. у нац. праві д-в та в міжнар. праві залежить від ставлення до співвідношення цих прав. систем (так, моністи вважають, що міжнар. право безпосередньо регулює статус індивідів; дуалісти — що це відбувається опосередковано через законодавство їхніх д-в). За теорією міжнар.-прав. індигенату (Г. Штьорк), особа, не будучи *суб'єктом міжнародного права*, користується правами та обов'язками, що ним передбачені (сучас. концепція непрямої дії міжнар. права на індивіда). Загальний (опосередкований) вплив міжнар. права на Г. полягає в тому, що *норми міжнародного права* не адресовані певній групі населення, але зобов'язують д-ви до певної поведінки, чим може змінюватись статус Г. Конкретний вплив міжнар. права на інститут Г. полягає в тому, що його норми спрямовані на встановлення або зміну статусу певних категорій осіб — громадян д-ви. У сучас. міжнар. праві існує тенденція до посилення його впливу на інститут Г. (збільшення дог-рів щодо Г., поява нових галузей — зокрема міжнар. права *прав людини*, участь індивіда в певних міжнар.-прав. відносинах та ін.).

Літ.: Тодика Ю. М. Громадянство України: конституційно-правовий аспект. — Х., 2002; Мещеряков А. В. Институт гражданства: возникновение, содержание, типы // Право и политика. — 2003. — №4. — С. 24–29.

О. В. Буткевич

Громадянство України — прав. зв'язок фізич. особи з *державою* Україна, що знаходить свій вияв у їхніх взаємних правах та обов'язках. В Україні існує єдине громадянство (ст. 4 Конституції України). Законодавство України про *громадянство* складається з Конституції України, Закону України «Про громадянство України», інших законодавчих актів, указів Президента України, міжнар. дог-рів України (ст. 4 Закону України «Про громадянство України») тощо. Г. У. базується на принципах рівності перед законом, недискримінації, добровільності осіб у вирішенні питань громадянства; турботи про єдність сім'ї, єдиного громадянства; законодавчого невизнання подвійного громадянства; запобігання виникненню випадків безгромадянства; неможливості позбавлення громадянина України Г. У.; визнання права громадянина України на зміну громадянства; збереження Г. У. тощо. У законодавстві України Г. У. розглядається як правовий, а не політ. інститут. Г. У. є публічним суб'єктивним правом людини — громадянина України. Набуття Г. У. відбувається за принципом *права ґрунту* (jus soli) з домінуванням принципу постійного проживання на території України. Набуття Г. У. шляхом *натуралізації* відбувається за принципом «5 — так, 2 — ні» (ст. 9 Закону України «Про громадянство України»). Умови, яким повинен відповідати кандидат: а) відмова від інозем. громадянства; б) 5 років постійного проживання в Україні; в) наявність законних джерел існування; г) визнання й дотримання Конституції України; ґ) володіння укр. мовою (в обсязі, необхідному для спілкування). Фактори, що виключають можливість натуралізації: а) претендент вчинив *злочин проти людства;* б) претендента засуджено до позбавлення волі за тяжкі злочини. Підставами припинення Г. У. є вихід з Г. У.; втрата Г. У.; та підстави, передбачені міжнар. дог-рами України (ст. 17 Закону України «Про громадянство України»). У чинному законодавстві України відсутній інститут примусового позбавлення громадянства (денаціоналізації). Можливе скасування надання Г. У. особам, які набули його внаслідок подачі завідомо неправдивих свідчень або фальшивих док-тів (ст. 19 Закону України «Про громадянство України»). Вихід з Г. У. базується на принципі вільного волевиявлення особи, проте може бути обмежений у разі наявності в громадянина України невиконаних зобов'язань на її території та в разі притягнення особи до кримінальної відповідальності в Україні. Питання набуття, поновлення, втрати, виходу з Г. У. вирішуються Президентом України у формі його указів.

О. В. Буткевич

Громадянська війна — збройний конфлікт усередині *держави* між організованими озброєними групами. Термін «громадянська війна» не має чіткого визначення у *міжнародному праві*, яке віддає перевагу терміну *«збройний конфлікт неміжнародного характеру»* (див., наприклад: Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8.06.1977). До ухвалення *Женевських конвенцій з міжнародного гуманітарного права* від 12.08.1949, спільна стаття 3 яких встановлює мінімальні гарантії захисту прав жертв неміжнародних збройних конфліктів (громадянських війн), питання ведення громадянських війн залишалися у межах внутрішньої компетенції держав (див.: *Внутрішні справи держави*). Разом з тим, у міжнародному праві існувала практика визнання з боку нейтральних держав повсталих сторін (сторін громадянських воєн, що протистояли визнаному уряду). Така практика загалом диктувалася інтересами нейтральних держав та обумовлювалася чотирма критеріями. По-перше, всередині держави мав існувати збройний конфлікт загального (а не суто локального) характеру. По-друге, повстанці повинні були контролювати суттєву частину території держави. По-третє, вони повинні були вести збройний конфлікт відповідно до правил ведення війни, з використанням організованих *збройних сил*, що перебували під відповідальним командуванням. По-четверте, повинні були мати місце обставини, що нагально вимагали від *третіх держав* визначити їхнє ставлення до ситуації громадянської війни. Юридичні наслідки визнання сторін у громадянській війні полягали не стільки у поширенні на неї правил ведення війни, скільки у застосуванні до неї *норм міжнародного права*, що стосуються прав та обов'язків нейтральних держав.

М. М. Гнатовський

Громадянська війна в Іспанії 1936-39 — велась між лівим урядом Іспанської Республіки та правими силами країни і закінчилась встановленням диктаторського режиму генерала Ф. *Франко*. Ця *війна* є однією з подій, що спричинили вирішальний вплив на *міжнародні відносини* середини XX ст. Війну спровокували ряд процесів початку 1930-х, зокрема: розкол між монархістами і республіканцями, що закінчився встановленням Другої Іспанської Республіки (1931), вигнанням короля і перемогою в лютому 1936 партій Народного фронту на виборах в парламент та створенням республіканського уряду єдиного фронту; мало місце загострення дезінтеграційних процесів всередині країни, ряд політичних криз, гостра економічна криза, конфлікт влади і церкви тощо. Ці процеси сприяли зростанню популярності ультраправих сил. Після перемоги на виборах в лютому 1936 з мінімальною перевагою блоку лівих партій Народного фронту та формування уряду представниками лівих сил військові кола та праві сили готували переворот з метою відсторонення лівих від влади. 17.07.1936 розпочались виступи повстанців під проводом генерала Ф. Франко та Е. Мола в Іспанському Марокко та на Канарських островах, а 18.07.1936 — в Іспанії. Після невдачі заколотів у Мадриді і Барселоні генерали Франко та Мола швидко досягли домовленостей про допомогу з Німеччиною та Італією, які мали ряд співпадаючих мотивів підтримувати Франко.

Ряд дослідників вважають мотивами допомоги Німеччини силам Франко наступні: стратегічні — прагнення посилити вплив Німеччини в регіоні; використання Іспанії в якості тренувального плацдарму та нового вогнища війни; відволікти увагу західних держав від планів Німеччини в Центрально-Східній Європі; економічні мотиви, прагнення в подальшому використати стратегічні ресурси Іспанії для зміцнення сил Рейху. Італія розглядала події в Іспанії як такі, що мають для неї стратегічне значення з огляду на прагнення Б. *Муссоліні* зайняти лідерські позиції в Західному Середземномор'ї; Італія була зацікавлена у зближенні з Берліном; окрім того, мала «образу» на санкції *Ліги Націй* у відповідь на *італійську агресію проти Ефіопії 1935–36*. Спільні дії в Іспанії зміцнили «вісь» Німеччина—Італія. 25.10.1936 в Берліні була підписана угода про німецько-італійський союз, в 1937 Італія приєдналась до *«Антикомінтернівського пакту» 1936*. Німеччина й Італія на прохання бунтівних генералів надіслали в Іспанію контингенти добровольців, які в березні 1937 вже нараховували близько 100 тис. Німеччина та Італія надали заколотникам на початку війни 20 літаків для перельоту і перевезення ресурсів з Марокко в Іспанію, 12 винищувачів, десятки тисяч солдат і офіцерів (див.: *Італійсько-німецька інтервенція в Іспанії*).

У серпні 1936 африканські сили заколотників були перекинуті на материк і рушили на Мадрид, що розпочало громадянську війну.

США, Велика Британія і Франція знали про підготовку повстань за кілька днів і фактично своїм мовчанням їх санкціонували, маючи на меті скинути ліві сили. 26.08.1937 27 країн за прикладом Франції та Великої Британії оголосили «політику невтручання» у справи Іспанії. Франція в серпні оголосила про *ембарго* на ввезення зброї до Іспанії. У вересні в Лондоні було створено Міжнародну комісію невтручання. СРСР увійшов до комісії, проте скоро її залишив, оголосивши, що «союзники» потурають франкістам. США в серпні 1936 наклали «моральне ембарго» на експорт зброї в Іспанію. З перших днів значну фінансову і збройну допомогу заколотникам надавала Португалія. В 1937 Велика Британія надала таємну позику Франко на суму в 1 млн ф. ст., заморозила всі банківські активи республіканського уряду. 27.02.1939 уряди Франції та Великої Британії офіційно визнали режим Франко в Іспанії.

СРСР надавав підтримку ідеологічно близьким лівим силам і Народному фронту, зокрема. Спершу СРСР утримувався від прямої підтримки, проте вже в жовтні 1936 відправив до Іспанії винищувачі, танки, артилерійські системи, зброю і спорядження, відрядив кілька тисяч військовослужбовців і близько 600 радників, відкрив іспанському уряду кредит розміром 85 млн карбованців, а силами населення СРСР було зібрано ще 56 млн карбованців «на допомогу іспанському народу». Москва погодилась прийняти на зберігання частину золотого запасу республіканського уряду, яка була перевезена до Одеси. На прохання СРСР, свою допомогу у вигляді трьох тисяч добровольців відрядила Югославія, проте вони були заарештовані. В березні 1939 в Мадриді було здійснено правий переворот за підтримки Британії і Франції, республіка була повалена. 28.03.1939 франкісти увійшли в Мадрид, була встановлена диктатура Франко, що проіснувала до листопада 1975. 2.04.1939 США офіційно визнали франкістський уряд. У війні загинуло 450 тис. іспанців, після війни з країни виїхало ще 600 тис.

Історики вважають, що саме міжнародне сприяння було вирішальним у перемозі режиму Франко в Іспанії. За деякими оцінками іспанський конфлікт і міжнародне втручання спричинили такі наслідки: позиції Британії, Франції та США у війні та встановлення ще одного дружнього гітлерівській Німеччини режиму опосередковано сприяли розв'язанню А. *Гітлером Другої світової війни*; ще сильніше поляризувались позиції Великої Британії, Франції та СРСР, що унеможливлювало їх зближення.

І. С. Покровська

Громадянська війна в Лівії 2011 — розпочалася після збройного придушення поліцією антиурядових акцій протесту 15–17.02.2011, що стали продовженням масових народних хвилювань в ряді арабських країн, революцій у Тунісі та Єгипті (див.: *«Арабської весни» вплив на міжнародні відносини*). На той час у Лівії були порівняно високі зарплати, проте значним був і рівень безробіття (більше 20 %), корупція, жорсткі гоніння на інакомислячих, загострилися міжплемінні суперечки. 18.02–4.03 повстанці з племен провінції Кіренаїки та частини лівійської армії, що приєдналися до них, зайняли Бенгазі та інші міста на східному середземноморському узбережжі країни, і розпочали наступ у напрямку Триполі. На бік повстанців перейшов керівник МВС Лівії генерал А. Юніс та ряд інших високопосадовців. 26.02 повстанці оголосили про створення в Бенгазі Перехідної національної ради Лівії на чолі з колишнім секретарем Головного народного комітету юстиції М. Абд-аль-Джалілем. М. *Каддафі*, який правив країною з 1969, заявив про причетність до організації заворушень *Аль-Каїди*, а вірні йому війська, з використанням артилерії, танків та авіації, 6–18.03 провели контрнаступ, повернувши контроль над більшістю міст та зайняли передмістя Бенгазі.

Країни Заходу, перш за все США, Франція та Велика Британія, спочатку неофіційно, а потім відкрито підтримували повстанців; зброя постачалася через Єгипет, який отримував її від США. Авіаудари військ М. Каддафі, зокрема по Бенгазі, призводили до численних жертв серед мирного населення, і 17.03 *Рада Безпеки ООН* прийняла Резолюцію 1973 про встановлення над Лівією зони, що заборонена для польотів, та про дозвіл вживати будь-яких заходів для захисту мирного населення Лівії, окрім наземної інтервенції. Цю резолюцію підтримали США, Британія, Франція, Португалія, Боснія і Герцеговина, ПАР, Ліван, Нігерія, Габон, Колумбія; утрималися Росія, Китай, Бразилія, Індія, Німеччина. Під приводом виконання Резолюції 1973, сили коаліції (насамперед, Франції, Британії, США, а також Італії, Іспанії, ОАЕ, Катара та інших) вже 19.03 розпочали нанесення авіаційних та ракетно-бомбових ударів по позиціям військ М. Каддафі. Росія, Китай, *Ліга арабських держав*, інші країни заявили про перевищення коаліцією меж повноважень Резолюції 1973.

У квітні-червні 2011 бойові дії між військами М. Каддафі та повстанцями (останніх з повітря підтримувала авіація країн *НАТО* та їх союзників), тривали з перемінним успіхом, фронт на сході Лівії стабілізувався між Аджадабією і Брегою. Спроби мирних переговорів зривалися через взаємну непоступливість сторін. Виступи проти режиму М. Каддафі також виникали в інших регіонах країни, зокрема, повстало дискриміноване режимом берберське населення гір Нафуса, що тягнуться від кордону з Тунісом до міста Гар'ян. 27.06 *Міжнародний кримінальний суд* видав ордер на арешт М. Каддафі та його сина, звинувативши їх у *злочинах проти людяності*. До липня 2011 США, Британія, Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, Туреччина, Катар, Туніс та ряд інших держав визнали повстанську Перехідну національну раду Лівії як єдину законну владу в країні. Лівійські повстанці, кількість яких зросла за рахунок добровольців з різних регіонів країни та із-за кордону, отримували від країн Заходу зброю, включаючи гранатомети і протитанкові ракетні комплекси. Війська М. Каддафі поповнювалися *найманцями* з Чаду, Гвінеї, Нігерії.

13.07.2011 загони повстанців, перейменовані на Національну визвольну армію, при підтримці авіації країн НАТО та їх союзників, розпочали новий наступ. 6.08 вони захопили населений пункт Бір-аль-Ганем за 85 км від Тріполі, 13.08 — найбільше місто в горах Нафуса — Гар'я, 19.08 взяли під контроль м. Брегу і розташований там нафтовий комплекс, 22.08 повстанці увійшли до Тріполі, яким повністю оволоділи до 27.08. Війська М. Каддафі зосередилися в районі міст Сирт, Бені-Валід, Себху, Гадамес, Хун. Після запеклих боїв, облоги та ряду невдалих штурмів, 17.10 повстанці захопили Бені-Валід, а 20.10 — останній оплот сил М. Каддафі — Сирт. При взятті Сирту повстанці вбили затриманого ними М. Каддафі та представників його оточення. Загалом під час війни з обох сторін мали місце чисельні випадки розстрілу полонених, насилля по відношенню до мирних громадян, мародерства. За різними даними, під час війни загинуло близько 50 тис. осіб. У липні 2012 Перехідна національна рада, до складу якої входив 31 представник найбільших лівійських міст, провела вибори до Загального національного конгресу, а в серпні 2012 передала владу новообраному парламенту.

О. Л. Хилько

Громадянська війна в Руанді спалахнула в результаті загострення істор. міжетнічного конфлікту народностей хуту й тутсі. 1987 на території Уганди сформовано Руандійський патріотичний фронт (РПФ), переважно з представників тутсі, який розробив власну політ. програму *репатріації* біженців на батьківщину. 1989–90 сформована Руандійська патріотична армія (РПА), військ. крило РПФ, підрозділи якої 30.09.1990 перейшли угандійсько-руандійський кордон у півн.-схід. частині Руанди. Екстремісти хуту вимагали від режиму Президента Руанди Ж. Хаб'ярімани (хуту) рішучих дій і не визнавали мирних ініціатив; у країні розпочалась *громадянська війна*. Після втручання Франції, Бельгії та Заїру в липні 1992 вдалося укласти домовленість про припинення вогню, яку на поч. 1993 було порушено. 22.06.1993 *Рада Безпеки ООН* ухвалила рішення про направлення в Руанду місії військ. *спостерігачів*. За посередництва *Організації Об'єднаних Націй* після переговорів у серпні 1993 в Аруші (Танзанія) було підписано угоду про припинення вогню. 5.10.1993 РБ ООН прийняла рішення про створення місії ООН з надання допомоги Руанді (рез. №872), яка мала наглядати за виконанням умов угоди. Але 6.04.1994 в авіакатастрофі загинули президенти Руанди Ж. Хаб'ярімана та Бурунді — С. Нтар'яміра (обидва — хуту). Лідери племені хуту звинуватили тутсі в їхньому вбивстві, що призвело до акцій терору та масових репресій проти тутсі. Члени загонів міліції хуту здійснили масову різанину в країні, що поклала початок *етнічним чищенням* у Руанді. Голова місії ООН у Руанді генерал Делларе (Канада) неодноразово попереджав Департамент операцій

з підтримання миру ООН про плани загонів хуту й накопичення зброї; він просив санкції на вилучення цієї зброї, але це прохання було відхилено, оскільки мандат ООН в Руанді не передбачав проведення подібних операцій. 12.01.1994 Делларе передав *послам* Бельгії, Франції та США інформацію про різанину, що готувалась. Т. ч., країни, які могли запобігти катастрофі, були попереджені заздалегідь представниками ООН про плани хуту. Однак у квітні 1994 РБ ООН прийняла рішення про скорочення місії ООН та обмеження її функцій наданням гуманітарної допомоги. У травні Президент США В. *Клінтон* схвалив «Документ №25», який поставив під сумнів саму ідею багатосторонніх дій з підтримки миру й безпеки та участі амер. військових у регіонах, які для США не мають жодного стратегічного інтересу. США відмовились надіслати свої війська в Руанду, збільшення чисельності місії ООН (за рез. РБ ООН №918 від 17.05.1994) було здійснено лише до 5500 осіб. У Руанді та сусідніх країнах фактично розгорталась гуманітарна криза, пов'язана з численними *біженцями* до цих країн. У липні 1994 загони РПА захопили столицю Руанди Кігалі та створили Уряд нац. єдності, в якому 10 із 19 посад було віддано представникам хуту. 4.09.1994 РПФ та колишній руандійський уряд підписали Арушські угоди, за якими припинялось збройне протистояння та встановлювались пропорції представництва тутсі й хуту в органах держ. влади. Із 1998 РПФ узяв курс на формалізацію керівної ролі в системі влади країни. У січні 1999 створено блок 8 політ. партій, у якому РПФ отримав керівну роль, а 17.04.2000 П. Кагаме (тутсі) був обраний Президентом Республіки Руанда. Восени 1994 за рішенням ООН було створено Міжнародний трибунал для суду над тими, хто здійснював *геноцид* у Руанді; за міжнар. оцінками, жертвами етнічних чисток лише в тому році стали 800 тис. тутсі. Міжнародний трибунал із злочинів у Руанді ухвалив довічні вироки колишньому прем'єр-міністру Руанди Ж. Камбанді, Дж. Рутаганде, що в 1994 очолював загони «Інтерахамве» («молодіжного крила» правлячої тоді Партії «Республіканський національний рух за розвиток демократії»), і Е. Ндіндабахизі, що був міністром фінансів Руанди, за злочини проти людства. Але найбільшим уроком цієї громадян. війни стала нездатність світової спільноти запобігти гуманітарній катастрофі подібного масштабу. 1999 незалежна комісія під керівництвом колишнього Прем'єр-міністра Швеції І. *Карлссона*, що займалась аналізом миротворчої діяльності в Руанді, прийшла до висновку, що ООН не запобігла й не зупинила геноцид у цій країні «через брак волі та бажання».

С. В. Андрущенко

Громадянська війна в Таджикистані — внутр. конфлікт за владу в країні між політ. силами після набуття нею держ. незалежності. Після *СРСР розпаду* в Таджикистані б-ба за владу набула характеру протистояння трьох регіональних угруповань: ленінабадської групи (знаходилось при владі за рад. часів), кулябського клану та Ісламської партії відродження, яку підтримували мешканці Курган-Тюбе. У квітні 1992 в країні було сформовано коаліційний уряд, що поставило під загрозу панування ленінабадської групи. Спочатку б-ба за визначення складу уряду, кандидатури президента й домінування у Верховній раді мала мирний характер, але після того, як ісламській опозиції вдалось відсторонити від влади президента Р. Набієва, лідера ленінабадської групи, розпочалась громадян. війна, у яку фактично втрутилися дисльоковані на території країни рос. війська, підтримавши правлячу групу, і — з боку опозиції — афган. збройні формування. На боці правлячої групи також виступили кулябські збройні формування Народного фронту Таджикистану. За рік громадян. війни загинуло до 25 тис. і понад 350 тис. жителів країни були змушені тікати за кордон, переважно до Афганістану. Втручання рос. військ мало вирішальне значення, опозиція зазнала військ. поразки. Перемога правлячого режиму призвела до деескалації конфлікту. 5–19.04.1994 у Москві відбувся перший раунд міжтаджицьких переговорів з нац. примирення під егідою *Організації Об'єднаних Націй* і за участю спостерігачів з Афганістану, Казахстану, Киргизстану, Ірану, Пакистану, Росії та Узбекистану. У переговорах брали участь спец. представники *Генерального секретаря ООН*. Обидві сторони виявили зацікавленість у вирішенні складного комплексу політ., військ., гуманітарних і соц.-екон. проблем, викликаних політ. протистоянням і громадян. війною в Таджикистані. Учасниками переговорів був розроблений і затверджений порядок денний, який охоплював три основні блоки проблем нац. примирення: заходи, спрямовані на політ. врегулювання ситуації в Таджикистані; вирішення проблеми *біженців* і вимушених переселенців; фундаментальні питання конституційного устрою та консолідації державності Республіки Таджикистан. 6.11.1994 у Таджикистані відбулись вибори президента й був проведений референдум про затвердження нової конституції країни. У цих заходах взяли участь понад 90 % громадян, що мали право голосу. Проект конституції підтримали 95 % виборців, перемогу здобув Е. *Рахмон*, який дістав бл. 60 % голосів.

19–26.04.1995 у Москві відбулись консультації повноважних делегацій уряду Республіки Таджикистан і таджицької опозиції на високому рівні, під егідою ООН, за участю спостерігачів з Афганістану, Ірану, Казахстану, Киргизії, Пакистану. 10.12.1996 в Афганістані були проведені переговори Е. Рахмона та лідера Об'єднаної таджицької опозиції (ОТО) А. Нурі, під час яких досягнута домовленість підписати на наступній зустрічі в Москві наприкінці грудня відп. док-ти. 23.12.1996 підписані мирна Угода і Протокол про основні функції та повноваження комісії з нац. примирення. Відповідно до док-тів, остаточне врегулювання конфлікту відбулося протягом наступного півтора року.

Г. М. Перепелиця

Громадянська війна в Чаді (2005–10) — військовий конфлікт між центральним урядом Республіки Чад, з одного боку, та коаліцією повстанських збройних рухів, з іншого. Активну участь в конфлікті брали військові загони дарфурської міліції Джанджавід, за неофіційної підтримки уряду Судану. В той же час, уряд Чад надавав військову допомогу повстанському Руху за справедливість та рівноправ'я (РСР), який діяв в Дарфурі. Приводом до *громадянської війни*, з одного боку, стала політика президента Чаду — Ідріса Дебі, який в 2005 вніс зміни до конституції країни, щоб мати право балотуватися на посаду президента втретє. Це спричинило масове дезертирство в армії, Дебі навіть був змушений розпустити власну гвардію та розпочати навчання нових елітних загонів. У серпні 2005 країні сформувалася об'єднана коаліція опозиційних політичних партій та груп. Водночас загони Джанджавід здійснювали напади на табори суданських біженців на території Чаду, що викликало загострення у відносинах Судану та Чаду. Кризою, що склалася, скористався повстанський лідер Махамат Нур, який з 1991 очолював повстанські групи на сході Чаду, й тепер прагнув захопити владу в країні. Конфлікт розпочався 25.09.2005 після того, як група бойовиків здійснила напад на м. Модоуна. 18.12.2005 бойовики захопили м. Адре на кордоні з Суданом. Чад звинуватив уряд Судану в *агресії* (вказавши на численні порушення свого повітряного простору) та оголосив стан війни. 6.01.2006 загони Джанджавід здійснили серію нападів на чадські міста Борота, Аде та Моуданія. 8.02.2006 в Триполі Дебі та президент Судану О. аль-*Башир* за посередництва М. *Каддафі* уклали мирну угоду. Держави зобов'язалися відновити двосторонні стосунки, вводилася заборона на базування повстанців й транзиту *найманців* на території обох держав.

Водночас повстанці висунули вимоги до Дебі відмовитися від влади, оголосити дворічний перехідний період та провести справедливі та вільні вибори. В квітні 2006 повстанці здійснили рейд на столицю м. Нджамену, але штурм виявився невдалим і був відбитий урядовими силами за підтримки Франції. Чад знову звинуватив Судан в агресивних діях та фактично розірвав попередню мирну угоду. Лише 3.05.2007 було відновлено *перемир'я* — угоду було укладено за посередництва Саудівської Аравії в Ер-Ріяді. З метою внутрішнього примирення Дебі оголосив курс на проведення реформ, і в серпні 2007 було укладено угоду з опозиційними партіями. Проте уряд Дебі виконував домовленості лише частково, було продовжено репресії проти опозиційних політиків та активістів. Влітку та восени 2007 відбулися переговори між урядом та основними повстанськими групами за посередництва Лівії. 27.10. 2007 в м. Сірт (Лівія) було укладено угоду, яка передбачала припинення вогню, загальну амністію та участь повстанців в політичних процесах у державі. Проте вже у листопаді 2007 домовленість була порушена повстанцями, які відновили бойові дії. В січні 2008 розпочався загальний наступ повстанців на Нджамену. 30.01.2008 було захоплено м. Ум-Хаджер за 400 км від столиці, 1.02 силами в м. Массагеті за 80 км від столиці

відбулися перші сутички з урядовими військами, внаслідок яких останні відступили до Нджамени. Для оборони столиці до Чаду прибули додаткові сили французьких військ та військовий контингент з держав *Європейського Союзу*. 2–6.02.2008 повстанці здійснили невдалу спробу штурму столиці, й були змушені відступити до м. Монгу та Біткіне. 14.03.2008 в Дакарі між Чадом та Суданом була підписана мирна угода за посередництва ООН та Сенегалу. Сторони, зокрема, зобов'язалися запобігати базуванню збройних груп на своїй території та використанню їх для ворожих дій проти іншої сторони. Проте 12.05.2008 бойовики РСР за підтримки чадського уряду здійснили рейд на передмістя суданської столиці. Судан оголосив про розрив відносин з Чадом.

4.05.2009 уряди Судану та Чаду підписали в Досі чергову угоду про перемир'я та припинення взаємної підривної діяльності, спонсорами угоди стали Катар та Лівія, але вже 5.05 вона була порушена, коли повстанці з Судану вторглися до Чаду. Фінальне примирення між Суданом та Чадом відбулося лише 15.01.2010, коли сторони уклали договір про нормалізацію двосторонніх відносин та протокол щодо гарантій безпеки спільного кордону. Чад зобов'язався не допускати діяльності зі своєї території угруповань дарфурських повстанців, а Судан — прийняв на себе зобов'язання не допускати діяльності чадських повстанців на своїй території. Обидві сторони зобов'язалися протягом двох місяців видворити зі своїх територій повстанців з сусідніх країн та сформувати змішані сили з підтримки безпеки на кордоні чисельністю 3 тис. осіб.

О. В. Мішин

Громадянське суспільство (у міжнародному аспекті) — асоціації громадян (поза їхніми родинами, друзями та роботою чи бізнесом), які утворюються ними добровільно з метою реалізації власних інтересів, ідей та ідеологічних устремлінь. Цим поняттям не охоплюється прибуткова діяльність (приватний сектор) або врядування (публічний сектор). Для міжнародних відносин найважливішими є масові організації, професійні спілки, професійні асоціації, соціальні рухи, організації корінних народів, релігійні організації, академічні установи, благодійні неурядові організації, засоби масової інформації тощо.

Наразі активно розвиваються концепції глобального громадянського суспільства, що, очевидно, пов'язано з різким зростанням кількості міжнародних неурядових організацій, нових соціальних рухів глобального масштабу, яке триває з 1990-х, глобалізацією засобів масової інформації, поширенням ідей щодо відповідальності громадян розвинутих держав перед громадянами держав, що розвиваються. Ряд дослідників розглядають ці тенденції як доказ формування глобального громадянського суспільства, а третій сектор сприймають як ключовий фактор можливої появи альтернативного соціального та світового порядку.

К. І. Грищенко

Громадянські права і свободи — *права людини* і основні свободи, які спрямовані на захист індивіда від свавілля та зловживань з боку *держави* та забезпечують йому можливість брати участь в громадянському та політичному житті. Проголошені під час *Французької буржуазної революції 1789–99* як природні та невід'ємні, громадянські права та свободи у юридичній доктрині отримали також назву «першого покоління прав людини». Термін «громадянські права і свободи» є характерним для національних правових систем багатьох держав та відповідає прийнятому у *міжнародному праві* поняттю «громадянських та політичних прав» (див.: *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966*).

М. М. Гнатовський

Громико Андрій Андрійович (18.07.1909, с. Старі Громики Гомельського повіту Могильовської губернії, Російська імперія — 2.07.1989, Москва, СРСР) — рад. держ.-політ. діяч, *дипломат* і науковець. Нар. в селянській родині. Закінчив Економічний ін-т у Мінську, д-р екон. наук (1956). Із 1936 — старший наук. співробітник, вчений секр. в Ін-ті економіки АН СРСР. На поч. 1939 поступив на роботу в НКЗС СРСР, й очолив відділ амер. країн, а в жовтні переведений на роботу радником посольства СРСР у Вашингтоні; 1943–46 — *посол* СРСР у США й водночас посланник у Республіці Куба. Брав участь у *Кримській (Ялтинській) конференції 1945* і *Потсдамській (Берлінській) конференції 1945* воєнного часу в Ялті й Потсдамі, представляв СРСР на *Думбартон-Окс конференції 1944*, де були закладені основи майбутньої *Організації Об'єднаних Націй*. Під час неї вперше порушив питання про участь в ООН усіх союзних республік, у Ялті ця пропозиція була схвалена лише стосовно двох — УРСР та БРСР, підтверджена на *Сан-Франциській конференції 1945*. 1946–49 — заст. мін. зак. справ СРСР, водночас представник СРСР в ООН. У ці роки в РБ ООН СРСР неодноразово застосовував «право вето», не допускаючи схвалення резолюцій. У зв'язку з цим і за впертість на переговорах Г. одержав назву «пана Ні». В 1949–52 і 1953–57 — 1-й заст. мін. зак. справ СРСР, 1952–53 — посол СРСР у Великій Британії, 1957–85 — мін. зак. справ СРСР. Стилем дип. роботи Г. були стриманість, терпляче очікування поступок з боку партнерів на переговорах. Разом із тим, відповідно до зовн.-політ. курсу СРСР, переходив від реалізації політики компромісів до вживання заходів конфронтації. У зв'язку з *Карибською кризою 1962* був публічно звинувачений Президентом США Дж. *Кеннеді* в брехні, але продовжував працювати як на американському, так і на європ. напрямах, фактично нехтуючи іншими регіонами. Як учасник заснування ООН, Г. вважав її полем важливої дип. діяльності, від імені СРСР регулярно виносив на розгляд ООН «історичні ініціативи», які часто-густо мали пропагандистський характер. У ці роки *дипломатії УРСР* вдалось внести й домогтись схвалення в ООН кількох резолюцій із соц.-екон. питань. Активно підтримував вторгнення рад. військ в Угорщину 1956, Чехословаччину 1968, а в 1979 входив у вузьке коло керівників КПРС, яке розробило рішення про введення рад. військ в Афганістан. 2.07.1985 на пропозицію М. *Горбачова* залишив МЗС і був обраний Головою Президії ВР СРСР. У жовтні 1988 вийшов на пенсію. В останні роки життя був незгодний із політикою «нового мислення» М. Горбачова й Е. *Шеварднадзе*.

М. М. Білоусов

Гроцій (Grotius, справжнє ім'я Huigh De Groot) Гуго (10.04.1583, Дельфт, Об'єднані Провінції Нідерландів — 28.08.1645, поблизу Ростока, нині — земля Мекленбург — Передня Померанія, ФРН) — нідерландський юрист і філософ, *дипломат*, основоположник науки *міжнародного права*. Нар. в родині професійних юристів. Закінчив Лейденський ун-т. Працював дип. і політ. радником провідного голландського держ. діяча Жана ван Ольденбарневельта; 1598 очолював *посольство* до франц. короля Генріха IV; 1601 призначений офіц. історіографом Об'єднаних Провінцій; 1604 запрошений для врегулювання спору між голландською Ост-Індською компанією й Португалією; 1612 обраний мером Роттердама. Унаслідок реліг. б-би в країні в 1619 засуджений до довічного ув'язнення, але 1621 утік і решту свого життя прожив у Франції, переважно в Парижі. 1634 шведська королева Христина доручила йому виконувати обов'язки посла Швеції у Франції, але 1645, виїхавши із Швеції, поблизу Ростока він потрапив у корабельну катастрофу й помер. 1605 написав ґрунтовну працю «De Indis» (1864, коли її було віднайдено, стала відомою під назвою «De jure praedae»), основна частина якої не була опублікована, де виправдовував голландську агресію в Ост-Індії проти іспанців. У 1609 був оприлюднений один із її розділів під назвою «Mare liberum» («Вільне море»), у якому розглядалась проблема свободи *відкритого моря*. У книзі «De jure belli ac pacis» («Про право війни і миру», 1625), що містила перший систематичний виклад міжнар. права, досліджував основну проблему Європи поч. XVII ст. — як упоратись із корінним моральним конфліктом і його похідною — збройною сутичкою; стверджував, що повинні існувати заг. моральні принципи, які можна було б застосувати для розв'язання *конфлікту міжнародного*

М. С. Дорошко

Груєвскі Нікола (31.08.1970, м. Скоп'є, Соціалістична Республіка Македонія, СФРЮ) — македонський громадсько-політичний і державний діяч, 9-й прем'єр-міністр Македонії; народився в родині дизайнера; закінчив економічний факультет Університету Святого Климента Охридського (Бітола, 1994), Лондонський інститут цінних паперів (1996) і магістратуру економічних наук Університету Святих Кирила і Мефодія (Скоп'є, 2006); в 1998 заснував і очолив боксерську асоціацію Республіки Македонії. В 1998–99 — міністр без портфеля і міністр торгівлі Республіки Македонії; 27.12.1999–1.11.2002 — міністр фінансів, був керу-

ючим від Республіки Македонії у Світовому банку і *Європейському банку реконструкції та розвитку*; провів реформу фінансової системи країни, після чого його визнали кращим міністром фінансів Республіки Македонії за весь час існування держави; водночас у 2000–02 очолював Державну комісію з цінних паперів. З вересня 2002 по серпень 2006 — депутат парламенту Республіки Македонії; до травня 2003 — заступник голови партії «Внутрішня македонська революційна організація — Демократична партія за македонську національну єдність» (ВМРО—ДПМНЄ); з травня 2003 — голова ВМРО—ДПМНЄ. 27.08.2006 призначений прем'єр-міністром Республіки Македонії.

В. В. Копійка

Грузино-абхазький конфлікт — внутр. протистояння між грузинською й абхазькою сторонами з приводу політ. статусу Абхазії в новій системі політ.-прав., геополіт. та інституційних координат Грузії як незалежної д-ви. Головними у виникненні **Г.-а. к.** були політ. та етнічний чинники; для абхазької сторони мета полягала у створенні моноетнічної автономії, для грузинської — у відновленні політ. влади над нею. Початком *війни* з Абхазією стало введення грузинських збройних формувань на територію *автономії* 14.08.1992. Місцева гвардія Абхазії та нечисленні підрозділи міліції не змогли зчинити опір просуванню грузинських збройних формувань, які досить легко заволоділи більшою частиною території Абхазії. 19.08.1992 грузинські війська взяли під повний контроль столицю автономії Сухумі, а згодом блокували Гудауту, де після падіння Сухумі знаходився абхазький уряд. Останні вогнища опору залишалися в районі Очимчири, становище абхазької сторони було критичним. Лідер Абхазії В. Ардзимба звернувся до уряду РФ із проханням виступити в ролі посередника, а також закликав рос. військових, дислокованих на території Абхазії, та Конфедерацію гірських народів надати військ. допомогу. У Москві розпочались консультації сторін конфлікту, 3.09.1992 керівники Грузії, Росії та Абхазії підписали підсумковий документ, у якому сторони зобов'язувалися зберігати територ. цілісність Грузії; усі збройні формування, що брали участь у конфлікті, повинні були припинити вогонь, грузинські війська мали бути виведені з районів бойових дій і з усієї території Абхазії. Із 15.09.1992 в Абхазії мала бути відновлена діяльність законних органів влади. Виконуючи умови Угоди, Грузія вивела важкі озброєння та переважну більшість військ із Гагри. Після цього 1.10.1992 абхазькі збройні формування, порушивши угоду про перемир'я, розпочали наступ на місто й 6.10.1992 оволоділи ним. До літа 1993 вони захопили всю півн. частину території Абхазії та вийшли на рос.-абхазький кордон. Після цього бойові дії було сконцентровано навколо найбільш важливих позицій: Сухумі, стратегічних комунікацій, рубежів на р. Гуміста в Очимчирському та Ткварчельському районах. Бойові дії набули позиційного характеру, жодна зі сторін не досягала вирішального успіху. 27.07.1993 сторони конфлікту за посередництвом Росії підписали в Сочі Угоду про припинення вогню в Абхазії та механізми контролю за її виконанням. Згідно з Угодою, сторони з 12.00 28.07.1993 відновлювали дотримання режиму припинення вогню; із 29.07.1993 почали функціонувати грузино-абхазько-російські тимчасові контрольні групи з дотримання режиму припинення вогню. Була сформована об'єднана комісія з врегулювання конфлікту в Абхазії, до зони вводились міжнар. спостерігачі. Почалась поетапна демілітаризація зони конфлікту: грузинська сторона зобов'язалась вивести важку техніку та переважну частину своїх військ із Сухумі, абхазька сторона здавала свої важкі озброєння рос. військам. Але коли грузинські війська були фактично роззброєні, почалась стрімка ескалація збройного протистояння, у якому грузинська сторона втрачала свої позиції. Частина важких озброєнь абхазької сторони, які мали бути здані на зберігання, залишились у розпорядженні її збройних формувань. 16.09.1993 вони розгорнули наступ на Сухумі із застосуванням бронетехніки й артилерії, зламали опір грузинських військ й оволоділи містом. Абхазькі сили розгорнули широкий наступ по всьому схід. фронту й 17–21.09.1993 вийшли на рубіж р. Гуміста. Відступ грузинських військ супроводжувався масовою втечею етнічного грузинського населення; заг. кількість *біженців* з Абхазії склала понад 200 тис. чол. Конфлікт увінчався військ. перемогою абхазької сторони, його результати були закріплені в переговорному процесі, який розпочався в Женеві 30.11.1993 під

егідою *Організації Об'єднаних Націй*. 31.01.1994 *Рада Безпеки ООН* ухвалила рішення про розташування в зоні конфлікту місії спостерігачів ООН. Конфлікт завершився підписанням Московської угоди від 14.05.1994, якою, зокрема, підтверджувалось рішення Ради глав д-в країн *Співдружності Незалежних Держав* розташувати вздовж р. Інгурі в Абхазії контингент миротворчих сил СНД, які складались із рос. військовослужбовців. 26.11.1994 Верховна Рада Абхазії ухвалила конституцію, в якій республіка проголошувалася суверенною державою й *суб'єктом міжнародного права*; після *грузинсько-російської («п'ятиденної») війни в Південній Осетії 2008* незалежність Абхазії офіційно визнали Росія, Нікарагуа, Венесуела, Науру, Вануату (2011–13) й Тувалу.

Г. М. Перепелиця

Грузинсько-російська («п'ятиденна») війна в Південній Осетії 2008 — *конфлікт міжнародний*, історія якого розпочалась у 1989 після того, як рада народних депутатів Південно-Осетинської автономної області (АО) Грузинської РСР ухвалила рішення про піднесення її статусу до автономної республіки. А вже у вересні 1990 рада народних депутатів Південно-Осетинської АО проголосила Південно-Осетинську Радянську Демократичну Республіку (з 1.09.1991 перейменована в Республіку Південна Осетія). У відповідь на це, офіційний Тбілісі в грудні 1990 ліквідував Південно-Осетинську АО і розпочав *блокаду* регіону, що тривала до липня 1992. Економічна блокада супроводжувалась військовим протистоянням сторін конфлікту, особливо запеклим воно стало після референдуму 19.01.1992, коли 90 % учасників висловились за приєднання регіону до Росії. Бойові дії, що тривали (з перервами) до липня 1992, були припинені за посередництва Росії, яка розмістила на території Південної Осетії свої миротворчі сили. Наслідки грузинсько-осетинського конфлікту 1992 трагічні: 93 спалених села, більше тисячі убитих, від 40 до 100 тис. *біженців*.

Протягом часу, що минув після грузинсько-осетинського конфлікту 1992, Росія послідовно озброювала і зміцнювала південно-осетинський сепаратистський режим, роблячи відверту ставку на відокремлення цього регіону. Миротворчі сили з боку Росії були радше постійними підбурювачами конфлікту. Російських миротворців грузинська сторона неодноразово звинувачувала у постачанні зброї для південно-осетинських військових формувань. Майже все керівництво цього бунтівного регіону складається фактично зі штатних співробітників спецслужб Росії. Не сприяло врегулюванню конфлікту рішення російської влади надати всім бажаючим жителям Південної Осетії російське *громадянство*. В умовах постійного підтримування нестабільності з боку Росії, коли в Південній Осетії майже не було можливостей для працевлаштування та заробітку, надання російською владою соціальної допомоги лише особам, які прийняли російське громадянство, було кроком, відверто спрямованим на *анексію* цієї території Грузії. І це все на тлі регулярних обстрілів сіл — як із грузинського, так і з південно-осетинського боку.

У ніч на 8.08.2008, після обстрілів грузинських сіл, збройні сили Грузії розпочали «операцію з наведення конституційного ладу» на території самопроголошеної Республіки Південна Осетія і в результаті боїв зайняли більшу частину її столиці — Цхінвалі. Тодішній президент Росії Д. *Медведєв* у відповідь оголосив про «примус грузинської влади до миру» — у наступ пішли російські танки й авіація. Бойові дії поширилися далеко за межі Південної Осетії на інші міста Грузії та Абхазію, де з'єднання абхазьких загонів та російських «добровольців» атакували позиції грузинських військ і захопили Кодорську ущелину. Бомбардувань зазнали грузинські міста, порти та військові об'єкти. Після *окупації воєнної* частини Грузії росіянами та етнічних чисток грузинських сіл навколо Південної Осетії, за участі міжнародних посередників було досягнуто угоди про припинення вогню. Посередником на переговорах між Москвою і Тбілісі виступив президент Франції Н. *Саркозі*, тому план врегулювання ситуації на Кавказі був названий планом Медведєва—Саркозі. 12.08.2008 Росія офіційно заявила про завершення «операції з примусу Грузії до миру», а через 10 днів оголосила, що повністю закінчила виведення військ. Втрати сторін, згідно з офіційними джерелами, такі: Грузія — 397 убитих, Південна Осетія – 1694, Росія — 71. Крім того, загинули три журналісти.

Наслідком війни стало визнання *де-юре* незалежності Південної Осетії та Абхазії Росією, Ве-

несуелою, Нікарагуа, Республікою Науру й Тувалу (в 2011–13 Абхазію також визнавала Республіка Вануату). Грузія оголосила про свій вихід зі *Співдружності Незалежних Держав* і розірвала *дипломатичні відносини* з Росією.

Літ.: Дорошко М. С. Російсько-грузинське протистояння в Південній Осетії: історичні передумови й сучасні реалії // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. — К.: Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2008. — Вип. 81. — Ч. 2. — С. 20–23.

М. С. Дорошко

Група 20-ти («Велика двадцятка»), **G20** — формат міжнародних нарад «Групи двадцяти міністрів фінансів та керівників центральних банків»: 19-ти з найбільших економік світу та *Європейського Союзу*, представленого державою-головою *Європейської ради* (окрім тих випадків, коли країна-голова є членом *«Великої вісімки»* й таким чином уже представлена в G20); крім того, зазвичай на зустрічах G20 присутні представники *Міжнародного валютного фонду*, *Світового банку* і Європейського центрального банку; загалом економіки G20 становлять 90 % світового ВНП, 80 % світової торгівлі (включаючи внутрішню торгівлю у ЄС) та дві третини населення світу (причому 66 % бідного населення також припадає на ці країни). Ідея створення «Групи 20-ти» обумовлена прийнятим на зустрічі лідерів «Великої вісімки» в Кельні в червні 1999 рішенням встановити «неформальний механізм для діалогу з ключових питань економічної і фінансової політики між системоутворюючими країнами світу з метою досягнення стабільного і стійкого зростання світової економіки на благо всіх країн»; а безпосередньо організувати міжнародний форум «Група 20-ти» було ухвалено на зустрічі міністрів фінансів і голів центральних банків країн «Великої вісімки» у Вашингтоні 25.09.1999. Установча конференція «Групи 20-ти» відбулася 15–16.12.1999 в Берліні; вона визначила, що G20 є неформальною організацією, яка об'єднує країни з різних регіонів світу і з різним рівнем господарського розвитку, а також провідні міжнародні фінансові організації на основі зацікавленості в колективному вирішенні найважливіших світових економічних і фінансових проблем. Членами G20 є Австралія, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Німеччина, Індія, Індонезія, Італія, Канада, Китай, Корея, Мексика, Росія, Саудівська Аравія, США, Туреччина, Франція, ПАР, Японія і Європейський Союз. Основна форма діяльності G20 до 2008 — щорічні зустрічі на рівні міністрів фінансів і голів центробанків, з 2008 — саміти на вищому рівні; зустрічі проходять в країні, яка є головою групи; країна-голова G20 міняється щорічно за принципом ротації. При цьому щороку головуючі країни повинні бути з різних регіонів (наприклад, в 2007 головувала ПАР, в 2008 — Бразилія, в 2009 — Велика Британія); тимчасовий секретаріат розташовується в головуючій країні. Згідно з рішеннями Каннського саміту 3–4.11.2011, «Велика 20-ка» стане головним форумом для вирішення питань глобальної економіки замість «Великої вісімки», а Світовий банк візьме на себе вирішення таких *глобальних проблем*, як продовольча безпека і зміна клімату.

Л. В. Губерський

Група 77 (Group of 77) заснована 15.06.1964 77 країнами *«третього світу»*, що підписали відп. «Спільну декларацію». Хоча вона з часом збільшилась до 132-х країн, але вирішено зберегти її істор. назву. Як найбільше угруповання країн, що розвиваються, представлене в *Організації Об'єднаних Націй*, **Г. 77** ставить собі за мету просування колективних екон. інтересів слаборозвинених країн, виступаючи зі спільною позицією в переговорах із розвиненими країнами. До 2000 — головним її органом вважались щорічні міністерські зустрічі, що відбувались напередодні засідань спец. установ системи ООН. Із 2000 вищі посадові особи країн-членів **Г. 77** збираються перед новими сесіями *Генеральної Асамблеї ООН* для узгодження своїх позицій.

П. М. Ігнатьєв

Група держав проти корупції (Groupe d'États contre la corruption), **ГРЕКО** (GRECO) — моніторинговий орган *Ради Європи*, що «має за мету посилити здатність своїх членів боротися з корупцією через контроль за реалізацією взятих ними на себе зобов'язань у цій сфері шляхом динамічного процесу взаємного оцінювання та взаємовпливу» (ст. 1 Статуту ГРЕКО). Утворено як «часткову розширену угоду» (partial enlarged agreement) на підставі резолюцій Комітету Міністрів Ради Європи від 5.05.1998 (98)7 та від 01.05.1999 (99)5, якою затверджено Статут Групи. Місцезнаходження — Страсбург, Франція (ст. 3 Статуту). З 2010 членами групи є всі члени Ради Європи, а також Білорусь та США. Для досягнення основної мети, закріпленої в статті 1 Статуту (див. вище), Група здійснює моніторинг дотримання й імплементації положень: 1) Резолюції КМ РЄ (97)24 про двадцять керівних принципів боротьби з корупцією; 2) Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 173) 1999 р.; 3) Додаткового протоколу до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 191) 2003 р. та 4) Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 174) 1999 р., 5) Рекомендації № R(2000)10 КМ РЄ Державам-членам про модельні кодекси поведінки публічних осіб та 6) Рекомендації № R(2003)4 КМ РЄ Державам-членам про загальні правила проти корупції при фінансуванні політичних партій і виборчих кампаній.

Діяльність Групи включає два види процедур: процедури оцінювання (evaluation procedures) та процедури перевірки дотримання (compliance procedures). «Горизонтальні» процедури оцінювання проводяться раундами щодо кожного з членів Групи. «Раундом оцінювання є проміжок часу, визначений ГРЕКО, упродовж якого здійснюється процедура оцінювання для визначення виконання членами обраних положень, що містяться» в указаних вище документах, контроль за виконанням яких покладено на Групу (ч. 2 ст. 10 Статуту). За результатами раундів формулюються рекомендації до виправлення виявлених недоліків у антикорупційній роботі. Виконання рекомендацій перевіряється процедурами другого виду. Процедура оцінювання передбачає: 1) призначення з боку GRECO команди експертів для роботи щодо конкретного члена; 2) збирання потрібної інформації шляхом а) анкетування й б) зустрічей з офіційними особами й елементами громадянського суспільства під час відвідування країни, що перевіряється; 3) складання експертами звіту, який 4) передається для коментування державою, що перевіряється, для висловлення зауважень; 5) вивчення та прийняття звіту Групою в цілому. У звітах оцінювання можуть міститися висновки, чи відповідає законодавство відповідної країни та її практика досліджуваним положенням, чи ні. Звіт лишається конфіденційним, допоки держава, якої він стосується, не висловить згоду про зняття конфіденційності.

Такі висновки можуть викликати рекомендації, на які члени зобов'язані відреагувати впродовж 18 місяців, або зауваження, котрі слід узяти до уваги, але щодо яких не передбачено зобов'язання звітувати про дотримання. Реагування на рекомендації перевіряється в рамках процедур із дотримання на підставі ситуаційного звіту й супровідної документації, поданої відповідною державою. За неповного виконання рекомендацій державі дається ще 18 місяців на реагування. За результатами процедур перевірки дотримання складаються звіти з дотримання (compliance addenda) і додатки до них. Окремо Процедурні правила GRECO передбачають порядок дій щодо членів, реагування яких на рекомендації вважається незадовільним. У такому разі Статутний комітет Групи вправі зробити публічну заяву (public statement) про пасивність чи незадовільність дій члена у відповідь на прийняті рекомендації (ст. 16).

До сьогодні Групою проведено три раунди (перший — 2000–02; другий — 2003–06; третій — 2007–10), четвертий розпочато 2012. Делегація кожної держави в ГРЕКО не може складатися з більше як двох осіб. Для виконання низки організаційних і бюджетних функцій діє Бюро в складі голови, заступника голови та п'яти інших осіб, обраних Групою (ст. 9 Статуту). Також організаційна структура включає Статутний комітет із представників Комітету міністрів тих членів РЄ, що одночасно входять до Групи, та представників, спеціально призначених самою Групою, а також Секретаріат.

А. В. Льовін

Група Ріо — регіональний механізм політ. діалогу країн Лат. Америки та Карибського басейну; створений 18.12.1986. Основу **Г. Р.** складають члени *Контадорської групи* та Групи підтримки Контадори — Аргентина, Бразилія, Венесуела, Колумбія, Мексика, Панама, Перу, Уругвай; у 1990 до них приєдналися Болівія, Еквадор, Парагвай, Чилі та по одному представнику від країн Центр. Америки й Карибського басейну, а в 2000 — Гватемала, Гондурас, Коста-Рика, Нікарагуа, Сальвадор. Головними напрямами діяльності **Г. Р.** було проголошено:

сприяння встановленню демокр. держ. устрою на основі принципу поваги *суверенітету* д-в, розширення співробітництва й політ. діалогу, узгодження позицій відносно міжнар. проблем, що становлять інтерес для всіх членів, покращення функціонування інтеграційних угруповань і процесів, дотримання власних підходів до регіональних проблем і конфліктів, заохочення ініціатив з покращення міжамер. відносин. В ухваленому 24.05.2003 Консенсусі Куско, док-ті, який містить стратегічну програму діяльності **Г. Р.**, її першорядними завданнями визначені: подолання бідності та відсталості, підтримка миру й безпеки в нових міжнар. умовах, захист і зміцнення демократії, створення системи вільної міжнар. торгівлі з рівними правами для всіх учасників, збереження культ. ідентичності в зовн. зв'язках.

Г. Р. не інституціоналізована; її орг-цією й координацією роботи та нарад займається Тимчасовий секретаріат, функціонування якого забезпечує країна, на території якої відбувається щорічна Нарада голів д-в та урядів. Ця д-ва разом зі своєю попередницею й наступницею складають Трійку **Г. Р.**, яка на високому рівні сприяє діяльності Тимчасового секретаріату. Актуальні питання обговорюють на щорічних нарадах мін. зак. справ. Декларації, ухвалені членами **Г. Р.**, роблять особливий наголос на регіональних інтересах д-в, що свідчить про прагнення членів **Г. Р.** обмежити вплив США в регіоні.

Н. М. Весела

Група трьох — субрегіональне інтеграційне угруповання; утворене 28.02.1989 на 5-й міжурядовій конференції країн Центр. Америки, *Європейського економічного співтовариства* й *Контадорської групи* в Сан-Педро-Сула (Гондурас), у ході якої президенти Венесуели, Колумбії та Мексики заявили про необхідність поглиблення екон. співробітництва, розпочатого в рамках Контадорської групи. 13.06.1994 у Картахені (Колумбія) було укладено Угоду про створення *зони вільної торгівлі*, головним елементом якої було положення про автоматичне щорічне зниження *митних тарифів* у торгівлі між трьома країнами на 10% до 2005. Функції координуючого роботу **Г. т.** Тимчасового секретаріату протягом 2 років по черзі здійснювали представники кожної з країн-учасниць. За виконання конкретних інтеграційних завдань відповідали Групи високого рівня в різних галузях екон. співробітництва між трьома країнами (торгівлі, сфері науки й технології, енергетиці, телекомунікаціях, транспорті, фінанс. сфері тощо). Взаємозалежність країн **Г. т.** мала асиметричний характер; незважаючи на зростання торг. потоків між країнами угруповання, суттєвим недоліком був нерівномірний їх розподіл, особливо помітним стало відставання в розвитку торгівлі між Венесуелою та Колумбією. В офіц. заявах керівників трьох країн підкреслювалося, що **Г. т.** є наступницею Контадорської групи, тобто механізмом політ. консультацій і координації; у Каракаській декларації 8.04.2001 наголошувалось на бажанні сторін активізувати роль **Г. т.** у вирішенні політ. питань в Центр. та Півд. Америці. Але на практиці політ. співробітництво мало обмежений характер, після виходу Венесуели в травні 2006 **Г. т.** фактично припинила своє існування.

Н. М. Весела

Група ядерних постачальників («Лондонський клуб») — міждерж. механізм експортного контролю в ядерній сфері держав-постачальниць ядерних технологій, обладнання та матеріалів, започаткований 1975. До **Г. я. п.** входять 34 д-ви (2003); Україна — з квітня 1996. Група здійснює контроль над експортом за двома списками — ядерних матеріалів та обладнання, матеріалів і технологій подвійного призначення. Формально **Г. я. п.** не входить до структури, що забезпечує виконання *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*, але її практ. діяльність тісно пов'язана з виконанням ДНЯЗ. Створення Групи спричинила обмеженість режиму експортного контролю в рамках ДНЯЗ, зокрема неучасть у ньому Франції та проведення 1974 Індією вибуху ядерного пристрою, а також зростання привабливості ядерної енергетики, відтак, прогнозоване поширення формально мирних ядерних технологій. 1976 **Г. я. п.** опублікувала «Керівні принципи ядерного експорту», а держави-учасниці офіц. листами інформували Ген. директора *МАГАТЕ* про свої зобов'язання з дотримання узгоджених принципів експорту ядерних матеріалів, устаткування й технологій (т. зв. Лондонські керівні принципи ядерних трансфертів). 1992 Група поширила контроль на експорт устаткування й матеріалів подвійного призначення та відп. технологій, що застосовуються в ядерних програмах, і прийняла принцип всеосяжних міжнар. гарантій (уся ядерна діяльність д-ви має контролюватись МАГАТЕ) за основу режиму експортного контролю в ядерній сфері.

С. П. Галака

Груша Іван (? — ?) — укр. військ. діяч і *дипломат*. За походженням православний шляхтич. Виконував важливі дип. доручення Б. *Хмельницького*. 2.09.1656 на аудієнції в трансільванського кн. Юрія II Ракоці задекларував вимогу про входження до Війська Запорозького зах.-укр. земель по Віслу, на що Ракоці погодився в разі виділення йому шведським королем Карлом X після розгрому Речі Посполитої Підляшшя, Побужжя та Кракова. 7.09.1656 разом із ген. осавулом І. *Ковалевським* підписав укладений на цих засадах *українсько-трансільванський союзний договір 1656* (ратифікований старшинською радою в жовтні того ж року). У липні 1657 на прохання шляхти й міщан Пінського повіту їздив до Пінська для приведення місцевого населення до присяги на вірність Б. Хмельницькому. За гетьманування І. *Виговського* — ген. писар.

В. І. Головченко

Грушевський Михайло Сергійович (17.09.1866, Холм, Люблінська губернія, Російська імперія — 25.11.1934, Кисловодськ, Північно-Кавказький край РСФРР, похований у Києві) — укр. вчений, громад.-політ. і держ. діяч. Походив з учительської родини. Закінчив Тифліську гімназію та істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту, проф., академік. У дореволюційний час плідно займався наук. дослідженнями, усебічно обґрунтував істор. концепцію про осібність розвитку, традицій, звичаїв, культури, мови укр. народу, про тисячолітній досвід нац. державотворення, що лягло в основу програмних побудов укр. політ. партій поч. XX ст., стало висхідними аргументами в розумінні сутності укр. питання та пошуку шляхів його розв'язання. У громад.-політ. житті займав помірковані позиції, належав до Товариства українських поступовців. Обраний у березні 1918 головою Центральної Ради, залишався на цьому посту до останнього дня її існування. Обґрунтував концепцію *Української революції 1917–20*, керував її втіленням у життя, відродженням нац. державності, у т. ч. й вибором її зовн.-політ. орієнтацій, першими дип. акціями. Визначаючи курс нац.-визв. рев-ції, **Г.** вважав, що українство має взяти якнайактивнішу участь у демокр. перетвореннях, розпочатих у Росії з поваленням самодержавства. У закріпленні респ.-демокр. ладу він вбачав гарантію повномасштабного розв'язання нац. питання, створення укр. державності. Тому сутність платформи Центральної Ради її голова оформив у вимогу широкої нац.-територ. *автономії* України у федерат. демокр. республіці Росія. Підтримана Українським нац. конгресом у квітні 1917, ця лінія послідовно втілювалась у трьох універсалах Центральної Ради, у вибудові стосунків із Росією. Цю лінію **Г.** відстоював на переговорах із делегацією Тимчасового уряду в червні 1917, на З'їзді народів у Києві у вересні 1917 (див.: *Автономістсько-федералістський курс Центральної Ради*). Проголошена 3-м Універсалом УНР виступила з ініціативою створення з нац.-держ. утворень, що виникли на теренах колишньої *імперії*, федерат. д-ви. Однак ці плани не були реалізовані, украй загострившi відносини з петроградським Раднаркомом. Вичерпати конфлікт мирними засобами не вдалось і в січні 1918 він переріс у війну між УНР і Радянською Росією. Хоча остання стверджувала, що це не втручання у внутр. справи УНР, а допомога трудящим регіону у встановленні влади Рад. Керівництво Центральної Ради дедалі більше переконувалось у необхідності зміни державницького статусу України — проголошення самостійності. Спонукали до того й інші міжнар. чинники: намагання країн *Антанти* встановити *дипломатичні відносини* з УНР, хоча остання формально залишалась авт. складовою неіснуючої *федерації*, а також події в Брест-Литовському, де Німеччина й Австро-Угорщина, які вели вже переговори з РСФРР, вимагали, щоб Україна також набула повноцінного державницького статусу. Проголошення 4-м Універсалом України самостійною, ні від кого не залежною, суверенною д-вою відкрило можливості для підписання першого за всю історію світової війни мирного дог-ру. **Г.** був єдиним тогочасним політ. діячем, який зустрічався з членами укр. де-

легації, давав їм інструкції та поради, одержував регулярні звіти й інформацію. *Брестський мирний договір між УНР і Центральними державами 1918* включав, саме за наполяганням Г., таємні протоколи про Холмщину та Підляшшя та про коронний край (Схід. Галичину, Півн. Буковину й Закарпаття). Разом із тим нові союзники відповіли відмовою на пропозиції голови Центральної Ради сформувати з військовополонених українців кілька дивізій для б-би з більшовиками, а натомість наполягли на введенні в Україну 20 нім. й австр. дивізій, що формально було зроблено на прохання уряду УНР. Унаслідок конфлікту, що виник між Центральною Радою (яка не могла виконати екон. положень мирного дог-ру, зокрема збору та відправки хліба до Центральних держав) й окуп. властями (які почали діяти на власний розсуд), останні розігнали Центральну Раду, фактично здійснили військ. переворот і санкціонували прихід до влади гетьмана П. *Скоропадського.* Надалі Г. значної ролі в політ. житті не відігравав. В еміграції користувався авторитетом серед керівників європ. д-в, що допомогло у створенні ряду зарубіжних укр. наук. центрів, розгортанні дослідницької роботи. Повернувшись 1924 до УСРР, Г. був обраний академіком ВУАН і до смерті займався виключно наук. діяльністю.

В. Ф. Солдатенко

Грушко Ігор Олегович (19.10.1952, с. Курчиця Новоград-Волинського району Житомирської області, УРСР) — український *дипломат*; у 1975 закінчив факультет романо-германської філології КДУ ім. Т. Г. Шевченка, референт-перекладач з іспанської та англійської мов. З 1975 працював військовим перекладачем у Республіці Куба; 1977–80 — старший редактор Держтелерадіо УРСР; 1980–83 — військовий перекладач, Республіка Куба; 1983–91 — редактор, старший редактор Держтелерадіо УРСР; 1991–94 — оглядач, завідувач відділу газети Верховної Ради України «Голос України». В 1994–95 — перший секретар Посольства України в Російській Федерації; 1995–99 — радник Посольства України в Російській Федерації; 1999–2001 — керівник прес-центру МЗС України, начальник прес-служби, речник МЗС. У 2001–03 — радник-посланник Посольства України в Аргентинській Республіці. 18.08.2003–14.06.2006 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Перу, 25.08.2004–14.06.2006 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Колумбія за сумісництвом, 3.04–14.06.2006 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Еквадор за сумісництвом. У 2007–10 — директор Другого територіального департаменту МЗС; 4.06.2010–24.03.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Федеративній Республіці Бразилія.

В. М. Матвієнко

ГУАМ (Організація за демократію та економічний розвиток — ГУАМ) є міжнародною регіональною організацією, до складу якої входить чотири держави: Україна, Азербайджанська Республіка, Грузія та Республіка Молдова. В основі утворення цієї форми співробітництва лежить збіг позицій країн з багатьох питань сучасних *міжнародних відносин.* В інституціональному становленні ГУАМ пройшла декілька етапів. І. Консультативний форум ГУАМ; його заснування відбулося 10.10.1997 в Страсбурзі в ході саміту *Ради Європи*, під час якого було схвалено Спільне Комюніке глав держав України, Грузії, Азербайджану і Молдови. В цьому документі президентами була підкреслена необхідність розвитку чотиристороннього співробітництва для зміцнення стабільності і безпеки в Європі, на основі поваги *суверенітету, територіальної цілісності принципу*, непорушності кордонів держав, демократії, верховенства закону і поваги до *прав людини.* Страсбурзьке Комюніке формально закріпило поступове політичне зближення і практичне поглиблення співробітництва між країнами в багатьох галузях як на міжнародній арені, так і в двосторонніх відносинах. 24.04.1999 у Вашингтоні в рамках зустрічі на високому рівні *Ради євроатлантичного партнерства* відбулася зустріч президентів держав-учасниць ГУАМ і Узбекистану; формат об'єднання після приєднання Узбекистану було трансформовано в ГУУАМ (у 2002 Узбекистан заявив про призупинення своєї участі, а в 2005 — про вихід з об'єднання; у зв'язку з цим його учасники домовилися надалі іменувати об'єднання ГУАМ). II. Об'єднання ГУАМ. 7.06.2001 глави держав-учасниць підписали Ялтинську Хартію, яка визначає цілі, принципи та основні напрямки співпраці Об'єднання. Прийняття Хартії фактично стало першим кроком на шляху інституційного становлення ГУАМ і заклало підвалини процесу трансформації його в повноцінну міжнародну організацію. Пріоритетні напрями співробітництва: поглиблення торговельно-економічних зв'язків між державами ГУАМ; розвиток інфраструктури транспортних коридорів, з відповідною гармонізацією правових та інституційних засад цієї сфери, уніфікацією митних і тарифних норм з наближенням їх до світових стандартів; забезпечення енергетичної безпеки; боротьба з *тероризмом міжнародним*, організованою злочинністю, нелегальною міграцією та незаконним обігом наркотиків. III. Організація за демократію та економічний розвиток — ГУАМ. Створена 23.05.2006 на Київському саміті ГУАМ, в ході якого глави держав підписали Статут організації. Відповідно до нього основними цілями ГУАМ є: утвердження демократичних цінностей, забезпечення верховенства права і поваги до прав людини; забезпечення сталого розвитку; зміцнення міжнародної та регіональної безпеки і стабільності; поглиблення європейської інтеграції для створення загального простору безпеки, а також розширення економічного та гуманітарного співробітництва; розвиток соціально-економічного, транспортного, енергетичного, науково-технічного та гуманітарного потенціалу; активізація політичної взаємодії та практичного співробітництва у сферах, що становлять взаємний інтерес. Структура організації включає в себе Раду та Секретаріат ГУАМ. Рада є основним органом організації і проводить свою роботу на рівні глав держав (саміт), міністрів закордонних справ, національних координаторів та постійних представників. Згідно з рішеннями Київського саміту ГУАМ, у м. Київ створено постійно діючий Секретаріат організації на чолі з Генеральним секретарем. До створення Секретаріату його функції виконував Інформаційний офіс ГУАМ у Києві. Координація співробітництва на галузевому рівні покладається на робочі групи. Робочі та допоміжні органи організації, діючі на постійній або тимчасовій основі, створюються за рішенням Ради міністрів закордонних справ. З метою розвитку співпраці ділових кіл в Організації діє Ділова рада ГУАМ; у 2004 заснована Парламентська Асамблея ГУАМ, до складу якої входять три комітети: політичний; торговельно-економічний; з питань науки, культури та освіти. Держави-члени ГУАМ взаємодіють в рамках міжнародних організацій, зокрема *ООН* і *ОБСЄ*; у 2003 ГУАМ було надано статус спостерігача на *Генеральній Асамблеї ООН.* Галузева співпраця в рамках ГУАМ здійснюється за такими основними напрямками: економіка та торгівля, попередження надзвичайних ситуацій та ліквідація їх наслідків, культура, наука та освіта, туризм, взаємодія в правоохоронній сфері та прикордонне співробітництво, транспорт, енергетика та інформаційні технології. За роки існування ГУАМ усталеного характеру набуло співробітництво організації з країнами-партнерами у форматі ГУАМ+, зокрема з США, Польщею, Чехією. Закладено передумови для розвитку такої взаємодії з Японією.

А. Г. Гуменюк

Губерський Леонід Васильович (4.10.1941, Миргород, Полтавської обл., УРСР) — відомий укр. науковець, філософ, фахівець із філософських питань *міжнародних відносин*, філософії *політики* та соціальної філософії, громад.-політ. діяч; ректор *Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* У 1958 закінчив Миргородську середню школу № 3, 1961 — Миргородський керамічний технікум, у 1969 — філос. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка; д-р філос. наук (1992), професор (1989), член-кореспондент Академії педагогічних наук України (1995), член-кореспондент Національної академії наук України (1997), академік НАН України (2003), академік Національної академії педагогічних наук України (2010); заслужений працівник народної освіти України (1996); Герой України (2009). У 1961 — інженер ТЕЦ цукрокомбінату в Харківській області. 1961–64 — служба у Збройних силах СРСР. Із 1969 — у Київ. держ. ун-ті ім. Т.Г. Шевченка: аспірант (1969-72), асистент (1972–74), ст. викладач (1974–81), доцент (1981–89), професор (з 1989), зав. кафедри галузевої соціології факультету соціології та психології (1994–97). 1976–78 — радник Центрального ун-ту Республіки Куба. 1978–80 — заст. декана філос. ф-ту; 1982–88 — проректор з міжнар. зв'язків; 1988–94 — проректор з навч. роботи Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка; 1994–2006 — проректор

й одночасно директор *Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*; з зав. кафедри філософії гуманітарних наук; 17.10.2006–5.05.2008 — директор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка; 6.05.2008–27.10.2008 — в.о. ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка; 28.10.2008 — призначений ректором як обраний 16.10.2008 загальними зборами трудового колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Г. — один із провідних вчених та організаторів науки й освіти в Україні (під його керівництвом захищено 9 докторських та 16 кандидатських дисертацій з проблем філософії). Г. очолює наук.-метод. роботу в Україні з проблем підготовки фахівців для інозем. д-в: під його керівництвом в Україні створено систему підготовки фахівців з міжнар. відносин для країн, що розвиваються, а також розроблено заг. Концепцію підготовки фахівців у сфері міжнар. відносин для зарубіж. країн. Г. — чл. Громадської гуманітарної ради при Президентові України, Громадської гуманітарної ради в галузі освіти при Київській міській державній адміністрації, Комітету з Державних премій України в галузі науки й техніки України, Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства, Робочої групи з питань реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, Комісії з питань Президентського кадрового резерву «Нова еліта нації», Громадської ради при Державній фінансовій інспекції України, заступник Голови Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, член експертної ради Комітету ВР України у закорд. справах, член наук. ради при МЗС України; віцепрезидент Товариства «Знання» України; заст. академіка-секретаря відділення історії, філософії та права НАН України, член Президії НАН України; член колегії Міністерства освіти і науки України, Президент Спілки ректорів ВНЗ України, член Президії Української ради миру, член Конституційної Асамблеї (з 2012). Гол. редактор наук. вісників «Міжнародні відносини», «Актуальні проблеми міжнародних відносин», чл. редакційних колегій журналів «Зовнішні справи», «Пам'ять століть», «Політика і час», «Трибуна», «Філософська думка», наук. збірників «Український часопис міжнародного права», «Проблеми філософії» та ін. Нагороджений орденами князя Ярослава Мудрого V ст. (1999) і IV ст. (2004), орденом Держави (2009) і орденом Свободи (2013), держ. нагородами Італії, Португалії, Болгарії, Грузії, Польщі. Лауреат премії ім. Д. І. Чижевського НАН України. Має дип. ранг Надзвичайного і Повноважного Посла України. Почесний доктор Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова та Благоєвградського університету (Болгарія). Почесний громадянин міст Миргорода (2003) і Києва (2012).

Твори: автор понад 250 наук. праць з філос. питань міжнар. відносин та вищої школи, філософії політики та соц. філософії, у т. ч. 50 особистих та колективних монографій, підручників і навч. посібників, зокрема: «Духовне оновлення суспільства» (1980), «Матеріальне і духовне в соціальному розвитку» (1986), «Людина в сфері гуманітарного пізнання» (1998), «Філософія» (2000), «Людина і світ» (2001), «Культура. Ідеологія. Особистість» (2002), «Політологія» (2003), «Філософія політики» (у 6-ти т., 2002-03), «Українська дипломатична енциклопедія» (у 2-х томах, 2004) та ін.

В.В. Копійка

Губертусбурзький договір 1763 підписаний 15.02.1763 в замку Губертусбург (Саксонія) між Пруссією з одного боку й Австрією та Саксонією — з іншого; один із договорів, що завершували *Семилітню війну 1756–63*. Згідно з дог-ром, Австрія відмовлялась від претензій на землі прус. короля, Сілезія остаточно була закріплена за Пруссією, Саксонії повертались володіння, окуповані на початку війни прус. королем ФрідріхомII. Сторони мали повернути одна одній захоплене майно та обмінятись *військовополоненими*, прус. король зобов'язався дотримуватись свободи віросповідання для католиків у Сілезії. У таємній статті дог-ру він обіцяв підтримку австр. ерцгерцогу Йосифу на виборах імператора.

В. М. Вдовенко

Гувер (Hoover) Герберт (10.08.1874, Вест-Бранч, шт. Айова, США — 20.10.1964, Нью-Йорк, США) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, 31-й Президент США (4.03.1929–4.03.1933). Нар. в родині коваля-квакера, втративши батьків у 8-річному віці, виховувався родичами. Поєднуючи роботу з навчанням, закінчив геологічний ф-т Стенфордського ун-ту (1895). Працював гірничим інженером в Азії й Африці. Під час *Першої світової війни* очолював комісію з надання допомоги Бельгії й адміністрацію з продовольства; підтримував В. *Вільсона* щодо вступу США до *Ліги Націй*; 1921–28 — міністр торгівлі; переміг як кандидат Республіканської партії на президент. виборах 6.11.1928 з перевагою в 6 млн голосів. Але Велика депресія, що почалась з краху нью-йоркської біржі в жовтні 1929, спричинила крах курсу на адмін. оновлення політ. системи США й ускладнила їхнє міжнар. становище. У *зовнішній політиці* прагнув убезпечити свою країну від війни та згубної *гонки озброєнь*, поліпшити відносини з д-вами Лат. Америки й зруйнувати їхню недовіру до «колоса на Півночі» (до кінця його президентства було завершено виведення амер. військ із Нікарагуа та підготовлено евакуацію з Гаїті); на *Лондонській конференції 1930* спільно з Великою Британією й Францією досяг компромісу щодо верхньої межі тоннажу для крейсерів, есмінців і підводних човнів, але широкомасштабна ініціатива на Женевській конференції 1932 щодо повної заборони наступальної зброї та скорочення на третину нац. збройних сил залишилась без відповіді; 7.01.1932 підтвердив невизнання США япон. завоювань чи угод у Китаї, досягнутих насиллям. Гостро засуджував ядерне бомбардування Японії 1945, не схвалював втручання США в *Корейську війну 1950–53* і *війну в Індокитаї 1945–54*. 1946 за дорученням Г. *Трумена* об'їздив 25 країн Європи й Азії для вивчення продовольчої проблеми та можливості надання їм амер. допомоги, 1947 відвідав д-ви Лат. Америки; 1947–49 і 1953 очолював федер. комісії з реорганізації урядового апарату.

В. І. Головченко

Гуджрал (Gudjral) Індер Кумар (4.12.1919, м. Джелам, Пенджаб, Британська Індія — 30.11.2012, м. Гургаон, штат Хар'яна, Республіка Індія) — інд. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Активний учасник нац.-визв. б-би, за що 1931 і 1942 був ув'язнений брит. колоніальною владою. 1964 обраний до парламенту від ІНК, близький соратник І. *Ганді* й посол у СРСР у 1976–80. У 1980-ті вийшов з ІНК(І) і вступив до соціал. Джанатадал, на основі якої постав Національний (пізніше — Об'єднаний) фронт. 21.04.1997–19.03.1998 — прем'єр-міністр, 1989–90 і 1996–98 — мін. зак. справ Республіки Індія. Автор відомої доктрини Гуджрала, суть якої полягала в тому, що Індія є значно сильнішою за всіх своїх сусідів по півострову Індостан, а отже — може робити їм першою значні поступки для нормалізації відносин. Наслідками впровадження доктрини стали вигідне для Бангладеш розв'язання питання спірних водних ресурсів, а також надання Індією в односторонньому порядку торг. привілеїв усім країнам регіону. Ініціював політику «Погляду на Схід», зблизившись із країнами Півд.-Схід. Азії та здобувши для Індії статус партнера по діалогу *Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН)*.

П. М. Ігнатьєв

Гудима Борис Миколайович (29.12.1941, с. Сосновка Яковлевського р-ну Усурійської обл., РРФСР) — укр. професійний *дипломат*. У 1969 закінчив факультет романо-германської філології, в 1982 — юридичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка; в 1983 — курси удосконалення керівних дипломатичних кадрів при Дипломатичній академії МЗС СРСР. 1975-80 — співробітник *Міжнародної організації праці*; 1980–82 — другий секретар Ген. секретаріату МЗС України; 1984–89 — другий, перший секретар *Постійного представництва України при ООН*; 1989–93 — перший секретар, радник відділу міжнародних економічних організацій МЗС України; 1993–94 — начальник Управління міжнародних організацій, член Колегії МЗС; 1994–96 — заступник Постійного представника України при ООН. 1996–98 — заступник Міністра закордонних справ України. 1998–березень 2000 — Представник України при *Європейських співтовариствах (Європейському Союзі)*. У березні 2000–квітні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Італійській Республіці, одночасно, у листопаді 2000–квітні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Мальта за сумісництвом, у вересні 2000–квітні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України Республіці Сан-Марино за сумісництвом, а також у січні–квітні 2004 — Постійний представник України при *Продовольчій і сільськогосподарській ор-*

ганізації ООН (ФАО). У серпні 2004–червні 2006 — Надзвичайний і Повноважний Посол у Королівстві Марокко та в Ісламській Республіці Мавританії за сумісництвом.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Гуларт (Goulart) Жуан (1.03.1919, м. Сан-Боржа, штат Ріу-Гранді-ду-Сул, Республіка Сполучених Штатів Бразилії — 6.12.1976, м. Мерседес, провінція Коррієнтес, Аргентинська Республіка) — бразильський громадсько-політичний і державний діяч, 24-й (1961–64) президент Бразилії; народився в родині поміщика, закінчив університет у Порту-Алегрі (1939) й отримав ступінь доктора юридичних і соціальних наук. У 1945 заснував лівоцентристську Бразильську трабальїстську (робітничу) партію; 1946–50 — депутат законодавчої асамблеї штату Ріу-Гранді-ду-Сул, з 1950 — депутат Національного конгресу; в 1953–54 — міністр праці, промисловості і торгівлі; в 1955–61 — віце-президент. У серпні 1961 в Бразилії виникла політична криза, і тогочасний президент Ж. Квадрус пішов у відставку, главою держави тимчасово став Р. Маззіллі, оскільки **Г.** перебував з офіційним візитом в КНР, з 7.09.1961 він — президент. До **Г.** із симпатією ставились прості люди, давши йому прізвисько Жанго, що походить від злиття прізвища та імені, проте він не мав підтримки серед військової та фінансової еліти, які вирішили впровадити парламентську систему правління, розраховуючи, що таким чином реальна влада опиниться в їхніх руках. Проте головою Національного конгресу став Т. Невіс, який раніше співпрацював з **Г.**; в січні 1963 на референдумі населення проголосувало за сильну президентську владу, і **Г.** отримав можливість проводити реформи: обмежив вивезення капіталу за кордон і націоналізував комунікаційні компанії, переглянув *концесійні договори* на розроблення й видобуток природних ресурсів. Фінансові кола і впливова в Бразилії католицька церква, а також США вирішили, що **Г.** симпатизує комуністам, оскільки відмовився підтримати виключення Республіки Куба з *Організації американських держав* (хоча власне компартія Бразилії залишалася забороненою). 19.03.1964 в Сан-Паулу відбувся марш проти гулартовських реформ «За Батьківщину, Бога і Свободу», а 31.03 почався антиурядовий заколот в штаті Мінас-Жерайс; **Г.** спробував чинити опір, але армія його не підтримала, тому президент був змушений втекти зі столиці до Порту-Алегрі, звідки емігрував до Уругваю.

В. І. Головченко

Гулескі Мартін (1945, м. Струміла, Югославія, нині — Республіка Македонія) — македонський *дипломат*; закінчив факультет архітектури Львівського державного політехнічного університету, аспірантуру факультету архітектури Белградського університету і спеціалізацію на факультеті архітектури Московського державного університету; доктор архітектури. 1969–72 працював інженером-проектувальником у м. Скоп'є, 1986–2003 — заступник декана факультету архітектури, ординарний професор Скоп'євського університету; член Асоціації архітекторів Македонії. В 2003–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Македонія в Україні.

О. Ю. Ковтун

Гуллгрен (Gullgren) Стефан (8.11.1968, м. Йончопінг, Королівство Швеція) — шведський *дипломат*; закінчив Упсальський університет (1994), магістр права. Розпочав свою дипломатичну кар'єру в 1994; 1994–98 — 2-й секретар посольства Швеції в Росії; 1998–2002 — заступник голови відділу країн Східної Європи МЗС Швеції; 2002–04 — радник посольства Швеції в Росії; 2004–05 — радник та голова відділу економіки та торгівлі посольства Швеції в Росії; 2005–07 — міністр-посланник та голова відділу економіки та торгівлі в Росії; 2007–09 — міністр-посланник та заступник Голови місії посольства Швеції в Росії. З 2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол Швеції в Україні.

А. П. Сапсай

Гуляницький Григорій (? — 1679) — укр. військ. діяч і *дипломат*. Походив із волинської шляхти. 1649 і в серпні 1654 був у посольствах до моск. царя, якому відмовився присягнути на вірність; 1656–59 — полковник ніжинський, рішуче обстоював самостійницьку позицію І. *Виговського*, взявши активну участь 1657–58 у придушенні антидерж. заколоту Я. Барабаша й М. Пушкаря. 1659 як наказний гетьман на Сіверщині протягом 3 місяців

обороняв Конотоп від переважаючих сил моск. війська. Після усунення І. Виговського від влади був позбавлений полковництва, згодом перейшов на службу до Ю. *Хмельницького;* разом із С. *Богдановичем-Зарудним* був ініціатором укладення *Слободищенського трактату 1660.* За гетьманування П. *Тетері* кілька разів призначався в *посольство* до Варшави, 1663–64 у складі укр.-польського війська взяв участь у поході на Лівобережну Україну з метою її звільнення від моск. окупації, але в 1664 заарештований поляками й без суду ув'язнений у фортецю Мальборк, у якій просидів 3 роки. Звільнившись у 1667, приєднався до гетьмана П. *Дорошенка,* із 1675 — у реєстровому козацтві Речі Посполитої в Білій Церкві.

В. І. Сергійчук

Гуманітарна інтервенція — збройне втручання *держави* або групи д-в у внутр. справи іншої д-ви з метою зупинити або відвернути великомасштабні, серйозні порушення основних *прав людини* й *міжнародного гуманітарного права,* що провадиться без мандата *Ради Безпеки ООН* та без дозволу законного уряду країни, на території якої здійснюється інтервенція. Концепція **Г. і.** містить колізію між принципом захисту прав людини та принципом невтручання у внутр. справи суверенних д-в. Сучас. *міжнародне право* визнає можливість надання гуманітарної допомоги, але не вважає застосування сили відп. способом контролю або забезпечення дотримання прав людини. Згідно зі *Статутом ООН,* за відсутності санкції РБ ООН, д-ва або група д-в можуть використовувати силу, лише реалізуючи право на індивід. або колективну оборону (ст. 51). Водночас, згідно з Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949, існує індивід. і колективне зобов'язання «дотримуватися самим і примушувати дотримуватися інших» норм міжнар. гуманітарного права щодо захисту основних прав людини (ст. 1); але конвенції не визначають, якими мають бути заходи, спрямовані на запобігання порушенням міжнар. гуманітарного права. Заг.-прийнятого визнання терміна «гуманітарна інтервенція» не вироблено; окремі д-ви виходять із того, що він одержав досить широке визнання та склався як звичай у міжнар. праві.

М. С. Каменецький

Гуманності принцип — принцип, що зобов'язує гуманно ставитися до осіб, які не беруть або припинили брати безпосередню участь у збройному конфлікті, та обмежувати насильство обсягом, що є необхідним для досягнення мети конфлікту, яка може полягати (незалежно від причин, через які конфлікт розпочато) лише у послабленні військового потенціалу супротивної сторони. Є одним з двох засадничих принципів (поряд з *військової необхідності принципом*), що визначають зміст міжнародно-правового регулювання поведінки учасників збройних конфліктів. Як принцип, що вимагає гуманного ставлення до *захищених осіб,* принцип гуманності є також основоположним принципом «права Женеви» як складової *міжнародного гуманітарного права.* Принцип гуманного поводження із захищеними особами найчіткіше викладено у спільних статтях 3 та 12/12/13/27 чотирьох Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949, а також у статті 4 Додаткового протоколу II до цих конвенцій 1977. Принцип гуманності також є основою для всіх детальних норм, що містяться у *Женевських конвенціях з міжнародного гуманітарного права.*

Юридичний зміст принципу гуманності має чотири основні аспекти. По-перше, він передбачає обов'язок учасників збройного конфлікту ставитися з повагою до захищених осіб. «Повага» у цьому контексті передбачає негативні обов'язки, що полягають в утриманні від неналежного чи жорстокого ставлення до захищених осіб, завдання їм шкоди, застосування погроз тощо. По-друге, він встановлює позитивний обов'язок учасників збройного конфлікту захищати особам, що не беруть або припинили брати безпосередню участь у конфлікті, від різноманітних лих та страждань, пов'язаних з конфліктом, а також захищати їх від зайвих небезпек. Наприклад, у найкоротший можливий термін від моменту взяття у полон, *військовополонені* мають бути евакуйовані із зони активних бойових дій та перевезені до безпечного табору, який, наскільки це можливо, повинен бути позначений літерами «PG» або «PW» з метою забезпечення захисту від нападів. По-третє, принцип гуманності включає принцип рівного ставлення, згідно з яким заборонено дискримінацію захищених осіб на підставі неправомірних критеріїв (зокрема, їхнього громадянства, національності, релігії, політичних переконань, ра-

си, кольору шкіри, статі, соціального статусу тощо). Разом з тим, об'єктивні критерії, пов'язані з належними та загальновизнаними мотивами, можуть застосовуватися учасниками збройного конфлікту для різного ставлення до певних категорій захищених осіб. Зокрема, черговість надання медичної допомоги повинна визначатися тяжкістю поранення чи хвороби відповідних осіб. Крім того, допускається різне ставлення до військовополонених залежно від їхнього рангу (звання), з огляду на що офіцери користуються певними привілеями порівняно із рядовим складом. По-четверте, принцип гуманності вимагає від учасників збройного конфлікту гуманно ставитися до захищених осіб за будь-яких обставин, що, зокрема, означає вимогу ставитися до кожної захищеної особи не як до засобу, а як до мети, і що така особа у будь-якому разі повинна отримати можливість жити у максимально гідних, за наявних обставин, умовах. Ситуація збройного конфлікту часто передбачає об'єктивно важкі для життя обставини, проте ставлення до захищених осіб завжди повинно залишатися гуманним, належним та прийнятним.

М. М. Гнатовський

Гумас (Goumas) Панайотіс (1942, Афіни) — грецький *дипломат*, 1973–75 — закінчив факультети економіки й права Мюнхенського університету та школу поглибленого вивчення міжнародних відносин Університету Дж. Гопкінса у Вашингтоні, магістр з міжнародних відносин. 1975–77 працівник МЗС Грецької Республіки; 1977–81 — урядовець *посольства* Греції в Ірландії й на Кіпрі; 1988–93 — заступник глави представництва Грецької Республіки у Бонні; 1993–96 — заступник начальника управління міжнародних організацій МЗС Грецької Республіки; 1996–2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Грецької Республіки в Республіці Білорусь. У 2002–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол Грецької Республіки в Україні.

Р. А. Кривонос

Гуменний Ігор Володимирович (6.12.1956, м. Ковель Волинської області, УРСР) — український *дипломат*; у 1979 закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка за спеціальністю «міжнародні економічні відносини та англійська мова». 1979–89 — служба у Міністерстві статистики, 1991–98 — 1-й секретар Управління міжнародних економічних відносин МЗС України, 1-й секретар, радник *Постійного представництва України при ООН* (м. Нью-Йорк, США); 1998–2002 — директор Валютно-фінансового управління МЗС України, 2002–08 — радник-посланник, Тимчасовий Повірений у справах України у Королівстві Таїланд, Надзвичайний і Повноважний Посол України у Королівстві Таїланд, за сумісництвом — у М'янмі та Лаосі; 2008–10 — директор Третього територіального департаменту (країни Африки, Азійсько-Тихоокеанського регіону) МЗС України. З 2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Малайзії.

В. М. Матвієнко

Гуменюк Борис Іванович (18.06.1953, смт Муровані Курилівці Вінницької області, УРСР) — укр. професійний *дипломат*, науковець; у 1976 закінчив факультет міжнародних відносин та міжнародного права Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка; доктор історичних наук (1994), професор (1995). 1979–94 — асистент, доцент, заступник декана факультету міжнародних відносин та міжнародного права, заступник директора, доцент *Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. З лютого 1995 — завідувач кафедри міжнародних організацій та дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка; водночас у 1996–2003 — ректор *Дипломатичної академії України при МЗС України*, член Колегії МЗС України. 29.09.2003–8.02.2007 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Кіпр; 2007–12 — ректор Дипломатичної академії при МЗС України. 21.02.2012 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Кіпр.

Тв.: «Горизонти «третього світу»» (К., 1990); «Між минулим і майбутнім» (К., 1991); «Основи дипломатичної і консульської служби» (К.,1998); «Сучасна дипломатична служба» (у співавторстві; К., 2001).

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Гуммерус (Gummerus) Герман Грегоріус (24.12.1877, Санкт-Петербург, Російська імперія — 18.07.1948, Гельсінкі, Республіка Фінляндія) — фінський громад.-політ. діяч і *дипломат*. Нар. в родині інженера. Закінчив істор.-філол. ф-т Гельсінського ун-ту (1900). 1900–10 — викладач історії (досліджував давньоримську економіку та соц. структуру), 1910–18 — доцент римської історії в Гельсінському ун-ті (1910 здобув наук. ступінь д-ра філософії). Свою політ. кар'єру розпочав як поміркований соціал-демократ, був чл. правління Шведського робітничого союзу Фінляндії, але після 1907 перейшов до Партії активного опору («активістів»), що боролась за політ. незалежність Фінляндії. 1904 відбував 5-міс. ув'язнення в Петропавлівській фортеці; 1905–07 редагував і видавав журнал «Фрамтид» («Майбутнє»). Під час *Першої світової війни* перебував у Стокгольмі, де представляв рух фінських добровольців-єгерів. 1916–18 — чл. делегації за звільнення Фінляндії в «Союзі поневолених Росією народів», де активно сприяв установленню укр.-фінських контактів на рівні визв. рухів; наприкінці листопада 1917 ініціював перед щойно обраним головою фінського уряду П. Е. Свінхувудом та відповідальним за зовн. політику К. Енкелем постановку питання про налагодження *дипломатичних відносин* з УНР. Після здобуття Фінляндією незалежності перебував на дип. службі: у 1-й пол. 1918 — радник дип. місії Фінляндії у Швеції; у липні 1918 — лютому 1919 — голова (Повірений у справах) фінського посольства в Києві; 1919–25 — Повірений у справах, згодом посланник Фінляндії в Італії. Після 1925 повернувся на викладацьку роботу: працював доцентом, згодом проф. всесвітньої історії Гельсінського ун-ту.

Твори: Гуммерус Герман. Україна в переломні часи: Шість місяців на чолі посольства у Києві. — К.: Таксон, 1997. — 193 с.

В. М. Матвієнко

Гун Циньван (11.01.1833, Пекін, Китайська імперія — 29.05.1898, там само) — китайський держ. діяч, *дипломат*, принц. Здійснював політику сприяння проникненню європ. д-в у Цінську імп., підписав кабальні для Китаю *Пекінські угоди 1860*. У 1861 здійснив держ. переворот і став фактичним главою д-ви (князь-регент), а також керівником Цзунліяміню (канцелярії з інозем. справ). Узяв активну участь в укладенні торг. дог-ру 1871 з Японією, *Чифуської конвенції 1876, Петербурзького договору 1881*. У 1884 у зв'язку з поразкою китайських військ у Півн. В'єтнамі у війні з Францією був позбавлений усіх посад. 1894–98 — голова канцелярії з інозем. справ й адміралтейства, керував бойовими операціями в *китайсько-японській війні 1894–95*; після поразки в ній знову був позбавлений влади.

В. І. Головченко

Гур'янов Леонід Миколайович (20.05.1945, с. Ключищі Верхньо-Услонського р-ну Татарської АРСР, РРФСР) — укр. *дипломат*, перекладач. У 1969 закінчив факультет іноземних мов Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка; у 1988 — курси вдосконалення керівних дипломатичних кадрів при Дипломатичній академії МЗС СРСР. 1967–68 — перекладач групи спеціалістів у Дургапурі (Індія); 1969–71 — військовий перекладач у Нігерії. 1972–77 — аташе, третій, другий секретар конс. відділу, другий секретар протокольного відділу МЗС УРСР; 1978–82 — співробітник Секретаріату ООН; 1982–92 — перший секретар, радник, виконуючий обов'язки начальника відділу кадрів МЗС України; 1993–95 — начальник Управління кадрів, член Колегії МЗС України. У листопаді 1995 — листопаді 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Південно-Африканській Республіці, одночасно, у жовтні 1998 — листопаді 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Мозамбік за сумісництвом. У 2000 — начальник Управління по резерву, у січні 2001 — березні 2002 — начальник Шостого територіального управління (Близький, Середній Схід та Африка), Посол з особливих доручень МЗС України. Протягом 2002–09 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Саудівська Аравія; в 2002–09 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Султанаті Оман та Єменській Республіці за сумісництвом.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Гусак (Husak) Густав (10.01.1913, с. Дубравка поблизу Братислави, Австро-Угорська імперія — 18.11.1991, Братислава, Чеська і Словацька Федеративна Республіка) — чехословацький громадсько-політичний і державний діяч; народився в селянській родині сезонного робітника; закін-

чив юридичний факультет Братиславського університету ім. Я. А. Коменського (1937), працював правником. З 1933 — член Компартії Словаччини (КПС), один з засновників і керівників Словацької молодіжної спілки (1936–38), віце-президент Словацької студентської спілки (1936–38), секретар асоціації економічної і культурної співпраці з *СРСР*. За участь у нелегальній комуністичній діяльності 1938 був уперше заарештований, вдруге перебував в ув'язненні за прогітлерівського режиму Й. Тісо (1940–44, з перервами), водночас підтримував дружні відносини з одним із лідерів урядової Глінкової словацької народної партії А. Махом, тому режим утримання був досить комфортабельний, у 1941 (за іншими даними 1943) разом з А. Махом навіть відвідав окуповані терени СРСР, зокрема, Україну й місце масових розстрілів польських громадян сталінським режимом у с. Катині побл. Смоленська (пізніше стверджував, що робив це під примусом). 1943 — брав участь у створенні нелегального ЦК КПС, за ініціативою якого було створено Словацьку національну раду (СНР) й інші органи руху Опору; в серпні-жовтні 1944 — один із керівників Словацького національного повстання, заступник голови СНР, уповноважений з питань внутрішніх справ; з вересня 1944 — заступник голови КПС, навесні 1945 як керівник словацької делегації брав участь у переговорах із чеськими політиками, під час яких було досягнуто домовленість про новий уряд Чехословацької Республіки (ЧСР) та його програму, вимагав значного розширення прав Словаччини у федеративній державі (зберігся лист Г., в якому він навіть пропонував включити Словаччину в якості союзної республіки до складу СРСР).

З 1945 — член ЦК Компартії Чехословаччини (КПЧ), депутат Національних зборів і водночас голова Корпусу уповноважених (уряду) Словаччини; укладенням трьох т. зв. «празьких угод» 1945–46, за участі Г., повноваження словацьких органів влади були суттєво урізані на користь загальнодержавних (празьких) інституцій, восени 1947, скориставшись сфабрикованою кримінальною справою проти Демократичної партії Словаччини, домігся реорганізації словацького уряду таким чином, що більшість у ньому отримали представники КПЧ. У лютому 1951 був утретє заарештований і ув'язнений за обвинуваченням у державній зраді та «буржуазному *націоналізмі*», засуджений до довічного ув'язнення (1954); не визнав вини, відбував ув'язнення разом із членами словацького фашистського уряду. Амністований у травні 1960; політично реабілітований і поновлений у КПЧ, працював науковим співробітником Інституту держави і права Словацької академії наук, захистив кандидатську дисертацію з історії про Словацьке національне повстання. З квітня 1968 — заступник прем'єр-міністра Чехословацької Соціалістичної Республіки (ЧССР), належав до поміркованого крила реформаторів *«Празької весни»*.

Брав участь у керованій президентом Чехословаччини Л. Свободою делегації на переговорах із радянським керівництвом у Москві 23–26.08.1968, де підписанням «Програми виходу з кризової ситуації» було надано квазі-легітимності *окупації воєнній* країни силами країн-учасниць *Організації Варшавського договору* та подальшому перебуванню на її території радянських військ; за погодженням із керівництвом СРСР став першим секретарем ЦК КПС, а на пленумі ЦК КПЧ 17.04.1969 був обраний першим (з 1971 — генеральним) секретарем ЦК (до 1987), змінивши на цій посаді А. *Дубчека*. Водночас 29.05.1975–10.12.1989 — президент ЧССР; наполегливо здійснював програму «нормалізації», що передбачала повернення до неосталіністських методів управління, відновлення партійного контролю всіх сфер суспільного життя, чистку КПЧ, молодіжних й профспілкових організацій від «правих ревізіоністів», заборону професійної діяльності прибічників реформ, політичну цензуру ЗМІ тощо. За допомогою адміністративного регулювання цін, завдяки радянським кредитам та постачанню сировини й матеріалів по пільгових цінам зумів підняти рівень життя населення (ЧССР посідала друге місце після НДР за рівнем життя серед країн радянського табору), що забезпечило мовчазну згоду суспільства, але зниження продуктивності праці не могло спинити уповільнення темпів економічного зростання; уникнув прямого судового переслідування діячів «Празької весни» та безуспішно намагався домогтися виведення з країни контингенту радянських військ. Не сприйняв горбачовської «перебудови»; у грудні 1987 змінений на посаді генерального секретаря КПЧ поміркованим реформатором М. Якешем. У ході «оксамитової революції» в листопаді–грудні 1989 був змушений піти у відставку й з посади президента; у лютому 1990 був виключений з КПЧ. Відійшов від активної політичної діяльності, перед смертю примирився з Римо-католицькою церквою та прийняв таїнства сповіді й причастя.

Твори: K roľníckej otázke na Slovensku — Bratislava, 1948; Z bojov o dnešok: 1944–1950. — Bratislava, 1973; O československo-sovietskom priateľstve, spojenectve a spolupráci. — Praha, 1985; Свидетельство о Словацком национальном восстании / Пер. со словацк. — М., 1969; Избранные статьи и речи. — М., 1969.

Літ.: Eugen Steiner. The Slovak Dilemma. — Cambridge University Press, 1973; Hans Renner. A history of Czechoslovakia since 1945. — L.: Taylor & Francis, 1989; Plevza V. Vzostupy a pády: Gustáv Husák prehovoril. — Bratislava, 1991; Kieran Williams. The Prague spring and its aftermath: Czechoslovak politics, 1968–1970. — Cambridge University Press, 1997.

Р. А. Кривонос

Гюль (Gül) Абдулла (29.10.1950, м. Кайсері, Турецька Республіка) — турецький громадсько-політичний і державний діяч, 11-й президент Туреччини; народився в консервативній сім'ї інженера і був вихований у традиціоналістському дусі; закінчив Стамбульський університет (1971) зі ступенем бакалавра економіки, тоді ж почав займатися політичною діяльністю, за що у свій час навіть не допускався до занять. У 1980–83 викладав економіку в Сакарійському університеті (Адапазари), 1983 захистив у Стамбульському університеті докторську дисертацію з економіки мусульманських країн; брав участь у навчальних програмах в Лондоні і Ексетері. В 1983–91 працював економістом в Ісламському банку розвитку в Джидді (Саудівська Аравія), повернувся на батьківщину і викладав міжнародну економіку; водночас у 1991 і 1995 обирався до парламенту від ісламської Партії благоденства, був членом парламентського комітету з бюджету і планування, комітету із зовнішньої політики; в 1992–2001 також брав участь у роботі Парламентської асамблеї *Ради Європи*, де був членом комітету з культури і освіти і комітету з політики. Після заборони Партії благоденства й Партії чесноти разом з низкою інших політиків створив нову Партію справедливості і розвитку, яка перемогла на парламентських виборах 2002; лідером партії був Р. Т. *Ердоган*, але відповідно до закону він не міг брати участь у виборах (у 1998–99 був ув'язнений за публічне читання нібито ісламістського вірша), тому новим прем'єр-міністром став Г. Незабаром, проте, парламент прийняв поправку до конституції, що дозволила Ердогану займати вищі державні посади, і 14.03.2003 року він став *главою уряду*, а Г. — його заступником і міністром закордонних справ. На цій посаді проводив курс, спрямований на прийняття Туреччини в *Європейський Союз*, особливої уваги надавав вирішенню *кіпрської проблеми*, яка, за його словами, «отруювала» процес євроінтеграції Туреччини; був відомий своєю критикою близькосхідної політики США.

У квітні 2007 Партія справедливості і розвитку висунула Г. кандидатом на посаду президента, проте антиісламістська секуляристська опозиція заблокувала його обрання, бойкотувавши вибори, що привело до відсутності кворуму; Г. зняв свою кандидатуру, після чого були призначені дострокові вибори до парламенту, на який секуляристські сили зазнали поразки, і 28.08.2007 парламент з третього разу вибрав Г. президентом — першим в історії Туреччини, що асоціюється з ісламістськими силами; в той же час він підкреслював свою прихильність принципам світськості в державному ладі країни. 6.09.2008 відвідав з візитом Вірменію, що стало першим у складній історії турецько-вірменських відносин візитом представника вищого керівництва однієї країни в іншу. Крім турецької, володіє арабською і англійською мовами.

В. І. Головченко

Гюнтер (Gunther) Християн Ернст (5.12.1886, Стокгольм, Королівство Швеція — 1966, там само) — шведський *дипломат*; закінчив філософський факультет Лондонського університету. На дип. службі з 1925. 1930 — радник МЗС Швеції; 1931–34 — *посланник* Швеції в Аргентині й одночасно — в Чилі, Уругваї та Парагваї; 1934–37 — постійний секр. МЗС; 1938–39 і 1945–49 — посланник Швеції в Норвегії. 1939–45 — мін. зак. справ Швеції, мав значний вплив на формування нейтралістського зовн.-політ. курсу країни під час *Другої світової війни*; 1949–51 — посланник Швеції в Італії.

Р. А. Кривонос

Г

Ґалаґан Микола Михайлович (24.11.1882, с. Требухів Остерського повіту Чернігівської губернії, нині — Броварського району Київської області, Україна — ?) — український громадсько-політичний і державний діяч, походив із відомого козацько-старшинського роду, закінчив Колегію П. Галагана (1902) і природничий факультет Київського університету (1908); у 1903–04 — пропагандист і член Київської громади РУП, потім — активіст і секретар Головного комітету Української соціал-демократичної «Спілки». З березня 1917 — чільний діяч УСДРП, член Центральної Ради, Малої Ради і Всеукраїнської ради військових делегатів, у грудні 1917 — січні 1918 — голова делегації Генерального секретаріату УНР на Дон і Кубань, представник Центральної Ради при урядах Південно-Східного Союзу, Дону і Закавказзя, 5.04.1918 призначений *послом* УНР у Румунії (не приступив до виконання обов'язків у зв'язку з гетьманським переворотом), у травні–листопаді 1918 — директор департаменту Міністерства народного здоров'я Української Держави, взяв активну участь у підготовці антигетьманського повстання, 14.12–26.12.1918 — комісар Революційно-військового комітету відновленої УНР, з січня 1919 — голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині, з серпня 1920 — в еміграції у Відні, потім — у Празі, де був членом управи Українського Громадського комітету, організатором і головою Українського громадського видавничого фонду, викладав в Українському Вільному Університеті. На початку травня 1945 був заарештований органами СМЕРШ і вивезений до Києва; відбув 10-річне ув'язнення у «Сиблагу» (Кемеровська область, м. Маріїнськ, п/с 247/6-г). Звільнений 1.11.1955, подальша доля невідома; реабілітований 14.05.1992.

Твори: З моїх споминів 1880-ті — 1920-ті роки. — К.: Темпора, 2005.

В. М. Матвієнко

Ґібралтарська протока (Estrecho de Gibraltar, Strait of Gibraltar) — між південною частиною Піренейського півострова та північно-західним узбережжям Африки; відділяє Європу від Африки і, відповідно, Іспанію від Марокко. Це єдиний морський і повітряний шлях, який з'єднує Середземне море з Атлантичним океаном. Довжина протоки становить 58 км (36 морських миль), ширина у найвужчому місці — 13 км (8 морських миль). Ширина західної частини протоки сягає 43 км (27 морських миль), ширина східної — до 23 км (14 морських миль). Відповідно значні ділянки протоки перекриті *територіальними водами* Іспанії та Марокко. Глибина на фарватері — 53–1181 м. Міжнародно-правовий режим Гібралтарської протоки визначається на основі частини III «Протоки, які використовуються для міжнародного судноплавства» *Конвенції ООН з морського права 1982*. Згідно неї, Гібралтарська протока належить до категорії проток, які використовуються для міжнародного судноплавства між одним районом *відкритого моря* або *виключної економічної зони* та іншим районом відкритого моря або виключної економічної зони. Протока відкрита для цивільних суден, військових кораблів, цивільних і державних літальних апаратів усіх держав без будь-якої дискримінації; у ній діє право транзитного проходу, який повинен здійснюватися з додержанням *норм міжнародного права* (ст. 38–43 Конвенції 1982) та законів і правил держав, які межують із протокою. Ці останні зобов'язані не перешкоджати транзитному проходові, відповідним чином повідомляти про будь-яку відому ним небезпеку для судноплавства у протоці або прольоту над протокою; вони мають право визначати морські коридори та схеми розподілу руху для судноплавства у протоці, коли це необхідно для сприяння безпечному проходу суден. Гібралтарська протока поділяється на три розмежувальні зони — Північну (при виході з Середземного моря), Середню (зону безпеки) та Південну (при виході до Атлантичного океану). Щорічно протокою проходить до 150 тисяч суден і кораблів.

В. С. Ржевська

Наукове видання

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

У 5-ти томах

Том 1

Головний редактор *К. В. Лимаренко*
Відповідальна за випуск *А. М. Гопаченко*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *С. І. Удалов*
Коректор *Л. В. Дмитрієва*

ISBN 978-966-03-6628-2
9 789660 366282

Підписано до друку 07.10.13. Формат 60x90 1/16.
Умов. друк. арк. 66,00. Облік.-вид. арк. 63,54.
Тираж 2500 прим. Замовлення № 3-682.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.